

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE
A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR ÉS HAJNAL ISTVÁN

LXXI. ÉVF. 1—3. SZÁM. 1937. JAN.—MÁRC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1937.

Tartalom.

	Lap
SZILÁGYI LORÁND: Az Anonymus-kérdés revíziója. (I. közlemény.)	1
BARÁTH TIBOR: A dunai táj a francianyelvű történetírás tükrében. (I. közlemény.)	55

Történeti irodalom.

RAUSCHER, RUDOLF: Několik úvah a programu a cílech slovanských právních dějin. Ism.: <i>Murarik Antal</i>	86
EHRLE, FRANCESCO: I più antichi statuti della facoltà teologica dell' Università di Bologna. Ism.: <i>Banfi Florio</i>	91
SCHÖFFLER, HERBERT: Die Reformation. Ism.: <i>Révész Imre</i>	94
<i>Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs</i> . Herausgegeben . . . von L. Bittner. Ism.: <i>Miskolczy Gyula</i>	96
NÉMETH ANTAL: Bánk bán száz éve a színpadon. Ism.: <i>M. Császár Edit</i>	104

Szemle.

	Lap	Lap	
Fodor F.: Adatok a magyar gyepük földrajzához. (<i>Kring M.</i>)	107	Balanyi Gy.: Pázmány Péter népszövetségi tervezete. (<i>Bakács I. J.</i>)	110
Miklós Z.: A magyar király tengeri hajóhada a középkorban. (<i>F. Csapodi Cs.</i>)	108	Pokorny E.: A Sz. Erzsébet-szerzet, tekintettel budapesti kolostorára, templomára és női kórházára. (<i>Kampis A.</i>)	111
Br. Petrichevich Horváth E.: A Petrichevich-család általános tört. I. (<i>Bottló B.</i>)	108	Müller, G.: Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten. II—III. (<i>Barta I.</i>)	112
Homeyer, G.: Die deutschen Rechtsbücher des MA. u. ihre Handschriften. (<i>Szilágyi L.</i>) 109		Barabás S.: Székely oklevéltár. (<i>Fekete Nagy A.</i>)	112

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére:
Budapest, VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest, VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN

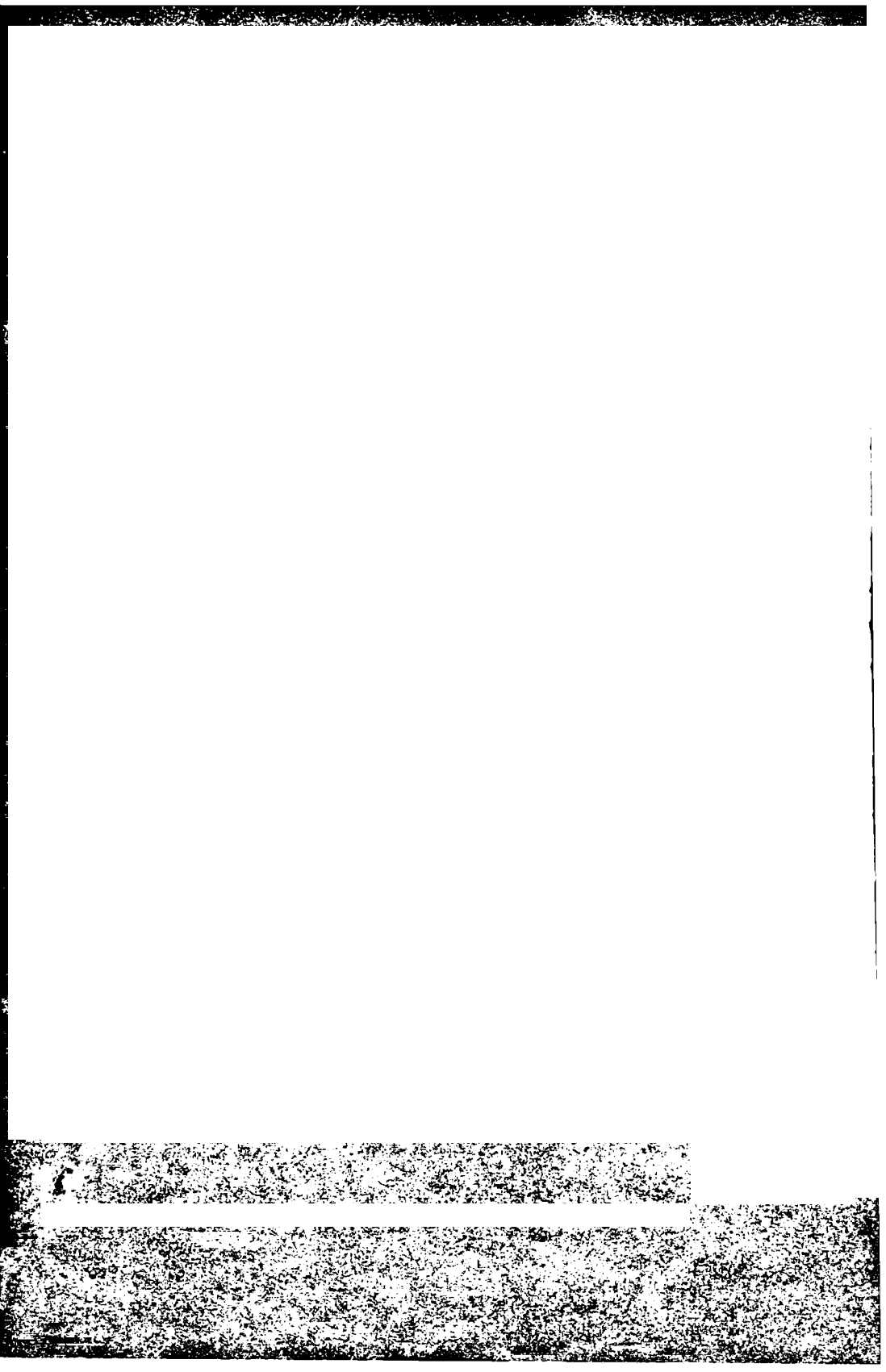

LXXI. ÉVFOLYAM

1937

BUDAPEST, 1937

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

TARTALOM.

	Lap
ALFÖLDI ANDRÁS: <i>A római világ nagy válságának szemléletéhez</i>	432—451
BARÁTH TIBOR: <i>A dunai táj a francianyelvű történetírás tükrében (1871—1935)</i>	55—85, 203—230
BÁRCZI GÉZA: <i>A középkori vallon-magyar érintkezésekhez</i>	399—416
FEKETE NAGY ANTAL: <i>Településtörténet és egyháztörténet</i>	417—431
HÓMAN BÁLINT: <i>Elnöki megnyitó beszéd</i>	389—398
HÓMAN BÁLINT: <i>II. Rákóczi Ferenc</i>	129—135
KOSÁRY DOMOKOS: <i>Perczel Mór feljegyzései</i>	304—322
RÉVÉSZ IMRE: <i>Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570—71-ben</i>	273—303
SZILÁGYI LORÁND: <i>Az Anonymus-kérdés revíziója (egy hasonmással)</i>	1—54, 136—202

Történeti irodalom.

<i>Balla Antal</i> : Buda ostroma és elfoglalása 1686-ban. Ism.:	
<i>Gyalókey Jenő</i>	342
<i>Banfi, Florio</i> : Nel CCL ^o anniversario della liberazione di Buda. Ism.:	
<i>Gyalókey Jenő</i>	342
<i>Bischoffshausen, Sigismund Freiherr von</i> : Zur Zweihundert- fünfzigjahrfeier Budas. Ism.: <i>Gyalókey Jenő</i>	342
<i>Bittner, Ludwig</i> ld. Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs	
<i>Bittner, Ludwig</i> ld. Repertorium der diplomatischen Vertreter Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma. Ism.: <i>Gyalókey Jenő</i>	342
<i>Budó Jusztin</i> ld. Tanulmányok Budapest multjából	
<i>Csóka J. Lajos</i> : Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Ism.: <i>Imre Sándor</i>	348
Diplomatarium Italicum, I—III. Ism.: <i>Vanyó Tihamér</i>	338
<i>Dobrovics Károly</i> ld. Halla Aurél	
<i>Dubravec, Štefan</i> : Apologetika i kontroverzistika na bývalej katolickej univerzite v Trnave. Ism.: <i>Murarik Antal</i>	332
Egyetemes történet ld. Hóman Bálint	
<i>Ehrle, Francesco</i> : I più antichi statuti della facoltà teologica dell'Università di Bologna. Ism.: <i>Banfi Florio</i>	91

	Lap
<i>Elicker, Karl</i> : Festschrift der 150 jährigen Gemeinde Buljkes. Ism.: <i>Réz Henrik</i>	470
<i>Folberth, Otto</i> ld. Roth, Stephan Ludwig	
<i>Funck-Brentano, Frantz</i> : La renaissance. Ism.: <i>Kardos Tibor</i>	457
Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Hrsg. von ... Ludwig Bittner. Ism.: <i>Miskolczy Gyula</i>	96
<i>Giurescu, Constantin C.</i> : Istoria Românilor, I. Ism.: <i>Gáldi László</i>	231
<i>Gross, Lothar</i> ld. Repertorium der diplomatischen Vertreter <i>Halla Aurél</i> és <i>Dobrovics Károly</i> (szerk.): Magyarország törté- nete különös tekintettel iparra és kereskedelemre. Ism.: <i>Eckhart Ferenc</i>	365
<i>Hóman Bálint</i> és <i>Szekfű Gyula</i> : Magyar történet. VII. k. <i>Szekfű Gyula</i> : A XIX. és XX. század. Ism.: <i>Balanyi György</i>	356
<i>Hóman Bálint, Szekfű Gyula</i> és <i>Kerényi Károly</i> (szerk.): Egyetemes történet. I. k. Az ókor története. Ism.: <i>Fischer Endre</i>	452
<i>Iorga, N.</i> : La place des Roumains dans l'histoire universelle, I. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	323
<i>Károlyi Árpád</i> : Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Át- dolg. Wellmann Imre. Ism.: <i>Gyalókey Jenő</i>	342
<i>Kerényi Károly</i> ld. <i>Hóman Bálint</i>	
<i>Lotz, Friedrich</i> : Novi-Vrbas. Aus der Vergangenheit eines Batschkaer deutschen Sprachinseldorfes, 1785—1935. Ism.: <i>Réz Henrik</i>	469
<i>Lütge, Friedrich</i> : Die Ablösung der grundherrlichen Lasten in Mitteldeutschland. Ism.: <i>Juhász Lajos</i>	351
<i>Lütge, Friedrich</i> : Die mitteldeutsche Grundherrschaft. Ism.: <i>Juhász Lajos</i>	351
<i>Lütge, Friedrich</i> : Die Unfreiheit in der ältesten Agrarver- fassung Thüringens. Ism.: <i>Juhász Lajos</i>	351
<i>Maggiorotti, Leone Andrea</i> : Architetti e architetture militari, II. Ism.: <i>Gyalókey Jenő</i>	342
<i>Meinecke, Friedrich</i> : Die Entstehung des Historismus. Ism.: <i>Joó Tibor</i>	360
<i>Meszlényi Antal</i> : Buda felszabadítása 1686. Ism.: <i>Gyalókey Jenő</i>	342
<i>Moór, Elemér</i> : Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Ism.: <i>Hadrovics László</i>	455
<i>Németh Antal</i> : Bánk bán száz éve a színpadon. Ism.: <i>M. Császár Edit</i>	104
<i>Némethy Károly</i> ld. Tanulmányok Budapest multjából Pamiatke Trnavskej Univerzity 1635—1777 Spolok Sv. Vojtecha. Ism.: <i>Murarik Antal</i>	332
<i>Plucknett, Theodore F. T.</i> : A concise history of the Common law. Ism.: <i>Bónis György</i>	236
<i>Rauscher, Rudolf</i> : Několik úvah a programu a cílech slo- vanských právních dějin. Ism.: <i>Murarik Antal</i>	86

	Lap
Regnum. Egyháztörténeti évkönyv 1936. Ism. : <i>Barta István</i>	243
Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden. Hrsg. . . . von Ludwig Bittner und Lothar Gross. I. Ism. : <i>Jánossy Dénes</i>	461
<i>Roth, Stephan Ludwig</i> : Gesammelte Schriften und Briefe. Hrsg. von Otto Folberth. V. Ism. : <i>Pukánszky Béla</i>	468
<i>Schaller, Heinrich</i> : Die Reformation. Ism. : <i>Révész Imre</i>	241
<i>Schaller, Heinrich</i> : Die Weltanschauung des Mittelalters. Ism. : <i>Révész Imre</i>	241
<i>Schnabel, Franz</i> : Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert, IV. Ism. : <i>Hermann Egyed</i>	463
<i>Schöffler, Herbert</i> : Die Reformation. Ism. : <i>Révész Imre</i>	94
<i>Szabó István</i> : Ugocsa megye. Ism. : <i>Wellmann Imre</i>	473
<i>Szekfű Gyula</i> ld. Hóman Bálint	
<i>Szentpétery Imre</i> : A bölcsészettudományi kar története. Ism. : <i>Hajnal István</i>	329
Tanulmányok Budapest multjából, V. Szerk. Némethy Károly és Budó Jusztin. Ism. : <i>Gyalóka Jenő</i>	342
Törökhódoltság-korabeli okmányok a M. kir. Hadilevéltárban. Ism. : <i>Gyalóka Jenő</i>	342
Trnavský Sborník. K 300 výročí založení university v Trnavě. Ism. : <i>Murarik Antal</i>	332
<i>Valjavec, Fritz</i> : Karl Gottlieb von Windisch. Ism. : <i>Pukánszky Béla</i>	354
<i>Vilikovský, Jan</i> : Verše o přesídlení university z Trnavy do Budína. Ism. : <i>Murarik Antal</i>	332
<i>Wack, Peter</i> : Torzsa 1784—1934. Eine 150 jährige deutsche Gemeinde in Jugoslavien. Ism. : <i>Réz Henrik</i>	469
<i>Weber, Alfred</i> : Kulturgeschichte als Kultursoziologie. Ism. : <i>Lederer Emma</i>	247
<i>Wellmann Imre</i> ld. Károlyi Árpád	
<i>Wüsch, Johann</i> : Über Vergangenheit und Gegenwart der Gemeinde Srpski-Miletics. Ism. : <i>Réz Henrik</i>	469

Szemle.

<i>Alföldi András</i> : Bibliographia Pannonica, II. Ism. : <i>Iványi Dóra Mária</i>	249
<i>Báder, Desider</i> : Metternich und das junge Deutschland. Ism. : <i>Komoróczy György</i>	380
<i>Balanyi György</i> : Pázmány Péter népszövetségi tervezete. Ism. : <i>Bakács István János</i>	110
<i>Bánlaky József, Doberdói</i> : A magyar nemzet hadtörténelme, VII. Ism. : <i>Fekete Nagy Antal</i>	262
<i>Barabás Samu</i> : Székely oklevéltár 1219—1776. Ism. : <i>Fekete Nagy Antal</i>	112
<i>Barta István</i> : Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén. Ism. : <i>Hermann Egyed</i>	375

	Lap
Bibliographische Vierteljahrshefte der Weltkriegsbücherei. 2—3. : Bibliographie zur Geschichte Österreich-Ungarns im Welt- krieg 1914—1918 ; 4. : Bibliographie zur Geschichte Öster- reich-Ungarns 1848—1914 ; 5. : Bibliographie zur Ge- schichte der Nachfolgestaaten. Ism. : <i>Asztalos Miklós</i> ..	503
<i>Bickel, Otto</i> : Russland und die Entstehung des Balkanbundes 1912. Ism. : <i>Török Pál</i>	115
<i>Bielz, Julius</i> : Porträtkatalog der Siebenbürger Sachsen. Ism. : <i>ifj. Vayer Lajos</i>	387
<i>Bojt Lajos</i> : A fehérvári érkanonokság (custodiatu)s birtokainak története a XVII. század végétől 1833-ig. Ism. : <i>Csapodi Csaba</i>	380
<i>Bonnenfant</i> : Histoire générale du diocèse d'Evreux. Ism. : <i>Vanyó Tihamér</i>	497
<i>Borchling, Konrad</i> ld. Homeyer, G.	
<i>Breysig, Kurt</i> : Psychologie der Geschichte. Ism. : <i>Szücs Lajos</i>	119
<i>Chaloupecký, Václav</i> : Kniha žilinská. Ism. : <i>Kniezsa István</i>	372
<i>Cutolo, Alessandro</i> : Re Ladislao d'Angiò-Durazzo. Ism. : <i>Mis- kolczy István</i>	374
<i>Ifj. Csemegi József</i> : Fejezet az egri várszékesegyház építésének történetéből. Ism. : <i>Voit Pál</i>	251
<i>Dombóváry Géza</i> : Levéltári és egyéb adalékok a 48 előtti fenyítőjogunk általános részéhez és büntetésjogához. Ism. : <i>Degré Alajos</i>	257
<i>Eckhardt, Karl August</i> ld. Homeyer, G.	
<i>Ehnl, Maximilian</i> : Ergänzungsheft 9 zum Werke Österreich- Ungarns letzter Krieg. Ism. : <i>Váczi Elemér</i>	261
Emlékkönyv. Hornyik János halálának félszázados évfordulója alkalmából. Szerk. Garzó József. Ism. : <i>Szabó István</i> ..	118
<i>Endes Miklós</i> : Erdély három nemzete és négy vallása autonó- miájának története. Ism. : <i>Sinkovics István</i>	114
<i>Erdei Ferenc</i> : A makói parasztság társadalomrajza. Ism. : <i>Szabó István</i>	259
<i>Ernstberger, Anton</i> : Österreich-Preussen von Basel bis Campofor- mio, 1795—1797. I. Ism. : <i>Komoróczy György</i>	253
<i>Ethey Gyula</i> : Vágvölgyi krónika. Ism. : <i>Fügedi Erich</i>	386
<i>Ethey Gyula</i> : A Zóborvidék multjából. Ism. : <i>Fügedi Erich</i> ..	386
<i>Fodor Ferenc</i> : Adatok a magyar gyepük földrajzához. Ism. : <i>Kring Miklós</i>	107
<i>Fodor István</i> : A forradalmi Marosvásárhely 1848—49. Ism. : <i>Eperjessy Kálmán</i>	381
<i>Förster, Leo</i> : Das Bundesverhältnis Deutschlands zu Österreich- Ungarn in der Epoche Aerenthal. Ism. : <i>Török Pál</i>	383
<i>Gálos Rezső</i> : Báró Amade László. Ism. : <i>Clauser Mihály</i>	490
<i>Garzó József</i> , ld. Emlékkönyv	
<i>Gauchat, Patricius</i> : Hierarchia catholica medii et recentioris aevi, IV. Ism. : <i>Vanyó Tihamér</i>	266
<i>Géfin Gyula</i> : A szombathelyi egyházmegye története, III. Ism. : <i>Tóth László</i>	496
<i>Gierke, Julius</i> , ld. Homeyer, G.	
<i>Harris, David</i> : A diplomatic history of the Balcan crisis of 1875—1878 : the first year. Ism. : <i>Henry Miller Madden</i> .	382
<i>Héjja Pál</i> : A tábori egészségügy Buda visszafoglalása korában. Ism. : <i>Varga Endre</i>	379
<i>Hielscher, Kurt</i> : Siebenbürgen. Ism. : <i>Mályusz Elemér</i>	384

	Lap
<i>Hiller, Gerhard</i> : Die Entwicklung des österreichisch-serbischen Gegensatzes 1908—1914. Ism. : <i>Török Pál</i>	383
<i>Hobus, Gottfried</i> : Wirtschaft und Staat im südeuropäischen Raum 1908—1914. Ism. : <i>ifj. Tóth András</i>	260
<i>Hoerd, Philipp</i> : Geschichte und Geschichtsunterricht. Ism. : <i>Dékány István</i>	502
<i>Hoetzsch, Otto</i> : Osteuropa und deutscher Osten. Ism. : <i>Elekes Lajos</i>	499
<i>Homeyer, G.</i> : Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften. I. Abt., bearbeitet von Karl August Eckhardt. II. Abt., bearbeitet von Conrad Borchling und Julius von Gierke. Ism. : <i>Szilágyi Loránd</i>	109
<i>Hornyik János</i> : Emlékkönyv	
<i>Horváth Elek</i> , ld. Pápa.	
<i>Horváth Magda</i> : A törökveszedelem a német közvéleményben. Ism. : <i>Benda Kálmán</i>	489
<i>Iván János</i> : Földbirtokreform és társadalmunk, 1890—1914. Ism. : <i>Bakács István János</i>	258
<i>Kálvin és a kálvinizmus</i> . Ism. : <i>Jóó Tibor</i>	268
<i>Kérészy Zoltán</i> : A Corpus Juris Hungarici mint írott jogi kútfő. Ism. : <i>Döry Ferenc</i>	377
<i>Kérészy Zoltán</i> : A papi rend törvénykezési kiváltsága az egyházi jog és a régi magyar büntetőjog szerint. Ism. : <i>Döry Ferenc</i>	486
<i>Keyser, Erich</i> : Das Bild als Geschichtsquelle. Ism. : <i>ifj. Vayer Lajos</i>	387
<i>Köhler, Walter</i> : Luther und das Luthertum in ihrer weltgeschichtlichen Auswirkung. Ism. : <i>Révész Imre</i>	487
<i>Kötzschke, Rudolf</i> : Bildkunde und Landesgeschichte. Ism. : <i>ifj. Vayer Lajos</i>	387
<i>Lederer Emma</i> : Egyetemes művelődéstörténet. Ism. : <i>Komoróczy György</i>	119
<i>Lietzmann, Hans</i> : Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1—2000 n. Chr. Ism. : <i>Kumoróczy B. Lajos</i>	122
<i>Lungu, Basile J.</i> : Les grandes puissances et les principautés roumaines de 1821 à 1826. Ism. : <i>Elekes Lajos</i>	115
<i>Maschke, Erich</i> : Das Erwachen des Nationalbewusstseins im deutsch-slavischen Grenzraum. Ism. : <i>Benda Kálmán</i> ...	376
<i>Mayer Erzsébet</i> : Diomede Carafa. Ism. : <i>Kardos Tibor</i>	250
<i>Mester Miklós</i> : Az autonom Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863—1864. évi nagyszabeni országgyűlésen. Ism. : <i>ifj. Tóth András</i>	492
<i>Miklósy Zoltán</i> : A magyar király tengeri hajóhada a középkorban. Ism. : <i>Csapodi Csaba</i>	108
<i>V. Moór Gyula</i> : A jogrendszer tagozódásának problémája. Ism. : <i>Hajnal István</i>	501
<i>Murjahn, Metá</i> : Die gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse des 17. Jahrhunderts im nördlichen Domaniyalgebiet des Landes Stargard. Ism. : <i>Wellmann Imre</i>	378
<i>Müller, Georg</i> : Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192—1848. II—III. Ism. : <i>Barta István</i>	112
<i>Nagy Szeder István</i> : Kiskun-Halás város egyházainak, iskoláinak és közművelődésének története. Ism. : <i>Szabó István</i>	494
<i>Nagy Szeder István</i> : Kiskun-Halás város gazdaságtörténete. Ism. : <i>Szabó István</i>	494
Nitra. Dejiny a umenie nitrianského zámku. Ism. : <i>Fügedi Erich</i>	116

	Lap
<i>Nyers Lajos</i> : A kecskeméti piarista gimnázium első tanárai és tanítványai. Ism. : <i>Farkas László</i>	379
Pápa város multja, jelene és környéke. Szerk. Tóth Lajos. Ism. : <i>Kampis Antal</i>	386
<i>Papritz, Johannes</i> , ld. Rachel, Hugo	
<i>Br. Petrichevich Horváth Emil</i> : A Petrichevich-család általános története, I. Ism. : <i>Bottló Béla</i>	108
<i>Pokorny Emánuel</i> : A Szt. Erzsébet-szerzet, tekintettel budapesti kolostorára, templomára és női kórházára. Ism. : <i>Kampis Antal</i>	111
<i>Rachel, Hugo</i> — <i>Papritz, Johannes</i> — <i>Wallich, Paul</i> : Berliner Grosskaufleute und Kapitalisten. Ism. : <i>Komoróczy György</i>	253
<i>Révész Imre</i> : A debrecen-egervölgyi hitvallás és a Tridentinum. Ism. : <i>Miklós Ödön</i>	487
<i>Schäffner, Rudolf</i> : Zur Geschichte der Agrarkrisen im neunzehnten Jahrhundert. Ism. : <i>íj. Iványi-Grünwald Béla</i> ..	381
<i>Schaeffer, Fr. B.</i> : Metternich. Ism. : <i>Komoróczy György</i>	491
<i>Schmüthenner, Paul</i> : Europäische Geschichte und Söldnertum. Ism. : <i>Váczy Péter</i>	384
<i>Schwer, Wilhelm</i> : Stand und Ständeordnung im Weltbild des Mittelalters. Ism. : <i>Váczy Péter</i>	485
<i>Simiand, François</i> : Inflation et stabilisation alternées : le développement économique des Etats-Unis. Ism. : <i>Ungár László</i>	265
<i>Sobiesky, W.</i> : Der Kampf um die Ostsee. Ism. : <i>Elekes Lajos</i> ..	264
<i>S. Szabó József</i> : A ceglédi református iskola története, 1545—1936. Ism. : <i>Imre Sándor</i>	255
<i>Sztankai István</i> : A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszer-tárakra vonatkozó adatok. Ism. : <i>Varga Endre</i>	118
<i>Tonelli Sándor</i> : Az emberi civilizáció kezdetei. Ism. : <i>Tompá Ferenc</i>	371
<i>Tóth Endre</i> , ld. Pápa	
<i>Tóth Lajos</i> , ld. Pápa	
<i>Tragor Ignác</i> : Vác és határának hely- és ingatlannevei. Ism. : <i>Vác Elemér</i>	496
<i>Waldapfel József</i> : Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, 1780—1830. Ism. : <i>Réz Henrik</i>	255
<i>Wallich, Paul</i> , ld. Rachel, Hugo	
<i>Winkler, Arnold</i> : Österreichs Weg. Ism. : <i>Benda Kálmán</i>	263
<i>Zimmermann, Heinz</i> : Staat, Recht und Wirtschaft bei Justus Möser. Ism. : <i>Gillemot Katalin</i>	490
<i>Znaniecky, F.</i> : The sociology of the struggle for Pomerania. Ism. : <i>Elekes Lajos</i>	264
<i>Zoltai Lajos</i> : Ismeretlen részletek Debrecen multjából. Ism. : <i>Juhász Lajos</i>	493

Tárca.

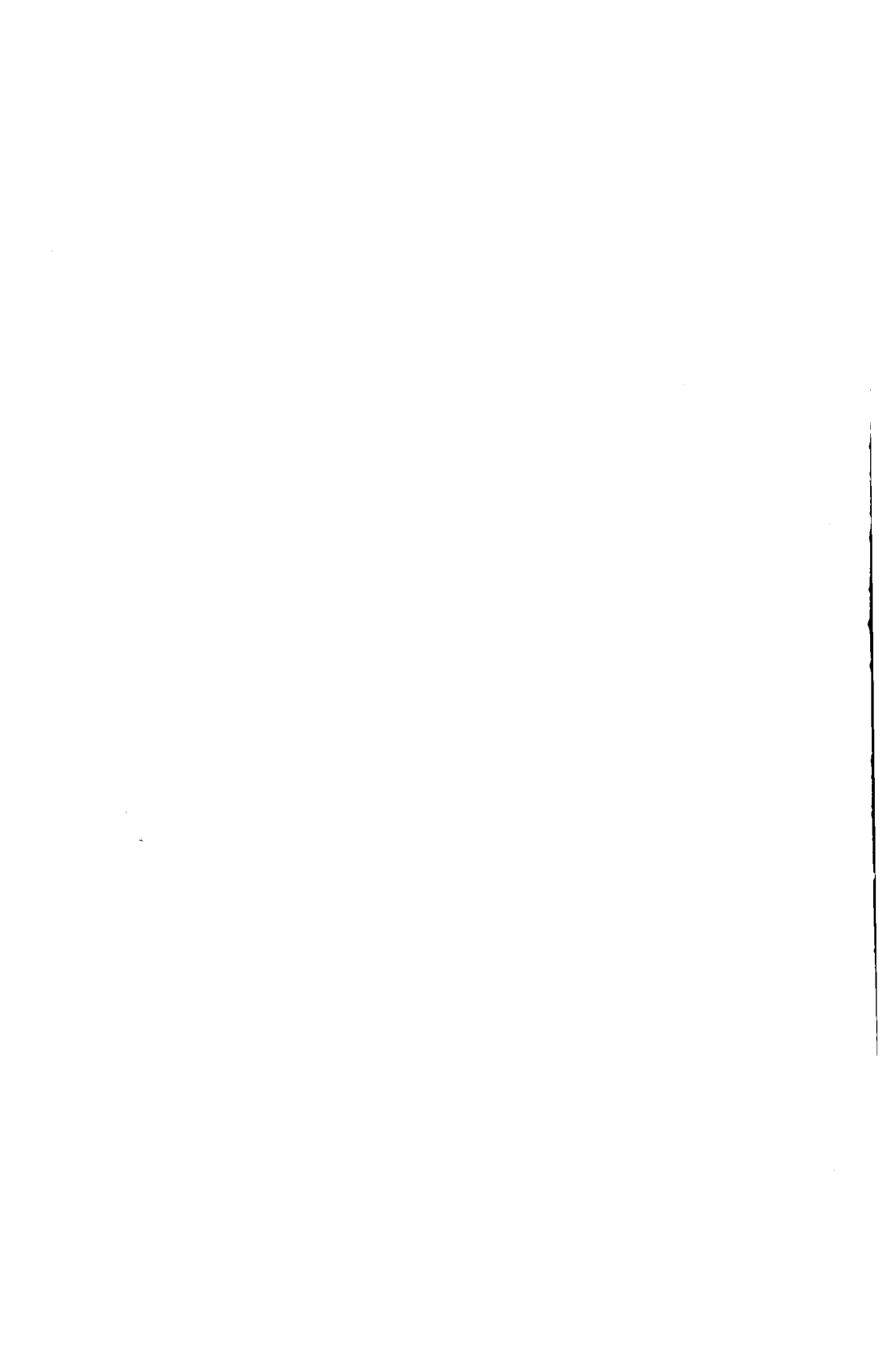
<i>Domanovszky Sándor</i> : Hóman Bálint harmincéves írói jubileuma	508
<i>Ethey Gyula</i> : A banai várispánság székhelyéről	127
<i>Fekete Nagy Antal</i> : Lukcsics Pál †	270
<i>Fest Sándor</i> : Adalékok az angol—magyar érintkezések történetéhez az Árpád-házi királyok korában	122
<i>Gyalóka János</i> : Pílh Jenő †	505

	Lap
<i>Lukinich Imre</i> : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1936. évi működéséről	510
<i>Segesváry Lajos</i> : A deventeri athenaeumon tanult magyarok 1644—1649	506
<i>Tóth László</i> : Lukcsics József †	269
<i>Tóth Zoltán</i> : Patek Ferenc †	271
Hivatalos értesítő	513

Pótfüzet.

HEGEDÜS LORÁNT : <i>Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idejében</i>	576—616
ISTVÁNYI GÉZA : <i>A megyei írásbeliség első korszaka</i> ..	517—552
JUHÁSZ LAJOS : <i>A vasmegyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században.</i> (Egy fejezet a magyar erdő-történet Mária Terézia 1769-i erdőrendtartását megelőző korszakából.)	553—575
<i>Magyar történeti bibliográfia az 1936. évről</i>	617—691

Az Anonymus-kérdés revíziója.

I. közlemény.

Néhány év óta ismét előtérbe került az Anonymus-kérdés. Ennek oka részben az, hogy a modern történetírás a honfoglalás egyszerű s gyakran lenézett krónikását is átértékelte, másrészt pedig az, hogy mióta Jakubovich Emil a Gesta kezdőbetűjének sigla voltára s a „dictus“-szerkezet helyességére vonatkozó nagyjelentőségű felfedezését megtette: ismét felmerült a reménye annak, hogy történetírásunk immár kétszázéves rejtélye talán mégis megoldódik, az el-eltűnő csodaszarvas egyszer mégis elénk toppan.

Az Anonymus-kérdést — a kiegészítés után megindult beható vizsgálatok után, melyek I. Béla korától IV. Béla koráig minden, akkor lehető szempontot és forrást kimerítettek — a millenáris kor történetírása, úgy látszott, hogy végleg lezárta. Sebestyén Gyulának 1898-ban megjelent könyve, mely nagyrészt Mátyás Flórián tanulmányaira támaszkodott, véglegesen állást foglalt úgy a Gesta Hungarorum korát, mint szerzőjét illetőleg.¹

III. Béla kora ellen az első támadást éppen egy negyedszázad múlva Jakubovich Emil intézte. Miután már 1924—25-ben legrégibb oklevél- és krónikaíróink személyéről írt dolgozatában — bár még határozatlanul — kifejezte azt a feltevést, hogy a Gesta esetleg II. Béla korában keletkezett²,

¹ Sebestyén Gy.: Ki volt Anonymus? (Budapest, 1898.) — Ugyanott a régebbi irodalom is. Ld. még Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.² (Budapest, 1899.) 516—517. l.

² Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. (Magyar Nyelv, 20. k., 1924. 129—132. l. és 21. k., 1925. 25—38. l. Az Anonymusra vonatkozó részek az utóbbi kötetben.) „A Névtelen Jegyző magyar tulajdon- és közneveinek orthographiája, nyelvtörténeti adatai ... is összeegyeztethetők nagyjában a XII. század végével és XIII. század elejével, ámbár tagudhatatlan, hogy sok tekintetben, még korábbi nyelvi sajátságokat mutatnak“. „... Ha az író személyét keressük, lehetetlen bele nem ütköznünk III. Béla Pál nevű notariusába... (29. l.) Mi III. Béla korához sem kötjük feltétlen magunkat“. (Ugyanott 31. l.) „Így hát, bár kevés számban fennmaradt okleveleiben II. Bélának nincs P. betűs notarius, — szerény véleményem szerint — az ő koráig is bátran visszamehetünk kutatásainkban“.

1925-ben a Klebelsberg-emlékkönyvben megjelent kiváló s méltán feltűnést keltő tanulmányában¹ már — főképpen nyelvtörténeti szempontok alapján — határozottan II. Béla kora mellett foglalt állást, megjelölvén az író is, akit — a Gestát kezdő initiale sigla-voltának bebizonyításával — Péter óbudai prépostban keres.

Bár a tudós szerző II. Béla korára vonatkozó elméletét részletesebben később sem támasztotta alá,² az több oldalról elfogadásra talált, sőt azt több irányban tovább fejlesztették.

Juhász Kálmán, aki több munkájában a csanádi egyházmegye történetével foglalkozott,³ 1929-ben a Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde LII. évfolyamában megjelent „Bischof Paul von Tschanad, Notarius König Bélas“ című értekezésében⁴ (melynek eredményeit később még ismételten közzétette)⁵, elfogadván Jakubovich kormeghatározó megállapításait: a Gesta-író notariust Pál csanádi püspökben véli felismerni, főképpen azon az alapon, mert a Gesta a csanádi egyházmegye területét igen jól ismeri.

Juhász feltevésénél (melyre Jakubovich újabb cikkben válaszolt⁶, nagyobb jelentőségű s módszertani tekintetben

¹ P. mester. (Adalékok az Anonymus-kérdéshez.) I. h. 169—213. l.

² „Ezen nyelvtörténeti megállapításainknak azonban az itt helyet nem találó, hosszadalmas, a XII. század derekáról és a XII—XIII. századok fordulójáról vett, egymással szembeállított, ellenőrző oklevélbeli adataink felsorolása nélkül — elismerjük — nincs teljes bizonyító erejük. Elfogadják talán nyelvészeink, de történetíróinkat alig győzik meg. Fogadjuk el egyelőre tehát csak feltételesen, hogy P. mester a XII. század közepén élt, II. Béla jegyzője volt és Gestá-ját „jóemlékezetű“ királya halála után, az 1140-es években írta“. I. h. 210. l.

³ Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. (Budapest, 1926.) Ennek teljesebb német kiadása: Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. (Deutschum und Ausland 8—9. Heft. Münster, 1927.) Mint ismeretes, az előbbi munka 65. l. 2. jegyzete s utóbbinak oklevéltára (218—220 l.) két, az Anonymus-kérdés szempontjából is érdekes adatot tartalmaz: nevezetesen két hazai példát a dictus-szerkezetre, éppen a cisztercita-rend körében, amely rend e formulát a XIII. században Franciaországban is kisajátította.

⁴ 208—214. l.

⁵ A csanádi püspökség története alapításától a tatárjáráig. (Csanádvarmegyei Könyvtár, 19—20. k. Makó, 1930.) 100—104. l. — Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter 1030—1307. (Deutschum und Ausland, 30—31. Heft. Münster, 1930.) 90—95. l.

⁶ Két új Anonymus-jelölt. Magyar Nyelv, 28. k., 1932. 193—199. l.

érdekesebb volt K. Heilig igen alaposan kidolgozott, német-nyelvű tanulmánya a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvének II. (1932) kötetében.¹ Heilig mint a középkori latinság alapos ismerője eddig ismeretlen oldalról közelítette meg a kérdést: a kódex paleographiai és latin nyelvi sajátságain keresztül. Következtetései azonban túlmentek a megengedett határokon, amikor különböző erőltetett magyarázatokkal II. Géza egyik notariusában: Barnabásban jelölte meg a régóta keresett Névtelent s „ezzel — mint ő vélte — az évszázados vitát *végleg* a vak Béla javára oldotta meg“, „und doch wohl nicht etwa nur wahrscheinlich, sondern ganz sicher“.

Heilig nagy igényekkel fellépő tanulmánya szolgált indítékul arra, hogy az 1925 óta új utakra terelt kérdésben Domanovszky Sándor véleményt mondjon. Domanovszky a Századok 1933. évfolyamában „Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta“ című tanulmányában Heilig elméletének tarthatatlanságát részletesen kimutatva, a Gesta keletkezésének idejére vonatkozólag is nagyjelentőségű tárgyi bizonyítékokkal szolgált. A Gesta ama kifejezéséből: „Ruscia que vocatur Susdal“ kiindulva, az orosz fejedelemségek és a nagyfejedelemség XII. századi fejlődése alapján kimutatta, hogy a Gesta Barnabással semmiképpen sem hozható összefüggésbe, hanem annak keletkezése sokkal későbbre teendő.² Ugyanazon évben — szintén Heilig cikkével kapcsolatban — Erdélyi László is több figyelemreméltó szempontra mutatott rá.³

Ezzel tehát a Gesta keletkezésének problémája, melyet Jakubovich többször említett úttörő megállapításai után már-már végleg eldöntöttek tarottak: ismét kérdéssé elevenedett. Az Anonymus-kutatás ingája, mely a IV. Béla — I. Béla nagy amplitúdók után már-már megállapodni lát-

¹ 1—61. l.

² „Világos tehát, hogy Barnabásnak még alig lehetett tudomása az akkor előretörő Szuzdalról... De nem használhatna ilyet még 1154 után sem, amikor Dolgorukij György elfoglalta Kievet, mert ez még nem Szuzdal felülkerekedése, csak a György által követelt utódlási rend diadala. György maga is a kievi trón elnyerése után Szuzdal közjogi helyzetén... nem akart változtatni. Ez csak Andrej politikájával következett be 1169-ben, mert 1169-ig ő mint szuzdali fejedelem semmiféle előjogokkal nem rendelkezett... Szuzdal elismert nagy hatalma azonban sokkal inkább III. Vszevolod nevéhez fűződik, tehát a XII. század utolsó negyedére és a XIII. század első évtizedére esik. Ez eltolódás tehát és a Szuzdal névnek olyatán használata, mint Anonymusnál, a legjobb esetben sem eshetik az 1169. év előtti időre.“ (I. h. 53—54. l.).

³ Anonymus III. Béla jegyzője. (Szeged, 1933.)

szott: ismét kilendült.¹ Az Anonymus-kérdés, melyhez Mátyás Flórián és Sebestyén Gyula megállapításai óta új, addig ismeretlen adatok és szempontok² gyűltek össze: megérett a revízióra.

Mikor a következőkben a modern történeti rész tudományok és forrástanulmányok eredményeinek és szempontjainak figyelembevételével a kérdést lehetőleg minden oldalról vizsgálat alá vesszük: azt reméljük, hogy ezzel sikerül az Anonymus-kutatás eddigi, kétségtelenül nagy eredményeinek stabilizálásához hozzájárulnunk.

I.

A *Gesta Hungarorum* szövege³ — még ha eseménytörténeti vonatkozásaitól (melyek ma már alig szaporíthatók) eltekintünk is — oly gazdag kollektív történeti háttérrel ad, mely a modern jog-, társadalom- és gazdaságtörténet megállapításaival egybevetve még mindig sokat mondhat számunkra. Sőt e vonatkozásokat igenis figyelembe kell vennünk, ha a kérdést igazán elfogulatlanul akarjuk megközelíteni.

1. Kérdésünk első része társadalomtörténeti vonatkozású.

Az Anonymus által megrajzolt társadalmi szervezet legmagasabb fokán — a dux és a vele koordinált *s e p t e m*

¹ A fenti irodalomon kívül lásd még a következő tanulmányokat: Altorjay S.: Anonymus és a magyar őskotmány. (Magyar Jogászegylet Könyvtára 8. Budapest, 1932.); Fest S.: Anonymus angol forrásai. Egyetemes Philologiai Közlöny 1935. — E. Mészáros: Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis Gestis suis Sacra Scriptura usus sit. (Quinqueecclesiis, 1936.) Utóbbi kettő ismertetése: Századok, 1936. 218—220. l.

² Itt kell megemlítenünk Pais Dezső kitűnő Anonymus-fordítását, a hozzáfűzött „jegyzetekkel“, melyek tk. külön tanulmányt jelentenek: Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a Magyarok Cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta: Pais Dezső. (A Napkelet könyvtára 14. Budapest, 1926.) — Továbbá a *Gesta* új kiadását: P. magister, quondam Bele regis Hungarie notarius: *Gesta Hungarorum*. Edidit Ladislaus Juhász. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Saec. XII—XIII. 1932. — És legújabbban: P. magistri, qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*. Praefationem scripsit et textum recensuit Ae. Jakubovich. Annotationes exegeticas adiecit D. Pais. (E. Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I. Budapest, 1937.)

³ A *Gestát* az alábbiakban mindig a Szentpétery által szerkesztett *Scriptores* (ld. az előző j.-et) alapján idézzük, rövidség okáért csupán a lap és a sorok megjelölésével.

principales persone (hetümogyer) után, kik mint-egy az egész magyarságot foglalják össze¹ — egy előkelő réteg áll. Ennek a legfelsőbb rétegnek a megjelölésére a Gesta 3 különböző kifejezést használ: a) primates; b) principes; c) iobagiones.

a) Primates.

(Álmos születésekor): ... factum est duci Vgek et suis cognatis gaudium magnūm et fere omnibus primatibus Scithie ... (39, 1—3.)

Dux vero Almus et sui primates inito inter se consilio petitioni ducum Ruthenorum satisfacientes pacem cum eis fecerunt. (46, 6—7.)

(A hét kún vezérrel való egyesség): ... et eodem modo dux Almus et sui primates eis fide se et iuramento se constrinxerunt. (46, 22—23.)

... dux Ladomeriensis ... (különböző ajándékokat) tam duci quam suis primatibus presentavit. (47, 15—21.)

Dux vero Almus et sui primates acquiescentes consiliis Ruthenorum pacem firmissimam cum eis fecerunt. (50, 10—11.)

(Szalán alattvalói) ... adulabantur duci (Álmos) et suis primatibus, sicut servi ad suos proprios dominos. (51, 15—16.)

Ubi etiam dux Arpad et omnes sui primates cum omni familia sua ... requiei locum sibi elegerunt ... (57, 21—23.)

Tunc dux Arpad et sui primates inito consilio constituerunt, quod exercitum mitterent ... (85, 5—86, 1.)

... dux Arpad et omnes sui primates communi consilio et pari consensu ac libera voluntate egredientes de insula ... stb. (93, 6—94, 1.)

... dux Zulta cum esset XIII-cim annorum, omnes primates regni sui communi consilio et pari voluntate quosdam rectores regni sub duce prefecerunt ... (107, 3—5.)

... dux Zulta et sui primates non modicum sunt conturbati ... (111, 3—4.)

Thocsun vero dux cum omnibus primatibus Hungarie ... obtinuit omnia iura regni sui ... (114, 13—15.)

A primates kifejezést egyébként külföldi vonatkozásban is többször használja a Gesta:

... dux de Kyeu convocatis omnibus primatibus suis ... (42, 15—16.)

¹ „que hetumoger vocantur“ (33, 11). Kiejtéséről ld. Pais D.: Magyar Anonymus, 118. l. A hét vezérlő személyt jelölő kifejezés átmehetett azután az általuk vezérelt, illetve „összefoglalt“ hét törzs, mint egy közösség megjelölésére is. Valószínűleg ez volt a fejlődési folyamat az onogur = tíz ogur stb. népr neveknél is.

... dux Almus ... sic legatos remisit Ruthenorum, ut duces et primates sui filios suos in obsides darent ... (45, 1—2.)

Dux vero Lodomeriensis et sui primates obviam Almo duci ... processerunt ... (47, 10—12.)

... Galicie dux ... unicum filium suum cum ceteris filiis primatum regni sui in obsidem dedit ... (47, 23—27.)

b) A második megjelölés, melyet a Gesta használ, már aránytalanul ritkább: ez a principes. A fentiekkel hasonló értelemben használtatik a következőkben:

... dux de Kyeu et alii duces ... rogaverunt Almu ducem et principes suos ... (44, 40—41.)

Postea dux et sui principes egressi sunt de Zeremu ... (71, 28.)

Egyébként gyakran használatos „vezér“ „vezető“ értelemben:

Quibus etiam militibus in expeditionem euntibus principes et ductores constituit ... (74, 7—8.)

... super quem exercitum constituti sunt principes et ductores ... (86, 2—3.) stb.

Külföldi vonatkozásban is előfordul:

... et mortuo illo (t. i. Attila halála után) preoccupassent Romani principes terram Pannonie ... (48, 8—9.)

... Sclavi et Boemi ... statim nuntiaverunt Zuburio domino eorum ceterisque principibus eiusdem provincie. (78, 1—5.)

c) A harmadik megjelölés a iobagiones. Első előfordulása a Gesta-ban külföldi vonatkozású:

... dux Ladomeriensis duos filios suos cum omnibus filiis iobagionum suorum duci Almo in obsides dedit ... (47, 15—16.)

A következő két alkalommal már magyar vonatkozásban használtatik és pedig kétségtelenül mint a primates-szel egyenlő értékű megjelölés:

Tunc hii tres prenominati viri omnia facta sua duci Arpad et suis primatibus per fideles nuntios mandaverunt. Quod cum renuntiatum fuisset duci Arpad et suis yobagyonibus, gavisus est gaudio magno valde ... Dux vero Arpad et sui primates ob hanc causam letitiae ... stb. (64, 10—16.)

... dux vero et sui yobagiones obviam eis processerunt et filiam Menemorout ... ad ducalem domum duxerunt. (105, 20—23.)

d) A primates, principes és iobagiones kifejezésekkel megjelölt társadalmi osztálynál nagyobb kiterjedésű a nobilis osztálya, melybe az előbbi szinte átmenet nélkül megy át, olykor azonban mégis elválaszt-

ható. A Gesta-nak ez a leggyakoribb kifejezése. Ez található mindjárt a bevezetésben :

...ita et genealogiam regum Hungarie et nobilium suorum... tibi scriberem. (33, 10—16.)

Felix igitur Hungaria... quia exordium genealogie regum suorum et nobilium habet... (34, 4—7.)

...reges Hungarie et nobiles regnum habeant felici fine hic et in evum. (34, 8—9.)

A tárgyalás folyamán állandóan használja, úgy Álmos, mint Árpád idejére vonatkoztatva :

Dux vero Arpad... accepto consilio nobilium suorum legatos misit... ad ducem Menemorout... (59, 7—9.)

(Árpád követei) mandata Menemorout domino suo duci Arpad retulerunt. Arpad vero dux et sui nobiles hoc audientes iracundia ducti sunt et statim contra eum exercitum mittere ordinaverunt. (61, 6—10.)

... unde nullus (t. i. Ménmarót alattvalói közül) credebat se posse vivere nisi per gratiam Arpad filii Almi ducis et suorum nobilium... (62, 12—14.)

Dux vero Arpad... inito consilio et sui nobiles miserunt nuntios suos ad ducem Salanum... (71, 13—14.)

Dux Arpad consilio et petitione suorum nobilium donavit... terras... predictis infidelibus de partibus Nytrie ductis... (80, 4—6.)

Qui cum ad ducem Arpad pervenissent ac mandata Salani ducis ei dixissent, dux Arpad et sui nobiles egre ferentes sic per eosdem legatos duci Salano remandaverunt. (81, 2—5.)

Dux autem Arpad et sui nobiles egressi de fluvio Zogea cum omni exercitu castra metati sunt... (81, 16—17.)

Ibi etiam dux condonavit suis nobilibus secum venientibus diversa loca... (83, 16—17.)

Postea vero dux Arpad et sui nobiles hinc egressi venerunt usque ad Titulum subingando sibi populum. (84, 8—9.)

Et castra metati sunt iuxta insulam et dux Arpad suique nobiles intrantes insulam... dilexerunt locum... et constituerunt, ut ducalis esset insula et unusquisque (!) nobilium personarum suam ibi haberet curiam et villam. (88, 16—21.)

Dux vero Arpad et sui nobiles permanserunt ibi (t. i. Csepel szigetén)... (89, 6.)

Tunc dux Arpad et sui nobiles cum tertia parte exercitus sui de Ecilburgu egressi castra metati sunt... (99, 10—11.)

... dux et sui nobiles... ad insulam Sepel descenderunt, ubi ducissa et alie mulieres nobilium fuerunt. (101, 4—7.)

... factum est gaudium magnum inter Hungaros et dux et sui nobiles per plurimos dies faciebant convivia magna juvenesque eorum ludebant ante faciem ducis et suorum nobilium... (101, 9—11.)

... dux Arpad et sui nobiles communi consilio miserunt exercitum contra Menemorout... (101, 12—14.)

Dux vero Arpad inito consilio suorum nobilium mandata Menemorout dilexit et laudavit... (105, 7—8.)

... dux... nobilibus honores et loca condonavit. (105, 28—106, 2.)

... et ipso vivente (Zulta fejedelem) accepit iuramenta suorum nobilium et filium suum Tocsun fecit ducem ac dominatorem super totum regnum Hungarie. (114, 9—11.)

Nobiles külföldi vonatkozásban :

(A Nyitravidék meghódításánál:) Et propter hoc factum timuerunt eos omnes homines illius patrie et omnes nobiles filios suos eis in obsides dederunt... (78, 31—79, 1.)

Secundo autem die dux Salanus et sui nobiles inito consilio miserunt legatos ad ducem Arpad... (80, 21—81, 1.)

(Lél, Bulcsu és Botond): ... totam Crouatiam sibi subiugaverunt et inde egressi filios nobilium in obsides acceperunt... (87, 5—6.)

e) A magyarság zömét, a közsabadok kiterjedt osztályát — a Gesta társadalmában — a miles-ek alkotják.

... vocabant Almus... ducem de Hunguar et suos milites vocabant Hungaros. (37, 19—20.)

... illis, qui in regno Scithie tunc tempore erant milites. (39, 8—9.)

Dux vero Almus... ibat huc et illuc confortans suos milites... (44, 2—4.)

Quis enim potuit contra stare militibus Scithie? (44, 13.)

Hoc audientes milites Almi ducis multum sunt confortati... (44, 22—23.)

Almus dux et sui milites persequentes Ruthenos et Cumanos... et Almi ducis milites... (44, 28—30.)

Dux vero Almus et sui milites... terras Ruthenorum sibi subiugaverunt... (44, 34—35.)

... Galicie dux... (különböző ajándékokat) tam duci quam etiam omnibus militibus suis condonavit. (47, 22—30.)

... quem milites ducis persequentes... (52, 2.)

... vocatus est Arpad dux Hungarie et ab Hungu omnes sui milites vocati sunt Hungari... (52, 9—10.)

... Turzol miles Cumanus... (54, 23.)

... Turzol miles strenuissimus... (56, 11.)

... Turzol... cum suis militibus ad ducem Arpadium reversus est. (56, 17—19.)

Et in legatione illa missi sunt duo strenuissimi milites... (59, 12—13.)

Tunc Zobolsu et socii sui... dimissis ibi militibus sub quodam nobilissimo milite nomine Eculsu se longius ire preparaverunt. (62, 26—29.)

Tunc Thosu et Zobolsu cum curiam ducis intrare vellent, dux (t. i. Árpád) omnes suos milites obviam eis premisit... (71, 6—7.)

In eisdem temporibus dux Arpad, dum se per milites suos vidisset ita sublimatum et tutum esse, ... misit multos milites in expeditionem... (74, 2—4.)

Dux vero Arpad... suos confortans milites... (81, 27—29.)

Hoc audito milites sui multum sunt confortati... (82, 5—6.)

... et omnes milites Hungarie ante presentiam ducis... maximum turnamentum faciebant... (95, 1—3.)

Dux autem Arpad et sui milites sic eundo... castra metati sunt... (99, 17—100, 2.)

Deus enim... tradidit duci Arpad et suis militibus inimicos eorum... (100, 13—14.)

... Vsubuu et Velec nobilissimi milites ducis Arpad... (103, 4—5.)

... audiverat ducem Arpadium et suos milites validiores esse in bello... (103, 7—8.)

Tunc dux Zulta et sui milites propter illatam iniuriam inimicorum contra eos inspirare ceperunt... (111, 5—6.)

Et dum dux Zulta et sui milites ita radicati essent undique in Hungaria... (114, 7—8.)¹

f) A primates-nek a közszabad miles-ek felé való elhatárolása:

... dux Arpad et omnes sui primates cum omnibus militibus Hungarie intraverunt in civitatem Athhile regis... (94, 9—11.)

Dux Arpad accepto iuramento primatum et militum Hungarie filium suum Zultam ducem cum magno honore elevari fecit. (105, 26—28.)

... quem (t. i. Zultát) omnes primates et milites Hungarie miro modo diligebant. (107, 1—2.)

A nobiles osztálynak a miles-ekkel szemben való elhatárolása:

... et dimissis militibus ad sua propria dux et sui nobiles manserunt in eadem silva per X dies... (101, 4—5.)

Et missi sunt in legatione illa de nobilioribus personis Oundu pater Ethe et alter Ketel pater Oluptulmae et tertium miserunt quendam strenuissimum militem nomine Tursol causa spectaculi... (54, 15—18.)

Hogy azonban a nobiles rétege nemcsak lefelé, a miles-ek felé, hanem felfelé az ország legfőbb veze-

¹ Külföldi értelemben: ... et milites Salani ducis... (53, 6.) stb.

tőiből álló *primates* felé is határokat mutat: kétségtelen a pusztaszeri gyűlés leírásából, ahol a három réteg a *milites — nobiles — primates* ugyanazon mondatban jelennek meg:

Dux vero Arpad et sui milites adepta victoria hinc egressi venerunt usque... stb. ...et in illo loco dux et sui nobiles ordinauerunt omnes consuetudinarias leges regni et omnia iura eius, qualiter seruirent (!) duci et primatibus suis... (83, 10—15.)

Jellemző még a következő rétegezés:

Fercula pocula portabantur duci et nobilibus in vasis aureis, seruiantibus et rusticis in vasis argenteis... (94, 19—20.)

*

Primates, principes, iobagiones — nobiles — milites — seruiantes — civiles — rustici.

Ezek azok a társadalmi rétegek, melyek a *Gesta*-ban élénk tűnnek. Kérdés: vajjon ezek a megjelölések csupán a *Gesta*-író ahisztórikus elképzelései-e, vagy pedig valóságos történeti képződmények, melyek bizonyos korban vagy körökben, így együtt, vagy talán külön-külön, valóban fellelőhatók.

Ha XI—XII. századi forrásainkat: törvényeinket és okleveleinket vizsgálat alá vesszük, mindjárt kezdetben oly eredményekre jutunk, melyek nemcsak a *Gesta*-t világítják meg eddig ismeretlen oldalról, hanem — visszafelé — magának középkori társadalmunk történetének megértéséhez is szempontokat szolgáltatnak.

Így bizonyára kevesen gondoltak arra, hogy legelső írott emlékeink egyike: az Imre herceghez intézett *Intelmek*, melynek terminológiáját, éppúgy, mint a *Gesta*-ét, történetírásunk hajlandó volt fiktívnek vagy legalább is idegen eredetűnek tekinteni: társadalomtörténeti tekintetben közös nevezőre hozható a *Gesta*-val.¹ Az *Intelmek* 4. pontja, mely „*De honore principum et militum*“ rubrumot visel, éppen azt a két osztályt mutatja be, melyet a *Gesta*-ban talán leginkább lehetne költöttnek tekinteni:

¹ Az alábbiakban, úgy ebben, mint a következő fejezetekben, a *Gesta*-ban is megtalálható szavakat, illetőleg fogalmakat ritkított, az eltéréseket kurzív szedés jelzi.

Quartus decor regiminis est fidelitas, fortitudo, agilitas, comitas, confidentia principum, comitum, militum...¹ Si eris pacificus, tunc dixeris rex et regis filius atque amaberis a cunctis militibus; si iracundus, superbus, invidus, in-pacificatus super comites et principes cervicem erexeris, sine dubio fortitudo militum hebitudo erit regalium dignitatum et alienis tuum tradetur regnum.²

Szent István törvényeiben, mint ismeretes, több ízben felsorolva találjuk a kor társadalmi osztályait. Elmellőzve a törvények részletes ismertetését és az azokhoz fűződő problémákat,³ itt, célunknak megfelelően, csupán az azokból előtűnő rétegződést bátorkodunk bemutatni:

Int. 4.	I. 15.	I. 19.	I. 21.	I. 35.
princeps	—	—	—	—
comes	comes	maiores	dives	comes
miles	miles vel alicuius vir ubertatis	—	—	miles
—	vulgaris	minores et vulgares	pauper et tenuis	vulgaris

Szent László és Kálmán törvényeiből és már részben okleveleiből más kép tárul elénk. A legfelsőbb réteg jelölésére még mindig használatos a princeps kifejezés (amely különben egészen a XII. század végéig leggyakoribb technicus terminus a „főurak“ megjelölésére):

L. III. 1: Notum etiam faciat (t. i. a király követe): totius Hungarie principes sacramentum fecisse... (Závodszy, 173. l.)

L. III. 15: Quicumque erga regis et principum decreta fregerit... (U. o. 177. l.)

L. II. 1: ... ut qualiscumque proximus principum reperiretur in furti culpa... (U. o. 166. l.)

¹ Jogtörténeti szempontból igen figyelemreméltó a princeps és miles megjelölések értékét pontosan meghatározza az a két kiegészítés, mely a XVI. századi Illosvai kódexben e pontnál található. A principum után ugyanis ezt az — egyébként csak a 13. század óta használatos — kifejezést találjuk: baronum s a militum után: nobilitium, amivel a késői, kétségtelenül jogtudós javító a fenti két megjelölést a saját korának megfelelő elnevezéseivel „magyarázni“ akarta, — véleményünk szerint — nem is egészen helytelenül.

² Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Budapest, 1904. 136. l.

³ Ld. főképen: Hóman B.: A társadalmi osztályok Szent István államában. Békefi-émlékkönyv, Budapest, 1912.; Erdélyi L.: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Tört. Szemle, 1914—15.

K.: ... regni principibus congregatis, totius senatus consultu... regis sancti memorie Stephani legalem textum recensuit... (U. o. 183. l.)

A principes kifejezést megtaláljuk e kor okleveleiben is:¹

Így már I. Géza 1075. évi oklevelében:

Et hoc omnibus episcopis, abbatibus, necnon et principibus regni mei notum fieri volui.

Ugyanott: ... ceterisque regni mei principibus (20.)

A princeps általunk adott értelmezésére igen tanulságos Dávid dux-nak 1090 körül kelt oklevele:

Huius rei fuerunt quamplures principes Pannonie testes: Fabianus archiepiscopus, Cosmas episcopus, Gula comes palatinus, Petus comes. (23.)

1097: (Kálmán oklevele): ... in principibus meis et senioribus... (36.)

1111 (Gaufredus zobori apát oklevele): De comitibus: Johannes palatinus comes... stb., Mercurius princeps Ultrasilvanus. (43.)

1113 (Ugyancsak Godefridus apát oklevele): ... coram prefato rege atque supradicto archiepiscopo L. aliisque principibus suis...

Ugyanott: requisivissem Colomannum regem victoriosissimum et Laurentium archiepiscopum regnique principes Cosmam videlicet et Moysen... (46.)

Emellett azonban épp oly gyakran használatos egy új kifejezés:

Optimates:

Szent László III. 1: Post hec inquiratur a cunctis *optimatibus* et populo... (Závodszy, 173. l.)

Á II. könyv bevezetése: Temporibus piissimi regis Ladislai omnes nos regni Pannonum *optimates* in monte sancto conventum fecimus... (U. o. 166. l.)

Míg az 1092. évi szabolcsi gyűlés bevezetésében ezt olvassuk: ... presidente christianissimo Hungarorum rege Ladislao cum universis regni sui pontificibus et abbatibus, necnon cunctis *optimatibus*, cum testimonio totius cleri et populi. (U. o. 157. l.)

Első okleveles előfordulása Kálmán királynak 1097 táján a velencei dogehoz intézett levelében: Colomannus... rex Vitali Michaeli strenuissimo Venetorum duci suisque *optimatibus* salutem... (35.)

¹ A királyi és a királyilag megerősített okleveleket állandóan Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. (Budapest, 1923—1930.) alapján idézzük, egyszerűen a sorszám kitételével. A kiadások közül általában az ott idézett *legújabb* kiadást használtuk.

1111 (Gaufredus oklevele): ... viri timorati et *optimates* XII. Nitrienses ... (43.)

Ezenkívül ugyanazon korban még a következő kifejezések használatosak:

Primates:

Először 1075-ben tűnik fel, ilyen kapcsolatban: ... nuncius regis, neque ducis, neque cuiusquam comitis aut primatis. (20.)

Határozottabb értelmű László III. törvényének 10. cikkében: ... sed postquam rex et primates redibunt... stb. (Závodszy, 176. l.)

Hasonlóan Guden 1079 k. kelt adománylevelében: ... et alteri primates totius Pannonie testes habentur. (Ak. Ért. Tört. XIV. 8. l.)

László 1093. évi oklevelében is megtalálható: consilio omnium regni mei primatum ... (29.)

XI. századi törvényeinkben csak ez a három megjelölés fordul elő. Azonban e korból való *okleveleink* még a következőket ismerik:

Ministri:

1055: de parte prenotati regis per *ministorum* suorum manus sunt designata.

U. o.: a *ministris* regis.

U. o.: Signum Celu *minister* (így!). (12.)

1111: rex cum *ministris* supra nominatis ... (43.)

Maiores:

1097 (Kálmán a velencei dogehez): inter nos atque vos, nostros vestrosque *maiores* ... (35.)

Proceres:

1097 (Kálmán a dogehez): Vestra igitur vestrorumque *procerum* noscat prudentia ... (35.)

1097 (Kálmán a dogehez): ... et cunctis omnibus *proceribus* de vestro ducatu ... (36.)

* Szent László korának vizsgálódásunk szempontjából másik fontossága az, hogy ekkor tűnik fel a *nobilis* kifejezés, körülbelül annak a (*principes*, *optimates* után következő) nagybirtokos rétegnek a megjelölésére, melyet Szent István törvényei még egyszerűen „dives” névvel illettek.

Ha a Szent László és Kálmán törvényeiben található rétegeket össze akarjuk állítani, körülbelül következő eredményre juthatunk:

III. 15.	III. 21.	II. 9.	II. 11.	Eszt. zs. 55.
princeps	—	nobilis	nobilis	nobilis
comes	comes	—	—	—
centurio	minister	—	—	—
miles	—	—	miles	—
—	plebeius	vulgaris	—	plebeia

Mint látjuk, egy forrongó korszak kezdetén vagyunk. A differenciálódás most *kezd* megindulni. Ez látszik a Szent István-kori comes és miles közé ékelődő új hivatalnokréteg (centurio, minister) hangsúlyozásából s a (talán ezzel kapcsolatos) nobilis réteg szerveződéséből. Sajnos, ezt az érdekes és mozgalmas fejlődést tovább nem követhetjük, mert Kálmán kora után törvényeink sora hosszú időre megszakad, okleveleink pedig a fentiekhez hasonló taxatív felsorolást nem tartalmaznak. A következőkben meg kell elégednünk azzal, hogy az oklevelekben található megjelölések alapján főképpen a legfelsőbb osztály alakulását igyekszünk végigkísérni.

A XII. század első felében (II. István, II. Béla és nagyrészt II. Géza alatt is) ugyanazt a terminológiát találjuk, mint a XI—XII. század fordulóján. A király közvetlen környezetét képező főméltóságok megjelölésére (mint a század későbbi folyamán is) még mindig leggyakoribb elnevezés a principes:

1124: cum episcopis et comitibus et omnibus regni principibus. (51.)

1131 k.: quorum diffinitioni interfuerunt principes... (57.)

1137: nostris principibus. (61.)

1158: ut non liceat alicui bano, principi, comiti et aliis meis ministris.

U. o.: et aliorum principum. (91.)

1158: ut non licuit alicui hominum, bano, principi... stb.

U. o.: et aliorum principum (t. i. jelenlétében). (92.)

Sőt a principes kifejezés a század második felében is változatlanul megmarad:

1163: coram principibus regni. (102.)

1163: una cum domina regina matre mea et principibus meis.

U. o.: et non liceat alicui hominum, bano, principi, comiti... (103.)

1163—64: presentia... et ceterorum principum. (104.)

1165: Notum sit omnibus principibus sub ditione regis Hungarie existentibus.

U. o. Consensu eunctorum principum meorum tam episcoporum quam comitum. (107.)

1166: Agrie . . . in communi presentia principum nostrorum. (112.)

1169: . . . a rege Stephano . . . et a principibus Hungarie confirmatum est. (113.)

1171: consilio gloriose regine matris nostre et . . . principum. (118.)

1177 k. (Caba végrendelete): rex et omnes principes, qui aderant. (128.)

1181: in presentia quam plurium regni mei principum.

U. o.: per consilium et assensum principum.

U. o.: et aliis pluribus regni eiusdem principibus existentibus. (A későbbi „méltóságsor“ formulájának első megfogalmazása!) (131.)

1185: et aliis compluribus regni principibus existentibus. (140.)

1188: in communi presentia principum meorum. (147.)

1199: et aliis . . . nostrorum principum. (182.)

1199 (Benedek spalatói érsekről írja Imre király): et inter maiores principes regni facimus iuxta latus regium locum optinere. (186.)

1199: iniurias maiestati nostre a falsis principibus nostris et precipue a prelatibus ecclesiarum illatas.

U. o.: cum principibus nostris ad Vaciensem ecclesiam accessimus.

U. o.: coram principibus nostris, cameram . . . aperiri pacifice petivimus. (187.)

1201: . . . a nullo principum vel nobilium¹ regni gravamen aliquod infligatur. (194.)

Szívesen használja András herceg, aki, mint tudjuk, okleveleiben is a királyt utánozta:

1198: relatione vero Dalmatie episcoporum et universorum Croatorum principum percepimus. (T. Smičiklas: Codex diplomaticus. II. 309. l.)

1198: ut non liceat alicui bano vel principi. (U. o. 308. l.)

1198: domini Cressimir et Suennimir quondam Croatie reges et eorum principes.

U. o.: Factum est autem Iadre istud in communi presentia principum nostrorum. (U. o. 293. l.)

1199: vobis Spalati principibus. (U. o. 338. l.)

A XI. században használt többi kifejezések azonban nem voltak ilyen hosszú életűek. Legnagyobb részük a XII. század közepe táján, II. Géza vagy III. István uralkodása után — összefüggésben az egész társadalmi élet átalakulásával — eltűnt az oklevelek nyelvéből, hogy helyüket, rend-

¹ Érdekes e kettős rétegzés: principes — nobiles!

szerint a nyugati társadalmi formákkal „importált“ megjelölések vegyék át. E többi kifejezések előfordulásai a következők:

Optimates :

1138 : et cum prenotatis nobilibus et compluribus episcopis et comitibus et multis regni sui *optimatibus*.¹

U. o. : in presentia regis Bele et Elene regine et omnium *optimatum* totius [regni]. (63.)

1146 : Hec omnia testimonio multorum regni *optimatum*, episcoporum et comitum aliorumque nobilium,² quorum nomina subscripta sunt, sic ordinata. (72.)

Primates :

1137 : audiens a regni mei *primatibus*, tam episcopis, quam comitibus. (61.)

1146 (Szines asszony oklevele): conveni propinquos et amicos meos, huius regni *primates*. (72.)

1153 k. (Ádalbert főúr): cunctorumque regni *primatum* decreto. (83.)

1162 : coram quibusdam *primatibus* mihi assistentibus, videlicet . . . (101.)

1163—64 : hoc testamentum coram universis regni *primatibus* corroboratum. (104.)

1166 : Coram multis meis regni *primatibus*. (111.)

1172 (Konrád főúr): *primatibus* in presentia eiusdem regis existentibus. (120.)

Maiores :

1153 k. : regni *maiorum* . . . conscientia. (83.)

1161 (II. Géza VII. Lajos francia királyhoz): Ego etenim aliquem de *maioribus* meis tunc vobis mittam. (95.)

Proceres :

1143 : annuentibus cunctis nobis episcopis sive *proceribus*. (70.)

1146 : sub testimonio *procerum*, quorum nomina hic notantur. (73.)

*

Mit mondanak ezek az adatok számunkra ?

Mindenekelőtt figyelemreméltó az a körülmény, hogy a Gesta azon eléggé változatos kifejezések közül, melyek a XI—XII. században a király főembereinek jelölésére szokásban voltak, tulajdonképen csak kettőt ismer és ismét az unalomig. És pedig a *principes*-t, amelyet 10-szer és a *primates*-t, amelyet 24-szer (!) alkalmaz mono-

¹ Figyeljük a rétegzést: *optimates*, *comites*, *nobiles*.

² Még mindig: *optimates*, *comites*, *nobiles*.

ton mondataiban: *dux vero Arpad et sui principes* — *dux vero Arpad et sui primates*. S csak éppen ahol az ismétlés már magának az írónak is feltűnő volt, hoz még egy — aránylag kevésbé használt — kifejezést: *aiobagiones*-t, amely 3-szor fordul elő, egy ízben éppen két *primates* között.

Nézzük tehát, melyek azok a kifejezések, melyeket a *Gesta nem* ismer. Ezek közül első helyen kell említenünk az *optimates*-t, mely, mint fentebb láttuk, egyike legrégebb és leghasználatosabb jogi szavainknak. Előfordulásai: 1077—1095 (Szent László törvényeiben): 3-szor. Továbbá: 1097, 1111, 1138, 1138, 1146.

Nem ismeri a *Gesta a maiores*-t. Előfordulásai: 1097, 1153, 1161.

Nem ismeri a *Gesta a proceres*-t. Előfordulásai: 1097, 1097, 1143, 1146.

Érdekes véletlen vagy talán tudatos kancelláriai változtatások folytán mindhárom, körülbelül egyidős műszavunk II. Géza uralkodása után szinte egyszerre tűnik el, az *optimates*-re és *proceres*-re utolsó adataink ugyanazon évből, 1146-ból valók, a *maiores*-re II. Géza uralkodásának utolsó évéből, 1161-ből. Ez irányban azonban még tovább mehetünk.

A fenti lapokon, az országos méltóságokat megjelölő kifejezések között csak azokat soroltuk fel, melyek a XI. század óta a XII. századig vagy azon át használatban voltak. Ezt most kiegészítjük azzal az érdekes adattal, hogy körülbelül abban az időben, amikor az *optimates*, *maiores* és *proceres* kifejezéseknek nyoma vész, III. István kancelláriájában (úgy látszik, a régiek pótlására) feltűnik egy új műszó: a *magnates*. (Érdekes, hogy egyik esetben a *principes*-szel együtt):

1163—64: Hoc autem ut firmum sit, presentia *magnatum* (nevek felsorolva) et ceterorum principum... sigillari et scribi precepi. (104.)

1164: rex Stephanus coram *magnatibus* suis. (105.)

III. István után többször nem szerepel, csak később kerül be ismét a magyar jogi nyelvbe.

Az előbb kifejtett 1146—1161. évi időhatárt néhány évvel tovább bővíthetjük, ha tudjuk, hogy a *Gesta* az 1163—64. években szereplő *magnates* megjelölést sem ismeri.

A XI.—XII. század említett terminológiájából az *optimates*, *maiores*, *proceres* és *magnates* kifejezéseket levonva, már csak két kifejezésünk marad: a *principes* és

primates. Mindkettő a Gesta-nak is kizárólagos műkifejezése. Nézzük, meddig voltak ezek használatban?

A primates, mint láttuk, először 1075-ben tűnik fel, megtaláltuk Szent László törvényeiben (III. 10.) s egy 1093. évi oklevelében. A XII. század folyamán a következő évekből találtunk rá adatokat: 1137, 1146 (az *optimates* és *proceres* ebben az évben szerepelnek utoljára!), 1153 körül, 1162, 1163—64, 1166, 1172.

A principes előfordulási évei viszont: 1001—1038 (Intelmek, 4. pont), 1075, 1090, 1077—95 (Szent László törvényei): 3-szor, 1097, 1111, 1113, 1124, 1131 körül, 1137, 1158, 1158,¹ 1163, 1163, 1163—64, 1165, 1166, 1169, 1171, 1177 körül, 1181, 1185, 1188, 1199, 1199, 1199, 1201.

Az a negatívum, hogy a Gesta a XI. század elejétől a XII. század közepéig állandóan használatos *optimates* (utolsó előfordulási éve: 1146) és *proceres* (utolsó előfordulás: 1146), valamint *maiores* (utolsó előfordulás: 1161) és *magnates* (utolsó előfordulás: 1163—64.) kifejezéseket nem ismeri, valószínűvé teszi annak a feltevését, hogy keletkezésének idejét a fenti évek által meghatározható időszakasz — ami körülbelül II. Géza (1141—1161) uralkodása idejének felel meg — után keressük. Az említett negatívumot kiegészíti egy neutrális bizonyíték, nevezetesen az, hogy azok a műszavak, melyeket a Gesta ismer (*primates*, *proceres*) az előbbieket valóban túlélték, amennyiben közülük az egyik 1172-ig, a másik 1201-ig állandó használatban volt. Mindehhez végül egy pozitív jellegű bizonyíték is sorozható.

Gestánkban ugyanis, mint említettük, az általa általában használt *primates* és *principes* kifejezés mellett, igen csekély mértékben (mindössze 3-szor) előfordul egy harmadik kifejezés is: *iobagiones* vagy mint Gestánk inkább szereti írni: *yobagiones*.² Erről a kifejezésről XI—XII. századi társadalomtörténetünk fentebb adott vázlatában nem emlékeztünk meg, ez a szó ugyanis a fenti a XI. századra visszamenő terminológiában abban az értelemben, mint a Gesta használja, még nem volt meg s csak

¹ Az évszámok megismétlése azt fejezi ki, hogy ugyanabban az évben több különböző oklevélben is előfordul a kifejezés. Az ugyanazon oklevélben való többszöri előfordulást most nem jelöljük.

² Ezzel a kérdéssel kapcsolatban ld.: M. Florianus: *Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars I. Scriptores. Vol. II. Chronica Hungarorum. 272—274. l.*

akkor terjedt el a magyar jogi nyelvben, amikor amazok már nagyrészt eltűntek.

A magyar diplomatikai gyakorlatban a *iobagio* szónak következő előfordulásai ismeretesek:

1111: *Confirmarunt in eadem civitate Nitriae testes XII, quorum primus fuit Moyses, eiusdem civitatis tempore illo comes, Lambertus eiusdem ecclesie i(o)u b a g i o. (43.)*

1116—1131 között: ... ego Acha uespremiensis *i o u b a g i o* non ignobilis. (52.)

1163: Bernaldus, episcopus predictae ecclesie, suique *i o b a g i o n e s*...

U. o.: *i o b a g i o n e s* sumugiensis castri.

U. o.: Bernaldus episcopus suique *i o b a g i o n e s*. (102.)

1171: Dedit... in eodem predio unum *i o b a g i o n e m* nomine Cetk...

U. o.: dedit unum *i o b a g i o n e m* nomine Petus... (116.)

1181: quidam *i o b a g i o n e s* monasterii.

U. o.: super dictos *i o b a g i o n e s*.

U. o.: sunt *i o b a g i o n e s* in equis servientes (ez többször ismételve). (133.)

1185: a Jauriensis castri servitute exemimus et eiusdem castri *j o b a g i o n e s* constituimus. (139.)

1193: et ibi dividitur cum *J o b a g i o n i b u s* de boka.

U. o.: et ibi dividitur cum *J o b a g i o n i b u s* de bocovniez. (155.)

1197: quemdam *i o b b a g y o n e m* de castro Posony. (169.)

1198: predium Pauli, nomine Michál, *J o b b a g y o n i s* castri Supproniensis. (172.)

1202—3: *J o b a g i o n u m* nomina.

U. o.: Nomina *i o b a g i o n u m*.

U. o.: et unus *i o b a g i o*. (202.)

1204: qui indicat filios *h y o b a g i o n u m* nostrorum (210.)

A *i o b a g i o* szó tehát első feltűnésétől, 1111-től kezdve az egész századon keresztül, sőt azon túl is általában bizonyos *alarendelt* társadalmi osztályt jelöl, mely a királyi várak vagy valamely egyházi földesúr joghatósága alatt állott. Azonban a *i o b a g i o* szónak a XII. század vége felé volt egy különös jelentése is, amennyiben a királyi kancellária néhány évtizeden keresztül — ez nagyfontosságú az Anonymus-kérdés szempontjából — a *i o b a g i o n e s* szót (a *p r i n c i p e s* és *p r i m a t e s*-szel egyenlő értékben s úgy látszik az idejét mult *optimates*, *maiores* és *proceres* pótlására!) a király legelső szolgálóinak, az ország főurainak jelölésére is használta.

A *i o b a g i o n e s* szó ilyen értelemben először 1171-ben III. István oklevelében fordul elő:

cuius redditionis interfuere i o b a g i o n e s Ambodinus banus, comes Laurentius, Luchas comes, Fulcus, Dionisius comes, Ruben episcopus pristaldus, Johannes comes filius Calmer. (117.)

1172: regnante glorioso rege Stephano, Geyse filio, eiusque primatibus (mint tudjuk, épp ez az utolsó adatunk a p r i m a t e s - r e !) in presentia eiusdem regis existentibus... Conradus predicti regis i o u b a g i o... regionis Ungarie christicolis... nunciat salutem. (120.)

1181 (III. Béla oklevelében, a tanusorban): Dionis Budrigensis e u b a g i o. (130.)

Legjellegzetesebb példáink azonban Imre király korából valók:

1199: ...ez innumeris probitatum et eximie fidelitatis operibus, que noster fidelis i o b a g i o Laurentius comes (!) filius a primevis pueritie sue temporibus nobis indesinenter exhibuit...

U. o.: Micha palatino et Baciensi comite, Benedicto bano ac comite de Zala, Veytih curiali comite ac Nitriensi, Legforo voyuoda, Teodoro comite de Budrig, Stefano comite de Suprun, Nicolao comite de Bychor, Tiburtio comite de Zounue, Pohnt comite de Musum et aliis Jobbagationibus in regno nostro existentibus. (185.)

1202: villam quamdam... dilecto ac fideli J o u b a g i o n i nostro Benedicto woywode (!)... contulimus. (197.)

Gyakori András herceg okleveleiben:

1200: J o b b a g i o n u m vero nomina, qui tunc aderant. (G. Fejér: Codex diplomaticus. II. 375. l.)

1200: Nomina vero j o b a g i o n u m etc. (Smičiklas, II. 353. l.)

1200: J o b a g i o n u m vero nomina, qui tunc aderant et testimonium gestis nostris (!) perhibent, hec sunt. (U. o. 355. l.)

1200: i o b a g i o n u m vero nomina. (U. o. 357. l.)

1201: Testes autem huius rei sunt i o b a g i o n e s nostri... Mog comes, Nycholaus comes... etc. (Smičiklas, III. 6. l.)¹

¹ E kérdéssel kapcsolatban meg kell említenünk még egy érdekes adatot, melyet Melich J. közölt 1916-ban, a Magyar Nyelv 12. kötetében. („A jobbágy szó történetéhez.“ 13—15. l.) Ébből ugyanis kiderül, hogy a jobbágy szó, melyről idáig az volt a felfogás, hogy csakis hazai latin szó, a lengyelországi latinságban is előfordul (eubagio alakban), nevezetesen Magister Vincentius (szül. 1160 k., megh. 1223 k.) „Chronica Polonorum“ c. művében két ízben is megtalálható, és pedig sajtószerűen éppen abban a jelentésben, mint nálunk a Gestában. „S a mi már most a szó eredetére fontos — mondja Melich —, az az, hogy e lengyelországi lat. *eubagio* nem származhatik a magyarországi latinságból. Mindkét szónak egy harmadik forrásból kell erednie...“ A Melich által közölt adatokból igen valószínű, hogy e forrás a XII. századi *francia* latinság, ahonnan Vincentius mester *párisi* iskoláztatása révén hozta magával. (U. o. 15. l.) E kér-

Végül ami a *nobiles* kifejezést illeti, arról csak azt jegyezhetjük meg, hogy a XII. század utolsó harmadáig általában még egyenlő értelemben használták a többi főmél-tőségót jelölő kifejezésekkel :

1138 (II. Béla) : *et cum prenotatis nobilibus et compluribus episcopis et comitibus et multis regni sui optimatibus (!)*.

U. o. : *et omnium comitum, quos tunc adesse contigit... (nevek)... et aliorum plurimorum nobilium.* (63.)

1146 (Színes asszony intézkedése) : *Hec omnia testimonio multorum regni optimatum (!), episcoporum et comitum, aliorumque nobilium, quorum nomina subscripta sunt, sic ordinata.*

U. o. : *presentibus nobilissimis regni testibus (püspökök, comesek).* (72.) V. ö. ezzel a nobilissimus rex kifejezést, mely szintén etájt volt használatban. (Ld. alább.)

1148 (II. Géza) : *Cuius rei causa multorum regni nobilium signata est testimonio, quorum ibi adfuit presentia.* (Belus bán, püspökök, comesek !) (77.)

1152 (Margit asszony) : *et coram omnium nobilium consentientibus (így! Apa comes stb.).* (82.)

1156 k. (II. Géza) : *Cuius rei gratia, ut firma stabilisque permaneat, sigillo regie maiestatis per Barnabam (!) presentia nostrorum nobilium, scilicet Martini archiepiscopi... etc. sigillari precepi.* (85.)

1157—58 k. (István főúr) : *rex... presentia nobilium suorum.* (U. o. nobilissimus rex Geyssa.) (90.)¹

1165 (III. István) : *presentia meorum nobilium, Luce archiepiscopi stb.* (108.)

1165 k. (Farkas végrendelete Bicentől) : *rex... in presentia suorum nobilium.* (110.)

1166 (III. István) : *et multorum meorum nobilium petitione concessi.* (111.)

Ez egyszersmind az utolsó ilyen jellegű adatunk. III. Béla alatt a *nobiles* kifejezés ilyen értelemben többé nem használtatik. Mindössze egyszer fordul elő, ekkor azonban már csak mint egy alacsonyabb réteg, éppen a *principes*-szel (!) szemben, akárcsak a Gestában :

1181 : *in presentia quam plurium regni mei principum.*

U. o. : *per attestationem virorum nobilium.*

U. o. : *per consilium et assensum principum.* (131.)

désre egyébként még a nyelvtörténeti kérdésekkel foglalkozó III. fejezetben visszatérünk. Itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy a magyarországi latinságba a jobbagy szó minden valószínűség szerint két különböző forrásból, vagy legalább is két különböző időben került, a Gestában (és a *Chronica Polonorum*-ban !) használt jelentésében éppen 1180 körül. (1181 : az *eubagio* első magyarországi előfordulása.)

¹ Per notarium Barnabam.

Mikor legközelebb Imre egyik oklevelében feltűnik, már világos az ellentét:

1201 (a pataki hospesekről): Sancimus preterea, quod ipsius sub protectione regia constitutis a nullo principum vel nobilium regni (!) gravamen aliquod infligatur. (194.)¹

A XIII. század elején a nobilis-ek már a miles-ek,² illetőleg serviens-ek felé közelednek, mígnem a fejlődést 1222-ben az aranybulla lezárja.

*

2. A második szempont, mely idáig elkerülte az Anonymus-kutatók figyelmét: egy pénztörténeti kérdés.

Gestánkban a következő helyeket találjuk:

Cum autem legati venissent ad Almus ducem et eum rogassent, ut domini eorum de sedibus non expellerentur suis, tunc dux Almus inito consilio cum suis sic legatos remisit Ruthenorum, ut duces et primates (!) sui filios suos in obsides darent, tributumque annuatim persolverent decem milia marcarum et insuper victum vestitum et alia necessaria. (44, 42—45, 4.)

Tunc duces Ruthenorum, scilicet de Kyeu et Susudal, ut ne de sedibus suis expellerentur, filios suos in obsides dederunt Almo duci et cum eis miserunt X-cem milia marcarum et mille equos cum sellis et frenis... ac alia multa munera non numerata. (46, 8—13.)

... in tertia vero ebdomada dux Ladomeriensis duos filios suos cum omnibus filiis iobagionum (!) suorum duci Almo in obsides dedit et insuper duo milia marcarum argenti et centum marcas auri cocti cum pellibus et palliis non numeratis... et alia munera non numerata tam duci quam suis primatibus (!) presentavit. (47, 14—21.)

Hoc dum Galicie dux audivisset, obviam Almo duci cum omnibus suis nudis pedibus venit... et unicum filium suum cum ceteris filiis primatum (!) regni sui in obsidem dedit et insuper X farisios optimos et CCC equos cum sellis et frenis et tria milia marcarum argenti et CC marcas auri et vestes nobilissimas tam duci quam etiam omnibus militibus suis condonavit. (47, 22—30.)

Ezeknek az adatoknak az eddigieknél is nagyobb a korhatározó erejük.

¹ Úgy látszik, a nemesség fogalmának szélesebb körre való kiterjedésével függ össze a Gestánk által oly szívesen használt de genere kifejezés, melynek, mint ismeretes, első okleveles előfordulása éppen e tájra esik: 1183: nomine Baya de genere Zalok. U.o.: fideli suo Paulo de genere Chaak. (V. ö. M. Florianus, i. h. 274. l.)

² XII. századi adat a miles-re: 1199: fidelissimo militi nostro Iwachin stb. (183.)

A római birodalom területén alakult germán államokban, s így a frank birodalomban is, a középkor elején a pénzverés alapsúlya a 327·45 g súlyú római *libra* (font) volt, mely 12 unciára s ezen belül kisebb súlyrészekre oszlott. Nagy Károly, a maga birodalmában, 781 táján új pénzlábat léptetett életbe, egy, a római fontnál nehezebb s valószínűleg arab eredetű súlymérték alkalmazásával. Ez az új súlymérték az úgynevezett Karoling-font (pondus Caroli) — mely újabb számítások szerint 408 g súlyú volt s minden valószínűség szerint 15 római unciának felelt meg — csakhamar egész Európában elterjedt, anélkül azonban, hogy végleg kiszorította volna a régi (12 unciás) római *libra*-t, mely főképpen a kereskedelmi életben volt használatos. Nagy Károly és közvetlen utódai alatt egy Karoling-font ezüstből 240 dénárt vertek.¹

Az európai kontinensen a XI. század folyamán az arany és ezüst mérésére új súlymérték tűnik fel, mely később szintén pénzverési alapsúlyá lesz : a márka (m a r c a, m a r c h a). A márka, mely eredetileg skandináv súlymérték volt, Angliában már korábban használatos a *libra* mellett, a szárazföldön azonban az első határozott adat 1045-ből való Köln vidékéről. Itt a XI—XII. században egy 215·496 g-os márka volt használatban, amely az északi márkával azonos s igen valószínű, hogy III. Henrik német-római császárnak (1039—1056) Kunigunda dán hercegnővel, Nagy Kanut leányával kötött házassága, illetőleg az annak folytán fellendült skandináv—német kereskedelem révén jutott Kölnbe, ahol addig a Karoling-font volt a súlymérték. Franciaországban először 1070 és 1090 közt találkozunk a márkával, I. Fülöp idejében. Ide, mint azt Fülöp közeli rokonsága Hódító Vilmos angol királlyal, valamint a XI—XII. századi angol—francia érintkezések hihetővé teszik, valószínűleg Angliából került. Dél-Franciaországban valóban az angol Tower-márka nyomait találjuk, Észak-Franciaországban azonban egy új, úgy az északi és ó-kölni, mint az angol márkától eltérő súlymérték, a párisi vagy troyesi márka keletkezett (244·75 g). A kölni márka mint pénzsúly 12 solidusból, azaz 144 dénárból állott, a párisi és troyesi márka viszont 16 solidusból, azaz 192 dénárból.²

A XI—XII. századi *magyar* források közül törvényeink csupán bizonyos *pensa*-t vagy *pensa auri*-t emlegetnek,

¹ Hóman B. : Magyar pénztörténet 1000—1325. (Budapest, 1916.) 29—45. l.

² U. o. 46—54. l.

amely kifejezés, mint azt Hóman kimutatta, a byzanci arany-solidust jelölte, melynek forgalma meglehetősen kiterjedt volt a magyarság közt.¹ Okleveleink azonban többet is mondanak.

Kérdésünkre vonatkozólag elsősorban az oklevelek anathema- illetőleg poena-formulái tartalmazznak adatokat, amelyek — eltekintve a bennük kifejezett összegek olykor irreális voltától — pénztörténeti szempontból teljesen elfogadhatók.

Első ilyen adatunk magában a pannonhalmi alapítólevélben található :

1002 : Quod, qui fecerit, componat centum *libras* auri optimi, medium camere nostre ac medium prefato monasterio suisque rectoribus, maledictionisque perpetue vinculo eternaliter feriatur. (2.)

1002 (a veszprémi püspökség alapítólevele) : Si quis igitur huius nostri precepti paginam fringere temptaverit, aut prelibate sancti Michaelis Vesprimiensis ecclesie Stephanum almificum episcopum suosque successores ex cunctis prenominatis rebus ecclesiasticis necnon dotibus molestare conaverit, octo milia *librarum* auri cocti sciat se compositurum, medietatem camere nostre et medietatem prelocute sancti Michaelis Vesprimiensis ecclesie necnon Stephano, celebri episcopo suisque successoribus . . . (3.)

1009 (a pécsi püspökség alapítólevele) : Quos terminos si quis violare presumpserit in posterum, componat centum *libras* auri optimi, medium camere nostre ac medium prefato episcopatu ac rectori eius. (5.)

1055 : Et ne quis per succedentium temporum curricula aliquid ex his defraudare vel retrahere audeat, interminando detestamur. Si quis autem malo depravatus consilio istius decreti transgressor repertus fuerit, sequestratus a Deo perpetua feriatur vindicta et XII *libras* auri persolvere cogatur. (12.)

1075 : . . . statui, ut quicumque contra hanc meam regalem institutionem ire temptaverit : anathematizetur . . . et insuper solvat purissimi auri *libras* mille, medietatem regie camere et medietatem predicto monasterio sancti Benedicti. (20.)

Mint látjuk tehát, a XI. században hazánkban is, éppúgy mint Német- és Franciaországban, valamint Itáliában : a nemes fémek mérésére súlymértékként a *librát* használták és pedig valószínűleg a Karoling-fontot, amely a regensburgi pénzverés átvételével ismeretes lehetett a magyarság előtt.²

¹ U. o. 154—168. l.

² Hóman i. m., 88—89. Hóman szavai : „II. Henrik bajor hercegnek, István apósának és a mintául vett regensburgi pénzek

A *libra* azonban Magyarországon nemcsak a XI. században volt használatban, hanem — s ez kérdésünk szempontjából rendkívüli fontosságú — *használat a XII. század utolsó harmadáig, 1165-ig kimutatható*. Erre vonatkozó adataink a következők:

1138 (II. Béla adománya a spalatói egyház részére): Et quicumque nostro privilegio contrarius assistere voluerit, iratum habeat trinum et unum Deum et habeat maledictionem sanctorum patrum, insuper nostram iram incessanter incurrat, et decem *libras* auri componat, medietatem in regali palatio et medietatem ecclesie, cui iniustitiam fecerit. (64.)

1146 (Fulco hospes oklevele, Barnabástól, Heilig jelöltjétől):¹ Siquis autem temeritate, vel aliqua presumptione huic regali edicto voluerit contradicere, divino totius ecclesie subiaceat anathemate, et auri *libras* quinquaginta persolvat magestati regie. (73.)

1150 (II. Géza oklevele a pannonhalmi egyház részére szintén Barnabástól):² Quam qui infringere voluerit, eiusdem regis decreto *Libras* auri persolvat, cuius dimidia pars regio fisco inferatur, dimidia vero ad cameram beati Martini pertinebit. (78.)

1165 (III. István): Siquis vero ... etc., sub anathematis gladio feriat et in cameram regis centum *libras* auri persolvat. (108.)

Ezzel szemben 1146 óta³ nálunk is megjelenik a márk a. Érdekes, s az átmenetre jellemző, hogy első említését éppen egy olyan oklevélben találjuk, melynek anathemája még *libra*-t említ:

... et terram arabilem IIII marcis emptam. (Fulco hospes előbb idézett oklevele. Talán nem véletlen, hogy az új súlymérték éppen egy külföldről származó személy adománylevelében szerepel először.)

Következő említései:

1146 körül (Márton ispán nejének, Magdolnának intézkedése): ... unam marciam argenti et dimidiam ... (75.) (Ebben, vala-

verőjének pénzverése a Karoling-pénzrendszer hajtása volt. Pénzeinek súlya megközelíti a jó Karoling-dénárak súlyát s ezért több mint valószínű, hogy pénzverésének alapsúlya is a 408 g-os Karoling-font volt. Ha e feltevés helyes — bár hangsúlyozom, hogy ez csak feltevés — valószínűnek kell tartanunk, hogy a XI. századi magyar pénzverés alapsúlya is a 408 g-os Karoling-font volt“.

¹ Notarius regis Barnabas huius cartule scriptor et sigillator.

² ... notarius Barnabas, qui et hanc chartam scripsit et sigillo predicti regis impressit.

³ Hóman i. m., 90. l. Az 1091.-i adatról, valamint a bakonybéli és ravennai hamisítványokról lásd ugyanott 84—88. l. II. Béla 1135. évi oklevele (Kr. j. 59.), melynek hitelességét már régebben kétségekbe vonták, más tekintetben is gyanusnak látszik. (Ld. alább.)

mint a Márton ispánnak kb. ezzel egy időben kiállított oklevelében (74.) többször előfordul: ... quod emit XC *pensis* ... , ... quam emit C *pensis*, ... quod emi XXX *pensis* stb.)

1151 körül (II. Géza és a pannonhalmi apátság közti ügy): ... ut absque ulla dilatione XL ei m a r c a s argenti examinatisimi mittere non differret.

U. o.: pretium, videlicet XX m a r c a s regi obtulit.

U. o.: predictas m a r c a s. (80.)

1152 (Margit asszony végrendelete): do auream catenam septem m a r c i s ponderatam. (82.)

1175: decem m a r c a s auri.¹

1181 (III. Béla): domina prefata predium superius nominatum vendidit CXX m a r c i s meo comiti palatino F. (130.)

1181 (Fulkumár ispán): Dedi etiam ... I-am scutellam argenteam et cifum cum copertorie ponderantes IIII-or m a r c a s. (Pann. rendt. [= Pannonhalmi rendtörténet] VIII. 277. l.)

1183 (III. Béla): ... et auctoritate regali in viginti m a r c i s argenti purissimi puniatur. (Tehát már az anathemában is a m a r c a szerepel!) (136.)

1183 (Miklós esztergomi érsek): canonici ... terram ad unum aratrum ... pro duabus m a r c i s vendiderunt. (Mon. Strig. [= F. Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis] I. 128. l.)

1185 (III. Béla): si quis autem ... (etc.), regalis excellentie iram se noverit incursum et decem m a r c a s auri persolvat. (140.)

1193 (III. Béla): (liberos denarios) ... usque ad summam sexaginta m a r c a r u m ... condonamus. (155.)

1194 (Domokos bán): Promisi me etiam daturum ... CCC m a r c a s argenti. (ÁUO. [= Wenzel G.: Árpádkori új okmt.] XI. 57. l.)

Mielőtt tovább mennénk okleveles adataink felsorolásában, meg kell említenünk azt a, III. Béla és a magyar püspökök jövedelmeit felsoroló kimutatást, mely — mint ismeretes — azon alkalomból készült, midőn III. Béla Fülöp Ágost francia király nővérének kezét megkérte. Magyarországának ez az első „statisztikája“ már csak a m á r k á t ismeri:

Strigonium habet de curia regis de moneta VI mille m a r c a s et decimas monetarum ... Colocensis ... habet duo millia et quingentas m a r c a s. Suffraganei domini Strigoniensis sunt: episcopus Agriensis habens III millia m a r c a r u m, episcopus Woacensis habens septingentas m a r c a s, episcopus Quinqueecclesiensis habens mille et quingentas m a r c a s, episcopus Jeuriensis habens mille m a r c a s, episcopus Wesprimiensis habens mille septingentas m a r c a s, episcopus Nitriensis habens mille centum m a r c a s. (Ugyanígy a többi püspökök is.) Rex Ungarie de reditu monete sue habet sexaginta millia m a r c a s

¹ Hóman i. m., 90. l.

per annum. Idem habet de sale suo XVI millia m a r c a s. Idem habet de pedagogis . . . etc. . . . XXX millia m a r c a r u m. Idem habet de alienis hospitibus regis de Ultrasylvas XV millia m a r c a r u m. Idem habet (a megyék után) XXV millia m a r c a r u m. Idem habet de duce Slavonie per annum X millia m a r c a s. Unusquisque comitum . . . dona dat munus centum m a r c a r u m et aliquis eorum IIC m a r c a s. In quibus ad minus presumitur summa solius regis larga computatione X mille m a r c a r u m . . . (Marczali H.: Enchiri dion. 129—150. l.)

Imre korából a következő adatokat ismerjük :

1203 (Imre) : . . . terra quondam Paridis, que . . . pro centum m a r c i s in . . . ius predictae cessit regine . . . (205.)

1203 (Imre a pápához) : Idem etiam (Culin bán fia) . . . se . . . obligavit, quod si de cetero supradictos vel alios homines in heresi scienter manu tenere vel defendere in terra sua presumperit, mille m a r c a s argenti persolvat, quarum medietas vobis, altera vero medietas fisco obveniet. (208.)

A *libra* és *marca* történetével kapcsolatban tehát két fontos évszámot kaptunk. 1165 : a *Gesta* által már nem ismert *libra* utolsó szereplése s 1146 : a *marca* első feltűnése. Az 1146. év most harmadszor tűnik elő kutatásunk közben : mint tudjuk, ebben az évben szerepel utoljára a *Gesta* által nem ismert *optimales* s ugyancsak ebben az évben szerepel utoljára a *Gesta* által nem ismert *proceres* kifejezés. Ezek szerint most már a harmadik adatunk van arra, hogy a *Gesta* 1150 előtt nem keletkezhetett. De ezt a terminus post quem-et már az előzőekben sikerült körülbelül másfél évtizeddel továbbterjeszteni. A *Gesta* által nem ismert *magnates* előfordulásai évéből (1163—64) s a *jobagio* szónak „*főúr*“ értelemben való első előfordulásából (1171) következtetve e határt sikerült III. István uralkodása végéig előretolnunk. Az előbb megállapított 1163—64. évhez ime most egy újabb bizonyítékot nyertünk : a *Gesta* által már nem ismert *libra* utolsó előfordulási éve : 1165. Hozzávéve ehhez a „de genere“ első előfordulását (1183) : *ideiglenes eredményként megállapíthatjuk, hogy a Gesta a XII. század utolsó negyede előtt sem keletkezhetett.*

II.

A *Gesta* világa a maga regnum-ával és duxával, curia-jával és consilium-ával, principes-, primates- és iobagiones-ével, nobilis-eivel és genus-aival nagyon közel áll ahhoz, melyben egy „a munkásvilág sok gondjai között“ : az ország központjában, a királyi curiában, jogügyek és

kormányzási teendők közt élő középkori notárius élete lefolyt, aki egyszerű históriájának megírásánál — ámbár bizonyos tartózkodással — minduntalan a saját korából használ föl egy-egy részletet. Ha már a Gesta *anyagának* vizsgálata is eredménnyel járt, valószínű, hogy a Gesta *formai* sajátosságainak vizsgálata még erősebb világot fog vetni arra a környezetre, melyben keletkezett.

Középkori krónikáink egyik legalaposabb ismerője, Madzsar Imre vette észre először,¹ hogy a Gesta-író notarius a vérszerződés 5. pontjának megszerkesztésénél egy oklevél-formulát is felhasznált: ... ut si quis... infringere voluerit, anathemati subiaceat in perpetuum, ami kétségtelenül egy XII. századi oklevélből származó anathema-részlet. Ezt az érdekes felfedezést azonban az Anonymus-kutatás nem gyümölcsoztette eléggé. Úgyhogy Konrad Heilig-nek, mikor pár évvel ezelőtt Gestánkkal kezdett foglalkozni, valóban úgy tűnhetett fel, hogy ezt az érdekes dolgot ő „fedezte fel“ először, annyival is inkább, mivel ő egy másik formulát is talált, amelyben viszont egy promulgatio-részlet ismerhető fel.

Ha azonban a Gesta szövegét pontosabb és nagyobb körre kiterjesztett vizsgálat alá vesszük, még többet is láthatunk. Gestánk gondos áttanulmányozásakor feltűnhetik, hogy szövegében, mely állandóan küzd a kifejezés nehézségeivel, sokszor a leglazább fogalmazásban egészen szabatos kifejezések fordulnak elő, amelyek azután a legváratlanabbul ismét felbukkannak ott, ahová nem is illenek. Tehát az írónak a maga közepes latin szókészlete mellett egy sokkal fejlettebb s zártabb s kétségtelenül az előbbitől eltérő provenientiájú frázis-készlete is van, amelyet minden alkalommal segítségül hív, mikor az előbbivel nem boldogul. Ha ezeket az állandóan visszatérő, fejlettebb fokú frázisokat figyelmesen átolvassuk, észrevesszük, hogy itt a krónikaíró notarius, a maga egyházi s — mint Fest Sándor tanulmánya mutatja — szépirodalmi eredetű latinsága mellett állandóan igénybe vette másik hivatás-énjének, a *királyi jegyzőnek* formakészletét is és pedig sokkal nagyobb mértékben, mintsem azt az eddigi Anonymus-kutatók gondolták. Sőt még olyan esetekben is, amikor határozott és egész diplomatikai formuláról nem beszélhetünk, egy-egy szócsoport-mozaikban csillan fel előttünk egy arenga vagy corroboratio-formula. A következőkben megkíséreljük a Gesta szövegéből mindazt, ami bármilyen tekin-

¹ V. ö. Hóman B.: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. (Budapest, 1925.) 46. l. 1. j.

tetben útmutatóul szolgálhat, „kianalizálni“, abban a reményben, hogy így — az egész problémát szélesebb alapra helyezve — eredményben is többet érhetünk el, mint az az eddigi kutatás folyamán sikerült.

1. Vizsgálódásaink megkezdését megkönnyíti az, hogy a Gesta — pontosan úgy, mint egy oklevél protocollum-része — szabályos intitlatióval kezdődik :

P. dictus magister ac . . . notarius,

melyhez szabályos inscriptio (szintén siglával) és ahhoz kapcsolódó salutatio csatlakozik :

*N. suo dilectissimo amico . . . salutem et sue petitionis effectum.*¹

Itt ránk nézve elsősorban az a fontos, hogy sem a szerző (az oklevélkiállító!), sem a címzett neve nincs kiírva, hanem azt „szerénységből“, illetőleg „divathból“ egy kapitalis betű, úgynevezett sigla rövidíti, sőt a szerénység fokozására a szerző még tudományos képzettségét sem jelöli meg egyenesen, hanem azt egy „dictus“ jelzővel egyszerűsíti, sőt a sigla-rövidítést a címzett nevének jelölésében is használja. E szokásnak (mely különben a magyar diplomatikai irodalomban idáig sem volt ismeretlen, így például a legelső magyar oklevéltani kézikönyv : Perger „Bévezetés“-e² több fejezetet szentel „az előbötűzések“ történetének!) külföldi vonatkozásait Jakubovich Emil nagysikerű tanulmányában részletesen ismertette,³ itt csupán azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy a magyar diplomatikai gyakorlatban a siglák szokása milyen formában volt ismeretes és milyen korban ?

A siglák, melyeknek a pápai kancellária volt a kiinduló pontja, elvértve nálunk is korán előfordulnak. Még pedig nemcsak ama (fentemlített szokástól lényegesen eltérő) módon, hogy a már egyszer teljes alakjában kiírt nevet az oklevél további részeiben rövidség- és helykímélés céljából csak első betűjével jelölik,⁴ hanem (ha nagyrészt

¹ Fejérpataky kiadása, mint ismeretes, még Predictus magister-t ír. Juhász László 1932-ben megjelent Anonymus-kiadásában azonban már a helyes *P. dictus* olvasható. (2.) Hasonlóképpen a Szentpétery által szerkesztett *Scriptores*-ben. (33, 2.)

² Bé vezetés a' diplomatikába vagy is az oklevél esméret tudományába Mellyet TT. Schwartzner Márton úr után . . . magyar nyelven ki adott Perger János . . . (1811.) 120—125. l.

³ Ld. ezenkívül Magyar Nyelv 22. k., 1926. 305—307. l. Balogh József cikkét : Miért „Névtelen“ Béla király jegyzője ?

⁴ Mint pl. Gaufredus zobori apát 1111-ben kelt oklevelében : . . . illustris archiepiscopi Strigoniensis Laurentii — s nemsokára ugyan-

későbbi másolatokban fennmaradt emlékeinknek hinni lehet) az oklevéladó nevének rövidítésére is. Ez előfordulások azonban egészen szórványosak s inkább csak a diplomáciai érintkezésben voltak szokásosak.

Így például :

1138 (egy chartulariumból): Ego *B(ela)* dei gratia ... rex ecclesie Spalatensi ... (64.)

1141: *G(eysa)* ... rex *G(audio)* suo archiepiscopo ... omnibusque urbis Salomitane proceribus. (68.)

1161 (csak nyomtatásból ismeretes): *G.* ... Vngarie ... rex nobillimus, Ludovico ... victorioso regi Francie ... (95.)

A siglák — a középkori diplomatika ez apró virágai — igazán csak a XII. század vége felé kezdenek nyiladozni s virágkorukat III. Ince idejében érik el, akinek kancelláriájában valóságos melegágyra találtak. III. Ince okleveleiben ugyanis — s ez tárgyunk szempontjából különösen fontos — már nemcsak a szövegben fordulnak elő, hanem nem egyszer magát a pápa nevét is egy szerény *I.* sigla helyettesíti, ami például elődje, Coelestin idejében még nem volt szokásos.¹ Ince okleveleiben oly gyakoriak a siglák, hogy — mint Perger megjegyzi — „azokból hatszáz Előbetűzéseknek példányait könnyen ki lehet szedegetni“.²

A magyar kancellária — Párisban nevelkedett nótáriusai révén — az új szokással akkor már közelebbről megismerkedett. Azt hisszük, nem érdektelen annak megemlítése, hogy István, a Saint-Geneviève monostor apátja (1177—1192) s későbbi tournay-i püspök, aki, úgy látszik, a Párisban tanult magyar diákoknak is egyik mestere volt,³ nagykiterjedésű levelezésében,⁴ mely e korban eleganciájával mintául szolgált, maga is használta a siglákat. Azon a levélen, melyben III. Bélát a kintjárt s a Saint-Geneviève apátságban eltemetett Betlehem haláláról értesíti, ez a címzés áll :

ott : coram prefato archiepiscopo *L.*, majd : archiepiscopo *L.* ... ordi-nante (228.) — 1113 : supradictio archiepiscopo *L.* (46.) — 1118 : supradicti *G(eorgii)* episcopi. (50.)

¹ Pl. 1195: Celestinus episcopus servus servorum Dei ... , 1196: Celestinus episcopus... etc., 1197: Celestinus episcopus... etc. (J. v. Pflugk—Harttung: Acta pontificum Romanorum inedita I. (748—1198.) Tübingen, 1881. 369. l. stb.)

² I. h. 124. l. III. Ince leveleit ld.: Migne: Patrologia latina. 214—217. k.

³ V. ö. Századok, 1936. 219. l.

⁴ Kiadva: J. P. Migne: Stephani abbatis S. Genovefae Parisiensis, tum episcopi Tornacensis epistolae. (Patrologia latina. Tomus 211.)

Nobilissimo *B. Hungarie regi, Stephanus de Sancta Genovefa d i c t u s* abbas, totusque eiusdem ecclesie *humilis* conventus. (I. h. 334.)

A szülőkhöz írt levelén pedig :

L. et Christiane eius uxori, salutem et frequentem in orationibus memoriam. (I. h. 335.)

Pontosan akkor, amikor Fülöp Ágost okleveleiben feltűnnek az első siglák (így például egy 1184 körül a pápához intézett megbízó levélben a király követei: a *cercanceau-i* apát és *P. m e s t e r* a király klerikusa,¹ 1189-ben egy más jellegű oklevélben *B. m e s t e r* orleans-i kanonok² szerepelnek): nálunk is az eddiginél nagyobb mértékben kezdenek terjedni. III. Béla 1181. évi híres oklevelében, melytől az írásbeliség behozatalát szokás számítani s melynek az arengája egyébként is francia provenientiájúnak látszik, tekintetjük az ilyen jellegű siglák első határozott emlékének.

...ego *B. illustrissimus rex* (francia hatás!) Hungarie jelöli meg a király önmagát (s lentebb: *ad me regem B. venit*), nádorát pedig így: *meo comite palatino F.* Sőt az oklevélkiállító személyt is sigla jelzi: *hoc cyrographum factum est a P. Ultra-silvano episcopo.* (130.)

Külügyi példa 1188 tájáról :

Venerabili amico suo et fratri karissimo H. Dei gratia illustri regi Anglie... *Bela eadem gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie Rameque rex...* (149.)³

Több példánk van a III. Béla halálát követő évekből :

1197 körül: *H. dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie Rameque rex...* *Spatalensi capitulo.* (171.)

1198 körül: *Henricus...* *M. Scardonensi episcopo.* (180.)

1199 tájáról: *H. ... rex ... consulibus Spalatensibus et populo.*

U.o.... fidelem nostrum B. archiepiscopum vestrum... (186.)

¹ Delisle: *Catalogue des actes de Philippe-Auguste avec une introduction sur les sources, les caractères et l'importance historiques de ces documents.* (Paris, 1856.) No. 99.

² Ugyanott No. 239. Érdekes példa még 1185-ből: *M. (Margarita) Dei gratia regina Anglorum, soror Philippi, regis Francie...* III. Béla későbbi feleségének házassági szerződése első férjével, az angol királlyal! (Delisle, No. 124, 496. l.) Benne: *His testibus: ... H. Dunelmensi et J. Ebroicensi episcopis, H. electo Cestrie...*; a világiak nevei viszont ki vannak írva!

³ III. Bélához intézett irat: *Inclito ac felicissimo domino B. dei gratia Hungarie magnifico regi...* *C. eiusdem gratia Montis ferrati marchio...* (A U O. I. 83. l.)

Különösen jellegzetes az a néhány oklevél, melyeket ez években Imre éppen nagy kortársához, III. Ince pápához intézett :

1197 : Reverendo in Christo patri Innocentio Dei gratia sacrosancte Romane ecclesie summo pontifici, *H.* eadem gratia Hungarie, Dalmatie, Choroatie Rameque rex salutem et tam devotam quam debitam in Domino reverentiam. (187.)

1203 : Venerabili in Christo patri Innocentio . . . *H.* . . . Hungarie . . . rex, salutem et filialem in omnibus reverentiam. (208.)

1203 : Venerabili in Christo patri *I.* . . . *H.* . . . Hungarie . . . rex salutem et filialem in omnibus reverentiam. (209.)

s melyekben, akárcsak III. Ince okleveleiben, csaknem minden név siglával van rövidítve :

quorum unus *B.* Vacienensis, a domino Papa *C.*, *E.* quoque frater eius, prepositum *G.* et magistrum Ubaldum, *I.* archiepiscopus Colocensis, fidelis noster clericus *R.* stb.

Egyébként Imre korának okleveles gyakorlata kérdéssünk szempontjából azért is nevezetes, mert e korból való *az első oklevél, mely nem diplomáciai ügyben siglával adatott ki* }

1200 k : *H.* dei gratia Hungarie . . . rex, omnibus comitibus Supruniensis castri salutem et gratiam. (A borsmonostori apátság ügyében.) (191.)¹

A belügyekben siglával kiadott oklevelek II. András alatt már gyakoribbak.² Sőt lassanként magánoklevéladók (főképpen egyháziak) okleveleiben is feltűnnek,³ jeléül annak, hogy itt egy olyan szokásról van szó, amely még csak most kezd „divatba” jönni. Ezt bizonyítja az az érdekes jelenség is, hogy csak a XIII. század elején találunk példát (rendszerint siglával kapcsolva !) a *dictus* szerkezetre⁴ és pedig két ízben éppen annál a rendnél, mely — mint tudjuk — külföldön leginkább alkalmazta : a cisztercieknél.

1221 : *R. dictus* abbas de Tota.⁵

¹ Facsimiléje : Szentpétery I. : A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. (Budapest, 1916.) I. tábla *a*).

² Pl. 1214 : *A.* Dei gratia Hungarie rex. (ÁUO. VI. 369. l.). Már herceg korában használja : 1198 : *A.* Dei gratia Dalmatie, Chroatie, Hulmeque dux . . . (Smičiklas, II. 297. l.)

³ Pl. 1210 : Pann. rendt. I. 619.

⁴ Itt említjük meg, hogy a *dictus*-szerkezet külföldön is csak a XII. sz. második felében jön divatba s maga az a példa, melyre Jakubovich mint legjellegzetesebbre hivatkozik (*T. dicta* magistra) e korból való (1147—1173 között, sorrendjét tekintve inkább ez évek végéről). (V. ö. i. h.. 194. l.)

⁵ ÁUO. I. 183., de helytelenül Benedictus-nak feloldva ! (Erdélyi L. i. m., 13. l.)

1226: ... quod ego Vros dictus abbas.¹

1239: ... frater A. dictus abbas de Egres et eiusdem loci conventus. (U. o.: A. tunc temporis priorem, S. subpriorem, H. custodem nostrum...)²

1239 k. (a rohonci konvent oklevele végén): Nos etiam frater A. dictus abbas...³

¶ 2. A Gesta-író magát „bone memorie gloriosissimi Bele regis Hungarie“ jegyzőjének mondja. Az, hogy az egykori királyi notarius néhai királyát „legdicósége seb“-nek nevezi, egyszerű kegyeletnek tűnhetnék fel előttünk, ha azonban megvizsgáljuk a XII. század okleveleit, csakhamar rájövünk, hogy miként a sigla, úgy a „gloriosissimus“ jelző is az egykorú kancelláriai gyakorlatban gyökerezik a történetíróvá lett nótarius halála után is úgy nevezte urát, ahogyan az életében az oklevelekben volt szokásos.

A király nevének ilyenforma kitétele rendszerint az oklevél elején, az ott megadott dátum után következett és pedig nemcsak a királyi oklevelekben, hanem azokban a, többnyire végrendeleteket vagy egyéb birtokrendelkezéseket tartalmazó magánoklevelekben is, melyek a XI. század vége óta elég nagy számmal maradtak fenn s melyeket többnyire a királyi udvar notarius a szerkesztett. Később magában az első személyben szerkesztett *intitulatioban* is előfordulnak.

A XII. század végéig királyaink neve mellett a következő címzések voltak szokásban, mintegy a koraközépkori királyideál fejlődését is szimbolizálva :

pius rex : 1009, 1111.⁴

invictus rex : 1055.⁵

christianissimus rex : 1055, 1090 k., 1091, 1092, 1092, 1109, 1109, 1095—1116 k.⁶

gloriosus rex : 1055, 1146, 1148, 1171, 1171, 1172, 1186.⁷

bonus rex : 1055.⁸

¹ Pann. rendt. I. 680. l. (Erdélyi, i. h.).

² ÁUO. VII. 92. l. és Juhász K. i. m., 218—219. l. Egyébként ez az egyetlen oklevél, mely az egresi konvent hiteleshelyi működéséből fennmaradt. (Ugyanott jegyzet.)

³ Juhász i. m., 219—220. l.

⁴ Szent Istvánnál csak így: pio Stephano regnante. (Kr. j. 3., továbbá Kr. j. 43.)

⁵ Kr. j. 12., v. ó. Int. 9.: ut invictissimus rex a cunctis nomineris. (Závodszyky, 139. l.)

⁶ Kr. j. 12, 23, 24, Závodszyky, 157. l., 163. l., Kr. j. 42, 42, Závodszyky, 182. l.

⁷ Kr. j. 12, 72, 77, 116, 117, 120, 144.

⁸ Kr. j. 12.

victoriosissimus rex : 1055, 1111, 1113, 1127—31 k., 1152, 1161.¹

piissimus rex : 1055, 1077—1095 k., 1111, 1113, 1138, 1131—41 k., 1157—58 k., 1163, 1163, 1164, 1164.²

gloriosissimus rex : 1091, 1113, 1116—31 k., 1150, 1153 k., 1156, 1161, 1181, 1181, 1181, 1185, 1186, 1201.³

elegantissimus rex : 1091.⁴

venerabilis rex : 1092.⁵

serenissimus rex : 1138.⁶

misericotitissimus rex : 1146.⁷

nobilissimus rex : 1157—58 k., 1161, 1165 k.⁸

sublimis ac triumphator rex : 1162, 1165, 1165.⁹

illustrissimus rex : 1181, 1202.¹⁰

illuster rex : 1184.¹¹

Mint látjuk tehát, úgy a XI. században, mint a XII. század első felében teljes határozatlanság uralkodik. Kálmán címei körülbelül egy időben :

cristianissimus (42.), *victoriosissimus* (43, 46.), *pius* (43.), *piissimus* (43, 46.), *gloriosissimus* (46.).

II. Béla alatt a következő megjelöléseket találjuk :

1138 : Regnante *serenissimo* et *victoriosissimo* rege Bela secundo ... cum Elena regina clementissima.

U. o. : Idem Bela rex *piissimus* cum Ellena regina nichilominus *piissima*.

U. o. Ex ore regis Bele et Elene regine. (63.)¹²

1131—1141 : ... a *piissimo* rege Bela et eius uxore regina Elena. (67.)

II. Géza alatt rendszertelenül váltakoznak a következő címek :

gloriosus (72, 77.), *misericotitissimus* (73.), *gloriosissimus* (78, 83, 84.), *victoriosissimus* (81.), *piissimus* (90.), *nobilissimus* (90, 95.), *gloriosissimus nec non victoriosissimus* (96.).

¹ Kr. j. 12, 43, 46, 53, 81, 96.

² Kr. j. 12, Závodszky, 166. l., Kr. j. 43, 46, 63, 67, 90, 102, 102, 105, 105.

³ Kr. j. 24, 46, 52, 78, 83, 84, ÁUO. I. 75. és 76. l., Kr. j. 131, 140, 142. Smičiklas, III. 6. l.

⁴ Kr. j. 24.

⁵ Závodszky, 163. l.

⁶ Kr. j. 63.

⁷ Kr. j. 73.

⁸ Kr. j. 90, 95, 110.

⁹ Kr. j. 101, 107, 108.

¹⁰ Kr. j. 130.

¹¹ Pann. rendt. X. 500. l.

¹² 59.-ről lásd alább.

III. István alatt :

különösen kedvelt cím volt : *sublimis ac triumphator* (101, 107, 108.)¹ de továbbra is használatosak a régebbiek is : *piissimus* (105.), *nobilissimus* (110.), *gloriosus* (116, 117, 120.). A gloriosissimus nála egyszer sem fordul elő.

IV. István

egy saját oklevelében két ízben rex *piissimus*-nak nevezetik. (102.)

A XII. század végével lezárul a királyi címzés terén található bizonytalanság s a *piissimus* rex helyére — az Excellentia és Maestas nostra fogalmával együtt — végkép a gloriosissimus rex ideálja lép. A III. Béla alatt kelt oklevelekben „a királyi felséget“ már kizárólag ezzel a címmel jelölik :

Így 1181-ben a veszprémi egyház oklevelében : ...anno ab incarnatione domini millesimo centesimo octuagesimo primo, gloriosissimo rege Bela regnante ... (ÁUO. I. 75. l.)

Ugyanazon évben Fulcumar comes végrendeletében : anno ab incarnatione Domini millesimo centesimo octuagesimo primo, regnante gloriosissimo rege Bela pie recordationis Geise regis filio ... (ÁUO. I. 76. l.)

De ez a megjelölés olvasható magukban a királyi oklevelekben is.

1181 : III. Bélának a zágrábi egyháztól még nagyatyja, II. Béla idejében (tempore avi mei regis Bele secundi) elvett Toplissa birtok visszaadásáról kiadott intézkedése (in presentia quam plurium regni mei principum (!), per consilium et assensum principum) a következő befejezést tartalmazza : Factum est autem hoc privilegium anno Dominice Incarnationis MCLXXXI. Regnante gloriosissimo rege Bela III. (131.)

1185 : III. Bélának, ugyancsak a zágrábi kanonokok kérésére, adott megerősítése a „jó emlékezetű“ Prodanus püspök (bone memorie [!] Prodanus episcopus)² által adományozott Zelina és Novi birtokokról : regnante gloriosissimo rege Bela tertio secundi Geisse regis filio. (140.)

1186 : Huda végrendeletének megerősítése, melyet már Adorján kancellár szerkesztett : Regnante gloriosissimo rege Bela tertio. (142.)³

¹ A király az intitulatióban gyakran saját magát jelölte így : ego Stephanus dei gratia sublimis ac triumphator rex Hungarie.

² Előbb : „Prodanus quondam (!) episcopus Zagradiensis“. V. ö. ezzel Heilig értelmezését a „quondam“ szóról : i. h. 42. l.

³ Ld. még 1186 : Regnante *glorioso* rege Bela tertio. (144.) III. Bélát gyakran gloriosissimus címmel illetik az uralkodása alatt kelt horvát oklevelek is! Így pl. 1189 : Szmiklas II. 234, 1190 : u. o. 242. l.

A gloriosissimus címet megtaláljuk Imre alatt is. Így például 1201-ben, András herceg oklevelében : regnante gloriosissimo fratre nostro rege Henrico.¹ A XIII. század folyamán azonban egy új cím szorítja ki: a francia eredetű „illustrissimus“, amely azután (a „serenissimus“ címmel együtt) az egész középkoron át szokásban marad.²

3. Az intitlatio kérdésével kapcsolatban tárgyalhatunk egy másik kérdést. Gestánk 42. fejezetében ezt olvassuk :
... et totam Croatia[m] sibi subingaverunt.³

Horvátország nevének ez a sajtóságos alakja minden valószínűség szerint a királyi kancellária egykorú gyakorlatán alapszik, s így szintén korjellemző lehet.

A Croatia szót a kancellária kétségtelenül a király címének leírásakor használta a legtöbbször. Királyaink címe lassanként alakult ki. Szent István és I. András magukat egyszerűen a „pannonok királyá“-nak, *pannoniorum rex*-nek nevezték.⁴ I. Géza alatt már feltűnik a *hungarorum rex* cím is.⁵ A Croatia szót először Kálmán címében találjuk.

1108 : Ego Colomanus rex Ungarie, Croatie atque Dalmatie, iuro ... (41.)⁶

Hasonlók :

1124 : Ego Stephanus Colomani regis filius, rex Hungarie, Croatie atque Dalmatie (51.)

Vagy 1135 : Bela Dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie Rameque rex. (59.)

Azonban okleveleinkben Horvátország nevének a Gestában megőrzött Croatia alakja a XII. század második feléig nem ismeretes.⁷ *Legelőször II. Gézának egy csak nyomtatásból ismeretes oklevelében találjuk, 1161 tájáról :*

G. Dei gratia Vngarie, Dalmatie, Croatiae, Rameque Rex nobilissimus. (95.)

Legközelebbi előfordulását (III. István egy 1172-ből

¹ Smičiklas, III. 6. 1.

² Az *illustrissimus* cím különben egyszer már III. Béla alatt feltűnik (1181 : Kr. j. 130.).

³ 87, 5.

⁴ Kr. j. 3. 12.

⁵ Kr. j. 20.

⁶ 1097 körül még : Colomannus divina favente clementia Ungarorum rex. (35. és 36.).

⁷ A fentiekén kívül lásd még a következő okleveleket : II. Bélától : Kr. j. 61, 64, II. Gézától : Kr. j. 68, 69, 70, 76, 79, 85, 86, 91, 92, 96.

maradt pecsétjének C R O V A C I E feliratától eltekintve)¹
III. Béla alatt találjuk :

1181: Bela dei gratia Hungarie, Dalmatie, C r o u a t i e
Rameque rex... (133.)²

1183: *Ego Bela tertius Dei gratia Hungarie, Dalmatie
C r o w a t i e Rameque rex.* (136.)³

Gyakori Imre okleveleiben :

1198 (eredeti): Hemericus, dei gratia Hungarie, Dalmatie,
C h r o u a t i e, Rameque rex. (175.)

1199 (eredeti): Hemericus dei gratia Hungarie, Dalmatie,
C r o h a t i e Rameque rex. (183.)

1199: Emiricus dei gratia Hungarie, Dalmacie, C r o v a t i e
Rameque rex. (184.)⁴

1199 (eredeti): Hemiricus dei gratia Hungarie, Dalmatie,
C r o h a t i e Rameque rex. (185.)

Sőt András herceg okleveleiben is megtaláljuk :

1200 (eredeti): Andreas Dei gratia Dalmatie, C h r o w a t i e
Chulmeque dux. (Smičiklas, II. 357. l.)

1202 (eredeti): Andreas Dei gratia Dalmatie, C h r o w a t i e
Chulmeque dux. (Smičiklas, III. 17. l.)

4. Az oklevél protocollumából származó formula az
i n p e r p e t u u m. A Gesta-ban háromszor fordul elő :

Először a vérszerződés ismeretes pontjában :

Ut, siquis... etc., anathemati subiaceat i n p e r p e t u u m.
(41, 10.)

Másodszor egy birtokadománnyal kapcsolatban :

... quibus dux... condonavit terras et insuper castrum...
i n p e r p e t u u m concessit. (114, 18—115, 2.)

S végül harmadik előfordulásában egyszersmind a Gesta
befejező szavait alkotja, úgy, mintha egy nagyszabású ünne-
pélyes oklevél protocollumát zárná be :

... sed Vrcun filius suus Christianus factus vivit cum
Christo i n p e r p e t u u m. (117, 5—6.)⁵

¹ A pannonhalmi Szent Benedek-rend tört. I. 604. l. (Kr. j. 120.).
Ellenben III. István okleveleiben nincs nyoma: Kr. j. 103, 111,
112, 113.

² Sajnos, ez az oklevél sem maradt fenn eredetiben.

³ Átírva: 1226/1270.

⁴ 1272. évi átiratban.

⁵ Egyébként „in eternum“ a szokásos kifejezés, amit a
mondat első felében valóban használ: ut ne viverent cum Christo
i n e t e r n u m.

Az in perpetuum-formula II. Ince (1130—1143) óta lett a pápai oklevelek szerves része. Ekkor vált véglegessé az „ünnepélyes“ és az „egyszerű“ privilegiumok (privilegia maiora, privilegia minora) kettős csoportja, melyek közül — mint ismeretes — az ünnepélyes privilegiumnak inscriptio-formulája így végződött:

i n p e r p e t u u m,

míg az egyszerűeké:

salutem et apostolicam benedictionem.¹

Az in perpetuum-formula a francia királyok okleveleiben VII. Lajos (1137—1180.) alatt lett általánossá.² Rendszerint ilyen formában:

omnibus i n p e r p e t u u m.

Gyakran azonban így is:

universis Christi fidelibus tam posteris quam presentibus
i n p e r p e t u u m.

Azonban az is előfordul, hogy az in perpetuum szavakat nem előzi meg inscriptio, tehát közvetlenül a király címe (intitulatio) után következnek.³

Az in perpetuum mint a protocollum befejező része a magyar királyok okleveleiben először⁴ III. Béla alatt tűnik fel,⁵ és pedig sajátos módon éppen *abban az oklevélben, mely a C r o u a t i a* alakra az első megbízható adatot tartalmazza:

¹ R. Thommen—L. Schmitz-Kallenberg: Urkundenlehre. (A. Meister: Grundriss der Geschichtswissenschaft Bd. I. Abt. 2.) 94. l.

² „La suscription des diplômes de Louis VII dont l'effet devait être perpétuel est généralement suivie d'une adresse à l'universalité des fidèles terminée par la formule *in perpetuum*... Ils se rencontrent déjà dans certains actes de Louis VI, mais leur place n'est pas encore fixée, et ils y figurent dans le dispositif ou dans les clauses finales.“ A. Giry: Manuel de diplomatique. (Paris, 1894.) 744. l.

³ Fülöp Ágost korából példa: 1190: Philippus Dei gratia Francorum rex omnibus i n p e r p e t u u m. (Delisle No. 310. és Ap. 499. l.)

⁴ II. Béla 1135. évi oklevelét, Kr. j. 59., melynek hitelessége már régebben kétségbe vonatott, Pauler (i. m. I. 474. l.) védelme dacára sem tarthatjuk hitelesnek. Nemcsak tárgyi okok mondanak ennek ellent (mint például Lampert ispán feleségének neve, melyet Pauler sem tudott megnyugtatóan megmagyarázni), hanem zavaros pecsételési záradéka is és több olyan formula, mely csak jóval később tűnik fel okleveles gyakorlatunkban. Az oklevélnek egyébként csak újkori átiratai ismeretesek.

⁵ Ld: Szentpétery I.: Magyar oklevéltan. 63. l. Provenientiájáról u. o. 64. l.

1181: *Bela dei gratia Hungarie, Dalmatie, Crouatie (!)*
*Rameque rex in perpetuum. (133.)*¹

Többi adataink:

- 1185: *Bela... rex in perpetuum. (139.)*
 1186: *Bela... rex in perpetuum. (142.)*
 1192: *Bela... rex in perpetuum. (152.)*
 1193: *Bela... rex in perpetuum. (155.)*
 1198: *Henricus... rex in perpetuum. (172.)*
 1198: *Henricus... rex in perpetuum. (173.)*
 1198: *Hemmericus... rex in perpetuum. (174.)*
 1198: *Hemericus... rex in perpetuum. (U. o.:
 Chrouatie!) (175.)*
 1198: *Hemericus... rex in perpetuum. (176.)*
 1199: *Emericus... rex in perpetuum. (182.)*
 1199: *Hemericus... rex in perpetuum. (U. o.:
 Crohatie.) (183.)*
 1199: *Emiricus... rex in perpetuum. (U. o.: Cro-
 vatie.) (184.)*
 1199: *Hemiricus... rex in perpetuum. (U. o.:
 Crohatie.) (185.)*
 1200: *Hemericus... rex in perpetuum. (188.)*
 1200: *Hemericus... rex in perpetuum. (189.)*
 1201: *U. így 2-szer. (193, 195.)*
 1202: *U. így 2-szer. (197, 198.)*
 1203: *U. így 3-szor. (204, 205, 206.)*
 1204: *U. így 1-szer. (210.)*

András herceg okleveleiben:

1198 (első oklevele): *Ego Andreas tertii Bele regis filius,
 Dei gratia Dalmatie, Crouatie, Rame Culmeque dux in perpe-
 tuum. (Smičiklas, II. 309. l.)*

1198: *Andreas... dux... in perpetuum. (Smičiklas,
 II. 297. l.)*

1200: *Andreas dux... in perpetuum. (Fejér, II.
 375. l.)*

1200: *Andreas dux... in perpetuum. (Smičiklas,
 II. 353. l.)*

1200: *A... dux in perpetuum. (U. o. 355. l.)*

1200: *Andreas... Crouatie (!)... dux in perpetuum.
 (U. o. 357. l.)*

1201: *Andreas... dux in perpetuum. (Smičiklas,
 II. 6. l.)*

1202: *Andreas... Chrowatie (!)... dux in perpe-
 tuum. (U. o. 17. l.)*

5. Gestánk 56. fejezetében — mint azt K. Heilig igen helyesen kimutatta² — egy promulgatio-részlet húzódik

¹ Szövegét Szentpétery adta ki u. o.

² I. h. 21. s. köv. l.

meg. Botond és Örkény németországi hadjáratának elmondása után ugyanis az író így fejezi be elbeszélését :

Sed istud notum sit omnibus scire volentibus, quod milites Hungarorum hec et alia huiusmodi bella usque ad tempora Tucsun ducis gesserunt. (113, 11—13.)

Heilig ehhez az adathoz igen messzemenő következtetéseket fűz. Megvizsgálván az 1118—1211-ig előforduló királyi vagy királyilag megerősített oklevelek promulgatio-formuláit s azokat „a Gestában előforduló formula ritmusával összehasonlítva“, egy 1153 tájáról származó oklevélnél köt ki,¹ amelynek promulgatio-formulája a következő :

Notum sit omnibus deum timentibus, tam futuris, quam et presentibus.

Elteltekintve attól, hogy a kérdéses szöveg nem is királyi oklevél, hanem egy Adalbert nevű főúrnak, akit II. Géza király Rogerius sicíliai királyhoz küldött követségbe, elutazása előtt tett végrendelete, amelynek bizonyos idegen sajtáságai ellenkezni látszanak a királyi kancellária gyakorlatával : sajnálattal kell megállapítanunk, hogy Heilig módszerbeli hibának esett áldozatul.² Az idézett mondatból ugyanis többet, mint e három szót : notum sit omnibus, formulás résznek vagy formulával összefüggésbe hozhatónak tekinteni nem lehet. Ez pedig oly csekély, illetőleg oly stereotyp része a promulgationak, hogy a stíluselemzés hálójával felfogni nem tudjuk.

A kérdéssel kapcsolatban megállapítani mindössze annyit lehet (s végeredményben ez is jellemző !), hogy II. István király okleveleiből³ teljességgel s II. Béla sőt II. Géza okleveleiből nagyrészt hiányzik a promulgatio. Nem tartalmaznak promulgatiót II. Béla következő évi oklevelei : 1137, 1138, 1138,⁴ II. Gézától : 1141, 1142, 1143, 1150, 1151, 1156 k, 1157, 1158, 1161,⁵ bár ezek közül az 1150-i, 1156-i és az 1158. évből való kettő magától Heilig Anonymus-jelöltjétől : Barnabástól származik ! S azon néhány esetben, amikor előfordulnak, a Gesta formulájától teljesen eltérő alakot mutatnak.

1135 (II. Béla) : Notum sit cunctis Christi fidelibus tam modernis quam posteris. (59.)

1142—46 közt (II. Géza) : Notum facio omnibus tam posteris quam presentibus. (76.)

¹ Kr. j. 83.

² V. ö. Domanovszky, i. h. 41. l.

³ Kr. j. 50, 51, 52, 53.

⁴ 61, 63, 64.

⁵ 68, 69, 70, 78, 79, 85, 86, 91, 92, 96.

1148: *Manifestum sit* (!) tam modernis Christiane fidei obediens quam posteris eorum devotionem imitantibus. (77.)

(1161): *Notum itaque vestre fraternitatis amicitie firmiter facio.* (95.)

A *notum sit omnibus*-alakot királyi¹ oklevélben először III. István alatt találjuk.

1162: *Notum sit omnibus hominibus sub ditione regis Hungarie existentibus tam presentibus quam futuris.* (Per notarium Bicenium.) (101.)

Ettől kezdve a XII. század végéig a következő adatokat ismerjük:

1163—64 k. (III. István): *Notum sit itaque omnibus tam presentibus quam posteris...* (104.)

1164 (u. az): *Notum sit omnibus hominibus tam posteris quam presentibus.* (106.)

1165 (u. az): *Notum sit omnibus principibus sub ditione regis Hungarie existentibus tam modernis quam posteris.* (107.)

1166 (u. az): *Notum sit omnibus tam presentibus quam futuris.* (111.)

1177 (III. Béla): *Notum sit omnibus tam modernis quam futuris hominibus...* (128.)

1181 (U. az): *Notum igitur sit omnibus tam modernis quam future vite successoribus.* (131.)

1185 (U. az): *Notum sit omnibus catholice fidei cultoribus.* (140.)

6. Miként középkori királyaink oklevelei, úgy a *Gesta* is tele van birtokadományok említésével és birtokok leírásával.

(Szent István az Ajtonyt leverő Csanádnak): *pro bono servitio suo... castrum Ohtum cum omnibus appendiciis suis condonavit...* (50, 4—6.)

Et postea dux Arpad per gratiam suam totam terram cum habitatoribus suis eidem Ketel... condonavit et non tantum hec, sed etiam maiora hiis condonavit. (55, 7—10.)

...dux Arpad... pro fidelissimo servitio suo eidem Ketel dedit terram magnam iuxta Danubium... (55, 10—12.)

(Ugyancsak Árpád):... Boyte pro suo fidelissimo servitio dedit terram magnam iuxta Thysciam, nomine Torhus. (92, 1—2.)

¹ Beleszámítva a királyi notariustól származó magánleveleket is. Egyéb (egyháziak által kiállított) oklevelekben előbb feltűnik, ezek azonban itt nem jöhetnek számításba. (Kr. j. 67, 73, 74, 75. stb.)

Quibus etiam (t. i. Ete-nek és Boyta-nak) pro suo fidelissimo obsequio dux Arpad donavit munera non minima et... dedit terram... (96, 5—7.)

Tunc dux (Árpád) Usubunec patri Zoloucu pro suo fidelissimo servitio dedit castrum Bezprem cum omnibus appendiciis suis. (105, 28—30.)

Quibus (Bille és Boksu-nak Taksony vezér) per diversa loca Hungarorum condonavit terras et insuper castrum, quod dicitur Pest, in perpetuum concessit. (114, 18—115, 2.)

Az idézett helyekből kétségtelen, hogy a királyi jegyző itt olyan kifejezéseket használt fel, melyek az adománylevelek narratio-, illetve dispositio-jában voltak használatosak s amelyek körülbelül így hangzottak:

pro fidelissimo servitio — obsequio || in perpetuum || dedit — donavit — condonavit — concessit || terram — castrum || cum omnibus appendiciis suis.

Analizáljuk ezt a formulát s nézzük egyes részeinek történeti kialakulását.

a) A dispositio magja természetszerűleg maga az adományozást kifejező ige: dedit, donavit, condonavit, concessit. Ezeket a kifejezéseket, mint állandó terminus technicusokat természetesen minden korban egyformán megtaláljuk, legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a fenti négy ige közül a legjellegzetesebb: concessit csak a XII. század közepe óta használatos.¹

b) Ugyanez áll a dispositiót kiegészítő úgynevezett pertinentia-formuláról, mely az egész század folyamán egyformán megtalálható.

1135: cum omnibus appendiciis. (59.)¹

1138: cum omnibus appendiciis suis. (64.)

1143: cum omnibus suis appendiciis. (70.)

1146: cum omnibus pertinentiis. (72.)

1158: et omnibus aliis suis pertinentiis. (91.)

1166: cum omnibus appendiciis eorum. (111.)

1181: cum omnibus sibi pertinentiis. (131.) stb.

c) Határozottabb eredményt érünk el, ha a dispositio egy másik kiegészítő járulékát vizsgáljuk, melyet a Gesta ezen mondatában találunk meg:

¹ Ld. Kr. j. 20, 29, 59, 61, 63, 72, 77, 85, 86, 104, 106, 117, 135, 138, 154, 155, 172, 174, 175, 177, 182, 183, 185, 191, 193, 197, 198, 205, 206.

...condonavit terras et insuper castrum... in perpetuum concessit.

Az in perpetuum formuláról mint a protocollum befejező részéről már előbb megemlékeztünk s arra az eredményre jutottunk, hogy az — a pápai kancellária mintájára — III. Béla alatt honosodott meg nálunk. Az ott elmondottak kiegészítésére az in perpetuum formulának a dispositio-val való kapcsolódásáról a következőket jegyezzük meg:

Annak kifejezése, hogy valamely adomány „örökre” szólt, királyi okleveleinkben csak a XII. század közepe után jött szokásba.¹ Azonban ekkor még nem az in perpetuum formulával történt, hanem a *perpetuo (iure)* vagy *hereditario iure* kifejezéssel, amelyhez esetleg a *possidere* vagy valamely hasonló ige megfelelő alakját illesztették:

1157: *perpetuo* concessi. (86.)

1163—64: terram... libere et pacifice concessi *perpetuo* possidere. (104.)

1164 k.: terram... tamquam *hereditario iure* libere possidendam donavi. (106.)

1166: *iure perpetuo* tradiderunt. (112.)

1171: hospitibus prefatis reddidit suisque heredibus *perpetuo* possidendam. (117.)

Az in perpetuum formulát a dispositio-ban először² egy III. Béla uralkodása elejéről származó oklevélben találjuk meg, körülbelül ugyanúgy, ahogyan ekkortájt a francia királyok okleveleiben szokásban volt:

1183 (Fülöp Ágost oklevele): capitulo Suessionensis... concessimus in perpetuum³. (A Gesta szavai!)

1174—78 (III. Béla oklevele): et que in perpetuum et tamquam *iure hereditario* ecclesie possidenda confirmavi. (Mint látjuk, még a régi formulával kapcsolva!) (126.)

Következő előfordulása:⁴

1188 (III. Béla): in perpetuum tradiderunt. (147.)

Ennél az adatnál azonban még valamit kell mondanunk. Ez III. Béla egy sajtáságos oklevelében fordul elő, melyben

¹ Magánoklevélben először 1146-ban: Kr. j. 73. Utána 1151. Kr. j. 61.

² Az 1166-ban előforduló *in perpetuum* tenerent más jellegű. (111.)

³ Delisle No. 72. és Ap. 495. 1. Ld. még u. o. No. 265. és Ap. 499. l.

⁴ Eltekintve a *perpetuo iure* kifejezéstől, mely az újabb *perpetuis emporibus*-szal együtt továbbra is használatos. (Kr. j. 135, 137. stb.)

saját neve alatt *szószertint* újra kiadja III. István királynak a dalmátfehérvári Szent János monostor részére szóló 1166-i oklevelét. Ez az 1188. évi oklevél, ismételjük, *szószertint* egyezik az 1166. évivel, csupán éppen az idézett helynél van egy kis eltérés: III. István oklevelében ugyanis még ez olvasható: *iure perpetuo* tradiderunt. Ezt az 1188-i oklevél írója — tudatosan vagy tudattalanul? mindenképen egyformán jellemző — már így írta át: *in perpetuum* tradiderunt. Azt hisszük, ez a csekély dolog kérdésünk szempontjából mindennél többet mond.

Az *in perpetuum* következő előfordulásai egyébként:

1198: Que (vinee), sicut a patre nostro (t. i. III. Bélától) ... noscuntur collate, sic *in perpetuum* liberis confirmamus eis possidendas. (174.)

1198: donavimus *in perpetuum*. (177.)

András herceg oklevelében:

1198: confirmo B. Domnio capellam ... in Salona, cum omnibus ad eas pertinentibus *in perpetuum* ... (Smíčklas, II. 308. l.)

d) Mélyebb: államszemléleti háttere van, a szintén a *dispositio*-ból származó *pro suo fidelissimo obsequio*, *pro suo fidelissimo servitio* kifejezéseknek s az azokkal hasonló szemléleti alaplóból származó *per gratiam* ... *ducis* kitételnek, melyek az uralkodó és fidelis-ei között olyan viszony fennállását tételzik fel, mely a magyar állam fejlődésének csak egy magasabb fokán volt megtalálható.¹

Eltételezve a *fidelis* és *fidelitas* fogalmának kialakulásától, amely a *dispositio*-formula fejlődéséhez nem tartozik, csupán azt említjük meg, hogy az *obsequium* és *servitium* kifejezések a *Gesta* által használt értelemben meglehetősen későn tűnnek fel:

1163—64: *servitium*, quod probum decuit armis et militia exercuit. (104.)

1164: *possessiones* ... *per servitium* *acquisitas*. (105.)

1171: *ac pro ipsorum servitio* eos remuneravit, dans eis ... etc. (117.)

¹ V. ö. 1183: *fideli suo* Paulo de genere Chaak (38.) — 1199: *fidelibus nostris filiis* Onth (182.) — 1199: *fidelissimo militi nostro* Iwachin (183.) Ld. még Kr. j. 195 és 197. A *fidelitas* fogalmára ld. Váczy P.: Magyarország a szimbolikus államszemlélet korában.

1182—84: *regie sublimitatis obsequiis fideliter desudantes.* (135.)

1185: *regie sublimitatis obsequiis fideliter insudantes.* (139.)

1186: *in obsequiis regiis.* (143.)

1186: *in obsequiis regiis.* (144.)

1199: *tamen ex ipsius servitiis...* (185.)

1202: *suorum meritis servitiorum.* (198.)

1204: *propter servitium suum.* (210.)

e) *A per gratiam suam terram... condonavit* megfelelő alakját szintén csak a század második felében találjuk meg:

1164 k.: *terram quoque... ex dono gratie mee... donavi.* (106.)

V. ö. 1193: *gratie nostre reddit commendatum.* (154.)

7. A contextus részeinek tárgyalásánál kell megemlékeznünk még egy diplomatikai formuláról, amely a *Gesta* szövegéből — szokatlan alkalmazásánál fogva — valósággal kirí.

Először a vándorlások elbeszélésénél használja szerzőnk:

Postquam autem ad partes Rutenorum pervenerunt, sine aliqua contradictione usque ad civitatem Kyeu transierunt... (42, 8—10.)

s aztán ezt a sajátos kifejezést még kétszer megismétli, az eredetihez még közelebb álló s a szövegbe még kevésbé illő formában, amennyiben Tas, Szabolcs és Töhötöm hadjáratának leírásakor elmondja:

Qui cum a duce Arpadio essent licentiati cum exercitu non modico egressi sunt et Thysciam transnataverunt in portu Ladeo, nemine adversario contradicente. (61, 13—62, 1.)

s hasonlóan Lél, Bulcsu és Botond hadműveleteinél:

Qui accepta licentia a duce Arpad equitantes transnavigaverunt Danubium, nullo contradicente (86, 4—5.)

E sajátos perjogi kifejezés a XII. sz. első felében királyaink okleveleiben¹ egyetlen egyszer fordul elő s akkor is kissé más alakban:

Et hec sunt ea, que inventa sunt esse ipsius ecclesie sine omni contradictione... (42.)

Következő előfordulásai királyi oklevélben:

1166: *sine omni contradictione suorum parentum.* (111.)

¹ Kr. j. 74. nem jöhet tekintetbe.

1198: *absque* alicuius privilegii assertatione et hominum contradictione (tenuit ecclesia). (193.)

1199: ...episcopus... decimas... sine alicuius contradictione percipiat. (184.)

1201: sine alicuius contradictione. (193.)

1203: nemine contradicente. (205.)

Megjegyzendő, hogy a *contradicere* szó etájt az oklevelek anathemájába, ill. corroboratiójába is átme gy.

1138-ban még ezt olvassuk: ...*contrarius* assistere voluerit... (64.)

1166 (III. István előbb idézett oklevelében): Si quis igitur ... in posterum *contradicere* voluerit...

1181... nec sit, qui ei *contradicere* presumpmat (133.)

1192: ...aut temerarie *contradicere*... (152.)

1193: Unde ne imposterum... a quoquam... valeat *contradici*... (155.)

1198: ne quis unquam... audeat... *contradicere*... (174.)

Használata, úgy látszik, franciaországi eredetre vezethető vissza, ahol a század végén nagyon szokásos volt. Így pl. a Saint-Geneviève-i apátnak III. Bélához írt levelében:

... quia bone memorie (!) adolescens Bethleem... in sancta confessione et fide catholica coram omnibus, a *bsque* *contradictione* seu querela creditorum aut fide iussorum in ecclesia nostra sepultus est. (Migne i. h.)

Fülöp Ágost okleveleiben:

1190: si ille *contradixerit*. (Delisle, No. 310. és Ap. 499. l.)

1201: testes nostros sine *contradictione* debere producere.

U. o.: sine *contradictione* et omni appellatione. (Delisle, No. 667. és Ap. 502. l.)

8. A középkori oklevélnek először a külső kerete alakult ki: a *protocollum*-a és az *eschatocollum*-a. Ez az oka annak, hogy a Gesta szövegében is több elemet találunk az oklevél bevezető és befejező formuláiból, mint magából a contextusból. Különösen sokat mondanak az *eschatocollum* részei. S ezzel eljutottunk ahhoz a nagyjelentőségű formulához, melyet az Anonymus-irodalom legelőször ismert fel s tulajdonképpen mint egyedül ismert, s ez: a vérszerződés szövegébe beolvasztott anathema-részlet.

Quintus status iuramenti sic fuit: ut si quis de posteris ducis Almi et aliarum personarum principalium iuramenti statuta ipsorum infringere voluerit, anathemati subiacent in perpetuum. (41, 7—10.)

Mint látjuk, összes formuláink közt ez a legterjedelmesebb s így megérdemli a részletes analizist. Ismeretes, hogy ez volt a második azon két alapformula közül, amelyre K. Heilig a maga Barnabás-elméletét alapította,¹ azonban miként a promulgatio-formulánál, úgy ennél is téves interpretatio és elhamarkodott következtetések alapján.² Heilig ugyanis, hogy a maga elméletéhez könnyebben találjon megfelelő alakot, a *si quis... infringere voluerit* mondatból egyszerűen kitagadja a *quis* szót (amely pedig kezdettől fogva csaknem minden anathema-ban szervesen benne foglaltatik)³ s a mellékmondat idézése után kijelenti: „davon sind formelhaft *si, infringere, voluerit*; auf die beiden Worte *infringere und voluerit* werden wir also beim Vergleich achten müssen“. S ugyanezt teszi az *in perpetuum önmagában zárt* formula⁴ első tagjával (*in*), míg a második részét beolvasztja az anathema-ba, ahová pedig *nem* tartozik: „Der Hauptsatz ist ganz formelhaft; er lautet: *anathemati subiaceat in perpetuum*. Hier sei auf die drei sinntragenden Worte *anathema, subiacere und perpetuum* (így!) aufmerksam gemacht”.⁵

Csak így lehetséges, hogy a fennmaradt félszáz anathema-formula közül Heilig első formulájához hasonlóan szintén egy II. Géza korából származó bizonyul a legmegfelelőbbnek, és pedig a következő:

*Quod quicumque (!) cassare temptaverit, anathemati divino perpetualiter (!) subiaceat et regio iudicio temporaliter puniatur.*⁶

Az oklevél most sem királyi oklevél, hanem Martirius esztergomi érseknek (Ego Martirius stb.) egy 1156-ból származó adománylevele, amelyet II. Géza király pecsétjével látott el. Az oklevél írója azonban királyi notarius: Scriptor Barnabas regis notarius Albensis canonicus.⁷

Az elfogulatlan kutatás ennél biztosabb eredményekre képes. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy II. István okleveleiben egyáltalán nem fordul elő anathema⁸ s II. Béla

¹ I. h. 26. s köv. l.

² V. ö. Domanovszky, i. h. 41. l.

³ Így már 1055-ben „*Si quis autem*“. (Kr. j. 12.)

⁴ Lásd fentebb a 4. és 6c) pontokat.

⁵ I. h. 27. l.

⁶ Heilig e formula közlésénél (28. l.) a *iudicio* szót kifejejtette! V. ö. Mon. Strig. I. 107. l.

⁷ Kr. j. 84.

⁸ Ld. Kr. j. 50, 51.

alatt is csak kivételesen (1137-ben¹ és 1138-ban),² azonban olyan formában, ami vizsgálódásunk szempontjából számításba nem is jöhet. Pl. a legkésőbbi:

1138: *Et quicumque nostro privilegio contrarius assistere voluerit, iratum habeat trinum et unum deum et habeat maledictionem sanctorum patrum, insuper nostram iram incessanter incurrat.* (64.)

A következőkben³ elhagyva az egyébként is terjedelmes anathémák részletes idézését, mindig csak azt a néhány formuláris szót idézzük, amely a Gesta-beli alakot megközelíti.

1143: *Si quis... voluerit...* (70.)

1146: *Si quis voluerit... subiaceat anathemate* (így)... (73.)⁴

1148: ...*si quis... voluerit, anthematis...* (77.)⁵

1150: ...*infringere voluerit...* (78.)⁶

1151 k.: ...*si... voluerit...* (80.)⁷

1152: *Si quis... anathema...* (82.)⁸

1156: ...*anathemati... subiaceat...* (a Heilig által megjelölt formula!) (84.)⁹

1156 k.: *Si quis... infregerit... anathema...* (85.)

1157: *Si quis... (statutum)...* (86.)

1157—58 k.: *Si quis... infringere...* (90.)¹⁰

1158: egészen más. (91.)¹¹

1162: *Si quis... infringere..., ...anathema...* (101.)¹²

1163: Egészen más. (102.)¹³

1163: Egészen más. (103.)¹⁴

1163—64: ...*voluerit, ...subiaceat anathemati...* (104.)¹⁵

¹ Kr. j. 61.

² Kr. j. 63. és 64.

³ Csak a királyi okleveleket, illetőleg királyi notariustól származókat vesszük figyelembe.

⁴ Fulco hospes oklevele, de Barnabas írta!

⁵ Notario Barnaba existente!

⁶ Barnabástól!

⁷ Magánoklevél, Barnabástól.

⁸ Magánoklevél, Barnabástól.

⁹ Magánoklevél, Barnabástól.

¹⁰ Magánoklevél, Barnabástól.

¹¹ D. p. m. Barnabe, aule regie cancellarii!

¹² III. István oklevele Barnabástól.

¹³ IV. István oklevele.

¹⁴ III. István oklevele, István kancellártól.

¹⁵ Becen notariustól.

- 1164 k.: ...subiaceat. (106.)¹
 1165: Si quis... voluerit... (107.)²
 1165: Si quis... voluerit..., anathematis...
 (108.)³
 1166: Si quis... voluerit, anathematis...
 (111.)
 1166 (Agrie): ...si quis infringere... voluerit,
 ...subiaceat. (112.)
 1171: Más. (116.)⁴
 1171: Si quis... (hoc institutum) infringere
 voluerit, ...anathema... (117.)⁵
 1174—78 közt: Si quis..., ...subiaceat. (126.)
 1181: ...si quis... voluerit... (130.)
 1181: ...si quis... (131.)
 1183: Más. (136.)
 1188 (III. Béla saját neve alatt *szószzerint* újra kiadja III.
 István királynak a dalmátfehérvári Szent János monostor részére
 szóló, 1166. évi (Agrie) oklevelét):
 ...si quis infringere... voluerit, ...subia-
 ceat. (147.)

Érdekes megemlíteni, hogy András hercegnek is van egy oklevele, melyben saját fogalmazásban megerősíti III. István királynak a dalmátfehérvári Szent Kozma és Damján monostor részére adott kiváltságait; ebben ugyanez az anathema-formula fordul elő:

- 1198: ...si quis... infringere..., ...volu-
 erit, ...subiaceat...
 U. o. még egyszer: Si... aliqui..., ...subiaceant.
 (Smičiklas, II. 293. l.)

Hasonló motívum András hercegnek még két okleve-
 lében előfordul:

- 1198: ...si quis voluerit... (U. o. 297. l.)
 1198: ...infringere... (U. o. 308. l.)

Ezután ez a formula eltűnik.

Mint látjuk tehát, a XII. század közepét elhagyva, ahol éppen 1150-ben feltűnik a jellegzetes *infringere* szó is, a század vége felé haladva, mindinkább ismerős vidékre jutunk, s minden formula egy lépéssel közelebb visz ahhoz

¹ Becentől.

² Becentől.

³ Becentől: centum *libras* auri! — Kr. j. 110.: Ego Forcos, filius Poznan oklevele, habár a királyi notarius megpecsételte, nem valószínű, hogy a királyi kancelláriában írták is.

⁴ Magánoklevél Becentől.

⁵ Becentől.

az alakhoz, melyet a Gestában megismertünk. Az egyezés csaknem teljes III. István 1166. évi oklevelében s ha III. Béla idézett 1188. évi oklevelét egyelőre nem számítjuk: kulminál III. István 1171. évi oklevelében, mely minden egyébtől menten, csaknem tisztán azokból van összetéve, mint a Gesta-beli formula. Teljes alakjában így hangzik:

Si quis vero hoc institutum infringere voluerit, sub anathemate sit.

Kiegészítve ezt a III. Béla korából maradt első anathemat tartalmazó oklevél (1174—78 közt) *regio iudicio sub iaceat* alakjával, kétségtelen, hogy az egyezés maximuma, legalább is fennmaradt adataink alapján: 1171—1178. Ha még ehhez hozzávesszük III. Béla említett „átíró“ oklevelét és András herceg okleveleit, ez a határ 1188-ig, illetőleg 1198-ig kitolható.

Ez azonban az éremnek csak egyik fele.

Mint már említettük, az anathema fenti formája III. Béla uralkodása közepe táján hirtelen eltűnik. Helyét egy új formula foglalja el, mely az eddigi egyházi jellegű „átok“ helyett az intézkedés megszegőjét a királyi kegy elvesztésével, illetőleg a király haragjával fenyegeti. A rendszert noscere, cognoscere vagy azzal synonym igével bevezetett s accusativus cum infinitivo-val szerkesztett új oklevél-formula először egy, Adorján notariussága alatt írt oklevélben fordul elő:

1185: *Si quis autem hoc attemptare presumpserit, regalis excellentie iram se noverit incursum.* (149.)

Következő előfordulásai azonban már Imre korára esnek:

1198: *Si quis autem huic mandato nostro temerarius obviator extiterit, nostre celsitudinis indignationem incurrat et poenam regni consuetam persolvat.* (17.)

1198: *Si quis contra hoc factum nostrum venire presumpserit, noverit se iram regie indignationis incursum et ab orationibus sacrosancte ecclesie se fore alienum.* (175.)

1200: *Quod si quis indebite fecerit, indignationem dei omnipotentis incurrat et propter institutorum inobservantiam districtè multandum se cognoscat.* (189.)

Ugyanekkor egyéb oklevelekben is feltűnik. Pl. 1193-ban Kalán pécsi püspök s dalmát-horvát gubernator oklevelében:

Si quis autem facere attemptaverit, . . . se noverit incursum. (J. Tkalčić: Mon. hist. ep. Zagr. I. 6. l.)

Mindezt azért tartottuk fontosnak elmondani, mert az 1185-ben feltűnő új anathema-formulának édestestvérét megtaláljuk szerzőnkél is. Árpád a hozzá követeket küldő Zalán-nak ugyanis (tisztán kancelláriai stílusban szerkesztett mondatokban) ezt válaszolja :

Terram, que inter Danubium et Thysciam iacet, ... pecunia nostra comparavimus¹... unde precipimus² domino vestro duci Salano, ut dimissa nostra terra celerrimo cursu terram Bulgarorum eat... Si autem hoc non fecerit, sciat nos in proximo tempore contra eum dimicatuos. (81, 5—14.)

9. Az oklevélformulák szigorú analízise tehát mind közelebb visz ahhoz a korhoz, melyben a Gestának keletkeznie kellett. A következőkben a corroboratio vizsgálatával megkíséreljük ezt a határt még pontosabban megállapítani.

Közismert a Gestának ez a része :

Quorum etiam bella et fortia queque facta sua, si scriptis presentis pagine non vultis, credite garrulis cantibus ioculatorum et falsis fabulis rusticorum...³

S az a feltevés is ismeretes, hogy a presens pagina kifejezéssel a Gesta-író saját munkájának megjelölésére egy olyan kifejezést használt, ami a kancelláriai stílusban tulajdonképpen magát az oklevelet jelentette.

Mit jelent ez számunkra ?

Az „oklevél“ fogalmának megjelölésére a magyar diplomatikai gyakorlat megindulása óta egymás mellett két szó volt használatban : *privilegium* és *carta* (esetleg ennek kicsinyített formája : *cartula*). Már mindkettőt megtaláljuk I. András 1055.-i oklevelében s ettől kezdve párhuzamosan futnak egymás mellett több mint egy századon át :

1055 : sub cartali testamento *huius privilegii*...

U. o. : singulatim cuncta in presenti *cartula* notarii manu assignata.

U. o. : conscriptum est *hoc privilegium*. (12.)

1093 : ac commendare *huic carte* scriptum. (29.)

1109 : renovatum est *hoc privilegium*. (42.)

1138 : quicumque *huius privilegii* aliquando auctoritatem...

U. o. : Cancellarius, qui *hoc privilegium*... consignavit..., scriptor autem *privilegii huius*... (63.)

¹ V. ö. 1202 : villam..., quam pater noster gloriosus (!) rex Bela... quodam pretio comparaverat. (197.)

² V. ö. 1198 k. : Henricus... M. Scardonensi episcopo... Discretionis tue... districte precipimus... (180.)

³ 87, 7—10.

- 1138 : *Et hec cartula* maneat in sua roboratione. (64.)¹
 1146 : *huius cartule* scriptor et sigillator. (73.)²
 1148 : *hec charta* assignata est. (77.)³
 1150 : qui et *hanc cartam* scripsit. (78.)⁴
 1152 : qui iussu regis *hoc privilegium* dictavit. (81.)⁵
 1152 : Scriptor vero *huius cartule* (82.)⁶
 1157—58 : *hanc cartam* stabiliri. (90.)⁷
 1162 : Scripta est autem *hec cartula*. (101.)
 1163 : *hoc privilegium* factum est. (102.)⁸
 1164 : Factum est autem *hoc privilegium*. (105.)⁹
 1164 k. : *hoc privilegio* scribi.
 U. o. : *huius privilegii* sigillator . . . , . . . *eiusdem privilegii* scriptor. (106.)
 1165 : *in carta presentis*. (107.)
 1165 : *hanc cartam* muniri. (110.)¹⁰
 1166 : *privilegium* scribi.
 U. o. : *Data autem hec cartula*. (111.)
 1171 : *hoc privilegium* est factum.
 U. o. : Quicumque ergo *huius privilegii*. (116.)¹¹
 1171 : *Hoc autem privilegium* fecit scribi. (117.)
 1171 : *presentis privilegio* valituro perpetuo. (118.)
 1172 : *Perscripta est autem hec cartula*. (120.)¹²
 1174—78 : *hoc privilegium* scribi.
 U. o. : *Hoc autem privilegium* factum est. (126.)
 1181 : Factum est autem *hoc privilegium*. (131.)

Ettől kezdve a *privilegium* és *carta* megjelölések mindinkább háttérbe szorulnak s helyüket más kifejezések foglalják el. Már 1156-ban találkozunk az — eredetileg a Szentírást jelölő — *p a g i n a* szóval Martirius érseknek Barnabás által írt okleveleiben. Ekkor azonban még csak mellékesen, mint a régebbi *privilegium* kiegészítője szerepel :

per presentis privilegii paginam sanciri constitui. (84.)

1158-ban királyi oklevélben is látjuk, de még szintén csak így :

huius mee donationis ac confirmationis paginam. (91.)¹³

¹ Ezek II. Béla oklevelei voltak !

² Magánoklevél Barnabástól !

³ Notario Barnaba existente.

⁴ Magánoklevél Barnabástól.

⁵ Magánoklevél Barnabástól.

⁶ Magánoklevél Barnabástól.

⁷ Magánoklevél Barnabástól.

⁸ IV. István oklevele !

⁹ Magánoklevél Becentől.

¹⁰ Magánoklevél Becentől.

¹¹ Magánoklevél Becentől.

¹² Magánoklevél Becentől.

¹³ Hasonló Kr. j. 92.

1163 : huius nostre confirmationis pagina m. (103.)

Utána több alkalmazásáról nem is tudunk, hanem, ha a *privilegium* vagy *carta* szavakat már talán túlságosan „elcsépett“ voltuk miatt nem akarják használni : helyettük esetenként alkalmaznak új megjelöléseket. Így :

1163—64 : *hoc testamentum . . . corroboratum.*

U. o. : *Hoc autem . . . sigillari et scribi precepi.* (104.)

1165 : *Factum est autem hoc.* (107.)

1165 : *Factum est autem hoc instrumentum.* (108.)

1166 : *Hoc autem edicto presentis statutum confirmamus, si . . .* (112.)

1169 : *Hoc autem sacramentum.* (113.)

1181 : *presentis litteras . . . De ugyanott : qui quartam hanc abnotavit.* (133.)

1183-ban, kétségtelenül a *francia diplomatikai praxis hatása alatt*, ismét feltűnik a *pagina* kifejezés. Fülöp Ágost okleveleiben a *carta* (rendszerint *quarta* formában), melyet még VII. Lajos alatt is szívesen használtak¹, már nem található fel. Helyette a *corroboratio* rendszerint így hangzik :

1183 : *Que omnia ut perpetuam stabilitatem optineant, presentem paginam . . . precipimus confirmari.* (Delisle, No. 72., Ap. 496. l.)

1183 : *Quod ut perpetuam obtineat firmitatem, presentem paginam . . . communivimus.* (U. o. No. 77., Ap. 461. l.)

1187 : *Quod ut ratum permaneat in posterum, presentem paginam . . . precepimus confirmari.* (U. o. No. 125., Ap. 498. l.)

1190 : *Quod ut perpetuam sortiatur stabilitatem, . . . presentis scriptum . . . roboramus.* (U. o. No. 165., Ap. 499. l.)

A magyar kancelláriában előbb átmeneti formák következnek :

1182—84 : *et presentis scripti patrocínio communiri.* (135.) (Szintén francia provenienciájú alak !)

1183 : *Ut autem huius mee donationis pagina.* (136.)

1185 : *hanc paginam nostre confirmationis.* (De még ugyanott : *Factum est autem hoc privilegium.* (140.)

1186 : *hanc regie confirmationis pagina m.* (144.)

1192 : *Ut igitur . . . pagina.* (152.)

1193 : *Ut ergo huius nostre donationis pagina.* (154.)

Míg végre ugyanezen évben feltűnik az általunk keresett *presentis pagina* alak is és pedig ugyanabban az oklevélben kétszer is :

1193 : *Predia illa, quorum limites in presenti pagina sunt annotati.*

¹ A. Luchaire : Études sur les actes de Louis VII. (Paris, 1885.)

U. o. a corroboratióban : eam (t. i. donationem) presentis pagine patrocínio communivimus. (155.)

1198 : presentis *scripti* auctoritate confirmamus et... presentem paginam sigilli regii impressione communivimus. (175.)

1198 : presentem paginam sigilli nostri munimine iussimus roborari. (176.)

1199 : *hanc* paginam... sigillo nostro fecimus corroborari. (182.)

1199 : presentem paginam... sigilli nostri titulo corroboravimus. (183.)

1199 : presentem paginam. (184.)

1199 : presentem paginam. (185.)

1200 : presentem paginam. (188.)

1201 (3-szor) : presentem paginam. (193., 194., 195.)

1202 (2-szer) : presentem paginam. (197., 198.)

1203 (3-szor) : presentem paginam. (204., 205., 206.)

1204 (2-szer) : presentem paginam. (210.)

Szilágyi Loránd.

A dunai táj a francianyelvű történetírás tükrében (1871—1935).

I. közlemény.

I. 1871-től 1919-ig.

1. *A tudományos kutatások megindulása (1871—1914).*
A francia történettudomány a dunai táj multja iránt az 1871-es katasztrófa után kezdett komolyabban érdeklődni. Ekkor ugyanis a Madame de Staël által elterjesztett vélemény: „Németország az elvont gondolat hazája“, mint felhő a szélben, hirtelen szertefoszlott s a franciák belátták, hogy Németország egyúttal kemény katonáknak és reálisan számítani tudó politikusoknak is hazája.¹ Az sem volt többé kétséges, hogy Franciaország Németországgal szemben egymaga elégtelen erőt képvisel, azaz Franciaországnak szövetségesekre van szüksége, ha a frankfurti békében szentesített alsóbbrendű helyzetét meg akarja változtatni. Ez a gondolati háttér — szövetségesek keresése — szülte azt az első komoly történetíró nemzedéket is, amely Németország keleti határán, jelesül a dunai tájon élő népek multjának áttanulmányozását tűzte ki célul, keresve bennük az „antigermán koefficiens“.² Ez az indítékaiban világosan megállapítható érdeklődés a század fordulója felé, amikor a német *Weltpolitik* és a Neumann-féle Közép-Európa rohamosan kezdett kibontakozni, mind jobban és jobban megrősödött.

Az új célkitűzésű francia történetíró nemzedék vezető alakja Ernest Denis (1849—1921) volt, a Sorbonne tanára,

¹ La science française. (Paris, 1933.) II. 437. l.

² V. ö. E. Fournol : De la succession d'Autriche. (Paris—Nancy, 1918.) 267. l. — Ez a politikai koncepció a francia történetben mélyen gyökerezik. Amióta ugyanis a nemzeti államok kialakultak, a XV—XVI. század fordulója óta, Franciaország kontinentális külpolitikájának egyik vezető eszméje mindig az volt, hogy Németország keleti szomszédjai között keressen szövetségest, hogy a *corpus Germanicum* nagy tömegét több oldalról lekösse s így biztosíthassa az „európai egyensúlyt“. Ilyen keleti szövetséges volt Lengyelország, Törökország, Svédország, Oroszország, stb. (Les bases de la politique extérieure de la France. Paris, 1933. 24. l.)

aki rögtön a katasztrófa után, 1872 őszén Prágába indult és hónapokon át tanulmányozta Palacky csonkán maradt nagy cseh történetét. Élete javát is e mű folytatásának szentelte s munkája eredménye az a „cseh-trilógia“ lett, amely a mult-századi francia történetírás gyöngyszemeként ismeretes : „Hus et la guerre des hussites“ (1876), „La fin de l'indépendance bohème“ (1890) és „La Bohème depuis la Montagne blanche“ (1903). Végső célját Denis sohasem tévesztette szem elől : „A csehek és általában a szláv népek történetének tanulmányozása számára sohasem volt csupán egyéni vágyakat kielégítő lelki-szellemi gyönyörűség. Ez neki mindig és elsősorban csak arra való eszköz volt, hogy hazájának természetes szövetségeseit felismerhesse, akik valamennyien egy és ugyanazon harcias nyugtalan szomszéd fenyegetése alatt éltek. Az újkori Németország kialakulásáról írt értekezésének ugyancsak nem volt egyéb célja, mint hogy jobban megismerje a régi és eljövendő ellenfelet“.¹ Így lett ő a francia revanche-eszme legelesebb történetíró-képviselője. Louis Léger (1843—1923), a Collège de France tanára, a dunai táj másik nagy vizsgálója, szerzője a híres „Histoire de l'Autriche-Hongrie depuis les origines jusqu'à l'année 1894“ (1879, 1895) című műnek, hazafias felfogásban egyívású volt Denisvel. Amikor például Lubor Niederle szláv népeket tárgyaló könyvét franciára lefordította, a munkához írt előszóban felhívta honfitársai figyelmét arra, hogy az oroszon kívül más, sorsukkal elégedetlen szláv népek is vannak. „A legnagyobb érdekünk“, fűzte hozzá, „hogy megtudjuk, minő erőt képviselnek ezek és milyenek kilátásaik a jövőt illetőleg“.² A szlavisták mellett nagy szerep jutott Edouard Sayous (1842—1898) későbbi besançon-i egyetemi tanárnak is, akinek a magyar történelem átvizsgálása és annak a francia közönséggel való megismertetése jutott feladatul. Szép munkája, a magyarul is megjelent „Histoire générale des Hongrois“ (1876), a mai napig is a legterjedelmesebb francianyelvű magyar történet. Az ő politikai cikkei és hivatalos kiküldetési nem hagynak kétséget aziránt, hogy a megkezdett középeurópai tudományos orientáció jelentőségével szintén tisztában volt. A dunai táj

¹ J. Werstadt : Ernest Denis historien des Tchèques. Le Monde slave, IV. évf. 1928. 167. l. — Denis annyira ment a népek érzelmeinek fürkészésében, hogy idegen nemzetiségű diákjait és a sorbonnei előadókat is kikérdezte országuk bajairól. (H. Jelinek : La littérature tchèque contemporaine. Cours professé à la Sorbonne en 1910. Paris, 1912. 9. l.)

² L. Niederle : La race slave. Statistique, démographie, anthropologie. (Paris, 1911.) II. 1.

történetének jelentősebb háború előtti vizsgálói sorában említsük még August Himly (1823—1906) nevét, aki „Histoire de la formation territoriale des Etats de l'Europe centrale“ (1876) című művében óriási adathalmazt bocsátott a francia történettudomány rendelkezésére, Auerbachét, a „Les races et nationalités en Autriche-Hongrie“ (1898,² 1917) szerzőjét és a később szintén nagy szerepre jutott Louis Eisenmannét, akinek legjelesebb alkotása a máig is egyedülálló „Le compromis austro-hongrois de 1867“ (1904) című munka. E kitűnő vezérek mögött egész sereg másod- és harmadrendű kutató és közíró működött, akiknek tevékenységét módunkban lesz részben megismerhetni.

1871 és 1914 közt e kutató gárda figyelme a cseh és a magyar népre, valamint a Monarchia politikai szervezetére összpontosult. A délszlávok történetével ekkor még alig foglalkoztak. Hasonlóképen nem volt még ekkor jelesebb oláh specialista sem. Az oláhok maguk vették fel a nyugateurópai kapcsolatokat, az ókirályságbeliek éppúgy, mint az erdélyiek. Utóbbiak francianyelvű irodalmi tevékenysége 1883-ban egy a Dantu cégnél kiadott politikai „Mémorandum“-mal kezdődik.¹ E balkáni népek históriája bizonyára azért nyomult be valamivel később a francia köztudatba, mert a franciákat mindenekelőtt a *corpus Germanicum* közvetlen szomszédjai érdekelték. De másrészt ezek a népek — a szerbek, oláhok — Franciaország szövetségesének, Oroszországnak érdekkörébe tartoztak, csakúgy, mint Lengyelország, s így nem lehetett francia érdek például a besszarábiai ügyek feszegetése. Ez a tény egyúttal megmagyarázza azt is, hogy a franciák még a háború alatt is miért csak Erdély „felszabadításával“ foglalkoztak és miért oláh eredetű ma is a legtöbb francia nyelvű oláh történeti munka.

E francia nyelven megszületett irodalom, valamint a közbejött politikai események csakhamar kialakították a nézetet arra vonatkozólag, hogy francia szempontból milyen eszmék és elemek fogják majd a rövidesen elkövetkező dunai történeti szintézisnek jellemző vonasait megadni. Louis Léger Niederle könyvének fordításában (1911) térképet közölt a szláv népek történeti elterjedéséről, amit olvasóinak később is különösen figyelmébe ajánlott. Ez a primitív helyzetet mutató térkép — mondotta — a németiség mai elterjedését ábrázoló térkép mellett „valóságos reveláció“. Meg-

¹ G. Moroianu : Les luttes des Roumains transylvains pour la liberté et l'opinion européenne. Episodes et souvenirs. (Paris, 1933.) 17. l.

mutatja, hogy a nyugati szlávok, akik a VII. században a Kiel—Hamburg—Würzburg—Regensburg—Duna vonalig terjeszkedtek, északon pedig a Balti-tengerig, milyen óriási veszteségeket szenvedtek azóta a németek javára.¹ Ernest Denis híres trilógiájában a cseh történet lényegeként a németek ellen vívott harcokat jelölte meg. A szláv-német küzdelmet Etienne Fournol általában is oly fontosnak látta, hogy tételét így fogalmazta meg: „A középeurópai szlávizmus első jellemvonása a németellenesség“.² Léger hozzátette a politikai konklúziót is: „Amióta az egységét megszerzett Németország Európa szívében túlnyomó fölényre tett szert, a szláv faj sorsa a miénkkel szolidárisává vált. Ha e fajnak sikerül a germánoknak kelet és dél, azaz a Földközi-tenger felé való terjeszkedését megállítani, talán mi is megtarthatjuk a Vosges körüli határainkat és — ki tudja? — esetleg visszaállíthatjuk a Rajna-vonalat. Ha viszont ez a faj a harcban végleg elbukik, nemzetünk jövője menthetetlenül veszve van“.³ „Hogy tehát a germán világ veszedelmes törekvései ellen harcolhassunk, minden érdekünk azt parancsolja, hogy egy egységes Szláviára támaszkodjunk“.⁴ Ez a gondolat a háború alatt rendkívül népszerű lett, Oroszország összeomlása után pedig valósággal parancsoló erővel jelentkezett. Ekkor írta le Fournol azokat az elkötelező mondatokat, hogy a Németország keleti határán végighúzódó szláv népek ügye, a lengyeleké, cseheké és délszlávoké, a Visztulától le az Adriáig, minden más ügynél fontosabb, mert ezek a népek Franciaország szempontjából „seront la ceinture qui touchera directement au corps germain de la Vistule à l'Adriatique“.⁵

E gondolatmenettel párhuzamosan a magyarok története, amit Sayous még nagy rokonszenvvel mutatott be, lassan kiszorult a dunatáji iskola érdeklődéséből. Kiderült ugyanis, hogy a magyarok és a németek érdekei közösek, másrészt pedig a magyarok és a szlávok érdekei ellentétesek. Léger bennünket már 1908-ban a szláv faj „örökös ellenségei“ közt sorolt fel, a németek, törökök és a görögök közt.⁶ Fournol a délszlávok történetét vizsgálva szintén azt

¹ L. Léger: Les anciennes civilisations slaves. (Paris, 1921.) „Le substratum slave de l'Allemagne“ c. fejezet, főként 96. l.

² Fournol i. m., 23. l.

³ A Niederle könyvének francia fordításához írt Előszóból, I. l.

⁴ Léger: Les anciennes civilisations slaves, 123. l. — Ugyanígy A. Chéradame: Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques. (Paris, 1913.) II. s. köv. l.

⁵ Fournol i. m., 267. l. — Denis meggyőződése ugyanez volt. V. ö. a szemléletét tárgyaló i. m.-vel.

⁶ Niederle i. m., IX. l. (Előszó).

találta, hogy a szlávok nemcsak a német, hanem a magyar uralom ellen is lázognak.¹ Denis is „meggyőződött arról, hogy a franciák és a szlávok érdekei azonosak a németek és cinkostársaik zsarnokságával szemben“.² Ezt a történeti konklúziót megerősíteni látszott az 1879-es osztrák-magyar-német szövetség is, amelynek egyik éle talán éppen Franciaország ellen irányult, valamint az 1882-ben kötött osztrák-magyar-német-olasz szövetség. A magyarok iránti lelkesedés és rokonszenv most már határozottan leáldozóban volt, s 1889-től kezdve el is vesztette jelentőségét.³ A francia külpolitikai gondolkodás rugalmas *Allemagne*-fogalma most már Magyarországot is magában foglalta, s így a német politikai egység köré tervezett gát középső része kijebb tolódott. Így került aztán előtérbe a román nép, melynek fontosságát a francia dunatáji historikusok a század vége felé már kezdték sejteni. E. Lavisse sorbonnei professzor, aki egyúttal a „Revue de Paris“ főszerkesztője volt, ebbe az irányba terelte az érdeklődést s lapjának 1894 május 15.-i számában jelentős oláh cikket közölt.⁴ Az intellektuális világ politikai eseményekkel párhuzamosan alakuló történet-szemléletét jól jellemezte egy korai pillangó, az 1887-ben létesített rövid életű folyóirat, amelynek címe jellemzően „L'Autriche slave et roumaine“ volt. A XIX. század végén tehát a francia történetírók, akik kontinentális ügyekben hazájuk közvéleményét irányították, már világosan látták, hogy rokonszenvüknek Ausztria-Magyarország nemzetiségei felé kell fordulnia. Ezeknek erőfeszítéseit támogatva ugyanis aláaknázhadják a német törekvések egyik bástyáját, holnap pedig, miután fölrobbantották, éppen ellene építhetik újra.⁵

A tudomány szervezetét most már az új szükséglet irányában bővítették. A Collège de France 1840 óta meglévő szláv tanszéke mellett három újat állítottak fel, a Sorbonne, az Ecole des Langues orientales vivantes és a lillei egyetem keretében. Ugyanekkor viszont Sayous törekvését, aki sorbonnei katedrára vágott, meghiúsították. A szláv tanszékek melegágyai lettek az ekkor már erősen folyamatban lévő új történet-szemlélet kialakulásának és — ennek fontosságát nem győzzük eléggé hangsúlyozni — maguk köré be-

¹ De la succession d'Autriche, 24. l.

² Le Monde slave, 1928. 214. l.

³ Lelkes I.: A magyar-francia barátság aranykora. (Budapest, 1933.) 308. l.

⁴ Az oláh propaganda előhaladásáról pontosan értesít Moroianu i. m.

⁵ V. ö. Moroianu i. m., 71. l. és Fournol i. m., 270. l.

szervezték a nemzetiségek íróit is. Míg a századfordulón ez utóbbiak nem tudták műveiket a francia kiadóknál elhelyezni, azontúl ez nem volt probléma számukra.¹ Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiára vonatkozólag hatalmas ellenséges szemléletű történeti és politikai irodalom — e kettő szorosan együttjárt! — alakuljon ki, amelyről az osztrák szakemberek is elismerőleg nyilatkoztak.

2. *Az első szlavofil szintézis (1914—1919).* A dunai táj első szlavofil szintézisét ez a feszült politikai légkörben kialakult történetírói nemzedék a nemzetiségek támogatásával a háború alatt dolgozta ki.

A háborús munkák könyvészetét vizsgálva, mindenekelőtt az tűnik fel, hogy a tanulmányok túlnyomó többsége a nagy német problémával és a nemzetiségek sorsával foglalkozik. Az osztrák és a magyar nép, valamint az Osztrák-Magyar Monarchia ezentúl csak annyiban beszéd tárgya, amennyiben a főproblémával kapcsolódik. Jean Vic, a háború alatt megjelent kiadványok bibliografusa ezt a helyzetet több ízben is megjegyzi: „Ausztriát, ezt az egyszerű vazallust nem találtuk méltónak arra, hogy sok tanulmányt szenteljünk neki; keveset törődünk mi az osztrák intellektuálisok véleményével... a francia közönség érdeklődése kevésbé az ausztriai Monarchia uralmon lévő népeinek szól, hanem inkább az ő igájukban sinylődő nemzetiségeknek: oláhoknak, délszlávoknak, csehszlávoknak“.² Másszóval ez azt jelenti, hogy a háború kitörésétől kezdve a szlavofil történetiszemlélet zavartalan kialakulásának többé már semmi akadályasincs, a Monarchia vezető népeinek történet- és közíró barátai mind elhallgattak.

A cseh, helyesebben cseh-szlávok, avagy még franciásabban már ekkor is „csehszlávoknak“ nevezett nemzet történetben gyökerező jogait és panaszait, amelyekkel 1914-ig is óriási irodalom foglalkozott,³ a nagy francia folyóiratokon kívül már Benes lapja, az 1915 május 1-től megjelenő „La Nation tchèque“ is hirdeti. E lap főmunkatársai közt megtaláljuk Ernest Denis, a két Pichon, Masaryk és más ismert személyek neveit. Denis most külön füzetben is meg-

¹ V. ö. Dragutin Prohaska: Une visite à Ernest Denis (1911). Le Monde slave, 1928. 234. l.; Jelinek i. m., 346. l.

² J. Vic: La littérature de Guerre. Manuel méthodique et critique des publications de langue française, août 1914 — août 1916. (Paris, 1918.) 79., 501., 502. l.

³ V. ö. J. A. Broz: Bohemica. Parus en France de 1800 à 1914. Cédulakatalógus a párizsi Institut d'Études slaves könyvtárában.

írja a tótok történetét („La question d'Autriche et les Slovaques“, 1917) és történetükre alapított követeléseiket rendszerbe foglalja.

Nagyszerbia, vagy franciásabban Délszlávia története, mely 1871 után kissé késett, Szerbia katasztrófája után egyszerre több kiváló historikus feldolgozásában is ismeretessé vált. A legalapvetőbb munkát itt is Ernest Denis végezte. Az ő „La Grande Serbie“ (1915) című műve a délszlávok első teljes története. E mű hangsúlya az 1871 után kezdődő korszakra esik és utolsó fejezete a nagyszerb követelésekkel foglalkozik. Ez lett minden további délszláv propaganda alapja és egyben a szerb imperializmus igazoló irata. 1915 márciusában Franciaország „szerb-napot“ rendezett és rendelettel írta elő, hogy minden városban mondjanak beszédet, minden iskolában tartsanak előadást Szerbiáról és történetéről.¹ A szerb- nap előadásai közül számos nyomtatásban is megjelent, köztük a szervező Victor Bérard előadása: „La Serbie et son histoire“, valamint Albert Mathiez-é, a Sorbonne későbbi jeles történettanáráé: „La Serbie et la grande guerre européenne“. Jean Vic szerint utóbbi a nap legkiválóbb irodalmi alkotása. Nagyobb munka Pierre Lanoux kötete: „La Yougoslavie“ (1916), mely a délszláv egység történeti szerepének eddig második legterjedelmesebb francianyelvű expozéja. Említsük még H. Hinkovitch füzetét: („Les Croates sous le joug magyar“ 1915), valamint a délszlávok kultúrájáról, történetéről és politikai törekvéseiről *Bibliothèque yougoslave* címen indított sorozatot, melyhez hasonló később minden nemzetiség adott ki, együttesen pedig a *Les problèmes nationaux de l'Autriche-Hongrie* gyűjteményt.

A szerbek rendkívül heves propagandája mögött kevéssel maradt el a háborúba még be sem lépett Románia irodalmi propagandája. A román törekvéseket főként Georges Lacour-Gayet, a „Comité franco-roumain“ elnöke gyámolította, aki maga is írt egy füzetet „Les Roumains de Transylvanie sous le joug magyar“ (1915) címen. A mozgalom legfanatikusabb képviselője és tényleges vezetője azonban Nicolas Jorga — franciásan Yorga, majd Iorga — jelenlegi bukaresti egyetemi tanár volt. Kétkötetes „Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie“ (1915/16) című munkáját „Histoire des relations entre la France et les Roumains“ (1918), majd „Droits des Roumains sur leur territoire national unitaire“ (1919) címen két újabb követte. Az Erdélyre vonatkozó követelések legmélyebb történeti beágyazását — római kezdettől

¹ J. Vic i. m., 416. l.

1916-ig — Mircea R. Sirianu végezte el, aki ezt a problémát doktori értekezés formájában igen nagy terjedelemben „La question de Transylvanie“ (1916) címen tárgyalta.¹

E felsorolt munkák eredményeit, melyekhez természetesen még sok száz kisebb-nagyobb fontosságú tanulmányé is csatlakozott, központilag használta fel és terjesztette a „Bulletin d'Etudes historiques et politiques du Comité Michellet“ nevű hivatalos orgánum, melyet egy a történetre kiterjeszkedő másik *Comité d'Etudes* egészített ki. Utóbbi Lavissee elnöklete alatt működött s tagjai sorában Denis, Seignobos, Durkheim, Bédier és Weiss egyetemi tanárok nevével találkozunk. E valóban széles dokumentáción épült fel Etienne Fournol többször idézett tanulmánya: „De la Succession d'Autriche. Essai sur le régime des pays autrichiens avant, pendant et après la Guerre“, mely a szerzőnek 1913 és 1917 közt nagy elméiellal megírt tanulmányait tartalmazza.

Azt a szellemet vizsgálva, amely ezekben a történeti-politikai tanulmányokban kifejezésre jutott s amely a mai napig is alapját képezi a dunatáji francia történetiszemléletnek, különösképen két mozzanatot kell kiemelnünk: a nemzetfogalom újszerű felfogását és a demokratikus eszmét. Ez a gondolatpár szolgált ugyanis értékmérő gyanánt a dunai táj történeti jelenségeinek új rendszerbe való szedéséhez. Ezt a két eszmét állították fel posztulátumként a szlavofil történetírók minden történeti jelenséggel szemben.

Littré szerint a *nemzet* azonos területen lakó emberek egyesülése, akik ugyanazon vagy különböző kormányok alatt élnek, akiknek érdekei régóta jórészen közösek s akiket így azonos fajhoz tartozóknak tekinthetünk. Ezt a nemzet-fogalmat Ernest Renan 1882-ben tartott híres, azóta sokszor lenyomatott beszédében: „Qu'est-ce qu'une nation?“, élesen kirajzolta. Felfogása úgy ismeretes, mint a francia „nemzet“ legpontosabb meghatározása. Szerinte a nemzet akarati és érzelmi egység, amely elsősorban a közös multon alapszik. Tiltakozik a francia irodalomban fokozatosan tért hódító néprajzi, németes nemzet-fogalom ellen, melynek fő alkotóeleme a faj.² Ám ez ünnepélyes tiltakozás ellenére is, mint ezt különben René Johannet is

¹ Az Erdélyre vonatkozó francianyelvű munkák nem egészen kimerítő, de jól használható könyvészetét Mikó I. „La question de Transylvanie, 1865—1920“ címen közli Jakabffy Elemér kisebbségi lapjában, *La Voix des minorités*, XIV. évf. 1936. 194. l.

² E. Renan: *Qu'est-ce qu'une nation?* (Paris, 1934.) XI., 83., 88. l. — A francia és a német nemzetfogalmat részletesen vizsgálja Johannet: *Le principe des nationalités*. (Paris, 1923.) 204., 216. l.

megjegyzí, ¹ a német néprajzi nemzetfogalom rohamosan elterjedt Franciaországban, főleg 1914 után, éppen a szlavofil írók munkássága révén. Ehhez az új nemzetfogalomhoz hozzácsatolták azt a politikai elvet, hogy a népek szuverenitásokat önmagukból merítik, az tőlük elidegeníthetetlen, azaz, hogy eszményi állapotban minden nemzetiségnek joga van külön állami élethez. S ezzel kész is volt az egyik posztulátum, amellyel a dunai táj történetének vizsgálatához hozzáláttak s amely az új szemlélet első tartóoszlopává lett.

A demokratikus posztulátum megalkotása szintén a világháború gyümölcse, bár szélesebb mértékű alkalmazása a történeti művekben a háború utánra esik. Álligogy kitört a nagy világegés, a francia intellektuálisok tüstént hozzáláttak a nagy katasztrófa megmagyarázásához. A történeten kívül, melyhez elsősorban fordultak, a népek világnézetét is segítségül hívták. ² A filozófus Boutroux volt az, aki e második magyarázó tényezőt több értekezésben világosan kidolgozta és eredményként szembeállította a német „Kultur“ és a francia „Civilisation“ által meghatározott gondolkodási módot. Úgy találta, hogy akik a német táborban harcolnak, azok germán kultúrával, akik pedig a francia táborban vannak, azok latin kultúrával, vagy a vele rokon szláv kultúrával élnek. S amíg a latin-szláv kultúra főjegyét demokratikus mivoltában találta meg, a germánt elnyomó jellegűnek nevezte. A nemzetiségek képviselői, akik e demokratikus, tehát a nemzeti felszabadulást automatikusan magába foglaló nézetet örömet magukévé tették, nézetüknek Masarykkal nyomatékosan kifejezést adtak. A nagy cseh professor számos értekezésében, de legvilágosabban az Institut d'Études slaves felavatásakor (1923) mondott beszédében, ³ retrospektív magyarázatként kiemelte, hogy a szlávok egyebek közt azért álltak az Entente oldalára, mert más értékeszmék hordozói voltak, mint a németek. A szláv világ és Nyugat nagy demokratikus egységként állt a caesaropapismus, etatizmus és az imperializmus eszméihez szegődött Központi Hatalmakkal szemben. Miután így a világot kezdetétől fogva két táborra osztották, demokratikusra és feudális-arisztokratikusra, a dunai táj történetvizsgálói számára ez a második posztulátum is adva volt.

A nemzetiség és demokrácia világító lámpásával a cseh történet mindenekelőtt a már korábban megkezdett irányban

¹ I. m., 229. l.

² V. ö. J. Vic i. m., 21. l.

³ M. Thomas G. Masaryk ... à l'inauguration de l'Institut d'Études slaves. (Prague, 1923.)

haladt és csehszlovák történetté alakult át. A néprajzi nemzetfogalom szerint ugyanis a cseh és szlovák nép, lévén nyelve, faja és szokásai közösek, egy és ugyanaz a nemzet. E nemzet két ága együtt jött a dunai tájra hazát foglalni, jóval a magyarok érkezése előtt s így a Monarchia területén őslakók. Ősi függetlenségüket a németek és a magyarok közös vétké miatt veszítették el, akik lerombolták az első csehszlovák államot. Az államrombolás után a nemzet cseh ága német, tót ága magyar igába került. Az elnyomás ma is tart és a folyamatban lévő háború egyik nagy célja éppen ennek az elnyomásnak megszüntetése. Masaryk ehhez a gondolathoz hozzákapcsolta a demokratikus eszmét. A csehszlovák történetiszemléletnek ez az ága azonban a francia nyelvű irodalomban ekkor még nem bontakozik ki egészen világosan; csak a háború után épül ki teljesebben, amikor egyúttal a tót-magyar viszonyoknak a cseh-német viszony mintájára való értelmezése is elterjed.

Mint a csehek és tótok különbsége, ugyanúgy a horvátok, szerbek és szlovének különbsége is „teljesen mester-séges“. A jugoszláv nemzeti egység tanát Denis nagy tekintéllyel és még nagyobb sikerrel szintén meggyökereztetete. Jórészen az is a magyarok számlája terhére íródik, hogy ez a nép is elvesztette függetlenségét, azaz a jugoszláv nemzet esetében is ezeréves elnyomással van dolgunk.

A román nép Trajanus császár hódítása óta, tehát szintén még a magyarok előtt, a világ legtermészetesebb földrajzi egységén, a Duna, Dnyeszter és a Tisza által határolt területen lakott. E latin nép eredetének tiszta tudatát sohasem veszítette el s az újkor hajnalától kezdve folyton kísérletezett a régi Dácia visszaállításával. Őket is a magyarok igázták le és betelepítették közéjük a székelyeket. Utóbbiak azonban már majdnem teljesen elrománosodtak, úgyhogy a dunai táj fennálló politikai szervezete ezen a ponton is csak a szuronyok hatalmán nyugszik.

A Habsburg-monarchia történetében, ebben a teljesen eredeti alapon létrejött történeti egységben az új mértékkel a szlavisták iskolája a Dunatáj leglehetőlenebb történeti szörnyetegét fedezte fel. A nemzetiségi elv szempontjából, melynek megvilágító erejét főként Léger nem győzi eléggé hangsúlyozni,¹ a Habsburg-birodalomról mindenekelőtt azt állapították meg, hogy „e komplex állam történetében nem található meg sem egy nagy fajnak fényes kibontakozása, mint például Franciaországban, vagy Németországban, sem

¹ Léger : Histoire de l'Autriche-Hongrie. Bevezetés.

az a földrajzi egység, amivel például Itália dicsekedhetik, sem pedig az akaratnak és vágyaknak az az állandó közösége, aminőt Svájc köztársasága felmutat“.¹ Hibáztatják, hogy a régi történetíró nemzedék összekeverte az osztrák ház történetével amaz államoknak a történetét, amelyek birtokát alkotják. Ma ilyen tévedés menthetetlen volna, mert nyilvánvaló, hogy a nemzetek a fejedelmi családoktól független étellel bírnak és hogy e fejedelmi családok, bármily fényes legyen is eredetük, végül is alávetették magukat a nemzetek akaratának.² „Ausztia valóságos bábeli torony Európában. Német, magyar, lengyel, rutén, cseh, tót, szerb, horvát, szlovén, oláh és olasz nyelvű napilapok jelennek meg területén. Ezek a másnyelvű népek számára többnyire érthetetlen újságok néha igen ellentétes érdekeket képviselnek. A történeti hagyomány, valamint a modern nemzetiségi elv következtében ugyanis egyes néptörödékek többé-kevésbé nyíltan a birodalmon kívül fekvő központok felé vonzódnak...“³ Ez az etnografiaiilag „legtökéletesebb anarchiát“ mutató birodalom, melynek összefüggéstelen a története, nem egyéb, mint „országgyűjtemény, melyet hivatalosan Ausztia-Magyarországnak neveznek“.⁴ A Pragmatica Sanctio azért készült, hogy VI. Károly leányának biztosítsa a trónt.⁵ A magyarok lelkendezése nem lovagias érzelmekből fakadt, hanem hosszas bizalmas tárgyalások eredménye, tehát mesterkéltnél jelenet volt.⁶ Az osztrák-magyar kiegyezés tévedés eredménye. „Beust, aki a Monarchiában idegen volt, annak történetében csak egy dolgot látott: azt, hogy a magyarok 1848/49-ben rettenetes lázadást rendeztek, hogy a dinasztia trónvesztettnek jelentették ki és hogy nélkülük semmi maradandót nem lehet alkotni. Mint németnek természet-szerűleg nem lehettek szláv szimpátiái. Azt tanácsolta tehát, hogy mindenekelőtt a magyarokkal kell megegyezni.“⁷ Freeman, aki Léger könyvét angolra fordította és hozzá előszót írt, a francia tudós nyomán figyelmeztette az angol olvasót a Habsburg-birodalom összefüggéstelen történetére: „Ne tévesszük soha szem elől — mondta, — hogy az osztrák ház állama egyszerűen csak királyságok, hercegségek stb. gyűjteménye, melyek véletlen okok folytán kerültek össze,

¹ U. o. 3. l.

² U. o. 2. l.

³ U. o. 10. l.

⁴ U. o. 5. és 1. l.

⁵ U. o. 270. l.

⁶ U. o. 359. l.

⁷ U. o. 554. l.

de amelyeknek valójában semmi közös összekötő mozzanatuk nincs, sem a nyelv, sem az érzelmek, sem pedig az érdekek azonossága.¹ Ernest Denis a Habsburgok csehországi szereplését most így látta: „A Habsburgok története Csehországban 1526 óta nem egyéb, mint esküszegéseknek és árulásoknak szakadatlan sora. A Prágában uralkodó Habsburgok közt egy sincs, aki ne lett volna népének ellensége, ostoba és következetes ellensége. A nemzeti élet könyvében mindegyik nyomát hagyta otromba s véres kezének.”² A Monarchiában a szlávokat általában igen elnyomták. Beust szándéka például saját kijelentése szerint az lett volna: „Die Slaven an die Wand drücken”.³ E tekintetben „sem Ausztria, sem pedig Magyarország nem fontolta meg bürokratikus és rendőri kormányzatának hiábavalóságát és tehetetlenségét; egyiküknek sem volt érve a rájuk váró hivatás iránt, amely a két ország [föderatív] átalakítása után azok közös boldogságát és tartósságát hozta volna gyümölcsül”.⁴ Fournol szerint „Ausztria sohasem volt a Birodalom nemzeti békéjének és szabadságának biztosítója: minden népe ezt bizonyítja, csak a magyarok nem, akik Kelet fényes poroszai. Ausztria csak a német imperializmus nagyravágyó támogatója volt és a népeket, valamint az egész világot belevitte egy birodalmakat szerző háborúba”.⁵ De ha a szlávok követeléseit kielégítjük, akkor a Monarchiát le kell rombolni! „Le fogják rombolni Közép-Európa régi erődítményét, melyet nagy, erős kövekből építettek és amely oly nagy történelmi emlékeket idéz elménkbe. Bizony le! A germanizmusnak ezt a bástyáját le kell rombolni... Sokkal jobb ezt azonnal elintézni, amíg jó építőkövei felhasználhatók arra, hogy belőlük egy új épület emeltethessék, amely modernebb, jobban megszervezett erőd lesz és melynek bástyái meg tudják majd állítani a germán erőket, melyek útban vannak a világ meghódítására.”⁶ A dunai táj francia történetiszemlélete most már minden útról a politikába torkolt s általánosság vált a történészek és közírók között az a nézet, hogy a nemzetiségek követelése

¹ Közli Léger i. m. 4. kiadásának előszavában, V. l.

² J. Werstadt i. m., 202. l.

³ H. Jelinek: Histoire de la littérature tchèque de 1850 à 1890. (Paris, 1933.) 113. l.

⁴ B. Auerbach: Les races et les nationalités en Autriche-Hongrie. (Paris, 1898.) 487. l.

⁵ Fournol i. m., 261. l.

⁶ Osusky & Chopin: Magyars et Pangermanistes. (Paris, 1918.) 144. l.

a régi osztrák-magyar állameszmével összeférhetetlenek s mivel a francia érdek a nemzetiségek javát kívánja, „Austria delenda est“.¹

A magyar történetre vonatkozó szemlélet főképp azokból a gondolatokból alakult ki, amelyek a csehszlovák, román és délszláv népekkel, valamint a Habsburg-birodalom szervezéssel kapcsolatban előkerültek, és két igen markáns vonás húzódott rajta végig. E vonások egyike a magyar és német nép között oly szoros kapcsolatot mutat, mintha már nem is két különböző nemzetről volna szó, hanem a német Mitteleuropa csupán névben különböző munkásairól. Osusky és Chopin „Magyars et Pangermanistes“ c. könyve egyenesen ennek az azonosságnak kimutatását tűzte ki céljául. Úgy látszott, mintha a német program megvalósítása érdekében erőszakolta volna ki Tisza István az 1914-i koronatanácsban a háború megindítását.² A másik vonás, amely e háború alatti történetsszemléletet magyar vonatkozásban jellemezte, az ezeréves magyar elnyomás állítása volt. Ez a tévtan a következő gondolatmenetben alakult ki: a nemzetiségek Magyarország területén őslakók; hajdan mind függetlenek voltak; függetlenségüket a magyar nemesség kasztja semmisítette meg, melynek kegyetlensége minden képzeletet felülmúl. A magyarok nyugateurópai jóhíre az 1848/49-es forradalmon alapult; ez azonban indokolatlan szemlélet, mert ennek a népnek 1867. után legsürgősebb dolga az volt, hogy egyénileg kielégülve folytassa elnyomó politikáját. A nemzetiségek felszabadításával tehát Magyarország is lerombolandó.

Kérdés, vajjon a szlavista irodalmi iskola kétségtelenül nagy véleményformáló tevékenysége rendelkezett-e kielégítő tudományos alappal és hogy helytállnak-e azok a premisszák, amelyekre a politikai konklúzió, a Monarchia lerombolása

¹ E. Benes : *Détruisez l'Autriche-Hongrie.* (Paris, 1916.) G. Salvioi : *Delenda Austria.* (Paris, 1918.) Hasonló eredményre jutott G. Gravier : *Les frontières historiques de la Serbie* (Paris, 1919.) c. munkájában, ahol Szerbia történeti határainak vizsgálatából e nép politikai törekvéseinek irányait igyekszik megállapítani. Eredményét Markovics Szvetozár 1871-ből való híres szavaival foglalja össze, mondván, hogy a szerb eszme a legforradalmibb gondolat, ami Sztambultól Bécsig a politika birodalmában csak elgondolható és hogy az magában foglalja Ausztria-Magyarország lerombolását. (I. m. 161. l.) Ugyanígy L. Léger : *Le panslavisme et l'intérêt français* (Paris, 1917.) c. munkájában, főleg „L'organisation du panslavisme“ fejezetében. Stb. — Az osztrák és a magyar szocialista pártok közvetve maguk is közreműködtek a Monarchia-ellenes szemlélet kialakításában. A kérdésnek ezt az oldalát a németnyelvű irodalom átvizsgálása volna hivatva tüzetesebben megvilágítani.

² Benes i. m., 43. l.

és az osztrák-magyar állameszme félretolása felépült? Azt már láttuk, hogy az új francia történeti iskolát politikai mozzanatok születték és politikai mozzanatok növelték. Azt is láttuk, hogy a történettudósok egyúttal politikailag is tevékenykedtek. Mi sem lehetett előtjük természetesebb, mint az, hogy politikai hitvallásukat a történetben is kifejezésre juttassák. Csakhogy ezen a téren túlságosan messzementek és a történettudományt valósággal a politika szolgálatába állították. Léger például „munkáiban sohasem választotta el a tiszta tudományt a politikai hasznosságtól és a haza szolgálatától“.¹ Denis, „az elnyomott nemzetek ügyvédje“, maga bevallotta, hogy műveiben nem tudott tárgyilagos maradni, hanem a bakó iránt gyűlöletet, a mártír iránt rokonszenvet érzett.² Eisenmann róla szólva, megállapította, hogy egész történetírói munkássága „procède immédiatement, directement et l'on pourrait dire exclusivement de son ardent, de son farouche patriotisme français“.³ A Mazon, a Collège de France tanára, a francia szlavisztikának történetéről szólva ennek a kornak munkásságáról nagy tárgyilagossággal állapította meg, hogy a nyugodt tudományos fejlődést „a politikával és a propagandával való szomszédosság, a könnyű érvényesülési lehetőség, továbbá a politikai és tudományos ismeretek zavara“ nagyban hátráltatta.⁴ Más szóval ez azt jelenti, hogy az 1871-ből eredő francia történetíró nemzedék tollát teljes egészében a revanche-gondolat szolgálatába szegődttette.

Ez a sajnálatos helyzet magyarázza meg azt, hogy a szlavofil történeti iskola, támogatva a nemzetiségek propagandájától, véglegesen tönkretehette a Dunatáj régi történet-szemléletét, beépíthetett a francia köztudatba három, rovásunkra kidolgozott imperializmust, a csehszlovákizmust, a dákorománizmust és a jugoszlávizmust, hogy elhínthette az évezredes magyar elnyomás tanát, az osztrák-magyar állameszme csődjét és talán visszavonhatatlanul bevonultatta Franciaország történeti tudatába a szlávok nagy

¹ A Léger „Les ancienes civilisations slaves“ c. műve boríték-lapján lévő rövid életrajzból.

² Werstadt i. m., 171. l.

³ Eisenmann, *Le Monde slave*, 1928. 301. l. (beszéd). — A szlavofil szellemet egyes franciák is túlságosnak találták. Denis 1918-ban egy ilyen szövegezésű névtelen levelet kapott: „Vieux misérable! Tu ne seras donc satisfait que lorsque tu auras fait couler pour tes Slaves tout le sang de la France?“ (M. Ibrovac: Ernest Denis, les Tchecoslovaques et les Yougoslaves. *Le Monde slave*, 1928. 217. l.)

⁴ *La science française*, II. 463. l.

elhivatottságát. E szlavofil-hungarofob iskola propagandájának eredménye meglátszik a Szövetséges és Társult Főhatalmak úgynevezett Kisérő levelében is, ahol tényként van megállapítva a kettős Monarchia imperialista politikája és Magyarország felelőssége a világháború kitöréséért. Meglátszik ez a béketárgyalások lefolytatásának irományaiban is, ahol csakis ez a történetiszemlélet jutott kifejezésre, mely egyik jogcíme lett országunk megcsonkításának.¹

Ezt az 1919 előtt kialakult történetiszemléletet kellett előbb elemeznünk, hogy annak háború utáni utódját okaiban jól megérthessük.

II. 1920-tól 1935-ig.

1. *Az új tudományos szervezet.* A háborút befejező békék Európában olyan mélyreható változásokat hoztak létre, amelyeknek fenntartását egyedül a zsákmányban részesültek szoros együttműködése teszi lehetővé. Az ismert mondás, amit Poincaré szájába adnak, hogy Franciaország sorsa ezután a Dunánál, a Visztulánál meg a Rajnánál dől el, mindennél jobban jellemzi ezt a kényszerű szolidaritást. A francia történettudomány szervezete tehát még jobban hozzásimult az 1871-es tudománypolitikai elvekhez.

A főiskolai szervezetben mindenképp előbb további nagy haladást tett a szlavisztika. A Sorbonneon a dunai táj történeti tanulmányozására a csehszlovák kormány tanszékét állított, majd megalapította a jugoszláv kormány támogatásával a Szláv Tudományos Intézetet, melyre ezidén újabb emeletet húznak. Haladást tett a szlavisztika a Keleti Nyelvek Főiskoláján, Lyon, Strasbourg stb. egyetemén is. Az oláh kormány, a szláv ügyek szolidárisa a sorbonnei oláh intézet mellett, Páris közelében, Fontenay-aux-Roses helységben történeti intézetet is létesített, legújabbán pedig a Centre Universitaire de la Méditerranée keretében, Nizzában újabb tanszékét állított. Ez alkotások mellett az a szerény eredmény, hogy a Keleti Nyelvek Főiskoláján a magyar nyelvtanítást is bevezették, szinte teljesen elenyészik, csakúgy, mint az 1928-ban felállított Magyar-Francia Egyetemi Tájékoztató

¹ A béketárgyalásokon magyar tag nem vehetett részt. A tárgyalások menetéről Hunter Müller naplót készített, melyet több kötetben „My diary of the Conference of Paris with documents“ címen közrebocsátott. A napló magyar vonatkozású részének fontosabb szövegeit Czakó István kijegyezte és „La vérité sur les délibérations préliminaires du traité de Trianon“ (Budapest, 1934.) címen közzétette.

Iroda működése, mely 1933-tól Magyar Tanulmányi Központtá alakult át és könyvtárát intenzívebben gyarapította.

A második nagy lépés a dunai táj tüzetesebb megismerése felé a speciális folyóiratok hálózatának kiépítése, mely szintén a szláv-oláh szempont megerősödését vonta maga után. Erről a tényéről a francia nyelven megjelenő és a dunai tájra vonatkozó történeti vagy történeti cikkeket is tartalmazó folyóiratok pusztá felsorolása is meggyőzhet bennünket.

Szlavofil-szemponitú folyóiratok:¹ (§) Le Monde slave [1924], 960 l. Páris; (##) Revue des Etudes slaves [1921], 304 l. Páris; (†) L'Europe centrale [1926], 832 l. Prága; (##) Archiv Orientálny [1929], 320 l. Páris; (§) La Tribune de la Petite Entente [1925], 360 l. Páris; (##) Bulletin d'information des sciences historiques en Europe orientale [1928], 176 l. Varsó; (##) Questions minoritaires [1928], 158 l. Varsó; (≈) Revue internationale des Etudes balkaniques [1934], 640 l. Belgrád; (*) Annuaire statistique de la République tchécoslovaque [1922], 300 l. Prága; (##) Revue française de Prague [1922], 354 l. Prága; (*) Bulletin international de l'Académie yougoslave des Sciences et des Beaux-Arts [1930], 228 l. Zágráb; (##) Bulletin du Comité des amitiés franco-yougoslaves [1930], 448 l. Páris; (§) L'Entente franco-slave [?], 50 l. Páris.

Vlachofil folyóiratok: (*) Académie roumaine. Bulletin de la Section historique [1913], 144 l. Bukarest; (*) Annuaire statistique de Roumanie [1904], 500 l. Bukarest; (?) Bulletin linguistique [1934], 250 l. Páris; (##) Correspondance économique roumaine [1919], 816 l. Bukarest; (†) Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie [1924], 631 l. Bukarest; (§) L'Europe orientale (azelőtt: L'Europe de l'Est et du Sud-Est) [1931], 496 l. Páris; (≈) Istros. Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne [1934], 348 l. Bukarest; (##) Revue de Transylvanie [1934], 532 l. Kolozsvár; (##) Revue historique du Sud-Est européen (azelőtt: Bulletin de l'Institut pour l'Etude de l'Europe sud-orientale) [1914], 240 l. Bukarest; (*) Mélanges de l'Ecole roumaine en France [1923], 160 l. Páris.

Hungarofil folyóiratok: (*) Annuaire statistique hongrois [1893], 431 l. Budapest; (§) Bulletin statistique men-

¹ A zárójelben feltüntetett év az alapítás éve; az utána következő szám jelzi, hogy a folyóirat egy év alatt átlag hány oldalon szokott megjeleni; a város neve a kiadás helye. Évente megjelenő folyóirat: (*); egy kötetben, de két vagy több évre szólólag: (†); havi folyóirat: (§); évnegyedes: (##); hetilap: (†); félévente: (≈); bizonytalan időközökben: (?).

suel hongrois [1897], 592 l. Budapest ; (H) Journal de la Société hongroise de Statistique [1922], 476 l. Budapest ; (§) Nouvelle Revue de Hongrie [1932] (azelőtt : Revue de Hongrie [1908] 1344 l. Budapest ; (H) Revue des Etudes hongroises [1923], 416 l. Páris ; (?) Revue orientale pour les Etudes ouralo-altaïques [1900], 160 l. Budapest ; (H) Archivum Europae centro-orientalis [1935] 304 l. Budapest.¹

A dunatáji felvilágosítást szolgáló folyóiratokhoz speciális bibliográfiák csatlakoznak : „Ce qui a été publié sur la Tchécoslovaquie en langues étrangères“ (Prága, 1926/28) ; „Revue des travaux scientifiques tchécoslovaques“, 1918-tól ; a „Le Monde slave“ tartalomjegyzéke az 1917—18. és 1924—1934. évfolyamokról ; „Bibliographie yougoslave“, 1933-tól ; „Bibliographie balkanique“, 1931-től ;² „Bibliographie franco-roumaine“ (Páris, 1930) ; a „Revue historique du Sud-Est européen“ tartalomjegyzéke az 1914—1933. évfolyamokról ; Jorga idegen nyelven írt munkáinak jegyzéke a „Mélanges Iorga“ első 74 oldalán ; „Revue des revues littéraires et scientifiques hongroises“, 1934-től ; végül „Bibliographie mensuelle des publications françaises sur l'Europe centrale“, 1935-től.³

¹ A folyóiratok összeállításában a „Répertoire des périodiques de langue française philosophiques, historiques, philologiques et juridiques“ (Paris, Fédération des Sociétés françaises, 1935) c. műre, valamint a párisi Bibliothèque Nationale újonnan szervezett hatalmas folyóirattárára támaszkodtunk. — A harmincas évek óta a magyar történetírás különösen Domanovszky Sándor és Lukinich Imre eléggé nem méltányolható fáradozásai, valamint Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter megértő támogatása révén mind több és több szóhoz jut a nemzetközi tudományos életben. Nagy feladat vár a Lukinich Imre szerkesztésében megjelenő *Archivumra*, melynek a fennálló szemlélet megjavításán kívül polémiák levezetését is vállalnia kell. A magyar történetírás külföldi mozgalmát ugyanis az utódállamok, különösen Románia, növekvő idegességgel figyelik. V. ö. Revue de Transylvanie, I. 1934. 73., 74., 79., 89., 90—97. l. ; Résumé des communications présentées au Congrès de Varsovie, 1933. II. k. 156—157. l. ; Revue historique du Sud-Est européen, XIII. 1936. 1., 219., 229. l. ; Budapesti Szemle, 1926 szeptember, 351. l. A magyar történettudomány diffamálását célzó eljárásuk abban áll, hogy a mai történettudomány eredményeit szembeállítják a háború előtti naturalista iskola képviselőinek eredményeivel és a különbséget nem a tudomány haladásával, hanem a magyar revíziós szellemmel magyarázzák.

² E két utóbbi L. Savadjian szerkesztésében (Páris).

³ Ez utóbbi bibliográfia szerkesztője így magyarázza munkája szükségességét : „Miért adunk ki a Középeurópa vonatkozó francia nyelvű kiadványokról külön bibliográfiát ? Mert szükség van rá. A Középeurópa vonatkozó munkák és cikkek száma ugyanis évről-

Azt is jegyezzük meg, hogy a háború után a nagy kézikönyvtárakat jól felszerelték a dunai tájra vonatkozó szláv-oláh kiadványokkal és hogy a világtörténeti folyóiratok rendszeresen figyelik a mi történeti tájékunk idegen nyelvű kiadványait, sőt elérkeztek oda, hogy egyes folyóiratok, mint például a „Revue historique“, a cseh és oláh nyelven megjelent kiadványokat is ismertetik. Ezt a service régulier-t, amit jórészen a kisantant államok látnak el több-kevesebb pontossággal, az alábbi nagy francia folyóiratokban találjuk meg: Revue historique, Revue de Synthése (historique), Bulletin des Sciences historiques,¹ Revue d'Histoire de la Guerre mondiale, Revue de Littérature comparée, Gazette des Beaux-Arts, Bulletin de l'Association Guillaume Budé stb.

Ez a szláv-oláh irányban kiépített történettudományi szervezet nemcsak Franciaországban szerezte meg a dunai tájra vonatkozó történeti információknak kizárólagos monopóliumát, hanem — s ezt nyomatékkal mondjuk — a francia nyelv szárnyain az egész külföldi tudományos világ szemléletére is befolyást nyert. Azt a nemzetközi szolgálatot ugyanis, amit a háború előtt a különféle Handbuch-okkal, Wörterbuch-okkal és Jahresberichte-kkel a német tudomány végzett el, most jórészen a francia történettudomány látja el. Erre a feladatra különben ez az ország már a háború alatt készült, éppen Herriot volt miniszterelnök propagandája alapján.² A mai francia manuel-ek és collection-ok sem kerülhetik el tehát figyelmünket, amikor a háború utáni dunatáji francia történetsszemléletről óhajtunk képet adni, habár ezirányban teljességre nem tehetünk szert.

A legfontosabb és nagy külföldi keresletnek örvendő világtörténeti gyűjtemények a következők. 1. A *Clio*-sorozat, mely a legfelsőbb oktatás kézikönyveinek gyűjteménye. Ezt a sorozatot a Presses Universitaires cég adja ki 1934-től.

évre emelkedik amaz érdeknél fogva, amelyet a Visztula és a Duna medencéje Franciaország számára képvisel. E medencék több állama ugyanis közvetlen szomszédságban van Németországgal. Másrészt azért is, mivel Középeurópa közirói újabban francia nyelven írják meg vagy erre a nyelvre fordítatják le munkáikat, hogy azok fontosságára a nemzetközi figyelmet felhívják.“

¹ A Történettudományok Nemzetközi Bizottsága folyóiratának mind jobban növekvő jelentőségét a nemzetközi és elsősorban a francia tudományos világ tájékoztatásában külön is meg kell jegyeznünk. A „Bulletin de la Société des professeurs d'histoire et de géographie de l'enseignement public“ 1935—36. évi számaiban közölt bibliográfiák, melyek a tanári szakvizsga anyagát írják elő, ezt a jelentőséget jól megvilágítják.

² J. Vic i. m., 643. l.

A tíz kötetre tervezett munkából eddig hét kötet jelent meg. 2. A *Peuples et Civilisations*-sorozat az Alcan cég kiadásában. E húsz kötetre tervezett gyűjteményből, mely 1929-ben indult meg, eddig tizennégy kötet jelent meg, a tizenötödik sajtó alatt van. 3. A *Histoire générale*, szintén a Presses Universitaires kiadásában. E tizenkilenc kötetre tervezett sorozat 1925-ben indult, egyelőre csak a középkori történetre terjeszkedik ki, s belőle kilenc kötet jelent meg. 4. Az *Evolution de l'humanité*-sorozat, a Renaissance du Livre kiadásában, melyet újabban az Albin Michel-cég vett át. Ezt száz kötetre tervezik, de belőle még csak a középkor végéig terjedő szakaszra jelent meg néhány kötet. E négy nagy sorozaton kívül számos kisebb összefoglalás is jelent meg, melyek közül példaképen a művészetek történetére vonatkozókat említjük: *Nouvelle histoire universelle de l'art*;¹ *Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours*;² *Histoire universelle des arts des temps primitifs jusqu'à nos jours*;³ *Encyclopédie des beaux-arts, architecture, sculpture, peinture, arts décoratifs*.⁴

Ezeknek a kézikönyveknek tartalmát — amit külön cikkeken kellene megvizsgálnunk —, valamint az egész szervezet által összehordott anyagot elsősorban maguk a francia történetírók terjesztik nagy sikerrel, akik nemcsak végigjárják Európa és Amerika nagy egyetemait, hanem a különféle nemzetközi szervezetekben is elsőrendű szerepet visznek.⁵

Száraz felsorolásunk, melynek adatain igen sokat kellene gondolkodnunk, eléggé bizonyítja, hogy a francia dunatáji tudományos információ a háború előtti viszonyokhoz képest óriási előhaladást tett. Az sem kerülheti el figyelmünket, hogy a kezdeményezés ezúttal túlnyomórésztben az utódállamok részéről történt, szemben az 1871-i francia kiindulással. A szláv-oláh dumping — ez a helyes kifejezés —

¹ Szerkesztette M. Aubert. Paris, 1931—32. 2 k.

² Szerkesztette A. Michel. Paris, 1905—29. 17 k.

³ Szerkesztette L. Réau. Paris. 4 kötetből eddig három jelent meg.

⁴ L. Hourticq, Paris, 1925. 2 k.

⁵ A „Répertoire des organisations internationales: associations, bureaux, commissions, etc.” legújabb kötetét (Genf, 1936. 477. l.) átvizsgálva, a nemzetközi egyesületek székhelyére vonatkozólag az alábbi adatokat találtam. Németországban székel 20 nemzetközi egyesület; Ausztriában 20; Belgiumban 77; Svájcban 110; Franciaországban 172, stb. Az egyes bizottságok, illetőleg egyesületek összetételében vagy a titkár, vagy az elnök, vagy a referens rendszerint francia.

egyres pontokon valósággal túlárasztotta a francia tudományos termelést, s így — a magyar irodalom sajnálatos távolmaradása miatt — egyes nagy kérdésekre francia nyelven csak kisantant-eredetű munkákat találhatunk. Ezt az alábbiakban, főleg csehszlovák és oláh viszonylatban bővebben is láthatjuk.

2. *A Habsburg-monarchia a történeti irodalomban.* A háború utáni francia irodalomban nincs olyan történeti munka, mely a Habsburg-birodalommal összefoglalólag foglalkoznék. Így e tekintetben még ma is Léger „Histoire de l'Autriche-Hongrie“ c. műve a véleményformáló kézikönyv. A Habsburg-monarchia tanulmányozásához ajánlják még Aulneau „Histoire de l'Europe centrale“ c. könyvét, mely azonban elég rövidre van fogva és benne a Monarchia történetének azért is csak kis hely juthat, mivel Németország, Szerbia és az oláh fejedelemségek történetét is tartalmazza. A részlettanulmányok tekintetében nagyobb a választék, de ezek sorában legtöbb Ferenc József és Erzsébet királyné „érdekes“ alakjával foglalkozik, tehát inkább a nagyközönségnek szól. Ezek az életrajzok különben rendszerint fordítások, s bennük a regényes elem domborodik ki. Az Ausztria-Magyarország nagy problémáival foglalkozó monografiák legjelesebbike André Robert műve: „L'idée nationale autrichienne et les guerres de Napoléon. L'apostolat du baron de Hormayr et le salon de Caroline Pichler.“¹ A Monarchiával közvetlenül foglalkozó munkák hiányában ennek a történeti egységnek képére azok a dolgozatok róttak újabb vonásokat, amelyek a birodalom egyes részeit tárgyalják s csak alkalomadtán térnek ki a nagyobb egységre.

J. Ancel, aki a régi Monarchia szerkezetét és állameszméjét fenntartó két elemet — a Habsburg-dinasztiát és a magyarságot — legalább olyan elfogultsággal tekinti, mint szellemi elődei, Léger vagy Denis, nem mulaszt el egy alkalmat sem, hogy tudományos, vagy politikai cikkeiben — utóbbiak az „Europe centrale“ c. prágai hetilapban jelennek meg — ne nyilatkozzék a Monarchia földrajzi alakjáról. Szerinte ezt a kérdést korábban felületesen vizsgálták meg, mert a Duna folyam, a Monarchia állítólagos összefűző lánc, a Habsburg-komplexumot távolról sem kapcsolta össze szervesen. A Duna ugyanis folyásában négy igen különböző földrajzi tájat alkot s ezek szerint maga is négyféle: német, osztrák, magyar és délszláv szakaszra tagolódik. A Monarchia hirhedt egysége szerinte csak diplomáciai tétel volt,

¹ Paris, 1933. XIX., 603. 1.

mely arra szolgált, hogy az osztrákok a dunai hajózásra a folyam egész hosszában rátehessék kezüket. A Duna körül fölépült Monarchia „politikai monstrum“ volt és súlyosan tévedett Himly, amikor munkáját azzal fejezte be: „Si l'Autriche n'existait pas, il faudrait la créer dans l'intérêt de l'Europe.“¹ Ancel véleménye azonban nem kizárólagos, s mintha ismét növekednék azok száma, akik a régi Monarchiát földrajzilag nagyon is kerek egységnek fogják fel. Ezek közül való Recouly is, aki repülőgépről szemlélődve így írja le a táj morfológiáját: „Ahogy elérjük a nagy dunai medencét, melynek természetes határait az Alpok, a csehországi hegyek és a Kárpátok alkotják, azonnal szembetűnik ennek a tájnak földrajzi és gazdasági egysége. Ha vannak olyan országok, amelyeknek együtt kell élniök és egymással kell kereskedniök, akkor azok bizonyára e medencét alkotó országok.“²

Történeti szükséglet volt-e a Habsburg-monarchia? — ez a második nagy kérdés. A régi nézetet, hogy Ausztria-Magyarország ügyes házassági politika eredménye s nélkülöz minden belső összefüggést, sokan vallják még ma is. Ezek szemében a Monarchia „mesterséges mozaik“, s mint természetellenes alakulat önmagától hullt szét elemeire.³ Újabban azonban mind többet és többet beszélnek egy bizonyos „ausztriai eszméről“ (*idée autrichienne, idée de l'Autriche*), mely alatt a dunai táj önmagukban erőtlen népeinek — elsősorban cseheknek, magyaroknak és osztrákoknak — érdekközösségét értik, s amelyet a Monarchia idején (1526—1918) a Habsburg-dinasztia volt hivatva képviselni. Úgy vélik tehát, hogy a történelem által előírt közös államnak hivatása szerint békésnek, liberálisnak, türelmesnek, a nemzeti-ségi elvet tiszteletben tartónak kellett volna lennie.⁴ Ebből az új szempontból most nagy egyetértéssel állapítják meg, hogy a Monarchiát történeti szükséglet hozta létre. Kelet-

¹ J. Ancel : La géographie de la Petite Entente. Le Monde slave, VII. 1930. 409., 410., 412. l.

² R. Recouly : François-Joseph. Le crépuscule d'un empire. (Paris, 1936.) 7. l.

³ J. Calmette : L'élaboration du monde moderne. (Paris, 1934.) 197., 525. l. — B. Mirkin-Guetzevitch & A. Tibal : L'Autriche. (Paris, 1932.) 13. l. — A. Chmelar : Le problème autrichien et l'Europe centrale. Le Monde slave, V. 1928. 411. l. — H. Hauser : La nouvelle carte économique. Le Monde slave, I. 1924. 46. l.

⁴ Aulneau i. m., 616. l. — L. Eisenmann : Un grand Européen : Edouard Benes. (Paris, 1934.) 38. l. — L. Eisenmann : La Petite Entente et l'histoire. Le Monde slave, VII. 1930. 391. l. — A. Robert i. m., 11. l.

kezése is arra az időre esik, amikor a dunai népeket Kelet és Nyugat szorongató erői tömörülésre kényszerítették a XVI. században.¹ Ilyen értelemben magyarázza most Eisenmann a XIX. század divatos kifejezését, hogy Ausztria Európa békéjének kulcsa, s ha nem léteznék, fel kellene találni.²

Ha állandó szükséglet hozta létre a Monarchiát, miért bomlott fel 1918-ban, amikor ugyanaz a szükséglet még mindig fennállt? Szerintük ezt az magyarázza meg, hogy a Monarchia vezetői, a Habsburgok, majd a Habsburgok és a magyarok, nem maradtak hívek az ausztriai eszme posztulátumához. Gondolatmenetüket a Pragmatica Sanctio és a kiegyezés értelmezésének vizsgálata révén követhetjük legjobban.

A Pragmatica Sanctio-t (1713) úgy fogják fel, mint a két évszázad óta lassan kristályosodó ausztriai eszmének az uralkodó által történt ünnepélyes kijelentését. Ezt az elvet, amely a birodalom oszthatatlanságát biztosítja, a Monarchia minden népe elfogadta. Ez a körülmény szerintük azt mutatja, hogy a Monarchia népei szolidaritásuknak és közös érdekeiknek valamennyien tudatára ébredtek.³ Nem felel meg tehát a történeti valóságnak az a magyarázat, mely szerint VI. Károly császár ezt a fontos elvet családi érdekből szankcionálta volna. Itt államérdek jutott kifejezésre, melynek hordereje még az „Osztrák Birodalmat“ névlegesen megteremtő 1804-es aktusénál is nagyobb. Mert míg a Pragmatica Sanctio az uralkodó kezdeményezéséből szabadon jött létre, addig az „Osztrák Birodalom“ a külső események kényszerítő nyomása alatt.⁴ II. József uralkodói tevékenységét szintén az a gondolat vezette, hogy a Monarchiát minél szorosabb politikai egységgé kovácsolja össze és sokkal kevésbé a felvilágosodásból fakadó kormányzsmény.⁵ József császár

¹ Robert i. m., 7. l. — Recouly i. m., 8. l. — Eisenmann: *La Petite Entente et l'histoire*, 395. l.

² Eisenmann i. h., 401. l. — V. ö. Robert i. m., 11. l.

³ Robert i. m., 63. és 73. l.

⁴ Robert i. m., 63. l. Ugyanő rámutat Léger tévedésére, aki azt állította a Monarchia történetéről írt munkájában, hogy Károly császár a Pragmatica Sanctio megalkotásával leánya, Mária Terézia számára akarta biztosítani a trónutódlást. Szerzőnk szerint ez a magyarázat azért sem lehet helytálló, mivel Mária Terézia évekkel a Sanctio kihirdetése után, 1717-ben jött csak a világra. (I. m., 62. l.) — S. K. Padover franciára is lefordított munkájában (Joseph II. l'empereur révolutionnaire, 1741—1790. Paris, 1935. 323. l.) csatlakozik Léger véleményéhez és a magyarok 1741-es lelkesedését még ma is mesterkéltnak mondja.

⁵ Robert i. m., 79. l.

azonban nem fogta fel helyesen az ausztriai eszmét, nem volt tekintettel évszázados gyökerekre és így derékba törte azt az évszázados fejlődést, ami talán éppen akkor hozta volna meg régóta várt gyümölcseit.¹ II. Józseffel gyakorlatilag elvégződven az ausztriai eszme, Hormayr báró mozgalma, mely szellemi szövetséget akart létrehozni az ausztriai intellektüelek és államférfiak között egy osztrák patriotizmus létrehozására, már kudarcra jutott.

Itt jegyezzük meg, hogy az orthodoxabb francia nézet, melyet főleg Aulneau és Ancel képvisel, még nem tudott az ausztriai eszméről. Ezért ez utóbbi táborba tartozó historikusok szerint a Monarchia sohasem volt jó politikai szervezet. Aulneau például ezt írja: „A győzelmes Ausztria 1528 [!] után megkezdte a középeurópai néptöredékek elnyomását, ahelyett, hogy azok szétszórt részeit a föderalizmus szilárd kötelékével egybefűzte volna. Olyan hódítási vállalkozás volt ez, melynek nem sikerült Európa közepében sem politikai, sem pedig néprajzi egységet kialakítania. Tény, hogy Ausztria nem tudott az ölében hordozott nemzetiségek problémáinak megértéséig felemelkedni.“² „A XVII. [!] század óta“, mondja Ancel, „attól a naptól kezdve, amikor a Habsburgok alpesi területükből kimozdultak, hogy kezüket a magyar királyságra rátegyék, Ausztria-Magyarország [!] története egy külső, török ellen viselt és egy belső, szlávok ellen viselt háborúban összegeezhető. Szinte azt mondhatni, ez volt a kettős Monarchia kettős keresztes háborúja... Mindig egy és ugyanaz a központosító törekvés jutott kifejezésre s az főleg az Osztrák-Magyar Monarchia keretében élő szlávok és oláhok ellen irányult.“³

1867, az osztrák-magyar kiegyezés a gyakorlatilag már II. József korában elbukott ausztriai eszmének pályafutását jogilag is lezárta. Ez a nem reális politikai erő, hanem egy sajtószerű lélektani helyzet — Beust tájékozatlansága, Erzsébet királyné befolyása⁴ — által létrehozott szerződés ugyanis a polyglott Monarchiát két részre szakította és egyik felében a német, a másikban a magyar kisebbség hegemóniáját teremtette meg. Ezentúl a Monarchia kerete a régi hivatás helyett két nemzeti állam kialakításának lett a gyámlatója, a szláv-oláh többség rovására. „Bécsben és Budapesten egyaránt azt vélték“, mondja Muret, „hogy az 1867-es

¹ Robert i. m., 84. l.

² Aulneau i. m., 616. l.

³ J. Ancel, *Le Monde slave*, 1930. 414. l.

⁴ Recouly i. m., 63. l.

kiegyezés lehetővé teszi majd Ausztria germanizálását és Hungária magyarosítását. Bécs sakkban tartja majd saját nemzetiségeit, Budapest meg az övéit, mindegyik a saját szakállára és a közös haszon érdekében, minék hála, rend lesz a Monarchiában.¹ A kiegyezés Ancel megítélésében sem egyéb, mint „megosztása az egyre nehezedő túlságosan súlyos feladatnak. S ha Beust Deákhhoz intézett híres mondása, „öriztétek a ti hordáitokat, mi majd örizzük a mieinket”, aligha hiteles is, mégis elárulja azt az elgondolást, amely az 1867-es kiegyezést sugalmazta: törekvés a szláv-oláh többségnek két kisebbség, a németek és magyarok javára való háttérbeszorítására.² Az osztrák-magyar kiegyezés felborította a Monarchia belső egyensúlyát, sírba döntötte a szlávok minden reményességét és — Tisza István kijelentéseiből következtethetőleg — napirendre tűzte a szlávok kiirtásának gondolatát.³ A magyar miniszterelnök egy ízben például azt vágta volna oda a követelődző nemzetiségek képviselőinek: „Összetöröm magukat, mint valami üveget.”⁴ Ausztria tehát ahelyett, hogy hivatása szerint mentsvára maradt volna a kisépeknek, azok börtönévé lett.⁵ Így lesz aztán

¹ Muret i. m., 110. l.

² J. Ancel: Géographie politique. Les frontières de l'Europe centrale. (Paris, 1934.) 54. l. — Ugyanígy Eisenmann, aki szerint „le Compromis de 1867 livre la Hongrie aux Magyars.“ (Un grand Européen: E. Benes, 31. l.) — Tibal szerint „les Tchèques étaient sacrifiés au centralisme allemand de Vienne et les Slovaques au centralisme hongrois de Budapest.“ (La Tchecoslovaquie. Paris, 1935. 22. l.) — Eisenmann szerint az uralkodó azért járult hozzá a kiegyezéshez, mert meg akarta tartani birodalma diplomáciai és katonai egységét, pedig — fűzi hozzá Sieghart véleményéhez csatlakozva — jobb lett volna nem a katonai egységet, hanem a gazdasági egységet — vámegységet — megtartani. Akkor nem fejlődhetek volna az egyes országok autonóm irányban. (Les problèmes de l'Europe danubienne. La Réforme économique, XIV. évf., 1932. 6. l.)

³ Lafond & Desfeuilles: La Tchecoslovaquie au travail. (Paris, 1932.) 30., 32. l.

⁴ „Je vous briserai comme du verre.“ Szerző hozzáfűzi: „Parole déplorable qui peint la dureté magyare.“ Vicomte de Guichen: L'Autriche depuis 1867 jusqu'en 1918. Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française. (Paris, 1933.) 414. l.

⁵ A „börtön“ kifejezés is általános. „L'Autriche-Hongrie a été appelée une prison de peuples“, — mondja A. Tibal: Les communications dans l'Europe danubienne (Paris, 1933.), 227. l. Erre a vonásra legutóbb Bittner is rámutatott „Die Verantwortlichkeit Österreich-Ungarns für den Ausbruch des Weltkrieges“ c. cikkében. (Nadler und H. von Srbik: Österreich. Erbe und Sendung im deutschen Raum. Wien, 1936. 187. l.) — V. ö. Vicomte de Guichen, i. h. 401. l. és Aulneau, i. m. 393., 617. l.

a kiegyezés bel- és — mint látni fogjuk — külpolitikai szempontból is az az aktus, „par lequel l'Autriche s'est définitivement détournée de sa mission historique et engagée dans la voie qui l'a conduite à sa perte“, aktus, mely által Ausztria véglegesen elfordult történeti hivatásától s rálépett arra az útra, mely bukásához vezetett.¹

Hogy ugyanis a Monarchiában a két kisebbség uralmát, ezt az igazságtalan helyzetet fenn lehessen tartani, külföldi szövetséget kellett keresni. Így jutott Ausztria-Magyarország a magyarok ösztönzésére Németország karmai közé s politikáját már 1870-től kezdve azéhoz igazította. 1870/71-ben a magyar politikusok akadályozták meg, hogy Ausztria Franciaország oldalán beavatkozzék a háborúba. „Magyarország ugyanis ragaszkodott a Birodalomban élvezett kiváltságos helyzetéhez s nagyon félt attól, hogy Ausztria győzelme esetén túlsúlyát elveszti.“ Elhangzott ugyan 1871-ben a magyar parlamentben egy tiltakozó beszéd, de minő céllal? „Igyekeztek Franciaországot holmi rokonszenvennyilatkozatokkal becsapni. Egyes franciák ennek fel is ültek, — sajnálni kell őket!“² Mint 1870/71-ben, úgy volt később is a magyar-német szövetség a kiegyezés legfontosabb támasztéka,³ s egyúttal a Monarchia sírásója.⁴ 1867 tehát mindenképen „végzetes hiba, irréparable faute“,⁵ melyet létrehozva, Ausztria saját halálos ítéletét írta alá, „en signant le compromis de 1867, l'Autriche a signé son arrêt de mort“.⁶

Ki a felelős végeredményben a régi dunai politikai rend, a kettős Monarchia felbomlásáért? Talán a nemzetiségek, akik elégedetlenségükkel a hűrt a végsőkig feszítették? „Nem emberek rombolták le Ausztria-Magyarországot“ — mondja Eisenmann. „A valóság az, hogy ez az állam önmagától dőlt össze, avagy még helyesebben: összedőlt kormányzóinak tévedései miatt, akik éppen azt nem vették figyelembe, ami összetételében a lényeg volt: az etnikai változatosságot, egy bizonyos számú fajnak, nemzetnek vagy nemzetiségnek koexistenciáját, melyek mindegyike ragasz-

¹ Eisenmann : La Petite Entente et l'histoire, 402. l.

² Vicomte de Guichen i. m., 401. l.

³ Le Monde slave, VIII. 1931. 3. l.

⁴ „Toute l'évolution du problème de l'Europe centrale jusqu'à l'effondrement de l'Autriche-Hongrie a été dominée et déviée par ce fait, par cette liaison entre la Monarchie autrichienne et l'Allemagne.“ Eisenmann : Un grand Européen : E. Benes, 30. l.

⁵ R. W. Seton-Watson : La politique austro-hongroise et la responsabilité de la Guerre. Le Monde slave, X. 1933. 323. l.

⁶ Vicomte de Guichen, i. h.

kodott nemzeti egyéniségének megőrzéséhez.¹ Ugyanez a szerző másutt kifejezetten úgy mondja, hogy Ausztria-Magyarország azért dőlt össze, mert uralkodói hűtlenek lettek az ausztriai eszméhez.² André Robert szerint „a Habsburgok kétségtelenül annyi hibát és oly sok tévedést követtek el, hogy bizony őket kell elsősorban felelőssé tenni uralkodóházuk romlásáért; de viszont ez nem lehet ok arra, hogy a kultúra szolgálatában végzett nagy munkájuk felett szemet húnyjunk“.³ Robert ezt teljes joggal jegyezheti meg, mert egyes cseh történetírók olyan útszéli hangon nyilatkoznak a Habsburgokról, amelyet tudományos munkákban ritkán találhatunk s ami emberileg is sértő. Prokes könyvéből például ilyen jelzőket szedhetünk össze: „Ferenc József hosszú élete nem volt egyéb, mint hazugságoknak és furfangoknak szövedéke, melyekkel a legszentebb nemzeti érzelmekből űzött gúnyt . . . A Habsburgok minden időkből kitüntek sötét és undorító hálátlanságukkal.“⁴ Csak Aulneau képvisel más nézetet a felelősség kérdésében: nyiltan megmondja, hogy bizony a nemzetiségek döntötték össze a Dunai táj politikai épületét.⁵ Sőt azt is elismeri, hogy ebben a romboló munkában a franciáknak is részük volt, tehát őket is terheli a felelősség.⁶ Ettől a különvéleménytől eltekintve, a francianyelvű történetírásnak erre a kérdésre vonatkozó nézetét abban foglalhatjuk össze, hogy a dunai táj régi politikai szervezetének felbomlásáért elsősorban a Habsburgok, majd 1867-től kezdve velük együtt a magyarok viselik a felelősséget.⁷

A végső kifejlés, a felbomlást közvetlenül előkészítő aktus, a világháború felelősségének tekintetében is nagy változáson ment keresztül a francianyelvű történetírók

¹ Les problèmes de l'Europe danubienne, 5. l.

² La Petite Entente et l'histoire, 396. l. Ugyanígy fejezi ki magát Un grand Européen: E. Benes c. művében, 38. l.

³ I. m., 586. l.

⁴ J. Prokes: Histoire tchécoslovaque. (Prague, 1927.) 296., 145. l.

⁵ I. m., 616. l.

⁶ „Parlons nettement et osons dire qu'elle [la France] est en partie responsable de la disparition de l'Autriche-Hongrie.“ I. m., 614. l.

⁷ Szándékosan időztünk a kiegészésre vonatkozó vélemények felsorakoztatásánál ilyen hosszasan, hogy végül rámutathassunk arra, milyen égető szükség volna egy alapos és ügyes magyar történelmi tanulmányra, mely francia nyelven foglalkoznék e teljesen levegőben lógó szemlélet kritikájával és feltárná a külföld előtt a magyar történetírás álláspontját.

véleménye. A háborús légkörben kikristályosodott nézetektől, melyek a felelősséget teljes mértékben a Központi Hatalmakra és elsősorban Ausztria-Magyarországra hárították,¹ a német történettudomány nagyarányú kutatásai-
val kapcsolatban mintha szabadulni igyekeznének. E változást jól érzékeltetik azok a szavak, amelyekkel Fabre-Luce bevezeti egyik tanulmányát. „A szerző rájött arra“, írta 1924-ben, „hogy a háború keletkezéstörténetét őszintén még senki sem írta meg s hogy ez a „történet“ még ma is csupán propagandairat. Átlátta, hogy az adatokat előítélet nélkül, új szellemben vizsgálva, egészen más eredményekre juthatni, mint aminőket a kormányok a cenzura és haditanácsok idején a hiszékeny elmékben kialakítottak. A szellemi felszabadulást, ezt a nagy erőfeszítést kívánja szerző olvasóival együtt most elvégezni. Azt hiszi ugyanis, hogy Franciaországban az idő elérkezett a színigazságnak a közlésére és hogy a nemzetközi problémákat egész mivoltukban keletkezésüktől kezdve kell felvetni, — avagy le kell mondani azok megoldásáról“.² E lelki felszabadulás óta az Ausztria-Magyarország szerepére vonatkozó nézetek valóban sokat tisztultak. Elismerik az írók, hogy nemcsak a Központi Hatalmak voltak hibásak, hanem a Szövetséges és Társult Főhatalmak („Hármas Szövetség“) is. A felelősséget, melyet nem egyenlőképen osztanak meg a hadviselő felek közt, két időpontra igyekeznek megállapítani: először 1914 júliusára vonatkozólag (*responsabilité immédiate*), másodsor nagyobb történeti távlatból, 1871-től. Az elsőt illetőleg Fabre-Luce rendkívül finoman árnyalt kifejezésekkel így nyilatkozik: „A valóság az, hogy Németország és Ausztria-[Magyarország] azokat az intézkedéseket tette meg, amelyek a háborút lehetségessé; a Hármas Szövetség pedig azokat, amelyek azt biztossá tették. Így egész Európa gyengén állt ellen a háborúnak. De mégsem jogos ebből a hadviselő csoportok azonos felelősségére következtetni, mint néhányan cselekszik. A Központi Hatalmak mentése csak az, hogy a béke megmentésére lehetőséget hagytak; a Hármas Szövetség hibája főleg az, hogy ezt a lehetőséget nem ragadta meg. A háború közvetlen előzményeinek ez a tanulsága.“³

¹ P. Bertrand (L'Autriche a voulu la grande guerre. Paris, 1916. XVI. 487. l.) és G. Beck (La responsabilité de la Hongrie. Paris, 1917. 247. l.) munkái klasszikus példái annak, miként igyekeztek a felelőség teljes súlyát a Monarchiára hárítani.

² La victoire. (Paris, 1924.) VIII. l.

³ U. o., 232., 238. l.

Nagyobb történeti távlatból a francia történettudomány nagy egyetértéssel a Központi Hatalmak, elsősorban Németország felelőssége mellett dönt, noha az indokolásban a vélemények többé-kevésbé eltérők. Fabre-Luce szerint Németország 1871-től erejének „botránysos megnyilatkozásait” adta s ha a békét óhajtotta is, létezése önmagában is provokáció volt.¹ P. Renouvin szerint szintén megoszlik a felelősség, de annak oroslánrésze Németországot illeti, mint amely hatalom a Monarchia balkáni presztizsét mindenképen helyre akarta állítani. „A nagy háború magyarázatát” — írja nagy művében — „kétségtelenül Németország amaz elhatározott szándéka adja, hogy ez a hatalom Ausztria-Magyarországot még európai bonyodalom árán is rehabilitálni akarta.”² Erre az eredményre jutott Camille Bloch „Les causes de la guerre mondiale” és Jules Isaac is, „Un débat historique, 1914: le problème des origines de la Guerre” c. munkájában.³

¹ „En réalité, l'Allemagne, depuis 1870, donnait au monde le spectacle scandaleux du succès de la force. Sa prospérité la consacrait. Rien qu'en vivant, et bien qu'elle désirât la paix, elle semblait faire l'éloge de la guerre: exemple pour toutes les ambitions, initiative morale à laquelle répond, dans l'histoire des derniers jours, son initiative diplomatique. La guerre est née par le déclenchement quasi automatique, dans une période de matérialisme, d'un système d'alliances militaires européen. Mais cette mauvaise atmosphère s'est établie en un temps où l'Allemagne était prépondérante, et ce mécanisme a été mis en mouvement par une de ses démarches. Aussi elle n'a rien à dire contre l'essence de sa condamnation à Versailles.” (U. o., 242. l.) De ennek az elítélésnek a szerződésbe való becikkelyezése „une grave faute politique.” (U. o., 243. l.)

² P. Renouvin: La crise européenne et la grande guerre, 1904—1918. (Paris, 1934.) 183. l.

³ Mindkét munka: Paris, 1933; eredményük Renouvin-ével összevetve: Bulletin de la Société des professeurs d'histoire et de géographie de l'enseignement public, XXVI. évf. 1935. 78. l. — A Központi Hatalmak történetíróinak a háborús felelősségre vonatkozó nézetét legutóbb L. Bittner foglalta össze. Eredményét röviden e pár mondatban fejezi ki: „Die Weltkatastrophe von 1914 ist nicht in diesen wenigen Wochen vorbereitet worden. Sie ist das Ergebnis einer jahrzehntelangen Entwicklung und die Folge von geistigen, politischen und wirtschaftlichen Spannungen, die den Sprengstoff anhäuften, der durch den Funken des Attentats von Sarajevo zur Entladung kam . . . Es war das durch ihre geographische und volksmässige Struktur naturgegebene Los der europäischen Mitte dem Ausdehnungswillen der im Westen, Süden, Osten und Nordosten vorgelagerten Staaten ausgesetzt zu sein, welcher Ausdehnungswille in den historischen, in vielen Kriegen seit dem XVI. Jahrhundert verfochtenen Streben Frankreichs nach der Rheingrenze, Russlands nach Beherrschung des Slaventums und nach Gewinnung der Dardanellen, Italiens, Serbiens und Rumäniens nach Einverleibung der von Volksgenossen

A háború utáni francia nyelvű irodalom tehát a Habsburg-monarchia történetét sokkal szervezettebben fogja fel, mint korábban. Az ausztriai eszme felvétele folyamatosságot ad az egész XVI. századtól kezdődő kornak, markánsabb vonásokkal ecseteli a Mária Teréziáig tartó emelkedést és jobban kidomborítja az utána következő hanyatlást. Más kérdés azonban az, hogy ez a koncepció, mely tele van új, ránk nézve sokszor hátrányos ítéletekkel, értékesebb fokot jelent-e tudományunk fejlődésében, melynek célja a valóság megközelítése.

3. *Ausztria.* Amíg a német nemzetiségű történetírók Ausztria történetét a nép-fogalom segítségével újabban Németország történetével szerves kapcsolatban, a *deutscher Raum* keretében mutatják be, addig a franciák teljesen külön nemzet történeteként igyekeznek azt felfogni. A külön osztrák nemzet történetében a Németországhoz való viszony, helyesebben az osztrák nemzet németellenes magatartása érdekli őket a legjobban, tehát a XVI—XVIII. század. Ez az érdeklődés híven mutatja a dunatáji francia történetírás hagyományait, mely — mint mindenkor — ma is szeretettel fordul az időszéri politikai kérdések történeti gyökerei felé. Az egyes tanulmányok a szokásos „conclusions“ keretében gyakran még a napi politikába is átcsapnak, választ adva erre a kérdésre: független marad-e Ausztria, avagy sorsa elkerülhetetlenül az *Anschluss* leendő. Ez a kutatási irány a legvilágosabban Tibal könyvében (*L'Autrichien. Essai sur la formation d'une individualité nationale*)¹ jut kifejezésre, mely a háború utáni irodalomban a legterjedelmesebb, Ausztria történetét tárgyaló francia monográfia. A könyv vezető eszméjét a szerző világosan megjelöli: „L'évolution des rapports entre deux mentalités et deux cultures, allemande et autrichienne“,² két világnézet és két kultúra kapcsolatainak feltárása. A könyvre tett reklámszalag ennél is többet

bewohnten Gebiete Österreichs-Ungarns seinen Ausdruck fand.“ Mindebből világos, fűzi hozzá Bittner: „alle den Mittelmächten vorgelagerten Staaten hatten also ein Angriffsziel, dessen Erreichung durch gemeinsames Vorgehen gegen die Mitte nahelag, während die Mitte . . . eines solchen Angriffszieles entbehrte. Die politische Richtung der Mittelmächte musste somit auf Ruhe und Bewahrung, die der Aussenmächte auf Unruhe und Veränderung gerichtet sein.“ S így a felelősség förésze Szerbiát, mint végrehajtó tényezőt, Oroszországot pedig mint felbujtó tényezőt illeti. Azután következik Franciaország felelőssége és a többi érdekelt, „támadó céllal“ bíró féle. (Bittner i. m., 187. l.)

¹ Paris, 1936. VI, 267 l.

² I. m., VI. l.

mond: „Trois siècles de lutttes contre *l'Anschluss* intellectuel“, — három évszázados harc a szellemi *Anschluss* ellen.

Tibal a XVI. század közepén kezdi elbeszélését, amikor a reformáció következtében Ausztria és Németország fejlődése külön utakra tér. A protestáns Németországgal szemben Ausztria katolikus marad, majd a jezsuiták hatalmába kerül és kiforr talán legsajátosabb nemzeti vonása, az intranzigens és aktív katolicizmus. A pogány törökkel folytatott harcok ezt az alapvonást csak erősítik. E vonás főbb árnyalatai a következők: jámborság, hagyomány- és tekintélytisztlet és a racionalis formáktól való idegenkedés (horreur de la raison raisonnante et critiquante). Ez a világnézet legjobban és legkorábban a fejedelmi udvarban jutott kifejezésre és onnan terjedt el az alattvalók közt. Ezért az osztrák ember, csakúgy mint az „ausztriacizmus“, azaz az osztrák nacionalizmus, a fejedelmi udvar és Bécs nélkül elképzelhetetlen. Ezek az elemek — katolikum, Habsburgok, Bécs — szerves részei tehát az osztrák nacionalizmusnak s ez az kollektív háttér, amelyben az első nagy osztrák egyéniségek, mint Abraham a Sancta Clara, Conrad Celtis, Cuspinianus stb. kirajzolódnak.¹

Az osztrák nacionalizmus virágkora a barokk kultúra idejére esik. Benne az osztrák nemzeti egyéniség minden téren átütő erővel nyilatkozik meg, a zenében és drámában a legnagyobb tökéletességgel.² Fejedelmi megteremtője Mária Terézia. A németek, akik ez időben — a harmincéves háború végétől Nagy Frigyesig — kis fejedelmeikkel élükön a XIV. Lajos által képviselt formákat utánozgatják, és az osztrákok között a különbség ekkor a legnagyobb.³

Amíg Tibal szellemi téren mutatja ki, hogy az osztrák léiek mennyire különbözik a némettől, Donnadiu, a polemikus ízű „Où va l'Autriche“⁴ szerzője, ha el is ismeri, hogy a németek és az osztrákok közt a legnagyobb különbség az érzelmi világban található,⁵ nagy nyomatékkel emeli ki

¹ „Du monarque cependant cette fonction et cet honneur descendent sur les sujets ; l'Autrichien se doit de détester l'hérétique et l'infidèle et le catholicisme le plus fervent aussi bien que plus intolérant et le plus borné constituera désormais sa caractéristique nationale comme celle de l'Espagnol.“ (I. m., 47. l.) „Toutes ces individualités se dessinent sur un arrière plan collectif : la population viennoise, la nation autrichienne, la monarchie habsbourgeoise.“ (I. m., V. l.)

² U. o., 218. és 97. l.

³ U. o., 118. l.

⁴ Paris, 1932. 287 l.

⁵ I. m., 137. l.

azokat az eltéréseket, amelyek néprajzi, gazdasági, jogi, politikai stb. téren észlelhetők s rendre megcáfolja azokat az érveket, amelyek az *Anschluss* mellett felhozhatók. Azt írja, hogy az osztrák fajilag nem germán, hanem kelta s ereiben sok a latin vér; hogy az osztrák-német kapcsolatok örökké az antagonizmus jegyében folytak le; hogy Ausztria a századok folyamán általában minden téren eredeti egyéniséget alakított ki; hogy az osztrák nem is szíveli a németet stb. Majd összefoglalólag így szól: „Az osztrák tehát különbözik a némettől eredete, története, műveltsége és vallása tekintetében egyaránt.”¹ Ha tehát a nemzetiségi elvet következetesen keresztül óhajtjuk vinni és III. Napoleon szellemében mindazokat a népeket külön állammal felruházni, amelyek eredetükre, vallásukra, hagyományaikra és nyelvéükre, valamint szokásaikra és érdekeikre nézve külön egyéniséget jelentenek, akkor Ausztriát feltétlenül külön állam illeti meg.²

Független marad-e Ausztria? Akar-e független maradni? Ha igen, megvan-e erre az anyagi lehetősége? Ezekre a kérdésekre a háború utáni osztrák történet átvizsgálásából igyekeznek választ nyerni. Az Ausztria akarataról alkotott francia véleményt talán Eisenmann fejezi ki a legtalálóban. „Mindaz, amit róla mondhatni, úgy vélem, — mondja — összegezhető abban, hogy e tekintetben Ausztria maga is határozatlan és nem tudja pontosan, mitévő legyen, hiszen ellentétes irányokból jövő vonzásoknak van alávetve.”³ Arra a kérdésre viszont, hogy életképes-e ez az ország, Donna-dieu így válaszol: „Non seulement l’Autriche peut vivre indépendante, mais elle le doit“, — nemcsak hogy élhet függetlenül, hanem ez kötelessége is.⁴

Baráth Tibor.

¹ I. m., 132., 134., 137., 138., 154. l.

² I. m., 150. l.

³ Eisenmann: Les problèmes de l’Europe danubienne, 5. l.

⁴ I. m., 129. l.

Történeti irodalom.

Rauscher, Rudolf: *Několik úvah a programu a cílech slovanských právních dějin.* (Megjegyzések a szláv jogtörténet célkitűzéseihez.) Pozsony, 1934. 8°. 55 l.

A szláv jogtörténészek a lengyel Maciejowsky műve¹ megjelenésének, tehát a szláv jogtörténetírás első kísérletének centenáriumát ünnepelték, mikor R. megírta ezt a nagy feltűnést keltett dolgozatát. Nem kívánunk kitérni azokra a — legkevésbé sikerült, kicsinyeskedő — részletekre, amelyekben a pozsonyi jogtörténész-professzor prágai kollégája, Saturnik Tódor nem csekély értékű művét² támadja. A polémia nem tudományos, hanem személyi okokból keletkezett. Tudományos értéke van azonban azoknak a részeknek, amelyekben R. a szláv jogtörténet céljáról, létjogosultságáról és a szláv jogtörténetírás új útjairól szól. Ennek kapcsán sok szó esik a magyar jogrendszer helyzetéről is a szláv jogrendszerek szemszögéből. Annál inkább figyelemreméltó kijelentések hangzanak el R. művében, mert, sajnos, régi jogrendszerünk jellege, önállósága tekintetében felette téves felfogás uralkodik az európai közvéleményben. Darreste ismeretes véleménye után, aki szerint a régi magyar jog csupán a római, kánoni és germán jog kompilációja, Heyman hasonlóan nyilatkozik. Szerinte jogrendszerünk sajátos magyar jelleget csupán az idegen jogi elemek egybeolvadásának módozatában mutat.³

A R. által felvetett kérdés magva, amit a szláv tudományos irodalom áttekintésével vesz vizsgálat alá : vajjon létezik-e szláv jogtörténet ? Ennek a problémának fejtegetése tudományos alapon a lengyel *Balzer Oszwald* irodalmi működésével kezdődik.⁴ Ami előtte ebben a kérdésben történt, az csupán tudományos mezbe öltöztetett politikum, pánszlávizmus. Balzer abból indul ki, hogy amiként a szlávok valamikor nyelvi egységet alkotott, akként kétségtelenül volt közös jogrendszere is. Erről a jogrendszerrel azonban emlékeink nem maradtak fenn. Úgy hiszi, hogy az ós-szlávok jogrendszerét esetleg összehasonlító módszerrel lehetne

¹ *Historya prawodawst s owianskich.* (Warszawa, 1834.)

² *O právu soukromém u Slovanů v dobách starších.* (Niederle Lubor: *Slovanské Starožitnosti.* II. rész, 2. füzet. Praha, 1934.)

³ *Das ungarische Privatrecht und der Rechtsausgleich mit Ungarn.* (Tübingen, 1917.) 16. l.

⁴ *Historya porównawcza praw słowianskich. Główne kierunki rozwoju nauki i jej istotne zadania.* (Lwów, 1900.)

rekonstruálni. Tisztán látja azonban, hogy ez a rekonstrukció még csak megközelítő tökéletességgel sem fog sohasem sikerülni. Éppen ezért szerinte a szláv jogtörténet legfőbb feladata nem is ennek a szivárványnak kergetése, hanem kizárólag az egyes, történetileg kialakult szláv nemzetek, népek jogrendszerének történeti megismerése és összehasonlítása. Látható ebből, hogy Balzer milyen éleselméjű kritikai érzékkel szakadt el tudatosán kora romantizmusától.

Kadlec Károly prágai tanár, a legnagyobb szláv jogtörténész — akinek a magyar irodalom egy kiváló Tripartitum-feldolgozást köszönhet — munkássága végén álláspontváltozáson ment keresztül. Eredetileg¹ azt a felfogást képviselte, hogy az egyes szláv népek *legrégibb* jogemlékeiből szintetikus úton rekonstruálható lesz az ősszláv jog vagy annak legalább váza. A *későbbi*, tehát a szlávok szétvándorlását követő korra nézve pedig megalkotónak tart a szétvált szláv népek jogrendszereiben található közös elemeknek összességüként egy olyan jogrendszert, amelyik merőben idealisztikus léttel bírna csupán, mivel sehol hatályban nem lenne, de a katexochén szláv jogot jelentené. Nem kívánjuk Kadlec nézetével szembeszegezni azt a ma már általánosan elfogadott jogbölcseleti tételt, hogy a sehol sem hatályos, tehát pozitívítással nem bíró jogrendszer nem jog, hanem legfeljebb idealisztikus normarendszer. Rá kell azonban mutatnunk arra a logikai botlásra, hogy Kadlec az ősszláv jogot is, meg e nála katexochénnek nevezett, idealisztikus szláv jogot is *ugyanazzal a módszerrel, ugyanazokból a forrásokból* kívánja megalkotni. Milyen alapon beszélhet hát akkor egyik esetben ősszláv jogról, tehát az őshazában *tényleg* hatályban volt szláv jogról, mikor a másik esetben csak egy idealisztikus jogrendszerről szól, egy későbbi korra vonatkozólag? Úgy látszik, hogy Kadlecnek a katexochén szláv jogról, való nézete nem is jogtörténeti, hanem sokkal inkább jogpolitikai célokat szolgál, mikor — filius ante patrem — a szláv „völkisch“ jogot kívánja feltárni. Posthumus művében² azonban Kadlec nézete megváltozott, kikristályosodott. Ebben már a szláv jogtörténet két korszakát különbözteti meg. Az első a X. századig terjed: ez az a kor, melyben a szlávok együtt élt az őshazában. A X. században következett be az egyes szláv népcsoportok kiválása. Ebből következik, hogy egységes szláv jogról csak eddig a korig lehet szó. A X. század után már csak az egyes szláv népek jogrendszerét vehetjük vizsgálat alá. Az egységes, tehát X. század előtti ősszláv jog vizsgálatának azonban előfeltétele Kadlec szerint annak a kérdésnek bizonyítása, hogy létezett-e ilyen egységes, az egész szlávorságot átfogó jogrendszer? Amennyiben bebizonyítható ilyen egységes ősszláv jog léte, feltétlenül figyelembe-

¹ K. Kadlec: O úkolu právního dějepisú slovanského. (Osvěta. 1896.)

² U. az: Introduction a l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples Slaves. (Collection des manuels publié par l'Institut d'Etudes Slaves. III.) Paris, 1933.

veendő a magyar és az oláh jog is. Ez a két nép ugyanis a szláv tenger közepén él s ennek következtében kétségtelenül számos szláv jogintézményt recipiált. Ezért a magyar és oláh jogintézmények egyikéből-másikából egyes összsláv jogintézményekre — az okozatból az okra — lehet következtetni. Az állítólagos összsláv jogintézmények feltárázásában kiváló segédeszköznek látszik a — nálunk, sajnos, elhanyagolt — jogarcheológia, valamint a jogtörténetben még mindig nem eléggé értékelt nyelvészet. Ez utóbbi segédeszköz oly módon, hogy amennyiben az egyes szláv népek egy jogintézményt közös szóval jelölnek, az illető jogintézmény nyugodtan tekinthető a közös őshazából eredő, tehát összsláv jogintézménynek.

Kadlechez hasonlóan az orosz *Zigel*, a varsói egyetem volt szláv jogtörténésze¹ is cezurát vesz fel a X. századnál. Csakhogy ő fel sem veti az egységes összsláv jogrendszer létezésének kérdését: természetesen tartja. A magyar és az oláh jogrendszerre vonatkozólag Kadleccel azonos nézetet vall.

A délszláv jogtörténészek főképviselelőjének, *Taranovskij* belgrádi tanárnak írásai felett R. elsiklik azzal a megállapítással, hogy írásai telve vannak politikummal. Ez a kritika azonban nagyon is szigorúnak látszik, hiszen Taranovskij, az időközben elhunyt emigráns orosz professzor, ha magával hozta is Belgrádba Szentpétervár pánszláv tradícióit és azokat egy nagy orosz romantikus nemzeti álom jegyében nem is mulasztotta el belgrádi katedráján a magát a cári Oroszország szellemi örökösének tartó szerb tudományosság tapsai közepette hirdetni, mégis csak megalapítója volt a modern szerb jogtörténetírásnak. Sőt talán az egyetlen szerb jogtörténész, hiszen Jagić és a két Jireček csak mellékesen foglalkozott jogtörténettel és ennek keretében is csak mellékesen szerb jogtörténettel. Azonban készséggel ismerjük el, hogy R.-nek ebben a kérdésben tanúsított magatartása, noha e kérdésnek már természeténél fogva megvan a kedvezően kamatoztatható politikai mellékíze, újabb, ismételt bizonyítéka a szerző valóban tudományos irányzatának.

Kutrzeba lengyel tanár az összsláv jog szelleméről tartott rektori székfoglalójában² meglehetősen szkeptikus hangot üt meg az összsláv jog kutatásának kérdésében. Szerinte az egyes szláv jogrendszerekben észlelhető analógiák az árja jogból is eredhetnek, sőt esetleg lehetnek későbbi közös hatások termékei is. Ennek a felfogásnak jelentősége abban van, hogy a szláv jogtörténészek pozsonyi, 1933-ban tartott kongresszusának hivatalos álláspontjává vált.³

¹ *Zigel*: история славянского права. курсъ лекцій читанныхъ въ Императорскойъ Варшавскомъ университетѣ въ 1913—1914. акад г.] Varsó, 1914.

² S. Kutrzeba: Duch prasłowiankiego prawa w prawach naródow słowiańskich. Przegląd Współczesny. 1932.

³ Les croisement des influences occidentales et orientales dans l'histoire des droits slaves. Conférence des historiens des états de l'Europe orientale et du monde slave. II. partie. (Varsovie, 1927.)

Legtöbb kritikai érzékre vall Čáda brünni tanár álláspontja. Ő nézetét e szavakban foglalja össze: „A szláv jogtörténetnek egyik-másik iránya abból a fikcióból indul ki, hogy amiként a szláv őshazában az összes szlávoknak közös nyelvük volt, akként közös jogrendszer is létezett, amelynek maradványai az egyes szláv jogrendszerekben fellelhetők. Ez a fikció nemcsak közös jogrendszer meglétét teszi fel, hanem azt is, hogy e jogrendszer olyan tökéletes volt, hogy az az egyes szláv népek jogrendszereinek továbbfejlődésére kellő alapot szolgáltatott.”¹ Egészen érthetetlennek tartjuk, hogy R. ezzel a világos felfogással szemben kifogást, ellenvetést támaszt. Szerinte be kellene bizonyítani, hogy *nem* létezett egységes ősszláv jogrendszer. Ennek az abszurd követelésnek magyarázata csak az lehet, hogy R. ebben az esetben nem tudott szabadulni a tradicionális irányzattól, amely egész természetesnek tekintette azt a tételt, hogy létezik ősszláv jog. Ez a megkötöttség, dogmához való ragaszkodás viszi azután bele a logikai botlásba: negatívum bizonyítását kívánja, noha a tételt pozitív formában bizonyítani még senki meg nem kísérelte. Különösen ferdén, félszegen hat ez az álláspontja, ha szembeállítjuk pl. azzal a — valóban helyes — kijelentésével, hogy a XVI. századi cseh alkotmányhoz kétségtelenül sokkal közelebb áll az egykorú magyar alkotmány, mint az egykorú orosz. Nem hagyja el azonban R.-t megszokott kritikai érzéke, mikor a jogtörténeti szlavisztika művelésénél fokozott óvatosságra int, továbbá különösen akkor, mikor a szláv jogarcheológia alkalmazásának kérdésében arra az álláspontra helyezkedik, hogy az csak a többi kultúrjelenség feltárásával szerves kapcsolatban helyeselhető. Ezzel a kijelentésével azonban — bár maga sem veszi észre — jelentős lépést tesz ama gondolat felé, hogy a jog az ősszklktúra függvénye, annak szerves része. Annak kérdésnek eldöntése tehát, vajjon egy embercsoport közös jogrendszerrel élt-e egy adott korban, nem annak alapján eszközzendő, hogy közös nyelvet használt-e, hanem azt kell kimutatni, hogy az adott korban közös volt-e kultúrája. Jól tudjuk, hogy a kultúrák elválása után is még igen sokáig megmaradhat a nyelvközösség, de megszűnhet a jogrendszer közössége. Ez a felfogás azonban az ősszláv — pl. X. századbeli — jogrendszer létének bizonyításában nehezebb utakra visz, mint a nyelv közösségének kimutatása.

Čáda, Kadlec és Kutržeba kivételével a szlavisztikai jogtörténet művelői közös hibába esnek: *jogtörténeti vizsgálódást etimológiai módszerrel eszközölnek*. A szláv etimológia ugyanis az őshazában használt ősszláv, praslovan nyelvet — amelyet azonban korántsem szabad egységesnek tekinteni — akként kívánja rekonstruálni, hogy az egyes szláv nyelvek összehasonlítása révén igyekszik megállapítani a közös szókincset és ebből lefejt mindazt, amiről kimutatható, hogy későbbi fejlődés ered-

¹ Čáda: Právní dějiny české, ceskoslovenské, slovenské, středoevropské. (Praha, 1930.)

ménye.¹ Ezt a logikus módszert kívánják a jogtörténészek utánozni, csakhogy nincsenek tisztában azzal, hogy a nyelv és a jog között mélyreható különbözőség van. A nyelv ugyanis formális valami: független azoktól az eszméktől, amelyeket általa kifejezünk. A nyelv mitsem változik azzal, hogy előbb ilyen, majd meg homlokegyenest ellenkező gondolatot fejeztünk ki vele. Egy jogrendszer azonban merőben tartalmi léttel bír. Formális csak a jog *fogalma*. Ez azonban csak a tudomány absztrakciója: „a” jog. Az *egy adott* jogrendszerben kifejezésre jutó gondolatok, eszmék az életviszonyokat szabályozzák. Ténylegesen azonban az életviszonyok szabályozása csak a logikai, fizikai és szociológiai korlátok között lehetséges. Az ettől eltérő, az életviszonyok adottságait tekintetbe nem vevő szabályozás követésre nem találhat: nem lesz élő joggá. Ezért tehát a jogrendszer kénytelen az életviszonyokhoz és azok változásaihoz idomulni. A nyelv viszont legfeljebb új fogalmakra való szóteremtésben idomul az életviszonyok változásához, de nagyban-egészben változatlan marad. Ennek alapján aztán azt állíthatjuk, hogy egyfelől hasonló életviszonyok hasonló jogrendszerekhez fognak vezetni, másfelől viszont az életviszonyok rokonságából korántsem lehet nyelvrokonságra következtetni, amint nem is akad nyelvész, aki ezt tenné. Ime tehát, a kultúra két termékének, a nyelvnek és a jognak útjai elválnak. A nyelvrokonság kifejlődéséhez elégséges az a tény, hogy az egy nyelvcsaládot alkotó népek valamikor közös társadalmat alkottak legyen, amely társadalom egyik konvencionális terméke a közös nyelv volt. A jogcsaládok — ha egyáltalában érdemes ezt a fogalmat használni — nem a közös társadalomban, közös őshazában gyökeresnek, hanem a hasonló életviszonyokban. Ezért aztán egészen valószínűnek, sőt bizonyosnak látszik, hogy a szláv őshazában igenis létezett közös ősszláv jog. De az ellen már — az elmondottak alapján — határozottan állást kell foglalnunk, hogy olyan jogintézményeket, amelyek az egyes szláv népeknél mint közös, hasonló jogintézmények későbbi korban jelennek meg egyező módon, ne a hasonló életviszonyokból fakadó hasonlóságnak, hanem a közös őshazából való eredetnek tudjunk be. Ha a szlávisták okoskodását ad absurdum kívánnók vezetni, szláv jogintézményeket lehetne kimutatni az — inka jogrendszerben is.

Ekként kell azonban megítélni a szláv és a magyar jog egymásrahatásának és általában minden — kétesértékű! — jogi hatásnak kérdését is. Az életviszonyok hasonlósága sokkal nyomatékosabban fog hasonló jogintézményeket produkálni, mint két nép pusztja földrajzi közelsége, sőt akár érintkezése is. Jogintézmények megváltoztatása ugyanis nem olyan egyszerű, nem történik olyan csupán felületi hatások mellett, mint azt nálunk is sokan hiszik. Minden jogváltoztatás életviszonyokat, érdekeket érint! A jog nem nemzeti tánc vagy valamiféle más

¹ Melich János egyetemi előadásai nyomán.

népszokás, amelynek átvétele utóvégre senkinek az érdekébe nem gázol. Semmiesetre sem áll meg tehát az a nézet, amely a magyar jogrendszert egyszerűen fényképezőlemeznek nézi, melyre a szláv jogélet fénykévei hatottak, s amelyből most a szláv jogtörténészek a szláv jogot újra elő akarják hívni, elretusálva a nem szlávnak tartott vonalakat.

Mi sem áll távolabb tőlünk, mint az a fikció, hogy a magyar jog mentes minden külföldi behatástól. Ellenben az is bizonyos, hogy a magyar jogrendszer is hatott a szomszédos szláv népek jogrendszerére. E mindkétirányú hatások vizsgálata a szláv és magyar jogtörténészek közös feladata. Igaz örömmel vesszük tudomásul, hogy e kérdés felvetésénél szláv tudósok részéről csak saját jogrendszerük túlbecsülésével találkoztunk, de a magyarsággal szemben ellenséges érzülettel nem. Nyujtson ez a körülmény is újabb alapot a szláv és a magyar jogtörténészek együttműködésére!

Murarik Antal (Prága—Budapest).

Ehrle, Francesco : I più antichi statuti della facoltà teologica dell'Università di Bologna. (Universitatis Bononiensis Monumenta. I.) Bologna, 1933. 8°. CCXVI, 152 l.

A római egyház néhai könyv- és levéltárnokának nagy kiadványa nemcsak azért érdekel bennünket, mert Békefi a bolognai egyetem jogi fakultásának statutumaival foglalkozott már. Ezenfelül értékes anyagot hoz teológiai iskoláztatásunk bolognai kapcsolataira és becses tanulsággal szolgál a budai „studium generale“ jellegének megítéléséhez. Bevezetőül megrajzolja a bolognai egyetem s itt különösen a teológiai kar szervezetének fejlődését, egybevetve azt a középkori teológiai egyetemek — főleg a párisi — keletkezésével. Ezután közreadja a teológiai kar statutumainak egy bolognai (1364) s egy bécsi (1440) kódexben ránk maradt szövegét, melyet nélkülözhetetlennek tart a középkori teológiai oktatás általános ismertetéséhez, tekintve az egyetem nemzetközi jellegét.

A bolognai egyetemnek ez az európai jelentősége szembe-
tűnően kifejezésre jut az ott képezett teológiai magisterek és bekebelezett doktorok eddig teljesen ismeretlen matrikuláiból, melyeket E. könyve végén függelékben közöl. Itt a magisterek között mindjárt a következő domonkosrendi teológusokra találunk :

401. sz. : „Mag. Jacobus de Septem-Castris de Ungaria“, aki 1485 május 16.-án nyerte el a doktori fokozatot ;

410. sz. : „M. Valentinus de Septem-Castris de Ungaria“ (1491 április 9.), ugyanaz, aki az 1498.-i káptalanon Ferrarában, s az 1501.-in Rómában¹ képviselte rendtartományát ;

425. sz. : „M. Marianus de Ungaria“ (1495 szeptember 11.) ;

427. sz. : „M. Michael de Ungaria“ (1497 április 11.), akit E. az irodalomtörténetből is jól ismert hasonló nevű szerzővel

¹ Mon. Ord. Praed. Hist. VIII. 423., IX. 1. l.

azonosít. De ez tévedés; az író Michaelnek — mint az Acta Capitulum Generalium eddig észre nem vett adataiból kitetszik — idősebbnek kellett lennie, hiszen már 1484-ben Lengyelországba („ad conventum Thorunensem“)¹ távozott hazájából, 1491-ben a cenomani káptalanon mint a magyar tartomány definitora szerepelt² s már 1487-ben megjelent munkájában magisternek címezte magát.

430. sz.: „M. Oswaldus de Ungaria“ (doktori címet nyert 1498 április 23-án), aki 1507-ben a paviai, 1515-ben pedig a nápolyi káptalanon szerepelt.³

Rajtuk kívül több magyar is látogatta a bolognai teológiai kart, ezek azonban nem érték el a magisteri fokozatot. Így például az 1498.-i káptalan megengedte „Fr. Clemens de Quinque-Ecclesiis“-nek, az 1507.-i pedig „Michael de Ungaria“-nak, hogy teológiai studiumaikat a bolognai egyetemen végezzék.⁴

Feltűnő, hogy a bolognai teológiai karon a magyarságot kizárólag a domonkos-rendiek képviselték, éppen azok, akiknek budai zárdájában tudvalevőleg a Mátyástól alapított teológiai egyetem működött, s így legkevésbé volt okuk külföldre menni doktori címért. Valóban, E. adatai megerősítik Mályusz Elemér gyanúját,⁵ hogy „azok az egyébként jórészt bizonytalan adatok, melyek Zsigmond óbudai és Mátyás állítólagos budai egyeteméről fennmaradtak, valószínűleg a domonkos-főiskolára vonatkoznak.“ Másfelől Iványi Béla⁶ kutatásai nyomán felvetődik az az eldöntetlen kérdés is, vajjon tényleg egyetem volt-e a budai „domonkos-főiskola“? E. munkája alkalmas arra, hogy mindkét problémát megoldásában útmutatónk legyen.

Tudvalevő, hogy az 1304.-i nagykáptalan a magyarországi domonkos-rendtartományt is kötelezte egy „studium generale“ felállítására. Ez a főiskola létre is jött a budai Szent Miklós-konventben; virágzására az Acta Capitulum Generalium-ban a XV. század elejétől kezdve találunk adatokat. Mint E. részletesen kimutatja, a dominikánus „studium“-ok a középkori teológiai és filozófiai oktatásnak egy különleges, a többi rendekétől teljesen különböző típusát alkották. Követendő példaképük az 1221-ben létesült bolognai volt, ennek mintájára kellett alakulnia tehát a budai „studium generale“-nak is. Hogy 1495-ben Nicolaus de Mirabilibus által történt újrászervezésekor a bolognai mintát tartották szem előtt, azt expressis verbis megmondja az

¹ U. o. VIII. 383. l.

² U. o. VIII. 393. l.

³ U. o. VIII. 433., IX. 23. l.

⁴ U. o. VIII. 433., IX. 70. l.

⁵ Árpádházi B. Margit. Károlyi-Emlékkönyv, (Budapest, 1933.) 359. l.

⁶ A Szent Domonkos-rend római központi levéltára (Kny. a „Levéltári Közlemények“ 1929. évf.-ból) — és: Bilder aus der Vergangenheit der ung. Dominikanerprovinz. „Mélanges Mandonnet“ (Bibliothèque Thomiste XIV., Paris, 1930.) 437—478. l.

1507.-i paviai nagykáptalan határozata: „Approbamus studium Budense ad instar studii Bononiensis“.¹ Ez igen fontos számkra, mert így a bolognai s általában a domonkos-rendi „studium generale“-k ismerete alapján következtethetünk arra, hogy milyen tárgyakat tanítottak Budán.

E. szerint a domonkos-rendi „studium generale“-kon az oktatás a következőkre terjedt ki: 1. logika, jelesül studia artium logicae veteris et novis, az aristotelesi Logica Vetus és Logica Nova alapján, melyet két évig tanultak; 2. a studium naturalium, metaphisica és morale, Aristoteles Libri naturales-e, Metaphisica-ja és Libri morales-e alapján három éves kurzusban; 3. studia theologiae: szentenciák, Petrus Lombardus könyvei és a biblia tanítása négy éves kurzusban. Ezzel szemben a teológiai egyetemeken a tanítás kizárólag a 3. csoport anyagára szorított: az úgynevezett kis katedrán baccalaureusok egyszerűen olvasták a szentenciákat és a bibliát, míg a nagy katedrán magisteretek magyarázták ugyanezen tárgyakat, s azok köréből disputákat is tartottak. Hogy ennek így kellett volna lennie Budán is, az kitetszik Bandello rendfőnök (1501—6) nyilatkozatából: „In conventu Budanse non fuit aliud studium nisi theologiae et [meta]phisicae, nisi forte propter nativos filios ponatur studium grammaticae vel logicae.“ Már most, aki egyetemet akart végezni, előbb „studium generale“-kon kellett tanulnia az első és második csoport tananyagát, s csak úgy léphetett egyetemre. Így értjük meg az 1488.-i nagykáptalan ama határozatát, hogy a magyar rendtagok közül csak az mehet ki külföldi egyetemre, aki előbb „in studio Budensi studuerit in philosophia“, vagyis elvégezte idehaza az első két csoport tanulmányait. Téves tehát az az állítás, mintha idehaza doktori, azaz magisteri címet lehetett volna szerezni, mint ahogy ez nem volt lehetséges a többi rendi „studium generale“-n sem: ezért kellett a bolognai studium növendékeinek is a teológiai fakultás alapítása (1364) előtt a párisi egyetemre menni ily címért, s mentek el érte a magyar rendtagok is Bolognába és máshová. Zárai Antal esetében is — aki 1477-ben a rendi generálistól egy kevésbé precízen fogalmazott engedélyt nyert, hogy „in universitati (!) Budensi“ magisteri fokozatot és jelvényeket szerezhessen — nem arról van szó, mintha a budai „studium“ őt valóban ilyen attributumokkal ruházta volna fel.

Kérdés azonban, más helyzetet teremtett-e az 1495—1507.-i átszervezés „ad instar studii Bononiensis“? Itt hangsúlyoznunk kell, hogy a bolognai rendi „studium generale“ és a teológiai kar két egymástól független intézmény volt, már pedig az átszervezésre nyilván az előbbi adta a mintát, hiszen káptalani határozatról lévén szó, a káptalani tagok a studium Bononiense-n természetesen a maguk iskoláját értették. Itt tehát csupán a rend belső ügyét érintő tényről van szó, nem pedig az egész keresztény tudós-világot érdeklő új teológiai egyetem alapításáról (akár átszervezés útján is), melynek approbálása nem a rendi káptalan,

¹ Mon. Ord. Praed. Hist. IX. 68. 1.

hanem a Szentszék kizárólagos jogkörét illette volna. Az a tény pedig, hogy az iskola mint a budai konvent szerve továbbra is a rend generálisa alá tartozott, arra mutat, hogy az átszervezés nem érintette annak jellegét, különben teljesen autonóm intézménnyé kellett volna válnia. Egyébként az átszervezés okát megmondja Bandello idézett nyilatkozata: Budán valósággal szokássá lett bizonyos kötelező tantárgyak elhanyagolása, amit feltétlenül orvosolni kellett. Az átszervezés tehát semmi esetre sem jelenthette a budai „studium generale“-nak egyetemi rangra való emelését, s következésképp az nem is juthatott abba a helyzetbe, hogy magisteri címet osztogathasson. Ez nem is igazolható semmiféle adattal, még Fr. Andreas de Quinque-Ecclesiis példájával (amelyre hivatkozni szokás) sem, hiszen az 1525-i nagykáptalan idevonatkozó határozata szóról szóra ezt mondja: „Approbamus magisteria X, Y, stb. . . et lecturam Fr. Andreae de Quinque-Ecclesiis, cui concedimus, quod possit suscipere magisterii insignia in conventu et universitate Budensi.“¹ Itt szó sincs Fr. Andreas magisterségéről, csak lektorságáról, s nem is a magisteri fokozatot engedélyezik neki, hanem csak a magisteriummal járó jelvények felvételét, azaz, hogy a budai konventben magisterek módjára taníthat, nemcsak felolvashatja a szentenciákat és a bibliát, hanem magyarázhatja is azokat. Nem mond sokat az „universitas“ kifejezés sem, mert akkor még nem jegecesedtek ki a terminus technikusok s az „universitas“ szót vegeesen használták a „studium generale“-val, egyformán mindkét intézmény jelölésére.

Így lesz világossá E. alapos érveinek olvasásakor, hogy elhibázott dolog a középkori Budán teológiai egyetemről beszélni. Abel Jenő ama megállapításához, hogy a Mátyás királytól alapított s a Szent Miklósról elnevezett budai domonkos-zárdában működő egyetem csak teológia és filozófia tanítására szorított, összes érveit kizárólag a domonkos-rendi „studium generale“-nak csak töredékes részletekben ismert történetéből meríti, mely, ha Iványi Béla kutatásai folytán érdemlegesen ki is bővült, nem szolgálhat többé a mindmáig felkarolt régi tétel támogatására, mintha ez az iskola egyetem lett volna. De ha E. könyvének tanulságai után le is kell mondanunk egy állítólagos egyetem létezéséről, bőven kárpótolt érte azzal, hogy mint a középkori teológiai iskolázás nélkülözhetetlen forrásműve kimerítő felvilágosítást nyujt ama szakoktatás rendjére és viszonyaira, melynek a budai „studium generale“ is otthona volt.

Banfi Florio (Róma).

Schöffler, Herbert: Die Reformation. Einführung in eine Geistesgeschichte der deutschen Neuzeit. (Das Abendland. Forschungen zur Geschichte europäischen Geisteslebens I.) Bochum-Langendreer, 1936. Pöppinghaus. 8°. 109 l., 2 térkép.

¹ Mon. Ord. Praed. Hist. IX. 205. 1.

A szerző, kinek az angol reformációról szóló könyvét nemrég ismertettük e helyt,¹ most még nagyobb fába vágta fejszéjét: a német és minden nemnémet reformáció keletkezésének szellem-történeti megértéséhez akar új szempontokkal szolgálni. Rámutat arra, hogy a német reformáció bölcsője a három nagy német művelődési zóna legszélsőjében, az Elba és a keleti határ közé esőben ringott. Ez az eredetileg szláv terület a németiség nagy kolonizációs vállalkozásának színhelye volt, a keresztyén vallás és a latin-görög középtengeri kultúra hatásai sokkal későbbben és 1517 előtt sokkal felszínesebben érték, mint a másik két zónát (az Elbától a régi római limesig, illetőleg azon túl a birodalom határáig). Itt tehát a Róma egyházához és antik művelődési kincséhez való ragaszkodás nem tudott oly mértékben kifejlődni, mint pl. a Regensburg—Taunus—Köln vonalon és attól nyugatra, illetőleg délre. Wittenberg a „koloniales Vorgelände“ nyomorúságos kisvárosa volt, patriciátussal nem bírt, fiatal egyetemének semmi gyökere nem volt még a német szellem életében. A reformáció vezetői kivétel nélkül ifjú emberek voltak, világi támogatói pedig legelőször mind egyetemenlküli territóriumokról kerültek ki, ahol az egyetemeken uralkodó teológiai, skolasztikai hagyomány nem kötötte meg kezüket. A régi, híres egyetemek s a rájuk hallgató uralkodók, városok sokáig és elkeseredetten védekeztek a reformáció ellen. Általában: nemcsak Németországban, de azon kívül is, oly területeken tudott legerősebben meggyökerezni a reformáció, amelyre a keresztyéniesült római birodalmi eszme középpontjától messzebb esnek s ahová ez az eszme, a katolikus egyház legerősebb lelki hatásain át is, már csak gyengébb sugarakat tudott bocsátani az egész középkor folyamán.

Mindvégig lebilincselő, nagy tömörítő s egyben világosító művészettel megírt fejtegetéseit talán legjobban a következő néhány sorával lehet összefoglalni: „A reformáció, a középtengeri hagyományhoz képest, művelődési tekintetben újonnan tört ugaron állt; az egyház viszont több mint évezredes tapasztalattal rendelkezett. Az, amit a wittenbergiek cselekedtek, *egyetlen* síkban mozgott mind a lelkeség, mind az életkor, mind a társadalmi réteg, mind a tudomány tekintetében: innen van a mozgalom képében az elemi egyértelműség, amely a világtörténetben mindig új kezdetet jelez. Rómának pedig, amikor a támadó súlyos csapásai alatt végre fenntartás nélkül meg tudta ragadni az ügy lényegét, volt az egyházi kérdést, volt szeme az emberekben egymás mellett élő *minden* erő számára, akármilyen lelki, életkorbeli, társadalmi vagy műveltségi síkban feküdtek is azok az erők. Róma nemcsak Róma tudott lenni, hanem éppúgy tudott lenni katalán hegyi városka is, délnémet kisváros is, lengyel erdei falu is — tudott lenni renaissance-Párizs, paraguayi vadon és japán misszió“ (88—89. l.).

Sch. e szemlélete határozottan elmemozdító. Ha nem csinál belőle valaki kizárólagos kulcsot a reformáció szellem-történeti

¹ Századok, 1936. 325—27. l.

értelmezéséhez — ami ellen ő maga is tiltakozik —, jó hasznát veheti a reformáció *nem* felekezetes szellemű és célzatú tanulmányozásánál. Egyes jelenségsoportok összeállításával igazán megelőző új fénykévéket tud vetíteni a reformáció és a katolicizmus óriási küzdelmére: így, amikor a két harcoss tábort életkorok szerint vizsgálja, vagy amikor a régibb alapítású egyetemek szerepét fejtegeti a reformáció hátráltatásában. Néha ugyan — ily természetű munkánál szinte elkertülhetetlenül — túlságosan merészek a konstrukciói s ilyenkor egy-egy gondolatsorának megdöntéséhez elég egy figyelembe nem vett adat. Ilyen például az a tévedése, hogy a német reformáció férfiai között egyetlen szláv sem volt — hát Luther egyik legszélsőségesebb követője és az újkori egyháztörténetírás egyik megalapítója, az Illyricusnak nevezett isztriai Flacius-Vlacsics Mátyás, aki már 24 éves korában szintén egyetemi tanszéken ült? Arról is megfélekedzik, hogy az ifjú Kálvin úttörője egy nála 20 évvel idősebb ember volt, Farel — és így a fiatalság-elméletet bizonyító anyag sem hézagtalan. (Érdekes, hogy a magyar reformációban az első, úttörő társaság — amennyire a nagy adathiányban tapogatózhatunk — alighanem túlnyomó részben szintén az emberélet útjának felét már megtett férfiakból került ki; a *második*, rendező és körülbástyázó nemzedék közt voltak aztán nagytehetségű fiatalok).

Külön érdeméül róhatjuk fel a könyvnek, hogy a német történettudományban ma hallgatólagosan kötelező faji és vérdogmát nagyon kevésbé engedí szóhoz jutni magasrendűen tárgyilagos és szinte valószínűtlenül elegáns fejtegetéseiben. Jóformán csak könyve legvégén emlegeti a latin-középtengeri kultúrázónától való emancipálódás jelentőségét a német szellemi életre nézve olyan hangsúllyal, melyből ki lehet érezni az időszerű vonatkozásokat. De a legvégső megállapítása itt is felette áll a harmadik birodalom átlagos történet szemléletének s mélyen tragikus zengésű: „In riesiger Diastole schlugt deutsches Geistesleben im Lateinischen, in riesiger Systole zuckt es aus ihm zurück. Jahrhunderte dauern die Schläge dieses Herzens, und ohne Schmerzen können sie nicht sein.“ Révész Imre (Debrecen).

Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Aufgebaut auf der Geschichte des Archivs und seiner Bestände. Herausgegeben unter Mitwirkung von L. Gross, J. K. Mayr, J. Seidl, F. Antonius, J. v. Reinöhl, O. Schmid, P. Kletler, O. Brunner, F. Huter, W. Latzke und W. Kraus von L. Bittner. Erster Band. Wien, 1936. 8°. 202, 608 l.

A bécsi házi, udvari és állami levéltár összleltárának L. Bittner igazgató szerkesztésében megjelent első kötete világos igénybejelentés arra nézve, hogy ez a hatalmas mű messze felül akar emelkedni a levéltártudományi irodalom által keltett érdeklődés körén, s tanulmányozása egyaránt fontos a hivataltörténet, a köztörténet és a tudománytörténet művelői számára. A többé-kevésbé szervezeten létrejött levéltárak elsősorban hivatalok és közzjogi jelentőségű személyiségek regisztraturáinak gyűjte-

ményei, a regisztraturák pedig a hivatalos működés lecsapódásai, tehát az illető hivatal történetének ismeretéhez pótolhatatlan értékű felvilágosítást nyújtanak. Regisztratura tanulmányozása nélkül alig képzelhető el tehát a modern igényeknek megfelelő hivataltörténet. Tévedés lenne ugyanis szem elől téveszteni, hogy a normatív természetű rendelkezésekből nem lehet elegendő evidenciával rekonstruálni egy hivatal működését, mert normát és tényleges életet, rendeletet és gyakorlatot a legtöbb esetben mély szakadék választ el egymástól. Olyan elv ez, amelyet a csirából kibontakozó magyar hivataltörténet művelői bizonyára követni fognak, mint megszívlelendő módszertani szempontot.

A hivatal a maga regisztraturájával, de egy központi levéltár is, olyan fogalmak, amelyek szoros összefüggésben állanak a közhatalom, a hivatalnok-állam, sőt nem egyszer az államrezon fogalmával is, következképpen megvilágíthatják a kormányzati rendszerek változását, gondolati tartalmát és képviselőinek felfogását. Amellett a levéltárak fejlődése, felépítése, anyaguk megőrzése és rendezése, főképpen pedig kihasználásuk lehetősége, nemcsak elősegítik, hanem egyenesen elhatározóan befolyásolják tudományunk fejlődését. Ranke, Böhm, Waitz és még sok más kiváló tudós irodalmi működése — hogy csak pár nagy nevet említsünk — elválaszthatatlan a bécsi levéltárban végzett kutatástól, amelyhez azonban mégis elsősorban a dunavölgyi államok, s így Magyarország történelmi irodalma kénytelen becses anyag feltele és ösztönzés nyérése végett folyamodni. Károlyi Árpádtól kezdve, Székfű Gyulán keresztül, a legifjabb magyar történetíró-nemzedékig a bécsi állami levéltár mérhetetlen anyagából merítettek mindenekelőtt újabb korunk századainak kutatói. Ez a tény teszi előttünk különösen becsessé a reája vonatkozó irodalmat.

Felesleges lenne e helyen azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy mit jelent az állami levéltár tisztviselői karának e nagyszerű vállalkozása a levéltártudomány szempontjából. Az érdeklődők más helyen minden bizonnyal megkapják erre a kérdésre is a választ. A történetírót, főleg az újkori történelemnek a levéltárakra utalt kutatóját, más dolgok érdeklik, nevezetesen: milyen segédeszközt nyert az új műben a hatalmas levéltár anyagának ismeretéhez, s főképpen, hogy milyen fokú támogatásra számíthat benne az újkori írásos anyag felhasználásánál gyakran mutatkozó nagy nehézségnek leküzdésében, a forráskritika elvégzésében. Ezekre a kérdésekre választ ad L. Bittner mesteri világossággal és pontossággal megírt bevezetése a levéltár történetéről és a vállalkozásban érvényesült alapelvekről. Vegyük még ehhez a tudománytörténet tekintetéből fontos adatokat, s ezzel meg is határoztuk a „Gesamtinventar“ helyét és jelentőségét az általános történeti irodalomban.

Az állami levéltár birtokállománya jelenleg kb. 70.000 oklevélre, vagy 100.000 kötet iratra és 30.000 kötetre rúg, ami megközelítőleg 60 millió darabnak felel meg. Tudománytalan kívánság lenne tehát, hogy a letár minden darabot, vagy minden köteget

ismertessen. Nem is akar ez az inventárium más lenni, mint egy genetikus-kritikai módszerre felépített vezető a levéltár állagain keresztül; a legtöbb, amit *egyelőre* kívánhatunk tőle, az, hogy az egyes állagokról tartalmi áttekintést nyújtson, s ezekhez az áttekintésekhez megjegyzéseket fűzzön az állag keletkezéséről és összetételéről. *Egyelőre* — mondottuk —, mivel ez nem lehet végcél, aminthogy nem is az. Egyes levéltári tisztviselőknek a közelmúltban megjelent művei jelölik meg azt a határt, amely az egyes nagy irománytestek feldolgozásánál célként szemük előtt lebeg.

Nem lehet kérdés tárgya, hogy a mérhetetlen anyag minél pontosabb feldolgozást igényel, hiszen igen heterogén hatóságok működésének az emlékét tartalmazza, s emellett a mult században uralkodó áldatlan „Betreffsprinzip“ befolyása alatt nem egy esetben hatalmas iratgyűjtemények szakítottak ki organikus összefüggésükből. A levéltár létrejötte és fejlődésének megírását maga Bittner végezte el, a bár nem nagy terjedelmű, de értékes idevágó irodalom (Winter, Mitis, Stowasser, Kletler, Mayr, Gross és a többiek műveinek) lelkiismeretes felhasználásával.

Az állami levéltár birtokállományának fejlődésében az osztrák hercegek levéltára vehető fel kiindulópontul. A Babenbergeek levéltárát 1137 óta Klosterneuburgban őrizték, s 1180-ban rendezték első ízben. A Babenbergeek kihalása után a levéltár először Ottokárra, majd a Habsburgokra szállott, s az utóbbiak a legértékesebb okleveleket 1299-ben a lilienfeldi kolostorban helyezték el. Az állami centralizáció és az állami hivatalszervezet eszmájének első nagy képviselője, Miksa császár, már 1501-ben gondol egy nagy levéltár építésére; 1512-ben egy bizottság, amelynek a kiváló humanista, Cuspinianus is tagja volt, rendeletet kapott az oklevelek gyűjtésére, átvizsgálására és rendezésére, azzal a meg-hagyással, hogy a rendezett levéltárat a bécsi Burgban helyezze el. Egyik terv sem valósult meg. Cuspinianus unokaöccse, W. Putsch, gyűjtötte össze az okleveleket a különböző őrzőhelyekről, rendezte és dolgozta fel őket repertoriumokban 1527—47 között. Az osztrák hercegek levéltára — kimondottan oklevél-levéltár — ezzel meg is merevedett, s nem fejlődött tovább. A XVI. században új központi hivatalok keletkeztek, aktákkal és hivatali könyvekkel; az oklevelek már csak az ügymenet végső pontján szerepeltek, s az akták közé kerültek az egyes hivatali regisztrátúrákban. Csupán az udvari hivatalok mellett fejlődött ki egy külön, az 1522—1656 közötti időt átfogó oklevél-gyűjtemény az uralkodóház ügyeiről, amelyet a „Schatzkammer“-ben helyeztek el, míg a régi hercegi levéltár a „Schatzgewölbe“-ben őriztetett. Az első abszolutizmus idején a központosításnak mint kormányrendszernek első kísérleteivel kapcsolatban jelentkeztek az első tervek egy *összlevéltár* (Gesamtarchiv) alapítására, mégpedig — logikusan — azzal a rendeltetéssel, hogy az uralkodó család érdekeit szolgálja. (Jellemző tünet, hogy Schierl von Schierendorff 1705 és 1715 között az osztrák tartományok központi rendi gyűlésével kapcsolatban beszélt először egy állami és házi levéltár alapításáról.)

Az örökösödési háború idején Mária Teréziának nem egy

ízben nélkülöznie kellett a jogai védelmére szolgáló okleveleket és aktákat; ez a tény vezetett a házi udvari és állami levéltár szervezéséhez. Az osztrák tartományok centralizációját megvalósító királynő visszanyúl a Schierendorff-féle tervhez; az első igazgatót, Rosenthal megbizta, hogy a „Schatzgewölbe“-ben és a „Schatzkammer“-ben fekvő okleveles anyagon kívül Prágából, Grácból és Innsbruckból is gyűjtse össze az uralkodóház jogait vagy az állam érdekeit érintő irományokat (pragmatica sanctiók, örökösödési szerződések, compactaták stb.). Mária Terézia elgondolása szerint (a kivétel Rosenthal memoranduma alapján történt) az új levéltár tehát egyelőre oklevélgyűjtemény lett volna, s anyagát a Betreffsprinzip alapján szedték volna össze. A kor gondolatvilága még távol volt az „összlevéltár“-nak, egész levéltártestek összesítésének a fogalmától, s így csupán az említett két bécsi levéltár, valamint a prágai korona-levéltár egyesítettek teljes egészükben. Lotharingiai Ferenc császár halála (1765) után az új állami levéltárba került a lotharingiai hercegek zárt levéltára is. A napoleoni idők okozta területváltozások s Hormayr igazgatósága új életet hoztak a levéltárba: 1805-ig nagy irattestek kerültek oda Velencéből, Trientből, Brixenből és Innsbruckból, később Salzburgból és Berchtesgadenből. 1807-ben Hormayrnak sikerült keresztülvinnie a volt német birodalmi kancellária levéltárának, majd a Belgiumból menekült levéltáraknak a bekebelezését. Ekként a legmodernebb időkig terjedő, egyetemes tartalmú levéltár jött létre. Ugyancsak Hormayr érdeme az is, hogy a császári kabinet, az államkancellária és az udvari kamarási hivatal irattárai folytatólagosan az állami levéltárba kerültek, mert a tudósnak is kiváló igazgató nagy energiával karolta fel azt az eszmét, hogy a vezetésére bízott intézményből *központi levéltár* alakítson — az alapítók szándékán túlmenőleg. A Rosenthal-féle kiválogatási programot feláldozták annak az elvnek, hogy az összes, az állam birtokában levő oklevelek és akták egy levéltárba kerüljenek, amivel lerakták az állami levéltár mint *világlevéltár* alapjait. Egymásután vándoroltak oda a feloszlatott kolostorok levéltárai, a régi spanyol tanács regisztratúrája és más osztrák kormányzati regisztratúrák Olaszországból, a volt német birodalmi levéltárak, valamint a mainzi főkancellári levéltár, nagy állagok az államkancellária irattárából és az úgynevezett Kossuth-levéltár. 1850 után azonban veszendőbe ment a központi levéltár gondolata, s az 1867-iki kiegyezés végleg megszüntette az eszme létjogosultságát. A kiegyezéssel — ebben is híven követve a politikai változást — közös ügy lett az állami levéltár közigazgatása, éppúgy, mint a kabinetből s a közös hatóságoktól oda bekerülő anyag. Különösen érdekelhet minket az a tény, hogy a magyar delegáció vetette később fel egy nagy központi levéltár megvalósításának, az állami, a kamarai és a hadügyi levéltárak egyesítésének gondolatát, s hogy osztrák ellenzésre, főleg Arneht közbelépésére hiúsult meg ez a terv. A csekély modern levéltári képzettség felett rendelkező Arneht, aki a kiválogatási rendszeren sohasem jutott túl, egyébként kevés gondot fordított az anyagállomány kiegészít-

tésére, úgy hogy az állami levéltár mindinkább egyetlen hatóság, a közös külügyminisztérium levéltárává lett. Utódai alatt nyerne csak újból szilárd alapelveket az intézmény kiépítésére, az uralkodóház, az udvar és a monarchia központi levéltárának tekintve azt. Az összeomlás után — ezen jellegének megfelelően — rengeteg új anyag vándorolt az állami levéltárba : a volt császári kabinetből, a külföldi misszióktól, a külügyminisztériumból, az udvari hivataloktól és a császári birtokok kormányzatától. Igaz, hogy bizonyos anyagot ki is kellett szolgáltatni az utódállamoknak.

Ekként volt jóban-rosszban részese az állami levéltár a volt dunai monarchia sorsának, virtuális és tényleges fejlődésének. Nem organikusan jött létre, ami már bonyolítja az anyagában való tájékozódást. Áthághatatlanná tették ezt a nehézséget a későbbi, sokszor a tudományos gondolkodásnak egyenesen ellenmondó rendezési — helyesebben szétszakítási — munkálatok. A fentebb előadottakból már kitűnt, hogy az első igazgató, Rosenthal is mesterségesen kieszelt rendszer szerint kívánta az anyagot összegyűjteni ; mindenesetre oly hatalmas volt már akkor is a szerves összefüggés ereje, hogy egyes nagy levéltári testek (pl. a prágai korona-levéltár stb.) együtt maradtak. Ugyancsak Rosenthal az okleveleket mesterséges elv alapján osztrák, cseh és magyar csoportokra osztotta be, Roschmann ezt a beosztást még kombinálta a chronológiai elvvel, s az így rendezett anyagról készültek repertoriumok. Még Hormayrnak sem volt érzéke az organikus gondolathoz, de ő legalább nem rombolt szét szerves levéltári testeket. A legnagyobbmértű rendezési és repertorium-készítési munkálatok 1848 előtt készültek el, a kiváló magyar levéltárnok, Gévay közreműködésével. Az abszolutizmus alatt és után menthetetlen dekadencia állapítható meg a levéltárban, menthetetlen, mivel már működött az Institut für österreichische Geschichtsforschung, hol Sickel szellemének sikerült a fejlődés gondolatát s a források kritikai kezelésének elvét megvalósítani. Arneth, a levéltár nagy kárára, nem fogadta el irányadónak a proveniencia-elvet, s a vezetőség a század végéig megmaradt a mesterséges rendszerezés álláspontja mellett, barbárul szétépett összefüggő állagokat, s olyan lehetetlen alakulatokat teremtett vagy táplált tovább, mint a családi levéltár, vagy a nagy levelezés, a háborús akták stb. A nagy bécsi levéltárba később jutottak el a gentikus történetírás gondolatai, mint más hasonló európai intézményekbe. Arneth két kiváló utóda, Winter és Károlyi azonban már a proveniencia elvének voltak hívei ; alattuk megszünt az anyag tudománytalan szétszakítása.

Egyébként, ha a levéltárral mint tudományos intézettel s nagy európai színvonalú központjával a történetírásnak szándékozunk foglalkozni, mind gyakrabban kell idéznünk Károlyi Árpád nevét — s ezt tagadhatatlan büszkeséggel tesszük —, hiszen az intézmény jelenlegi igazgatója nem egyszer hangzottatta, hogy a nagy magyar tudós a levéltár legkiválóbb vezetője volt. Végeredményben őréa száll vissza az összeleltár első terve is. Bittner írja, hogy már Károlyi igazgatósága alatt kísérletet tettek

a zagyvalék-gyűjtemények darabjainak proveniencia szerint való meghatározásával s a levéltári állagok eredeti alakjának helyreállításával. Ezt a munkát azonban elejétől fogva összekötötték a levéltári testek leltára publikálásának tervével. A brüsszeli levéltárnok-kongresszus határozata alapján Károlyi javaslatot tett felettes hatóságának, a volt közös külügyminisztériumnak, hogy tétessék közzé az összes állagok sommás áttekintése az akkori beosztás szerint, de lehetőleg adjon már ez az áttekintés is felvilágosítást a levéltári provenienciákról; e „kis levéltári vezető (kleiner Archivführer)“ publikálása után vette volna kezdetét a levéltári provenienciák rendszeres felkutatása, azon elv szerint, hogy az egyes levéltári testek felépítése az illető hatóság ügymenetéből, az irodai rendtartások, referensek kézirat-próbái, irodai megjegyzések s egyéb külső és belső ismertető jegyek alapján ábrázoltassék. E kutatások eredményét is közölték volna egyes monográfiák keretében. 1913-ban kezdették meg egyes levéltári tisztviselők, közöttük Szekfű Gyula, Bittner tervei alapján az általános katalógus elkészítését (mely a kis levéltári vezetőnek felelt meg) s bár a háború miatt kiadására nem is lehetett gondolni, mégis legalább szilárd talajt nyertek a következő munkaszakasz számára. Szükséges volt azonban az egész levéltár második felvétele is, hogy az oda bekerült levéltári testeket lehetőség szerint pontosan és eredeti összetételükben meg lehessen határozni. Ezt a munkát lehetetlen volt az óriási anyagban az egyes darabok alapján elvégezni, ellenben kitűnő segédeszközöket lehetett találni magában a levéltár regisztraturájában, ahol az egyes átvételi, rendezési stb. munkálatok írásbeli emlékei feküdtek, továbbá a régi — az állagok eredeti alakjára visszamenő — segédkönyvekben. Bittner dolgozta át 1924—27 között a 180 éves intézmény nagy regisztraturáját, míg más tisztviselők íráspróbákat vettek. Ez előmunkálatok elvégzése után osztotta ki az igazgató a munkát (s a saját maga gyűjtötte cédulaanyagot) a levéltár tisztviselői között. Az idevágó irodalom kimerítő felhasználását, éppúgy, mint az egyes állagok tüzetes megvizsgálását, vagy más levéltárak bevonását elmellőzték, mert mindez évtizedekkel kitolta volna a munkát. Ekként az összeleltár a levéltár jelenlegi rendezési állapotát tükrözi vissza, s még távolról sem elégséges ahhoz, hogy alapján az állagokat újra lehessen rendezni a proveniencia-elv alapján.

Ehhez a végső célkitűzésnek tekinthető munkához elkerülhetetlen a levéltári anyag külső és belső jegyeinek vizsgálata, s mint Károlyi megállapította, az illető hivatal működésének beható ismerete. Ekként merült fel még a háború alatt az a terv, hogy monografikus formában meg kell írni azon hatóságok történetét, amelyek működéséből az állami levéltár irattestei származtak. A meglevő irodai rendtartásokon és más normatív természetű intézkedéseken túlmenőleg vizsgálat alá kerülnének az iratok külső és belső jegyei, a referensek és az irodai hivatalnokok kéziratjai, a fontosabb referensek életének menete stb. Ennek a nagy-szabású tervnek a gyümölcsei L. Gross és J. K. Mayr művei a német birodalmi kancelláriáról, illetőleg az államkancelláriáról

Metternich alatt és a titkos postai szolgálatról. Más tisztviselők munkába vették a kabinet és az udvari hivatalok történetének megírását. Bármily gigantikusnak lássék is az a terv, hogy másfél század bűnét jóvátéve, a levéltárnak ideális rendjét, a genetikus elven nyugvó rendet visszaadják, az előmunkálatok már igen előrehaladott állapotban vannak, s ez előmunkálatok során nagy területek története nyer megvilágítást a birodalmi és az osztrák hivataltörténet mezején. Nem tekinthetünk irigység érzésétől mentesen erre a vállalkozásra, mert ez nemcsak az állami levéltárra, hanem az osztrák történetíró-iskolára is dicsőséget hoz.

Igaz viszont, hogy bármily kitűnő tisztviselői kar felett rendelkezett is időnkint az állami levéltár, hasonló nagyszabású közös munkát nem végzett előbb. Legnagyobb tette volt talán eddig az „Österreich-Ungarns Aussenpolitik“ c. nagy aktagyűjtemény kiadásában való részvétele.

Más kérdés, hogy — mondjuk : közvetve, mint az aktatömegek megőrzőinek és kutatók útbaigazítóinak — milyen a bécsi levéltárnokok szerepe a történettudomány felvirágoztatása terén az utolsó évszázadban. Itt mindenekelőtt az anyag hozzáférhetősége érdekelhet bennünket, s előre kijelenthetjük, hogy általában nagyfokú liberalitást és megértést lehet megállapítani e téren. Maga Mária Terézia nem is gondolt reá, hogy magánosok is használják az új levéltárat, még hivatalok részéről is előzetes engedély kéréséhez volt kötve a betekintés, de már 1762 körül többen használták az anyagot, így Kollár a „Historiae diplomaticae iuris patronatus“-hoz, mások, mint Smitmer, felvilágosításokat nyertek. A múlt század elején Hormayr a tudományos munka támogatását a levéltár legfontosabb feladatai közé számította, s készséggel támogatta a pesti múzeumot is felvilágosítások adásával és másolatok küldésével. Az ő igazgatósága után bizonyos reakció állt be ; többek között a levéltári anyag használatát is felsőbb hatóság (az államkancellár) engedélyétől teszik függővé, viszont igen kedvezően szabja meg Metternich 1818-ban a korhatárt (1792-ig ; igaz, hogy élő hatóság írásanyaga akkor még úgyszólván nem volt a levéltárban), s különös előzékenységet helyez kilátásba a monarchia különböző múzeumai (külön említi a pestit is), valamint az alaposan és „jó tendenciával“ dolgozó magánkutatók iránt. Pertznek előzetes betekintést engedtek a repertoriumokba, Rankét felmentették azon általános kötelezettség alól is, hogy kérvényében megjelölje a kutatásához szükséges aktákat, s a kiváló tudós tisztviselő, Chmel befolyása alatt 1848 előtt határozottan liberális szellem alakult ki a kutatókkal szemben. Így érthető, hogy Böhmer is csak a dicséret hangján szólhat a nagy bécsi levéltárról. Az abszolutizmus kora e téren is szigorítást hozott, de már az 1860-as évek elejétől Arneth sikerrel küzdött a kutatás nagyobb szabadságáért, s 1868-ban ugyanó mint igazgató végérvényesen megkapta a kutatások engedélyezésének jogát. Hogy milyen szellemben gyakorolta ezt a jogot, arra nézve számos nagynevű kutató elismerő véleményét lehetne idézni, többek között Waitzét és Onckenét.

Tudománytörténeti szempontból fontos a kutatási korhatárok ingadozása. Az 1818-iki szolgálatrendben még 1792 volt a korhatár, de a levéltári anyag növekedésével, főleg az élő hivatalok anyagának beszállításával, ez a terminus egyre hátrább szorul. A kutatások nem igen lépik át az 1648-as évet, majd kitolódik 1740-ig az engedélyek megadása, sőt Metternich nem egyszer betekintést enged XIX. század-eleji aktákba is. Arneht 1815-ig szolgáltatta ki az aktákat a kutatóknak, később (a magyar delegáció fellépésére) 1830-ig, s 1905-ben 1847 lett az általános érvényű korhatár, s így is maradt 1918-ig. Az összeomlás után 1894 lett az akták betekintésének felső korhatára. Azonban ezeken a korhatárokon belül is voltak megszorítások, még pedig néha igen önkényesek. Csak például említjük, hogy az egyik tisztviselő, Fiedler, a diplomáciai anyagot kutató Rankénak hajlandó volt kiadni a raportokat, de megtagadta az utasítások megtekintését. Széles teret engedett az önkénynek az előzetes revízió. Az az elv uralkodott ugyanis, hogy az állami érdek, az uralkodóház tagjai, élő személyek stb. minden erkölcsi kár ellen megvédendők, tehát az ilyen anyagot nem volt szabad a kutatók kezébe adni, *Szilárd* revíziós elv nem volt lefektetve, s a tisztviselő akárhány esetben elrejtett a kutató elől ártatlan természetű anyagot is, hogy tevékenységének nyoma legyen. Még ma is megállapítható, hogy, mondjuk, Wertheimer Ede kutató szeme elől aránylag sok, Andrássy Gyula működésének emlékét őrző anyag rejtve maradt, ami monográfiája kritikáját lényegesen befolyásolja. Vagy megállapítható számos esetben, hogy egyes tudósoktól megtagadták, sokszor teljesen önkényes, a tudománytól idegen megfontolások alapján a kutatási engedélyt: így egy ízben Sickeltől, majd 1858-ban Szalay Lászlótól, vagy Arneht politikai okok miatt visszautasította Treitschke kérését, míg Schmollernek megadta az engedélyt stb. Ugyancsak tudománytörténeti szempontból fontos megállapítás, hogy egyesek, így Friedjung, Plener, Hengelmüller, Wertheimer, Hussarek és Berzeviczy abban a külön kedvezményben részesültek, hogy a megszabott korhatár után keletkezett iratanyagot is használhatták.

A tudományos tanácsadás a tisztviselők részéről általában mintaszerű volt. Különös fontosságot tulajdoníthatunk ennek a ténynek, ha tekintetbe vesszük a hivatalnokok tudós-képzettségét. Igaz, hogy miként a magyar Országos Levéltárban, úgy a bécsi állami levéltárban is hosszú ideig a jogi tanulmányokat tekintették az alkalmazásnál mérvadóknak, de már Károlyi és Winter nemzedéke részben elvégezte az Institut für österreichische Geschichtsforschung tanfolyamait is, s az összeomlás óta e tanfolyamok látogatása elengedhetetlen előfeltétele a levéltárnoki képzésnek. Olyan kitűnő tudós tisztviselők irányították a kutatók munkáját, mint Arneht, Bittner, Chmel, Gross, Gooss, Brunner, O. Lorenz, Hormayr, Mayr, Stowasser, Roschmann, Voltelini, Winter stb., akik mellett méltóképen sorolhatók fel a magyar származású tisztviselők, egy Gévay, Károlyi, Szekfű stb. Ezek a kiváló tisztviselők hivatali működésükkel is elévülhetetlen

érdemet szereztek a történettudomány módszerének emelése és eredményeinek gazdagabbá tétele körül.

A 800 oldalt meghaladó terjedelmű első kötetben mindenekelőtt Bittner L. ad áttekintést az állami levéltár anyagának és berendezésének fejlődéséről, s utána Huter F. írja meg a levéltári tisztviselők életrajzát, lehető pontossággal kitérve szak- és tudományos működésükre is. Mindkét munka lelkiismeretes utánjárás alapján készült s igen értékes felvilágosításokat ad a történettudósnak. Külön ki kell emelni Bittner rendkívüli terjedelmű előtanulmányait, szempontjai gazdagságát, ritka akribiáját és a kritikában mutatkozó erkölcsi bátorságát, amely tulajdonságok tanulmányát a levéltártudományban a legelső helyekre emelik. A levéltári segédkönyvek (Archivbehelfe) összeállításának és jellemzésének nehéz munkájában a levéltárnak úgyszólván összes tisztviselői résztvettek. Beható leírás alá e kötetben két nagy levéltári test került: a német birodalmi levéltárak és az államkancellária (külügyminiszterium) levéltára. Mindkét testről azonos elvek szerint nyújtanak áttekintést a leírások szerzői, L. Gross (a birodalmi levéltárak) és J. K. Mayr (államkancellária): elmondják a levéltári test létrejöttének, beszállításának és későbbi rendezéseinek történetét, mai ismereteink alapján meghatározva, hogy milyen idegen provenienciák keveredtek benne össze, s végül pontos leltári felsorolást nyújtva az anyagról. Gross és Mayr az általuk tárgyalt anyag legjobb ismerői, akik a levéltárnak és a tudós egyesített érdeklődésével mintaszerűen oldják meg feladatukat. A kutató számára felbecsülhetetlen értékűek a megállapításaik úgy az anyagismeret, mint a forráskritika szempontjából. Végül pár vegyes provenienciájú gyűjteményről, mint a követségi levéltárakról (Mayr), az egyesített diplomáciai aktákról (Gross és Mayr), a „nagy levelezésről“ (Gross), a Collection diplomatiqueról (Gross) és a háborús aktákról (Gross) kap az olvasó a fentemlített szempontok alapján mély erudícióval készült leírást.

Magyar történettudománykutatási lehetőségeink nagymérvű tágulását jelenti a bécsi állami levéltár tisztviselői karának nagy vállalkozása, amely, reméljük, hasonló munkálatok elvégzésére más levéltáraknak is ösztönzést fog adni.

Miskolczy Gyula (Bécs).

Németh Antal: *Bánk bán száz éve a színpadon*. Budapest, 1935. 8°. 279 l.

„A teljességet, tudom, el nem értem“, írja N. könyvének bevezető soraiiban. Ez az őszinteség, ez az a priori lemondás a „csak hódolat illet meg, nem bírálát“ tudományos íróink által annyira kedvelt elvéről már magában elég ahhoz, hogy a bírálóban rokonszenvet ébresszen a szerző és munkája iránt. A rokonszenvet azonban minden előzetes hangulatkeltés nélkül is megérdemli ez a könyv. Nem tökéletes munka, de a magyar nyelven megjelent színészettörténeti művek között a legjobbak egyike. Író és tárgy

egymásra találtak. A Nemzeti Színház igazgatója, rendező és színházi szakember ír arról a magyar színműről, amelyet nemcsak az irodalomtörténet, de egész színháztörténetünk bizonyossága avat a legjobb és legszínyszerűbb drámánkká. N. Bánk bán-könyve olyat ad, amit sem a filológus, sem az elméleti színészettörténész nem nyújthat: a száz éves tragédia történetét a színpadon és ezen túl, a színpalak mögött, a színrehozatal ezer szcenikai apróságában és a színészkarakterek kívülálló számára örökre idegen világában. Igaz, hogy ezzel szemben semmit sem mond a darab és a közönség viszonyáról, azonban könyvének címe hangsúlyozza, hogy a színpadi fejlődésről lesz szó, s így más irányú érdeklődésünket egy más munka számára tartjuk fenn.

N. rövid, de ügyes bevezetés után szigorú kronológiai sorrendben tárgyalja Katona művének történetét. Az első fejezetek megadják a laikus olvasóközönség számára szükséges korrajzot. Azonban már az első fejezet végén jelentkezik a könyv uralkodó hibája, a szelekció hiánya. N. ismeretanyaga felölelhet mindent, amit Katonáról csak írtak, lett légyen az történeti vagy szépirodalmi alkotás. De tudományos jellegű munkában teljes egészében közölni egy hosszú költeményt, olyan költeményt, amely minden lírai szépsége mellett is, az adott helyen teljesen semmitmondó, mert korfestő hitele nincs, sőt egy elterjedt folyóiratban nyomtatásban is megjelent: ez az eljárás bizony mosolytkeltő. A továbbiakban is számos esete van a kritikátlan közlésnek. Mi értelme van oldalakat utánnyomatni a Pesti Naplónak (lásd 94. s. köv. l.), mi célja oldalakat lemásolni a Napkeletből? (194. s. köv. l.) Érthetetlen eljárás olyan szerzőtől, akinek egyébként igen egészséges ítélőképessége van, — mint ezt például a Katona eredetiségének kérdésében elárult magatartása bizonyítja. (8. l.) Az anyag kezelésében való járatlanság, az, hogy nincs elég módszertani tudása, oka ezeknek a bosszantó szépséghibáknak. Ha N. meg is van győződve róla, hogy a szellemtörténeti szintézis a magyar színészettörténelemben nem időszerű, ez még nem jelenti az ellenkező végtelben való tobzódás szükségességét. A modern történet-tudomány, legyenek bárminő hibái, módszerben mindenesetre előrehaladt. Gyakran értékes oklevélszövegből csak rövid kivonatot ad, hogy ne fárassza ki az olvasót és ne terelje figyelmét fölösleges részletekre. A közönségnek nem kell minden adatot ismernie, amit az író följegyzett, ezek nem is érdeklík, maradandó benyomást az adatok összefoglaló értelmezése ad, — a szintézis.

Hogy szerző alapos, lelkiismeretes munkát végzett, azt talán szükségtelen megjegyezni. A filológus pontosságával írta le a főbb alakítók játéktílusát.¹ Legértékesebb fejezete könyvének véleményünk szerint az, amelyben az 1934-i Bánk bán-előadást jellemzi. Ez a leírás annyira világos, szinte filmszerűen

¹ A megértéshez nagy segítségünkre van a valóban kitűnő képanyag is; amennyiben ez Pataki József, a Nemzeti Színház Műzsoma gondviselőjének ez érdeme, rászolgált vele az egész magyar színészettörténetírás háájára.

élénk és részletes, hogy igen nagy szolgálatot fog tenni a jövő színészettörténéseinek, akik számára a mi színész-kortársaink neve emléknélküli betűcsoport lesz csak.

De N-re, a Nemzeti Színház igazgatójára, színészettörténet-írásunk reprezentatív képviselőjére, úgy gondoljuk, még más kötelesség is vár a jövővel szemben. Neki kellene összefognia azokat a különböző irányú próbálkozásokat, amelyek itt is, ott is megindultak a magyar színpad történetének tisztázására, órá várna az a feladat, hogy megalapítsa a magyar színészettörténeti társaságot. Például szolgálhatnak a hasonló német társulatok. Már súlyosabb probléma, de a kezdeményezés itt is N.-t illetné, egy magyar színészettörténeti múzeum létesítése. Olyan centralizált gyűjteményt képzelünk most, amely magában foglalná az Opera és a Nemzeti Színház anyagát, a Nemzeti Múzeum és a székesfővárosi gyűjtemények idevonatkozó részét, sőt a vidéki múzeumokban esetleg meghúzódó értékesebb darabokat is. A jelenlegi szétszórttságnak ugyanis semmi történeti alapja nincsen. A magyar nyelvterület színművészete viszonylag egységes volt, nálunk nincs különbség északi és déli típus között, nem játszott egyszerre egy Schröder és egy Lange, Berlinünk és Bécsünk sines, legfeljebb az elszakított Kolozsvár beszélhetne külön színházi multtról. De nem váltak szét a multban opera és dráma sem. Vajjon Déryné, aki Melindát adta Katona Bánk bánjában (47. l.), csak operaénekesnő volt-e? És melyik műfajhoz tartozik Egressy Béni? Az állami kézben egyesítendő színészettörténeti gyűjteménynek ideális helyül kínálkozik a Várszínház épülete. (Erre a megoldásra különben valószínűleg N. is gondolt már.) Az a kifogás, hogy a Vár kívülesik a forgalmon s így a múzeumnak nem lenne látogatója, a mai közlekedési viszonyok mellett már nem helytálló. A színház szerkezetét meg nem bontva, a színpadon egy állandó kiállítás lehetne, feltett díszletekkel, például „A szökött katona x. jelenetének színpadterve a bemutatóelőadás szerint“, vagy „Színpadkép az Ember Tragédiájának ekkori és ekkori előadása szerint“, stb. A földszinten, természetesen felszedett széksorokra gondolunk, tárlókat lehetne felállítani, a páholy-rendszert pedig megtartani és azokban apró színpadmodelleket és kosztümös figurínákat elhelyezni. Ez a Színészettörténeti Múzeum gondoskodnék azután arról is, hogy a jelen színpadi alkotásai ne vesszenek el s azokat fényképek és színbírálat-gyűjtemények révén, továbbá film- és grammofoonfelvételekkel, színpadmodellekkel megörökítsék.

Az itt elmondottak csak vázlatát adják egy elgondolásnak, amelynek helyességéhez bizonyára szó fér, azt azonban senki sem tagadhatja, hogy mind egy tudományos társulat kereteire, mind egy szakmúzeum szervezett vezetőségére szükség van, ha komolyan foglalkozni akarunk a magyar színészettörténet problémáival. Mindezeknek a megértésére, kiharcolására, szervezésére és vezetésére mi a Bánk bán-könyv szerzőjét tartanánk a legalkalmasabbnak. Szóljon ez minden további bírálat helyett.

M. Császár Edit.

Szemle.

Fodor Ferenc: Adatok a magyar gyepük földrajzához. Had-történelmi Közlemények, XXXVII. évf. (1936.) 113—144. l. Azt hittük, hogy Karácsonyi és Tagányi nagyszabású tanulmányaival teljesen megoldódott az országos gyepük problémája. Volt ugyan olyan nézet, mely határozottan tagadta, hogy az országos gyepük egyszermind államhatárok lettek volna. Ez a felfogás azonban minden oldalról megvilágítva még nem volt. F. a geográfus szemével és a földrajztudomány módszereivel közeledett a problémához, az eddig összegyűjtött és az általa felkutatott anyagot elsőnek próbálta összhangba hozni a földfelszín adottságaival. Ezek a vizsgálatok szép eredményeket hoztak. Sok adatról, melyet eddig az országos gyepük vonalának megállapításánál felhasználtunk, térképre vive kitűnt, hogy semmiképen sem illeszthetők bele egy-egy pontként a nagyszabású erődítési vonalba, hogy tehát felhasználásuk a gyepüvonal megállapítására legalább is indokolatlan. F. tanulmánya meggyőzően mutat rá arra is, hogy a gyepük távolról sem alkottak az ország körül megszakítás nélkül haladó vonalat. Sőt ugyanabban az időben egy-egy szakaszon nemcsak egyetlen gyepüvonal, hanem több, egymás mögött fekvő védővonalból álló gyepürendszer fennállását kell adataink alapján feltennünk. A gyepüörségeket sem mindig a legnehezebben megközelíthető pontokon helyezték el. A gyepüadatoknak térképen való megrögzítése kapcsán kitént, hogy ezeket a járhatatlan mocsaraknak éppen járhatóbb, de könnyen védhető pontjain (mint például síkság felett uralkodó dombon stb.) állították fel. Feltűnő kapcsolatokat állapít meg F. a gyepük húzódása és a magyarság mai néprajzi elhelyezkedése között. A magyarság később sem hatolt be a gyepüelvére nagyobb tömegekkel s az előre-tolt vonalakra rakott kisebb csoportok nem voltak elég erősek arra, hogy a nagy tömegekben beáramló nemzetiségek felszívó erejének ellenállhassanak. Innen van, hogy — mint F. mondja — szinte kísérteties a megegyezés a legbelső országos gyepü és a magyarság mai néprajzi vonala között. Az egykori gyepük helyét pontosan követi az a magyar néprajzi híd is, mely az alföldi magyarságtól vezet át a székelységhez. Az, hogy e sáv nem megszakítás nélkül haladó vonal, annak bizonyítéka, hogy a gyepük előrehaladása nem egyenletes folyamat volt, hanem azokat ugrásszerűen, lépcsőzetesen vitték előre egy-egy megfelelőbb védelmi állásba. Arra is rámutat F., hogy ma a magyarság a legbelsőbb és már a XI. században is alig védhető gyepüvonal mint politikai határ mögé van szorítva. Az akkori viszonyok között is kezdetlegesnek bizonyult védővonal Trianonban államhatárrá lett. A földrajzi vizsgálatok is meghatározottabban igazolták azt, hogy a gyepüvonalak sohasem jelentették az ország határait; „az ország tényleges határa már kezdettől fogva a gyepüelvéen túl volt”. (124. l.) F. tanulmányának talán legértékesebb része az a térkép, melyre alapos vizsgálódásainak eredményeképpen az egymásra következő gyepüvonalakat, helyesebben gyepürendszereket rajzolta fel. A Mályusz, Fekete Nagy és Szabó nyomában haladó történetírás feladata lesz a földrajztudomány eredményeit az idő egymásutánjában elhelyezni. Az bizonyos, hogy F. gazdag anyagú munkáját minden kutatónak, aki akár a gyepük, akár a határok kérdését fogja vizsgálni, feltétlenül tekintetbe kell vennie.

Kring Miklós.

Miklósy Zoltán: *A magyar király tengeri hajóhada a közép-korban.* Budapest, 1934. 8°. 135 l. Egy „elfelejtett, sőt olykor le- tagadott intézménynek“ történetét akarja megírni a szerző. Hiszen Horvátország és Dalmácia történetével általában keveset foglalkoztak hazai historikusaink, a magyar király hajóhadáról pedig csak elszórt adatokat találunk az irodalomban. M. érdeme, hogy okmány- tárak kiaknázatlan anyaga és eredeti oklevelek alapján kiemelte a feledés homályából ezt a szerény, de nemzetünk életében mégis szerepet játszott intézményt. Dalmácia birtokbavétele után a magyar királyok szükség esetén a partmenti lakosság hajóit vagy szoldos gályákat használtak hadi célokra. IV. Béla az első, aki hajóhadat próbált szervezni királyi, városi és főúri hajókból. Ez a flotta azonban még jelentéktelen volt, egységes vezetéssel nem rendelkezett, nem is csoda, hogy a XIII. század végére eltűnt. A királyi hajóhad igazi megalapítója Nagy Lajos, akinek nápolyi ügyei miatt volt szüksége tengeri erőre. Most már a hajóhad létszáma is tekintélyes és egységes vezetés alá kerül. Élén a tengernagy áll, kinek felettese a dalmát bán. Ez a hajóhad természetesen nem hasonlítható a nagy tengeri hatalmakéhoz, mégis sok fontos szolgálatot tett a magyar királynak, mert Dalmácia megtartása hajóhad nélkül lehetetlen volt. Sajnos azonban, a magyar tengerpart nem állt soha eléggé a politikai érdeklődés középpontjában, valahogy mindig másodrangú kérdés maradt. Lassanként a magyar korona véglegesen elvesztette ezeket a területeket és a hajóhad is szétfoszlott. M. a hajóhad egész történetével részletesen megismertet, kiterjeszkedik szervezetére, felszerelésére, a hajók milyenségére, működésére stb. Legfeljebb azt a megjegyzést tehetjük, hogy munkája túlságosan apró fejezetekre tagolódik s hogyha a bizonyító anyag és adatok egy része a jegyzetekben foglal helyet, ez emelte volna a munka egységét. A szerző önzetlen tudományos munkásságát dicséri, hogy a mai nehéz viszonyok közt saját kiadást bocsátott közre. **F. Csapodi Csaba.**

Báró Petrichevich Horváth Emil: *A Petrichevich család általános története.* Első rész, I. kötet. 1069—1526. Budapest, 1934. 8°. 372 l., 20 képpel, 4 térképpel és 1 leszármazási táblával. E mű a családtörténet keretein túlmenve köztörténet is, mert a horvát történet háttérébe állítja bele a Horvátországból Erdélybe áttelepedett nagymúltú család sorsát. Hazai irodalmunk az összecomlásig alig foglalkozott kívánatos mértékben a horvát nemzet történetével. P. munkája régi mulasztást tesz tehát jóvá, amikor Karácsi Jánosnak a magyar nemzetségek kutatásával kapcsolatos előmunkálatai után az időközben napvilágra került újabb anyagot és a módszeresebb kutatás eddig nálunk még nem ismert eredményeit is felhasználja. Művében kitér a dalmát tengerpart problematikájának ismertetésére, különös részletességgel foglalkozik Kálmán királynak a horvátokkal kötött 1102. évi paktumával, mely a magyar-horvát állami kapcsolatnak egyik sarkalatos pontja volt s amelyet a család egyik őse, Mogorovich Péter (Petric) 11 társával együtt kötött meg Kálmán királlyal abból a célból, hogy a kiváltságos 12 horvát ősnemzettség helyzetét továbbra is biztosítsa. Kimutatja a szerző, hogy a Petrichevich-család miketinczi ága, melynek tagjai a XVI. századi horvát történelemben játszottak nagy szerepet, azonos a család raduehi ágával, melyből az erdélyi Széplakra történt áttelepedés után a báró Széplaki Petrichevich Horvátok és a gróf Horváth-Tholdy-család származtak. Érdekes megállapítása továbbá, hogy a Magyarországra áttelepedett Bartakovich-család tulajdon-

képen egy a Mogorovich-nemzetségből származó Utjessenich-családdal, mely Fráter Györgynek atyai nagybátyjától származik és hogy a Brebiri grófok nemesak a Zrinyiek, hanem a Brebiri Melith-család ősei is.

A család története visszanyúlik a horvát törzsek dalmáciai honfoglalásáig, mely egybeesik a Mogorovich-nemzetség történetének kezdeteivel. Első írásbeli emléke a „Terra Mogorouigi“-ről, e nemzetség ősi szállásbirtokáról, mely még a XVI. században is a nemzetség birtokában volt, 1069-ből maradt fenn. A család tagjai ezen a néven élnek első foglalási helyükön egészen a tatárjárásig, mikor is a Velebit keleti lejtőjére mennek át és az ott épített Raduch várába költöznek. Új letelepedési helyén nagyon elszaporodott a — nevéből következőleg — valószínűleg elhorvátosodott avar eredetű Mogorovich-nemzetség, a XVI. század elején azonban, amikor birtokait elfoglalta a török, nagyrészt szétszóródott. P. családjának egy évezredes története alatt 21 nemzetségét sorolja fel, melyeknek több mint 300 tagját hiteles okiratok alapján vette fel a munkájához mellékletként csatolt nagy genealógiai táblában. Nagyrésztük a horvát, majd pedig a magyar történelemben játszott jelentős szerepet. A Raduchi-ágból kivált Miklós (1499—1563) éppen úgy, mint a Draskovichok, Perusichok, Melithek, Ukcevichek stb., zsoldos seregek élén Erdélybe költözik és a család Széplaki-ágának iesz a megalapítója.

A nagy tárgyszeretettel megírt munkának hátránya a folyamatos olvashatóság nehézsége. Elfogadható, hogy a szerző családja tagjait a vonatkozó adatokkal együtt lexikonszerűen sorolja fel, bár ez is csak adatközlésszerűleg hat. De nem használ külön lapalji jegyzeteket, ahol a hosszú és a család története fejlődésének egységes szemléletét akadályozó, néha lapokra terjedő irodalmi idézetek könnyebben elhelyezhetők lettek volna. A sokszor hosszú oklevél-szövegbetéteknek néha csak annyi kapcsolatuk van a család történetével, hogy a család egyik tagját valamely esemény tanujaként több személlyel együtt említik meg. E szövegek a mű címében is ígért oklevéltárban a munka végéhez csatolva alkalmasabb helyre kerültek volna. Van a könyvben egy-két, a mű végén közölt jegyzékben meg nem említett sajtó- és olvasási hiba is. Így például a 128. l.-on reprodukcióban közölt leszármazási tábla szerint Petrichevich Vidnek első leánya Melith Pálné, míg ugyanennek a következő oldalon helyenként régies, máskor meg újszerű helyesírással átirított szövegében Melith Péterné szerepel; a Raduchi Petrichevich Miklósné. Both Anna által Mikola László részére 1554-ben adott (s a 320. l.-nál fényképmásolatban közölt) magyarnyelvű menedéklevél átirása (323. l.) szintén vegyes helyesírással készült és hiányos. Mindamellet a szerző értékes, a „magyar és horvát régi történelmi nemességnek“ ajánlott munkájával a két nemzet közti történelmi kapcsolatoknak megvilágításához jelentős mértékben járult hozzá és emléket állított annak a bánásmódnak is, amelyet a magyarság egy évezreden át a közéje telepedett nemzetiségekkel szemben tanúsított. A szép kiállítású könyv 20 műmelléklete eddig részben ismeretlen, művészettörténetileg értékes emlékeket állít előnk, köztük Petrichevich Horváth Kozma fogarasi főkapitány, erdélyi fejedelmi tanácsosnak olasz művész által készített komlói síremléke a leg-szebb erdélyi renaissance-műemlékek közé tartozik. **Botló Béla.**

Homeyer, G.: Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften. Im Auftrage der Savigny-Stiftung und mit

Unterstützung der Forschungs(not)gemeinschaft der deutschen Wissenschaft neu bearbeitet von Conrad Borchling, Karl August Eckhardt und Julius von Gierke. I. Abteilung: Verzeichnis der Rechtsbücher. Bearbeitet von Karl August Eckhardt. Weimar, 1934. 8°. XIII, 61 l. — II. Abteilung: Verzeichnis der Handschriften. Bearbeitet von Conrad Borchling und Julius von Gierke. U. o. 1931. 8°. 314 l. Ez a kiadvány tulajdonképen „harmadik kiadása“ egy nagy multra visszatekintő munkának. Első alakjában 1836-ban jelent meg mint H. saját kiadványa; ezt követte 1856-ban egy bővített és átjavított kiadás, mely mint a XIII—XV. századi német jogkönyvek labirintusában nyomravezető kalauz, egészen napjainkig közkezen forgott. Az a fontos szerep azonban, mely a német késő középkor, mint mondani szokták, a „Rechtsbücherzeit“ történetében a jogkönyveknek jut, már régóta szükségessé tette az e téren elért újabb eredmények összefoglalását. A berlini tudományos akadémia Savigny-bizottsága H. Brunner indítványára egy ilyen feladattal már 1901-ben megbízta C. Borchling-ot és J. Gierke-t, amit 1910-ben újabb megbízatás követett; a fáradtságos munka azonban a közbejött világháború miatt lassan haladt előre s csak 1931-ben, tehát a megbízatás után 30 évvel jutott el a nyomtatásig, akkor is csak az egyik része és pedig sajtószerű módon: a *második*, az, amely a jogkönyvek kézírataival foglalkozik. Az első „Abteilung“-ot, mely magukat a jogkönyveket tárgyalja, csak három évvel később, 1934-ben bocsátotta ki szerzője. A kiadvány méltó a ráfordított munkához. Az első rész öt csoportban foglalkozik a jogkönyvekkel, ezekkel a sajtószerű jogforrásokkal, „melyek eredetüket nem a birodalom, tartományok vagy községek jogalkotó tevékenységének, hanem jogtudós férfiak irodalmi munkásságának köszönhetik“. Legfontosabbak azok a könyvek, melyek az egyes területek Land- und Lehnrecht-jét, vagyis országos (mondhatnánk: köz-) és hűbérjogát foglalják össze, élükön maga az 1222—24 között keletkezett Sachsenpiegel, mely — mint ismeretes — a különböző jogkönyveknek: Deutschenspiegel, Schwabenspiegel, Frankenspiegel s ezek családjainak egész lavináját indította meg. A városi jogkönyvek közül H. külön tárgyalja a mühlhausi, magdeburgi, zwickaui, meisseni, eisenachi, liegnitzi, freisingeni és a bécsi jogkönyvet. Külön csoportot alkotnak az úgynevezett Rechtsgangbücher, az egyes „Spiegel“-ekhez készült glosszák és a különböző jogkönyvek összekapcsolódásából létrejött gyűjtemények, abecedariumok stb. Az egyes jogkönyvek tárgyalásának sorrendje a következő: A jogkönyv összes (szövegkritikai, egyszerű és iskolai) kiadásai s a rájuk vonatkozó irodalom; rövid bevezetés a jogkönyv keletkezéséről s a rá vonatkozó legújabb eredményekről; a jogkönyv összes fennmaradt formáinak ismertetése s ezek összefüggéseinek kimutatása. Az egyes osztályokba és csoportokba tartozó variánsokat azonban nem idézi dátum és hely szerint, hanem csak utal a „kéziratjegyzék“ megfelelő számára, melyet a II. rész tartalmaz. Az „új Homeyer“ jelentőségét misem bizonyítja jobban, mint az az egyszerű számadat, hogy az 1856.-i kiadásban felsorolt körülbelül 750 kézirat helyett itt több mint 1250-et találunk, a leírásukkal foglalkozó rész pedig az eredeti terjedelemnek majdnem háromszorosára növekedett. Szilágyi Loránd.

Balanyi György: Pázmány Péter népszövetségi tervezete. Budapest, 1933. 8°. 17 l. A harmincéves háború vérzivatarja között, 1631-ben létrejött francia-svéd szövetséggel szemben II. Ferdinánd a pápánál keresett támogatást, azt remélve, hogy VIII. Orbán rá

fogja bírni Richelieut a szövetség felbontására. Ennek a célnak elérésére utazott Pázmány Rómába s itt elkészítette népszövetségi tervét, amely Európa katolikus uralkodóit akarta egyesíteni a protestánsok és a török ellen. VIII. Orbán azonban annyira Richelieu hatása alatt állott, hogy Pázmány többszöri próbálkozása ellenére sem tudott a tervért lelkesedni s így a török kiűzése még egy fél-évszázadig elmaradt. B. kis munkájában erősen kidomborítja Pázmány hazafiságát, amely a katolicizmus mellett minden tettét irányította.

Bakács István János.

Pokorny Emánuel: A Szent Erzsébet szerzet, tekintettel budapesti kolostorára, templomára és női kórházára. Budapest, 1935. 8°. 170 l. 64 képpel. Buda XVIII. századi történetének irodalma értékes művel gyarapodott, melyben P. szorgos kutatások és élesszemű megfigyelések eredményeképp állít emléket a visszavonultan működő beteg-ápoló női szerzet tevékenységének s nyújt kolostora és temploma viszontagságos történetének megrajzolásával új vonásokat a porai-ból megéledő Buda képehez. A könyvet a szerzet alapításának és első fejlődésének története vezeti be. Megcáfolja azt az általánosan elterjedt, de téves hitet, mely II. András király leányát, Szt. Erzsébetet tekinti a szerzet alapítójának. Kimutatja, hogy a szerzet még csak nem is a középkorból veszi az eredetét, hanem azt Aachenben 1626-ban alapította Radermecher Apollonia. Már 1650-ben leánykolostor keletkezett Dürenben s ettől kezdve az anyakolostorból való kirajzás, az újabb és újabb telepek létesülése szinte napjainkig állandó maradt. Hazánkban a nővérek 1738-ban telepedtek meg először, Pozsonyban, ahol Esterházy Imre épített számukra kolostort és templomot. Budára csak 1785-ben kerültek, amikor II. József nekik adta a ferencrendiektől elvett, de katonai kórház céljaira alkalmatlannak bizonyult Fő-utcai kolostort és templomot. Az épületet a ferences rend emelte Buda visszafoglalása után a birtokába vett török mecset helyén. Az első igénytelen, szerény templomocskát csakhamar az 1731-től 1741-ig épült mai díszes, tornyos templom váltotta föl. P. szorgalmasan felkutatta a templom építésére vonatkozó forrásanyagot: az építésnek szellemi és gazdasági vezetésében résztvett rendfőnökök és testvérek névsora csakúgy fellelhető könyvében, mint a templomot alapítványokkal és adományokkal segítő adakozók neve. Sajnos, a források nem beszélnek elég világosan és így inkább csak következtetni lehet arra, hogy magában az építésben és a templom belső felszerelésének művészi kialakításában legnagyobb részük maguknak a ferences szerzeteseknek volt. Amennyire a szűkszavú híradásokból kitűnik, a templom építésében főként Benkovich Ágoston és Matchievich Jakab ferences atyáknak jutott nagyobb szerep. Az 1756-ban elkészült főoltárt talán Pavich Imre atya tervezte; a többi oltárnak, valamint a szentély és a mennyezet festményeinek készítőjéről mit sem tudunk. A szószéket a korábbi kutatás stíluskritikai alapon Bebo Károlynak, az óbudai Zichy-család sokat foglalkoztatott, jeles szobrászának tulajdonította; P. azonban a ferences protokollum néhány eddig ismeretlen adatával valószínűsíteni törekszik azt, hogy az is rendi testvér, névszerint Kranovetter József munkája. A szerző figyelme mindenre kiterjed: pontos alaprajz, méretek, építészeti és műtörténeti leírások egészítik ki a gondosan gyűjtött okiratos adatokat. Oltárok, képek, szobrok ikonográfiai és stílárius meghatározásait csakúgy részletesen közli, mint ahogy figyelmet szentel a templom faragott padjainak is, s egy szerény képességű oltárképfestőnek, a Szt. Flórián oltár mesterének, Held

Károlynak a nevét is megőrizte az elfeledéstől. Könyvét a templomban és rendházban egybeütt található művészi emlékek és ereklyék felsorolása s a kórház fejlődésének s mai szervezetének bemutatása teszi teljessé.

Kampis Antal.

Müller, Georg: Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten. 1192—1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen. (Beiträge zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Deutschen in Rumänien. 8. Heft II—III.) Hermannstadt, 1936. 8°. 181—534. l. Szerző az erdélyi szász történetírásnak napjainkban a legbuzgóbb és legtermékenyebb munkása. Jelen műve szerves egészet alkot a Századok 1936. évf. 111. l.-jában ismertetett első résszel, így az ottani megállapítások jobbra e második-harmadik részre is alkalmazhatók. M. továbbra is követi az első részben alkalmazott módszert: apró adatok tömegéből vonjale az önként adódó következtetéseket, amelyek szerves egészzé fogják össze az első olvasásra meglehetősen szétfolyó adathalmazt. A magánkegyúri jogról szóló mai ismereteink mellett valószínűnek látszik az a nézete, hogy az Andreanum nem megadja, hanem szentesíti a bevándorlás óta meglévő földesúri kegyúri jogot. Az újkori magánkegyúri jog terén ismeretei felülmúlják a miénket. A káptalani gyűlések szervezete, működése, a fraternitások, a gyűlések messzemenő önállósága a statutumhozás terén, a káptalani tisztségek viselői: a Dekan, Altdekan, Senior, Notar, Kollektor, Divisor stb., mindegyiknek a választása, működése, hatásköre, különleges jogai, amelyek közül a dékán jogai sok tekintetben egy püspökével felérnek: ezeknek a pontoknak az első részben tapasztalt alapossággal való tárgyalása tölti ki a munka jelen második, nagyobb felét. Szerző az idevonatkozó legkisebb részlet sem hagyja figyelmen kívül, túlzásoktól pedig megóvja az, hogy messzemenő következtetések levonására alig vállalkozik. Sőt éppen a túlságos adatszerűség az, amit a munka hibájául róhatunk fel. Letagadhatatlan hiányérzettel látjuk, hogy a szerző a bámulatos adattömeg összegyűjtése és szakszerű elrendezése után lemondott arról, hogy kísérletet tegyen az egész kérdéskomplexum szintetikus együttlátására, értve ezalatt egy olyan feldolgozást, amely a szász egyházi szervezet életét egyrészt az egyetemes szász kultúrfejlődés, másrészt az európai egyházi fejlődés síkjába állította volna be. Így azután csak a sorok közül olvasható ki a munka egyik legfontosabb eredménye, annak a megállapítása, hogy milyen nagy eredményeket ért el az erdélyi szász egyház a középkor végén az egyetemes egyházi hierarchiától való függetlenülés terén: olyan eredményeket, amelyek nemcsak az ekkor még egységes magyar egyházpolitikai fejlődésben egyedülállók, hanem a középkorvégi német Territorialkirche jegyeivel összehasonlítva is gyakran újat jelentenek. Igaz ugyan, hogy egy más, szellemtörténetinek nevezhető módszer az amúgy is tekintélyes terjedelmű munkát a kétszeresére növelte volna, de azt hisszük, hogy legalább ilyen arányban növekedett volna a munka magasabb értelemben vett tudományos értéke is. Jelenlegi formájában is kétségtelenül nagy értéke azonban az, hogy csaknem minden előmunkálatot elvégzett egy olyan szintézis számára, amely az erdélyi szász egyházi fejlődést a fenti szempont szerint fogja megrajzolni.

Barta István (Bécs).

Barabás Samu: Székely oklevéltár. 1219—1776. Budapest, 1934. M. Tud. Akadémia. 8°. XXXIII, 490 l. A XVIII. században meginduló tudományos nemzeti történetírás kiterjesztette figyelmét az

országos jogtól eltérő szokások szerint és saját önkormányzata alatt élő székelysége is. A nyugvóponthoz még ma sem jutott székely eredetproblémával kapcsolatos viták is mindig felszínen tartották a kérdést. Ezzel kapcsolatban sok ismeretlen forrás és okleveles anyag került napvilágra. Szabó Károly munkájának eredményeképpen 1872-ben megjelent a Székely oklevéltár első kötete s aztán az időrendi tekintetben többször újakezdődő kiadvány lassanként hét kötetre dagadt, melyek közül az utolsó 1898-ban jelent meg. A szorgalmas gyűjtőmunkában fontos szerep jutott a székely eredetű B.-nak, aki főleg a III. és IV. kötetet gazdagította számos becses adatot tartalmazó oklevéllel. 1898 után is folytatott gyűjtése eredményeként itt áll előttünk a Székely oklevéltárnak egy újabb, adatokban rendkívül gazdag kötete, mely elsősorban közlevéltáraink és az azokban elhelyezett családi levéltárak idevonatkozó anyagát foglalja magában. A függelékben foglalt és az átírt okleveleket is beleszámítva 5 XIII. századi, 21 XIV., 98 XV., 83 XVI. (közte 44 mohácsiéltől), 19 XVII. és 4 XVIII. századi, összesen 230 darab oklevelet közöl a kötet. Bennük a székelység sajátos politikai és magánjogi berendezkedésére minden vonatkozásban értékes anyag található. Az eredetileg vérségi alapokon nyugvó politikai és közigazgatási beosztást illetően például 1412-től többször megtaláljuk a székelység eredeti három nemzetségének (tria genera) emlegetését. Szerepel a Meggyes-nem, annak Meggyes-, Duder- és Kürt-ága, a Halom-nem, annak Názán- és Péter-ága, az Ábrán-nem és annak Ujág-ága, a sepsiszéki Odvar-ág és Kóvér fiainak ága, mint a székelység további politikai és részben vérségi osztódása; nemcsak részben új ágneveket kapunk bennük, hanem az eddig ismertnél sokkal korábbi előfordulásukat is. A székek feltűnésére, azoknak az ágak meghatározott sorrendje szerint szabályszerűen öröklődő tisztségeire, a választott tisztviselőkre és a székbeli esküdtekre vonatkozólag is találunk igen korai adatokat. Eredetiben közli a kötet az egész székelység által tartott 1505. évi nemzetgyűlésnek eddig csak magyar fordításból ismert végzéseit. Adatokat nyújt a székelyek magánjogi berendezkedését, a birtokoknak magtalan halál esetén királyi jogot kizáró, a székelységekre történő visszaháramlást, a férfileszármazók hiányában örökösödési jogot nyitó fiúlányságot illetően. Korai említését találjuk vagyoni census alapján létrejött társadalmi tagozódásnak, továbbá a földönlakóknak, a jobbágyoknak. Gazdaságtörténeti szempontból az eddig ismert adatokat értékesen egészítik ki a földközösségre, a fűkötéssel, nyíllal történt osztásokra vonatkozó oklevelek, valamint a zaláni, zágoni és udvarfalvi XVI—XVII. századi falutörvények, melyek az osztások rendjét és a hozott határozatok megtartását szigorúan előírták. Művelődéstörténeti szempontból becses a Tarnóczy Sebestyén kézdiszentléleki udvarában fenntartott iskola XVI. század-végi fegyelmi szabályzata, mely nemcsak a tanítás rendjét és az iskolai rendtartást foglalja magában, hanem előírja a tanulók egész napi foglalkozását és szabályozza azok viselkedését tanulási időn túl is s főleg a Venusról és Cupidóról szóló virágénekék és egyéb tiltott könyvek olvasásától óvja az ifjúságot. Tomory Pálnak 1515. jún. 12-én Eperjes városához intézett, már régebben is közölt levele a pogánykori mitológiának az augsburgi csata utáni események és Lél kivégzése kapcsán közismert, a székelyeknél még mindig fennálló vonására mutat rá, mely szerint azok, akiket a székelyek megölnek, a másvilágon az ő szolgálkai lesznek. A székelységen kívül értékes adatok találhatóak az erdélyi három nemzet másik két tagjára, a magyarokra és szászokra is. Nevezetes a szárazpataki rutének országos viszonylatban is aránylag igen korai, 1324-i említése.

Nevük alapján nagyrészen szintén ruténeknek kell tartanunk azokat a szerkesztő által oláhnak minősített menekülteket is, akik 1692-ben Kálnoki Sámueltól a szárazajtai erdőbe telepítve, ott Zalánpatak falut alapították.

A kötet bő és tárgyvi tekintetben is teljesen kielégítő név- és tárgymutató egészíti ki. A forrásközlés, melyben a szerkesztő a Történelmi Társulat forráskiadási szabályzata szerint járt el, kiváló és gondos, bár B. a békekötés óta még távolabbivá vált Háromszékből irányította a szedés és korrektúra fáradságos munkáját. Amikor ennek a székelységre vonatkozó forráskiadványnak megjelenését a történettudomány öszinte nyereségeként könyveljük el, köszönettel és elismeréssel adózunk a szerzőnek, aki annyi idő után sem hagyta veszni dőbe menni még jóval a világháború előtt nagy szorgalommal és sok fáradsággal összegyűjtött anyagát, és a Magyar Tudományos Akadémiának, mely a középkori forrásanyagkiadás csaknem teljes szünetelése közepette elősegítette a szerző szép szándékának valórválását.

Fekete Nagy Antal.

Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Budapest, 1935. 8°. X, 553 l. Az Erdély iránti kegyelet adott ösztönzést e testes kötet megírására. Szerzője Erdély „boldogabb jövőjéhez“ szeretne hozzájárulni, midőn a magyarsághoz való tartozás tudatát igyekszik munkájával ébrentartani. E nemes cél megvalósítása érdekében nem kisebb feladatra vállalkozott, mint a három erdélyi nemzet és a négy bevett vallás történetének megrajzolására. A sajátos erdélyi alkotmány fejlődését végigkíséri azon a változatos úton, amely a középkori Erdélytől a mai Erdélyig vezet. A terület szellemi és anyagi életét irányító magyarság, székelység és szászság mellett figyelme kiterjed a „negyedik nemzet“re is: az oláh lakosság helyzetével, fokozatos erősödésével és térhódításával az első telepések megjelenésétől kezdve szintén behatóan foglalkozik. Mindezeket E. elsősorban az irodalom alapján ismerteti, egyúttal azonban felhasználja a kiadott forrásanyagot és ennek segítségével írja meg azokat a részeket, amelyeknél feldolgozások nem állottak rendelkezésére. Bár sok esetben alig gyarapítja eddigi ismereteinket, munkájának mégis vitathatatlan érdeme, hogy dicséretes alaposággal, világos előadásban hozzáférhetővé teszi a tárgyalt kérdéseket mindazok számára, akiket érdekel Erdély sorsának alakulása. Az író tárgyszeretetének tulajdonítható, hogy némelykor olyan jelenségeket vagy eseményeket részletez, amelyek nem volnának feltétlenül szükségesek a vázolt fejlődés szemléltetéséhez. Könyvéből világosan látszik, hogy az erdélyi történet egyes szakaszait mennyire elhanyagolta a magyar történetírás, mennyire hiányzanak néhol a részletmunkák, amelyekre az összefoglaló feldolgozás támaszkodhatna. Szilágyi Sándor a Rákóczi-felkelés után következő időket csak „rövid kivonatban“ tárgyalta, mert „e kornál már megszakad a történelmi irodalom“ s a munkájának megjelenése óta eltelt hét évtized alatt alig akadtak olyanok, akik kísérletet tettek volna ennek a hiánynak pótlására. Amilyen mértékben érdekelte ugyanis a történészeket az önálló állami életet folytató fejedelemség sorsa, annyira nem méltatták figyelemre Erdélyt mint Habsburg-tartományt. Így azután éppen a hozzánk közelebb eső századok maradtak homályban, amelyek a mai helyzetet talán több vonatkozásban meg tudnák magyarázni. A világháború óta történetírásunk kötelezettsége Erdéllyel szemben sokszorosan megnövekedett. Nagyon időszerű feladata a román történelmi irodalom ered-

ményeinek állandó ellenőrzése és az erdélyi mult kevésbé ismert fejezeteinek : a gazdasági és társadalmi élet fejlődésének, valamint a népesség alakulásának feltárása „a historicusok igaz szabadságával“, akiknek — az erdélyi történet egyik nagy fordulójánál élő Cserei Mihály szerint — „mindenkor igazat mondani s írni szükség, hazudni pedig, vagy valamelyik résznek hízkelkedni tilalmas“.

Sinkovics István.

Lungu, Basile J.: *Les Grandes Puissances et les Principautés roumaines de 1821 à 1826.* (Mélanges de l'Ecole Roumaine en France, XII. 1934. 8°. 192 l.) Az európai politika erőjátékában mutatja be a román terület alakulását a Vladimirescu-felkelést követő fontos években, forrásanyag és irodalom alapján. A felkelést a Szentszövetség eszmészférája elejti, de utána a török háttérbeszorítását maga az orosz politika végzi el; az orosz befolyás döntő lesz, amit a másik erős Balkánérdekeltségű hatalom, a monarchia Metternich-politikája nem képes megakadályozni.

Elekes Lajos.

Bickel, Otto: *Russland und die Entstehung des Balkanbundes 1912.* (Osteuropäische Forschungen, hrsg. v. Otto Hoetsch. Neue Folge, Bd. 14.) Königsberg Pr. und Berlin, 1935. Ost-Europa-Verlag. 8°. VIII, 173. l. A kiváló sorozatnak ez az új kötete is a háborús felelősségre vonatkozó német irodalom lehiggadását bizonyítja. Közvetlenül a világháború után az entente-hatalmak, később Oroszország bűnössége állott előtérben. Bickel nem *bűnösségről* beszél, sőt a *felelősség* kimondása helyett is arra utal bevezető szavaiban, hogy Oroszországot geopolitikai helyzete terjeszkedésre kényszerítette. A háborút megelőző években Oroszország több ízben segített kikaparni a más gesztenyéjét, anélkül, hogy ő maga elérte volna azt a célt, amelynek kedvéért 1908 előtt a monarchiát az annexióra, 1909-ben Olaszországot Tripolisz megszerzésére bátorította, t. i. a tengerszorosok fölötti uralmat, vagy legalább a szabad átjárást. Ez a sikertelenség idegesítette az orosz közvéleményt és a vezető államférfiakat. Még a békés hajlamú Szazonov is félt attól, hogy Oroszország a sorozatos kudarcok miatt elveszti a balkáni szláv népek bizalmát s ezért túlságosan engedékeny volt velük szemben. Ugyancsak a balkáni szlávoknak és az ezeket pártoló pánszláv irányzatnak hódolt be Izvolszkij, mikor nyugati rokonszenvei ellenére magáévá tette Csarikov képtelen ideáját: Balkán-szövetség alakítását Törökország vezetése alatt, hogy ennek fejében megnyerje a tengerszorosokat. Törökországot ebbe a szövetségbe bevonni valóban nem sikerült, de a Balkán-szövetség (mint a XIX—XX. század legerősebb szövetségei: a német-osztrák-magyar, az angol-francia és az angol-orosz) az elképzelhetetlenből valóra vált. Amíg azonban ez a szövetség megkötött, addig a diplomáciai játék kaleidoszkópszerűen dobott felszínre változatosnál változatosabb tervek s el kell hinnünk, hogy a balkáni háború egészen más szövetségi viszonyok közt is kitörhetett volna. Egyik, Aehrenthal által visszautasított elgondolás pl. román-bolgár-török blokk lett volna, osztrák-magyar vezetés alatt. Ezt a kombinációt és több más társát az a meggyőződés dobta a halvaszületett ideák közé, hogy Balkán-szövetség abban a formában, amelyben végül létrejött, egyszerűen elképzelhetetlen. Szerbia észak felé, a monarchia ellen csinált frontot, Bulgária csak Törökországtól nyerhetett. Montenegro csatlakozását hihetatlenné tette a dinasztikus féltékenység: Miklós király önállóságának végét jelentette volna a nyelvre, vallásra és vérre rokon szerb nép nagyobb arányú győzelme. Görögországot Szerbiával is, Bulgáriával is ellen-

tétbe állította a macedoniai nemzetiségi viszonyok kuszáltsága. Fokozta a valószínűtlenséget Ferdinánd bolgár királynak általánosan tényként ismert megbízhatatlansága. A lehetetlenséget lehetővé Bosznia annexiója tette. Nyomban az annexió után megtörtént az, ami a Balkán-szövetség létrejötte után is hihetetlen maradt: Szerbia közeledett Törökországhoz, majd szövetséget kötött Montenegróval. Ennek a két lépésnek eredménye gyorsan megsemmisült, de újabb élénkséget vitt a balkáni diplomáciába a racconigi találkozó, majd az olasz-török háború. Páratlan érdekességű színjáték indult meg ezzel. Olaszország, amely az Adria uralmára, s ezért Albániára vágyott, ellentétben az 1935/36-i abesszin háborúval, készületlenül ment Tripolisz meghódítására. A váratlan ellenállás lekötötte minden erejét, emiatt kerülnie kellett a balkáni vagy éppen európai komplikációkat. Mikor tehát Izvolszkij, Venizelosz és mások arra biztatták, hogy tegye át a harc színterét a Balkánra, ettől óvakodott, sőt nem kért a balkáni államok szövetségéből sem. A készülő balkáni szövetségnek tiszta nyereség volt az olasz-török háború minden napja, hiszen az Törökországot, a kiszemelt áldozatot gyöngítette. Ezért ők a diplomácia történetében is ritka színleléssel (miután Olaszország nem kért az ő segítségükből) Törökországot buzdították kitartásra a balkániai közös ellensége, az olasz ellen. Eközben néhány hónap alatt bámulatos titoktartással megszervezkedett a szövetség. 1912 március 13.-án, különösen Hartwig belgrádi orosz követ buzgólkodása folytán, létrejött a bolgár-szerb szövetség, katonai konvenció ezt csak május-augusztus folyamán egészítette ki. Görögországgal Bulgária megegyezése május végén, katonai konvenciója csak szeptemberben kötött meg, az utolsó pillanatban csatlakozott Montenegro, amely aztán megindította a háborút. Szemléletesen írja le B., hogy ez a szövetség, amelyet orosz államférfiak biztosan kézben tartható eszközül gondoltak ki a monarchia ellen, hogyan esúszott ki a cári kormány kezéből, és hogyan vált tanácskérő vazallusok tömörüléséből Szentpétervárral szemben is titoktartó, legföljebb utólagos jelentést tevő önálló tényezővé. Bár a szövetség létrejötte Ausztria-Magyarországra vereség volt és bár a kitört háború tovább gyöngítette Oroszország örökös ellenségét, a török birodalmat, az orosz külpolitika megint kudareként könyvelhette el, hogy mint Bosznia annexiója és Tripolisz meghódítása alkalmával, úgy most is az ő általa nyújtott biztonság fölhasználásával nyertek mások, míg maga a tengerszorosok ügyében egy lépéssel sem jutott előbbre.

Török Pál.

Nitra. Dejiny a umenie nitrianského zámku. Na pamiatku kniežata Pribinu. (Nyitra. A nyitrai vár története és művészete. Pribina uralkodásának emlékére.) Trnava, 1933. Spolok Sv. Vojtecha. 8°. 159, VIII l., 59 tábla. A 6 tanulmányból álló könyv célja történettudományi módszerrel megrajzolni Nyitra és közvetlen környékének arculatát és hagyományait, főleg művészettörténeti alapokon. A hagyomány megjelölése igen találó: a Nyitrán élő szláv fejedelmek, első sorban Pribina hosszabb-rövidebb haborás után a nyugati kereszténységhez csatlakoztak. Pribina ez érdemét és jelentőségét a magyar történettudomány is ismerte, ellenben sokkal kevésbé foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy ez a tradíció milyen fokban élt a honfoglalás után és mennyiben hatott a magyar kereszténység kezdetén. Nem fogadható el Hofman ama elmélete, hogy Szt. István a nyitrai püspökséget érsekséggé szervezve Esztergomba helyezte át és bár első püspökeink között kétségtelen a szlávok illetve morvák nagy száma,

ezt sem kell feltétlenül a nyitrai hatásnak tulajdonítani. Az első tanulmány Nyitra és környékének történelemelőtti emlékeit tárgyalja. Írója, S. Jansák, a prehisztórikus településben három csoportot különböztet meg: nyílt településeket a folyóvölgyek terrasszán (a Nyitra balpartján Tornostól szintén megszakítatlan vonalban Zsitvafödémesség s hozzá a jobbparton Ivánka, Berencs, Komjáti stb.), nyílt, megerősítetlen telepeket a Dunákon, szigeteken és félszigeteken (Kis-Várad, a Gergelyfalva melletti „Árkos“ stb.) és megerősített várakat a hegyeken (Zobor, Nagy-Terbóc stb.). J. Eisner a nagymoráviai birodalom korából származó felvidéki emlékekkel foglalkozva, rövid vázlatát adja a VI. században mai hazájukban megtelepedő cseh és tót népelemek archeológiai emlékének. Megállapítja, hogy az avarok csak sporadikusan telepedtek meg a Felvidéken, bár a fontosabb pontokat, mint például Dévény várát, amely a duna- és morvavölgyi utak átkelőhelyét őrizte, a kezükben tartották; szerinte a cseh és tót települések nemzeti síri falvak és várak voltak. Egy megjegyzése azonban gondolkodóba ejtheti a magyar történészeket is és pedig az, hogy a Morva völgyében a IX.—X. századból, tehát éppen a nagymorva birodalom kialakulásának korából sok keszthelyi kultúrához tartozó, tehát török kultúrájú sír került napvilágra. Kérdés ezután: milyen szerepet játszottak a beolvadt avarok a birodalom kialakításában. A Felvidéken található leletek közül kiemeli a pogánykori szláv sírokat (például Pöstyén mellett) és a későbbieket, melyek már bizánci és nyugateurópai motívumokat tartalmaznak és Nyitrán kívül a vele szoros összefüggésben levő Turócbán fordulnak elő. Két várat is ismertet ebből a korból, Dévényt és Nyitrát, mely utóbbi esetében a kontinuitás meglepő, mert a XI. századból származó, magyar pénzeket tartalmazó sírok a Nyitra völgyében épp úgy megtalálhatók, mint a régi nagymoráviai kor szláv sírjai. A harmadik tanulmányban 1930—31. évi ásátások egyik vezető cseh archeológusa, Mencl a nyitrai vár középkori építészetét tárgyalja. A talált leletek a XIII. század elejéről valók, ami az ásátások kudarcát jelenti, hiszen a cseh archeológia a nyitrai vártól sokkal régebbi leleteket várt, nevezetesen a pribinai templom felszínre kerülését. Mencl a források adatait interpretálva mégis két megelőző templom létezését teszi fel. Az egyik Pribináé, amely fából volt (ezért nem is maradt fenn), a másik a Szt. Emmerám-templom, amelynek keletkezési korát a X. század második felében állapítja meg. Itt azonban érvelése hibás, amennyiben felteszi, hogy Nyitra a X. században a cseh birodalomnak volt része. A birodalom ekkor a regensburgi egyházmegyéhez tartozott, amelynek patrónusa éppen Szt. Emmerám s az ő tiszteletére avatták fel a nyitrai templomot. Ez a templom egészen a XI. századig fennállott. Az ásátások folyamán napfényre került XIII. századi templom román stílusa után ítélve a század elején, a tatárjárás előtt keletkezett. V. Wagner a barokk emlékeiről ír, főleg a katedrális újjáépítésével kapcsolatban. Ennek keretében megemlékezik Galliarti festőről és a szobrászokról: Pernegger Jánosról és Vogerl Mártonról. F. Hofman a XIX. század építkezéseivel foglalkozik s ezt kiegészíti az egyházi kincsekről írt tanulmányával. Az egyházmegyei könyvtárról R. Formának ad rajzot, kiegészítve Wagner Józsefnek „A nyitrai egyházmegyei könyvtár kéziratai és régi nyomtatványai“ (Nyitra, 1886.) című tanulmányát. Egészben véve a könyv képet ad arról a lázas tudományos munkáról, amellyel cseh és szlovák történészek saját multjuknak azon részeit igyekeznek felderíteni, melyekkel a magyar történetírás nem foglalkozott.

Fügedi Erich.

Emlékkönyv. Hornyik János halálának félszázados évfordulója alkalmából kiadta a Katona József Társaság. Szerkesztette dr. Garzó József. Kecskemét, 1935. 8°. 129 l. Hornyik János Kecskemét város szülötte, tisztviselője, mindenképpel pedig historikusa volt. Négy kötetes várostörténete fölött hét évtized múlt el s ha szemlélete, érdeklődése, sőt stílusa is ósdinak tűnik fel ma már, a munka, megbízhatósága értékéből mit sem veszítve, ma is egyik sokat forgatott és idézett helytörténetünk. A szülővárosban, ahol egyébként utcanév is megőrökíti Hornyik emlékét, 1894-ben már megjelent egy Hornyik-émlékalbum, melyet most, halála félszázados évfordulóján, a Katona József Társaság jóvoltából, de a város vezetőségének és közönségének megértéséből is, újabb emlékkönyv követett. Valószínűleg tehát Hornyik-kultusz él Kecskeméten s ez szokatlan jelenséget örömmel regisztráljuk mint a történetírói munka — részben bizonyára a lokálpatriotizmus tisztvesztéséből is táplálkozó — megbecsülésének a jelét. Az emlékkönyv a bevezetések után Hornyiknak tizenegy olyan kisebb tanulmányát tartalmazza, melyek hat-hét évtizeddel ezelőtt kecskeméti lapokban láttak napvilágot. A cikkek e lapokban, melyekből teljes sorozatot Kecskeméten is csak egyet ismernek, ma már valóban hozzáférhetetlenek, de a történetírói körökhöz egyébként is csak ez újabb megjelentetés által jutnak el. A multból már valósággal kiásott helyi vonatkozású Hornyik-cikkek nem egyforma értékűek. Egyesekkel bizonyára csak a kegyelet láttatta meg másodsor is a napvilágot, mások ellenben — így a mult század első felében lejátézdott, a parasztpolgárság és a bennlakó nemesség viszonyára érdekes fényt vető társadalmi mozgalmakról, valamint a város sokévszázados pesti házbirtokáról szóló tanulmányok — ma is fel fogják kelteni a figyelmet. Igen hasznos munkát végzett Garzó városi főlevéltárnok a változatlan állapotban közölt cikkek kimerítő jegyzetelésével. A ma már nem ismert Hornyik-korabeli viszonyokhoz kapcsolódó cikkek megértését e kitűnő jegyzetek teszik lehetővé.

Szabó István.

Sztankai István: A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszertárakra vonatkozó adatok. Budapest, 1935. 8°. 272 l. Sz. — kissé homályos, de kétségtelenül nagyon szerény című — munkája voltaképpen gyakorlati célokat szolgáló kézikönyv, közelebbi ismertetése tehát nem e folyóirat keretébe tartozik; itt mindössze azért foglalkozunk vele, minthogy a gyógyszerészet multjára vonatkozó adatokat is tartalmaz. A munka, bizonyos általános alkotmányjogi természetű bevezetés után, két főrészből áll. Az első rendszerbe foglalva adja a gyógyszerészet ügyét szabályozó, jelenleg érvényes rendelkezéseket: törvényeket, kormányhatósági rendeleteket és egyéb jogszabályokat s közben, az egyes kérdéseknél, természetesen a jelenlegieket megelőző rendelkezéseket is ismerteti. Különösen messze nyúl vissza korban ott, ahol a gyógyszertárak jogi helyzetének, helyesebben tulajdonjogának fejlődését tárgyalja. A magyarországi gyógyszerészet kezdeteiről, régmultjáról itt előadottak azonban bizonyára csak a tárgy élénkítésére kívántak szolgálni, általános történeti összefoglalásnak ugyanis túlságosan vázlatosak és hiányosak volnának. A könyv második fele a székesfőváros területén működő gyógyszertárakkal foglalkozik kerületenként és egyenként: szól a gyógyszertárak keletkezéséről, helyéről (helyváltoztatásairól), s felsorolja eddigi tulajdonosaikat. Ez elsősorban mai, praktikus rendeltetésű segédkönyv tehát a magyar gyógyszerészet közelebbi multjára nézve is szolgál bizonyos útbaigazításokkal s e tekintetben mintegy kiegészít.

szíti Baradlai és Bársony hatalmas — a terjedelemmel ugyan arányban nem álló értékű — munkáját (A magyarországi gyógyszerészet története, Budapest, 1930.), mely viszont inkább a régebbi korra nézve használható eredményesebben. **Varga Andre.**

Lederer Emma : Egyetemes művelődéstörténet. Budapest, 1935. 8°. 368 l. A könyv címe alapján azt várnók L.-től, hogy az emberi művelődés fejlődésének jelenségeivel ismertet meg bennünket, az embercsoportok és életközösségek formáival, mindennapi berendezkedésével, szellemi vagy szellemet nem ismerő életével és nemcsak az emberiség vezéregyéniségeinek eszmevilágával. De L. helyett inkább a művelődés eszményeit mutatta be nekünk : a kristályokat, sokszor elhallgatva a lelőhelyek nem egyszer tisztátalan, de mindenkor emberi körülményeit. Azt lehetne mondani, hogy nem művelődéstörténelmet, hanem fejlődéstörténelmi ismeretelméletet írt. De hangsúlyoznia kell minden bírálatnak, hogy ezen a kérdéscsoporton belül L. előnyösen oldotta meg feladatát. Jó érzéke van ahhoz, hogy az emberi szellem legnagyobbjainak a gondolat-tömegéből ki tudja választani azokat a megnyilatkozásokat, amelyek valóban hozzájárultak a fejlődéshez és ezáltal előmozdították egy bizonyos kultúr-állapot kibontakozását. A részletkérdések kapcsán nem egy megállapítása túlzottnak látszik — mint például a reneszánsz rajza —, de tény az, hogy a kornak több önálló kutatója hasonló megállapításra jutott a társadalmi élet elemzése közben. L. tolla nagyon alkalmas arra, hogy rövid mondatokban világok sorsát rójja papírra, de ugyanekkor messze távolságokra beállított tekintete nem vette észre, hogy jellemzése helyenként a fölületen mozog, hogy hűtlen lett feladatához és a kultúrideálok széleskörű ismertetése helyett a „diplomáciai“ élet legegyszerűbb jelenségeit tartja szükségesnek bemutatni. Ez azonban elenyésző hiba egy olyan írónál, akinek a széles olvasóközönség általános műveltségére kell számítania s nem tételezheti fel róla magának a diplomáciai fejlődésnek ismeretét sem. A könyv módszerei felépítése a legnagyobb szaktudásra vall, L.-t szinte egyedülálló olvasottság emeli ki a hasonló jellegű munkák íróinak sorából. Ez a nagy olvasottság a könyv beosztásában is érezteti kedvező hatását ; különösen örömmel olvastuk az egyes fejezetek alcímeiben az európai történettudomány nagy úttörőinek jellemző gondolatait. Kifejezetten L. egyéni eljárása, hogy még százados átmérőknek is megkeresi és megtalálja a kiemelkedő értékjellemét és ezáltal kiválasztja az emberi szellem egyes korainak egységében megjelenő individuális vonásokat. Ha ezek miatt időnként erőltetett túlzásokba kell esnie — például a XVI. századnál nem sokat mondó, mert csaknem minden fejlődésállapotban megjelenő jelző a „vajúdó“ —, az semmi esetre sem L. hibája, hanem fogyatékosága az egyetemes emberi kultúrtörténelemnek, amely még nem jutott el addig, hogy rövid korokat egy lényegbevágó kifejezéssel jellemezzen. L. stílusa könnyed, gördülékeny, zökkenésmentes, ha helyenkint egy mondaton belül használt jelen és múlt, többes alany — egyes állítmány csúszik is bele a fogalmazásba. Ha műve nem is a teljes emberi művelődés fejlődésének összefoglalása, de mindenesetre a művelt nagyközönségnek szóló, kitűnő kézikönyve az emberi eszmék történetének.

Komoróczy György.

Breysig, Kurt : Psychologie der Geschichte. Breslau, 1935. 8°. XX, 194 l. Ismertetésünk kritizáló része előtt megpróbáljuk könyvünk gondolati tartalmát bemutatni. Római számmal a szerzőtől „könyvnek“ nevezett részeket jelöljük, arab számmal a szakaszokat ; a

jellemzően „daraboknak“ nevezett fejezeteket lehetőleg gondolatjelekkel fogjuk szétválasztani egymástól. Jellemző műszavait is meg-meghagyjuk.

I. *A gondolkozó én.* 1. A világnak tapasztalhatósága. Igazán kritikus bölcelettörténet még mindig hiányzik. Például Descartes tanának is vannak kritikátlanul átvett részei. Pedig ő maga is áttörte már az általa felvett alaptételt, a cogito, ergo sum-ot. Szerző e tételt nem mellőzi, hanem kiegészíti a sentio, ergo summal. A szavak nélküli érzelmentükrözésre térve, megkülönbözteti a gondolattudatos és érzelmtudatos érzést (sentio) s vizsgálja viszonyukat egymáshoz, meg a szó-előtti nyelvhez. — 2. A szó- és érzelmentükrözés fejtegetése a könyvnek egyik leghosszabb szakasza. Négy fejezeten keresztül iparkodik a szerző szétválasztani őket, határvonalat húzni szempontjuktól állat és ember között, rajzolni a szótükrözésre való átmenetet az őskorban s bizonyítani elméletét a mai lelki szerelem-történet által: mekkora és miféle szerepe van az érzelmeknek a szavakba-foglalás s egyáltalán a tudatosság előtt; mily szoros kapcsolatuk az érzelmi ingerek világgal s hogy egyrészt időbeli elsőbbségük van a gondolatokkal szemben, másrészt túlsúlyuk a világkép kialakulásában. — 3. Majd a fogalomalkotás történetiségéről és a fogalmak „történetietlenségéről“ elmélkedik. Bizonyítékok: kettős jelentésű szavak az őskori nyelvben s a nyelv későbbi fejlődése, például a tudományos fogalmak terén.

II. *A gondolkodás eszközei.* 1. A gondolkodási és agyfolyamatok azonosak. (Eredetiben is idézzük: Die Dasselbigkeit der Denk- und Gehirnvorgänge.) Szerző a parallelizmus és kölcsönhatás tanainak elutasítása után utal arra, hogy a tapasztalható valóság minden történése anyaghoz kötött s ez alapon énünk lelki viselkedését elfogadja ugyan, de a lelket nem. Egész további elméletét a fiziológiai emlékezésre építi s ez alapon a gondolatok keletkezésének — valamint az agy-gondolat-folyamatoknak is csak egyetlen alakját engedélyezi: a gondolatasszociációt. S mivel minden gondolkodás a kívülről jövő benyomásoktól s ezek emlékképeitől függ: ez alapon belvilágunk teljesen függ a külvilágunktól. Az említett egyetlen folyamatot természetesen majd agyi oldalról tekinthetjük, mint benyomást, majd gondolkodási oldalról, mint gondolatkapcsolatot — aminthogy az előbbi túlnyomóan agyi, az utóbbi túlnyomóan gondolkodási történéis. Emez ismét két komponensből: az emlékképkészletből és az agytevékenységnek erőkvantumából áll. 2. A gondolkodó én osztatlan s az akaratú gondolat egyenlő a többi fajtával. Gondolkozásunk folyama szimplán futó szalag. Az agyi s gondolati folyamatok előre meg vannak szabva. Nincs vagyis külvilág és belvilág között, szabadság és megkötöttség között: ugyanazon egy „világ- és éntörténéisnek“ van csak külső és belső fele.

Az olvasónak, mire eddig elér, elfogy a türelme s már nem érdeklí, hogy vajjon mit mondhat a hátralevő két „könyvben“ a „természetnek és szellemnek kutatási módjairól“, valamint a „természet- és szellemtudományoknak közös céljairól“ az az elmélkedő, aki a fentebbi sokkal egyszerűbb és sokkal tisztázottabb témákról az említett állításokat tudta manapság komolyan gondolni és publikálni. Sivár csalódás-érzés lesz e könyv olvasóján úrrá, hogyha más német aktív történetíróknak történetelméleti eszméléseire gondol. Milyen termékenyítő teóriák fakadtak ezekből például Lamprecht-nél, vagy klaszszikusan tudományos analizisek például E. Meyernél s józan tartalmi-tárgyi történetbölcelet Th. Lindnernél stb. Míg ime e szerzőnél: ha lélektan, akkor a már Wundt-tól ostorozott tudományelőtti vulgáris

pszichológia, ha metafizikai spekuláció, akkor teljesen elavult monista szimplifikáció lesz belőle. B. e pontban nem fejlődött: *ugyanazt* az értelenséget tanusította szakmájának filozófiai vonatkozásaival szemben már harmadé évvel ezelőtt, mikor a Windelbandéktól kezdett mély és finom tudományelméleti vitát az általa felfedezett 24 „történeti törvénnyel“ próbálta lapos pozitívista természetű tudományos szellemben eldönteni. Igaz ugyan, hogy épen e vita óta — hála Rickertnek s M. Webernek — világosan tudjuk, hogy kitűnő gyakorlati történetíró lehet valaki rossz pszichológiai teóriái ellenére és egyáltalán elvont történelemelméleti tudatosság nélkül. De hogy B., aki aránylag kedvezően fogadott konkrét történeti munkát írt már s most éppen az *emberiség* történetének lényegét akarja *megmagyarázni* nyolc kötetben, ilyen teoretikus naivitásokat vallhat a történelem lélektana cím alatt: ez alig érthető. Vagy csak így: annyira csupán saját történeti tárgy-témaiba korlátozódik bele gondolatjárása, hogy hiányzik a kellő lélektani iskolázottsága s akár csak némi tájékozottsága is az újabb német bölcelet terén. A sentio ergo sumot oly diadalmas új találmányként tudja hirdetni, mintha nem vált volna közkinccsé éppen a történeti megértésre nézve már évtizedekkel ezelőtt Diltheynek cogito-t és sentio-t egyaránt átfogó formulája: *Leben erfasst hier Leben*. És a szerzőnek, úgy látszik, — s ez igen jellemző s áruló — egyetlen lélektani (!) segédkönyve Th. Ziehennek idézgetett *fiziológiai* lélektana volt — mintha nem is szakadt volna le már harmadszázada a lélektan a fiziológia emlőiről. Fenomenológiai iskola, metafizikus lélektan s a német tudományok újabb idevágó irányai: ezeknek semmi nyoma könyvében, illetőleg gondolatvilágában. Professzortársa, N. Hartmann is hiába dolgozta ki újabban hatalmas kötetekben a szellem szabad világát: B. még a „volle Vorbestimmtheit des Denkgeschehens“ -nél tart — számtalanszor a legfelületesebb formában elismételgetve minden gondolati „történésnek“ (s nem *aktivitásnak*) — s ez szerző terminológiájában egész lelki-szellemi világunkat jelenti — teljes előre-meghatározottságát! Egyáltalán, kevés jót mondhatunk az egész munkáról. Itt-ott akad csak benne helyeselhető részlet, például ha konkrétobb példákkal foglalkozik, vagy mikor az érzelemnek tudatosság előtti szerepéről írogat. Továbbá abban az egységesítő hajlamában, mellyel a Descartes-i és platonai szétszakításokat bírálja, a jóindulatú olvasó kiérezheti szándékának egészséges magvát. Némelyeknek talán tetszik a szerző előadásának kényelmessége; bennünket inkább bántanak szavakba-fulladásá s henyé ismétlései. Tetszhetik gondolkozásának bizonyos közvetlensége is annak, ki ezt egy nagytekintélyű tudóstól nem veszi primitívségnek. S végül némileg megengesztel mindnyájunkat az a szerény s vallomásszerű megérzés, mellyel ezeket a különböző időből s alkalmakból eredő tanulmányait közrebocsátja: „Nem tudom, a hivatásos filozófusok mit szólnak majd hozzám s megtűrik-e egy szakember részéről, hogy ilyen általános kérdéseket a maga sajátos kutatásának eszközeivel vizsgáljon?“ Am a szakfilozófusok e megtevesztő című, de ma már senki illetékest meg nem tévesztő tartalmú műre bizonyára szóltalanul csóválják fejüket. Mivel azonban B. „minden visszhangért“ háláját igéri, íme mi megfogalmazzuk bírálatunk végső konkluzióját: próbálja meg a szerző most induló hatalmas művének (Geschichte der Menschheit) kezdő tételét: a történelem minden más tudományt kizárhat maga mellől — mielőbb érvényteleníteni saját *elmékedő* személyére nézve. A tudományos történetelmélet részére ugyanis már végleg érvénytelenítette a szerzőtől „kizárt“ modern német filozófia.

Szücs Lajos (Nagykanizsa).

Lietzmann, Hans : Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1—2000 nach Christus. (Sammlung Götschen.) Berlin, 1934. 16°. 127 l. L. a Götschen-sorozat könyveit jellemző rövidséggel ad gyakorlati útmutatást a nyugati kultúra multjával kapcsolatos kronológiai műveletekre. Könyve öt fejezetében a matematikai kronológia tudnivalóit a gyakorlati kortan számításai és táblázatai követik. Az első fejezetben a keresztény éra esztendejével foglalkozik s legbővebben annak két naptárát, a Juliánusit és a Gergely-félét ismerteti. Megmagyarázza a vasárnapi betű jelentőségét s szól a keresztény naptár sarkpontjáról, a húsvétról is. A keresztény érában kívül megtaláljuk még ebben a fejezetben a görög, a seleukida, az alexandriai, a diokletianusi, az arabiai, a spanyol, az antiochiai és a fascista érára vonatkozó tudnivalókat s a görög, a római és a mohamedán időszámítás elemeit is. A következő táblázat a gyakorlati átszámítás céljait szolgálja, róla egyszerűen leolvashatók a keresztény éra éveinek megfelelő görög, seleukida és mohamedán időszámítás szerinti évek, továbbá az egyes évek indictiói, vasárnapi betűi és húsvéti dátuma. A harmadik fejezet a havi naptárral foglalkozik s a keresztény naptár elemein kívül (a karácsonyi, húsvéti és pünkösdi ünnepek vasárnapjai, hamvazószerda, a kántorbőjt ideje, ascensio, áldozócsütörtök stb.) az egyéb naptárakra vonatkozó legszükségesebb ismereteket is közli ; tabellák szolgálnak a keresztény naptár állandó és változó ünnepeinek, a mohamedán, a római, a hellenisztikus és a francia (forradalmi) naptár havi dátumainak kiszámítására. Végül L. még egy táblázatot ad a holdfázisok kiszámítására és a különböző évkezdetek (stílusok) ismertetésével fejezi be munkáját. Kis könyve kétségtelenül hasznos segédeszköz az európai multtal foglalkozó historikus kezében s el kell ismernünk, hogy rövidsége mellett is az előfordulható legfontosabb kronológiai elemek tekintetbevételével készült. Tabellái legnagyobbbrészt egyszerű leolvasással használhatók. Nagyobb figyelmet csak a keresztény naptár változó ünnepeit tartalmazó táblázata igényel. Ez (a szokásos 35 naptár használatának módszerével ellentétben) az első fejezet táblázatához kapcsolódva, az éveknek csak néhány főbb időpontját adja meg, a teljes havi vagy heti naptár megszerkesztése már a kutató feladata. Ez azonban már komoly átszámítási munka, melynél nem nehéz tévedni. Mindazonáltal ez a táblázata igen elmésen van megszerkesztve s rövidségén kívül bizonyára azon jogos föltevés alapján vétetett föl, hogy a kutatók kronológiai ismereteit a kelleténél nagyobb mértékben nem teszi próbára. A praktikus könyvecskét a magyar historikusok figyelmébe is melegen ajánlhatjuk.

Kumorovitz B. Lajos.

Tárca.

Adalékok az angol—magyar érintkezések történetéhez az Árpádházi királyok korában.

Az eddigi kutatások szerint különösen két időszakban lehetett bensőbb kapcsolatunk Angliával az árpádházi királyok uralma idején. Először a XI. században, amikor Szent István udvarába fogadta Eadmund Ironside angol király két kis árváját, akik itt a magyar király oltalma alatt nőttek fel. A fiatalabbik majd-

nem négy évtizedet tölthetett Magyarországon és mint az angol trón örököse 1057-ben tért vissza Angliába. Felesége, Agatha az eddig előkerült adatok tanúsága szerint hihetőleg Szent Istvánnak volt a leánya. Ez a dinasztikus rokonság intenzívebb kapcsolatokkal járhatott angolok és magyarok között a XI. századnak főleg későbbi évtizedeiben.¹ Szintúgy a királyi házak közötti rokonság volt alapja a XII. század végén és a XIII. század elején fennállt kapcsolatoknak: III. Bélának második felesége, az előbbi „ifjabb angol királyné“ révén, aki 1186—1196-ig élt magyar földön, ismét lehetőség nyílt a két királyi udvar érintkezésére, mely — úgy látszik — szélesebb körökre, nemcsak politikai, de szellemi térre is kiterjedt.² Az alábbiakban e hajdani angol és magyar érintkezéseknek három beszédes emlékére hívjuk fel a figyelmet.

1. Menekült angolok magyar papjai.

A hastings-i csata (1066) után, mint ismeretes, sok angol, aki a norman hódítás következtében előállott helyzetbe nem tudott belenyugodni, otthagya ősei földjét és másutt telepedett le. Egy izlandi feljegyzés szerint Sigurd, Gloucester grófja is eladta birtokait s nagyszámú hívével elhagyta meghódított hazáját, miután meg kellett győződnie arról, hogy a dánok nem fogják az angolokat Hódító Vilmos ellen megsegíteni. Sigurd és serege, az élén három gróffal és nyolc báróval, 350 hajón indult útnak. Először délnek vitorláztak „Septem“ (Ceuta ?) felé s miután ezt alaposan kifosztották, sok arannyal, ezüsttel megrakodva kelet felé tartottak. Szicília közelében értesültek arról, hogy pogányok ostromolják „Miklagardhi“-t (Konstantinápolyt). A várost „Kirjalax“ császár (Kirjalax im mikli)³ védelmezte, aki nem sokkal az ostrom előtt vette át az uralmat. Az angolok nyomban megindulnak Bizánc felmentésére. Éjjeli csatában tönkreteszik a pogány hajóhadat, aminek hírére vad futásban menekül el a szárazföldi ostromló sereg is. Reggelre már sehol nincsen ellenség. A hálás király az angolokat ott marasztalja, főembereiket testőrségébe akarja fogadni, néhányan be is állnak a testőrök, a híres „vaeringjá“-k gárdájába,⁴ de Sigurd gróf ezzel nem elégszik meg, hanem néhány várost kér angoljai számára. „Kirjalax“ némi vonakodás után nekik ígéri a tengerentúli északi részt, mely azelőtt Miklagardhi császáráé volt, de ezt a földet előbb a pogányoktól kell elhódítaniok.

¹ V. ö. Fest S.: Szent Margit skóciai királyné magyar származása. Budapesti Szemle, 1935.

² Ld. Fest S.: Magna Carta — Aranybulla. Budapesti Szemle, 1934. — Anonymus angol forrásai. Egyetemes Philológiai Közöny, 1935.

³ Talán I. Elek (1081—1118)?

⁴ Az angol „varangian“-ekről ld. Freeman, „History of the Norman Conquest“ c. nagy művét. Walter Scott egy kevésbé olvasott regényében (Count Robert of Paris) fest érdekes képet a bizánci császár angol testőreiről.

E jogcím alapján az angolok észak felé indulnak, véres csatákban legyőzik a pogányokat és a tőlük elfoglalt új hazát Angliának nevezik el. A városoknak, azoknak is, melyeket maguk építenek, angol nevet (London, York stb.) adnak. Ez az új-Anglia Konstantinápolytól hat nap alatt érhető el tengeren.

A megtelepedett angolok nem akarták elfogadni Pál törvényét, melyet Konstantinápolyban követtek és ezért püspököket és papokat *Magyarországból* hívtak új országukba („dheir vildu ekki hafa Páls-bók, sem gengr i Miklagardhi, ok sóttu biskupa i Ungaria ok adhra kemmimenn . . .“). Ha ennek az érdekes feljegyzésnek történeti alapja van, ami alig kétséges, akkor Szent László idejében vihettek innen püspököket és papokat a keleti „Új-Angliába“. Mindenesetre sokatmondó bizonyítéka az egykorú magyar keresztény kultúrának!

Mint említettük, ezt az adatot izlandi forrás őrizte meg, mely Hitvalló Eduard angol királynak életét meséli el.¹ Másutt a fentieknek nem találjuk nyomát, de tudjuk, hogy izlandi feljegyzések és „saga“-k őriztek meg sok mindent, ami egyébként a teljes feledés homályába veszett volna. A Magyarországra vonatkozó adat végső forrását Vigfusson sem tudta megtalálni, de maga a feljegyzés későbbi lehet, mert a Iátvardar Saga feljegyzője York város nevét a régebbi forma: „Joruiik“ helyett „Jork“-nak írja.²

2. Az oxfordi egyetem első ismert tanulója magyar.

Fontos, de történelmi irodalmunkban eléggé nem méltatott jelenség Nicolaus de Hungaria oxfordi iskoláztatása (1193—96). Oxford híre nem vetekedhetett ugyan Páriséval, távolról sem oly nagyarányú kozmopolita központja a XII. század szellemi életének, mint a párisi Alma Mater, alapításáról, története legelső korszakáról is vajmi keveset tudunk, de a XII. század végén már híres magisterei vannak, akiktől tanulni a messze kontinensről is jöttek klerikusok Angliába. A nagyrahatott angol iskolának díze és büszkesége a XII. század utolsó évtizedeiben Vacarius volt (meghalt 1200 körül), kinek neve és híre sokakat csalogathatott Oxfordba. Egy idevonatkozó feljegyzés említi, hogy Emo, friziai klerikus, a későbbi bloomkapi apát és öccse, Addo egész éjszakákat töltött Vacarius „Liber Pauperum“-jának lemásolásával (1190).³ Ebben az időben tehát már volt bizonyos kozmopolita jellege az angol iskolának, jöttek oda nagyobb számban külföldiek is. Hirtelen fellendülését Ricardus Diviniensis

¹ Icelandic Sagas and other historical documents relating to the settlements and descents of the Northmen on the British Isles. Edited by Gudbrand Vigfusson. L. Játvardar Saga. (Scriptores Rerum Britannicarum 88.) I. 388—400. 1.

² U. o., bevezetés.

³ Dict. of Nat. Biogr.

feljegyzése bizonyítja a legjobban : „Oxonia vix suos clericos, non dico satiat, sed sustentat“ (1192-ben).¹

Ebben az időben töltött ott három esztendő (1193—96) Nicolaus de Hungaria, — s a véletlen úgy akarta, hogy éppen az ő neve maradjon fenn mint első ismeretes név az Oxfordban tanult klerikusoké közül. Ennek a véletlennek alkalmasint az a magyarázata, hogy Oroszlánszívű Richárd angol király (maga is Oxford szülöttje!), Margit magyar királyné sógora, élénken érdeklődhetett az iskola felvirágoztatása iránt. Az ő bőkezűségéből tölthetett Nicolaus de Hungaria három évet az oxfordi iskolában s e királyi adományról szóló feljegyzés őrizte meg az első ismert oxfordi diáknak, a magyar Miklósnak nevét.²

Ezt az adatot magában véve is fontosnak tartjuk, mert bizonyítéka annak, hogy a magyar diák a XII. században nemcsak Páris és Bolognát látogatta, hanem — bár bizonyára szerényebb keretek közt — otthonos lehetett a hirtelen híressé vált angol iskolában is. Ezzel tágult klerikus ifjúságunknak szellemi látóköre s ilyenképen a XII. század nagy renaissance-a is több irányból található út hazánkba. És hogy ez a renaissance visszhangot keltett a magyar szellemi életben, annak bizonyítéka Anonymus Gestája. Eppen Anonymussal kapcsolatban érdemel figyelmet a III. Béla korában Angliába küldött magyar diák hosszas oxfordi iskoláztatása, ha elfogadjuk azt az állítást, hogy Anonymus ismerhetett egyet-mást a XII. század gazdag angol gesta-irodalmából (Geoffrey of Monmouth, William of Malmesbury (?)). Az angol szellemi hatás lehetősége adva volt nemcsak Párison, de Oxfordon keresztül is, e szellemi központok bármelyikéből eljuthatott Geoffrey csodálatos hírű Historiájának ismerete a magyar honfoglalás megírójához. Kérdés persze még az is, hogy maga Anonymus — in scholari studio — hol és milyen környezetben töltötte külföldi tanulmányidejét ?

3. Angliában letelepedett magyarok a XIII. század elején.

Az ősi (681-ben alapított), hírneves gloucesteri székesegyház történetében olvasunk egy Angliában letelepedett magyar emberről. Henry Foliot apátsága (1224—1243) idején élt Gloucester köze-

¹ H. Rashdall: The Universities of Europe in the Middle Ages. (Oxford, 1895.) III. 347. l.

² „Nicholao clerico de Hungaria, viij li et xvj s et viij d ad sustentandum se in scolis a festo Sancti Michaelis annī preteriti usque ad Pascham per breve Regis“. Pipe Roll, 7 Richard I. — „Nicholao clerico de Hungaria v s ix d de liberatione sua quam habet ex dono Regis, videlicet a die lune proxima ante festum Sancti Andree usque ad Purificationem per breve Regis; et eidem Nicholao lvj s viij d de liberatione sua a festo Sancti Petri ad Vincula usque ad festum Sancti Michaelis scilicet dimidiam marcam per ebdomadum per idem breve“. Pipe Roll, 8 Richard I. (H. C. Maxwell Lyte: A History of the University of Oxford. (London, 1886.) 14. l.)

lében egy magyar földbirtokos, Radulphus de Hungaria, akinek körülményeiről és sorsáról megtudunk egyet-mást az apátság cartulariumában¹ fennmaradt adománylevelekből, illetőleg szerződésekből. A rávonatkozó feljegyzések sorban a következők.

Willelmus de Lettrintone (az oxfordi grófságban) dedit monachis Sancti Petri Gloucestriae in puram et perpetuam elemosinam, totam terram suam et totum feodum suum quod habuit in Lettrintone . . . Idem Willelmus . . . dedit et carta sua confirmavit monachis Sancti Petri Gloucestriae . . . et servitium unius virgatae terrae cum pertinentiis quam Radulphus de Hungrie tenuit in eadem villa tempore Henrici Folet abbatis . . . (96. l.)

Aluredus de Hungrye dedit ecclesiae Sancti Petri Gloucestriae in Lettrintone unam virgatae terrae cum omnibus pertinentiis, illam silicet quam emit de Willelmo de Lettrintone (97. l.).

Sciant praesentes et futuri, quod ego Willelmus de Lettrintone dedi et concessi Radulpho de Hungrie unam virgatae terrae, quae fuit Hardingi in Lettrintone, cum sorore mea Christiana in liberum maritagium, liberam et quietam ab omni servitio quod ad me pertinet, praeter servitium regale; tenendam de me et haeredibus meis sibi et haeredibus suis pro duobus solidis annuatim reddendis, vel uno bizanto ad festum Sancti Michaelis. Et quoniam mihi dedit de recognitione tres marcas argenti, volo quod ipse et haeredes sui teneant de me et haeredibus meis illam praedictam terram tam libere et quiete et absque calumnia meorum sicut ego ipse melius et liberius tenui et antecessores mei tenuerunt in bosco et in plano, in semitis, in agris, in pascuis, et in omnibus locis domini mei de Lettrintone . . . (355. l.)

Radulphus de Hungrie földjéről szó van még később is (357. és 358. l.), végül pedig megtudjuk, hogy Radulphus miért adta a földet a gloucesteri apátságnak: „Sciant praesentes et futuri, quod ego Radulphus de Hungrie dedi et quietum clamavi, pro salute mea et antecessorum meorum, abbati et conventui Gloucestriae, totum jus quod habui in illa virgata terrae quam Hardingus de Lettrintone tenuit, quam etiam Willelmus de Lettrintone dedit mihi in eadem villa in liberum maritagium cum Christiana sorore sua, quae sine haerede decessit. Pro hac autem concessione mea et quieta clamantia dederunt mihi abbas et conventus triginta solidos esterlingorum . . .“ (361. l.)

Ennyit tud a gloucesteri cartularium a magyar Radulphusról. Magukban véve csekély történeti jelentőségük van ugyan ezeknek az egymástól elszigetelt adatoknak, egyet azonban mégis következtethetünk belőlük: hogy III. Bélának a Plantagenet-házzal való rokonsága kapcsolatot jelentett az akkori Anglia és Magyarország között is. Ha pedig az akkori érintkezések eddig ismert számai újakkal, eddig ismeretlenekkel gazdagodnak, akkor csak megerősítést nyerhet az a nézet, hogy ép a nagy alkotmányos harcok idején — a Magna Carta előtt és utána — Angliával több kapcsolatunk volt, mint — tán Zsigmond korát kivéve — bármikor a középkor századaiban. Fest Sándor.

¹ Historia et Cartularium Monasterii Sancti Petri Gloucestriae. (Scriptores Rerum Britannicarum 33.) I. 24., 58. és köv. l.

A banai várispánság székhelyéről.

Mindmáig eldöntetlen kérdés, hogy hol feküdt Bana, az árpádkori várispánsági székhely. Többen a trencsénmegyei Bánnal azonosítják, így Hóman és Szekfü Magyar Története is. Hont megye monográfiája Selmechányára helyezi, miután ott a városi levéltár 1275.-i feljegyzése „eine Capell in Schembnitz die zuvor Bana geheisst hat“ említi; mások a komárommegyei Banával azonosítják. A kutatók zöme azonban Pauler Gyula nézetét vallja, aki Banát Pöstyénnel szemben Banka község dombján véli feltalálni.

Valóban Nyitra megye mellett szól a legtöbb bizonyíték, mert nemcsak a kideríthető banai várbirtokok zöme feküdt itt, de Anonymus leírása is ide vezet. Először alulról felfelé haladva sorolja elő a várakat: Sempte, Galgóc, majd lefelé: Trencsén, Bolondos, Bana. Banka község, hol a pöstyéni hévzizek fakadtak, 1348-ban Banya néven fordul elő (Csáky-oklevéltár, 99. l.); banya szláv kölcsönszó, mely a latin balnea származéka. Viszont azonban Bankán várnak nyoma nincsen, dűlőnevek sem őrzik emlékét, hagyomány se tud róla. Banka egyébként is a Vág balpartján fekszik, míg a banai várbirtokok zöme a szomszédban ugyan, de a jobbparton. Ismerve a Vág szeszélyeit, az átkelésnek ma is gyakran óráról-óra változó bizonytalanságát, veszedelmeit, nem hisszük, hogy a várat legközelebbi birtokaitól ilyen akadály vágta volna el. Nem valószínű az sem, hogy a székeleyeknek a Vág jobbpartján lévő őrvonalát egyetlen előretolt vár sem támasztotta meg s csupán a túlparti Trencsén, Bolondóc és Galgóc lett volna hátsó fedezékük. Anonymust követve, Bolondos alatt, de Galgóc felett, a jobbparton kell keresnünk Bana várát. Őseinknek is át kellett kelniük a Vágon, ha az országhatárt a Morva vizéig és Saru-várig tűzték ki, mely utóbbi alatt Sasvárnál egyebet nem érthetünk.

Bana helyének meghatározására fontos Zahorec és Sterus 1263.-i határjáró oklevele (Fejér: Codex diplomaticus, IV/3. 164. l.), mely szerint a határ „... procedit ad partem orientalem et iungitur ad terram villae Rakowicz, de qua per viam herbosam vadit ad fluvium Sterus et ibi sunt duae metae separantes terram Bori. Vadit iuxta eundem fluvium ad terram villae *Banya*.“ A környék valamennyi községét megtaláljuk ebben az oklevélben, csak Vigvár hiányzik belőle, de helyette megjelenik Banya a „fluvius Sterus“ partján. Ugyanitt említi a falut Banan néven egy 1262.-i oklevél (Árpádkori új okmánytár, VIII. 24. l.). A vár neve egy 1355 okt. 27.-i határjáró oklevélben ugyancsak Banya: „... separando possessionem Nogeur, (Nagyőr, a mai Sztrázsa) iungitur metis terre castri Banya“ (Apponyi-oklevéltár, XLV. l.).

Mindez Banya és Vigvár azonosságára mutat. Vigvárt fürdő nincsen és nem volt, mint Bankán, ámde a Bana nem annyira fürdőt fog jelenteni, hanem inkább ősi magyar személynevből ered, mint községneveink nagy része; egy comes Bana már 1260—1280 között szerepel. A falvak névcseréje sem egyedülálló jelenség:

amint a Bolondos név Beckóval váltakozott, úgy jelenhetett meg az 1262. évi Bana helyén Vigvár, mikor azt 1390-ben Zsigmond király Stibor vajdának adományozta. Ekkor *possessio regalis*, amint Bana se volt egyéb; *castrumát*, melyre neve mutatott, utóbb ledöntötte az idők változása. Mocsár nem környezte, nehezen védhető síkföldi tanya volt, a középkor ostromgépeinek nem állhatott ellen. Az adománylevélben magányosan jelenik meg, birtokai lefoszlottak róla, épúgy, mint Trenceséről is.

Stibor vajda cseh telepítéseinek (Fejér, X/6. 871. l.) tudhatjuk be, hogy 1433-ban a Zsigmond király rendeletére kiszálló határjárók munkájukat „*penes quandam vlam publicam versus Veszelove seu possessionem Vigvár*“ kezdték el. Vigvár tehát ekkor újabb névcserével Veszele lett és az ma is. Vajjon valóban volt-e vára? Erre nemcsak neve, de egy-egy 1750-ben, illetőleg 1790-ben készült birtokkimutatás¹ is utal. Mindkettőben a Hradistye-föld a mag és az egész határ beosztása még mindig vár-földek — *agri arcenses*, vulgo *zámkovski dicti* — szerint történik. Az egykori várjobbágyok földjeinek sora ez: ilyen a „*Laz zámkovsky za Dudváhom od Trebatického, arcense iuxta terrenum Pöstyéniense*.“ Még a várkapu helye sem hiányzik; erre utal a „*na zabranie zámkovské*“ név (magyarul várkapu mögötti hely). A közelben, a Vág jobbpartján tűnnek fel középkori okleveleink gyér világánál a banai várbirtokok: közéjük tartozik Krakován, Kocuric (1258) és Pöstyén (1263, Fejér, V/1. 318. és IV/3. 116. l.). Tudjuk azt is, hogy Banán vámot szedtek, melynek tizede a nyitrai püspököt illette. Bana-Vigvár-Veszele erre nagyon alkalmas hely, miután a forgalmas vágújhely—nagyyszombati út mellett fekszik. A XIX. század második felében még hevert Vigvárt egy kőből faragott ablakesűcs-maradvány, amely három személyt ábrázolt; a középsőt koronás kettős keresztes sisakja miatt Mednyánszky magyar királynak tartotta. Ez volt utolsó emléke a banai várispánsági székhely egykor hatalmas erősségének.

Ethey Gyula.

¹ A két birtokkimutatás Zsigmond 1433.-i oklevelének másolatával együtt a szerző birtokában.

Hibaigazítás. A „Századok” 1936. évi 9—10. számának 471. l.-ján a 2. jegyzet utolsó sorában a „Kriegsregistratur” szó „Kabinetsregistratur”-ra javítandó.

	Lap		Lap
<i>Endes M.</i> : Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának tört. (<i>Sinkovics I.</i>)	114	<i>Garzó J.</i> (szerk.) : Hornyik-emlékkönyv. (<i>Szabó I.</i>)	118
<i>Lungu, B. J.</i> : Les grandes puissances et les principautés roumaines de 1821 à 1826. (<i>Elekcs L.</i>)	115	<i>Sztankai I.</i> : A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszerárakra vonatkozó adatok. (<i>Varga E.</i>)	118
<i>Bickel, O.</i> : Russland u. die Entstehung des Balkanbundes 1912. (<i>Török P.</i>)	115	<i>Lederer E.</i> : Egyetemes művelődéstört. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	119
<i>Nitra.</i> (<i>Fügedi E.</i>)	116	<i>Breysig, K.</i> : Psychologie d. Gesch. (<i>Szücs L.</i>)	119
		<i>Lietsmann, H.</i> : Zeitrechnung. (<i>Kumorovitz B. L.</i>)	122

Tárca.

FEST SÁNDOR : Adalékok az angol-magyar érintkezések történetéhez az Árpádházi királyok korában	122
ETHEY GYULA : A banai várispánság székhelyéről	127

SZÁZADOK

1917—1936. ÉVFOLYAMAINAK TARTALOMMUTATÓJA MEGJELENT.

Összeállította : **dr. VÁ CZ ELEMÉR.**

A Magyar Történelmi Társulat hetvenéves fennállása alkalmából elhatározta a „Századok“ utolsó 20 évfolyama tartalommutatójának kiadását s az összeállítás munkájával *dr. Váczy Elemért* bízta meg.

Az új tartalommutató magában foglalja : 1. az 1917—1936. évfolyamokban megjelent cikkeket és könyvismertetéseket szerzőik betűrendjében, 2. a névtelenül, álnév és jegyek alatt megjelent cikkeket, 3. a nekrológokat az elhalálozottak betűrendjében, 4. az ismertetett könyvek címét a szerzők betűrendjében. Rendszerében és beosztásában tehát teljesen Pelz Bélának a „Századok“ 1867—1916. évfolyamairól készült hasonló összeállítását követi, azzal szerves egészset alkot s vele együtt hiánytalanul élénk tárja a Történelmi Társulat folyóirata 70 évfolyamának gazdag tartalmát.

A 115 lapra terjedő füzet bolti ára 3 P, a Történelmi Társulat tagjai a TITKÁRI HIVATALBAN (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.) 2 P 30 f-es kedvezményes áron szerezhetik meg.

**A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
LEGÚJABB KIADVÁNYA**

AZ 1848-IKI POZSONYI TÖRVÉNYCIKKEK AZ UDVAR ELŐTT

A nagyszabású munka a korszakalkotó 1848.-i pozsonyi törvény-
cikkek bécsi sorsát tárgyalja s közli a történeti bevezetés alapjául
szolgáló fontosabb iratokat.

KÁROLYI ÁRPÁD

művészi feldolgozásban tárja az olvasó elé, hogy milyen fogad-
tatásra találtak az 1848.-i pozsonyi országgyűlés törvényjavasla-
tai a bécsi udvar és hatóságok, elsősorban az udvari kancellária
országgyűlési bizottsága és az állami konferencia részéről.

A közel 400 lapra terjedő kötet bolti ára 12.— P, a **MAGYAR
TÖRTÉNELMI TÁRSULAT** tagjai a Társulat titkári hivatalá-
ban (I. Vár, ORSZÁGOS LEVÉLTÁR) 8.— pengős
kedvezményes áron szerezhetik meg.

**A Magyar Történelmi Társulat újkori forrás-
kiadvány-sorozatában a legközelebb megjelenik**

A TÓT NEMZETISÉGI KÉRDÉS 1848—49-BEN

A hatalmas, kétkötetes mű anyagát

S T E I E R L A J O S

a tót kérdés kitűnő szakértője gyűjtötte össze s gondos ki-
adásban adja közre alapos történeti bevezetés kíséretében.
Az első kötet a tótok részvételét tárgyalja az 1848/49-es
szabadságharcban, a második kötet az előadás alapjául
szolgáló fontosabb iratokat közli.

A két, egyenként mintegy 45 ívnyi terjedelmű kötet

BOLTI ÁRA EGYÜTT 40 PENGŐ.

**A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉNYES ÁRON 30 PENGŐÉRT SZEREZ-
HETIK MEG A TÁRSULAT TITKÁRI HIVATALÁBAN.
(ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, BUDAPEST I., VÁR, BÉCSIKAPU-TÉR 4. SZÁM.)**

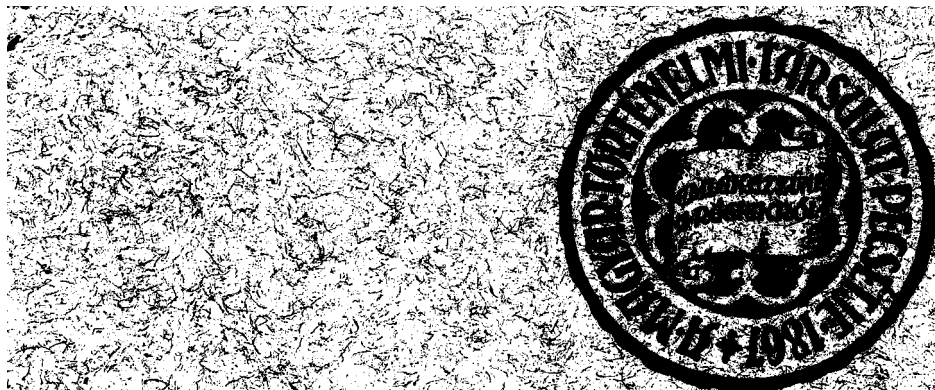
1937

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

**A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR ÉS HAJNAL ISTVÁN**

LXXI. ÉVF. 4—6. SZÁM. 1937. ÁPR.—JÚN.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1937.

Tartalom.

	Lap
HÓMAN BÁLINT: II. Rákóczi Ferenc	129
SZILÁGYI LORÁND: Az Anonymus-kérdés revíziója. (II. és befejező közlemény.)	136
BARÁTH TIBOR: A dunai táj a francianyelvű történetírás tükrében (1871—1935). (II. és befejező közlemény.)	203

Történeti irodalom.

GIURESCU, CONSTANTIN C.: Istoria Românilor I. Ism.: <i>Gáldi László</i> ..	231
PLUCKNETT, THEODORE F. T.: A concise history of the common law Ism.: <i>Bónis György</i>	236
SCHALLER, HEINRICH: Die Weltanschauung des Mittelalters. Ism.: <i>Révész Imre</i>	241
SCHALLER, HEINRICH: Die Reformation. Ism.: <i>Révész Imre</i>	241
REGNUM: Egyháztörténeti évkönyv. Ism.: <i>Barta István</i>	243
WEBER, ALFRED: Kulturgeschichte als Kultursoziologie. Ism.: <i>Lederer Emma</i>	247

Szemle.

	Lap		Lap
■ <i>Alföldi A.</i> : Bibliographia Panonica II. (<i>Iványi D. M.</i>) ..	249	<i>Waldapfel J.</i> : Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. (<i>Réz H.</i>)	255
<i>Mayer E.</i> : Diomede Carafa. (<i>Kardos T.</i>)	250	<i>S. Szabó J.</i> : A ceglédi ref. iskola tört. (<i>Imre S.</i>)	255
<i>Iffy Csemegi J.</i> : Az egri vár-székesegyház építésének tört. (<i>Voit P.</i>)	251	<i>Dombovány G.</i> : Adalékok 48 előtti fenytőjogunkhoz. (<i>Degré A.</i>)	257
<i>Rachel, H.</i> — <i>Papritz, J.</i> — <i>Wallich, P.</i> : Berliner Grosskaufleute u. Kapitalisten. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	253	<i>Iván J.</i> : Földbirtokreform és társadalmunk. (<i>Bakács I. J.</i>) ..	258
<i>Ernstberger, A.</i> : Österreich—Preussen von Basel bis Cam-pofornio. (<i>Komoróczy Gy.</i>) ..	253	<i>Erdei F.</i> : A makói parasztság társadalomrajza. (<i>Szabó I.</i>) ..	259

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére:
Budapest, VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőégi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest, VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

II. Rákóczi Ferenc.

Hóman Bálint szoboravatató
beszéde 1937. május 1-én.

Rákóczi szobráról lehullott a lepel: ércebeöntött képe egy egész nemzetet hív emlékezésre, késztet hódolatra.

Az ország kormányzója és az ország népe eljött a hívásra, hajlott az intésre, kész a hódolatra.

Emlékét idézzük Rákóczi Ferencnek, a fejedelemnek és az igaz embernek, a diadalmas hősnek és a bujdosó száműzöttnek.

Elmélkedünk sorsán, az örök magyar sorsot példázó élete változandóságán. Kutatjuk: honnét jött és magyar népét mily célok felé vezette? miért lett a nemzet hősvé, késő magyar nemzedékek bálványozott eszményévé?

Hódolunk az idők távlatában immár eszménnyé nőtt, ma is köztünk élő személyiségének. Kérdezzük: ki volt, és mi nékünk ma Rákóczi Ferenc? Történeti élet vagy időtlen eszme? Húsból-vérből ember vagy elvont szimbólum? Valóság vagy eszmény? Gyarló emberalak vagy — Petőfi szavával — magyar „hazánk szentje“? Ércalakja mögött az embert keressük s az eszmét, hogy ösztönzést kapjunk és okulást szerezzünk.

Rákóczi Ferenc — fejedelmek sarja, büszke hagyományok, töménytelen vagyon gazdag örököse — mint a magyar élet jövője vezére lépett az életbe.

Lelki világát nagy jóság, érzelmesség, elmélyedő szellem, szemlélődő hajlam, mély vallásos érzés és művészi érzék, hivatástudat és kötelességérzet, cselekvőerő és kitartó akarat,

tehetségét gyors felfogás és biztos áttekintés, kritikai szellem és élénk tudásvágy, rendszeres gondolkodás és kivételes szervezőképesség jellemezték. Gyermekkorának és ifjúságának keserves tapasztalatai magának élő, zárkózott, már-már emberkerülő ifjút neveltek belőle. Tanulmányai közben a művészet világában talált üdülést; emberek helyett inkább a könyvek társaságát kereste; a természet titkait kutatta, s a filozofálás és vallásos elmélkedés felé hajlott. Vallásos hite, erős katolikus meggyőződése is a lélek legmélyebb forrásaiból táplálkozott; ment volt minden formalizmustól és a hit lényegét nem érintő elfogultságtól. Hitéletének ez a bensősége és lelkének veleszületett jósága jutott kifejezésre felekezeti türelmében és szociális érzésében, a protestáns panaszok és a jobbágysors megértő megítélésében, önkritikájában és önzetlenségében, az egyéni gyengeségek megbocsátásában és a közéleti erkölcs szigorú értelmezésében. Önképzéssel folyton gyarapított műveltsége és erkölcsi felfogása messze fölül emelte kortársainak s a jellegzetes magyar hibák bírálatával népét is a maga erkölcsi színvonalára kívánta emelni.

Egyénisége és nevelése visszatartotta a politikai szerepléstől. De mikor megismerkedett nemzete sérelmeivel és népe szenvedésével, habozás nélkül vállalta a reá mért nehéz történelmi feladatot.

Politikáját családi hagyományai mellett a török kiűzése és a trónöröklési törvény nyomán kialakult új helyzet határozta meg.

Személyében két politikai párt vezéreinek vére és hagyománya egyesült. Apái — a Rákócziak és Báthoriak — Erdély fejedelmi székén kis országuk függetlenségéért és a keresztény felekezetek egyenjogúságáért küzdöttek; a fegyveres ellenállás ősi nemesi jogában látták a nemzet fennmaradásának biztosítékát. Anyai ősai — a Zrinyiek és Frangepánok — a török kiűzésével és Erdély bekebelezésével óhajtották az ország területi egységét helyreállítani; a királyhűség útján katolikus alapon életrehívott teljes

politikai egységben látták a jövő fejlődés zálogát. A XVII. század közepéig ez a két politikai irány — Bethlen Gábor és Pázmány Péter politikája — szemben állt egymással. A század második felében egymásra találtak. A császári abszolutizmus erőszakos kormányrendszere és a török hatalom újabb hódításkísérletei megint időszerűvé tették a magyar nemzetpolitika újra meg újra felvetődő sorsdöntő problémáit, a magyar faj és nemzet fennmaradásának avagy megsemmisülésének végzetes kérdését. A nemzetnek újra választania kellett Kelet és Nyugat, alávetettség és függetlenség, politikai tagoltság és egység között. Ennek a helyzetnek felismerése egy táborba hajtotta az addig különböző úton is egy célra, a régi magyar hatalom helyreállítására törekvő államférfiakat.

Zrinyi Miklós — Pázmány neveltje és Rákóczi nagybátyja — a költő ihletével ismerte fel, hogy e kérdések megoldására csak maga a nemzet hivatott. A próféta hitével hirdette, hogy a német-politika és török-politika szűk és szétágazó ösvényéről vissza kell térni az Árpádok, Anjouk, Hunyadiak öncélú magyar politikájának útjára. Hirdette, hogy a magyar fajt és nemzetiséget csak maga a nemzet mentheti meg önnön erejéből: a nemzeti erők összpontosításával, a politikai egység helyreállításával, katonai és kormányzati szervezőmunkával.

A költő-hádevezér korai halála után ennek az új magyar politikának nem akadt folytatója. A közéletet és a társadalmat újra a vallásharcok korának szelleme hatotta át. Szent István birodalmán négy hatalom osztozkodott: Lipót császár és király, Mohamed szultán, Apafi fejedelem és a felsőmagyarországi részekben új uralmat alapító Thököly Imre. Német is, török is a nemzet megsemmisítésére tört. A belső ellentétek és külső ösztönzések a kuruc-labanc viaskodásba merült magyarokat is akarva-akaratlan e törekvések eszközévé alacsonyították. Mikor pedig a török kiűzése után a császári hadsereg idegen vezérei lettek úrrá az országon, az alkotmányellenes kormányzat akadályozott meg minden magyarcélú politikai megmozdulást.

Ebben a területileg, politikailag, társadalmilag széttagolt, majd minden önállóságától megfosztott országban apái neve, ősei emléke, családja hagyománya, fejedelmi méretű vagyona eleve kijelölték Rákóczi Ferenc és Zrinyi Ilona fiának történeti útját. A nemesi közvélemény már zsenge gyermekkorában benne látta, a szegény jobbágnép benne kereste vezérét, a nemzeti függetlenség, az ősi alkotmány, a vallásszabadság és a sanyargatott jobbágnép hivatott védelmezőjét. Mikor tizennyolc éves korában újra hazai földre lépett, nemesség és jobbágyság egyaránt szabadítóként üdvözölte és Rákóczi Ferenc habozás nélkül vállalta ezt a szerepet. Tehetsége országépítő, szervező, alkotó munkára, a régi nagy királyok munkájának folytatására, Zrinyi Miklós elgondolásának megvalósítására hívta. A nemzeti érdekek és a törvények védelmében mégis harcra, fegyveres felkelésre kényszerült. Rákóczi ezt a feladatot is vállalta. Nemzete igazába és a maga elhivatásába vetett erős hittel indult el a szabadsághős küzdelmes útján.

Erdélyi fejedelemként elődei — Bocskay, Bethlen, a két Rákóczi György — politikai örökösének vallotta magát, és a meggyőződése szerint joggalalanul elkobzott ellenállási jog címén fogott fegyvert az alkotmány, a felekezeti szabadság s az erdélyi függetlenség védelmére. De bensőjében Zrinyi Miklós nagymagyar elgondolásának volt a híve és végső célként Magyarország teljes függetlensége lebegett szemei előtt. Ismerve a magyar fejedelmi méltóságra történt megválasztásakor és utána követett magatartását, hadseregszervező munkásságát, diplomáciai tárgyalásainak részleteit, alig lehet kétségünk, hogy győzelem esetére — Habsburg-házbeli vagy más választott király uralma alatt — önálló magyar hatalmi koncepció megvalósítását tervezte.

Új elem volt politikájában a jobbágyvédelem. Verbőczy óta először történt, hogy a kiváltságos nemesi rend tagja — emberséges érzéseinek és bölcs politikai megfontolásoknak engedve — hadseregébe felvette, szövetségesévé fogadta

és védelmébe vette a jobbágyokat s ezáltal a rendi Magyarország élesen körülhatárolt nemzetfogalmát — ha rövid időre is — átfogóbb nemzetfogalommá bővítette. Ha a jobbágykérdés szerves megoldására még nem is érett meg a helyzet, a parasztságot katonai szolgálatra való igénybevételével felemelte, az adóztatási rendszer enyhítésével pedig életét tette elviselhetőbbé. Az urat és parasztot, gazdagot és szegényt, nemest és jobbágyot egybefogó egyetemes nemzeti érzése nemcsak politikájában és kormányzatában, kifejezésre jutott az a kuruc tábori életben és annak költségzetében is. Nemcsak Rákóczi, a nép sem feledte, hogy a fejedelem első serege jobbágyhad, ő maga a jobbágy nép melegszívű patronusa volt.

Politikai megindulásakor Rákóczi gondos figyelemmel mérlegelte a nemzetközi helyzetet és a belső viszonyokat. A cselekvés idejét kül- és belpolitikai szempontból egyaránt a legszerencsésebben választotta meg a spanyol örökösödési háború és a belső elégedetlenség legkritikusabb pillanatában. A francia szövetség — éppúgy mint az erdélyi függetlenség nemzetközi garanciájának és a Habsburg örökösödési törvény eltörlésének követelése — irreálisnak tetszhetik a következmények ismeretében ; érettük Rákóczit nem egyszer vádolták meggondolatlansággal és a politikai valóságérzék hiányával. Pedig az adott helyzetben és a maguk idejében mind a szövetségnek, mind pedig a követeléseknek nagy volt a reálpolitikai értékük. Ezt bizonyítják az első évek rendkívüli hadisikerei és az a lelkesedés is, mely az egész magyarságot Rákóczi táborába szólította.

Rákóczi reálpolitikai érzékének legfőbb bizonyítéka hadseregszervező munkássága. A magyar ügy sikerének első és legfontosabb előfeltételét — Zrinyi Miklóshoz hasonlóan — az állandó hadseregben látta, s ezért megvalósította, amit Zrinyi még alig mert remélni, a Mátyás király óta hiányzó önálló nemzeti hadsereget. Ennek ellátására virágzó hadiipart teremtett. Nem rajta, a rendi közvéleményen s a korszerű haditudományban járatan főúri vezéreinek múlt, ha az állandó reguláris hadsereg és a modern had-

viselés megvalósítására irányuló törekvése meggyűsült. Ma már tudjuk, hogy a fejedelem nemcsak a kezdeményező erőt képviselte a kuruc hadjáratban, hanem őseitől örökölt ösztönös katonai tehetségével kiváló hadvezér is volt. Sajnos — önmagát alábecsülve — kelleténél többet adott haditudományban vele mérkőzni nem képes katonaviselt tábornokainak szavára. Az időnként 60.000—100.000 főre rúgó kuruchadsereg és ennek sikerei, a felszerelést bőven ontó hadiműhelyek, a fejedelmi udvar és hivatalai egytől egyig Rákóczi Ferenc kiváló szervezőképességének tanui. Milyen kár, hogy ez a nagy magyar organizátor a kormányzat és közigazgatás terén nem érvényesíthette tehetségét!

A felszabadító hadjáratral Magyarország új korszak küszöbéhez ért. A helyzet megérett a modern állam kormányrendszerének és közigazgatásának bevezetésére. Rákóczi Ferenc kétségkívül alkalmas lett volna e nagy feladat megoldására, de katonapolitikai okokból kénytelen volt megalkudni a rendi szellemmel. A szécsényi országgyűlésen lenygel mintára életbeléptetett konföderációs alkotmány nem-hogy előre vitte volna, keresztezte, sőt hátramoszította a fejlődést. A rendek — a korszerű kormányzati rendszert az abszolutizmus fogalmazásában mint a nemzet elnyomatásának eszközét ismervén meg — bizalmatlanul fogadtak minden újítást s fejedelmüknek a központi hatalom erősítését célzó törekvéseivel is mereven szembeszálltak. A rendi kiváltságokban látva az idegen szellemű központi hatalom ellen való védekezés egyedüli fegyverét, másfélszáz évre útját vágták a modern magyar állam kialakulásának.

A magyar szabadságért oly lelkesedéssel és önmegtartózással, annyi hittel és erővel, oly hősiességgel és hűséggel vívott nyolcesztendősi nemzeti küzdelem a majtényi síkon ért véget. A szabadságharc hőseit a hatalom megalkuvásra és hódolatra kényszerítette. A nagy küzdelem mégsem volt eredménytelen. Rákóczi fellépése, a nyomában kelt egyetememes nemzeti megmozdulás és annak sikere nagy tanúságot tett a nemzet érzelmeiről és erejéről. Ezt Bécs is kénytelen

volt megszívlelni s az összbirodalmi politika Rákóczi után többé nem kísérletezett végzetesen elhibázottnak bizonyult kíméletlen eszközeivel; ha törekvéseit nem is adta fel, szelidebb eszközökhöz folyamodott.

Rákóczi Ferenc elbukott, de bukása felemelte. Egyéniségének nemes vonásai épp a száműzetésben bontakoztak ki a maguk teljes nagyságában. A világi javak elvetése, sőt megvetése, a fejedelem önzetlen lemondása és nemes igénytelensége, eszmei magaslatra emelkedő erkölcsisége és az egykor maga elé tűzött nagy magyar célok szolgálatában folytatott reménytelen, de kitartó küzdelme a száműzött Rákóczit a magyar ügy, a nemzeti függetlenség, az áldozatos hazafiság eszményévé avatta.

Kortársai a hatalom előtt meghajolva, belenyugodtak emléke megbélyegzésébe. De a nép ajkán neve tovább élt s mikor a nemzet függetlenségéért újra zászlót bontott, nagy eszmék jelképe lett. 1790-ben az alkotmányos élet helyreállítása után országszerte újból megszólalt a tárogató és felharsant a Rákóczi-nóta. S mikor a hatalomtól szorongatott nemzet 1848-ban Rákóczi nyomdokain megteremti a Rákóczi-induló hangja mellett hadbaszálló magyar honvédséget, ihletett költőink — Petőfi és Arany — Rákóczi nevével lelkesítik a népet. Tisztelete a következő félszázadban kultusszá fokozódott: a kiegyezés utáni korszak magyarsága Rákócziban találta meg a szabadságeszme és a nemzeti önkormányzat történeti szimbolumát.

Mi trianoni magyarok az öncélú magyar politika egyik legnagyobb képviselőjét, a nemzeti függetlenség eszméjének megszemélyesítőjét, a magyar népi gondolat és az osztálykereteket áttörő s a határokon innét és túl élő magyarok faji, nemzetiségi, kulturális egységét kifejező, átfogó nemzeti eszme korai hírnökét tiszteljük Rákóczi Ferenben.

Benne látjuk az élő nemzeti lelkiismeret, a nemzeti önbizalom, a nemzeti áldozatkészség, a cselekvő nemzeti erő és az építő nemzeti akarat megtestesülését, ami nélkül nincs nemzeti élet, — vele eljön a feltámadás!

Az Anonymus-kérdés revíziója.

II. közlemény.

III.

Végül még egy kételyt kell eloszlatnunk. Mint a bevezetésben említettük, újabban széles körben elfogadásra talált az a nézet, hogy a Gesta nyelvtörténeti adatai inkább II., mint III. Béla korára utalnak. Azt is említettük, hogy ez a feltevés részletes, az adatok összességére kiterjedő bizonyításban nem részesült. A következőkben megkíséréljük a legrégebb időktől Imre uralkodása végéig, tehát 1002-től 1205-ig összes fennmaradt írott emlékeinkből, tehát törvényeinkből és valódinak bizonyult okleveleinkből mindazon magyar tulajdon- (személy- és földrajzi) neveket összeállítani, melyeknek megfelelője a Gestában megtalálható, sőt az így összeállított adatok mellett — ahol ez lehetséges — biztosabb tájékozódás végett közöljük a XIII. század elejéről származó Váradai registrum megfelelő adatait is. Azonban már itt felhívjuk a figyelmet arra a nagy nehézségre, melyet az a körülmény okoz, hogy e korból származó okleveleinknek körülbelül csak egy harmada maradt ránk eredetiben, míg a többit csak későbbi átírásokból vagy másolatokból ismerjük s ezért az eredeti évszám után mindig közöljük az átírás (átírások), illetve a másolat dátumát is.¹

¹ Az Anonymus-nevek összeállítását Pais Dezső jegyzetei (Magyar Anonymus 102—150. l.), valamint Juhász Index nominum-a és a Scriptorum I. kötetének Fludorovits J. által készített indexe alapján készítettük, úgy azonban, hogy az egyes neveknél — az oklevelek adataival való biztosabb összehasonlítás céljából — közöljük a Gesta megfelelő helyét is. A fontosabb neveknél igyekeztünk az összes előfordulást bemutatni és pedig — a hasonló alakok összevonása nélkül — lehetőleg a Gestában való egymásutánjuk sorrendjében, hogy ezáltal is érzékeltessük azt az állandó bizonytalanságot, mellyel a Gesta-író munkája közben, fejezetről fejezetre

[Aba]: . . . rex Samuel . . ., qui pro sua pietate O b a vocabatur (73, 13—14); Thonuz o b a pater Vreund (116, 4; továbbá: 116, 7; 117, 2).

[Abád]: portus O b a d, ad portum O b a d (116, 6; 117, 3—4).

[Agmánd]: patrem Opaforcos O g m a n d (65, 15); pater O g m a n d (65, 20).

[Ajtony]: O h t u m fuit natus (50, 1—2); castrum O h t u m (50, 5); descenderat O h t u m (89, 15); O t h u m descendit (90, 9—10).

[Alap-]: Ketel pater O l u p t u l m a (43, 1; 46, 16; 54, 22—23); Ketel pater O l u p t u l m a e (54, 17); O l u p t u l m a filius Ketel (55, 13).

[Almás]: ad fluvium A l m a s (67, 4).

[Álmos]: dux A l m u s (33, 13 stb.); A l m u m filium Vgek (37, 19 stb.); A l m i ducis (35, 17 stb.); A l m o duci (40, 16 stb.); pro A l m o duce (40, 18).

[Alpár]: de herbis sabulorum O l p a r (54, 7); in castro Opar (így!) (56, 22); de herbis melioribus sabulorum O l p a r (57, 5); in sabulo O l p a r (71, 18); de herbis sabulorum

1086 (XII.sz.2.fele): O b a (arator) (22); 1138 (1329): O b a (szolganév) (63.) (L. még: Apa.)

1138 (1329): In O b a d, u. o.: In *Vbadi* est vivarium (63).

1138 (1329): *Alup* (szolganév); u. o.: O l u p (szolga); u. o.: (vinitor) O l u p; u. o.: (servus) *Alup* (63).

1009 (1404): usque ad A l m a s aquam (5); 1093 k.: (predium) A l m a s (29); 1183 (1326/1363): ad predictam A l m a m (138); 1193: in viam A l m a s (155); 1198: dedit et in A l m a s . . . terram (174).

1138 (1329): A l m i ducis; u. o. A l m u s dux (2-szer); u. o. (szolga) A l m u s (63); 1146: A l m o duci (73); 1165: monasterio A l m i ducis (107).

1075 (1124/1217): circa eandem aquam Tiza, que vocatur *Alpar*; u. o.: iuxta aquam maioris *Alpar*; u. o.: terminos eiusdem terre *Alpar*; u. o.: *Alparienses* quasdam pi-

küzdött. A [ ] zárójelbe tett alakok, melyek a betűrend alapjául szolgálnak, Pais D. megoldását adják, a ( ) zárójelbe tett számok pedig a Gesta adatainál a Scriptorum lapjára és sorára, az okleveleknél a Kritikai Jegyzék megfelelő számára vonatkoznak, míg a Váradi registrum adatainál a Karácsonyi—Borovszky-féle kiadás regista-számaikat jelölik.

Olpar (81, 10); usque ad
sabulum Olpar (81, 19; 84, 1);
castrum Olpar (84, 3).

[*Apa-*]: *patrem Opa for-*
cos . . . (65, 15).

[*Árpád*]: *filium nomine*
Arpad (39, 15—16 stb.);
filium suum Arpadium (52,
 8); *patrem Arpadii* (62,
 11 stb.); *duci Arpadio* (53,
 24—25).

[*Attila*]: *rex Athila*
 (35, 8 stb.); *Athile regis*
 (40, 5 stb.); *Atthile regis*
 (61, 2 stb.); *Atthyle regis*
 (59, 10); *Attile regis* (94,
 16 stb.).

[*Baks*]: *Bocsu* (114, 18;
 115, 3).

[*Balaton*]: *iuxta fluvium*
Bolotun (98, 10).

[*Bán*]: (*castrum*) *Bana*
 (79, 6).

[*Baracska*]: *genus Brucsa*
 (46, 15—16; 91, 10); *genus*
Brugsa (96, 5).

scinas; u. o.: *terrarum Alpar*;
 u. o.: *predicti Alparienses*;
 u. o.: *piscatores* . . . *Alparien-*
ses; u. o.: (*terris*) *Alpar* (20).

1067 (1267): *pristaldus Apa*
Á. U. O. I. 24. l.; 1108 (másolat):
Ego Appa comes (41); 1183
 (1329): *Apa* (*szolgánév*) (63);
 1141—46. (XII. sz. másolat):
Apa; u. o.: *Apa comes* (74);
 1148 (1253): *Appa comitis* (77);
 1150: *Appa Comes* (78);
 1152: *Apa comes* (81); 1152:
Apa comite (82); 1156: *Appa*
comes (84); 1156 k. (1412):
Apa comitis (85); 1157: *Apa*
comes (86); 1157—58 k.: *Apa*
bani (90); 1158 (chart.): *Appe*
bani (91); 1158 (chart.): *Appe*
bani (92); 1164: *Apa* (szn.) (105).
 Vár. reg.: *iudice Apa comite*
 (3), stb.

1086 (XII. sz. 2. fele): *Ar-*
pad (22); 1181: *ad villam de*
Arpad; u. o. *ab Arpad*
 (130); 1193: *ad vallem Ar-*
pad (155).

1138 (1329): *In villa Atila*;
 u. o.: *In villa Atila* (63). —
 Vár. reg.: *quatuor homines*
Athile (280); *de predio*
Athile (280). (Mindkettő
 genitivus!)

1055: *super Balatin*; u. o.
in eodem Bolatin; u. o.: *ab*
eodem lacu Bolatin (12); 1121
 (1420): *incipitur a Balatino*;
 u. o.: *ultra Balatinum* (M. Ny.
 1927. 361. l.); 1153?: *predium*
de Bolatin (83).

[Baranya]: versus castrum
Borona (96, 2).¹

[Bihar]: De duce Bycoriensy (59, 6); in castrum Byhor (59, 8); contra Byhor (60, 5); in castrum Byhor (60, 7—8); duces Byhoriensem (101, 14); in castro Byhor (103, 13); contra castrum Byhor (103, 15—16); in castrum Byhor (104, 12); Byhor castrum (105, 14); in castro Byhor (105, 19).

1193: comite de Braina (155). — Vár. reg.: de villa Barana (277); in provincia Barona (281).

1067 (1267): Byhoriensis² comitis (Á. I. 24); 1075 (1124/1217: In confinio Bichor civitatis; u. o.: Juxta Bichari terram (20); 1086 (XII. sz. 2. fele): (faber) Bichor (22); 1111: (episcopus) Bicharensis; u. o. (comes) de Bichar (43); 1113: (comes) [de Bychar (46)]³; 1138 (1329): comitis Bihariensis (63); 1166 (1229): Bichoriensi comite (112); 1181 (1288/1366/XVI. sz.): Bichoriensi comite (133); 1183 (1226/1270): Bychariensi (comite) (136); 1192 (liber r.): comite de Bychor (152); 1193: comite de Bihor (154); 1193: Comite de Bihor (155); 1197 (XVIII. sz.): comite de Bichor (169); 1198: Bichoriensi comite (172); 1198 (1226): comite de Bichor (173); 1198: comite de Bichor (174); 1198: Bichoriensi comite (175); 1198: tributum castri Bychor (176); 1199: comite Bichoriensi (182); 1199: comite de Bichor (183); 1199 (1272): comite de Bychor (184); 1199: comite de Bychor (185). 1200: Bikoriensi comite (189); 1201: Byhoriensi comite (193); 1201: comite de Bihor (195); 1202: Bichorensi, comite (198); 1203: Bihariensi comite (204); 1203: Byhoriensi comite (205); 1203: Bichoriensi comite (206); 1202—3 (XV. sz. más.): venatores

¹ L. még: usque ad Boronam (et usque ad Saruuar) (79, 8—9), mely azonban az előbbtől eltérőleg valószínűleg a mai Várna vagy Varin falut (a Vág mellett) jelöli. (79, 46—50.)

² Kétségtelenül az átíró orthographiája. V. ö. az 1203. és 1202—1203. évi adatokkal.

³ Fejérpataky által kiegészítve az 1249/1410. évi átíratból.

[Billa]: Billa (114, 18);
Bylla (115, 2).

[Bodajk]: ad montem B o-
d o c t u (99, 12).

[Bodrug]: inter Thisciam
et Budrug (53, 4); de
fluminibus Thiscie et Bud-
rug (53, 9—10); fluvium
Budrug (53, 18), transito
fluvio Budrug (53, 22);
fluvium Budrug (55, 1);
in Budrug (55, 3); fluvium
Budrug (55, 3); iuxta
fluvium Budrug (56, 9);
ubi Brudrug (így!) descendit
(58, 6); ad partes Bud-
rug (85, 2); ubi nunc (!) est
castrum Budrug (88, 14—
15).

[Bogát]: B o g a t (Bulesu
apja) (82, 7; 86, 4; 86, 12;
107, 9).

By h o r i e n s i s c a s t r i ; u . o . :
cum By h o r i e n s i c a s t r o (202);
— Vár. reg.: rendszerint *Bichor*,
Bichor -; ezenkívül: *Bicor* -
(4-szer); *Bihor* (1-szer).

Vár. reg.: (civis castri Bo-
londus) *Bila* (371).

1193: *Bodogth*; u. o.: in
Bodogth (155); 1201: villam
Samto ad *Bodoht* iuxta cruci-
feros (195).

1067 (1267): Budrug (2-
szer)¹ (Á. I. 24); 1090 k.:
et quinque piscinas, scilicet
Budrig (23); 1093 k.: (locus)
Budrig (29); 1141—46 (XII.
sz.): ab *Budriguensis* (74);
1156: *Budriguensis* comes
(84); 1163: *Bodreguensi*
comite (102); 1164 k.: Bud-
r u g i e n s i s C o m e s (106); 1181:
*Budriguensis*² eubagio (130);
1192 (Liber r. XIII. sz.): et
eodem *Budriguensi* (152);
1193: et eodem (t. i. comite)
Budriguensi (154); 1193:
et eodem *Budriguensi* (155);
1199: comite *Budrogiensi*
(182); 1199: comite de *Budric*
(183); 1199 (1272): comite de
B u d r u g (184); 1199: co-
mite de *Budrig* (185); 1200
(más.): comite de *Budrig*
(188); 1201: *Budriguensi* (co-
mite) (193); 1201: comite de
Budrihc (195); 1202: *Bud-
rughuensi* (comite) (198); 1203:
B u d r u g i e n s i (comite) (204);
1203: comite de B u d r u g
(206); 1204 (1257): B u d -
r u g i e n s i comite (210).

¹ Kétségtelenül az átiró orthographiája. V. ö. ugyanezen oklevél
Byhor-adatával.

² Jakubovich (Pál nótárius személyével kapcsolatban) ezt az
alakot állítja szembe a Gestával (l. h. 205. l.).

[Boldva]: iuxta fluvium
B u l d u a (58, 17).

[Bolhád]: ad montem B u l h a d u (74, 13—14).

[Bolondóc]: (castrum) B l u n d u s (79, 6).

[Bolya]: cum duobus filiis suis B i u i a et Bucna (65, 9—10); patrem B u e et Bucne (69, 3—4).

[Bonyha]: B u c n a (65, 10); B u c n e (69, 4). V. ö. : Bolya.

[Bors]: Bunger pater B o r s u (46, 15); Borsu filius Bunger (58, 12); Borsu (58, 15); Bors... reversus est (58, 18—59, 2); de reversione Borsu (59, 2); Borsum in eodem castro comitem constituit (59, 4); De... castro Borsu (75, 18); castrum Borsu (76, 16).

[Borsod]: De Borsod (58, 10); (castrum) Borsod (58, 18; 72, 6); castrum Borsod (így!) Zouolvn (76, 19).

[Borsova]: castrum B o r s o a (53, 5).

[Botond]: Bonton (így! 107, 9); Bontond (így! 86, 23); Bothond (113, 8; 113, 9); Botond (85, 5; 86, 4; 86, 17 stb.); Botondium (87, 13; 112, 2); Botondu (109, 10).

[Botva]: usque ad stagnum B o t u a (83, 20—84, 1).

Vár. reg.: civis castri B o l o n d u s (371).

1075 (1124/1217): castrensi-
sium de Borsu; u. o. civium
de Borsu; u. o.: per quam
itur in Bors (!); u. o.: tri-
butum in Borsu (20); 1156:
in parochia Bors; u. o.:
Borsiensis comes (84); 1165
k.: comitis Borsiensis (110).
— Vár. reg.: de villa Burs¹
(132).

1086 (XII. sz. 2. fele): dona-
vit Borsodi capellam (22);
1193: inde ad Borsod
(155). — Vár. reg.: bilotus de
Borsod (45); civiles castri
Borsod (194): castrenses
de Borsod (272); cives de
Borsud² (316); castrensi-
um de Borsud³ (341).

Vár. reg.: comite de B o r s o h a⁴ (39); comite de Borsua⁵ (253).

¹ A Gestáénál archaisztikusabb alak!

^{2—3} A Gestáénál archaisztikusabb alak!

^{4—5} A Gestáénál archaisztikusabb alakok!

[Bód]: inter castrum Olpar et portum *Beuld* (84, 3—4); in portu *Beuldu* (101, 16).

[Böge]: ad partes *Beguey* (90, 3).

[Böngér]: *Bunger* (43, 1, 46, 15; 58, 12); *Bungerneec* (72, 2); *Bumger* (így! 75, 24); *Buger* (így! 114, 7).

[Buda-]: *Buduuar* (35, 14).

[Bulcsu]: *Bulsuu* filius *Bogar* (! 82, 6—7); *Bulsuu* filius *Bogat* (86, 4; 86, 12); *Bulsuu* (86, 17; 86, 23; 87, 18; 109, 4; 109, 9; 111, 3; 111, 23); *Bulsuu* vir sanguinis filius *Bogat* (107, 9); *Bulsu* (88, 5; 109, 6).

[Csaba-]: . . . et populus ille, qui nunc dicitur *Sobamogera* (93, 1).

[Csák]: genus *Saac* (41, 12; 61, 11—12); *Sacnepos* *Zobolsu* (99, 16).

[Csanád]: *Sunad* filius *Dobuca* (50, 3); . . . quod castrum nunc (!) *Sunad* nuncupatur (50, 7—8); . . . *Ohtum*, quem *Sunad* interfecit (89, 15).

1202—1203 (XV. sz. más.): de villa, que vocatur *Begey* (202).

1138 (1329): *Buda* (63). — Vár. reg.: libertinos . . . *Budam* (27); *Buda* (ioubagio castris) (31), stb.

1138 (1329): *Bulsu* (szolga) 3-szor; u. o. *Bulsu* (agazo) (63); 1198: (servus) *Bulchov* (174); 1199: *Bolchu* (183) 1202—3 (XV. sz. más.): *Bulsu* (202). — Vár. reg.: *Bulsuh* dux exercitus de castro *Zounuc* (52); ugyanó: *Bulsu* (52); (ioubagio) *Bulsu* (133); libertinos . . . *Bulsuhut* (161); *Pet* et *Bulsu* biloto de *Heues* (193); biloto *Bulsu* (283); de villa *Bulsu* (335); (ioubagio castris) *Bulchu*. (369).

1067 (1267): per viam *Soba* (Á. U. O. I. 24. l.); 1138 (1329): preco: *Saba* (!); u. o.: carpentarius: *Saba* (!) (63).¹ 1202—3 (XV. sz. más.): *Villa Chwba*². . . habet metam super *Crisium* (202). — Vár. reg.: de villa *Chaba* (115).

1183 (1326/1363): *Paulo* de genere (!) *Chaak* (138). — Vár. reg.: tres homines *Shak* (gen.) (226).

1086 (XII. sz. 2. fele): (eques) *Sunadi* (!) (22); 1111: (episcopus) *Chonadensis* (43); 1113: (episcopus) *Chanadiensis* (!) (46); (1138/1329): circa

¹ Az 1177. évi oklevél *Caba* adata, melyet *Jakubovich* idézett vonatkozásban a *Gesta Soba-jávál szembeállít*: nem *Csaba*, hanem *Kaba*.

²A *Gestáénál* archaisztikusabb alak!

Sunadi (!); u. o.: *episcopi Zunadiensis* (63); 1156: *Stephanus Sunadiensis electus* (84); 1163: *Stephano Sunadiensi electo*; u. o. *Esau Sunadiensi comite* (102); 1164: *Stephano episcopo Sunadiensi* (105); 1166: *Stephano Chunadiensi (episcopo)* (111); 1166 (1229): *Zunadiensi comite* (112); 1185 k. (a III. Béla jövedelmeiről szóló kimutatás!): *episcopus Sunadensis* (*Enchiridion*, 129. l.); 1185 (1240/1352 csak tartalmilag!): *uxoris Sanad* (141); 1192 (*liber ruber*): *Senadiensi episcopo* (152); 1193: *Senadiensi episcopo* (154); 1197 (XVIII. sz. más.): (*comite*) *Senadiensi* (169); 1198: *Cenadiensi electo*; u. o.: *Cenadiensi (comite)* (172); 1198: *Chanadiensi electo* (174); 1199: *Chanadiensi episcopo* (182); 1199: *Chenadiensi episcopo* u. o.: *comite de Chenad* (183); 1199 (1272): *Chanadiensi episcopo* (184); 1199: *Cenadiensi (episcopo)*. (185); 1201: *Chenadiensi (episcopo)* (193); 1202: *Chanadiensi episcopo*; u. o.: *Chenadiensi comite* (198); 1203: *Chanadiensi (comite)* (204); 1203: *Chenadiensi (comite)* (205); 1203: *Chenadiensi (episcopo)*; u. o.: *Chenadiensi (comite)* (206); 1204 (1257): *Chenadiensi episcopo* (210). — Vár. reg.: (*castrensis de Clus*) *Sunad* (32); *Geruasium de genere Chenad* (62); *Ambrosius . . . impetiit Sunadum de villa Sunad* (190); *predictus Sunad* (190); *Michal de villa Sunad* (192); *Georgio de Chonad* (211); *constituere Chenadini*(213); *comite de Chenadu*¹

¹ A Gestáénál archaisztikusabb alak!

[Csepel]: ... quendam Cumanum ... nomine *S e p e l* et propter *S e p e l* magistrum agasonum. ... vocata est insula illa nomine *S e p e l* usque in hodiernum diem (!) (89, 3—6); ad insulam *S e p e l* (101, 6); insulam *S e p e l* (105, 5).

[Csesztreg]: iuxta fluvium *S e z t u r e g* (90, 1).

[Csongrád]: ... castrum ... de terra, quod nominaverunt Sclavi secundum ydioma suum *S u r u n g r a d*, id est nigrum castrum (84, 4—6).

[Diód]: usque ad Centum Montes et usque ad *G y o y g* (95, 8).

[Doboka]: Sunad filius *D o b u c a* (50, 3).

[Dorogma]: in portu *D r u g m a* (70, 13), portum *D r u g m a* (70, 1).

[Dráva]: *D r o u a* (95, 15).

[Duna]: *D a n u b i u s* (számos előfordulásban).

[Ed]: (a hét kun vezér egyike): *E d* (42, 21); (46, 14); dedit terras ... *E d u n e c* (58, 2—3), dedit terram ... *E d u n e c* (73, 11).

[Edömén]: (a hét kun vezér egyike): *E d u m* (így! 42, 21); *E d u m e n* (46, 14); *E d u m e n e c* (dat.) (így! 73, 11); *E d u m e r n e c* (dat.) 58, 3).

[Eger]: De ... fluvio *E g u r* (72, 7); usque ad fluvium *E g u r* (73, 3).

(237); (ioubagio castri Sump-
tey) *Chunad* (312); canonicum
Chanadiensem (342); episcopo
Chanadiensis (355).

1086 (XII. sz. 2. fele): In
Chepel (22); 1138 (1329): In
Cepel (villa); u. o.: In villa
Cepel (63); 1193: *Chepel* (pre-
dium); u. o.: In *Chepeil* (155).

1075 (1124/1217): *Cerni-
gradensium* civium; u. o.: co-
mitatum *Cernigradensium* (20);
1138 (1329): comes *Cerungradi-
ensis* (63). — Vár. reg.: in
provincia *Shung[rad]* (205).

1164. k.: comes de *Dobuka*
(106); 1166: Widone filio
Dobica (111). — Vár. reg.:
curiali comite de *Doboka* (6) stb.

1086 (XII. sz. 2. fele): in
Drawa (22).

Okleveleinkben állandóan:
D a n u b i u s.

1165 k.: (libertinus) *E d u*
(110).

Vár. reg.: *Edemen* (szn.)
(372).

1067 (1267): ad rivulum
nomine *E g u r*; u. o.: ad angu-
lum parve *E g u r* (Á. U. O. 24.
l.); 1181 (1288/1366/XVI. sz.
más.): inde ad parvum *Eger*
(133).

[Ekölcs]: milite nomine
E c u l s u (62, 29).

[Előd]: E l e u d pater Zo-
bolsu (41,12); Zobolsu filius
E l e u d (61, 11); E l e u d u-
nec patri Zo[bol]su (99, 13—14);
Zobolsu filium E l e u d (112,
2).

[Emes]: Vgek . . . duxit sibi
uxorem . . . nomine E m e s u
(38, 1—5).

[Emőd]: usque ad E m e u d
(72, 1).

[-ér]: Umousou er (63, 21—
22); Humosou er (70, 7).

[Erdő-elő]: que iacet ad
E r d e u e l u (49, 1—2).

[Esküllő]: in illo loco, qui
dicitur E s c u l e u (68, 2);
nuncupatus est E s c u l e u (68,
3).

[Et]: E t u (a hét kun vezér
egyike) (42, 21; 46, 14); E t u
(Eudu apja?) (71, 17; 71, 23);
E t e (így!) pater Eudu (96, 4);
Eudunec filio E t e (így!) (96,
6—7).

[Ete]: Ound pater E t e (41,
13); Oundu pater E t h e (54,
16; 54, 22); Oundunec patri
E t e (83, 20); E t h e filius
Oundu (84, 2). V. ö.: Et.

[Etej]: E t h e y (115, 3).

[-farkas]: patrem Opa for-
c o s . . . (65, 15).

Vár. reg.: de villa *Ekulch*
(225).

1067 (1267): Homus er (Á.
I. 24.)

1200: *Eth* voywoda et co-
mite Albe Transsiluane (189);
1200: *Eth* comite de Viwar
(195).

1138 (1329): (szolga) E t e
(63). — Vár. reg.: de villa
E t h e (295).

1113: in villa *Forcas* (46);
1138 (1329): (szolga) *Farkas* (!);
u. o.: (szolga) *Farkas*; u. o.:
Farcas; u. o. *Farcasti*; u. o.
Forcost; u. o. (allator salis)
Forcos (68); 1146: *Forcas*
(72); 1156 k. (1412); (pristal-
dus) *Forcos* (85); 1162:
hunc hominem . . . nomine
Forcos (101); 1165: Ego
Forcos (110); 1177 k.
*Farcasio*¹ palatino comite (128);
1181: *Farcas*; u. o.: comes
*Farcas*² (130); 1181: *Farcasio*

^{1—2} Jakubovich, idézett vonatkozásban, ezt a két alakot állítja szembe a Gestával.

palatino comite (131); 1181 (1288/1366/XVI. sz. más.): *Farkasium* palatinum comitem (133); 1181: *Farcasio* palatino comite (Pann. rendt. VIII. 277. l.); 1183 (1226/1270): *Farcasio* palatino comite (136); 1183 (1326/1363): *Farkasio* palatino comite (138); 1183: *Forcasius* (comes) (Mon. Strig. I. 128. l.); 1185 (m. lib.): *Farkasio* palatino comite (140); 1193: cum filio *Farcasij* (155); 1173—96 (részben átírva 1394-ben): (locus) *Farkas* agazto (167). 1202: *Forcos* fertes (197); 1202—3 (XV. sz. más.): *Forcos*; u. o.: *Forcus*¹; u. o. *Forcos*; u. o.: *Forcosu*² (202). — Vár. reg.: *Forcos* (35-ször!); *Forkos* (3-szor); *Forcasius* (17-szer); *Farcasius* (15-ször).

[Fertő]: iuxta stagnum *Ferteu* (99, 16).

1055: inde ad harmu *Ferteu* (12); 1141—46 (XII. sz. más.): *Predium Ferteu* (74); 1141—46. (XII. sz. más.): *In predio Ferteu* (75); 1193: iuxta *Ferteu*; u. o.: in *Ferteu* (155); 1199: iuxta *Ferteu*; u. o.: iuxta *Ferteutu*; u. o.: ad predictum *Ferteu* (185).

[Galga]: usque ad fluvium *Caliga*³ (74, 14—15).

[Galgóc]: (castrum) *Colgoucy* (79, 5).

1113: castellani *Golgocienses*, u. o.: que pertinet ad *Golguz* (46).

[Garam]: De fluvio *Gron*... (75, 15); transito fluvio *Gron* (75, 21); iuxta fluvium *Gron* (76, 10); que iacet inter *Wag* et *Gron* (77, 9—10).

1075 (1124/1217): flumen, quod vocatur *Gran*; u. o.: et cadit in *Gran*; u. o.: super ripam *Gran*; u. o. secus litus eiusdem fluminis *Gran*; u. o. currus in *Grana*; u. o.: qui

^{1—2} A Gestáénál archaisztikusabb alakok!

³ Latinositott alak.

[Gömör]: de castro *G u m u r* (74, 5); per partes castri *G u m u r* (77, 13).

[Göncöl]: usque ad pontem *G u n c i l* (113, 18).

[Gyalu]: *G e l e o u* (66, 7); *G e l o u* (65, 4; 66, 13; 66, 14 stb.); *G e l u* (66, 10 stb.).

[Gyejsa]: Dux vero Thoc-sun genuit filium nomine *G e y s a m* (116, 1—2).

Grana terminus est; u. o.: fluvii *Gran*; u. o.: super ripam *Gran*; u. o.: super *Gran* (20); 1113: in predio *G r o n* (46); 1157—58 k.: monasterio Sancti Benedicti de *Grana* (90).

1075 (1124/1217): Ego Magnus, qui et *Geisa*; u. o.: . . . ego Magnus, qui et *Geisa* (20); 1138 (1329): In villa *Geysce*; u. o.: Villa *Geiche*; u. o.: In villa *Geyca* (63); 1141: *G.* (68); 1142 (nyomt.): Ego *G e y s a* (69); 1143 (chart.): Ego *Geucha* (70); 1146: regi *G e y s e* (72); 1146: regis *G.* (73); 1146: regis *Geize* (73); 1141—46 (XII. sz. más.): *Geuzha* (király) (74); 1142—46: Ego *Geica*¹ (76); 1148 (1253): ego *Geisa*; u. o. tributum fori *Geyze*; u. o. *Geyza* rege (77); 1150: Rex . . . *Geiza* (78)²; 1151 (nyomt.): Ego *G e y s a* (79); 1151 k.: *G e y s e* rege (80); 1152: rege *G e y s a* (81); 1152: regnante *G e y s a* (82); 1156: rege *Geiza* (84); 1156 k. (1412): ego *Geyssa* (85); 1157: Ego *Geythsa* (86); 1157—58 k.: regis *Geysse*; u. o.: rex *Geyssa* (90); 1158 (chart.): Ego *Geyza* (91); 1158 (chart.): Ego *Geyza* (92); 1161 (más.): *Goviso* (96); 1162: *G e y s e* regis (101); 1163 (chart.): regis *Geyce* (102); 1163 (chart.): regis *Geize*; u. o.

¹ Mint jellemzőt említjük meg, hogy ez oklevélnek az 1240 körül keletkezett Liber ruberbe vezetett másolatában már ez áll: *G e y s a*.

² A Liber ruberben: *G e y s a*!

rex *Geyza* (103); 1163—64 :
Geyse; u. o. : *Geysa* rex ;
 u. o. : *Geysa* rex (104);
 1164 : *Geysse* regis (105);
 1164 k. : *Geyce* regis (106);
 1165 : *Geysse* ... regis (107);
 1165 : *Geytse* regis (108);
 1165 k. : *Geytse* regis (110);
 1166 : regis *Geche* (111); 1166 :
 (1229) : *Geyce* regis (112); 1169
 (1221/1245) : *Geysa* regis
 (113); 1171 (1392) : rex *Geysa*
 (117); 1171 (XVII. sz. más.) :
 regi *Geysa* (118); 1172 : regi
Stephano Geysa filio (120);
 1174—78 (1425) : ego *Bela*
Geysa bone recordationis re-
 gis filius (126); 1181 : *Geysse*
 regis (131); 1181 : *Geysa* regis
 (Pann. rendt. VIII. 277. l.);
 1182—84 k. (1418) : ego *Bela*
 tertius secundi *Geysa* regis
 filius (135); 1183 (1226/1270) :
 pie memorie pater meus rex
Geysa (136); 1183 (1326/
 1363) : pater meus bone me-
 morie rex *Geysse* (138); 1185
 (chart.) : ego *Bela* tertius,
 secundi *Geysse* regis filius (140);
 1193 : patris nostri, pie memo-
 rie regis *Geysa* (155); 1200 :
 a *Stephano* rege *Geyche* filio
 (189). — Vár. reg. : impetierunt
Geysa m (296); predicti
Geysa ... etc. (296); *Geysa*
 (centurio) (358).

[Győr] : castrum, quod dici-
 tur *Geuru* (72, 4—5). (= *Diósgyőr*.)

[Gyula] : Horca, cuius filii
 fuerunt *Gyula*¹ et *Zombor*
 (41, 15); *Tuh[u]tum* ... avus
Geula et *Zombor* (61, 12—13)
 minor *Gyula*² (65, 9); *Horca*

1111 : (episcopus) *Geurien-*
sis (43); hasonló előfordulása a
 XIII. század elejéig 25-ször!
 — Vár. reg. : comite de *Geuru*
 (270); [de civitate *Geuru*
 (270).

1075 (1124/1217) : *Yula* co-
 mite ... palatino (20); 1090
 k. : *Gula* comes palatinus
 (23); 1134 : palatino comite
Jula (Sm. II. 42); 1141—46

^{1—2} Az okleveles adatokkal egybevetve — melyek a XI. század
 óta kivétel nélkül *u-t* írnak, igen valószínűnek látszik, hogy e két

genuit Geulam... (68, 6); Geula genuit duas filias (69, 1); Zumbor genuit minorem Geulam (69, 3); ipsum Geulam (69, 5).

[Gyümölcsény]: iuxta silvam Gemelsen (83, 12).

[-halom]: a Saturholm (55, 2; 55, 9); usque ad Zeguholmu (70, 8); (mons) Zenuholm (73, 4—5).

[Hangony]: iuxta fluvium Hongvni (74, 11—12).

[Haram]: usque ad castrum Horom (89, 13—14).

[Havas]: ultra silvam Houos (45, 6—7); per silvam Houos (50, 15; 51, 3—4); ultra Howos (48, 3).

[Héjő]: iuxta fluvium Heyou (71, 30).

[Hernád]: usque ad fluvium Honrat (64, 19—20); ubi fons Honrad descendit (71, 29—30).

[Hetény]: quidam nobilissimus miles nomine Heten (115, 6—7).

[Himes-]: (castrum terreum) Hymusuduor (58, 8).

(XII. sz. más.): (proceres) Jula (74); 1201: Jula woia-woda (193); 1201: Jula voiwoda et comite Albe Transilvane (195); 1202: Gyula curiali et Chenadiensi comite (198); 1203: Jula Chanadiensi et curiali comite (204); 1203: Jula Chenadiensi et curiali comite (205); 1203: Jula Chenadiensi et curiali comite (206); 1204 (1257): Jula Nitriensi et curiali comite (210). — Vár. reg.: Gyula (17-szer);¹ Gyula² (1-szer); Jula (1-szer).

1086 (XII. sz. 2. fele): gemilsenbuqur (22).

1067 (1267): Scenholm; u. o.: Scenholm (Á. U. O. I. 24. l.); — Vár. reg.: Sceguhalm (186); Zighalm (340).

1086 (XII. sz. 2. fele): In Hongin (!) (22). — Vár. reg.: de villa Hongun (243).

1086 (XII. sz. 2. fele): (eques) Heten (22). 1138 (1329): In villa Hetten (63). — Vár. reg.: de villa Heten (179); de villa Heten (336).

alak téves másolás Gyula, ill. G'ia helyett (v. ö. Souyou helyett Souyoy!)

¹⁻² A Gestához legközelebb álló (vagy azonos?) alakok. Lásd az alábbi jegyzetet.

[Horka]: Tuhutum pater
H o r c a (41, 15; hasonló 61,
12); Tvhutum et filius suus
H o r c a (63, 20; hasonló 64,
3); Tuhutum pater H o r c a
65, 2; hasonló 68, 1); genuit
H o r c a m (68, 6); H o r c a
genuit (68, 6).

[Huba]: H u b a (41, 14 stb.)
H u b a m (74, 9 stb.).

[Hülek]: H u l e c (41, 24
stb.).

[Igfon]: silvam I g f o n (49
1); in memoribus Y g f o n (103,
14).

[Ipoly]: iuxta fluvium Y p u l
(75, 2); fluvium Y p u l (75,
20).

[Jószás]: iuxta fluvium
J o u z a s (103, 16—17).

[Kács]: a loco illo, qui nunc
dicitur C a s u (72, 10).

[Kadocsa]: C a d u s a (41,
25; 75, 9 stb.); C a d u s a m
(74, 9); C a d u s e (78, 22 stb.).

[Kalán]: genus C a l a n (41,
13).

[Kanizsa]: Tysciam in K e -
n e s n a transnavigaverunt (89,
17).

[Kapus]: iuxta fluvium C o -
p u s (67, 18).

[Karold]: Geula genuit duas
filias, quarum una vocabatur
C a r o l d u (69, 1—2).

[Kemej]: in partibus K e -
m e y (116, 5—6).

[-kemén]: Zolon k a m a n
(84, 10).

[Kend]: C u n d u pater Cur-
zan (41, 12—13); C u n d u nec
patri Curzan (95, 7).

[Ketel]: (a hét kun vezér
egyike): K e t e l pater Olup-
tulma (43, 1; 46, 16 stb.);
K e t e l (55, 5); per socios
K e t e l (55, 6—7); eidem K e

1138 (1329): in flumine
Ipul; u. o. in *Ipuli* (!) flu-
mine (63).

1193: *Kalano* (pécsi püspök)
1193: *Calano* (154); 1193:
Calanus (Smičiklas, II. 259. l.)
stb.

1202—3 (XV. sz. más); Villa
K e m e y (1202). — Vár. reg.:
de villa *Chemey* (130).

1086 (XII. sz. 2. fele): (pre-
dium) K e t e l l o c a; u. o.: in
K e t e l l o c a; u. o.: (arator)
K e t e l (22); 1138 (1329):
(szolga) *Ketil* (63).

tel (55, 8; 55, 12); Oluptulma filius Ketel (55, 13); ipse Ketel (55, 17); de posteris Ketel (55, 20); Ound et Ketel (56, 8 stb.); Ketel-potaca (55, 7; 55, 18).

[Keve]: castrum Keuee (91, 9; 91, 11).

[Komárom]: De Camarocastro (54, 21); Oluptulma... castrum construxit, quod Camarum nuncupavit (55, 13—14).

[Korcán]: Cundupater Curzan (41, 12—13); Cundunec patri Curzan (95, 7); (castrum) Curzan (95, 10).

[Kórógy]: iuxta fluvium Couroug (101, 17).

[Kölcese]: Ound pater Ete, a quo genus. Calan et Colsoy descendit. (41, 13).

[Kölpény]: Culpun patre Botond (85, 5); Botond filius Culpun (86, 4; 107, 10; 112, 2; 112, 16).

[Körös]: fluvium Cris (64, 2; 102, 5); Crisius (48, 7); usque ad Crisium (70, 3—4); transire Crisium (70, 9); a Grisio (Crisio helyett) (73, 9).

[Körtvély-]: stagnum, quod dicitur Curtuelou (83, 11);

1138 (1329): (szolganév) *Keue* (63); 1186 (chart.) (személynév): *Keue* (142); 1201: (comite) *Kewiensis* (193). — Vár. reg.: pristaldo *Keue* (102); comes de *Keue* (202).

1075 (1124/1217): *Camarientes* (20).

1153 k.: predium Couroug (83). — Vár. reg.: de villa *Kourongy* (*n=u!* v. ö. u. o. 6. jz.) (17).

1142—46: *Culcey* comes (76); 1181 (1288/1366/XVI. sz.): *Kulchey* comes; u. o. versus orientem a fine *Kelchei* stb. (133). — Vár. reg.: de villa *Culchii*. (187).

1075 (1124/1217): Super fluvium, qui nuncupatur *Crys* (20); 1086 (XII. sz. 2. fele): iuxta *Kyris*; u. o.: in fluvium *Kyris* (22); 1198: tributum de *Kewres* (176); 1199: super fluvium *Crisii* (182); 1202—3 XV. sz. más.): super *Crisium*; u. o.: de *Crisio*; u. o.: *Crisium*; u. o.: per *Crisium*; u. o.: super *Crisium* (202). — Vár. reg.: iuxta *Crisium* (387).

1055: usque ad *kurtuelfa* (12); 1138 (1329): Iuxta

- a Curtuel tou usque ad... Ticiam est vivarium, quod dicitur *Kurtuelis* (63).
(84, 1).
- [Laborc]: comes... castri nomine *Loborcey* (51, 28); (folyó) sub nomine eiusdem *Loborcey* (52, 4).
- [Lád]: in portu *Ladeo*¹ Vár. reg.: de villa *Lad* (306).
(61, 15).
- [Lapincs]: (fluvius) *Loponsu* (98, 5); fluvium *Loponsu* (99, 2).
- [Lél]: *Tosu pater Lelu* (41, 14; 61, 11; 63, 1; 63, 4 stb.).
- [Lúc]: in portu *Lucey* (60, 6—7).
- [Maglód]: genus *Moglout* (41, 16; 61, 13).
- [Magyar]: *Mogerii* (= Hungarii) (33, 17); gens... *Moger* (35, 6—7); De portu *Moger* (93, 5); portum *Moger* (94, 4) ...! *populus ille, qui nunc dicitur Sobamogera* (93, 1).
- [Maros]: *Morus* (49, 2; 49, 6; 89, 13); *Morisius* (48, 7), *Morisius* (50, 3); *Morisius* (90, 5).
- [Marót]: dux *Morout* (49, 3).
- [Mátra]: ad silvam *Matra* (73, 8); in silva *Matra* (73, 10—11).
- [Meszes]: ad portam *Mezesynam* (59, 1¹); in porta *Mezesina* (64, 8); ad portas *Mezesinas* (63, 18); per portas *Mezesinas* (67, 3); in partes *Mezesinas* (64, 4).
- [Miskolc]: terram magnam..., que nunc vocatur *Miscoucy* (72, 2—4).
- [Mosony]: ultra lutum *Musun* (113, 21).
- 1075 (1124/1217): In *Lelu* super Danubium tributum (20).
- 1086 (XII. sz. 2. f.): (eques) *Moglout* (22).
- 1177 (1392): iuxta *Morusium* (127).
- 1165: monasterio *Almi ducis* in *Meches* (így!) constructo u. o.: per portam *Meches* (107).
- Vár. reg.: ad genus *Mizidacziy* (így!) (209); *Miscocii* (303); de genere *Miscoc* (322).
- 1137: de civitate *Mussum* (61); 1199: comite de *Musum* (185); 1202: *Musuniensis* (comite) (198); 1203: de iure *Mosuniensis* castri; u. o.: *Mosuniensem* comitem; u. o.: comite de *Mosson* (206).

¹ Latinosított melléknév a Lád névből.

[Munkács]: locum . . . *Muncas* nominaverunt (51, 5).

[Nógrád]: De castro *Nougrad* (74, 1); de castro *Gumur et Nougrad* (74, 5); ad partes *Nougrad* (74, 14).

[Nyárád]: ad fluvium *Naragy* (72, 9).

[Nyir]: ad confinium *Nyr* (59, 10—11); per partes *Nir* (62, 31); forum inter *Nir* et *Thysciam* (63, 10); De *Nyr* (63, 19); per partes *Nyr* (63, 20); a silvis *Nyr* (63, 21).

[Nyitra]: De castro . . . *Nitra*; (74, 1); usque ad castrum *Nitra* (74, 6—7); De *Nitria* civitate (76, 20); fluvium *Nitra* (77, 2); usque ad civitatem *Nytra* (77, 3); in rivulum *Nytre* (77, 5); dux *Nitriensis* (77, 10); ad fluvium *Nitra* (78, 9); *Zubur dux Nitriensis* (78, 10); *Nytrienses Sclai* (78, 15); in civitatem *Nitriam* (78, 17—18); civitatem *Nitriam* (78, 25); de partibus *Nytrie* (80, 6); in confinio *Nitrie* (80, 7—8); *Hubam comitem Nitriensem* (80, 9).

Vár. reg.: *convillanum suum nomine Munkach* (262); *Munkach* . . . (262).

1108 (más.): Ego *Slauiz comes Nougradensis* (41); 1138 (1329): In civitate *Naugrad* (!) (63); 1156: *Naugradiensis comes* (84). — Vár. reg.: de provincia *Naugrad* (337) stb.

1164 (1419): *predium . . . Narhag* (105); 1193: (*piscina*) *Narag*; u. o.: *Narag* (155).

1141—46 (XII. sz. más.): in *Nir* (74); 1203: in loco, qui dicitur *Nyrrsag* (205). — Vár. reg.: *Ysmaelite de Nyr* (139); de villa *Pauli de Nyr* (206); *Ismaelite de Nyr* (209); *villani de Nyr* (220); *Ismaelite de Nyr* (326).¹

1075 (1124/1217): *aquas . . . scilicet Nitra*; u. o.: *ubique in Wag, Nitra* stb.; u. o.: *ex Wag, Nitra* stb. (20); 1111: de *tocius Nitrie theloneis . . . in civitate seu extra civitatem*; u. o.: *optimates XII. Nitrienses*; u. o.: *civitatis Nitrie* (43); 1113: *Nitria aqua*; u. o.: *civitatis Nitrie* (46); 1134: *Nitriensis episcopus* (*Smičklas*, II. 42. l.); 1156: in *parochia Nitriensi* (84); 1166 (1229): *Nitriensi (comite)* (112); 1183 (1226/1270): *fori Nitriensis*; u. o.: *Nytriensi*² (*episcopo*); u. o.: *Nytriensi*³ *comite* (136); 1188 (XIII. sz. más.): *Nitrensi comite* (147); 1198: *Nithriensi comite* (175); 1199: *curiali comite ac Nitriensi* (185); 1200 (chart.): *Nitriensi comite* (188); 1202—3 (XV. sz. más.): *Nitra (szn.)* (202); 1204 (1257): *Nitriensi (comite)*

¹ Csak az y-os alakok tekinthetők jellemzőnek. Ld. alább.

^{2—3} Csak ez a két alak tekinthető jellemzőnek. Ld. alább.

[Ócsád]: (a hét kun vezér egyike) *O u s a d* pater *Ursuur* (43, 1); *O u s a d* pater *Vrsuuru* (46, 15); *O u s a d u nec patri* *Ursuur* (72, 11).

[Ohat]: *cuidam Cumano militi nomine* *H u h o t* (70, 14—15).

[Omsó-]: a silvis *Nyr usque ad U m u s o u e r* (63, 21—22); *iuxta quendam fluvium nomine* *H u m o s o u e r* (70, 7).

[Ónd]: *O u n d* pater *Ete* (41, 13); *O u n d u* pater *Ethe* (54, 16; 54, 22); *O u n d et Ketel* (56, 8; 56, 20; 57, 2; 57, 8); *dedit O u n d u nec patri Ete* (83, 20); *Ethe filius O u n d u* (84, 2).

[Orsova]: *usque ad castrum Vrschia* (helyesen: *V r s u a*) (49, 6); *castrum U r s o u a* (91, 14).

[Ostoros]: a fluvio *Y s t o r o s* (73, 6).

[Ód]: *Ete pater E u d u* (96, 4); *E u d u nec filio Ete* (96, 6—7); *E u d u* (96, 8).

[Örkény, Örkénd]: *Eusee pater U r c u n* (98, 8; 100, 11); *U r c u n filius Eusee* (112, 16); *U r c u n* (113, 2; 113, 8); *I r c u n d i u m filium Eusee* (112, 3); *Thonuzoba pater V r c u n d* (116, 4); *Thonuzoba... etc., sed V r c u n filius suus* (117, 2—5).

[Örsúr]: *U r s u u r* (43, 1 stb.); *V r s u u r u* (46, 15); *V r s u u r* (72, 7).

[Ösbő]: *V s u b u u* (59, 13); *V s u b u* (97, 2); *U s u b u* (97, 4 stb.); *U s u b u u* (98, 1 stb.).

[Öse]: *E u s e e* (97, 3 stb.).

(210). — Vár. reg.: *comite de N i t r a* (135); *comes Nitriensis* (339).

1067 (1267): (*piscina*) *H o m u s e r* (Á. U. O. I. 24. l.).

1138 (1329): (*szolga*) *O u n d i* (!) (63). — Vár. reg.: *V n d o u* (villa) (80).

Vár. reg.: *convillanum suum V r c u n d* (75); *V r c u n d*, *portato ferro... combustus est* (79); *U r c u n d i n o* et *fratribus suis* (214).

1199: *Chunus filio Euse* (183). — Vár. reg.: *de villa*

[Pákozd]: iuxta montem
P a c o z t u (97, 6).

[Panyóca]: iuxta fluvium
P o n o u c e a¹ (91, 7—8).

[Pásztó]: a loco illo, qui
dicitur P a z t u h (74, 11).

[Pata]: P o t a (Edu és Edu-
men neposa) (73, 12).

[-patak]: Tunc fluvius ille
per socios Ketel vocatus est
. . . Ketel p o t a c a (55, 6—7);
terram illam, que nunc Ketel-
p o t a c a vocatur (55, 18).

[Pest]: castrum, quod dicitur
P e s t (115, 2).

[Péter-gaz]: silvam, que dicitur
P e t u r g o z (87, 18—19).

[Pét]: in campo P e y t u
(97, 7).

[Poroszló]: usque ad castrum
P u r o z l o u (73, 6).

[Pozsega]: De castris . . .
P o s a g a (87, 17); castrum
P o s a g a (88, 3).

[Rába]: usque ad R a b a m
(100, 4—5).

[Rábca]: usque ad . . . R a b
u c e a m² (100, 4—5).

[Rákos]: usque ad fluvium
R a c u s (94, 1—2).

[Sajó]: usque ad fluvium
Louiou (így! 54, 4—5);

Euse (86); predio . . . *Euse*
(240).

1138 (1329): cum abbate
Pastuhiensi (63). — Vár. reg.:
Nicolaus de *Patzuh* (195); ec-
clesie de *P a z t u h* (195); ec-
clesie de villa *P a z t u h* (203);
Pazthu (szn.) de Peles (217);
sui fratris, scil. *P a z t u h*
(245); de Theothonicis *Paz-
tuchii* (324); sancte ecclesie
P a z t u h (380).

Vár. reg.: in fide Ade
(Ádám genitivusa!) filii *Pata*
(51); Jacou filius *Pata* (68,
101); Adam filius *Pote* (110).
impetierunt . . . *Potham* (288).

1201 (1272/1285): *Potok*
(194). — Vár. reg.: comes de
Potok (215); comite de *Potok*
(284); Vrbanum de *Potok* (284);
de villa *Potoc* (320); comite
de *Potoc* (320); per vallem
nomine *Potok* (380).

1148 (1253): tributum por-
tus *Pest* et *Kerepes* (77).

1171: super aquam *Peit*
(116).

Vár. reg.: in loco *Porozlou*
(189); monasterii *Porozló* (222);
abbas de *Porozló* (222).

1171 (1392): iuxta *Rabcham*
(117).

1199: ad villam *Racus*
(185).

^{1—2} Latinositott alakok.

usque ad fluvium Souyoy (így! 57, 7); usque ad fluvium Souyoy (58, 1) stb.

[Sár]: dedit terram magnam versus S a r u (96, 10—11); versus fluvium Zomus ad illum locum, qui nunc dicitur S a r u u a r (63, 2—3); quod primo castrum Thosu nominatum fuit, nunc uero S a r u u a r vocatur (63, 6—7); usque ad Boronam et usque as S a r u u a r (79, 8—9).

[Sárolt]: Geula genuit duas filias, quarum... altera (vocabatur) S a r o l t u et S a r o l t fuit mater sancti regis Stephani (69, 1—3).

[Sátor-]: a S a t u r holmu (55, 2; 55, 9).

[Sempte]: castrum S t u m t e y (79, 5).

[Soroksár]: ultra S u r c u s a r (94, 1).

[Szabolcs]: Eleud pater Z o b o l s u (41, 12); Z o b o l s u filius Eleud (61, 11);

1055: incipit terminus a *Sar* (!)feu (12); 1067 (1267): ad *Sarteu* (!); u. o.: ad eiusdem *Saar* (!) caput Á. U. O. I. 24. 1.); 1086 (XII. sz. 2. fele): in predium... *Sar* (!) (22); 1131 k.: *Sar* (!)comitem; u. o.: iussu *Sar* (!)comitis (57); 1121 (1420): ad locum... *Sar* (!); u. o.: ad locum... minor *Sar* (!) (M. Ny. 1927. 361. 1.); 1141—46 (XII. sz. más.): quod dedit rex pro suo predio, scilicet *Sar* (!) (74); 1156 k. (1412): silvam regalem, que *Saar* vocatur (85); 1165 (kivonatban): super terra *Saar* (109); 1181 (1288/1366/XVI. sz.): ad piscinam... *Saar*; u. o.: ad angulum *Saar*; u. o.: ad angulum *Saar* (133); 1193: ab aqua *Sar*; u. o.: ad predictam aquam *Sar* (155); 1203: a fluvio, qui vocatur *Sár*; u. o.: in predictum fluvium *Sár*; u. o.: in prenominato fluvio *Sár* (206).

1138 (1329): (szolganév) *Sunthei* (63); 1177 k.: Zemere comes de *Simtei* (128). — Vár. reg.: Joubagiones castri *Sump-tey*¹; civis castri *Sumtey*² (312).

1067 (1267): castri de *Zobolchy*; u. o.: castro de *Zobolchy* (Á. U. O. I. 24. 1.) —

^{1—2} A Gestához legközelebb álló alakok!

De *Zobolsu* (62, 20); *Zobolsu vir sapientissimus* (62, 21); ad *Zobolsu m* (64, 4); *Zobolsu m filium Eleud* (112, 2) stb.

[Szalán]: *Salanus* (51, 22; 53, 12 stb.); *Salanum* (54, 12 stb.); *Salani* (48, 12 stb.); *Salano* (57, 3 stb.); usque ad portum *Zolonkaman* (84, 10).

[Szalók]: *Vsubuu pater Zoloucu* (59, 13—60, 1); *Vsubuu pater Zoloucu* (97, 2); *Usubuu pater Zoloucu* (98, 8); *Usubunec patri Zoloucu* (105, 29).

[Szamos]: usque ad fluvium *Zomus* (49, 2); a fluvio *Zomus* (59, 10); versus fluvium *Zomus* (62, 2); stb.

[Szatmár]: usque ad castrum *Zotmar* (63, 12).

[Száva]: fluvius *Zoua* (86, 6); usque ad fluvium *Zoua* (88, 1); transito *Zoua* (88, 2).

[Szeg-]: usque ad *Zeguholmu* (70, 8).

1092 (XV. sz.) (László I. törv.): in civitate *Zabolch* sancta sinodus habita est... (Závodszy, 157. l.); 1138 (1329): (szolga) *Sobolci* (63). — Vár. reg.: vice curialis comes de *Zabolcz* (11); curiali comite de *Zabolch* (48); comite de *Zabolch* (56); curiali comite de *Zobols* (90); de villa *Zobolsu* (162); comite de *Zabolchy* (!) (179); curiali comite de *Zabolch* (225) stb.

1086 (XII. sz. 2. fele): equitem *Zlaucu* (22); 1183 (1326/1363): de genere *Zalok* (138); 1193: (predium) *Zoloc*; u. o.: in *Zuloc* prima meta incipit (155). — Vár. reg.: *Zoloc* de villa *Kechel* (59); *Zoloc*... iustificatus est (59).

1181 (1288/1366/XVI. sz.): iuxta fluvium *Zamos*; u. o. ultra *Zamos* stb. (133).

1138 (1329): (molendinarius) *Sothmar* (63); 1181 (1288/1366. XVI. sz.) *Zathmariensi* comite (133). — Vár. reg.: castri *Zathmar* (9); comes *Zothmariensis* (69); comes de *Zothmar* (91); comite de *Zothmar* (119); castri de *Zotmar* (121); comite de *Zathmar* (126); comite de *Zothmar* (201) stb.

1067 (1267): predium *Scegholm* (!) (Á. I. 24). — Vár. reg.: versus *Sceguholm* (286); de villa *Zigholm* (340).

[Szekeső]: castrum . . . *Z e - c u s e u* (96, 8—9).

[Szemere): genus *Z e m e r a* (41, 14); a quo prudens *Z e m e r a* descendit (75, 9—10).

[Szepes]: usque ad silvam *Z e p u s* (73, 10).

[Szerencs]: De *Z e r e n s z e* (fejezetcímben! 57, 14); ad montem *Z e r e n c h e* (57, 17); locus ille vocatur *Z e r e n c h e* (57, 21); *Z e r e m s u* (64, 18; 71, 27; 71, 28).

[Szerep]: usque ad lutum *Z e r e p* (70, 7—8).

[Szer]: et locum illum, ubi hec omnia fuerunt ordinata, Hungari . . . nominaverunt *S c e r i i* (83, 17—19).

[Szin-]: et montem illum . . . nominaverunt *Z e n u h o l m u* (73, 4—5).

[Szolta]: *Z u l t a* (106, 11 stb.); *Z u l t a m* (105, 28 stb.); *Z u l t e* (105, 2 stb.); *Z u l t u s* (!) (105, 9).

[Szovárd]: *Z u a r d u* (75, 9 stb.); *Z u a r d* (41, 25 stb.); *Z u a r d u m* (74, 8).

[Taksony]: *T o c s u n* (111, 9 stb.); *T h o c s u n* (114, 13).

[Takta]: iuxta fluvium *T u c o t a* (57, 16—17); iuxta *T o c o t a m* (58, 2).

[Tanuz-]: *T h o n u z o b a* (116, 4; 116, 7; 117, 2).

[Tapolca]: a fluvio *T o p u l u c e a*² (72, 3).

1067 (1267): per litus *S c e k - z o v* (Á. U. O. I. 24. l.) (?)

1105—1116: *Z e m e r a* (Pann. rendt. I. 594. l.); 1177 k.: *Z e m e r e* comes de Simtei (128.) — Vár. reg.: (ioubagio) *S c e m e r a* (133); impetierunt ioubagio- nes . . . castri . . . *Z e m e r e m* (acc.!) (337); *S c e m e r*, filius *S c e m e r a* (379); stb.

Vár. reg.: de villa *S c e r e p* (236).

1138 (1329): In villa *S c e r* (!) (63).

1067 (1267): possessionem in *S c e n h o l m* (!); u. o.: versus curtem *S c e n h o l m* (Á. U. O. I. 24. l.)

Vár. reg.: Leonardi de genere *Z u o r d*¹ (340).

1182—84 (1418): inter vil- lam *T o p u l z a* et . . . ; u. o.: a *T o p u l z a*; u. o.: ab eodem *T o -*

¹ A Gestáénál archaisztikusabb alak!

² Latinosított alak.

[Tarcal]: quendam . . . militem nomine *Tursol* (54, 17—18); *Tursol* miles Cumanus (54, 23); De monte *Tursol* (56, 7); *Tursol* (miles) (56, 8; 56, 11); montem *Tursol* nominaverunt (56, 13); *Tursol* (miles) (56, 17); de monte *Tursol* (56, 21); montem *Tursol* (57, 16); *Tursol* (miles) (58, 5).

[Tarras]: Terram magnam... nomine *Torhus* (92, 1—2).

[Tas]: *Tosu* pater *Lelu* (41, 14; 61, 11); *Thosu* pater *Lelu* (63, 1; 63, 4); castrum *Thosu* (63, 6); *Thosu* (63, 8; 63, 12.) forum *Thosu* (63, 11); *Thosum* (acc. 64, 4); *Thosu* (64, 7); De victoria *Thosu* (64, 21); *Thosu* (64, 22); *Tosu* (70, 2); *Tuso* (így! 70, 21); *Thosu* (71, 2; 71, 6; 71, 15); *Lelu* filius *Tosu* (82, 6); *Tosu* nec patri *Lelu* (85, 4); *Lelu* filius *Tosu* (86, 4; 86, 11—12; 107, 9).

[Tátra]: usque ad montem *Turtur* (58, 14); per montes *Turtur* (59, 1—2); usque ad montem *Turtur* (114, 6).

[Tekerő]: iuxta fluvium *Tekereu* (103, 1—2).

[Temes]: (nobilissimi fontes): *Temus* (48, 6—7); usque ad fluvium *Temes* (90, 5); versus fluvium *Temes* (90, 7); annem *Temes* (90, 8); interiacente fluvio *Temes* (90, 12).

[Tétény]: *Tuhutum* pater *Horca* (41, 15); *Tutum* (így!) pater *Horca* (61, 12);

pulza (135); 1193: *Toploza* (predium) (155). — Vár. reg.: monasterii de *Taplucia* (209); monasterii de *Taplucia* (303).

1095—1116 (XV. sz.): concilium *Tursollinum* (*Závodszy*, 182. l.); 1138 (1329): (szolga) *Tursol* (63).

1138 (1329): *Tos* (!) (szolga); u. o.: *Tosu* (szolga) (63); 1181: (mansio) *Tosv* (!) cum filio . . . (130). — Vár. reg.: de villa *Tos*. (323).

1177 k.: comes *Temissiensis* (128); 1183 (1326/1363): terra, que vulgo *Temes* dicitur (138); 1203: *Thymisiensi* comite (206). — Vár. reg.: *Temes* (szn.) de villa *Burs* (132.)

T v h u t u m (63, 20); T u-
h u t u m (64, 3; 64, 7 stb.);
T u h u t i (gen.) (65, 13); T u-
h u t u m (65, 14 stb.).

[Tetétlen]: iuxta montem
T e t e u e t l e n (81, 18).

[Tihany]: iuxta fluvium
Bolotun usque ad Thyon
(helyesen: T y h o n) perve-
nerunt (98, 10—11).

[Tisza]: nobilissimi fontes
aquarum, Danubius et T y s-
c i a (45, 10 stb.); inter T h i s-
c i a m et Danubium (48, 11
stb.); inter Danubium et
T h y s c i a m (53, 28 stb.);
iuxta T h y s i a m (56, 22).

[Titel]: duci T y t u l e n s y
(59, 12); in illo loco, qui dicitur
T e t e l (80, 19—20); egressus
de T e t e l (81, 22); usque ad
T i t u l u m (84, 9).

[-t6]: Curtuel t o u (83, 11;
84, 1).

[Tolcsva]: usque ad fluvium
T u l s u o a (55, 9).

[-tolma]: Ld.: Alap-

[Tomaj]: Vrcund, a quo
descendit genus T h o m o y
(116, 4—5).

[Torbágy]: in silva T u-
r o b a g (99, 3).

[Torda]: Velec, a cuius pro-
genie T u r d a episcopus
descendit (60, 1).

1055: in loco, qui vulgo
dicitur *Tichon* super Balatin
(12); 1090 k.: monasterio
S(ancti) 'A(niani) *Tichoniensis*
(23); 1184: ecclesie Sancti
Aniani, que est in monte *Ty-
chon*¹ sita (Pann. rendt. X.
500. l.).

1067 (1267): iuxta *Ticium*;
u. o.: *Tyza*; u. o.: *Ticia* (Á.
U. O. I. 24. l.); 1075 (1124/1217):
Tiza (többször); u. o.: *Tize*; u.
o.: *Tizam*; u. o.: *Ticium* (20);
1138 (1329): circa *Ticium*;
u. o.: iuxta *Ticium* (63);
1181 (1288/1366/XVI. sz.):
usque *Ticium*; u. o.: per
medium *Ticie* (133).

1156: *Titulensis* prepositus
(84).

1121 (1420): *Weresthow* (M.
Ny. 1927. 361. l.); 1193: *Huzet-
tov*; u. o.: *Quiel tou* (155).

1121 (1420): ville *Tumoy* (!);
u. o.: de villa *Tomoi* (M. Ny.
1927. 261. l.). — Vár. reg.:
Alexander... de *Tomoi* (100).

1075 (1124/1217): ad ca-
strum, quod vocatur *Turda*
(20); 1193: cum Johanne
filio comitis *Turde* (155);
1202—3 (XV. sz. más.): *Tur-
da* cum uno (202). — Vár. reg.:
de villa *Turda* (286).

¹ A Gestához legközelebb álló alak!

[Tormos]: usque ad rivulum *Turmas*, ubi descendit in rivulum *Nytre* (77, 4—5).

[Trencsén]: (castrum) *Trusun* (helyesen: *Trusun*) (79, 5).

[Tursok]: ultra silvam *Tursoc* (76, 23); ad silvam] *Tursoc* (80, 11).

[Tur]: et hinc iuxta fluvium *Turu* usque ad *Thysciam* pervenerunt et in portu *Drugma* . . . transnavigantes . . . (70, 12—14).

[-udvar]: (castrum terreum) *Hymusudor* (58, 8).

[Ugocsa]: usque ad *Vgosa* (53, 4).

[Ügyek]: *Vgek* (35, 17 stb.); *Ugek* (39, 3 stb.).

[Üng]: a castro *Hungu* (37, 16); ducem de *Hunguar* (37, 19); usque ad confinium *Hung* (50, 15—16); ad partes *Hung* (51, 4); De *Hung* castro (51, 24); ad castrum *Hung* (51, 26); castrum *Hung* (52, 5); ab *Hungu* (52, 10); in castrum *Hung* (53, 7); de castro *Hung* (57, 15); a castro *Hungu* (82, 1).

[Vág]: (nobillissimi fontes) *Wag* (48, 6—7); fluvius *Wag* (55, 13); inter *Wag* et *Gron* (77, 7—8); usque ad fluvium *Wag* (79, 12—13).

1075 (1124/1217): Item aquas . . . scilicet *Nitra*, *Tarmas* (!) et *Sitoua* (20).

1111: in civitate *Treinchen* (43); 1113: Villa *Trenscinensis* (46).

1156: *Tur* (falunév) (84); 1181 (1288/1366/XVI. sz.): (predium) *Tur*; u. o.: ultra *Tur*; u. o.: et per medium *Tur*; u. o.: In predio *Tur* (133); 1193: ad aliam aquam, que vocatur *Tur* (155). — Vár. reg.: de villa *Tur* (195).

1193: (predium) *Ojvduor*; u. o.: In *Ojvduor*; u. o.: de *Ojvduor* (155); 1203: secus viam, que ducit versus *Uyudvor* (205). — Vár. reg.: de villa *Nadudor* (61); *Uduor* (szn.) (217); de villa *Nadudor* (234); de villa *Nadudor* (így!) (235); de villa *Nadudvor* (261).

Vár. reg.: comes de *Hugosa* (163); comes de *Ugosi* (171); comite de *Ogocha* (246).

1002: *Wag* (2); 1075 (1124/1217): Infra *Wag*; u. o.: in loco *Wagetuin*; u. o.: iuxta *Wag*; u. o.: ubique in *Wag*; u. o.: ex *Wag* (20); 1086 (XII. sz. 2. fele): de portu *Wag* (22); 1111: per totum flumen, quod *Vcaga* nomina-

[Vajas]: iuxta fluvium
U o y o s (85, 2—3).

[Vajta]: B o y t a (43, 1;
46, 15 stb.); B o y t a m (91,
15); B o y t e (92, 1; 96, 10);
V o y t a (71, 17; 71, 23).

[Valkó]: De castris ...
V l c o u (87, 17); castrum
V l c o u (88, 3).

[-vár]: B u d u u a r (35, 14);
S a r u u a r (63, 2—3; 63, 6—7;
79, 8—9); H u n g u a r (37, 19).

[Várad]: iuxta quoddam
castellum terreum, quod nun-
cupatur U a r o d (75, 21—22);
de castro, quod dicitur W a r o d
(76, 22). (Ma Alsó- és Felső-
Várad Bars megyében. Pais
i. m. 147. l.)

[Velek]: V e l e c (60, 1 stb.);
V e l u c (60, 6 stb.); U e l u c
(105, 11; 105, 19); V e l u q u i o
(dat.) (105, 30).

[Verőce]: per crepitudinem
Danubii iverunt et fluvium
Wereuecca (helyesen: W e -

tur (43); 1113: in aqua *Vvac*
(46).¹

1075 (1124/1217): In piscina
vero, que *Woiozer* vocatur (20);
1173—96 (részben átírva 1394):
usque ad rippam *Wyos*; u. o.:
ultra *Wyos*..., u. o.: in
Wios (167).

1055: *Feheruaru* (!) (12);
1086 (XII. sz. 2. fele): *Fel-*
du u a r (22); 1193: *Woswar*
(154) stb.

1086 (XII. sz. 2. fele): (ara-
tor) *Waradi* (!) (22); 1113:
(episcopus) *Vvaradiensis* (46);
1134: in concilio *Waradiensi* (!);
u. o.: *Waradiensi* ecclesie (Smi-
čiklas, II. 42. l.); 1138 (1329):
episcopi *Waradiensis* (63);
1156: *Waradiensis* electus (84);
1198: ecclesie *Waradiensis*
(176); 1199: *Varadiensis* epi-
scopo (182); 1199 (XVIII. sz.
más.): *Varadiensis* (episcopus)
(187); 1202: *Varadiensis* (epi-
scopo) (198); 1203: *Varadiensis*
(episcopo) (204); 1203: *Wa-*
radiensi episcopo (206); 1204
(1257): *Varadiensis* episcopo
(210).

¹ Ugyanezen oklevél IV. Béla—Zsigmond-féle átiratában viszont
W a g !

reucea)¹ transeuntes (74, 15—75, 2); prope fluvium Uereucea² (113, 10).

[Vértes]: silvam magnam, que nunc Uertus vocatur (99, 14).

[Veszprém]: De civitate Bezprem (97, 1); versus civitatem Bezprem (97, 3); ad castrum Bezprem (97, 8); castrum Bezprem (97, 10); dimisso castro Bezprem (97, 16); castrum Bezprem (98, 12); dimisso castro Bezprem (99, 1); castrum Bezprem (105, 29).

1086 (XII. sz. 2. fele): In *Uuertis* (!); u. o.: (a XIII. sz. elejéről származó részben): *Uertus* (22).

1002 (1295): (civitas) *Vesprem*; u. o.: sancti Michaelis *Vesprimiensis* . . . ecclesie; u. o.: ecclesie *Vesprimiensis*; u. o.: in *Vesprimiensis* comitatu; u. o.: sancti Michaelis *Vesprimiensis* ecclesia; u. o.: sancti Michaelis *Vesprimiensis* ecclesie stb. (3). 1055: *Bezprem* ensis mercati (12); 1091 (XII. sz.): *Vespremensis* episcopus (24); 1109: *Bezprem* ensium monialium; u. o.: *Bezprem* ensis episcopi (42); 1111: (episcopus) *Vespremensis* (43); 1113: (episcopus) [*Vesprimiensis*] (46); 1116—1131: *Uespremensis* ioubagio (52); 1127—1131: *Wezprimiensis* . . . presule (53); 1131 k.: episcopo . . . *Wezperiensi*³ (57); 1137: *Bezprem* ensis episcopi (61); 1138 (1329): *Wesprimiensis* ecclesie episcopo; u. o.: episcopi *Wesprimiensis* (63); 1131—41: *Bezprem* ensis ecclesie ep. (67); 1142 (nyomt.): *Vesprimiensis* ep. (69); 1146: *Verpergensis*⁴ ecclesie (73); 1152: de canonicis *Vesprimiensibus* (81); 1156: *Bespremiensis* electus (84); 1164: episcopo *Vesprimiensis* (105); 1164 k.: *Wesprimiensis* prep.; u. o.: *Wesprimien.* ep.; u. o.: *Vesprim.* (comes) (106); 1171: comes *Bezprimiensis* (116); 1174—78 (1425): magistro *Bezpremiensis*; u. o.: *Bezpremi-*

1—2 Latinositott alakok.

³ Így az eredetiben.

⁴ Így az eredetiben.

ensi ep. (126); 1181: *Besprimiensi* ep. (131); 1183 (1226/1270): *Wesprimiensi* ep. (136); 1183 (1326/1363): *Wesprimiensi* ep. (138); 1193: *Bezprimiensi* ep. (155); 1198: *Besprimiensis* can. (174); 1199: *Vesprimiensi* ep. (182); 1199: ecclesie de *Vesprim*; u. o.: *Vesprimiensi* ep. (183); 1199 (1272): *Wesprimiensi* ep. (184); 1199 (XVIII. sz. más.): Johannes *Vesprimiensis* (187); 1203: *Wesprimensis* episcopi (204); 1203: *Wesprimiensi* episcopo (204); 1203: ecclesie beati Michaelis de *Wesprimio*; u. o.: *Vesprimiensis* episcopi u. o.: Zahu (!) *Wesprimiensi* (comite) (205).

[Zágráb]: De castris *Z a b r a g*... stb. (87, 17); castrum *Z a b r a g* (88, 2).

[Zagyva]: usque ad fluvium *Z o g e a* (71, 16; 71, 19); usque ad fluvium *Z o g e a* (71, 21—22); usque ad fluvium *Z o g e a* (73, 7); usque ad fluvium *Z o g e a* (73, 10); de fluvio *Z o g e a* (81, 17).

[Zaránd]: comitatum de *Z a r a n d* (106, 1).

[Zemplén]: ad castrum *Z e m l u m* (52, 1); ad castrum *Z e m l i n* (53, 22).

[Zilah]: usque ad *Z y l o c* (63, 22); de *Z i l o c* egressi... (64, 3).

[Zobor]: dux *Nitriensis* factus erat *Z u b u r* (77, 10); constituerat *Z u b u r* (78, 2); *Z u b u r i o* domino eorum (78,

1111: per manus domini *Manasis* episcopi *Zagoriensis* (43); 1113: per manus domini *Manassis* episcopi *Zagrabiensis* (46) stb. Így az egész századon keresztül!

Vár. reg.: *Hogoua*, helyesen (v. ö. u. o. 6. j.) *Zogoua* (380).

Vár. reg.: curiali comite de *Zaránd* (42, 50); curiali comite de *Zarand* (70); curiali comite de *Zaránd* (83); de provincia *Zaránd*. (97).

Vár. reg.: castrum *Z e m l u m* (202); ioubagiones de *Zemlun* (275); curialis comes de *Zemlun* (276).

Vár. reg.: de villa *Ziloch* (84); de villa *Ziloc* (255); curiali comite de *Ziloc* (255).

1111: monasterium sancti *Ypoliti* de monte *Zobur* (!) (43); 1113: ego *Gode[fridus]* *Z u b u r i e n s i s* ecclesie abbas;

5); *Zubur*... (78, 7); *Zubur dux Nitriensis* (78, 10); *Zubur vero dux eorum* (78, 21); *Zuburium* ducem illius provincie (78, 28); mons ille... usque nunc mons *Zubur* nuncupatur (78, 30—31).

[Zólyom]: in silvam *Zouolon* (76, 5); usque ad silvam *Zouolon* (76, 17—18); quod nunc castrum Borssed (!) *Zouolvn* vocatur (76, 19).

[Zombor]: Horca, cuius filii *Gyyla* et *Zombor* (!) (41, 15); *Geula* et *Zumbor* (61, 13); Horca genuit *Geulam*, et *Zubor* (így) (68, 6—69, 1); *Zumbor* vero genuit *minorem Geulam* (69, 3).

[Zsitva]: iuxta fluvium *Sytua* (76, 23); iuxta fluvium *Sytua* (80, 10).

u. o.: montem [*Zubor*]¹ (46); 1183 (1226/1270): et pontis, qui est versus *Zubur* (136).

2

1171: (vernulos) *Zumbur*³ (116).

1075 (1124/1217): in aquam *Sitouam*; u. o.: ipsa *Sitoua*; u. o.: super *Sitoua*; u. o.: super eandem aquam *Sitoua*; u. o.: et *Sitoua*; u. o.: ex *Sitoua* (20)⁴; 1165 k.: super aquam *Sitouua*; u. o.: iuxta eandem aquam *Sitouua* (110); 1200 (chart): ad montem *Sythua*⁵ (188).⁶

*

Összeállításunkban tehát a Gesta-ból számításba jöhető 216 hely- és személynévvel 1001-től 1205-ig terjedő okleveleinkből 124 megfelelő alakot sikerült szembeállítanunk, tehát az előbbieknél mintegy 57%-át. Adataink értékelésénél azonban tekintetbe kell vennünk két körülményt: az egyik az, hogy ugyanarra a névre aránylag csak kevés esetben találunk egyszerre a XII. század elejéről és végéről is ada-

¹ A kiegészítések az oklevélnek IV. Béla—Zsigmond-féle átiratából (1249/1410) valók.

² Az 1135. évi hamis oklevélben: in magnam viam, que ducit ad *Zolium* (!).

³ A Gestabeli alakoknál régibb alak! Lásd alább 169. l.

⁴ Az 1135. évi hamis oklevélben már: fluvium *Zitva*!

⁵ A Gestához legközelebb álló alak!

⁶ Itt emlékeztünk meg a sajtóságot *jobbágy* szóról. Gestánkban, mint tudjuk (6. l.), 3-szor fordul elő: *iobagionum*, *yobagyonibus*, *yobagiones*, tehát mindig *o*-val! Előfordulásai eredeti oklevelekben: 1116—1131: *ioubagio* (52); 1171: *ioubagionem* (116); 1172: *ioubagio* (120); 1181: *euhagio* (130); 1193: *jobagionibus* (2-szer így) (155); 1198: *iobagiones* (172); 1199: *iobagio* (185). Az *y* használatáról ld. alább 175. l.

tokat, így tehát a II. Béla és III. Béla kora közötti összehasonlítások csak egészen ritkán történhetnek meg; másrészt pedig a tisztánlátást állandóan zavarja az a körülmény, hogy e korból való okleveleink nagyrészt késői átirásokban vagy hibás másolatokban maradtak ránk s így ugyanazon fejlődéssorban gyakran egy XII. század elejéről származó, eredetiben fennmaradt oklevél adata után hirtelen egy XIV. vagy XVI. századi átirat adatait találjuk, amelyek pedig — mint ismeretes — a neveket sokszor saját koruk kiejtése vagy ortográfiája szerint írták át. A következőkben ezek figyelembevételével megkíséreljük fenti adatainkat — eddigi eredményeink kiegészítéséül — vizsgálat alá venni.

1. Azon szempontok között, melyek Gestánk nyelvtörténeti sajátságainak mérlegelésénél figyelembe jöhetnek,¹ első helyen említendő a Gesta magyar szavainak egy fokkal zártabb rövid magánhangzói. „Bennük a mai *a* még *o*, a mai *o* még *u*, a mai közép *e* még gyakran *u* (ejtsd *ü*).“²

Jakubovich Emil kiváló tanulmánya a következő példákat sorolja fel: Tosu, Houos, Zomus, Zotmar, Hongvn, Opaforcos, Sobamogera, Bolotun, Zoloucu, Bocsu; Almus, Racus, Budrug, Saturholmu, Buldua, Humusouer, Puruzlou, Blundus, Surungrad, Musun, Oluptulma; Temus, Uertus, Veluc, Zepus, Hymusuduor.

A következőkben fenti összeállításunkból kiemelve, felsoroljuk mindazon — okleveleinkben is megtalálható — Anonymus-szavakat, melyek ilyen zártabb magánhangzókat tartalmaznak s melléjük írjuk a megfelelő okleveles adatot, mégpedig úgy, hogy világosabb áttekintés végett külön oszlopban adjuk a XII. század közepe (1150) előtti és a XII. század közepe utáni adatokat.³

a) *a* helyett *o*.

<i>O b a.</i>	1138* : <i>O b a.</i>	—
<i>O b a d.</i>	1138* : <i>O b a d.</i>	—
<i>O l p a r.</i>	1075* : <i>Alpar (!)</i>	—
<i>-op a.</i>	1108*, 1148*,	1156, 1158*,
	1150 : <i>Appa (!)</i> ;	1158* : <i>Appa</i> ;
	1067*, 1138*, 1141	1152, 1152, 1156 k.*,
	—46* : <i>Apa (!)</i>	1157, 1157—58 k. :
		<i>Apa.</i>

¹ E kérdésekre ld. Jakubovich, Klebelsberg-émlékkönyv, 208—210. l.

² I. h. 208. l.

³ Az átiratban vagy másolatban fennmaradt adatokat az évszám után tett * jelzi. Ugyanazon adatnak ugyanazon oklevélben való többszöri előfordulását itt nem jelöljük.

<i>Byhor, Bycor.</i>	1075*: Bichor ; 1075*: Bichari (!); 1111, 1138*: Bichar (!); 1113: [Bych]ar (!).	1166*, 1181*, 1197*, 1198, 1198*, 1198, 1198, 1199, 1199, 1202; Vár. reg.: Bichor ; 1183*: Bychar ; 1192*, 1198, 1199*, 1199, 1203: By- chor ; 1193, 1193, 1201; Vár. reg.: Bihor ; 1203, 1202— 3*, 1203*: By- hor ¹ ; 1200: Bi- kor ; 1201: Byh- hor ; 1203: Bihar ; Vár. reg.: Bicor.
<i>Soba.</i>	1067*: Soba ; 1138*: Saba (!).	1202—3*: Chw- ba ² ; Vár. reg.: Cha- ba.
<i>-forcos.</i>	1113, 1146: For- cas (!); 1138*: Far- kas (!); 1138*: Far- cas (!), 1138*: For- cos.	1156 k.*, 1162, 1165, 1202, 1202— 3*; Vár. reg.: For- cos, Forcos ³ ; 1177 k. ⁴ , 1181, 1181, 1183*, 1193; Vár. reg.: Farcasius ; 1181: Farcas ⁵ ; 1181*, 1183*, 1185*: Farkasius ; 1183, 1183, Vár. reg.: For- casius ; 1173—96*: Farkas- ; 1202—3*: Forcus ⁶ ; 1202—3*: Forcosu ⁷ ; Vár. reg.: Forkos.
<i>-potaca.</i>	—	1201*, Vár. reg.: Potok ; Vár. reg.: Potoc.
<i>Zobolsu.</i>	1067*: Zobolchy, 1138*: Sobolci.	Vár. reg.: Zobolecz ; u. o.: Zobolch ; u. o.: Zobolsu ; u. o.: Zobolchy stb.

¹ A Gestának minden tekintetben megfelelő alak. Ld. alább.

² Az első magánhangzó egy fokkal zártabb, mint a Gestabeli alaké!

³ A Gestának minden tekintetben megfelelő alak.

^{4—5} Lásd fentebb 146. l. 1—2. j.

⁶ A második magánhangzó egy fokkal mélyebb, mint a Gestabeli alaké!

⁷ A Gestabeli alak + végvocalis!

Z o t m a r.	1138* : Sothmar.	1181* : Zathmar-; Vár. reg. : Zathmar ; u. o. : Zothmar ; u. o. : Z o t m a r s t b.
T o s u, T h o s u.	1138* : Tos ; 1138* : T o s u.	1181 : T o s v ; Vár. reg. : Tos.
T y h o n.	1055 : Tichon, Tichon-.	1184 : Tychon. ¹
- u d u o r.	—	1193 : - vduor ; 1203 : - udvor ; Vár. reg. : - u d u o r.
U o y o s.	1075* : Woios —.	1173—1196* : Wyos ; u. o. : Wios.
U a r o d, W a r o d.	1113 : Vvarad- (!), 1138* : Warad- (!)	1156, 1198, 1203 : Warad- ; 1199, 1199*, 1202, 1203, 1204* : Varad-.
Z y l o c ; Z i l o c.	—	Vár. reg. : Z i l o c ; u. o. : Ziloch.
b) o helyett u :		
A l m u s.	1138* : A l m u s.	1165 : A l m i d u - cis.
D o b u c a.	—	1164 k. : Dobuka ; 1166 : Dobica.
Y p u l.	1138* : Ipul ; 1138* : Ipuli.	—
M u s u n.	1137 : Mussun.	1199 : Musum ; 1202 : M u s u n ² - ; 1203 : Mossun— ; 1203 : Mosson. ³
R a c u s.	—	1199 : R a c u s.
T u r d a.	1075* : T u r d a.	1193, 1202—3*, Vár. reg. : T u r d a.
Z u b u r.	1111 : Zobur (!) ; 1113 :* [Z u b u r] ; 1113 : [Zubor] (!).	1183* : Z u b u r.
Z o m b o r (!), Z u m b o r.	—	1171 : Zumbur. ⁴

¹ A Gestához legközelebb álló alak. (Az y használatáról ld. alább 175. l.)

² A Gestának minden tekintetben megfelelő alak !

³ A fokozatos fejlődés szempontjából figyelemreméltó az utolsó két alak !

⁴ A Gestáénál régiebb alak. (1171 !)

c) *a* helyett *o* és *o* helyett *u* együtt :

H o n g v n.	[1086 : Hongin.] ¹	Vár. reg. : Hon- gun.
M o r i s i u s, M o- r u s.	—	1177* : Morusius.
Z o m u s.	—	1181* : Zamos.

d) Közép *e* helyett *u* (ejtsd *ü*).

E g u r.	1067* : E g u r.	1181* : Eger.
T e m u s (1-szer) és T e m e s (4-szer !)	—	1177 k. : Temiss-; 1183* : Vár. reg. : T e m e s ; 1203 : Thymis-.
T y t u l-, T e t e l (!), T i t u l-.	—	1156 : T i t u l.
U e r t u s.	[1086 : Uuertis. ²]	XIII. sz. eleje : U e r t u s. ³

A fentiekben összesen 27 olyan esetet vizsgáltunk, amelyre a XII. század második feléből illetőleg a XIII. század elejéről is van adatunk s közöttük (az Apa és Várad-esetektől eltekintve, amelyek már a XII. század első felében is eltérnek az Anonymus által fenntartott alaktól !) jóformán egyetlen olyan *eredetiben* maradt adatot sem találunk, amely az Anonymus-névalakok említett sajátosságainak ellenmondana. Különösen érdekes az egyezés éppen a XII—XIII. század fordulójáról származó adatoknál, ahol a *B y h o r*, *F o r c o s*, *Z o b o l s u*, *Z o t m a r*, *T o s u*, *- u d u o r*, *Z i l o c*, *M u s u n*, *R a c u s*, *T u r d a*, *Z u b u r*, *T i t u l* stb. alakok csaknem mind tökéletes képmásai az Anonymus által megőrzött neveknek. Sőt olykor még az az érdekes eset is előfordul, hogy a korábbi adatok kevésbé felelnek meg. Így például Gestánkban a Zombor név három ízben *Z u m b o r* és egy ízben már Zombor alakban fordul elő. Egy 1171-i *eredeti* oklevélben viszont még egy fokkal zártabban : *Z u m b u r* olvasható.

2. A Gesta magyar szavainak másik hangtani sajátossága — Jakubovich szerint — az *eu* és *ou* diphtongusok :⁴ „Gestánk magyar neveiben — olvassuk — . . . a mai hosszú *ó*-t *eü*-nek

^{1—3} A XII. sz. végéről származó hamisítvány, mely azonban korábbi notitiák alapján készült s így mindkét korra jellemző. A Gestának teljesen megfelelő *U e r t u s* alak a XIII. sz. elejéről származó hozzátoldásban szerepel.

⁴ I. h. 208. 1.

hangzott *eu* diphtongussal, a hosszú *ó*-t, mindössze talán egy eset kivételével,¹ *ou* diphtongussal találjuk írva“.

Az a néhány eset, melynek ellenőrzésére okleveles adataink is vannak, époly kevéssé mond ellene III. Béla korának, mint az előbbiek :

a) *ő* helyett *eu* (ejtsd *eü*) :

<i>Ferteu.</i>	1141—46*, 1141—46* : <i>Ferteu.</i>	1193, 1199 : <i>Ferteu, Ferteu.</i>
<i>Geuru.</i>	1111 stb. <i>Geur.</i>	1156 stb. : <i>Geur.</i> — Vár. reg. : (két helyen) : <i>Geuru.</i>
<i>Euse.</i>	—	1199 ; Vár. reg. : <i>Euse.</i>

b) *ó* helyett *ou* :

<i>Colgoucy.</i>	1113 : <i>Golgoc</i> (!) ; U. o. : <i>Golguz</i> (!).	[1210: <i>Golgouc</i> .] ²
<i>Couroug.</i>	1153: <i>Couroug.</i>	Vár. reg. : <i>Kourougy.</i>
<i>Nougrad.</i>	1108*: <i>Nouograd</i> ; 1138*: <i>Naugrad</i> (!).	1156 : <i>Naugrad</i> (!).
<i>Purozlou.</i>	—	Vár. reg. : <i>Porozlou, Poroszlo.</i>
<i>Zoloucu</i> ; <i>Zolocu</i> (!).	[1086* : <i>Zlaucu</i> .]	1183: <i>Zalok</i> ; 1193* : <i>Zoluc</i> . ³ — Vár. reg. : <i>Zoloc</i> . ⁴

De ugyanakkor :

<i>Paztuh.</i>	1138* : <i>Pastuh.</i>	Vár. reg. : <i>Pazthu</i> ; u. o. : <i>Paztuh</i> ; u. o. : <i>Patztuh.</i>
----------------	------------------------	---

3. A harmadik kérdés a végvocalisok kérdése. „Gestánkban az olyan magyar tulajdon- és köznevek, melyek később mint mássalhangzóval végződő egytagúak jelentkeznek, majd mindig *u* véghangzós kéttagúak, ez *u* véghangzó megmarad az összetett szavak előtagjának végén is. Egy- vagy többtagú szavai végén két mássalhangzó vagy mássalhangzótorlódás után minden egyes esetben megtaláljuk az *u* (*ü*) véghangzót“.⁵

¹ *Paztuh*-ra gondolt a szerző ?

² Ld. alább 195. l. 1. jz.

³⁻⁴ V. ö. *Golguz*—*Golgoc* - : 1113 !

⁵ Jakubovich, i. h. 209. l.

E megállapítás mindenesetre módosításra szorul. Igaz ugyan, hogy a Gestában igen gyakoriak a végvocalist felmutató alakok, azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy ugyanezen neveket nagyrészt *végvocalis nélküli alakban is* használja szerzőnk, ami éppen azt mutatja, hogy a Gesta iratásának kora már *átmeneti* kor s határozottan későbbre teendő, mint amelyben a dömösi prépostság adománylevelét írták. Arról, hogy ugyanazon név végvocalissal és végvocalis nélkül is gyakran előfordul, a következő kis statisztika ad képet :

Bocsu : 2-szer.	—
Bodoctu : 1-szer.	—
Bulhadu : 1-szer.	—
Borsu : 15-ször.	Bors : 1-szer. ¹
Botondu : 1-szer.	Botond, (Bothond stb.): 12-szer (!) ²
Beuldu : 2-szer.	—
Edunec : 2-szer.	Ed : 2-szer.
Eculsu : 1-szer.	—
Eleudunec : 1-szer.	Eleud : 3-szor (!)
Emesu : 1-szer.	—
Etu : 4-szer.	—
Casu : 1-szer.	—
Caroldu : 1-szer.	—
Cundu : 1-szer, Cundunec : 1-szer	—
Lelu : 18-szor.	—
Ousadunec : 1-szer.	Ousad : 2-szer (!)
Oundu : 3-szor, Oundunec : 1-szer.	Ound : 7-szer (!)
Eudu : 2-szer, Eudunec : 1-szer.	—
Pacoztu : 1-szer.	—
Peytu : 1-szer.	—
Saru : 1-szer, Saruuar : 3-szor.	(Surcu)sar : 1-szer.
Saroltu : 1-szer.	Sarolt : 1-szer.
Saturholmu : 2-szer.	—
Zobolsu : 19-szer.	— ³
Zoloucu : 3-szor, Zolocu : 1-szer.	—
Zeguholmu : 1-szor.	—
Zeremsu : 3-szer.	Zerenche (Zerensze) : 3-szor.
Zenuholmu : 1-szer.	—
Zuardu : 9-szer.	Zuard : 11-szer (!) ⁴
Thosu (Tosu) : 20-szor, Tosunec : 1-szer.	— ⁵

¹ Ezenkívül 1-szer Borsum, mint latinus accusativus.

² Ezenkívül 2-szer Botondium.

³ Ezenkívül 2-szer Zobolsum.

⁴ Ezenkívül 1-szer Zuardum.

⁵ Ezenkívül 1-szer Thosum.

Turu : 1-szer.
Hungu : 3-szor.

—
Hung : 7-szer + Hunguar :
1-szer (= 8 !)

Mint látjuk tehát, nem egyszer a véghangzó nélküli alak gyakoribb, mint maga a végvocalist őrző. Legutolsó példánknál (Hungu-Hung) utóbbinak több, mint kétszerese ! Ezenkívül figyelemreméltó, hogy a véghangzó több ízben csupán a magyar részeshatározó *-nec* ragja előtt szerepel, úgy látszik, csak a két mássalhangzó elkerülésére, míg ugyanazon szónak többi előfordulásai véghangzó nélküliek. (Edunec: 2-szer, Ed : 2-szer ; Eleudunec : 1-szer, Eleud : 3-szor.)

Ezeket tudva, elég kedvezőnek tekinthetjük azt az eredményt, melyet okleveleinkből felmutathatunk :

Borsu, Bors.	1075* : Borsu ; u. o. : Bors (!)	1156 : Bors ; 1156, 1165 k. : Bors iensis ; Vár. reg. : Bors (!)
Edunec, Ed.	—	1165 k. : Ed u.
Geuru.	1111, stb. : Geur.	Vár. reg. : Geuru.
-holm u.	1067* : -holm (!)	Vár. reg. : -holm.
Lelu.	1075* : Lelu.	—
Oundu, Ound.	1138* : Oundi (!)	Vár. reg. : Vndou.
Peytu.	—	1171 : Peit.
Saru.	1055 (eredetiben!), 1067* : Sar- ; 1067* : Saar ; 1121*, 1131 k. (eredetiben !), 1141— 46* : Sar (!)	1156 k., 1181* : Saar ; 1193 : Sar.
Zobolsu.	1067* : Zabolchy (!) ; 1138 : Sobolci (!)	Vár. reg. : Zo- bolch ; u. o. : Zo- bols ; u. o. : Zo- bolsu stb.
Zegu-	1067* : Sceg - (!)	Vár. reg. : Scegu- ; u. o. : Zig-
Tosu, Thosu.	1138* : Tos (!) ; u. o. : Tosu.	1181 : Tosv ; Vár. reg. : Tos.

Hogy azonban e tekintetben mily nehéz bármely korra vonatkozólag szigorú szabályszerűséget megállapítani, mutatja a *Suna* d és *-forcos* esete, amely két szó úgy a Gestában, mint összes XII. századi okleveleinkben végvocalis nélkül fordul elő, míg a XIII. század elején — úgy látszik, egy (a Gestában is megnyilvánuló) archaizáló „áramlat“ hatása alatt — ilyen alakokat írtak : *Forcosu*, *Chenadu* !

található, *episcopus Chonadensis*, míg 1113-ban szintén eredeti oklevélben egyenesen *Chanadiensis*.¹ Ezzel szemben a két fokkal mélyebb „Csanád“ alak, amely — mint nagyszámú egyéb adatainkból (*Senad-*, *Chanad-*, *Cenad-*, *Chenadu* stb.) látszik — kétségtelenül tudatos archaizálás eredménye: csak egy negyedszázad múlva tűnik fel, de még egyelőre ilyen orthographiával: *Zunad-*, míg a Gestának betűről-betűre megfelelő *S u n a d* csak II. Géza óta használatos, viszont (a szintén archaizált *Chunad* és *Chenadu*-val együtt!) a váradi registrumban is szerepel. Mint különösen jellegzetes adatot említjük meg, hogy ez az alak (*episcopus S u n a d e n s i s*) szerepel abban a magyar király jövedelmeiről szóló kimutatásban, melyet 1185 táján III. Béla küldött Fülöp Ágostnak s melyet a márka történetével kapcsolatban már idéztünk:

<i>S u n a d</i> .	1111 : <i>Chonad-</i> (!);	1166* : <i>Zunad-</i> ;
	1113 : <i>Chanad-</i> (!);	1156, 1163, 1164,
	1138* : <i>Zunad-</i> .	1185 k. Vár. reg.
		(2-szer) : <i>S u n a d-</i> ,
		<i>S u n a d</i> ; 1166;
		Vár. reg. (2 helyen) :
		<i>Chunad</i> ; ² 1185* : <i>Sa-</i>
		<i>nad</i> ; 1192*, 1193,
		1197* : <i>Senad-</i> ;
		1198, 1199, 1199*,
		1202, 1203 : <i>Chanad-</i> ;
		1198, 1199 : <i>Cenad-</i> ;
		1199, 1201, 1202,
		1203, 1203, 1204*,
		Vár. reg. : <i>Chenad-</i> ,
		<i>Chenad</i> ; Vár. reg. :
		<i>Chenadu</i> .

d) Végül még ezt az egy esetet mutatjuk be :

<i>S u r u n g r a d</i> .	1075* : Cernigrad-, Vár. reg. : Shungrad.
	1138* : Cerungrad (!).

Mint látjuk, a Gesta adata fejlődéstörténeti szempontból pontosan a dömösi oklevél és a váradi registrum kora közé esik.

¹ E két oklevél ellen — melyeket úgy Fejérpataky, mint Szentpétery kétségtelenül eredetieknek fogadtak el — újabban emelt kifogások diplomatikai szempontból nem bírnak semmi alappal s a tárgyalásunk folyamán többször említett hasonló nyelvtörténeti „rendellenességek“ alapján kijelenthetjük, hogy nincs is szükség rájuk.

² Kiejtésben (=Csunád) a *S u n a d*-dal egyenlő értékű alak.

5. A Gesta magyar szavainak helyesírása általában ugyanazon sajtárságokat mutatja, melyek a XII. század folyamán, mint Melich kimutatta: francia hatás alatt, kialakultak¹ s általában a XIII. század elejéig jellemzők.² Vannak azonban a Gesta magyar helyesírásának olyan sajtárságai is, amelyek korjelölőknek tekinthetők.

A magánhangzók jelölésénél: az a, á, o, ó stb., valamint a diphthongusok szokott jeleitől eltekintve, mint jellegzetest említhetjük a következőket:

a) A Saac szóban (egyízben) s az Eusee szóban több ízben (9) előforduló aa, illetve ee jelöléseket, amelyek — amennyiben valóban hosszú á-t, illetőleg é-t akarnak kifejezni: a XIII. század felé mutatnak.

b) A kezdő magánhangzók előtt több ízben található h-t: Hung, Hunguar, Humusouer; itt említhetjük meg az Ottó császár nevét rejtő Hoto, valamint a két h-t tartalmazó Hisma helitarum alakokat. Ez a szokás diplomatikai gyakorlatunkban (főképe, o, u és i-nél, ritkán a-nál) főképe a XII. és XIII. század fordulóján dívott.

c) Mint a Gesta egyik legjellemzőbb helyesírási sajátosságát említhetjük az i hang jelölésére használt y gyakoriságát. A Bihar nevet kivétel nélkül y-nal írja: 9-szer Byhor s 1-szer Bycoriensi alakban. A Nyitra név különböző alakjait több ízben, egész különös módon y-nal írja: Nytra, Nytre, Nytrie, Nytriensis. A jellegzetes y-t találjuk a Geysa, továbbá Byssenorum, Ethey, Bylla, Nyr, Thyscia, youbagyo stb. alakokban. Figyeljük meg az idézett nevek okleveles megfelelőit. A Bihar szóra a XI. sz. óta vannak adataink, azonban a Byhor alakot okleveleink (az 1067. évi kétes adattól eltekintve) III. Béla koráig nem ismerik. A már közelálló Bychor előfordulási évei: 1192*, 1198, 1199*, 1199, 1203. A Gestának teljesen megfelelő Byhor alaké pedig: 1203, 1202—3* (2-szer). — A Nyr kizárólagos alakja a Váradi regisztrumnak. — A Nyitra szó y-os alakjaira a szónak számos előfordulása dacára egyetlen oklevél nyújt adatot: 1183*: Nytriensi (episcopo), Nytriensi comite. — A Geysa szó hosszas ingadozás után csak a XII. század második felében állandósul s a Gestában megőrzött alakja

¹ Melich J.: A magyar helyesírás korszakai. (Kivonat.) Magyar Nyelv, 1908. 328. l. Több értékes szempont: A magyar nyelv ófrancia jövevényszavai. Magyar Nyelv 1928—29.

² Kniezsa I.: A magyar helyesírás a tatárjárásig. Magyar Nyelv, 1928—29.

(G e y s a m) megfelel azoknak az okleveleknek, melyeket III. Béla, a „boldogemlékű G e y s a király fia“ kiadott.

IV.

Az eddigiekből kétségtelen, hogy gestánk szerzője III. Béla kancelláriájában keresendő.

III. Béla okleveleiből a következő kancelláriai tisztviselőket ismerjük:¹

1174—78 (a tanusor végén): *Kenesa* cancellario regis, *Vatha* notario. (126.)

1177 k.: Per manus *Pauli* prepositi et eiusdem regalis notarii presenti scripto confirmatum est et sigillo regali roboratum. (128.)

1181 (egy régebbi ügy írásba foglalása): Habito itaque super hoc consilio nostri et episcoporum, scilicet Macharii, Petri et *Pauli* mei notarii, nunc autem episcopi Ultrasilvani.

U. o.: . . . hoc cyrographum factum est a *P.* Ultrasilvano episcopo et eiusdem veritatis testimonio corroboratum. (130.)

1181: Privilegium per notarium meum *Wasca* inscribi feci et regali sigillo et anuli mei impressione roboravi. (131.)

1181: *Calano* (?) aule regie cancellario [qui] quartam hanc annotavit. (133.)

1183: *Calanus* vero regis cancellarius hanc cartam annotavit. (136.)

1183: Factum est autem hoc privilegium in insula a *Saulo* filio Stephani comitis, regie dignitatis prothonotario et a *Redabano* preposito, capelle regalis magistro sigillatum est. (138.)

1183: Et ut hoc ratum in perpetuum (!) habeatur, sigilli nostri impressione munivi, presentibus . . . *Saulo* cancellario meo . . .

1185: Factum est autem hoc privilegium. . . regnante gloriosissimo rege Bela (!) . . . notario *Adriano* . . . existentibus.

1185: Hanc regie constitutionis seriem *Adrianus* Budensis ecclesie prepositus et aule regie cancellarius [adnotavit.] (139.)

1186: Hanc regie confirmationis seriem *Adrianus* Budensis ecclesie prepositus et regalis aule cancellarius adnotavit. (142.)

1186: *Adrianus* Budensis ecclesie prepositus et aule regie cancellarius annotavit. (143.)

1186: Hanc regie constitutionis paginam *Adrianus* Budensis ecclesie prepositus et regie aule cancellarius annotavit. (144.)

1188: Datum. . . per manus *Sauli* aule regie [cancellarii].
U. o.: (a tanusorban): . . . *Blasio* notario. . . (147.)

1192: Datum per manus magistri *Cathapani* Albensis prepositi, aule regie cancellarii. (152.)

1193: Datum per manus magistri *Kathapani* prepositi Alben-
sis, aule regie cancellarii. (155.)

1193: Datum per manus magistri *Katapani* Albensis prepositi,
Hungarie cancellarii. (154.)

¹ Szentpétery: Magyar oklevéltan, 69—70. l.

A felsorolt személyek csaknem kivétel nélkül valamennyien ismeretesek az Anonymus-irodalomban. Régebbi historikusaink anélkül, — hogy a kérdés diplomatikai vagy egyéb vonatkozásaival törődtek volna — azokat tetszés szerint választották ki a maguk jelöltjéül.

Jakubovich Emil perdöntő megállapítása után a krónika-kezdő *P.* sigla voltáról, komoly jelöltnek ma már csak az 1181-ben szereplő *Paulus*-t tekinthetnénk, aki egyébként a nagynevű Pauler Gyula jelöltje is volt, azonban mint magából az oklevélből tudjuk, Pál még Béla király idejében erdélyi püspökké lett s így — eltekintve attól, hogy már 1192-ben Adorján az erdélyi püspök,¹ míg Pál végleg eltűnik az oklevelek országnagyjai sorából — ez a combinatio is elesik.

Ilyen körülmények között igen természetesnek tarthatnánk azt a feltevést, hogy a *Gesta*-író *P.* mester azzala Péter székesfehérvári préposttal azonos, aki az 1202—1204. években Imre okleveleiben szerepel mint királyi kancellár. Bizonyos fókig ezt a feltevést fejezte ki Hóman 1925-ben, a Szent László-kori *Gesta*tól szóló munkájának egyik jegyzetében:² „... azt hiszem, — úgymond — minden eddigi hipotézissel szemben helytállóbb hozzávetés, ha (*Anonymus* személyét) abban a *Petrus magister*-ben keressük, akit 1183-ban a később III. Béla, illetve fiai kancelláriájában működő Adriánnal, Kalánnal (? „Alano magistro“), Róberttel és az 1183—92 közt Adriánnal együtt Párisban járt s ott meghalt Bethlem-mel együtt II. Géza egykori kancellárjának, az első „comes *capellae*“-nak, Miklós esztergomi érseknek környezetében látunk, mint kanonokot s aki 1202—04-ig Imre kancellárja, 1204—17-ig győri püspök volt“.

Ezt az érdekes feltevést két újabb adattal támogatta Jakubovich többször idézett nagyjelentőségű tanulmányában (ugyancsak 1925-ben),³ ahol is a kérdéssel kapcsolatban III. Ince leveleiből két meglepő adatra hívta fel a figyelmet: az egyik 1198-ból való⁴ s arról szól, hogy egy bizonyos *P.* mester esztergomi prépost, valamint az „angol“ Róbert mester és Azo presbiter Rómában tanúi, sőt talán részesei voltak az egyik pápai regisztrumkönyv megsonkításának, miért is a pápa a győri püspök és a bakonyi apát által őket

¹ Kr. j. 152.

² A Szent László-kori *Gesta Ungarorum* és XII—XIII. századi leszármazói. (Budapest, 1925.) 44. l., 1. jz.

³ Klebelsberg-Emlékkönyv, 207. l.

⁴ Jakubovich, valószínűleg a Mon. Strig. I. 158. l. téves adata alapján, 1199-et ír.

kihallgatni rendeli; a másik 1204-ből való, amikor is *P.* mester a bakonyi apáttal együtt Imre király követe volt III. Ince pápánál, az esztergomi érseki székhely betöltése körül — János kalocsai érsek és az esztergomi érsekség suffraganeusai között — támadt bonyodalom ügyében.

A kérdés taglalásában még tovább ment Fest Sándor, aki 1934-ben „Magna Carta — Aranybulla”¹ s 1935-ben „Anonymus angol forrásai”² című tanulmányaiban többször rámutatott bizonyos párhuzamokra, melyek az „angol” Róbert mester (Robertus Anglicus) és magister Petrus pályafutása közt fennállni látszanak. Utóbbi helyen ezt írja: „A két magistert — úgy látszik — benső barátság fűzte egymáshoz. Együtt búvárkodtak a vatikáni könyvtárban, együtt vannak Esztergomban, pályájuk szinte párhuzamosan haladt: előbb *P.* magister a kancellár, majd pedig az angol Robert viseli ezt a méltóságot. *P.* (Peter) magister győri, Robertus veszprémi püspök. Ők ketten kísérei a kalocsai érseknek, II. Endre sógorának külföldi útján. . .”

Ezekhez az adatokhoz részünkről — a Péter győri püspökre vonatkozó többi, idáig fel nem használt adatokat egyelőre elmellőzve — még a következőket tesszük hozzá:

1184-ben, tehát az idáig ismeretes legrégebbi adatot követő évben szintén szerepel egy Péter nevű egyházi személy és pedig mint a székesfehérvári káptalan tagja. Az oklevél arról szól, hogy abban a perben, melyet az esztergomi udvarnokok a tihanyi apátság ellen, az urkurai szolgák ügyében folytattak, a király által kirendelt bírák: Dénes, Charena és Achilles comesek, az apátot két szerzetessel és az apátság comes curialis-ával együtt a székesfehérvári egyházban leteendő esküre ítélték; mielőtt azonban azok az esküt letehetnék volna, az udvarnokok vádjukat visszavonták, mire a bírák által büntetésben marasztaltattak el. Az oklevél a székesfehérvári egyház tagjaiként ezeket sorolja fel:

Albensis cantor tunc *Petrus* extitit, Fulbertus custos, Alexius decanus . . .³

Az 1209—1210. években viszont (tehát kevéssel a Jakubovich által bemutatott *P.* mester esztergomi prépostra vonatkozó adatok kora után) még mindig egy Péter nevű személy szerepel mint az esztergomi

¹ Magna Carta — Aranybulla. (Szellemi érintkezések angolok és magyarok között III. Béla és II. Endre korában.) Budapesti Szemle, 234—235. k. (1934). Idézett rész az utóbbi kötet 254. lapján.

² Egyetemes Philologiai Közöny, 1935.

³ Pannonh. rendtört. X. 500. l.

káptalan feje, míg ugyanakkor külön is megemlítik az oklevelek *Péter győri püspököt*¹

Mérlegelve az összes adatokat s alaposan megfontolva az összes lehetőségeket, arra az eredményre kell jutnunk, hogy itt — az eddigi felfogástól eltérően — kétségtelenül két különböző személyről van szó.² Az elválasztás alapjául az szolgálhat, hogy az egyik állandóan az esztergomi káptalan tagjaként szerepel, a másik viszont ezzel egyidőben a székesfehérvári káptalan tagjaként. Érdekes az is, hogy az esztergomi személlyel kapcsolatban mindig megtaláljuk a magister címet is, míg a székesfehérvárral kapcsolatban egyszer sem.

Ezek szerint tehát az egyik személy lenne az a Péter székesfehérvári prépost, aki 1202—1204-ig Imre udvarában mint királyi kancellár szerepel s akinek magisteri fokozatáról a kezéből kelt hat oklevél közül egyik sem tesz említést. Vele kétségtelenül azonos az a személy, aki 1205-ben az Ugrin győri püspök, választott esztergomi érsek halálával megüresedett győri püspökséget nyerte el³ s azt 1217-ig viselte, amely évben — minden valószínűség szerint a második magyar keresztes hadjárat alkalmával — a Szentföldön meghalt.⁴ Győri püspöksége alatti szerepléséről aránylag sok adatunk van,⁵ ezek között legérdekesebb II. Andrásnak egy — a Szentföldre utazása előtt kiadott — oklevele, melyben elmondja, hogy Péter győri püspök, ki neki „*ifjúsága kora elveitől kezdve*“ kiváló hűséggel szolgált“ (dilectus ac idelis noster *Petrus* Geuryensis episcopus, qui nobis a *primevis*

¹ Ld. alább 194. l. Ezenkívül ld. még András herceg 1198. évi okleveleit (Smičiklas. II. 309, 308, 293. l.). Az ott szereplő személytől azonban, úgy látszik, el kell tekintenünk.

² A Petrus név gyakoriságára e korban ld. például H. Deniflé kiadványát (Chartularium universitatis Parisiensis. I. (1200—1286.) Parisii 1889.): 1174: ... volentes tamen honestati et litterature *magistri Petri*, cancellarii Parisiensis (i. h. 8. l.); 1191—1192: pro devoto filio *magistro P.* (!), cantore Parisiensi; 1198: Episcopo ... cantori et *magistro P.* (!) de Corbolio Parisien. canonico (i. h. 12. l.).

³ Legelőször 1205. aug., már mint vál. püspök. Ugyanott — a II. András nevét viselő legelső oklevélben — már ezt olvassuk: Datum per manus Gotfredi Orodienis ecclesie prepositi, aule regie cancellarii. (Kr. j. 217.)

⁴ Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok korszakában. I. 71. és 500. l. (67. j.).

⁵ Így főképen Pauler II. 39. l. és II. András alább idézendő oklevele. Egyházkormányzati ügyekben: 1206: A veszprémi püspökség római oklevéltára I. 16. l. — 1211: U. o. I. 19. l. — 1215: U. o. I. 30. l. és 33. l. — 1216: U. o. I. 36. l. Ld. még különösen u. o. I. 20. l. (1212) és Theiner: Mon. Hung. vet. I. 1. l.

*iuventutis sue temporibus . . . fideliter et excellenter summo-
pere summaque diligentia servivisset*), mivel ő is elutazandó
volt: kérte a királyt, hogy rendeljen ki valakit az ország
főurai közül, aki távollétében „omnes populos et hospites
ecclesie Sancti Michaelis de Castro Ferreo“ védelmezze, mire
a király Poth nádor mosonyi ispánt bízta meg ezzel.¹ Hasonló-
képen Péter *székesfehérvári* prépost, királyi kancellárral kell
azonosnak tartanunk azt a Péter éneklőkanonokot, akit
1184-ben szintén mint a *székesfehérvári*, káptalan tagját
ismertünk meg.²

Ezzel azonban eljutottunk az Anonymus-kérdés —
mondhatnánk — legkritikusabb pontjához, amelyen idáig
minden elmélet hajótörést szenvedett: hogyha a Gesta-író
királyi jegyző urának halála után az új királynak tovább
szolgált, sőt ott csakhamar kancellárrá lett, miért nevezi
magát munkájában az előbbi király jegyzőjének?

Sebestyén Gyula Adorján püspök szerzőségéről szóló,
nagy gonddal kidolgozott munkájához mint nagyon is
elütő epilógust csatolta a következő jegyzetet: „Abban
pedig semmi rendellenesség sincs, ha egy krónikás idők múlt-
tával azt a korábbi hivatalát jelöli meg, amely inkább iga-
zolja műve hitelét, mint a későbbi magas hivatal (!). Mivel
Anonymus a nagy jogi jelentőséggel bíró helyi és genealógiai
mondákból igen sokat merített, azt a kisebb állást jelölte
meg (!), amely számos vidéki kiküldetéssel lévén kapcsolat-
ban, sokkal alkalmasabb volt gyűjtésre, mint a nagyobb
feladatok megoldására rendelt kancellárkodás, vagy a munkás
világban később viselt még nagyobb hivatal.“³ S hasonló
hibában szenved K. Heilig elmélete is, aki meg éppen II.
Géza *tényleges* jegyzőjéről tételezi föl, hogy az magát „néhai
Béla király jegyzőjének“ nevezi. „Ferner könnte man ein-
wenden — mondja Heilig — : Barnabas ist nach seinen Sub-
skriptionen immer Gézas II. Notar ; wieso kommt er dazu,
sich quondam bone memorie gloriosissimi Bele regis Hun-
garie notarius zu nennen ? Der Fall muss doch offenbar so
liegen : Anonymus war Notar eines Béla, nach dessen Tod er
sein otium cum dignitate dazu benützte, um seinen Lands-
leuten von ihren Vorfahren zu erzählen ; quondam heisst
also : vorzeiten, einst des verstorbenen Bélas Notar.“ Majd
később: „Es ist um diese Worte schon viel gekämpft, über
diesen Ausdruck schon viel gedacht worden. Muss quondam

¹ Kr. j. 322.

² 178. l.

³ I. m. 82. l. 11. j.

nun wirklich so heissen?“ Majd az „Almus: . . . vir bone memorie“ és „incliti quondam et gloriosissimi milites“ alapján kijelenti: „So kann auch das quondam am Anfang recht wohl bedeuten: schon(!) des verstorbenen Bélas Notar.“¹ Azonban, — mint Heilig feltevéseivel kapcsolatban Dománovszky megjegyzi — „alig képzelhető, hogy valaki, aki egy uralmon lévő király nótáriusa, csak azért, mert már annak elődje alatt is viselte ezt a tisztelet, az előd alatti hivataloskodásra hivatkoznék“.² Jakubovich jelöltje viszont: Péter budai prépost, aki különben is csak egyetlen, *hamis* oklevélben³ szerepel, éppen ellenkezőleg II. Béla király *elődjének*, II. Istvánnak (!) a notariusaként említetik 1124-ben s így — még ha valóban történeti személy lenne is — nehéz a kapcsolatot 1147—1152 tájáig (amikor Jakubovich szerint a Gesta keletkezett) kinyújtani, annyival is inkább, mivel II. Béla okleveleiben már bizonyos Woth fia János a notarius, ill. cancellarius.⁴

Azt hisszük, Gesta-íróinkkal szemben sikerül e nehézségeket eloszlatni, ha őt — különböző, más jellegű okoknak is engedve — a második Péter nevű szereplőben, az esztergomi egyház tagjában keressük, kinek életpályáját a rendelkezésünkre álló kevés adatból így rekonstruálhatjuk.

Személyére első adatunk kétségtelenül az a Miklós esztergomi érsek nevét viselő 1183. évi oklevél,⁵ melyre Hóman hívta fel a figyelmet s mely arról szól, hogy az esztergomi kanonokok, az érsek beleegyezésével (consensu et voluntate nostra) Farkas (Forcasius) comesnek (III. Béla király nádora?) Kéménd (camend) nevű faluban egy eke földet, „pro duabus marcis“, eladtak. Végén ez a felsorolás áll:

existentibus in ecclesia Strigoniensi: Adriano preposito, Gaufrido cantore, Petro magistro, Waltero curiali comite, Alano magistro, Johanne presbitero, Nuncone, Betleem preposito,⁶ Gerardo archidiacono, Vilhelmo magistro, Vria presbitero, Martino notario, Jano custode, Andrea, Augustino decano, Vilbald, Roberto, Alberto, Pousa et ceteris quam pluribus canonicis.

¹ I. h. 42—43. l. Lásd még alább 185. l.

² Századok, 1933. 54. l.

³ Kr. j. 54.

⁴ Szentpétery I.: Magyar oklevéltan, 69. l.

⁵ Mon. Strig. I. 128. l. Facsimiléjét itt adjuk.

⁶ A Mon. Strig. kiadója zárójelben megkérdőjelezi: *quali?* Véleményünk szerint itt a felsorolt két prépost közül az egyik az esztergomi *székes* káptalan, a másik a *társas* káptalan fejét jelölheti, amely megkülönböztetés e korban még előfordul. Később az érseki, illetve püspöki székhelyeken csak egyféle káptalant találunk.

Az oklevél már önmagában, diplomatikai szempontból is több okból figyelmet érdemel. Hazai gyakorlatunkban ugyanis ez az első *nem* királyi oklevél, melyben az oklevélaadó nevét sigla rövidíti :

N. dei gratia Strigoniensis ecclesie archiepiscopus . . . omnibus Christi fidelibus . . . s a l u t e m et orationes in Domino.

Másrészt — mint Kumorovitz legújabban rámutatott¹ — ez az első oklevelünk, mely az *authentikus* pecsét fogalmát ismeri, amely megjelölés éppen *francia* eredetre vezethető vissza.

Emellett vannak az oklevélnek olyan stiláris sajátosságai is, melyek lehetetlen, hogy elkerüljék annak a figyelmét, aki a Gestát figyelmesen átolvasta. Így az érsek oklevelében ezt olvassuk :

. . . consensu et voluntate nostra . . . terram . . . vendiderunt.

Míg a Gestában két helyen is ezt :

. . . pari consensu ac libera voluntate . . . castra metati sunt. (93, 7—94, 1.)

Ergo libera voluntate et communi consensu . . . elegerunt sibi duces . . . (40, 9—10) stb.

Legérdekesebbnek azonban ezeket a rímekben kihangzó ritmikus mondatokat tarthatjuk, melyek magát az *authentikus* pecsétre vonatkozó részt is tartalmazzák :

Solent scriptis inseri facta mortalium, — ne tractu temporis revocentur in dubium, — ut quod obliterare posset temporis diuturnitas, — ad memoriam hominum sigilli autentici (!) revocet auctoritas.

Ennek a megfelelője a Gestában így hangzik :

Felix igitur Hungaria, — cui sunt dona data varia, — omnibus enim horis — gaudeat de munere sui litteratoris . . . (34, 4—6.)²

Ennél is biztosabb útmutatásul szolgálnak azok a nyomok, melyek az 1183-ban Esztergomban szereplő kanonokok későbbi pályáját mutatják. Megértéséhez szükséges tudni, hogy patrónusuk : Miklós érsek II. Géza alatt maga is hosszú

¹ Az *authentikus* pecsét. Turul, 1936. 53. l.

² E sorok rímeit a magyar fordítások is megtartották. Ld. Szabó K. : Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. II. kiadás. Javitotta Fejérpataky L. (Budapest, 1892. II. melléklet a Fejérpataky-féle kiadáshoz.) 4. l. ; Pais D. : Magyar Anonymus, 21. l.

Ad dei grā szegomienſis ecclie archieps omib; xpi fidelib; tam plenib; quā posteris ſalutem et oracioneſ in domino
Solemt ſcriptis inſeri facta mortalium ne tractu tēpſis reuocentur in dubium. ut quod oblitare poſſet tēpſis diuſ
... memoria hominū ſigilli aſſerentici reuocet auctoritat. Ea p̄ contractum int̄ canonicos ſzegomienſis ecclie
... ſ. ſ. forcaſium celebratum. ſcriptis inſerere dignū dixim. et ne cuiquā calliditate in irritum poſſit reuocari
ſigilli n̄r in preſſione cōmuni fecimus. Vniuerſitat̄ n̄r palam facim. quod p̄ſan canonici ſzegomienſis ecclie
ſic ualitate diligent̄ conſiderata. de conſenſu ⁊ uoluntate n̄ra terram ad unum anatum p̄ueniario. ſ. cōmitti
in uilla camend pro duab; martis uendiderunt. exiſtentib; in ecclia ſzegomienſi. Adriano p̄poſito. Gaufrido
comore. Petro magiſt. Waltero cunali comite alano magiſt. lohne p̄bro. Nuncone Berleem p̄poſito. Be
nato archidiae. Wilhelmo magiſt. Vna p̄bro mariano notario lino cuſſode andrea augtino decano. Wilhel
do Roberto. Paulo. albro. Paulo ⁊ cetis quia plurib; canonicis. factum eſt. aut hoc anno ab incarnatione
dñi milleſimo. centeſimo octogefimo ſeio

ideig szolgált a kancelláriában.¹ Neve először 1148-ban tűnik fel, érdekes módon éppen a többször említett Barnabással együtt :²

Nicola o vero... regie capelle presidente, notario *Barnaba* existente hec charta assignata est. (77.)

1152: Scriptor... cartule *Barnabas* notarius, sigillator *Nicolaus*. (82.)

1156: Scriptor *Barnabas* regis notarius Albensis canonicus, sigillator *Nicolaus*. (84.)

1157—58 k.: ... rex Geyssa per notarium *Barnabam* hanc cartam stabiliri et per *Nicolaum* capelle sue comitem ... precepit sigillari. (90.)

1163-ban már váradi püspök, amely méltóságát körülbelül 1180-ig viselte.³

Klerikusai közül, úgy látszik, Kalán volt az első, aki bejutott a királyi kancelláriába. Legalább is igen nagy a valószínűsége annak, hogy „Alanus magister“-t, aki 1183-ban Miklós érsek idézett oklevelében említetik, azzal a Calanuszal azonosíthatjuk,⁴ aki 1181-ben és 1183-ban III. Béla okleveleiben szerepel mint kancellár,⁵ s akinek nevét, úgy látszik, csak tudálékosságból cserélte fel a káptalani notarius a párisi iskola épp etájt működő „doctor universalis“-a, a híres Alanus nevével. A kezéből kelt két oklevelet tanulmányunk során már többször idéztük. Közülük az első, mely felsorolja a Kulchey ispán (kétségtelenül a Gestában is említett Colsoy-nemzetség tagja!) által a Szamosnál alapított monostor birtokait és szolgálónepeit: azért is érdekes, mert ez tartalmazza az első megbízható adatot a *Crouatia* alakra⁶ s ez alkalmazza először (!) az *in perpetuum* formulát.⁷ Az utóbbi oklevél pedig, mely éppen Miklós érsek többször említett oklevelével egy évben kelt, azért érdemel figyelmet, mert benne található (a jellegzetes

¹ V. ö. Hóman i. h., Mon. Strig. 126. l. és Szentpétery: Magyar oklevéltan, 69. l.

² Ez az érdekes találkozás figyelmeztetésül szolgálhat arra, hogy mily sokféle bonyolult úton vándorolhatott tovább egy-egy stílusmotívum, tehát mennyire helytelen csak egy nyomon elindulni, anélkül, hogy az *egészet* néznénk. Nem lehetetlen, hogy egyes ki-fejezések, melyek Gestánkkal kapcsolatban Barnabás írásából annyira megkapták Heiliget, valóban tőle származtak és jutottak el Miklós érsek fiatal klerikusaihoz.

³ Mon. Strig. I. 126. l.

⁴ Hóman, i. h.

⁵ Kr. j. 133. és 136.

⁶ Lásd fentebb, 37. l.

⁷ Ld. fentebb 39. l.

módon ismét feltűnő *Crowatie* alak mellett) a *pagina* megjelölés egyik legkorábbi példája,¹ még orthographiailag összes XI—XII. századi okleveleink közül egyedül (!) ez alkalmazza a Gestára oly jellemző *Nytrien*si alakot (*y*!) s ez őrzi a Gestának pontosan megfelelő *Zubur* szót, melynek, mint említettük, a század elejéről már nyiltabb (*Zobur*, *Zubor*) változatai ismeretesek!²

Kalán távozása után — aki, mint ismeretes, pécsi püspök lett — kevés idő múlva³ ismét az esztergomi káptalan egyik tagját látjuk a királyi kancelláriában működni: Adorjánt, aki ekkor már (valószínűleg régi kanonoki stalluma megtartása mellett, amint ez akkor szokásban volt) a budai prépostságot viselte. Először 1185-ben szerepel mint notarius, azonban még ugyanazon évben elnyerte a kancellári címet s mint ilyen szerepel a következő évben is.⁴ Mivel azonban III. Bélának sem az 1184., sem az 1187. évből nem maradt egyetlen oklevele sem, nem lehetetlen, hogy már 1184-ben s még 1187-ben is ő volt a királyi kancellária vezetője.⁵

Adorján szerepe a királyi oklevél szerkezetének kialakításában igen jelentős. A kezéből kelt öt oklevél közül az első ugyan még kevésbé mutat fejlődést a továbbiakhoz képest. „Annál nagyobb haladást jelent — írja Szentpétery — az Adorjántól való többi — sajnos, mindössze négy — megbízható oklevél. Kettő közülük... teljesen egyező szerkezetével (*invocatio*, *intitulatio*, utána: *in perpetuum* (!), *arenga*, a narratiót bevezető *hinc est utique*, a *dispositio* után az évszám, erre tanúk helyett a korjelölő méltóságok felsorolása⁶ s végül a kancellárnak megnevezése, a szövegben következetesen használt többes első személy)⁷ messze kiemelkedik a korábbi oklevelek formátlanságai fölé és nagyon közel áll már a nemsokára véglegesen megszilárduló királyi oklevéltípushoz...“⁸

Emellett azonban az Adorján kezéből kelt okleveleknek vannak speciális tanulságai is. Így mindjárt az 1185-ből

¹ Egyenesen így: *Ut autem huius mee donationis pagina in perpetuum (!) vigeat... V. ő. 54. l.*

² Ld. a III. fejezetben bemutatott adatokat.

³ A közben szereplő személyekre ld. a III. Béla kancelláriai alkalmazottairól e fejezet elején közölt összeállítást.

⁴ Ld. a fenti összeállítást.

⁵ Szentpétery i. m., 63. l.

⁶ *Principes*, *iobagiones*!

⁷ A Gestában Álmos és Árpád vezérek által következetesen használt *pluralis maiestaticus*!

⁸ Szentpétery i. m., 63. l.

kelt első oklevél,¹ mely még bizonyos fokig az esztergomi iskola hagyományait mutatja,² megadja a király címét is:

regnante gloriosissimo rege Bela tertio secundi Geisse regis filio.

Ugyanott megtaláljuk a „néhai“ és „boldog emlékü“ kifejezéseknek azokat a latin megfelelőit, melyeket a Gesta használ:

... bone memorie Prodanus episcopus ...³

U. o. előbb: Prodanus, quondam episcopus Zagrabienensis ...

ami világosan ellenmond annak, ahogy Heilig mindkét kifejezést értelmezni akarja.⁴

Adorján fenti okleveléből még két formuláról kell megemlékeznünk. Mindkettőt idéztük már munkánk elején, a Gesta formuláris motívumainak tárgyalásánál, azonban legyen szabad most kissé bővebben még egyszer ideiktatni őket. Az egyik a régi „Notum sit omnibus“ formulának egy teljesen egyéni fogalmazása:

¹ Kr. j. 140.

² Miklós érsek oklevele ezt a sajátos befejezést tartalmazza: Factum est autem hoc anno... etc. Adorján notarius írása pedig: Factum est autem hoc privilegium anno... etc. Később ezt nem használja.

³ Míg a későbbi kancelláriai stílusban, éppen Béla királlyal kapcsolatban ezeket találjuk: 1198: *pie memorie* Bele regis. (174.) — U. azon év: *felicis memorie* rex B. pater noster. (175.) — U. a. év: *patris nostri recolende memorie* Bele regis. (176.) — 1200: *recolendi* patris nostri Bele regis. (189.) — 1203: *pie recordationis* patris nostri Bele regis (205.) — 1203: *felicis memorie* pater noster Bela rex. (206.)

⁴ „Der Ausdruck bone memorie kommt im Anonymustexte an zwei Stellen vor: hier (t. i. a prológusban) und ... Almus dux filius Ugek de genere Magog regis vir bone memorie dominus et consiliarius eorum... Heisst hier bone memorie wirklich „seligen Angedenkens“, vielmehr muss es so heissen? Es wird sonst nirgends verwendet, nicht bei Attila, nicht bei dem grösseren Arpad, auch nicht bei dem Heiligen Stephan. Hier scheint vielmehr die Bedeutung vorzuliegen: bereits rühmend erwähnt (igy!), nämlich in den vorausgehenden Kapiteln; das 4. Hauptstück ist ja ausschliesslich dem Preise des Almus gewidmet.“ Majd e teljesen hibás fejtegetést így folytatja: „Von hier aus lässt sich auch das quondam beleuchten. Es kommt ausser im Prolog nur noch einmal vor zu Beginn des Kapitels 55...: ...Lelu, Bulsu, Botond incliti quondam et gloriosissimi milites Zulte ducis Hungarie... In den Gesta ist vorher ausführlich von den drei Helden die Rede gewesen... Hier legt sich die Bedeutung nahe: schon, bereits (igy!); also bereits hochberühmt und die ruhmreichsten Soldaten Zultas. So kann auch das quondam am Anfang recht wohl bedeuten: schon (!) des verstorbenen Bélás Notar“. (I. h. 43. l.)

Notum sit omnibus catholice fidei cultoribus (!),
quod ego Bela tertius... etc.

s azért érdekes, mert XII. századi királyi okleveleinkben ez az *utolsó (!) előfordulása*. Későbbi okleveleiben maga Adorján sem használja többet.¹

Az ennek megfelelő rész a Gestában így hangzik:

Sed istud notum sit omnibus scire volentibus (!),
quod milites Hungarorum... etc.²

A másik formula teljes alakjában így hangzik:

...statuens, ut nulli hominum omnino liceat hanc paginam infringere ... Si quis autem hoc attemptare presumpserit, regalis excellentie iram senoverit incursum...

s azért érdemel különös figyelmet, mert ez az első (!) előfordulása az új, a királyi kegy elvesztésével fenyegetődző formulának, mely a XII. század végén az addig használt (s a Gesta által szintén jól ismert) anathema-formula helyébe lép.

A Gesta ennek, mint fentebb kimutattuk, egy, későbbi motívumokkal bővült alakját használja, de az alapmotívum mégis Adorján stílusából származhatott. Árpád üzeni Zalán vezérnek:

... Si autem hoc non fecerit, sciat nos in proximo tempore contra eum dimicatuos.³

Adorján többi okleveleiből még csak a következő formulákat emeljük ki:

1185: Bela... rex in perpetuum.

U. o.: Regie sublimitatis obsequiis fideliter insudantes. (Az oklevél végig többesben van szerkesztve.) (139.)

1186: Bela... rex in perpetuum.

U. o.: Regnante gloriosissimo rege Bela tertio. (Végig többes.) (142.)

1186: nolens in obsequiis regiis aliqua intervenire... (143.)

1186: in obsequiis regiis.

U. o.: hanc regie confirmationis paginam. (Még csak így!) (144.)

Ezeket tudva, valószínűnek tarthatjuk, hogy magister Petrus, az esztergomi kanonok, Adorján volt

¹ Szentpétery: Magyar oklevéltan, 65. l. 5. jz.

² Ld. fentebb 39. l.

³ Ld. fentebb 50—51. l.

es z t e r g o m i prépost cancellársága alatt jutott be a királyi cancelláriába, ahol később, még két évtized múlva is az egykori es z t e r g o m i kanonokok vitték a vezetőszerepet. Így 1205. és 1206-ban Gottfried, ekkor (egyszer-smind?) aradi prépost,¹ 1207 és 1209 között Róbert székesfehérvári prépost,² akik 1183-ban még mind együtt voltak Adorjással, Betleem-mel és m a g i s t e r P e t r u s - s z a l E s z t e r g o m b a n. Mindenesetre kétségtelen az a tény, hogy III. Béla uralkodása utolsó éveiben a magyar cancelláriában egy olyan notarius működésével találkozunk, aki az „írás“ művészetét minden jel szerint francia földön sajátította el, úgyhogy betűi a legfinomabb részletekig megtalálhatók az egyik egykorú francia oklevélben.³ Feltűnő az is, hogy az eme kéztől származó mindkét oklevélben, bár azok fogalmazata bizonyára magának Katapán cancellárnak műve volt:⁴ több olyan stílusis elemet találunk, melyekkor a francia „elegáns“ stílusban volt szokásos.⁵ Mindezt betetőzi az a rendkívül érdekes körülmény, hogy közülük az egyik (éppen az, mely a d o t a t u m a c d i t a t u m figurát tartalmazza), az e l s ő (!) o k l e v e l ü n k,⁶ melyben az oly jellegzetes, francia eredetű p r e s e n s p a g i n a kifejezés előtűnik (és pedig egymásután kétszer is):

¹ Kr. j. 217—227.

² Kr. j. 228—240.

³ III. Béla eredetiben fennmaradt *öt* oklevele közül *kettő* e kéztől származik és pedig mindkettő 1193-ból (Kr. j. 154. és 155.). Mivel azonban Béla királytól a következő évekből csak egyetlen, tartalmilag átírt oklevelet ismerünk, ezek a tőle származó u t o l s ó o k l e v e l e k ! Az egyik (Kr. j. 155. eredetije O. L. Dl. 27.), a székesfehérvári Johanniták birtokában levő Szent István-egyház részére állíttatott ki s az anyja által adott adományok megerősítését tartalmazza, melyekhez a maga részéről az Ojwduoer-i és Chergou-i dénárokat adja „usque ad summam sexaginta marcarum...“ A másik (Kr. j. 154., er. a zágrábi horvát országos levéltárban, facsimiléje: Fejérpataky L.: III. Béla király oklevelei, 21. l.) Bertalan comesnek állíttatott ki Modrus megye eladományozásáról. — Előbbi írását Hajnal I. vizsgálta s ő hívta fel a figyelmet annak a francia oklevélírással való egyezésére (i. m. 135. l. és VIII. tábla, ahol részleteket közöl III. Béla okleveleiből [13. B.], szembeállítva azt az 1207-ből származó Neuville-aux-Lariss-i alapítólevéllel [13. A.]). Ennek és a Bertalan comes-féle oklevélnek ugyanazon kéztől származására lásd Kr. j. 155.

⁴ Data est carta per manus magistri Kathapani Albensis prepositi, aule regie cancellarii (155.). — Datum per manus (!) magistri Katapani Albensis prepositi, Hungarie (!) cancellarii (154.).

⁵ Így a Johanniták oklevelében: ...et variis possessionibus copiosius dotatum ac ditatum... (155.). A másikban: ingrederetur viam e arnis universe... (154.).

⁶ V. ö. fentebb 53. l.

Predia illa, quorum limites in presenti pagina sunt annotati...

És a corroboratióban :

Unde ne imposterum huic donationi a quoquam ausu temerario valeat contradici (!), eam presentis pagine patrocinio communivimus (155).¹

Ezeknek előrebocsátása után, azt hisszük, új színt fognak nyerni azok a sokszor idézett sorok is, melyeket az 1180-as évek elején István, a párisi Sainte Geneviève monostor apátja intézett III. Béla magyar királyhoz, s melyekben őt arról értesíti, hogy Párisban elhunyt egy Bethlehem nevű ifjú s „hitelezők vagy kezesek ellenmondása nélkül“ Szent Genovefa egyházában el is temettetett : s bár később a szülők megbízottai felkeresték az apátot, hogy az elhunyt esetleges tartozásait kifizessék, — noha tíz napon át folyt a vizsgálat —, nem jelentkezett senki, aki hitelező vagy kezes lett volna. Végül megemlíti a levél, hogy „ezekben a dolgokban“ résztvett három magyar klerikus is, Jakab, Mihály és Adorján.

Nobilissimo B. H u n g a r i e r e g i, Stephanus de Sancta Genovefa d i c t u s (!) abbas totusque eiusdem ecclesie h u m i l i s conventus.

Manifestis ad nos venientium (!) indicis experti sumus, quia iustitiam diligitis et colitis veritatem. Hec est sublimitas regni vestri, hec vestri gloria principatus. Inde est, quod excellentiam vestram scire volumus, quia b o n e m e m o r i e adolescens Bethlehem, qui apud nos (!) in Domino requiescit, in sancta confessione et fide catholica, coram omnibus, a b s q u e c o n t r a d i c t i o n e seu querela creditorum aut fideiussorum, in ecclesia nostra sepultus est.² Sed et cum nuper ob hanc eandem causam nuntii parentum ipsius ad nos venissent, diligenter inquiri fecimus, an aliquo debito, sive apud Christianum, sive apud Judeum obligatus Parisiis teneretur. . . H i s i n t e r f u e r u n t c l e r i c i d e r e g n o v e s t r o J a c o b u s, M i c h a e l e t A d r i a n u s . . .

Körülbelül ugyanezt mondja az a levél is, melyben az apát, a szülőket értesíti a temetésről és a vizsgálat eredményeiről s megköszöni az egyháznak küldött ajándékokat :

¹ A másikban csak így : Ut igitur hec nostre donationis pagina . . . (154).

² Ennek egyébként a Sainte Geneviève apátság necrologiumában is nyoma van, ahol — az év megadása nélkül — in Kalendis Decembris ez olvasható : Obiit Bethlehem clericus quidam de Hungaria, pro quo pater eius et mater dederunt ecclesie nostre pretiosa ornamenta. Migne i. h. 335. col. 54. jz.

L. et Christiane eius uxori, salute[m] et frequentem in orationibus memoriam.

Contristari, sicut et ceteri, qui spem non habent, super filio vestro *bone memorie* Bethlehem non debetis, quoniam in sancta confessione, in fide catholica, in spe communi, in charitate non ficta, in manu Domini spiritum suum commendavit. . . De cetero vobis quotidianas et uberes gratias agimus super *beneficiis* vestris, qui primis secunda muneribus addidistis. Attulerunt nobis *xenia* devotionis vestre, duas casulas sericas et unum vexillum et *marcam argenti*, cum nummo aureo et quinque solidis. . . *et equum album* . . .¹

Retribuat vobis Deus in vita eterna et pro tantis *beneficiis* vestris beneficiat vobis in eternum.²

Ennek a két levélnek kultúrtörténeti értéke ismeretes.³ Belőlük kétségtelen, hogy a párisi iskolákat — melyek éppen a XII. század vége felé kezdenek egységes csoporttá, „*universitas*“-szá összeolvadni,⁴ — etájban a magyar ifjak is számosan felkeresték, sőt, úgy látszik, a Sainte Geneviève monostor éppen egyike volt azoknak az iskoláknak, melyeket a magyarok is szívesen látogattak. Ez következtethető ki az elhunyt Bethlehem történetén kívül István apát idézett levelének „*ad nos venientium*“ kifejezéséből. S ezt megerősíti az a körülmény, hogy a monostor éppen etájban több más idegen „*natio*“-nak, így — mint Fest Sándor rámutatott⁵ — az angolnak és — mint István apát több leveléből látjuk⁶ — a dánnak is kedvelt *coenobiuma* volt.

¹ V. ö. Jakubovich, i. h. 212. l., aki egy II. Béla alatti követség leírásából e motívumot nagyon is kiemeli.

² Migne, i. h. 335—336. c.

³ V. ö. Századok, 1936. 218—220. l.

⁴ A. Budinszky: Die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter. (Berlin, 1876.) — Több érdekes adatot tartalmaz H. Denifle i. kiadványa: *Chartularium universitatis Parisiensis* I. 1200—1286. Az egész kérdés kulturális vonatkozásaira ld. Hajnal I. i. m. 67. s. köv. l.

⁵ Anonymus angol forrásai. I. h.

⁶ Rendkívül emlékeztet a magyar Betlehem történetére Kanut dán király testvérének, Waldemar-nak sorsa, akit mintegy Sainte Geneviève egyháza kanonokjának tekintettek: „*Frater vester carnalis* — írja István apát a királynak, — *bone indolis iuvenis* Waldemar, cuius *memoria* in *benedictione* est, *regio generi vestro condigna virtute* respondens et *apud nos spiritum reddidit* Deo et *inter nos corpus commendavit sepulcro*. *Orationum ac beneficiorum spiritualium, sicut unus ex nobis*, *particeps* est et *erit in perpetuum*, *surrecturus* in die *iudicii* cum *beata virgine* *Genovefa* . . .“ Miként Bethlehem nevét, úgy az övét is bejegyezték az apátság necrologiumába: *Obiit Waldemar, nepos regis Dacie* (így!), *canonicus noster ad succurrendum*. Egy másik dán ifjú, „*Petrus de Dacia*“ Sainte Geneviève-i kapcsolatairól később fogunk szólni.

Emellett azonban a két levél személyi adatainak kérdésünk szempontjából speciális jelentősége is van. A bennük említett *Bethlehem* és *Adorján* nevének sajtószerű összehasonlítása ugyanis önkénytelenül felkelti a hipotézist, hogy az 1183-ban Észtergomban szereplő két „prepositus“-ra gondoljunk, akik talán együtt jöttek ki Párisba, hogy tanulmányaikat utólag kiegészítsék, vagy talán csak valamely követség alkalmából keresték fel ismét régi iskolájuk színhelyét, esetleg éppen Béla király házassági ügyével kapcsolatban, akinek jövedelmeiről az a sajtószerű följegyzés — a jellegzetes *Sunad* szóval — éppen ez években, 1184—1185 táján keletkezett. Hogy az István által említett magyar klerikusokkal együtt *magister Petrus* etájt szintén Párisban volt-e, vagy pedig már 1183 előtt befejezte tanulmányait, nem tudjuk. Azok a stílári és tárgyi adatok azonban, melyeket *Stephanus „dictus abbas“* fennmaradt több mint kétszáz leveléből kiolvashatunk,¹ különösen, ha még

¹ Ilyen elsősorban maga a *dictus abbas* szerkezet, amelynél közvetlenebb forrását el sem tudjuk képzelni a *Gesta*-beli *dictus magister*-nek. Hogy eddigi kutatóinknak nem tűnt fel, csak azzal magyarázhatjuk, hogy Katona, akinek kiadásából ismerték a fenti darabot (*Hist. critica* IV. 241—243. l.), (nem tudni mi okból?), a levél salutatóját nem közölte. Pedig ez *Stephanus Tornacensis*-nek, ahogy a későbbi *tourney-i* püspököt szokás nevezni, igen kedves frázisa volt. Azokból a leveleiből, melyeket mint a *Sainte Geneviève* monostor apátja (1177—1192) írt, a magyar királyhoz írt darabon kívül, amely leveleinek ránkmaradt dátumnélküli gyűjteményében éppen az első (!) ilyen eset (*Epistola XXXIV.*), még a következő előfordulásait ismerjük: *Ep. LXIII: Sanctissimo domino et patri Heraclio Cesariensi episcopo, frater Stephanus S. Genovefe Parisiensis dictus abbas, celestem Jerusalem habitare.* (355. columna.) — *Ep. CXXVI: Nobili viro Rolando de Dinano, Stephanus S. Genovefe dictus abbas totusque ecclesie ipsius humilis conventus salutem et vitam eternam.* (c. 412.) — *Ep. CXXXVII: Charissimo domino et patri G. abbati Sancti Satyri, Stephanus de Sancta Genovefa dictus abbas, communes orationes in Domino.* (c. 419.) — *Ep. CXLIII: Sanctissimo domino et patri, Dei gratia summo pontifici, H. S. Dionysii, F. S. Germani, G. S. Victoris, S. S. Genovefe dicti abbates salutem et cum omni subiectione plenam in omnibus obedientiam.* (c. 427.) — *Ep. CLII: Nobili viro et ab avis atavisque regibus procreato Canuto, fr. Stephanus de S. Genovefa dictus abbas totusque ecclesie conventus humilis, salutem in salutis Auctore.* (c. 438.) — *Ep. CLIII: Illustrissimo et Christianissimo regi Danorum Canuto, fr. Stephanus S. Genovefe dictus abbas totusque ipsius ecclesie humilis conventus, salutem, vitam et victoriam.* (c. 438.) — *Ep. CLV: Sanctissimo domino et patri, Dei gratia summo pontifici, fr. Stephanus de Sancta Genovefa dictus abbas, totius obedientie, devotionis et servitutis plenitudinem.* (c. 441.) — *Ep. CLVII. Reverendo patri ac domino Lundensi archiepiscopo, Suetie primati, Stephanus dictus*

hozzá vesszük azt a körülményt, melyet Fest többször idézett tanulmányában részletesen kifejtett, hogy a *Gesta Hungarorum* írója kétségtelenül ismerte a XII. század végén vezető helyen álló angol gesta-irodalmat: igen valószínűnek tartjuk, hogy az az iskola, ahol a magyar honfoglalás történetírója „egykor“ „in scolari studio“ „mestereitől“ többek között a trójai históriát tanulta, azonos volt azzal az apát-sággal, ahol esztergomi kanonoktársa, a „jó emlékezetű“ Bethlehem örök pihenést talált.

1196 április 23-án meghalt Béla király, aki „dicsőséget és győzelmeket halmozott nemzetére“, — mint egy külföldi krónikás feljegyezte róla.¹ Utódja Imre lett, akit már atyja életében megkoronáztak. Az új királyt III. Béla régi kancellárja, Katapán még két évig szolgálta, magister Petrus azonban, aki, úgy látszik, etájt nyerte el az esztergomi prépostságot, III. Béla halála után kivált a kancelláriából. Legalább is ez olvasható ki abból a rendkívül érdekes levélből, melyet III. Ince pápa mindjárt uralkodása elején, 1198 január 30-i kelettel a győri püspökhöz és a bakonyi apáthoz intézett, a már említett registrum-megcsonkítási ügyben: *P. mester esztergomi prépost*, az „angol“ Róbert mester, valamint Azo presbiter kihallgatása végett. Első sorai így kezdődnek:

Inauditum falsitatis genus tam novitate nocendi quam presumptionis audacia universa fere hactenus inventa genera falsitatis excedens, perpetratum predecessorum nostrorum temporibus (!), nostris est auribus revelatum. Sane proposuerunt nobis dilecti filii magister *R.* prepositus Colocen(sis) et magister *I.* archidiaconus Seghedien(sis), quod magister *L.* Tarvisinus (a siglák kora!) olim (!) ad apostolicam sedem accedens, de regesto felicis recordationis Alexandri pape predecessoris nostri quamdam chartam dolose abscidit. . . Cum autem idem prepositus

abbas *S. Genovefe*, salutem et debitam tanto patri reverentiam. (c. 444.) — Ep. CLIX: Fratri *W.* de Bieria, Stephanus *S. Genovefe* dictus abbas, salutem utriusque ab eo, qui in adventu suo facit utraque unum. (c. 445.) — Ld. ezenkívül alább a 200—201. l-on idézteteket.

¹ Béla per Ungariam terrae regnante, Laudes et victorias suis cumulante, Moritur. Chron. Rhythmicum. (MG. SS. XXV. 354. l.) Nem érdektelen a dánországi Geneologia Ingeborgis reginae, mely Belam gloriosum regem Hungariae-t ír. (MG. SS. XXIX. 165. l.) Hogy III. Bélát népe még évtizedek múlva is „legdicsőségesebb“-nek tisztelte, bizonyítja a Váradi registrumnak az 1226. évből származó következő bejegyzése: *Tecus, filius Dionysii artificis, qui aperuit in elevatione sepulchrum Sancti Ladislai regis et a gloriosissimo rege Béla dato pro eo artifice perpetua libertate donatus est . . .* (352.).

eamdem nobis chartulam presentasset . . . ex eo rem sic se habere cognovimus . . . etc.

Majd a címzettekhez fordítva szavait így folytatja :

. . . . discretioni vestre per apostolica scripta mandamus atque precipimus, quatenus magistrum P. Strigoniensem prepositum et magistrum Robertum Anglicum et Azonem presbyterum, quos huius iniquitatis consocios (conscios) esse audivimus, ad vestram presentiam evocantes, ab eis sub iureiurando veritatem diligentius exquiratis, quo mandante, cuius consilio, quo conscio et quo procurante tante falsitatis crimen fuerit attentatum. . . .¹

Hogy ez a különös dolog, melyről a pápai irat megemlékezik, mikor történhetett, pontosan nem lehet megállapítani. Tekintve azonban, hogy III. Ince pápa csak 1198 január 8-án (tehát rövid idővel az említett levél kibocsátása előtt) lépett a pápai trónra s tekintve, hogy elődje, III. Celestin csak 1191-től 1198-ig volt pápa, míg előtte 1187-től 1191-ig III. Kelemen ült a trónon: III. Ince levelének „predecessorum nostrorum temporibus“ kifejezése nem olyan tág, mint első pillanatra látszik, sőt teljesen megengedi azt a feltevést, hogy *magister P.* éppen III. Béla halála után járt Rómában, talán éppen Imre trónraléptével kapcsolatban, akinek — mint a következő adatból, szintén III. Ince leveléből látjuk — nagyon is hű embere volt.

E második levél 1204 november 22-én kelt, a registrumkönyvben „Capitulum Strigoniense“ címzést visel s arról szól, hogy az esztergomi káptalan által az érseki szék betöltése ügyében megejtett választás ellen, ahol a káptalan János kalocsai érseket postulálta, az esztergomi érsekség suffraganeus püspökei, Kalán pécsi, Boleszló váci, Róbert veszprémi és János nyitrai püspök ellenmondtak, főképen azon okból, mivel a káptalan a választást az ő kirekesztésükkel ejtette meg, csupán azt tartván szem előtt — legalább is így panaszkodtak, — hogy olyan személy legyen az érsek, aki „a király teljes kegyét bírja“, pedig — mondták — a kalocsai érsek súlyos sérelmet követett el az esztergomi egyház jogai ellen is, amikor a király fiát megkoronázta; a király követői azonban: a bakonyi apát (kinek neve nincs megemlítve) és *magister Petrus*, valamint az esztergomi egyház két megbízottja: a pozsonyi prépost és az esztergomi órkanonok mindezt cáfolták és kétségbe-

¹ Migne 214. k. 494. c. A registrumkönyvi bejegyzés végén ez olvasható: *Scriptum est super hoc fere in eundem modum patriarche Gradensi, aki kétségtelenül L. tarvisi mester felettese lehetett.*

vonták, a koronázás kérdésében például azt válaszolva, hogy az „bárkinek az ellenmondása vagy sérelme nélkül, mindenki által, egyetemlegesen celebráltatott“; ezért a pápa a káptalant felszólítja, hogy amennyiben a nevezett püspökök ellenmondásuktól nem állnának el, hetvened vasárnapjáig (vagyis 1205 február 6-ig) a pápai döntés elnyerésére procuratorokat küldjön Rómába.

A kérdésünk szempontjából számbajöhető rész így hangzik :

Postulationi, quam celebrastis de venerabili fratre nostro *J.* (!) Colocensi archiepiscopo, ad Strigoniensem metropolim transferendo, venerabiles fratres nostri, eiusdem metropolis suffraganei, videlicet *C.* Quinqueecclesiensis, *B.* Watiensis, *R.* Vesprimiensis et *J.* Nitriensis episcopi, penitus contradicunt (!) per suas nobis litteras intimantes, quod *V.* (= Ugrino) bone memorie archiepiscopo vestro viam universe carnis ingresso, eis inconsultis, vos, habito ad invicem consilio diligenti, quodam de concanonice vestris ad charissimi in Christo filii nostri *H.* Ungarorum regis illustri presentiam destinatis et quem vobis prefici volebatis, nomine tenus expressistis. . . Porro, dilecti filii . . . abbas de Bucco et *magister Petrus*, pro rege predicto (!), nec non et . . . prepositus Posonen(sis) et . . . thesaurarius ecclesie vestre, pro vobis in contrarium allegantes, asseruere constanter, ea, que ab ipsis episcopis proposita fuerant, penitus esse falsa . . . in ipsa disceptatione fuit propositum coram nobis, quod memoratus archiepiscopus Colocensis, in grave Strigoniensis ecclesie preiudicium, vobis reclamantibus et confirmationes sedis apostolice ostendentibus, filium predicti regis coronavit in regem, cum non ad Colocensem ecclesiam, sed ad metropolim vestram coronatio regis Ungarie pertinere noscatur . . . quamvis e contrario (t. i. a király és a káptalan követei által) fuerit replicatum, quod, absque contradictione cuiuslibet et preiudicio alicuius, prescripta coronatio ab universitate fuerat celebrata.¹

Ezután ismét több éven át nem hallunk róla. 1209-ben azonban (egyszerre két oklevélben) újra feltűnik és pedig mint egykor 1183-ban, úgy most is az esztergomi érsek oklevelében,² a káptalani tagok névsorában, sajtóságos módon két olyan személlyel együtt, akikben — nem sok valószínűséggel — azt a két magyar klerikust sejtethjük,

¹ Az oklevél után a registrumkönyvben még ezek az érdekes sorok olvashatók : *Scriptum est super hoc regi, hoc addito: Monemus igitur celsitudinem tuam, quatenus predictos episcopos non impediatis nec impediri permittas, quominus episcopi supradicti suam apud nos iustitiam libere prosequantur.* (Migne, 215. k. 463—465. c.)

² A közbeeső évekből az esztergomi érsektől mindössze egy oklevelet ismerünk, 1208-ból, ez azonban nem tartalmazza a káptalani tagok neveit. (Mon. Strig. I. 186. l.)

akik egykor, a szintén esztergomi kanonokságot viselő Adorjással együtt a Sainte Geneviève apátságban, Bethlehem temetésekor jelen voltak.

Az egyik oklevél tizenegy (Szolnok faluból való) libertinus-ról szól, akiket János érsek Katapán egri püspöktől vásárolt s akiknek szolgálatát, a libertinus-ok szabad választása alapján, abban határozza meg, hogy „nemzedékről nemzedékre a pohárnokok tisztjét töltsék be s más szolgálatra ne lehessen őket kényszeríteni“.

Johannes Dei gratia sancte Strigoniensis ecclesie archiepiscopus, omnibus in Christo fidelibus, presentem paginam inspecturis, in vero salutari salutem et benedictionem. Ne rerum gestarum series diuturnitate temporum queat obliterari, institutionis in presentiarum facte processum ad memoriam scriptis pium duximus revocari. Noverit ergo tam presens etas, quam secutura posteritas, nos emisse XI capita libertinorum ... a venerabili fratre nostro C. Agriensi episcopo (a volt királyi kancellár!) ... Anno incarnationis dominice M^o. CC^o. IX°. Regnante glorioso Hungarie rege Andrea Melice indigno¹ sancte Strigoniensis ecclesie sedi presidente; Boleszlao Vaciensi, Petro Geuriensi (a volt királyi kancellár és székesfehérvári prépost!) episcopis. Potone palatino et comite Musuniensi ... Petro preposito Strigoniensi; Vbaldo preposito Posoniensi; Benedicto preposito sancti Thome; Jacobo lectore²; Dominico cantore; Michaelae custode³ et ceteris quam pluribus eiusdem loci canonicis existentibus.⁴

A másik oklevél, mely szintén 1209-ben kelt, egy régebbi ügynek az írásbafoglalása, nevezetesen bizonyos civilis-ekről szól, akiket „boldog emlékű“ Imre király a galgóci vár szolgálatából kivéve, az esztergomi egyháznak adott s akik akkor „saját akaratukból“ arra kötelezték magukat, hogy mint pohárnokok (pincerne) szolgálnak az egyháznak, aminek fenntartását az érsek a jövőben is óhajtja.

Az oklevél bevezetése ugyanolyan, mint az előzőé:

Johannes Dei gratia... etc. ... presentem paginam... etc. Ne rerum gestarum series... etc. felicis memorie rex Hemericus ... VII mansiones civilium de iurisdictione castri Golgoucensis, exem-

¹ Ugyanazon alakzat, mint a dictus abbas, dictus magister!

²⁻³ V. ö. István apát értesítésével: His interfuerunt clerici de regno vestro Jacobus, Michael et Adrianus.

⁴ Mon. Strig. I. 193. l.

ptos...¹ cum totali terra eorum ecclesie beati Adalberti perpetuo contulisset... Presentibus canonicis nostris. Petro preposito, Jacobo lectore, Dominico cantore, Michaele custode et ceteris quam pluribus... Anno incarnationis Dominice M^o. CC^o. IX°. Regnante *magnifico* Hungarie rege Andrea; me, quamquam indigno, sancte Strigoniensis ecclesie sedi presidente. Venerabili Bolezlao Vaciensi, reverendo *Petro Geuriensi* episcopis... existentibus²

Az 1210. évből egyébként magától Péter préposttól is ismerünk egy oklevelet, melyben ő és káptalanja írásba foglalják azon egyezséget, mely egyrészt Urias szentmártoni, másrészt Gilbert somogyvári apát közt, a somogyi tized ügyében — János esztergomi érsek és Tibore ispán, mint békebírák ítélete alapján — létrejött.

Petrus prepositus et totum eiusdem loci capitulum, omnibus, ad quos littere iste pervenerint, orationes in Domino.

Az igen jellegzetes arenga így hangzik :

Inestimabile beneficium est oblivionis nescire defectum, et quedam vere similitudo celestium tempore decursa habere in memoria. Verum quia labilis est hominum memoria et rerum turbe non sufficit, ad futurorum cautelam humana providentia adinvenit, ut ea, que inter homines sive in iudicio sive extra iudicium legitime geruntur, litteris commendentur, quarum officio, que processu temporis paulatim elabitur, fugiens memoria revocetur. Notum sit igitur tam presentibus, quam futuris, quod...

Befejezése pedig így :

Ut ergo hec in posterum illibata permaneant, ... presentem paginam confecimus et sigilli nostri munimine roboravimus. Anno ab incarnatione Domini M. CC. X., regnante feliciter *glorioso* Hungarorum rege Andrea, domino Johanne Strigoniensi cathedre feliciter presidente ... Bogeslao Vaciensi, *Pethse Geuriensi*,³ Kalano Quinqueecclesiensi episcopis,

¹ V. ö. a Gesta ezen szavaival: Tunc Zobolsu et socii sui de incolis terre ad castrum illud (t. i. Szabolcs várához) multos ordinaverunt servientes, qui nunc (!) civiles vocantur... (62, 26—28). A *Golgouc*-alak közelebb áll a Gestához, mint a XII. sz. első felében található adatok.

² Mon. Strig. I. 194. l. Az oklevél, mely mint chirographum állítottatott ki (mindkét példány ma is megvan), diplomatikailag is igen érdekes: Knauz szerint: „maximae sunt raritatis, imo forte unica, in tota diplomatica nostra...“ U. o. jz.

³ Péter győri püspök neve a rendes *Petrus* forma mellett, hasonló (*Pechsa*, *Pechse*) „magyarosított“ alakban szerepel több ízben a királyi oklevelekben is (Kr. j. 219., 222. stb.).

...magistro Jacobo¹ lectore Strigoniensi, Vbaldo Posoniensi, Benedicto Sancti Thome prepositis, Dominico cantore, Michaele custode, Appollinari Nitriensi, Pethone Borsiensi archidiaconis, Sothomoz decano ... stb.²

Ez egyszersemind az utolsó direkt adatunk Péter prépostra. János érseknek egy, ugyanazon évből származó oklevele, melyben az érsek a fentebb említett Mihály örkanonok kérésére (ad preces et instantiam dilecti in Christo filii nostri Michaele custodis), Zemerá (!)³ falu egyházát, két hozzátartozó kápolnával együtt, az esztergomi kanonoknak in perpetuum adományozta: a káptalan saját ügyéről lévén szó, a káptalani tagok felsorolását elhagyta,⁴ hasonlóképen hiányzik a káptalani tagok felsorolása János érseknek egy 1211-ből származó, hasonló intézkedést tartalmazó okleveléből is.⁵ Utána több éven át nincs semmiféle adatunk. Azonban ennek dacára valószínűnek tarthatjuk, hogy Péter prépost még a következő években is az esztergomi káptalan élén állt s csak 1218 körül távozott „de ergastulo corporis“, mint ő írja a Gestában. Legalább is ez következethet abból a szokatlan esetből, hogy 1218-ban az esztergomi káptalan a prépost megnevezése nélkül ad ki oklevelet egy bizonyos adás-vételi ügyről s az oklevél végén, a káptalani tagok felsorolásában sem említi a prépostot, hanem a névsort Jakab bal mint lectorral kezdi.

Sancte Strigoniensis capitulum omnibus, ad quos littere presentatione pervenerint, orationes in Domino ... Anno ab incarnatione Domini M^o. CC^o. XVIII°. Regnante feliciter glorioso Andrea Hungarorum rege et in peregrinatione Iherosolimis commorante; Johanne Strigoniensi archiepiscopo; Calano Quinqueecclesiensi; Petro Geuriensi (nem sokkal később ő is meghalt); Roberto Vesprimiensi (a volt esztergomi kanonok) episcopis; Jacobo ecclesie nostre lectore; Amando cantore; Hysce custode; Apolinario Nitriensi; Johanne de Saswar; Alexandro Gumoriensi archidiaconis; Laurentio, Wos, Sedech, Philippo canonicis existentibus.⁶

*

¹ Jakab magister címe megerősíteni látszik ama feltevé-
sünket, hogy a két esztergomi kanonok azonos a Párisban
járt két hasonló nevű klerikussal.

² Jellegetes helyesírása: Symigio, Symigiensis stb. Pannonh.
rendt. I. 616. l.

³ V. ö. fentebb a Szemere névre vonatkozó adatokkal.

⁴ Mon. Strig. I. 195. l. Orig. pulcherrime exaratum ... , mondja
Knauz.

⁵ U. o. I. 197. l. Orig. elegantissima manu exaratum ... , ami
világosan mutatja, hogy az esztergomi iskola még mindig jeles
oklevélírókat nevelt.

⁶ Mon. Strig. I. 219. l. — Péter utódjával csak 1225-ben talál-
kozunk: Nicolaus prepositus Strigoniensis et eiusdem loci capitu-

A munka keletkezésének idejére van egy biztos támpontunk magából a Gestából. A vérszerződés 4. pontja, mint ismeretes, így hangzik :

Quartus status iuramenti sic fuit: Ut siquis de posteris eorum infidelis fieret contra personam ducalem (ez az egyetlen eset, amikor a Gesta nem dux-ot mond!) et discordiam faceret inter ducem (!) et cognatos suos, sanguis nocentis fuderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in iuramento, quod fecerunt Almo duci. (41, 3—7.)

Itt kétségtelenül azokra az ellentétekre történik utalás, melyek III. Béla halála után két fia: Imre király és András herceg között kitörték.¹ András, aki régebben Halics hercege volt, csupán magánbirtokokat örökölt és tetemes kincset, hogy atyja fogadását beváltva, a Szentföldre mehessen. Ő azonban azt találta és voltak emberek, akik biztatták, hogy neki rész kellene az országból. A két testvér, „mint Romulus és Remus“, összeveszett és András a fegyvert, melyet „a kereszt ellenségei ellen kellett volna fordítania, 1197 vége felé testvére ellen fordítá“.² A következmény az lett, hogy Imre 1198-ban kénytelen volt öccsének a drávántúli részeket, Horvát- és Dalmát-országot mint külön hercegséget átengedni.

Ezzel azonban a testvérháború tüze még nem aludt el, csak lassabban terjedt tovább, hogy azután újabb erővel lobbanjon föl. E kínos ellentéteket éber figyelemmel kísérte III. Ince pápa, aki szerette volna, ha András kereszties fogadalmát teljesíti. Az ő leveleiből a testvérek közötti ellentétnek csaknem minden mozzanatáról értesülünk. 1198 január 29-én kelt, András herceghez intézett levelében (Nobili viro A. duci etc.) felszólítja, hogy fogadását, melyet atyja „inclite recordationis B. quondam rex Ungarie“ halála előtt ráruházott, „postpositis ceteris sollicitudinibus“ minél előbb teljesítse, Szent Kereszt felmagasztalásáig (szeptember 14.) induljon el a Szentföldre.³ Kevéssel utóbb

lum... (Mon. Strig. I. 255. l.) Az új prépost oklevele egészen más szerkezetet mutat, mint az eddigiek.

¹ V. ö. Sebestyén i. m. II. 47. l.

² Ld. főképen A. Huber: Kämpfe des Königs Emerich mit seinem Bruder. Archiv für österr. Geschichte LXV. 156. stb. l. Pauler, II. 12—13. l. A harc, melyben Andrást az ifjú VI. Lipót stájer herceg is segítette, úgy látszik, a Drávántúl folyt. Imre 1197-ben jutalmazza egy várjobbágyát „qui in adversitatibus et bellis inter nos et fratrem nostrum habitis a fidelitate nostra non declinavit, verum viriliter pro corona nostra dimicavit...“ (Kr. j. 169.).

³ Datum Laterani IV. Kalendas Februarii. (Fejér, II. 313. l.)

(1198 májusában) ismét levéllel keresi fel: „...igitur maneat inter vos fraternae dilectio; immo, ut de die in diem potius augeatur; ut tu eidem regi, tanquam precellenti, debitum exhibeas reverentiam, et honorem; ut ipse tibi tanquam duci, a Deo misso, deferat et faciat ab aliis, sicut fratri, deferri: nobilitatem tuam rogamus, quatenus taliter de cetero in fidelitate ipsius ac devotione persistas, ut ferventis ac fidelis servitii novitas aboleat offense preterite vetustatem; et sic vos ad invicem mutuus uniat caritatis affectus, sicut sanguis paternus et uterus maternus univit.“¹ Imre király több tanácsosának azonban, kik szintén fölvevették a keresztet, a király kérésére (ugyanekkor) megengedte, hogy fogadalmuk teljesítését elhalasszák, „donec tibi (a királynak) et regno tuo plena fuerit concordia restituta“. Mivel, írta a király, „nondum prorsus in regno Ungarie fuerit sedata seditio; quin adhuc quorumdam animi, preterite turbationis motibus excitati, murrerent in occulto, guerram potius, quam pacem amantes...“²

A lappangó mozgalom, melynek ellentéteit növelte az a körülmény, hogy 1198 táján úgy Imre király, mint András herceg megnősült, az 1199. év közepe felé csakugyan kitört. Kevéssel azután, hogy Imre a felkelők magyarországi vezetőjét, Boleszló váci püspököt megbüntette, András herceg fegyvert ragadott. A király és a herceg serege Somogy megyében Rádnál ütközött meg. András azonban csatát vesztett és kénytelen volt külföldre, régi szövetségéhez és rokonához, VI. Leopold stájer és osztrák herceghez menekülni.

A baj orvoslására III. Ince 1200 tavaszán legátust küldött Magyarországra, Gergely biborost. Törekvésének az a sikere lett, hogy Imre és András 1200 derekán, a magyar urak beleegyezésével immár másodszor is kibékültek. András visszakapta drávántúli hercegségét, de nem azzal a függetlenséggel, mint első alkalommal bírta.³ A béke ezután három évig tartott. 1203-ban az a tragikus összeütközés vetett neki véget, amikor Imre öccsét elfogatta és börtönbe vetette, ahonnan csak halála előtt bocsátotta szabadon.⁴

A fentiek kiegészítésére legyen szabad még megemlítenünk a Gesta-írónak azt a kétségtelenül tendenciózus

¹ Datum XVII. Kal. Junii. (Fejér II. 315. l.)

² Datum XVI. Kal. Julii. (Fejér II. 312. l.)

³ Pauler, II. 18—19. és 21—22. l.

⁴ Pauler, II. 33. l.

beállítását, hogy a vezérek fiaikat még életükben megválasztatták dux-nak és esküt követeltek nekik :

Először Álmosról mondja :

Quarto autem die (t. i. Hung várának elfoglalása) után inito consilio et accepto iuramento omnium suorum dux Almus ipso vivente filium suum Arpadium ducem ac preceptorem constituit... (52, 7—9.)

Ugyanezt mondja az utolsó fejezetben — Szultáról :

...et ipso vivente accepit iuramenta suorum nobilium et filium suum Tocsun fecit ducem ac dominatorem super totum (!) regnum Hungarie. (114, 9—11.)

Ezzel szemben legyen szabad még egyszer idéznünk azt, amit 1204-ben a pápához folyamodó ellenzéki püspökök János kalocsai érsek szabálytalan eljárásáról mondtak, aki Imre király fiát, Lászlót (1204 aug. 26-án) megkoronázta :

...in ipsa disceptatione fuit propositum coram nobis, quod memoratus archiepiscopus Colocensis, in grave Strigoniensis ecclesie preiudicium... filium predicti regis coronavit in regem...

Mire magister Petrus és társai azt felelték :

...quod absque contradictione cuiuslibet et preiudicio alicuius, prescripta coronatio ab universitate fuerat celebrata.¹

Az elmondottak alapján, különösen ha még hozzávesszük a Gesta keserű megjegyzését a „rómaiak“-ról, vagyis minden valószínűség szerint a Heiliges Römisches Reich András udvarában élő tagjairól: „akik Magyarország javaiból most is legelnek“²: kétségtelennek kell tartanunk, hogy a Gesta 1196 és 1203 között, talán éppen a III. Ince-féle levelek évében, 1198-ban keletkezett.

*

A külföldi barát kérése, akivel írónk „egykor“ „iskolai tanulmányon“ együtt volt és a trójai történetet a Frigiai Dares-nek és egyéb szerzőknek könyveiből olvasta, bizonyára csak külső ok volt e könyv megírására, azonban ennek emlegetését nem szabad tisztára „irodalmi fogás“-nak tekinteni. A bevezetés hangja annyira közvetlen, az amit

¹ Migne 215. k. 464. c.

² ... Quia post mortem Athile regis terram Pannonie Romani dicebant pascua esse, eo quod greges eorum in terra Pannonie pascebantur. Et iure terra Pannonie pascua Romanorum esse dicebatur, nam et modo (!) Romani pascuntur de bonis Hungarie. Quid plura? (46, 1—4.) V. ö. ezzel szemben Sebestyén (i. m. II. 40. l.) és Jakubovich (i. h. 211. l.) magyarázatait.

önmagáról mond — mintegy látjuk, amint élete két pálya között egy kis időre nyugópontra jut —, annyira a valószínűség látszatát viseli, hogy már ezen okokból sem szabad annak őszinteségében kételkedni :

Promisi et enim me facturum, sed aliis negotiis impeditus et tue petitionis et mee promissionis iam pene eram oblitus, nisi mihi per litteras tua dilectio debitum reddere monuisset.

Átkutatva azokat a leveleket, melyeket Sainte Geneviève híres apátja a legkülönbözőbb személyekhez és legkülönbözőbb ügyekben írt, valóban találunk több érdekes analógiát arra, hogy az egykori tanuló társak, sőt magisterek később is felkeresték egymást leveleikkel, melyekben egymás munkái iránt is érdeklődtek. Egyik ilyen levele István apátnak az, melyben volt iskolatársának, Róbert mesternek, aki etájt a senon-i püspök udvarában élt, ajánlja egy barátja ügyét :

Charissimo amico suo magistro Roberto, salutis plenitudinem et gaudii perfectionem. (István apát több mint kétszáz levelében jóformán minden alkalommal más a salutatio !)

Iucundo fruor spectaculo, quoties aut tui nominis audio sonum, aut tue recordationis ingredior cogitatum. Facit hoc et prisca studiorum nostrorum communio et morum tuorum communi gratie conveniens habitudo... Dilectioni vestre preces fundo, ut ei pro amore meo, et in agendo dictetis consilium, et in postulando patrocinium debeatis.¹

De ennél is érdekesebbek azok a sorok, melyeket István apát egy dán ifjúhoz intézett, aki, úgy látszik, Sainte Geneviève iskolájában végezte tanulmányait s aki, sajtószó módon ugyanazt a nevet viselte, mint a Gesta Hungarorum szerzője.

Amantissimo fratri Petro de Dacia, S. Genovefe canonico, Stephanus de S. Genovefa dictus abbas

hangzik az intitulatio s utána ismét új fordulattal a salutatio :

deposito Septentrionis frigore flamma charitatis ardere.

A következő sorok mintha már Petro de Hungaria lennének intézve :

Solitam non solutam² fraternitatis et gratie tibi reservamus amicitiam fideli memoria, nec tuam compensantes

¹ Migne, 211. k. 332. c. Ep. XXX.

² A Gestában pontosan ugyanez a stiláris alakzat : m u n e r a n o n n u m e r a t a, amit szerzőnk három különböző helyen is

absentiam, nec longa terrarum spatia facili saltu desiderii transeuntes. ... Congaudemus tibi, quod deposita vetuste nativitatis avita barbarie, totus in Christianam morum compositionem mansueveris... His accedunt regularis observantie disciplina, qua imbutus es in clauastro, sacre Scripture doctrina, quam in scholis didicisti. ... Hec in etate tua tenera tenere te¹ volumus... Interim de statu tuo solliciti per nuntium vel per epistolam certificari desideramus, quid agas, quid agant tui circa te, quid et nos sperare debeamus vel de re dit u ad nos, vel de re dit u apud tuos.² Salutant te omnes fratres nostri communi desiderio, de te sperantes prospera, timentes adversa. Vale ut volumus, velis ut valeamus.³

És a munka készülni kezd,

qualiter septem principales persone, que Hetumoger vocantur, de terra Scithica descenderunt vel qualis sit terra Scithica et qualiter sit generatus dux Almus aut quare vocatur Almus primus dux Hungarie, a quo reges Hungarorum originem duxerunt, vel quot regna et reges sibi subiugaverunt aut quare populus de terra Scithica egressus per ydioma alienigenarum Hungarii et in sua lingua propria Mogerii vocantur...

A párisi magister, a „legdicsőségesebb“ Béla király egykori jegyzője, volt iskolatársai, de az egész magyar nemzet számára is, formában és hangban éppúgy, mint az egykorú angol és francia gesták,⁴ de anyagában és forrásaiban az előző „litteratorok“ egyszerűbb krónikáit és a hegedősök csacska énekeit is felhasználva megírja a saját nemzete Gestá-ját, quod legentes possint agnoscere, quomodo res geste essent.

*

megismétel: Tunc duces Ruthenorum, scilicet de Kyeu et Susudal... miserunt X-cem milia marcarum... ac alia multa munera non numerata. (46., 8—13.). — ...dux Ladomeriensis... duo milia marcarum argenti et centum marcas auri cocti... et alia munera non numerata... presentavit. (47, 15—21.). — Duces enim Ruthenorum... filios suos... in obsides dederunt cum muneribus non numeratis. (!) (150, 11—13.). — A negyedik alkalommal már így variálja:... quibus (t. i. Ete-nek és Boyta-nak) dux Arpad donavit munera non minima et Eudunec... dedit terram... cum populo non numerato (!) (96, 5—8.). V. ö. ezzel az 1193. évi oklevél dotatum ac ditatum kifejezését.

¹ A két szélső és két középső szó összejátszása!

² Ismét szójáték, mely egyszersmind célzás egy főpapi stallum jövedelmeire (reditus — redditus).

³ Migne, i. h., 420—421. c. Ep. CXXXIX.

⁴ Az angol Gesta-irodalomra, főképen Geoffrey of Monmouth „Historia Regum Britanniae“ c. munkájával kapcsolatban ld. Fest. S. idézett tanulmányát; a francia kultúrkörből származó gestákra: L. Olschki: Romanische Literaturen des Mittelalters. (Handbuch der Literaturwissenschaft. Hrsg. von O. Walzel. (1928.).

A Gestának ma már csak egyetlen példánya ismeretes,¹ mely — mint egész kiállítása mutatja — *másolat* és pedig minden valószínűség szerint a XIII. század második feléből,² a magyar nevek sajátos másolási hibáiból³ az is megállapítható, hogy külföldi ember munkája. E példány a XVII. század első felében tűnik fel a bécsi udvari könyvtárban, ahol S. Tegnagel (1601—1636 között az udvari könyvtár tisztviselője, ill. 1608 óta igazgatója) címirattal látta el s lapjait és fejezeteit megszámoztta. Ugyanott 1652-ben katalógizálták s ettől kezdve, mint a Hofbibliothek, ill. Nationalbibliothek tulajdona szerepelt napjainkig.⁴ Végre 1933-ban több más magyar vonatkozású kódexszel együtt hazai földre került s most a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában őrzetik, mint annak „Cod. lat. medii aevi 403.“ jelzetű darabja.

Felix igitur Hungaria, — cui sunt dona data varia . . .

Magyarország tehát boldog, — jutott neki adomány sok ; — hisz örülhet minden órán, — deákjának ajándékán.

. . . Annak a páratlan ajándéknak, mely a „legdicőségesebb“ Béla király örökségéből ránk maradt.

Szilágyi Loránd.

¹ Arra, hogy a XIII. század derekán Magyarországon még olvasták, kétségtelen adatunk van Richardus dominikánus priornak Julianus 1237. évi útjáról készített jelentésében (1240 k.), mely egyenesen a Gestára való utalással kezdődik : *Inventum fuit in Gestis Ungarorum christianorum, quod esset alia Ungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum, eo quod terra ipsorum multitudinem inhabitantium sustinere non possent; qui cum multa regna pertransissent et destruxissent, tandem venerunt in terram, que nunc Ungaria dicitur, tunc vero dicebatur pascua Romanorum, quam inhabitandum pre terris ceteris elegerunt, subiectis sibi populis, qui tunc habitabant ibidem.* (V. ö. a Gesta I. és 9. fejezeteivel.) . . . *Fratres igitur predicatorum, hiis in gestis Ungarorum inventis, compassi Ungaris, a quibus se descendesse noverunt, quod adhuc in errore infidelitatis manerent, miserunt IIII-or de fratribus ad illos querendum, ubicumque eos possent, iuvante Domino, invenire . . .* (Pauler Gy. — Szilágyi S. : A magyar honfoglalás kútfoi. Budapest, 1900. 466. l.)

² Fejérpataky megállapítása. (A magyar honfoglalás kútfoi, 383. l.)

³ Mint pl. : *Cusee* : *Eusee* helyett, *Louiou* : *Souiou* helyett stb.

⁴ Magyar Könyvszemle, 1927. 88 s. köv. l.

A dunai táj a francianyelvű történetírás tükrében (1871—1935).

II. közlemény.

4. *Magyarország.* — A magyar történetet fő problémaként tárgyaló gyér számú tanulmányok legújabbban — és ezt örömmel állapíthatjuk meg — majdnem mind hivatásos magyar historikusoktól erednek. Legyen elég ezen a téren az *Archivum Europae centro-orientalis*, a *Bulletin des Sciences historiques* és a *Revue des Etudes hongroises* áldásos működésére hivatkozni, valamint a lassan-lassan magyar kutatók előtt is megnyíló francia világtörténeti folyóiratok, a *Revue historique* és a *Revue d'Histoire de la guerre mondiale* egy-két magyar cikkére utalni. E magyar történetíróktól eredő tanulmányok azonban főleg 1935-től kezdve szaporodnak, tehát kívül esnek vizsgálódásunk körén. Addig azonban szinte kizárólag a nem magyar nemzetiségű, első-sorban cseh és oláh, franciául író történetírók szemlélete van érvényben. E szemléletet az őstörténet-államalapítás, a középkor, az újkor, a társadalmi probléma, a nemzetiségi kérdés és a háború utáni kor csoportjaiban vesszük vizsgálat alá.

A magyarokat általában az Európán kívül álló sárga fajhoz számítják és rendszerint a húnokkal hozzák kapcsolatba.¹ A legújabb kézikönyv szerint azonban a finn fajhoz tartozunk.² E fajelméleteknek megfelelően őseink hazáját

¹ G. Dujarric : Manuel de chronologie de l'histoire de France. (Paris, kb. 1925.) 31. l. — G. Hervé : Nouvelle histoire de l'Europe. (Paris, 1931.) 96. l. — M. Muret i. m., 106. l. — Ch. Seignobos : Histoire sincère de la nation française. (Paris, 1933.) 93. l. — V. ö. Olay F. : Magyarország a francia tankönyvek torzító tükrében. (Budapest, 1931.) és Baráth T. : Magyar történet a francia középiskolákban. Századok, 1935. 442. l.

² J. Calmette : Le monde féodal. (Paris, kb. 1934.) 34. l. — N. Jorga : Les minorités en Roumanie. Politique étrangère, 1936. 2. sz. 24. l.

túlságosan Keletre teszik, a Turkesztán vidékére,¹ és elhiszik a krónikák naív szavait elődeink nyershúsevéséről és vérivásáról.² Az emberevő magyarok meséje, melyet Seignobos és Herriot még elmondanak, a kézikönyvekből kiszorulóban van.³ A magyar földön, mint ezt később részletesebben láthatjuk, a honfoglalás előtt — a francianyelvű történetírók szerint — vegyes, de főleg szláv, német és oláh lakosság élt.⁴

A magyar államalapítás körülményeit főleg Jorga igyekszik értelmezni, míg mások e kérdéssel keveset foglalkoznak. Jorga szerint a honfoglaló magyarság rablóbanda volt, mely a középeurópai gazdag területeken a húnok és avarok mintájára jóideig parazita módra élt. A terület fogalma számukra idegen volt, csakúgy mint az állam fogalma. Tudatos honfoglalásról tehát nem lehet szó, ezt a gondolatot eleve el kell utasítani.⁵ Nem is vették birtokukba a magyarok az egész országot, főleg Erdélyt nem. A finnek ugyanis halastavakat kerestek s azért idegenkedtek a hegyektől, a török pedig, e harcos-lovas elem, ugyancsak a síkságra vágyott. Így az egész finn—török összetételű magyar néptömeg a síkságon telepedett meg.⁶ Erdélyben egyébként csak a XII. század végén jelentek meg a magyarok s az oláh vajdákkal találkozáskor átvették a vajda címet idegen közigazgatásukba. A magyar történetírás elmélete, mely szerint a honfoglalók, birtokbavéve az egész országot, gyepükkel kerítették volna körül, csak „bizarre thèorie“, mert „lakatlan terület (gyepűelve) nem létezik.“⁷ Az erdélyi „hódítást“

¹ L. Halphen: *Les barbares. Dès grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle.* (Paris, 1926.) 342. l.

² U. o. 323. l.

³ A. Calmette (i. m. 54. l.) egy vonatkozó magyar tanulmányra utalva megjegyzi: „Il faut renoncer à rattacher aux Hongrois la légende des Ogres, ainsi que l'a démontré Alexandre Eckhardt, *Revue des Etudes hongroises*, 1927.“

⁴ Ch. Bémont et R. Doucet: *Histoire de l'Europe au Moyen Age, 1270—1493.* (Paris, 1931.) 353. l. — N. Jorga: *Histoire des Roumains et de leur civilisation.* (Paris, 1920.) 41. l.

⁵ N. Jorga: *Origine et développement de l'idée nationale dans le monde oriental.* (Bukarest, 1934.) 21. l. — U. az: *La place des Roumains dans l'histoire universelle.* (Bukarest, 1935.) I. 109, 110, 125. l. — V. ö. C. Krofta: *Tchèques et Slovaques jusqu'à leur union politique.* *Le Monde slave*, 1933. I. 323. l.

⁶ Jorga: *Les minorités en Roumanie*, 24. l.

⁷ Jorga: *La place des Roumains*, I. 126, 128. l. — U. az: *Guide historique de la Roumanie.* (Bukarest, 1928.) 32. l. — U. az: *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, 49. l. — U. az *Karácsonyi egyik munkájáról írt kritikájában*, *Bulletin de l'Institut de l'Etude de l'Europe sud-orientale*, X. évf. 1923. 73. l.

különben sem a magyarok mint politikai nemzet hajtották végre, hanem az apostoli király, aki a pápai korona révén „capitaine perpétuel de croisade“ — örökös keresztes-háborúbeli kapitány lett.¹ Miután a magyarok letelepedtek Pannóniában, „melyet a morváktól, a frank hercegek örököseitől ragadtak el, csak nyelvüket tudták megőrizni, de nem fajuk tisztaságát, szokásaikat és vallásukat“.²

A magyarság középkori történetének szemléletét vizsgálva, szinte szöszereint azokat az észrevételeket kell megismételniünk, amelyeket az 1934—35. tanévben érvényben lévő francia középiskolai tankönyvek átvizsgálása alkalmával tettünk,³ nevezetesen, hogy a magyar középkor a francianyelvű munkákban csak igen hiányosan szerepel.⁴ Ennek távolabbi okait ezúttal nem fejtegetve, csak annak az anyagnak ismertetésére szorítkozunk, amelyet főleg a politikai történetre vonatkozólag találtunk. Az első dolog, ami szemünkbe ötlük, bizonyos lekicsinylés és annak örökös emlegetése, ami „hiányzott“ a magyar történelemből. Az első „hiány“ a középkori magyar történetben a nemzeti jelleg hiánya. Krofta ezirányú állítását arra építi, hogy a magyarok a latin nyelvet használták.⁵ Ancel viszont Jorgára támaszkodva abból következtet erre, hogy a magyarság a középkorban is rablóbanda volt.⁶ Calmette is úgy tudja, hogy a magyarságot később is egy „kaszt“, a mágnások kasztja tartotta össze, amely „elnyomta“ és „kizsákmányolta“ a lakosság többi részét. Ez a fejlődés II. Endre alatt az Aranybullaiban érte el első csúcspontját.⁷ Nemzeti gondolat hiányában és erőszakon nyugodva — fűzhetjük össze a gondolatokat — megértjük, mért olyan gyenge a középkori magyar állam s miért él olyannyira bizonytalan életet.⁸

¹ Jorga, Karácsonyi bírálatában, 73. l. és u. ö.: Origine et développement de l'idée nationale, 22. l.

² Jorga: Histoire des Roumains, 41. l. — Calmette szerint Szent István 1000-tól „majesté apostolique“ címet kap a pápától. (Le monde féodal, 222. l.)

³ Baráth, i. h. 442. l.

⁴ Török Pál, beszámolva G. Hanotaux: Histoire de la nation française köteteiről, maga is megállapította, hogy Pinon szerint, aki e sorozatban a diplomácia történetét írta, a magyarok egyáltalán csak az újkorban lépnek az európai történelem színpadára. (Századok, 1930. 918. l.)

⁵ Tchèques et slovaques. Le Monde slave, 1933. II. 19. l.

⁶ J. Ancel: Géopolitique. (Paris, 1936.) 100. l.

⁷ J. Calmette: L'élaboration du monde moderne. (Paris, 1934.) 232. l.

⁸ „Au rythme de ces à-coups, tantôt indépendante et tantôt asservie au germanisme, la Hongrie, un jour menacée et le lendemain

Magyarországnak nemcsak belső gerince, de önálló külpolitikája sem volt. Felette a pápa rendelkezett, aki Dél és Kelet felé tekintő egyházi misszióba fogta.¹ Önálló magyar külpolitika Calmette kézikönyve szerint is csak az Anjou-korban jelentkezik, Nagy Lajos adriai politikájával.² Mátyás király külpolitikája nem volt magyar érdekű külpolitika. Prokes ezzel kapcsolatban műve egyetlen oldalán ilyen elitélő kifejezéseket használ: *insatiable ambition . . . ambition mal dissimulée . . . férocité . . . avidité . . . le trop sanguin Mathias*.³ Mátyás király Jorga szerint is olyan nyugateurópai ügyekbe avatkozott be, amelyekben teljesen illetéktelen volt. Bécsben halt meg, ily távol kötelességétől.⁴ Lhéritier szemére veti Mátyásnak, hogy túlságosan nagy ambíciókkal rendelkezett ahhoz képest, hogy Magyarország királya volt.⁵ Elítélik az 1515-i Jagello—Habsburg-szerződést is, amelynek megkötése éppoly szomorú nap Keleteurópa történetében, mint Mohács maga.⁶ A középkorra vonatkozó történeteszméletből tehát folyton kicseng az, hogy Magyarország jelentéktelen ország, léte ideológiailag nincs igazolva s maga sem tudja, mi európai pozíciója.

Körülbelül ugyanez a „tanulság“ vonható le a magyar új- és legújabb kor történetéből. 1526-tól kezdve a magyarok ketté válnak s az ország nyugati, nagyobbik részén lakók „Középeurópát“, a keleti részen lakók pedig „Keleteurópát“ akarják megvalósítani. Ezek a terminusok egy-egy politikai koncepcióhoz való ragaszkodást jelentenek. „Középeurópa“ a dunatáji német hegemoniával, „Keleteurópa“ pedig a kis-

menaçante dans ses rapports avec les Grecs, vit d'une existence précaire“. Calmette i. m., 231. l.

¹ Jorga: La place des Roumains, I. 125. l. — Részletesebben ugyanó, i. m. II. 5. l., ahol így ír: „La Hongrie, comme Etat vivant pour lui-même, poursuivant ses propres buts, n'a jamais existé, à partir du moment où elle est entrée au service de la Rome pontificale, qui jusqu'à cette époque (XIV. század) s'est arrogé le droit de disposer, en cas de discussion, de cette couronne qu'elle avait donnée, dans certaines conditions et pour une mission bien déterminée, à Saint-Étienne, qu'elle consentit pour sa fidélité dans l'accomplissement de cette mission, à béatifier. On ne peut pas donc parler, à n'importe quelle époque, d'une 'nation' hongroise combattant dans un but de conquête égoïste contre d'autres 'nations'. Le faire, c'est ignorer l'esprit du Moyen Age“.

² Calmette: L'élaboration du monde moderne, 256. l.

³ I. m., 154. l.

⁴ La place des Roumains, II. 93. l.

⁵ M. Lhéritier: L'évolution des régions historiques, l'Europe orientale et la Hongrie. (Paris, 1935.) 34. l.

⁶ Lhéritier, i. m., 34. l.

népek függetlenségével és szabadságával azonos.¹ Magyarország különben egész története folyamán ez előtt az 1526-ban kifejezésre jutott dilemma előtt állt, nem pedig Kelet és Nyugat dilemmája előtt.² A török korban Magyarország két nagyhatalom : a német és török őrllőköve közé került s mivel gyenge ország volt, függetlenségét elveszítette.³ A „kelet-európai“ politika megvetése és a törökkel való ellenséges viszony fenntartása téves politikaként van elkönyvelve. „Az adónak és gyermektizednek alávetett keresztény népek végeredményben nem voltak szerencsétlenebbek, mint a kor többi népei, minthogy nem ismerték a földesúri elnyomást. Inkább örültek helyzetüknek, látva, hogy az úr kegyéből a kisemberek, sőt szolgák is felemelkedhetnek a legnagyobb méltóságokba. Nem is olyan biztos, hogy a török uralmat a meghódított országok lakossága mindig úgy tekintette, mint valami katasztrófát.“⁴ Bölcsőbb lett volna, ha a fiatal II. Lajos magyar király is aláveti magát a szultánnak.⁵ Vannak, akik megfeledeknek arról is, hogy Magyarország a „kereszténység védőpajzsa“ volt.⁶ A magyarok politikai látóköre 1848-ig csak a „globus Hungaricus“ határáig ért.⁷ Az országon egészen addig egy feudális „kaszt“ uralkodott, mely az idő és a gazdasági élet haladásával mind nagyobb és nagyobb teherterétellé lett.⁸

A magyar társadalomtörténetet legtöbben a marxista osztályharc-elmélet segítségével értelmezik. Kiemelik, hogy már Bölcs Leó megjegyezte a magyarokról : „El vannak telve attól a szilaj vágytól, hogy a többieket elnyomják és

¹ U. o., 38. l.

² M. Lhéritier : L'histoire de la Hongrie, en fonction de l'Europe centrale et orientale. Bulletin de la Société d'histoire moderne, XXXIII. évf. 1935. 104. l.

³ V. ö. Baráth, Századok 1935. 446. l.

⁴ H. Hauser et A. Renaudet : Les débuts de l'âge moderne. La Renaissance et la Réforme. (Paris, 1929.) 45. l.

⁵ F. Downay : Soliman le Magnifique. (Paris, 1930.) V. ö. Colonel Lamouche : Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours. (Paris, 1934.) Mindkét munkát ismertettük a Századok, 1935. 366. és 1936. 88. l.

⁶ V. ö. i. cikkünket a tankönyvekről és R. Chélard : Le danger hongrois. (Paris, 1935.) 153. l.

⁷ L. Eisenmann : Un grand Européen : E. Benes, 39. l.

⁸ „La Hongrie moderne est peut-être le seul Etat d'Europe resté foncièrement féodal.“ Muret : François-Ferdinand, 108. l. — „Une aristocratie persistait dans un féodalisme étroit en désaccord croissant avec l'économie actuelle.“ E. Faure : Découverte de l'Archipel. (Paris, 1932.) 300. l.

fékezhetetlen kapzsiság jellemzi őket.¹ Ez a több mint ezer évvel ezelőtt kialakult magyar jellem, mely ma is akadály a annak, hogy a dunai népek békéje beköszönthessen, a magyar történet minden korszakában megtalálható. Első nagy megnyilatkozása az Aranybulla kierőszakolása, „mely hasonlítható bizonyos tekintetben az angol Magna Cartához, csak-hogy az a különös sajátága, hogy egy kaszt kizárólagos érdekeit szolgálta.”² „Magyarország külpolitikája a királyság kezdetétől fogva mindig egy célra irányult és pedig olyan következetességgel, aminőre példát csak Róma és Anglia története nyújt. Ez a cél abban állt, hogy elég erős és állandó szövetségesek révén a hódító magyarok kasztja segítséget kapjon a legyőzött lakosság további elnyomásához, mely lakosságot asszimilációs erő hiányában máskülönben nem tudta volna alávetni. Ez a gondolat a vezetészméje, Leitmotivja a magyar külpolitikának évszázadokon át megtalálható az első magyar királyok idején éppúgy, mint a Tiszák, Andrássyak és Mussolinik idején.”³ Ezt a nézetet számtalan helyen feltalálhatjuk⁴ — hiszen a nemzetiségi panaszokkal jól kapcsolható — és úgy látszik, kialakításában nagy részük volt a magyar radikálisoknak és kommunistáknak is, akik 1919 után emigráltak.⁵

A nemzetiségi kérdés megítélése szervesen illeszkedik bele ebbe a keretbe és különösen a Buda visszavételével kezdődő korra vonatkozik. „Két évszázados török szolgaság után a magyaroknak semmi sürgősebb dolguk nem akadt,” írja Muret, a francia Akadémia tagja, „mint minél hamarabb leigázni a fennhatóságuk alá került oláhokat és szerbeket, azaz az ország lakosságának felét. A magyarok 1848-ban a szabadság nevében fellázadtak a Habsburgok ellen, de a

¹ R. Chélard i. m., Előszó és 14. l.

² Calmette: *L'élaboration du monde moderne*, 232. l.

³ Chélard i. m., 91. l.

⁴ J. Borovicka: *Les débuts de la politique tchécoslovaque. Le Monde slave*, 1930. 168. l. — Chélard, Marczali Henrikre hivatkozva, i. m. 91. l.

⁵ V. ö. Diner-Dénes: *La Hongrie. Oligarchie, Nation, Peuple*. (Paris, 1937.) 12, 15, 19, 41, 118. l. — Léon Blum, jelenlegi francia miniszterelnök is így látta a magyar multat: „Depuis le Moyen-Age l'histoire de la Hongrie est gouvernée, est expliquée par la volonté d'une oligarchie maîtresse du sol, du pouvoir réel, et qui, par un surprenant mélange de brutalité et de ruse chicanère, de constance obstinée dans son dessein et d'accommodation cynique aux circonstances, est parvenue à préserver à travers les temps, et jusqu'à notre temps, son antique et souverain privilège.” Diner-Dénes i. m.-hez írt Előszava.

követelt szabadság a nemzetiségek leigázásának joga volt, melyből az arisztokrácia élt. Európa közvéleménye tévedett és a liberális iskola historikusai, akik a Habsburg-dinasztiában az emancipált népek hagyományos ellenségét látták, Budapest és Bécs harcát rosszul ítélték meg.¹ „Ami pedig a nemzetiségi politikát illeti, azt „pokoli állhatatossággal“ és „oly szélsőséges nemzeti önzéssel“ vezették, hogy azt csak a magyarok szűk látóköréből érthetni meg.² „Pas de compromis avec les nationalités, c'était la ligne de conduite que les Magyars avaient toujours suivie“ — mondja Aulneau.³ De a sok igazságtalanság végül is megkapta büntetését és Magyarországot szétdarabolták, „mintegy történeti igazságszolgáltatásul a nemzetiségeknek.“⁴ „A trianoni béke csak szentesítette azt a forradalmat, amely első ízben, 1848-ban, meghiúsult, de amely a második kísérlet alkalmával, 1919-ben sikerült . . . A magyar állam testéről lefűrészelték azokat a tartományokat, amelyekben a többség nyelve nem a magyar volt, — állítja korunk legnagyobb nyelvésze, Meillet úr.“⁵

A nemzetiségekkel telerakott Magyarországot *Hongrie* névvel illetik; vele szemben néhányan, mint Ancel is, azzal kísérleteztek, hogy az országnak nyelvileg magyar részét s főleg a mai területét *Magyarie* névre kereszteljék el. Ez a kísérlet azonban nem talált visszhangra. Ellenben annál nagyobb következetességgel használják népünk megjelölésére a korábbi *Hongrois* helyett, mely kiveszőben van, a *Madgyars* vagy *Magyars* alakot, jelezvén, hogy mi is csak egyik népe voltunk a történeti Hungáriának. Néha azonban olyan értelmezést is találunk, hogy *Hongrois* a magyar nép összességét jelenti, *Magyars* pedig annak egy részét, a nemességet.⁶

„A trianoni béke . . . Nagymagyarország tájegységeire való szétosztását jelenti“ — mondja Ancel. Természetes táj-

¹ Muret i. m., 107, 116. l.

² Moroianu i. m., 23. l. — A XVIII. század végén „l'omnipotence magyare se fit de plus en plus lourde sur ses sujets. C'était la récompense des services rendus contre les envahisseurs turcs“. (Aulneau i. m., 366. l.) — Muret (i. m. 113. l.) leírja Wickham Steed nyomán az erőszakos magyarosítást. — 1867-ben a magyarok felszabadították önmagukat, de a többiekkel nem törődtek. (L'héritier: L'évolution des régions historiques, 39. l.) — Ugyanígy Eisenmann: Un grand Européen: E. Benes, 31. l.

³ I. m., 351. l. — Ugyanígy Moroianu i. m., 27. l.

⁴ Moroianu i. m., 34. l.

⁵ J. Ancel: Géographie politique, 17. l.

⁶ Ezt az utóbbi változatot élőszóval többször hallottam, nyomtatásban olvasható Muret i. m.-ben. (108. l.)

egységekre, hangsúlyozza, nem pedig mesterséges darabokra. Nagymagyarország „egysége“ ugyanis, amit a háború előtti Ausztria-Magyarország „egységével“ együtt nem győztek eléggé csodálni, a valóságban négy önálló tájra bomlik, és pedig a Pusztára, Szlovákiára, Erdélyre és a Jugoszláviának jutott részre.¹ Csonkamagyarország azonban továbbra is ugyanannak a feudális-arisztokratikus kasztnak a kezében maradt, amelynek nyomával az egész magyar történet folyamán találkozunk. „A mai Magyarország — írja Blum — a legmeglepőbb ósdi és elavult jelenség, amit a történet csak szemünk elé tárhat.“² A magyarok tehát „idegen test Európában, corps étranger á l'Europe“.³ A mai kormányzat régi kisebbségi politikáját is folytatja, melyet továbbra is az „egy és oszthatatlan nemzet eszméje ural“, pedig bölcsebb lenne, ha a magyarok a centralizmus helyett az országuk érdekeinek jobban megfelelő föderalizmust választanák.⁴ A revíziót nem az egész nemzet, hanem csak a ma is kormányzó oligarcha-csoport akarja, hogy Erdélyben és egyebütt elveszett földjeit visszaszerezhesse. Ha ez a politika sikerül, Közép-Európában minden demokratikus fejlődés meg fog állni.⁵

Ezt a főbb vonalakban vázolt történet szemléletet Jacques Ancel összesűrítve így fejezi ki: „Magyarország „ezeréves“ története egy kudarc története: kísérlet arra, hogy Közép-Európában kialakítsanak egy egységes államot,⁶ mely a maga során a hódítás megőrzése céljából előbb katonai állam volt (896—1526); aztán adminisztratív és központosító állam (1526—1825), melyben egy társadalmi osz-

¹ J. Ancel: La géographie de la Petite Entente, 415. l. — Csak kevesen vannak, akik G. Hervével elismerik, hogy a felszabadítás ürügye alatt Magyarország testéről köröskörül nagy színmagyar területeket is lenyírtak és mesterségesen a szomszédnemzetek testére aggattak. (Nouvelle histoire de l'Europe, 406. l.)

² A Diner-Dénes i. m.-hez írt Előszóából.

³ Ez a kifejezés a Nouvelle Revue française-ből való, melyet idéz a Nouvelle Revue de Hongrie, LII. k. 2. r. 174. l. — Ismét rámutathatunk arra, hogy a magyar marxisták szelleme befolyásolja a franciák történet szemléletét. Diner-Dénes munkájában ugyanis ugyanezt a kifejezést kétszer is megtaláljuk. (8. és 21. l.)

⁴ J. Chmelar: La minorité slovaque en Hongrie. Le Monde salve, 1933. 196. l.

⁵ Seton-Watson „Treaty revision and the Hungarian frontiers“ (London, 1934.) c. munkájából való ez a gondolat s tőle átvette a Le Monde slave, de megtalálhatni az évekkel előbb kiadott, többször is idézett Diner-Dénes-féle munkájában (153, 155. l.) is.

⁶ Szemben a föderalizált állammal t. i.

tály szövetkezett egy „külföldi“ királlyal;¹ majd dacoló állam (1825—1918), melyben egy önmagát a „nemzetel“ azonosító társadalmi osztály egyszerre saját parasztjai és nemzetiségei ellen is harcolt, hogy kiváltságait megvédje.²

Minden kommentár nélkül is világos az előadottakból, hogy a magyar történet szemlélete a háború utáni francia-nyelvű történeti irodalomban tovább romlott s miként a csehszlovák, a jugoszláv és a román történet szemléletével való összehasonlításból kitűnik, jelenleg a mi országunk a Dunatáj legfeketébb pontja.³

5. *Csehszlovákia.* Francia nyelven a legrészesletesebben és a leglogikusabban a csehszlovák nemzet története van kidolgozva. Belőle az olvasó azt a benyomást nyerheti, hogy a mai csehszlovák kormány kül- és belpolitikája egyaránt minden idegszálával történeti talajban gyökerezik, következésképpen, hogy ez az állam mindenben a természet által előírt úton halad. Ezt a szemléletet az alábbi problémák értelmezésén mutatjuk be: a cseh-német, a cseh-tót és a tót-magyar viszony, a csehszlovák demokrácia, a csehszlovák szerepe a középeurópai térben, a csehszlovák történet a háború után és a magyar kisebbség helyzete.

Az, hogy a csehek; mint a szlávok általában, a németek született ellenségei és hogy a cseh-német küzdelem alkotja a cseh történelem legmélyebb értelmét, a francia nyelvű irodalomban már Ernest Denis óta mélyen meggyökeredzett. Ez a vélemény Denis cseh trilógiájának új kiadásával (1930) csak megerősödött s e klasszikus magyarázatot a kézikönyvek is átvették.⁴ Ezt a szemléletet a legújabb időkig mi sem zavarta és így a „Revue Historique“ mult évi első számában megjelent bő ismertetés Krofta két könyvéről⁵ valóságos reveláció erejével hatott. Ebből ugyanis a tudósok szűk köre már kihámozhatja azt a nagyjelentőségű

¹ Ez a gondolat Diner-Dénes újkorra vonatkozó koncepciójának is tengelye.

² Géographie politique, 190. l.

³ A francia irodalom elemzése alapján Ottlik ugyanerre az eredményre jutott. (Nouvelle Revue de Hongrie, LI. k. 1934. 331. l.)

⁴ Calmette: L'élaboration du monde moderne, 169, 229. l. — V. ö. Lafond et Desfeuilles i. m., 24. l. és Prokes i. m., 11. l. és *passim*. — Tibal szerint a csehek szemében a német ma is csak betolakodott idegen. (La Tchécoslovaquie, 15. l.)

⁵ Das Deutschtum in der tschekoslovakischen Geschichte. (Prága, 1934.) 146. l. és Národnostní vyvoj zemi československých (A nemzetiségek fejlődése a csehszlovák országokban). Prága, 1934. 105. l. Revue Historique, 1936. jan.-febr., 73. l.

változást, ami a cseh-német viszony értelmezésében újabban beállott. Krofta értékmérője az az elv, hogy valahányszor a németiség befolyása a cseh népet — akár saját énje rovására is — a nyugati kultúra magasabb fokára emelte, mindannyiszor „értékes“ cselekedetet végzett. Eszerint a XII.—XIV. századi német gyarmatosítás is „jó“ volt és „haladást“ jelentett. Ezzel ugyanis a parasztságra nézve kedvezőbb német jogrendszer is elterjedt, a városokban magasabb élet-színvonal alkult ki és egyes addig ismeretlen iparágak, mint a később nagy hírnévnek örvendő üvegipar, meghonosodtak. De jó volt a német befolyás azért is, mert ugyanannak a városi kultúrformának a Felvidéken való elterjesztésével a tótokat a csehekhez közelítette. A német-cseh viszony új értelmezése szerint a két nép a huszitizmus idején sem állt olyan mereven egymással szemben, mint korábban hitték, hiszen az 1618-i forradalomban a németek is jelentékeny szerepet játszottak. A forradalom bukását sem azzal a régi felfogással magyarázzák, hogy a cseh nemesség nemzeti érzése a német lutheranizmus befolyása alatt elgyengült. Krofta szerint a lutheránizmus befolyása sohasem volt olyan nagy, hogy a cseh református milieu eredetiségét elmoshatta volna. A bukást szerinte külső okok idézték elő. Az 1620 utáni Habsburg-befolyás sem volt kizárólag német, mint ahogy 1914-ben még maga Krofta is hirdette.¹ A bécsi udvarban a XVI—XVIII. században spanyol, olasz és jezsuita szellem legalább olyan mértékben érvényesült, mint német. Bécszet tehát helyénvalóbb dolog kozmopolita szellemű városnak felfogni, semmint oly germán tűzhelynek, mely a cseh hagyományok kiirtását célozta volna. A cseh értékek mindvégig épségben maradtak, bizonyossága ennek az a nemzedék, amely Pavellel, Stranskyval és Komenskyval ajándékozta meg a világot. Prokes, egy másik cseh historikus, akinek terjedelmesebb csehszlovák történetét már többször említettük, szintén nem a németellenes harcban fogja fel a csehek misszióját, hanem éppen ellenkezőleg, a német és a szlávok között való közvetítésben, „servir de pont entre les Germains et les Slaves, entre l'Europe orientale et l'Europe occidentale.“² Hogy miért változik a cseh-német viszony értelmezése ilyen barátságos irányban, annak könnyen magyarázatát adhatja Csehszlovákia mai földrajzi és politikai helyzete, mely az országot bel- és külpolitikailag egyaránt előbb-utóbb rá-

¹ J. Werstadt i. m., 190. l.

² Histoire tchécoslovaque, VIII. l.

kényszeríti az újabban mind félelmetesebb erővel kibontakozó III. Birodalommal való együttműködésre.¹

A cseh-tót viszony értelmezésében a lényeg az, hogy ez a két nép fajilag és nyelvileg ugyanaz, és együtt jöttek elfoglalni azt a területet, amelyen megszakítás nélkül máig is laknak.² A „csehszlovák“ nemzet története tehát több mint ezer évvel ezelőtt vette kezdetét.³ Ez a nemzet a történelem folyamán három ízben is alkotott önálló közös államot, legutóbb Szvatopluk idejében, 870 és 894 között. A Morva-Birodalom területe a mai közös állam területével körülbelül azonos, sőt nagyobb volt.⁴ Ez az erős politikai egység a németek támadásait győzelmesen kibírta — ezt hangsúlyozzák — s csak a német-magyar szövetség együttes ereje alatt roppant össze. Így az ország szétrombolásáért a felelősség a németeket és a magyarokat, a csehszlovákok született ellenségeit terheli. Újabban ezt a felelősséget kizárólag a magyarságra hárítják, mint amelynek a Dunától való megjelenése nélkül Szvatopluk országa nem bomlott volna fel. A magyarok az államrombolás után Szlovákiát saját országukhoz csatolták, a tót népet leigázták s ezzel a csehszlovák nemzet végleges kialakulását tíz évszázaddal késleltették.⁵ A Morva-Birodalom lerombolásá-

¹ A dunai táj németnyelvű történetiszemléletének elemzése bizonyára nagy tanulsággal járna számunkra. De meg kellene vizsgálnunk az angolnyelvű történeti irodalom szemléletét is.

² Prokes i. m., 10. l. — Lafond et Desfeuilles i. m., 21. l. — Eisenmann: Un grand Européen: E. Benes, 11. l. — Tapié beszámolója a Revue Historique i. sz., 76. l. — Bulletin d'information des Sciences historiques en Europe orientale, I. 133. l.

³ Prokes i. m., VII. l.

⁴ Krofta: Tchèques et Slovaques jusqu'à leur union politique, I. 323. l. — Lafond et Desfeuilles i. m., 22. l. — Prokes i. m., 14. l.

⁵ Prokes i. m., 25. l. — Aulneau i. m., 349. l. — Lafond et Desfeuilles i. m., 23. l. — Krofta: Tchèques et Slovaques, I. 323. l. — Calmette: Le monde féodal, 34, 122. l. — Eisenmann: Un grand Européen, 11. l. — Krofta: Histoire de la Tchécoslovaquie. (Maestricht, 1934.) 7. l. — A magyar-német érdekközösség, sőt részben azonosság hiedelme, melyet a háború alatt erősen kidomborítottak, mint látjuk, most is szerves része a francianyelvű dunatáji történetírásnak. Néha egészen politikai ízű kijelentések találunk. „Il n'est pas non plus sans intérêt de rappeler — írja Prokes — que si les Magyars et les Germains s'allièrent pour détruire le grand empire slave, la lutte opiniâtre de ces deux éléments contre les Slaves, inaugurée à une époque presque préhistorique, s'est continuée pour ainsi dire sans interruption, à travers l'histoire, jusqu'aux époques les plus rapprochées.“ I. m., 26. l. „La Hongrie est comme une éponge imprégnée de germanisme. Pendant des siècles les lumières extérieures n'ont pénétré en Hongrie qu'à travers l'Allemagne, toute l'idéologie hongroise n'est qu'une traduction en magyar

val egyidejűleg az utolsó alkalom mult el arra, hogy a Szva-topluk idejében megkezdett délfelé irányuló csehszlovák politikát siker koronázhassa, jelesül, hogy a nyugati és a déli szlávok Pannónia területén keresztül egy „folyosó“ segítségével egymással közvetlen kapcsolatba juthassanak.¹

A csehszlovákok azonban az államközösség megszűnése után is megmaradtak egységes nemzetnek,² mert a két ág között sem a politikai, sem a kulturális kapcsolatok nem szűntek meg. Egy elitréteg mindvégig tudatában maradt az összetartozásnak.³ Ezt az elméletet, melyet a csehszlovákok kontinuitás-elméletének nevezhetnénk, úgy igyekeznek bizonyítani, hogy a cseh-magyar surlódásokat, valamint a cseh-tót érintkezéseket következetesen a régi egység helyreállítására irányuló törekvésekként fogják fel. A főbb kapcsolatokat Krofta „Tchèques et Slovaques jusqu'à leur union politique“ c. művében a következőkben jelöli meg: I. Boleszláv herceg nemcsak Morvaországban, hanem Szlovákiában is uralkodott, Bretisláv herceg is vissza akarta hódítani Szlovákiát . . . , úgyhogy a közvetlen kapcsolatok II. Premysl Ottokár haláláig (1273) megmaradtak. Csehország azonban a Premyslidák halála után sem szűnt meg testvérnemzete iránt érdeklődni, bár a csehszlovák független állami egység ezután csak ritkán állt helyre, II. Vencel, az Anjouk, Mátyás, a Jagellók, végül huzamosabban a Habsburgok alatt. Ez utóbbi kapcsolatok azonban már nem adminisztratív, hanem csupán kulturális egységet jelentenek.

de l'idéologie allemande; méthodes scientifiques, littérature, arts, ont leurs racines dans le germanisme.“ R. Chélard: Le danger hongrois, 124. l. — *Mindéz arra ínt bennünket, hogy világnyelven írt történeti munkáinkban hangsúlyoznunk kell azokat a külpolitikai és kulturális mozzanatokot, amelyek más országok, elsősorban Olasz-, Francia- és Angolország felé mutatnak, nemkülönbben intézményeink speciális magyar jellegét.*

¹ Prokes i. m., 26. l. — A „természetes“ folyosó gondolata azonban még a világháború alatt is kísértett és Vas, Sopron, Moson és Zala vármegyéinket óhajtotta volna áldozatul, hogy így létrejöhessen a 80—100 kilométer széles és 200 kilométer hosszú „marche slave“. Igyekeztek is bizonyítani, a magyar statisztika adatait hamisnak jelentve ki, hogy ennek a területnek lakossága szláv s így a nemzetiségi elv következetes érvényesítése elcsatolását kívánja. A politikai érv sem hiányzott, ez utóbbit a magyar-német érdekközösség szolgáltatta: így egy újabb gátat lehetne emelni a *Drang nach Osten* elé. (Osusky et Chopin: *Magyars et Pangermanistes*, 11. l. és A. Chervin: *De Prague à l'Adriatique*. Paris, 1920. XI. l.).

² Idézzük emlékünke, hogy a nemzet-fogalmat nem a szokásos módon értelmezik, hanem nyelvi és faji alapon.

³ Prokes i. m., 26. l. — Aulneau i. m., 349. l. — Eisenmann: *Un grand Européen*, 11. l.

Ez az egység aztán mindvégig megmaradt, a humanizmus és protestantizmus vallán nyugodva mindaddig, amíg a XIX. század elején Kollar, Safarik és Palacky új alapokra nem helyezik. A XVIII. század végéig a tótok nyelve a cseh volt, azután kezdődött a „schisme linguistique“. Míg Krofta szerint a nyelvi egység megbomlását a magyarországi latin nyelv idézte elő, addig Tibal a tót nyelv kialakulását a magyarosítás reakciójának tekinti.¹

A dolgok természetes rendjére való törekvést a világháború végén siker koronázta, amikor a régi Morva-Birodalom mint történeti szükséglet újra életre kelt. A mai Csehszlovákia tehát nem mesterséges alakulat, se nem ügyes kombinációk eredménye, mint sokan hiszik, hanem évszázadok türelmes munkájának érett gyümölcse.²

A tótokat a Morva-Birodalom tönkretétele után a magyarok leigázták s az ő alacsonyabb kultúrkörükbe kényszerítették, megtagadva tőlük a nemzeti életnek még a leg-
elemibb követelményeit is. Ez az idegen uralom — magyar börtön, *prison magyare* — ezer esztendeig tartott.³ Ezalatt a tótok éppúgy nem szüntek meg fajtestvéreikre, a csehekre és morvákra gondolni, mint ahogy a csehek sem. Visszavágyták a régi közös államot és örökké idegeneknek érezték magukat Szent István országában, ahol őket számításba sem vették, — „a tót nem ember.“⁴ Elvágyakozásuk a magyarok ellen folytatott tíz évszázados harcban, a Csák Máték és a Giskrák erő kifejtéseiben leli ékes bizonyítékát, amely történetük legmélyebb értelme. „Ahogy a Morva- és Csehországban megtelepedett szláv törzseknek általában a németek túlkapásai ellen kellett harcolniuk, ugyanúgy ki voltak téve a szlovák törzsek a magyarok hatalmaskodásának. Ha tehát Palacky, az illusztris cseh történetíró megállapíthatta, hogy a szlávok és germánok

¹ Tibal: La Tchécoslovaquie, 31. l.

² Krofta: Histoire de la Tchécoslovaquie, 5. l. — Tapié, Revue Historique, 1936. 83. l. — Aulneau i. m., 354. l.

³ J. Ancel: Géographie politique, 91. l. — Eisenmann: Un grand Européen, 29. l. — Krofta: Tchèques et Slovaques, I. 321, 325. l. — „Prison magyare“ kifejezés: Tibal: La Tchécoslovaquie, 27. l.

⁴ „Le Slave n'est pas un homme“ idézi G. Weil. (L'éveil des nationalités et le mouvement libéral, 1815—1848. Paris, 1930. 385. l.) Ha szerző értesülései nem lettek volna egyoldalúak, közölte volna a másik magyar közmondást is: „Adj a tótnak szállást, kiver a házból.“ — Az első közmondást már Léger is ismerte. (Histoire de l'Autriche-Hongrie, 505. l.) — További adatok az elvágyódásra: Darras: Onze ans de vie indépendante en Slovaquie. Le Monde slave, 1930. 177. l. és Aulneau i. m., 353. l.

örökös harca alkotja a cseh történelem lényegét, mi ugyanazt állapíthatjuk meg a szlovák történetre vonatkozólag a magyarok és szlávok közti harcról. Másszóval a csehszlovák nemzet két ágának történeti alapvonása egy és ugyanaz.¹

A ruténekről és az általuk lakott területről alig esik szó, mintha ez a kérdés nem is léteznék. A franciayelvű irodalom átböngészése után annyit tudhatunk meg róla, hogy a magyarok ezt a területet anyagilag és szellemileg annyira elhanyagolták és népességét nemzeti szempontból annyira „amorphe“ állapotban tartották, hogy emiatt mai napig sem lehet a tervezett autonómiát életbeléptetni.²

A csehszlovák történet demokratikus értelmezése Masaryk nevével szorosan összefonódik. Ő volt ugyanis az, aki legelőbb rájött arra, hogy a cseh történet nem merülhet ki a németiség örökös tagadásában, ebben a pusztán negatívumban, hanem van pozitív része is, mely nemzetfeletti értékeknek, mint vallás és humanizmus, megvalósítására irányult. Ez a gondolat, melynek a világháború alatt is nagy gyakorlati értéke volt, a csehszlovák egység megvalósítása után is időszerű maradt. A franciayelvű cseh történetírás ugyanis, ha a cseh-tót egységet hangsúlyozni kívánja, más összekötőkapocs hiányában kénytelen a szellemi vonatkozásokat erősen kiemelni. Így jut szóhoz a csehszlovák történet nagy részében a huszita mozgalom, valamint Hus, Comenius és Palacky személye.³ Ezen a történetben gyökerező demokratikus gondolaton, mely az igazság és a mindenki számára azonos igazságosság szeretetében, a lelkiismereti és kutatási szabadság megbecsülésében, az egyének és nemzetek jogainak tiszteletbentartásában és abban a meggyőződésben jut kifejezésre, hogy ez utóbbiak valamennyien egyenlők, — ezen a tanon nyugszik a mai csehszlovák állam épülete.⁴ Mint-hogy a dolog így áll, Közép-Európában jelenleg a csehek az egyedüli és rendíthetetlen védelmezői a demokráciának.⁵ Íme tehát egy okkal több, hogy ezt az országot a világháború egyik legszerencsésebb eredményének tekintsük.⁶

Csehszlovákiának a középeurópai térben való történeti szerepe, vagy helyesebben mindenkori nagy fölénye illő

¹ Prokes i. m., 11. l.

² Lafond et Desfeuilles i. m., 182. l. — Tibal: La Tchecoslovaquie, 78. l. Krofta: Histoire de la Tchecoslovaquie, 150. l.

³ A Masaryk-féle koncepciót behatóan ismerteti Tibal i. m. első lapjain.

⁴ Tibal i. m., 13. l.

⁵ U. o., 25. l.

⁶ Lafond et Desfeuilles i. m., 202. l.

módon ki van emelve. Már Szvatopluk is egy nagy, az Osztrák-Magyar Monarchiával azonos kiterjedésű birodalom létrehozásán fáradozott s ezt a nagyvonalú politikát a későbbi cseh királyok is folytatták. Törekvéseiket több ízben siker koronázta, mint például II. Vencel (1278—1305) korában, akinek uralkodása alatt Csehország egész Közép-Európa lelke volt. Ugyanez a helyzet ma is, amikor „a békeszerződésekből fakadt Közép-Európa egész építménye Csehszlovákián nyugszik.“¹ De Csehszlovákia nemcsak politikailag játszott ilyen nagy szerepet, hanem szellemileg is. Alig hogy keresztény hitre tért, Lengyelországot és Magyarországot önálló egyháza kialakításában máris segítette; csehek alapították Közép-Európa első egyetemét, 1348-ban; központja voltak a tudománynak és műveltségnek; ők tanították meg a magyarokat a kultúra számos elemére, sőt egészen új kultúrát adtak nekik.²

A háború utáni korban Csehszlovákia folytatta azokat a nemes hagyományokat, amelyeket története folyamán az emberi élet minden területén kialakított. Gazdag vidékek, pompásan kibontakozó ipar és kereskedelem, jó valuta, szigorúan kiegyensúlyozott állami költségvetés, stb., stb. tanúskodnak e nagy nép csodálatos munkájáról. A mérséklettel és a gazdasági adottságok alapos számbavételével készült földreform az új államnak szilárd alapot adott. Ez különben a legnagyobb esemény, amelyet a felszabadulás után a köztársaság története feljegyezhetett. Az országnak nagy politikai hivatása van: sakkban tartani a Dunán a németek Keletre irányuló törekvését, melynek Ausztria-Magyarország szolgálai eszköze volt és magvát alkotni a dunai népek nagyhatalmak befolyásától mentes, az egyenlőség alapján fölépítendő konföderációjának. A cseheket erre a feladatra hatalmas — Közép-Európában legnagyobb! — és demokratikus alapon fölépített kulturájuk teszi képessé; ez adja magyarázatát 1919-ben elért sikereiknek is. „Csehszlovákiát

¹ Prokes i. m., X. és 26. l. — Idézet helye: A. Z.: Mitteleuropa ou Europe centrale? Le Monde slave, 1931. 9. l.

² Krofta: Histoire de la Tchecoslovaquie, 12. l. (a lengyel és a magyar vonatkozás); Prokes i. m., 77, 78, 86, 92. l. (Csehország, mint kultúrközpont); u. ö. 34. l. (magyar vonatkozás); Halphen (Les barbares) a magyarok megtérítését cseh papok érdemének tulajdonítja, v. ö. a Revue des Etudes hongroises- (1928)ban közölt ism. — Krofta azzal is igyekszik saját országa javára a fölényt megszerezni, hogy Vencelt és Adalbertet a „szent“ jelző kíséretében szerepelteti, Szent Istvánunkat viszont anélkül és a hűbéri cseh koronát egyenrangúnak tekinti a független magyar koronával. (Tchèques et Slovaques, I. 326. l. és passim.)

ma úgy tekintik, mint az új középeurópai, sőt európai rendnek egyik oszlopát.¹

A Csehszlovákiával foglalkozó munkák történeti szemzőg alatt megemlékeznek az új államban élő magyar kisebbségről is és általában csökkentik jelentőségét. Tibal nézete erre mintául szolgálhat. Szerinte a felvidéki magyar városok „többé-kevésbé mesterséges eredetű szigetek, melyek sorsa a lassú eltótosodás.“ A köztársaságban élő magyarok száma 691.923, mely az összlakosság 4·8%-a; Szlovákiában a lakosság 17·1%-a magyar. A csehszlovák törvényhozás kisebbségi kérdésekben igen szabadelvű. A föld-reform előnyeiben magyarok is részesültek, úgyhogy ez a kisebbségi kérdés nem olyan jelentőségű, mint a német.² Egy másik nézet szerint a köztársaság német és magyar kisebbségi problémája mégis elég súlyos. Eszerint a magyarok száma 1921-ben 745.431, akiket a magyar kormány azért igyekszik minél sürgősebben visszaszerezni, mert azok Csehszlovákia demokratikus szellemét hamar elsajátítják és így lehetőtlenné válik nemcsak az irredentizmus, hanem halálos csapást mérhetnek egyúttal a magyarországi feudális urak kormányzatára is. A kisebbségi kérdést Csehszlovákia tíz év alatt jobban megoldotta, mint a Habsburg-monarchia évszázadok alatt.³

Ha végül összehasonlítjuk a megelőző korszak franciayelvű történetírásának cseh történetiszemléletét a háború utánival, megállapíthatjuk, hogy a változás óriási: a szemlélet nagy rugalmassággal hozzáidomult a békeszerződések által újraépített középeurópai helyzethez és teljesen szolgálójává lett a cseh imperializmusnak.

6. *Románia.* Róma már Augusztus császár ideje előtt és alatt is kísérletet tett arra, hogy a germán világot a Rajna mentén leigázza, de jelentős eredményt nem sikerült elérnie. Trajanus császár ezért hatalmas katonai műveletet hajtott végre: Bohémiát és Erdélyt birtokba vette s így egy Kelet felől vett hatalmas mozdulattal igyekezett Germániát lenyűgözni.⁴ Bohémia és Erdély mai birtokosa — előre is sejtheti az olvasó — ugyanazon németellenes szövetségi rendszerben óriási értéket jelent!

¹ Lafond et Desfeuilles i. m., 201. l. és Tibal i. m., 97, 44, 5. l.

² Tibal i. m., 39, 66, 77, 85. l.

³ F. Damiens: Les minorités en Tchécoslovaquie. Le Monde slave, VII. évf. 1930. 253, 212, 213, 259. l.

⁴ Jorga: La place des Roumains, I. k. 20. l.

Mikor a III. század végén Dácia területén az *imperium Romanum* megszűnt, a Dnyeszter, Duna és Tisza közt élő romanizált lakosság tovább folytatta megszokott életét, hol függetlenül, hol más — tatár, kún, besenyő, bolgár — népek névleges hatalma alatt. E régi római lakosságból alakult ki a VI—VIII. század folyamán a mai román nép.¹ A német és a magyar történészek nagyrésze nem fogadja el ezt a magyarázatot s szószerint felfogva Aurelianus életrajz-írójának kifejezését, *sublato exercitu et provincialibus*, azt állítja, hogy Dácia 270-től kezdve elhagyott hely volt, ahol a magyarok érkezétségig barbár hordák tanyáztak. Azaz szerintük a magyarok volnának e tartomány első foglálói s ide az oláhok csak a XII—XIII. század óta szívárogtak volna be. Ez az elmélet, melynek nagyon is átlátszó a politikai célzata, igen valószínűtlen, hiszen Róma visszahúzódása után a latin élet Bretagneben, Galliában és másutt is megmaradt, sőt az elfogulatlan. Dopsch szerint Közép-Európában is. De mi értelme is lett volna annak, hogy a pásztorok és parasztlakosok is otthagyják szállásaikat? Ha Róma hatalmának visszahúzódása a városoknak és a kultúrának végeleges hanyatlását vonta is maga után, a vidékek életében ez a körülmény nem jelentett változást. A falusiak továbbra is hűségesen kitarartottak rögük mellett, megőrizték szokásaikat, sajátos ruházatukat, mely a román paraszton ma is látható és végül megtartották a *sermo rusticus*-t, amiből a mai oláh nyelv lett. A román tudósok kontinuitás-tétele tehát nagy valószínűség szerint helyes, a 271. év és a XIII. század között nincs úr, azaz a ma élő népek közül a román nép Dácia első foglálója, övé a történelmi jog ahhoz a földhöz, ahol ősei bölcsője ringott.²

¹ U. o. 22. l. (romanizálás Trajanus idején); Jorga: *Formes byzantines et réalité balkanique*. (Paris, 1922.) 38. l. (a régi fajok megmaradtak); u. ő: *Une ville „romane“ devenue slave: Raguse*. (Bukarest, 1931.) 11. l. (a balkáni „vlach“ római maradvány); Rosetti: *Essai sur l'art militaire des Roumains*. (A római lakosság megmaradt, mint Galliában, Itáliában vagy Spanyolországban); Jorga: *La place des Roumains*, I. 116. l. (Moldva, Valachia területén besenyők laktak; minthogy ezek rahlóbanda voltak, kellett, hogy valaki őket táplálja: ott voltak az oláhok); u. o. 55. l. (hivatkozás Dopsch-ra); Aulneau i. m., 393. l. (a dáko-román elmélet helyes); E. de Martonne, v. ő. Schilling, *Földrajzi közlemények*, 1933. (a kontinuitás tény); P. Mutafčiev: *Bulgares et Romains dans l'histoire des pays danubiens*. (Sofia, 1932.) 221, 231. l. (Jorga szerint kún, besenyő és bolgár alatt sokszor oláh értendő); Calmette: *L'élaboration du monde moderne*, 236. l. (a kontinuitás tény); stb. stb.

² Tibal: *La Roumanie*. (Paris, 1930.) 18. l.

Ez a római uralom után Délkelet-Európában fennmaradt nagy parasztdemokrácia a középkor folyamán, vagy rögtön az impérium bukása után elkezdett politikailag szervezkedni. Minthogy a barbárok — besenyőknek, tatároknak — minden érdekük a lakosság megőrzését kívánta, nem bántották, sőt elősegítették a Róma abdikációjával párhuzamosan meginduló kis autonóm kormányzati egységeknek (*Romanies autonomes*) kialakulását. Ezek a helyi közigazgatási alakulatok a dáciai paraszt lelkét uraló három gondolati elem, a birodalom eszmén, az örökségen (az a tudat, hogy Dácia földje az övék) és a nemzeti interpenetráción (?) épültek fel s legkésőbb a XII. században állammá fejlődtek — állammá a szó legteljesebb értelmében.¹

Az első oláh Románia (*Romanie roumaine*) a IV. század második felében az Alduna mentén jött létre.² Azontúl számuk — úgy látszik — gyorsan szaporodott. Volt ilyen független „Románia“ (Vajdaság) Erdélyben is, Biharban, amely szintén a magyar honfoglalás előtt keletkezett.³ Bizánc felé a IV. század végétől Siliustria és Vicina között több „fejedelemség“ is volt. Az első okmány, mely oláh államról beszél, 1247-ből való. Nem valószínű azonban, hogy ez alkalommal új, a tatárok által szervezett államról lenne szó, hanem egy már régebben meglévő államról.⁴ Mindent összevetve „1100 felé létezett már egy nagy, pásztorokból álló „Oláhia“ (*Roumanie rurale*), melynek ugyan még nem volt egységes politikai szervezete, de megvoltak egyházi „törvényei“, megvoltak szokásai és régi kultúrája. Utóbbi eléggé előrehaladott állapotban lehetett, miként ezt a társadalmi élet magasabb rendű jelenségeire alkalmazott latin szavak mutatják. Meg-

¹ J. Tourneur-Aumont: La Roumanie et l'idée romaine de frontière. „Mélanges Jorga“, 795. l. — A „Romániák“ definíciója: Jorga: Raguse, 6. l. és u. ő: Deux siècles d'histoire de Venise. (Bukarest, 1932.) 1. l. — Idézett gondolati elemek: Jorga: Guide historique de la Roumanie. (Bukarest, 1928.) 30. l. — A „Romániák“ állammá alakulási ideje: Jorga: Raguse, 15. l. — Az államalakulást a barbárok támogatták: Jorga: Les premières cristallisations d'Etat des Roumains. Bulletin de la Section historique de l'Académie roumaine, V—VIII. évf. 1920. 45. l.

² Jorga: La place des Roumains, I. 87. l.

³ „Du Bihor, de la montagne occidentale, sortit le premier voévodat roumain indépendant, antérieur à l'invasion hongroise, de Transylvanie“. J. Ancel: Les frontières roumaines. Géographie politique. Revue historique du Sud-Est européen, 1934. 26. l. — Ménmarót, „duc des Roumains“. Moroiianu i. m., 50. l.

⁴ Jorga: Les premières cristallisations d'Etat des Roumains, 33. l. — A szóbanforgó okmány közölve Zimmermann-Werner: Urkundenbuch, I. 73. l. (Jorga adata).

voltak ennek az országnak egymástól elszigetelt vezetői és megvolt ösztönös érzéke a tökéletes egység iránt.¹ Úgyhogy „amikor a magyarok Erdélyt, a Bánságot és a régi Magyarországot egyéb oláh vidékeit elfoglalták, itt oláh fejedelmek által vezetett erős államokat találtak, melyekben katonailag szervezett szabad és gazdag népesség élt.”²

A magyarok Erdélybe nem hódítóként jöttek, hanem a XII. századtól kezdve lassan szivárogtak be.³ Ahogy megjelentek túl a Tiszán, szembetalálták magukat az őslakossággal és azok politikai szervezeteivel.⁴ A harc a két elem között ezzel kezdetét vette és „Románia” hegyről-hegyre, völgyről-völgyre visszaszorított a hódító és katolikus magyarok által, akik mégcsak nem is gondoltak arra, hogy céljaikra magyar telepéseket használjanak.⁵ „A románokat most lassankint megfosztották polgári és személyi jogaiktól és valóságos nyomorult állapotba süllyesztették.”⁶ Ezzel az oláhok ezeréves elnyomása, *oppression millénaire*, megkezdődött.⁷ A magyarok tehát Erdélyben és a Bánságban éppúgy államokat romboltak, miként Szlovákiában.⁸

A román nép életében a XII. században meginduló katasztrófát a magyarok a szász és székely népek szövetségében idézték fel. Ez a három erdélyi kisebbség 1438-ban ünnepélyesen is összeesküdött az őslakosság ellen (*acte de diabolique alliance*) és létrehozta a „három nemzet unióját”, mely 1848-ig alapja maradt az erdélyi alkotmányos és tár-

¹ Jorga : Histoire des Roumains, 53. l.

² Moroianu i. m., 52. l.

³ Jorga : Seconde réponse au comte Bethlen. (Bukarest, 1933.) 5. l. — U. ó : Les minorités en Roumanie, 25. l. — V. ó. „Magyarország” c. fejezetünk vonatkozó jegyzeteit. — Nagyon is átlátszó, hogy miért csak a XII. század végétől kezdve lennének magyarok Erdélyben : így ugyanis a Jorga-féle iskolának jut idő arra, hogy az oláh „államokat” megszervezett állapotban mutathassa be és így az időszerű oláh imperializmus tanait történetileg igazolhassa.

⁴ Jorga : Histoire des Roumains, 47. l. — U. ó : Seconde réponse au comte Bethlen, 6. l.

⁵ Jorga : Histoire des Roumains, 153. l. — Ugyanígy Constantinesco : L'évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie. (Bukarest, 1925. Ism. Székely J., Revue des Études hongroises, 1927. 164. l.).

⁶ Moroianu i. m., 50. l.

⁷ Jorga : Histoire des Roumains, 54. l. — Moroianu i. m., 49. l. Arra nem gondolnak, hogy az „elnyomás” már csak azért sem lehet ezeréves, mert a XIII. században kezdődik és 1918-ban végződik.

⁸ Lehetséges, hogy Calmette is erre gondol, amikor ezt írja : „Venus de l'Obi [les Magyars], ils abordent d'un élan odacieux l'Europe centrale en 860 [!]. Ils brisent la Moldavie slovaque [!] qui s'était fortement constituée et christianisée.” (Le monde féodal, 34. l.).

sadalmi életnek.¹ A magyarok ehhez az alkotmányhoz önző módon ragaszkodtak és az oláhok javára semmi jót sem tettek.² A helyzet 1848-tól kezdve rosszabbodott, amikor a magyarok Erdélyt törvénytelen módon Magyarországhoz csatolták. Ez a politikai cselekedet „a legvakmerőbb, melyet a magyarok valaha is elkövettek a románok nemzeti léte ellen.”³ Erdély ugyanis Magyarországnak csak igen rövid időn keresztül volt szerves része s így története nem szölgálhatott az unió igazolásául. Először is Erdélynek 1526-ig külön élete volt, élén a román hagyományokban gyökerező vajdával. Azután, 1699-ig, teljesen külön élt, magyar fejedelmek alatt ugyan, de azok otléte tényleges magyar birtoklást nem jelentett. A fejedelem ugyanis középkori mintára csak elnőkölt a kiváltságos testületek gyülekezetében anélkül, hogy állandó székhelye, „fővárosa“, udvara és állandó katonasága lett volna. A fejedelmeknek pénzük is csak vékonyan volt, amit bizonyít az is, hogy a gyulafehérvári templom és a kercai monostor kivételével semmiféle műemlék sem hirdeti nagyságukat. Erdélyben a magyarok örökké idegenek maradtak. A magyar királyság közvetlen uralma erre a területre voltaképen csak 1867-től kezdve terjedt ki, s a román „foglalással“, 1916-ban illetőleg 1918-ban végződött.⁴ Ez az a kor, amely alatt a nemzeti állam eszméjétől elvakított magyarok tankönyvek, sajtó, csendőrség, földek elkobzása stb. révén kérlelhetetlen központosító és magyarosító politikát folytattak.⁵

Kik a székelyek? Magyar eredetű telepések, akiket a XIII. század folyamán az Ojtoz és Gyimes vidékéről külön „székekbe“ telepítettek be Erdélybe, hogy őrséget álljanak. Ezek a telepések, akik a „szék“ szóról székely néven ismeretesek, a századok folyamán műveltségükben, szokásaikban és erkölcsükben teljesen eloláhosodtak és az oláhokkal való hosszas vérkeveredés révén fajilag is azokhoz idomultak, úgyhogy jelenleg — a magyar nyelvtől eltekintve, melyet megőriztek — oláhoknak tekinthetők. Erre utal történetük is, hiszen a székelyek hosszú időn át a moldvai és havasalföldi oláh fejedelmek szövetségesei voltak, éppen az erdélyi magyar fejedelmek ellen. Ez a nép természet-szerűleg törekedett a Kárpátokon túl fekvő politikai köz-

¹ Moroianu i. m., 51. l. — V. ö. Constantinesco, i. h., 164. l.

² Moroianu i. m., 65. l.

³ U. o., 70. l.

⁴ Jorga : Guide historique, 14. l. — U. ö : Les minorités, 26. l. — U. ö : Seconde réponse, 9. l.

⁵ Tibal : La Roumanie, 27. l.

pontok felé, melyek a szabad parasztságnak voltak jelképei. A szék-szervezet, melybe telepedtek, azonos a szászok *Stuhl*-szervezetével. Mind a kettő az oláh *judicatura* (*judete*) intézményéből ered, mely a parasztdemokrácia legtermészetesebb szervezkedési formája. A mai kisebbségi kérdést Erdély-Magyarország valamint székelység-románság eme történeti kapcsolatai alapján kell megítélni s akkor látható, hogy a nagy oláh óceánban élő kis székely sziget jövője nem lehet más, mint amit a történet előír: a latin fajban való felolvadás.¹

A Dnyeszter, Tisza és Duna folyók közt Trajanus óta lakó román népesség nemes eredetének és összetartozásának világos tudatát (akárcsak a csehek és a tótok!) a történet folyamán sohasem veszítette el.² Ezt bizonyítja a közös nyelv, a közös elnevezés, a szokások azonossága és az egységre való kölcsönös és örökös törekvés. Arges fejedelmei 1300 körül az oláh politikai egységről álmodoznak, vissza akarván állítani az ősi Dáciát.³ Amikor Vitéz Mihály először egyesítette a „három“ oláh tartományt, Moldvát, Havasalföldet és Erdélyt, *visszaállította Románia egységét.*⁴ A XVII—XVIII. századtól kezdve pedig már az egész oláh terület lelkiileg érintkezik egymással.⁵ Az egyesülésre való törekvéseket különösen az erdélyi oláhság részéről hangsúlyozzák. Itt a közép- és újkori „forradalmak“, azaz az 1437-i, az 1514-i és az 1784-i parasztlázadások, valamint a *Supplex libellus Valachorum* (1790) szolgálnak bizonyítéku.⁶ De erre utal Erdély örökös szeparatista hajlama is.⁷ A román

¹ M. Gillard: *La Roumanie contemporaine*. (Paris, 1922.) 81. l. — Jorga: *Histoire des Roumains*, 57. l. — U. ő: *Droit des Roumains*, 17. l. — U. ő: *La place des Roumains*, I. 149. l. — A székelyek oláh eredetét tárgyalja Popa-Lisseanu: *Sicules et Roumains. Un procès de dénationalisation*. (Bukarest, 1933.) 81. l. — A szék-intézmény és a *judete* kapcsolatairól: Jorga: *Les minorités*, 25. l., u. ő: *Droit des Roumains*, 17. l., valamint *La place des Roumains*, I. 132, 149. l. — A székely-oláh politikai együttműködés: Jorga: *Les minorités*, 26. l. és *La place des Roumains*, II. 93. l. — A mai helyzetre utaló konklúzió: Jorga: *Les minorités*, 27. l. és Léger: *Histoire de l'Autriche-Hongrie*, 9. l.

² J. Tourneur-Aumont: *La Roumanie et l'idée romaine de frontière*, 798. l. — Jorga: *La place des Roumains*, I. 200. l. — Moroianu i. m., 50. l.

³ Jorga: *Guide historique*, 36. l.

⁴ J. Ancel: *Les frontières roumaines*, 26. l.

⁵ I. Lupas: *La chute de la Monarchie austro-hongroise*. *Revue de Transylvanie*, 1934. I. 40. l. — V. ő. Moroianu i. m., 55. l.

⁶ Aulneau i. m., 394. l. — Moroianu i. m., 13, 53, 58, 114. l.

⁷ Jorga: *Seconde réponse*, 6. l. — G. I. Bratiano: *Napoléon III et les nationalités*. (Paris, 1934.) 43. l.

nemzet szellemi egysége tehát megszakítatlanul fennállt az alatt az idő alatt is, amikor az oláh tartományokon (*Tara româneasca*) idegenek uralkodtak. A román nemzet erkölcsi egysége mindenkor meglévén, 1859 (a dunai két fejedelemség egyesítése) és 1918 (Nagyrománia megalkotása) csupán a már rég fennálló tények szentesítését jelképezik. Így a mai Nagyrománia éppúgy történeti szükséglet eredménye, akár csak Csehszlovákia.¹

Az oláhok magukat „DélkeletEurópa“ terébe helyezik, mely a mai Romániát és a Balkánt foglalja magába. Jorga kétkötetes munkája, „La place des Roumains dans l'histoire universelle“ (1935) és egyéb dolgozatai keresik azt a szerepet, melyet ebben a térben az oláh nép története folyamán betöltött. Általában azt igyekeznek kimutatni, hogy ennek a mai államnak szerepét az oláh népesség összesége már a multban is gyakorolta. E szerep nem kisebb, mint a Balkán bírói tisztsége, *arbitre de l'équilibre des Balkans* (hasonlóan Csehszlovákiához, mely állam viszont a Dunatáj bíróságát követeli).² Ez a szemlélet szeretettel fordul a XVII—XVIII. század fejedelemségeinek történetéhez és igyekszik a külföldi levéltárak és könyvtárak anyagát is felkutatni, hogy így minél jobban láthatók legyenek a nagy diplomáciai és politikai műveletek messzevivő szálai.³ Ezzel kapcsolatban főleg Jorga, mint mindig, azt igyekszik folyóiratában, a *Revue historique du Sud-Est* európeán-ben és másutt kimutatni, hogy a két fejedelemség sohasem volt török tartomány vagy török hódoltság, hanem mindenkor megtartotta függetlenségét.⁴ „Itt egy nagyon elterjedt tévedéssel állunk szemben,

¹ Jorga : Notes sur l'union roumaine. Bulletin de la Section historique de l'Académie roumaine, V—VIII. évf. 1920. 84. l.

² A francia kifejezés Emile Bourgeois-tól való, melyet Lhéritier helyeslőleg átvesz. (Le rôle de la Roumanie dans la préparation de l'union balkanique.) L'Europe du Sud-Est, II. 1932. 338. l. — Ugyanezt mondja („rôle d'arbitre“) Lhéritier : L'évolution des rapports gréco-roumains depuis un siècle (1821—1931). Mélanges Jorga, 592. l. — E balkáni bírói tisztség, úgy látszik, a háború utáni oláh történetírás legfőbb vesszőparipája. Úgy tekintik Romániát — jegyzi meg G. Praga — mint a Balkánon folyton éberen figyelő, mindenütt jelenlévő hatalmat. G. Praga et M. Lascaris : Storiografia dei Paesi Balcanici. Rivista Storica italiana, 1936. 111. l.

³ A „Mélanges de l'Ecole roumaine en France“ a francia anyag összegyűjtését hivatott elvégezni. E sorozatban több magyar vonatkozású okmány is napvilágot látott. Gondolunk V. Mihordea „Les principautés roumaines dans la presse française au XVIIe siècle, 1680—1699“ (Paris, 1932.) c. kötetére, mely a XVII. századi „La Gazette“ híreit tartalmazza.

⁴ „Chez les Moldavo-Valaques il y avait l'Etat, l'Etat ininterrompu et complet, car les principautés n'étaient ni provinces

amit én (mondja Jorga) mindig igyekeztem cáfolni. A román fejedelemségek vazallitása alig jelentette az ottomán birodalombeli tartományok rangfokát. A két oláh fejedelemség, Moldva és Havasalföld sohasem veszítették el teljes önállóságukat (leur autonomie absolue) és ama jogukat, hogy rendelkezhessenek mindazon kiváltságokkal, amelyek az állam attribútumai: fejedelemválasztás, törvényhozás joga, hadviselés a szultán engedélye nélkül, aki a dolog megtörténte után megharagudhatott... Szó sincs szolgasági helyzetéről (situation d'esclavage), az oláhok teljes meghódolásáról (soumission absolue), avagy elviselhetelen zsarnoki uralomról (situation de tyrannie insupportable... de la part de l'Empire ottoman). Úgyhogy Moldva és Havasalföld, de különösen Moldva, mely elsősorban volt érdekelve, választhatott e vazallusi, ajándékokkal és évi bérrel megvásárolt önállóság és a keresztény politikai rendszerbe való bekapcsolódás között.¹ A XVIII—XIX. századra vonatkozólag pedig ugyanez a francia nyelvű historikus új értékelés tárgyává teszi a fanarióták uralmát és megtisztítva a korszakot minden az egyetemes történetírás által jólistmert keleties vonásától, úgy állítja be, mintha a két fejedelemség Nyugat-Európával legalább is azonos színvonalú életet élt volna.² Az oláh professzor azonban továbbmegy és ezt a felfogást kulturális térre is átviszi. Kideríti, hogy a magyaroktól az oláhok semmit sem tanulhattak, mert a magyar kultúra túlszegény volt és minden eredetiséget nélkülözött ahhoz, hogy komoly befolyást gyakorolhatott volna a szomszédos kultúrákra. „Tőlük sem várhattunk többet, mint a besenyőktől vagy kunoktól.”³ No és a magyarok szellemileg hamar felszívódtak a németységbe. Ha az oláhok valamit tanulhattak, azt a szászoktól tehették.⁴ Tibal elismeri, hogy a magyar királyok léptették be az oláhokat a nyugati kultúra körébe

turques, ni partie de l'Empire ottoman“. *Revue historique du Sud-Est européen*, 1934. 170. l.

¹ Jorga: *Sobieski et les Roumains, 1683—1696.* (Paris, 1933.) 3. l.

² Jorga: *La place des Roumains, II.* 195—197. l.

³ U. ö.: *Histoire des Roumains*, 50. l.

⁴ U. o., 140. l. — Nincs említés a magyar történetírás befolyásáról az oláh történetírásra Jorga „*Les études d'histoire en Roumanie pendant le XIXe siècle*“ (*Revue historique du Sud-Est européen*, 1933. 199. l.) c. dolgozatában, mint ahogy nincs szó magyar befolyásról ugyane szerzőnek pl. „*Penseurs révolutionnaires roumains de 1804 à 1830*“ (Bukarest, 1934.) c. munkájában sem. Hanes „*Histoire de la littérature roumaine*“ (Paris, 1934.) c. könyve szintén nem beszél magyar befolyásról.

és hogy a magyar elem még ma is magasabb kultúrfokon áll Nagy-Romániában, mint maga az államalkotó nemzet.¹ De mit használ e tárgyilagossabb nézet Jorga könyvadaratával szemben? Az oláhok eredetiségét J. Alazard is elismeri s utal az egyházi művészetre, aminek értékéről egyszerű turisztikai kirándulás alkalmával kiki meggyőződhet, hiszen Erdély szép fatemplomai maguktól beszélnek!² Különös dicséret illeti a fejedelemségek katonai műveltségét, mely Dácia III. századbeli hadiművészetének egyenes leszármazója. A XV. századi hadisikerek magyarázata ezenkívül még a parasztság egységes szociális helyzetéből is adódik, mely sokkal magasabb színvonalú volt, mint akár a magyar parasztságé.³ Románia végül megajándékozta nemcsak Délkelet-Európát, hanem egész Európát egy másik teljesen eredeti alkotással, azzal, hogy a falusi életet eszményi nivóra felemelve, művészi formában juttatta kifejezésre.⁴

A háború után az oláh nép felszabadult ezeréves elnyomatása és tizennyolc évszázad keservei alól. Határai általában mindenütt egybeesnek a néprajzi határral, kivéve Nyugat felé, ahol földrajzi kényszerűségből az új államhoz csatolták a magyar Alföld egy kis darabját.⁵ Mindazonáltal két oláh város, Arad és Nagyvárad „szerved, amiért elvesztette gazdasági hátterét.” A Tisza folyó is sokszor szerepel e francia nyelvű szövegekben. Az oláh imperializmus és nyomában segítőitársai úgy emlegetik, mint Trajanus örökségének nyugati határát. A három folyó által határolt föld „a világ egyik legtökéletesebb földrajzi alakulata, mely a politikai egységet szinte kikényszeríti.”⁶ Amióta Erdély „fejlődésének normális vágányára tért”, azaz mióta Nagyromániához csatolták, olyan nagy haladást tett az élet minden terén, amely a legvérmesebb reményeket is felülmúlta.

¹ La Roumanie, 20, 60. l.

² Gazette des Beaux-Arts, XII. 1933. 29. l.

³ Rosetti i. m., 24, 74, 78. l.

⁴ „Tandis que la France, l'Espagne, l'Italie n'ont pas réussi à élever l'idéalité de la vie rurale jusqu'à la valeur de l'art... tandis que dans nul pays le conte n'a pu devenir un splendide genre littéraire, les Roumains gagnent ainsi une place originale dans le développement des littératures modernes, et ils peuvent mettre en évidence... la valeur psychologique de leurs masses populaires profondes”. Jorga : Les premières cristalisations d'Etat roumain, 63. l.

⁵ A nyelvi határról : Tibal : La Roumanie, 18, 34. l. ; J. Ancel : Peuples et civilisations des Balkans. (Paris, 1926.) 178. l. ; Hanes „Histoire de la littérature roumaine”, c. könyvében Mario Roques Előszava, XIII. l. ; J. Ancel : La géographie de la Petite Entente, 417. l.

⁶ Jorga : Guide historique, 1—16. l. — U. ő. Droit des Roumains, 4. l.

A szellemi élet különösen fellendült, mert a nagy tömegekben rejlő titkos erők felszabadulhattak és a termelésbe bekapcsolódhattak. A kisebbségeknek nincs semmi panaszkodnivalójuk, a magyaroknak például 52 (!) középiskolájuk van. Anyagilag is ki vannak elégítve, hisz ezer és ezer magyar paraszt részesült a földreform áldásaiban. A kisebbségi kérdés el is veszítette súlyosságát. Panaszkodni ugyan még mindig panaszkodnak, de — tanácsolja Tibal — ez ne akassza meg a kormányzat kerekeit és Bukarest tegye továbbra is kötelességét! A román kormány a háború utáni rövid idő alatt kellőképpen bebizonyította fölényét és tárgyilagosságát a régi rendszer fölött, „sőt, a román állam még azokon a kötelezettségeken is túlment, amelyet neki a békeszerződések előírtak.”¹

Ebből a rövid szemléből mindenekelőtt azt tanulhatjuk meg, hogy a mai francianyelvű román történetírás teljes egészében a nagyromán nemzeti törekvéseket támogatja. A figyelem a Dunatájra és a Balkánra összpontosul, erre a két területre, mely felé az oláh „Drang” irányul. Amíg az előbbi irányban a Tisza vonala a legközelebbi cél, a Balkán felé a Ruszcsuk—Várna vonal és általában a Duna dél felé néző jobbpartja, azaz Bulgária életbevágóan fontos területei. Újabban e déli területek is úgy szerepelnek, mint a román faj bölcsője, akárcsak a mi Erdélyünk 1919 előtt.² Románia belső problémáit illetően pedig a székelység beolvasztására irányuló mohó vágy a legfeltűnőbb jelenség.

7. *Délszlávia.* A francianyelvű történetírás sokkal kevesebbet foglalkozik a déli szlávok történetével. E gyér irodalom alapján kialakítható szemléletből megállapíthatjuk, hogy hasonló törekvések lengik át, mint aminőket az előbbieken során a dunai tájra vonatkozólag már megismerhattünk. A kiindulópont itt is ugyanaz a nemzetfogalom, mint aminővel a csehszlovák történet tárgyalása-

¹ „Normális vágány” kifejezés: *Revue de Transylvanie*, I. 1934. Előszó. — Magyar iskolák: Moroianu i. m., 43, 40. l. — Anyagi helyzet: u. o., 40. l. és Jorga: *Les minorités*, 22. l. — A kisebbségi kérdés jelentéktelen: Jorga, i. h., 22. l. — Földreformról: Tibal: *La Roumanie*, 78. l. — Kisebbségi panaszok: u. o. 10, 61. l. — Az oláh régime felsőbbrendűségéről: Moroianu i. m. 42, 43. l.

² A bolgárokat érdeklő részt Mutafčiev nagy részletességgel megvizsgálta. Az általunk is említett oláh imperialista gondolatokra ld. i. m. 275, 276, 279, 280, 281. l.

kor is találkoztunk, s melynek értelmében a szerb, horvát és szlovén népek egy nemzetként foghatók fel. Az egység tehát már a magyarok honfoglalása előtt itt is kialakultnak tekinthető.¹ A jugoszláv tömb felnyúlt egészen a Balatonig, szinte azt mondhatnók, a csehek által sóvárgott határig, a „folyosó“ mentén. A magyarok a XI. században meghódították Horvátországot és imperialista balkáni politikájukkal nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a megélvő délszláv egység felbomoljék s ez a nép is ágakra szakadjon.² Azaz a „schismának“ okozója itt is a magyarság, ez a felelős azért, hogy Nagyjugoszlávia politikailag csak a háború után alakulhatott meg. Minthogy azonban a magyar uralom a Balkán felé is csak „elnöklést“, azaz politikai vezetést jelentett,³ a szerbek és horvátok a honfoglalás idejében bírt területet néprajzilag nagyrésztben továbbra is birtokukban tartották. Sőt, a török előhaladása következtében körülbelül a Budáig felnyúló részt is birtokba vették. Dél-Magyarország már a XIV. században átmeneti jellegű volt, ahol a magyar elemet csak a helyőrségek képviselték.⁴

Az új délszláv egység kibontakozása a török előrenyomulással kapcsolatban indult meg, mely a mesterségesen előállt falakat lerombolta és az egész néptömeget összekeverte. Másik jó hatása a török támadásnak abban áll, hogy a délszlávok katonai szerepre tettek szert Magyarországon is, ahol 1690-ben külön hadseregük volt.⁵ A renaissance korában az egész délszláv elem öntudatra ébredt, szellemi egységet alkotott s attól kezdve állhatatosan törekedett a politikai egység megvalósítására is.⁶ Minthogy

¹ A jugoszláv történet legterjedelmesebb tárgyalása Haumantól: *La formation de la Yougoslavie, XV—XXe siècles.* (Paris, 1930. X. 752. l.) A munkáról Lathó I. számolt be, *Századok*, LXIX. évf. 1935. 352—357. l. Fournol szerint: „Ouvrage critique, complet et pourtant souriant“. (*Les nations romantiques.* Paris, 1930. 199. l.) — Ugyanígy említi az egységet Calmette: *Le monde féodal*, 29. l.

² Haumant i. m., 39. l.

³ Jorga: *Venise*, 23. l.

⁴ Haumant i. m., 148. l.

⁵ I. m., 154. l.

⁶ A délszláv eszmének első formája az illirizmus. „Mais . . . l'illyrisme existait avant Gaj . . . il a été préparé pendant plusieurs siècles par un autre mouvement . . . l'illyrisme apparaît pour la première fois dans l'histoire pendant la Renaissance et il trouve quelques points d'appui dans le Moyen-Age“. F. Zwitter: *Illyrisme et sentiment yougoslave.* *Le Monde slave*, X. évf. 1933. 44. l. — J. Humbert (*Témoignages français sur les populations yougoslaves, 1804—1814.* *Le Monde slave*, 1933. 3. k. 24. l.) igazolja, hogy a délszlávok műveltségileg és nyelvileg is egységet alkotnak a XVIII. század

a lelki egység már évszázadok óta kész volt, a politikai egység megvalósulása itt is „logikai következménye egy hosszú történeti fejlődésnek“,¹ másszóval Jugoszlávia éppen olyan történeti szükségéből jött létre, mint Csehszlovákia vagy Nagyrománia. Ennek az államnak a testéhez is hozzácsatoltak egy magyarlakta sávot, amit szintén a geográfia tett szükségessé.² Jugoszlávia sincs azonban ennek ellenére sem kielégítve, sőt, „felszabadulása megcsonkíttá fajult“, mert sok délszláv maradt még irredenta, főként az olaszok fennhatósága alatt.³ Az új államban lévő magyar kisebbség — 467.654 lélek — politikailag jelentéktelen, minthogy az országban szét van szóródva.⁴

8. *A kisantant államok együtt.* — Az osztrák-magyar Monarchia elpusztult, mert vezetői hűtlenek lettek az ausztriai eszméhez. A dunavidéki kisépek tömörülésének szükségessége azonban valaminő — bárminő — politikai egység keretében továbbra is fennmaradt. Kire szállhatott másra az ausztriai eszmével jelölt gazdag örökség — „középeurópai misszió“, mint a háború utáni korhoz érve nevezik —, mint a három dunai állam szoros együttműködését jelentő kisantantra?⁵ Igaz, hogy első alakjában ez a szervezet alkalmi szövetség (formation de circonstance) és a Habsburgok visszajövetelét volt hivatva megakadályozni, „az eszme azonban, amit kifejez, s a politikai elgondolás, amit megvalósítani igyekeznek, sokkal régibb időkbe nyúlik vissza, gyökerei sokkal mélyebben fekszenek.“⁶ A kisantant történeti szempontból a középeurópai öntudatnak politikai síkon való manifesztációjaként fogható fel, s végső célja Közép-

végétől. — Aulneau úgy látja, hogy az egység felé törekvés és felszabadulási vágy már kezdettől fogva jellemzője a jugoszláv történetnek: „Toute l'histoire des yougoslaves est une attitude défensive; leurs seuls efforts ont été de se soustraire à la domination étrangère“. (I. m., 364. l.) — Ugyanígy P. Jaquin: L'effort yougoslave. (Paris, 1932.)

¹ „L'aboutissement logique d'un long processus historique“. Jaquin, 7. l.

² Ance! : La géographie de la Petite Entente, 418. l.

³ Haumant i. m., 738. l.

⁴ I. h., 728, 732, 737. l.

⁵ *** : La question d'Autriche. Le Monde slave, V. évf. 1928. 337. l. — Eisenmann : La Petite Entente et l'histoire. Le Monde slave, VII. évf. 1930. 399. l.

⁶ Eisenmann, u. o., 397. l.

Európa megszervezése, megoldása emez évszázadokra visszanyúló nagy dunatáji problémának.¹

A kisantant „misszióját“ jobban teljesíti, mint a régi Monarchia. Először, mert demokratikus szellemű, azaz korszerűbb. A vezetés ugyanis mind a három államban a parasztdemokrácia kezében van, amely eleve mentes a Monarchia elmaradt feudalizmusától. Másodszor, mert külpolitikája nem német irányú, s így jól megfelel a dunai kisnépek érdekének. Ez a harminemillió „gát“ a legjobb biztosíték arra, hogy a német áradat ne folyhasson Kelet felé, s kiegészíti a francia „gátat“, mely viszont Nyugatot védi.²

A kisantantnak a régi osztrák-magyar állameszme helyére való beiktatásával a francia nyelvű dunatáji történetírásban le is zárul az a nagy gondolati körpálya, amelynek kezdetéül az 1871. évet jelöltük meg. Amíg kezdetben e historiografiának vezetői franciák voltak, addig a háború után az irányítás már jórészt oláh és cseh nemzetiségű tudósok végzik. S ezzel a kocka is fordult: régen elsősorban francia érdekeket képviselt ez a történetírás, ma már elsősorban kisantant-érdekeket. A magyar történetírásnak ez a változás nem lehet közömbös, tehát éberebben kell őrködnie, mint valaha, mert itt nemcsak tudományos, hanem nemzeti érdekeink is veszélyben forognak, hisz' a világ közvéleményének irányításáról van szó. Kötelességünk, hogy e balkáni irodalmi dumpinggel szemben kellő súllyal hallassuk a magunk igazát.

Baráth Tibor.

¹ A. Chmelar: Le problème autrichien et l'Europe centrale. Le Monde slave, V. évf. 1928. 413. l. — Eisenmann i. m., 391. l.

² Le Monde slave, 1928. 335. l. — Aulneau i. m., 613, 619. l. — Calmette: Le monde féodal, 24. l.

Történeti irodalom.

Giurescu, Constantin C.: *Istoria Românilor*. I. Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun 1432. Ediția a doua revăzută și adăugită. București, 1935. Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II“. 8°. 587 l., 7 tékép.

A bukaresti egyetem oláh történelmi tanszékének professzora, ki már eddig is komoly kritikákban és értékes részlettanulmányokban adott számot tudományos munkásságáról, az oláhság történelmének új, szintetikus összefoglalásába kezdett. A tervezett három kötetből eddig az jelent meg, mely az Alexandru cel Bun (Jó Sándor) moldvai vajda haláláig (1432) történt eseményeket öleli fel, s egy év alatt két kiadást ért. Ez jórészt a szerző általános érthető, világos előadásának köszönhető, mellyel a nagyközönség számára is hozzáférhetővé igyekszik tenni az oláh nép múltjának igaz megismerését.

A kötet őszinte előszava mindenképen a szerző jóhiszeműségét és tárgyilagosságra való törekvését próbálja kidomborítani: teljes elfogulatlanságot ígér s Tacitus jelszavát: „sine ira et studio“ teszi a magáévá. Nyilván ezért igyekszik magát G. lehetőleg függetleníteni Iorga történetírói iskolájától, ami nem meglepő, hiszen éppen ő mondott jórészt teljesen jogosult bírálatot Iorga működésének túlzásairól és tévedéseiről.¹ Kérdés azonban, hogy azok, akiket határozottan szellemi elődeinek vall, mint Hasdeu, Xeonopol, Ion Bogdan, D. Onciul és Vasile Pârvan, mind egytől-egyig olyan kutatók voltak-e, kiknek tudományos hagyatéka példakép lehet a tárgyilagosság tiszteletében? G. könyve, bár módszeres óvatosság tekintetében igen jelentékeny haladást mutat Iorga iskolájának sokszor felelőtlenül odavetett állításaival szemben, arról győz meg, hogy szerzője mégsem tudott minden esetben szabadulni az oláh felfogás egyoldalúságától s különösen nem tudott — vagy nem is akart — szembehelyez-

¹ Iorga módszerét „O nouă sinteză a trecutului nostru“ (Rev. Ist. Rom. I—II. 1931—32) c. vitairatában vette bonckés alá. Iorga újabb támadásai G. ellen a „Neamul Romanesc“-ben jelentek meg (1935. máj. 31—okt. 2.). G. hosszú tanulmánnyal válaszolt, melyben részletesen kifejti történetírói felfogását, ld. In legătură cu Istoria Românilor. Răspuns recenziei d-lui N. Iorga. Rev. Ist. Rom. V—VI. 104—157. l.

kedni egyes áltudományos nézetekkel, melyek képzelt politikai jelentőségük révén szinte kirithatatlantul meggyökeresedtek az oláh szellemiségben. Innen származik munkájának felemás jellege : kitűnő s részleteikben is jórészt elfogadható összefoglalások mellé — amilyen például Jó Sándor korának jellemzése (480. és köv. l.) — így kerültek oly fejezetek, ahol a problémáknak helytelen föltevése, túlságosan szűk vagy túlságosan tág keretbe való helyezése téves képhez és hibás következtetésekhez vezetett.

Az egész művön végighúzó alaptévedés már a földrajzi bevezetésben kidomborodik : — nyilván Mehedinti felfogásának nyomán — Erdélyt képzeli el az oláhoklakta föld központjának, „antik vagy középkori várnak“ (3. l.), amelyet a környező tartományok „sáncai“ vesznek körül. Nem veszi figyelembe, hogy ezzel Erdélyt kiszakítja a Kárpátok gyűrűjéből s azzal sem számol — bár a következő lapokon archeológiai áttekintést is ad — hogy a prehisztórikus kultúrák az Alföld felől Erdélybe is behatoltak s hogy viszont másrésztől épp a Kárpátok vonala dél és kelet felé e kultúrák terjedésében is akadályt jelentett. G.-nak azért kell ez a „vár-szimbólum“, mert szerinte a vár hajdani lakói, a dákok, illetve a rómaiakkal keveredett dákorománok vetették meg az oláh népiség alapjait. Mikor ezt az egyoldalú s a trák-illír elemet figyelembe sem vevő föltevést bebizonyított *tényként* adja elő („egy dolog, úgy hisszük bizonyos : a dákok alkotják népünk etnikai alapját“, 96. l.), akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy az objektív külszín s a gazdagabb tudományos apparátus ellenére sem számolhatunk be komoly felfogásbeli haladásról — az oláh történészek ismert hagyományaihoz viszonyítva — ebben az esetben sem.

G. a dákok nemzeti egysége, a rómaiakkal való összeolvadás s a gyors romanizálódás jelentősége, valamint a Dácia kiürítése után is fennmaradt romanizált réteg tényleges továbbélése mellett új bizonyítékokat természetesen egyáltalában *nem* tud felhozni. Megelégszik tehát azzal, hogy kellőleg meg sem rostált tényekből és tetszetős, de meggyőző erővel nem bíró analógiákból építse föl egyoldalú s a balkáni romanizmussal alig foglalkozó szintézisét. Adatai még a felfogásbeli alaptévedéstől eltekintve sem mindig helytállóak : felette bizonytalanok különösen nyelvi érvei. Itt sok esetben sem az adatok, sem a belőlük vont következtetések nem bírnak meggyőző erővel. Igen fontosnak tartja, hogy az oláhok ősei a megerősített helyet *cetate*-nak nevezték, vagyis *civitas*-nak s nem *arx*-nak vagy *castellum*-nak (155. l.). Nem veszi azonban figyelembe, hogy *arx* aligha volt népi szó, mivel egyetlen román nyelvbe sem került át s hogy a keleti romanizmusban (oláh, ó-dalmát, albán nyelv latin elemei) a *castellum* szó sem terjedt el.¹ Ha tehát a szembeállított három szó közül kettő nincs meg a Balkánon, akkor a harmadik szónak bizonyító ereje is alaposan csökken. Az oláh földművelés latin terminológiájának, ennek a

¹ Meyer—Lübke : Romanisches Etymologisches Wörterbuch¹. 1745. sz.

folyton ismételt „kontinuitás-érvnek“ vizsgálata sem hibátlan: az oláh *neghină* „(Korn-)Rade“ összetartozása a latin *nigellinā*-val nem oly világos, amilyenek G. gondolja (169. l.), s a szőlőművelés „latin“ műszavai közt idézett *cadū* (u. o.) sem jó bizonyíték, egyszerűen azért, mert akárcsak a magyar *kád*, a szláv *kadъ* tő átvétele.¹ A dáciai kereszténységről szóló fejezetben (193. s köv. l.), ahol elegendő ellenérv híján jónak látja elhallgatni Zeillernek mindmáig alapvető megállapítását² a *basilica* > oláh *biserică* szónak fejlődéstörténetét túlságosan szűk keretbe állítja a szerző: csakhogy valami jellegzetesen dáciai tényt mutasson ki, nem említi, hogy ugyanez a szó „templom“ jelentésben a román nyelvterületnek egész keleti részén megvan, Szardíniáig, sőt Engadinig, vagyis hogy itt nem egy népre korlátozódó jelentésfejlődéssel, hanem éppúgy, mint Nyugaton az *ecclesia* (olasz *chiesa*, francia *église*) s a *куракъ* (német *Kirche*, angol *church*) szavak esetében, nagyobb kulturális egységekre kiterjedő szóhasználattal van dolgunk.³ A „karácsony“ oláh elnevezését (*crăciun*) szintén egyoldalúan állítja a latin egyházi kifejezések keretébe, elhallgatva a szó szláv és magyar vonatkozásait (198—99. l.).⁴ Ha e könnyen szaporítható kifogásokhoz még hozzáveszünk, hogy a szerző az oláh nyelv és nép balkáni kapcsolatainak vizsgálatát majdnem teljességgel mellőzi s hogy az oláhoknak sem saját, sem idegen nevét (Rumän, Vlach, 166. és 172. l.) nem helyezi kellő világításba,⁵ akkor bebizonyítottnak tarthatjuk, hogy a nyelvészeti tények felhasználása megbízhatóság dolgában jóformán ugyanazon a színvonalon mozog, mint döntő fontosságú eseményeknek (így Dácia kiürítésének) felületes s a kérdés velejét nem is érintő előadása. Ebből a jegyzetek nélküli s nehezen ellenőrizhető, de annál magabizóbb hangú okfejtésből is kiderül azonban, hogy G. a római limes igazi jelentőségét nem ismerte

¹ Ld. Melich J., Magyar Nyelv, VIII. 152. l. és Berneker: Slawisches etymologisches Wörterbuch. I. 466—67. l.

² „L'on n'a point à s'occuper de la province conquise par Trajan et abandonnée par Aurélien dans une étude sur les origines chrétiennes dans les pays danubiens.“ Zeiller: Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes. (Paris, 1918.) 41. l. — V. ö. még Tamás L.: Rómaiak, románok, oláhok Dácia Trajánában. (Budapest, 1935.) 84. l. és Archivum Europae Centro-Orientalis, I. 91. l.

³ Meyer—Lübke véleménye a *basilicā* szó románnyelvi elterjedéséről: „Das allgemeine Wort für Kirche ist es im Osten, Rum., dann in den lat. Texten aus Syrmien und Remesiana, im Dalmatinischen, und im Rätoromanischen, also in Gegenden, wo grosse Städte fehlten“ (i. m. 972. sz.).

⁴ Ld. Kniezsa I.: Pseudorumänen in Pannonien und in den Nord-Karpathen. Archivum Europae Centro-Orientalis, I. 160. és köv. l.

⁵ A *romănus* népnévvel kapcsolatban nem utal Norden, G. Paris stb. kutatásaira s a Tamás L. kifejtette kérdés-komplexumot nem is érinti (ld. Tamás: Az oláhok nemzeti nevééről. Egyetemes Philologiai Közöny, LVII. 49. és köv. l.; Rómaiak . . . 23. s köv. l.; Archivum Europae Centro-Orientalis, I. 23. és köv. l.)

föl;¹ az általa sokat emlegetett „józan ész“ (bunul simț) egyáltalában nem hiteti el velünk, hogy Dácia Xenopol elméletének megfelelő gyorsasággal romanizálódott lakossága azért nem húzódott át a déldunai vidékekre, mert félt a római adószedőktől („szegényebb földet találtak, ugyanazt a bizonytalanságot, mint odahaza s ráadásul ott volt a római adószedő is“, 166. l.).

Mint látjuk, az oláhság őstörténetének tárgyalásában G.-t a dáciai folytonosság szerencsétlen elmélete teljesen megzavarta s oly konklúziók levonására kényszerítette, melyeket még az ő ügyes szerkesztői fogásai sem tudtak elfogadhatóvá tenni. Mint a kontinuitás hívének, tudatosan meg *kellett* feledkeznie a balkáni oláhságról, a Dunától délre kifejlődött albán-oláh, majd szláv-oláh együttéléstről² s amikor a történeti forrásoknak a balkáni vlach-okra vonatkozó adatait mégis figyelembe próbálja venni — legalább Pușcariu gigantikus őshaza-elméletének megfelelően (288—308. l.), — akkor is csak azért vizsgálja az arumének és megleniták sorsát, hogy belőle korszerű következtetéseket vonhasson le. Mivel félti ezeket a szétszórt oláh nyelvszigeteket a teljes beolvadástól, „az egyetlen mentség — szerinte — az lenne, ha letelepítőnk az aruménokat és a meglenitákat mai határainkon belül. Az ő segítségükkel sok oláh városnak és mezővárosnak, valamint sok nemzetiségi szempontból *különösen veszélyeztetett határvidékek* etnikai jellegét tudnók megváltoztatni“ (289. l.).³ Történelmi szintézis, mely szinte bejelenti Aradra, Nagyváradra arumének tervbevetett betelepítését!

Már a nyelvészeti adatokkal kapcsolatban igazoltuk, hogy a szerző nem szívesen tekint túl a szerinte homogén tömegben élő oláhság belső fejlődésén. Kerüli a balkáni összefüggések pontosabb elemzését (Sandfeld alapvető művének, a „Linguistique balcanique“-nak címét sem idézi!), nem igen foglalkozik az első államalakulatok kiképződésében oly fontos kún s tatár hatással,⁴

¹ G. egyáltalában nem veszi figyelembe Alföldi idevágó kutatásait (főleg „A gót mozgalom és Dácia feladása“ c. tanulmányát), v. ö. Tamás említett bírálatát, Archivum Europae Centro-Orientalis, I. 270—71. l.

² Legújabban Tagliavini is határozottan elismeri, hogy az oláh nyelv kialakulása legjobban a Dunától délre képzelhető el (Enciclopedia Italiana XXX. 24. l.). G. csak alkalmilag említ oláh-albán hangmegfeleléseket (97. l.), de épp az ilyenfajta esetek összetartozása kétséges (ld. A. Graur: Coup d'oeil sur la linguistique balkanique. Bulletin Linguistique, IV. 39. l.).

³ Annál jelentősebbek az efféle kijelentések, mert G. vonzóan megírt könyvének még igen nagy szerep juthat az oláh nemzetnevelésben. Ezt szász bírálója, Karl Kurt Klein világosan kifejti: „Giurescus Buch hat so starke Vorzüge, dass es viele Auflagen erleben und ein rechtes Volksbuch der Rumänen werden wird.“ Siebenbürgische Vierteljahrschrift, LVIII. 342. l.

⁴ E ponton G. nagy hasznát vehetné Rásonyi László alapos tanulmányának (Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'état des Roumains. Archivum Europae Centro-Orientalis, I. 220. és köv. l.).

nem bírván szabadulni a kontinuitás „hivatalos elméletétől, sokszor félreérti a szláv-oláh kapcsolatokat,¹ időnként azonban mégis kénytelen hosszabb-rövidebb fejezeteket szentelni a szomszéd népeknek is. A magyarokról s a magyar-oláh nyelvi érintkezésekről csupán 18 lapot ír (260—278. l.), de pontatlanság e rövid fejezetben is van bőven. Bár foglalkozik — ha igen vázlatosan is — a magyarság kialakulásával, sőt néha ural-altáji kérdéseket is érint (jórészt a „Langues du Monde“ méltán kifogásolható megállapításai nyomán),² szerzőnek ezirányú tájékozottsága a 278. l.-on közölt bibliográfia, tanúsága szerint is elégtelen. Említi Vámbéryt (266. l.), de Gombocz, Melich, Németh Gyula ma már nélkülözhetetlen megállapításait a honfoglaló magyarságra nézve nyilvánvalóan nem ismeri. Csak így kerülhetett e fejezetbe a *magyar* népnévnek téves értelmezése (a név értelme szerinte: „a föld gyermekei (vagy sarjadékai)“, de lehet, hogy a török *bajar* „hatalmas, úr“ jelentésű szóval van dolgunk“, 260. l.). Nemcsak a magyar-oláh politikai kapcsolatokat mutatja be kirívó színezéssel s hatásos címekkel (például „Az 1330. évi háború és Basarab fényes győzelme“, 350. l.), hanem az oláh nyelv régi magyar elemeit sem értékeli kultúrtörténeti fontosságuk szerint.³ Sehol egy szó ezeknek a magyar szavaknak elterjedéséről, de még az első kölcsönzések koráról sem, nyilván azért, mert ha ő is kiemelné, hogy a legelső oláhból magyarba átkerült közszó sem régebb a XV. századnál, ez egyáltalában nem válnék hasznára amúgy is csak felszínes dialektikával védett kontinuitás-elméletének. Az oláh *dijmá* szót valószínűleg hibásan sorozta a szláv elemek közé (239. l.), mivel ez az elnevezés az oláhban magyar eredetű.⁴ A húnok hovatarozását illetőleg sem értjük G. habozását: nem tudja eldönteni, az altáji népek török, mongol vagy tunguz ágához tartoztak-e (184. l.). Akár Kristóf Györgynek oláhul is megjelent magyar irodalomtörténetéből is tájékozódhatott volna, ha már a „hungarica non leguntur“ elve alapján nem használta Németh Gyula értékes tanulmányát (A honfoglaló magyarság kialakulása, 1930).

Végül nem hallgathatunk el két, látszólag technikai jellegű kifogást, mely azonban épp *ebben* a műben különös fontossággal bír. Már Iorga szóvátette az illusztrációknak teljesen önkényes, ötletszerű szétosztását.⁵ G. fényképei jóformán sohasem arra vonatkoznak, amiről a szövegben szó van. A magyarokról szóló fejezet mellett Nagy Konstantin diadalívének egyik reliefje szem-

¹ Ld. Tamás, Archivum Europae Centro-Orientalis, I. 273. l.

² Ld. erről Gombocz, Magyar Nyelv, XXI. 133—135. l.

³ Ezt már méltán kifogásolta Tamás L. is, i. h. — Elhagyjuk-e G.-nak, hogy a székelyföldi *Szék-aszó* patak neve csakugyan oláh származású (277. l.)?

⁴ Ld. Gombocz—Melich: Magyar Etymologiai Sztótár, I. 1346. l. és Melich: Szláv jövevényszavaink, I. 2. 241. l.

⁵ V. ö. Iorga, Revista Istorică, 1935. 140. és Giurescu, Revista Ist. Rom. V—VI. 109. l.

lélhető s erős a gyanúnk, azért vannak ezek a római vonatkozású képek szerteszórva több mint 300 lapon, egészen a tatárok betöréséig, hogy a szerző ezzel is szuggerálja olvasójának az oláhság római jellegét. A mellékelt térképek sem segítik elő a történelmi tények biztosabb megértését. Különös feliratot visel mindjárt az első: „A prehisztorikus Dácia. A paleolitikumtól Kr. e. 512-ig“. Tehát — magának G.-nak kormegállapítása szerint — mintegy 125.000 év történelmi lelőhelyeknek pusztá felsorolásában! S az „oláh tartományok (Țările românești) 1400-ban“, úgy ábrázolva, hogy a szerző semmi határmegjelölést sem ad, hanem magukkal a természetes határokkal, a Tiszával és a Dnyeszterrel érzékelteti Nagyrománia helyzetét a XV. század elején! Szeretnők tudni, miből gondolja G., hogy Nagyváradnak oláh neve már 1400-ban Oradea volt, amint az térképén olvasható?

A szerző komoly módszerességről tanúskodó részletmunkái után íme „Az oláhok története“, melyből minden várakozásunk ellenére a legtöbb helyen nem a mottóul szolgáló tacitusi elv tisztasága, hanem a dákoromán elképzelések jólismert, elfogultságtól terhes atmoszférája bontakozik ki. Gáldi László.

Plucknett, Theodore F. T. : A concise history of the common law. 2. kiad. (Enlarged and entirely rewritten.) London, 1936. 8°. XXV, 635, 43 l.

A „common law rövid története“ nem első összefoglalása az angol jogtörténetnek; megírását az anyagkiadás és részletkutatás újabb eredményei tették szükségessé. E tények jelentőségét akkor tudjuk igazán érzékelni, ha a magyar jogtörténeti anyagkiadványok és használható összefoglalás teljes hiányára és a részletmonográfiák ijesztően csekély számára gondolunk; s akit netalán kielégítenek tiszteletben elavult, idő és tárgy tekintetében töredékes tankönyveink, bizonyos melankóliával fogja megfigyelni, hogy az angol jogtörténet nem áll meg makacsul a középkor, vagy a XVII. század végén, hanem mind a mai napig számontartja a jogfejlődést. Jenks (A short history of English law. London, 1936.) figyelemreméltó sietséggel egészíti ki egyébként negyedszázados munkáját átlag négyévenként, Holdsworth pedig eddig kilenc-kötetes jogtörténetében (A history of English law. London, 1922—1936.) nem egy tárgyat részletesen vezet a legújabb fejleményekig. P. összefoglalása első-sorban a common law genezisével foglalkozik, de ha lanyhul is érdeklődése, amint a XIX. sz. törvényei logikusabbá és egyöntetűbbé teszik azt és így megfosztják sokszor irracionális eredetiségétől, időbeli határai nem zárják ki a legfrissebb törvényeket vagy döntéseket sem.

Tárgyi korlátozás egyedül az alkotmánytörténet kizárása. Az angol „jog“ története hagyományosan el van választva a közjogétól. De a cím is elárulja, hogy ez a felosztás, bár igen praktikus lehet, nem természetes; mert a common law, vagyis Anglia általános szokásjoga (beleértve az asszimilált törvényeket is, mint például Magna Carta : 274. l.) a középkori alkotmány

alapvetését is magában foglalja s így a tárgyalásban a kettő nem választható el. Olyan címek láttán, mint „parlamentari jogalkotás“, az olvasó megérzi a jog és főleg a középkori jog szerves egységét és örömmel látja a feldolgozás egysége felé vezető lépéseket. Maitland dictumát, miszerint az alkotmány és jog elhatárolása ma is nehéz, de a középkorban egyenesen lehetetlen (Pollock—Maitland: A history of English law before the time of Edward I. 2. kiad. Cambridge, 1898, I. k. XXXVI. l.), P. könyvének felosztása és tárgyalása hathatósan támogatja.

Az első könyv általános áttekintést ad, három részben: „a korona és az állam“ cím alatt rövid, világos és mesteri összefoglalást kapunk az angol jog fejlődéséről, P. célkitűzése szerint a politikai, gazdasági, társadalmi és vallási formáló eszmék keretébe beállítva (V. l.); a „bírók és a (jogi) hivatás“ története után pedig „a jogtörténet egyes tényezői“ cím alatt meglehetősen tömörséggel fog egybe római jogot, kánonjogot, szokást, törvényhozást és precedenst. A második könyv, a „különös rész“ foglalja az eljárással, büncselekményekkel és magánjogi vétségekkel (tort, a kettő együtt tárgyalva), dologi joggal, kötelmi joggal, és az equity-vel (a kancellár bírói szokásjogával) zárul. A sorrendet azért emeljük ki, mert nem a megszokott és várt korszakos felosztást követi a szerző, hanem tárgyak szerint osztályoz és az egyes részekben belül kíséri a jogterület alakulását az angolszász kortól a mai helyzetig. Meg kell állapítani, hogy a történeti áttekintés korrekciója mellett a rendszer nagyon jól beválik, de nehezen volna alkalmazható olyan jog történetében, mely a common law egyedülálló folytonossága helyett kodifikáció vagy recepció megszakításait tünteti fel. Azt is észre kell vennünk, hogy a törvényhozás, az újkori jog mindenható forrása, illő szerénységgel csak mint a jogtörténet egyik tényezője, a III. rész 4. fejezetében jelenik meg, miután a szerző eléggé hangsúlyozta, hogy a középkori jog elsősorban a nemzet szellemi és anyagi fejlődésének része, majd a bíróságok munkájának eredménye, s csak azután jönnek számba más befolyások. Hogy az újkorra is kiterjedő tárgyalás első szempontja a középkori felfogás, azt érthetővé teszi Holdsworth véleménye (i. m. IV. k. 5. l.), mely szerint az angol jog sajátos jellegét a középkori eszméknek és intézményeknek a modernnek fölöttei győzelme adja meg. Erről egyébként a mai common law is tanuságot tesz.

A módszer P. munkájának igazi ereje. Az angolokra jellemző bölcs bizalmatlansággal fogadja a kontinens egyes nemzeteinél nagy divatban levő történeti elméleteket; nálunk sem veszne kárba figyelmeztetése, hogy különböző helyen vagy időben feltűnő, külső látszatra hasonló jelenségek közt ne keressünk összefüggést addig, míg erre alapos bizonyítékunk nincs (104. l.) és mély meggyőződés, mondhatnók megvételét érzik szavain, mikor haszontalannak nyilvánít minden alaptalan általánosítást. (467. l.) Ezek helyett az okleveles anyaghoz fordul és nem mulasztja el felhasználni a legtávolabbi amerikai folyóiratban elrejtett részletfeldolgozást sem. Az oly gazdag anyaggal megáldott

angol jogtörténészek, és olyan elődök után, mint Selden, Reeves, Stubbs, Maitland és Holdsworth, lehetetlenség az esetjog mellőzésével írnia; de P. nemcsak felhasználja mindezeket, nemcsak az utóbbi évek részletkutatásainak — nem egyszer saját hézagkitöltő munkáinak — alapos bibliográfiáját adja jegyzeteiben, de számos idézettel közvetlen kapcsolatba is hoz az írkkal és a joggyakorlattal. Az ilyen részek gyakran felvetik a kérdést a magyar kutató előtt, hogy vajjon mikor lesz nálunk lehetetlen csupasz törvénytörténetet írni nem kevésbé szakásjogi fejlődésünkről?

A számtalan bírói dictum mellett egy középkori jogeset teljes közlése két oldalon jobb betekintést ad az egykorú szervezet, eljárás és nem utolsó sorban gondolkozás részleteibe, mint húsz oldal leírás adhatna. (114. s. köv. l.) Jellemző a hűbéri szék eljárására, mikor a királyi curiában jelentést tevő lovagok felajánlják, hogy a jelentés igazságáért párviadalra kelnek; a felperes egy márkáért vásárolja meg a királytól az inquisitio (jury) kiváltságát; az alperes és a perbehívott szavatosok egymásután veszik tetteleg birtokba a per tárgyát, egy kancát, amint rájuk kerül a sor: ezek felejthetetlen képek. Az ilyen illusztrációk a megértést segítik és arra emlékeztetnek, hogy P. elsősorban tankönyvet akart írni; de hogy nem csak azt, arra a jogesetből leszűrt, vagy mások kutatásain továbbépítő, nem egyszer igen eredeti megállapításai mutatnak. Ezek közül emelünk ki néhányat, s anélkül, hogy analógiákat akarnánk megállapítani, rámutatunk néhány magyar problémára, melyek megoldása hasonló vonalon lehetséges, vagy melyeknek még felvetéséhez sem jutottunk el. Távolról sem az angol-magyar hasonlóság délibábjának kergetői közé akarunk beállani, hanem az angol jogtörténet kiváló magyarázati hasznosságát szeretnénk hangsúlyozni a mi jogfejlődésünkkel kapcsolatban. Az angol jog ilyen alkalmazására Grosschmid zseniálisan mutatott példát (Werbőczy és az angol jog, Budapest, 1928., és másutt is); P. könyve viszont elsősorban illusztrálja, hogy az a „középkori közös vetőmag“, melyben Grosschmid a néha meglepő egyezések okát látja, lényegében az egyházjog és — bizony — a hűbéri jog talajából származott.

A középkori jogszemléletre legjellemzőbb a „politikai“ jogok tulajdonjogi szentsége. A királyi prerogátiva, a barones joghelyezete, a rendkívüli adózás módjai, egyes tisztségviselők jogai, privilégiumok, bírói kiváltságok stb. olyan elbánást nyertek a királyi curiában, mint a földtulajdon, vagy legalább is a tetteg dolgok (incorporeal hereditaments); a törvényhozás első ünnepélyes formája azonos a birtokadományozással, a Magna Cartát sem véve ki (284. s. köv. l.). Ennek a hűbéri felfogásnak hátrányai kiténtek a földbirtokosok káros befolyására és helyi igazgatásra, bírászkodásra és később a parlamenti választásokra, de előnyei is voltak az egyéni szabadság tulajdoni védelme révén. P. a hódításra vezeti vissza ezt az állapotot és még a XV. században is teljes erejében mutatja be (37, 131. l.); McIlwain (Growth of the political thought in the West. London, 1932. 394. l., idézi P.,

37. 1.) általában a nyugati államokat jellemzi Seneca mondásával: „Ad reges enim potestas omnium pertinet, ad singulos proprietates“; hazánkban viszont, melynek első törvényei szintén belső hódítás után születtek, talán bizonyos kétségeket lehet támasztani arra nézve, hogy a zengzetes „patrimonális“ szóval nem egy sokkal kevésbé népszerű, de talán igazabb megnevezést kerülngetünk-e?

A hűbéri lépcső egyes fokozatain a földtulajdonhoz joghatóság is tartozik. A középkorban azonban alig lehet jogalkotás és jogalkalmazás közt különbséget tenni; amint a király tanácsa egyes esetekben igazságot tesz és döntése általános szabállyá lesz, úgy meglepve tapasztaljuk, hogy egyes nagy (pl. egyházi) birtokosok ugyancsak tanácsot gyűjtenek maguk köré, mely konkrét ügyeket és általános eseteket egyaránt szabályoz (167. l.). Egyik legrappánsabb hasonlata szerzőnek a lordok háza és az úriszék egybevetése (183. l.); a lordok ma is gyakorolt joghatóságukat mint hűbéresek bírják, s a bíróság feje az úr (a király) gazdatisztje (steward, jelen esetben a Lord High Steward). Hogy a mi országgyűlésünk is bíróságból alakult ki (ha szabad ilyen éles határokat vonni), köztudomású; P. hasonlóságai viszont megövnak attól, hogy tudatos közjogi tervezést és berendezést iparkodjunk belemagyarázni a középkorba, különösen, mert a példa abból az országból való, melynek „közjogi érzékét“ még legelfogultabban sem állíthatjuk a mienk mögé.

A középkor jogforrásai közt P. igazán elemében van. A XIV. század törvényeinek értelmezéséről írva egyik monográfiájának meglepő eredményeit használja fel. A parlament már kétszáz éve megjelent az angol alkotmányban, de a bírák még mindig „közjogi“ skrupulusok nélkül teszik félre a statutumot (törvényt), mert a kornak jó jog bátor alkalmazására van szüksége (296. l.). A kérdés fontosságát mutatja, hogy az interpretáció szigorítása a XIV. század közepétől kezdve elválasztja a bírákat a tanácsától, s így az alkotmányfejlődést irányítja, de egyúttal megmeregíti a bírói szokásjogot s ezzel a kancellár equity-bíraskodásának nyit utat (297. l.). Hatás és visszahatás rendkívül érdekesen játszódik le a szervezet és az eljárásjog közt, de végeredményben mindez az anyagi jogra van mély befolyással. A szokás fejlődését is mesteri kézzel foglalja össze: a középkori és méginkább a későbbi frazeológia hatása alatt valami lassan formálódó, ősrégi normarendszert képzelünk el, pedig a szokás sokszor „radikális változtatásokat“ eszközölt a társadalomban, s feltűnő hajlékonyságával közelebb állt a jognak alávétettekhez, mint a mai törvényhozás (272—73. l.). A hűbéri társadalmi és jogi rend gyors kifejlődése és hanyatlása a szokás rugalmasságának példáit adja; de a hűbéri korszak alkonya a szokást is megmeregíti, a királyi hatalom növekedése fokozatosan helyébe állítja a törvényhozást s ez végül is önvédelemben lerombolja a mindenható szokást (274. l.). A szokás degradálásának frappáns párhuzama a reformáció, mely ezer év tradícióját tette félre: az angol jogász a királyi akaratot, a civilista a forrás eredeti értelmét, a protestáns teológus az eredeti isteni akaratot kereste (41—42. l.). Hogy

az ilyen forrástörténet mit jelent a jogtörténet s mit jelentene a mi jogtörténetünk szempontjából, nem szorul magyarázatra.

A bíróságok szervezetét és azoknak a maitól teljesen eltérő szemléletét számos helyen jellemzi P. Nincs külföldi analógia nélkül az a jelenség, hogy a hundred és county (mondjuk: járás és megye) székei közt nincs az elsőbbség meghatározva és a szélesebb körű joghatóság nem áll felette a szűkebbnek (89. l.); vagy a panasz a bírák és bíróságok sokasága miatt, melyet annak megfelelően mérsékelnek is (87. l.); vagy a középkori eljárás lassúsága, melynek oka a földművelés szükségleteiben keresendő (a középkori jog a föld joga, 160, 338. l.), de hatásában a centralizáció akadály (453. l.). Az eljárás, mint minden valamirevaló középkori jogkönyvben, P.-nél is a részletes tárgyalás élén áll, s egyrészt mint alkotmánybiztosíték játszik szerepet, melyre sokkal inkább ügyeltek, mint az elbírálás anyagi helyességére (338, 578. l.), másrészt mint az anyagi jog formálójára, mely egész jogterületek kialakulására vagy elsenyvedésére gyakorolt hatást. A „forms of action“ P. értelmezése szerint két nagy csoportra vezethetők vissza: követelésre és panaszra, melyekből a „common law writs“ bonyolult rendszere kisarjadt (332. l.), de a writ (mandatum!) állandó használata nem volt lehetséges addig, míg a XII. században állandó bíróságot nem szervezett a király (Common Pleas, 136. l.). Itt ismét a szervezet — eljárás — anyagi jog vonalát látjuk, s emlékezetünkbe idézi a mi mandatum-rendszert az angollal Grosschmidnél olyan elmésen párhuzamba állított actioinkat, ismét csak a bírósági szervezet és perjog fokozott kutatását kell sürgetnünk, mint a magyar jogtörténet alapvetését.

Távolról sem lehet képet adni a részletek tömegéről, melyet P. munkája összefoglal. De befejezésként nem mellőzhetjük el a szellemtörténeti kezelés kérdését, mely a nem-angol olvasó előtt akaratlanul is felvetődik. P. behatol a középkori parlamentek, bíróságok, úriszékek termeibe, de be tud-e hatolni a középkori ember lelkébe? Fontosnak tartja-e a szellemi világ megismerését ahhoz, hogy képet adjon a jog alakulásáról?

Erre a kérdésre csak annak tudatában felelhetünk, hogy az angol jogtörténet legnagyobb mestere, Maitland, mint filozófus kezdte tanulmányait és műveiben valóra váltotta ezt a sokat idézett mondását: „Amit az emberek tettek, mondtak s mindennek fölött, amit gondoltak — az a történelem.“ Az angol alkotmánytörténetben körülbelül hatvan éve íródott az utolsó komoly munka, mely az alkotmányos szabadság elvét akarta ráhúzni a fejlődésre. Maitland óta nem lehet irányregényt csinálni az angol jog történetéből; ő hagyománnyá tette a jogtörténet és általános történelem szintézisét, de ugyancsak ő adott példát az anyagkiadó és részletfeldolgozó munkában. Ő utána nem lehet a levegőből kanalizálni jogtörténetet, de nem is lehet adathalmazt produkálni a jogászai szemlélet légüres terében. P. munkájában kétségtávol elénk állítja a középkori embert: a cselekvés embere ő, aki a romokon épít jogrendszert, jó jogot és erős

kormányzást keres, nem sokat törődik elvekkel, de egységes elvi keretbe foglalja e földi és a másik világot (40, 286, 296. l.). De ne tévesszük szem elől, hogy P. módszere mindig induktív: a jogalkotás és alkalmazás, a mindennapi jogélet jellemző eseteit ragadja meg, hogy rámutasson a mögöttük érző és gondolkozó emberre. Nem szellemtörténész, de nem is csak kutató elme, viszont kétségtelenül a Maitland-hagyatékknak adatgyűjtő vonalát hangsúlyozza.

Azzal az állandó gyakorlati és konkrét szemlélettel, mellyel anyagát vizsgálja, P. eredményt ér el nagyobb távlatban is. Nem tudjuk, összefoglalja-e valahol másutt azt a számos jellemző részletet (tortura, jogi ridegség, nyakatekert perbeszédék, hosszas periratok, az ördög ösztönzésére és az Isten közbelépésére való üres hivatkozás, eretnekegetés stb.), melyeket általánosítva hajlandók volnánk csakis és főleg a középkor számlájára írni, holott azok egy későbbi korban érik el az abszurditás tetőpontját, mely kor átvette a középkor hagyatékát, de elvesztette a középkor lelkét. Az ilyen részletmunkából építő író szintézisei mindig több bizalmat keltenek, mint azéi, aki elvekből dedukál tényeket; s ha a gyönyörű középkori teóriából akarjuk kiolvasni a praxist, sokszor csak az arengát olvastuk el a csalárd jogügyletet tartalmazó oklevélből. P., ha nem is keresi, néha igaz műveltségben látja meg a középkor szellemét; de ez a szellem sohasem jelenik meg azoknak, akik egyenruhába akarják öltöztetni.

Bónis György (London).

Schaller, Heinrich: *Die Weltanschauung des Mittelalters*. München—Berlin, 1934. Oldenbourg. 8°. 169 l.

U. az: *Die Reformation*. U. o. 1934. 8°. 84 l.

Amikor Salamon Ferenc — kinek több mint két emberöltővel ezelőtt megjelent legnagyobb sikerű könyvében (Magyarország a török hódítás korában, Pest, 1864) nemcsak ez a most idézendő módszeres megjegyzése hat egészen modernül — fölveti azt a kérdést, igaz-e, hogy az ozmán népfaj természetből fogva tunya és a művelődésre képtelen, a megadandó felelet bevezetéséül ezeket a szavakat bocsátja előre: „A fajbeliség ezen tana, vagy inkább ezen babonája belopózott a tudományba is, hogy alkalmazást nyerhessen a gyakorlati politikában. A tévedés annyival veszélyesebb, mivel a közvéleményben fogékonyaságra talál; mert hányadik az a közönséges emberek közt, kinek ha oka van magasztalni nemzetségét, büszkébb ne volna származására, mint szerzett érdemeire és nevelkedésére?” (170. l.).

Ma sem a tudományban, sem a gyakorlati politikában nincs szó többé a „fajbeliség“ tanának vagy inkább babonájának „belopózásáról“: kibontott zászlókkal és zengő harsonákkal foglalta el már a helyét itt is, ott is — amivel természetesen nem lett igazabb (sőt, amint látjuk, tulajdonképpen még modernebb sem). Ennek az öntudatos és magabízó elhelyezkedésnek jellemző tünete ez a két, egymással szoros kapcsolatban álló kiadvány is.

Szerzőjük, ámbár — tudomásunk szerint — egyáltalán nem tartozik még a német tudományosság márkás nevei közé, önálló, új tudományos feldolgozás igényével — amely annyira önérzetes, hogy még csak egy bevezetést vagy egy előszót sem tart szükségesnek előrebocsátani — magát a középkor világnézetét és a reformációt akarja adni, 10 és 5 ív terjedelem keretében!

A mai német politikai szemlélet erőszakolt alkalmazását kapjuk itt a történettudományban. A kereszténység zsidó szekta és ezt a jellegét sem a katolicizmusban, sem a protestantizmusban nem vetkőzte le. Szerencsére sem az egyiknek, sem a másiknak nem sikerült teljesen elnyomnia az északi lélek, a germán fajiség végtelenül nemesebb értéktartalmának érvényesülését: a középkori kereszténység főleg a misztikával meg a gótikával segítette azt elő akaratlanul is, míg a reformáció leginkább a német nemzetélet fölszabadításával szolgált neki, persze szintén akaratlanul. De ma már mindakettő idejétmúlt dolog; szeretni elvégre még most is lehet bennük sok mindent, de megérteni nem (Die Reformation, 84. l.); mert a mai kor új, kötelező állami vallásosság után vágyakozik, amely az apostoli hitvallásból csak az Atya Istenről szóló cikket tartja meg s inkább lesz antik és germán, mint keleti és sémita, inkább kozmikus és liturgikus, mint moralista. (U. o. 54. l. jz.)

Mondanunk sem kell, hogy ezekben az alaptételekben nem értünk egyet a szerzővel. De még mindig nyereségnek tartanók — az elvi tisztázódás mellett módszerileg is érdekelne bennünket —, hogyha a két munkában ezeknek a tételeknek tiszteletet parancsoló tárgyismereten alapuló, elmélyedő és foglyulejtő dialektikájú levezetésével, vagy legalább valami megvesztegetően ügyes, színpompás illusztrálásával találkozánk. Azonban a szerzőnek nincs egyetlen önálló gondolata vagy ötlete, színe, nemhogy olyan villámfényű új megvilágításai akadnának, aminőkkel Schöffler „Die Reformation“ című munkájában találkozunk¹; mondanivalóit, nagyon sokszor merő lexikális módon és stílusban, kizárólag néhány régibb és újabb feldolgozásból hordja össze — ezeket és egyéb, alighanem inkább csak a könyvceimre kiterjedő ismereteit szeszélyes ötletszerűséggel és példátlan felületességgel repertorizálja lábjegyzeteiben —, de még így is hamar kifogy belőlük és ezt az alig több mint 15 ívnyi terjedelmet, két *ilyen* témáról, csak úgy bírja kitölteni, hogy annak legalább egy jó negyedrészen a beható elemzés és értékelés legkisebb törekvése nélkül lapokra terjedő forrásidézetekeket ad, úgyhogy a két könyve helyenként történelmi olvasókönyv vagy szemelvénygyűjtemény benyomásával hat az emberre. Viszont ezeknek a szemelvényeknek az összeválogatásában sem bírnak felfedezni semmiféle elvet, rendszert és egy bármily világnézetű tudományosságban kötelező módszeres alaposságot: az Ágoston-szemelvényekhez például egyetlen forrása a Harnack-féle német florilegium, amely ugyan a legsikerültebb ilyenmű „breviáriumok“ egyike, de világhírű

¹ Ld.: Századok, 1937. 94—96. l.

néhai összeállítója bizonyára nem arra a célra szerkesztette, hogy 15 év múlva egy, a középkorról s éppen annak világnézetéről szóló, abszolút tudományos igénnyel fellépő új összegezés írója *belőle* ismerkedjék meg Ágostonnal. Egyáltalán igen vegyes dolgokat hoz össze rendszertelenül „világnézet“ címen középkori kötetében.

A szerzőnek őszintén meg kellett volna mondania, hogy mit akart ezzel a két kiadványával. Egyéni benyomásunk szerint legvalószínűbb, hogy mint újkeletű egyetemi vagy főiskolai docens, nagyhirtelen összeütött előadásait akarta tanítványai és szélesebb körök számára közreadni. Ebből a szempontból lett volna hozzászólni valónk az írásaihoz s még olyat is találnánk bennük, ami elismerésreméltó, például a német politikai dogmatikához való minden ragaszkodása mellett is határozott jóakarató törekvést a tárgyilagosságra itt-ott. De mert ez a két könyv úgy lép fel, ahogy fellép: fogadtatása részünkről csak elutasító lehet. A német történettudományban *tartalmilag* lehet átmenetileg úrrá egy politikai és világnézeti dogmatizmus, de *formailag* még ez esetben is jogunk van a német történettudománytól abszolút tudományos értékű teljesítményeket várni és követelni. Módszerben, alaposágban és lelkiismeretességben nem szakíthat eddigi hagyományaival a német történettudomány, amely a modern Európa szellemi életének mégis csak egyik java értéke.

Révész Imre (Debrecen).

Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv. Közzéteszi a Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége. Budapest, 1936. 8°. 393 l.

Napjaink érezhetően emelkedő egyháztörténeti érdeklődésének újabb bizonyítéka ez a terjedelmes és tartalmas kötet, amelyet a Katolikus Történészek Munkaközössége bocsátott közre. Joggal számíthat a tudományos képzettségű közönség érdeklődésére egy magát nevében is katolikusnak valló tömörülés, vonatkozzék bár a katolikus szó speciálisan egyházi természetű problémák megválasztására, vagy jelölje azokat a szempontokat, amelyeken az alakulatnak a történeti élet jelenségeivel szemben való állásfoglalása nyugszik. De ha valahol, úgy elsősorban az egyháztörténetírás terén csaknem kizárólag a történetíró önfegyelmzésén, iskolázott módszeres kritikáján fordul meg, hogy munkájának megmarad-e a szigorúan tudományos jellege, egyszóval tárgyilagos tud-e maradni problémáinak minden részletkérdésével szemben. A XVII. századdal kezdődő, méretekben monumentális egyháztörténeti kutatások ösztönzője az a sziklaszilárd meggyőződés volt, hogy az egyháznak nincs oka félni az igazság világosságától. Ha mindazok, akik a Munkaközösség keretein belül a magyar katolikus egyház multját kutatják, magukévá teszik ezt a vezérelvet, akkor hisszük, hogy működésük meghatja a magyar katolikus egyháztörténetírásban azt a föllendülést, amely történettudományunknak ezt az ágát is a régóta óhajtott modern, európai színvonalra emeli.

Az elmondottak után némileg lemérhetjük annak a feladatnak a nagyságát, melyet a Munkaközösség célkitűzésében magára vállalt és amellyel — Szekfű Gyula bevezető sorai után — mintegy hivatalos programadásként *Félegyházy József* tanulmánya (*Katolikus történet szemlélet és egyháztörténetírásunk feladatai*) ismerteti meg az olvasót. A katolikus történet szemlélet létjogosultságáról szóló fejtegetése hasznos kísérlet a kérdés filozófiai megalapozására, bár helyenként még nem tudja egészen megértetni gondolatait; a magyar egyháztörténetírás feladatainak tömör, apró részletekre is kiterjedő összefoglalása feltétlenül hasznos tájékoztató és jó útmutatás laikus és szakember számára egyaránt. (Egy apróságra azonban fel kell hívunk a szerző figyelmét: bármennyire is örömeinkre szolgálna, ha az averroizmus egyik legkiválóbb képviselője, Boetius de Dacia — akit szerzőnk Erdélyi Bojóttra magyarosít — középkori szellemi életünk kiválóságainak amúgy is gyér sorát szaporítaná, erről le kell mondanunk. Külföldi nagy filozófiatörténetek egybehangzó véleménye alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy csak Fraknoi elhamarkodott ítélete tette magyarrá Aristoteles eme kiváló kommentátorát.)

Az egyháztörténeti tanulmányok elsejeként *Nagy Tibor Miklós* az eusebianus reakcióról és a pannoniai arianizmus kezdetéről ír. Lelkiismeretes forrástanulmányokon alapuló cikk, összhangban is áll az előző tanulmány írójának elgondolásaival, aki hazánk honfoglalás előtti kereszténységének a kutatását is fontosnak tartja. *Horányi Lukács* tanulmánya (*A márcsai görögkeleti püspökség kialakulása*) minden értéke mellett is szintén csak kevés magyar vonatkozást tud felmutatni. *Belitzky János* (*A csornai premontréi prépostság alapítása és birtokszerzeményei a nemzeti kegyuraság korában*) nem túlságosan terjedelmes forrásanyagát ügyes kézzel használja és szemléltető képet ad a középkorban fontos szerepet vitt prépostság birtokviszonyairól. Hely- és családtörténeti megállapításai mellett a középkori magánkegyuraság kérdésében is tud újat mondani. *Gyenis András* a magyar püspökségek helyzetét ismerteti a mohácsi vésztől 1600-ig. Azt hisszük, a szerző a kötet munkaprogramjának hozott áldozatot, amikor a fenti kérdésben Fraknoi és mások után semmi új eredményt fel nem mutató kis tanulmányát összeállította. A XVI. század kegyúri politikája az államérek, az új vallási helyzet, az országvédelem, a családpolitika kérdéseinek tömkelegéből tevődik össze szövevényes egésszé, ezeknek a kérdéseknek a tisztázására azonban csak hosszú, sok fáradsággal járó, elsősorban levéltári kutató munka után lehet vállalkozni. *Kárpáthy-Kravjánszky Mór* értekezése (*Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya*) Erdély történetének egyháztörténeti szempontból határozottan a legmozgalmasabb fejezetéhez ad értékes kiegészítést. Eddig jórészt ismeretlen források alapján állítja elénk a fejedelem testőrkapitányának kalandorszerű alakját, aki a körülmények kedvezőbb alakulása mellett Erdély rekatolizálásának megindítója lehetett volna. *Clouser Mihály* kis

tanulmányának (*Pázmány Péter írói műhelyéből*) a közelmúltban lezajlott Pázmány-jubileum adja meg az időszerűséget, ettől eltekintve azonban már nem sablonos tárgyánál fogva is figyelmet érdemel. *Kelényi B. Ottó* értekezése (*Marco d'Aviano és a barokk állammisztika*) bebizonyítja, mennyire fontos szerepe volt a szentéletű kapucinusnak, Marco d'Avianonak a felszabadító háborúk megindulásában és diadalmas lefolyásában. A vallásos alapokból táplálkozó barokk államfogalom magyarázására irányuló kísérlete már szűkreszabott voltánál fogva is hiányérzetet kelthet az olvasóban, azonban mint problémafőlvetés, mint a vallásszociológiai tényezők szerepének kutatására irányuló kísérlet elismerést érdemel. *Meszlényi Antal* cikke (*II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták*) terjedelmével messze kiemelkedik a kötet többi tanulmánya közül. Itt-ott felismerhető polemikus tendenciája, eredményeinek egy része mindenesetre alapvető jelentőséget nyerhet a Rákóczi-kor valláspolitikájának katolikus szemszögből való értékelésében; általában azonban az igazság közvetlen közelségébe csak alapvető szempontok s fogalmak kialakítása és nagyon sok részletkérdés tisztázása után juthatunk el. A vallási ellentétek korával foglalkozó katolikus és protestáns történétírók általában nem mindig tudják azt a meggyőződést kelteni, hogy forrásaik megítélésénél a pro és a kontra érveknek egyforma súlyt tudtak adni. Távol áll tőlünk, hogy a nagyértékű tanulmány szerzőjével kapcsolatban elfoglaltságra gondoljunk, mindössze csak azt óhajtottuk leszögezni, hogy a történelmi igazság két oldalról való megközelítésében ő az egyik oldalon törí az utat. Tanulmányát nagy odaadással és a történétíró rendelkezésére álló eszközök szerencsés alkalmazásával készült munkának és egyszersmind az Évkönyv talán legjobb cikkének tartjuk. *Bónis György* a XVIII. század elején felmerült házassági törvényjavaslatokról ír. A jó szótát járt jogtörténész biztos kezével nyúl a kérdéshez, értékes nemcsak az, amit magukról a törvényjavaslatokról ír, hanem egyházi törvénykezésünknek az a rövid, de rendkívül világos vázlatja is, amellyel tulajdonképeni mondanivalóját bevezeti. *Schoen Arnold* szigorúan művészettörténeti tárgyú értekezése (*A buda-tabáni Szent Katalin plébániatemplom*) alig tarthat igényt arra, hogy az egyháztörténész szemével értékeljük. Kizárólag stílustörténeti tanulmány, történeti és szellemtörténeti momentumok teljes kikapcsolásával. *Ember Győző* tanulmányát (*Egy katolikus államférfi a XVIII. században*) nem értékelnénk megfelelően, ha csak abban látnánk érdemét, hogy a nagy királynő környezetének egyik eddig érdemtelenül homályban maradt tagját, br. Borié Egyed személyét a történeti érdeklődés előterébe állítja. Az államférfin keresztül jól érzékelteti a kort, az eszméket, amelyek az államigazgatás szövevényes szerkezetén keresztül kívánkoznak az érvényesülésre. Sikerült kompozíció, amelyen a középpontban álló alaknak a háttér, az államgépezet működésének ábrázolása adja meg a súlyt. *Hermann Egyed* a bécsi államtanács egyházipolitikai felfogását mutatja be egy konkrét esettel kapcsolatban

magyar lelkiség szabadon, korlátok nélkül érvényre jut, a középkor az; és ha van korszak, amelyben egyház és magyarság szétválaszthatatlan egységbe olvad össze, a középkor az. Így kell az egyháztörténelemnek látni a magyar középkort, együtt a maga egészében és abból kell feltárnia a magyar élettel számtalan érintkező felületen összenőtt egyház kulturális, lelki, társadalmi és minden más területen való tevékenységét. Önámítás nem lehet a célunk, a középkori szellem történetéhez mi nem adhatunk nagy egyéniségeket, azokat a keveseket, akik nálunk, a tudományokban jeleskedtek, nem festhetjük át szellemóriásokká. De be tudjuk bizonyítani, hogy átlagos kultúránk lényegében nyugati kultúra volt, a nyugati kereszténység szelleme népi szellemmé mélyült nálunk is, keleti és balkáni idegen kultúrterületektől övezett hazánkban. Ilyen irányú munka, a magyar szellemi műveltség feltárása lenne tehát a méltó feladata a középkorral foglalkozó magyar egyháztörténetírásnak.

Szekfü Gyula bevezető soraiban megfeszített munkát, önkritikázást és önkritikát kíván a Munkaközösség tagjaitól feladataik elvégzéséhez. Hisszük, hogy ezeknek a mindenkire kötelező történetírói erényeknek következetes alkalmazásával a Regnum — melynek jövője a Munkaközösség tagjain túl az egész magyar történész-társadalom szívügye is — valóban az lesz, aminek elindító gondolták: az alapvető módszerek kialakítása, és segítségükkel a magyar katolicizmus történetében működött lényeges tényezők kiemelése; hatalmas, tárgyias munka a magyar kultúr-szellem fejlődésének megvilágítására.

Barta István.

Weber, Alfred : Kulturgeschichte als Kulturosoziologie. Leiden, 1935. A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N. V. 8°. 423 l.

A történettudományos kutatás formanyelvében a legutóbbi évtizedekben a „Kulturgeschichte“, a művelődéstörténet fogalmának értelmezése lényegében megváltozott. Míg régebben — nagyon régi multa a művelődéstörténet általában nem tekinthet vissza — művelődéstörténet alatt az egyes korok, illetve nemzetek szokásainak, ruházkodásának, életviszonyainak, lakásának stb., stb. a művészettörténettel némiképpen rokon kutatását értették,¹ későbbben a társadalom- és gazdaságtörténet egymás mellett haladó kutatásait foglalták össze a „művelődéstörténet“ gyűjtőszó alatt. A fogalom legújabb értelmezése azonban az emberiség általános fejlődéstörténetét, belső lelki életének rajzát szorítja a

¹ Csak egynéhány ilyen irányú munkát kívánunk itt felsorolni, például: J. Scherr: Deutsche Kultur und Sittengeschichte (Leipzig, 1880.), Eisler: Deutsche Kulturgeschichte (1905.), G. Steinhausen: Kulturgeschichte des deutschen Mittelalters (1910.) s. egy pár részlettanulmányt, mint a Steinhausen által kiadott „Monographien zur deutschen Kulturgeschichte“ vagy C. Ranke: Kulturgeschichte des deutschen Bauernhauses (Leipzig, 1907.), A. Mehr: Formen und Formeln der Begrüssung in England von der normannischen Eroberung bis zur Mitte des XV. Jahrhunderts (Frankfurt a/M. 1911.) stb.

művelődéstörténet fogalmába és ebből legfeljebb a politikai történet eseményeinek részletes tárgyalását zárja ki.¹

W. munkájában ennek a kulturális fejlődésnek nagyszabású áttekintését adja. Az első pillanatban szembeötlik azonban, hogy a történeti szempontok erősen háttérbe szorulnak a szociológiai szempontok mögött. A szerző művének befejező és bevezető szavaiban erősen hangsúlyozza, hogy nem történész, hogy módszere a szociológia módszere. Ez a szociológiai módszer pedig az a vallásszociológia, amelyet W. zseniális bátyja, Max Weber fogalmazott meg ma már klasszikusnak tekinthető munkáiban. A szociológiai szempontoknak ez az erős kihangsúlyozása azután egyrészt erősen mechanikus világszemlélethez vezet, másrészt a történeti áttekintés hiánya vörös fonálként húzódik végig az egész munkán.

Kifogásolnunk kell, hogy W. a „Kulturgeschichte als Kultursoziologie“ címet adta a könyvnek és a kiadó egy olyan kiragadott mondatot ad a címlap mottojául, amely az olvasót félre kell, hogy vezesse. „Das Vergangene ist der Spiegel des Gegenwärtigen, das Gegenwärtige der Scheiterhaufen des Vergangenen. Beide zusammen sind in ihrer Deutung ein Zugang zum Lebendigen.“ Ezzel a mottóval és a hozzáfűzött megjegyzésekkel a kiadó W. munkáját a laikus nagyközönség számára hozzáférhető könyvnek deklarálja. Holott a mű nem készült a nagyközönség számára, hiányzik belőle mindaz, ami laikus számára használhatóvá tenné. Az adatszerűség majdnem teljes hiányánál, — az események és történeti összefüggések ismeretét olvasóinál teljes mértékben feltételezi — nyelvének nehézségénél, sőt talán kissé nehézkességénél fogva ez a munka csak a tudományos világ érdeklődésére tarthat számot.

A vallásszociológiai módszer alkalmazása, mint már említettük, mechanikus világképet ad. Sorozatosan egymásrakövetkező rétegződésekről számol be W.: a „mágikus“ felfogású népek a „szimbólikus“ felfogásúakkal állítatnak szembe; a mágikus felfogás mögött, ismét szociológiai szempontokat véve tekintetbe, az anyajogi maradványokat veszi döntő fontosságúaknak és így ezeket a népeket a „feminin“ népek sorába, a szimbólikus népeket, az apajogi hagyomány alapján állókat pedig a „maszkulin“ népek, a „Herrenvölker“ sorába osztályozza. Ebből kiindulva próbálja azután a kulturális fejlődést magyarázni s ha néhol ennek a felfogásnak, legalább látszólag, nagy sikere van, így a görög és római kultúra magyarázatánál, a későbbi idők tárgyalásában ezek a szempontok meglehetősen kudarcot vallanak.

Igen érdekesek azok a részek, amelyeket majd minden összefogó művelődéstörténet elhanyagol, így az Izlám és Japán kultúrájának részletes ismertetése. Kifogásolnunk kell azonban, hogy az időrendi szempont teljes elhanyagolásával például Japán történetét a legújabb időkig vezeti és teszi ezt abban a fejezet-

¹ Természetesen már régebben is voltak összefoglaló és modern értelmezésű művelődéstörténetek, de ezek még csak egy-egy lángész művei, például J. Burckhardtól „Die Kultur der Renaissance in Italien“ (1860.) és „Griechische Kulturgeschichte“ (1898.).

ben, amely különben a régi keleti népek kulturális történetét tárgyalja. A laikus olvasót például feltétlenül megzavarja ez a beállítás.

Módszerének hiányossága vezet ahhoz, hogy a legújabb idők rajza, már a XVI. századtól kezdődőleg, teljesen vázlatossá válik. Csupán vezérszavakkal megvilágítva tárgyalja ezeknek az időknek kulturális fejlődését és azokat a kérdéseket, amelyek nem illenek módszerébe, teljesen elhanyagolja, hogy azután — igen helytelenül — próféciát gyakoroljon és aránylag részletesen próbáljon azzal foglalkozni, hogy „mi lesz”. A szociológiai módszer törvénykeresésének a történetre való átvetítése ezen a ponton válik a legkevésbé meggyőzővé.

Nagy hiánya W. könyvének, hogy a gazdaságtörténeti fejlődést meglehetősen elhanyagolja; ez természetesen szintén módszerének következménye, amely a társadalmi jelenségekben véli minden fejlődés magyarázatát megtalálni.

Munkája mindezeknek a hiányoknak ellenére számot tarthat a történetesek érdeklődésére; meglátásaiban sok az érdekes, meggondolandó és újszerű. Teljesen céljatévesztett azonban, ha ezt a könyvet — mint ahogyan tették — a laikus nagyközönség kezébe adják.

Lederer Emma.

Szemle.

Alföldi András: Bibliographia Pannonica. II. A római kori Magyarország és a népvándorlás kutatásának új irodalma. (Pannonia könyvtár, 30. sz.). Pécs, 1936. 8°. 31 l. (1934—35. és pótlások a megelőző évekből.) A Pannoniára vonatkozó régészeti irodalom módszeres regisztrálása 1935-ben indult meg: ekkor jelent meg A. Bibliographia Pannonica-jának első füzeté. E nélkülözhetetlen és hézagpótló segédkönyv periodikusan, sorozatban jelenik meg, s évről-évre repertoriumát adja nem csupán azoknak a műveknek, amelyek a szorosan vett Pannonia-kutatás körébe tartoznak, hanem lehetőleg mindannak az irodalomnak, amely a magyarországi régészet problémáihoz hasonló problémákat vet fel s a magyarországi leletanyaggal rokon vagy analóg leleteket közöl. A szerző szakrendszerbe csoportosítja anyagát s az egyes szakokon belül a szerzők, ill. címek betűrendjében közli az irodalmat. A második füzetben az egyes szakoknak már külön alcímeket is ad, s ezzel az amúgy is világos szerkezetű repertorium áttekinthetőségét még inkább fokozza, annyira, hogy külön tárgy- és névmutató feleslegessé válik. A szerző a következő szakokat veszi fel: általános érdekű munkák; ásatások, leletek; illyr és kelta előzmények; földrajz, topográfia, utak; építészet, művészet, iparművészet; terra sigillata és egyéb keramika; pogány vallások; kereszténység; felirattan; numizmatika; a limesmenti törzsek a római korban és a népvándorlás népei. E beosztást találóan és mindig a lényegét szemmel tartva állapította meg; bár minden szakrendszer közös hibája, hogy önkényes és sokszor szét-

választ összetartozó dolgokat, itt mégis minden a maga helyén van. A. kiterjeszkedik a régészeti kutatás minden területére, mind általános, mind speciális vonatkozásban. Anyaga már tárgyánál fogva is nagy, még gazdagabbá teszi a szerző nagy tudása és széleskörű irodalmi tájékozottsága. Nagy érdeme, hogy olyan munkákra is felhívja a figyelmet, melyeknél a cím maga még nem sejtetné a pannóniai vonatkozást. Így módon a magyarországi leletanyag-nak sok érdekes és a kutatásnak új szempontokat adó analógiáját fedezi fel a külföldi anyagban, felhívja a figyelmet értékes és jelentős tudományos eredményekre és kiemeli közülük azokat, melyek magyarországi szempontból különösen fontosak és értékesíthetők. Így munkája a pusztá bibliográfiákkal szemben nem kizárólag könyvcímek egyszerű felsorolását adja, hanem a címekhez fűzött rövid, tartalmat ismertető és kritikai megjegyzéseivel a művekkel kapcsolatban felmerülő problémákat tudatosítja és kijelöli a magyar régészeti kutatás új útjait s eddig még alig érintett, vagy járatlan területeit. Legfőbb jelentősége azonban mégis az, hogy az első és egyetlen magyar régészeti bibliográfia. Egyes archaeológiai tanulmányok, publikációk adtak ugyan a saját szakkörükbe vágó részletbibliográfiákat, azonban egyik sem összefoglaló, egyik sem öleli fel az egész Pannoniára vonatkozó archaeológiai irodalmat, mint A. Bibliotheca Pannonica-já.

Iványi Dóra Mária.

Mayer Erzsébet: Diomede Carafa. Nápolyi szellem Mátyás udvarában. (Pannonia-Könyvtár, 22. sz.) Pécs, 1936. 8°. 41 l. Ismeretes, hogy a várnai csata után Hunyadi János a tetterős nápolyi fejedelmet, Aragoniai Alfonsót törökellenes kereszteshadjárat vezetőjének szerette volna megnyerni. A győzelmes hadjárat jutalma a visszafoglalt görög császárság és a magyar trón lett volna. Hunyadi terve meghiusult, de több mint két évtized mulva más formában valósult meg az összeköttetés: Hunyadi fia és Alfonso unokája között házasság jött létre. Huszti József már utalt rá (Janus Pannonius, 92. és 336. l.), hogy Alfonso, akire Európa fejedelmei mint eszményre tekintettek, a dicsőtés megszervezésében például szolgált Mátyás királynak. Jelentékenyebben előbbre viszi a nápolyi összeköttetések ismeretét M. dolgozata. Beatrix nevelőjének, Diomede Carafának hatását keresi a királyné magyarországi szereplésében, udvari embe-reinek magatartásában és a budai udvar államfelfogásában. Célra-vezető lesz a jövőben a kérdést Pontanusra s annak körére, általában a nápolyi humanizmusra kiterjeszteni s annak jegyében vizsgálni, hiszen hatása alatt állott ennek Diomede Carafa és Beatrix egyaránt. M. is hangsúlyozza, hogy Pontanusra való vonatkoztatás nélkül Carafa elméletírói tevékenysége nem érthető. Még kevésbé érthető enélkül Beatrix királyné humanista neveltetése és annak moralista iránya. Berzeviczy Albert, bár bizonyítás nélkül, azt is fölteszi, hogy Bonfini formailag Pontano hasonló megbízatásának mintájára szólítottatott föl műve megírására. (Beatrix királyné, 369. l.) Az Academia Pontaniana — úgy látszik — személyesen is képviselve volt Budán, az egyik aragóniai herceg nevelője, Rutilio Zenone által. Természetesen jó lenne többet megtudni Beatrix tanulmányi vezetőjéről, Antonio de Sarcellis apátról, a királyné grammatikai és retorikai tanulmányairól, történeti olvasmányairól. Valószínű, hogy nemcsak Cicero egyes moralista értekezéseit, leveleit és Vergiliust olvasta. Tág tér van még a nápolyi művészi és zenei élet vázolására, hiszen ennek ezek mind visszhangra találtak a budai udvarban. Egyelőre csak egyetlen olyan költő budai tartózkodásáról tudunk, aki az

itáliai gáláns udvari költészeti képviselője volt: Francesco Cinzio Benincasa-éról. A magyar királyné nővére, Eleonora hercegné a ferrarai udvarban virágzó színházi kultúrát teremtett. Bizonyos adatok arra mutatnak, hogy a ferrarai színpad életője, Pandolfo Collenuccio da Pesaro többször járt Magyarországon, bár olasz biográfusai nem tudnak erről. Beatrix királyné fölolvadója, Hieronimo Forte da Therramo személye is úgyszólván ismeretlen. Pedig utódjával nem kisebb embert szemelt ki Beatrix, mint a Viscontiak történetíróját, Giorgio Merulát s a terv meghiusulása után választotta Bonfinit. Az a körülmény, hogy Beatrix, mint ismeretes, Ransano történetírói működésében szinte tevékeny részt vett, jellemző fényt vet a mindent politikai ambícióinak szolgálatába állító, de szellemiek iránt érdeklődő magyar királynéra. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Beatrix olyan dinasztia tagjaként jött Magyarországra, melynek egyszer már fölajánlották a trónt. Egész nevelése elárulja, hogy uralkodónők szánták.

Beatrix egyéniségének ilyen előkészítését részletesen igazolja M. dolgozata. Diomede Carafa gyakorlati politikai írásai közül három állott szorosabb összefüggésben Beatrix nevelésével. Az első a „Memoriale a Beatrice“. Kiviláglik belőle, hogy Carafa fejedelmi tanítványában a renaissance nőnevelési elmélete szerint okos, megfontolt, takarékos, alkalmazkodó királynét szeretett volna látni. A szerző megállapítja ezen a ponton Carafa nevelésének csődjét. Diomede Carafa másik értekezése, az „I doveri del principe“ valószínűleg Eleonora hercegné útján került Budára, aki latinra is lefordította, hogy „ne csak olaszoknak, hanem külföldi nemzeteknek is hasznára legyen“. (Pannonia, 1936. 50—51. l.) Carafa nézetei jellemző azonosságot mutatnak a magyar udvarral szintén kapcsolatban álló lengyel kancellár, Callimachus Experiens elveivel (u. o. : 51. l.). M. ezt meggyőző összehasonlítással igazolja. Természetes föltevése, hogy Beatrix királyné volt a közvetítő. A magyar királyné nevelőjének harmadik, Beatrixnek ajánlott műve: az „Istruzione dei cortigiani“ szoros egységben csatlakozik az eszményi uralkodóról és uralkodónőről írt értekezésekhez. Carafa udvaroncá épp oly anyagi és önző, mint abszolút hatalmú uralkodója, kinek főszékőze az ország jól megalapozott anyagi ereje. Az udvaronc feltétlen engedmességgel és nagy ügyességgel igyekszik szolgálni és ajándékokat nyerni. M. határozottan fölismeri ezt a típust Beatrix kíséretében. Megállapítja, hogy a Budán meghonosodott udvari szokások az ott nevelkedett főúri lányok, mint például Frangepán Beatrix útján tovább terjedtek a magyar nemesi társadalomban. M. értékes dolgozata biztos alap a további kutatások számára, melyek az udvar irodalmi, költői, színpadi életének, a meghonosodott nápolyi szokásoknak föl kutatásával a magyar történelem egyik legerdekesebb női alakjának igaz arcát és jelentőségét adhatják. **Kardos Tibor.**

Hj. Csemegi József: Fejezet az egri Várszékesegyház építésének történetéből. (Kny. a Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye 1935. évi 11—12. sz.-ból.) Budapest, 1935. 8°. 23 l. 20 ábrával. Ipolyi Arnold már 1865-ben közölte az egri várban eszközölt ásatások eredményét és rekonstruálta a Szent Jánosról nevezett gotikus katedrális alaprajzát. A romokat azután ismét elföldelték, hogy az idő viszontagságaitól megóvják őket. 1926-ban lelkes helyi kutatóknak, Pálosi Ervinnek és Pataki Vidornak a hősi multa iránti érdeklődése az ősi egyház romjai között is megvonta kutatóárkait és néhai Möller professzor irányításával lassan kibontakoztak, most

már teljes terjedelmükben, a középkori templomromok. A sok szenvedést kiállott egyház látható arculatáról a csekély levéltári anyag bevonásával Szmracsányi Miklós 1932-ben megjelent lapidáriumi tárgymutatójában vonta le a hipotézisektől mentes, emléki és történeti igazságokra támaszkodó következtetéseit. Minderről Cs. sajnálatosan nem tesz említést. Már füzetének címében sejteti, hogy csupán egy fejezetet ad, nemcsak egy teljesebb munkából, hanem az egri vár székesegyházainak történetéből is. Valóban csupán egy építési korszak, a régi román ízlésű dóm gotikus kibővítése foglalkoztatja. Mint építés igen helyesen az alaprajzból indul ki, azonban a tudományos apparátus többi alapvető készségét úgy-szólván teljesen figyelmen kívül hagyva vonja le következtetéseit és igyekszik a gotikus székesegyház forrásaira rámutatni. A kőfaragó-jegyeknek elmellőzése okozhatta a tárgyalt emlék és a hazai korbeli templomok összefüggésének teljes elhanyagolását is. A már részben ismert, részben Pataki által publikált értékes levéltári anyagot is figyelmen kívül hagyja. Ha ismernénk a fentieket, valamint a köemlékanyag ígért ismertetése is előttünk feküdnék, talán nagyobb sikerrel vezethetné olvasóit a külföldi analógiák figyelmet érdemlő körébe. Cs. a passai Bauhütte köréhez kapcsolja az egri gotikus egyház fennmaradt köveit. 19 analógikus ábrát közöl, melyek néhány, így a schneebergi St. Wolfgangkirche, a müncheni Liebfrauenkirche, az ambergi St. Martinkirche, Dettelbach, Wasserburg, Ingolstadt, Gmünd, Straubing, Kolin és a salzburgi Franciskanerkirche szentélye, illetve kápolnakoszorúinak elrendezése rokonnak mondható az egrivel s a szerző által feltételezett axispillér is valószínűnek látszik. Azonban a szentély poligonjának ilyen elrendezése és a kápolnák téglányos alaprajza Közép-Európában nem kivételes jelenség. Cs.-t a passai körhöz tulajdonképpen nem a mesterjegyek, nem az oklevelek, hanem Dóczy Orbán személye vezette, aki egri püspöksége előtt Bécs püspöke volt és így önként kínálkozott a Dunavölgyén lefelé vándorló művészeti teóriája. A Dóczy Orbán személyéhez kötött hipotézis egyetlen támasza a következő okoskodás: „a déli középső pillér (tudniillik Egerben) alulról számított öt kvádrosorán többek között előfordul olyan kőfaragó-jegy is, melynek mása egy 1486-tal datált kassai sírkő közepén címerszerűen, pajzsba foglalva látható. A sírkő tehát Egerben dolgozott kőfaragó földi tetemét takarta, ki csak az építkezés kezdetén működött közre, mert azután elragadta a halál. Ez arra vall, hogy Dóczy Orbán egri püspök idejében indult meg e nagyszabású építkezés, ki 1486-ban foglalván el méltóságát, püspökségének első évében a munkálatok a pillérek alapzatán és néhány kősorán túl nem jutottak”. Ismét sajnálattal nélkülözzük itt úgy az egri kőfaragó-jegy, mint a kassai sírkő reprodukcióit, de ha elfogadjuk is a szerző azon megállapítását, hogy a kassai sírkő egy Egerben működött kőfaragó tetemét fedte, inkább föltételezhető, hogy ez 1486 előtt dolgozott Egerben. Tehát a dóm építése az 1486-ban egri püspöki székébe lépő Dóczy Orbán előtt indult meg, mert nem valószínű, hogy a püspök oly hirtelen gyorsasággal tudta volna egy ilyen hatalmas építkezés apparátusát megindítani. A Dóczy Orbán nevével kissé erőltetetten elkeresztelt székesegyháznak a passai körbe való beállítása nem hat meggyőzően és a konkrét történeti kútfők hiánya miatt a munka nem vitte oly határozott lépéssel előre az egri Szent Jánosról nevezett székesegyház problémáját, amint azt a hosszú ásatások anyagi áldozatai és az iránta megnyilvánult szellemi érdeklődés után remélni lehetett.

Voit Pál.

Rachel, Hugo—Papritz, Johannes—Wallich, Paul: Berliner Grosskaufleute und Kapitalisten. I. Bd. Bis zum Ende des dreissigjährigen Krieges. (Veröffentlichungen des Vereins für Geschichte der Mark Brandenburg.) Berlin, 1934. Gsellius. 415 l., 6 származási tábla. A könyv célja: bemutatni Berlin kapitalisztikus fejlődését a nagykereskedelem és vállalkozás, pénz- és kölcsönügyletek keretében. Ezt a feladatot mindhárom szerző nagy felkészültséggel és szinte felbecsülhetetlen szorgalommal összegyűjtött adatok alapján oldotta meg. A munka legnagyobb része R.-re hárult, aki a XVII. századra vonatkozó fejezetet írta meg; P. a XVI. századi viszonyok jellemzésére tett kísérletet, W., a harmadik szerző pedig a XVI. század közepén Berlinbe költözött új családoknak a kapitalista formák kifejtésében jelentkező hatását dolgozta föl. A legsikerültebb fejezetek kétségtelenül R. tolla alól kerültek ki: nemcsak a kapitalizmus kialakításában résztvevő családok eseménytörténetét, az egyes személyek kereskedelmi összeköttetéseit és pénzügyleteit mutatta be, hanem a gazdasági élet szellemét is meg akarja világítani, amikor megmagyarázza a középkori és újkori berlini kereskedő különbségét. Míg a középkorban a kereskedőnek az volt a célja, hogy a városi közigazgatásnak irányítója legyen, az újkori berlini nagykereskedő — szerinte — nem vett részt a közigazgatásban, hanem a maga ügyeivel foglalkozott, annak szentelte egész életét és ez a munka felemésztette minden erejét. Lassankint közeledett ahhoz az életformához, melyet a XVII. század második felének francia gazdaságtudósa, J. Savary, állított a kereskedő elé: csak kereskedő légy és ne hivatalnok! R. fejtegetései az egyes családok fölemelkedésével és letűnésével kapcsolatosan ezeket a törekvéseket vázolják fel. Éppen erre a kérdésre vonatkozó megjegyzései azok, amelyek a könyvet egyetemes kultúrtörténeti szempontból is becsessé teszik; különben az egyes családok élettörténetének bemutatása helyi viszonylatban lehet akármilyen érdekes is, a gazdaságtörténelem átfogóbb szempontjai számára nem ad alkalmas anyagot. Ezért kevésbé érdekes és tanulságos a munkában felsorolt sok család története, még azoké is, melyek a XVI. századi pénzügyletekben és hiteléletben Berlin városán túl is szerepet vittek, mint a Blankenfelde, Reiche, Wins, Grieben, Lindholz, Tempelhof, Mittelstrass, Mathias, Weiler stb. családok. Azok a kölcsönügyletek is, melyeket a választófejedelmekkel bonyolítottak le s amelyeknek eredménye rendszerint az volt, hogy a pénzkölcsönző családok rajtavesztettek, máshonnan már eléggé ismeretesek. Annyira aprólékos tárgyalásuk még Berlin történeti fejlődésének keretében sem indokolt, mert az ismétlődések és visszatérések hosszú sorát vonja maga után (különösen P. esett ebbe a hibába). Mindamellett a könyvből sok hasznosat lehet megtanulni arról, hogy egy jelentéktelen város kereskedői milyen eszközöket használtak föl meggazdagodásukra, hogyan tettek kísérletet a tengeri sóbehozatalra, a beelitzi sóbányászatra, amelybe több mint 100.000 tallért fektettek be és a végén minden eredmény nélkül abba kellett hagyniok. Nem érdektelen a távolkereskedelem eszközeinek a megismerése, valamint a harmincéves háború gazdasági jellemzése sem, amelynek keretében R. szép képet ad a pénz élelértéklenedéséről: utóbb már nem is lehetett vele vásárolni, hanem a fizetési eszközök teljes átértékelése alapján a cseregazdálkodás kezdett úrrá lenni. Érdeklődéssel várjuk a sikerült könyv folytatását: Berlin újabbbkori gazdálkodásának jellemzését. **Komoróczy György.**

Ernstberger, Anton: Österreich—Preussen von Basel bis Campoformio, 1795—1797. I. Teil: Der Westen, Krieg und Frieden mit

Frankreich. (Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte. Hrsg. von der Historischen Kommission der Deutschen Gesellschaft der Wissenschaften und Künste für die Tschechoslowakische Republik. 12. Bd.) Prag, 1932. 8°. 469 l. E könyvről címe, sőt még bevezetése sem árulja el, hogy a címben is kifejezett korra vonatkozó iratanyag egyszerű ismertetés helyett felöleli az egész életet, amely ebben az időben lefolyt. Valóban, E. könyve egyike azoknak a ritka munkáknak, amelyekben a politikai történetírás a diplomáciai események ismertetése mellett a kor társadalmának mélyebb értelmét, az emberek világszemléletét és életfelfogását is bemutatja. Ez a kor még E. könyvének témakörén belül is már régóta tárgyalt fejezete az európai történetírásnak, de nem túlozunk, ha állítjuk, hogy a forráskiadványok kapcsán eddig megírt tanulmányok és nagyobb munkák, mint Vivenot és Zeissberg (Quellen zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Österreichs), Bailieu (Preussen und Frankreich von 1795 bis 1807), Hüffer és Luckwaldt (Der Frieden von Campoformio), Erdmannsdörffer és Obser (Politische Korrespondenz Karl Friedrichs von Baden), Hölzle (Das alte Recht und die Revolution) kiadványai csak egy-egy részletet tudtak felölelni, belőlük a német birodalom egyes államainak egymáshoz való viszonya és ezen belül az egyes államok vezető személyiségeinek rajza, intézményeik közigazgatási, gazdasági, kulturális, diplomáciai ismertetése teljesen elmaradt. E. az eddigi feldolgozások kereteit kiszélesítette mind tárgyválasztás, mind a feldolgozás módszere szempontjából. Vizsgálódása három kérdés köré csoportosul: 1. Nyugat problémája—harc Franciaország ellen; 2. Középeurópa problémája—a bajor függetlenség külpolitikai kérdései és kihatásai; 3. Kelet problémája—Lengyelország felosztása és az ezzel kapcsolatos hatalmi összeütközések. Ezen belül E. nem egyszerű időrendi esemény-elbeszélést ad, hanem adatokat nyújt a politika és élet: memoárok, levelek, röpiratok, újságok stb. alapján analizálható emberek gondolkodásmódjának megismerésére. Különösen szépek ebből a szempontból a porosz háborúellenes lelkület és agitáció ismertetése kapcsán nyújtott fejtegetések, melyekből kiviláglik az egész tisztkar és a tisztviselők felfogása a politika mellett a társadalom szélesebb rétegei lesznek ismertté. Terjedelmes könyvről egyébként nehéz lenne tartalmi ismertetést adni, magyar szempontból ez nem is fontos, mert a mi életünk ebben az időben nem jutott szóhoz az osztrák és a német politika irányításában, mint kísérő hang is nagyon gyengén érvényesültünk a diplomácia zenekarában. E. nem is fordít nagy gondot a magyar vonatkozásokra, az ő főfeladata Thugut és Luchisini, nemkülönben Hardenberg küzdelmének a felvázolása és a személyükön, valamint a körülöttük csoportosuló diplomáciai karon keresztül az osztrák és porosz ellentéteknek igazságos, elfogulatlan bemutatása. Már máshonnan is tudjuk, de a legalaposabban ebből a könyvből ismerjük meg a német birodalom kettéválását északi és déli: porosz és osztrák frontra s ennek az elválásnak minden kihatását az akkori kül- és belpolitikai helyzetre. Az időnkint összehívott birodalmi kongresszusokon el akarták oszlatni az ellentéteket, de maguk a kongresszusok is hatalmi csoportosulások voltak, nem elfogulatlan szervek, hanem vagy az osztrák, vagy a porosz nagyhatalom visszhangjai. E kongresszusokon kísérlete meg az osztrák politika a Kaiser-treue-t az Österreichstreueval azonosítani, de propagandájának nem volt semmi eredménye: az északi államok minden kérdésben Poroszország mellé állottak és így voltaképpen a német—római császárság már ekkor megszűnt.

Végeredményben E. könyve sok mindent kimerít, ami az emberek szélesebb értelemben vett mindennapi életének jelenségei közé tartozik és így használható, sőt nélkülözhetetlen forrásértékelés a nagy francia forradalom korában lezajlott európai: németbirodalmi, lengyel, orosz, angol és északi állambeli események történetéhez.

Komoróczy György.

Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830. Budapest, 1935. M. Tud. Akadémia. 8°. 368. l. W. e korszak egyes részleteire vonatkozó tanulmányok és saját levéltári kutatásai alapján lelkiismeretes összefoglalást ad. Bőséges adataival megvilágítja a legkülönbözőbb okokat és tényezőket, amelyek lehetővé tették, hogy a túlnyomóan német lakosságú két kis városból ötven év alatt az ország politikai és irodalmi középpontja legyen. A folyamat az egyetemnek Budára való áthelyezésével kezdődött (1777), ennek könyvtára volt az első nyilvános könyvtár fővárosunkban. Ezt követték II. József alatt a cenzúra enyhülése, a türelmi rendelet, a kormányhivatalok áthelyezése Pozsonyból Budára és az első magyar színelőadások. Az új nyomdák a hírlapirodalmat és a tudományos folyóiratokat indítják meg az új fővárosban. Az 1790.-i budai országgyűlésen az írók is összetalálkoznak, a politika küzdelmes úttöréseivel karöltve jár az irodalom megmozdulása is. Kármán József már akkor irodalmi középponttá akarja tenni Pestet, de a Ferenc alatt beállott reakció a magyar szellemi életet is megfojtja. W. kitűnő írói arképei és jellemrajzai mellett az egyes intézmények történetét is adja, végigkísér a Széchenyi-könyvtár és a Nemzeti Múzeum alapításától a Marczibányi-Intézet, a Tudományos Gyűjtemény, a könyvkereskedelem és könyvkiadás hősi harcán egészen a Tudós Társaság megalapításáig, amikor Széchenyi István megkezdte reformmunkálatait és együttműködését a Tudós Társaság tagjaival. Az első próbálkozásoktól a Tudós Társaság nemzeti jelentőségű munkájának kezdetéig benne van minden idevágó a könyvben. Megbízható adataiért a szakemberek haszonnal forgathatják.

Réz Henrik.

S. Szabó József: A ceglédi református iskola története, 1545—1936. Cegléd, 1936. 8°. 213 l. A ceglédi református iskola 1869 óta csupán elemi iskola, de története a középfokú iskolázás multjához is adalékul szolgál. Sz. könyve pedig még tágabb körű: bizonyos irányban a magyar iskolaügy alakulásának is érdekes rajza. Értékét nem az iskola jelentősége adja meg, mert a ceglédi iskolának nem volt semmi különös szerepe a magyar nevelés történetében; csak egy volt sok hasonló között. Ez a kötet azonban éppen azért értékes, mert a sok, jórészt azonos sorsú iskola közül egynek a történetét lehetősen teljesen összeállítja. Ilyen munkára sokra volna szükségünk; csak ilyenek alapján lehetne végre egyszer megírni a magyar nevelés történetét. — Itt azt találjuk, amit a legtöbb középiskolának 1896-ban vagy akkortájt írt története nyújtott: egy intézménynek keletkezése óta végbement alakulását; azonban tudatosan úgy, hogy ez a rajz az alföldi református iskolák életének képe legyen. A kicsiny tárgyat széles keretbe helyezi, így a ceglédi iskola sorsát a magyar sors részeseként ismerjük meg, a változásokat az egyes korok életéből, törekvéseiből, társadalmi és gazdasági viszonyaiból könnyű megértenünk s bár ez a kis pont, a ceglédi iskola, a nagy mozgalomban néha eltűnik a szemünk elől, a szerzőnek mégis sikerült alakulásának menetét egészében tüntetnie fel. Maga mondja, hogy adatai, kivált a XVI. századról, hiányosak, de megnyugtató, hogy ahol feltevéssel és gyanítással kell segítenie a hézagokon, ott is távol van tőle minden

merész következtetés. Higgadt, rokon tárgyakkal való foglalkozás következtében alaposan tájékozott, semmit nem nagyító előadása tanúságossá és hasznossá teszi ezt a munkáját. Hasznossá válik azzal, hogy összegyűjtötte a ceglédi iskoláról az irodalomban szétszórtan található anyagot, azt megrostálta és pontosan összeállította, átvizsgálta az iskola multjáról feltehetően még ismeretlen adatokat is rejtő levéltárakat, t. i. a ceglédi ref. egyház és a kecskeméti ref. egyházmegye, meg a város és vármegye levéltárát s nyújt új adatokat az Országos Levéltárból is. Ez az egész anyag így együtt egy téglá a magyar neveléstörténet régen óhajtott épületéhez. A most először közölt irattári anyag jól használható kiegészítője a XVIII. századból és a XIX. század első feléből nem felettébb nagy számmal ismert hasonló adatoknak; az iskolai törvények 1724-ből, az egyházkerületi iskolavizsgálat szempontjai 1804-ből, az 1820-i tanításterv és az internátusi szabályok 1832-ből érdekes összehasonlításokra adnak alkalmat. Becces része a könyvnek a tanítók névsorának és némely életrajzi adatainak felsorolása; ez nyilván nem kevés utánajarást kívánt, de a helyi történelmi kutatásnak indításokat is adhat. Az ugyan igen aprólékos munka lenne és talán keveseket érdekelne, azonban amint az egyes tanítók hatásának a kérdését állítjuk fel, mindjárt kitetszik az érdemessége. Ami magát a kötetből nyerhető történelmi tájékozódást illeti, nem kapunk semmi olyan adatot, ami újszerűségével meglepne; ilyet a szerző nem is ígér. A ceglédi iskola előzményei ugyanazok, mint a reformáció kezdetén létesült többi iskoláé s a sorsának bizonytalanságát is a többi protestáns, kivált éppen az alföldi református iskolák sorsát meghatározó körülmények okozták; a partikulák élete igencsak egyféle volt mindenütt; az ország nehéz sorsának a hatásától ugyanúgy szenved a ceglédi iskola, mint a hasonló helyzetű többiek. Közös volt a sorsuk abban is, hogy hosszú időn át csaknem állandóan változtak a tanítók sűrű változása, a fenntartás határozatlansága és jogi helyzetük bizonytalansága miatt, amíg törvény nem szabályozta az életüket. Ismerős jelenség az is, hogy a reformáció után a város részvétele az iskola életében, annak költségeiben aszerint alakul, ahogyan a lakosság összetétele vallási tekintetben változik; a közönség érdeklődését és áldozatkészségét pedig előbb a vallási buzgóság, azután az iskola hasznának mérlegelése döntötte el. Ezért hagyták el az elemínél magasabb fokot Cegléden is. A legfőbb vonások tehát az alföldi ref. iskolák történetében azonosak; ezért mondhatja a szerző, hogy könyve ezeknek közös rajzául tekinthető. De ezek a vonások mégis mutatnak sajátosságokat. Így pl. érdekes itt az, hogy a ref. egyházkerületek kialakulása után hogyan alakul a régebben dunáninneninek nevezett dunamelléki kerület iskolájának a tiszántúli anyaiskolához, Debrecenhez való viszonya; miként kapcsolódott a ceglédi s a közeli nagykőrösi és kecskeméti iskolák élete; miként nyelte el a templomépítés az iskolára szánt összegeket és hogyan lett ez a körülmény részese az iskola sorsának stb. Már a belső alakulás szempontjából érdekes megfigyelnünk azt a jelenséget (ez különben nem ceglédi különlegesség), hogy igyekeznek helybeli származású embereket alkalmazni tanítónak, nem ritkán előbbi tanítók gyermekét; ez kortörténeti megfigyelésekre indíthatja a könyv ceglédi olvasóit s komolyan megalapozhatná a későbbi történetíró munkáját, ha az a tanítók származásában, sorsában, működésük hatásában is keresné az iskola történetének jellemző vonásait. Nem kevés efféle gondolat támad akkor, ha ezt a gondolat és tárgyszeretettel készített, lényegében összefoglaló és mégis az

önálló kutatás ízét éreztető tanulmányt olvassuk. Nem szabad említetlenül hagynunk azt a körülményt, hogy szerzője — a debreceni ref. gimnázium volt igazgatója — a nyugalom idejét fordítja ilyen munkálkodásra. Ez a munka megítélésében nem számít, de azért jelent valamit. Azt jelenti, hogy ezzel is folytatja a szerző volt iskolájának szolgálását, hiszen itt annak régi hatásáról is van szó; és mutatja azt, hogyan lehet a közszolgálattól visszavonulva is megtalálni a hasznos munka alkalmát. Nevelésünk történetének nagyon sok rejtett adata kerülhetne elő hasonló módon és sok kisebb-nagyobb összefoglalás készíthetné elő a nagyokat. Imre Sándor.

Dombováry Géza: Levéltári és egyéb adalékok a 48 előtti fenytő-jogunk általános részéhez és büntetésjogához. (Kny. a Finkey Ferenc-Emlékkönyvből.) Pécs, 1936. 8°. 62—86. l. Újkori büntetőjogunk rendszeres feldolgozása mindmáig hiányzik. A száz év előtti joggyakorlatról alig tudunk többet, mint a több évszázad előtti jogelvekről. Közfelfogás szerint — bár ez sincs igazolva — 1848 után lényegileg a Deák Ferenc-féle törvényjavaslat szolgált az ítélkezés alapjául, a 48 előtti joggyakorlatnak azonban alapelveit sem ismerjük. Egykorú büntetőjogi íróink munkái nem adnak számunkra útmutatást, mert a joggyakorlatot legtöbbször külföldi joggal és jogleméttel keverten adják. Pontos képet csak a gyakorlat részletes feltárása nyújtana, ez azonban óriási munka lenne, mert az eddigi kutatási kísérletek is meggyőznek bennünket arról, hogy a XVI—XVIII. századbeli büntető joggyakorlat szinte meggyőzően különböző volt. D. nem a rendszeres feldolgozás nagy fájaiba vágta a fejszét, ő csak részleges kutatásaiból származó adatait bocsátja közre, talán, mert a kutatást maga befejezni nem tudta, talán, hogy a kutatáshoz másoknak kedvet csináljon. A dolgozat címe rendkívül szerény, pedig számos elvi jelentőségű kérdésre ad választ és minden sorában roppant érdekes. A büntetőjog egyes fontosabb elveinek fejlődéséről meglepő különösségeket közöl. A kísérlet, előkészületi cselekmény, bűnrészesség, elévülés stb. tekintetében büntetőjogunk igen primitív fogalmakkal dolgozott, viszont aránylag korán kifejlődött a büntetés egyéniesítésének gondolata, a feltételes elítélés, bírói kegyelem, utóbb bírói dorgálás, dologház. Sőt a mult század negyvenes éveiben már patronázsszervezet is volt. Különös alapossággal fejtegeti azt a ma teljesen elképzelhetetlen helyzetet, hogy a bíróság olyan cselekmények miatt is büntetéssel sújthatta a vádlottat, amit a törvény bűncselekménynek nem nyilvánított, sőt olyan bűncselekmények miatt is, amelyeket a bíró maga sem tudott megnevezni, csupán a cselekmény tényálladékát írta le. Ez eljárásra a bíróságokat maga a törvény (1723:12. tc.) jogositotta fel. E rendszer jogbizonytalanságot szült, viszont lehetővé tette, hogy a régi, kegyetlen, elavult törvények egyszerű mellőzésével a bíróság gyakran önállóan enyhébb joggyakorlatot fejlesszen ki. A büntetések elterjedésének és fejlődésének tekintetében D. már nemcsak elszórt adatokat nyújt, adatai szinte pontosan megmutatják a fejlődés vonalát, hogy tudniillik melyik korban milyen bűncselekményeket büntettek például karóbahúzással, keréketöréssel, máglyával, mikor szűnt meg e büntetések alkalmazása és mikor kezdték rendszeresen alkalmazni a szabadságvesztésbüntetést stb. D.-nak az a tétéle, hogy „a hűtlenség fogalma nagyjában egybeesett az általában főbenjáróknak mondott bűncselekmények fogalmával“ (70. l.), a Hármaskönyvben és Négyeskönyvben olvasható szabályokkal ellenkezik. Ugyanis a hűtlenség (nota infidelitatis) és a főbenjáró bűncselekmény (capitalis

sententia — major potentia) már a Hk. I. 16. stb. szerint is különbözött egymástól. Volt azonban egy olyan bűncselekmény, melynek fogalmát soha nem határozták, a nyilvános gonosztevőség (publicus malefactor). E fogalomba minden súlyosabb bűncselekmény bele volt foglalható. És ugyanazon bűncselekmények miatt, melyek hütlenség vagy főbenjáró cselekmény címén a kir. Kúria hatáskörébe, a rendes (polgári) perek útjára tartoztak, vádat lehetett emelni a megyeszékek előtt nyilvános gonosztevőség címén. A megyeszékek eljárása azonban ilyenkor a kúriai pertől lényegében különbözött és a későbbi büntetőeljárás csiráit foglalta magában (Qu. III. 55., 71., IV. 11., 27. c.); míg a Kúria a vádlottat személyében és vagyonában büntette, addig a megyeszékek csak testi büntetést szabhatott ki e cselekmények miatt.

D. dolgozatában nemcsak sok érdekes adat, de számos olyan kérdés és ötlet is van, amely további kutatásra ösztönöz és szerzőnek mély gyakorlati és levéltári büntetőjogtörténeti műveltségére vall. Kár, hogy némely adatánál elmulasztotta a forrásnak pontos megjelölését.

Degré Alajos.

Iván János: Földbirtokreform és társadalmunk, 1890—1914. Hírlapok és röpiratok alapján. A Pázmány Péter-Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai, 5. sz. Budapest, 1935. 8°. 176. l. A múlt század végén meginduló agrármunkásmozgalmak, az agrármunkanélküliség s a parasztság megélhetésének problémái előtérbe hozták a földbirtokreform gondolatát. Már a századfordulón vetődtek fel különböző reformeszmék, csak hogy talán seholsem nehezebb s éppen ezért lassúbb az eszmék megvalósulásának útja, mint éppen a birtokkérdésben, mely még mindig hosszú évtizedek magyar politikusi számára jelent nehéz feladatot. Mindegyik tervnek természetesen már akkor is megvoltak a maguk bírálói s így I. munkájában sokszor a ma megvalósuló tervek kritikáját olvassuk háromnegyven évtized előtt élt nagy politikusaink véleményében. I. minden dicsőretet megérdemlő tárgyilagossággal ismerteti a különböző reformterveket. Három irány-csoportot különböztet meg: a konzervatív és mérsékelt reformokat követelő OMGE és a keresztényszocialista listák, a szabadelvű párt és Beksics s végül a radikális és szocialista irányok követeléseit. Kár, hogy az első két reformirányt nagyon elhatárolja egymástól, hiszen a polgári felfogás a mérsékelt reformok szükségét általánosan elismerte. A VI. gazdakongresszus által 1902-ben kívánt kisbérletrendszer 1907-ben elfogadta a keresztényszocialista Magyar Állam, ugyanez 1897-ben, az OMGE 1902-ben felkarolja az egyedül célszerű bérletszövetkezet-rendszert s ugyanígy tesz 1907-ben a Budapesti Hírlap is. Helyesebb lett volna, ha I. a reformeszméket nem elszigetelten egy-egy politikai irányhoz vagy párthoz köti, hanem fejlődésrajzot ad; így jobban áttekinthettük volna a reformok útját s erőteljesebben domborodott volna ki a különböző eszmék és irányok küzdelme. A követett módszer azonban mindenesetre alkalmas volt arra, hogy I.-t megóvja szubjektív ítéletektől. Munkájából részletesen megismerjük Beksics tervét, mely a hitbizományokat az erdős és nemzeti vidékekkel akarta kicserélni, de megvalósítása nehézségekbe ütközött. A reformtervek másik csoportja a radikális és a szocialdemokrata eszmék hatását mutatja. Ez az irány már természeténél — magántulajdon-ellenességénél — fogva sem találhatott talajra földmivestársadalmunk körében, hiszen a ninstelenekeket általában akarták földhöz juttatni, hogy ne kelljen a magántulajdonhoz nyúlni. I. munkájának legnagyobb érdeme s értéke, hogy intő példa-

ként élénk állítja azt a sok tervet, eszmét, gondolatot, melyek a Magyar Alföld szociális problémáját akarták megoldani, de amelyekből semmi sem valósult meg, mert „... társadalmunk zömét nem a szociális és gazdasági szakkérdések, hanem a közjogi harcérdekelté...“ I. könyve élénk dokumentuma az elpazarolt időnek, a fel nem használt erőknek s eszméknek, amelyek megvalósulva talán nemzetünk sorsának is más fordulatot adhattak volna. **Bakács István János.**

Erdei Ferenc: A makói parasztság társadalomrajza. (Csanád-vármegyei Könyvtár, szerkeszti és kiadja Eperjessy Kálmán 26. sz.). Makó, 1934. 8°. 60 l. A tanulmány írója egyik előharcosa annak a napjainkban rohamosan, szinte már a divat vonzó erejével s egyszerűsmind felületével hódító iránynak, mely a falu, a parasztséget megismerését tűzte ki célul s amelynek egyre bővebb irodalmi lecsapódásában a komoly figyelmet kívánó dolgozatok mellett szép számmal található már selejtéseket is, melyek nemcsak a tájékoztatlanságnak, hanem a politikának és a kiadó üzleti érdekének hangos jegyeit is magukon viselik. E. „módszertani kísérlet“-nek nevezi tanulmányát, mely kétség kívül komoly igénnyel lép fel. Makó város társadalomképét óhajtja megrajzolni a „modern társadalomtudomány módszerével“. Nem akar teljes „városkép“-et nyújtani, hanem csak a társadalmi viszonyokat vizsgálja s e tekintetben sem törekszik teljességre, mert csak a város legnagyobb rétegének, a parasztságnak társadalomleírásával foglalkozik. Külön fejezetet — bár csak négy oldalnyit — ad a „történeti fejlődés“-ről, de egyébként minden korunkat érintő megállapítását és felismerését is esetenként a multba igyekszik ágyazni. S ha elismerjük is, hogy az írónak a parasztváros társadalmi életének megfigyelésére éles szeme s mondanivalóinak előadására úgynevezett „jó tolla“ van, azt sem hallgathatjuk el, hogy — s ez a legtöbb hasonló munkának is hátrányos jellemzője — történelmi alapvetése hiányos és adatszerűtlen, melyből a mult érzékelhető valósága megfoghatatlanul kisiklik. Az ilyen kijelentések: „a régi stílu paraszt osztályöntudat legfőbb eleme bizonyos kiegészülés érzése, amely fölfelé belenyugvó lojalításban testesült meg“, vagy: „a rendi társadalom szerkezete az összes életviszonyokat meghatározta, minden közvetlen egymásrahatás háttérbeszorításával“ nem igen többek az elme és szó oly játékainál, melyeknek legtöbbszőr fordítottjai is éppen ilyen szépen hangzanak. Az olvasó a történelem valami impresszionista elnagyolását, komoly felszámolásának hiányát érzi, mikor lépten-nyomon „régőbbi parasztindividualizmus“-ról, a „mult parasztsága“-ról, „régebben“-ről, a „multban“-ról hall s még jó, ha kiérezheti a sorokból, hogy ez a „régí“ és „mult“ a „jobbágykor“ volt és nem például a 70—80-as évek kora, melyre ilyen címen szintén talál utalásokat. Végül is az a benyomásunk, hogy az író inkább „érzi“ és elgondolja a multat, mint ismeri és tudja. S ezt annál inkább hangsúlyozni kívánjuk, mert történeti irodalmunkban ma már található a modern társadalom- és falukutató alapul lerakható tájékoztatást, ha tennivalók történetíróinkra e téren még jócskán várnak is. Bár így a történeti alap, mely nélkül pedig megnyugtató társadalomrajzot a mai viszonyokról sem lehet nyújtani, jobbadán megfoghatatlan, E. munkája gondolatkeltő, figyelmet érdemlő és a további fejlődésre alkalmas „kísérlet“, melynek közreadásával a kiadványsorozat szerkesztője éppen ezért nem végezt érdemtelen munkát. Végül szerkezetéről még ezt: a túlságos tagolás (60 oldalon 31 fejezet) szétporlódásra és szükségszerűen ismétlésekre vezet.

Szabó István.

Hobus, Gottfried: Wirtschaft und Staat im südosteuropäischen Raum 1908—1914. Eine Bearbeitung nach den amtlichen Akten des Wiener Aussenministeriums. (Schriften der Deutschen Akademie, Heft 20.) München, 1934. 8°. 206 l. H. könyve kizárólagosan az Osztrákisch-erchischer Bundesverlag kiadásában megjelent 8 kötetes aktapublikációra (Österreich—Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914) támaszkodik. Könyvében azonban nemcsak a politikai történet eseményeivel foglalkozik, hanem a politikai történetet áthelyezi közgazdasági síkba s az akkori külpolitikai viszonyokat gazdasági érdekeltségek harcával igyekszik megmagyarázni. Célkitűzését könyvének előszavában pontosan és érthetően megadja (ez a stílusbeli precizitás egész könyvére jellemző): „Die Arbeit ist ein Versuch, das Problem der Wechselbeziehungen zwischen Wirtschaft und Politik zu ergründen.“ Mivel ez a probléma legjobban a Balkánon kísérhető figyelemmel, ezért választotta kutatása tárgyául az osztrák-magyar külpolitikát. A magasabb diplomácia iratait erre a legjobb forrásnak tartja. Előszavában összefoglalja azokat az eredményeket, amelyeket a politikai és gazdasági élet érintkezési felületének vizsgálata közben vont le. 1. A szóbanforgó években a Monarchia politikai okokból kénytelen volt erejét tisztán gazdasági téren kifejteni. 2. Ezért a Monarchia kénytelen volt az egyetlen expanziót elbíró területre, a Balkánra irányítani erőit. 3. Az entente-államok reakciója erre a ténykedésre hatalmi-politikai jellegű volt. 4. A Monarchia ezért akarata ellenére politikai védekezésre kényszerült s mivel egyik fél sem engedett, a háború elkerülhetelenné vált. A világháború az entente-államok hatalmi erővonalait erősíti meg. A Monarchia hatalmi erővonalai a Balkán-tér (Balkan-Raum) adottságainak megfelelőek voltak mindaddig, míg a Monarchia súlypontja Bécsből Budapestre nem toldott át. A délkeleti „Raum“ addig nem nyeri vissza természetes egyensúlyát, míg Ausztria nem egyesül Németországgal.

Két utolsó megállapítása miatt kell részletesebben foglalkoznunk könyvével. A munka nyilvánvaló tendenciával készült s ez a tendencia teljesen megfelel a kiadás évében (1934) fennállott német—osztrák viszonyoknak. Erről a principiumról és a németségben meglévő „jugendliche Kraft der Offensive“-ról bírálatot mondani nem a mi feladatunk ezeken a hasábokon, mivel politikai célkitűzésről van benne szó s nem történeti eseményekről. Azonban említett kell tennünk arról, hogy miként ítéli meg Magyarország szerepét a Monarchia külpolitikájában. H. szerint Magyarország tette lehetetlenné a Monarchia sikeres balkáni gazdasági politikáját azért, hogy a meggyezést Szerbiával és a trializmust általában lehetetlenné tette. Mentő körülménynek számít előtte az, hogy Magyarország agrár-állam volt s a trializmus az agrár-lakosság életstandardját erősen leszállította volna; Magyarországra nézve ez a többi országnál súlyosabb csapás lett volna magasabb kulturális színvonal miatt. Gazdasági ideológiában élén, csak pár odavetett mellékmondatban említi azt a másik motívumot, amely a magyarság számára a trializtikus megoldást lehetetlenné tette: a nemzetiségi kérdést. Örömmel olvassuk azonban objektív megállapításait Magyarország és Tisza háborús felelősségéről: „Tisza ist bezeichnenderweise gegen die Kriegsabsichten Berchtolds.“ (176. l.) Az osztrák—magyar—szerb viszonyról szólva láttuk, hogy H. szereti az általánosításokat. Általánosításainak, rövid, precíz külsejű megállapításainak talán tudatalatti forrásául a modern német politikai és szónoki irodalom szolgál.

Ez az általánosító készség leginkább bevezető és befejező soraiban jut kifejezésre.

Gazdasági élet és magasabb politikai viszonyát tárgyalva H. szembekeverült bizonyos szellemtörténeti problémákkal, azonban ezeket nem tudta megoldani. Problémája (a gazdasági és politikai élet kapcsolata) kiindulópontjának a francia forradalmat tekinti, hiszen ezekben az években szabadult fel az ember — mondja — „horizontális és vertikális” irányban. Ekkor kezdődött meg a politikai és gazdasági élet intenzív kapcsolata. Nem kell bővebben magyaráznunk, hogy itt legalább két évszázados tévedésről van szó. A nagyiparról talán még elmondhatnánk ezt, azonban a nagykereskedelemtől semmiesetre sem. Hasonlóan általánosítva képzei el a világháborúban résztvevő két hatalmi csoport kialakulását. Szerinte a központi hatalmak magukban hordtak bizonyos közösségi gondolatot, amely a világ súlypontját az emberen kívül képzelte el, míg a szövetséges hatalmak alapmotívuma az „Einzelligkeitsgedanke” (egysejtűség), azaz ők a világ súlypontját az emberben magában képzelték el. A tendencia nyilvánvaló: a liberalizmus és kollektívizmus állanak egymással szemben, meglehetősen nagyképu tudományos frazeológiába burkoltan. A Monarchia és Németország közösségi érzete, amit H. a középkori Reich maradványának tart, valóban fennállott, azonban nem humanitárius jelleggel, ahogy ő elképzei, hanem a feudalizmus maradványaként (különösen Poroszországban és Magyarországon). A liberalizmussal szemben elfoglalt álláspontja érthető, azonban általánosításai itt is zavart okoznak. Az entente-államok „Einzelligkeit”-szerűséget nem tudja összeegyeztetni a háború előtti orosz helyzettel s azt mint európai szemléletmóddal meg nem érthetőt, mint ázsiaiit igyekszik rövid pár sorban meghatározni. — Befejező soraiból látjuk, hogy közigazdasági tudása van s élesen meg tudja különböztetni a Raum-, Volks- és Zweckwirtschaft-fogalmakat, tisztán látja a politikának (emberi akarat) a térre (Raum) gyakorolt hatását. De H. mégsem történetíró. Mert: 1. elsievte általánosít, 2. a gazdasági és politikai élet vizsgálatánál teljesen mellőzi az állami és népi életnek velük szoros kapcsolatban álló egyéb funkcióit, 3. forrásanyaga egyoldalú, 4. az idevonatkozó történeti irodalmat nem ismeri. A német „Südostraumpolitik”-nak talán elismert tudományos harcosa válik belőle, azonban történetírónak nem tekinthetjük.

Ifj. Tóth András.

Ehnl, Maximilian: *Ergänzungsheft 9 zum Werke „Österreich-Ungarns letzter Krieg“*. (S.-A. der „Militärwissenschaftlichen Mitteilungen“.) Wien, 1934. 8°. 103 l. Az osztrák hadügyminisztérium és hadilevéltár kiadásában megjelent osztrák hivatalos világháborús történet e kiegészítő füzet az osztrák-magyar haderő szervezetét ismerteti 1914 nyarán. Áttekinthető, pontos táblázatok nyújtanak felvilágosítást az egyes ezredek elnevezéséről, hadkiegészítéséről, a helyőrségekről, a közös hadsereg, valamint az osztrák Landwehr és a magyar honvédség felosztásáról. A hadsereg sokféle nemzetiségű összetétele komoly nehézséget okozott a tisztikarnak a kiképzésnél. De ha ez s vele kapcsolatban a többnyelvűség katonai szempontból az összm monarchia összhadseregére káros hatással volt is, magyar szempontból a honvédség magyar vezényszavát még sem tarthatjuk csak „eine nicht selten hindernde Schwierigkeit”-nek. A táblázatokat bevezető rövid tanulmány számos új adattal emeli a füzet értékét.

Vácz Elemér.

Doberdói Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. VII. rész. Harcok és küzdelmek a trón birtokáért és a királyi hatalom helyreállításáért. Vencel, Ottó, Károly Róbert korszaka. 1301—1342. VIII. rész. I. (Nagy) Lajos korszaka. 1342—1382. Budapest, 1934. 8°. 136 l., 4 térkép; 216 l. A kor háborúit beszéli el B. sorozatokban megjelenő munkájának ez újabb két kötetében, nagyon is bő keretet adva hozzá a diplomáciai és politikai események részletes tárgyalásával. Az Árpád-ház kihalását a trón birtokáért folytatott hosszú harcok követték. A trónigénylők visszavonulása után Károlynak a főurak hatalmát kellett hosszú és nehéz harcok árán megtörnie; azután a gyökereikben még az Árpád-korba visszanyúló reformok keresztülvitelével Magyarország egész haderejét az ország és családja érdekeinek szolgálatába tudta állítani. A nagyhatalmi állás megvédése és kiterjesztése érdekében folytatta hadjárait Lajos király, amelyek során Magyarország addig gyakran csak névleges tartományait szorosabban fűzte az anyaországhoz s a lengyel korona elnyerésével Magyarország tekintélyét még inkább öregbítette. A nápolyi hadjáratok sem múltak el eredmény nélkül, ha maradandó sikert nem is biztosítottak. A dalmát városokért folytatott hosszú küzdelmek eredménye főleg a turini békének Velencére nézve igen súlyos feltételeiben nyilvánult meg.

A hadjáratok leírása után B. mindkét rész utolsó fejezetében a végeredményeket foglalja össze. Az ország hadseregének összetételét és eredőt vizsgálva megállapítja, hogy a katonáskodó várnépi elemek mindinkább háttérbe szorulnak, helyüket a királyi, megyei, főpapi, főúri bandériumok és a kiváltságos népelemek csapatai foglalják el, amihez még zsoldos hadsereg is járul. Lajos király, kinek hadseregét B. 200.000 főre teszi, a banderiális rendszert még továbbfejlesztette, úgyhogy a kisnemesi terhelő személyes hadbaszállást csak különös szükség esetén rendelték el. A hadviselés módjában nagy változások nem tapasztalhatók. A főcél továbbra is az ellenséges terület elpusztítása maradt, a hadakozás inkább apróbb csoportokra osztva, portyázásszerűen történik, az összes erők egy helyre történő felvonultatásának és a döntő harcnak elkerülése továbbra is jellemző. Stratégia és hadászati kombinációk még nem sok szerepet játszanak. A csatarend hármas tagolása több harcvonallal továbbra is állandó marad. Ismerteti B. a várak szerkezetét, építésmódját; a várostrom megfelelő hadiszerek hiányában inkább a kiegészítést célzó ostromzárra, mint a rendszeres vívásra volt alapítva, annál is inkább, mert a hadsereg zömét továbbra is a lovasság alkotta. A könnyű lovasság mellett egyre nagyobb szerephez jut a nehéz lovasság is, de a gyalogság is mindinkább szaporodik. A tengeren vívott harcokhoz a dalmát városok bocsátottak a király rendelkezésére gályákat. A védő és támadó fegyverek egyre tökéletesednek, a sisak, a páncél alakja változik; a nyugati hatás erősen érvényesül, főleg a lovagi intézmény és szokások erőteljesebb meghonosodásával. A hadak és hadjáratok költségeiről szólván megemlíti B. a kilenced rendezését is, melynek a dica mellett szintén hadiadójelleget tulajdonít. Az ősiség elrendelése szintén honvédelmi jellegű, célja a nemes családok hadviselő képességének fenntartása.

B. hadtörténetírói ereje a magyar hadtörténet e dicsőséges fejezeteinek tárgyalásában inkább elbeszélő, mint összefogó, szintetikus módon jut kifejezésre. A háborúk és csaták leírása annyira lekötöi és kimeríti figyelmét, hogy Magyarország hadereje összetételének, a hadi hatalom centrális és partikuláris megosztottságának részletes megvilágítását nem találjuk meg a munkában. A magyar

várszervezet kérdését, a királyi váraknak magánkezekre jutását és ezzel egyes érdekesoportok, családok hadierejének növekvő vagy csökkenő változását, a zsoldos, familiáris és serviens elemek szerepét alig érinti. Az Anjou-kor számos kérdését a legapróbb részletekig tisztázó történetíróknak, Pór Antalnak a hatása alól az irodalom bő ismerete mellett sem tud szabadulni, részben talán ezzel magyarázható az is, hogy az újabb irodalmat nem mindenütt veszi tekintetbe és eredményei ma már több helyen túlhaladtak. B. munkájának kiválósága a háborúk, hadjáratok, csaták aprólékos, részletes, kitűnő térképeken szemléltetett leírása. Az ezekhez fűzött megjegyzések és tanulságok széleskörű érdeklődésre tarthatnak számot.

Fekete Nagy Antal.

Winkler, Arnold: Österreichs Weg. Die ideellen und geschichtlichen Grundlagen des Staates. Wien, 1936. 8°. 167 l. A művelt közönségnek történetpolitikai iskolázottságot adni nem mai gondolat. Ranke, ki a mult század közepén először veti fel az eszmét folyóiratában, a Historisch-politische Zeitschrift-ben, „az igazi politika és igazi ítélet“ szükségét hirdeti s ugyanezt tették követői a legújabb időkig, nem kisebb emberek, mint Meinecke, Mareks, Ferrero vagy nálunk Szekffü. Politikai gondolkozásra próbálták nevelni a tömeget, arra, hogy „kiki tudatában legyen annak, minő összefüggés van a jelenlegi helyzet és a tegnapi, a történeti mult között, — amely utóbbtól függetlenül, csak saját doktrinákra támaszkodva a jelen soha meg nem állhat és nem állandósulhat“. Ma az egész irány veszélybe került, a történettudománnyal együtt. A fejlődést, a jelent mind ritkábban vezetik le a multból. Az egész történelmi mult a lomtár szerepét kezdi átvenni, melyből bármikor akármilyen adat előráncigálható gyökértelen politikai elgondolások megokolására. A történetírásnak meglévő gondolatokat kell tűzön-vízen át történetileg igazolnia; propagandisztikus eszközzé lesz.

W. könyve történetpolitikai tanulmány, a mai Ausztria eszmei és történeti alapjait akarja kimutatni. Egységes tárgyat felölöl előadás-sorozatot a nagyközönséghez, amit annakidején a közoktatásügyi minisztérium felkérésére tartott. Bár, mint a könyvhöz írt előszavában írja, a beszédek irányát nem szabták meg neki, a munkán erős propaganda-jelleg érzik. Mindjárt az elején kítüzi a bebizonyítandó s propagálandó célt, s minden adatát ennek szolgálatába állítja. Az önálló Ausztria létjogát és célját keresi, elfogulatlanul — mondja — mint osztrák-német. Önálló állam mindig külön haza is (Vaterland), ez a fogalom tehát sohasem vonatkozhatik egységesen minden németlakta területre. A Volkstumhoz való igazi hűség együtt öröklődik az apai földdel (Kulturverbundenheit) s az, aki apai jussáért harcol, egyúttal népiségét védi. „A nemzeti gondolat, a népiség kiemelése csak az illető nép független államában valósulhat meg.“ Ausztriának függetlennek kell maradnia, mert népisége különbözik a többi német törzsetől s csatlakozás esetén külön lelkisége halálra ítéltetnék. Nem jelenti ez a nagy német szellemi egységtől való különválást, Ausztria, mint a multban, úgy a jövőben is része ennek az egységnek, — de mint független, önálló állam, amelyiknek külön hivatása van: védeni a népességet a legveszélyesebb ponton, a keletről jövő folyton megújuló támadások ellen. Ez a küldetése azonban nemcsak német, hanem európai is, a népesség érdeke itt megegyezik Európáéval.

Ausztriát kötelessége teljesítésében legnehezebb feladatok elé a magyarság állította. Nemesak azzal, hogy — mint mondja — maga is támadta a népességet a kalandozásoktól kezdve, az Árpádok,

majd Mátyás és főleg a török idők alatt, amit Ausztriának s elsősorban Bécsnek kellett kivédenie, — hanem azzal is, hogy a Dunamedence középpontjában helyezkedve el, a medence vezetését megszerezni igyekezett. Ha ez megtörténhetik csak egyszer is a történet folyamán — mert szerinte ez sohasem következett be —, akár Mátyás idejében, akár később török segítséggel, menthetlenül a németiség romlását idézte volna elő. Ha Ausztria nincsen többé, a török-magyar csapatok egész Délnémetországot játszva birtokukba veszik s a németek lehanyaglása egész Európa elbalkániasodására vezetett volna. Talán még a tengerentúli földrészek fejlődése is más irányt vett volna.

A könyv célzatos és elfogult. Szerinte Ausztria a „Schild und Herz“ nemcsak a németiségben, de egész Európában. Bécs és Ausztria nyugatvédő szerepét erősen túlozza meg nem lévő veszélyek s a magyarságnak állandó, véres ellenségként való emlegetésével. És éppen a védőszerep révén nagyítja Ausztria jelentőségét is az európai szellemi életben. Az ilyen külsőséges, mechanikus és túlzó megokolások helyett mélyebb vonásokat is lehetett volna találni Ausztria történeti egyéniségének s szerepének kidomborítására.

Benda Kálmán.

Sobieski, W. : *Der Kampf um die Ostsee*. Leipzig, 1933. 8° VII, 269 l. — Znaniecki, F. : *The sociology of the struggle for Pomerania*. Toruń, 1935. 8°. 58 l. A Toruńban székelő Balti Intézet immár tízéves fennállása alatt hatalmas munkásságot fejtett ki. Eredeti célja, mint szabályai 2. pontjában olvasható : „Vizsgálja a Baltvidék gazdasági, politikai, nemzeti és egyéb viszonyait, Lengyelország érdekeinek szempontjából“. Első éveinek munkája Pomeránia lengyel kapcsolatainak felderítésére irányult, s intenzitásával a német Heimatforschungokra emlékeztet. Idevágó, túlnyomóan lengyelnyelvű tudományos kiadványsorozatai közül a „Balticum“ csoportban jelent meg S. áttekintő munkája ; a francia-, illetőleg angolnyelvű, népszerű „Balti Zsebkönyvtár“ kiadványai közt Z. rövid társadalomelemző fejtegetése. Előbbi a Nyugat-Pomerániáért vívott évszázados lengyel-német küzdelem történetét, utóbbi pedig e küzdelem mélyenfekvő okainak népszerű vázlatát adja. A lényeg nem ideiglenes politikai alakulásban, de különböző társadalomszerkezetek érintkezésében keresendő ; főfaktor a nem az állam (a XVII. századi svéd uralom nem maradandó), hanem a kulturális alapú nép és nemzet. A német népiség felülmaradását nem lehet race-alapokra visszavezetni, s pusztán a fensőbbes kultúra és államszerkezet hatására sem ; a küzdelem megindulásakor a német törzsek egyházi és birodalmi érintkezései expanziós lehetőségeket jelentettek a vérségi, exkluzív pomerán szervezettel szemben. (Z.) A Visztula-vidék őskultúrája szláv, szlávokat találunk az Odera torkolatvidékéig. E területen először a lengyel államterjeszkedés hatása érezhető, a német határgrofik hatásköre a Warthe vidékéig ér. Adalbert és Radzim térítései a lengyel fennhatóság következtében nem találnak ellenállásra (csak a Visztulától keletre élő független poroszok tanúsítanak erős ellenállást). A keresztény kultúrmunkában a németiség jelentékeny szerepet visz, de a kezdeményezés főördeme a lengyel uralkodóké. A lengyel hatás népileg kimutatható Kujávia és Danzig vidékének lakossága közt. A nyugati területeken azonban a korai lengyel hatást elmosza a XII. századi szász terjeszkedés, mely a lengyel állam meggyöngyülését kihasználja, s térítés címén, valóban földszerzés céljából a már keresztény pomerán hercegeket is hódolásra kényszeríti. A Lübeck—rigai

Hansa-útvonal kiépültével, s a dánok háttérbe szorulván, a partvidék is német kézre kerül. A politikai térfoglalás német településsel párhuzamos, ami a népi jelleget befolyásolja. Hasonló, bár nehezebb munkát végez porosz földön a német lovagrend; lengyel hatás itt is van, bár gyengébb, mint Pomerániában; a zárt német terjeszkedés elől azonban mind a lengyel, mind a porosz elem háttérbe szorul. A két német terület között Banzig vidéke is nehezen őrzi lengyeles jellegét, ami azonban végül zavaros politikai hullámzások, lovagrendi, svéd, brandenburgi befolyás, a Nagy Frigyes abszolutizmusában s főleg Bismarck tudatos denacionalizáló politikájában rejlő veszedelmek ellenére is megmarad. (S.)

A Balti Intézet ismertetett kiadványaitól a témaválasztáson talán túl is menő tendencia nem tagadható el. A széles megalapozottság azonban biztosította a tudományos értéket, amivel a propagandisztikus és benső öntudatfejlesztő hatás csupán párhuzamosan jelentkezik. Magunk részéről valljuk, hogy a tudomány az emberi élet szempontjából is csak addig jelenthet támasztékot, míg öncélúságát, objektivitását megőrzi, ugyanakkor azonban a fenti művek kapcsán is megállapíthatjuk, hogy szubjektív indítékok nem szükségszerűen válnak a tudományos kutatás rovására, leszögezvem egyben a Heimatforschung-szerű vállalkozások értékét és sokoldalú jelentőségét.

Elekes Lajos.

Simiand, François: Inflation et stabilisation alternées: le développement économique des Etats-Unis. (Des origines coloniales au temps présent.) Paris, 1934. Domat-Montchrestien. 8°. 257 l. Az Egyesült-Államok roppant arányú gazdasági fejlődésével, mely rövid 150 év alatt a kezdetleges mezőgazdaságot kapitalista vállalkozássá, a helyi fogyasztást szolgáló kézműipart standard árut készítő racionalizált nagyiparrá alakította, már számos amerikai és európai történeti munka foglalkozott. Mindezek a pénzügyre is kitértek, de csak mellékesen, nem olyan mértékben, ahogyan a fejlődésben játszott szerepe szerint megillette volna. S., a Collège de France tanára, a pénzügyi eszközök és a gazdasági fejlődés között fennálló összefüggéseket vizsgálja és az előbbi döntő szerepét, valamint sajátosan amerikai vonásait keresi. Munkáját a pénzügyi politika változásaihoz mérten öt korszakra osztotta. A gyarmati időkben a pénzügyi szükséglet a telepeseknek jórészt saját igényüket szolgáló földművelése mellett egészen csekély volt. A forgalmat az indiánok közt használatos kagylókkal bonyolították le. Majd az egyes államok *papírpénzt* kezdtek kibocsátani: az aranytermelő vidékeket ekkor még nem vették birtokba. A folytonos infláció azt a hitet keltette a lakosságban, hogy a kormány a pénzkibocsátással gazdagságot tud teremteni. Az angol parlament megtiltotta a pénzkibocsátást; az elszakadási mozgalom legfőbb erejét ebből a tilalomból merítette. A függetlenségi háborút a papírpénzzel vívták meg; az államcsődöt csak francia segítséggel tudták kikerülni. A háborút konjunktúra követte: az amerikai mezőgazdasági terményeket a fogyasztóképes európai államok jó áron vásárolták. Ezenkívül a pénzügyi és hitelpolitika a fellendülésnek sajátosan amerikai jelleget kölcsönzött, illetőleg biztosította a fejlődést. Az amerikai mezőgazdaság hitelből élt, amit Angliából kapott. A gazdaságát bármikor pénzze tevő farmer ebből az időből származik. Az állandó hiteligenyülés a közvéleményben megerősítette azt a felfogást, hogy a pénzhiány a szegénység jele. Ezért a mezőgazdák nem törődtek azzal, hogy papírpénzt vagy ércfedezettel bíró bankjegyeket kapnak. A papírpénz beváltásának

gondolata soha nem vetődött fel; az egyetlen kívánság az volt, hogy törvényes árfolyama legyen. A pénz egyedül mint forgalmi eszköz tekintették s azzal senki sem gondolt, hogy a papírpénz tulajdonképpen államadósság. A papírpénzkibocsátás a politikai szabadság legfőbb tartozéka lett. A pénzzaporítás az adósságok csökkenését volt hivatva szolgálni és Amerikában, tekintettel a nagyszámú adóra, a bukott adós üldözése népszerűtlenné lett. Az ércfedezettel bíró államjegyek és a szerződések szigorú megtartása az angol elnyomatással lett egyenlő. Ezek a sajátságos pénzügyi elvek a XIX. században, különösen ennek első felében, súlyos következményekkel jártak. Az egyre izmosodó nemzetközi áruforgalomban az amerikai termelés jelentősége folyton növekedett. Az export — ekkor még kizárólag mezőgazdasági nyerstermények kivitele — az európai piacokon bekövetkezett árcsökkenés folytán óriási veszteséggel járt; a farmerek fizetéseképtelenek lettek s ez a század első felében a kereskedelmi válságok egész sorát idézte fel. A század második felében lezajlott rabszolgafelszabadító háború ismét inflációt hozott. A „zöldhasú bankók“, az úgynevezett „Greenback“ mértéktelen szaporítását az amerikai közgazdaság jobban ki tudta használni, mint a gazdaságilag fejlettebb nyugateurópai államok bankjegyszaporítását az egyes országok gazdasági élete. Ezt a pénzügyi politikát a kaliforniai aranyleletek összevásárlása tette lehetővé. Az amerikai deflációs-inflációs pénzpolitika az ipari termelést a világpiacra dolgozó tevékenységgé fejlesztette. Az 1873-ban kitört nemzetközi válság a pártokat és a közvéleményt ismét az inflációs politika mellé állította. Az ismeretes „silver movement“, az ezüst revalorizálását célzó mozgalom az amerikai mezőgazdaság törekvéseivel mindenben megegyezett: a nyugat felé igyekvő farmerek hitelt követeltek s az infláció hívei most már papírdóllár helyett ezüstdóllár forgalombahozatalát sürgették. A mozgalom nem járt sikerrel, de az ezüsttermelők 464 millió dollárért ezüstöt vásároltattak az állammal. A kilencszázas évektől napjainkig tartó prosperitást a forgalomba került pénzmenyiség bősége táplálta. S. megfelelően bizonyítja, hogy a pénzmenyiség nem a gazdasági fejlődéssel arányosan emelkedett, hanem fordítva. Ez ennek a szempontokban gazdag könyvnek rövid foglalata. Összefoglalóan megállapítja, hogy az U. S. A. az infláció jegyében született s azóta pénzügyi politikája a körülményeknek megfelelően hol az inflációt, hol a deflációt alkalmazza. A pénzhigítást azonban sohasem a fogyasztás költségeire, hanem a gazdasági fejlődést szolgáló beruházásokra fordították, bízva a jövőben; közvetlen hasznát mindig a munkások látták. Az infláció az amerikai gazdasági életben fejlődést jelentett, mivel a fellendülés eddig a világgazdaság mozgalmával nem volt ellentétes irányú.

Ungár László.

Gauchat, Patritius O. M. Conv.: Hierarchia catholica medii et recentioris aevi. Vol. IV. Monasterii (Münster, Westf.), 1935. Libreria Regensbergiana. 4°. XV, 418 l. Az egyháztörténelemmel csak legtávolabbi vonatkozásban is álló nemzetközi tudósvilágnak nagy eseménye ennek a kötetnek megjelenése. A katolikus világ-egyház legfőbb méltóságainak, pápáinak, bíborosainak, püspökeinek a legrégibb multtól a jelenig nyúló ismerete mindennemű egyháztörténetírásnak elemi alapfeltétele és szilárd támasza. Ezt igazolja Gams Pius 1873-ban megjelent *Series Episcoporum c. úttörő*, hatalmas művének a közelmúltban történt újrainyomása, továbbá G. elődje, Eubel Konrád minorita atya három kötetének (*Hierarchia catholica medii aevi*) két kiadása. Gams munkájának előkészítésekor még nem

volt megnyitva a vatikáni levéltár, s így ő csaknem kizárólag nyomtatásban közzétett anyagra támaszkodott. Munkája mindenképen nagy emberi teljesítmény volt és máig is nélkülözhetetlen, de az adatoknak akkora tengerébe a rendelkezésre álló anyagban levő hézagok, hiányok és tévedések, a közreműködők különfélesége s a kereszténység egész történeti szereplését felölelő óriási időhatár miatt természetesen sok pontatlanság és téves megállapítás is vegyült. Gams munkájának használatát továbbá az a körülmény is zavarja, hogy a főpapi székek betöltésénél nem tudta művében következetesen végigvinni a kánoni választásnak és főként a pápai megerősítésnek, illetve kinevezésnek az egyháztörténet számára egyedül helyes, bár nem egyedül fontos szempontjait, s így sok esetben nem nyerhetünk belőle tiszta képet. Ezért Eubel a vatikáni levéltárban végzett önfeláldozó kutatással új alapokra fektetve kiegészítette és a lehetőség szerint kijavította, bővítette Gams könyvét. Tollából három nagy kötet látott napvilágot, s ezek a Vatikánban fennmaradt forrásoknak megfelelően 1198-tól kezdődően a XVI. század végéig adják a katolikus hierarchiát a hivatalos vatikáni iratok alapján. Eubel nélkülözhetetlenül fontos művét a minorita rend Brettle Zsigmond által folytattatta. Ő azonban hat évi megfeszített munka után megbetegedett, s a nagy feladat így a fiatal G. vállaira hárult. G. 1930-ban kezdte meg munkáját és öt évi fáradhatatlan bűvárkodás után megjelentette a méltán várt Hierarchia negyedik kötetét. Ez a pápák uralkodási rendjéhez alkalmazkodva 1592-től 1667-ig terjed.

G. majdnem teljesen Eubel módszere szerint járt el az új kötet megírásában. A dolog természetének megfelelően persze új forrásokat használt, legfőképpen a Congregatio Consistorialis anyagát, a Dataria és a Brevék Titkárságának levéltárát. A könyv első részében a pápákat adja, s mindegyik alatt közli az általa kinevezett bíborosokat. Majd pedig az egyes bíborosi címek alá csoportosítva sorolja fel időrendben a bíborosokat. Ezt kiegészíti a bíborosok családi és keresztnevének jegyzékével, végül a függelékbe felvett vicekancellárok, az Apostoli Kamara és a Bíborosi Kollégium főbb tisztségviselőinek nevével. A kötet zömét azonban igazában a mű második fele alkotja. Ebben az összes pátriarkai, érseki és püspöki székek latin betűrendjében adja anyagát. Minden püspöki székhely neve alatt Eubel módszere szerint négy oszlopban közli a tudnivalót. Az elsőben szól a főpapi szék megüresedésének módjáról, a másodikban az új főpap teljes nevét és egyházi méltóságát, a harmadikban pápai kinevezésének, illetve megerősítésének időpontját, a negyedikben a vonatkozó levéltári forrást közli. Minden püspökséghez bő jegyzetek is tartoznak. Ezek egyrészt a püspökség állapotáról tartalmaznak egykorú tudósítást, másrészt a kinevezésben kifejezésre juttatott kötelezettségeket és személyi adatokat sorolnak fel. Itt szól vitás kérdésekről, s idézi a megfelelő irodalmat. Hazánkat illetően a jegyzetekben tér ki a XVII. században oly gyakran előforduló, szentszéki megerősítéssel nem rendelkező főpapokra. A munka végén érseki tartományok alá csoportosítva kapjuk a püspökségeket, végül két mutatóban az anyanyelvi elnevezés betűrendjében és családi nevük szerint foglalja egybe a főpapi székeket, illetve személyeket.

A munka beosztásáról és módszeréről már az első kötet óta vitázott a tudományos világ, s Eubel, Brettle és G. is behatóan megbeszéltek e kérdést az illetékes szaktérfiakkal, de Brettlének rendkívül fáradtsággal járó és csalódáshoz vezetett új próbálkozása után G. és tudós tanácsadói végül mégis a régi mód követése mellett döntöttek. Arról ugyanis, hogy a mű teljes (tehát nemcsak római)

levéltári és könyvészeti felszereléssel irassék meg, a munka óriási méreteit tekintve eleve le kellett mondani. De ez egyébként sem lehetett cél. Magyar szempontból G. alkotása nagy figyelmet érdemel, mert még legjobb egyháztörténeti könyveinkből is rendszerint hiányzik püspökeink kánoni províziója, s jobbára csak a királyi „kinevezés“ jön számba. Ekként a jelen munkában megkapjuk a kérdés másik oldalát, ami — ámbár a való helyzet sokszor nem ez után igazodott — mégis alapvetően fontos. G. iparkodott többhelyt magyar köteteket is figyelembe venni és nagy dicséretére legyen mondva, magyarul is megtanult annyira, hogy könyveinket szótárral használhassa. A jelen kötetet, Gams művét és egyházmegyei névtárainkat, valamint feldolgozásainkat egybevetve arra a megállapításra jutottunk, hogy önmagában véve egyik sem kielégítő és hibátlan. Ellenben G. jelen műve és még megjelenendő kötetei nagy és nélkülözhetetlen segítséget jelentenek annak a célnak elérésére, amelyet már 35 évvel ezelőtt sürgetett a Századokban (1902, 273. l.) Fraknoi: a magyar Hierarchia Catholica megszerkesztésére.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok. Az Institutio négyszázados évfordulójára írták a debreceni M. Kir. Tisza István-Tudomány-egyetem református hittudományi karának tanárai és doktorai. Debrecen, 1936. 8°. 461 l. Az európai eszmetörténetnek és gyakorlati következményeiben az újkor politikai történetének is egyik legnagyobb kihatású eseményét ünnepli ez a külsejében és tartalmában egyaránt imponáló kötet, amely igen magas fokon mutatja be református theológiai tudományosságunkat. Emlékkönyvet kétféle módon lehet szerkeszteni. Vagy tárgyilag csak lazán, esetleg éppenséggel össze nem függő, pusztán az alkalom által összehozott tanulmányok együttes kiadása formájában, vagy pedig ugyanazt a tárgyat részleteiben, különböző szempontok szerint megvilágítva. Alig kétséges, hogy amikor egy történeti személy vagy esemény emlékét akarjuk irdalmilag megünnepelni, az utóbbi szerkesztési mód van helyén. Egy jól szerkesztett emlékkönyv az emlékezés tárgyának egész historikumát élénk állítja, ideális esetben a tudománynak pillanatnyilag utolsó szava a kérdésben, amely teljes, minden oldalú tájékozást nyújt. Ez a Kálvin-emlékkönyv ehhez az ideálhoz igen közel jár. Kálvin, az Institutio keletkezése, sorsa és jelentősége teljes egészében kibontakozik a figyelmes olvasó előtt a tanulmányok során, anélkül, hogy külön dolgozatok foglalkoznának akár Kálvin részletes és összefoglaló szellemi portréjának és életútjának megrajzolásával, akár a kálvinizmus, helyesebben a Kálvintól induló reformáció fejlődéstörténetével. A történészt, aki a kötetben a magyar reformáció történetéhez is talál egy sereg adatot, különösebben érdekelni fogja Lang Ágost — az egyetlen külföldi, német szerző — tanulmánya az Institutio forrásairól, azután Csánky Benjáminé, aki a kálvini gondolatvilág legmélyebb és középponti elemét, predesztináció-tanát fejti ki nagy részletességgel s végigvezet a predesztináció gondolatának egész fejlődésén a keresztyénségen kívüli kezdeteitől Kálvin formulálásáig. Révész Imre most is a magyar reformáció történetére vonatkozó nagyszabású és döntő jelentőségű eredményeit gyarapítja „Méliusz és Kálvin“ címen, párhuzamot vonva a debreceni nagy-hatalmú püspök és Genf városkormányzó reformátora között, megállapítva az alkati rokonság és a kálvini hatás mértékét is. Őt tanulmány kifejezetten a magyar egyháztörténelem körébe vág (Ferenecz Károly: A missziói felelősség nyomai a magyar református keresztyénség első századában, az egykorú theológiai irodalom alapján;

Nagy Géza : A belmisszió nyomai az erdélyi református egyház régebbi történetében ; Miklós Ödön : A holland kálvinizmus elvi állásfoglalása a magyar protestantizmus gyászévtizedében ; Tóth Endre : Pápa város plébánosa és Kálvin Institutiója ; Payr Sándor : Testvéri közösség magyar protestáns énekeskönyveinkben) ; a legutolsóban Varga Zsigmond adja „A magyarországi közkönyvtárak értékes bibliai gyűjteményeinek ismertető leírását a XVI. század végéig“. De nemcsak a felsorolt tanulmányok bírnak teljes történelmi érdekekkel, hanem a többi kilenc is mind, bár jobbára látszólag merő teológiai szempontból tekintenek tárgyukra : a modern történet-szemlélet kitágította a történelem fogalmát és megtanította arra, hogy az események legbensőségesebb szellemi motívumaiban és szellemi tartalmában keresse megértésüket. **Joó Tibor.**

Tárca.

Lukcsics József †

1875—1937.

Férfikora delén, váratlanul távozott az élők sorából. Töretlen, hatalmas alakja éppen úgy megmarad emlékezetünkben, mint ahogy munkáival megörökítette nevét nemcsak a veszprémi egyházmegye annaleiseiben, de a magyar egyháztörténelmi irodalomban is.

Lukcsics József a veszprémmegyei Kertán született 1875 február 4-én. Az egyházi pályára lépett és 1897-ben pappá szentelték. Püspöke, báró Hornig Károly, nemcsak széles látókörű Maccenas, hanem maga is tudós volt, aki éles szemmel ismerte fel a tudományos munkára alkalmas és a pártfogásra érdemes tehetségeket. Lukcsics Józsefben is az ő éles szeme találta meg a veszprémi egyházmegye hivatott történetíróját. 1900-ban Rómába küldötte, hogy ott a Fraknoi Vilmos által alapított Magyar Történelmi Intézetben Fraknoi útmutatásai szerint folytassa a veszprémi püspökség középkori történetére vonatkozó római oklevelek összegyűjtését és kiadását. Lukcsics József négyéves római munkájának gazdag és becses gyümölcsei maradtak. Elkészítette a veszprémi püspökség római oklevéltárának III. és IV. kötetét (Budapest, 1902—1907) és gazdag anyagot gyűjtött a XIV.—XV. századi magyarországi pápai adózás történetéhez. Történettudományunk nagy kárára ez a gyűjtése — amelynek körvonalairól számol be a középkori pápai adókönyvekről szóló tanulmánya (Budapest, 1908) — éppen úgy kéziratban maradt, mint ahogy nem jelentek meg a magyarországi inquisitio történetére, valamint Kapisztrán Szent János csodáira vonatkozó kutatásai sem.

Rómából hazatérve a Pázmány-Egyetem könyvtárának tisztviseelője lett. A veszprémi püspökök kronológiájának kritikai összeállítása, a veszprémi egyházmegye könyvészetének gondos elkészítése, a veszprémi káptalan XVI. századi történetének meg-

írása a főbb állomásai annak a tudományos munkának, amelyet Lukcsics József ez években végzett. 1909-ben a Pázmány-Egyetem hittudományi karán az egyháztörténelem tanszékének tanárává nevezték ki. A katedra Lukcsics József számára a munkakör kibővülését jelentette. Folytatta addigi kutatásait, azonkívül vállalta Karácsonyi Jánossal és Kollányi Ferencsel együtt a magyarországi reformációra vonatkozó egyháztörténelmi emlékek gyűjtését és kiadását, történettudományunk igen nagy kárára azonban ebből a nagyfontosságú vállalatból csupán egy kötet, az V. jelent meg (Budapest, 1912). A világháború véget vetett ennek a nagyjelentőségű vállalatnak, mint ahogy ketté szakadt ekkor Lukcsics József tudományos munkássága is. Teljesen megváltozott viszonyok között cserélte fel 1922-ben az egyetemi tanszéket a veszprémi káptalan kanonokságával. Tette ezt mindenestre azzal a tudattal, hogy egyháztörténetírásunkban marandót alkotott és hogy új munkaköre, ahová kitüntetésképen magával vitte az egyetemi nyilvános rendes tanári címet, nem a pihenés, hanem a munka területe lesz számára. A káptalan gazdasági ügyein kívül ellátta az egyházmegyei főtanfelügyelő aprólékos gondokkal járó teendőit is. Sokirányú egyházi működésének jutalmául nyerte el 1934-ben a pápai prelátsusi méltóságot. Úgy látszott, hogy az életben még sok munka vár reá, amidőn a Mindenható rövid betegsége után 1937 március 18-án elszóltotta ebből a világból.

A Magyar Történelmi Társulat tudományos munkásságának elismeréséül 1911 március 16-án választotta igazgató-választmányának tagjává. Folyóiratunk hasábjain jelent meg Zsigmond király kiváló diplomatájáról, Uski János veszprémi püspökről írott, methodikai szempontból mintaszerű tanulmánya (1908-i évf. 1—28. l.).

Fraknói Vilmosnak volt a tanítványa, de, és ez nyilván bécsi egyetemi tanulmányainak volt az eredménye, mesterének szellemes, olykor mégis pontatlanságra vezető könnyedsége nélkül. Minden munkáját az anyag lehető teljes összegyűjtése, az irodalom pontos ismerete és módszeres, szabatos feldolgozás jellemzi. A századeleji pozitívista magyar történetírás egyik legképzettebb munkása volt, aki a magyar egyháztörténelmet méltán vezette tovább korszerű tudós felkészültséggel a nagy elődök nyomdokain.

Emlékét elismeréssel és kegyelettel őrzi a magyar történettudomány.

Tóth László.

Lukcsics Pál †

1892—1937.

A közös emberi sors ismét elragadta a magyar történetírásnak egyik legszorgalmasabb és leglelkesebb kutató munkását.

Kutató lelke a köveket kereste, rakta össze a magyar történet nagy épületéhez. Már első munkája, Schwartner Márton életrajza nagyrészt ismeretlen levéltári adatokon felépített biografikus munka és korrajz. Érdeklődése mindinkább szülőmegyéje, Veszprém megye területére vonzotta és itt kifejtett munkássága szerencsésen egyesíti magában a történeti megalapozottságú monográfiát és a korunkban eléggé elhanyagolt egyháztörténetet. (A vásárhelyi apácák története. — A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. — A veszprémi székeskáptalan levéltára.) Olaszországi levéltári kutatásainak eredményei is (Az esztergomi főkáptalan a mohácsi vész idején. — Szent László legendája. — XV. századi pápák oklevelei. I. k. V. Márton pápa) nagyrészt szintén az egyháztörténet területére esnek, de értékes adatokat szolgáltatnak a magyar zsoldosok olaszországi szerepléséhez is. Fáradhatatlanul igyekezett mennél több ismeretlen anyagot, levéltári forrást közkinccsé tenni. Ismertette a gróf Zichy család szélyi levéltárát általános és családtörténeti szempontból, kiadta a Zichy okmánytár XII. kötetét. Vidéki levéltárakban kutat, a Felvidék levéltárait járja, gyűjti a Liptó megye területére vonatkozó középkori okleveleket, de messze szétágazó munkássága és érdeklődése mellett is mindig visszatér fő céljához, Veszprém megye történetéhez. A súlyos betegség már ágynak döntötte, de a kikerülhetetlen halál teljes tudatában is tovább dolgozik, hosszú időre szóló, fokozatos megvalósításra szánt terveket készít vármegyéje okleveles anyagának kiadására, történetének részletkérdéseiben való tisztázására és folyóirat megindítására.

Lukcsics Pál halála percéig hivatott őrhelyén maradt. Levéltárakban és könyvtárakban gyakran felbukkanó hatalmas alakja örökre eltávozott közülünk, de kell, hogy tervei, elgondolásai az arra hivatottak között megerősödjenek, kezdeményezései bő termést hozzanak. Emlékét megőrizzük, szorgalma, kitartása példakép marad számunkra! Fekete Nagy Antal.

Patek Ferenc †

1889—1937.

A kopsorsóját körülálló gyászolóknak csak egy sávja tellett ki történetkutató társaiból. A háború utáni historikus nemzedék már aligha tudta lemérni, ki volt, még kevésbé, hogy kivé lehetett volna. A gyász elsősorban a miénk, azoké az évjáratoké, melyek a világégés előtti utolsó esztendőkből vágtak neki az életnek, az ötven felé közeledő s egyre fogyatkozó triariusoké. A meghaltak sorában mi voltunk a lesújtottak.

Mintegy harminc esztendeje, hogy elindultunk. Messziről már készült az orkán, de mi fénylőnek, melegítőnek éreztük a

napot : a mi reggelünk napját. Az akkori egyetemi falak halották ma már naivnak tetsző, fiatalos, de egész lélekkel vívott vitáinkat, melyek búcsúzkodásokkal sűrűn megszakított, de véget érni nem akaró, néha hajnalig húzódó sétákban végződtek. Eredményeket nem igen hoztak, de drága kincsünk a reájuk emlékezés. Akkor tanultuk megismerni és nagyrabecsülni azt a sokoldalú műveltséget, nagy tudást, eredetiséget és elmebeli finomságot, ami felejthetetlen halottunknak már akkor sajátja volt s mely tulajdonságoknak csak töredékét örökítették meg azok a dolgozatok, melyek a magyarországi templárius rendtartomány felbomlásáról, az Árpádok és Anjouk családi összeköttetéséről és egyéb témákról napvilágot láttak. Annak a nemzedéknek, melyhez tartozott, közös sorsa nyilvánult meg ebben a kiesésben, de az övé talán mindenkiénél inkább. Jött a háború, a forradalmak, az anyagi és lelki elnyomorodás. Egyre vártuk, hogy sűrűbben sercenjen meg kezében a toll ; ő mindinkább elhallgatott. S most már hiába várunk. A huszas évektől egy új Patek Ferenc bontakozott ki előttünk, a magyar élet restaurálásának rajongója. Minden idegével állott annak az eszmének szolgálatába, melyet meggyőződése szerint a legtöbb árulás ért s melynek diadala nélkül nem remélt feltámadást. Sokan azt hitték, hogy politikussá lett ; akik előtt megnyílt a szíve-lelke, tudták, hogy nem. Tanult, olvasott, dolgozott tovább, de úgy érezte, hogy a Szent Korona tevékeny szolgálata nem fér össze egyéb szerepléssel. Egyelőre nem ; majd a Húsvét, a Feltámadás után. És Virágvasárnapján meghalt.

Az öregedő emberben valahogy bánattá válik a visszaemlékezés. Mindig ; — hátha még olyan kezet érez hirtelen elhidegülni, melynek szorítására joggal büszke volt. A sírját körülállók közül ki tudta átélni az Apostol büszke himnuszát, a halál fulánkjának és győzelmének semmiségéről ? Dermedt lélekkel láttuk eltűnni a jólsmert baráti arcot s hiába éreztük, hogy tulajdonképen hálátlanok vagyunk, tele volt a szívünk keserűséggel. Pedig hálátlanok és kishitűek voltunk, mert már ott a temetőben meg kellett volna köszönnünk a Gondviselésnek, hogy nemzedékünk minden terhe és balsorsa ellenére voltak szép napjaink, volt gazdag ifjúságunk s abban és azóta olyan barátaink, mint Patek Ferenc. Szeretettel őrizzük emlékét.

Tóth Zoltán.

Lap		Lap
260	<i>Hobus, G.</i> : Wirtschaft u. Staat im südosteuropäischen Raum. (<i>Ifj. Tóth A.</i>)	264
261	<i>Ehnl, M.</i> : Ergänzungsheft zu : „Österreich-Ungarns letzter Krieg“. (<i>Vácz E.</i>)	265
262	<i>D. Bánlaky J.</i> : A magyar nemzet hadtörténelme VII—VIII. (<i>Fekete Nagy A.</i>)	266
263	<i>Winkler, A.</i> : Österreichs Weg. (<i>Benda K.</i>)	267
264	<i>Sobieski, W.</i> : Der Kampf um die Ostsee. (<i>Elekes L.</i>)	268
	<i>Znaniiecki, F.</i> : The sociology of the struggle for Pomerania. (<i>Elekes L.</i>)	
	<i>Simiand, F.</i> : Le développement économique des Etats-Unis. (<i>Ungár L.</i>)	
	<i>Gauchat, P.</i> : Hierarchia catholica medii et recentioris aevi. (<i>Vanyó T.</i>)	
	Kálvin és a kálvinizmus. (<i>Joó T.</i>)	

Tárca.

TÓTH LÁSZLÓ : Lukcsics József †	269
FEKETE NAGY ANTAL : Lukcsics Pál †	270
TÓTH ZOLTÁN : Patek Ferenc †	271

SZÁZADOK 1917—1936. ÉVFOLYAMAINAK TARTALOMMUTATÓJA MEGJELENT.

Összeállította : **dr. VÁ CZ ELEMÉR.**

A Magyar Történelmi Társulat hetvenéves fennállása alkalmából elhatározta a „Századok“ utolsó 20 évfolyama tartalommutatójának kiadását s az összeállítás munkájával *dr. Vá cz Elemért* bízta meg.

Az új tartalommutató magában foglalja : 1. az 1917—1936. évfolyamokban megjelent cikkeket és könyvismertetésekét szerzőik betűrendjében, 2. a névtelenül, álnév és jegyek alatt megjelent cikkeket, 3. a nekrológokat az elhalálozottak betűrendjében, 4. az ismertett könyvek címét a szerzők betűrendjében. Rendszerében és beosztásában tehát teljesen Pelz Bélának a „Századok“ 1867—1916. évfolyamairól készült hasonló összeállítását követi, azzal szerves egészset alkot s vele együtt hiánytalanul élénk tárja a Történelmi Társulat folyóirata 70 évfolyamának gazdag tartalmát.

A 115 lapra terjedő füzet **bolti ára 3 P.**, a Történelmi Társulat tagjai a **TITKÁRI HIVATALBAN** (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.) **2 P 30 f-es kedvezményes áron** szerezhetik meg.

**A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
LEGÚJABB KIADVÁNYA**

**AZ 1848-IKI
POZSONYI TÖRVÉNYCIKKEK
AZ UDVAR ELŐTT**

A nagyszabású munka a korszakalkotó 1848.-i pozsonyi törvény-
cikkek bécsi sorsát tárgyalja s közli a történeti bevezetés alapjául
szolgáló fontosabb iratokat.

KÁROLYI ÁRPÁD

művészi feldolgozásban tárja az olvasó elé, hogy milyen fogad-
tatásra találtak az 1848.-i pozsonyi országgyűlés törvényjavasla-
tai a bécsi udvar és hatóságok, elsősorban az udvari kancellária
országgyűlési bizottsága és az állami konferencia részéről.

A közel 400 lapra terjedő kötet bolti ára 12.— P, a MAGYAR
TÖRTÉNELMI TÁRSULAT tagjai a Társulat titkári hivatalá-
ban (I. Vár, ORSZÁGOS LEVÉLTÁR) 8.— pengős
kedvezményes áron szerezhetik meg.

**A Magyar Történelmi Társulat újkori forrás-
kiadvány-sorozatában a legközelebb megjelenik**

**A TÓT NEMZETISÉGI KÉRDÉS
1848—49-BEN**

A hatalmas, kétkötetes mű anyagát

S T E I E R L A J O S

a tót kérdés kitűnő szakértője gyűjtötte össze s gondos ki-
adásban adja közre alapos történeti bevezetés kíséretében.
Az első kötet a tótok részvételét tárgyalja az 1848/49-es
szabadságharcban, a második kötet az előadás alapjául
szolgáló fontosabb iratokat közli.

A két, egyenként mintegy 45 ívnyi terjedelmű kötet

BOLTI ÁRA EGYÜTT 40 PENGŐ.

**A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉNYES ÁRON 30 PENGŐÉRT SZEREZ-
HETIK MEG A TÁRSULAT TITKÁRI HIVATALÁBAN.
(ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, BUDAPEST I., VÁR, BÉCSIKAPU-TÉR 4. SZÁM.)**

51533

SZÁZADOK

**A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE**

**A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR ÉS HAJNAL ISTVÁN**

**LXXI. ÉVF. 7—8. SZÁM. 1937. SZEPT.—OKT.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1937.**

Tartalom.

	Lap
RÉVÉSZ IMRE : Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570—71-ben.	273
KOSÁRY DOMOKOS : Perczel Mór feljegyzései	304

Történeti irodalom.

IORGA N. : La place des Roumains dans l'histoire universelle. I. k. Ism. : <i>Elekes Lajos</i>	323
SZENTPÉTERY IMRE : A bölcsészettudományi kar története. Ism. : <i>Hajnal István</i>	329
Pamiatke Trnavskej Univerzity 1635—1777 Spolok Sv. Vojtecha. Ism. : <i>Murarik Antal</i>	332
Trnavský Sborník. K 300. výročí založení university v Trnavě vydala Učená Společnost šafaříkova v Bratislavě. Ism. : <i>Murarik Antal</i>	332
DUBRAVEC, ŠTEFAN : Apologetika a kontroverzistika na bývalej katolic- kej univerzite v Trnave. Ism. : <i>Murarik Antal</i>	332
VILIKOVSKÝ, JAN : Verše o přesídlení university z Trnavy do Budina. Ism. : <i>Murarik Antal</i>	332
Diplomatarium Italicum. Ism. : <i>Vanyó Tihamér</i>	338
KÁROLYI ÁRPÁD: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Átdolgozta Well- mann Imre. Ism.: <i>Gyalókey Jenő</i>	342
Tanulmányok Budapest multjából. V. k. Szerk. NÉMETHY KÁROLY és BUDÓ JUSZTIN. Ism. : <i>Gyalókey Jenő</i>	342
Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma. Ism. : <i>Gyalókey Jenő</i>	342
Törökholdtság-korabeli okmányok a M. kir. Hadilevéltárban. Ism. : <i>Gyalókey Jenő</i>	342
BISCHOFFSHAUSEN, SIGISMUND Frh. v.: Zur Zweihundertfünfzigjahrfeier Budas. Ism. : <i>Gyalókey Jenő</i>	342
BANFI, FLORIO : Nel CCL° anniversario della liberazione di Buda dai Turchi. Ism. : <i>Gyalókey Jenő</i>	342

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére:
Budapest, VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettudományi, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként
kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú posta-
takarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. bel-
ügyminiszteri számvevőszéki főtanácsosnak lakáscíme: Budapest,
VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570—71-ben.

(Újabb adalékok Debrecen János Zsigmond-korabeli
lelki válságához.)

1. „Debrecen lelki válsága 1561—1571.“ c. tanulmányomban¹ régi és új adatok összekapcsolásával s tágabb eszmetörténeti távlatba helyezésével kimutattam, hogy ez a város, mielőtt, főként a Méliusz Péter munkásságától megalapozottan, a magyar református keresztyénség egyik központjává lett volna, körülbelül egy évtizedig tartó lelki háborgáson esett át s ennek során közel állt hozzá, hogy unitáriussá váljék, sőt, hogy anabaptista rajongás és egy münsteri ízü vallásos-társadalmi forradalom sodorja magával.

Bármily gondosan igyekeztem összegyűjteni, csoportosítani és értelmezni az idevonatkozó gyér adatokat, egyikük mégis elkerülte a figyelmemet, annyira, hogy tanulmányomban egyáltalán nem érvényesíthettem, holott igen fontos láncszem lehetett volna a Debrecen 1570 körüli szellemi forrongásaira vonatkozó okfejtésemben. Így utólag kell pótolnom ezt a sajnálatos hiányt.

Szolgáljon mentésemül, hogy egy olyan adatról van szó, amely tudományos irodalmunkban több mint hatvan esztendeje ismeretes ugyan, de Debrecennel kapcsolatos jelentőségére *egyetlenegy* kivétellel senki rá nem mutatott tudomásom szerint.

Fraknói Vilmos tette először közzé² Gyulai János debreceni rektor egyetlen csonka példányban ismeretes művéből³

¹ Századok, 1936. és külön is, bővítve, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában (mint székfoglaló értekezés) Budapest, 1936.

² A hazai és a külföldi iskolázás a XVI. században. (Budapest, 1873.) 190. l. — Megjegyzem, hogy Bartholomaeides J. L. (alább idézendő művében) már 1817-ben is tudott és írt valamit az itt tárgyalandó esetről, de *rosszul*, mert Félegyházi Istvánt és Tamást *egy* személynek vette, amivel először még Fraknóit is félrevezette.

³ OPHNOS Ecclesiae Debrecinae De Morte Clarissimi Theologi Dn. Thomae Felegihazii Debrecini . . . Debrecini, Typis Rodolphi

Félegyházi Tamásnak, a bibliafordító debreceni rektornak, majd lelkipásztornak Gyulai följegyzette részletesebb életrajzi adatait s ezek között azt, hogy 1570-ben elhagyta debreceni rektori állását s ugyanilyen hivatalra Kolozsvárra ment, ahová a debreceni iskolai ifjúság is követte; egy év múlva azonban diákjaival együtt visszatért debreceni rektorságába, ahonnan rövid idő múlva ugyanottani lelkipásztorságra lépett elő.

Fraknóinak jórészt ma is nélkülözhetetlen könyvét a kutatók azóta rengeteget forgatták, ez az adat azonban — talán azért is, mert a szerző csak pótlékképpen, már a nyomtatás alatt illeszté be művébe — csodálatosképpen senkinek sem szűrt szemet. Eddigi tudomásom szerint Kanyaró Ferenc volt az egyetlen kivétel: ő is (ha nem csalódom) csak 1906-ban¹ hívta fel a figyelmet ennek az adatnak rendkívüli jelentőségére az unitárius eszmék akkori terjedése szempontjából: hiszen ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy az antitrinitárizmus ellen azon években legádázabban küzdő Méliusz ellen maga a közvetlen felügyelete alatt álló debreceni iskola is fellázadt, fiatal és tudós rektorával az élén; az összeütközésből szakítás lett, Félegyházi elfogadta a kolozsvári iskola vezetésére való meghívást — *ami akkor természetesen egyúttal az antitrinitárius hitvallás elfogadását is jelentette* —, s az, úgy látszik, nagyon népszerű embert diákjai is követték Kolozsvárra. A debreceni tanácsnak csak egy év múlva sikerült Félegyházit és diákjait visszanyernie — természetesen újból változtatott hitvallással.

Kanyaró Ferenc azonban, az egyébként sok értékes könyvészeti és irodalomtörténeti kutatást végzett nagyszorgalmú unitárius szerző vallásfelekezetiileg az ő korához mérten szinte példátlanul erős elfogultságban szenvedett: nemcsak a hangja vált, különösen a reformátusokkal szemben, évről-évre szenvedélyesebbé, hanem állításait és következtetéseit is egyre nagyobb mértékben sugalmazta és torzította egyoldalú vallásos lelkesedése a saját felekezete iránt s más felekezetekkel, de legfőképpen a reformátussal szemben érzett határtalan vallásgyűlölete.² Ez volt a főoka annak, hogy

Hofhalter (1586). R. M. K. II. 194. — Egyetlen csonka példánya (az utolsó levele hiányzik) az Erdélyi Múzeumban, fényképmásolata a debreceni Tisza István Tudományegyetem egyháztörténeti szemináriumában.

¹ Keresztény Magvető XLI. (1906) 201. l. és Magyar Könyvszemle 1906. 309. l.

² Így pl. képes volt Pokoly Józseffel vitázva komolyan állítani — ugyanabban a „Dávid Ferenc“ c. tanulmányában, ahol a

különösen más vallásfelekezetekhez tartozó kutatók részéről az írásai — kivált az élete végefelé keletkezettek — rendszerint még annyi figyelemben sem részesültek, amennyire pedig, új adataikkal s olykor helytálló következtetéseikkel, tárgyias tudományos szempontból rászolgáltak volna. Ezt a szóbanforgó adatát pedig éppen a református egyház-történetírás sehogyan sem tudta beleilleszteni abba a képbe, amely benne a Méliusz Debrecenének az unitárius áramlattal szemben tanúsított „törhetetlenségéről“ régtől fogva kialakult. Így esett aztán, hogy még ahol fölfigyelték is Kanyarónak erre a közlésére s ahhoz fűzött következtetésére,¹ olyanformán intézték el, hogy „hibás szempont jut kifejezésre“ benne.² Ehhez járult az a körülmény, hogy mind a Gyulai-féle Threnos, mind pedig a Félegyházi életére vonatkozó másik egykorú, bár amazokkal nem egészen egyértékű forrás,

Félegyházi dologáról is beszél —, hogy a *Karácsony György* (a „*felekezeti ember*“) *hada tulajdonképpen a Méliusz igazgatásainak volt a gyümölcse; ő akart ezen az úton világi hatalomhoz jutni!* (Keresztény Magvető 1906. 151—155. l.)

¹ „... Debrecenben csaknem egészen üres marad a „fényes“ főiskola az 1570/71. iskolai évre. Maga a tősgyökeres debreceni igazgató, Félegyházi Tamás embereli meg magát, Méliusz vasjárma alatt immár lelke mélyéig elgyötört. Fölszedi diákjait s elviszi egy szekérkaravánnal Kolozsvárra, hol az ebrudon kivetett protestáns pápa komor szelleme még a setét kőfalak közt sem retteggett már egy árva lelket sem“. Ker. Magvető 1906. 201. l. (Együttal némi ízelítő Kanyaró stílusából!)

² Ezt S. Szabó József mondja (Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben a reformáció korában. Debrecen, 1924. 39. l.) Kanyarónak a Magyar Könyvszemle 1906. évf. 309. lapján olvasható megállapításaira (Méliusznak „megmaradt diákjait is, eltérő gondolkodásuk miatt reverzálásra kellett kényszerítenie. Közben a fejedelem halála jobb reménységbe ringatta. A Kolozsvárra ment tanulók is visszatértek az iskolai év végével. Tanítójuk, Félegyházi Tamás újból elvállalta a romladozott debreceni főiskola vezetését“). S. Szabó e megjegyzése egyébként annyiban maradandólag találó, hogy Kanyarónak a Méliusz-kikényszerítette diákreverzálisokról szóló állítása nem egyéb, mint félreértése Szűcs István: Debrecen sz. kir. város története (Debrecen, 1871—1872) általa idézett helyének (II. 552. l.), ahol Szűcs arról beszél, hogy Méliusz egy „Patkó Mihály nevű hallgatóját“ kényszeríté reverzális adására. Szűcs azonban a „hallgató“ szót itt nem újabb, „diák, főiskolai hallgató“ értelmében, hanem abban a régi magyar biblikus-református értelemben használja, mely a Szűcs korában még eléggé gyakran előfordult: t. i. a lelkipásztor templomi gyülekezetének tagjait (ma ú. n. „híveit“) nevezték „hallgatóinak“. *Patkó is csak ilyen értelemben volt a Méliusz hallgatója* (ld. Debrecen lelki válsága c. tanulmányom különnyomatának 50—51. lapját). Kanyaró ellenben a „hallgatót“ modernül értelmezvén, azonnal vérmes következtetést vont ki belőle. Ettől megválva azonban, amit e helyt mond a Félegyházi-esetről, az éppúgy megáll, mint a Ker. Magvetőben olvasható közlése.

Félegyházi testvéröccsének, Istvánnak és másoknak együttesen megjelent hosszabb-rövidebb sirató versezetei¹ csak egyetlenegy példányban maradtak korunkra, még hozzá, különösen 1918 óta, nem is nagyon könnyen hozzáférhető gyűjteményekben. Kanyaró állításának a forrásokból való ellenőrzése tehát még azoknak sem esett nagyon a kezük ügyébe, akiknek talán szeget ütött a fejébe ez a dolog. Magamnak a figyelme is csak Gál Kelemen újkeletű, jeles kolozsvári unitárius kollégiumtörténete² nyomán terelődött rá a kérdésre. A két főforrást végigtanulmányozva s a belőlük meríthető tanulságokat egyéb adatokkal s a Debrecen 1570 körüli lelki válságáról általam már megelőzőleg megállapítottakkal egybevetve, kétségtelenül való ténynek kellett elismernem Félegyházi Tamás 1570-i kolozsvári kirándulását és azt, ami nélkül ez meg nem történhetett volna: lelki fordulását. Micsoda földrengés rázhatta meg Debrecenben a református keresztyénségnek még alig két évtizede lerakott fundamentumait, hogy lelkésztárs és előkelő polgár mellett, rajongó és háborgó néptömeg mellett a tulajdon iskolája

¹ Epicedion In Obitum Theologi Clarissimi . . . Domini Thomae Felegyhazii . . . Witebergae, Typis Clementis Schleich, Anno MDLXXXVII. (R. M. K. III. 768. sz.) Egyetlen teljes példánya a marosvásárhelyi református kollégium könyvtárában. Hitelesített kéziratos másolata a debreceni Tisza István Tudományegyetem egyháztörténelmi szemináriumában. — Félegyházi Istvánnak, aki 1586—87-ben wittenbergi egyetemi hallgató, 1587—88. debreceni rektor volt, Gyulai Threnosában is van egy, testvérbátyját sirató rövidebb (a kiadvány végén levő, tehát csonka) epicediuma. A két Félegyházi és Gyulai János életrajzi adataira nézve ld. Szinnyei: Magyar írók élete és munkái megfelelő kötetein, meg a Zoványi J.-féle Theologiai Ismeretek Tárán kívül S. Szabó J. összeállítását is: Nagy S.: A debreceni református kollégium I. (Debrecen, 1933) 390—393. l. — Itt jegyezzük meg, hogy az Epicedionban olvasható versezetek közül egy, az „Inspicis hanc molem . . .“ kezdetű (B, levél), mely, úgy látszik, magától Félegyházi Istvántól való, szóról-szóra megvan Bod Péter Hungarus Tymbaules-e (Nagyenyed, 1764) 29. lapján is; egy másik pedig, úgy látszik, Cibrédi Mihálytól, a „Thomas ille Dei Vates . . .“ kezdetű (C levél), olvasható, jelentéktelen eltéréssel, Bod Magyar Athenás-a (Nagyszeben, 1766) 83. lapján is. Abból, amit Bod az Athenásban Félegyháziról ír, különben is látszik, hogy az Epicediont forgatta, a Threnost viszont nem ismert. Egyébként Félegyházi István, Epicedionának a debreceni tanáshoz intézett előszavában, azt mondja, hogy rajta és az ő füzetébe írt társain, valamint Gyulai Jánoson kívül még Csorba István is írt sirató versezetet a testvérbátyjáról. Azonban Csorbának (aki bizonyára azonos a R. M. K. III. 766. sz. wittenbergi 1587-i, szintén gyászverseket tartalmazó kiadvány egyik szerzőjével) ezt a Félegyházi Tamást sirató versét nem ismerem.

² Gál K.: A kolozsvári unitárius kollégium története I. (Kolozsvár, 1935) 13—16. l.

s annak ifjú és nagytehetségű vezetője is szembefordult Méliusszal és magárahagyta őt az átszakadt gáton!

2. Félegyházi Tamás Debrecenben született s tanulását is az itteni iskolában kezdette meg.¹ Igen fiatalon indult külföldi tanulmányúttjára a tehetségével korán kiemelkedő ifjú: meglátogatta Krakkót, Boroszlót, majd innen, Meissen tartományon keresztül, Wittenberget kereste föl.² Itt 1564

¹ Mindössze ennyi az, amit a kútfők alapján mondhatunk. Debreceni tanulásáról csak ennyit tud a Threnos (B—B₂ levél):

Ergo tener sacras postquam transmissus ad artes,

Intrasti patriae limina clara Scholae.

Protinus ingenuae mentis bona signa dedisti,

Infigens animis prima elementa tuis:

Inde pares inter viguisti, namque recorder

Indole nec quisquam te meliore fuit.

(Ezt mind a megszemélyesített debreceni ekklézsia beszéli el!)

A legelső biztos dátum Félegyházi Tamás életében wittenbergi beiratkozásának napja: 1564 január 18. (Fraknói i. m. 190. l., v. ö. J. L. Bartholomaeides: Memoria Ungarorum, qui in universitate Vitebergensi... studia confirmarunt. Pest, 1817. 44. l.). Hogy az egyetem anyakönyvébe e napon beírt „Thomas Debrecinus“ övele azonos, azt egészen bizonyosnak tekinthetjük a magyar bursa anyakönyvébe való egyidejű beiratkozásából „Thomas F. Debrecinus“ név alatt (Thury E.: Iskolatörténeti adattár II. Pápa, 1908. 18. l.), s azonkívül a wittenbergi beiratkozásnak ezt az évszámát igazolják, visszakövetkeztetés útján, a Threnos alább ismertető életrajzi adatai, illetőleg azoknak időrendje is. *Minden egyéb*, 1564-et megelőző s egyes encyklopaedikus és egyéb művekben szereplő évszám, pl. hogy 1542 körül született volna, vagy hogy Debrecenben 1557—61 közt tanult volna stb., csak pusztá következtetésen alapul. Annyi valószínű, hogy külföldre indulásakor *legfőljebb* húsz év körül járhatott, mert még csak „legénytoll pelyhezett“ az állán:

Mox ubi signatae tenera lanugine malae,

Altius humanas te monuere vices,

(a „vices“ szó a nyomtatványban kézírással van — helyesen — javítva, eredetileg nyomtatott alakja, sajtóhibából, „vires“ lehetett)

Orbe alio positas statuisti quaerere Musas,

Vota nec eventus luserat ista suus. (Threnos B₂.)

Debrecen mind a két fő kútfő többször említi a Félegyházi-fiúk pátriájának. Dr. Zoltai Lajos szíves közlése szerint az 1586—93. években a debreceni városi jegyzőkönyvek is többször említenek ház- és telektulajdonos Félegyházi-családot. Nagyon valószínű mindezek szerint, hogy Félegyházi Tamásban kell látnunk a debreceni iskolának *legelső* ismertnevű tanulóját.

² Nam patrios linquens longe post terga penates,

Immensas procul hinc ausus es ire vias:

Ergo recedenti patria tibi, linquitur altus

Carpatus aëriis qui petit astra jugis.

Visitur Ausonii celeberrima regia Gracchi,

Regia, quam rapidis Vistula lambit aquis.

január 18-tól három éven át folytatta nagyon szorgalmas tanulását: főként bibliai tanulmányokkal és a két szent-írási nyelvvel foglalkozott.¹ Már ezirányú érdeklődésében megnyilatkozik tehát a későbbi bibliafordító. De legújában

Inde Silesiacae permense jugera terrae
Praebuit hospitium regia Bresla tibi.
Alluit hanc plenis urbem niger Odera ripis,
Odera, par amni magne Tibisce tuo.
Misniacis tandem superatis finibus, Albim
Saxonicum, latis conspicias ire vadis.
Conspicias, et laeta currentem voce salutas,

(a nyomtatványban a „currentem“ szó kézírással — helyesen — javítva, a nyomtatott „currentum“-ról, ami sajtóhiba),

Hic fuerat longae meta petita viae.
Qui madido postquam vidit tua lumina vultu,
Coepit arenosis tardius ire vadis.
Coepit, et extollens caput udum, talibus infit:
Perge: eris Ungariae gloria magna tuae.
Nec secus ingresso muros, plausere sorores
Leucorides, totis quam celer Albis aquis. (Threnos B₂.)

Annyit tehát e naív és nyakatekert késő-humanista dagályon át is világosan megmutatnak e sorok, hogy 1. Félegyházi Tamás Krakkót és Boroszlót csak *meglátogatta*, ott nem tanult (egy, már református szellemű itthoni képzést kapott nagydiáknak e két helyen nem is volt már akkor mit keresnie: amott akkor már a humanista reformszellemtől többé nem befolyásolt, erősen római katolikus, emitt, a boroszlói *nem* egyetemi rangú iskolában, szigorú lutheri szellem uralkodott) s általában nem is tartózkodott egy-egy évig; 2. Odera-melletti Frankfurtban pedig *egyáltalán nem is járt* Félegyházi, ezt csak a Boroszló mellett is elfolyó Odera emlegetéséből kohlta — hirtelen, átfutó egyszeri elolvasás után — Fraknói Vilmos. (Frankfurt akkor még lutherkövető egyetemére különben is éppoly kevésbé lett volna értelme tanulni mennie, mint a másik két helyre; de egyébként is — nézzünk a térképre! — mekkora vargabetű lett volna az o.-frankfurti út, amikor egész utazásának nyilván Wittenberg volt a célja!) — Itt jegyzem meg, hogy nem tudtam megállapítani a rendelkezésemre álló irodalomból, vajjon a Krakkót állítólag alapított *Krakus*, *Krak*, vagy *Krok* nevű mondai hősnek az itáliai Gracchus-sal való azonosítása Gyulai János saját leleménye-e, vagy máshonnan vette. Annyi kétségtelen, egyfelől a Visztula, másfelől a „regia“ emlegetéséből, hogy Krakkóról van szó.

¹ Quid memorem quanta hic tractaris sedulus artes
Cura? qua linguas sedulitate duas.

Saepius ad pingues tibi mos vigilare lucernas,
Et studiis tota nocte vacare fuit.

Praecipue evolvens sacrorum oracula vatum:
In studiis multum est optima scire sequi.

Unde tua, Israël puris de fontibus hausta
Doctrina, in pretio convenienter erat.
Sudasti hic patiens incommoda plurima, donec
Gramine ter tellus, ter nive tecta fuit.

Praeclaris tandem studiis feliciter auctus,
Es patriis iterum redditus inde focis. (Threnos B₂.)

azt is tudjuk, hogy itt forgatta, bizonyára igen nagy érdeklődéssel, Kálvin genfi utódjának, teológiája hűséges terjesztőjének és továbbfolytatójának, Beza Theodornak azt az 1554-ben, Genfben kiadott híres művét (De Haereticis a civili Magistratu puniendis Libellus, adversus Martini Bellii faraginem, et novorum Academicorum sectam), amelyben ez Castellio Sebestyénnek (Martinus Bellius), a század egyik legfüggetlenebb gondolkozójának, Kálvin ellen a Servet-ügyből kifolyólag intézett, keresztyéni idealizmustól, de személyes gyűlölettel is fűtött éles támadását igyekezett kivédeni, erőnek erejével bizonyítani akarva, hogy igenis a keresztyén világi hatóságnak a jus gladii-t is igénybe lehet, sőt kell vennie az „eretnekekkel“ szemben. Az ifjú Félegyházi Bezának ezeken a fejtegetésein — teológiailag amúgy is egyetértvén velük — úgy látszik, annyira föllelkessedhetett, hogy a könyvet sajátkezű ajánlással 1566-ban megküldte ajándékba Méliusz Péternek, akinek hasonló gondolkozását az „eretnekek“ jogosult világi megbüntetéséről bizonyára már debreceni diákkorából jól ismerte és akinek talán lekötöztette és — mint fiatalember a nem sokkal idősebb, nagytudású és viharzó szentvedélyű püspöknek — valószínűleg őszinte csodálója is volt.¹

Wittenbergből hazakerülvén, az akkor már elég jó hírnévű mezőtúri iskolának lett egy esztendeig népszerű rektora ; mindenfelől gyűlt iskolájába az ifjúság.² Ámde szülővárosa már egy esztendő múlva hazahívta és a maga iskolájának élére állította.³ Két esztendeig működött Debrecenben olyan

¹ Jenei F. : Félegyházi Tamás könyvajánlása Méliusz Péterhez. Győri Szemle, 1935. 199. l. Figyelmeztetésemre a szerző szíves volt magánlevélben helyesbiteni a közleményében foglalt amaz állítását, hogy a bejegyzés dátuma 1555 volna. A helyes dátumú szöveg — amelyet a szerző egy lekötöztető szívességgel részemre készítettett fényképmásolattal is igazolt — a következő :

*Clarissimo viro D. Petro Melio pastori eccle :/
siae Debreciensis Thomas Feleghazi mittit. 1566.*

A könyv később valamiképen a Naprágyi Demeter, a századfordulón Erdély ellenreformációs róm. kat. püspöke tulajdonába került ; egyéb könyveivel együtt jelenleg a győri székesegyház régi könyvtárában van. — Félegyházi Tamásnak más kezeírását ezen a bejegyzésen kívül mindmáig nem is ismerjük.

² *Redditum ut exceptit Thurinum mollibus ulnis,*

Coepisti ingenii promere dona tui.

Protinus accelerans hinc inde aurita juvenus,

Gymnasii complet tecta diserta tui.

Teque bonas discit Rectore fideliter artes,

Dum bis sena semel sydera [!] Phoebus obit. (Threnos B₂.)

Usa ego legitimo mihi te mox jure reposco,

Iure sibi natum si petit ulla parens.

sikeresen, hogy Magyarország minden részébe kerültek ki a keze alól tudós és hálás tanítványok.¹ Ekkor — *tehát 1570 elején vagy legalábbis első felében* — (1564 jan. 18—1567 Wittenberg; 1567—1568 Mezőtúr; 1568—1570 Debrecen! A Threnos mindenütt kerek esztendőket emlegetvén, néhány hónapnál nagyobb eltolódás nemigen lehet az egyes időszakokban) — *Kolozsvárra hívják meg az ottani iskola vezetésére. El is megy s vele megy a debreceni iskola ifjúsága, elannyira, hogy azalatt Debrecenben teljességgel megszűnik az iskola munkája.*² Szülővárosa már egy év múlva vissza is hívja s újra a maga iskolájának teszi igazgatójává.³

Gymnasii clavum nostri tibi dedo regendum,

Porrectum mira sedulitate regis. (Threnos B₂.)

A továbbiakban meglehetősen általánosságokkal el van mondva, milyen kitűnően tanított és nevelt Félegyházi Debrecenben.

¹ Inde viris doctis, qui te didicere magistro,

Totius Hungariae pars nulla vacat,

Qui tua sincere mecum scio funera flebunt,

Absit enim ut gratum hos pectus habere negem.

Mox ubi bis proprium confecit Cynthus axem,

Clara tui passim fama laboris erat. (Threnos B₃.)

² Ergo suos ad te legatos Claudia misit,

Claudia Daciaci janua firma soli.

Ambivique tuos precio precibusque labores,

Obtulit et ludi fraena regenda sui.

Assensi, proprioque meo de jure recessi,

Te paulum gremio cedere passa meo.

Ne mea nempe mihi lucem fax splendida soli

Spargeret, hoc animi est lividioris opus.

Protinus aufugiunt te discedente Camoenae,

Usurae hospitio Claudia culta tuo.

Visa enim sum certe (nec enim piget ista fateri)

Nullam illo prorsus tempore habere scholam.

Erdély ifjúsága mohón szította be tanításait, olvassuk a továbbiakban, úgyhogy:

Praecipue fueras hoc Claudia lumine felix,

Claudia Romanis heu modo praeda lupis. (Threnos B₃.)

A kolozsvári iskolát Gyulai csak költői szabadsággal s tán némi debreceni helyi hazafiságból nevezi „ludus“-nak, mert az a kolozsvári iskola, amelynek Félegyházi előtt Szikszai Fabricius Bazil, Károlyi Péter, utána pedig Sommer János, mind igen kiváló tudósok voltak a rektorai, semmiesetre sem állhatott alacsonyabb fejlődési fokon, mint a debreceni, amelynek viszont „gymnasium“-ként emlegetése e korban még — amikor a gymnasium-on több tanszékű, néha csaknem egyetemi fokú magasabb iskolát értettek általában — szintén nem más, mint költői túlzás.

³ Fecerat assiduus plenum Sol cursibus annum

Jamque tui praesens meta laboris erat,

Cum mea te reducem mox rursus epistola poscit,

Redditus et Matri postmodo Natus eras.

Gymnasii positos paulo ante scholarcha capessis

Fraenos, et solita dirigit hosce fide. (Threnos B₃.)

Ez ennélfogva 1571 elején vagy első felében történhetett ; de inkább a legelején, mert a Threnos szerint Félegyházi visszatérése után két év múlva Méliusznak — akinek halála napját : 1572 december 15., egyebünnen pontosan tudjuk — utódjává lesz a debreceni lelkipásztorságban, ami magának a nagy elődnek volt utolsó akarata.¹ Tizenhárom esztendeig működött aztán ebben az állásában ; tizennegyedik esztendejének az elején,² hosszas megelőző betegeskedés s egyéb szenvedések után, talán a várost dúlt pestis ragadta el³ 1586 január

¹ Obliquum peragrans donec bis Cynthus orbem
Attulit emeritae praemia militiae.
Melius interea naturae debita Magnus
Solverat, heu quas sum tum quoque passa vices.
Melius Ungaricae decus indelebile gentis,
Melius istius gloria summa loci.
Ille tuas noscens virtutes, ore supremo
Te successorem iusserat esse suum.
Iusserat, et bene sit monitis pro talibus illi
Sive illum coelum seu paradus habet.
Namque, meas rexti, rexti heu, diligenter habenas,
Iudicio falsus nec fuit illè suo. (Threnos B₃.)

Az, hogy Méliusz „akár a mennyben van, akár a paradicsomban“, finom és talán kissé irónikus célzás a debreceni püspöknek Sztárai Mihállyal lefolyt nagy vitájára a boldog lelkek halálutáni és ítéletelőtti tartózkodási helyéről. Ezt a vitát Méliusz ifjabb kortársai — Károlyi Péter, de maga Félegyházi is, — méltán meddőnek, illetőleg helytelen kérdéscsőltéveséből kiindulónak ítélték. Ld. Méliusz és Kálvin c. tanulmányom (Erdélyi Múzeum, 1936. és külön is; Erdélyi Tudományos Füzetek 85. sz. Kolozsvár, 1936) 5. fejezetét, valamint *Félegyházi Tamás* fejtegetéseit „Az keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás. . . “ c. műve 1583-i kiadásának (R. M. K. I. 202., a szerző életében megjelent *utolsó*, bővített kiadás) 103—105. lapján.

² Jam quartum decimo superaddere ceperat [!] annum
Sol vagus, ut noster tu moderator eras,
Divina enarrans sacrorum oracula vatum,
Quamvis continuis tu premerere malis. (Threnos B₃.)

Hogy Félegyházi egyúttal a debreceni egyházmegye esperese is lett volna (amint néhol olvassuk), arról az egykorú kútfők nem tudnak. Az imént idézett sorokban olvasható „moderator“ kifejezést még akkor sem lehetne „esperes“-nek magyarázni, ha nem a megszemélyesített debreceni ekklezsia, hanem a debreceni és debrecenvidéki lelkészek szájába volna is adva.

³ Ld. Czaholius (Czaholyi) János (Cibrádi Mihállyal együtt Félegyházi István wittenbergi diáktársa, ld. Thury i. m. II.25. l.) előszavát az *Epicedionhoz* (A₂) :

Carmine lugubri dum defles funera fratris,
Quem rapuit nuper pestis acerba tibi,
Tristis es. . .

Valamint Félegyházi István előadását testvére végéről u. o. :

Viribus exhaustis tunc durus crescere morbus
Caepit [!], et in fragili corpore pestis atrox. (B.)

A Debrecenben akkor dúlt pestisjárványról a Threnos is részle-

hó 16-án este 9 óra tájban.¹

3. Az előadottakból minden kétséget kizárólag kiderül, hogy Félegyházi a debreceni iskola ifjúságával együtt 1570-

tesen megemlékszik, de azt mondja, hogy Félegyházi akkor halt meg, amikor már a járvány megszűnt:

Vix tumuli traxere situm, vix herba recentes

Obduxit loculos; vix siluere rogi,

Vix lacrymis oculis siccare prioribus udos

Evalui; nova cum causa doloris adest. (A₃)

A Threnos általában *sehol nem is mondja*, hogy Félegyházi is a pestisnek lett volna áldozata s nem állítja ugyanazt a városi jegyzőkönyv alább közlendő bejegyzése sem. Viszont azonban Félegyházi István határozottan állítja magáról, hogy ott volt testvére halálos ágyánál s részletesen előadja szomorú búcsúzkodásukat (Epic. B levél), tehát mégsem igen írhatta minden alap nélkül az ő régóta beteg testvére halálának közvetlen okául az akkortájt dühöngött járványt. A dolog végtére is egyremegy, hiszen az akkori orvosi ismeretek és gyakorlat mellett sem egy járvány megszűntének megállapítása nem volt könnyű, sem annak megtudása, hogy valaki pestises időben csupán „post hoc“ halt-e meg, vagy egyúttal „propter hoc“ is. — Magyary Kossa Gyula adatai szerint (Ungarische Medizinische Erinnerung, 1935) a nagy európai pestisjárvány Magyarországon és Erdélyben az 1585—1588-as években dühöngött; ugyanannak Magyar Orvosi Emlékek c. műve II. kötetében (1929) közölve van Szamosközy Istvánnak e nagy pestisjárványról s az azt megelőzőt éhínségről szóló leírása (179—181. l.) s ebben az olvasható, hogy a Konstantinápolyban már három évvel ezelőtt fellépett pestis hazánkba 1586-ban jutott el; ugyane mű III. kötetében Ecsedi Báthory István egykorú levele szintén az 1586-i esztendőt emlegeti „dögös üdö“-nek (251. l.). Viszont Bartha Boldizsár Chronicája (Debrecen, 1666) szerint az 1585-ik esztendőben volt az, amikor „az Erdély s Magyarországi helyekkel ez Váras-is (t. i. Debrecen) kostolta az Istennek kettős sullyos ostorát, az éhséget, és dög halált“ (4. l.). A debreceni városi jegyzőkönyvek 1585-ből hiányzanak, 1586-tól már nem szólnak a járványról; azonban Magyary Kossa Gyula hálásan vett szíves magánközlése szerint sem ez, sem pedig az a körülmény, hogy a jegyzőkönyv és az 1586-i debreceni kiadású Threnos nem a pestist mondja Félegyházi Tamás halála okának, *nem jelenti még föltétlenül azt, hogy pestis akkor már Debrecenben egyáltalán nem is lett volna*. Különösen az élenkebb kereskedelmi forgalmú városoknak nagy érdekükben állott az ilyen „dögös üdöben“ mielőbb belevinni a köztudatba, hogy *náluk a járvány már megszűnt*, holott a valóságban bizony még bőven kerültek pestis-esetek (ezért az egyes városok nem is bíztak egymás ilyen híradásaiban, hanem külön kémekeket küldtek ki a való helyzet megállapítására, ld. M. O. E. II. 119—120. l.). Úgy látszik, emellett bizonyít az is, hogy a *debreceni* kiadású Threnos nagyon erősen kiemeli a pestis megszűntét s egy szót sem szól Félegyházi halálos betegsége mibenlétéről; viszont a *wittenbergi*, egy évvel későbbi kiadású Epicedion egész elfogulatlansággal emlegeti Félegyházi halála okául a pestist.

¹ A Threnos címlapja szerint „hora 9. vespertina“; az Epicedion-é szerint „inter octavam et nonam vespertinam“; a városi tanácsjegyzőkönyv illető kötetének 13. lapján pedig 1586 január 17-éről a következő bejegyzés olvasható:

ben csakugyan Kolozsvárra vándorolt, csakugyan elfogadta az ottani iskola rektorságát, és csakugyan eltöltött ott egy esztendőt, amikor azután visszatért Debrecenbe.

Viszont Félegyházinak ez a kétszeres helyváltoztatása éppen abban a két esztendőben nem történhetett más okból, csak egyedül azért, mert Félegyházi a debreceni lelki forrongás hatása alatt maga is áthajlott az unitarizmushoz s így képtelen volt Méliusszal tovább együtt dolgozni. Ahogy a szentháromságtanhoz erősen ragaszkodó Szikszai Fabricius Bazilnak és Károlyi Péternek nem lehetett maradásuk kolozsvári iskolamesteri állásukban az attól a tantól már elhajló plébános, Dávid Ferenc mellett néhány évvel azelőtt¹ — úgy nem lehetett megmaradnia Félegyházinak sem Méliusz mellett.² El lehet képzelni, micsoda irtózatossal felháborodással vehetett tudomást az izzólelkű püspök-lelkipásztor az ő csöndes, buzgó, tudós és nagyhatású, addig föltétlenül megbízható orthodoxiájának gondolt rektora hirtelen nézetváltozásáról — éppen a válság tetőpontján, amidőn Erdélyben már minden veszni látszott, Debrecen alatt a fekete ember „szent“ hada gyülekezett s magában Debrecenben is föl emelte fejét a teológiai s talán a társadalmi bomlás. Méliusz bizonyára még ebben a kétségbeesett helyzetben is vállalta volna iskolamesterével szemben az ádáz harcot, de a békés természetű Félegyházi kitért előle: kapóra jött neki a kolozsvári meghívás és bár bizonyára a debreceni tanács kedve ellenére — hiszen az iskola elnéptelenedésének a tanácsban

„Clarissimus et doctissimus vir Dominus Thomas Félegyházi pastor ecclesiae Dei in oppido Debrecen, vigilantissimus et dignissimus, post multos labores indefessos, sudores, vigilias et lugubrationes [!] cum maximo ecclesiae totius Debrecinensis luctu et eiulatu 17. Jan. [!] noctis praecedentis hora nona pacifice et conscientia pura in Christo obdormivit.“

(Ez a szöveg már S. Szabó J.: Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában, Debrecen, 1916. c. műve 34. lapján is közölve van, de több téves olvasással. A különben nagyon pontos, nagyérdemű szerzőt kétségkívül a tanácsjegyzőkönyvek kivonatos *tisztázata* vezette félre, ahol ez a szöveg szintén teljességében olvasható, de jórészt ugyanazon hibákkal, amelyekkel S. Szabónál. — A nem szabatos „17. Jan. noctis praecedentis“ kifejezés nyilván ugyanazt akarja mondani, amit a Threnos és az Epicedion címlapján világosan megmondott január 16-i dátum.)

¹ Ld. Pokoly J.: Az erdélyi református egyház története I. (Budapest, 1904) 186. s köv. és 197. s köv. l.; legújabbán Gál K. i. m. I. 11—12. l.

² Ezt Kanyaró helyesebben látta, mint Gál, aki szerint (I. 13. l.) Kanyaró azt a gondolatát, „hogy Félegyházit Méliusz szelleme úzte volna el deákjaival együtt Kolozsvárra, nem támogatja semmi érveléssel a visszatérése [t. i. Félegyházié] sem igazolja“.

még azok sem örülhettek, akik egyébként Méliusszal értettek egyet, nem Félegyházival! — diákjaival együtt Erdélybe vándorolt.

Az apokalyptikus várakozásoktól fűtött 1570. esztendőben¹ Kolozsvár már teljesen unitárius: a város vezetősége, szász és magyar lelkipásztorai s így természetesen iskolája is azzá lettek az 1565—68. évek folyamán, erős belső harcok után.² *Teljesen elképzelhetetlen, hogy Félegyházi és debreceni diákjai ott akármely más esetben állást, illetőleg elhelyezést kaptak volna — különösen előzetes hívás alapján! — mint csakis úgy, hogy maguk is az unitárius hithez csatlakoztak,* azaz elfogadták a szentháromságtagadásnak azt a Servet és a két Socinus tanaiból szerkesztett mérsékeltebb formáját, amelyet Dávid és Blandrata képviselt és népszerűsített az 1568—69-i gyulafehérvári, debreceni és nagyváradai hitvitákon. Azt ugyan Kanyaró csak megszokott erős képzelődésével állíthatta, hogy a kolozsváriak (akikről még azt is — minden kútfői alap nélkül — tudni véli, hol szállásolták el a debreceni vendég-diákokat) Félegyházit — távol állván „szeretni kész szívüktől a bigott féltékenység“ — föléje magasztalták „a híres humanista költő, a külföldi eredetű, végtelen sok tudású Sommer János“-nak, mert amazt tették meg rektornak, emezt pedig csak „kisegítő lektorként“ állították melléje.³ De azt kétségtelennek kell tekintenünk, hogy Félegyházit és diákjait másként, mint antitrinitárius hitvallással még csak be sem bocsátották volna szívesen az 1570-i Kolozsvár kapuin, nemhogy hívták, álláshoz juttatták, illetőleg elhelyezték volna. *Így* viszont nagy örömmel fogadták, mert ennek a debreceni különítménynek Kolozsvár falai közt való megjelenése óriási erkölcsi elégtételt jelentett a városban kemény harcok után egyeduralomra jutott vallási iránynak — a polgárság számára pedig a mellett talán némi anyagi hasznot is hozott, legalább is ígért.

De miért térnek vissza akkor már egy esztendő múlva Debrecenbe?

¹ Ld. Debrecen lelki válsága c. tanulmányom III. fejezet 1. pontját.

² Jakab E.: Kolozsvár története II. (Budapest, 1888) 123—213. l. passim.

³ Ker. Magvető 1906. 201. l. — Gál K. i. m. I. 20—26. l. előadja, hogy a szász-magyar egyházi pörben való 1568-i fejedelmi döntés következtében, ha a rektor magyar volt, szász lektort kellett mellé állítani és megfordítva, váltakozó rend szerint. Különben is Félegyházi és Sommer vagy egyáltalán nem is működtek együtt Kolozsvárt, vagy csak a legrövidebb ideig. V. ö. Gál, I. 13. és 45. l.

A felelet nagyon egyszerű, ha tudjuk, micsoda végzetes fordulatot jelentett az unitárius mozgalom számára János Zsigmondnak 1571 március 14-én bekövetkezett halála, melyet hosszas betegeskedés előzött meg.¹ Félegyházinak lehetetlen volt észre nem vennie, hogy „mobile mutatur semper cum principe vulgus”. Közeliól, egyik fő gyújtópontján szemlélve az unitárius mozgalmat, bizonyára meglátta azt is, hogy gyors terjedésének egyik fő mozgatója, legkiválóbb vezetőinek szellemi erején kívül, a fejedelem példája, tekintélye, közigazgatási nyomása; valamint bizonyosan azt is megfigyelte, hogy a mozgalom, amely távolabbról szemlélve oly egységesnek és erősnek látszott, valójában máris több ágra van szakadva, konzervatívabb és radikálisabb elgondolások harcrakészen néznek benne egymással farkasszemet s magának Dávid Ferencnek a lelkét jobbra-balra szaggatják. A gyors föllelkesedést tehát még gyorsabb kiábrándulás követte Félegyháziéknál s valószínűleg már a legelő biztató szóra hazatelepedtek Debrecenbe.

Ez a biztató szó aligha jött magától Méliusztól, akinek haragja elpárolgására s Félegyházi iránti bizalma visszatérésre alkalmasint kevés volt az egy esztendő. Inkább a debreceni tanácstól jött, mely a legelső kedvező alkalmat igyekezett megragadni arra, hogy iskoláját — amelynek kiüresedése sem erkölcsi, sem anyagi szempontból nem volt a városra nézve kellemes — élén a tudós és népszerű rektorral, újra benépesítse. A tanács Félegyházi kirándulását körülbelül még dogmatikai szempontból is enyhébben ítélte meg, mint Méliusz: hiszen tudjuk, még egy félesztendővel később is csak bocsánatkérésre és reverzálisra szorította, szigorúbban nem volt hajlandó megbüntetni a még akkor is unitáriuskodó tekintélyes polgárt, Patkó Mihályt. Több-kevesebb unitárius rokonszenv Debrecen 1571-i polgári vezetőiben még bizonyára volt — hogyne lett volna, mikor még az egyik lekipásztor is, Somogyi Kis Máté, nyíltan hirdette a szentháromságtagadást és egyéb kapcsolatos reformátusellenes tanokat s vele szemben Méliusz csak a 1571. esztendő második felében került ismét elhatározólag fölénybe! — s ezért a tanács nem látta értelmét annak, hogy a visszatérni kívánkozó Félegyházi és diákselege előtt zárva tartsa a város kapuit. Az egyelőre még nem teljesen tisztázott vallási helyzetben a tanács Méliusz valószínű ellenzése ellenére is visszafogadta tehát

¹ Pozsonyi Szentmártoni K.: János Zsigmond erdélyi fejedelmi élet- és jellemrajza (Székelykeresztúr, 1934) 243. s köv. l.

kiváló rektorát, s az elhagyott iskolafalak közt csakhamar újra megkezdődött a múzsafiak zsidongása.

Viszont a Threnosnak abban az állításában sincs okunk kételkedni, hogy nemsokára Méliusz is nemcsak beletörődött a Félegyházi visszahozatalába, de példás bölcseséggel és önmegtágadással, a közelmultra fátyolt borítva, egyenesen lekipásztori utódjának jelölte meg őt végső akaratában. A minden szenvedélyessége mellett igen éleslátású, rendkívüli gyakorlati érzékű és a tudományos készültséget nagyraértékelő püspök nem egészen két év alatt bizonyára elég alkalmat talált meggyőződni arról, hogy Félegyházi „eretnek“ irányváltoztatása csak átmeneti volt és hogy az általános vallási izgalom lehiggadtával most már maradandólag visszatért a fiatal rektor arra a református tanalapra, amelyen wittenbergi diákkora óta oly erősen és oly lelkesen látszott állani. Ezért, amikor közeledni érezte korai halálát, nyugodt lelkiismerettel ajánlhatta utódjául a nála nem sokkal fiatalabb Félegyházit. Senki nem is csalódott többé a hozzáfűzött várakozásban.

4. Ezeket a következtetéseinket erősíti még jónéhány olyan tény, amelyeket részint a Threnosból és az Epicedionból, részint magának Félegyházinak a munkáiból s másoknak e munkák kapcsán róla megjelent nyilatkozataiból állapíthatunk meg.

Ilyen először is az a tény, hogy sem a Threnos, sem az Epicedion nem emlékezik meg — egyetlenegy árva szóval, halavány célzással sem — arról az óriási szellemi küzdelemről, amely Debrecen és Erdély között éppen 1567—71 közt, tehát pontosan azon időszakban folyt le, amelyik Félegyházi közpályán való működésének volt az első lustruma. Félegyházi akkor kerül vissza külföldről, amikor a Tiszától jobbra és balra a magyar reformátusság keményen megszervezkedik, szilárd hitvallási alapra áll s elszántan fordul az unitárizmussal szembe. Debreceni rektorságának első két esztendeje azonos a szentháromságtani harc legádázabb két évével. Kolozsvári kirándulása pedig arra az esztendőre esik, amelyben Debrecennek nemcsak a református hiten megmaradása függött egy hajszálon, de — szintén a vallási-társadalmi forrongás következtében — kockán forgott a puszta léte is. Minderről a Threnos és az Epicedion úgy hallgat, mintha tizenhat-tizennyolc esztendő alatt ezeket a dolgokat a Lethe vizének legmélyebb örvénye nyelte volna be. Pedig dehogy is nyelte! A Threnos nem győzi eléggé ünnepelni a Méliusz nagyságát, az Epicedion zengő sírámai

között is megszólal egy helyütt (B₄) az ő magasztalása :¹ *vajjon ki ne emlékezett volna még 1586—87-ben is nagyon jól, hogy ez a magasztalt nagyság elsősorban és döntőleg a szentháromságtan mellett vívott küzdelme által lett azzá?* Hogy erről a küzdelemről mégis a legteljesebb, leggondosabb hallgatás uralkodik mindkét iratban, az csakis onnan magyarázható, hogy éppen Félegyházival kapcsolatban módfolótt kényes dolog lett volna bármily óvatosan előhozni az egész anti-trinitárius ügyet: kegyeletsértés, rég beforrott sebek újra feltépése lett volna belőle, mégpedig szükségtelenül, mert Debrecenre nézve az egész szentháromságtani kérdés s vele kapcsolatban minden szellemi forrongás akkor már másfél évtizede végérvényesen le volt zárva. Hiszen még azt is csak bizonyos röstelkedéssel említi fel, amint láttuk, a Threnos (bár épp azt mondja, hogy: „nec enim piget ista fateri“), hogy a debreceni iskola kiüresedett Félegyházi és diákjai távozásával: érzi, hogy ez, amennyire dicsőségére válik a siratott és ünnepeelt halottnak, annyira nem a leg-hízelgőbb fényt veti városára és egyházára. Tovább tehát nem is mert menni a multak fátyola e kis csücskének föl-lebbentésénél.

Ellenben, amilyen mélységesen és nyilván céltudatosan hallgat a Threnos és az Epicedion a több mint másfél évtizede folyt szentháromságtani küzdelemről, annál tudatosabb kiélezettséggel emlegeti mind a kettő az *íratásuk idejében* fennállott erdélyi egyházpolitikai helyzetet, amelyet *már nem az unitárius, hanem a római katolikus előretörés jellemzett.* A jezsuita rend már 1579 óta bent volt Erdélyben s a Báthory-ház hatalmas támogatása alatt éppen a református és unitárius gócpontokon — Gyulafehérvárt, Váradon, de legfőképen Kolozsmonostoron és Kolozsvárt — fejtett ki a maga kiváló szellemi erőivel merész lendületű ellenreformációs működést, kivált a tanítás és nevelés útján.² Ezt a

¹ Hac sub mole Petrus jacet, Hellopoeus et ipse,
Hic etiam Stephani Chrysopoei membra quiescunt,
Qui Dominum pura coluerunt mente potentem,
Quive suum populum scriptis, fidoque labore
Juverunt, donec potuerunt vivere, sed nunc,
Proh dolor, illorum vita defuncta quiescunt
Membra, sed ipsa tamen fiet bona fama perennis.
His Deus adjunxit Thomam, pietate colendum. . . .

(Félegyházi Istvántól készített Epitaphium Méliusz, Szikszai Hellopoeus Bálint, Chrysopoeus István és Félegyházi Tamás debreceni lelkipásztorok sírkövére.)

² Meszlényi A.: A magyar jezsuiták a XVI. században. (Budapest, 1931) 86. s köv. l. — Pokoly J.: Az erdélyi ref. egyház története I. 240. s köv. l.

helyzetet Erdély és a Tiszántúl reformátussága egyre fokozódó izgalommal s aggodalommal nézte és bár szellemi téren sem késett Loyola fiaival összemérni a maga — azokénál nem kevesebb és nem életlenebb — fegyvereit, visszaszorításukra mégis főként politikai eszközöket kívánt igénybevenni, amint-hogy hiszen azoknak az erdélyi fejedelemség területére való bevonulása sem történhetett volna meg magas és legmagasabb politikai tényezők leghathatósabb igénybevétele nélkül. Éppen Félegyházival egy esztendőben (1586 dec. 2.) hal meg a jezsuiták legfőbb pártfogója, a nagy Báthory István király is. Főként ennek következtében az erdélyi protestáns rendek erélyesebben mernek föllépni a jezsuiták ellen. Két év múlva a még félig gyermekifjú Zsigmond fejedelem, trónjának biztosítása érdekében, kedve ellenére kénytelen beleegyezni volt nevelőinek a megyesi országgyűlésen (1588 dec. végén) történt számkivetésébe. Az egyébként is többségben lévő protestáns rendek ezt a sikert — kétesztendei szívós küzdelem eredményét — egyebek mellett főként annak köszönheték, hogy a reformátusok és az unitáriusok (mint akiket a tömör egységben élő és meglehetősen elzárkózott lutherhitű szászoknál sokkal közvetlenebbül veszélyeztetett a jezsuita misszió) a dogmatikai igen súlyos ellentétet félretéve, *tulajdon püspökeik vezetése alatt összefogtak* s együttes politikai akciókkal dolgoztak az országgyűléseken a jezsuita rend kiszorítására. Kétség nélkül meglehetősen opportunisták voltak ez — ama kor református teológusai és művelt hívői az unitáriusokkal való ellentétüket semmivel sem érezhették áthidalhatóbbnak, mint azt, amely a római katolikusoktól választotta el őket (sőt a szentháromságtan elvetése valójában bármely legerősebb katolikus-protestáns ellentétnél mélyebb és fundamentosabb szakadékot létesített!) — de a közvetlen életérdekeiben, fennmaradása elemi lehetőségeiben szorongatott egyén vagy közület rendszerint még vallási téren sem igen szokta túlságosan megválogatni a pillanatnyi helyzet kínálta szövetségeseit; emberi dolog ez egészen s aki „nil humani a se alienum putat“, az semmiféle egyoldalú vallási-idealiztikus álláspontból nem fog róla túlságos szigorúsággal ítélni. *Reformátusok és unitáriusok közt tehát éppen 1586—87-ben az erdélyi fejedelemség területén, így Debrecenben is el volt ásva a csatabárd*, amelyet nem sokkal azelőtt még fennen villogtattak egymás ellen irodalmilag is, az egyházpolitikában is, és amelyet a jezsuita veszedelem elmúltával hamarosan megint kiástak (különösen az Enyedi György unitárius püspök igen tudós és éles szentháromságtanellenes polémiájának

- „Explicationes locorum . . .“ 1598, magyarul 1619 — megjelente óta). *Teljesen ez a helyzet tükröződik a Threnos és az Epicedion lapjain is*: egyetlenegy szerény célzás sincs a szentháromságtani ellentétre, de ugyanakkor lépten-nyomon találkozunk feljajdulásokkal az ellenreformáció előretörése miatt, éles, sőt durva kifakadásokkal a római egyház és emberei ellen! „*Claudia Romanis heu modo praeda lupis*“ (Thr. B₃); „. . . *rasae . . . mendacia turbae*“ (u. o. B); „*fallacis technas et crimina Romae*“ (u. o. B₄); az Epicedion pedig keserű daccal kiáltja oda az igen izléstelenül kicsavart nevű jezsuitáknak: csak ne tapsoljatok a Félegyházi korai halálán; szelleme, írásai tovább élnek!¹ Akkor már Debrecen szomszédjában, Váradon folyt a református és a jezsuita teológusok közt a legkeményebb szellemi harc s talán, ha István király tovább él vala, Debrecen is éppúgy kénytelen lett volna befogadni falai közé a jezsuitákat, mint Várad s az edélyi városok — s éppúgy közéről fenyegette akkor egy ellenreformációs hullám, ahogyan az 1569-i váradi hitvita után csaknem elborította egy *ultrareformációs* hullám, amely nagyon valószínűleg tartósan előnti vala, ha János Zsigmond tovább él és uralkodik. A Félegyházit sirató Debrecennek tehát minden oka megvolt rá, hogy író fiai ne a régi harc ejtette sebeket tépjék újra fel, hanem a másik fronton megindult új harc, sőt élethalálküzdelem jelentőségére hívják föl a figyelmet.

Maga Félegyházi Tamás is az ellenreformáció miatti aggodalmának adott erős kifejezést élete egyik nagyszabású főművének, „Az keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás“-nak a debreceni tanácshoz intézett előszavában.² Az Antikrisztus, úgymond, „minden erejével ezen igyekszik, hogy az sötétségnek országát építhesse és az új előbbi dögleletes tudományát mostan újságnak neve alatt árulja és az Jézus-

¹ Sedulus in studiis divinis, Papicolarum

Explosit Christo schismata falsa duce.

Fama sonat cuius laudes, librique loquuntur,

Nunc quoque et in scriptis conspiciendus adest.

Rasa cohors igitur si plauditis ergo Suitae,

Extinctum Thomam morte Felighasium, [!]

Falleris egregie, vitae nam fama superstes

Integrae vivet, scriptaque docta manent. (C₂.)

² Az első kiadás megjelent Debrecenben 1579-ben (R. M. K. I. 152.), a többi négy is mind ugyanott. Mi a Félegyházi életében megjelent utolsó, vagyis az 1583-ban megjelent 3. bővített kiadást használjuk, amint már említettük is. — Könyvtári nehézségek miatt az 1. és 2. kiadás megvizsgálásához és a 3-ikkal egybevetéséhez csak dolgozatunk kiszédése után juthattunk hozzá, sajnos, akkor sem személyesen végezhetjük el a munkát.

nak neve alatt Jesuitákat bocsátott ki, és ekképen az Sátán világosságnak Angyalának tettetvén magát, hitegeti ez világot és az juhoknak ruhájában öltöztvén, farkas módra ólálkodik“. „Mostanis az Római Antikrisztus sok fejedelmeket melléje vonván, minden álnokságával, kegyetlenségével és hatalmával ezen igyekszik, hogy az Evangéliomnak hirdetőit sok tartományokban megháborítsa és az előbbi rettenetes setétségre visszatérítse az embereket.“ Egy szó sincs az egész előszóban (amint mindjárt látni fogjuk, az egész terjedelmes és elég rendszeres teológiai tankönyvben is alig van) az antitrinitárizmusról;¹ és éppúgy nincsen szó erről Gönczi Fabricius György püspök-lelkipásztornak abban a, szintén a debreceni tanácshoz intézett, nevezetes ajánlásában sem, amellyel Félégyházi Tamásnak általa befejezett Újszövetség-fordítását,² mely mindjárt a Félégyházi halála évében megjelent, vezette be. Ellenben Gönczi ajánlása is világosan utal arra, hogy „az Antikrisztusnak országa és tudománya killyebb-killyebb árad napónként. Az fejedelmeknek, uraknak, nemeseknek és az községnek az Isten tisztességére és az ő Anyaszentegyházára kevés gondjok vagyon . . .“ Pedig Gönczi ebben az ajánlásában a magyarországi és különösen a debreceni reformáció *egész* addigi történetére visszatekint: egyáltalán nem lett volna indokolatlan, hogy a mindössze másfél évdizeddel azelőtt lezűgott unitárius áradatra is tegyen legalább egy célzást. Nem tett, mert akkor már nem ez volt a közvetlen veszedelem.

Miként lehetne így azon csodálkozunk, hogy a Félégyházi 1586—87-i siratói sem emlegették, illetőleg nem részletezték a másfélévtizedes eseményeket — akkor, amikor önekik nemcsak az általános egyházpolitikai helyzet, hanem a szeretett halottjuk iránti személyes kegyelet is hallgatást parancsolt erről?!

Mert nagyon szerették a szegény Tamás uramat s ennek a szeretetnek forró lüktetése, könnyes fájása minduntalan kitapintható a hideg és elcsévelt klasszicizáló képek és szólamok cikornyái között, a már unalmasan ünnepies

¹ Ugyanígy nincsen annak a „rövid Catechismus“-nak a magyarországi református lelkipásztorokhoz intézett ajánlásában sem, amely a könyv e harmadik kiadása „mellé adatott“ legelőször: „contra horrendos errores, qui passim iam grassari coeperunt“. A „graszszálni“ kezdő rettenetes tévelygések nem lehetnek mások Félégyháziék gondolata szerint 1583-ban, mint a római katolicizmus újból érvényesülni kezdő tanításai.

² Az mi Urunk Jézus Krisztusnak Uj Testamentuma avvagy frigye. . . (Debrecen, 1586. R. M. K. I. 218.)

formalizmusba hanyatlani kezdő humanista diákköltészet szokványos, üres sallangjain át. Az elvégre a legtermészetesebb, hogy a testvéröccse — akinek bátyja halála után nem sokkal kellett külföldre peregrinálnia — oly áradozva siratja: hiszen atyjok helyett (akit István már nem is ismert¹) ő volt az atyja sokkal fiatalabb testvérének.² De ugyanolyan, őszinte könnyekkel átítatott hangon beszél róla Gyulai meg a többi siratói is. Nem győzik magukat a kegyes és kegyeletes túlzásokkal: mi voltál te Debrecennek? — jaldulnak föl —: az, ami János apostol Efezusnak, Pál apostol Korinthusnak, Titus Krétának, Ágoston Hippónak, Ambrus Milánónak, Luther, Melanchthon Wittenbergnek.³ Magasztalják nemcsak a hitét és a tudományát — itt is különösen kiélezve, hogy Róma ellen mekkora készséggel forgatta a hitvédelem fegyvereit! — kitűnő tanítói, lebilincselő szónoki képességeit, nagyszerű írói, bibliafordítói munkásságát, hanem azt is, hogy intő és tanító beszédeiben nem volt semmi nyerseség: még amikor feddette is gyülekezetét, azt is úgy vitte végbe, ahogy az atya szokta szerelmes gyermekével szemben.⁴ Aztán különös meghatottsággal emlegetik erős és tiszta hitéből fakadó nagy lelkierejét: dicsérik, hogy korán özvegyen maradván, haláláig teljesen tiszta életet élt;⁵ csodálva említik, hogy hosszas, súlyos betegeskedéseit és majdnem teljes megvakulását mily béketűrő lélekkel viselte törékeny, gyöngye, munkától, virrasztástól

¹ *Quin etiam patrem quem non in corpore novi,
Cum chara in summo matre videbo polo.* (Epic. B₃.)

² „amantissimo fratri, et parentis loco semper habito“. Threnos, utolsóelőtti (jelzetlen) levél.

³ Threnos, B levél. — Jellemző apróság, hogy az ide annyira kívánczónak látszó folytatás: „és ami Kálvin Genevának“ — még egyáltalán nem tolul a pennájukra; pedig nemcsak Gyulai, hanem az Epicedionban Félégyházi István is elmondja (C₃), hogy Magyarországnak épp annyi joga van siratni Félégyházi Tamást, amennyi Németországnak Luthert és Melanchthont vagy Csehországnak Husz Jánost! Ez is egyik jele annak, hogy Kálvint a melanchthon—bullingeri szellemben felnövekvő magyar református teológus-nemzedéknek még 1586 körül sem mindenik tagja látja a régebbi reformátorokkal és egyéb egyháztörténeti nagyságokkal egyrangúnak.

⁴ . . . blanda me voce monebas.

Asperitas linguae non erat ulla tuae.

Objurganda fui: sic objurgantis obibas

Munus, apud natos ceu pater almus obit. . . (Threnos B.)

⁵ Epicedion A₄ és B; Threnos B₄ („viduum sed sine labe thorum“) és az utolsó levelen. Gondolkozásra készítő vonás: a fiatalon özvegyen maradt beteges protestáns lelkipásztornak különös kiválóságaként említik, hogy tiszta maradt!

fölemésztett testében,¹ amely fölött hittel és akarattal uralkodva, haláláig híven írt és prédikált. Hívságos dolgokon sohasem törte a fejét ez a valóságos aszkéta lélek : mindig csak használni akart városának és gyülekezetének (Threnos B). Nehéz helyzetekben jótanácsaival szolgált. Igen, zokogja a hűséges és hálás testvér : „maga volt a jóság, maga a nyílt őszinteség ; kajánság nem lakott szívében !“ (Epicedion A₄).

Ezt a kizárólag szent hivatásának élő, nagyeszű és nagytudású, fegyelmezett és önzetlen, szenvedő, tiszta és szelíd fiatalembert valóban lehetetlen volt nem szeretni. És valóban mi sem érthetőbb, mint az, hogy az életében bekövetkezett 1570—71-i nagy megrázkódtatásnak — amely szeretett szülővárosa kebléről majdnem örökre lesodorta — a maga teljes történeti valóságában való megvilágításától gondosan tartózkodott a gyöngéd testvéri és baráti kegyelet. Bizonyára tartózkodott volna ettől még akkor is, ha az akkori egyházpolitikai és felekezeti helyzet nem tanácsolja vala pontosan ugyanezt.

Amit pedig a testvér és a jóbarát elmond Félegyháziról a holta után, azt a hűséges és tudós lelkipásztortárs, Gönczi Fabricius György megerősíti mellette való tanúságtétellel még életében, amikor a Félegyházi teológiai műve elé, annak második, 1580-i kiadásától kezdve (R. M. K. I. 163.) „candido lectori“ ajánló sorokat ír. Maga biztatta, úgymond, a szerzőt, ennek a művének (a Tanításnak) megírására, hogy ne csak élőszóval hirdesse az Igét, de élőszóbeli tanításait, amelyeket gyakran tartott kérdő-felelő formában, ugyanígy rendszerezve és papírra téve, könyve által majd holta után is használjon egyházának. „Qui quamvis plurimum hominum virulentas linguas et sinistra de suo hoc argumento iudicia, non nihil formidaret, nihilominus tamen pietatis ac gloriae Dei amore ac iuvandae Ecclesiae studio

¹ Dotibus ingenii praesentia damna levabas
Corporis atque isto nomine sanus eras,
Namque fere quamvis oculorum luce careres :
(Morbi hanc sustulerant continuusque labor)
Plebs tamen arrectis Domini magnalia fantem
Auribus attendens saepius, obstupuit.

— — — — —
Ah quoties meminere populum tibi dicere : certe
Huic multum in coeco corpore lucis inest.

— — — — —
Fortis in adversis animus, patiensque laborum
Debile cum corpus non pateretur, erat.
(Threnos B₃ — B₄. — Ugyanerre célzások a Threnos és az
Epicedion egyéb helyein is.)

se vinci passus est, ut non gravatim tandem inter plurimas tum animi molestias tum corporis varios ac difficiles morbos, suas hasce necessarias et pias operas protexeret et in usum Ecclesiae Dei publicaret.“ Betegen, félvakon, gyötrött lélekkel, aggodalmak között — mégis dolgozik tehát Félegyházi Tamás a közjóra! Pedig a függelékként csatolt Catechesis ajánlásában maga mondja ugyanakkor, hogy ezt a kisebb művét már csak „ophthalmia et aliis morbis oppressus“ — *diktálni* bírta.¹ Tudja, hogy balítéletek fogják fogadni ezt a művét is (ő is „sinistra iudicia“-t emleget, éppúgy, mint Gönczi a főmű előszavában), de nem törődik velök, csak lelkipásztortársai fogadják szívesen és — meggondolván nyomorúságos állapotát — imádkozzanak buzgón érte, „quo me tandem crebris flagellis castigatum, et pro exemplari multis propositum, benigno vultu aspiciat, et ereptum ex hisce malis, quibus ferendis ipse vires suppeditavit, Ecclesiae suae me restituat . . .“

Tehát magának Félegyházinak és öt lovagias hűséggel támogató lelkipásztortársának és püspökének, a Méliusz egyházszervező művét sikeresen és erélyesen továbbfolytató Gönczinek saját nyilatkozatából, íme, azt is megtudjuk, hogy Félegyházinak testi szenvedései és egyéb megpróbáltatásai mellett még félreértéseket, bántalmakat, gonosz szóbeszédet is kellett elviselnie, vagy legalább ilyenektől joggal tarthatott. Ez a közszeretben álló ember sem számíthatott arra, hogy a mérges nyelvek ostora megkíméli. A szeretet és a becsülés bizonyágtétele talán azért is szólalt meg oly áradozva mellette a halála után, mert a rágalom és gyűlölet is hozzá tudott férni már életében, hiába állt ki mellé teljes szolidaritással az őt annyira becsülő, Újszövetségfordítását is befejező és világ eleibe bocsátó kiváló munkatárs.

Vajjon miféle „sinistra iudicia“-ra van itt célzás? A rajongással fölmagasztalt tudós lelkipásztornak micsoda balítéletektől kellett tartania írói munkásságával szemben?

5. Feleletül tekintsük meg kissé a Félegyházi már többször említett nagy teológiai művét, amelyet az utolsó, 1601-i kiadás címlapja — nyilván Melanchthon- és Szegeđi Kis-utánzással — már Loci Communes Theologici-nak nevez

¹ Különben már az 1579-i első kiadásnak Tököli Sebestyénhez, a helvét reformációt pártoló kalmár-nagyúrhoz intézett előszavában is panaszkodik szembaja miatt. Azt mondja, hogy már az első kiadás is diktálásból keletkezett. Olyan beteg volt már akkor is, hogy sem prédikálni, sem írni nem tudott. Később azonban még visszatért átmenetileg az egészsége, a látása is.

A szerzője is, meg Gönczi püspök is világosan megmondja, hogy a munka az „együgyűek“ számára íródott; „non ut doctiores viros erudiret . . . sed ut simpliciores in Ecclesia tam Ministros quam etiam auditores non prorsus literarum ignaros, nec a pietatis studio alienos, iuaret ac promoveret.“ Ezért írta Félegyházi a nép és nem a tudósvilág nyelvén, noha deákul „könnyebben hozzá fért volna“. Ugyanezért mellőzte a protestáns teológiai műveknek akkor, elsősorban hitvédelmi szempontból megszokott és csaknem kötelező tudós apparátusát is: „mindenütt csak az derék szent írásból hoztam bizonyosságot és noha az régi Doctoroknak, Görögöknek és Deákoknak, úgy mint Istennek ajándékainak írásokat megböcsülöm az új rendekben, az menyére az írásnak [t. i. a Bibliának] értelmére igazgatnak, mind az által megelégedtem az Prófétáknak és az Apostoloknak tanításokkal és amit ezeknek nyilván való írásokból megerősíthettem, az Doctoroknak bizonyosságaival nem akartam támogatni, hogy az munka igen ki ne terjedne és az olvasókat sok beszéddel meg ne késlelném, hanem úgy mint egyenes úton az szent írásnak bizonyossági által az igaz értelemre vezérleném“.

Csakugyan, a szerzője által sajtó alá adott legutolsó kiadásban már 540 negyedréti lapra terjedő nagyszabású mű egyházatyákra mindössze egyszer-kétszer hivatkozik, reformátorra, protestáns teológusra pedig egyetlen egyszer sem. Már ez maga szemet szúrhatott némelyeknek. Hiszen a magyar reformáció teológiai irodalma éppen ebben a korban túl van szűfolva patrisztikai bizonyítékokkal. Ezeknek halmozásában maga Méliusz vezet,¹ aki emellett már — éppúgy, mint egyéb íróársai — reformátorokra, protestáns teológusokra is elég gyakran hivatkozik. Méliusz még a prédikációiban is csak úgy zúdítja a jámbor debreceni polgárság fejére az Ágoston-, Ambrosius-, Lombardus Péter-stb., stb.-féle idézeteket, hivatkozásokat. Az egyházi régiség segítségül hívását a reformatori tanok igazának bizonyításában sem maguk a nagy reformátorok, sem epigonai nem tartották összeférhetetlennek azzal a reformatori alapelvvvel, hogy a hit *egyetlen* zsinórmértéke a Szentírás. Méliusz maga e téren, mindent bizonyítani akaró buzgalmában, képtelen túlzásokba is ment. Már most, aki előtt a Méliusz irodalmi munkássága állott tiszteletben, az a Félegyházi egészen

¹ Ld. A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás és a Tridentinum (Budapest, 1934. A Prot. Szemle melléklete és külön is), valamint Méliusz és Kálvin c. tanulmányaimat (az utóbbinak első fele a Kálvin és a kálvinizmus c. kötetben Debrecen 1936., második fele az Erdélyi Múzeumban és külön is, Kolozsvár 1936).

ellentétes (és a reformáció szellemének tulajdonkép jobban megfelelő) eljárásában túlságos merészséget, kegyetlenséget, felfuvalkodott magabizást láthatott: ha a nagy Méliusz nem tudott megenni a paterekre és a doctorokra való folytonos hivatkozás nélkül, miért akar megenni az ő kisebb utódja?

De a Méliusszal való ellentét rögtön feltűnik egy másik ponton is. Méliusz maga a fékezhetetlen szenvedély, Félegyházi maga a hideg nyugalom. Méliusz a maga tárgyi érveinek erejét minduntalan gorombaságokkal akarja súlyosbítani; Félegyházi — noha a Róma-ellenes erős polémia egész terjedelmes művén végighúzódik — kizárólag az érvei súlyával akar hatni, még bárdolatlanabb szavakat is alig ejt el. E tekintetben is csaknem egyedül áll korának magyar teológiai írói között; még a szintén előkelően mértéktartó, mindig csak *arte*, nem pedig *Marte* győzni akaró Szegedinél is sokkal több a nyersség (pedig ez latinul írt!). Sokaknak valószínűleg ez a vonás sem nyerhette meg a tetszését. A mérsékletet féltékenységre, a szenvedély hiányát a meggyőződés hiányára magyarázhatták (ami még ma sem ismeretlen tünetény!). Gyanúba vehették Félegyházit, hogy nem eléggé engesztelhetetlen a hamis hit táborával szemben, nem elég hűséges követője Méliusznak. A „balítéletek“ hamar kifakadhattak tehát ebből a forrásból is.

Azonban maga a mű tartalma még több balítéletre adhatott alkalmat. Igaz, hogy egészben véve lépten-nyomon feltűnik az egyezés Félegyházi teológiai nézetei meg a Méliusz—Szegedi-féle tanítások között — ami egyúttal azt is jelenti, hogy Félegyházi Tamás még éppoly kevésbé kálvini teológus, mint a másik kettő (kálvini hatás éppen a református tan legjellegzetesebb pontjain — predestináció, úrvacsora, egyház — jóformán semmi sem látszik nála; a skolasztikus melanchthoni szerkezetben ő is, mint amazok, leginkább németsvájci és németbirodalmi református teológusok nyomán halad; még ott is, ahol néha erősen emlékeztet tanítása a Kálvinéra — pl. a Krisztus hármastisztéről szólva —, kérdés, magától a genfi reformátortól tanult-e, vagy közvetve jutottak el hozzá annak gondolatai). Azonban *egy* ponton annál nagyobb közte és Méliusz közt az eltérés. *Ez a pont pedig éppen a Méliusz szemefénye: a Szentháromság tana.* Ennek a tannak kifejtésére és Dávidékkal szemben való megvédelmzésére Méliusz esztendőket áldozott, legsúlyosabb tartalmú — s egyben legszenvedélyesebb — teológiai iratait ennek a tannak a szolgálatában készítette — ugyanakkor Félegyházi Tamás e tan kifejtését az 540 lapnyi műben

valamivel több mint másfél lapon intézi el (B₅ levél, 25—26. l.). Szemmelláthatólag siet túlesni az egészen. Felhossa a legmegszokottabb bibliai bizonyságokat, azután utánuk veti: „Itt az embernek igen józanon kell érteni és szállani, hogy az írástul el ne távozzék, és az Isten titkos dolgainak mélységével elméjét el ne borítsa. Higgyük el ezt, hogy az Atya Fiát adta érettünk, és az ő szent lelkével az örök életre elfoglalt és szinte beérjük vele az időösségre“.

Egyetlenegy célzás nincs az unitárius tanra és a vele lefolyt nagy küzdelemre, amely a mű első kiadásának megjelenésekor (1579) még éppenséggel nem volt csak mult: hiszen a radikálisabb szentháromságtagadás még akkor kezdett igazán lendületes propagandába az Alföld hódoltsági részein meg a Dunán túl! Félegyházi mégis hallgat róla. *Egyetlenegyszer* nem említi a szentháromságtan két klasszikus dogmatikai műszavát: azt, hogy az Isten „állatjában“ (essentia) egy, „szőmélyében“ (hypostasis-substantia vagy prosopon-persona) három.¹ Méliusz a lehetetlent is megkísérelte, hogy ezeknek a görög filozófiából eredő műszavaknak a biblicitását Dávidékkal szemben bebizonyítsa² — szent elvakultságában arról sem akart tudomást venni, hogy az általa használt bizonyító módszerek és eszközök legnagyobb részéről a másik nagy szentháromságvédő, Kálvin mutatta ki, hogy hasznavehetetlenek. Félegyházi ezekkel az eszközökkel és módszerekkel — tehát az egész Méliusz—Szegedi-féle szentháromságvédő hagyománnyal, egyben a patrisztikai stb. bizonyítással is — íme, gyökeresen szakított. Valószínűleg nem annyira Kálvin közvetlen hatása alatt, mint inkább azért, mert a Méliusz—Dávid-féle harcból helyesen vonta le a következtetést: *olyan* módon *lehetetlen* megvédeni a Szentháromságtant, ahogyan Méliusz próbálta; lehetetlen megvédeni különösen annak filozófiai műkifejezéseit; a patrisztikai anyagra s a még későbbi teológusokra való folytonos

¹ Sőt az 1579-i első és legrövidebb kiadásban külön istentani (szentháromságtani, Krisztus személyére, a Szentlélekre vonatkozó) fejtegetések *egyáltalán* nincsenek is. Csak a 2. és 3. kiadásba töltte bele azt a keveset is, amit egyáltalán nyújtott ezen a téren. Az 1. kiadás előszavában azzal menti magát, hogy „sem egészsége, sem üressége“ nem volt mindenről írni, „az melyek kívántatnak“. „Egy néhány dolgokról“ különben már előtte is írtak „néhány böles emberek“.

² Ezért ragaszkodott mindenáron a nagy viták során ahhoz is, hogy bizonyításra ne csak a Szentírást, hanem az egyházatyákat s a későbbi egyházi tanítókat is fölhasználhassa — viszont Dávidék már csak taktikából is (hogy a reformátori elv igazán hűséges képviselőinek önmagukat tüntethessék föl) tiltakoztak ez ellen s egyedül a Szentírás alapján kívánták a vitát folytatni. Ld. Méliusz és Kálvin c. tanulmányomat (Erdélyi Múzeum).

hivatkozás pedig erősen kérdésessé teszi a reformáció szentírási alapelveihez való ragaszkodást. r

Félegyházinak ez a feltűnő tartózkodása a Szentháromságtan védelmében egyesek — tán nem is kevesek — előtt méginkább gyanúba keverhette őt, mint az előbb említett eltérései a méliuszi stílustól és hagyománytól. Hogyan, hát ez az ember félezer nyomtatott negyedréttű lapon — amelyeken a keresztyén hit tudományának egyéb részeit oly bőségesen kifejti, magyarázza, tisztázza és védelmezi — csak ennyit tud felhozni a Szentháromságtan védelméül — református lelkipásztor létére?! Hát talán még most is az unitáriusokkal rokonszenvezik titokban?! Kolozsvári kirándulása még élénk emlékezetben volt: bizonyára akadtak, akik ráidézték a horatiusi verset: „quo semel est imbuta, recens servabit odorem testa diu“. Igaz, hogy ha tovább lapoztak a könyvében, a Krisztus istenségének már sokkal részletesebb bizonyítását és védelmét s így *másodlagosan* magának a szentháromságtannak is megerősítését találhatták meg ott: láthatták, hogy itt már elfogulatlanul beszél Félegyházi a Krisztus két „természetéről“ és egy „szőméléről“, megfigyelhettek egypár világos, noha igen szelíd célzást az unitáriusokra (*akiket azonban itt sem nevez meg*); sőt, akik esetleg Kálvint is lapozgatták, azt is észrevehették, hogy Félegyházi a Krisztus istenségének legfőbb bizonyítékaul ugyanazt a bibliai helyet (Jeremiás 23: 6b) érvényesíti — Méliusztól eltérőleg — amely Kálvinnál is ilyenül szerepel. De hát ez a gyanakvókat nem nyugtathatta meg teljességgel; még azt sem igen méltányolták, hogy Félegyházi az egyik szélsőséges, bár nem központi jelentőségű anabaptista-unitárius tan, az ú. n. lélekaluvás (a léleknek a testi halál után halálszerű álomba dermedése) ellen is felveszi művében (108. l.) a küzdelmet — mert hiába, a tény mégis az volt, hogy magáról a Szentháromságtanról olyan röviden és hidegen írt 1579-ben és a későbbi kiadásokban is, mintha özönvíz nyelte volna el a tíz évvel azelőtt történeteket, és mintha félig-meddig még most is Kolozsvár felé húzott volna a szíve! Hiszen még a holta után megjelent Újtestamentom-fordítása magyarázó jegyzetei között is olyan kommentárral látta el az akkor legdöntőbb szentháromságbizonyító helynek tekintett híres „comma johanneum“-ot, az I. János 5: 7-et, hogy éppen nem tűnt ki belőle a klasszikus szentháromságtan mellett való félreérthetetlen állásfoglalás.¹ Tehát sem életében,

¹ Rr levél, 159. l.: „Az égből az atya küldötte az fiat, és róla bizonytságot tött, hogy jó kedve belőle reánk áradott. Az ige bocsátatott, hogy az Isten titkait az idvösségről kijelentené. Az szent lélek

sem holtá után nem tudta elkerülni a „sinistra iudicia“ settenkedését csöndes és nemes munkássága körül.¹

Valljuk meg: éppen ezen a ponton valami tárgyi alapjuk lehetett is a balítéleteknek. Félegyházi, 1570—71-i nagy lelki válságának elmúltával, szívvel-lélekkel visszatért ugyan a református tanalapra, de — amint írásai kétségtelenül bizonyítják — a szentháromságtannak a Szentírás megvonta korlátokon túlmenő feszegetését azután is meddőnek, sőt veszedelmesnek ítélte, hogy „az Isten titkos dolgainak mélységével elméjét el ne borítsa“. A legteljesebb intellektuális becsületességgel bevallotta így, hogy ő a szentháromságtanból csak azt tartja megőrzendőnek és védelmezendőnek, ami belőle a Bibliában is megvan; későbbi filozófikus dogmai kiépítését már nem; s a bizonyítás és a védelmezés módszereiben sem hajlandó egy természetlennek, sőt kétélűnek bizonyult módszert követni, bármily nagy tekintélyek szóltak is a mellett a református oldalon. Unitáriussá való átmeneti elhajlása *ennyiben* maradandó nyomot hagyott nála (ha nem is következetesen, mert a Krisztusban már nagyon is védte és bizonyította a két „természetet“ és egy „személyt“ — igaz, hogy ezt sem egyenesen és nyíltan az unitáriusok ellen fordított éllel). Ezen az alapon az ő református hithűsége még nem volt jogosan kétségbevonható — hiszen Kálvin, ifjabb éveiben, maga is pontosan ugyanilyen véleménnyel volt a szentháromságdogma bibliánkívüli mű-

is ugyan ezent megerősítette, és az Krisztusba való igasságot az hívekben megpecsételte. Miképpen azért természetekben egyik: így azon egy idvösséget az Krisztusban egyenlő értelemmel megerősítették [!], hogy többé az hívek az Krisztusban jelentett életnek ígéreti felől ne kételkedhessenek.“ Tehát itt sem beszél állatról és szómélyről, habár a „természetbeli“ egységet emlegeti (ennek a helynek a magyarázatánál is körülbelül Kálvin nyomán jár, Méliusztól megint csak erősen eltérve!).

¹ Már az 1579-i első „Tanítás“-kiadás előszavában is félre nem érthető célzások vannak mindezekre. „Intem az híveket, ezen meg ne háborodjanak, hogy néhol valamennyire eltávoztam némely bölcseneknek értelmektől, sőt vigyék az magyarázatot nem az közönséges szokásra, hanem az próba kúre, az Istennek ígéjére“. Már itt megemlékezik némely bölcs emberekről, akiknek szándékuk volt, hogy mindezekről írjanak, de mindenről nem tudnak írni és már elmentek a „nyugodalomnak házában“. Mentegetőzik, hogy mindenről, ami kívánatos lett volna, ő sem írhatott. Céloz az irigyekre, akik szidalmazni fogják az ő jó igyekezetét. Szerényen, de önérzetesen előre vitatkozik velük s a vitatkozásból sokkal személyesebb hang érzik ki, mint amilyen a „Zoilusok“ elleni átlagos kirohanásokban lenni szokott e korban, amikor ez az irodalmi fellépésnek szinte konvenciója volt. — A „keresztyén olvasókat“ külön is nagy nyomatékkal figyelmezteti, hogy elődei, a már elhalt „bölcs tanítók“ „ugyanezent tanították“.

szavairól! — de kétségtelenül helye volt vele szemben bizonyos aggodalomnak amiatt, hogy a református tan frontális elhelyezkedése, amelyet Méliusz nagyszerű s e részben teljesen kálvini öntudatossággal épített ki római katolicizmus és ultraprotestantizmus felé egyforma erővel, *önála ismét egyoldalúvá lesz*: megint csak a Róma (és mellesleg a lutheránus „félpálista keresztyének“, 422. l.) ellen való harcban fogja a református szellem kiélni magát s a másik oldalról fenyegető ugyanolyan veszedelmet elhanyagolja, elleplezi.

De Félegyházi ezekkel az aggodalmakkal szemben sem adhatott mást, mint ami telt az ő becsületes, komoly lelkétől. Meggyőződését nem tagadhatta meg, habár balítéleteket aratott is érte. S az ő munkásságát higgadtan és szeretettel értékelők szemében ez is csak érdeméül tűnhetett föl. Különben is, a fenyegető ellenreformációs fejlemények, amelyekre már bőven rámutattunk, gyakorlati szempontból is elsősorban a Róma-ellenes polémika minél részletesebb kifejtését kívánták meg; még olyanok is, akiket nem taktikai megfontolások vezettek, akik tehát nem lehetek éppen elragadtatva az erdélyi református—unitárius összefogástól, értelmetlennek találhatták, hogy az adott egyházpolitikai helyzetben megint méliuszi stílusban mennydörögjön valaki a már, legalább Erdélyben s kapcsolt részein, különben is eléggé letört unitarizmus ellen. Ez a megfontolás, meg aztán a mű egyéb értékei: higgadt, alapos, kimerítő s nagyon kevésbé skolasztikus tárgyalása, világos, egyszerű bibliai tanításmódja, tiszta, szép magyar nyelve, a függetlenül hozzáfoghatóság (noha ez már „ad promovenda puerorum studia“, amire Félegyházi szánta, igen magas; inkább ennek is az egyszerűbb képzettségű lelkészek vehették jó hasznát) — mind előmozdította a népszerűségét és hamar elhallgattatta a „sinistra iudicia“-t. Az 1601-i ötödik és utolsó kiadás (R. M. K. I. 374.) már a nagyereylyű Hodászi Lukács debreceni lelkipásztor, néhány év múlva püspök, karján lép a nyilvánosság elé: ő is annyira nem lát benne kivetnivalót (pedig akkor már újra kiélesedőben van a református—unitárius ellentét!), hogy „tudósoknak és tudatlanoknak“ egyformán melegen ajánlja, mert, úgymond: „sok homályos helyek az szentírásban, az kik felől villongások vagynak, itt megmagyaráztatnak, nehéz kérdésekre, melyeknek megfejtésében sok bölcs ember megakadtanak, könnyű és világos értelemmel való feleletek találtnak“.¹

¹ Schulek Tibor kéziratban kész nagy Bornemisza-monográfiájában olvashattam s a szerző szívességéből már e helyt megemlíthetem,

A valószínű eredmény e vizsgálódásainkból az, hogy Félegyházi 1570—71-i lelki fordulásának és visszafordulásának nyoma az ő teológiai főművében is ránkmaradt. E miatt volt főként kiteve korlátoltabb kortársai s talán nem egy lelkész-kollegája részéről mérges nyelvöltögetéseknek s e miatt kettőzött melegséggel vették a védelmükbe életében és holtá után azok, akik szerették, akik az egyház javára végzett lelképásztori és tudományos munkáját, különösen az Újszövetség-fordítást értéke szerint, elfogulatlanul meg tudták becsülni — és akik azért siettek már életében szerény borostyánagat illeszteni testi és lelki szenvedésektől barázdált homlokára a visszahúzódó, békeszerető, szerény embernek, a holtá után pedig azért szórták marékka a virágot sírjára, hogy kaján szemek elől annál inkább eltakarják multjának azt a szépséghibáját, amelyet *akkor* még legjobb barátai is annak tekintettek, *ma* ellenben tárgyilagos ítélettel már annak sem lehet tekinteni: egyszerűen a kor csudálatosnál-csudálatosabb lelki forradalmainak egyik érdekes és emberileg mindörökre vonzó jelenségváltozata volt az.¹

hogy a református Félegyházi „Tanítás“-át a lutheri hitelvű Bornemisza nagy elismeréssel használja s a szerzőt megnevezve, többször idézi (éppúgy, mint a szintén református Károlyi Péternek „Az halálról...“ c. könyvét). Bornemisza némely ponton (pl. a predestináció kérdésében) való hitelvi eltérését nem titkolja ugyan Félegyházival szemben — de, és ez megbecsülő tapintat jele, *amikor vitatkozik vele, nem nevezi nevén* (csak amikor elismerőleg szól róla). Ez is azt mutatja, hogy Félegyházi nyugodt, higgadt előadásmódját, tárgyias tudós fejtegetéseit széles körökben, a református egyház határain túl is méltányolták. Jellemző ezzel szemben, hogy a lutheri elvéket is folyton szidalmazó Méliusz Bornemisza a maga őriási irodalmi termelésében *egyellenegyszer* említi, akkor is mellékesen,

¹ Azt az eddigiek után már talán mondanom sem kellene, hogy minden bizomnyal ez a gyöngéd, tapintatos kezelés volt a legfőbb oka annak, hogy ez az ügy az egyetlen hiteles és egykorú forrásban is, amely megemlékezik róla, t. i. a Threnosban is csak éppen érintve van. *Teljesen* hallgatnia róla nem lehetett volna Gyulainak; annyira emlékezetben volt még az eset, hogy a merő elhallgatás kínosabb hatást keltett volna, mint a megemlítés; de viszont a részleteket megint kegyetlen eljárás lett volna ismertetni. Hogy viszont *semmi* más, ezideig ismeretessé vált egykorú forrásban (a debreceni városi jegyzőkönyvekben, az unitárius-református vitairódalomban) nincs megemlítve ez a dolog, sőt még csak célzás sincsen rá: azt nagyon egyszerűen megérthetjük abból, hogy az eset Kolozsvárra és Debrecenre nézve egyaránt kényes emlékü volt. Ha Félegyházi a diákjaival együtt tartósan Kolozsvárt marad s az unitárius táborot erősíti: akkor unitárius kútfők alighanem bőven és dicsekedve szólnának az esetről, amíg így Dávidékra nézve éppoly kevéssé volt örvendetes a Félegyháziék Kolozsvárról visszatérése, mint Méliu-

6. Foglaljuk össze megállapításainkat s próbáljunk rámutatni jelentőségükre.

Az unitárius-anabaptista mozgalom okozta lelki forrongás Debrecenben az izgalom tetőpontján, 1570 első felében az iskolát is magával ragadta: rektora, Félegyházi Tamás, a gondjaira bízott ifjúsággal — természetesen ennek azzal a felnőttébb részével, amely ez eszmék jelentőségét már fel bírta fogni, azaz tehát már valamelyes teológiai oktatásban is részesült s a többé-kevésbé önálló elhatározásra és abból folyó helyváltoztatásra már megvolt a képessége — unitáriussá lett és Kolozsvárra, az ottani iskola rektorságára távozott, diákjait is magával vivén. Távolléte azonban csak egy esztendeig tartott, mert az unitárius mozgalomnak közelről szemlélt szélsőségei, valamint János Zsigmond halála meggondolásra és visszatérésre készítették, tanítványaival együtt.

Ez a megállapítás nemcsak megerősíti és elmélyíti azt a képet, amelyet többször idézett tanulmányomban Debrecen 1561—1571 közti lelki válságáról adni próbáltam, de még egyéb vonatkozásban is érdekes következtetést enged meg. Íme, a debreceni iskolában 1570 körül már oly magas színvonalú teológiai képzés folyik, hogy a 16—20 esztendő nagydiákok, rajongva szeretett népszerű rektoruk hatása alatt, nemcsak hitvallásváltoztatásra képesek, hanem még kivándorlásra is, az Alföld fiai az erdélyi hegyek bizonytalan messziségébe — csak hogy vele együtt maradhassanak s őt tovább is hallgathassák. Az 1567-i debreceni zsinat 65. (az eredeti szövegben, téves számozással 64.), Méliusz-írta kánonának rendelkezése éppen a Méliusz Debrecenében hogyan is maradhatott volna papíron? „In Christianorum . . . schola linguarum cognitio, Grammatica latina, Graeca (et sicubi fieri potest) et Ebraea, Dialectica, Rhetorica, et aliae artes liberales necessariae ad Theologiae cognitionem doceantur primum. Deinde Theologia, sacrae literae Graecae et Latine iuventuti proponantur.”¹ Nagyon meglehet, hogy a debreceni iskolában éppen magának Félegyházinak a következő esztendőben való odavitelével akarta megvalósítani Méliusz a saját maga előírta magasabb követelményeket:

székra nézve az odamenetele. Hogy a testvérkézből eredő Epicedion szintén hallgat erről: annál semmi sem természetesebb.

¹ Articuli ex verbo Dei, et lege naturae compositi. . . (Debrecen, 1567. R. M. K. II. 104.) G levél. — Hibás fordítása: Kiss Á.: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései (Budapest, 1881) 602. l.

hiszen a négy megelőző ismert rektor közül Félégyházit teológiai képzettség tekintetében legfeljebb az egy Szegedi Gergely közelíthette meg, de elérni az sem igen érte.¹

A debreceni iskolában a felsőbb tudományok s főként a teológia tanításának szakadatlan folytonosságát 1588-tól szokták számítani, amikortól fogva az e tudományok tanulására beiratkozott, „subscribált“ deákok névsora jelenkorunkig megszakítás nélkül ismeretes.² Am egyéb hiteles adatok mellett,³ amelyek kétségtelenné teszik, hogy a debreceni scholának már jóval 1588 előtt voltak magasabb korosztálybeli, önálló jogi személynek tekintett testületet alkotó hallgatói — éppen a Félégyházi-eset a döntő bizonyosság amellett, hogy ebben az iskolában, későbbi szép és csaknem egyetemi fejlődésének szilárd alapjaként, már legalább is 1568-tól rendszeres teológiai oktatás folyt, annak ellenére, hogy a teológiának s az azt előkészítő nyelvi s általában „filozófiai“ tárgyaknak tanítására csak *egy*, mai fogalmaink szerint valamennyire „rendes“-nek mondható tanerő s emellett legföljebb még egy segéderő állt rendelkezésre nemcsak ekkor, de még ezután is hosszú időig.⁴

Az oktatás, amelyet Tamás rektortól kaptak a debreceni ifjak, nemcsak tárgyilag volt értékes, hanem személyileg is lebilincselő. Köztudomásúlag általános, még a középkorból eredő szokás volt ekkor nálunk is, egyebütt is, hogy egy-egy híresebb, tudósabb tanítómester után a félországot is bekóborolta a tudomány- s néha kissé kalandszomjas tanuló ifjúság — a Méliuszék zsinata már 1567-ben szigorú sanctiójú kánoni tilalommal igyekszik az e téren tapasztalható elfajulás ellen gátat emelni⁵ —, de arra a magyarországi e korbéli

¹ Nagy S. (S. Szabó J.) i. m. 389—390. l.

² „Catalogus omnium Scholae Debrecinae Civium legibus eiusdem ab anno Domini 1588 subscriptorum.“ — 1792-ig bezárólag közölve a Thury E.-féle Iskolatörténeti adattár II. kötetében. Eredetije, illetőleg 1706 utáni másolata a debreceni kollégium anyakönyvtárában; első lapja hasonmásban Nagy S. i. m. 56—57. l. közt.

³ Ld. Révész Imre (idb.): A debreceni főiskoláról. Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező 1870 (I.) 284. s. köv. l. — Legújabbban S. Szabó J.: A debreceni kollégium főiskolává fejlődésének történetéhez. Debreceni Protestáns Lap 1937.

⁴ Már az 1579-i első kiadás előszavában is nyilván mondja Félégyházi, hogy ebben a könyvében csak azt foglalta össze, amit „régente az Scholában és az után az közönséges gyülekezetben“ tanított — és „olyan móddal“, ahogyan ott tanított. Ez a mód pedig, éppúgy mint a tartalom, magas theologiai színvonalat jelent.

⁵ „Studiosos item discere nolentes, sed qui semper discurrunt, diversa loca mutant, novos subinde praeceptores requirunt. . . . tales

iskolatörténetből nem tudunk példát (még a későbbiből sem s az egyidejű külföldiből is alig), hogy kizárólag vallási és teológiai okokból egy egész iskola diáksága fölkerekedjék szeretett mestere nyomán s vele együtt elinduljon hetedhét országgá, tanyát verjen egy, az addigi környezetétől meglehetősen elütő világban — és azután, ismét fordulván a gondolkozása, mesterével együtt megint csak visszatérjen az egy év óta elhagyott falak közé.¹

Egyedülálló jelenség tehát eddigi tudásunk szerint régi magyar művelődéstörténetünkben a debreceni 1570-i Félegyházi-féle iskolai secessio s a reformáció korának páratlan feszültségekkel telített szellemi életét Magyarországon is különösen elevennek, s még a késő utódok számára is nem mindennapi meglepetések forrásának bizonyítja.

Révész Imre (Debrecen).

ejiciendos ab Ecclesia censemus, eleemosyna et beneficio Ecclesiae indignos iudicamus.“ Articuli. . . G₂ levél, 65. kánon. Magyarul Kiss Á. i. m. 603. l.

¹ Olyan diákzavargásokat, amelyek az iskola ideiglenes elhagyásával jártak, mind a debreceni, mind egyéb magyar protestáns főiskolák történetéből ismerünk — de csak jóval későbbi időkben s közülük egy sem volt ehhez hasonló jellegű. Általában mind a secessió, mind az egyébféle debreceni, sárospataki stb., XVII—XVIII. századi diákzavargásoknak rendszerint nem teológiai, vallási vagy tudományos problémák, hanem fegyelmi és jogi kérdések voltak az okozói, legalább is kirobbantói. — F. Paulsen (Geschichte des gelehrten Unterrichts². . . I. Leipzig, 1896. 251. l.) tud a kisebb német egyetemeknek, sőt még Wittenbergnek is, tanárostul, diákostul, mindenestül más városba történt alkalmi és ideiglenes áttelepüléseiről a XVI. sz.-ban; de ezeknek okául egyebet nem említ a pestisen kívül.

Perczel Mór feljegyzései.

1. Multszázadi írók, magyarok és külföldiek egyaránt, szívesen hódoltak a divatnak, hogy nagy események történetét a szereplők jellemrajzában mutassák be. A század közepének szabadságmozgalmi nyomán az árnyképek, sziluettek, jellemrajz-gyűjtemények sora keletkezett, felsorolva a szabadság ügyének neves harcosait. Ilyen divatos jellemzéseket maguk a vezető szereplők is írtak, példa erre, hogy a magyar eseményekre térjünk, gr. Batthyány Kázmér kéziratban maradt munkája (Hungarian Characteristics), melyet Blackwell, az angol kormány egykori magyar ágense dolgozott át. Benne Kossuth, Pulszky, Mészáros, a nagyobb politikusok és katonák egész tábora vonul fel előttünk. Hasonló formában írta meg emlékezéseit Szemere Bertalan, csak ő három főegyéniség, Batthyány Lajos, Kossuth és Görgey jellemzését választotta a munka keretéül. Szemere ezt a műfajt „politische Charakterskizzen“-nek nevezi. A küzdelem kiemelkedő egyéniségei, megannyi érdekes metszésű arc, jobban vonzották az embereket, mint a nagy történeti folyamatok és összefüggések. Az egyéniség, még ha mai szemmel nézve kisebbméretű mellékszereplőről volt is szó, kedvesebb téma volt, mint a történeti erők mélyebb vizsgálata. Szilágyi Sándor Forradalmi Arcképcsarnoka, Lewitschnigg német publicista sziluettjei mellékes szereplőkre is kitérnek, ha rövidebben is, mint a nagyokra. Nem lenne érdektelen feladat e számos arcképet ma összeállítani, felhasználva a sok rendelkezésre álló adatot, emigráns munkák vázlateit, mint Kertbeny „Ungarns Männer der Zeit“ c. gyűjteményét, melyben szintén a „nagy évek“ portréi sorakoznak. Hiszen a szabadságharc utáni örök vitákban történetírásunk többek közt a szereplő nemzedékek alakjaival is elfelejtett komoly formában megismerkedni.

Az egyéniség előnyben részesítése a történeti összefüggések vizsgálatával szemben a szorosabban vett történetírás területén sem volt ismeretlen tünet. Horváth Mihály, a francia liberális történetfelfogás magyar megfelelőjének nagyhatású

kialakítója, szintén hajlandó például a vezetők személyes működésére visszavezetni a magyar küzdelem sorsát.

Sőt, továbbmenve, túl az események irodalmi vagy történelmi megtekintésén, maguk a résztvevők is ebben a légkörben éltek, mozogtak és cselekedtek, legalább is sok beszámolóból ez olvasható ki. Beszámolóink van bőségesen, majd minden nevezetesebb és életben maradt szereplő emlékiratát bírjuk, s az események e sokfelől való megvilágítása mellett a vezetők arcképeiből valóságos galériát rendezhetünk be.

A sok arcképfestő között volt egy neves szereplő, aki feljegyzéseiben nem sokat törődik mások találó jellemvonásaival, hanem mindenütt saját félreismert igazságát kutatja. Akiről úgy érzi, hogy ezt az igazságot elhomályosítja, annak nekitámad, átkot szór reá, sötét kártevőnek bélyegzi, csak rosszat tud felőle. Minden törekvése az, hogy az ellene összeküzdött gonoszok, „kajánok“, az ő kezét megbénító nagynevűek hírét megtépje, s e sötét függőnyt félrehúzza bemutassa profétai vonásokkal festett önarkképét. Saját énjének ez a javíthatatlan rajongója érdekes tehetség, akinek magatartását nehéz anélkül helyesen értelmezni, hogy közelebbről meg ne ismerkednénk vele. Politikus és hadvezér egyszemélyben, nevezetes szerepet játszott mint szabadságharcunk egyik vezéralakja : Perczel Mór.

A nyolcvanas évek megújuló Kossuth-ünnepi, a sajtó Kossuth-dicsőítése közt magános elkeseredéssel fog újra és újra soha be nem fejezett emlékirataihoz.¹ A mellőzöttek keserűségével írta 1884 szeptemberében jegyzeteihez : „Most, hogy ezen hiteles adatokat az azokra vonuló korábbi jegyzetekkel lemásoltatva újra átolvastam, nem lehet hogy kifejezést ne adjak azon fájdalmas érzelmeimnek, melyeket felköltöttek bennem az úgynevezett Kossuth-ünnepok. — Első hadjáratommal megmentem a hazát az örökös, mert gyalázatos haláltól — és a magyar faj egy nagy száma annak a nevére írja fel ezen megmentés érdemét és azt bálványozza, ki

¹ Memoiren des Honvedgenerals Moriz Perczel. Kriegsarchiv, Wien, 28/1153—1848/49. A hadilevéltárba Szelinszky udvari könyvkereskedő útján került Várkonyi Dezsőtől, aki a függetlenségi Veszprémi Ellenőr c. lap szerkesztője volt. Várkonyi szerint Perczel a 90-es évek elején rábízta feljegyzései nagy részét sajtó alá rendezés végett. A Veszprémi Ellenőr 1899-i évfolyama hozott is 11 kisebb részt, de ez a rövid közlés a közhangulatra s a jegyzetek támadó hangjára való tekintettel abamaradt. A kétkötetes jegyzetcsomó főként a 48-as őszi eseményeket tárgyalja, csak részben sajátkezű írás. Egységes számozása nincs, így lapszámot nem idézhetünk. Cím szerint az emlékirat kutahiai pongyola jegyzetek alapján készült.

mint miniszter ingatag... politikai viselkedésével főoka volt annak, hogy Jellasics egy puskalövés nélkül Fehérvárig nyomulhatott.“ Ez a 48 őszi krízis állandó visszatérő pontja az öreg tábornok emlékezetének, visszatekintve ebben az időben látja legnagyobbnak szerepét, mikor annyi ingadozó közt mint a radikálisok hőse ment csapatával az ellenség felé. Több mint három évtized távlatából féltékeny szóval igyekszik homályba vonni az ő jelentőségét eltakaró nagy alakot, akit a függetlenségi hangulat hazafias kegyelete egyedül fénylő hérosszá emelt. Ezekre az őszi eseményekre tér vissza Perczel állandóan, ezeket fogalmazza újra, ellátva fő- és alcímekkel, mint : A crisis legfőbb foka ; To be or not to be ; Perczel Mór első és pedig honmentő hadjárata : Pákozdt, Ozora, Letenye, Fridau. A móri csatáig már el sem jut a vastos jegyzetkötegen. Természete hozta magával, hogy nem tudta megírni összefüggő egészben emlékiratait. De olvasta és összefüjtötte az évek folyamán megjelent negyvennyolcas tárgyú munkákat, szétszedte őket s az ő szerepét érintő részeket egymáshoz fűzve a lapokat bőven ellátta megjegyzéseivel.¹ E sokszor rendszertelen odavetések egybegyűjtésével megismerjük sajátos lelki alkatát, melynek fővonásai már fiatalkorában felötlenek.

2. Perczelt, ki Tolna megye vezető családjai egyikének sarja volt, tizenötéves korában, 1827 tavaszán, hadapródnak vették fel az 5. tüzérezredbe. Ez alkalommal egy rövid, fiatalos „emlékiratot“ fogalmazott, elmondva gyermekkorát és neveltetését.² A magyar multat Heltai Gáspár krónikájából ismerte meg s az ő nyomán lelkesedett a Hunyadiakért. „Hazám, hazám, hazám!“ — végzi feljegyzését az újdonsült hadapród, diákélete után új évekre készülve. Az öreg Perczel, amint fiatalkorára tekint, úgy érzi, mintha sorsát fátum intézte volna, a történelmi jövő irányítója, de ő is készült erre a jövőre. „Tudatosan praemeditálva tűztem ki magamnak Austria megharcolását, hazám felszabadítását, az olasz—lengyel nép segélyezését.“ Amint

¹ A Nemzeti Múzeum kéziratárában megvan „1848—1867“ e. nyomtatvány-gyűjteménye (II., VI—IX. kötet) sajátkezű jegyzeteivel. (Oct. Hung. 616.)

² Quart. Hung. 1546. — M. S. Hung. Saec. XIX. Fiatalkori „emlékirati jegyzéke“ későkori megjegyzéseivel. Szinnyei szerint (Magyar Írók X. 748. l.) egyéb, részben bölcséleti tartalmú kéziratokat is hagyott hátra Perczel, melyeket még életében fiának adott át. Ezeket az iratokat, melyek az adott képet úgysem változtatnák meg, nem volt alkalmam megtekinteni. — 1883-ban egy rövid kiadvány jelent meg : Perczel emlékirataiból. Kossuth ősnemesi származását vitatja. Ld. még : Pápai Lapok, 1885. 30. l.

körvonalazni próbálja egykori gondolkozását, érdekes képét adja radikalizmusa kezdeteinek. Széchenyi útjától távoleső, attól idegen gondolkozás ez, központjában a zsarnok Ausztria elleni felháborodással. „A francia nagy forradalom történeteiből merítettük állami bölcseségeinket“ — írja a Girondisták Történetén lelkesülő fiatal nemzedék egykori tagja. A francia párhuzam 48-ban is hatott, a debreceni pártok Gironde és Montaigne voltak, sokan szerették a vezetőkben a francia „elődöket“ felfedezni, volt, aki Kossuthot „magyar Mirabeau“-nak nevezte és Madarász Lászlót „magyar Marat“-nak. Perczelék az Ausztria ellen vezetett magyar szabadságharcokért lelkesedtek, ebből a szempontból nézve Bethlen, Bocskay, Thököly tetteit. Jelszavuk volt: „élet-halál harc a nemzetölő zsarnokság ellen“, a részleteket mellőző ifjúi hevük előtt „kicsinynek tetsze“, ami a pozsonyi gyűléseken történt. Az Akadémiáért sem lelkesedtek. „Széchenyiről alig tudtunk valamit, Nagy Pált, Wesselényit, ki már akkor Erdélyben hatalmasan működött, dicsőítettük mi. — Már annyi bizonyos, hogy sem ők, . . . sem pedig mi — nem vallhatjuk Széchenyit mesterünknek, teremtőnknek.“

Széchenyi felfogásával tehát szembenáll ez a francia hatás alatt álló liberális-forradalmi gondolkozás, mely a nemzeti oppozíció hangulatából erősödve a negyvenes éveken át a szabadságharc radikalizmusa felé vezetett. Alapja a „zsarnokság“ elleni szabadságérzés, mely minden reformgondolatot elsősorban közjogi szempontból tekint, mert fő lendítő ereje az osztrákkellenesség. Perczel Széchenyi munkáival szemben Berzeviczy Gergelyére hivatkozik, kinek adataiból kiolvasható, hogy az osztrák vámrendszer súlyos veszteséget okoz Magyarországnak. Széchenyinek viszont, szokott módon, azt veti szemére, hogy a „magyar nemességet és földművelőt gyalázza, leckézi szüntelen, irgalmatlan az émelységig“, ahelyett, hogy Ausztria ellen lépne fel. Széchenyi eszméivel az öreg Perczel sem érez közösséget, s azt bizonygatja, hogy az ő nemzedékére, az ifjak gondolkozására sokkal több hatással voltak az Erdélyi Múzeum cikkei, Horvát István és Magda Pál munkái, mint Széchenyi írásai.

Diákkorának nagy élménye Vörösmarty nevelői munkássága volt, reá a legnagyobb ragaszkodás hangján emlékezik. „Vörösmartyra soha, de soha egy percre sem neheztem — írja —, őt mindig, szakadatlanul szerettem, tiszteltem. Szerencsétlenségnek tartottam, hogy 1826 végén elvált tőlünk; és még azután is számtalanszor felkerestem bajaimban.“ Ő vezette intéseivel és tanácsaival, neki köszönheti, hogy „újított erkölcsi erővel és jó reménnyel“ lépett

az ifjú életpályára. Erről a bensőséges ragaszkodásról Gyulai Pál fest találó képet Vörösmarty életrajzában, Perczel egykorú levelei alapján.¹

1830-ig teljesített a fiatal Perczel katonai szolgálatot, s ez a néhány év volt minden tapasztalata és készültsége, midőn a negyvennyolcas idők hadvezérré tették. Katonai szempontból alig jön tekintetbe az ifjú hadapród elsajátította „főtiszti képzettség“. Viszont az is rövidesen kitűnt, hogy ez a forrongó lelkű fiatalember nem a császári armádia fegyelmi korlátai közé született, hanem külön utakon jár, melyeket forradalmi szabadságérzése diktál. 1831-ben, mint írja, „a nemzeti létükért és a drága szabadságért élet-halál harcot küzdő lengyelek érdekében — egy ártatlan kis conspirációt“ rendezett, azaz néhány katonát (ő több százzal) rávett arra, hogy kiszökve majd a lengyelek oldalára álljanak. Ez a kalandos ábránd természetesen súlyos fegyelmi büntetéssel fenyegetett, mihelyt kiderült. Perczelt elfogták és haditörvényszék elé állították.

Az ellenzéki közvélemény s a fiatalság lelkesedése persze a raboskodó ifjú felé fordult, akit meg gondolatlansága ilyen módon ismertté tett. Tolna és Pest megye közbenjárására végül is kiadták a megyei közgyűlésnek, mely Wesselényi és Kubinyi Ferenc védelmére szabadonbocsátotta a fiatal konspirátort. Madarász József, a későbbi balszélső „gyémántos miniszter“ öccse, aki szintén jelen volt, már mint a radikális ifjúság egyik vezetőjéről emlékezik meg Perczéről.

A megyei politikai életet a középnemes, birtokos családok erőviszonya szabályozta ebben az időben. Tolnában ezek sorában nem utolsó helyen állt a Perczel-család, mely 1827-ben éppen a Bezerédy- és Csapó-hívek liberális pártjával szemben szenvedett választási vereséget. A következő években már ott van a közéleti porondon a fiatal Perczel, a maga szélsőséges politikai meggyőződésével. Hogy a személyes elem, a családi reváns érzése mennyire belejátszott a politikai viszonyokba, arra jellemző, hogy Perczel Mór 1836-ban (ez idő körül főszolgabíró is volt) részben bosszúból buktatja meg (mint maga is vallja) a liberálisokat, részben pedig azért, hogy a radikális irányt propagálja.² Radikalizmusára a további évekből is vannak adataink. Fiáth Ferenc panasolja emlékiratában, hogy amikor a Pesti Hírlap cikkein át Kossuth hatása már érezhető volt, a megyegyűlé-

¹ Gyulai P.: Vörösmarty életrajza. 31—32. l.

² Bodnár I. és Gárdonyi A.: Bezerédy István. V. ö. Szekfü Gy.: Három nemzedék. 73, 91. l.

sen Meszlényi Rudolf (Kossuth sógora), Madarász László és a Perczelek, mint Kossuth hívei, Széchenyi iránya ellen izgattak.¹ Ezt olvasva, az öreg Perczelben megmozdul a sértett önérzet, hiszen igazsága szerint ő volt az igazi és első kezdeményező, hogy lehetett volna hát mások követője? „En sokkal előbb kezdém meg a radikál reform, a honfeszabeditás igéi hirdetését, — mint nyilvános, országos agitátor liberátor előbb születtem meg Kossuthnál és így nem lehettem követője, . . . ez lenne filius ante patrem!“ Ő tehát a szabadsággondolat igazi és kezdeményező magyar prófétája.

Egy német publicista, a szabadságharcig Pesten élt Schrott Hugó (írói nevén Hugo Albert), a negyvenes évek elején két munkában tartott szemlét a magyar közélet szereplői fölött. Második könyve 1843-ban, Lipcsében jelent meg, az akkor divatos szellemeskedő, fordulatos stílusban írva. Bemutatja a magyar politikai életet, ír a Széchenyi—Kossuth ellentétről, a szláv kérdésről, a megyék szerepéről és a rendi országgyűlés feltűnő retorikus szóvirágairól. Hozzáfűz ehhez egy tipikus portré-gyűjteményt is, benne mint a két tolnai követ egyikét (a másik Bezerédy) ott találjuk Perczel Mórt is, akiről ez a megyék ellen érző, centralista író nagy szimpátiával emlékezik meg. Felrója először is, hogy a magyar ellenzék nem tud szabadulni a Rotteck—Welcker Államlexikon teoretikus nehézkességétől s a gyakorlatban nem tudja elvetni a decentralizáció elvét. „Így aztán érdekes, ha éppen az oppozíció soraiban oly egyéneket talál az ember, kiknek célja és kívánságai továbbmennek.“ Ezek közé tartozik Perczel, ő és Kállay Ödön jelentik egyedül a „legszélsőbb baloldalt“. A két fiatalembert sok gúny éri, mégis ők a jövő programja s helyesebb fogalmaik vannak az államról, mint a megyét védő ellenzéknek. Így látja ezt a liberális szellemű író, aki szerint: Perczel besizt Talent, Redlichkeit und Beredsamkeit. És hozzáteszi: „Ich wünsche ihm vom Herzen eine schöne Zukunft.“²

3. Érthető, hogy negyvennyolc nyarán a szélső balpárt on találják az események ezt az alkuvás nélküli radikális követet, akit a március előtti időkben az „egyetlen magyar forradalmárnak“ neveztek. Fiáth utódaként április végén belügyminiszteri osztálytanácsos lett, júniusban pedig rendőrfőnök,

¹ Fiáth: Életem és élményeim (Budapest, 1878) II. 210—212, 227—229. 1.

² Neue Croquis aus Ungarn, II. 190—191. 1.

de erről a tisztségéről már a következő hónapban lemondott. Mikor a szerb felkelés ellen küzdő déli sereg augusztus 19-i támadása sikertelen maradt, Perczel felszólalt a házban és kijelentette, hogy árulás történt s hogy a felkelőket az az oldal támogatja, mely iránt a nemzet teljes bizalmat tanúsított.¹ Célzott itt Bécsnek a lázadást alattomban segítő magatartására. Vádját részben maga Kossuth utasította vissza, s általában, a radikális csoport (amint Kossuth egy ízben kicsinylőleg nevezte őket: a törpe minoritás) nem képviselt komoly politikai súlyt, ha például az olasz segély tárgyalásánál hatni tudott is követeléseiével. De a maga körében és megyéjében megvolt Perczelnek agitatori népszerűsége és nevét jól ismerték. Ehhez hozzá kell vennünk, hogy Kossuthhoz tulajdonképen személyes barátság fűzte, politikai nézetkülönbségeik ellenére is. A negyvennyolcas idők jellemző közjogi radikalizmusa kisebb-csoportokban, egyesületekben tömörült és hírlapi izgatásokkal igyekezett nagyobb hatást elérni. Az Egyenlőségi Társulat volt titkára, Mészáros Károly, elmondja, hogy részben e klubok tagjai is beléptek a Perczel vezénylete alatt megalakult és Zrínyiről elnevezett szabadcsapatba.² A Jellasics-támadás fenyegetésekor ugyanis Perczel szeptember 15-én, Kossuth ajánlatára, kormánybiztos lett s engedélyt kapott a toborozásra. Hívei követték s két öccse is: Miklós és Sándor.

E hadbavonulással kezdődött Perczel hadvezéri pályája, melyre ő magát éppúgy egyedül hivatottnak érezte, mint politikai igazságok meglátására. Radikális hírére büszke volt, mint arra is, hogy kiérdemelte az „unerbittlicher Tolnauer“ s a „megtestesült forradalmár“ nevet. Duzzadó öntudattal írja e válságos időkről: „Ember kellett a gátra! Hű, elszánt, szakavatott és telivér forradalmár vezért követelt a halálos veszedelem a magyar hadak számára, ki éppoly népszerű volt, mint aminő ismeretes erélyéről, bátorságáról.“ Ez a forradalmi vezér természetesen ő volt, aki élete e nagy fordulatán az ellenség közeledésére harcra indult. „1848 szeptember 15-én lón bevégezve és megkoronáztatva az én népfelzabardítási, izgatási, szónoki, reformatori és ellenzéki politikai szerepem... Felcserélve az evangéliumot a vezéri karddal, kiléptem a csataterre, felavattattam hadvezérnek és békezdém honmentési szerepemet, hadszervezési és csatavezetési hivataloskodásomat.“

¹ Gelich: Magyarország függetlenségi harca. I. 129—130. l.

² Mészáros: Kossuth levelei a szabadságharc karvezéréivel. Ungvár, 1862.

A honmentés gondolatának igézetétől Perczel nem tud szabadulni, elmondja a magát tízszer és húszszor. Örökké az „Igazság Istenére“ appellál s nagy izgatottsággal így kiált fel: „Jaj, ezerszer jaj a magyar fajnak, mert vélem és bennem az Igazság temettetik el!“

Van tehát a radikális érzések mellett egy másik fővonása Perczel önareképének: különös, túlizgatott, alig fegyelmezhető temperamentuma. Ez a megfigyelés nem új, a róla írt sorokban szinte közhellyé vált. Batthyány Kázmér úgy látta, hogy Perczel lelki alkatát külseje is hűen kifejezi, hátravetett fejtartása, dacos, szenvedélyes álla, hosszúra hagyott fürtjei. Perczel maga ifjúkorára emlékezve feljegyzí, hogy szigorú nevelése mellett is makacs volt s hogy apja természete is hatott rá, aki a francia háborúban szerzett fejsebe óta idegesen ingerlékeny volt. Jósika Miklós szeszélyes, szélsőséges önbizalom-fűtötte embernek nevezi forradalmi hősünket, a szerbek ostorának, aki soha nem csügged, de „heves, szenvedélyes, a nyerseséig igaz, de mindig hű, mindig kész, mindig az öntagadásig elszánt“. Viszont erősen hiszi, hogy a hazát csak ő tudta volna megmenteni s hogy a nemezis a hazán bosszulta meg, amit a vezetők ellene, Perczel ellen vétettek.¹ Steier rámutat vezéri sikereire, de felsorolja hibáit: „Elbizakodottság, önteltséggel határos önérzet, zsarnoki allűrök, érzékenység, belátásnélküliség.“² Pethő úgy látja, hogy Perczel dacos magabizásában, rögtönzött hadviselési módjában volt valami a kuruc tábor guerilla-szellemből. Guerillavezérnek, magyar Empecinádónak nevezte Lewitschnigg is: „Schwacher General, ungeschminkter Schwabenfeind, Magyar durch und durch, Republikaner aus Überzeugung, zweifelhafte Bravour, Anlage zur grausamen Strenge ohne Not. — Sein Feldgeschrei: Krieg, Krieg, bis auf Messerstiche!“³

Ha közelebről megnézzük, Perczel sokszor emlegetett „hibáinak“ nagy része tipikus negyvennyolcas tulajdonság, amilyennel a többi vezetónél is nem ritkán találkozunk. Ilyen sajátság volt például, hogy a vezér az alája rendelt csapatokat saját tulajdon hadának tekintette, melynek ügyébe senki fiának nincs beleszólása. Perczel lesújtva írja, hogy „utolsó, drága szerzeményét“, harmadik hadát augusztus elején Dembinszkynek kellett átadnia. Kossuthnak egy

¹ Jósika M.: Egy magyar család a forradalom alatt. VIII. 65. l.

² Steier L.: Az 1849-iki trónfosztás. 291. l.

³ Lewitschnigg: Kossuth und seine Bannerschaft. Silhouette. I. 136—147. l.

alkalommal dacos göggel írta: „Mindig független hadvezérként működék, minek nem felsőbb kinevezés, hanem a körülmények tevének.“¹ Ebből a sajátosságból fakad azután az engedetlenség és önfejűség s valami érzékenyen túljejtett önérzet, mely általános jellemzőként oly nehézzé tette a védelem egységes és fegyelmezett vezetését. Amellett Perczel képtelen volt színjátszásra, meggyőződése sokszor alkalmat nem várva robbant ki belőle. Nem tudott hallgatni sem, mint Görgey, aki szintén szókimondó természet volt. Perczel könnyen lazuló önfegyelmének korlátai közül e tipikus hibák néha bámulatos erővel törtek elő. Elvakult tőlük s belelovalta magát nagy mondásaiba. Fontos érdemei voltak, de nem azokat látta maga előtt, hanem a kiválasztott honmentő szerepét, ezt az ábrándos, fényes képet, mely szintén ilyen negyvennyolcas tulajdonságnak túlzott jelentkezése volt. Sohsem állít tudva valótlan, valami kis igaza legtöbbször van, de ezt olyan oceánná dagasztva hőmpolyógteti, hogy könnyen komolytalannak tűnik fel.

Ha így nézzük a dolgokat, a „terror és radikalizmus“ hőisére távolról sem illenek egy fékevesztett és fanatikus forradalmár vonásai, melyek ilyen titulusok nyomán eszünkbe jutnak. Kemény Zsigmond említi a balpárti „terrort“ panaszló emlékiratában, hogy Perczel egy alkalommal azt mondta: ha uralomra kerül, Kovács Lajost (Széchenyi 48-as államtitkárát) és őt felakasztatja s természetesnek találja, ha ellenkező esetben vele tesz meg ugyanezt.² Az ilyen harcias kijelentés jellemző arra, mennyire ment a forradalmi pózolás és francia mintájú szerepek szenvelgése. Valahogy ez az egész „könyörtelen“ forradalmárság nem tűnik fel oly véresen komolynak előttünk, a maga hirtelen indulatú, de könnyen csillapodó, foglyot eresztő vezérével. Nincs mögötte következetes terv, szigorú akarat, számító kíméletlenség. Mint a politikában, úgy a hadvezetésben is sokszor vezette Perczelt valami személyes jellegű clanszellem, mely szabállyal nem sokat törődött, saját portáján parancsot osztott, jutalmazott s néha igen ingerülten büntetett. Annál érzékenyebb volt viszont, ha úgy érezte, hogy sérelmek érték.

Nagy és méltatlan sérelmei egyikének mindjárt azt tartja, hogy a Jellasics elleni őszi helytállás érdeme Kossuthnak jut osztályrészül. Mikor erre gondol, a heroikus képre, melyet a cikkek sorozata festett a nemzeti védelmet szervező

¹ Steier i. h.

² Beksics kiadása, 62. l.

Kossuthról, ezen a fájó ponton ismét elragadja a vak indulat az öreg tábornokot. Szitokba mártja tollát. Kossuthot azzal vádolja, hogy a veszély pillanatában külföldi útlevéllal az Alföldre távozott, menekülési szándékkal, s hivatkozik Mészáros Lázárra, ki szintén ilyesmire céloz.¹ Keserű dühvel nevezi Kossuthot gyávának, ingatagnak. A hazát ő mentette meg Kossuth gyengesége ellenére is. Kossuth csak szónokolt, de a döntő pillanatban megingott, míg ő, „szó és tett embere“, hadat szervezett és szembeszállt az ellen-séggel. Kossuth további nagy munkáját nem is említi.

Batthyány Lajosnak is nekitámad politikai magatartása miatt, amint egykor, Jellasics támadása idején, Sukorón is nagy jelenetet rendezett előtte.² Annál nagyobb öntudattal hivatkozik Perczel arra, hogy az ő politikai iránya, a radikalizmus jutott mindinkább érvényre, Kossuth maga is feléjük közeledett: „Nem a törpe minoritás tért Kossuthhoz, hanem Kossuth ezekhez.“

De nemcsak politikai téren ő az egyedül üdvös panacea látnoki erővel felruházott birtokosa. Ő az első katona is, az első hadszervező, a küzdelem hivatott, de méltatlanul mellőzött fővezére. Amint magános íróasztala mellől szemébe akarja kiáltani a nyolcvanéves Kossuthot ünneplő nemzetnek, hogy kegyeltje nem adott számot vétkeiről, ezeket a „vétket“ főként abban találja meg, hogy őt háromszor lemondatta a vezérségről, míg Görgeyt (akit Perczel állandóan a „szörnyeteg áruló“ epithetonnal tisztel) folyton pártolta, emelte s végül teljhatalommal ruházta fel. A nemzet romlása szomorú elégtétel számára, hogy: nemo me impune lacessit, nem lehet igaz fejlődés ott, ahol ő csak „keserű bántalmazást, égbekiáltó hálátlanságot“ nyer méltatlanokat dicsőítő nemzetétől.

Sértődött hangon utasítja vissza Horváth Mihály indokolt állítását, hogy őt már katonai képzetlensége miatt sem lehetett fővezérré tenni. „Isten fényes tettekben mutatta ki azt — írja —, ki hivatva volt a honmentési háború fővezérletére.“ Ez a hivatott vezér ő volt: „erre pedig Isten kegyelméből magam magamat teremtettem“. Mindebből érthető, hogy amikor az ozorai siker után az igazi politikai vezér s a legnagyobb katonai tehetség, Kossuth és Görgey találkoztak: Perczel megértésüket ellene irányuló csel-szövénynek látta, különösen miután Görgeyvel már előbb

¹ Szokoly: Mészáros. 203. 1.

² Károlyi Á.: Batthyány Lajos főbenjáró pere. I. Említi a bécsi feljegyzéseket is.

erős összeütközése volt. Ezt a Görgey—Perczel ellentétet több előadásból ismerjük. Perczel is leírja az Ozorán történeteket (adataiban Görgey emlékiratát igazolja), csak persze igyekszik ellenfelének érdemét kisebbíteni, kiemelve saját nagylelkűségét, hogy neki kemény szavaiért megkegyelmezett.

Míg Ozora után Kossuth Görgeyt a parndorfi táborba küldte, Perczel tovább vezérkedett a Dunántúlon Csáktornya, Letenye, Muraköz vonalán. Október 20-án, Madarász ajánlatára, tábornokká nevezték ki. Mintha egy kissé igazuk lenne azoknak, akik rámutatnak, hogy Görgey távozása után nem tudott sikert elérni, így Fridaunál Burich tábornok visszaverte. Görgey seregéhez, mint önállóan működő parancsnok, a Windischgrätz-támadás elől való decemberi visszavonuláskor közeledett újra. Kossuth győzelmi óhaja olaj volt óvatlan merészsége tüzére, ellenséges túlerőre támadott, Görgeytől elszigetelt csatában Mórnál vereséget szenvedett. Ennek felelősségét, elfogadható indok nélkül, Görgeyre igyekezett hárítani, aki ellen már ekkor állandóan vádaskodott. Még Görgey téli hadjáratáról sincs elismerő szava, azt viszont kiemeli, hogy ő intézett először bátor előretörést Hatvan felé, január végén Alberti irányába szorította vissza Ottinger dandárát. „Ha nem jó Dembinszky nyakamra . . ., úgy már januárban Pesten vagyok, midőn még Buda védelmi állapotba helyzetése alig volt bekezdve.“ Hajlama a „független vezérkedésre“ természetesen összeütközésbe hozta az új fővezérrel, kudarcok okozójával, akinek (mint írja) erős hangon mondta meg véleményét. Szerinte az az alternatíva állott előtte, hogy vagy elfogatja Dembinszkyt vagy átadja neki seregét. „Hazafi hűségem tiltá az elsőt, míg az alávetés ez esetben valóságos nequiter humiliatio lett volna.“

A tavaszi hadjárat is más szint nyer az ő szemében. Vetter fővezéri kinevezése „halálos sértés“ volt számára (holott az ő vezérsége nem is került szóba annakidején). „Kossuth irigylé, félté, hogy én diadalmenetben foglalom el Budapestat.“ Klapkát „bitor és nyomorult“ embernek nevezi, máshelyt Görgeyt, Damjanichot és Klapkát „áruló cselszövőknek“. Mintha az egész világ ellene dolgozó összeesküvőkből állana, s minden vezér az ő s általa az ügy megbuktatására törne. De a szidalmak és a nagy szavakkal való handabandázás mellett, amire az egykorú emlékiratok is jónéhány adatot nyújtanak, ez a külön pszichológiai mértéket kívánó ember mégis meg tudta állani energikusan a helyét, ha sor került rá. Március végén a Bánságban indított táma-

dást, mely valóban sorozatos sikert hozott. Steier külön kiemeli, mint Perczel hadvezéri tehetségének bizonyítékát, ezt a diadalmas offenzívát, melynek Szenttamás és Pétervárad voltak kiemelkedő állomásai. Ő maga pedig duzzadó öntudattal írja: „Tény, eltagadhatatlan tény, hogy hat hét alatt meghódítottam Bács, Bánátot. Megmentém Péterváradot. Hogy a tavaszi diadalmas hadjáratot 1849-ben nem Görgey, de én kezdém meg szőregi, zentai március 22-i diadalaimmal. Hogy én március 27-én fölmentém Péterváradot, míg Görgey Komáromot csak április 27-én. Hogy ellenemben nemcsak a bácsbánáti rácok és a szerb csapatok, de Theodorovics altábornagy és Nugent tábornagyszernagy hadai is állottak.“ De a hadjáratára oly büszke vezér nem sokáig nyomult előre serege élén, a sikerek nem folytatódtak. Főként azonban súlyos összeütközésbe jutott a kormánnyal és Kossuthal s emiatt nem maradhatott meg a helyén. Kossuth, akit Perczelhez régibb és sokkal bizalmasabb bárati viszony fűzött, mint Görgeyhez, minden zavaró tulajdonsága ellenére is sokra tartotta a politikai radikalizmus katonái fejét. Perczel, különösen a Kossuth-Görgey ellentét nöttével, gyakran került Görgey ellensúlyának szerepébe, melyet nagyobb sikerrel tölthetett volna be, ha néha annyira el nem ragadtatja magát. De itt, délvidéki hadiszállásán, minden Isten kegyelméből levezetett méltósága még jobban a fejébe szállt, kegyetlenül kioktatta a debrecenieket dicső tetteiről s az ő hálátlan voltukról. Kossuthnak már a kormány tekintélyét is meg kellett védenie s különben is kellett lenni olvasta Perczel győzelmi harsonára emlékeztető jelentéseit, melyek számadatai és állításai néha inkább küldőjük fantáziájára vetettek fényt. Bizalmatlanságuk annyira ment, hogy Kossuth megfigyelés alatt tartotta Perczelt, aki meg is vádolja őt, hogy nem mindig elsőrendű elemek besugásaira hallgatott.

Perczel viszont a debreceni szélsőkkel állt összeköttetésben. Ezek a flamingók pedig, miután a trónfosztás keresztülvételében Kossuth feltétlen hívei voltak, később, az erősebb központi vezetéssel szemben érzett elvi ellenérzésük miatt, részben eltávolodtak tőle. Így Madarász László a szabadságszme tiszteletében elfordult Kossuthtól, mert veszedelmesnek tartotta növekvő, szinte oligarchikus hatalmát. Ezzel hozható összefüggésbe az az adat, melyet Perczel közöl velünk, szemére vetve Madarász Józsefnek, hogy emlékiratában több dolgot elhallgat. Perczel szerint 1849 májusában „a két Madarász és Kállay, Somogyi kezdeményezése folytán körülbelül 30 képviselő írásban szólta fel, venném

kezembe a kormányhatálmát, legyek diktátor és mentsem meg a hazát“. Ezt Perczel visszautasította, mert úgy látta, hogy még összetartva is nehéz feladat a honmentés, Kossuth ellenében pedig lehetetlen. Másrészt pedig, mert (mint írja) attól félt, hogy Görgey és a békepárt úgyis meghiusítja minden kísérletét.

Ha a képviselők számát túlzottnak tartjuk is, egészen nem hanyagolhatjuk el ezt az érdekes adatot, mely kisebb méretű emberekkel és tervekkel szinte ellentétes megfelelőjét körvonalazza a békepárt és Görgey „összeesküvésének“. A hadvezér itt sem fogadta el a debreceni politikai párt kezdeményezését. Perczel a kormánnyal való összetűzése után nem is maradt meg hatáskörében. Vukovics és Kiss Pál mentek le hozzá mint a kormány küldöttei s miután az ellenség elfoglalta Titelt, Perczel távozott a sereg éléről.

De ez az összetűzés, mely mögött pártok politikai ellentéte alig játszott szerepet, nem sokáig éreztette hatását. Amikor július elején Kossuth és Görgey nagy ellentéte kiélesedett a komáromi és déli terv vitájában, Kossuth igyekezett minél több főtiszti helyet elvonni Görgey befolyásától és megbízható kezekre bízni. Így szakadt el Kmety Görgey seregétől, így került a déli terv élére Dembinszky és Mészáros, a kápolnai veszítő s a jószándékú, tehetetlen „öreg hadügyér“. A főtiszti kar lazult függelmi viszonyai közt szerencsétlen gondolat volt a két öreg parancsainak rendelni alá a legforróbbfejű tábornokot, Perczelt. Perczel csillaga Kossuth és Görgey ellentéte miatt újra emelkedőben volt, Cegléden szervezte a nemzetőrséget s részben rá hárult a feladat, hogy a lenyomuló ellenséget támadásában feltartóztassa. De a déli terv tehetetlen vezetése s nem utolsó sorban a vezérek egyenlensége a hibák sorozatát nyitotta meg. Ha attól nem is kellett félni, hogy Perczel, Görgey régi és dühös ellensége az „áruló és kormány-ellenség“ oldalára fog állani, de annál inkább attól, ami he is következett, hogy a két öreg intézkedéseit semmibe véve, nagy zavarokat fog okozni. Dembinszky viszont vezéri alkalmatlanságát újra, a kápolnait meghaladó mértékben bebizonyította, Perczel pedig túlkorán vonult Szegedre, hol a képviselőház július 29-i ülésén végkép elvesztve önuralmát, kínos jelenetet rögtönzött. Steier valószínűnek tartja, hogy Perczelt megbízták volna a két öreg helyett a vezetéssel, ha fékezetlen szavaival meg nem rendíti a tiszta ítélőképességébe vetett hitet. De éppoly valószínű az is, hogy Dembinszky szomorú szereplése helyett Perczel, ha

nincs copfos feljebbvalója, akivel összetűzzön, jobban megoldja a védelmet, mint a lengyel generális. Mert ez teljes kudarcot vallott, Perczel pedig, minden meggondolatlan és képzetlen volta ellenére, legalább merészséggel bírt s nem kevés talentummal is. A szegedi jelenet után azonban vége volt vezérségének s átadva seregét, Makóra vonult. Erről az időről ismét sértett önértéztől feszülő, nagy szavakkal emlékezik meg: „Előbb Vörösmarty, Bajza, utóbb a két Madarász járult hozzám azon jelentéssel, hogy Kossuth ezerszer megbánta szegedi tettét és kész engem minden hadak fővezérévé, sőt dicatorrá kinevezni“. Ezt az ajánlatot ő, mint írja, azzal utasította vissza, hogy már késő minden. Vörösmarty az utolsó időkben egy másik ügyében közbenjárt Damjanichnál is, aki fegyelmi összeütközés miatt Perczel Miklóst elfogatta s csak e közbelépésre engedte szabadon.

Mikor a bukás bekövetkezett, Perczel nem titkolta Görgeyt és Kossuthot egyaránt elítélő véleményét. A küzdelem ügyének s a két nagy vezető ellentétének tragédiába fulladása azt a keserű meggyőződést erősítette benne, hogy a nemzeti ügy az ő mellőzése miatt került prédára. Őt, aki egyedül volt hivatva a hon megmentésére, bár néhányszor érdemeit elismerve, magas polera helyezték és sokat sejtető mondásokkal biztatták, végül fondorkodva tehetetlenné tették. Így növekedett, írja, „azon hol nyilvános ellenségeskedés, hol alattomban űzött fondorkodás, mely a szörnyeteg áruló folytonos fölemeltetését és első-sorban az én háromszori megbuktatásomat, másodsorban és véglegesen magának a magyar nemzetnek elnyomatását és tizennyolc évig tartó kegyetlen megkínzását követte“. Ezen az alapon alakítja ki véleményét a mult eseményeiről. Ábrándokig, kórosan túlfejlett elhivatástudata most azzal a gondolattal kapcsolódik, hogy ő lett volna az igazi honmentő, de ellenségei elgáncsolták s vele együtt a haza ügyét is. Ebből a gondolatból képtelen többé kimozdulni, makacsul ragaszkodik hozzá élete végéig.

4. Az emigrációban osztozott a menekvők Görgegyülöletében, de a határ átlépése óta feszült viszonyban állott Kossuthal is, akit sokak előtt ingatagsággal, sőt gyávasággal vádolt. Ez az ellentét nem volt egyedülálló jelenség, Bem és Szemere szintén Kossuth ellen fordultak. Viszont Perczel a törökföldi emigrációban külön vezetőszerepet is akart vinni Kossuthal szemben. Őt is Kutahiába internálták, itt kezdte papírra vetni első feljegyzéseit. 1851 március végén jutott Angliába és hosszú éveken át

csöndes visszavonultságban élt családjával először Londonban, Norwoodban, majd Jersey szigetén.

Az emigrációs mozgalmakba évek múltán ő is belekapcsolódott, bár ha az új forradalomra s ezzel kapcsolatban a multa került a szó, egy mániákus fáradhatatlanságával sorolta újra elő véleményét és sérelmeit. Ezt mindenki tudta róla s eszerint bírálták is el magatartását az emigránsok. „Perczel jó hazafi — írta Ihász 1859-ben —, de bolond, mert többször azt mondá, hogy ő az egyetlen egy ember, ki Magyarországot megmentheti, hogy ő irányában mi mindnyájan árulok vagyunk.“¹ Hasonlóképen írt, még erősebb szavakkal, Pulszky is.² Midőn Kossuth húga halálára Perczel részvételelet írt, végül ismét önmagára tért vissza benne. Hogy senki nem volt hübb és jobb vezér mint ő, kit „az áruulás dicsőítésére“ megbuktattak.³

Ludvigh János, az emigrációban nagy szerepet játszó volt kormánybiztos, akinek később Brüsszelben közelebről volt alkalma Perczel magatartását megfigyelnie, Kossuthal folytatott sűrű levelezésében gyakran írt az egykori radikális vezér elhatalmasodó lelki jellemzőiről. Ő nyújt adatokat „szegény Móricz“ hirtelen változó lelkiállapotára, hogy indulatos kifakadás után mindjárt kész a békülésre. „A magyar ügyről vele beszélni nem lehet, belehozza személyét és rögeszméjét és azzal vége minden okos szónak.“ Amint énje szóbakerül, nem lehet vele tárgyalni, hiszi, hogy kijelöltje a Gondviselésnek és a híres üstökös évében született. Helyzetének némileg tudatában lehetett maga Perczel is, aki Pulszkyt vádolta meg, hogy ő költötte őrült híret.⁴

1866-ban, a porosz háborúhoz fűződő remények és készülődések közt Kossuth eleinte nem akart az „intrigáns“ Klapkával együttműködni s inkább fordult Perczelhez, „ki bolond, de igaz hazafi“. De az egyetértés nem tartott sokáig. Kossuth, Görgeyvel való egykori ellentétének hatása alatt, a mult egyik nagy hibájának tartotta, hogy a katonai és a polgári vezetés nem volt egy kézben. Ezért elhatározta, hogy a bekövetkező felkelésnek ő lesz katonai vezére is. Perczel ezt a tervet, némi indokkal, abszurdumnak minősítette s végül annyira felizgatta magát, hogy megint nem lehetett vele komolyan tárgyalni. Egy tőle is szokatlanul erős levélben, néhol barátságos, de többször átkozódó hangon hivat-

¹ Ihász—Kossuth, Genua 1859 jún. 6. (Országos Levéltár). K. Ir. (= Kossuth-iratok 2263).

² Pulszky—Kossuth 1859 jún. 16. (K. Ir. 2278.)

³ Perczel—Kossuth, Jersey 1862 máj. 6. (K. Ir. 3748.)

⁴ Ludvigh—Kossuth, Brüsszel 1864 (?) aug. 9. (K. Ir. 4114.)

kozott „óriási, a történelemben példát nem leelő“ önfeláldozására. „Jaj fajunknak és Hazánk jelesbjeinek, ha még egyszer merészkedik ismételni ellenemben azon égbekiáltó méltatlanságokat, melyekkel 1848/9-ben megrontottak előbb engem és bennem elveszték az ezeréves országos létet.“ Az Iratok 6. kötetében¹ is közölt levél eredetijére Kossuth ráírta: „Szegény, megbolondult“.² Válaszában pedig így írt: „Leveledet, mint a legkülönösebb pszichológiai tüneemények egyikét, miket valaha ember látott, elteszem“.

Erre az ügyre célzott Kossuth, midőn Kiss Miklós előtt ekkor még elfogultság nélkül Perczelt jellemezte: „A legtisztább hazafiság s a higgadtság rövid perceiben okosság, nézethelyesség, elvhűség s tiszteletet és elismerést parancsoló érdemek, — szóval minden ami jó és nemes, elveszti practicus becsét, ha az emberekkel bánásmód olyan, hogy még a resignatio védangyalának türelmét is kimerítené“.³ Hasonló jellemzést ad róla néhány hónap mulva Ludvigh is: „Csakugyan meggyógyíthatatlan, pedig e themán kívül minden dologban ítéletei helyesek és ingerlékenységének és izgatottságának semmi jelét nem mutatja“. Nem elvakult ember, szereti családját és gyermekeit, szinte megfoghatatlan annyi jóság és düh egyszerre. Amellett folyton memoárokat ír s azt mondja, hogy aki Kossuth barátja, az neki ellensége.⁴

Az 1866-i összeütközés után Perczel most már végkép elfordult Kossuthtól és félretéve minden függetlenségi programot és kossuthi óvást, a kiegyezés után haza készült. Készülődéséről beszámol Ludvigh, aki soha nem felejtí megemlíteni, hogy Perczel a legbecsületesebb hazafi, „logikus fő s el nem csüggedő lélek“, de multjának mámorában él.⁵ A kiegyezés ellen izgató pesti újságíró, Szilágyi Virgil viszont már a bizalmas jelentők rosszindulatával közölte Kossuthtal, hogy Perczelt utolérte „megváltói mániája“.⁶

A legendás szabadságharc hőshírű tábornoka ünnepi fogadtatásban részesült s a volt honvédek meginduló szervezkedésében előkelő szerep várt reá. Itt jutott Kossuthtal, most már távolról, utoljára ellentétbe. Míg Kossuth emigrációs elveit fel nem adva, hívei útján a függetlenségi eszméknek igyekezett megnyerni a 48-as nemzedéket, Perczel meg-

¹ Kossuth: Irataim. VI. 343—346. l.

² K. Ir. 4307.

³ Kossuth—Kiss, Firenze 1866 jún. 15. (K. Ir. 4347.)

⁴ Ludvigh—Kossuth, Brüsszel 1866 szept. 12 és aug. 30. (K. Ir. 4570 és 4553.)

⁵ Ludvigh—Kossuth, Brüsszel 1867 júl. 11. (K. Ir. 4755.)

⁶ Szilágyi—Kossuth. 1867 nov. 14. (K. Ir. 4821.)

kísérelte, egy tisztii csoport élén, az ellenkezőt. Célja volt átvenni a volt honvédek vezetését és mentesíteni őket Kossuth minden politikai befolyásától. „Előbb hivatott jós, radikál reformer és népszabadító, utóbb diadalmas hadszervező és honvédő vezér, végre 1867—68-ra pacificator és arbitrator“ — így mutatja be, jellemző stílusában, saját pályafutását. Hogy az egykori telivér forradalmárból a kiegyezés híve lett s egykori követőivel is szembekerült, ez nagyrészt abból érthető, hogy Kossuth tetteit és terveit teljesen elítélte s nem tudott bízni bennük, ami már a szabadságharcról alkotott nézeteinek, meg Kossuthal való további összetűzéseinek eredménye volt. Madarász Józsefnek is szeméret veti, hogyan várhatta, hogy Kossuth tizennyolc évi „kalandorkodás“ után megszabadítja az országot! De éppen az ő gáttalan szókimondása és túlzogatott szavai okozták nagyrészt, hogy fellépése nem járhatott igazi sikerrel. Hogy Görgeyt elítélte, azon nem akadt fenn a közvélemény, de Kossuthról ilyen, nem egyszer méltatlan hangon beszélni: biztos útja volt a népszerűtlenné válásnak. Perczel már azelőtt is kihívta sérelmei hánytorgatásával és mások iránti leplezetlen véleményével az emigráns vezetők bosszankodását. Ha vádakot mondott: túlzott izgatottságát emlegették, de tudták érdemeit és elismerték jelentőségét. De most, amikor hazatérve, a kossuthi politika ellen izgatott, nem is sikertelenül, végkép magára zúditotta volt fegyvertársai haragját. Nem kímélték többé, nem tudtak többé érdemeiről, hanem a legérzékenyebb pontján támadtak neki: elmondták róla, hogy mániákus és rögeszmék után szalad. Bizonyítékot könnyű volt hevült bombasztjaiból válogatni s elfedni a renegát forradalmár arcát egy komolyan nem vehető, megbillent egyensúlyú ember vonásaival. Bár Vachot Imre munkája és Kuppis Gusztávnak ezután készült Perczel-életrajza nagy elismeréssel ír róla, ellenei is a porondra léptek.¹ Támadási felületet ő maga nyújtott a másik oldalt (a Görgey-híveket) is ingerlő közéleti modorával. 1868 nyarán a honvédtörvényjavaslat tárgyalásakor a ház ülésén is vádolta Kossuthot Görgey felemelése miatt, egy pesti honvédgyűlésen pedig bántalmaira és mellőzésére hivatkozva kijelentette, hogy Kossuthnak semmi joga másokat vádolni a küzdelem bukása miatt.

Kossuth maga is értesült a támadásokról és még 1868 tavaszán jegyzeteket küldött Irányinak, hogy azokat Perczel

¹ G. Kuppis: Biographie des Honvedgenerals Moriz Perczel, nach dem ungarischen von E. Vachot. (1868.)

ellen használja fel. „Ezek — teszi hozzá — az egyedüli mémoireszerű jegyzetek, amiket valaha is írtam.“ Bennük visszautasítja Perczel vádjait s arra a végeredményre jut, hogy „Kossuth csak egy bűnt követett el Perczel ellen, azt, hogy a háborús időben annyira nélkülözhetetlen fegyelmet aláásó magaviseletéért haditörvényszék elébe nem állította.“¹ Irányi már április 21-én értesítette Kossuthot, hogy postára tette a Perczel-elleni iratot,² mely Áldor kiadásában meg is jelent és sokban hozzájárult (a fenti támadási elv alkalmazásával) az öreg „unerbittlicher Tolnauer“ tekintélyének gyengítéséhez.³

Perczel 1870-ben, háromévi új közéleti szereplés után, a magánéletbe vonult vissza s a századfordulót meg nem érve, 1899 május 23-án halt meg Bonyhádon.⁴ Három évtized magányában, míg az aggkor gyengesége erőt nem vett rajta, már csak íróasztala mellől hadakozott a negyvennyolcasok emlékirataival és azok bírálóival, keserű vádjai és szitkai Görgey és Kossuth ellen el nem hangzott szó maradtak. Mindent, ami „igazságával“ ellenkezik, zordul visszautasít, szidja az „ignoráns és ravasz firkászokat“ s óvja a hazugságoktól a hazafiakat, „a vallási és politikai kuruzslás, szoldateszka és az abszolutizmus martalékait“.

A tehetséges, de túlizgatott lelkű és szélsőségre hajló emberben, aki a népszabadság hivatott apostolának és egyúttal hadvezérének hitte magát, maga a küzdelem, de különösen a bukás tragédiája erősen kifejlesztette az abnormisan érzékeny vonásokat. Nem egyedülálló eset ez a menekvők között, gondoljunk a búskomorság és lelki összeomlás felé közeledő Szemere példájára. Ezen az úton saját kiválasztott voltának érzése abba a makacs hitbe ment át, hogy a nemzet azért veszett el, mert őt nem hagyták érvényesülni. Hányféle magyarázat született akkoriban a bukás okairól, kezdve Görgey „árulásán“, melyet Kossuth multszemlélete tett általánossá! Perczel különben változatlan lelki életére így épült fel, egészen a rögeszme határáig, az ő saját multszemlélete.

48-ban talán az volt, aminek Kossuth nevezte egy alkalommal: izgatott lelkű látnok. De mindenesetre szíve

¹ K. Ir. 4957.

² K. Ir. 4965.

³ Áldor: Kossuth és Perczel. (Budapest, 1868.)

⁴ Megeml. Budapesti Hírlap, 1899 máj. 24. Arcképe: Honvéd Naptár 1868.

mélyéig magyar volt, ingadozás nélkül. Tehetségei kifejtésének legtöbbször saját egyéni vonásai álltak útjában. Érdemei ott kezdődnek, ahol bombasztikus szavaiból s ábrándjaiból meg is tudott valamit valósítani ez a „füstfellegekben győzelemre szálló“ (Gyulai Pál kifejezése) forradalmi hős. Azzal pedig, hogy élete végén, mint neves, ősz katona és szegény, ingerült lelkű öregember megalkotta önarcképét: érthetőbbé tette és közelebb hozta hozzánk szabadságharcunk egy érdekes és különös egyéniségét.

Kosáry Domokos.

Történeti irodalom.

Iorga, N.: *La place des Roumains dans l'histoire universelle*. I. Antiquité et moyen-âge. Bucarest, 1935. 8°. 201 l.

I. történelmi munkásságára I. Crăciun a titáni jelzőt alkalmazta. Annyi bizonyos, hogy páratlan anyagismereten s rész-tanulmányok tömegén épült összefogó munkáiban a román történet minden vonatkozását felölelte, sőt néhány terjedelmes tanulmányban az egyetemes fejlődés kérdéseit is megközelítette; s munkásságának méretei nagy tiszteletet ébreszthetnének, ha az európai történettudománynak nem kellene megállapításai ellen léptenyomon lényegbevágó kifogásokat emelnie. Alábbiakban csupán a magyar történelem szempontjából kívánunk néhány megjegyzést tenni új művével kapcsolatban, melyben, mintegy végső eredményül, azt igyekszik feltárni, hogy miként jelentkezik a román fejlődés „a világ életének egésze” során.

Első fejezetében a román praehistoricummal foglalkozván, utal három főtényezőre: a megújuló steppenép-hullámokra, a kelta expanszióra s a trák őslakosságra. Utóbbi a Kárpátoktól délre — Lausitzot ideszámítva — népileg és kultúra tekintetében egységesen, de egyelőre politikai szereplés nélkül él; falulakó, földművelő életmód jellemzi; diszitésmódja egyébként mindmáig fellelhető az itt élő népek (román, magyar, bulgár, görög stb.) művészetében, sőt egy trák-gót synbiosis segítségével Skandináviában is. A steppenépekre katonai, uralmi szervezetük jellemző; első hullámuk a szkíták, ezeknek legnyugatibb ága az erdélyi agathyrsek; uralmuk nem „gyümölcstelen”, mivel ők ismertetik meg az őslakossággal a „basileia” keleties fogalmát. A kelták a politikai történet mozgalmasságát jelentik. Ezeken kívül erősen hangsúlyozza a pontusi görög telepek hatását, nemcsak külső vonatkozásokban, hanem mélyrehatóan (mixobarbárok nagy számban; itt per analogiam a románság száz városokba való húzódását említi); másutt (19. l.) egyébként a románban levő görög kölcsönszavak egyrészét is (pl. drum <δρόμος) visszavezethetőnek tartja erre az érintkezésre.

A továbbiakban Decebal államát (première synthèse) vizsgálva, népei közt szlávokat is talál (28., v. ö. 80—81. l.); bizonyításul erdélyi és moldvai szláv eredetű helyneveket hoz fel — ezeknek nagy száma és tömeges jelentkezése méltán okoz gondot a kontinuitás vallóinak —, amilyenek az erdélyi (Rusciori) „Orosz” stb. nevek. Decebal állama különböző népelemekre épült; a külső-

leges összefogást benső egységgé a latinizáció fejleszti. E folyamat végbementére párhuzamul a colonusok provencai munkáját említi, majd régebről ismert elgondolásait további analógiákkal (pl. conquistadorok amerikai, kozákok szibériai szereplése) támogatja, hogy a római (a Habsburg-birodalom németjéhez hasonlóan összefogó szerepet betöltő) elem lassú felülkerekedését illusztrálja. A latinizáció folyamatát sokoldalúan, de általánosságban levezetvén, a román nyelv latin elemeiből megkonstruálja az ősi román kultúra képét is (37—39. l.). Dacia kiürítését, Eutropius és Vopiscus forrásértékét bírálva, nem ismeri el, felhossa azonban Bretagne példáját, hogy ilyen esetben is lehetséges a latinizált elemek fennmaradása (48—56. l.), s különböző nyugati területek (Gallia, Iberia, Közép-Dunavidék stb.) latinságának alakulását vizsgálva, megállapítja, hogy „azonos körülmények közt az Aldunánál is azonos jelenség *kell*t, hogy létrejőjön.“ (56. l.)

Az újonnan alakuló népiség életét sem a gót vándorlás, sem a hún foglalás nem zavarja. Utóbbi azért sem, mert, mint a „turáni“ népek itt következő (72. s köv. l.) általános jellemzéséből megtudjuk, a „steppe végtelen horizontját“ látó, haza területi fogalmát nem ismerő nyugtalan elemek felszínés uralomnál mélyebb hatást nem gyakorolhatnak. Lételemük a rablás, bizonyos más munkáját kihasználó „parazitizmus“, hiszen jellemző módon a hún-magyar kalandozás is azért nyugati, s az avar délkeleti irányú, mert kizsákmánylandó népelemek (germán, ill. szláv) húzóadási iránya ilyen (82—83. l.). Fontosabb szerep jut a szlávoknak, akik előtt a gótokat elsöprő húnok most megnyitják a Balkán felé vezető utat. Vándorlásuk kettős vonalát részint a moldvai -áuti, részint a szerb-délmagyarországi -ova, -ati végű (pl. Romanai) helynevek jelzik. Mint államalkotásra „képtelen“ elem, ők sem zavarják azonban a Duna-vidéki romanizált városok, autonóm területek életét; ezeket csak a bulgár-magyar foglalás ítéli sorvadásra, elvágván az Imperiummal s rokonaikkal való kapcsolataikat (85—100. l.); a hovatartozás tudata azonban megmarad, s egyelőre meggátolja e területek népének politikai szerveződését. A honfoglalás (= „prise de possession“) magyarsága az avárnál fejletlenebb, államot nem alkot, törzsközi kapcsolatai lazák. Az elemi civilizálás és politikai tájékozás művét szlávok végzik, kik már előzőleg felszívták a Karoling-terjeszkedés periferikus hatásait. Maga a magyarság eleinte Bizánc érdekkörébe tartozik; a függés tudata Mánuelig megmarad. Közben azonban a primitív terjeszkedés tartalmat és létjogot nyer azáltal, hogy a pápaság eszközt formál belőle a hitetlenek elleni harcra. Így jön létre az apostoli királyság, mely a terjeszkedést visszairányítja Keletre, de nem korábban a XII. századnál, minthogy előbb a benső pogányságot kellett leküzdenie; mindaddig csak a steppei életmódnak megfelelő Alföldet szállja meg a magyarság. Az új „foglalás“ — a mélyenható munkát itt is idegen telepéseknek kellett elvégezniök — kellett, hogy Erdélyben már egy alapnépességet találjon; más ez nem lehetett, mint a román. P. mester (I. szerint külföldi s a XIII. században ír) s más magyar elbeszélő források

alapján kétségtelen az erdélyi román uralom és ellenállás. A hódítás nem változtat a régi életen, a különállás is megmarad, összekötő kapocs csupán a királyság, de ennek képviselőjében a régi szláv-román vajdai intézmény él tovább. Román eredetű a szász székszervezet is, hasonlóképen az Andreanumban említett „fora“; az előforduló helynevek „régiek, tehát románok“ (Terzillon etc.). A „gyepü bizarr elméletét“ tárgyi alap nélkül, a kontinuitás tényének megkerülésére találták ki; a valóság az, hogy az Erdélyt lakó románság bizánci jellegű erdőőrzési szisztémájával (clausurae) belekapcsolódik a határvédelembe is, így például Clus-vár előtt Felek románjai, kik különben, mint I. megjegyzi, a XV. század előtt elég gazdagok egy szép gótikus templom építésére. E román „chevaliers ruraux“ az Anjoukorban, új társadalmi rend születése idején, nagy jelentőséget nyertek. Közben a magyar foglalás tovább terjed Kelet felé; a munka javát itt is idegenek, a német lovagok végzik, kik a moldvai sóvidékre magyarokat is telepítenek; a német-magyar település áthúzódik Muntenia területére is Câmpulung tájáig; a magyar terjeszkedés bázisai ezenkívül Baia és Szörény. A településnek hadi jelentősége is van, a tatár foglalás azonban elmossa a kún terület felé indult terjeszkedés hatásait. A románság fejlett gazdasági viszonyok közt él (... une phase avancée de la vie économique ... 159. l.), s később a tatároktól összetört kúnok nyomdokain s a Fekete-tenger felé vezető kereskedelmi utak segítségével államfejlődése is megindul. A középkor végére némi nyugati elemek hozzájárultával (térítések és lovagság; utóbbi az Anjou-kori francia hegemonia révén terjedő kereszties-szellemmel karöltve) kialakulnak a „kis imperiumok“-hoz hasonló szervezetű államok.

I.-nak a román őstörténetre vonatkozó fejtegetése a régi substratum-elméleten nyugszik, mely a balkáni fejlődések sok egyező vonását egy összefüggő, egységes kultúrájú őslakosság hatásának tulajdonítja. Kétségtelen, hogy ez elmélet a Balkán-kutatás szempontjából sok termékeny indítékot ad; viszont egyrészt a feltett alapkultúra korántsem tekinthető ismertnek (s könnyen vitiosusba tévedhetünk, késői jelenségekből következtetvén az alapokra, majd ezekről vissza a fejleményekre), másrészt éppen újabban az egyezéseket későbbi egységes hatással igyekeznek magyarázni, ami a I. egy régebbi művében¹ felsorakoztatott jelenségek tekintélyes részére kétségkívül áll; semmiképen sem szabad tehát a fenti alapon álló következtetéseket tényszerűen kezelnünk. A trákság északi kiterjedése ugyancsak bizonytalan. A balkáni latinság fejlődése igen érdekes problémákat tár kutatója elé, ezek azonban nem kapcsolandók egybe a dákoromán kontinuitás hipotézisével; helytelen, mint I. teszi, a Balkán-latinság kutatásában eszközt keresni, határait a hipotézis igazolásáig erőszakolván; még helytelenebb e célból nyugati

¹ N. Iorga : Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe. (Paris, 1929.)

analógiákat alkalmazni, mint ezt különben magyar részről már többen (Alföldi, Buday, Tamás stb.) kimutatták. A román öskultúra nyelvi alapon való megrajzolásához óvatosan kell hozzáfogni, mivel a román nyelv latin elemei népi fejlődésűek (erre I. maga is utal, a vallással kapcsolatban megjegyezvén: „oeuvre des humbles, comme la langue elle-même,“ 47. l.); tehát ha azt vallanók is, hogy a tényleges kultúrkép megrajzolására a nyelvkincs önmagában elegendő, akkor sem szabad merev fogalmi alapon az ósromán kultúrát a római utódának tekintenünk.

Ezt tekintetbe véve helyesebben értékelhetjük a későbbi kultúrhatásokat. I. szerint a sajátosan patriarchális szervezetű románság imperiumi emlékeket őrizne; de ennek az elméletnek kézzelfogható bizonyítását sem most, sem régebben nem láttuk; ugyancsak nem értjük, mi köze van a román „domn“-nak (a vajdák ősi, népi címe) az imperator fogalmához? Nem értjük, hogyan következtesünk erdélyi „Orosz“-falvak nevéből dák-kori szláv lakosságra, mikor e helynevek az ezeregyhány évvel későbbi, oklevelesen nyomozható rutén terjeszkedéssel kapcsolatosak. Másfél évezredre pusztán mai helynevek alapján kockázatos dolog, az említett Romanati esetében például, visszakövetkeztetni; e helynév különben példája a kontinuitásgondolat köré font apriorisztikus fejtegetésmódnak: ha a románság a szláv vándorlás idején már a Dunától északra van, a helynév létrejöhetett; a késői előfordulás lényegtelen. Más esetekben is feltűnő az adatok előfordulási idejének elhanyagolása, ami általában későbbi viszonyok visszavetítésére (román helynevek „tömeges“ volta; a „chevaliers ruraux“ stb.), néhol pedig hibás értelmezésre vezet; így például Felek említése 1377-ben történik, alapítása egy évtizeddel előbbre tehető, az országhatár védelméhez semmi köze nincs, lévén célja a tordai út védelme.¹ Egyébként érthetetlen, hogy mert egy délszerbiai erdőőrzés bizánci jellegű, miért kell a magyar határvédelemnek román átvételűnek lenni? Itt ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, mint mikor I. a kozákokat a veteránokkal, V. István ifjabb királyságát a bizánci césároknak szerepével veti egybe: analógiáival időben és térben túlságos könnyedséggel bánik, a pusztá külső hasonlóság alapján hajlandó benső összefüggés feltevésére is. Gyepük nemcsak Erdélyben, de egész Magyarországon voltak, a gyepükutatás Tagányitól Fodorig elért eredményeiről azonban I. nem értesült.

A magyar irodalom terén sajnálatos járatlanságot árul el akkor is, mikor magyar elbeszélő forrásokról közölvén rövid eszmefuttatást (119. s köv. l.), ezeknek értékét a modern magyar irodalom felfogásához képest erősen aláértékeli, csupán a románság ittlétére vonatkozó adataikat tekinti megdönthetetlennek. A magyar települést későinek és szórványosnak mondván, egyrészt megint az okleveles előfordulás idejét hanyagolja el, másrészt az

¹ V. ö. Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza. V. 350. l.

okleveles anyag gazdag határnévtömegének méltánylását. Településtörténeti fejtegetései általában felületesek s a jog kérdésében kulminálnak. Így érthető csak, ha „entités constitutionnelles“-t fedez fel (176. l.) királyi oklevelekben, melyeknek szokokra, székelyekre, oláhokra vonatkozó adatai csupán közösségformák ismeretében nem foghatjuk fel „communautés nationales déjâ consolidées“-nak (183. l.); III. Endre idézett oklevele sem így „ismeri el“ őket, mint ezt különben már Hunfalvy (Századok, 1879. 723. l.) kifejtette. Önkényes értelmezésen alapul Erdély különállására vonatkozó nézete: a középkori adatokat csupán akkor lehet így magyarázni, ha a kontinuitás bázisáról indulunk ki, s ehhez még egy politikailag és társadalmilag magasfokú ősrómán kultúrát is felvesszünk. Miért volna román átvétel az erdélyi vajdaság, mikor kezdeteiben a magyar fejlődés periferikus jelenségeit mutatja? Milyen alapon lehet V. István erdélyi ifjabb királyságát a keleti kultúrkörhöz való közeledés és erdélyi külön tendenciák jeleként felfogni? Miért kell elhallgatni a századvégi vajdai fejlődés párhuzamát, a magyarországi anarchia idején kicsirázó területiális vonásokat? S főleg hogyan lehet az ekkori Erdélyt „vraie république“-nek minősíteni, holott ez formák és fogalmak teljes összekeverésén alapuló súlyos történetietlenség?

I. a válasszal adós marad. Az ő felfogásában a kontinuitás tény; a mai lakóhelyein kialakult románság sajátos patriarchális, liberális jellegű közösségekben él; bár a külső attributumok hiányoznak, magas-kultúrájának ősi emlékeit megőrzi; ezek ezeréves szünet után lassan napvilágra kerülnek — idegen elemekre gyakorolt hatások formájában. Az adatok roppant hézagait kitölti fenntartás nélkül alkalmazott analógiákkal s főleg logikai fejtegetésekkel — a „kell, hogy . . .“ fejtegetésében nagy szerepet játszik —, másrészt alapjának észszerű összefüggéseit hajlandó ráerőszakolni önmagukban mást mutató adatokra. Így a tatárok-tól alkalmazott kenézeket s a föld népét románnak minősíti (163—64. l.); IX. Gergely soraiból, melyek szkizmatikus hatás alá került magyarokról és németekről szólnak, fejlett gazdasági viszonyokra következtet (159. l.) (eljárását itt ismét csak késői adatok visszavetítése teheti elfogadhatóvá). A székelyföldi román prioritás kérdésében annak az Opreanunak nézeteit követi, kinek módszeres hibáira Karácsonyi egy erdélyi folyóiratban (Magyar kisebbség, VI.) mutatott rá. A szász széket a román judetokkal veti egybe (scaun < scamnum), holott ezeknek történeti alakulása nem eléggé ismert bármi kapcsolat feltevésére; mindazt, ami „régí“, hajlandó románnak nyilvánítani, ami egyes fejlődésformák (ősi földművelés stb.) esetén éppoly gyanús eljárás, mint a Halmágy, Tartlau stb. helyneveknél. A helynevek nagy részét mai román formában közli, ami, ha utána zárójelben következik a magyar, megtévesztően hathat, néhol anakronisztikus, például Alba Julia (középkorban csak A. Jule, A. Transilvanie, vagy egyszerűen Alba formában) esetében. Általában tehát: adataival

egy a kontinuitás széles értelmezésén alapuló gondolati konstrukciót igyekszik alátámasztani.

Ugyancsak apriorisztikus jelenség bizonyos fogalmi kategóriák merev keresztülvitele: Herodotos földművelő szkítáit, minthogy a szkíták „steppenépek“, csak kevertvérűnek tudja elképzelni; ilyen felszínes az „apostoli“ királyságról, a magyar keleti terjeszkedés megindulásáról s általában a magyar hatásokról formált nézete. Minthogy a magyarságot mint szintén steppei népet mélyebb hatásra képtelennek nyilvánította, szerepét merőben külsőnek tünteti fel: túlozza a honfoglalás kori szláv elem jelentőségét, az Anjou-kori keleti kultúrmunkát francia kereszties szellemmel magyarázza (az Anjouk a korbéli nyugati kultúrát mintegy ráhúzzák a magyarságra), s végül is a magyarság egy francia hegemonia, vagy pápai térítés véletlen eszközének látszik. Külsőlegesen s bizonyára késői csángó-privilegiumok jogviszonyaitól befolyásolva szemléli a moldvai magyar települést is; Moldva magyar kapcsolatai nála a máramarosi „descălcare“ tényében kulminálnak, s nem méltányolja, hogy a konszolidálás éppen a magyar terjeszkedés bázisául felfogott északnyugati s nyugati részekről indul ki, s hogy nyelvfejlődési körülményekből¹ igen mély, egyszerű együttélésen túlmenő hatásokra kell következtetnünk. Általában nem méltányolja eléggé a román fejlődés magyaros vonásait, így például az udvarszerkezet nem Anjou-, hanem Árpád-kori jellegű átvételeit, melyek pedig vannak olyan fontosak, mint a „kis imperium“ hasonlata, melyre balkáni analógiák utalnak. A kúnok hatását az államfejlődésre elismeri, de nem aknázza ki a népi hatásra utaló adatokat; helytelen szerinte kún telepeket keresni Comanesti stb. helynevek mögött, lévén a Coman gyakori román név; de éppen e személynévi használat utal erősebb kapcsolatokra! Helytelen viszont a lovaságnak s nyugatias fejlődéselemeknek románközépkori szerepét túlozni; ez csak a magyar fejlődésbe kapcsolt részeknél jelentős, a vajdaságokban mutatkozó kezdetek a megerősödő balkániasághoz képest gyöngék.

Általában megállapíthatjuk, hogy I. fejtegetésmódja apriorisztikus s a logikának túlzott szerepet biztosít. Ennek következtében egyes igen találó észrevételeit is óvatosan kell kezelnünk. Szempontjai sem elég mélyrehatóak: a román történettudomány utolsó évtizedeinek hatalmas anyaggyűjtése — tekintélyes részben az ő érdeme — nála még felszínesen jelentkezik; e körülmények a román irodalomban is váltottak ki ellenmondást. Utalunk még arra a döntő jelentőségű körülményre, amit jelen művében is a lovasnomád-kultúrák, vagy egyes társadalomfejlődésbeli jelenségek rajzánál észlelhetünk, hogy értékelése nem a modern történelem: látszólagos pozitívizmusa és a munkásságában bizonyos idő óta mutatkozó, mondjuk szellemtörténeti szempont mellett is a XIX. század első felének nagyjából liberális

¹ V. ö.: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. (Sepsiszentgyörgy, 1929.) 619. s köv. 1.

polgáreszméi befolyásolják. Ez a módszeres hiba azonban értékes tanulmányi lehetőségre figyelmeztet, I. iskolájának a román történetírásban elfoglalt helyén át a nyugati eszméknek a román társadalomban való jelentkezését illetően. **Elekes Lajos.**

Szentpétery Imre : A bölcsészettudományi kar története. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. IV. k.) Budapest, 1935. 8°. XIX, 716 l.

Elejétől felvetődik a kérdés : helyes volt-e az Egyetem történetének karok szerint való feldolgozása ? A végső, összefoglaló kötet át tudja-e majd élni mindazt, ami a források valóságából a kutatók képzeletét megérintette ? Nem lett volna termékenyebb, ha teljes, eleven képekben korszakonként rekonstruálják az oktatás egész üzemét, jelentőségét ? A formák, keretek megmaradhatnak, s az intézmény szerepe mégis minden korszakban más lehet, — épp ez az európai fejlődés lényege, iskola és társadalom az okszerűnél sokkal mélységesebb összefüggésben járják a haladás útját.

Sz. elsősorban a bölcsészettudományi kar hiteles, minden homálytól tisztázott történetének megírását tartotta feladatának : bámulatos a munka, a gond, amellyel az eleinte gyér, később meg leküzdhetlenül bőseges s áttekinthetetlen forrásanyagot kezelni és hasznosítja. Minden irányban ; iskola, pedagógia, tudomány, tanárok, tanítványok, elmélet és realitás, szabályzat és való gyakorlat, — mindez finom s biztos kritikával körvonalozódik előttünk. Néha nagy nehézségek között ; mennyi aprólékos megfigyelés kellett például már csak ahhoz is, hogy kimutassa a kar szabályos, rendszeres működését mindjárt az alapítás idejétől ! S működését a XVII. sz. háborúinak idején, majd, a XVIII—XIX. sz.-ban, szerepének változásait az egyre előnyomuló „magasabb szakképzés“ mellett ! Vagy például mily szűkséges fáradozás volt a tanárok szerepének, pályájának tényszerű, elméletben el nem mosódó megfigyelése, amivel a szabályzatok ideális vagy monoton előírásai mögött az üzem köznapi vonásait szinte kézzelfoghatóan vázolja elénk. Különösen meglepő józan s velős értékelése ott, ahol a történelem-stúdiumtól általában véve távoleső tudományszakokról van szó, tanításukról, téziseikről, tudós eredményeikről vagy jelentéktelenségükről.

A tényeknek ez az alapos tisztázása vezeti aztán őt a magasabb kérdésekhez, a kar társadalomképző szerepének megértése felé. Órizkednie kell, sajnos, a végső következtetésektől, mert nem állhat meg egy-egy korszaknál s nem dolgozhat fel minden távoli területet, amelyre, láthatólag, érdeklődése is vezetné. De kitűnő s biztos érzéssel ismeri fel a tényeket, amelyek az egyetem szerepének végleges összefoglalásánál elhatározók lesznek. Ilyen tény az, hogy a „bölcsészettudományi kar“, látszólagos alárendeltsége ellenére is, az európai oktatás ősanyja ; különösen az egyetemek történetírói esnek gyakran a tévedésbe, hogy a már specializálódott „felsőbb“ fakultásokból indulnak ki, mintha ezek vonnák maguk után az egész fejlődést. Holott az igazi európai fejlődésnek

jellemzője az igen lassú, de súlyos differenciálódás : az oktatásban a célszerű és hasznos helyett a nehéz, sokáig formátlan küzködés a teljes életanyaggal. Az ókornak, sőt az itáliai reneszánsznak oktatása is gyakorlati pályákon hasznosíthatót igyekezett adni, a „szakoktatás“ ily módon korán elvált az emberi életnek még meg nem fogalmazott problémáitól. A XVII. sz. egyeteme, a középkorinak utóda, még nem a magasabb szakoktatás iskolája. Pázmány egyetemén jóideig nem is volt jogi s orvosi fakultás, csak bölcsészeti és hittudományi ; s a bölcsészeté az egyedüli, amely szünetelés nélkül fennállott mindmáig. Jellemző külsőség, hogy e karnak sceptruma volt legelőször használatban. A tanítványok száma a XIX. sz.-ig felülmúlta, gyakran kétszeresen, a többi kar hallgatóinak számát. A tanítás terve, szabályzata, s sokáig a tanárok tudománya is külsőleg bizonyos fásult egyhangúságra mutat. S mégis, csodálatos, a nyugati egyetemekhez hasonlóan ennek a fakultásnak az ölében rejtőzik minden, ami később modern tudomány és szakoktatás. A tanár rendszerint végigvezeti hallgatóját mind a három éven át : a „tantárgy“ tehát nem elvonatkozott, mint ma, s tanár-tanítvány nem tűnik el mellette a személytelenségbe, hanem bensőséges együttesben munkálkodnak. Olyan kérdéseken, amelyek mintegy elrejtőznek a tradicionális tananyag és módszer mögött, s csak a XVIII. sz.-ban emelkednek ki kifejezett tantárgyakként. Kezdetleges tézisek, kezdetleges megoldásokkal ; ma már hiábavalóságoknak tűnnek fel, filozófiai játékoknak, mert az óriási modern specializálódás elvesztette bizalmát a mindent összefogó kérdések iránt. „Szükséges-e a logika a helyes élethez ?“ „A földműves vagy a harcos tartja fenn inkább a hazát ?“ A tézis terméketlen, de az az oktatás, amely még nem veti el az ilyen kérdéseket, nyitva hagyja a teret a szaktudományok modern sorozatának kitarulására. Érdekes például, hogy talán a matematika a legerősebb oldala a régi bölcsészetkarnak, holott a jezsuita tanterv ezt csak mellékesnek kezeli. A XVIII. sz. derekán pedig meglepésszerűen bújik elő a „filozófiából“ valami szociológiai gazdaságtan, a matematikából a mérnöki-építési stúdium, a fizikából a gyakorlati s elméleti természettudományok sora. Sajnos, nem lehetett egy ily munka keretében nyomon kísérni, hogy hová, mily pályákra osztottak szét a hallgatók az életben, de kétségtelen, hogy a fakultás állandó kapcsolatot tartott a társadalmat vezető rétegek intellektuális-gyakorlati szükségleteivel.

A XVIII. sz. végétől már mai értelemben vett tantárgyak szerepelnek a fakultáson, s megkezdődik közülük egyeseknek kiválása sajátos szakképzéssé, részben külön intézményekben, részben pedig a felsőbb jogi-orvosi fakultás keretében. A bölcsészettar tulajdonképpen ekkor válik átmenetileg alsóbbfokú, előkészítő tanfolyammá, míg régebben, a középkort folytatva, a tudósképző felsőbb fakultások mellett lényegében maga testesítette meg az egyetemi műveltség fogalmát. A XIX. sz. első felében valóban süllyedésről lehet szó : nyugaton már a XVIII. sz. derekától átment a bölcsészettar e krízisen, a tudományágak

csodálatos tartalomtól duzzadtak ismét és az egyetemeken e kar kebelében folyt az igazi, modern eredményeket hozó tudós munka. Sz. színes jellemző részletekből állítja össze a Pázmány-egyetem bölcsészettudományának ezt a hullámzó fejlődését, érzékeltetvén az átmenet lassúságának speciális hazai okait. Különösen az egyetemi tanárok kiválasztásának, kinevezésének módjaiban találunk igen sok érdekes részletet, amely rávilágít arra, hogy milyen lapos elképzeléssel kezelte a kormányzat a bölcsészettudomány ügyeit. A pályázóknak vizsgát is kellett tenniük; s pl. Jedlik Ányos, a nagy magyar természettudós, csak nehezen juthatott katedrához kevésbé sikerült vizsgadolgozatai miatt. Érdekes korjellemező tünet a magyar nyelv küzdelmes benyomulása az egyetemi oktatásba és igazgatásba s ma már érthetőbb számunkra több, egyébként jó magyar tanárnak aggodalma ez újítást illetően. Sz. részletes leírása erről — mint művének számos más megállapítása — az általános magyar történetet gazdagítja új vonásokkal.

Mihelyt kiszabadul az oktatásügy a távoli (főként bécsi) bürokrácia alól, a bölcsészettudomány rohamosan veszi fel magára a nyugati intézmények modern vonásait. A reformkor és Eötvös terveiben lényegében már minden megvolt, ami újítást az abszolutizmus, Thun minisztersége megvalósított. Ez az abszolutizmus egyúttal csaknem tönkre is tette a fakultást idegen tannyelvvel, idegen tanáraival, a hallgatók középiskolai tanári képzésének osztrák kézbe adásával. A kiegyezés után két évtized alatt, Eötvös és Trefort idején, imponáns, nyugati szinten álló intézménnyé fejlődött a kar — a tanszékek száma ez idő alatt megkétszereződött! Az életnek e még áttekinthetetlen közelségéből Sz. csak a fontosabb adatokat-eseményeket emeli ki, befejezésül lepergettetvén előttünk a világháború és a forradalom éveinek drámai hangulatú történetét.

A függelék a rektorok, dékánok, tanárok stb. kritikailag tisztázott időrendbeli sorát adja. A hallgatók számát csak az újabb időkben, a források hiányossága miatt a régibb korszakokban csak egyes évekre állapítható meg a létszám. Természetesen még kevésbé lehetett a hallgatók származásáról pontos képet adni. Mégis kitűnik, hogy az alapítás idején 48 elsőéves hallgató közül az erdélyiekkel együtt 28 volt a magyar, 7 a horvát, 11 a tót s 2 külföldi. Tehát Nagyszombat földrajzi helyzete ellenére is túlnyomóan magyar volt az egyetem, mindenesetre az egész ország főiskolája és nem erősen tót jellegű, mint azt újabban különösen a csehszlovák történetírás igyekszik feltüntetni. Főként a teológiai kart veszi tekintetbe ez a történetírás, amely kar talán tényleg nagyobb mértékben a Felvidék papképzését szolgálta.

Sz. műve oly munka, amely mintegy már eleve korlátozva volt abban, hogy teljes szintézisre törekedjék; az egyetem történetének egyik oldalát kellett adnia, a többiből kiszakítva. A feladat megoldása a leghelyesebb s legtökéletesebb, amit ily körülmények között elképzelhetni: óriási felkészültséggel tisztán, őszintén, józanul kibontakoztatta a valóságos tényeket a források

tömkelegéből, a szempontok helyes meglátásával oly szilárd s mély alapot adott az egyetem történeti szerepének összefoglalására, amilyen alappal kevés nyugati nagy iskola történetírása rendelkezik.

Hajnal István.

Pamiatke Trnavskej Univerzity 1635—1777 Spolok Sv. Vojteha.
(A nagyszombati egyetem (1635—1777) emlékének a Szent Adalbert Egyesület.) Trnava, 1935. 4°. 336 l.

Trnavský Sborník. K 300. výročí založení university v Trnavě vydala Učená Společnost Šafaříkova v Bratislavě. (Nagyszombati tár. A nagyszombati egyetem alapításának 300. évfordulója alkalmából kiadta a Šafařík Tudományos Társaság Pozsonyban.) Bratislava, 1935. 8°. 116 l.

Dubravec, Štefan: Apologetika a kontroverzistika na bývalej katolickej univerzite v Trnave. (Hitvédelem és hitvitázás a volt nagyszombati katolikus egyetemen.) (Kny. a „Sborník Literárno-Vedeckého Odboru SSV.“ II. évf. 2. kötetéből.) Trnava, 1935. 8°. 55 l.

Vilikovský, Jan: Verše o přesídlení university z Trnavy do Budína.
(Versek az egyetemnek Nagyszombatról Budára költözéséről.) (Kny. a „Bratislava“ 1935. évf.-ból.) Bratislava, 1935. 8°. 4 l.

„Ergo vale Parva Roma, magnae Romae aemula . . . eris posthac, nisi fallor, oppidorum famula“ — hangozt fel 1777-ben a búcsúdal a Budára költöző egyetem diákjainak ajkán. S e dalnak igaza volt: Nagyszombat valóban elveszítette ezzel tudományos központ- s ennek révén nagyváros-jellegét. A szlovák kultúra pedig, melyet az egyetem éppen úgy szolgált, mint a magyart, súlyos csapást szenvedett e királynői parancs révén. Éppen ezt a veszteséget volt hivatva pótolni az 1793-ban alapított Szlovák Tudományos Társulat, Bernolák, Hollý és Štúr eszméinek hordozója. Ma, az államfordulat után a szlovákság számára három tudományos egyesület áll fenn, amelyek közül ugyan nem mindegyiket mondhatja e nép magáénak: a Matica Slovenská, a Szent Adalbert Társulat Irodalmi és Tudományos Szakosztálya és végül a Šafařík Tudományos Társaság. Ez utóbbi kettő emlékkönyvet bocsátott ki a nagyszombati Egyetem alapításának 300. évfordulója alkalmából.

A nagyszombati Szt. Adalbert-Társulat Banik Antal Ágoston által szerkesztett emlékkönyvének célja, mint azt az előszót író *Pöstényi János*, az Egyesület elnöke megjelöli, rámutatni arra, hogy milyen hatást gyakorolt a nagyszombati egyetem a katolikus és szlovák kultúrára. Aki ismeri ennek az egyetemnek a történetét és kiadványait, teljes mértékben elfogadja *Pöstényinek* azt az állítását, hogy az nemcsak a magyar, hanem — a Hungaria-államfoglalom, szentistváni állameszme jegyében — a specifikus szlovák kulturát is igen eredményesen szolgált. Jólesik e szintiszta szlovák egyesület kiadványában az Ácsádyra való hivatkozást olvasni, ami szerint a nagy magyar Pázmányt a szlováksághoz igen szívélyes kapcsolat fűzte. (5. l.) A magyar történet-

tudomány a legmelegebb szeretettel üdvözölheti a testvér szlovák nemzetnek ezt a legszebb értelemben vett szlovák nemzeti érzést tükröző és ennek dokumentálására a régi szlovák, Czambel-féle helyesírással írott ünnepi művét. Népszerűsítő célja ellenére is (600 példányban jelent meg) sikerült ezt a zamatos, ízes szlovák szépirodalmi nyelven megírt munkát a tudomány magaslatán tartani.

Az emlékkönyvben a vezető helyet *Zlatoš István*nak a nagyszombati egyetem történetéről szóló közel százoldalas értekezése foglalja el. Alapos szellemtörténeti áttekintést ad az egyetem megalapításának eszmei előzményeiről, a jezsuiták pedagógiájáról, kollégiumaikról, egyetemeikről. Szabatos szlovák fordításban közli az egyetem alapítólevelét, kiemeli, hogy ennek az intézménynek célja az „Isten dicsőségének és a haza javának” szolgálata volt s így egyenlően szolgálta minden nemzet és nemzetiség javát. (43. l.) Rámutat arra, hogy ez az egyetem hajlékot nyújtott sok menekült olműtzi teológusnak és katedrát adott Wejer János morva professzornak, mikor Torstenson svéd hadserege elárasztotta Morvaországot. (47. l.) Megemlékezik a magyar ösztöndíjalapítókról is. Igen sikerült az immár háromfakultásos egyetem szervezetének részletes, ügyesen rendszerező előadása. (56—61. l.) Értekezésében új adatokat nem találunk, de a legteljesebb objektivitás és pontos adatfeldolgozás jellemzi. Csak egyetlen megállapítása szorul kiigazításra: szerinte az egyetem Budára költözésekor elveszítette önállóságát és egyszerű állami intézménnyé lett. Ez ellenkezik a közismert tényekkel, amiket újabban nemzetközi bíróság ítélete is szentesített.

Dur ek Károlynak az egyetem filozófiai működéséről írt cikke csalódást kelt. Az egyetem filozófiai kiadványainak alapos feldolgozása helyett ugyanis általánosságoknál marad, ami azt a nyomatékos gyanút kelti, hogy a címlapok és tartalomjegyzékek elolvasásánál alig jutott tovább. Pedig az ekkor számbajövő filozófiai világrámlatok bemutatásánál oly széles perspektíváról tesz tanúságot, hogy csak sajnálnunk lehet a behatóbb feldolgozásnak elmaradását.

Šimalčík György az egyetemnek a katolikus dogmatika művelése körül szerzett érdemeiről számol be, huszonegy, a nagyszombati egyetemi nyomdában kiadott egykorú dogmatikakönyv alapján. A katolikus dogmatika mai szokásos rendszerében e könyvekből egy rövidrefogott dogmatikát állít össze, melyben nem mulasztja el kihangsúlyozni az Immaculata Conceptionról és az Infalibilitásról szóló hittételeket. Értekezése általános áttekintés helyett az átnézett és helyesen korlátozott anyag igen pontos feldolgozása.

Szombath József az Egyetemnek az új lelkipásztorkodás kialakítása terén kifejtett működéséről ír. A kérdéses korban az Egyetemi Nyomda által kiadott 48 katechetikai publikáció kétharmada szlovák nyelvű (195. l.), az „ezeréves elnyomás” sokszor hallott tézisének újabb alátámasztására. A lelkipásztorok számára készült kiadványokban foglalt nagy pszichológiai érzékkel

készült tanácsok alapján igen színes és jellegzetes képet ad az ellenreformáció módszereiről. Néhány régi népszokást, népi babonát, falusi bacchanál-szokást is megemlít, mint ami ellen a lelkipásztornak küzdenie kell. Szellemtörténeti szempontból ez az értekezés a legnagyobb becsű ebben az emlékkönyvben. A szlováknyelvű katechetikai munkák nyelvét azonban kár volt diszkusszió tárgyává tennie, mert bizony a magyar és lengyel illetőleg sárosi eredetet sok olyan szóban nem ismeri fel, amelyben pedig az első látszatra nyilvánvaló. (217. l.)

Jalovecký János az Egyetemnek a liturgia terén szerzett érdemeiről, egy meglehetősen sovány témáról kénytelen értekezni. Éppen ezért a licentiatusról és a *Missale Romanum*ról közöl bár felette érdekes, de a tárggyal csak nagyon erőltetett kapcsolatba hozható gondolatokat. Az egyetem érdeme-e téren valójában alig több, mint a *Missale Romanum* kinyomatása, ami lehetővé tette a római egységes liturgiának Magyarországon való gyors és általános meghonosodását.

Az emlékkönyvnek kétségtelenül egyik legújszerűbb cikke *Rusínsky Beloňé*, amely a nagyszombati egyetemnek az egyházi unió előmozdítása érdekében kifejtett tevékenységéről számol be. Elsősorban az egyetemnek a ruszin kultúrára gyakorolt szinte kizárólagos hatásával foglalkozik. Nyíltan rámutat arra, hogy a rutén népet a pásztorkodás alacsony kultúrfokáról, amelyben legfeljebb néhány bazilita kolostor gondoskodott lelki és szellemi szükségletéről, az egyházi unió emelte ki. (243—44. l.) Teológusai az unió után a nagyszombati és egri szemináriumokban nyertek kiképzést. Jellemző a viszonyokra, hogy az unió után a pópákat a földesurak kérdezték ki, vizsgáztatták, vajjon a katolikus katekizmus ismeretében eléggé előrehaladtak-e már. (247. l.) A rutén egyesülés nagy pártfogója, Kollonich a nagyszombati egyetemi nyomda számára cirill betűket is szerzett valószínűleg Krakkóból, hogy a rutének számára katekizmus legyen kiadható. Ez a nyomda volt azután 1863-ig a rutén könyv egyetlen műhelye (246. l.), mert tévesen szokás más könyvnyomdát is feltételezni. (247. l.) E nagyszombati nyomda kiadta a rutén katekizmust, melyet a rutén egyház nagy megszervezője, De Kamelis, ez az itáliai görög, írt számukra latin nyelven és — ruszin vállalkozó híján — a przemšli Kornický János fordított le ruténre. Ez a nyomda hozta ki a katekizmusnak rumun nyelvű kiadását is. Különben a nyomdának cirillbetűs része Kolozsvárra kerülve, még hosszú ideig szolgálta szinte kizárólagosan a rumun kultúrát is. Érdekesen világít rá az unió mozgalom célkitűzéseire, hogy még szerb nyelvű katolikus katekizmus is került ki ebből a nyomdából.

Weiss-Nägel Szaniszló jezsuita a XVII. és XVIII. századbeli jezsuita iskoladrámáról értekezik. A XVII. században már öt előadásról tartja bebizonyítottnak, hogy szlovák nyelvűek voltak. (306. l.) A jezsuita iskoladrámák túlnyomó részének nyelve különben a latin, amint ezt a jezsuita pedagógiai szabályzat, a *Ratio Studiorum* elő is írta. Mindamellett a szlovák nyelvűe-

ken kívül magyar, német, sőt francia nyelven írottakkal is találkozunk. (261—285. l.)

Sajnos, ezen az egy, valamint a bevezető cikken kívül mindegyik szinte kizárólag a teológiai fakultással kapcsolatos dolgokkal foglalkozik. Míg a filozófiai fakultás munkásságáról is alig-alig kaptunk képet, addig ez a jogi karra vonatkozólag teljes mértékben hiányzik. Kár volt a könyv céljában megjelölt katolikus vonatkozást ennyire korlátozni, mikor a természetjog korában a jogi kar történetében is számos ilyen vonatkozást lehetett volna a katolikus tudományosságot szolgáló kívánó Szt. Adalbert Egyesület munkatársainak felfedezniök.

A másik emlékkönyvet a Pozsonyban székelő Šafařík Tudományos Társaság adta ki. E társaság voltaképpen a pozsonyi Komenský-Egyetem professzorainak, magántanárainak valamint az egyetem köré csoportosult tudósoknak köre, tehát cseh és nem szlovák. Kiadványai is cseh nyelven jelennek meg. Nem tartotta szükségesnek e társaság tudós névadója udvariasságának példáját sem követni, aki valahányszor szlovákok között működött, nevének ű-betűjéről eltűntette a kampót. Bár e társaság tudományos működését nagyra értékeljük, az igaz bírálólat jegyében szükségesnek tartottuk ezt felemlíteni, mert ez az évkönyv magán viseli a nagymérvű — enyhén szólva — udvariatlanságot nemcsak a magyarság, hanem elsősorban a szlovákság irányában is.

A Trnavský Sborník legnagyobb cikke *Holinka Rudolf*-nak a nagyszombati egyetem alapításáról szóló értekezése. Igen szépen vázolja azokat a pedagógiai elveket, melyek a jezsuiták tanítási rendszerét jellemezték. Belőlük vezeti le a jezsuita-egyetemeknek a többi egyetemtől eltérő, kétfakultásos szervezetét. Eleven rajtot ad arról az ügyes diplomáciai játszmáról, amelyet Pázmány folytatott az uralkodói és a pápai megerősítés elnyeréséért egyeteme számára. (33. l.) Az uralkodó megerősítő privilégiumát azonban helytelenül értelmezi úgy, mintha abban csak azokról a kiváltságokról lehetne szó, melyeket a prágai és bécsi egyetemek kétfakultásos jezsuita kollégium-korukban élveztek. Ezt a jogászilag abszurd állítást apodiktikus biztonsággal tárja az olvasó elé, anélkül, hogy szükségesnek tartaná indokolására egy szót is vesztegetni. (36. l.) Felette érdekes és újszerűsége mellett is nagy valószínűség látszatával bír az a fejtegetése, melyben a pápai megerősítés megtagadásának valódi okát igyekszik megtalálni annak jogcíme, az egyetemnek nem teljes, hanem csak kétfakultásos voltára való hivatkozás mögött. A Congregatio de Propaganda Fide és a jezsuiták között ebben a korban állandó surlódások voltak és a Congregatio ezért a jezsuiták iskolamonopóliumát is meg akarta törni. Éppen a nagyszombati egyetem alapítását megelőző időben folyt a nagy harc a Congregatio és a prágai jezsuita-egyetem között. Ennek a harcnak hangulatából születhetett a megtagadó végzés. Továbbá Pázmány, amióta az uralkodó követeként a római kúriában járt, ott nem volt éppen persona grata és a — szerző szerint — megbocsátani

nehezen tudó VIII. Orbán pápát ez a körülmény is motiválhatta a megtagadásnál. (38—39. l.) Sajnálatos, hogy ebben a komoly tudományos felkészültséggel írott műben annyi a tendencia. Mire jók az olyan tendenciózus gondolatfelvetések, hogy pl. a nagyszombati cseh tanárok működése, hatása lenne tisztázandó, noha azt sem tudja, kik azok (15. l.) és mikor ugyanerre, a magyartól egészen eltekintve, szlovák vonatkozásban nem kíváncsi? Hasonlóképpen felette érdekes szerinte a „csehszlovák nemzet“ katolikus kulturális életének kimutatása. (19. l.) Mindkét probléma azonban egyelőre feldolgozatlan. Természetes különben, hogy a prágai szemléletet tükrözi az ő fogalma is „csehszlovák nemzetről“, amelyikben a szlovákok csehszlovákok, de a csehek, azok — csehek! Kár volt különben érdekes fejtegetéseit politikai tendencia szempontjából pszichológiailag jól kiválasztott helyen megszakítani és — a kritikától félve — a kívánt konzekvencia levonása helyett három pontot tenni, hogy az olvasó fantáziájának engedje át a továbbiakat, anélkül, hogy értük felelősséget vállalni kénytelen lenne. Ehhez a módszerhez méltó nála a nevek írása is, melynek gyöngye: „Illešhazy“. (2. l.) A szerző objektívnek látszó, filius ante patrem kifejezéssel kijelenti, hogy a nagyszombati egyetem minden „magyar állampolgár“ javát szolgálta, ugyanúgy nem volt kizárólag szlovák, mint ahogy nem volt kizárólag magyar jellegű. Kétségtelen, hogy egyfelől mégsem meri megkonstruálni a nagyszombati egyetem színtiszta „csehszlovák“ jellegét, viszont másfelől a színtiszta magyar nemzeti jelleget sem, ami pedig nagy öröme szolgálna, mert az „ezeréves elnyomás“ elméletét tudná vele alátámasztani. Örömmel láttuk különben a szerzőről a magyar irodalom bő használatát, az idézésükbe csúszott tömértelen sajtóhiba ellenére is.

A cseh emlékkönyv második cikke, *Mencl Vencel* tollából művészettörténeti vonatkozású: a nagyszombati egyetemi épületekről szól szép fényképmellékletek kíséretében. A feldolgozás a helyi vonatkozásoknál marad, bírálatára nem érezzük magunkat hivatottnak.

Az elsőhöz egészen hasonló modorban, de tudományos felkészültségben, apparátusban tőle elmaradva készült *Vilíkovský János*nak a „csehszlovák nyelvű“ *Cantus Catholicus*vel foglalkozó cikke. Az 1629. évi esztergomi zsinat határozata következtében megjelent a magyar nyelvű *Cantus Catholici*. Mivel azonban időközben megjelent *Tranoscianus*nak — a králici bibliafordítás nyelvén, az ú. n. bibličinában, tehát lényegében, készséggel elismerjük, cseh nyelven¹ — *Cithera Sanctorum*ja, az evangélikus egyházi énekeskönyv, azért ellensúlyozásként ki kellett adni a „csehszlovák nyelvű“ (58. l.) katolikus énekeskönyvet is. Ezt az énekeskönyvet ismeretlen szerzője Soós kanonoknak ajánlja. Latinnyelvű előszava hivatkozik arra, hogy mikor *Čiryll* és *Method* a „gens Pannonica“-t és más szláv népeket megtérítette,

¹ Melich Jánosnak a szlavisztika köréből tartott egyetemi előadásai nyomán.

akkor a szláv liturgia bevezetésére pápai privilégiumot kapott. Azt a körülményt már most, hogy ugyanez a gondolat Hlohovský morva énekeskönyvének előszavában is feltalálható, s hogy a két énekeskönyvben még két — az éneklésre vonatkozó — szerzői idézet is azonos, a szerző siet felhasználni annak „bizonyítására“, hogy — de occidente lux! — a szlovák Cantus Catholici valójában a legtöbbit Hlohovskýból merített, aminek okát az olműtzi és a nagyszombati teológusok érintkezésének tudja be. Mikor egyfelől a szerző köszönetet mond a prágai egyetemi könyvtárnak a régi cseh kancionálék megküldéséért (58. l.), ugyanakkor, bár helyesen tudja, hogy a magyar Cantus Catholicinek van példánya a budapesti Egyetemi Könyvtárban (93. l.), ez számára „nem volt hozzáférhető“ (70. l.), ami viszont legkevésbé sem akadályozza meg annak gátlásmentes feltételezésében, hogy ezen a „csehszlovák“ énekeskönyvek hatását lehetne kimutatni. (93. l.) Hajlandó ugyan a csehszlovák énekeskönyvnek szlovák jellegét egyetlen sorban elismerni, mégis jónak látja négy oldalon át a cseh nyelv szemszögéből boncolgatni a könyv egyes szavait (8—84. l.), holott a szlovák jelleg vitán felül áll, róla az énekeskönyvnek nemcsak kiáltóan szlovák nyelvezete, hanem még alcíme — *Pisně Katholické, latinské is slovenské*“ (Katolikus latin és szlovák énekek) — is meg nem támadhatóan tauskodik.

A Szt. Adalbert Társulat Irodalmi és Tudományos Szakosztályának Tárában jelent meg *Dubravec István* cikke a nagyszombati egyetem hitvédelmi és hitvitázó tevékenységéről. Helyesen mutat rá arra, hogy ez a tevékenység az Egyetem alapításának egyik főcélja volt, mint az már az alapítólevélből is kitűnik. A tanárok közül a polihisztor Szentiványi Márton élete végén 20 hitvitázó iratot írt, amelyek közül kettő szlovák nyelven is megjelent. (198. l.) Az Egyetemi Nyomda az egyetem nagyszombati korszaka alatt 79 apologetikus iratot nyomtatott ki, amelyek sorában 14 szlovák- és 12 német nyelvűvel szemben 20 magyar áll. Az apologetika tanításánál, meggyőződése szerint, alapul elsősorban Pázmány Kalauza szolgált. (199. l.) Pichler, Hertz, Csapodi, Fila és Rajcsányi egykorú művei alapján állít össze kiválóan logikus rendszerben egy kis apologetikát. Csak sajnálni lehet, hogy e pompás kis dolgozat nem vált a Társulat által kiadott, első helyen ismertetett Emlékkönyv részévé.

A Šafařík Társaság kiadásában megjelenő „Bratislava“ c. folyóiratban publikálta Vilikovský azt a — Trnavský Sborníkba is átvett — töredéket, melyet a budapesti Nemzeti Múzeum és Liptószentmiklóson a Tranoscius-féle kéziratgyűjtemény őriz. E nagyrészben „csehszlovák nyelvű“, az Egyetem Budára költözéséről szóló, valószínűleg drámarészletnek két befejező versszakát közlöm egyfelől a „csehszlovák nyelvűség“, másfelől e háromnyelvű föld békés, akkori joviális hangulatának érzékeltetésére. E darabban az egyik szereplő azt a jó hírt hozza, hogy a Buda-pártiakat sikerült legyőzni és az Egyetem mégis Nagyszombatban marad. A másik ekkor előbb kételkedve, de azután meggyőzve így szaval:

Istenesek, prawda ge*to,
len ti mecum compotato.
Mihi richtar intimavit,
Ze Budenses superavit.

Uš ty werim, ergo naleg
pane kellner krk mu zaleg.
A ga musim mogu ženu
obveselit s tu novinu !

A nagyszombati háromszázéves jubileum tehát megtermette mind szlovák, mind cseh részről a maga tudományos gyűmölcsseit. Míg a szlovák műveket a magyar történettudomány a legnagyobb örömmel és lelkesedéssel tudja üdvözölni, addig sajnos — tudományos értékük sok tekintetben való elismerése mellett — ezt az üdvözlést a csehnyelvű kiadványok legnagyobb részétől meg kellett tagadnia. Soha magyar tudós azt kétségbe nem vonta, hogy a nagyszombati egyetemen — többek közt — cseh hatások is érvényesülhettek. Senki sem akarja a cseh kutatóknak ezek feltárására irányuló erkölcsi jogosultságát kétségbevonni. Azonban sajnálattal kellett tapasztalnunk, hogy a cseh kulturhatásoknak eredményes kimutatása helyett csak a magyar kultúra lekicsinylésével, semmibevevésével, míg a szlovák kultúrának vállveregette való kezelésével találkoztunk. A nagyszombati egyetem története, úgy látszik, oly kényes témának bizonyult, hogy feldolgozásánál a német iskolába járt, tehát alapos képzettségű és különben is nagy, nemes tradíciókkal rendelkező cseh történettudomány nem tudta megőrizni objektivitását. A tudományos együttműködést lehetővé tévő légkör megteremtése érdekében a recenszens hasonló — mondjuk udvariatlan — művekkel nem is szokott foglalkozni. Most sem tette volna, ha erre a tárgy természete, valamint a szerzők és a kiadó Safarik Társaság súlya nem kényszeríti.

Murarik Antal (Krakkó—Budapest).

Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani. Edidit : Școala Română din Roma. I—III. Roma, 1925, 1930, 1934. Libreria di Scienze e Lettere. 4°. VIII, 505 ; IX, 514 ; XI, 421 l.

A római Román Intézet két sorozatban bocsátja közre tagjainak munkásságát. Az Ephemeris Dacoromana c. évkönyvben a klasszikus ókor és az egyetemes művészettörténet körébe vágó dolgozatok jelennek meg, a Diplomatarium Italicumban pedig a történeti kutatások. A hatalmas negyedívrétű kötetek előbb említett sorozatában eddig hat látott napvilágot, a történeti sorozatban pedig négy kötet, amiből egyelőre hármát van módunkban ismertetni. A Román Intézet, első igazgatójának, a korán elhunyt Párvan Vazulnak, majd pedig Panaitescu Emil igazgatónak vezetése alatt kiadványaival Róma nemzet-

* A régi helyesírás g-je j-nek ejtendő.

közi tudós köreiben jó nevet szerzett magának és olyan eredményekre jutott, amelyeket a magyar tudománynak is föltétlenül figyelemre kell méltatnia. Ez különösen azért kötelességünk, mert az anyag legnagyobb részében bennünket a legszorosabban érint és nemzeti multunk megismeréséhez új és fontos adatokkal szolgál. A román kutatók ugyanis a ma Romániához tartozó egész terület multjára terjesztik ki kutatásukat s így kiadványaikban természetesen elsőrendű szerephez jut a moldvai és az erdélyi magyarság sorsa, amely egyrészt az odaküldött hithirdetők miatt, másrészt pedig a vele kapcsolatos császári politika következtében a nunciussoknak és a római központi szervezetnek nagy érdeklődésére tarthatott számot. Ezt még csak megerősítette az úniónak Róma által állandóan felszínen tartott gondolata s az említett területeknek a lengyel és török ügyekkel való állandó kapcsolata. Így a román történettudósoknak olaszországi levéltári kutatásokon épülő valóban munkája délkeleteurópai jelentőségre emelkedik. A kötetekben az eredeti nyelven közölt anyag elején rendszerint terjedelmes bevezetés tájékoztat a kérdésről és az új eredményekről, általában bő könyvészeti jegyzetek kíséretében, amelyek a románnyelvű irodalmat szinte teljességgel adják és magyar műveket is igen gyakran idéznek. A tanulmányi résznek kivétel nélkül olasz nyelven való megírása pedig szélesebb körben hozzáférhetővé teszi eredményeiket.

Az eddigi kötetek anyagának zöme a nunciusi jelentések és a Propaganda-kongregáció irataiból került ki, mert a régi Románia területe és hosszú időn át Erdély is nem a rendes hierarchikus szervezetbe volt beiktatva, hanem a Propaganda alá tartozott. Az első kötetben *Călinescu G.* egész könyvre való forrásanyagot ad, jelentős bevezetéssel ellátva, a Moldvában 1639—1762 közt működött olasz s főként minorita misszionáriusok tevékenységéről. (1—215. l.) Moldva a XVII. és a XVIII. század folyamán a török, lengyel, orosz és császári érdekek ütközőpontján feküdt és hadfelvonulási terület volt, úgyhogy rövidebb békés korszakok után mindig újból és újból visszaesett a háborús területek szomorú sorsába. Ez a körülmény rendkívül károsan befolyásolta a hithirdetést. Eltekintve a Moldvában levő kevés jezsuitáktól és a néhány plébánián működő magyar paptól, akik azonban székhelyükön kívül nemigen tevékenykedtek, az egész Moldvában elszórtan élő lelkek gondozása az olasz minoriták feladata volt. A hithirdetők 3—9 évig voltak kötelesek Moldvában maradni. A szerző szerint mindnyájan megtanulták a román nyelvet, ami az olaszhoz való hasonlóság miatt könnyű volt, s a szintén tekintetbe jövő szakadárak megtérítéséhez szükséges, míg a számukra nehéz magyar nyelvet nem tudták úgy elsajátítani s ezt a magyarok nem nézték jó szemmel. A hithirdetők működését megkönnyítette a töröknek és a fejedelmeknek a vallásgyakorlat dolgában általában tanusított türelmessége, de a görögkeleti papság nagyon sanda szemmel nézte azt. A görögkeletiek közül nem is igen sikerült sokat a katolikus vallásra áttéríteni s az áttértek is igazában inkább visszatértek voltak, főként a kálvinisták és az evan-

gélikusok közül. Az okmánytár rendkívül érdekes missziós jelentések tömegét közli a Propaganda levéltárából. A nagyrészen nyersen hagyott forrásanyag magyar szempontból való kihasználása a moldvai magyarság multjának újabban fellendült kutatásához igen becses adatokat szolgáltatna. — *Vasiliiu Virginia* a római városi levéltárban őrzött Orsini-féle családi iratokból adott ki és értelmezett kisebb, vegyes feljegyzéseket a románok XVI. és XVII. századi történetére vonatkozólag. (224—58. l.) Erdélyi ügyek ismételten szerepelnek benne. — *Buta Miklós* a vatikáni könyvtár Borghese-gyűjteményéből Rangoni Kolos lengyelországi nuncius (1599—1605.) jelentéseiből közli (259—377. l.) a román vonatkozásúakat s bevezetésében kevés könyvszét alapján összefoglalást ad. Az okmányokban többször találkoznak erdélyi ügyekkel is, de nem ezeken van a hangsúly. — *Isopecsu Kolos*, aki az *Ephemeris Dacoromana* 1924-i (II.) kötetében kezdte a Borghese-gyűjteményben Mihály vajda korára, pontosabban az 1595. év első felére vonatkozó eddig ismeretlen okmányok közlését, a jelen kötetben folytatja munkáját az említett év végéig. (378—505. l.) Műve sok új adattal gazdagítja a román tartományok e korbéli történetére vonatkozó tudásunkat, így különösen ami a románoknak a török elleni háborúban való részvételét, Havasalföld kétségbeesett helyzetét stb. illeti, de erdélyi ügyek is sokszor előkerülnek benne.

Az évkönyv 1930-i (II.) kötetében az előzőből már ismert írókkal és hasonló tárgykörökkel találkozunk. Így *Vasiliiu Virginia* a moldvai fejedelemség és a Szentszék 1606—1620 közötti kapcsolatait tárgyalja a lengyelországi nunciussok jelentései alapján. (1—71. l.) A gondosan megírt bevezetésben főként a bakói püspökséggel foglalkozik sokat, amely ez időben a moldvai katolicizmus újjászervezésének középpontja volt, s hogy e hivatásának a katolikus megújulás szellemében megfelelőhessen, a lengyelországi nunciuson keresztül közvetlenül a Szentszéknek rendeltetett alá. Magyar vonatkozás csak kevés akad. Így pl. Diotallevi Ferenc nunciussnak 1619. nov. 22-én kelt jelentése szerint Graziani moldvai fejedelem azt mondta a nunciussnak, hogy ámbár azt állítják, hogy Bethlen felkelése ügyében előbb Konstantinápolyban megállapodás történt, ő mégis biztosan tudja, hogy Bethlen vállalkozása a török tudta nélkül következett be. — *Buta Miklós* terjedelmes anyaggyűjtésével (72—304. l.) kiegészíti Rangoni lengyelországi nunciussnak az előző kötetben közölt jelentéseit a Doria Pamphily család levéltárából, továbbá egészen rövid, krónikaszerű jelentéseket közöl a Rudolf és a török közti háborúról, amelybe beleesik Mihály vajda ismert szereplése is. E rövid jelentések, amelyek a vatikáni Codices Urbinates Latini gyűjteményben találhatóak, ámbár semmi újat sem nyújtanak eddigi tudásunkhoz, teljességüknél fogva mégis értékesek; azonkívül megismertetnek bennünket azzal, hogy mily érzelmekkel tekintettek a római Kuria hivatalos körei Mihály vajda vállalkozására. Az egész hatalmas anyag legelső sorban Erdély akkori történetére vonatkozik. — *Călinescu G.*

a Propaganda levéltárából újabb bőséges forrásközlést ad az 1623—1685 és 1747—1784 közötti években román földön működő hithirdetőkről és tevékenységükről (305—514. l.) A bevezetésben inkább személyi, mintsem tárgyi és állapotrajz alapján ismerteti a misszionáriusokat. A XVII. század huszas éveiről megállapítja, hogy ez a missziók kezdetének virágzó kora, amikor még csak kevés hithirdető járt szerte az országban, s a katolikusokat inkább világi papok, legfőképen magyarok gondozták. A fejedelmeknek a missziók iránti jóindulatú állásfoglalása a katolikus Nyugattal szemben követett politikájukból folyt, de emellett igen jelentős szerepe volt ebben a nagyszámú katolikus alattvalóra való tekintetnek, továbbá azoknak a hasznos szolgálatoknak, amelyeket a minoriták és jezsuiták a fejedelmeknek és bojároknak teljesítettek. A bevezetéshez csatolt kimerítő okmánytár ezúttal is rendkívül becses adatokkal járul hozzá a moldvai magyarok történetének megismeréséhez.

Az évkönyv 1934-i (III.) kötetében viszonylagosan kevesebb a magyar, illetve erdélyi vonatkozású anyag. *Radu Konstantin* alapos levéltári és könyvészeti jellegű bevezetés után kiadja a perugiai városi levéltárban megtalált, egykorú ismeretlen lengyel szerzőtől származó kéziratot: *Vita Despothi principis Moldaviae*. (1—41. l.) Despot 1561-től 1563-ig volt Moldva vajdája. Az irat főként életrajzi adatokat tartalmaz, magyar vonatkozás csak kevés akad benne. — *Moga János* Báthory Gábor erdélyi fejedelem és Radu Serbán havasalföldi vajda ellenségeskedését tárgyalja nagy részletességgel (42—125. l.), főként a bécsi nunciusi jelentések alapján, s magyar könyvek, sőt cikkek felhasználásával írja meg bevezetését, azonban, sajnos, Szekfűt nem ismeri. Feldolgozását értékes okmánytár egészíti ki. — *Mesrobeanu Antal* a vatikáni könyvtár Codices Urbinate Latinii, a Barberini-féle és a bréve-gyűjteményből új adatokat közöl Graziani Gáspár moldvai vajdáról (1619—1620), mégpedig főként az uralkodása előtti és utáni időről. Így bécsi követségéről, ahová Achmed szultán a császárral kötött 1615 júl. 14-i békeszerződés véglegesítése érdekében küldte. Graziani vajdaságáról csak kevés iratban van szó. Néhány 1616 végéről való okmány a fentebb említett Radu utó havasalföldi vajdára (1602—1611) vonatkozik. A közzétett források második csoportja az 1621-i török-lengyel háború előkészületeiről, Moldváról és a román vajdáknak az említett háborúban való részvételéről tájékoztat. (126—239. l.) A bevezetésben és az okmánytárban egyaránt ismételtlen szó esik magyar és erdélyi ügyekről is, így Bethlen első hadjárataról stb. — A kötet utolsó részében (240—273. l.) Molajoni M. József passzionista misszionáriusnak és havasalföldi általános helynöknek Vladimirescu Tudor 1821-i bukaresti forradalmáról a Propagandához küldött jelentését adja ki *Găzdaru D.* Molajoni a forradalmi megmozdulás első részének szemtanuja volt, később azonban Nagyszébenbe menekült. Akkoriban sok román is Erdélyben, főként Brassóban keresett menedéket. — A kötetet különböző szempontok szerint teljes részletességgel és lelkiismeretességgel

összeállított hat mutató zárja be (277—421. l.), amelyben mind a három kötetnek anyagát példás önfeláldozással dolgozta fel Berza M.

A római Román Intézet teljes elismerést érdemlő munkája számunkra csak követendő példa lehet. Reméljük, hogy a római Magyar Intézet, mely évkönyvének első kötetével, a nemrég megindult „Annuario“-val szép bizonyosságát adta a benne folyó tudományos munkának, ezzel kapcsolatban nagobbmértű anyagközlésnek is meg fogja találni a módját.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Károlyi Árpád : Buda és Pest visszavívása 1686-ban. 2. kiadás. Átdolgozta Wellmann Imre. Budapest, 1936. Budapest székesfőváros kiadása. N. 8°. XIX, 406 l., 48 kép, 4 térkép.

Tanulmányok Budapest multjából. Szerkesztik : Némethy Károly és Budó Jusztin. V. kötet. Budapest, 1936. 8°. 270 l., képek.

Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma. Kny. a Fővárosi Könyvtár évkönyvének V. kötetéből. Budapest, 1936. 8°. 190 l.

Törökhódoltság-korabeli okmányok a M. kir. Hadilevéltárban. Budapest, 1936. 8°. 80 l.

Bischoffshausen, Sigismund Freiherr von : Zur Zweihundert-fünfundzigjahrfeier Budas. Ungarische Jahrbücher, Bd. XVI. 1937. 244—256. l.

Banfi, Florio : Nel CCL° anniversario della liberazione di Buda dai Turchi. (Kny. a „L'Europa Orientale“ XVI. évf.-ből.) Roma, 1936. 8°. 37 l.

Maggiorotti, Leone Andrea : Architeti e architetture militari. Vol. II. Roma, 1936. 4°. 482 l.

Balla Antal : Buda ostroma és elfoglalása 1686-ban. (Kny. a Városi Szemle XXII. évf.-ből. 1936.) 8°. 124 l., 1 kép.

Meszlényi Antal : Buda felszabadítása 1686. Budapest, 1936. 8°. 232 l.

Fővárosunk felszabadításának mint az 1686-i hadjárat legfontosabb s az egész kereszténységre kiható eseményének 250. évfordulójáról országos ünnepek keretében emlékeztünk meg az elmúlt év szeptemberében. Természetes, hogy ebből a megemlékezésből az irodalomnak is ki kellett vennie a maga részét. Ki is vette s a termés, ha ideszámítjuk felolvasások, előadások és hírlapi cikkek alakjában született részét is, eléggé bőséges ; ha azonban hadtörténelmi szempontból vizsgáljuk, önkéntelenül is az az érzésünk támad, hogy ez a nagy esemény jóval több, ebbe a szakmába vágó, tudományos értékű irodalmi művet érdemelt volna.

Mielőtt most a szorosan vett ostromot tárgyaló munkákat sorra vennők, el kell választanunk a tudományos jellegűeket azoktól, amelyek csupán a laikus közönség tájékoztatására szolgálván, csak az eddigi eredmények összefoglalására szorítkoznak s ennek következtében nem támaszkodnak önálló forráskutatásra.

Az előbbi csoportba tartozók közül mindenképen kimagaslik Károlyi Árpádnak 1886-ban megjelent alapvető nagy műve, amely 1936-ban, a Székesfőváros gondoskodása folytán, átdolgozott, de lényegében nem változott alakban, második kiadásként jutott a közönség kezébe.

„Habent sua fata libelli“, mondja egy régi latin szállóige. Ez a „végzet“ rendszerint olyanformán éri utól a történelmi munkák igen nagy részét, hogy már néhány évvel megjelenésük után túlhaladja őket az újabb kutatások eredménye s a szerző — ha nem akarja, hogy könyve értéktelenné váljék — kénytelen azt, akárhányszor addigi álláspontjának gyökeres „revideálása“ árán is, átdolgozni. Károlyi Árpád kiváló művének más lett a sorsa. Ugyanis, újabb kiadása válván szükségessé, az tűnt ki, hogy a tudós szerző 50 év előtti megállapításai nem szorulnak elevenbevigő módosításra; de annál szükségesebb volt ezeknek az eredményeknek a teljesen megváltozott helyrajzi keretbe való illesztése. Enélkül alig érthetnék meg a leírást azok, akik Buda és Pest félszázad előtti helyrajzát nem ismerik.

Az új kiadáshoz — természetesen — fel kellett használni az 1886 óta napvilágot látott irodalmi termékek idevágó adatait is. Károlyi Árpád kitűnő könyvének értékét mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy az elmúlt 50 év folyamán történt kutatások se hozhattak más eredményt. Meggyőződésünk szerint ez a nagyszerű munka nem csak pillanatnyilag legkitűnőbb rajza Buda és Pest 1686-i visszavívásának, hanem az marad továbbra is.

Az átdolgozás nehéz munkáját, a szerző utasítása szerint, nagyon ügyesen végezte Wellmann Imre; a kitűnően sikerült térképeket pedig Gerő László alezredes tervezte és rajzolta.

Budapest székesfőváros kiadásában, sajnos, kissé elkésve jelent meg a „Tanulmányok Budapest múltjából“ című kiadványszerozat ötödik kötete, mely 13 hosszabb-rövidebb cikket tartalmaz az évfordulóra vagy a hozzá közeleső évek történetére vonatkozólag.

Az igen szép kiállítású kötet élén *Markó Árpádnak* „A felszabadítás eszméjének magyar apostola“ című dolgozata áll. A szerző megállapítása szerint Budavár visszafoglalásában, tehát közvetve Magyarország felszabadításában az akkor már rég porladó Zrínyi Miklósnak elévülhetetlen, eddig még fel nem ismert s ezért kellően nem is méltányolt érdeme van. Ő volt az első főúr, aki a török kiűzésének egyetemleges országos fontosságot tulajdonított s ha Lipót király katonai és polgári tanácsadói elfogadják Zrínyi terveit és javaslatait, akkor a török félhold nem 1686-ban, hanem már 15—20 évvel korábban lehanyatlott volna Buda tornyairól.

Gárdonyi Albert „Buda és Pest lakossága a török hódoltság alatt“ címen írt értékes tanulmányt a kötetbe. Több ellenkező nézettel szemben megállapítja, hogy az annyiszor hangoztatott pusztulás és romlás nem a hódoltság, hanem a harc következménye volt. Buda és Pest harc nélkül jutott török kézre

1541-ben s ezért se a lakosság nem pusztult el, se épületekben nem esett kár. Azonban természetes, hogy ettől fogva a budai uralkodó osztály a hódítók soraiból került ki s ennekfolytán a keresztény lakosság alárendelt helyzetbe jutott. Az is érthető, hogy magában a várban a régi keresztény lakosságot nem tűrte meg a török. Sok bizonyíték szól amellett is, hogy Pest keresztény lakossága sem pusztult el a hódoltság alatt, sőt a viszonyokhoz képest elég számos is volt. Ellenben kétségtelen, hogy Óbuda a XVI. és XVII. század fordulóján pusztán maradt, de nem erőszakos beavatkozás, hanem a lakosság elköltözése folytán. De később ezek a bujdosók is visszaszállingóztak.

Kelényi B. Ottónak „A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében“ című dolgozata négy fejezetben, mégpedig: „A kereszténység védőbástyája“, „A nyugati kalandorok vándorútja“, „Az Unio Christiana küzdőtere“ és „A királyi főváros a barokk eszmévilágában“ címek alatt behatóan ismerteti mindazt, amit a keresztény Nyugaton Magyarországról, de főként a törökökre jutott Budáról tudtak és írtak. Az érdeklődés kétségkívül igen nagy volt s irodalmi visszhangja csak az 1718-ban kötött pozsareváci békétől kezdve halkul el, mégpedig nem csupán Buda, hanem a török kérdés és Magyarország irányában is.

Teljesen a hadtörténelem körébe vág *Banfi Florianak* „Buda és Pest erődítményei“ című alapos tanulmánya. Részletesen leírja a királyi várkastély, a budai Felsőváros, az Alsóváros, a Viziváros, a Szent Gellért-hegy és Pest védőműveit. Erődítési szempontból nagyon fontos és helyes a szerzőnek az a megállapítása, hogy a királyi kastély és a Felsőváros korántsem voltak abban a viszonyban egymáshoz, amelyet a városerődítésnek ez a két alkotóeleme megkívánt volna, mert a kastély a Felsővárosnál jóval alacsonyabb szintre épült, holott voltaképen fordítva kellett volna lennie. A török hódoltság alig változtatott valamit Budavárán s így az a visszafoglalás idején is a várépítésnek részben középkori, részben átmeneti stílusát mutatta. A kastély védővonalán az akkor uralkodó bástyarendszernek semmi s a Felsővárosban is csak egy nyoma maradt, az ú. n. „Erdélyi bástya“, a János királyt szolgáló Domenico da Bologna 1534 és 1540 közötti alkotása. A szerző szerint a Felsővárosnak 1541-ben már készen állott védőöve Mátyás király uralkodása alatt, pontosabban 1467 és 1490 között épült. Az Alsóvárosról pedig kimutatja, hogy az az erődítmény, amelyet addig Zsigmond királynak tulajdonítottak — Marcantonio Pigafetta újabban előkerült feljegyzései szerint — a törökök műve volt. A Viziváros erődítményeiről Marsili szolgált a legbecsesebb felvilágosítással. A Szent Gellért-hegyen állott, palánkkal körülfogott blokkházat a törökök építették, valószínűleg még 1541-ben. Pestnek 1686-ban szerepelt körfalai 1467 és 1471 között keletkeztek. Korábban csupán egy kisebb mentsvár állott Pesten, amelyet a város fogott körül.

„Kéziratos ábrázolások Buda visszafoglalásáról“ című dolgozatában helyesen állapítja meg *Borbély Andor*, hogy a régi

kézirajok jóval ritkébbak, de rendszerint hitelesebbek is a művészi hatásra törekvő s ezért a valóságot gyakran módosító metszeteknél. Budaváráról az 1686-ban lezajlott hadieseményekkel kapcsolatban látott napvilágot a legtöbb metszet, de maradt elég szépszámú kéziratos ábrázolás is. A szerző pontosan leírja és képen is bemutatja a legfontosabbakat.

A következő cikk, *Veress Endrének* „Gróf Malvezzi Róbert budai jelentései“ címen megjelent dolgozata a bolognai Malvezzinek az 1686-i hadjáratról, tehát Buda felszabadításáról is szóló feljegyzéseit ismerteti. Az eredeti kézirat a család bolognai levéltárában van. Nem nagy fontosságú, de érdekes adatokat tartalmaz.

Várady Imre egy sienai szemtanúnak Budavár ostromáról szóló naplóját ismerteti. A naplónak alkalmasint egyetlen példányát a sienai Biblioteca Comunale őrzi. Szerzője Paolo Amerighi ottani patricius. Várady a könyvecskének főleg azokat a részleteit veszi sorra, amelyek a közkézen forgó egyéb munkák adatait kiegészítik.

Asztalos Miklós „A magyarság Buda visszafoglalásában vitt szerepének jelentősége“ című tanulmányának eredményét maga a szerző így foglalja össze: „A Buda felszabadítását eredményező hadjárat anyagi támogatásában a legnagyobb rész a magyarságé volt. Területi- és lélekszámarányához viszonyítva, megfelelő mértékben résztvett a hozott véráldozatban is. Jelentős szerepet vitt a sereg szükségleteinek ellátásában; számarányán túlmenően kivette részét a hadjárat és az ostrom katonai vállalkozásaiból és sikereiből. A hadjáratban és Buda visszafoglalásában vitt szerepének jelentősége tehát semmivel sem marad hátrább a hadjáratban s az ostromban résztvett császári és birodalmi tartományok, csapatok szerepének jelentőségénél.“

Szabó Mihály azokat a leveleket ismerteti, amelyekben Miksa Emánuel bajor választófejedelem, Esterházy Pál nádor és mások üdvözölték XI. Ince pápát, Buda visszafoglalása alkalmából. Méltatja azt a visszhangot, amelyet ez a nagy esemény az olasz irodalomban keltett s egyúttal szemelvényeket közöl abból a hosszabb költeményből, amelyben Benedetto Menzini Krisztina svéd királynő nevében ünnepelte Buda hőseit.

Szita Oszkár „Missa Buda expugnata“ címen a vatikáni kéziratárban talált zenei kódexről szól.

Horváth Henrik „Hódoltság és felszabadítás a művésztörténelemben“ című tanulmányában kifejti, hogy a hódoltság műveltsége inkább a magyar középkor meghosszabbításának látszik, mert a nyugati művelődés áramkörébe való újabb bekapcsolódás csak 1686 után állhatott be. De már inkább csak sejthető, mint bizonyítható, hogy a magasabb kultúra a megszállott Budán a keleti pompának és fényűzésnek a nyugati műformákkal történt vegyüléséből állott.

Budó Jusztin „Az első kultúrtörékvések Budán, a visszafoglalás után“ című értekezésében igen részletesen foglalkozik

a jezsuiták budavári rendházának és iskolájának alapításával és továbbfejlődésével.

Bánrévy György „Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán“ címen írott tanulmányában kimutatja, hogy a visszavivást követő első feladat a kellő védelmi intézkedések megtétele volt s csak azután kerülhetett sor a nagyrészt elpusztult város felépítésére, benépesítésére s a gazdasági élet megszervezésére. A visszafoglalást követő hónapokban, de még 1686 folyamán végrehajtott intézkedések jelzik azokat a kezdő lépéseket, amelyekkel Buda új élete megindult.

A Fővárosi Nyilvános Könyvtár igen hasznos szolgálatot tett a történetkutatóknak a Budavár visszavételével foglalkozó egykorú, vagy közélegykorú irodalom részletes és lehetőleg teljes összeállításával. Nálunk ugyanis a történelmi bibliográfia eléggé gyöngye lábón áll s így jóformán minden írónak és kutatónak hosszadalmas, fárasztó munkával kell a szükséges forrásműveket összeherezgálnie. Ezt az 1618 tételből álló bibliográfiai anyagot Kelényi B. Ottó vezetésével a Fővárosi Könyvtár tisztviselői állították össze.

A m. kir. Hadilevéltár, amely évekig járt voltaképeni hivatalától félreeső úton, az évforduló alkalmából „Török hódoltság-korabeli okmányok a m. kir. Hadilevéltárban“ című kiadványával lépett a nyilvánosság elé. Ennek a füzetnek első részében Timon Béla őrnagy ismerteti azt az eredeti, egykorú naplót, amelyet az ostromló sereg főparancsnokának, Károly lotharingiai hercegnek főhadiszállásán írtak. Timon Béla ennek a fontos kútfontnak főként olyan részleteivel foglalkozik, amelyek az ostromban résztvett magyar csapatokra s Magyarország akkori földrajzi viszonyaira vonatkoznak. Ez a napló az utóbbi szempontból is igen érdekes, mert a csapatok ide-oda vonulásának útjait és éjjeli táborhelyeit is pontosan leírja. A függelékben olasznyelvű javaslatot olvashatunk, amely arról szól, hogy miként kellene Buda megvívása után folytatni a háborút. Nagyon kívánatos lett volna a napló teljes szövegének kritikai kiadása, de erre — sajnos — nem volt meg a kellő anyagi fedezet. A füzet utolsó közleményében Gerő László alezredes ismerteti Budavárának a Hadilevéltár birtokában levő s az 1684-i és 1686-i ostromra vonatkozó térképeit.

Ezzel máris végeztünk az évfordulóra készült magyarnyelvű, tudományos jellegű munkák ismertetésével. Hadtörténelmi vonatkozásban, az esemény rendkívüli fontosságához viszonyítva, inkább kevés mint sok. Hogy mást ne említsünk, a nálunk eléggé még most se méltányolt Károly lotharingiai herceg is megérdemelt volna egy szakszerűen írott magyar életrajzot, úgyszintén Badeni Lajos és Savoyai Jenő is. Az ostromban résztvett magyar tisztekről szóló tanulmány is hálás tárgy lett volna. Tüzér és műszaki szempontból is lenne még mondanivaló Buda ostromával kapcsolatban. Ezt Károlyi Árpád se meríthette ki teljesen, mert az ilyen részletekbe való aprólékos elmélyedés megbontotta volna munkája szerkezetét.

Az idegennyelvű hadtörténelmi munkák közül legelőbb báró Bischoffshausen tanulmányáról kell szólanunk. Ebből egy részlet „Der Bericht des FML. Souches, über die Erstürmung Ofens“ címen a múlt év augusztus 20-án jelent meg, a bécsi Reichspost 238. számában. Ugyanott azt olvassuk, hogy ez a mutatóvány a szerzőnek 1936 végére várható nagyobb művéből való. Azonban ennek megjelenéséről nem tudunk.

A szerző ebben a tanulmányban rámutat arra a sok zavart okozott körülményre, hogy a császáriaknak a szeptember 2-i sorsdöntő rohamról szóló, de később írott napijelentése elé egy soha végre nem hajtott rohamintézkedés került. Ennek következtében a tiszték ott közölt beosztása sem felel meg a valóságnak. Ennek tulajdonítható, hogy az egyes szerzők többé-kevésbé tévesen írják le a szeptember 2-i támadást. Bischoffshausen, gróf de Souches altábornagynak a bécsi Hadilevéltárban levő, de eddig nyilvánosságra nem jutott naplója nyomán, helyreigazítja a tévedéseket és megállapítja, hogy a szeptember 2-i nagy roham sorsát, az északi homlokzaton, nem az Esztergomi-rondella torkát elzáró cölöpgát áttörése, hanem az a támadás döntötte el, amely a szélső jobbszárnyon történt, azon a résen át, amelyet a Kis-Svábhegyen állott nehézüteg tört a rondellához a Vérmező felőli oldalon csatlakozó kötőgáton. Ez a támadás a védőknek nemcsak oldalába, hanem hátába is történt. Kimutatja továbbá a szerző, hogy svédek egyáltalán nem vettek részt a rohamban, mert az a — nem is svédekből álló — 1095 főnyi segítőcsapat, amelyet a svéd király küldött, csak szeptember 2-án délután érkezett Buda alá, de olyan fáradtan, hogy nem lehetett harcbavinni.

Banfi Florio tanulmánya az olasz közönség tájékoztatására szánt, de tudományos alapon írott munka. A szerző röviden összefoglalja Buda 1541-i elvesztésének súlyos következményeit, majd a felszabadító háborúk terveit s velük kapcsolatosan megemlékezik XI. Ince pápa nagyfontosságú szerepéről is. Budavárának leírása után az 1686-i ostrom tárgyalása következik, különös figyelemmel az akkor ott harcolt számos olasz tiszt működésére. A IV. fejezetben az Esztergomi-rondellán szeptember 2-án halálosan megsebesült báró D'Aste alezredes életrajzát olvashatjuk. D'Aste a felszabadító háborúk addigi során is különös vitézségével tűnt ki s többször meg is sebesült. Végül a Buda visszavívásától a zentai csatáig lezajlott hadieseményeket vázolja a szerző. A jól sikerült és céljának teljesen megfelelő tanulmányt az idevágó irodalmi művek kimerítő jegyzéke zárja be.

Budavár 1686-i ostromával is foglalkozik Maggiorotti Leone Andrea tábornagynak, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjának „Architetti e architettura militari“ című nagy munkája. A szerző a II. kötetben szakszerűen tárgyalja Buda és Pest hajdani erődítményeinek keletkezését és fejlődését s főként az ott dolgozott sok és jeles olasz várépítőnek működését és alkotásait méltatja. Az 1686-i visszavívás leírásában ő is felsorolja mindazokat a jelesebb olasz tiszteteket, akik az ostromló sereg kötelékében Budán és Pesten harcoltak. Tárgyalja Marsili ostrom-

tervét s a nálunk „Tüzes Gábor“ néven ismert Gabrielli Rafael működését. Az ostrom történetének összefoglalása után Marsiliinek Budavár újjáépítésére tett javaslatait ismerteti. A hangsúly, a munka rendeltetésénél fogva, a műszaki részleteken s az olaszok szerepén van.

Végül még két népszerűsítő hadtörténelmi műről kell megemlékeznünk: az egyik Balla Antal tanulmánya, a másik Meszlényi Antal könyve. Nem szorul bizonyításra, hogy ilyen természetű munkákban is csak helyes adatoknak és megállapításoknak volna szabad lenniök. Sajnos, ebben a kettőben — de különösen Meszlényiében — elég sok, katonai szempontból erősen kifogásolható állítással találkozunk. Hogy csak néhányat említsünk: Meszlényi Antal „szikrázó lövegeket“ zúdított a várra, nem tudván, hogy a magyar katonanyelv rossz „löveg“ szava annyi mint: „tüzér lövészerszám“, tehát ágyú, tarack, vagy mozsár. Annak, amit ezekből kilőnek, „lövedék“ a neve. A szerző szerint a törökök is „gyilkos lövegek száz fajtáját“ ontották a támadókra. Sőt az ostrom leírásában még „pergőtűz“ is szerepel, amely pedig a világháború előtti időkben ismeretlen fogalom volt, mert képzelenség lett volna. Budaváráról azt olvassuk, hogy „katonailag és technikailag meglehetősen tökéletes“ volt. Ellenkezőleg: másfél századdal maradt el a kor követelményei mögött.

Nem kívánhatjuk, hogy egyházi és polgári történetíróink a katonai szakmában is jártasak legyenek; de ajánlanók, hogy a hadtörténelem körébe vágó munkáikat, kinyomatásuk előtt, katonai szakemberrel is nézessék át. Az idézett, vagy a hozzájuk hasonló s mindkét könyvben előforduló elsikamlások, a nagy, de éppen ezért többnyire laikus közönségnek szánt népszerűsítő munkákban is, fölötte kártékonyak, mert a tájékozatlan olvasó mindent elhisz, amit nyomtatva lát s így vajmi könnyen tehet szert hamis fogalmakra.

Gyalóky Jenő.

Csóka J. Lajos: Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám.

(A Pannonhalmi Főiskola Könyvei, 5.) Budapest, 1936. A M. Tud. Akadémia támogatásával. 80. 328 l.

E munka neveléstörténelmi irodalmunknak komoly gyarapodása. Régen tisztázni valónak ismert, majd tisztázottnak is tartott kérdést világít meg új oldalról; lényeges adatokkal járul a bécsi iskolaügyi reformmozgalom megismeréséhez; a feltárt új levéltári anyaggal további vizsgálatokra szolgáltat alapot. Lényegében véve az egész kötet Finácsy Ernő nagy művének kiegészítése, itt-ott kisebb jelentőségű részleteiben helyesbítése is. Amit Finácsy (A magyarországi közoktatás Mária Terézia korában, II. 1902) felkutatott és gondos elemzéssel megállapított, annak érvényességén Cs. kötete sem változtat, amint nem változtattak azok a régi észrevételek, amelyek a kiegészítés, vagyis a további kutatás szükségességét hangzottatták (ld. például Magyar Paedagogia, 1902. 556—562. l.) és azok a dolgozatok sem, amelyek a XVIII. század magyar neveléstörténetében éppen az 1777-i Ratio Educationis előzményeit keresték (például:

Az iskolai reformtörekvések történetéből. Prot. Szemle 1908; Maróthi György iskolai reformtörekvései 1738—44. Nevelés, 1908). Cs. sok kutatáson alapuló, aprólékos vizsgálódásból előálló művének az az érdeme, hogy olyat nyújt, ami Fináczy előtt még rejtve maradt. Munkája következtében némely hiány, amit Fináczy is érzett és elismert, sokkal kisebb lett.

Két kérdés volt igen nevezetes: a Ratio Educationis közvetlen hivatalos előzményeinek részletei, meg a szerzőség, azaz az egyes szerzők szerepe. Cs. megtalálta Kollár Ádámnak a középiskolák megújítására vonatkozó munkálatait és kiderítette, hogy Mária Teréziának Kollár irányában megvolt bizalma és Kollár tanácsadó szerepe az iskolai kérdésekre is kiterjedt. Ezzel megmutatta Cs. az egyenes utat a Ratio történetének abban a részletében, amely Ürményi megbízásáig tart. Ugyancsak Kollár munkálatai, tankönyveinek előszavai és Tersztyánszkyval való benső barátságának itt felmutatott adatai pedig határozottá teszik azt a következtetést, hogy a Ratio kialakításában Kollárnak nevezetes része volt. Cs. lelkiismeretesen maga is hangsúlyozza, hogy erre valóságos, ténybeli bizonyítéka nincs, csupán feltevése; az olvasó pedig azt ismeri el készséggel, hogy a feltevés teljesen jogosult, a bizonyítás gondos és ezután a Ratio keletkezéséről Kollár szerepének mérlegelése nélkül nem lehet beszélni. Magát ezt a szerepet azonban nem látjuk olyan terjedelműnek és jelentőségűnek, mint Cs.

Két nevezetes pont van itten, amiben Cs. Fináczyval ellentétben levőnek tartja a maga eredményeit. Egyik az, hogy Fináczy (i. m. 99. l.) szerint „attól, hogy a magyar tanügy mintegy beolvasszassék az egész monarchia közoktatási rendszerébe, hazánkat Ürményi József mentette meg“; Cs. meggyőződése szerint pedig (66. l.) „a centralizáció elejtése nemcsak időbelileg, de okozatilag is Kollár főigazgatóságának megszűnésével van kapcsolatban“, mert a tanulmányi bizottságtól megváló Kollár „csak az osztrák tanügyet volt hajlandó kiengedni a kezéből és sorsára hagyni; . . . hazája tantervének elkészítéséhez azonban tovább is ragaszkodott“. Nem látjuk a döntő bizonyítékot arra, hogy valóban Kolláron fordult volna meg a magyarországi tanulmányi rend külön szervezése, de hihető, hogy neki is része volt ebben a fordulatban, mert a Cs. felfedezte levelek szerint a Ratio kidolgozása és kiadása idején is élvezte az uralkodó bizalmát. Mindenesetre bizonyos azonban, hogy Ürményi 1776 június 5-i előterjesztése nyerte meg a király hozzájárulását a külön szervezéshez (Fináczy, 99. l.) s hogy a magyar kancellária már előbb is tervezte ezt az elkülönítést (u. o. 239., Cs. 66. l.). Ürményi már 1775 augusztus 26-án megjelenik a bécsi tanulmányi bizottság ülésén rendes tagként (Cs. 42. l.), amit azért kell fontosnak tartanunk, mert ő szerkesztette még 1774 elején azt a feliratot, amelyben a magyar kancellária hangsúlyozza, hogy a magyar tanulmányi bizottság a tanulmányi rendszer kidolgozására már megbízást kapott s ennek neki is fogott (Fináczy, 95., 450. l.). 1774 elején kapta Kollár is az uralkodótól megbízását a középiskolával

való foglalkozásra (Cs. 13. l.), de az egész birodalomra vonatkozóan, vagyis a külön magyar szervezet gondolatával ellentétben. Ez nem szól Cs. feltevése mellett. Minthogy azonban éppen Cs. adataiból kétségtelen, hogy a bécsi tanulmányi bizottságban személyi érdekek küzdöttek s Kollár és Martini egymást akarták elgáncsolni, ebből következtetve nagyon lehetségesnek tarthatjuk, hogy bukása után Kollár a külön magyar szervezetben látta gondolatainak érvényesülésére a teret és titokban ezt a tervet segítette; bizonyíték azonban nincs előttünk s tény marad, amit Fináczy Ürményi szerepéről e tekintetben megállapított.

A másik, sokkal nagyobb jelentőségű eltérés Fináczy és Cs. álláspontja között Tersztyánszky szerepére vonatkozik. Fináczy nem ismerte Kollár iskolai munkálatait, nincs nyoma, hogy ismerte volna ennek és Tersztyánszkyknak szoros kapcsolatait, tehát az új adatok alapján dolgozó Cs. többet tud és így többet is következtethet. Fináczy mindig óvatosan beszél Tersztyánszky szerepéről: benne a nyugateurópai pedagógiai elvek hatásának közvetítőjét látja (250. l.), „Ürményi főmunkatársának“ (251. l.), „a Ratio Educationis egyik fő szerkesztőjének“ (268. l.) mondja, de nem nevezi szerzőnek. Cs. szerint „a Ratio tulajdonképeni létrehozója Kollár Ádám“ (4. l.), őt tartja a mű „főszerzőjének“, de éppen ez állításának igazolásában mond szükségesnek maga is nagy gondosságot és körültekintést, mert — írja — „nincs birtokunkban egyetlen adat sem, mely expressis verbis Kollár szerzőségét bizonyítaná, sőt . . . még a hivatalos iratok is feltevésünk ellen látszanak bizonyítani“ (u. o.). A világos, csakugyan gondos és körültekintő tárgyalás először is azt teszi kétségtelenné, hogy Tersztyánszky a Rationak valóban szerkesztője volt, hiszen kimutatja Cs., hogy ez az egész munkát egyenletesen és alaposan átvizsgálta. Ugyanilyen határozottan meggyőző arról, hogy Tersztyánszkyknak Kollár munkálatait ismernie kellett, tehát önként értődővé teszi, hogy ezeknek, sőt Kollár Ádámnak személy szerint is része lehetett Tersztyánszky munkájában. Kollár szövegeinek és a Rationak részletes összevetése itt nem is engedi meg a véleménykülönbséget. De egyben túloz a szerző: nem lehet egyedül Kollárt tartanunk a Ratio Educationis szellemi irányítójának, még kevésbbé szerzőjének mindaddig, amíg a Fináczy előtt és Cs. előtt egyaránt ismeretlen, lappangó vagy — amint Fináczy aligha alaptalanul gondolta — megsemmisített eredeti kéziratokról valami pontos ismeretünk nem lesz. Nagy értékű így is az az eredmény, amit Cs. munkájából egyértelműen levonhatunk, hogy a középiskolai rész és talán az akadémiainak némelyik pontja számára Kollár írásai, talán szavai voltak a legfőbb, de mindenesetre az egyik forrás. Lehetetlen azonban, hogy más is ne lett volna, hiszen eddig is tudjuk már, hogy a Ratio számos részlete élt nemcsak nyugaton, nemcsak írott munkákban, hanem magyarországi iskolák gyakorlatában is. Ha nem vette volna is Tersztyánszky némelyik gondolatot közvetlenül saját emlékeiből, vette önkénytelenül is abból a szellemből, amely Fináczy meg nem támadható

okoskodása szerint tanulmányai alatt őt meghatározta s abból az irodalomból, amely láthatóan nem egyetlen, kizárólagos irányban befolyásolta a Ratio Educationis szövegezőjét, bárki volt is. Tersztyánszky szerepe nyilván éppen a szerkesztő és szövegező szerepe volt; ennél többet nem is tulajdonított neki Finácsy sem, bár az ő nyomában a „szerző“ fogalmát kissé tág értelemben használtuk. Azzal, ha Cs. álláspontját teljesen elfogadva Kollárt tartanók a főszerzőnek, a Ratio szellemi eredete nem lenne tisztább, mint az óvatosabb állásfoglalás esetén, mert akkor is tovább kellene mennünk Kollár forrásai felé és keresnünk kellene a nem egyező vagy egyikből hiányzó részek bevételének vagy elhagyásának megokolást, s a többi bécsi munkálattal kapcsolatban is támad olyan kérdés nem egy, amire most nem kapunk feleletet.

Nevezetes eredménye a kötetnek Makó Pál szerepének teljes tisztázása is; ez egyúttal megerősíti Kollárt a most elismert mértékű részességében. Becses anyagul szolgál részletes feldolgozásra a melléklet; érdeklődve várjuk, hogy a szerző, amint ígéri, Kollár nevelésügyi eszmevilágát részletes tanulmányban kifejtsse s ezzel az itt nevelésügyi szakembernek feltüntetett férfiú helyét e téren is meghatározza. Innen kiindulva mások is végezhetnének kisebb tanulmányokat pl. arra nézve, hogy Kollár törekvései milyen viszonyban voltak az akkori iskolákról meglehetősen általános magyar véleményekkel; vajjon nem található-e valami kapcsolat Kollár és Bessenyei György bécsi ismeret-sége és e két embernek az iskolákról való felfogása között; Bél Mátyásnak Kollárra tett hatása is kiindulása lehetne egy és más nyomozásnak stb. Az a siker pedig, amellyel Cs. a levéltárak egész sorában nyomozott tárgyának megvilágítása érdekében, újra figyelmeztet bennünket kivált a vidéki levéltárak kiaknázatlan gazdagságára. Fel kell említenünk a szerző nyelvének azt a különösségét, hogy gyakran „mert“-tel kezdi a mondatot s ezzel nehezzé teszi. Az bizonyosan a nyomda hibája, hogy *egyenlőre* van mindenütt az *egyelőre* helyén (13, 31, 86, 146. l.), de ilyen értékes könyvben az *alátámaszt* és a *hosszú évek*, meg az *ennek kapcsán* is kellemetlen. Imre Sándor.

Lütge, Friedrich: Die mitteldeutsche Grundherrschaft. Untersuchungen über die bäuerlichen Verhältnisse (Agrarverfassung) Mitteldeutschlands im XVI—XVIII. Jahrhundert. Jena, 1934. 8°. XII, 205 l.

Lütge, Friedrich: Die Ablösung der grundherrlichen Lasten in Mitteldeutschland. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Bd. 142. (1935. II.) 282—304., 393—412. l.

Lütge, Friedrich: Die Unfreiheit in der ältesten Agrarverfassung Thüringens. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Bd. 144. (1936. II.) 152—170., 274—294. l.

A német mezőgazdaság és parasztság szerkezetében Knapp és iskolája a nyugati Grundherrschaft és keleti Gutsherrschaft területével két különböző típust állapított meg. A nyugati fél

délibb tájainak úgynevezett ältere, versteinerte Grundherrschaft-ja mellett később elkülönült az irodalomban az északi részeken a neuere Grundherrschaft, ami pedig délnyugat, illetőleg északnyugat és kelet közt feküdt, azt átmeneti területnek vették. Közép-Németországnak ezt a megokolatlan átmeneti jellegét törli el L. munkássága, amikor azt a másik három területtől egyaránt különbözőnek rajzolja és a középnémet Grundherrschaftban egy önálló, új típust mutat be.

A terület, amit L. középnémetként tárgyal, a Thüringiai- és Cseherdőtől északra, a Werratól keletre, az Elbától nyugatra fekszik, északon körülbelül a Halberstadt—Wittenberg vonalig terjed. Az agrárszervezet alapján kirajzolódó tájegység határai eszerint kisebb eltérésektől eltekintve meglepően egyeznek ennek a vidéknek más szempontok alapján megvont határaival, ami újabb bizonyosága a középnémet kultúrterület önállóságának. Maga L. is törekedett az egység hangsúlyozására a specifikus középnémet vonások ábrázolásával, ezeknek gondos kimutatása mellett azonban már sokkal kevésbé találjuk meg a szomszéd területekkel egybefűző szálakat. A középnémet Grundherrschaft a Kelet társadalmi-gazdasági strukturájától élesen különbözik abban, hogy jóllehet Gutswirtschaft-ok előfordulnak, a Guts-herrschaft egyáltalában nincs meg. Különbözik azonban az északnyugati és délnyugati Grundherrschaft-tól is. Északnyugaton a paraszt földbirtoklási joga a Meierrecht-ben szabályozódott, ami nem jelent tulajdonjogot, csupán a haszonélvezetet, bérletet engedti meg, ennél pedig a középnémet birtoklási formák sokkal előnyösebbek a parasztságra nézve. Délnyugattal szemben a Leibherrschaft az eltérés leglényegesebb alapja, Közép-Németországban ugyanis a Grundherrschaft és Gerichtsherrschaft mellett a Leibherrschaft nem mutatható ki. A paraszt személyileg szabad, adói és egyéb szolgáltatásai között egy sincs, ami szabadságának hiányára engedné következtetni. Eltérő e két területen a Gerichtsherrschaft fejlődése is, mert Közép-Németországban nem a Hofgerichtből kinőtt képződménnyel állunk szemben, hanem a tartományi fejedelemtől nyerte az úr parasztjai feletti bírói hatóságát.

Rendkívül érdekesek ennek az így új típusként beállított középnémet Grundherrschaft-nak taglalása közben lépten-nyomon felbukkanó, mély történelmi és szociológiai érzékről tanuskodó finom megállapítások. A paraszttársadalom rétegződésére, a parasztbirtok nagyságára, az örökösödésre, a paraszt birtoklási jogára vonatkozó részek mellett kitűnik a paraszt terheivel foglalkozó fejezet, mely önállóan is megjelent. Igen fontos az a megállapítás, hogy különböző adók fizetésének, szolgáltatások teljesítésének kötelezettsége nem befolyásolja a paraszt szabadságát, mert a szolgáltatás nem személyéhez kapcsolódik, hanem reális teherként viseli azt. Azok az adatok, melyekkel a földesúr részéről a robot ellenszolgáltatásaként adott jogigényeket és adományokat mutatja ki, alkalmasak arra, hogy a földesúr és paraszt viszonyát bizonyos fokig új megvilágításba helyezzzék.

Érthetővé teszük számunkra azt a jelenséget, hogy a XIX. század parasztfelszabadító rendelkezéseit egyes helyeken a parasztság a legkevésbé sem fogadta lelkesedéssel, sőt ellenállást fejtett ki velük szemben és érvényesítésük után kárpótlást kívánt az ilyen elmaradó földesúri ellenszolgáltatásokért. A XIX. századi nagy reformok tehát nem mindenütt jelentették okvetlenül a paraszt felszabadítását. A paraszt és földesúr viszonyában nem szükséges mindig elnyomást keresnünk, ha ez a föld népének fokozatosan kialakuló természetes társadalom-gazdasági szerkezete, amely később egyenesen védőszervezetté válhat a kapitalisztikus gazdálkodással szemben. A paraszttársadalomban beálló XIX. századi változások ilyen esetben természetesen elvesztik úgyis csak utólag rájukruházott felszabadító jellegüket és csupán „a parasztnak a liberális gazdasági rendbe való betagolását“ jelentik.

L. eredetileg ezzel a kérdéssel akart foglalkozni és könyve az előzmények iránti érdeklődésének lett hasznos gyümölcse. A XIX. századi reformokat, a földesúri terheknek közép-németországi megváltását tárgyalja a könyve megjelenése után egy évvel írt cikke, amely csupán a különböző teritóriumok törvényeit sorakoztatja fel. Annyit azonban már ebből a közlésből is látni, hogy a reform sokkal lassabban ment végbe, mint Poroszországban, úgyhogy sokhelyt több részletben csak a 48-as forradalmak után jutott befejezéshez. A rendelkezéseknek a gyakorlatban való megvalósítására és hatására a cikk nem terjeszkedik ki, a Leibeigenschaft, Gutsherrschaft megszüntetéséről intézkedő törvények feleslegességéből, meddőségéből azonban kitűnik L. felfogásának helyessége: ezek az intézmények Közép-Németországban ismeretlenek voltak, a törvényekbe is csak az idegen minták dialektikájából kerültek bele.

Másik cikkében L. a könyvében felvetett számos probléma közül a legérdekesebbek egyikét maga akarta megoldani: igyekezett megmagyarázni a nem-szabad elem újkorbéli teljes hiányát Közép-Németországban. A VIII—X. században mind a germánok, mind a szlávok közt sűrűn fordulnak elő nem-szabadok, a XII. századra azonban már eltűnnek. A szabadság elnyeréséhez a gyér királyi szabadonbocsátás mellett a miniszteriális, vagy censusfizető viszonyba jutás volt a két út s ezek közül is az utóbbi a leggyakoribb. Az eredetileg nem-szabad elem néhány nemzedéken keresztül minden külön felszabadítási aktus nélkül kivetkőzött ebből a helyzetéből és sikerült szabadságát érintő szolgáltatásait a földet terhelő adókká átalakítania.

A közép-német parasztság L. eddigi munkássága alapján teljesen új beállításba került. Amit a keleti részek számára Knapp könyvei, amit Északnyugat-Németország részére Wittich munkája jelentett, azt adta meg ő ennek a vidéknek. A végzett munka természetesen még nem nyújt befejezett képet, L. könyve a számos értékes eredményen kívül a felvetett kérdések gazdagságával is kitűnik. Hogy e problémák kidolgozásához is hozzákezdett, azt csak örömmel vehetjük tudomásul.

Juhász Lajos.

Valjavec, Fritz : Karl Gottlieb von Windisch (1725—1793). Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München und des Instituts für ostbayerische Heimatforschung in Passau. Nr. 11.) München, 1936. M. Schick. 8°. 131 l.

Windisch Károly Gottlieb, a fáradhatatlan pozsonyi polgármester és író, közel három évtized óta foglalkoztatja germanisztikai kutatóunkat. Már Bleyer Jakab felhívta a figyelmet irodalom-szervező munkásságának jelentőségére (Gottsched hazánkban. Budapest, 1909. 24. l.), a XVIII. századi német irodalmunkra vonatkozó részlettanulmányok szükségképpen Windisch törekvéseinek ismertetéséből indulnak ki s e sorok írója is megkísérelte alakját a magyarországi német irodalom fejlődésmenetébe beállítani. V. most önálló tanulmányt szentel a sokoldalú férfiú gazdag életének és irodalmi működésének. Feladata nem volt könnyű: Windisch kézirati hagyatéka és levelezése nagyrészt elveszett, a reá vonatkozó, szétszóródott anyag pedig csak nehezen volt hozzáférhető. Szerző lelkiismeretes, gondos kutatómunkája, kritikai érzéke, mellyel legaprólékosabb adatának hitelességét is ellenőrzi, elismerést érdemel. Különösen érdekelni fogja történészeinket a tanulmányban Windisch történetírói munkásságának beható ismertetése (52—83. l.), mely érdekes világot vet a felvilágosodás eszméitől telített protestáns történet-szemlélet kialakulására, valamint arra, hogy ez a történet-szemlélet lényegében mégis nagy katolikus történetíróink forrásközlési és forráskritikai munkásságára támaszkodik.

V. tanulmánya öt fejezetre oszlik: I. Der Mensch. II. Der Publizist. III. Der Gelehrte. IV. Der Aufklärer. V. Windisch im Urteil der Zeitgenossen und der Nachwelt. Unter Berücksichtigung der Quellenfrage. Ezt a felosztást nem tartjuk szerencsésnek, egyrészt mert indokolatlanul szétbontja Windisch szellemi fejlődésének egységét (vajjon a publicista és tudós nem volt egyúttal „aufklärer“ is?), másrészt, mert a szerzőt vagy felesleges ismétlésekre kényszeríti, vagy pedig arra, hogy az olvasót jegyzetekben figyelmeztesse már tárgyalt vagy tárgyalandó részletekre. (A jegyzetek számozásába több sajtóhiba csúszott s ez még jobban megzavarja az olvasót!) Nem értjük, hogy a szerző olykor az egyes fejezeteken belül is miért hagyja figyelmen kívül az időrendet? Miért tárgyalja például a II. fejezetben először Windisch szerkesztői munkásságát, a „Pressburger Zeitung“ alapítását, azután legnagyobbbrészt ifjúkori publicisztikai működését német és osztrák folyóiratokban, majd újból folyóiratainak („Der Freund der Tugend“, „Der vernünftige Zeitvertreiber“, „Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste“, „Ungarisches Magazin“, „Neues Ungarisches Magazin“) kiadását, holott nyilvánvaló, hogy a munkatársban érlelődtek meg a szerkesztői tervek és ambíciók. Nem értünk teljesen egyet szerzőnek azzal a megállapításával sem, hogy Bél Mátyás — akinek tágabb szellemi köréhez Windisch is

tartozott — racionalista irányba terelte a fiatal történetíró-nemzedék gondolkodását (85. l.). Bél — mint azt már Hóman Bálint meggyőzően kimutatta (Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Budapest, 1920.) — egész szellemiségével a hallei pietizmusban gyökerezik; erre mindenestre tekintettel kellett volna lenni, hiszen pietizmusa nem maradhatott hatás nélkül közvetlen vagy közvetett tanítványaira sem. Ez az egyoldalú megállapítás azonban inkább a stílusbeli szabatoság hiányára vall és éppen úgy nem érinti a munka lényegét, mint az anyag tagolásában mutatkozó egyenetlenségek.

Határozottan fel kell azonban emelnünk szavunkat a szerző célzatos tárgyszemlélete ellen. Windisch Károly Gottlieb pozsonvi polgármestert mint „südstdeutsch Bürger“-t állítja elének, aki a német művelődés „előőrsé“ (25. l.), aki „megtöri a jeget, amennyiben először ír a közel délkeleten tudományos műveket élőnyelven“ (112. l.) és helyteleníti e sorok írójának azt a megállapítását, hogy Windisch és társai német nyelven írva a magyarság ügyét szolgálták (114. l.). V. kitűnően ismeri a magyar szakirodalmat, tudomása van Windischnek magyar tudományos körökkel való kapcsolatairól is, annál kevésbbé értjük tehát, hogy miért kellett néki Windischt történetellenesen „südstdeutsch“ térbe állítani a magyar föld művelődési törekvései helyett, melyeknek mégis csak közvetlenebb részese volt. Szerzőnek bizonyára tudomása van Apáczai Cseri Jánosról, Bod Péterről és a magyarnyelvű tudományos irodalom kezdeteiről is. Miért hallgatott ezekről csak azért, hogy a derék „südstdeutsch“ polgármesterrel töresse meg a jeget? Ami pedig azt a kifogásolt megállapítást illeti, hogy Windisch és társai német nyelven írva is a magyarság ügyét szolgálták, legyen szabad a következőket megjegyeznünk: e sorok írója ismételten (utoljára Budapesti Szemle, 1933) rámutatott arra, hogy német értelmiségünknek a XVII. századtól örökségként átvett, majd a felvilágosodás állambölcseleti eszméivel és kultúrfanatizmusával telített állampatriótizmusa a XVIII. század második felében milyen mélyreható változáson ment keresztül. Az állampatriótizmus — az állam mellett nem adván helyet más közösségnek — a magyarság és a németiség viszonyának alakulására hatástalan maradt. Az állampatrióta közösségi tudatállapotában németiségünk nem eszmélhetett rá saját németiségére, s így nem juthatott el addig sem, hogy a magyarsággal való életközösség járható útjairól gondolkodjék. Az élet valósága azonban arra kényszerítette német íróinkat, hogy a magyar-német életközösség módjaival foglalkozzanak, s ha — mint a felvilágosodás őszinte hívei — komolyan akarták venni műveltségterjesztő hivatásukat, szükségképen fel kellett ismerniök az anyanyelv értékét és a nyelvközösség műveltségformáló erejét. Az anyanyelv egyre magasabb értékeléséből fakadó német öntudat azután kialakítja a magyarsággal szemben is a maga sajátos közösségi érzését, amelyet a korabeli „nagyosztrák“ gondolkodású írók és publicisták nem minden támadó él nélkül „partialis“ patriótizmusnak neveztek el.

Tartalma lényegében az, hogy németiségünk nem a Habsburg-birodalom, hanem elsősorban a magyar haza polgárának érzi magát és így a közösséggel szemben való kötelességeit is a magyar haza és a honalapító magyarság életfeltételei szabják meg. Az igazi patrióta most már nem a felvilágosodott polgár, hanem a felvilágosodott magyar („der aufgeklärte Ungar“), mert németiségünk maga is „Ungar“-nak, azaz a magyar haza tagjának tekinti magát, s a „vaterländisch“-jelző is csak a magyar haza határain belül lévő életjelenségeket illeti meg. Joggal látjuk tehát ebben a „partialis“ patriotizmusban a magyar-német közösségi érzés egybeforradásának első jelentős fejlődési fokát. Windisch Károly Gottlieb pedig egyik legjellegzetesebb képviselője ennek a „hungarus“-közösségtudatnak: folyóirataival a haza becsületét akarja emelni, hazai tárgyú cikkeiben világosan nyomon követhetjük a „vaterländisch“-jelzőnek magyar irányú eltolódását és általában a magyar szellemi élet szemmel tartásával jelöli meg a hazai németnyelvű irodalmi törekvések feladatkörét. Hogy közösségtudata szükségképpen milyen irányban alakult tovább, azt legjobban a következő nemzedéknek a magyarsághoz való viszonya mutatja: Windisch veje, az esztétikus Schedius Lajos már minden érzésével a magyar nemzeti közösség tagja lett, minden tettével a reformkor magyar hazafi-eszményét igyekezett megközelíteni. Mindezt — legalább részben — Valjavec is észreveszi (114—115. l.), de „südstdeutsch“ szemléletében megmerevedve, nem hajlandó a magyar föld és a magyar szellemi élet jelenségeinek jelentőségét tulajdonítani. Pedig minden megnyilatkozásában elfogulatlanul vizsgálva Windisch közösségtudatát és irodalmi munkásságának rügóit, nyugodtan megmaradhatunk kifogásolt megállapításunk mellett, hogy német nyelven írva a magyarság ügyét szolgálta; mindenesetre jóval közelebb állunk ezzel a megállapítással a történelmi igazsághoz, mint ha „südstdeutsch“ térbe állítjuk a pozsonyi polgármestert és ösztönszerűen felismertetjük vele, hogy a német „Volksboden“ szélén mit kellett tennie! (25. l.)

Végül még egyet: Valjavec tanulmányát kegyeletesen Bleyer Jakab emlékének ajánlja. Talán szabad a szerzővel szemben egy szerény kérdést felvetnünk: vajjon mit szólna Bleyer Jakab — aki rendíthetetlenül hitt a magyarországi németiség sajátos szellemiségében és kulturális küldetésében — a „südstdeutsch“-á stilizált Windisch Károly Gottliebhez?

Pukánszky Béla.

Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet. VII. k.: Szekfű Gyula: A tizenkilencedik és huszadik század. H. és é. n. Kir. M. Egyetemi Nyomda. 8°. 450 l.

Az új Magyar Történet befejező kötete sem szerzője, sem tartalma tekintetében nem szorul bemutatásra. Mert a „Hóman—Szekfű“ ma már éppen úgy közszájon forgó fogalom, mint annak idején az úgynevezett Millenniumi Történet volt. Pedig a két

munkát ettől az esetleges találkozástól eltekintve ég és föld-különbség választja el. Így nevezetesen a Millenniumi Történet lényegében csak a szaktudósok szűk köre számára készült; a nagyközönséggel legfeljebb annyi kapcsolata volt, hogy tetszetős külső kiállításáért művelt polgárcsaládok is szívesen illesztették be könyvtárukba, anélkül azonban, hogy ezen a címen indíttatva vagy éppen kötelezve érezték volna magukat forgatására. Ezzel szemben a Hóman—Szekfű-féle szintézis megjelenése irodalmi szempontból is eseményt jelentett és ma is az a helyzet, hogy a laikus közönség talán még szívesebben és nagyobb érdeklődéssel olvassa, mint a tudós világ. Legjobb bizonyíték erre, hogy aránylag rövid idő alatt három, nálunk szokatlanul nagy példányszámú kiadás került belőle forgalomba.

A másik lényeges különbség a két *standard work* közt, hogy míg a millenniumi történet alapjában véve nem áll másból, mint a korábbi részletkutatások összegezéséből és rendszerezéséből, addig az új összefoglalás szerzői újszerű szempontjaikkal egészen átgyúrták és tetszetősebb, mert elevenebb és életteljesebb képpé formálták a roppant *pigra massát*. Míg tehát a millenniumi történet egy hanyatló és pusztulás felé siető irányzat, a pozitivista történetírás utolsó kísérleteként tűnik fel, addig a Hóman—Szekfűben egy új kezdemény, a ma általában szellemtörténetinek nevezett irány első nagyszabású bemutatkozását kell üdvözölnünk. Költői hasonlattal úgy is mondhatjuk, hogy a millenniumi történet a leáldozó, az új Magyar Történet pedig a felkelő napot jelképezi. Az előbbi jelenti a befejezést, egy meghaladott korszak lezárását, az utóbbi pedig az elindulást, egy gazdagnak és termékenynek ígérkező kor megnyitását.

Nem akarjuk azonban tovább szőni a hasonlatokat, mert úgy érezzük, hogy felesleges és kárbavesztett munka volna részünkről, ha *most*, a *hetedik kötet* megjelenése kapcsán akarnók felhívni a figyelmet azokra a nagy és alapvető különbségekre, melyek az új összefoglalást minden korábbi, hasonló természetű vállalkozástól elválasztják. Hiszen ezt már elvégezték előttünk mások és így nekünk nincsen más feladatunk, mint megállapítani, hogy az új kötet szellemben, felfogásban, anyagbeosztásban és feldolgozásmódban tökéletesen harmonizál az előző kötetekkel. Ami kis különbség mégis mutatkozik közöttük és idősebb testvérei közt, az elsősorban a feldolgozott tárgy érdekességének javára irandó. Ez természetes. Hiszen a kötet jobbra olyan eseményeket tárgyal, melyek időben egészen közel esnek hozzánk s melyek közvetve vagy közvetlenül döntő hatással voltak jelenünk alakulására. Nem csoda tehát, hogy fokozott érdeklődéssel, sőt drámai feszültséggel kísérjük kibontakozásukat és színes, egyszer tragikus, másszor felemelő történelemmé szövődésüket. De ez nemcsak a tárgy, hanem egyben a forma érdeme is. Mert Sz. kitűnően ért hozzá, hogy plasztikus előadásával még elevenebbé és érzékeltetőbbé tegye a rohanó események egymásután sorakozását és szerves egymásbefonódását. Amit ezen a téren nyújt, az valóban mesteri teljesítmény.

Ez annál nagyobb érdeme a szerzőnek, mivel a jelen kötet megírásakor még nagyobb tárgyi nehézségekkel kellett megküzdenie, mint az előzőknél. Hiszen itt az előmunkálatok még hiányosabbak s a rendelkezésre álló feldolgozások még elégtelenek voltak, mint a korábbi korszakok bármelyikénél. Elég e tekintetben arra utalnunk, hogy az egész kort felölő tudományos feldolgozás egyáltalában nem állott rendelkezésére. A Millenniumi Történet idevonatkozó kötetei egyenetlenek és felszínen mozgó; különösen áll ez Beksics Gusztáv előadására, mely már inkább a publicisztika, mint a komolyigényű történetírás körébe tartozik. Hóke Lajos kétkötetes kiadványa pedig Magyarország újabbkori történetéről nem hogy feldolgozásnak, hanem még anyaggyűjtésnek is gyenge és elégtelen.

Még nagyobb a hiány az egyes korszakokat és történeti szereplőket illető részletmunkákban. Említésreméltó memoáriumunk csak szabadságharcról van, de tudományosan az sincsen feldolgozva; ezért nem csoda, hogy ma is szabad prédája a legellentétebb szemléletű műkedvelő „történetíróknak“. Ugyanez a helyzet a monografikus irodalom terén. Hogy csak egyet említsünk, Kossuth Lajosnak mindmáig hiányzik nem egyéniségéhez és működéséhez méltó, hanem egyáltalában valamit érő életrajza. Pedig ez minden mástól eltekintve már csak azért is baj, mert minél tovább késik az életrajz, a legenda annál mélyebben ivódik be a nemzeti köztudatba s így a hivatása magaslatán álló történetírással szükségképen együtt járó józanság mérlegelés annál inkább kegyeleltetésnek tűnik fel sokak szemében. A szabadságharc történetének tudományos feldolgozása annyiban mégis jobban áll, hogy Gyalóka Jenő néhány igen értékes tanulmányával indítást és egyben útmutatást adott a tárgyi igazság elfogulatlan kutatására és felderítésére. Közönségünk nagy része azonban még ma is a Gracza-féle tákalmány, ha nem éppen Jókai regényei szemüvegén át nézi és látja a 48-as eseményeket.

Ha lehet, még rosszabbul állunk a kiegyezés utáni korszak történetével. A kor nagy siboletje, a közjogi kérdés a történetírást is megmételtyezte. Lassan-lassan odafejlődött a dolog, hogy külön 48-as és 67-es történetírás támadt. Ez annál súlyosabb következményekkel járt, mert a pártszenvedélytől elvakult „történetírók“ a távolabbi multra is rávetítették egyoldalú fel fogásukat és a politikai ütközések nyomozása közben és mellett egészen megfélemedtek a történetírás magasabb feladatairól. Hogy milyen képtelen túlzásokra vezetett ez a politikailag orientálódott történetírás, arra jellemző példa a koalíció szellemében készült „Politikai Magyarország“, mely egész újkori történelmünket a 48-as ideológiához akarta idomítani. De még különösebb eltévelyedések is akadtak. Példaként legyen szabad hivatkoznunk a Görgey- és Széchenyi-irodalom egyik-másik termékére.

Ilyen hiányos és tökéletlen előmunkálatok után kellett szerzőnknek dologhoz látnia. Annál nagyobb tehát érdeme, hogy feladatát nemcsak jól, hanem egyenesen mesteri módon

oldotta meg. Az anyag természetéből és roppant terjedelméből következik, hogy itt még kevesebbet időz a konkrét adatok időrendi felsorolásánál, illetve az események pusztá elbeszélésénél, mint az előző kötetekben. Hiszen nem régi értelemben vett elbeszélő vagy, ha úgy tetszik, politikai történet írása volt a célja — ennek a millenniumi történet után nem is igen lett volna értelme —, hanem a magyarság egész multjának, történeti életének magasabb szintézisbe foglalása. Ezért az eseményekkel nem önmagukért, hanem elsősorban értelmükért foglalkoztak; csupán héjnak, buroknak tekinti őket, melyen át kell magát rágnia, hogy a mögötte rejtőző tartalomhoz, a lélekhez hozzá tudjon férközni. A lelket azonban nem a pragmatikus történetírást jellemző moralizálással vagy a liberális történet szemlélettől elválaszthatatlan szabadságrajongással, hanem a mélyebb összefüggések felfedésével iparkodik megérzékelteni. Ebből a törekvéséből önként következik előadásának nagyvonalúsága: az apró részletekkel való pepecselést éppen azért kerüli, mert mindenütt tisztán és töretlenül akarja láttatni a fejlődés fonalát. Ugyancsak ezzel áll összefüggésben intuitív eseményszemlélete: a fejlődést nem egyes megnyilvánulásaiban, hanem a maga egészében látja és láttatja. Ezért nincs szüksége rá, hogy külön fejezetekben szóljon a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális élet jelenségeiről: mindezeket egyetlen grandiózus képben tudja összefogni.

Nagyon messze vezetne, ha állításunk igazolására az egész kötet tartalmát részletezni akarnók. Ezért csak mint legszemléletesebb példákat emeljük ki a rendi és a reformnacionalizmus érdekes szembeállítását, Széchenyi reformprogramjának mély világnézeti beágyazását, a nemzetiségi kérdés kifejlődésének sok tekintetben újszerű felfogását, mindenkifölött pedig kiegyezés-utáni történelmünk mérlegének felállítását. Itt igazán érintetlen őstalajon mozgott a szerző s a rendezés mellett az anyaggyűjtés munkáját is jórészt neki magának kellett elvégeznie. Hiszen saját művén, a *Három nemzedéken* kívül más érdemleges összefoglalás nem állott rendelkezésére. (Gratz Gusztáv kitűnő munkája később jelent meg!) Annál nagyobb elismerést érdemel tehát, hogy kitűnő szempontjait minden vonatkozásban gazdag szemléleti anyaggal tudja illusztrálni. Könyvének ez a része külön kis mestermű, melyet hálával illik fogadni mindenkinek, akinek fáj a magyar sors alakulása. A *Három nemzedék* harmadik és negyedik könyvének szorosán körülhatárolt előadása itt lényegesen kitágul s az új anyagtól és új szempontoktól még elevebb és életteljesebb szint nyer.

Bármily nagy elismeréssel adózunk azonban Sz. kitűnő szintézisének, tisztában vagyunk vele, hogy mindenkit nem fog kielégíteni. Mert bizonyára lesznek, akik történet szemléletét vagy legalább annak egyik-másik részletét elhibázottnak fogják ítélni. Azt azonban mindenkinek, még legszigorúbb kritikusanak is el kell ismerniök, hogy teljes illetékességgel: tudással, lelkiismeretességgel és mély erkölcsi felfogással nyúlt témájához. Sokszor mintha a szabadságharc nagy bujdosójának, Szalay

Lászlónak hangját hallanók: ugyanaz a nemes pátosz, borongó mélabú és hazafias aggodalom cseng ki soraiból. A különbség csak az, hogy az új Szalay hasonlíthatatlanul szélesebb látókörrrel, gazdagabb anyaggal, modernebb kutató módszerekkel és finomabb irodalmi eszközökkel dolgozik, mint a régi.

Nem ok nélkül említjük Szalay László nevét. Mert Szekfű történetírása abban is rokon a nagy emigráns történetíróéval, hogy a tudósok szűk körén túl a nemzeti közvéleményre is iparkodik hatni. Ezért nem éri be az események egymás után sorakoztatásával és összefüggésük feltárásával, hanem igyekszik a nemzeti fejlődés egészéhez való viszonyukra, azt előmozdító vagy gátló hatásokra is rávilágítani. Mert őbenne a régi nagy történetírók példájára meglehetősen sok van a próféta lényéből és ambíciójából: a nemzeti történelmet a multtól való beszámolásnál többnek: nagy nemzeti lelkiismeretvizsgálásnak látja, melyből a jelen és jövő nemzedékének tanulnia és okulnia kell. És éppen ez a próféta mellékönge adja meg munkájának sajátos varázsát. Minél jobban belemerülünk olvasásába, annál inkább érezzük, hogy a felvázolt eseményekben a mi sorsunk eredői bontakoznak ki. Innen van, hogy nemcsak érdeklődéssel, hanem mélységes beleéléssel is követjük előadását: úgy érezzük, hogy minden fejezet közelebb viszi a végkifejlethez azt a nagy drámát, melynek szenvedő hősei végelemzésben mi vagyunk.

Sz. munkáját tehát nemcsak mint tudományos teljesítményt, hanem mint nagy nemzeti tettet is kell méltányolnunk. Mint tudós alkotásról, eltérők lehetnek róla a vélemények, de mint nagy nemzeti lelkiismeretvizsgáláshoz csak egy óhaját fűzhetünk hozzá: vajha minél több magyar lélekben támadna fel nyomán a katharzis felemelő érzése.

Balanyi György.

Meinecke, Friedrich: Die Entstehung des Historismus. I—II.
München u. Berlin, 1936. Oldenbourg. 8°. 656 l.

Régóta nem gazdagodott tudományunk elméleti irodalma oly fontos könyvvel, mint amilyen ez a nagyszerű mű; a historizmus történelmi öntudatosításához pedig Troeltsch „Die Probleme des Historismus“-a óta egyetlen egy sem járult ily mértékben hozzá. Troeltsch a XIX. század történet szemléletét vizsgálja, M. műve pedig e szemlélet eredetét, kibontakozását és a teljes éréis fejlődését varázsolja szemünk elé. M-nek a jelenségek legtitkosabb, már öntudatlan rejtekéig ható éles tekintete, ábrázoló művészetével párosulva, valóban oly közel hozza a szemlélőhöz a gondolat szövevényes életét, mint kevesen a történelemírás legelső között is. M. analitikus elme. A homálybavesző szalakat kutatja elsősorban. De amint végigkíséri útjukat, szemünk előtt teremti újjá azt a szintézist, melyet maga a történelmi élet font e szálakból egybe. E szintézis ábrázolásának azonban feltételei vannak. Senki sem képes rá, kiben a historikus analizáló képességéhez nem társul az élet egyetemét átfogó teoretikus szellem, aki egyszóval nem historikus és filozófus egyszerre. Ha pedig éppen a gondolat fejlődésének történelmi ábrázolására vállalkozunk, akkor

aligha kétséges nemcsak a teoretikus hajlamnak, hanem e hajlam módszeres kiműveltségének nélkülözhetetlensége is. Erre tanít M. példája is. A történelmi érzék a gondolat és érzés egybeszövődésén alapszik, vallja ő maga. (480. l.) E két hajlam harmónikus társulása tette képessé az európai szellem újkori fejlődését ábrázoló vállalkozásainak oly nagyvratású véghezvitelére. Ez a könyv ugyanis két korábbi, a nemzetállamról és az államrezonról írt művéhez csatlakozik, s hárman együtt bizonyos egységet alkotnak: a modern Európa individuális szellemének kibontakozását világítják meg a természetjogi felfogás uralmából. E három könyv alapvető jelentőségű a jelen szellemének öntudatosítása körül.

Különösen áll ez az előtünk fekvő két kötetre. Itt ugyanis e szellem kellős közepébe nyúl, legbensőbb lényegét ragadja meg. Fejtegetései folyamán egészen kétségtelenné válik, hogy a modern európai szellem legbensőbb lényege éppen a historizmus, illetőleg az, ami a historizmus köntösében is megjelenik: az individualizmus és a fejlődés gondolata. Az az elv, aminek másként humanizmus is a neve, s amiről Pater feledhetlenül azt írta, hogy lényege abban a meggyőződésben rejlik, hogy soha semmi sem veszhet el végképen, amivel valaha ember mélyen, igazán, odaadó szenvedéllyel foglalkozott. A historizmus végső alapja, M. meggyőző fejtegetései szerint, mindenekelőtt a jelenvaló világ megbecsülése, felmentése az egyetemes bűnösség vádjá alól, melybe a középkor süllyesztette; s ezzel együtt jár az emberi személy felmentése is. A historizmus abból a meggyőződésből sarjad, hogy az embernek dolga van itt e földön is, céljai nem csupán a más-világon fekszenek; itt kell neki bizonyos szellemében rejlő terveket megvalósítania. A megvalósítási kísérletek tehát mind értékesek, jelentőséggel bírnak, bárki és bármely kor kezéből kerültek is ki. Ez a vallásos lényege az individualizmusnak. A fejlődés gondolatának pedig az, hogy a szellem a benne rejlő terveket spontán bontakoztatja valósággá önmagából. E két mozzanat szervesen egybetartozik a historizmus életérzésében.

Mert az egész gondolat gyökerei érzésekbe nyúlnak vissza. M. bőséges példákkal igazolja, hogy „minden szellemi elmélet személyiségből és élményekből sarjad ki“ (216. l.). Különösen érdekes például, hogy mily fontos szerepet juttat az esztétikai érzéknek. A historizmusnak is élmények adtak ösztönzést. Az első a világgal való kibékülés, s az egyéniség és egyszeri jelenségek varázsának a megérzése; ehhez járul a kényelmetlenség érzése, melyet a természetjogi szemlélet merevsége és a jelennel való elégedetlenség idézett fel, s mely a mult mozzanatai felé irányította a szemlélődést. Így válik a megismerő szellemekben mozgékonyvá, hullámozóvá, individuális jelenségeket gazdag áradatban felvetővé, tehát valóban történetivé az emberi világ képe. Az életanyag egyre gazdagodik, s közben a gondolat finomítja esszenciáját elméletté, míg végre ott áll az *individuális totalitás* fogalma, a modern történetiszemlélet legnagyobb vívmánya, a historizmus kristálya. Értelme az, hogy minden individualitás eleven erőknél egysége és önmagában egész, mégpedig nem lezártan, hanem önmön

erőitől ösztökélve állandó fejlődésben. Ilyen individuális totalitás nemcsak a személyiség, hanem a történeti világ nagy jelenség-egységei, szociális képződményei is, mint népek, államok, kor-szakok, stílusok s így tovább. Ez a felfogás azonban távolról sem aprózta szét a történet egészét össze nem függő darabokra — mint ahogy például az ahisztórikus Frobenius—Spengler-féle kultúrmorfológia teszi —, sőt inkább az egész történetben is ilyen individuális totalitást lát; M. művének másik nagy általános eredménye a történeti fejlődés megszakítatlan kontinuitásának meggyőző ábrázolása. E kontinuitás M. szerint — s ebben is a modern historizmus alapelveit fogadja el és igazolja történelmi példával — dialektikus. E dialektika nemcsak abban nyilvánul, hogy régi és új összeütközik, hanem abban is, hogy az új két poláris eszmét hordoz magában, az egyik főáramlatként szilárdul meg és jut uralomra, a másik pedig egyideig alárendelt szereplőként húzódik a homályba, míg a főáramlat lassan régivé válik; akkor aztán ő kezd izmosodni és lesz az újabb új áramlat főiránya, hogy aztán ő is lassan régivé váljon, átadván helyét a mellette felnőtt mellékíránynak. A történeti fejlődés folyamán tehát az új a régi árnyában, gyakran köntösében növekszik; lassanként válik egyre öntudatosabbá s ölt új, merőben sajátos formát. A történeti fejlődés tehát éppen az individualitás kibontakozása körvonalakból a teljes plaszticitásig. Ez a végzete. M-nek, amint ez egyéb műveiből is világosan kitetszik, alapmeggyőződése, hogy az eszme fejlődésének megvan a maga objektív dialektikai menete, de ez az emberi individuumok szubjektív élményeiben folyik le, mert maga a szellem az individuumokban él. És ez nemcsak M., de az egész historizmus világnézeti alapmeggyőződése.

Az „Entstehung des Historismus“-ban bemutatott fejlődés dialektikai tényezői egyrészt a természetjog, pragmatizmus és intellektualizmus, másrészt az individualizmus, fejlődésgondolat és érzelmesség. Mindketten ott rejlenek a felvilágosodás áramában, de az előbbi a főirány. A historizmus aztán úgy állt elő és kerekedett a felvilágosodás fölé, hogy az utóbbi tényező legyőzte az előbbit. E győzelem előkészítéséhez pedig a multból veszi az első fegyvert, a platonizmustól, illetve újplatonizmustól. A historizmus első mozdulása annak a gondolatnak a felújítása volt, hogy az egyénben a világsszellem egy paránya él és kibontakozásra tör. Ehhez járul az az ösztönzés is, amelyet a reformáció kínált az Istenhez való közvetlen, közbenjárás nélküli viszony gondolatával és a pietizmus misztikájával.

Ezekből a tényezőkből hajt ki bonyolult fejlődés folyamán az öntudatos historizmus. M. e fejlődést teljes bonyodalmisságában ábrázolja; mégpedig úgy, hogy a fejlődést hordozó egyének gondolatrendszerét analizálja, kipreparálja, mint az anatómiai ábrák az egész test pusztá vázlatában a vér- vagy idegrendszer színes szövődékét, azokat a gondolatokat, melyek a historizmus kialakulásának vonalába esnek. A régi küzdelme folyik itt mindenütt az egyes gondolkodókban az újjal, s valódi intellektuális izgalom nyomon követni ábrázolásában, amint valósággal kitapintja az

eszme első szívdobbanását s amint rámutat, hogy állta útját a hagyomány a következetes végiggondolásnak, vagy hogyan dúlta fel a régi gondolatrendszer egyensúlyát az új egy-egy első mozdulása. Bizonyos tekintetben tehát egy külső, idegen szempont alapján ítéletnek meg a XVIII. század gyermekei. Kifogás azonban ezért nem illetheti meg M.-t. Ő a historizmus fejlődését rajzolja, nem pedig Voltaire vagy Montesquieu arcképét. Ha tehát nekik nem is a historizmus fejlesztése volt a céljuk, de tényleg fejlesztették, e fejlődés kutatója teljes joggal állítja gondolkodásukat e szempont felé fordítva, nem pedig az ő központi eszméik tengelyébe.

Az első nyomokat Shaftesburynél, Leibniznél, Gottfried Arnoldnál és Viconál találja. Az áramlat aztán két mederben folyik tovább. Az egyik a francia felvilágosodás, a másik az angol felvilágosodás és preromantika. Remek analízist kapjuk Voltaire-nak, Montesquieunak s mellé a többiek, Boulainvilliers, Dubos, Turgot, Condorcet, Rousseau, Goguet, Boulanger, De la Curne Saint Palaye, Mallet, Mably gondolatainak. Az angol felvilágosodást Hume, Gibbon és Robertson személyében mutatja be, a preromantikát pedig Blackwell, Lowth, Wood, Hurt, Young, Percy képviseli; végül Ferguson és Burke történet szemléletében vázolja az eredményt. Rohamossá válik azonban a fejlődés, amint német földre kerül az eszme. Itt érik teljessé, s itt lesz valóban otthonos. A historizmus német alkotás, vallja M. és ebben aligha téved. A történelemszemlélet nyugaton a pozitívizmust termelte ki, a historizmust a német szellem. A historizmus és a klasszicizmus együtt, egyazon szellemi alkatban bontakozott dús virágzásáá, s bennük a németiség a legnagyobb ajándékok egyikét adta az egész emberiségnek, önmagának pedig oly magas talapzatot épített, honnan nagy kár volna leszállania. Ennek a megjegyzése helyénvaló M. művének ismertetésében, mert az ősz tudósnak, mikor nemrég kikerült kezéből a *Historische Zeitschrift* irányítása, becsmérő támadásokkal szemben kellett megvédenie ezeket az eszményeket, s munkásait, azokat a historikusokat, kik a nyugati eredetű pozitívizmus uralma után a régi német eszmék felújításán fáradoztak, vállalva az epigonizmus látszatát. (*Historische Zeitschrift*, 152. k. 101. s köv. l.) Mert a modern történettudománynak, amint erre M. könyvében is többször rámutat, ismét végre kellett hajtania azt a felszabadítást a pozitívizmus antihistorizmusával, utilizmusával és pragmatizmusával szemben, amit elsősorban német gondolkodók száz évvel előbb a felvilágosodás hasonló korlátaival szemben egyszer már végrehajtottak.

M. e könyv második kötetében, a német fejlődés rajzában alighanem történelemírói művészetének legszebb teljesítményét nyújtja. Előbb a csirákat mutatja be Lessing és Winckelmann tanaiban, majd Möser jelentőségét méltatja, aztán kerül a sor a legnagyobb előkészítőre, Herderre, s végül a nagyok nagyjára, Goethere. Úgy látszik, minden jelentékeny német szellemnek meg kell alkotnia a maga Goethe-képét. Érezhetően M. is itt érkezik el igazi témájához, melyért az egész nagy mű megíratott. Mily

boldogan merül el Goethe fejlődésének és gondolatvilágának elemzésében, s mily gondosan készíti elő a nagy pillanatot, az egész évszázados fejlődés csúcspontját, s a könyv igazi célját, annak a pár oldalnak a megírását, amelyen bemutatja, hogyan győzte le Goethe gyökerében a felvilágosodást. (569. l.) Tudjuk, Goethe nem volt barátja a történelemnek, érdeklődése elsősorban a természettudományok felé fordult, paradoxonnak látszik tehát első pillanatra őt tartani a historizmus kiteljesítőjének. Ám M. csodálatos finom és tökéletesen meggyőző elemzés folyamán kimutatja, hogy a historizmusnak nemcsak olyan mérvű kezdetei találhatók meg nála, mint elődeiben, hanem az egyenesen benne érkezett „zu dem entscheidenden Durchbruch“. Az ő híres elve a „geprägte Form“-ról, mely „lebend sich entwickelt“, gondolatvilágának dús háttérével kész alapja a XIX. század nagyszerű építményének. Ez az európai folyamat Németországban fejlődött az érettségig és Goethe életművében csúcsosodott ki. (627. l.) Goethe nélkül, írja, nem volnánk ma azok, akik vagyunk. (480. l.)

M. idáig vezeti előadását. A historizmus keletkezését csak az alapgondolat döntő áttöréséig akarta végigkísérni, nem teljes kifejléséig. (627. l.) Eredetileg ugyan az volt a szándéka, hogy a fiatal Ranke fejlődésrajzával zárja előadását, de csak egy — tegyük hozzá, remek — emlékbeszédet csatolhatott függelékül, melyet 1936. januárban tartott a porosz akadémián a nagy historikus felett. „Die Jahren machen sich fühlbar“, írja megható szavakkal, s csak azt remélheti, hogy a korai német XIX. század egyik-másik szálát ragadhatja meg, de nem az egész szövedéket. De biztosan hiszi, hogy egyszer fiatalabb kezek megoldják ezt a feladatot.

E vázlatos ismertetésnek természetesen le kellett mondania arról, hogy a műnek megfigyelésekben és gondolatokban egyaránt rendkívüli gazdagságáról, sok részleteredményéről — melyek nemcsak páratlanul eszméltető olvasmánnyá, hanem nélkülözhetetlen forrásművé is teszik — még csak fogalmat is adjon. Ám nem válhatunk meg e könyvtől anélkül, hogy ki ne emeljünk záradékul egy problémát és reá az igazi historizmus választát, melyet maga M. is igen határozottan hangsúlyoz. Annak a rezignációnak és relativizmusnak az érzése ez, melyet a historizmus szempontjáról tekintve a történet látványa kelt, amint áradatában egymásután tűnnek el a jelenségek pusztán az utánakövetkezőt szolgálva, mely hasonló sorsra jut, és szilárd pont az értékelés számára sehol sem kínálkozik a realitás egybemosódó viszonylagosságában. Ranke szavát idézi M. élénk, mint a va ódi historizmus vigaszát: „Minden korszak közvetlenül viszonylik Istenhez és értéke nem azon nyugszik, ami belőle keletkezik, hanem önnön egzisztenciáján, önnön lényegén“. Nemcsak filozófiai, de vallásos vigaszt ismer fel itt M. A történeti életben egyetemes és örökkévaló jelentkezik az individuálisban, s a reálisban az idea nyilatkozik meg a szellem útján. (644. l.) S ez a belátás a historizmus halhatatlan emberi jelentősége. Jöhetnek nemzedékek, melyek elejtik. De az emberi méltóság hozzá van kötve. **Joó Tibor.**

Magyarország története különös tekintettel iparra és kereskedelemre. I.—II. Szerkesztették : dr. Halla Aurél és dr. Dobrovics Károly. Budapest, 1936. 8°. 320 : 378 l.

Két előkelő állásban levő köztisztviselő „szerkesztette“ ezt a magyartalan című munkát. Kissé szokatlan, hogy összefoglalónak ígérkező, nem nagy munka szerzői meglegszenek „a szerkesztői minőség szerényebb jellegével“. Tették ezt bizonyára azért, mert mint az előszóban az első szerkesztő írja, a források felkutatásában, az anyag összegyűjtésében többen vettek részt, „akik névtelen katonák kívánnak maradni“ (I. 8. l.). Ezek meg talán azért burkolóznak a névtelenségbe, mert anyagukat „csekély kivétellel nem eredeti forrásokból, hanem más többnyire közismert munkákból“ merítették, sőt átvették „ha nem is szó szerint“. Ez utóbbi állításhoz, mint látni fogjuk, szó fér.

Azt hihetnők, hogy a szerkesztők a közgazdaság ama nagyfontosságú kérdéseinek történetét akarják megismertetni velünk, amelyekkel napi munkájukban foglalkoznak. Ez kiváló szakemberek tollából kétszeres érdeklődést kelthetne. A magyar közgazdaság, vagy akárcsak az ipar és a kereskedelem történetének már olyan irodalma van, hogy eredményeinek kritikus megrostálása és összefoglalása a még bőven található levéltári anyag felkutatása nélkül is hálás feladat lenne. H. és D. azonban nem ilyen könyvet akartak „összeállítani“, ők csak arra törekedtek, hogy a történelmi eseményekkel kapcsolatban a gazdasági vonatkozásokat kimélyítsék, az ipar és kereskedelem politikai és társadalmi kapcsolatait kidomborítsák. A munka eredményeként H. megállapítja, hogy „történelmünknek ősbibb korokra vonatkozó és ezzel kapcsolatos részei gazdaságtörténeti tekintetben nemcsak rendkívül hézagosak, . . . hanem bizonytalanok is“. Az újabb kor gazdasági viszonyaira vonatkozólag „a legtöbb történelem általában elvont fogalmakkal dolgozik“. „Mi úgy találtuk, hogy a legújabb korban is kutatni kell a személyeket. Ez bizonyos fokig más eredményekre vezetett, mint amit egyéb történelemben láttunk“ (I. 6—7. l.). Hogy mily furcsa eredményre, még ki fog tűnni.

Hogy mennyire nincsenek tisztában a szerkesztők a magyar gazdaságtörténet eddigi eredményeivel, hogy mennyire nem ismerik azt, amit a magyar ipar és kereskedelem történetére, annak politikai kapcsolataira vonatkozólag eddig írtak, ezt már az anyag beosztása, a könyv szerkezete is bizonyítja, amelyért pedig a szerkesztők az „alapgondolattal“ együtt kifejezetten vállalják a felelősséget. A mű túlnyomó részét, a egész első kötetet és a második 110 lapját az ősz- és a középkor foglalja el. Ne gondoljuk azonban, hogy az erre vonatkozó irodalmat felhasználták! A Buda elfoglalásától egészen 1848-ig terjedő fontos korszak gazdasági, illetőleg gazdaságpolitikai vonatkozásainak a reformkorszakkal és Széchenyi István gróf működésével együtt összesen 16 oldal jutott, míg a II. kötet többi része a kapitalista korszakkal, ahogy az 1848 utáni kort nevezik, foglalkozik. Aki ismeri a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle körül csoportosuló írók mun-

kásságát, azután a bécsi levéltárakban folyt újabb kutatások eredményeit és Domanovszky Sándor iskolájának szép dolgozatait, ami mind túlnyomóan a XVI—XIX. századra vonatkozik, az nagy kíváncsisággal fogja kezébe venni ezt a könyvet. Vajjon mit derítettek ki a legrégebb és a legújabb korszakra vonatkozólag? Történeti műveltséggel, avagy csak némi olvasottsággal rendelkező olvasó álmélkodása lapról-lapra növekedni fog e munka tanulmányozása közben, mert eddigi történeti tudását minduntalan revízió alá akarják venni képtelen állításokkal és a legkevesebbet nyujtják éppen a beharangozott vonatkozásokból.

A könyv „alap gondolatát” nem könnyű kihámozni, ha csak nem az ez, amit a Bevezetésben olvasunk: „A magyar történelem, bár nem mindig kifejezetten, a Szent Korona jogrendszere körüli küzdelmekben merül ki”. Egyes elvei már legrégebb történetünkben, így a vérszerződésben is „felbukkannak”. E rendszer folytán „a magyar nemzet a legdemokratikusabb államalakulat”. (I. 18—20. l.) Ha a továbbiakat olvassuk, hozzátehetjük: legszocialistább államalakulat. Mert a következőkben a szent korona-tan olyan továbbfejlesztésével találkozunk, amelyet a leglelkesebb marxista is elfogadhat: A Szent Korona „vagyis az egész magyar nemzet” minden birtok gyökere, „ami mai nyelvre lefordítva annyit jelent, hogy minden tulajdonnal végső fokon az egész magyar nemzet rendelkezik. Minthogy pedig *modern elméletek szerint a tulajdonhoz fűződnek a nemzeti jövedelem megosztásának főfeltételei, ennél fogva bizonyos vonatkozásban és a nemzet jól meggondolt érdekeinek megfelelően, a Szent Koronának . . . a nemzeti jövedelem megosztásába beleszólása, annak megosztása tekintetében intézkedési joga van*”. „A Szent Korona jogrendszerében megtaláljuk a modern munkásmozgalmak célkitűzéseinek legszerencsésebb jogi fogalmazását, az egész világon egyedül álló jelenséget. A Szent Korona jogrendszere megadja a jogi lehetőségét a kapitalista tulajdon megrendszabályozásának.” „A munkásság a maga törekvéseit a világháború befejeztével üzemi tanácsokban kívánta érvényesíteni. Ez a rendszer megbukott, tarthatatlan volt, a munkásság akarátát nem lehetett benne és általa jogilag érvényesíteni. *A Szent Korona jogrendszerén keresztül azonban érvényesíteni lehet a munkásság modern célkitűzéseit is*, mert a Szent Korona a főtulajdonos, tőle függ a tulajdon, tőle függ a tulajdonhoz fűződő jövedelmek megosztása is.” (Dült szedés a könyvben is, II. 20—21. l.) Nem hiszem, hogy a könyvben annyira magasztalt Timon Ákos (II. 22. l.), ha élne, túlságosan meg volna elégedve a szent koronatan ilyesfajta továbbfejlesztésével, a szocializmusnak ezzel az újdonsült elméletével.

Miután megállapították, hogy a magyarok a csonkítatlan Nagy-Magyarország legősibb lakói, és azt a képtelenséget állítják, hogy „kizárva az sínes, hogy a magyarok már az édesvízű tenger korában itt laktak” (I. 26., II. 368. l.), bőven tárgyalják az ősember korát. Megtudjuk, hogy a velencsentsvidi bronzkori telep „az első magyarországi legmodernebb kapitalista

ipari vállalat“. (I. 69. l.) A húnok származásáról is értesülünk : „Úgy tetszik, mintha a húnok a Dáciából a rómaiak által kiűzött dákoknak a Fekete-tenger északi partjain megszervezett és megerősödött utódai is lehetnének“. (I. 78. l.) Ennek a lehetetlen elméletnek következtében ellentétbe kerülnek önmagukkal.

Minthogy „a hún-magyar egységet valóságnak kell tartani“ és a honfoglalás „a magyarok visszatérése“ (I. 85. l.) Kézai és a Hármaskönyv alapján (!), azt hihetjük, hogy a magyarok is a dákok leszármazottai. Ámde ez nem így van! Egy szerencséjére névtelenül maradó nyelvész munkatárs nem tartja bebizonyítottnak a finn-ugor rokonságot (II. 365. l.), azt sem, hogy a magyarság a rokon bolgárokkal együtt török nép volt (I. 112. l.), hanem valami fantasztikus magyar-görög rokonság elmélete vonul át, jól ismert és méltán kinevetett példák nyomán a könyvön : „A magyar ősök és a görög ősök itt találkozhattak mai hazánk területén. (II. 366. l.) Ennek főbizonyítéka, hogy egyes szavaink görög nyelven oly értelmet adnak, amely geológiai őskorokra mutat vissza. Például a *ponty* szavunk, amely édesvízi halat görög nyelven tengerinek mond: πόντιος, tengeri. Ezt a nevet csak az adhatta a pontynak, aki édesvízű tenger mellett lakott.“ (I. 45. és II. 367. l.) Ilyet aligha produkált még a nyelvészet.

Ilyen nyelvészeti csodabogarakkal telve van a könyv. Pl. *Tisza* görögül zúgó. „Tökéletesen megfelel a kőkori viszonyoknak, mikor a Tiszának még csak a mármarosi hegyek közt zuhogó része volt ismeretes, amely rövid hegyizúgás után az alföldi tengerbe ömlött.“ *Mármaros* görögül márványos, *Eperjes* = Epiros, gör. száraz. Ezek alapján „a görög nép ismert 3000 éves története mintegy százezer évre nyúlnék vissza“. (I. 45. l.) Görög az *Alföld* etymológiája, elföld a gör. ἔλος, mocsár (I. 56. l.) a *tulajdon* = δουλοιδιον = szolgabírás: abból az időből, amikor a kalandozások megszűntével megváltozik a tulajdon fogalma és csak az állatokra és rabszolgákra alkalmazták (II. 19. l.). *Jobbágy* = ὄπαδ „saját szolga“ stb. De talán valamennyin túltesz vakmerő dilettanizmusával a „*céh*“ magyarázata. Ez nem németből való. A megoldást Pariz-Pápai szótára adja meg szerinte, mely a *curia* szót *céh*nek fordítja. „Romulus distribuit populum in curias = Romulus a népet *tzéhek*re osztotta.“ Ezen elindulva eljut Solonhoz, aki szintén osztályokra osztotta a népet, amelyek közül a negyedik a θῆτες, vagyis bérmunkások osztálya. Ebből származik a magyar *céh*, amely szerinte „ősi magyar szó, vagy legalábbis nagyon régi átvétel — görögből“. (I. 297—298. l.)

Hosszas fejtegetéseket olvasunk arról, hogyan fejlődött át a görög nyelv szláv nyelvvé (I. 191. l.), s ezzel magyarázható, hogy miként került a magyar nyelvbe a sok szlávnak látszó elem. A morva-szlávok és a pannon-szlávok nyelvtudásunk szerint „a magyarok nyelvéhez hasonló nyelvet beszélhettek“. Szerinte Magyarországon „rengeteg görög élt“. Újabb bevándorlásuk elképzelése szerint Konstantinápoly bukásával kezdődött. (I. 194—196. l.) Persze fogalma sincs az újkőkori (XVII—XVIII.

századi) görög telepésekre vonatkozó irodalomról. Annyira megy, hogy még a kúnok nyelvét is a görögre vezeti vissza. (I. 196—197. l.)

De nemcsak nyelvészeti, hanem történeti furcsaságoknak is egész tömegével találkozunk ebben „a történelemben”. Nem szólunk a forráskritika teljes hiányáról a „honvisszafoglalás” hosszas előadásánál, de lehetetlen szó nélkül elmenni az alkalmazott történeti módszer mellett. Szükségesnek tartották a honfoglaló magyarságot jellemezni. „A magyar nép ma is észlelhető hibái már ebben az időben is meg voltak”: munkátlanság, hiúság, önhittség és könnyelműség. Ez utóbbiakra pl. ez a megokolás: „A Nyírvidék megszállására két irányba mentek és midőn a két csapat egymással találkozott, nagyon megőrültek és mind a két csapat *dicsekedett* a maga győzelmével”, „zsákmányért népiük ezreinek az életét áldozták föl szükség nélkül könnyelműen” (I. 105. l.). Más jellembeli tulajdonságok: kegyetlenség, káromkodás, (mert Kézai megemlíti, hogy „Lél és Bules vezérek miként káromkodtak”) azután a viszálykodás. Három sornyi erény is fel van sorolva — indokolás nélkül. A képtelen történeti következtetések egész sorozata tarkítja a könyvet (I. 97—98, 107, 117, 119. stb. l.).

Sajátságos, hogy más munkákból mondatok sorát közli némelyik szerző szószerint, anélkül, hogy idézné forrását: pl. Eckhart: Magyarország történetének 125. lapjáról egész bekezdéseket a XII. fejezet elején; vagy ugyanazon munka 30—31. lapjairól e könyv 136—137. lapjain.

Egyébként a történeti eseményeknek iskolakönyvszerű elmondása sok helyet foglal el a munkában s minden egyes rész előtt „a nemzetközi helyzet” ismertetését találjuk meg benne, ami alig több az uralkodók krónikaszerű felsorolásánál. Értékének jellemzésére álljon itt egy mondat: „Honvisszafoglalástól Szent István királyunk haláláig 35 pápa uralkodott, köztük hat Benedek, négy Leó, tíz János, két-két Gergely, Szeργiusz és István” (I. 101. l.).

Felvethetjük azt a kérdést, hogy nem nyújt-e ipar- és kereskedelem-történeti vonatkozásban valami újat és elfogadhatót ez a féktelen képzelettel kidolgozott könyv. Az első kötet végén egy rész ezzel foglalkozik. Az eredmények itt a következők. Megállapítják, hogy „az ősmagyarok rendkívül fejlett nemzeti iparral rendelkeztek. Győzelmeiket, hódításaikat nem csupán harci erényeiknek, hanem magas színvonalú iparuknak is köszönhették . . . A honvisszafoglalásnak, honalapításnak a vitézséggel és politikai okossággal egyenrangú tényezője volt az ipar . . .” (I. 295. l.) Nem a rabszolgák, hanem külön társadalmi osztály üzte. Bizonyítja ezt „az ipar nagyszerűsége” és a *céh* szó, amelynek képtelen magyarázatát már láttuk. Megvolt a műépítészet 20 kisegítő iparággal, a hadi fegyverzet készítése más 20 iparággal. Mindezt nem idegenek honosították meg, hanem magyar „céhesek” üzték. (298. s. köv. l.) A honfoglaláskori „hatalmas ipari és kereskedelmi kép” sok tekintetben előnyösen, más vonatkozásokban hátrányosan változott az Árpád-házi királyok alatt. A fényűzési ipar fel-

lendült (307. l.). Hogyisne, hiszen mint a II. kötetben olvassuk: „Előkelő háztartásból — az Árpádok idejében! — nem hiányzott a fürdőszoba“. Munkások, „közszolgálati alkalmazottak is rendszeresen részesültek fürdőpénzben“. (II. 47—48. l.) A túlzott magyar fényűzés azonban a mohi csatához vezetett: „a magyar iparost kiirtotta a tatár“ (II. 53. l.). A szabad céhekből, iparosból udvarnok lett. De a rendezetlen viszonyok közt már bontogatta szárnyát a testületi szellem. „Az iparosok társadalmi osztályát, a céhosztályt lassú felbomlás után felváltja, tehát lassanként részben szolgásonon is keresztül a céhszervezet, mint iparos testület és jóléti intézmény“ (I. 56. s. köv. l.). Ezekhez a tudománytalan állításokhoz nem kell kommentár! A tájékoztatlanságnak ez a foka felment a további részek kritikája alól.

Szemügyre kell mégis vennünk a II. kötet második felét, „a kapitalista korszakot“, mert ennek megértését és feldolgozását méltán várhatnók el a szerkesztőktől. Itt is sajátos anyagcsoportosítással és teljesen hamis történeti és nyugodtan hozzátelhetjük, közgazdaságtani szemlélettel találkozunk. A Világos utáni korszak politikai viszonyainak és a közgazdasági irodalomnak ismertetése után a legbehatóbb tárgyalásban a magyar szénbányászat részéről. Abban a könyvben, amelyben szó sincs a nagymúltú magyar marha- és gabonakereskedelemről, amely egy gondolatot sem szentel a mezőgazdasági termékekkel kapcsolatos kereskedelmi politikának, hosszabb, úgy látszik, a vállalat-szerkesztette, szinte reklámszerű fejezet szól a Magyar Általános Kőszénbánya Rt.-ről; annyi, mint három évszázad gazdasági vonatkozásairól. Ezt követi a salgótarjáni és a többi szénbányák ismertetése. A szénkérdést Magyarország sorsdöntő kérdésének tartják és felvetik azt a problémát, hogy miért nem fejlődött ki nálunk a szénbányászat nyomában a gyáripar. Ennek okát abban látják, hogy a magyar szénbányászat, habár tudta volna szállítani, „*mégsem adott olcsó szenet és nem adott eleget*, hogy a magyar ipar ne fejlődhesse. Amit Mária Terézia és II. József vámpolitikával igyekeztek elérni, azt a célt Világos után a magyar szén drágasága és elégtelensége szolgálta“. (II. 217. l.) Ennek a magyarázata „nagyon egyszerű és kézzel fogható“. (II. 217. l.) A Magyar Általános Kőszénbánya a Magyar Általános Hitelbank érdekeltisége, ez meg szoros összeköttetésben állott a Rotschild-bankházzal. Rotschildéknak „ahhoz fűződött érdekük, hogy osztrák vállalataik versenytárs nélkül dolgozhassanak. Ezért intézték úgy a magyar szénügyeket, hogy Magyarországon a szén drágasága következtében ipar ne fejlődhesse. *Az ő érdekeiket szolgálta a magyar széndrágaság*“. (II. 218. l.) A többi szénbányák, a Salgótarjáni is, szerinte mind kapcsolatban állottak a Magyar Általános Kőszénbányával és így ugyanazt a magyarellenés politikát folytatták (II. 219—220. l.). „Az egész magyar szénbányászat jól elrejtett osztrák szándékok szolgálatában állt.“ Rotschildék érdekeit szolgálta azonban ezenfelül az egész közjogi berendezés, amely lehetővé tette az Ausztriának kedvező és Magyarországnak káros iparpolitikát: „Egy teljesen független és Ausztriával

kizárólag perszonális unióban, az uralkodó személyének egyazonosságában élő Magyarországnak módjában állhatott volna önálló versenyképes ipart fejleszteni. Viszont egy Ausztriába teljesen beolvasztott Magyarországot elvileg és logikailag nem lehetett volna más elbánásban részesíteni, kellett tehát üzletileg a különálló, de *intézményes* perszonális unió, mely Magyarországot Ausztriától elkülöníti, de mégis hozzáfűzi.“ Ebből logikailag az következnek, hogy Deák és Andrassy a kiegyezést az osztrák ipar, azaz Rotschildék érdekében hozták létre. Olvassuk is a könyvben: „Ehhez az üzleti eredményhez nem volt elegendő maga a nagy koncepciójú rendező: a Rotschildok, osztrák iparmágnások és főhercegek kara, hanem szükséges volt az a közjogi berendezkedés, amely lehetővé tette a kettős iparpolitikát.“ (II. 221. l.)

Rotschildéknak ez a szerepe, amely a mű kapitalisztikus kori részének alapgondolata, már 1848 előtt kezdődött és Széchenyit is be tudták hálózni. „Saját kutatásaink alapján megállapíthatunk annyit, hogy az Országos Magyar Gazdasági Egyesületen és a Nemzeti Kaszinón kívül nem volt Széchenyinek olyan alkotása, amelyből Rotschildék hiányoztak volna.“ (II. 148. l.) A kikutatott bizonyítékokkal persze itt is adósak maradnak, mint a többi újszerű állításoknál. A királyi család is Rotschildék szövetségese volt: „az uralkodóház, a magyar király családja és a Rotschildok kölcsönösen támogatták egymást. A Rotschildok pénzügyi téren tevékenykedtek és nyújtottak támogatást, az uralkodóház a maga katonai és közjogi hatalmával biztosította viszont a Rotschildháznak a támogatás ellenértékét“. (II. 285. l.) Valóban vakmerő állítás, amely semmivel sem bizonyítható és így enyhén szólva a történeti mesék közé sorozható. De mindez nem elég! A Rotschildok sehol sem hiányoztak a vasútépítéseknel, amelyekre a magyar állam annyit ráfizetett. Ők irányították az egész magyar közgazdasági életet. A könyvírók fantáziájában ez a Rotschild-ház mindent felfaló szörnyeteggé válik. „Az ő akarata, a személytelen Rotschildé, a Rotschild-családé volt az az alakatlan pénzkartel, mely egész életünket behálózta.“ (U. o.) Ez akadályozta meg a magyar ipar fejlődését „és ezzel megakadályozta erős és egységes magyar nemzeti állam kialakulását, Rákosi Jenő álmát: a harmincmillió magyart“. Így lett a kapitalizmus kora „a XVIII. században és a XIX. század első felében észlelt fejlődéshez képest — hanyatlás“. A Rotschildok rendezték nálunk meg a csaknem szabályosan hétévenként megismétlődő gazdasági válságokat, hogy „letarolják a netalán függetlenül sarjazni kezdő vállalatokat“.

A fantasztikus Rotschild-szörny mindent karmai közé kapartó erejének gondolatában annyira hisznek, hogy az általuk uralt „pénzkartelbe“ besoroznak minden pénzintézetet, a bankok történetének teljes félreismerésével. Szerintük a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, amelynek részvényei alapításától kezdve a legújabb időkig köztudomás szerint a jobb módú középosztály kezében voltak — Rotschild-érdekeltség. Ide tartozott a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank is, holott minden valamennyire tájékozott újságolvasó tudja, hogy minő rivalitás állott fenn a Kereskedelmi

Bank és a valóban Rotschild-érdekltségbe tartozó Magyar Általános Hitelbank között. Jellemzők ennek az állításnak a bizonyítékai: az 1850-es években a Kereskedelmi Banknak és az Osztrák Hitelintézetnek voltak közös üzleti vállalatai és mert az *Osztrák Nemzeti Bank* pesti fiókjának igazgatóságában az 1870-es években helyet foglaltak a Kereskedelmi Bank igazgatói is, ebből egyszerűen következtetik, hogy az összefüggés a világháború befejeztéig megszakítás nélkül kimutatható. Fontos bizonyíték szerintük az is, hogy a Kereskedelmi Banknak a Rotschildék rendezte válságok idejében is jó volt az üzleti mérlege. (II. 309. l.)

Ez „az egész országot polipkarokkal szorító gazdasági érdekszövetség“, a pénzkartel volt minden bajnak okozója. „Jóhiszemű magyar politikusok, miniszterek küzdelme a magyar fejlődésért egy láthatatlan ellenséggel, a főkartellel, — antiszemizmus, — munkásmozgalom, — választójogi harcok, — birtokpolitikai küzdelmek, — iparfejlesztés és annak sikertelensége, — a tragikus kifejlődés Trianonban (!) : mind-mind ennek az egyetlen ténynek, a Rotschild kartelnek ismeretében válik érthetővé.“ (II. 313. l.) Végül is így záródnak a fejtegetések, amelyeket a szerkesztők a munka legfőbb eredményének tekintenek: „Egész Magyarország zárt vadaskerthez hasonlított, bekerítve egyetlen pénzesoport pénzhatalmának acélsodrony hálójával: a vad — a magyar nép — szabadon futhatott a kerítésig, de azon át nem törhetett.“ (II. 318. l.)

Talán bővebben foglalkoztunk a könyvvel, mint az megérdemli. A szerkesztők személye ösztönzött arra, hogy ez ismeretében behatóbban kutassuk, vajjon nincs-e a munkában mégis valami, ami a történeti irodalom gazdagodását jelenti. Végigtekintve azon meg kell állapítanunk, hogy ez a könyv teljes egészében hasznavehetetlen, a történeti tudatlanság és a szabadjára eresztett fantázia terméke. Ez a mű nemzeti érdekből fontos történeti művelődésünk kárára van és a történeti tisztánlátás elhomályosítására szolgál. Csodálkozva kérjük, hogy a történetírásnak erre a torzképére hogyan került „a szerkesztők“ neve.

Eckhart Ferenc.

Szemle.

Tonelli Sándor: Az emberi civilizáció kezdetei. Budapest, 1936. 8°. 196 l., 56 ábrával. Ez a munka, mint ahogy bevezetőjében maga a szerző nagyon szerényen megállapítja, „nem antropológia, nem archeológia és nem is történelem“. Írója egyelőre jobb szintézis hiányában a művelt magyar olvasóközönség számára akarja összefoglalni azokat a tudományos eredményeket, amelyekkel az utóbbi időben a szakszerű kutatás bontogatja az emberi civilizáció hajnalára boruló fátylat. Hogy emellett mellőzi, vagy nem is ismeri a részletkutatások legújabb megállapításait, azt aligha vehetjük rossz néven attól a szerzőtől, aki maga sem tartja magát „céhbeli szakembernek“. Egy nagyműveltségű ember akart itt számot adni

széleskörű olvasottságáról, legtöbbször kritika nélkül elfogadván elismert tekintélyek többé-kevésbé helytálló megállapításait, de ugyanekkor a tárgyszeretet és a saját logikus gondolkodása arra is rákényszeríti, hogy itt-ott hangot adjon azoknak az önálló gondolatoknak is, amelyek a főként angol munkák olvasása közben benne felvetődtek. Ily mértéket kell tehát alkalmaznunk e munka olvasásakor és nem gáncoskodás, ha néhány tévedésre és helytelen értelmezésre mégis rámutatunk. Az ember pl. nem „tanult”, hanem testi adottságainál fogva kényszerült az egyenes járásra. Kissé materialista íze van annak a megállapításának, hogy az ősember „szerzőkészítő állat” volt. (14. l.) Az evolúciós iskola ebben a kérdésben már levezgázott. A mi hitünk és ismereteink szerint az ember mindig ember volt, még pedig lelkes ember. De nem is az agy volt az, amely az embert az állat fölé emelte, mert maga az agy csak anyag, szépmívív orgona, amelyhez még hiányzik a művész — a kiképzett lélek. Az eolítok kérdése sem foglalkoztatja ma már a szaktudományt (29. l.), minthogy azokat nem tekintik emberi kéz munkálta eszközöknek. Az őskőkor emberét nem az obszidián csalogatta a Bükk hegység vidékére (38. l.), minthogy az obszidián csak a neolitikumban lesz kedvelt pengeanyag. A legújabb részletkutatások ismerete bizonyára távol tartotta volna a logikusan gondolkodó és tárgyilagosságra törekvő szerzőt attól a tendenciától, hogy nemcsak a kultúrák eredetére és kiindulására, hanem még egyes technikai megismerések számára is egy központot keressen. Egyiptom szerepe a közép- és észak európai kultúrák kialakulásánál távolról sem volt olyan jelentős, mint azt T. feltételezi. A szerző maga is különbséget tesz kultúra és civilizáció között, sőt több példával hivatkozik is arra, hogy technikai megismerések, vagy egyes kultúrelemek átvétele még nem változtatja meg az egyes kultúrák, azaz népek, nemzetek összetételét, avagy lelkiéletükből és nemzeti géniuszukból fakadó kultúráját. Kultúráváltások és új kultúrák kialakulása az őskor folyamán mindig népmozgalmakkal volt kapcsolatos. Az egyes neolitikus kultúrák festett kerámiájának előázsiai eredetét elveti már a nem teóriákkal, hanem ásóval dolgozó őstörténelmi kutatás. Ezzel szemben igazán élvezettel olvastuk a könyv utolsó fejezetét, amely a föld és a faj szerepét tárgyalja a civilizáció történetében. Az volt az érzésünk, hogy tulajdonképpen az egész könyv ezért a fejezetért készült. A szerző világos okfejtése itt mutatja a legtöbb önállóságot. Hasonlóképpen elismeréssel kell szólnunk a tárgyalás sohasem unalmas menetéről és a kitűnő stílusról, amelyek ugyancsak érdemessé teszik ezt a munkát az elolvasásra. Nem szakember tollából a népszerűsítő magyar tudományos irodalomban akar hiányt pótolni ez a könyv. A magyar szakkutatás mentességül szolgáljon, hogy az éppen napjainkban végzi el azt a részletkutatást, amely majd megadja a lehetőséget egy szakszerű és ismeretterjesztő szintézis megírására.

Tompa Ferenc.

Chaloupecký, Václav : Kniha žilinská. O právu magdeburgském německým jazykem v Knihe žilinské z r. 1378. pojednává Rudolf Rauseher (Zsolnai jogkönyv. Kiadta Ch. A könyvnek a magdeburgi jogot tartalmazó németnyelvű részét ismerteti R.). (Prameny Učené Společnosti Šafaříkovy v Bratislavě. Sv. 5). Bratislava, 1934. 8°. LXV, 239 l., 4 tábla. Zsolna város jogkönyvét, amely a múlt század közepéig Zsolna város levéltárában volt, de onnan nyomtalanul elveszett, 1928-ban találta meg Ch. a brünni tartományi levéltárban. A kézirat létezéséről Beck József írt először s az ő magya-

tékából került aztán az Brünnebe; ő valószínűleg a zsolnai levéltárból vette kölcsön. A mindenképen nagy jelentőségű kézirat 149 levélből áll, amelyekből azonban csupán az 1, 9—97. levelek tartoztak az eredeti kézírathoz, míg a többi (2—8, 98—149.) később fűzték bele. Az eredeti kézirat a következő részeket tartalmazza: egy németnyelvű magdeburgi jogkönyvet, valamint Radna város eddig ismeretlen, V. István király korából származó jogkönyvének másolatát, amelyeket valami Nicolaus de Lucouia állított össze 1378-ban, a magdeburgi jogkönyv cseh-tót (azaz tót sajtáságokkal kevert cseh nyelvű) fordítását, amelyet Pangracz Vencel úr felszólítására 1473-ban Wenceslaus de Kromierzyz (talán Kroměříž, Morvaország?) végzett, végül néhány jogi bejegyzést. A befűzött lapokon — amennyiben nem maradtak üresen — csak ilyen bejegyzéseket találunk. A bejegyzések, amelyek Zsolna város polgárságának különböző jogi ügyleteit tartalmazzák, 1380 körül kezdődnek és 1561-ig tartanak; nyelvük 1450-ig német és latin, 1451-től 1462-ig tóttal kevert cseh és latin, attól kezdve pedig kizárólag cseh.

Ch. és R. a kézirat tartalmával összefüggő jogtörténeti, népiségtörténeti és nyelvi kérdéseket hét fejezetben világítják meg. A kézirat cseh nyelvi részének sajátosságaival azonban még *Ryšánek*, a pozsonyi egyetem tanára is külön tanulmányban fog foglalkozni. A bevezetésnek Ch. által írt részéből minket különösen azok a fejezetek érdekelnek, amelyek a magdeburgi jognak Zsolnán való bevezetéséről, valamint Zsolna város nemzeti viszonyainak alakulásáról szólnak. Zsolnán ugyanis eredetileg nem a magdeburgi, hanem a tescheni flamand jog volt érvényben. Zsolna német lakosai jogi kérdésekben a sziléziai Teschen városhoz fordultak tanácsért, amiből Ch. azt következteti, hogy Zsolna német lakossága Teschenből vándorolt be. 1369-ben Nagy Lajos király megtiltotta a zsolnaiaknak, hogy az ország határain kívül eső város jogrendszerében éljenek és kötelezi őket arra, hogy egy magyarországi város jogrendszerét fogadják el. (1369: Fejér: Cod. dipl. IX. 7. 619. l.). Erre a zsolnaiak Korponához fordultak (1384: Fejér, XI. 528. l.), amelynek a joga a magdeburgin alapult. Ezzel magyarázható a radnai bányajog másolata a nem bányaváros Zsolna jogkönyvében. A másoló egyszerűen egészben leírta a bányaváros Korpona jogkönyvét.

Nemzeti szemponthól Zsolna talán a legszebb példa az idegen környezetben élő német városok lakosságának beolvadási folyamatára. A német lakosságú városba — amely egy jelentéktelen tót telepre, vagy talán inkább a mellé alapult, v. ö. 1208: terra de *Selinan* (Hazai okmt. VII. 5. l.) — rövidesen tekintélyes számú tótság költözött be, amely a folytonos hozzávándorlás következtében időnként többségre tett szert, míg végül teljesen egyeduralkodóvá vált. Már 1381-ből van egy oklevelünk, amelyben Zsolna tót lakosai panaszkodnak Nagy Lajos királynak, hogy a németek elnyomják őket, mert bár a város polgárságának többségét ők alkotják, a városi tisztségekre csak németeket választanak. Ezért a király elrendelte, hogy jövőben a tisztségekre a tótokat és a németeket egyenlő számban kell megválasztani. (1381: Fejér, XI. 525—26. l.) A király parancsát, úgy látszik, megfogadták, mert utána több esetben ki lehet mutatni, hogy az esküdtek fele tót, fele pedig német nevet visel. A XV. század közepe felé azonban ez az arány mindinkább a tótok javára billen, míg végül a század második felében a német elem majdnem teljesen eltűnik. Ettől kezdve a német nyelv is kiszorul a városi hivatalokból. Ch. a tót elem teljes győzelmét a huszitáknak tulajdonítja, akik a várost két éven keresztül (1429—31) meg-

szállva tartották, ez azonban semmivel sincs megindokolva. Ez a folyamat a husziták nélkül is ugyanígy végbemehetett.

R. tanulmánya a magdeburgi jog és a radnai bányajog német nyelvű másolatáról (LVII—LXIV. l.) kimutatja, hogy ez a munka tulajdonképen kompiláció. Az egyes részek eredetét különböző forrásokban találja meg.

Ami magát a kézirat kiadását illeti, teljes egészükben csak a magdeburgi jog cseh-tót fordítása, valamint a bejegyzések (ezek már valamennyien) vannak kiadva. A német szövegből csak az egyes fejezetek címeit közlik, ezek azonban el vannak látva R. jegyzeteivel a fejezetek tartalmának eredetére vonatkozólag. Radnának a kéziratban felfedezett városi- és bányajoga viszont megint szözszerinti szöveggel van kiadva. A cseh szöveget a történeleznél megszokott módon, vagyis modern helyesírással átírva jelentetik meg, csak a tulajdonnevek eredeti írásmódját őrzik meg. A kiadóknak nem volna szabad egyoldalú, „történezi”-nek keresztelt szempontok szerint kivetkőztetniök az emlékeket történeti jellegükből; az emlékek köntöse, a helyesírás, éppen olyan fontos lehet, mint a tartalmuk. A különben nagyon gondos és lelkiismeretes munkát nyolc hasonmás, részletes név- és tárgymutató, valamint rövid latin nyelvű kivonat (203—8. l.) egészíti ki. Kniezsa István.

Cutolo, Alessandro : Re Ladislao d'Angiò-Durazzo. I—II. Milano, 1936. 8°. XI, 437; 263 l. Nápolyi Lászlóban már feltalálhatjuk a renaissance-uralkodó jellegzetes vonásait: a tehetséget, nagyvonalú politikai koncepciót, de emellett az igazi lelki nagyság hiányát, tervei kivitelében a kapkodást és a kegyetlenséget is. Teljesen beleillik azok közé a portrék közé, melyeket Burckhardt az itáliai signorékról olyan mesteri módon megrajzolt. S az újabb korban mégsem foglalkoztak ezzel az érdekes egyéniséggel behatóbban. A Századok 1922-i évfolyamában tudtunkra korunkban elsőnek mi irtuk meg életrajzát és vázoltuk politikáját. Akkor még nem állott rendelkezésünkre a gazdag nápolyi levéltári anyag s így csak a kiadott forrásokra támaszkodhattunk és az irodalomból is csak azt használhattuk fel, ami szegényes viszonyaink között megtalálható volt. Cutolo, mint a nápolyi állami levéltár tisztviselője, bőven meríthetett a kiapadhatatlan forrásból. Élt is az alkalommal. Munkáján meglátszik, hogy nagy szeretettel és szorgalommal dolgozott rajta, módszer tekintetben is nagy haladást mutat előbbi könyveikhez képest. A történelmi részt az I. kötet nyújtja. Hangyaszorgalommal hordta össze a levéltári anyagot, tanulmányozta az összes számbajöhető elbeszélő forrásokat és az olaszon kívül felhasználta az idevágó német és francia történeti irodalmat is. Természetesen erősen használja az Anjoukori Dipl. Emlékeket is, sőt magyarnyelvű munkákat is idéz, így többek közt Hóman—Szekfű Magyar Történetének III. kötetét. Egyébként a magyar történelmet Katona Istvánból ismeri. Munkája valóságos kortörténet; különösen bőven tárgyalja az egyházszakadás eseményeit. Minden állítását adatokkal iparkodik igazolni s előadása az olvasóra is meggyőző erővel hat. Csak néhány éppen történetünkkel kapcsolatos kisebb tévedésre kell a figyelmet felhívunk. Kis Károlyról azt állítja, hogy Johanna neveltette és védelmezte. A pápai oklevelek éppen az ellenkezőt bizonyítják. Johanna nem törődött egykori kellemetlen ellenfelének gyermekekével s elnézte, hogy a főurak széthúzzák-vonják birtokait. Ezért a pápa több ízben energikusan volt kénytelen fellépni a királynő ellen. Nem fogadhatjuk el azt az állítást sem, hogy Nagy Lajos még VI. Orbán idejében is pályázott volna

Nápoly trónjára. A nagy király ekkor már súlyos beteg volt s a francia-magyar házasság meghiúsulása után Kis Károlynak akarta a nápolyi trónt megszerezni. Nem vehetjük rossz néven az idegen írótól, hogy többször téved a magyar nevek kiírásában. Így például Horváthi János nevét Horwaz-nak, Kanizsai Jánosét Camisanak írja. A számba sem vehető tévedésekkel szemben ki kell emelnünk, hogy egyes részek, fejezetek megírása különösen sikerült. Ilyen például a corfui kérdéssel kapcsolatban a szövvényes velencei politika világos tárgyalása. Éppen ilyen éles megvilágításba helyezi a bonyolult francia—nápolyi politikát is. Bár az ország organizációjának és adminisztrációjának rajzánál kiváló szakmunkák álltak rendelkezésére, mégis az író érdemül kell betudnunk azt a tiszta képet, melyet e fejezetben nyújt. Bennünket, magyarokat különösen érdekelhet az a megállapítás, hogy László környezete annyira értékelte a magyar trónt, hogy még a legnehezebb viszonyok között sem tévesztette egy pillanatra sem szem elől. A II. kötet a jegyzeteket tartalmazza, itt találjuk az író értékes megjegyzéseit, melyek a szövegben rontották volna a munka nagyvonalúságát. Bár László megítélésében nem értünk teljesen egyet a szerzővel, meg kell állapítanunk, hogy munkája nemcsak az olasz, hanem a magyar vonatkozású történetirodalomnak is értékes nyeresége.

Miskolezy István.

Barta István: Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai, 4. sz.) Budapest, 1935. 8°. 96 l. Szerző messziről kezdi mondanivalóját: először a pápai udvar pénzpolitikája és a pápai főhatalmi törekvések ellen feltámadt oppozícióknak európai kereteit rajzolja meg VIII. Bonifáciustól a nyugati egyházszakadásig. Ebbe a keretbe állítja azután bele a pápák és a magyar uralkodók viszonyát. Három név jelzi a magyar fejlődés menetét. Károly Róbert a főkegyúri jog első alapjait veti meg, Zsigmond első teoretikus megfogalmazását adja placetumában, Mátyás pedig már nemcsak a javadalompolitikában, hanem az egyházi bírói fórum visszaszorításában és a szerzetesrendek reformjában is gyakorolja, hogy azután Verbőczy az alig százados multa visszatekintő szokásjogot a Tripartitumba már mint szentistváni szerzeményt vegye bele. B. legértékesebb eredményének éppen annak kimutatását tartjuk, hogy Sz. István nem pápai privilegium alapján gyakorolt uralkodói hatalmat az egyházi javadalmak körül, hanem a Nyugatról átvett „Eigenkirche“-rendszer alapján, jure fundi egyszerűen földesúri jogát gyakorolja. A későbbi Árpádok alatt sem rövidebb ideig, sem általánosságban királyi kegyúri jogról nem lehet szó. A pápa javára billent tényleges erőviszonyok szabták meg ekkor a gyakorlatot nálunk, éppúgy mint nyugaton. A magyar fejlődés az európai keretbe állítva tehát egészen más átvilágítást kap, mint eddig, amikor a nyugati analógiák elhanyagolásával csak önmagukban nézték és így optikai csalódással ott is egyedülálló magyar képződményt kerestek, ahol erre nem volt ok. B. módszeres tehetsége minden dicséretet megérdemel. Biztos kézzel rakja össze munkáját, amelyhez oklevéltárakból, sőt az Országos Levéltár középkori anyagából részben még neki kellett a nyers köveket kibányásznia. Hogy következtetéseivel mégsem tudunk mindenben egyetérteni, azt annak tulajdonítjuk, hogy a széles utat, amelyen jár, nagyrészt magának kellett kivágnia. Ilyenformán véleményünk szerint nem mindig helyes a perspektíva, amelyet láttat. Nem tartjuk pl. szerencsésnek, hogy nyilván olvasmányainak hatása alatt visszaélésnek nevezi

az exemptióra való törekvéseket (69. l.). Nem tudjuk elfogadni azt sem, hogy az exemptio lett volna a szerzetesi fegyelem hanyatlásának egyik elősegítője (78. l.). Mátyásról azt állítja a szerző, hogy magyar nemzeti egyház kiépítésére törekedett („*hungarikanizmus*“!), de talán a leglényegesebb pontban éppen ő fordul élesen szembe a gallikán hasonló törekvésekkel: felháborodását fejezi ki a pápa előtt a zsinati törekvésekkel szemben (76. l.). Tehát nemcsak külső akadályok gátolták a hungarikanizmus teljes kifejlődését. Mátyás ismeretes fenyegetései a hármass kereszttel stb. csak retorikai szövegmokként hatnak, ha a szerző szép jellemzését olvassuk a nagy király mély vallásosságáról (77. l.). A reformáció előestéjén az egyházi állapotokról festett képen — a pápai udvar és főpapság le nem tagadható felelőssége mellett — szerintünk az uralkodók és hatalmasok részesedése is hangsúlyozottabb megállapítást kívánna. Mindamellett ismételjük: a munka tehetséges és képzett, a szépen alakító nyelv hatalmával is rendelkező történész műve, akinek további munkálkodása elé komoly várakozással tekinthet a magyar történettudomány.

Hermann Egyed.

Maschke, Erich: *Das Erwachen des Nationalbewusstseins im deutsch-slawischen Grenzraum*. Leipzig, 1933. 80. 62 l. „Nemcsak maguk a népek, hanem lelki és politikai ellentétek is mindenütt mások. A népek jellemző tulajdonságai, az államformák különbözősége, az elitő műveltség, a vallás, — ha a szembenállás tényét talán nem is, de annak módját, kifelé való megnyilvánulását és az ezzel mindig kapcsolatban levő nemzeti öntudatot döntően alakítják.“ Ezzel a végső tanulssággal kezdi könyvét M. A Német-Római Birodalom keleti részének, a szláv-germán határsáv szembenálló nemzeteinek öntudatra ébredését vizsgálja s a gyér adatokból igyekezik megállapítani az itt érintkező németek, csehek, lengyelek viszonyát, egymásról formált elképzelését és véleményét.

A középkor első évszázadaiban a németiség, mely állandóan a franciáknak minden németet megvető gögjére panaszkodik, kelet felé ugyanígy megveti a szlávok nyelvét és műveltségét. A germán-szláv gyűlölködés vallási eredetű: a kereszténység áll szemben a pogánysággal. Csehek, lengyelek — a nationes pravae et perverae — egyaránt alsóbbrendű lényekként élnek a német köztudatban, még megtérésük után évszázadokkal is állandóan csak mint „pogány kutyák“ról emlékeznek meg róluk s azt tartják, hogy minden keresztény igazság iránt vakok. A szlávok természetesen megfelelően viszonzozzák a gyűlölködést, de ebben az időben még szintén csak vallási alapon, minden nemzeti érzés nélkül. A szlávoknak a keresztény kultúrközösségbe való fokozatos beilleszkedésével javul a németekkel fennálló viszony is s M. szerint a X—XI. századra a németek részéről szinte minden gyűlölködés megszűnik. Gazdasági és kulturális fölényüket érzik ugyan és hangsúlyozzák is lépten-nyomon, főleg a lengyelekkel szemben, de a korábbi gúnyolódó, ellenséges hang teljesen eltűnik. Következménye ez a birodalmi eszmény mindent elhomályosító erejének, mely a nemzeti öntudat kialakulását is hosszú időre megakadályozza. Ugyanakkorra azonban a lengyelek, de főképen a csehek, az önálló nemzeti élet, az érte vívott küzdelmek következtében már ráébrednek népiségüknek a némettől elütő voltára. 1178-ban a németekkel foglalkozó úgynevezett prágai törvényekben már előtör ez a fejlődő öntudat s a folytonos német gyarmatosítás, a cseh-lengyel városok és ezzel az egész kereskedelmi élet elnémetesedése csak fokozzák ezt. Az öntudat lassan minden német utátlásává

fajul, nyílt kitérésekre vezet, ami a németekből is hasonló érzéseket váltva ki, a középkor alkonyán előttünk áll a szélsőséges megnyilatkozásaiban közismert német-szláv gyűlölet.

Eddig terjednek M. kutatásai, az újkortól kezdve már ismertebb a németiség és a szlávtság viszonya. Nem lenne hiábavaló ugyanígy kinyomozni a középkori magyar nemzeti érzések a németekről, csehekről, lengyelekről való megnyilatkozásait és viszont; minden valószínűség szerint sok rokon s megegyező vonást találunk a német-szláv viszonyal. Ha mi késünk ennek feldolgozásával, megelőznek a külföldön vele s mint ahogy M. munkáján is érezhető némi elfogultság a németek javára, kétséges, vajjon a mi szempontunkból értékes vagy egyáltalában elfogadható lesz-e ez a munka. **Benda Kálmán.**

Kérészy Zoltán : A Corpus Juris Hungarici mint frott jogi kútfő. (Kny. a M. kir. Erzsébet-Tudományegyetem 1934—35. tanévi irataiból.) Pécs, 1935. 80. 37 l. A szerző a pécsi egyetemnek a Corpus Juris Hungarici 350 éves jubileumát ünneplő közgyűlésén előadott dolgozatában röviden, de szabatosan ismerteti a magyar törvénygyűjtemény létrejöttének előzményeit, körülményeit, pontosan felsorolja különféle kiadásait és méltatja annak nagy jelentőségét, hogy Mossóczy és Telegdy püspökök megvalósítva azt, amit a magyar országgyűlések többszöri sürgötéssel sem tudtak elérni, t. i. az addig szétszórót és csak kézirati másolatokban használt törvényszövegeket összegyűjtve és nyomtatásban közzétéve, az addig éppen e másolatok megbízhatatlansága miatt ingadozó jogszolgáltatás egységesítését biztosították. Tárnyilag újat a szakemberek részére a dolgozat ugyan alig nyújt, a Corpus Juris iránt érdeklődő művelt közönség azonban annak mivoltára, történetére és jelentőségére vonatkozólag igen jó és szabatos tájékozódást meríthet belőle. Egy tételét a szerzőnek mindamellett nem fogadjuk el, nevezetesen, hogy mivel „a Corpus Juris Hungarici hazai törvényhozásunk által törvénykönyvvé nyilvánítva soha nem lett, az abba fel nem vett, illetve később felfedezett decretumok kötelező erejéből az a körülmény, hogy a törvénygyűjteményből hiányzanak, tulajdonképpen mit sem von le“. Szerinte ugyanis kétségtelen az, hogy „a magyar törvénytarba fel nem vett számos régi törvényünket, ... ezek közül különösen azokat, melyek közjogi tartalmúak, még ma is érvényeseknek ismerjük el“. Utal e részben a Corpus Jurisből hiányzó 1231, 1267, 1290 és 1298. évi decretumokra, „amelyeknek közjogi határozmányait, ha nem is szó szerinti értelemben, de az általuk kifejezett alkotmányjogi tantételeket és gondolatokat tekintve, mai közjogunknak is élő forrásai közé számítjuk“. Ez a tétel ellenkezik az eddigi magyar jogi felfogással, sőt ellenkezik magának K.-nek azzal a helyes megállapításával is, hogy a Corpus Juris szövegét, „bárha országgyűlési intézkedéssel törvényerőre nem emeltetett, több százados jogszokás szentesítette, mert a joggyakorlat a régi törvényeket mindig a C. J. H. által tartalmazott szövegükben alkalmazta s ezt a decretumgyűjteményt a köztudat... a törvényjog zárt foglatának tekintvén, tartalmának bárminő módosítását elutasította“. A Corpus Jurisből kimaradt törvények éppen a joggyakorlat s az abból eredt közfelfogás folytán elvesztették érvényüket. Nem tudjuk, hogy K. az idézett Árpád-kori törvények mely határozataira gondolt, de ha a bennük foglalt alkotmányjogi tantételek valamelyike talán ma is érvényes volna, ezt szintén csak a jogszokásnak vagy későbbi törvények által való megerősítésnek köszönhetné. **Döry Ferenc.**

Murjahn, Meta : Die gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse des 17. Jahrhunderts im nördlichen Domanialgebiet des Landes Stargard (in den Ämtern Stargard, Broda, Nemerow, Wancka). (Diss.) Schwerin i. M. 1934. 8°. 100 l. Mecklenburgot mint az újkori „Gutsherrschaft“ egyik klasszikus területét ismerjük azóta, hogy Maybaum mintaszertű vizsgálódásai (Die Entstehung der Gutsherrschaft im nordwestlichen Mecklenburg, 1926, ismertetését ld. Századok, 1930. 790. l.) gyökeréig feltárták itt a robotmunkával piacra termelő földesúri nagyüzem kialakulásának folyamatát. M.-nak Spangenberg irányítása alatt készült disszertációja most tovább akarja húzni azt a fejlődésvonalat, melyet Maybaum a hercegség északnyugati részére vonatkozólag a harmincéves háborúig rajzolt meg : a földesúr és a jobbágy XVII. századi viszonyát vizsgálja a délkeleti hercegi birtokokon, levéltári források alapján. Részletkutatásai annyiban nem a legjobb példáját adják a keleteurópai alodiális fejlődésnek, hogy nem magánföldesúri, hanem fejedelmi birtokokról van szó, s ezeken a paraszt mindig enyhébb bánásmódban részesült : segínyt kapott, ha kellett, gondot viseltek rá, hogy munkaképessége ne csorbuljon, sőt olyan kijelentést is ismerünk, hogy több haszon van a gazdag parasztból, mint a szegényből (71. l.). Mindamellett a stargardi hercegi birtokokon — M. világos, logikus előadásában — jellemző vonásokkal rajzolódik ki előttünk a nekiterelődő Gutsherrschaft felfelé ívelő pályája. Kifejlődésében döntő tényező a harmincéves háború, mely a parasztgazdaságoknak 75%-át pusztította el úgy, hogy a század végére is csak egy töredékük éledt újjá. Kivülről oly kevés telepés jött az elnéptelenedett vidékre, hogy a „Bauernlegen“-nek, a paraszt kitélelének nem lett volna semmi értelme ; munkaerő híján még a pusztán maradt telkeknek is csak egy részét vonhatta be az uradalom — azt is jobbára birkalegelőnek —, a többit bére adta vagy jobbágyfiúkra kényszerítette, esetleg zsellérkézre bízta. Viszont éppen a nagy munkaerőszükséglet parancsoló erővel írta elő a meglevő jobbágyság megtartását, röghöz-kötését; egy 1645-i rendelet már csak szentesíti a „Leibeigenschaft“ létrejöttét, a paraszt most már — vagyonával együtt — a földesúri leltár tartozéka s tetszés szerint tologatják egyik helyről a másikra. Birtokjogi helyzete már a XVII. sz. elejére megromlott : telke („Erb“) már csak nevében viselte az „örökség“, örökösés emlékét, valójában időbérletként bírta azt csupán s fia csak a szokás alapján, de nem szabály szerint vette azt át tőle, aminthogy épület és felszerelés is a földesúrnak volt tulajdona. Ezen a helyzeten már a harmincéves háború sem igen súlyosbíthatott, annál inkább azonban a robotterhen, mely addig csak elméletben volt korlátlan. Most már a gyarapodó majorok megnőtt szükségletéhez képest heti öt-hat napot is kénytelen dolgozni a telkesjobbágy, még hozzá másodmagával, 9 helyett 12—13 óra hosszat, amibe az utat nem számítják bele s ha megkésik, megzalogolják ; fiai, leányai nem távozhatnak engedély nélkül, rájuk is robotot rónak ki. Nem esoda, ha ilyenformán erősen alászállt a parasztgazdaságok szintje, melyek a háború pusztításait csak lassanként heverték ki : állatállományuk jelentékenyen hanyatlott, gabonatermésük pedig jó ha háromszorosát adta vissza az elvetett magnak. E tanulságos megállapításokkal M. végeredményben Maybaum tételét igazolja : a „Leibeigenschaft“ és a „Gesindezwangsdienst“ a harmincéves háború pusztításai nyomán fejlődött ki ezen a vidéken, ennek volt következménye a jobbágyosztály hanyatlása, ezóta vált Mecklenburg parasztsországból a nagybirtok hazájává.

Wellmann Imre.

Héjja Pál: A tábori egészségügy Buda visszafoglalása korában. Budapest, 1936. Egyetemi Nyomda. 8°. 228 l. + 16 l. illusztráció. H. nemcsak Buda ostromának orvostörténeti vonatkozásaiaval foglalkozik, hanem a tábori egészségügyi viszonyokat a XVII. század végén általában ismerteti. Könyve ez utóbbi szempontból érdekesebb. Levéltári anyagot ugyanis nem használ, annál nagyobb mértékben egykorú hadegészségügyi munkákat s míg így magának az ostromnak szóbanforgó körülményeiről rajzolt kép halványabb, a magyarországi hadszíntérről s főleg a korabeli tábori egészségügyről általában előadottak annál elevebbek. Érdekes adatokat kapunk azokról az egészségügyi problémákról, melyekkel e kor hadvezetésének meg kellett (illetőleg meg kellett volna) birkóznia, a módokról, melyekben kiváló szakemberek a problémák megoldását keresték, a teendőkről, melyeket a tábori orvosok kötelességeként előírtak stb. Az említett vagy idézett, sőt sokszor hosszasan ismertetett magyar, német, francia, olasz, dán stb. XVI—XVIII. századi szakmunkák felsorakoztatásával H. nagyértékű forrásanyagot közvetített s tett hozzáférhetőbbé a magyar kutatók részére. Amennyire örültünk azonban a terjedelmes bibliográfiának, a közölt számos értékes adatnak s a jól összeválogatott illusztrációknak, annyira sajnáltuk viszont, hogy a felhasznált források — főleg tábori orvosok okulására íródott egykorú művek — a tábori egészségügyi állapotának inkább egyik oldalát mutatják meg: az egykorú tudomány elméleti színvonalát s kevésbé a másik oldalát: ahogyan a dolgok a valóságban voltak, pl. azokat az eredményeket, melyeket a XVII. század tábori orvosai és sebészei valóban elértek. Kiegészíthették, illetőleg szükség esetén sok tekintetben pótolhatták volna ezt a képet az ismertetett gyógyszerekre, eszközökre, gyógyító eljárásokra modern orvosi szempontból tett észrevételek, amiket — nem-orvos historikusnak e vonatkozásokhoz hozzáférnie rendszeren úgysem állván módjában — orvos-szerző munkájában mindig szomorúan nélkülöznünk. Nem hallgathatjuk el továbbá a munka konstrukciója elleni kifogásainkat sem: hogy több, a tárgyhoz nem tartozó dolog szerepel a szövegben (például az olejkárokról, a székelyek hadiszervezetéről elmondottak — utóbbiba a Héjja-család primori levele is be van illesztve — stb.), hogy gyakran kellőképpen egybe nem kapcsolódó adatok következnek egymásután s hogy az anyag csoportosításában eszközölt bizonyos módosításokkal folyamatosabb előadást lehetett volna elérni. Csak futólag említve a latin idézetek hibáit [például „libellum, molle parvum” mole helyett (7. l.), „dare solei” bizonyára soleo helyett (11. l.), „Deo gratis” gratias helyett (23. l.) stb., stb.], néhány egyéb elírást [például „Klasster” Klafter (öl) helyett (71. l.); Savoyai Jenő mint „Jenő főherceg” (72. l.), Károly lotharingiai herceg — olaszból fordított szövegben — mint „lorennai herceg” (például 137. l.) szerepel stb.] s hogy a forrás-megjelölések sem mindig pontosak, őszintén sajnáljuk, hogy e különben elég töretlen utakon járó, kétségtelenül érdekes munkában ilyen szépség-hibákat kellett találnunk. Reméljük, hogy a fentiek magyarázata főleg az évforduló által megszabott megjelenési határidőben kerekedő.

Varga Endre.

Nyers Lajos: A kecskeméti piarista gimnázium első tanárai és tanítványai (1715—1730). (A kecskeméti kegyesrendi rk. gimnázium értesítője 1935—36. 1—31. l.) Ismerteti Kecskemét török hódoltság utáni állapotát és iskoláit, majd a 1715-ben gr. Koháry István országbíró és kecskeméti földesúr alapításából meginduló

piarista település és iskola sorsát. A központi és a kecskeméti rendi levéltár adatai alapján röviden vázolja a tanárok életét és működési körét. Igen érdekes művelődéstörténeti adalékokat szolgáltat a szerző táblázataiban. Összeállítja a kecskeméti iskola benépesülését 1715—1730-ig, feltünteti a közel 200 tanuló megoszlását társadalmi helyzet, nemzetiség és illetőség szerint, bemutatja az iskola óriási vonzókörét. Kecskemét diákságát nemcsak az Alföld, hanem az egész ország szolgáltatta, Árva, Liptó, Sáros, dunántúli és erdélyi megyék is küldtek diákokat.

Farkas László.

Bojt Lajos: A fejevári örkanonokság (custodiatus) birtokának története a XVII. század végétől 1833-ig. Gazdaságtörténeti értekezés. (Palaestra Calasactiana, 12. sz.) Budapest, 1935. 151, 1 l. 13 táblázat. A korábban teljesen elhanyagolt magyar mezőgazdaságtörténeti kutatás az utóbbi években rendkívüli módon föllendült. Egymás után jelennek meg doktori értekezések, melyek ebből a körből választják tárgyukat, a szerzők szorgalmas kutatással próbálnak bevilágítani nemzeti történetünknek ebbe a különösen fontos részébe. B. értekezése szintén ezek közé tartozik, sok értékes adatot közöl a gazdálkodásra és a jobbágyásra vonatkozólag. A szóbanforgó, Somogy megyében és egyebütt szétszórta fekvő birtok 1807-ben került a piarista rend birtokába és fő anyagi alapját szolgáltatva ennek a nagymúltú, kiváló szerzetesrendnek. Sajnos, a címben feltüntetett korszakra vonatkozó forrásanyag annyira hiányos, hogy ennek alapján egységes képet a szerző nem igen nyújthat. A XVIII. századból és a XIX. század elejéről inkább csak egyes töredékes adatok álltak rendelkezésére, a gazdálkodással részletesebben csak a korszak legvégén tud megismertetni minket. Talán helyesebb is lett volna ennek következtében inkább a XIX. század második harmadára terjeszteni ki a kutatást, a korábbi időkkel pedig csak mint szükséges előzményekkel foglalkozni. A forrásanyag természetéből következik, hogy B. művének legsikerültebb részei azok, amelyek a XIX. század harmincas éveinek gazdálkodását ismertetik rendkívül részletes gazdasági utasítások alapján. Szorgalmas munkája itt új vonásokkal gyarapítja a száz év előtti magyar nagybirtokról alkotott képünket.

F. Csapodi Csaba.

Báder, Desider: Metternich und das Junge Deutschland. Bruchstücke aus einem Ideenkonflikt. (Specimina Dissertationum Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethae Quinqueecclesiensis. 45.) Pécs, 1935. 80. 42, 2 l. Ismeretes, hogy a múlt század harmincas éveiben Párisban egy Jungdeutschland név alatt szereplő politikai párt működött, amelynek célja a liberális elveinek megvalósítása mellett francia fennhatóság alatt szervezendő páneurópai államalakulás megteremtése volt. Ennek a politikai pártnak irodalmi vetületével, ezen keresztül pedig Metternich kultúrpolitikájával foglalkozik szerző szép dolgozata. Hiánytalanul élénk tárja a németországi irodalmi liberálismust és a német társadalom megmozdulását a liberálismust mellett s ugyanakkor kifejti azt is, hogy a porosz és az osztrák kormányok minden erejükkel ez erkölcsstelennek bélyegzett új irodalmi ízlés és problémakeresés elfojtására törekedtek. B. arra is rámutat, hogy Magyarországon kik szolgálták az irodalom ez új irányát. De könyvének igazán érdekes részletei azok, amelyek Varnhagen von Ense és Metternich levelezése kapcsán a németországi mozgalmak jelentőségére világítanak rá. Metternich említett megbízottja óva intette a kancellárt erőszakosabb fellépéstől, tekintettel arra, hogy az üldözés csak nagyobb rokonszenvet fog

kiváltani a liberálizmus iránt. Metternich mégis felállította Mainzban a Zentralpolitzei-t, de csak azt érte el vele, hogy a titkos szövetkezés tagjai Párisba vándoroltak s mert a francia kormány még Metternich határozott kérésére sem volt hajlandó őket kiutasítani, onnan terjesztették tovább eszméiket. A központi rendőrszervezet nem ért el semmiféle eredményt, a könyvek csempészése nagykereskedelmi színvonalra emelkedett, a liberálizmus pedig lassunkint magával ragadta az egész német birodalmat és Ausztriát. B. könyve nagyon alkalmas a harmincas évek eszmévilágának a megismerésére — főként 1834 és 1838 között — de szellemtörténeti problematikáján kívül arra is szolgálhat, hogy a cenzúrázott irodalom anyagára is világot vessen. Azonkívül több oly író neve lesz ismertté, akiről az általános irodalomtörténet nem mondana sokat, viszont a társadalomra gyakorolt hatásuk nagy lévén, jelentőségük az irodalom életén túlmenőleg domborodik ki.

Komoróczy György.

Fodor István : A forradalmi Marosvásárhely 1848—49. (Maros-zéki Füzetek, 5—6. sz.) H. n. 1936. 80. 41 l. A szabadságharc maros-vásárhelyi eseményeit tárgyalja F. a maga szerkesztette sorozat e kettős füzetében rövid összefoglalásban, népszerű formában. Bizonyára, amint a kiadványsorozat helyi fogadtatása is mutatja, sok megértéssel és érdeklődéssel olvas e kisebbségi sorsot élő székely város mai lakossága elődeink szebb életéről, a márciusi napokról, az ellenállás szervezéséről, a küzdelmekről és csalódásokról, s a nemzetiségekkel való ellentétek, az elnyomás és felszabadulás leírásában a maga jelenlegi sorsát is szemléli. Nem volt hiábavaló munka a városra vonatkozó adatok összegyűjtése és ilyen formában való közlése, de még nagyobb eredménnyel járt volna, ha F. a felhasznált elég szegényes nyomtatványgyűjtemény anyagát legalább a szabadságharcról szóló és a marosvásárhelyi eseményeket is tárgyaló közismert munkák (mint Pap Dénes, Gracza György, Horváth Mihály, Jakab Elek művei) adataival egybeveti és kiegészíti. **Eperjessy Kálmán** (Szeged).

Schäffner, Rudolf : Zur Geschichte der Agrarkrisen im neunzehnten Jahrhundert. H. n. 1933. J. Kruse. 8°. 6, 57 l. Agrártörténeti, sőt agrárkrízistörténeti összefoglalások alapján készült dolgozatában szerző a XIX. század két nagy agrárkrízisének okaival foglalkozik s azok tüneteit vázolja német (főleg porosz-német) és angol területen. Az első nagy agrárkrízis, mint közismert, a napoleoni háborúk utáni helyzetben köszöntött be, a másikat az amerikai gazdasági élet fokozott lendülete, az új területek ragyogó települési viszonya és grandiózus népmozgalma hozta létre. Magyar szempontból az első krízisnél az iparosodásban még hátramaradt porosz gazdasági terület jelenségei értékes analógiák felvetésére adnak lehetőséget a XIX. századeleji magyar agrárkrízis vizsgálatánál, a második krízisnél nagyjelentőségű mindaz, ami az amerikai fejlődéssel összefügg, hisz az amerikai helyzet szinte közvetlenül hatott a középeurópai agrár-árak esésének folyamatára. Szerző az amerikai fejlődést az angol-amerikai szakirodalom termékeinek figyelembevétele nélkül vázolja, azonban felhasználhatott egészen elsőrangú német szakmunkákat, így Sering műveit is. Az amerikai verseny megismerésének praktikus követelményei a német mezőgazdasági irodalmat a tiszta teoretikus érdeklődésen túl az amerikai helyzet fokozott búvárlására csábították hosszú évtizedeken keresztül, így Sch.-nek német munkáinak alapján készült összeállítása röviden és megbízhatóan vázolja az amerikai fejlődést. A XIX. század nyolcvanas éveiben a magyar agrár-problémákra adott feleleteket az agrárkrízis hangulatában fogalmaz-

ták s az otthonvédelmi törvény sürgetésében egyesek (főleg Széchenyi Imre grófra gondolunk) amerikai tapasztalatai mellett a német agrárkrízis idején fellendülő agrárirodalom hatott, elsősorban Meyer Rudolf munkáin keresztül, ki az amerikai krízis okaival és az otthonvédelmi törvénnyel foglalkozott a nyolcvanas évek elején megjelent műveiben. Amennyire használható Sch. kis műve az amerikai események megértésére, annyira sajnálatos, hogy a nyolcvanas évek agrárkrízisének németországi tünetei mellett a védekezési kísérletekről, a törvényhozás eseményeiről s általában a krízis társadalmi hatásairól oly keveset vagy egyáltalában nem szól. A magyar párt-történeti irodalom arról tanúskodik, hogy a krízisnek volt hatása a párttevékenységekre (v. ö. Mérei Gyula munkáját a magyar politikai pártok programjáról, hol ez az összefüggés többször kiderül), — a német politikai fejlődés szintén hasonló jelenségről tanúskodik. A Brinkmann-növendék ezekről az összefüggésekről bővebben szólhatott volna értekezésében, mely ennek hiányában az agrárkríziseknek tisztán gazdaságeseeménytörténeti összeállítása lett.

Ifj. Iványi-Grünwald Béla.

Harris, David: A diplomatic history of the Balkan crisis of 1875—1878: the first year. (Hoover War Library Publications, no. 11.) Stanford University, California. 8°. VIII, 474 l. E műben első részletes tárgyalását kapjuk az 1875-i hercegovinai keresztény lázadásnak, amely a balkáni krízis kitöréséhez vezetett. H. átkutatta Bécs és London levéltárait és olyan hatalmas bizonyító anyagot tár elénk, hogy a történet e komplikált fejezetének csak első évét tudja adni az első kötetben; további két kötet a berlini kongresszusig fogja tárgyalni az anyagot. Bár ez események az európai rivalitások fejlődésére a Balkánon hatalmas befolyással voltak, mindeddig nélkülözöttük tudományos feldolgozásukat; nagyrészt egykorú tudósításokra voltunk utalva, melyek telve voltak törökgyűlölettel és a konstantinápolyi orosz befolyás félelmével. 1878 után csökkent az érdeklődés a Balkán iránt, Európa figyelme a nyugat-európai és a tengerentúli fontosabb események felé fordult; csak újabban került ismét előtérbe az 1875—1878-i balkáni krízis kérdése, amióta észrevették kapcsolatait a világháború előzményeivel. A különböző levéltárak hozzáférhetőek lettek és gazdag anyaguk lehetővé tette e három lázas év történetének szilárd alapokon nyugvó megbízható megírását. H. az eseményeket egyes kérdéscsoportokon belül tárgyalja időrendben; például azok az események, melyek a jelentős 1875 dec. 24-i Andrassy-jegyzék kiadásához vezettek, nem a kronológia véletlen egymásutánjában tárulnak elénk, hanem Ignatiev tábornok, a konstantinápolyi követ, fondorlatainak és Andrassy gróf ellentétes szándékainak erőjátékában. Az első fejezetet a bosznia-hercegovinai lázadás okainak logikus taglálása tölti ki, ezt követi a különböző követek közbelépése Konstantinápolyban. E ponton szerző a szükséghez képest fölhasználja Sir Henry Elliotnak, Anglia konstantinápolyi követének Earl Derbyhez, az akkori külügyminiszterhez intézett levelezését, melyből világosság derül Ignatievnek, a szláv érdekek törökországi fíradhatatlan képviselőjének intrikáira. Fontos forrás gr. Zichy Ferencnek, Ausztria-Magyarország konstantinápolyi követének levelezése is, bár iratai az olvasóban azt az érzést keltik, hogy Zichy a monarchia ügyét nem a legmegfelelőbbben szolgálta, mert hatalmas mértékben állt a ravasz Ignatiev befolyása alatt.

A szerző egy rövid részt szentel annak, hogy a monarchia egyes részei milyen álláspontra helyezkedtek a lázadással szemben; itt

élesen kidomborodik Andrássy és a Ferenc József környezetében levő szláv tábornokok közötti ellentét. H. úgy véli, hogy Andrássy kompromisszumot akart létrehozni a katonai tábor annexiótervei és a magyarok ellenkező álláspontja között, akik nem akarták, hogy még több szlávot csatoljanak a Habsburg monarchiához; bár a tanúság itt is megbízható forrásokból adódik, a magyar anyag hiánya gyengíti a fölépítést. A különböző hatalmak bonyolult igyekezetei, hogy Törökországban érdekeiket előrevigyék és egyszersmind az Ottomán birodalom status quo-ját fenntartsák, alkotják a kötet legnagyobb részét. Az eseményteli év zárókövéül élénk tárul a különböző hatalmak tehetetlensége, hogy Szerbia és Montenegró háborús készülődéseit megállítsák és Szerbia hadüzenete 1876 június 22-én. H. egyszerű és világos stílusban adja a diplomácia számtalan összetevőjének kiváló ismertetését s a tájékozódást részletes bibliográfiával és indexszel teszi könnyebbé.

Henry Miller Madden.

Fürster, Leo: *Das Bundesverhältnis Deutschlands zu Österreich—Ungarn in der Epoche Aehrenthal (1906—1912)*. Diss. Schramberg (Schwarzwald), 1934. Gatzer & Hahn. 8°. 127 l. — Miller, Gerhard: *Die Entwicklung des österreichisch—serbischen Gegensatzes 1908—1914*. Halle, 1934. Akademischer Verlag. 8°. 93 l. A két értekezés tárgya rokon, — H. nagybömbtömegű irodalomra támaszkodik, többször készlet gondolkozásra, de többször is esik abba a hibába, hogy találgatja, mi történt volna, ha... F. hangsúlyozza, hogy Aehrenthal függetlenítette a bécsi külpolitikát, sőt vezetővé tette a berlinivel szemben, csak Kiderlen önállósította újra Berlint. Ez a függetlenítés azért vált veszélyessé, mert az 1907-i keletázsiai megegyezés után nemcsak Oroszország — igen hálátlanul feledve a német támogatást — fordult nyugat felé, hanem Anglia is a „német veszély“ ellen koncentrált figyelmét. H. az osztrák—magyar diplomáciát alacsonyértékűnek jellemzi, az okot abban találja meg, hogy nemzetileg érdektelen nemesség, diplomata routinier-k dolgoztak államférfiak helyett, akik az ellenfél és a partner gondolatvilágát fölismerni képtelenek voltak s oktalanul tolták előtérbe a monarchiát gyűlöletes földadatoknál. Nem említi Andrássy és Disraeli nagy tévedését, Bulgária megerősödésének 1878-i megakadályozását, de rámutat Aehrenthal hibáira: vakul bízott a bolgár-szerb ellentétben, értelmetlenül csörtette a fegyvert 1909-ben, amikor Szerbiának előnyomulását az Adria felé Olaszország (és amit H. egészen háttérben hagy, Anglia) amúgyis megakadályozta volna, amint meggátolta volna 1911-ben az orosz előretörést is a tengerszorosok felé. Fölismeri és a mai államok összetételével bizonyítja, hogy a monarchia léte nem volt anakronizmus, kifogásolja a „gyöngye meghátrálást a magyar sérelmi politika előtt“, de legalább jegyzetben említi, hogy a háború utáni évek tapasztalatai „enyhíteni fogják“ a történelem ítéletét a magyar nemzetiségi politika fölött (38. l.) Értékes forrást talált Baernreither munkáiban, bár ezek hibáira több ízben kénytelen rámutatni. Egyik hiba bennük, amit H. nem vett észre, Bosznia-Hercegovina kulturális viszonyainak további megfontolások nélkül való összehasonlítása a szerbiai állapotokkal. Szerbia 1815-ben szabadult föl a török uralom alól, a két tartomány pedig 1878-ban, a több mint félszázados késedelemnek társadalmi, nemzetiségi és vallási ellentétekkel súlyosbított hátrányát kiküszöbölni nem volt könnyű földadat; kényelmesnek látszik H. részéről az is, hogy Bosznia-Hercegovina elmaradottságáért bűnösnek a magyarságot állítja be Baernreither vádjainak egyszerű regisztrálásával. Valósággal démoni

nak látszik különösen a szerb államférfiak munkássága. Milyen világosan látják ezek, hogy a törökellenes balkáni szövetség a habozó Bulgáriának érdeke, milyen ügyesen vezetik orránál és fogják saját szekerükbe bármelyik nagyhatalmat!

Török Pál.

Schmitthener, Paul: Europäische Geschichte und Söldnertum. Berlin, 1933. Junker und Dünnhaupt. 8°. 32 l. Sch. új tanulmánya arra a döntő szerepre akar rámutatni, melyet a zsoldosság Európa történetében kezdettől fogva betöltött. Akárcsak régebbi, nagy feltűnést keltett munkájában (Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte, 1929), most sem elégszik meg a tények puszta előadásával, hanem mély, egyetemes összefüggéseket keres. Számára a hadtörténet az általános kultúrélet szerves darabja, melyet épp ezért csak általános történeti összefüggésekből érthetünk meg. Erről az elvi magaslatról próbálja azután a zsoldosság világtörténeti jelentőségét meghatározni. A zsoldosság fogalmát boncolva, helyesen emeli ki, hogy már azt is a zsoldos katonák közé kell sorolnunk, ki járandóságát nem pénzben, hanem természetben, földben kapja ki. A hivatásos zsoldos katonával szemben áll a népi milícia, e kettő, a „Volkspol“ és a „Söldnerpol“ váltakozása, küzdelme és összekapcsolódása jellemzi az egész hadtörténetet. Bizonyos adottságok kedveznek a zsoldosság kialakulásának és érvényesülésének; Sch. ezek közül többet is említ. Ha erős polgárisodás gyöngíti valamely nép katonaszellemét, vagy ha a hadviselés nehezen eltanulható, bonyolult mesterséggé növi ki magát, a zsoldos katonaság is feltűnik. Ugyanígy autokrata uralkodók vagy nagy birodalmak, melyeket világhatalmi törekvések vezetnek, előszeretettel nyúlnak a zsoldosság intézményéhez. Végül a pénzgazdálkodás is ösztönzőleg tud hatni a zsoldosság kifejlődésére. A munka történeti részében Sch. e szempontok felhasználásával bemutatja a zsoldosság szerepét az antik időktől napjainkig. Bár sokszor túlságosan elnagyoltnak érezzük ábrázolását, fejtegetései mindig igen tanulságosak. A részlet-kutatás kétségtelenül sok ösztönzést kap ettől a kis tanulmánytól.

Váczy Péter.

Hielscher, Kurt: Siebenbürgen. Banat, Sathmar, Marmarosch. Landschaft, Bauten, Volksleben. Leipzig, 1936. F. A. Brockhaus. 4°. XVI l., 148 kép. Nem feladata folyóiratunknak, hogy egy fényképész könyvéről megemlékezzék, még ha művészi érzékkel, nemes becsvágygal és kitűnő géppel készítette is el felvételeit. Még akkor sem, ha korábbi kötetei nagy sikert arattak és a Németországot ismertetőhöz G. Hauptmann, a skandináv államokéhoz pedig S. Lagerlöf és S. Undset írtak bevezető sorokat. De a munka Erdélyt varázsolja szemünk elé, felvonultatva annak emlékeit, régi épületeket, várakat, templomokat, hangulatos utcákat, tehát mindazt, amit előző generációk felépítettek, de azt is, amiben a mult hagyományai ma élnek: népművészetet és embertípusokat, azután földrajzi tájakat, amelyeket történetivé a beljük ölt munka tesz. A mai magyarság nagyon régen, vagy sohasem látta ezt a szép Erdélyt s mert a kötet friss képei így nekünk is élményt szerezhetnek, nem egészen felesleges megállapítanunk, hogy H. könyvében a magyarság megdöbbenően háttérbe szorul. Azt megértjük, hogy a szerzőt és a kiadót elsősorban az erdélyi szászság iránt érzett szeretete ösztönözte a munka elkészítésére s hogy ily módon ennek a lakosságnak az életét ismerhetjük meg a képekből. Azon sem csodálkozunk, hogy a bevezető rész és a kötethez csatolt magyarázatok a szászságot úgy

mutatják be, hogy évszázadokon keresztül magára hagyatva, ellenségektől körülvéve, egyedül saját erejéből fejlesztette műveltségét, sőt ő hozta a műveltséget ide, ebbe a desertumba, amikor ekével és karddal megjelent a XII. század közepén. Már régen megszoktuk a német népi önérzet e történetietlen, fellengős ábrándozásait, azok tehát aligha vezetik félre a tárgyilagos szemlélőt. Belátjuk azt is, hogy egy erdélyi kötetben a románság szerepét, életét kimerítően ismertetni kell, mégpedig nemcsak a mostani államnemzet iránti loyaltásból, hanem tárgyilagosságból is. Tehát román pásztorok, nemzeti táncokat lejtő, szórakozó vagy dolgozó kiscigányok, fatemplomok vagy kapufélfák joggal ábrázolhatók oly jelenségek gyanánt, amelyek a román népi életet jellemzik. Meglep azonban az a meleg hang, megértés, amellyel a szerző a románság emlékeit és történetét magyarázza. Avram Jancu szabadsághős, de a szászok külön jogi helyzetét 1853-ban (!) mégis „a magyarok” szüntetik meg. Amit ma már a belátóbb román történetírás sem hangoztat, az H. előtt valóság: az erdélyi románok a dákorománok utódai s e kapcsolat valószínű emlékeit látja a hunyadmegyei románok kámszájában és a szatmáriaknak a hajviseletében. Aligha akadt valaha író Németországban, aki oly magától értetődőleg rokonszenvezett volna a magyar tudományos kutatások eredményeivel, mint ahogyan H. most a román nemzeti illuziókat megérteni igyekszik és azokat terjeszti is. Éppen ennek a nagy megértésnek az ára a magyarság eltűnése. Egyszerűen nincs szó arról, hogy a magyarság ott élt és dolgozott s ma is ott él és dolgozik. Bár művészettörténeti és néprajzi kutatásunk a közelmúltban tisztázta, hogy a fatemplomoknak úgynevezett négyfiatornyos, tornácos típusa magyar eredetű, H. az ilyen jellegű román építményeket a német mintának a román (t. i. olasz, francia) szellemet jellemző derűs változatai gyanánt tekinti, amelyek építőik, a román ácsok természetes művészi érzékének bizonyosságai. Nem egyedül H. hiányos történeti ismereteinek a jelei az ilyesféle kijelentések, hanem az ő, vagy kalauzai elfogultságának is. A könyv alapján az idegennek azt kell hinnie, hogy Erdélyben a magyar szellemet évszázadokon át csak államiságunk jelentette, uralkodók és magánások, de nem a magyar nép. Mintha a balti államok nagybirtokos osztálya, vékony uralkodó réteg módjára kellene elképzelni a magyarság történeti szerepét. Két vár, Vajdahunyad és Balta, a kalotaszegi (morlakai!) és torockói viselet — az utóbbit persze a német bevándorlók „teljesen elmagyarosított” utódai viselik —, mindössze ez az, amit H. észrevett és mint magyar vonást megörökíteni érdemesített. Igaz, elszórva felfedezünk még magyar vonásokat, például a temetőket, fejfákat ábrázoló egyik képen magyar feliratú kopjafákat, de vajjon észreveszi-e az idegen, hogy ezek nem románok sírjai felett állanak, ha a kép magyarázata Ciuc-kerületbeli frumoaiai temetőt említ? Ugyanaz a szerző, aki a száslakta helységek német és román neveit mindenütt pontosan feltüntette, a színmagyar falvak neveit már csak románul közli s így Kászton nála csak Caşin, Nagykend csak Chendu Mare, Csíkszenttamás csak Tomesti. A székelety viseletét ugyan három képen bemutatja, de magyarázó jegyzeteiben így világosítja fel felülük az idegent: „Származásukról a legkülönbözőbb vélemények uralkodnak. Viseletük a magyarral rokon; nyelvük a magyarnak egyik nyelvjárása.” Megértjük ezek után, hogy ahhoz a nagyobb műhöz, amely egész Romániát ismertette meg s amelynek csak egy része ez az erdélyi kötet, Goga Octavian nyugodtan írhatott előszót. Neki igazán nincs oka panasza.

Mályusz Elemér.

Ethey Gyula : Vágvölgyi Krónika. Komárno-Komárom, 1936. 80. 203 l. — **Ű. az : A Zoborvidék multjából.** Nyitra, 1936. 80. 88 l. Ugyanazon szerzótől két céljában is különböző munka fekszik előttünk: az első a Vág völgyének történeti adatait gyűjti össze, a második a szlovenszkói magyarsággal akar egy területet történeti szempontból megismertetni. A „Vágvölgyi krónika“ XVII—XX. századi művelődéstörténetet ad, főleg gazdaságtörténetet, továbbá egyes emlékek leírását, amihez a vidék történetével összefüggő kérdések járulnak („Székelyek“, „Települési Szemle“, stb.). Egyszóval valóságos krónika, amely nem akar a fejlődésről rendszeresen kidolgozott képet adni, hanem mindazt közli, amit a vidék szempontjából fontosnak vagy érdekesnek tart. Vázolja a földrajzi tényezőket, ismerteti a mezőgazdaság alakulását s a vele kapcsolatos tárgyakat és szokásokat. A kérdések nem nyerne beállítását magasabb gazdaságtörténeti problémákba, hanem az adatok alapján kerülnek tárgyalásra. Itt kell megemlékezni a munka egyik legnagyobb előnyéről: E. mindig a helyi levéltárak adataira és a vidéken használatban volt XVIII—XIX. századi gazdasági munkákra épít és így a helytörténészeknél meg nem szokott biztonsággal dolgozik, amit még növel gazdasági jártassága. Figyelmet keltenek azok a részeredmények is, amelyekben a megye szerepe, a közigazgatás, vagy a falvak és oppidumok belső élete nyer megvilágítást; könnyed stílusban megírt, jól sikerült fejezetek ismertetik a várak sorsát. A részletek összefogását azonban az olvasónak magának kell elvégeznie, mert az író és könyvének beállítottága nem kíván meghatározott keretet és az egész fejlődésmentet egységes feldolgozását. A másik, kisebb munka egészen más jellegű. A történeti érzéket és a lokálpatriotizmust szolgálja a helyi történet egyes részeinek előadásával. Elmondja a honfoglalástól a vidék népiségtörténetének vázlatát. Feltűnő e részben E. olvasottsága (modern magyar és cseh munkák szerepelnek apparátusában) és tág érdeklődése, mellyel minden felhasználható adatot értékesít. Közöl egyes módszertani fogásokat is; sokszor úgy érezzük, hogy könyve felhívás a közös munkára. A munkát itt is a várak és kastélyok leírása fejezi be. Aki tudja, hogy a liberális nevelés mennyire megfosztotta a nagyközönséget minden történeti érzékétől és hogy az államfordulat folytán ez a szlovenszkói magyarságnál mennyire fokozódott, ezt a munkát csak örömmel üdvözölheti. **Fügedi Erieh.**

Pápa város multja, jelene és környéke. Pápa ismertető leírása. Szerkesztette **Tóth Lajos**, írták **Horváth Elek** és **Tóth Endre**. Pápa, 1936. 80. 178. l. 1 térkép. Az utóbbi évtizedben a különféle honismertető művek száma örvedetesen meggyarapodott. Nemesak nagyobb vállalkozások, sorozatok, egy területet nagyobb összefüggésben bemutató vezetők jelentek meg a könyvpiacra, hanem a városok egyre-másra igyekeztek a figyelmet önmagukra terelni s kisebb-nagyobb igényű képes kiadványok során, néha többnyelvű szöveggel, a maguk történetére, multjuk dicsőségére s a jelen látnivalóira úgy a bel-, mint az érdeklődő külföld előtt rámutatni. Így adta ki legújabbban a pápai Főiskolai Könyvnyomda, fennállásának százéves jubileumára Pápa városának és szűkebb környékének ismertetőjét. A többi hasonló kiadvány nagy részétől eltérően, ez a szép kis könyv nemesak a kíváncsi turisták igényeit törekszik kielégíteni, ennél messzebb tekint. Tartalmazza ugyan mindazt az útbaigazító felvilágosítást és a város hivatalos, gazdasági, kereskedelmi, kulturális és hitéletét körülíró cím- és adattárat, mely az ilyenfajta könyveknek elmaradhatatlan kelléke, de jól s arányosan tömörített történeti

és földrajzi fejezetekben a könyvnek tulajdonképen tudományos célkitűzései és igényei mutatkoznak meg. Természetes, hogy a történeti fejezet, mely a rendelkezésre álló terjedelemhez mérten gyors ütemben, szinte távirati stílusban vázolja elénk a városnak hol nyugalmas, hol küzdelmes korszakait, nem nagyigényű, de meg kell állapítanunk, hogy bő anyagismerettel és biztos elosztással közvetíti a mondanivalókat. Nem merül a bizonytalan, vitatható kérdések tárgyalásába, de a jellemző, határozott és biztos tényeknek hangsúlyozásával a város történetének könnyen követhető és plasztikus képét rajzolja meg. A könyv legterjedelmesebb fejezete Pápa városának és környékének helyszíni leírása. A szerkesztő és a munkatársak ebben hangyaszorgalommal és bíráló körültekintéssel összeszedtek minden érdekességet, mely Pápa utcáin és a környéken fellelhető volt. Kicsiny, ma már többször átépített, igénytelen házak mozgalmas története elevenedik meg ezeken a lapokon. Templomok, kápolnák részletes, külső és belső leírása, iskolák, testületek, kultúrintézmények, ipartelepek leírása teszi változatossá és teljessé ezt a fejezetet, melynek szövegét számos fényképfelvétel díszíti.

Ha azonban a könyvnek értékeire imígyen rámutattunk, fel kell említenünk néhány fogyatkozását is. Elsősorban a szövegben gyakori pongyola szerkezetet és magyartalanságokat, amilyen mindjárt a könyv címe is. A pápai főiskola a magyar nyelvnek mindig igen jelentékeny végvára volt, ügyelni kell arra, hogy nyomdájának kiadványai ilyen szempontból kifogástalanok legyenek. Meg kell még említenünk azt is, hogy a könyv (bár ez érthető és a szerzőknek csak kis részben róható fel) néhol elfogult. Így például a Főiskola régiséggyűjteményeinek leírását olvasva, valami gazdag és főként jól rendezett s ismertett, a nagyközönség számára is megnyitott gyűjteményre gondolnánk. Azonban e sorok írójának személyes tapasztalata, hogy ez a gyűjtemény egy meglehetősen szűk és rossz világitású szobába rendszertelenül összezsúfolt halmaz, melyben a római és a barokkori kisbronzok föl nem ismertek, szét nem választva hevernek egymás mellett s e halmaznak a megtekintését is oly körülményessé, nehézkessé és hajszolttá teszik az illetékesek, hogy e gyűjtemény létezése és értéke egyelőre merőben eszmei. A könyv sem ennek, sem a város más felsorolt gyűjteményének látogatási rendjét, a bennük esetleg végzendő kutatómunkának idejét és módját nem említi, úgyhogy csalódás éri azokat, kik a könyvecske buzdítására ily célból Pápanak látogatására indulnak. **Kampis Antal.**

Keyser, Erich : *Das Bild als Geschichtsquelle* ; **Kötzschke, Rudolf** : *Bildkunde und Landesgeschichte.* (Historische Bildkunde, Heft 2.) Hamburg, 1935. V. Diepenbroick-Grüter & Schulz. 8°. 38 l. — **Bielz, Julius** : *Porträtkatalog der Siebenbürger Sachsen.* (Historische Bildkunde, Heft 5. és : *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 49. Band, 1. Heft.). Hamburg und Hermannstadt, 1936. V. Diepenbroick-Grüter & Schulz ; Verein für Siebenbürgische Landeskunde. 8°. 100 l. A történeti ikonográfia vagy „kép kutatás“ új tudományának általános történelmi jelentőségével e folyóiratban már volt alkalmunk foglalkozni, egyszer egy speciális magyar történeti ikonográfiai probléma feldolgozása (1935. 273. s. köv. l.), más-szor egy idevonatkozó, összefoglaló jellegű, magyar mű ismertetése (1936. 225. l.) kapcsán. A francia kezdeményezésre megindult nemzetközi történeti ikonográfiai tevékenység reprezentatív német kiadványsorozata a *Historische Bildkunde*, melynek keretében a legkülönbözőbb, szintetikus és analitikus jellegű forrásközlések és forrás-

feldolgozások látnak napvilágot, bizonyosságul annak, hogy a német tudományosság, miután felismerte az ábrázolt források általános történelmi jelentőségét, minden erejével azon van, hogy a mult mulasztásait a jelen és a jövő fokozott tempójú és energiájú munkájával idejekorán helyrehozza. A részletmunkálatok eredményes folytatása csakhamar szükségessé tette az összefoglaló szempontok elméleti és gyakorlati tisztázását. E feladat vázlatos megoldását tűzte maga elé Keyser, amikor művében mindenekelőtt a „képkutatás“ fogalmával, történetével, az ábrázolt források tartalom és eredet szerinti felosztásával foglalkozik, majd, meghatározva történeti forrásértéküket, gyűjtésüknek és gyűjteményeik szervezésének módzataihoz ad szempontokat. Tanulmányának, kifejezett szándéka szerint, inkább gyakorlati, mint elméleti értéke van, és így a történelem és művészettörténet határterületén mozgó történeti „képkutatás“ elméletének az ábrázolt források művészi és nem művészi jellegével kapcsolatos lényegbevágó problémáját egyáltalán nem érinti. Mindazonáltal a „Bildkunde“ tárgyának német alaposítással és pontossággal megfogalmazott definíciója érdemes a szó szerinti reprodukálásra: „Die Bildkunde hat die Aufgabe, die Art und die Erforschung der bildlichen Geschichtsquellen darzulegen. Sie beschäftigt sich mit der Stoffsammlung und der Stoffverwertung; sie fragt nach den Bedingungen und Voraussetzungen, unter denen Bilder als Abbildungen der geschichtlichen Wirklichkeit entstehen können und entstanden sind. Sie untersucht die geistigen Werte, die Ideen und Vorstellungen, die im Geschichtsbilde zum Ausdruck gelangen. Die Bildkunde soll einen Einblick in die Befähigung der einzelnen Zeitalter gewähren, die Mitlebenden und das Miterlebte bildlich zu erfassen und wiederzugeben“ és „Die Bildkunde darf deshalb nicht im Stofflichen verlieren, sondern sie muss bestrebt sein, vom Bildstoff aus zur Geschichte des menschlichen Bewusstseins vorzudringen.“ Élményszerűen érzékelteti az ábrázolt források történeti jelentőségét, felvetve a kérdést, hogy vajjon milyen lenne a történeti multról alkotott fogalmunk és szemléletünk, ha egyetlen egy ábrázolt forrás sem maradt volna ránk. Művének említett gyakorlati és módszertani jellegű részeiben a már általunk is tárgyalt kérdéseket praktikus összefoglalásban kapjuk. Kötzschke tanulmánya az általános történelem egy speciális területének, a hely- és népiségtörténetnek szempontjából hangsúlyozza a történeti „képkutatás“ jelentőségét. Átfogó látásról tanuskodó szempontjai közül mint a mai germán ideológiára jellemzőt említjük meg, hogy az ábrázolt forrásokkal való intenzív foglalkozásban a „rassische Merkmale“ kutatásának lehetőségét is hangsúlyozza. Az idevágó lelkiismeretes részletkutatások eredményességéről tanuskodik Bielz munkája, mely a bel- és külföldi, köz- és magángyűjteményekben lévő, 1876-ig készült száz képmások alapos, pontos, részletes jegyzékét adja, tizennégy jól sikerült illusztráció kíséretében, melyek mint a lényegesebb és legjellemzőbb típusok keltik életre a jegyzék adatait. Mindenesetre hangsúlyoznunk kell, hogy hasonló esetben minden arckép hasonmásának közlése kívánatos, ha anyagi okok ezt, mint legtöbbször, meg nem akadályoznák. B. műve a történeti ikonográfiai irodalom komoly nyeresége és mint egységes és önmagában zárt ábrázolt források csoport publikációja, mintául szolgálhat a magyar történeti „képkutatás“ hasonló, előbb-utóbb mégis csak meginduló munkálatai számára.

Ifj. Vayer Lajos.

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

	Lap
MAGGIOROTTI, LEONE ANDREA : Architetti e architetture militari. II. k. Ism. : <i>Gyalóky Jenő</i>	342
BALLA ANTAL : Buda ostroma és elfoglalása 1686-ban. Ism. : <i>Gyalóky Jenő</i>	342
MESZLÉNYI ANTAL : Buda felszabadítása 1686. Ism. : <i>Gyalóky Jenő</i>	342
CSÓKA J. LAJOS : Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Ism. : <i>Imre Sándor</i>	348
LÜTGE, FRIEDRICH : Die mitteleuropäische Grundherrschaft. Ism. : <i>Juhász Lajos</i>	351
LÜTGE, FRIEDRICH : Die Ablösung der grundherrlichen Lasten in Mitteldeutschland. Ism. : <i>Juhász Lajos</i>	351
LÜTGE, FRIEDRICH : Die Unfreiheit in der ältesten Agrarverfassung Thüringens. Ism. : <i>Juhász Lajos</i>	351
VALJAVEC, FRITZ : Karl Gottlieb von Windisch. Ism. : <i>Pukánszky Béla</i> ..	354
HÓMAN BALINT ÉS SZEKÉLY GYULA : Magyar Történet. VII. k. Ism. : <i>Balányi György</i>	356
MEINECKE, FRIEDRICH : Die Entstehung des Historismus. Ism. : <i>Jóó Tibor</i>	360
Magyarország története különös tekintettel iparra és kereskedelemre. Szerk. HALLA AURÉL ÉS DOBROVIC S KÁROLY. Ism. : <i>Eckhart Ferenc</i>	365

Szemle.

	Lap		Lap
<i>Tonelli S.</i> : Az emberi civilizáció kezdetei. (<i>Tompa F.</i>)	371	<i>Schäffner, R.</i> : Zur Gesch. d. Agrarkrisen im 19. Jh. (<i>Ifj. Iványi-Grünwald B.</i>)	381
<i>Chaloupecký, V. Rauscher, R.</i> : Kniha žilinska. (<i>Kniezsa I.</i>)	372	<i>Harris, D.</i> : A diplomatic history of the Balkan crisis. (<i>H. Müller Madden.</i>)	382
<i>Cutolo, A.</i> : Re Ladislao d'Angiò-Durazzo. (<i>Miskolczy I.</i>) ..	374	<i>Förster, L.</i> : Das Bundesverhältnis Deutschlands zu Oesterreich—Ungarn. (<i>Török P.</i>)	383
<i>Barta I.</i> : Egyház és állam viszonya. (<i>Hermann E.</i>)	375	<i>Hüller, G.</i> : Die Entwicklung des österreichisch-serbischen Gegensatzes. (<i>Török P.</i>)	383
<i>Maschke, E.</i> : Das Erwachen des Nationalbewusstseins. (<i>Benda K.</i>)	376	<i>Schmitthenner, P.</i> : Europäische Gesch. u. Söldnertum. (<i>Váczy P.</i>)	384
<i>Kérészy Z.</i> : A Corpus Juris Hungarici. (<i>Döry F.</i>)	377	<i>Hielscher, K.</i> : Siebenbürgen. (<i>Mályusz E.</i>)	384
<i>Murjahn, M.</i> : Die gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse des 17. Jh. in Stargard. (<i>Wellmann I.</i>)	378	<i>Ethey Gy.</i> : Vágvölgyi krónika. (<i>Fügedi E.</i>)	386
<i>Héjja P.</i> : A tábori egészségügy Buda visszafoglalása korában. (<i>Varga E.</i>)	379	<i>Ethey Gy.</i> : A Zoborvidék multjából. (<i>Fügedi E.</i>)	386
<i>Nyers L.</i> : A kecskeméti piarista gimnázium. (<i>Farkas L.</i>) ..	379	Pápa multja, jelene, környéke. Szerk. : <i>Tóth L. (Kampis A.)</i>	386
<i>Bojt L.</i> : A fejérvári örkanonokság birtokának tört. (<i>Csapodi Cs.</i>)	380	<i>Kayser, E.</i> : Das Bild als Geschichtsquelle. (<i>Ifj. Vayer L.</i>)	387
<i>Báder, D.</i> : Metternich u. das Junge Deutschland. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	380	<i>Kötzsche, R.</i> : Bildkunde u. Landesgesch. (<i>Ifj. Vayer L.</i>)	387
<i>Fodor I.</i> : A forradalmi Marosvásárhely 1848—49. (<i>Eperjessy K.</i>)	381	<i>Bielz, J.</i> : Portrátkatalog d. Siebenbürger Sachsen. (<i>Ifj. Vayer L.</i>)	387

**A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
LEGÚJABB KIADVÁNYA**

**AZ 1848-IKI
POZSONYI TÖRVÉNYCIKKEK
AZ UDVAR ELŐTT**

A nagyszabású munka a korszakalkotó 1848.-i pozsonyi törvény-
cikkek bécsi sorsát tárgyalja s közli a történeti bevezetés alapjául
szolgáló fontosabb iratokat.

KÁROLYI ÁRPÁD

művészi feldolgozásban tárja az olvasó elé, hogy milyen fogad-
tatásra találtak az 1848.-i pozsonyi országgyűlés törvényjavasla-
tai a bécsi udvar és hatóságok, elsősorban az udvari kancellária
országgyűlési bizottsága és az állami konferencia részéről.

A közel 400 lapra terjedő kötet bolti ára **12.—P**, a **MAGYAR
TÖRTÉNELMI TÁRSULAT** tagjai a Társulat titkári hivatalá-
ban (I. Vár, ORSZÁGOS LEVÉLTÁR) **8.—** pengős
kedvezményes áron szerezhetik meg.

**SZÁZADOK
1917—1936. ÉVFOLYAMAINAK
TARTALOMMUTATÓJA
MEGJELENT.**

Összeállította : **dr. VÁCZ ELEMÉR.**

A Magyar Történelmi Társulat hetvenéves fennállása alkalmából
elhatározta a „Századok“ utolsó 20 évfolyama tartalommutató-
jának kiadását s az összeállítás munkájával *dr. Váczy Elemért*
bízta meg.

Az új tartalommutató magában foglalja: 1. az 1917—1936. évfolyamokban megjelent cikkeket és könyvismertetéseket szerzőik betűrendjében, 2. a névtelenül, álnév és jegyek alatt megjelent cikkeket, 3. a nekrológokat az elhalálozottak betűrendjében, 4. az ismertetett könyvek címét a szerzők betűrendjében. Rendszerében és beosztásában tehát teljesen Pelz Bélának a „Századok“ 1867—1916. évfolyamairól készült hasonló összeállítását követi, azzal szerves egésszé alkot s vele együtt hiánytalanul élénk tárja a Történelmi Társulat folyóirata 70 évfolyamának gazdag tartalmát.

A 115 lapra terjedő füzet bolti ára 3 P, a Történelmi Társulat tagjai a TITKÁRI HIVATALBAN (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.) 2 P 30 f-es kedvezményes áron szerezhetik meg.

01098

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE
A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR ÉS HAJNAL ISTVÁN

LXXI. ÉVF. 9—10. SZÁM. 1937. NOV.—DEC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1937.

Figyelmeztetés. Az 1937-i évfolyam címlapját és tartalomjegyzékét, mivel ez a Pótfüzet tartalmát is magában foglalja, a jövő évi első számhoz mellékelve fogjuk megküldeni.

Tartalom.

	Lap
HÓMAN BÁLINT: Elnöki megnyitó beszéd	389
BÁRCZI GÉZA: A középkori vallon-magyar érintkezésekhez	399
FÉKETE NAGY ANTAL: Településtörténet és egyháztörténet	417
ALFÖLDI ANDRÁS: A római világ nagy válságának szemléletéhez...	432

Történeti irodalom.

Egyetemes-történet. Szerk.: HÓMAN BÁLINT, SZEKŰ GYULA és KERÉNYI KÁROLY. I. k.: Az ókor története. Ism.: <i>Fischer Endre</i>	452
MOÓR ELEMÉR: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Ism.: <i>Hadrovics László</i>	455
FUNCK-BRENTANO, FRANZ: La renaissance. Ism.: <i>Kardos Tibor</i> .	457
Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648). Hrsg. von LUDWIG BITTNER und LOTHAR GROSS. I. Bd. Ism.: <i>Jánossy Dénes</i>	461
SCHNABEL, FRANZ: Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert. Ism.: <i>Hermann Egyed</i>	463
ROTH, STEPHAN LUDWIG: Gesammelte Schriften und Briefe. Hrsg. von OTTO FOLBERTH. V. Bd. Ism.: <i>Pukánszky Béla</i>	468
LOTZ, FRIEDRICH: Novi-Vrbas. Aus der Vergangenheit eines Bácskaer deutschen Sprachinseldorfes, 1785—1934. Ism.: <i>Réz Henrik</i>	469
WACK, PETER: Torzsa 1784—1934. Eine 150 jährige deutsche Gemeinde in Jugoslawien. Ism.: <i>Réz Henrik</i>	469
WÜSCHT, JOHANN: Über Vergangenheit und Gegenwart der Gemeinde Srpski-Miletics. Ism.: <i>Réz Henrik</i>	469
ELICKER, KARL: Festschrift der 150 jährigen Gemeinde Buljkes, 1786—1936. Ism.: <i>Réz Henrik</i>	470
SZABÓ ISTVÁN: Ugocsa megye. Ism.: <i>Wellmann Imre</i>	473

(Polytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére:
Budapest, VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest, VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

Elnöki megnyitó beszéd.

A Társulat 1937. dec. 16-án tartott évi rendes közgyűlésén mondotta **Hóman Bálint** elnök.

Tisztelt Közgyűlés !

A tudományos haladásnak két egyenrangú előfeltétele van: az egyéni kiválóság — tehetség és alkotóerő — és a folyamatos tudományos élet. Egyes ember istenadta tehetségével elszigetelt helyzetben is hatalmas lépéseket tehet az igazság megismerése felé, előreviheti tudományát, megvetheti a haladás alapját. De a tudományos munka folytonosságát, ami nélkül a tudomány nem lehet a művelődés és a nemzeti élet alkotó tényezőjévé, csak a személyek és intézmények szervezett munkájával, e munka céltudatos megosztásával biztosíthatjuk.

A történetírás műhelyei a középkorban a szerzetesrendek kolostorai és a fejedelmi kancelláriák voltak. A renaissance idejében a kancelláriai testületek helyébe a fejedelmi, főpapi, főúri mecénások személye körül csoportosuló irodalmi és tudományos körök lépnek. A vallásharcok korában az egyetemek és főiskolák körül alakulnak ki történetíró-iskolák és a Jézus-Társaság építi ki a maga nagyvonalú tudósszervezetét. A XVIII. században az udvari író- és tudóskörökből állandó intézménnyé fejlődött akadémiák munkaszervezetei tűnnek fel. A XIX. században a specializáló irány térhódításával párhuzamosan az akadémiák a tudomány egyetemességét kifejező s az összes tudományágak legkiválóbbjait egyesítő reprezentatív testületekké alakulnak át és külön társulatok keletkeznek az egyes szaktudományok művelésére, a kutatók, tudósok, érdeklődők együttműködésének biztosítására. A rendszeres kutatás megszervezése és irányítása, a vizsgálatok szakszerű elmélyítése és a tudóstársadalom egyesítése, valamint az eredmények népszerűsítésének feladata a szak-

tudományos társulatokra hárult. E történeti előzmények után a mi korunkban született meg a tudósnevelő egyetemek, az anyaggyűjtő és rendszerező intézetek, a szaktudományos társulatok és az egyetemes jellegű akadémiák céltudatos együttműködésének és helyes munkamegosztásának biztosítására irányuló törekvés.

Ennek a fejlődési folyamatnak megfelelően alakult a magyar történettudomány munkaszervezetének története is. A Szent László-kori Névtelentől és a legendaíró Hartviktól P. mesteren, Kézai Simonon, Kálti Márkuson és a többi históriaírón át Thurócziig a királyi udvar, helyesebben a királyi kancellária volt a történetírás műhelye. Bonfini, Galeotti, Ransano, majd az erdélyi történetírók Mátyás király és a fejedelmek udvarában kialakult tudóskörök tagjaiként munkálkodtak. A XVIII. század elején Hevenesi Gábor megalapítja a jezsuiták hatalmas adatgyűjtő munkaszervezetét; Bél Mátyás kezdeményezésére kialakul az evangélikus tudósok rendszerező iskolájának munkaszervezete; kálvinista részen pedig Erdélyben Bod Péter és Benkő József, Debrecenben Sinai Miklós munkássága vezet kisebb munkaszervezetek kialakulására. Ezek a felekezeti eredetű tudósszervezetek a XVIII. század utolsó negyedében a Pray—Cornides—Katona-triász vezetésével a pesti egyetemi bölcsészettudományi kar és az Egyetemi Könyvtár keretében egyesültek.

A Jézus Társaság feloszlata, a protestáns iskolák elhanyagolása és a pesti egyetem tanszékeinek betöltésénél érvényesülő politikai szempontok a tudósmunka e régi szervezeteinek felbomlásával voltak egyértelműek. Az udvar ellenzése és az energia hiánya útját állta a Bod Péter óta állandóan hirdetett akadémiai eszme megvalósulásának is, mikor pedig Széchenyi István kezdeményezésére a Magyar Tudós Társaság mégis életrekel, megfelelő utánpótlás és történeti érdeklődés híján ez sem tudott a történettudomány terén hivatást teljesíteni. A reformkorszak politikai eszmevilágához képest az Akadémia központi problémájává a nyelvkérdés lett; a történelem háttérbe szorult a nyelvtudomány és szépirodalom mellett. Annál erőteljesebben indult meg a munka Világos után. A nemzet — így szokott történni nagy katasztrófák után — a multból igyekezett vigasztalást és tanulságokat meríteni s a közéletből kizárt államférfiak

és politikusok — idehaza és az emigrációban — maguk is történeti búvárkodáshoz fogtak. A magyar történettudomány az abszolutizmus éveiben elérkezett renaissanceához.

A Magyar Tudományos Akadémia 1854-ben Toldy Ferenc kezdeményezésére és elnöklete alatt megalapította Történelmi Bizottságát. Az emigrációban élő Horváth Mihály és Szalay László közreműködésével megindul a magyar történet forrásainak rendszeres gyűjtése és kiadása s a Magyar Történelmi Tár, a Magyar Történelmi Emlékek és néhány kisebb akadémiai sorozat keretében negyedszázad alatt mintegy 120 kötetre rúgó kútfő látott napvilágot. E kiadványokat az általános irányú anyaggyűjtés jellemzi. Hiányzott belőlük az akkor már Európa-szerte érvényesülő speciális szempont és — ez volt a nagyobbik baj — hiányoztak a kritikai szempontok is. A mennyiség hátrányára vált a minőségnek, mert a munkát irányító autodidakta történet-írók tartózkodtak a források kritikai értékelésétől s nem vetettek ügyet a szövegekzlés kritikai szabályaira. E módszerelenség reakciójaképen az akkor férfikora delén álló ifjabb nemzedék — élén Ipolyival, Knauzzal, Kubinyival, Ráthtal, Rómerrel — az akadémiától elválva szerzett érvényt a modern forráskutatói szempontoknak és a betűhív közlési módszernek mintegy 15 kötetre rúgó forráskiadványaiban, melyek jobbara a Dunántúli Történetkedvelők Társulatának tekintélye alatt jelentek meg.

Ily előzmények után alakult meg 1867-ben a Magyar Történelmi Társulat. Elnöke gróf Mikó Imre, alelnöke Horváth Mihály lett, de munkásságának irányítását az akadémiai Történelmi Bizottsággal szembenálló tudósgárda ragadta kezébe: Ipolyi Arnold másodelnök, aki 1875 után Horváth Mihály mellett első alelnökként, majd tíz éven át elnökként vezette tovább a Társulatot, báró Kemény Gábor és Pulszky Ferenc alelnökök, Szilágyi Sándor és Tasnádi Nagy Gyula, a két titkár-szerkesztő, Deák Farkas, Knauz Nándor, Salamon Ferenc, Szabó Károly, Pulszky Ferenc, Rómer Flóris, a fiatal Fraknói Vilmos, Hajnik Imre, Pauler Gyula. A hetvenes évek derekán ugyanők vették kezükbe az Akadémia Történeti Bizottságának irányítását s a legfontosabb történeti tanszékek és közintézmények — az Országos Levéltár, a budapesti és kolozsvári egyetemi könyvtárak, a Nemzeti Múzeum — vezetését is.

Társulatunk első negyedszázadának — az *Ipolyi-korszaknak* — ezek a vezéralakjai már felismerték a részletkutatás fontosságát, a monografikus feldolgozások szükségét, a forráskritikai szempontok és általában a tudományos módszer jelentőségét. Elmerültek a speciális kutatásban és ily vizsgálódásokra ösztönözték a környezetükbe került fiatalokat. Akadémián és Társulatban, katedrán és közgyűjtemények élén előharcosaivá lettek a kor szellemének és a tudomány irányának megfelelő speciális kutatásnak és módszeres munkának. Autodidakta létükre is nevelőivé és mestereivé lettek az első módszeresen képzett és rendszeres részletkutatómunkára nevelt magyar történettudósgenerációnak. A Magyar Történelmi Társulat munkásságát e korszakban a speciális irányú történeti kutatás és a történelem népszerűsítésére irányuló törekvés jellemzi. A magánlevéltárak anyagának felkutatása és a társadalom történeti érdeklődésének felébresztése céljából rendezett vidéki vándorgyűlések és a Társulat folyóirataként kiadott Századok mindkét célt együttesen szolgálták. A speciális anyaggyűjtés eredményeit az Akadémiától átvett és új alakban negyedévi folyóiratként kiadott Történelmi Tár évfolyamai, a vidéki vándorgyűlésekről készült jelentések és a speciális forráskiadványok egész sora — a Hazai Oklevéltár, Székely Oklevéltár, Zichy Okmánytár, Házi Történelmünk Emlékei — hozták napvilágra. A történelem népszerűsítésének, illetőleg a művelt közönség történeti nevelésének szolgálatában viszont előbb kis monográfiákban, majd a Magyar Történeti Életrajzok sorozatos kiadványában „a tudomány színvonalán álló, de egyúttal vonzó feldolgozásban“ ismertették történeti nagyjaink életét és korát. Ipolyi Arnold a Társulat munkásságának körébe kívánta vonni a régészet és művészettörténet, a történeti segédtudományok, az etnológia és általában minden történeti tudomány művelését, de ez a törekvése hajótörést szenvedett a kor specializáló szellemén. A specializálódás folyamata feltartóztatlanul haladt előre s hamarosan áttörte a részletkutatás és munkamegosztás szellemében megalakult Társulat kereteit is. A régészek már 1878-ban kiváltak és megalapították az Országos Magyar Régészeti Társulatot, mely utóbb szükségszerűen saját feladatkörébe vonta a művészettörténetet is. 1883-ban a Magyar Nemzeti Múzeum tudósai, élükön Fejérfpataky

Lászlóval megalapítják a történeti segédtudományok művelésére hivatott önálló Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságot. 1889-ben kelt életre az etnológiai kutatásokat önállósító Magyar Néprajzi Társaság. A történeti tudományoknak ez a differenciálódása a Társulat feladatkörének megszűkülését vonta maga után, aminek hatása a következő évtizedekben vált érezhetővé.

A Társulat életének második negyedszázadát, melyet a gróf Szécsen Antal és gróf Teleki Géza elnökök mellett húsz esztendeig alelnöki tisztet viselő Thaly Kálmánról legjellemzőbben *Thaly-korszak*nak nevezhetünk, egyfelől a specializáló szempontok teljes érvényesülése, másfelől ennek következményeképpen a rideg „szakszerűsége” való törekvés és a művelt társadalomtól való elszakadás jellemzi. Gróf Teleki Géza elnök az elődei által megjelölt nyomokon igyekezett haladni. A régi kiadványokat fenntartotta, folytatta és nagy anyagi áldozattal új kiadványokat is kezdeményezett: a Teleki Oklevéltárat és Teleki Mihály Levelezésének köteteit. Tudományos szempontból jelentős lépést tett, mikor a Társulatot bekapcsolta a nemzetközi történelmi kongresszusok munkálataiba. De a tudóskörökben lábra kapott „szakszerűség” kicsinyes szellemével szemben nem tudott a maga akaratának érvényt szerezni. A Századok és a Történeti Életrajzok írói figyelmen kívül hagyják a szak tudósok szűkebb körén kívül eső közönség érdeklődését és igényeit. A kutatás és forrásközlés aprólékos szempontjai érvényesültek a magasabb tudományos szempontok rovására. A múlt század nyolevanas éveiben felnövekedett történettudósnemzedék a tárgyilagos történeti igazság, a pozitív tények megállapítására törekvő részletkutatásban látta hivatását. Analitikus kritikával dolgozta fel kisebb korszakok, intézmények, személyek történetét, pontosan körülhatárolt szűkebb tárgykörben mozogtak forráskiadványai is. Ehhez képest munkásságuk java eredményét sem a Társulatban, kisebb szaktársulatok ülésein és kiadványaiban, avagy provinciális és testületi vállalkozások keretében hozták nyilvánosságra, a kiemelkedő munkálatokat pedig az Akadémia rendelkezésére bocsátották. Ilyképpen a Társulat munkássága hovatovább egészen apró részletkérdések tisztázásában, kisebb szövegek és szöveginterpretációk közlésében merült ki. Feladatköre megszűküléséért kár-

pótlást nyújthatott volna a gazdaságtörténeti kutatás fel-
 lendülése, de a Társulat ekkor már nem tudott saját erejéből
 megbirkózni az új feladattal s így a Magyar Gazdaság-
 történeti Szemle megindulásával újabb tárgykör esett ki
 a társulati problémák köréből. A kicsinyes szempontú szak-
 szerűség érvényesítése szükségképen vezetett az érdeklődés
 megfogyatkozására, a taglétszám fokozatos csökkenésére,
 a Társulat anyagi helyzetének megromlására, aminek követ-
 keztében a Történelmi Tár és az Életrajzok fenntartásának
 lehetősége is problémává lett.

Teleki Géza és a millenáris években vezető pozícióba
 jutott történész-nemzedék — a Csánki Dezső, Fejérpataky
 László, Angyal Dávid, Ballagi Aladár, Barabás Samu, Békefi
 Remig, Borovszky Samu, Károlyi Árpád, Karácsonyi János,
 Tagányi Károly, Takáts Sándor, Thallóczy Lajos nemzedéke —
 a helyzet komolyságát és a hanyatlás okait felismerve 1909-
 ben teljesen újjászervezte az adminisztrációt. Csánkit és
 Fejérpatakyt alelnökké, négy évvel később Domanovszky
 Sándort szerkesztővé, Lukinich Imrét titkárrá választották
 meg. Az új elnökség a pénzügyi szanálás programjával
 lépett hivatalba és néhány év alatt — előbb Teleki, majd
 az ő halála után Thallóczy Lajos vezetésével — sikerült
 a Társulat anyagi bázisát újra megszilárdítanuk. Az 1911-ben
 kimúlt Történelmi Tárat az Akadémiának visszaadva, az
 Életrajzokba igyekeztek új erőt önteni s a magyar történet-
 írás történetének, a Társulat félszázados történetének s a
 Századok tartalommutatójának kiadását vették tervbe,
 melyek közül a két utóbbi meg is jelent; a harmadik kiadá-
 sára azonban nem kerülhetett sor.

Társulatunk alapításának félszázados évfordulóján az
 ünnepi közgyűlésen új elnök tartott székfoglaló beszédet :
 gróf Klebelsberg Kuno. Történettudományi munkaszerveze-
 tünk újjáépítője a társulati elnöki beszédek szokásos keretén
 és szempontjain messze felülemelkedő nagyvonalú beszédé-
 ben — amit a háború után megváltozott viszonyokhoz
 képest szervesen egészítenek ki és módosítanak öt esztendő
 alatt tartott többi elnöki megnyilatkozásai — hatalmas
 tudománypolitikai programm körvonalait rajzolta meg,
 kiterjeszkedve a tudományos munkaszervezet teljes kiépítésé-
 nek alapvető szempontjaira, e szervezet tudósnevelő, anyag-
 gyűjtő, rendszerező és feldolgozó intézményeinek mindegyi-

kére, s valamennyiük szerves összefüggésének bizonyítására. A történettudományi kutatás és rendszeres feldolgozás megszervezésének feltételeiről szólva ismertette a bel- és külföldi történeti intézetek, speciális irányú tanszékek szervezésére és kutatóösztöndíjak létesítésére irányuló terveit, melyeket később miniszterként jórészen meg is valósított. Ismertette továbbá a társadalom történeti érdeklődésének felkeltésére és anyagi erejének igénybevételére irányuló akció eszméjét, aminek eredményeként a Társulat céljaira már az első évben 116.000 aranykoronát, majd pénzünk értékének fokozatos csökkenése után újabb 4.000.000 koronát sikerült társadalmi forrásból szereznie, nem is szólva a kultuskormány évi 7500 aranykoronás támogatásáról s a fokozott mértékben megindított taggyűjtés következtében megnövekedett bevételekről. Ezekre az anyagi erőforrásokra támaszkodva jelölte ki a Társulat új feladatkörét és munkaprogramját.

A megelőző korszak részletkutatásának és a szakszerű specializálás szempontjainak tárgyilagos méltánylásával, rámutatott a specifikáló szellem és a tudományt atomizáló aprólékos böngészkedés túlhajtásának következményeire; a szakszerű, de jelentéktelen és érdektelen közlések rendszerének hátrányaira. Felhívta figyelmünket a tudományban európaszerte érvényesülő szintétikus törekvésekre, a szélesebb távlatú kutatómunka és összefoglaló munkálatok megindításának, addig elhanyagolt korszakok — elsősorban a legújabb kor — és a modern állami és társadalmi berendezkedés alapjait szolgáló intézmények történeti feldolgozásának immár halaszthatatlan szükségére. Szétágazó kis feladatok helyébe átfogó nagy célkitűzéseket állított a Társulat elé.

A Századok feladatát szigorúan tudományos módszerrel kidolgozott, de a művelt társadalom érdeklődésének ébrentartására alkalmas általánosabb érdekű, jelentős tárgyakat felölelő tanulmányok közlésére korlátozta s tehermentesítése céljából néhány év múltán a forráskutatás és forráskritika eredményeinek ismertetésére külön folyóiratot alapított: az Országos Levéltár hivatalos kiadványaként megjelenő Levéltári Közleményeket. A nagyközönség olvasmányául szánt, de idővel érdektelenné vált Magyar Történeti Életrajzok további kiadását megszüntetve, egy általánosabb érdekű monográfiagyűjtemény megindítását vette tervbe,

aminek megvalósítására azonban csak most, halála után öt esztendővel kerülhetett sor. A korábbi speciális forráskiadványok és a heterogén természetű adatközléseket tartalmazó Történelmi Tár felelevenítése és folytatása helyett egy új kiadvány — Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai, röviden a Fontes — létesítésében jelölte meg azt a célt, amelyre a Társulat erőit — anyagiakat és szellemieket egyaránt — egyesíteni kell. E kiadványsorozat feladatát az 1687 és 1848 közötti korszak forrásainak kiadásában és interpretálásában határozta meg, utóbb a bécsi titkos levéltárak megnyilta után e kor határát Ferenc József haláláig terjesztette ki és a fontos anyag rendszeres felkutatása és feldolgozása végett megalapította Társulatunk Bécsi Magyar Történelmi Intézetét, mely ma az ő nevét viseli. Klebelsberg szakított a középkori forráskiadványoknál helyénvaló, de az újkori forrásanyag terjedelme mellett kivihetetlen teljes anyagközlés elavult szokásával s a lényeges anyagot kiválasztó, a lényegtelen röviden ismertető szelekciós közlési elv álláspontjára helyezkedett. A kiadvány szigorúan tudományos jellegét biztosítva, gondoskodott arról is, hogy az egyes kötetekhez írt élvezetes modorú bevezetések a művelt történetkedvelők érdeklődését és igényeit kielégítsék. A Fontes két sorozatában másfél évtized alatt 26 nagy kötetet adott ki, melyekhez halála óta — öt év alatt — 8 újabb kötet járult.

Itt jelentem be a tisztelt Közgyűlésnek, hogy jövő évben gyorsabb tempóban folytathatjuk a Fontes kötetinek kiadását, mert a kiadvány jelentőségét felismerve. Imrédy Béla a Magyar Nemzeti Bank részéről 5.000, Kozma Miklós a Magyar Telefonhírmondó és Rádió R.-T. részéről 2.500, Scitovszky Tibor a Magyar Általános Hitelbank részéről 2.500, Weisz Fülöp a Magyar Kereskedelmi Bank részéről 2.500 s egy névtelen adományozó ugyancsak 2.500, összesen 15.000 pengőt juttattak kezeimhez a Társulat 70 éves jubileuma alkalmából a Fontes céljaira. Ezzel az összeggel két kötet kiadási költségének javarésze biztosítva van. A Nemzeti Színház 100 éves történetének forrásait tartalmazó két más kötet költségeit a Budapest Székesfőváros 6.800 pengős, a Nemzeti Színház és a kultuskormány 5.000—5.000 pengős adományából rendelkezésünkre álló 16.800 pengő fedezi s reményem van rá, hogy a munka-

közben kiadandónak bizonyult anyag terjedelme miatt szükséges harmadik kötet kiadását ugyane forrásból biztosíthatjuk. Társulatunk tudományos céljainak előmozdításáért a nemeslelkű adományozóknak hálás köszönetünket fejezem ki és bejelentem, hogy ezek a bevételek másik nagy kiadványsorozatunk, a Kézikönyv gyorsabb ütemű folytatását is lehetővé teszik.

A Magyar Történettudomány Kézikönyvének kiadását a Társulat — javaslatomra — 1920-ban határozta el, hogy egyrészt a magyar történet új, szintetikus feldolgozásának útját egyengesse, másrészt a jövő tervszerű részletkutatásának irányító szempontokat, a történettudomány művelőinek, a középiskolai tanároknak, egyetemi hallgatóknak kezébe pedig használható vezérkönyvet adjon. A legutóbbi évtizedek részletkutatási eredményeinek összefoglalásával a jövő kutatás irányát és feladatait kijelölő sorozat keretében eddigelé 13 kötet, illetőleg füzet jelent meg.

A Századok és ennek 1933 óta nagyobb tanulmányok közlése céljából kiadott évi Pótfüzetei mellett ez a két nagy kiadványsorozatunk is módot ad arra, hogy a tiszta tudomány művelése mellett a legmagasabb igényű történetkedvelő közönség érdeklődését ébrentartsuk tudományunk és Társulatunk iránt. Az olvasóközönség szélesebb rétegeinek igényeit viszont a Franklin Társulattal imént kötött szerződésünk értelmében nemsokára meginduló harmadik sorozatunk, a történeti életrajzokat és monográfiákat tartalmazó Történeti Könyvtár, továbbá a Révai Testvérek irodalmi intézettel kötött megegyezés értelmében megindítandó, gazdagon illusztrált összefoglaló magyar művelődéstörténet fogja kielégíteni. E kiadványok életrehívásáért különös köszönetünket kell kifejeznem a Franklin Társulatnak és a Révai Testvérek irodalmi intézetnek, mert — miként három év előtti elnöki beszédemben kifejtettem — tudományos feladataink teljesítése mellett nem feledkezhettünk meg a történelem népszerűsítésének, helyesebben a szélesebb társadalmi rétegek történeti nevelésének feladatáról sem.

A *Klebelsberg-korszak* — melyhez szervesen kapcsolódik Társulatunk életének utolsó, a magam elnökségének első lustruma — újjáteremtette az összeomlásból koldusszegényen kikerült egyesületünk gazdasági alapjait, virágzó

tudományos vállalkozások alapját vetette meg s a kor színvonalának megfelelő új célkitűzéssel új szellemi tartalmat adott Társulatunk munkásságának. Az eredményekben igen nagy része volt felejthetetlen elnökünk közvetlen munkatársainak s mikor a 71. év küszöbén kegyelettel és hálával emlékezem meg gróf Klebelsberg Kunóról, Csánki Dezsőről és Fejérpataky Lászlóról, ki kell emelnem a Társulat vezetésében odaadó kötelességtudással és kiváló szakértelemmel közreműködő alelnökünk és főtitkárunk nagy és maradandó érdemeit. Domanovszky Sándornak néhány hét, Lukinich Imrének másfélév híján immár negyedszázad óta, három elnök oldalán kifejtett eredményes munkássága képviseli Társulatunk életében a folytonosságot; további működésük legyen a hetven éves multhoz mindenben méltó jövődönknek biztosítéka.

Végigtekintve a Magyar Történelmi Társulat munkásságának látható és olvasható eredményén, a Századok 71, a Történelmi Tár 34, a Magyar Történelmi Életrajzok 33, a Fontes 34, különböző forráskiadványok 27 hatalmas kötetén s a Kézikönyv 13, a vándorgyűlési, kongresszusi és jubileumi közlemények 13, a bibliográfiák és repertóriumok 10, a kisebb monografiák 6, a Pótfüzetek 4, a Névkönyvek 8 kötetén — kiadványainknak hetven év alatt 250 kötetes könyvtárrá nőtt értékes sorozatán —, büszke örömmel és megelégedéssel kell megállapítanunk, hogy Társulatunk a magyar társadalom támogatásával megoldotta önként magára vállalt feladatait, megszervezte a kutatómunkát és előrevitte a magyar történettudományt.

További munkánkhoz tagtársaim és a művelt magyar közönség támogatását kérve, a Magyar Történelmi Társulat 71. évi rendes közgyűlését megnyitom.

A középkori vallon-magyar érintkezésekhez.

Közismert tény, hogy a vallon-magyar érintkezésekre vonatkozó adatok közt a legfontosabbak közé tartozik több belga krónikának a XV. században Liègebe került magyar zarándokokról szóló beszámolója. E krónikák egyike, a legbőbeszédűbb szerint 1447 július havában az aacheni ereklyék közszemlére tételének idején olyan magyar zarándokok érkeztek e városba, akik tökéletesen beszéltek liège-i vallonul (*qui parloient parfaitement romans liegeois*) és akiknek ősei, állításuk szerint, Liège-ből vándoroltak volt ki Magyarországra egy nagy éhínség idején. E zarándokok azután Liègebe is ellátogattak s ott hivatalos és ünnepélyes fogadtatásban részesültek mind a városi, mind a káptalani hatóságok részéről, bankettet rendeztek tiszteletükre, melyről a krónikás megjegyzi, hogy igen költséges volt. Majd kérésükre fölkutatták a régi krónikákat s ezek alapján megállapították, hogy valóban a liège-i püspökség területéről származnak őseik, sőt ezt a püspöktől, *Johannes de Heinsberghe*-től, továbbá a káptalantól és a városi tanácstól közösen kibocsátott s Lórinchez, Magyarország nádorához, valamint Anselmhez, az egrri püspökhöz intézett oklevélben meg erősítették. Az oklevelet, mely egyébként elveszett, ez a krónika közli a maga egész terjedelmében. Belőle tudjuk meg néhány zarándoknak a nevén kívül azt is, hogy a vallonok Magyarországon különféle Olaszi nevű helységekben laknak (*habitatores, ut asserebant, villarum et locorum que Gallica loca in regno Hungarie vocitantur*) s hogy kivándorlásuk óta nagy tömeggé sokasodtak (*ad ingentem populi multitudinem excrevisse*). A kérelmükre megvizsgált krónikákban azt találták, hogy *Reginardus*nak, Liège 21. püspökének idejében (1029) Németországban és Magyarországon nagy éhínség dühöngött, s ekkor mindenfelől tódult a nép a bőkezű és jótékony egyházfejedelem birtokára (*innumerus populus de Hungarie, Frisie, Hanonie et Almanie partibus cotidie Leodii adventabat*), sőt, egyebek között, az így odamenekült magyarok egy része le is telepedett a városban egy róluk Magyarországnak elnevezett városrészben (Hum-

garorum . . . . vicum magnum, qui Hungaria . . . . adhuc hodierna die vulgariter nominatur). Később, 1052-ben, Wazonak, a 23. püspöknek az idejében Vallonföldet pusztítja az éhínség, s ekkor a mintegy két évtizeddel azelőtt letelepedett magyarok egy része sok vallon liège-ivel együtt családostul Magyarországra költözött, ott a király igen jól fogadta őket, földet adott nekik (terram seu locum fere in regni sui medio . . . . perpetuo assignavit), lelkükre kötve, hogy anyanyelvüket el ne felejtsek (mandans eisdem, ne gallicam dedisserent aut oblivioni traderent quovis modo). Megállapítja ezenkívül az oklevél hivatalosan, hogy ezek a zarándokok kifogástalanul tudnak vallonul (loquelim gallicam nostre civitatis omnino consimilem eloquuntur) s elismeri őket *compatriotáknak*.¹

Ezt az adatot nálunk, ahol ezzel a kérdéssel, bár az adat maga régóta ismeretes volt, csak az utóbbi évtizedekben foglalkoztak, részben inkább más krónikák alapján, részben másodkézből, általában mindenki elfogadja hitelesnek,² legföljebb egyes részletek megbízhatósága tekintetében bukkant föl ellenvélemény.³

A belga történetírás már régen ismerte ezt az adatot s exotikus érdekessége miatt föl is használta. Így említi a XVII. század első felében *Barthélemy Fisen* jezsuita (1591—1649) *Historia Ecclesiae Leodiensis* (1696) c. művében, nem tudni milyen forrás alapján, sőt habozó modorából az sem derül ki, látta-e valamelyik idevágó krónikát vagy csak másodkézből meríti értesülését, ugyanis *auctor sive commentatorról* beszél.⁴ Az adatot elfogadja minden kritika nélkül. Ugyancsak a XVII. században, Fisentől esetleg függetlenül, *Jean-Erard Foullon* jezsuita (1608—1668) részletesen megemlékezik róla,⁵ és a maga teljességében elfogadja, bár a Rue Hongrée utcanevet a 953. évi magyardúlással hozza kapcsolatba.⁶ A XVIII. században *Théodore Bouille* karmelita (1680—1743), aki szemmeláthatólag Fisenből

¹ Chronique de Jean de Stavelot p. p. Borgne (Bruxelles, 1861) 595—598. l.

² Auner M., Századok L. 36. l.; D. Pais, RevEtHongr. I. 140. l. Hóman B.—Szekfű Gy.: Magyar tört. I. 291. l.; J. Németh: Les colonies françaises de Hongrie (Szeged, 1936) 12. s köv. l.

³ Bárczi, RevEtHongr. VII. 140 l.; MNy. (= Magyar Nyelv) XXV. 265. l.

⁴ Dewez: Histoire du pays de Liège (Bruxelles, 1822) I. 43 l., note.

⁵ Historia Leodiensis (Liège, 1735) II. 27. l. és röviden: Historiae Leodiensis Compendium (Liège, 1655) 149. l.

⁶ Hist. Leod. I. 178. l.

merít,¹ szintén kétely nélkül elfogadja az egész történetet, de a vallonok kivándorlását László magyar király idejébe teszi, anélkül hogy erre valami forrást idézne, úgyhogy azt sem lehet tudni, van-e valami alapja ennek az állításnak vagy csak merő tévedés, továbbá, hogy melyik László királyra gondol.

Ezzel az egyöntetű állásfoglalással szembehelyezkedik a XIX. század elején Dewez² és mesének minősíti az egész történetet. A forrásokat ugyan nem látta, de rámutat arra, hogy Fisen és Bouille valószínűleg szintén nem látta, legalább határozatlanságuk erre mutat. Szerinte az a XV. századbéli krónika, amely az egész legendának alapja lehet, nem jól tájékozott, szerzője nem láthatta az eseményeket, amelyeket elmond. Igen ügyesen rámutat arra, hogy egyetlen XI. századbéli krónikás sem beszél a magyarok betelepüléséről, így többek közt a különben oly részletes és föltétlenül megbízható kortárs, *Anselmus* sem, de a XIII. századbéli *Gilles d'Orval* szintén nem tud semmit a dologról. Igaz, hogy később,³ főleg Foullon határozott előadásának súlya alatt, Dewez biztossága meginog s végre a kérdést azzal odazza el: „Au reste, j'ai dit tout ce que j'en savais.“

A XIX. század folyamán a liège-i történetírók semmivel sem viszik előbbre a kérdés ismeretét, leszámítva néhány önkényes és nyilvánvalóan téves föltevést,⁴ egészen addig, amíg *Borchgrave* nem nyúl e problémához. Borchgrave tüzetes tanulmányt szentel a magyarországi vallonok kérdésének,⁵ ismeri mind a három krónikát, de nem vizsgálja meg őket értékükre nézve. Ezzel szemben viszont új adatokat kutat föl, idézi az egervidéki vallonok zendüléséről szóló 1350 körüli oklevelet,⁶ a pápai legátus jelentését a magyarországi vallonokról,⁷ Oláh Miklós tudósítását az eger-

¹ Histoire de la ville et du pays de Liège, II. 35. l.

² Histoire du pays de Liège (1822) I. 36, 43, 388. l.

³ I. m. I. 339. l. jegyz.

⁴ Így Hénau (Description de la ville de Liège (1842) 14. l.) a Rue Hongrée-t a lechmezei csatából menekülő és Liègeben otthonra talált magyaroktól származtatja, vagy Hénoul (Ann. du pays de Liège, I. 45. l.) a X. századi kalandozásokkal hozza összefüggésbe, bár később (Journ. de la Prov. de Liège, 1847 júl. 19) ezt visszavonja és a magyarok letelepülését 1030-ra vagy 1047-re teszi.

⁵ Histoire des colonies belges qui s'établirent en Allemagne (Bruxelles, 1865) II. s köv. l. s főként Essai historique sur les colonies belges qui s'établirent en Hongrie et en Transylvanie (Bruxelles, 1871) 16. s köv. l. és passim.

⁶ G. Fejér: Cod. dipl. XI/7. 480—81. l.

⁷ Borchgrave (i. m. 28. l.) 1480-ra teszi ezt a jelentést, hivatkozva Engel: Gesch. des ung. Reichs II. 8. l.-ra, míg Auner (Századok, L. 35. l.) szerint 1463 a jelentés dátuma.

vidéki vallon telepekről,¹ továbbá összegyűjt néhány magyarországi középkori hely- és személynevet. Mindezek a bizonyítékok kétségtelenné teszik, hogy az 1447-i zárandokok útja történeti tény s ezért Borchgrave elfogadja a két egybehangzó krónikának, a fentebb említett Jean de Stavelot-ének és Adrien d'Oudenbosch-ének többi idevágó adatát is, tehát a magyarok letelepedését Liège-ben Reginhard püspök idejére, a vallonoknak Magyarországra való vándorlását pedig ugyanezen az alapon a XI. század derekára teszi. Látja ugyan, hogy ez bizonyos nehézségekbe ütközik, mert 1052-ben sem Waso (1042—48), sem VI. Gergely nem élt már, amit egy kortárs krónikaírónak, amilyenre a XV. századbeli krónikák s a Heinsberg-féle oklevél hivatkozik, föltétlenül tudnia kellett volna; ha azonban ezt az évszámot íráshibának vesszük 1042 helyett, amikor valóban volt éhínség Liège vidékén, még mindig nem vág a pápa uralkodási éve (anno a nativitate millesimo quinquagesimo secundo, tempore Wazonis... presidente Gregorio papa sexto, regnanteque Henrico imperatore), mert VI. Gergely 1044—46-ban uralkodott. Borchgrave önkényesen 1046-ra teszi a kivándorlást.

Magyarországon Borchgrave fejtegetéseit úgyszólván a maguk egészében elfogadták² és megszerezték újabb, a vallon-franciákra vonatkozó adatokkal. Nem úgy azonban Belgiumban, ahol *Gobert „Rues de Liège“* c. munkájában, melynek idevágó része³ 1891-ben záratott le, a liège-i *Rue Hongrée-val*⁴ s az ahhoz közel elterült, de ma már meg nem levő *Port de Hongrée-val* és *Porte de Hongrée-val* (Magyarországi kikötő és Magyarországi kapu) kapcsolatban részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel. Gobert kétségbe vonja a XI. századbeli kölcsönös magyar-vallon letelepüléseket. Hivatkozik arra, hogy, mint láttuk, a XI. századi krónikák semmit sem tudnak a dologról. Szerinte az egész az 1447-i liège-i hatóságok jóhiszemű tévedésén vagy inkább rászédetésén alapszik. Ekkortájt ugyanis Liège-ben a legkiválóbb

¹ Hungaria, 91. l.

² Auner, Pais, Hóman—Székfű, Németh, i. h.

³ II. 31. s köv. l. — Ennek a műnek újabb, lényegesen átdolgozott kiadásához nem tudtam hozzáférni s így nem állapíthattam meg, vajjon fenntartja-e a szerző okfejtését.

⁴ A Rue Hongrée ma jelentéktelen kis utcácska a Rue Féronstrée és a Quai de Maestricht között, meglehetősen külvárosi jellegű, a város központjától (mely nagyjából ma is ugyanott van, ahol a középkorban volt) jó távol esik. A középkorban azonban jóval nagyobb volt s jelentőségét nyilván emelte a rakodópart közelsége.

XI. századi krónikásnak, Anselmusnak¹ csak egy, esetleg két igen megromlott másolata van meg, ezeken alapszik később *Chapeaville* (1551—1617) kiadása.² Ebben az áll, hogy a Reginhard idejében Liège-be csődült idegen nyomor-
gók *ab Orientali plāga* jöttek³, holott helyes szövegben ugyane helyen az *ex Occidentali regione* kifejezést találjuk.⁴ Ezt az *ab Orientali plaga*-t magyarálták 1447-ben úgy, hogy Magyarországot értették rajta. A többi krónikában nincs sehol a legcsekélyebb célzás sem erre az eseményre.

A három krónika egybehangzó tanúsága miatt Gobert nem vonja kétségbe, hogy 1447-ben magukat magyarországi vallonoknak mondó emberek érkeztek Liège-be, azonban ezeket az embereket vallonokból, cigányokból, meg mindenféle nációból összeverődött csavargóknak, szélhámosoknak tartja, akik kihasználva az intéző körök hiszékenységet, jól tartatták, ünnepeltették magukat, sőt kicsikartak egy ajánló oklevelet is, hogy annak segítségével más hiszékeny városokat és fejedelmeket is annál könnyebben rászedhessenek. Utal arra, hogy ugyanebben az 1447. esztendőben a namuri városi tanács jóhiszemősége is áldozatul esett egy csoport cigányokból álló állítólagos egyiptomi társaságnak, akiknek a vezére, János, „Kis-Egyiptom grófja“ ki is csalt a tanácstól egy pergamenre írt igazoló és ajánló levelet, s két évvel később ugyanezek Péter, „Kis-Egyiptom grófja“ és Adorján, „Kis-Egyiptom hercege“ vezetése alatt Dinant városától szereztek egy hasonló oklevelet. Ilyen, különféle népek söpredékéből összeverődött bandák egy évszázadon keresztül csalták és lopták szélteben-hosszában a vallon területet. Efféle csavargók lehettek, mondja Gobert, ezek az állítólagos magyarok is. Ha Magyarországon voltak vallon telepek, ezek csak későbbiek lehettek.

A liège-i Rue Hongrée névnek pedig egészen más eredetet tulajdonít Gobert. A Rue Hongrée a Rue des Foulons-on — a kallósok utcáján — túl eső, a XIV—XV. században még részben beépítetlen terület volt, itt terült el ugyanis a pré St. Barthélemy, tehát rét, szabad térség. Ezen a szabad területen akasztották ki földbevert cölöpökön nyugvó gerendákra a takácsok meg a kallósok szárítás céljából a megkallott vagy megványolt és kimosott szöveteket. A takácsok

¹ Mon. Germ. SS. VII. 191. l. ed. Koepke; Migne: Patrol. lat. CXXXIX. col. 1070 ss.

² Gesta pontificum Tongrensium, Trajectensium et Leodiensium (1612) I. 106. s. köv. l.

³ Chapeaville, I. 265. l.

⁴ Migne, CXXXIX. col. 1101.

java része flamand volt, a közeli városrészekre vonatkozó sor Mouze as Flamens (1333) és rue des Flamens (1431) kifejezések is azt igazolják, hogy ezen a vidéken flamandok laktak. A *Hongrée* szónak az eredete tehát a flamand *hangerei* vagy *hongerei*, a. m. „kiakasztó hely”. Ebből a flamandok elvallonosodása után a népetimológia csinált *Hongreie*-t (*Hongrée*), azaz Magyarországot.

Látjuk tehát, hogy a középkori vallon-magyar érintkezésekre vonatkozólag távolról sincs egységes, kialakult vélemény. Az egész kérdés voltaképpen két részre oszlik: 1. vallonok Magyarországon, 2. magyarok Vallonföldön. Vizsgáljuk meg először az elsőt.

Kétségtelenül téves Gobertnek az a föltevése, hogy az 1447. évi magyar-vallon zarándokok szélhámosok voltak. Ez a zarándoklat ugyanis megismétlődött csaknem ötven év múlva, 1493-ban, amikor ismét egy csoport magyarországi vallon érkezett Liège-be, akik kétségkívül ismerték a Heinsberg-féle oklevelet. Erről az eseményről két szavahihető kortárs krónikája számol be. Az egyik *Jean de Looz* szűkszavú műve, mely 20 vallon eredetű magyarról beszél,¹ a másik a Jean de Horne uralkodásáról szóló névtelen latin krónika, mely egyike a legmegbízhatóbb forrásoknak. Ez körülbelül 40 „Hungari Galli”-ről emlékezik meg és elmondja, hogy emezek azt beszélték, hogy ősök Waso püspök idejében éhínség miatt vándoroltak ki Liège-ből Magyarországra.² Ezt a hagyományt pedig alig meríthették volna máshonnan, mint az elődeiknek 50 évvel azelőtt kiszolgáltatót oklevélből.

De egyébként is kétségtelen, hogy Magyarországon voltak vallon telepések. Ezt sok egyéb adat is megerősíti, így, mint láttuk, az az oklevél, mely az egervölgyi vallonok zendüléséről szól, a pápai nuncius feljegyzése, Oláh Miklós adata, a magyar nyelvnek több kétségtelenül vallon eredetű jövevényszava,³ magyarországi hely- és személynevek⁴ stb. E magyarországi vallonok utolsó nyoma a XVI. század

¹ *Johannis de Los abbatiss S. Laurentii prope Leodium Chronicon rerum gestarum ab a. MCCCCLV ad. a. MDXIV.* ed. de Ram (1844), 110. l.

² „In Divisione Apostolorum, venerunt Leodium quidam Hungari Galli numero circiter XL, dicentes praavos suos originem suam ex Leodio traxisse, sed tempore famis, sub Wasone episcopo in Hungariam migrasse.” *Chroniques Liégeoises* p. p. Sylv. Balau, 468. l.

³ Bárczi, *RevEtF ongr.* I. 184. l.; MNy. XIX. 89. l.; XXV. 338. l.; XXVI. 181, 302. l.; XXVII. 199. l.; XXIX. 91, 264. l.

⁴ Auner, Pais, . h.

végéről való. Foullon említi ugyanis, hogy látott egy Sambucustól kiadott Magyarországot ábrázoló térképet, amelyen a tudós orvos Eger közelébe teszi az Eburók völgyét.¹ Ez a humanista elnevezés csak a vallonok völgyét jelentheti. Sajnos, hiába kerestem Sambucus térképei között azt, amelyen ez a megjelölés rajta volna, a budapesti könyvtárakban ilyenre nem akadtam, de Foullon szavahihetőségéhez szó sem fér s így remélhető, hogy idővel ezt a vallonokra vonatkozó utolsó adatot megerősítő térkép még előkerül.

Tehát kétségtelen, hogy Magyarországon voltak vallon telepések (ezt voltaképen Gobert sem tagadja), sőt az is bizonyos, hogy az 1447. évi zarándokok ilyen liège-i eredetű magyar-vallonok leszármazottjai voltak. Az a fontos kérdés azonban, hogy ezek mikor vándoroltak ki Magyarországra, távolról sincs lezárva.

A kérdés eldöntéséhez elsősorban a forrásokat kell megvizsgálni. A magyar zarándokokról három krónika emlékszik meg, éspedig Jean de Stavelot említett francia nyelvű műve,² Adriaen van Oudenbosch (Adrianus de Veteri Busco) latin nyelvű krónikája³ és végül Cornelius (Corneille) Menghers de Zantfliet (Santvliet) ugyancsak latin krónikája.⁴ Ezek közül az első kettő 1052-re teszi a vallonok Magyarországra költözését, míg a harmadik csak annyit mond, hogy ki-költözésük óta körülbelül 130 év telt el, tehát ez utóbbi szerint a XIV. század elejére esnek az egervidéki vallonok letelepülése.

Adriaen van Oudenbosch művét rögtön ki is kapcsolhatjuk a megbeszélésekből, minthogy ez az 1429—1449 éveket illetően csak Jean de Stavelot krónikájának a kivonata.⁵ Szemben áll tehát Jean de Stavelot és Cornelius de Zantfliet két ellentétes tudósítása. Mind a kettő kortárs s minden bizonnyal mind a kettő Liège-ben tartózkodott, amikor a zarándokok ott jártak. Jean de Stavelot műve azonban minden tekintetben messze elmarad Zantfliet munkája mögött. „Le premier est beaucoup plus chroniqueur et le second beaucoup plus historien“, mondja Balau kitűnő és

¹ „In accurata Hungariae tabula Sambucus prope Agriam ponit vallem Eburonum, seu Valle Eburon“. Foullon: *Hist. Leod.* II. 27. l., ad marg.

² *Chronique de Jean de Stavelot*, p. p. Ad. Borgnet (Bruxelles, 1861) 595—98. l.

³ *Chronique d'Adrien d'Oudenbosch*, p.p. de Borman (Liège, 1902—1903) I. 27. l.

⁴ Martène et Durand: *Ampl. Coll.* V. col. 455.

⁵ Chr. de J. de Stav. ed. Borgnet, IX. l. és Balau: *Les sources de l'histoire de Liège au moyen-âge* (1903) 622. l.

föltétlenül megbízható művében.¹ Jean de Stavelot zavaros: nem kritikus fő, igaz, hogy kortárs és szemtanú, mindent lát és hall, minden érdeklí, nem tud azonban fontos és nem fontos, valószínű és nem valószínű között különbséget tenni.² Ezzel szemben Zantfliet hüvös, kritikus fej, erősen törekszik a tárgyilagosságra, forrásait alaposan megvizsgálja s amennyire csak lehet, mindennek végére jár. „Il ne dit que ce qu'il connaît, il utilise exactement ses sources, il n'abuse pas du merveilleux, il se défie des fables transmises par la tradition populaire et des exagérations habituelles à ces sortes de récits.“³ 1429-ig, amikor írni kezd, kétségtelenül fölhasználja Jean de Stavelot művét, sőt meglehet, hogy 1429 után is, de mindig erős kritikával, személyes értesüléseit fölhasználva, sőt minden egyes ténynek utána járva. Minden szempontból föltétlenül megbízhatóbb, mint kortársa.

A kútforrás egybevetése tehát okvetlenül Zantfliet javára dől el. Másrészt azonban alhoz sem fér szó, hogy a Jean de Stavelot-tól egész terjedelmében művébe iktatott latin nyelvű oklevél, melyet a liège-i egyházi és világi hatóságok állítottak ki a zarándokok számára, feltétlenül hiteles. A vallon krónikás, ha gyakran tévedett és befolyásolható volt is, kritikája pedig a forrásokkal és a szóbeli értesülésekkel szemben gyöngye lábón állott, tudatos hamisításra, amelyet egy hosszú oklevél koholása jelentene, sohasem vetemedett. Ez alkalommal különben is semmi célja nem lett volna ilyesminek. Az oklevél egyébként jól tájékozott Magyarországról, tudja, hogy van nádor és hogy azt hogy hívják, s ha László egri püspöknek a nevét Anselmusnak írja is, az megmagyarázható onnan, hogy e név vallon földön teljesen szokatlan volt, s így akár az oklevél leírója érthette félre vagy azonosíthatta tévesen. akár a krónikás tévedhetett másolásában. Mindenesetre érdekes, hogy az egri püspök mellett a nádorhoz intézik az oklevelet s nem a királyhoz. valószínűleg, mert a nádor az egri püspök testvére volt.⁴ A magyar zarándokok nevei közül is említ hatot (Zantfliet szerint mindössze heten voltak, míg az oklevél a nevek felsorolása után odateszi: *et compluribus*) s bár ezek a nevek nagyon el vannak torzítva — talán már az eredeti oklevélben is, de mindenesetre a ránk maradt másolatban — az első megemlített név *Mathias Andree Biro* kétségtelenül

¹ Balau i. m. 599. l.

² Balau i. m. 598. s köv. l.

³ Balau i. m. 619. l.

⁴ Borchgrave i. m. 26. l.

oly magyar név, amelyet egy vallon alig tudott volna koholni. A többi nevek közül magyar lehet még *Martinus Ponche*, ebben a névben ugyanis, úgy látszik, a magyar ponty szó rejlik. Ennek a középkori vallon-francia helyesírással leírt szónak vallonos ejtése ugyanis megközelítőleg azonos a magyar ponty szóéval, s a ponty szót akkor egy vallon nem is írhatta volna máskép, mint *ponche*-nak. (Egyáltalában nem valószínű, hogy a *Ponche* a *Pontius* névnek pikárdos formája lenne.) Továbbá talán *Nycholaus Tamarasco*ban másolási hibát láthatunk *Camarasce* helyett, ennek ejtése ugyancsak a vallonföldi középkori hangjelölési szokásoknak megfelelően *kamarás* lenne; a többi három név közül a *Henrat*¹ francia-vallonnak látszik, míg *Dolo* és *Balaven* nyilván úgy el vannak torzítva, hogy lehetetlen rájuk ismerni és így minden komolyabb névelemzési kísérletnek, akár a vallon, akár a magyar nyelv alapján, ellenállnak; ellenőrizhetetlen találgatásokkal pedig hiábavaló lenne próbálkozni.

Hogyan áll tehát a dolog? Kétségtelen, hogy a hatóságok jóhiszemű tévedéséről van szó. Ami a magyarok liège-i letelepülését illeti, Gobert valószínűleg a fején találja a szöveget, amikor azt gondolja, hogy ez a tévedés Anselmus krónikája megromlott szövegű másolatának *ab Orientali plaga* kifejezésén alapszik. Ez a kifejezés ugyanis csak Chapeville említett kiadásában fordul elő, amely igen rossz kéziratokból készült,² míg, mint említettük, Migne és a Mon. Germ. kiadásában *ex Occidentali regione* van. A hatóságok tévedése könnyen érthetővé válik, ha elképzeljük a helyzetet. A vallon-magyarok megérkezése városszerte igen nagy meglepetést keltett, valóságos szenzáció volt, mely a hiszékeny és könnyen lobbanó városi nép minden rétegének a fantáziáját megragadta. De nem is csoda! Kifogástalan vallon beszédük egyrészt, a rowe Hongrêye (rue Hongrée) utcaelnevezés megléte másrészt meggyőzően bizonyította, hogy ősrégi időkben kellett érintkezniök a magyaroknak és a liège-ieknek. Ezért igazán nem volt nehéz elhinni a zarándokoknak azt az állítását, hogy ők Liègeből származtak el igen-igen régen Magyarországra. Ezt az említett bizonyítékok alapján mindenki nemcsak kétségtelennek tartotta, de bizonyára eleve elképzelték azt is, hogy a rowe *Hongrêye* elnevezés viszont csak ott letelepült magyarok emlékét

¹ Nem valószínű, hogy e szó a Hernád eltorzított alakja lenne; ilyen személynév nem ismerem, eredetnév sem lehet, mert a de a Henrat előtt hiányzik, bár folyónévből lett személynév talán elképzelhető (v. ö. 1211: Sed. nomen viri. Fejér: Cod. dipl. III/1. 110. l.

² Balau i. m. 165. l.

őrizheti. Mikor az ünnepi lakomának szónoklatai után a magyarok kérésére utánanéznak a krónikákban, miféle írásos bizonyosságot lehetne találni erre a dologra, annyira megvált már a megfelelő pszichózis, hogy föltétlenül meg akarták találni a kellő történelmi adatokat, s persze könnyen találhattak olyasmit, amibe teljes jóhiszemű meggyőződéssel bele tudták magyarázni azt, amit kerestek. Így valószínű, hogy a vallon kivándorlás időmeghatározása hasonló jóhiszemű tévedésen alapszik, mint a magyarok letelepedésére vonatkozó megállapítás, de amannak a forrását nem ismerjük. hiszen nem igen tudjuk, milyen krónikakéziratok állhattak rendelkezésre, s azóta sok kézirat elpusztult. 1052 azonban föltétlenül téves dátum, mert sehogyan sem egyezik sem Waso, sem a pápa uralkodási évével, s így minden ellenmondást kizáró módon arra mutat, hogy ez a forrás a legnagyobb mértékben megbízhatatlan vagy megromlott volt. Egy cseppet sem lehet azonban csodálkozni azon, hogy a gyenge kritikájú Jean de Stavelot is áldozatul esik az általános lelkesedésnek, míg a józan és hűvös flamand nem vállalja ezt a számára túlságosan valószínűtlen és önkényes belemagyarázáson alapuló megoldást, hanem — talán a magyarokkal való előzetes beszélgetés alapján — a vallonok kivándorlását szerényebben, de nagyobb valószínűséggel a XIV. század elejére teszi. Az is lehetséges, hogy ő erre talált valami, ma már nem ismeretes, de megbízhatóbbnak tetsző feljegyzést, hiszen, mint említettük, rendesen pontos források alapján, józan és mérlegelő kritikával dolgozott.

Mindenesetre meggondolandó, hogy ha leszámítjuk a Chapeville-féle egészen megromlott, interpolált, sőt meghamisított kéziratokon alapuló *Anselmus*-kiadás egy homályos helyét, semmilyen forrás, egyetlen kortárs, sőt egyetlen későbbi krónika sem tud semmit a XI. századi éhínség magyar áldozatairól s az ezt aránylag rövid idő múlva követő vallon kivándorlásról. Kivétel csak egy van, a nagy kompilátor *Jean d'Outremeuse* (1338—1400) „*Myreur des Histors*“-ának egyik kézírata, mely két helyen¹ emlékszik meg a magyarok liège-i, ill. a vallonok magyarországi letelepüléséről. Ez a két részlet azonban a nagyszámú kéziratok között csupán *damp Wahán*ak 1596-ban készült, átalakított, interpolált és megcsonkított, semmi hitelt nem érdemlő kéziratában van meg² s nyilvánvalóan a másoló-átdolgozó műve, ki szemmel-

¹ Ly myreur des Histors, ed. p. Bormans, IV. 224, 242. l.

² Balau i. m. 564. l.; Bormans: Chronique et geste de Jean de Preis dit d'Outremeuse, VI, CXCVIII. l.

láthatólag Stavelotból és Oudenboschból merít, minthogy még egyes kifejezései is amazokra (főként Stavelotra) emlékeztetnek. Régi, hitelt érdemlő forrásokban tehát ezeknek az adatoknak nyomát sem találjuk. Ezért a XV. századi krónikák s a Heinsberg-féle oklevél állításait bizonyíthatatlannak kell tekintenünk.

De míg egyrészt írásos bizonyíték tehát nem igazolja a XI. századi állítólagos magyar-vallon népmozgalmakat, bizonyos megfontolások határozottan ellene szólnak ennek a lehetőségnek. Azt nem tudjuk egyebünnen, hogy az 1029-i éhínség Magyarország területére is kiterjedt-e, de több mint valószínű, hogy Németország, vagy legalább nagy része szenvedett tőle. Ha Magyarország is megsínylette, akkor Európaszerte, a belga partoktól egészen a Dunáig mindenütt pusztított. Még ha föl is tesszük, hogy a liège-i püspök bőkezűségének híre valóban eljuthatott ilyen távoli országba, mint Magyarország, az éhínség elől nyugat felé vonuló magyarok a több hetes megerőltető vándorlás alatt a kiélt területeken elpusztultak volna, s aligha érhatték volna el utazásuk célját. Ha pedig éppen azt tesszük fel, hogy céltalanul bolyongva keresték nyomoruk orvosságát, anélkül, hogy elindulásukkor tudtak volna Reginhard jószívűségéről, akkor még hosszabb időbe, úttalan utakba került volna vándorlásuk.

Másrészt éppen az a bizonyíték, amelyet a krónikák és a Heinsberg-féle oklevél különösen hangsúlyoznak, t. i. a nyelvi azonosság szolgáltatja a legdöntőbb cáfolatot az ellen a föltevés ellen, hogy a zarándokok ősei már a XI. században kiszakadtak az anyaföld nyelvközösségéből. A nyelvjárást vagy helyi nyelvet beszélő emberek rendszeren már kevésbbé jelentékeny ejtési különbségeket „egészen más beszédnek“ érznek, s ez a helyzet ma is a vallon területen,¹ de vannak rá adataink, hogy a XV. században is erősen tudatos volt a liège-iek tájnyelvének különálló volta.² Forrásaink azonosságáról beszélnek, így Jean de Stavelot: „Hongrois qui parloient parfaitement romans ligois“,³ az oklevél: „linguam seu loquelam gallicam nostre civitatis

¹ Bárcezi, RevEtHong. VII. 114. l.

² V. ö. pl. H. de Merica : De cladibus Leodiensium. Chroniques Liégeoises éd. p. Balau, I. 299. l., ahol el van mondva, hogy a Merész Károly táborába éjjel kilopódkodó liège-iek „deprehensi sunt eo quod voce patria loquerentur, que aliorum Gallorum loquele dissona est in parte non modica. . .“

³ Ed. Borgne 595. l.

patric omnino consimilem eloquuntur“¹ Oudenbosch : „aliqui de regno Hungariae . . . loquentes idioma Leodiense“² Zantfliet : „in eodem idiomate cum Leodiensibus per omnia concordare“³ Már pedig nemcsak minden tapasztalatnak ellene mond, de határozottan lehetetlenség, hogy a 400 év előtt hazájukból kiszakadt magyarországi vallonok még ugyanúgy beszéltek volna, mint az őshazában maradtak. E 400 év alatt ugyanis a liège-i vallonban igen mélyreható változások mentek végbe, erre az időre esik, hogy a sok közül csak néhány fontosabbat említsünk, az *ei* > *eu* (ő), *oi* > *eu* (ő), az *o(u)* > *eu* (ő), az *ue* > *ou* (u) változás, valószínűleg az *l* vokalizációja *s* mindenesetre a kiesése, az *s'* > *h* változás, a szóvégi *s*-ek kiesése, a zöngés mássalhangzó előtti *s* (*z*) elpusztulása, a kétesetű deklinációnak egyesetűvé való egyszerűsödése és még sok egyéb változás, hogy a szókinés kétségtelen átalakulását ne is említsük. Teljes képtelenség lenne annak a föltevése, hogy mindezek a hangtani és alakítási különbségek, melyek a nyelvnek a hangzását gyökeresen, szinte a megérthetlenségig megmásították, mind — és csak ezek, másoknak kizárásával — éppen úgy végbementek volna a magyarországi vallonok nyelvében is, mint a liègeiekében. Ha valóban a XI. században kivándorolt vallonok ivadéakai kerültek volna vissza: 400 év múlva Liègebe, ezeknek a nyelvét bizony az otthoniak nemcsak hogy nem érezték volna a magukéval azonosnak, de valószínűleg, néhány szó vagy mondatfoszlány kivételével, csak nehezen értették volna meg.

Mindezek alapján aligha fér szó ahhoz, hogy az egri vallonok XI. századi kivándorlásáról szóló adat jóhiszemű tévedésen alapszik, s hogy e hospesek letelepedését jóval későbbi időpontra kell tenni. Másrészt azonban a Zantfliet nyújtotta 130 év, bár jóval közelebb áll a valósághoz, szintén nem tekinthető pontos időmeghatározásnak. Ha Zantfliet pontos forrás alapján dolgozott, azt kell hinnünk, hogy a XIV. század elején is volt kivándorlás; de az egervölgyi vallonok egypár évtizeddel korábban kerültek már Magyarországra. Tudjuk ugyanis, hogy az Eger közelében lévő *Tálya* község neve föltétlenül francia eredetű, s minden bizonnyal a vallon bevándorlók alapítása s egyik lakóhelye.⁴ Ez a Tálya, mely több településre oszlott, meg van említve

¹ I. m. 598. l.

² Ed. Borman, I. 27. l.

³ Ampl. Coll. V. 455. l.

⁴ Karácsonyi, MNy. II. 274. l. Bárczi, MNy. XXV. 263. s köv. l.

1261-ben (Tallya, Mogor, item Tallya Nagy dicta)¹ és mint vallonok lakta hely 1273-ban (ville Talya latine).² Valószínűleg tehát a tatárjárást követő időben kerültek a zarándokok elődei Eger környékére, hol, ha előbb is ott lettek volna, túlnyomórészt úgyis áldozatul estek volna a tatárdúlásnak. A XIII. század közepén mindazok a mélyreható változások, amelyek az óvallont a középvallontól elválasztják, így azok is, amelyeket fõnt említettünk, vagy már teljesen végbe mentek, vagy legalább is igen előrehaladott állapotban voltak, tehát az a különbség, amely a két nyelvárnnyalat között a XV. századig szükségképen kifejlődött, de amelyet esetleg késõbbi hozzáköltözések is csökkentettek (egy ilyen késõbbi raj lehet az, amelyrõl Zantfliet tud), lehetett oly csekély méretû, hogy a nekibuzdult liège-iek beszélhettek a két nyelv azonosságáról.

Ezzel nem akarom azt mondani, hogy a tatárjárás előtt nem voltak vallon telepek Magyarországon, hiszen ilyen bevándorlásra a XII. század elejétõl van kétségtelen bizonyítékunk,³ a Tokaj-vidéki francia telepekrõl is van már régebbi adatunk.⁴ Francia jövevényszavaink zömének, köztük valószínűleg a vallonnak minõsíthetõknek meghonosodása is az 1200 körüli időre tehetõ, hangtani kritériumok alapján.⁵ Az egervidékiek azonban, éppen az 1447. évi zarándokokról szóló források alapján, okvetlenül késõbbieknek tekintendõk.

Ami a kérdés másik részét illeti, azaz a magyarok liège-i és általában vallonföldi letelepülését, a helyzet a következõképen áll. Az eddig elõadottakból kitûnik, hogy a magyar inségeseknek Reginhard idejébe helyezett állítólagos letelepedése Liègeben nemcsak hogy semmilyen hitelt érdemlõ forrásból nem igazolható, hanem a helyzet megfontolása után egyáltalában nem tekinthetõ lehetségesnek. Kétségtelen azonban, hogy az érintkezés Magyarország és Vallonföld között a középkorban (fõként a XIII—XIV. században) igen sűrû volt. Így pl. a már ismételten említett liège-i *rowe Hongrêye* (így vallonul, hivatalos nevén *Rue Hongrée*)⁶ minden valószínűség szerint mégis csak Magyarország emléket õrzi, anélkül, hogy közelebbrõl meg tudnók mondani, milyen alkalomnak vagy milyen körülménynek köszönheti ezt a nevet. Gobertnek a magyarázata, mely szerint e szó

¹ Fejér : Cod. dipl. IV/3. 36. l.

² Fejér i. m. V/2. 304. l.

³ Bárczi, RevEtHongr. VII. 114. l.

⁴ Karácsonyi i. h.

⁵ Bárczi, MNy. XXVI. 183. l.

⁶ Haust : Dict. Liégeois.

egy flamand *hangerei*, *hongerei* népetimológiával eltorzított alakja, bármilyen szellemes, nem lehet elfogadni, mert semmi adat sem támogatja. Ez a körülmény, tekintettel arra, hogy a középkori Liège-re oklevelekben és krónikákban sok részlet-adat áll rendelkezésünkre, már maga is valószínűtlenné teszi ezt a feltevést. Ugyancsak ezért nem gondolhatunk arra sem, hogy e szóban valamiként a franciául *hongroyeur*nek nevezett magyar timárok emléke él; ez a szó különben sem mutatható ki a vallonban. De különösen valószínűtlenné teszi Gobert okoskodását az a körülmény, hogy ilyen 'Magyarország' nevű dűlőnevet másutt is találunk vallon földön. egyebek közt olyan helyen, ahol sem posztószáritásról, sem bőrkikészítésről szó sem lehet. Így volt Huyben is a Long-Thiers (= hosszú domb) utca közelében egy *Hongrie* nevű hely (mellékutca? telek?).¹ Sclessin mellett, Liègetől kb. három km-nyire délre volt egy *voyne* (*veïne*) vagy *houillere* (*hullifodina*) de *Hongrie* (*Hongherie*, *Hungrie*) nevű szénhányva, mely a val-Benoît-i cisztercita apácakolostor tulajdona volt. Erről a szénbányáról 1349 és 1394 között öt, részint eredetiben, részint másolatban fönmaradt oklevélben történik említés.² Ugyancsak egy ilyen dűlőnév van Lixhe mellett (15 km-nyire északkeletre Liègetől), 1355: *en liwe kon dist Hongrie*.³ Hasonló dűlőnév egyebütt is lehetett, sőt remélhető, hogy egy-kettő még elő is kerül. A liège-i *rowe Hongréye* nem áll tehát elszigetelve, s így joggal gondolhatunk arra, hogy ez az elnevezés, éppúgy mint a többi, Magyarországáról kapta a nevét, de arra vonatkozólag semmit sem tudunk, hogy ez milyen alkalommal és milyen okból történt.

Az ilyen Magyarországra emlékeztető helyneveknél nagyobb számmal fordulnak elő olyan személynevek, melyek 'magyar'-t, 'magyarországi'-t jelentenek. Ilyenek:

1205: egy tournai-i eredeti oklevélben szerepel a tanuk közt *Hungerus* (S. Hungeri).⁴

1212: egy Cornillonra vonatkozó oklevélben *Walterius Hungarius*.⁵

1263: Liègeben az allodiális kúriától kibocsátott eredeti oklevélben a tanuk között szerepel *sires Johans li Hongres*, az allodiális kúria

¹ R. Dubuis: Les rues de Huy, 370. l. 4. jegyz.

² Cartulaire de l'Abbaye du Val-Benoît, p. J. Cuvelier (Bruxelles, 1906), 448, 447, 505, 509, 710. l.

³ Thimistère: Cartulaire de St. Paul, 234—35. l.

⁴ Chartes de l'Abbaye de St.-Martin de Tournai, p.p. A. d'Herbomez, I. 190. l.

⁵ Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique (1890), 151. l.

embere (*homme de Cize Deu*); annak a tanucsoportnak a végére, melyben *Johans li Hongres* szerepel, oda van téve: *citain de Liège*, azonban nem bizonyos, hogy az elnevezés valamennyi tanura vonatkozik, talán csak az utolsókra, s így nem dönthető el teljes biztonsággal, hogy a kérdéses ember liège-i polgár volt-e.¹

1283, 1288: két soheit-i oklevél említi *Walter le Hongre dit de Sohet* nevű nemes urat.² (Soheit mintegy 20 km-nyire van Liègettől délnyugatra).

1330: a liège-i városi tanácstól kibocsátott oklevélnek a liber chartarumban megőrzött másolatában kétszer történik említés *Hanes fis Johan de Hongerie le cerpentir* (ács)-ről (másodszer *Johan de Hangerie*-nek írva), aki Cokreamont-ban (Rue Coqramont, Liège) lakott.³

1331: a liège-i allodális kúriától származó eredeti oklevél említi háromszor *Johans Hongreas de Gehain* nemes urat (*Johan Hongreal, Johans Hongreaus*).⁴ *Hongreaz* nemesi családról megemlékszik a hesbaye-i nemességről írt könyvében (*Miroir de la noblesse de Hesbaye*) Jacques d'Hemricourt genealógus (1333—1403) is. Szavaiból kitetszik, hogy ez a nagy család több ágra bomlott: „ly Hongreaz, chis delle Fontaine, de Waremmes et plusieurs autres.”⁵ Ugyanitt és másutt⁶ megjegyzi, hogy a ly Hongreaz a Skendremale, Brons de Flemale, Vayrons és több más családdal együtt a Holengnoles család leszármazottjai, bár a származtatást nem tudja végig vezetni (quantal que je ne sache nint bind'oir en oir nommeir leurs predecesseurs). E család jehay-i ágának, amelyikről éppen a fenti 1331. évi oklevél szól, 1374-ben a búsweileri csatában egy-sasos címere volt.⁷ (Mind-ezek a helyek, Jehay, Fontaine stb. Liègettől nyugatra fekszenek.) Ahhoz semmi kétség sem fér, hogy ennek a névnek az alapja a *hongre* (*hongrois*) 'magyar' szó, ellátva a középvallon *-ea, -eal, -eau, -el*) kicsinyítő képzővel, s jelentése 'magyarka, kis magyar'. — Nem biztos, hogy ebbe a családba tartozik-e az 1344-ben említett: *Jean Hongrauz fils de feu Wautier Sotteaul de Darion et de dame Helwy*.⁸ További adatok:

1333: egy val-st.-lambert-i oklevél beszél a leányáról Gerard de Dinant-nak, aki *le Hongre de Hollogne aux Pierres* (6 km-re Liègettől nyugatra) fia volt.⁹

1340: Thys (mintegy 15 km-re Liègettől északnyugatra) polgármesterétől és tanácsosaitól kiadott eredeti francia nyelvű oklevél a tanácsosok között említi *Lambiers li Hongres*-t.¹⁰

¹ Cart. Val-Benoît, 172. l.

² Poncelet: Ste.-Croix, 62, 64. l.; Oeuvres de J. d'Hemricourt, p. p. Borman et Poncelet, III. 194. l.

³ Cartulaire de l'Eglise de St.-Lambert de Liège, p. p. Bormans et Schoolmeesters, III. 373. l.

⁴ Cart. Val-Benoît, 412. l.

⁵ Oeuvres de Jacques d'Hemricourt, p. p. Borman et Poncelet, I. 432. l.

⁶ I. m. I. 435. l.

⁷ Verkoren: Brabant, VI. 31. l.; Oeuvres d'Hemricourt, II. 365. l.

⁸ Poncelet: Ste.-Croix, I. 165, 166. l.; d'Hemricourt, II. 262. l.

⁹ Val-St.-Lambert, charte 485; d'Hemricourt, II. 413, 443. l.

¹⁰ Cart. St.-Lambert, III. 573. l.

1348 : egy eredeti oklevél egyebek közt *Jean Honroie de Preit* özvegyének adományáról szól ;¹ az asszony nővére egy „hallier de Liege“ sógornője volt. (A Preit talán ugyanaz a Preit, ahonnan Jean d'Outremeuse családja, a hatalmas de Prez familia származott.)²

1378 : a flandriai gróf, a liège-i püspök, Liège, Huy és Dinant város közt egyrészt, a brabanti herceg és városai közt másrészt megkötött egységről kiállított eredeti oklevélben Dinant képviselőjében *Colart de Hongherie* dinanti polgár és városi tanácsnok szerepel.³

1381 : egy liège-i oklevélben szerepel *maistres Giles le Hongroys, le merchenier* (szatócs).³

1385 : a wezereni allodiális kúria és Xhendremael úrnőjének censuális kúriájától kiadott eredeti francia nyelvű oklevélben szerepel *Wautiers li Hongres alwains* (allodium-birtokos) *de Weseren*.⁴ (Wezeren a Province de Liège északi határán van, ma flamand, de a nyelvhatáron fekszik, a középkorban 1308 : *Wesere Gallicorum = Walswezeren*.)⁵

Ternészetesen nagy tévedés volna azt állítani, hogy mind-ezek a 'magyar' vagy 'magyarországi' nevű vallonok, kik között, mint láttuk, nemesek, tekintélyes városi polgárok, fontos tisztségviselők, alkalmi diplomaták is voltak, valóban magyarok. Hiszen Jacques d' Hemricourt, mint említettük, határozottan meg is jegyzi a kiterjedt Hongreaz-családról, hogy ez a Hollongnole-ok leszármazottja, arra pedig semmi bizonyítékunk nincsen, hogy ez a hatalmas hesbaye-i család magyar eredetű lett volna. Másrészt azonban ez az elég nagy számú adat — amilyenhez hasonló valószínűleg még akad, hiszen az itt felsoroltak, Jacques d' Hemricourt-t nem számítva, csupán hat nagy oklevélgyűjteményből vannak merítve (ezeken kívül még hét oklevélgyűjteményt néztem át, amelyekben azonban nem volt használható adat),⁶ — okvetlenül bizonyít annyit, hogy a középkorban, főleg a XIII—XIV. században, igen élénk lehetett az összeköttetés Magyarország és Vallonföld között, mert ha ezek a 'magyar' nevének nem is mind magyarok, kétségtelen, hogy valami köztüknek kellett lennie a magyarsághoz vagy Magyarországhoz. Lehetséges, hogy hosszabb ideig éltek Magyarországon, vagy legalább is többször jártak itt, talán állandó üzleti össze-

¹ Cart. Val-Benoît, 442—43. l.

² Cart. St.-Lambert, IV. 540. l.

³ Cart. St.-Lambert, IV. 593. l.

⁴ Cart. St.-Lambert, IV. 636. l.

⁵ Vincent : Les noms de lieu de la Belgique, 33. l.

⁶ Ezek: Recueil des chartes de l'Abbaye de Stavelot-Malmédy, p. p. Halkin et Roland, I—II.; Chartes du Chapitre de Ste.-Waudru de Mons, p. p. Devillers I.; Chartes inédites de l'Abbaye d'Orval, p. p. Delescluse; Cartulaire de l'Abbaye de St.-Trond, p. p. Piot, I.; Wilmotte, Rom. XVII. 568. s köv. l., XVIII. 221. s köv. l.; Chartes de l'Abbaye de St.-Hubert, p. p. Kurth, I.

köttetésben voltak magyarokkal, esetleg tudtak magyarul. Arra is lehet gondolni, hogy egyikük-másikuk (vagy valamelyik ősük) Magyarországról visszavándorolt vallon. Esetleg csak valamelyik rokonuk vándorolt ki a távoli országba, hiszen ez is elég, hogy az otthonmaradottakat magyaroknak nevezzék, főként ha egy ideig a — természetszerűleg gyér — kapcsolatok még fennállottak üzenet, levélváltás, különösen pedig rokoni látogatás útján az elköltözöttek, meg a helyben maradottak között. Végül az is valószínű, hogy ezeknek az embereknek egyike-másika (vagy inkább egy-egy ősük) magyar származású volt. A Magyarországgal való gyér kapcsolatok, bár tömeges kivándorlásról ebben az időben mit sem tudunk (s egyéb országokban is csak a XII. században kezdődik a vallon bevándorlás), kétségkívül már a XI. századba visszanyúlnak, mint azt Leodvin püspökön¹ kívül még egy-két sovány adat² bizonyítja. A több *Hongrie* utca-, dűlő- stb. név pedig szintén arra enged következtetni, hogy a vallon Belgiumban több helyt voltak magyarok, vagy innen visszavándorolt vallonok, akik ragaszkodtak régi, vagy ideiglenes hazájuk emlékeihez, vagy akiknek lakóhelyét, birtokát mások nevezték el származásukról. Ugyanerre enged következtetni egy nyelvi adat is. A Huy városi vallon nyelvjárásban él egy ilyen kifejezés: *djâser hanke*, ami annyit jelent, mint 'idegen, furcsa nyelven beszélni, dadogni'.³ Ez a *hanke* minden bizonnyal az ófrancia *hongre* = 'magyar'-nak megfelelő vallon forma. Közismert dolog, hogy 'valamely idegen nyelven beszélni' jelentésű kifejezés könnyen veszi fel az 'értelmetlen, zagyva nyelven beszélni' jelentést. Magában a vallonban számos példa van erre, v. ö. *flam'ter, flaminquer, tieh'ner* (*tihon* = flamand), ófr. *bretonner* stb. Az azonban, hogy ilyen jelentéseltolódás végbemehetett, bizonyítja, hogy a jó huyiek sűrűn hallhattak egy időben magyar beszédet.⁴

A XV. században ezek a kapcsolatok már mindenesetre erősen meglazultak, ha talán nem is szűntek meg teljesen.

¹ Pais, *RevEtHongr.* I., 17, 141. l.

² Bárczi, *MNy.* XXXII. 260. l.

³ Haust, *Bulletin du Diet. Wall.* XIII. 41. l.

⁴ Régi adatok nem állnak rendelkezésünkre annak a bizonyítására, hogy ez a kifejezés valóban a középkorból származik-e, úgy, hogy azt is el lehetne képzelni, hogy csak később keletkezett a Magyarországon szolgált zsoldosok ajkán s a hazatért zsoldosoktól terjedt el. Ennek azonban ellentmond a *hanke*=*hongre* alak, mely határozottan a középkorra utal. Ma és már régóta magyar a vallonban annyi, mint *hongruës*<fr. *hongrois*.

Különben a liège-iek számára nem jelentett volna olyan nagy föltűnést keltő szenzációt a vallonul beszélő magyar zarándokok megjelenése.

Végeredményben tehát az egri vallonokat nem lehet XI. századi magyarországi vallon letelepülésből származóknak tekinteni, hanem jóval későbbiből. Ezek minden valószínűség szerint a tatárjárás után vándoroltak be. Másrészt, ha nem bizonyítható, sőt egyáltalában nem valószínű, hogy a XI. század első felében magyarok telepedtek le Liègeben, az alig vitatható, hogy a XIII—XIV. században élénk kapcsolatok állottak fenn a vallonok és Magyarország között.

Bárzi Géza.

Településtörténet és egyháztörténet.

A mind nagyobb erővel előtérbe nyomuló településtörténeti kérdések sikeres megoldása szükségessé tette a településre ható természeti és kulturális tényezők legszélesebb körű vizsgálatát. A problémák megsokasodása következtében az összes települési tényezők hatásainak értékelését a történettudomány a maga eszközeivel elvégezni nem tudja. Éppen ezért a településtörténet segédtudományául avatta mindazokat a tudományokat, amelyek a természeti és kulturális tényezők hatásaival foglalkoznak, úgyhogy a problémák szaporodása és a szempontok kiszélesedése a segédtudományoknak a természettudományok területére is átnyúló széles skáláját hozta létre.

A településtörténettel foglalkozó német történetírók közül Pfitzner a településtörténet segédtudományait a következőkben sorolja fel: „Geologie, Geographie, Klimatologie, Botanik, Agronomie, Anthropologie, Rechts- und Wirtschafts-(Social)geschichte, Philologie u. s. w.”¹ Ha az emberi települést a legkezdetlegesebb életformákból kiindulva vizsgáljuk, kétségtelenül a természettudományok és az archeologia nyújtják a legtöbb segítséget, azonban mennél jobban haladunk előre az írásos emlékekkel rendelkező korokban, a történeti részlettudományok eredményei annál biztosabb megoldásokhoz vezetnek. A felsorolt történettudományi ágak mellett ha a településtörténet észre is vette az egyháztörténet által nyújtott segítséget, azt még a mai napig sem méltatta kellő figyelemre. A településtörténet és a népiség kölcsönös vizsgálatában, mint a művelődési tényezők egyik csoportja, ott szerepel ugyan a vallás és a szentek tisztelése is,² de az egész egyháztörténetnek a településtörténethez való viszonya, az egyháznak mint ható és munkálkodó települési tényezőnek a szerepe még mindig tisztázatlan.

¹ Grundsätzliches zur Siedlungsgeschichtsforschung. MÖIG. (= Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung) XLIII. (1929) 283. l.

² A. Helbok: Siedlungsgeschichte und Volkskunde (1928).

Középkori értelemben szólva, az egyház mindenre és minden vonatkozásban rányomta a maga bélyegét. Hatása, irányító munkája megnyilvánul a kontinens egész politikájában és művelődésében. Az egyház magának tartja fenn az irányítást minden téren, a keresztény hit és kultúra áthatja és átítatja egész Európát. Magyarországon a kereszténység elterjedése után a királyság és az egyház a magyarságot a nyugati kulturkörhöz kapcsolva céljaikban és eszméikben teljesen egybeforrtak. A királyság hatalma és az egyház ereje közösen nyilvánul meg később is a királyság területi hatalmának folytonos terjeszkedésekor.

A kereszténységnek és a királyságnak ez egymásba-fonódó kezdeti fejlődéséből kiindulva kíséreljük meg itt a magyar településtörténet és egyháztörténet viszonyát meghatározni, illetve az egyháztörténetnek és részletkérdéseinek településtörténeti vonatkozásait kiemelni és az általa nyújtott segítséget a maga jelentőségében értékelni.

A magyarságnak a későbbi, úgyszólván állandóvá vált országhatárok felé történt terjeszkedését mindenütt nyomon követte a világi és egyházi hatalomnak a megszervezése. Amikor egy területnek nemzetiségei vagy királyi népei megindulnak a határok felé, terjeszkedésük folyamán mindenütt magukkal viszik annak az egyháznak a szervezetét, melybe addig tartoztak.

A kabar törzsből származott Aba-nemzetség mátraalji szállásbirtokáról a határok kitolása után kelet és északkelet felé terjeszkedett és igen korán birtokokat szerzett Abauj, Sáros és Zemplén vármegye területén is. Az Aba-nemzetség települési irányát mindenütt nyomon követte a kabar törzs szállásbirtokán Szent István által alapított egri egyházmegye terjeszkedése is.¹ A Szepesség betelepülése két irányból, a gömöri és a tornai várispánság területéről történt. Minthogy ezeken a területeken az egyházi hatalmat az esztergomi érsekség gyakorolta, a település terjeszkedése folyamán természetesen a Szepességre is az esztergomi egyházmegye terjesztette ki fenhatóságát.² Trencsén vármegye megtelepítése két irányból indult ki, a Bebrava és a Vág mentén, mindkét irányban Nyitra vármegye területéről.³ A település terjeszkedése folyamán a nagyrészt királyi népekből álló lakosság mindkét irányban a nyitrai főesperes-

¹ Fekete Nagy A. : A Szepesség kialakulása (Budapest, 1934), 12. l.

² U. o. 18, 44. l.

³ Lukinich I. : A Podmaniczky-család oklevéltára, I. (Budapest, 1937) XI—XVI. l.

ség, illetőleg a nyitrai püspökség egyházi joghatóságát vitte magával.¹

Az egyházmegyék és azok főesperességeinek szélső határai a magból kiindulva a legtöbb esetben még akkor is megmutatják a magyarság terjeszkedésének az irányát, amikor arra egyéb adataink alig vannak. Bár Sáros vármegye területe, az Aba-nemzetség terjeszkedési irányának megfelelően, az egri egyházmegye joghatósága alatt állott, a vármegye északnyugati részében kialakult tarcafői főesperesség a korábbi időben mégis a szepesi prépostság alá tartozott.² Ha a Tarcafő vidéke megtelepülésének kiinduló pontját keressük, akkor megkapjuk e látszólagos ellentétnek az okát: A Tarcafő vidékének birtokosai a közös eredetű Berzeviczy- és Tarkóy-családok voltak, amelyek őseinek még 1209-ben kapott és később is gyarapított birtokai a Szepességen feküdtek.³ Sárosi birtokaikat kétségtelenül a Szepesség területéről, a szepesi prépostság egyházi joghatósága alá eső területről telepítették, amire a többi analógiák alapján, ha egyéb adataink nem is volnának, elegendő bizonyíték lenne az, hogy az újonnan benépesített területre a szepesi prépostság terjesztette ki fennhatóságát.⁴

Településtörténeti szempontból igen nagyfontosságú az ősi nemzetségi monostorok fekvésének meghatározása is. Amikor nemzetséget alkotó családaink ősi szállás- vagy adománybirtokaikból kirajzanak, közöttük még sokáig összekötő kapcsolatot alkotnak az ősi birtokok és méginkább a nemzetségi monostorok, amelyeknek még évszázadok múlva is jogrészesei maradnak. A messze szétrajzott Aba-nemzetségbeli családok még a XIV. század közepén is megtartották az ősi sári monostort és körülötte fekvő birtokokat.⁵ Az eredeti nemzetségi monostorok mellett még másodlagosak is keletkeznek, mint az Aba-nemzetség több családra oszló

¹ Az esztergomi érsekségnek és a nyitrai püspökségnek is volt a XIV. sz. elején egy-egy nyitrai főesperessége. Minthogy a főesperességek rendszerint a központ után kapták nevüket, korábban a két főesperesség minden valószínűség szerint egyet alkotott és a nyitrai püspökséghez tartozott. V. ö. Ortway T.: Magyarország egyházi földleírása, I. (1892) 19, 91. s. köv. l.

² C. Wagner: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis (Posonii et Cassoviae, 1780)*, 464—465. l.

³ Fejér: CD. (= Codex diplomaticus) III/1. 76. l. — O. L. (= Országos Levéltár) Múz. Berzeviczy-lt. 1246, 1274, 1288, 1287. stb. évek.

⁴ Fejér: CD. IV/3. 313. l. Szepesi kápt. magánlevéltára. Scrim. 11. f. l. nr. 12.

⁵ Karácsonyi J.: *A magyar nemzetségek története*, I. (Budapest, 1900) 16, 39—40. l., ld. még 345, 362. l.

somosi ágánál látjuk, amelynek későbbi osztályai során a somosi templom mint másodlagos nemzetségi monostor mindig oszthatlanul, közös birtoklásban marad.¹ A nemzetségi monostorok tehát rámutatnak a nemzetségek ősi települési területére, a terjeszkedés kiinduló pontjára és a terjeszkedés irányára, sőt a másodlagos monostorok még a későbbi korokban is végig kísérik az egyes nemzetségeknek, illetve ágaiknak szétraajzását.

Az ősi településre rámutató nemzetségi monostorok azonban nemcsak nemzetséget alkotó családainknál mutatathatók ki, hanem olyan családoknál is, amelyek nemzetséget soha nem alkottak, helyesebben nemzetségi névvel nem különböztették meg őket. A Sáros vármegyében 1251-ben feltűnő Komlói Gyármán² leszármazottai a komlói Szent Kozma és Damján tiszteletére emelt egyházat még 1364-ben is oszthatlanul hagyják³ és a Nádfői-család az ősi birtokon, Kükemezőn levő Mindszent-templomban az ősi jog és gyakorlat alapján még 1402-ben is temetkezési jogot tart fenn magának.⁴

A magyarság és az egyház terjeszkedése egy úton és egy irányban halad. Alighogy a magyarság tényleges birtokába és művelés alá vesz egy területet, azonnal megjelenik az egyház is. Terjeszkedése azonban nemcsak területi hatalmának kiterjesztésében nyilvánul meg, hanem ennek során a kulturális és telepítő munkából is kivieszi a maga részét. (Csak a Felvidékről idézve egy-két példát, az I. Géza által 1075-ben alapított garamszentbenedeki monostor birtokainak egy része a megtelepített területen kívül feküdt.⁵ Az 1224-ben apátságra emelt trencsénmegyei Szalka egyházát már ott találjuk a század elején az ekkor nagyobb arányú telepeseedésnek induló Trencsén megyében.⁶ Turóc vármegye területe alig kezd benépesedni, és IV. Béla a tatárjárás után pár évre, 1251-ben megalapítja és bő adományokkal látja el a turóci

¹ Fejér: CD. VIII/1. 165. l. - O. L. Dl. 1680, 3002. - - Andrássy-család krasznahorkai lt.-a, f. 53. nr. 6.

² M. Tud. Akadémia kéziratára. Középkori oklevelek, 1414. - - Fejér: CD. X/3. 23. l.

³ O. L. Múz. T. a. (= Törzsanyag) 1364 XI. 8.

⁴ „locum sepulture circa ecclesiam Omnium Sanctorum in possessione ipsorum originali Kykemezey vocata existentem habent et non alias habuissent et haberent de presenti“. O. L. Múz. Kapy-lt. K. f. II. nr. 11.

⁵ Mon. Strig. (= F. Knauz: Monumenta ecclesiac Strigoniensis) I. 53. l. Wenzel G.: ÁÜO. (= Árpádkori új okmánytár) XI. 21. l.

⁶ HO. (= Hazai okmánytár) VII. 4. l. - - O. L. Dl. 54. 1461. - - Fejér: CD. VI. 2. 98. l.

monostort.¹ A Szepességen legkorábbi adataink a két egyháza, az 1209-ben először említett szepesi prépostságra² és Kálmán herceg mint a Szepesség ura által 1223-ban alapított savniki apátságra vonatkoznak.³ II. András a sárosi gyepűn fekvő Komlós birtokot a szentsír keresztrendjének adományozza 1212-ben.⁴

Az újonnan nyert települési területen az egyház munkájának kettős irányú. Az ő feladata a kulturális munka fokozása, a vidék egyházi megszervezése, a hitélet erősítése és a templomok építésének előmozdítása. Azonban emellett maga is résztvesz a tényleges telepítő munkában. Az egyházaknak a határszárazon adományozott birtokok nagyrésze még műveletlen, erdős terület volt, amelyet előbb irtással kellett művelhetővé tenni, telepésekről kellett gondoskodni és falvak alapításával a terület gazdasági és kulturális képét kedvezően, hasznos módon megváltoztatni.

A telepítés hitéleti vonatkozásaiban nemcsak a világi papság, hanem a szerzetesrendek is közreműködtek. A szerzetesrendek, főleg a bencések és a ciszterciek nemcsak lelkipásztorkodással, hanem telepítéssel, majorok, falvak alapításával és földműveléssel is foglalkoztak. Az egyházak telepítő munkájának arányaira legjobban úgy világíthatunk rá, ha az alapításkor kapott birtokok számát összevetjük az egy vagy két évszázaddal későbbben birtokukban lévő falvaknak a számával.⁵

Azonban nemcsak az egyháznak a telepítés folyamán végzett tényleges munkája szolgáltat településtörténeti szempontból becses és jól értékesíthető adatokat, hanem az egyháztörténet sok aprólékos részletkérdése is. Az egyes helységek templomai, legyenek azok külsőre bármilyen egyszerűek és művészietlenek, településtörténeti szempontból igen sokoldalú vonatkozást rejtenek magukban.

Az egyes templomok történetéből a legtöbb településtörténeti vonatkozást a patrocínium rejti magában. A templomot az egyház mindig valamely szentnek, vagy szent titoknak a tiszteletére avatta, szentelte fel. A patrocínium,

¹ Hazai oklevéltár, 19. l.

² Fejér: CD. III/1. 76. l. — O. L. Múz. Berzeviczy-lt. 1246.

³ Békefi R.: A pásztói apátság története (Pécs, 1898), 32. l.

— Deáky Honor: A savniki apátság története (1937), 6—7. l.

⁴ Fejér: CD. III/1. 115. l. — Wenzel: ÁÜO. XI. 114. l. — O. L. Dl. 65, 66.

⁵ A savniki apátságot megerősítő 1260. évi oklevél még csak az apátság székhelyét említi, ezzel szemben 1294-ben már hat birtokot találunk az apátság kezén. (Deáky i. m. 12. l.)

a templom neve rendszerint az összes szentek (Mindszent) vagy a környéken tisztelt páros szentek (Fábián és Sebestyén, Kozma és Damján, Fülöp és Jakab) tisztelete alapján, vagy egyes szentek tiszteletéből keletkezett. Ezen kívül patrocíniumként szerepelnek az úgynevezett szent titkok is (Szentháromság, Szentkereszt, Szentlélek). A templom nevét rendszerint elárulja a főoltár képe, mely mindig a védőszentet vagy a szent titok kialakult ábrázolását mutatja. A patrocínium alkalmazását az egyház előírta, de a megválasztásba nem folyt be, úgyhogy az a hívők vagy a kegyuraság elhatározásától függött.¹

Így az egyes szerzetesrendek, vagy a lelkipásztorkodással foglalkozó papság révén minden vidéken már a legkorábbi időben kifejlődött bizonyos szent titkoknak vagy szenteknek a tisztelete, akiket aztán az általuk alapított egyházak védőszentjévé emeltek. A szerzetesrendek közül a salzburgi főegyházmegyével kapcsolatban lévő bencéseknel főleg a rendalapító Szent Benedek, Szent Márton, Szent Rupert és Szent Péter tisztelete virágzott. A nyitrai templomot pedig Adalramus salzburgi érsek a IX. század elején Szent Emmeramus tiszteletére szentelte fel.² A bencések telepítő munkáját, falualapításait és egyházépítéseit mindenütt végigkíséri ezeknek a szenteknek a tisztelete, mert ahol ők építettek egyházakat, ott csak ezeket az általuk tisztelt szenteket alkalmazták patrocíniumul. A patrocínium alapján tehát a bencések telepítése, annak iránya és területi határai mindenütt megállapíthatók.

A Szent Benedek rendjéből fakadó ciszterciták, noha elsősorban ugyancsak a bencések szentjeit tisztelték, patrocíniumul mégis csak a Boldogságos Szűzet alkalmazták, úgyhogy ezen a nyomon a védőszent után a ciszterciek telepítő munkája is nyomon kísérhető. Így tehetett például Schwartz Elemér Szentgotthárd keletkezésére és telepítőire vonatkozólag értékes megállapításokat: minthogy a ciszterciek rendi alkotmányuk értelmében csak Szűz Mária tiszteletére emelhetek templomokat, a Szent Gotthárd tiszteletére épült templomot ők nem alapíthatták és így a vidék megtelepítője sem lehetett a cisztercita rend.³

A patrocíniumot megállapító szabály alapján talán még arra is kétségtelen adatokat kapnánk, hogy a későbbi időben

¹ Schwartz E.: A patrocínium a helynévféjtés és telepítés-történet szolgálatában. Századok, 1933, 184—191. l.

² Pauler Gy.—Szilágyi S.: A magyar honfoglalás kútfői (Budapest 1900), 310. l.

³ Századok, 1933, 187—190. l.

kezükön feltűnő egyházas falvak közül melyeket, illetve mely egyházakat alapította a két említett rend. Hogy azonban a ciszterciáknak ez a patrocíniumul csak a Boldogságos Szűzet elismerő rendszabálya keresztülvihető volt-e minden esetben, azt még csak a további, szélesebb körben folytatott kutatások fogják eldönteni. A Kálmán herceg által 1223-ban alapított szepességi, ciszterci eredetű savniki apátság temploma ugyan Szűz Mária tiszteletére van szentelve, de a ciszterciek birtoklásában levő, az apátsághoz tartozó többi egyházak patrocíniumai között megtaláljuk a bencések és ciszterciák által tisztelt Szent Márton mellett más szenteknek és szent titkoknak a tiszteletét is.¹ Ezek a tények a felállított szabályt annál erősebben érintik, mert amikor a tatárjárás előtti időből mindössze csak egy-két helységet ismerünk a Szepességen, azt is a síkabb vidékű Hernád völgyében, nem igen tehető fel, hogy a későbbi időben birtokában feltűnő egyházas községek az apátság alapításakor már állottak volna. Minthogy az apátsághoz tartozó birtokokat az 1260. évi határjárás sem említi² és azok csak a XIII. század legutolsó évtizedében tűnnek fel legelőször, a községek megtelepítőinek a cisztercieket kell tartanunk.³

A patrocínium után a község is igen gyakran felveszi a szent nevét, mind külföldön, mind a magyarországi gyakorlatban is. A falunak temploma védőszentjéről való elnevezése Schwartz Elemér szerint oly módon és csak abban az esetben történt, ha a templom az odajáró hívők nagy részének lakóhelyétől távolabb állott. Ezt a feltevést támogatja Szent István törvénye is, mely elrendeli, hogy minden tíz falu tartozik templomot építeni. Schwartz szerint, ha a templomot abba a helységbe építették, mely arra központi fekvésénél fogva legalkalmasabb és legmegközelíthetőbb volt, akkor a templom védőszentjének a nevét nem vette fel a falu. Ha azonban a templomot nem építették a körzethez tartozó helységek egyikébe sem, hanem mindegyiktől elkülönülten, az összes körzeti falvak számára a legmegközelíthetőbb helyen, akkor a templom körül később keletkezett község felveszi a templom védőszentjének a nevét.⁴ Amikor még a helynevek egyrésze bizonyos jellegzetes tulajdonságokra vezethető vissza és a kereszténység első századaiban a templom ilyen megkülönböztetésre elég feltűnő jelleg volt,

¹ J. Hradzsky: *Additamenta ad initia capituli Scepusiensis* (Szepesváralja, 1903), 212—216. l.

² Fejér: *CD. V/3. 246. l.*—O. L. Dl. 26704.

³ Fekete Nagy i. m. 79—83. l.

⁴ Századok, 1933, 186—187. l.

a falunév keletkezése valószínűleg a legtöbb helyen a fenti módon ment végbe.

A községeknek a templom védőszentje után keletkezett neve több esetben megváltozik, amikor már a körzetébe tartozó falvaknak is megépül a maguk egyháza és közben a község is olyan újabb jelleggel gyarapszik, ami nevezetesebb, mint a régi. Így a szepességi Szentlászló helységnek hetivására bizonyára olyan jelentős volt, hogy a környékbeliek is odajártak és továbbra már nem azt mondták, hogy Szentlászlóra tartanak, hanem a csütörtöki vásárra, Csütörtök-helyre mennek.¹ Késmárknak temploma védőszentje után keletkezett Szenterszébet nevét is kiszorította a híressé vált sajtópiaca révén keletkezett Késmárk név.²

A patrocínium azonban nemcsak a kereszténység első századaiban élő és helyneveink alakulására erősen ható tényező, hanem a település változására még a későbbi korokban is rámutató jellegzetesség. Ahogy a patrocínium után keletkezett helynevet kiszorítja egy még erősebben megnyilvánuló jellegzetesség alapján kialakult név, úgy a patrocínium is kiszorítja nemcsak a még teljesen ki nem alakult és meg nem szilárdult helyneveket, hanem még azokat is, amelyeket már hosszabb időn keresztül viseltek egyes helységek. Ez a folyamat több középkori példával igazolható. A fejérmegyei Lovász-birtok neve később Szentmártonra változott.³ A szintén fejérmegyei Regen-birtok nevéhez később hozzáteszik a patrocíniumot is Regenszentandrás alakban, majd pedig lassan lekopik az eredeti név és csak a patrocínium marad meg helynév gyanánt.⁴ A győrmegyei Rába-birtokot későbbben tulajdonosa után Farkasföldének nevezik, amit azután kiszorít a patrocíniumból keletkezett Szentmihály név.⁵

A helynévváltozásnak egy másik módja már nemcsak a helynévmagyarázatot könnyíti meg, hanem ezenfelül még további, igen fontos településtörténeti adatokat is szolgáltat. A zalamegyei Páh, későbbi nevén Páhok-birtok fejlődése folyamán több részre oszlott és részei közül kettőt ettől fogva patrocíniuma után Szentandráspáh, illetve Boldogasszonypáh néven emlegetnek.⁶ A fejérmegyei Pereg két részre szakadván, egyik részét temploma neve után Szentim-

¹ Fekete Nagy i. m. 191—194. l.

² Hazai oklt. 19. l.—Fejér: CD. IV/3. 514. l.—HO. VI. 157. l.

³ Csánki D.: Magyarország történeti földrajza, II. 348. l.

⁴ U. o. 350. l.

⁵ U. o. 559. l.

⁶ U. o. 90—91. l.

rének nevezik.¹ A helynévváltozásoknak ez a módja olyképen áll elő, hogy a birtok területe több, sok esetben nem vérokon család kezére kerül és ettől kezdve egyes részei önálló községi életet élnek. Ugyancsak a patrocínium alapján keletkezett helynév a legalkalmasabb jellegzetesség arra, hogy az eredetileg egy birtokon keletkezett több település községekké történt fejlődése után az egyes részeket egymástól megkülönböztesse.

A templom patrocíniuma után keletkezett helynév alakjából sok településtörténeti vonatkozásai között a telepítés korára is helytálló következtetéseket lehet levonni. A magyar nyelv XII—XIII. századi gyakorlata megurazta nemcsak a szenteket, hanem még a szent titkokat is. A XIII. század elejéről ránkmaradt halotti beszéd egyik mondata a következőképen szól: „Es uimagguc szent Peter urot“.² A magyar nyelvgyakorlatnak ebbe az idejébe esik mindazoknak a helyneveknek a kialakulása, melyeknek a végén megtaláljuk az „úr“ szót, tehát a Szentmihályúr, Keresztúr nevű helysegeink eredete visszanyúlik még az Árpád-korba.³

A patrocínium után elnevezett helysegeink, főleg ha árpádházi szent királyaink nevéből képzett Szentkirály, Szentistván, Szentimre és Szentlászló helyneveinkre gondolunk, minden esetben csak az illető szentek kanonizációja után keletkezhetnek, de kialakulásuk legtöbbször még az illető szentek tiszteletének virágkorára esik. A szent kanonizációja után történt templomépítésre és a patrocínium után nevezett helység keletkezési korára, mint több településtörténeti vonatkozásban is jellemző példát, felhozhatjuk Késmárk kialakulási folyamatát. IV. Béla 1251-ben a szászoknak Szent Erzsébet egyháza melletti falvát a turóci monostornak adományozta.⁴ Szent Erzsébetet az egyház többet is ismer, de hogy itten csak a Thüringiába szakadt, úgynevezett magyarországi Szent Erzsébetről, II. András király lányáról lehet szó, azt későbbi adatok, melyek a késmárki templom védőszentjét Béla király és Kálmán herceg testvéreként emlegetik, eléggé bizonyítják.⁵ Az 1251-ben először említett Szenterzsébetfalva keletkezési korának megállapításához elvezetnek bennünket Szent Erzsébet életrajzi adatai. Szent Erzsébet 1231-ben halt meg és halála

¹ U. o. 342. l.

² Jakubovich E.—Pais D.: Ómagyar olvasókönyv (Pécs, 1929), 70. l.

³ Wenzel: ÁÜO. VI. 458, VII. 405, 538, X. 240. l.

⁴ Hazai oklt. 19. l.

⁵ Fejér: CD. IX/1. 638. l.

után már négy évre, 1235-ben szentté avatták.¹ A késmárki Szent Erzsébet templomnak és a Szent Erzsébet tiszteletére emelt összes templomoknak építése és a patrocínium után keletkezett helyneveknek a kialakulása tehát csak 1235 után történhetett.

Minden vidéknek, országnak megvannak a maga különösképen tisztelt szentjei. Magyarországon, magyar lakosságú vidéken például elsősorban a szent királyokat és az apostolok egy részét tisztelték feltűnően, ami a középkori keresztnevek használatában is kifejezésre jut. Ezenkívül minden szent tiszteletének megvan a maga virágkora, mely egyrészt a szenttéavatás idejére esik, vagy arra a korra, amikor a szent ereklyéit az eredeti temetkezési helyről máshova helyezik át.² Lássuk most, az egyes szentek regionalis tisztelete hogyan és mennyiben használható fel településtörténeti szempontból.

Késmárknak már fentebb említett, 1235 után épült temploma Szent Erzsébet tiszteletére volt szentelve. Honnan származhatott Szent Erzsébetnek ez a korai és feltűnő tisztelete, mely szenttéavatása után alig pár év múlva már templomépítésben is megnyilvánul? Magyarországról, ahol az apró gyermekkorában idegenbe került szentet és annak nagyszámú csodatételeit nem igen ismerhették, ily korán semmiesetre sem. Ezt a megállapítást támogatja az a tény is, hogy a tatárjáráskor elpusztult falu új telepesei nem is magyarok, hanem németek voltak. Kiindulva abból, hogy Szent Erzsébet tisztelete Magyarországon német telepen, nagyobb számú németiség által lakott vidék vásári központján jelentkezik először,³ kimondhatjuk, hogy Szent Erzsébet tiszteletét csak a német telepések hozhatták magukkal. A szent életének, működésének területét keresve, az elmondottak alapján megkapjuk Késmárk lakóinak eredetét is, mert Szent Erzsébet tiszteletét csak azok hozhatták magukkal, akik Szent Erzsébet thüringiai hazájából származtak, továbbá őt, jótéteményeit és csodatételeit ismerték, látták, vagy közvetlenül hallottak arról. Ezek után, tekintetbe véve azt a rövid időt, mely Szent Erzsébet kanonizációja és Késmárknak a tatárjárás után német lakossággal történt újratelepítése, 1235 és 1242 között eltelt, Késmárk telepeseiről megállapíthatjuk azt is, hogy nem követték a kelet felé tartó német

¹ E. Burse—Wilson: *Das Leben der heiligen Elisabeth von Thüringen.* (München, 1931.) — Pokorny E.: *A Szent Erzsébet-szerzet* (Budapest, 1935), 6—7. l.

² Schwartz, *Századok*, 1933, 187. l.

³ Fekete Nagy, i. m. 217—218. l.

kolonizáció útját, hanem közvetlenül thüringiai hazájukból, a legrövidebb úton vándoroltak a Szepességre.

A szepesmegyei Kurimján, középkori magyar nevén Szentkorin temploma Szent Quirinus mártir tiszteletére volt szentelve; innen ered a község neve is.¹ A szent tisztelete Magyarországon nem igen mutatható ki, a falu lakói különben is német telepesek voltak, tehát a szent tiszteletét is ők hozhatták magukkal őshazájukból. Szent Quirinus tisztelete tehát ismét elvezet bennünket a róla, illetve a tiszteletére emelt templomról elnevezett község telepeseinek őshazájába. A katolikus egyház mártírszentjei közül hárman is viselték a Quirinus nevet, de közülük itt természetesen csak az jöhet számításba, akit német területen is ismertek és tiszteltek. A III. Claudius császársága alatt 269-ben Rómában lefejezett Szent Quirinus ereklyéi a VIII. században a bajorországi Műnchentől délre, a tiroli határ közelében fekvő Tegernsee községbe kerültek, ahol a hamvak áthelyezésével kapcsolatban a szent tisztelete gyorsan elterjedt és megerősödött, később pedig még tovább terjedt a Németbirodalom más területére és Ausztriába is.² De Szentkorin község első feltűnési idejében, 1268-ban³ a szent tisztelete Németország egyéb vidékein még ismeretlen volt, s így a község lakóinak őshazáját Dél-Bajorországban, Tegernsee vidékén kell keresnünk. Szándékosan mondtunk őshazát, mert Szentkorin telepeseinek esetében nincsenek, mint Késmárknál, olyan körülmények, melyek alapján közvetlen bevándorlást tételezhetnénk fel, úgyhogy itt a Szepességen történt letelepedést esetleg hosszabb, kelet felé történt vándorlás előzte meg.

A szomszédos sárosmegyei Berzeviczének 1355-ben először említett temploma szintén Szent Korin tiszteletére volt szentelve.⁴ Ehhez a körülményhez azonban messzemenő településtörténeti következtetéseket nem fűzhetünk. A patrocínium rámutathat a község lakosságának eredetére, de ugyanakkor a községnek a Szepességről származó, eredetileg szintén német nemzetiségű földesuraira is. A helység szláv nevét nem tekintve, a lakosság eredetét illetőleg annál inkább tartózkodnunk kell eredmények leszűrésétől, mert földesurai a helységben laktak, sőt nevüket is onnan vették; s mivel az egyház kegyuri templom volt, a patrocíniumot is valószínűleg a földesurak választották meg.

¹ Schmauk: Supplementum Analectorum Scap. (Leutschoviae, 1889), 223. l.—Fekete Nagy, i. m. 186—187. l.

² Wetzer—Welte: Kirchenlexikon, X. 694—695. l.

³ Fekete Nagy, i. m. 186—187. l.

⁴ O. L. Műz. Berzeviczy-lt.

A patrocínium nem állandó, hanem bizonyos körülmények folytán meg is változik. Éppen ezek a körülmények használhatók fel legeredményesebben településtörténeti szempontból. A védőszent megváltozása nem történhetett önkényesen, hanem csak a szentszék hozzájárulásával. A patrocínium legtöbb esetben akkor változott meg, ha a templom leégett vagy elpusztult és azt később újból felépítették. A templomnak bárminemű pusztulása szorosan összefügg a telepítés sorsával, mert ritkán történt meg, hogy a szilárdabb építményű templom egymagában égett volna le, hanem tűzvész esetén annak áldozatul esett a falu is, akár részben, akár pedig egészen. A templom elpusztulása legtöbb esetben, mint a hódoltsági korszakban, a falu teljes elnéptelenedése esetén következett be. Az egyház lassú pusztulása következett be akkor is, ha a falu lakossága erősen megcsappant és a megmaradt rész a templom karbantartásával járó terheket szegénysége miatt viselni nem tudta. Amikor aztán a települési viszonyok kedvező alakulása esetén, mint például a hódoltság megszűnte után, pár emberöltő múlva régi alapjain felépítik a templomot, sokszor már kibővítve. a régi patrocíniumot már meg sem tudták állapítani. Ugyanez az eset következett be azoknál az eredetileg is katolikus templomoknál, melyek protestáns birtoklás után csak évtizedek múlva kerültek vissza a katolikus egyház birtokába. A templom védőszentjének megváltozása tehát sok településtörténeti változással függhet össze, rámutat a falut ért elemi csapásokra, a falu elnéptelenedésére, majd újratelepedésére, szóval olyan körülményekre, melyek a telep sorsára, fejlődésére erősen kihatnak, azt hátrányosan, vagy pedig előnyösen befolyásolják.

Településtörténeti kutatásaink során mindig figyelemmel kell kísérnünk azokat az adatokat is, melyek a templom első leírásáról vannak. Főleg birtokösszeírásaink tartalmaznak ebben a tekintetben bő anyagot. Makovica várnak és tartozékainak 1492. évi,¹ továbbá Semsey György birtokainak 1525. évi összeírásai² minden helységről megmondják, hogy van-e temploma vagy kápolnája, kőből épült-e az vagy fából, van-e temetője, tornya, s milyen anyagból. Más összeírások ezeken kívül még megnevezik a patrocíniumot is és azt is megmondják, hogy az egyház parochiális-e

¹ O. L. Dl. 3022. Hibásan és hiányosan közli Wenzel G.: A magyar mezőgazdaság története (Budapest, 1887), 260—268. l.

² Szepesi kápt. Prot. II. fol. 32.

vagy csak filiális.¹ Már pedig településtörténeti szempontból igen fontos, hogy a templom anyaegyház-e vagy leányegyház, van-e papja, mert ezekből a körülményekből fontos következtetések vonhatók le a telep nagyságára és esetleg annak vagyoni viszonyaira is. Az e téren beálló változások, amikor pl. egy filiális anyaegyházzá alakul, mind szoros összefüggésben vannak a település fejlődésével.

Ha a templom, vagy annak tornyai fából készültek, ami a Felvidék legészakibb vármegyéiben már a középkorban igen gyakori, arra kell következtetnünk, hogy a faluban az építési anyag elsősorban fa, tehát a falu házai is abból épültek. A torony nélküli templom vagy kápolna előfordulása szintén képet ad a falu nagyságáról és vagyoni helyzetéről. A tornyos templom már nagyobb településre, jobb vagyoni viszonyokra enged következtetni, a kettős torony pedig már rendszerint mezővárosi, vagy ahhoz nagyon közel álló jellegre mutat.

Az egyházak történetével és az egyes falvak egyházi hovatartozásával kapcsolatos adatok annál fontosabbak, mert sok esetben alig van más adatunk, melynek alapján a település változásait figyelemmel kísérhetnénk. Így pl. 1394-ben a sárosmegyei Monyhád birtok egyházi hovatartozása miatt keletkezett perben a bírák megállapítják, hogy a Szinyevize melletti völgyben települt falu, melynek Szent István vértanu tiszteletére emelt egyháza is volt, a gyakori áradások miatt eredeti telepét 40 év előtt elhagyva a birtok területén belül a dombosabb részekre telepedett át; ezentúl lakói a (szinye)újfalusi Szent Pál-egyházhoz jártak segítségért és oda is temetkeztek.² Ime, csupán ebből az egyetlen egyháztörténeti vonatkozású adatból településtörténeti szempontból mennyi fontos következtetés vonható le.

Adatgyűjtésünk során nemcsak a templommal kapcsolatos körülményekre kell figyelemmel lennünk, hanem az oklevelekben előforduló minden egyes papot számon kell tartanunk, mert ha a községnek papja van, nyilvánvalóan van temploma is, mégpedig parochiális egyháza, amiből viszont következtetést vonhatunk le a telep nagyságára.

A városi számadáskönyvek bejegyzései a városi kegyurasággal kapcsolatban adatokat tartalmaznak a lelkészek fizetésére és egyéb javadalmazására is.³ Ezek az adatok,

¹ O. L. Dl. 4483.; Múz. Soós-lt. 1438, 1459.: Kapy-lt. K. f. II. nr. 8.

² O. L. Múz. Szinyei Merse-lt. 1461, 1394.

³ Fejérfataky L.: Magyarországi városok régi számadáskönyvei (Budapest, 1885).

amikor ugyanazon egyháznak több lelkésze is van, rendszerint az istentiszteleti nyelv alapján különböztetik meg őket. Így pl. Eperjesen az uralkodó német nyelv mellett a magyaroknak és tótoknak már a középkor folyamán külön lelkipásztorai voltak.¹ Az újkorban Korpona két temploma közül az egyik a német, a másik pedig a tót nyelvű lakosság lelki szükségleteit látta el.² Az istentisztelet nyelve egyúttal megadja a községben uralkodó nyelveket, aminek az alapján következtetéseket vonhatunk le a lakosság nemzetiségére, vagy nemzetiségi megoszlására, sőt — pl. Korponán, ahol két nagy templom látta el a két nemzetiség lelki szükségletét és a magyaroknak csak segédlelkészük volt — a nemzetiségek arányára is.

Az egyházi anyakönyveknek egyháztörténeti vonatkozásokon túlmenő értékét már régebben is méltányolták mind településtörténeti, mind népiségtörténeti szempontból.³ Az anyakönyvek nemcsak a lakosság számadatait tartják nyilván, hanem egyúttal adatokat szolgáltatnak a családnevek elemzése révén a nemzetiségi megoszlásra, azonkívül a település minden oldalú változásaira, sőt segítségükkel több esetben még a lakosság összetételének eredőit is meghatározhatók.

A végrendeletalkotás nem egyházi célokból történik ugyan, de tekintettel arra, hogy a vagyonosabb nemesek és polgárok, főleg a középkor folyamán, legátum alakjában rendszerint megemlékeznek az egyházzal, a végrendeletek sok olyan egyháztörténeti vonatkozású adatot őriznek meg számunkra, melyek településtörténeti szempontból is értékkel bírnak. Így pl. Tarczay Tamás 1490-ben kelt végrendeletében 11 templomra és kápolnára hagy pénzt és birtokrészeket.⁴ Ebből az egyetlen adatból ugyanannyi községnek többnyire patrocíniumával megnevezett egyházára kapunk adatokat.

Az egyháztörténet által a településtörténetnek nyújtott segítség során szólunk kell még a dézsmajegyzékekről és azoknak településtörténeti értékéről is. A dézsmajegyzékek a lakosság, illetve a családfők számának a megállapítására rendszerint sokkal bővebb adatokat nyújtanak, mint akár az

¹ Iványi B.: Eperjes levéltára (Szeged, 1932), 305, 324, 380, 462. l. — U. az: Eperjes magyarsága (1936), 16—17. l. A többi felvidéki városok nemzetiségi lelkészeire v. ö. Pro Hungaria Superiore (1919), 46, 64, 79—80. l.

² Korpona város lt.-a. Számadáskönyvek.

³ A. Helbok: Aufbau einer deutschen Landesgeschichte (Dresden, 1925), 13—14. l.

⁴ O. L. Múz. Berzeviczy-It. 1493.

egykorú dicalis összeírások, akár pedig az urbáriumok legnagyobb része. Míg a dicalisok többnyire csak a jobbágytelekkel bíró családfokeket veszik fel az összeírásba rendszerint telkenként, addig a gabona-, bor-, juh-, méh- stb. dézsma-jegyzékek azokat is felsorolják, akik nem szántanak, jobbágytelek után nem fizetnek, továbbá a kereszténypénzt fizető zsellérlakosságot is.¹ A lakosság számaránya és annak változásai rámutatnak a településben beálló változásokra, a jegyzékekben szereplő családnevek nyelvi alakja pedig fontos adatokat szolgált a lakosság nemzetiségének, illetőleg nemzetiségi megoszlásának megállapításához is.

A dézsmajegyzékek hiánya viszont negatív adataival ad értékes segítséget még további településtörténeti megállapításokhoz. Még a középkorban alkotott törvényeink szerint a rácok, rutének és oláhok, valamint gyakorlat alapján a vlachok a dézsma alól teljes vagy részleges mentességet élveztek.² Amikor tehát tudjuk, hogy valamely falu, vagy esetleg nagyobb terület lakott állapotban van és a dézsma-jegyzékekben mégsem szerepelnek a községek, határozottan megállapíthatjuk, hogy a lakosság a dézsmát nem fizető elemek közé tartozik, amiből a falvak lakosságának nemzeti-ségére is következtethetünk.

Az egyháztörténet, annak itt minden vonatkozásban ki nem merített részletkérdései, az egyes rendek, egyházak története, a templomokra vonatkozó legkülönbözőbb adatok, amint elmondottuk és adatokkal is megvilágítottuk, mind szoros összefüggésben vannak a településtörténettel. Az egyháztörténet tehát, tekintettel arra a nagy segítségre, melyet a településtörténetnek nyújt, feltétlenül a településtörténet segédtudományai közé sorozandó és itt a rangsorban az eddiginél előkelőbb helyet kell számára biztosítanunk.

Fekete Nagy Antal.

¹ A dézsma- és dicajegyzékek egymáshoz való viszonyára v. ö. Szabó I.: Ugocea megye (Budapest, 1937), 140—143. l.

² 1495. évi 45. tc., 1529. évi 29. tc.

A római világ nagy válságának szemléletéhez.

(Állásfoglalás H. M. D. Parker új művével¹ szemben.)

Az utolsó években jelentős haladást ért el a római császárkor történelmének kutatása. Az a nagyszámú résztudomány, amely e korszakkal foglalkozik, egyre szorosabban és szorosabban fonódik össze egymással és ezáltal egyre nagyobb stílusban rajzolódnak ki egy új, átfogó szemlélet körvonalai, amelynek jelentősége és színvonala messze maga mögött fogja hagyni a múlt század ragyogó teljesítményeit. Emellett Nyugat-Európában a művelt nagyközönség érdeklődése is meglepően nagy az impérium története iránt. Tanúsítják ezt mindenekelőtt azok a népszerű sorozatos művek, amelyek — más, tisztán tudományos sorozatok mellett — szinte túlságosan is elszaporodtak Franciaországban és virágzanak Angliában is. De Nyugat-Európáról szólva sem szabad megfeledkeznünk a római história öntudatos ápolásáról és propagálásáról Itáliában, s arról sem, hogy a német tudomány a mai római-ellenes áramlatok ellenére is nagyszerű új termést érlel.

Nehéz volna lemérni, hogy a nagy nyugati nemzetek közül melyiké a legnagyobb érdem e fellendülésben, hiszen — úgy, mint az atletikai versenyágakban — hol itt, hol amott tűnik fel egy-egy új tehetség, születik meg egy addig meg sem közelített csúcsteljesítmény. De ha, úgy mint a testi ügyesség versenyében, valami nagy vándordíjat alapítanának a római történészek számára, mely évente a legkiválóbbnak bizonyult nemzeti reprezentánsok őrizetébe vándorolna, akkor az angol kutatók ma nagyobb reményekkel pályázhatnának a nemzetek e nagy díjára, mint előbb. A széles perspektíva és a sallang nélküli, kristálytisztá előadási mód régi erényei a mindig józan és magas erkölcsi színvonalon ítélő angol historikusoknak; a forráshasználat elmélyítésében és a modern irodalom maradék nélküli értékesítésében azonban a mai generáció maga mögött hagyja tiszteletreméltó elődeit.

A már említett új népszerű sorozatok között egyik legügye-
sebb a Cary szerkesztésében megjelenő hétkötetes Methuen-féle görög-római történelem, melynek befejező részét ismertetjük ez-

¹ H. M. D. Parker: A History of the Roman World from A. D. 138 to 337. (Methuen's History of the Greek and Roman World, VII. London, 1935.) 8°. 402 l., 4 térkép.

úttal. Kétségtelen, hogy Parkernek nehezebb feladat jutott, mint a Methuen's History bármelyik más munkatársának. Tudott dolog, hogy a birodalom harmadik századi rettenetes megrázkódtatása a forrásanyag megcsappanásában és elromlásában is nyilvánkozik; valamint az is, hogy az innen credő rendkívüli nehézségek miatt a mai napig sincs még kielégítő és a kutatás mai színvonalán álló összefoglalásunk e korszakról. Kitűnően meg van már világítva a korai császárkor, pompás áttekintéseink vannak már a későrómai fejlődésről és Bizánc első századairól is, de a principátus feldolgozói az elején abbahagyják, a dominátus szintézisei pedig a végén érintik csak annak a súlyos másfélszáz évnek történetét, amely az Antoninusoktól a *pons Milvius* mellett megvívott sorsdöntő csatáig terjedt.

De ha nem is született még meg ennek a válságos kornak új alapvetése, az utolsó évtizedekben igen sok jelentős részletmunka látott már napvilágot, melyek nemcsak új nyersanyagot, de kicsiszolt tömböket és emelkedő falazatot szolgáltatnak már a jövő átfogó boltívének. Parker, aki eddig 1—2 hadtörténelmi cikken kívül nem vett részt ebben a speciális előkészítő munkában, széleskörű olvasottsággal készült feladatának elvégzésére. Klasszikusan egyszerű, tömörsége mellett is kifejező stílusa nemcsak élvezetes, de egyúttal az objektivitásra való törekvés és a nagy önfegyelmel való forráshasználat bizonyossága is. Könyvének tagolása igen világos, és amellet a legszükségesebb forráscitátumok és irodalmi utalások is megvannak benne, úgy, hogy a szakember is szívesen kezébe fogja venni első tájékozódásra valamely idevágó kérdésben; így valóban hézagot pótol e kötet, amíg egy nagyobb és bővebb történelmi áttekintésünk nem lesz. De fő célja kétségtelenül az volt e műnek, hogy a „general reader“ számára megbízható és közérthető módon felsorakoztassa a leglényegesebb tudnivalókat a Kr.u. második és harmadik századról. Ez teljesen sikerült is és amikor a továbbiakban apró hiányokra fogunk rámutatni és eltérő alapfelfogásunkat igyekezzük körvonalazni, akkor ezzel semmi módon sem Parker könyvének hitelét óhajtjuk megingatni, hanem a jövő kutatása előtt szeretnénk egyengetni ezzel is az utat.

Nézzük először Parker művének általános jellegét. Ő e korszak történelmét az egyes császárok sorrendjében adja, úgy, mint az általában szokás és igyekszik emellet arra is, hogy az események felsorolása mellett az állapotokat is vázolja az élet különböző területein. Ez az ábrázolási mód azonban erre a korszakra nem alkalmazható sikerrel. Ha a történész teszem azt Augustus korát e egyszerű, messze kiemelkedő egyéniség személyes historiáján és tettein keresztül szemlélteti, az igen indokolt: hiszen korának minden konstruktív ideája benne, mint valami gyűjtölencsében egyesült, úgy, amint az ellenkező tendenciák közvetlenül előtte Julius Caesar hatalmas individuumában nyertek plasztikus kifejezést. Utánuk még egész sor kiváló férfi került a kormányra, de ezek uralmát már nem lehet mereven különválasztani elődeik s utódaik korszakától és Hadrianus után — szóval

éppen akkor, amikor e könyv előadása megkezdődik — a valódi egyéniségek kora lejárt. Az ekkor következő császárok nem tudják oly erővel rányomni országglásuk idejére bélyegüket, hogy nevükkel kelljen, vagy lehessen az illető periódust megjelölni, inkább kollektíve jellemző a kormányzásuk, mint pl. az Antoninusok kora együtt, a Severusoké szintén, ugyancsak összességében jellemző az illyricumi katonák kemény uralma'is. S a közös arculatú hosszabb korszakok sem egyedül kiemelkedő szirtek, hanem egymáshoz símuló lépcsők az idők haladásában. De egyáltalában: nem az egyéni teljesítmény, hanem az átlagos felszín jellemző e korra: sablont keres a portré, a finoman cizelált ezüstedények helyébe a vörösre égetett sigillata-edények óriási arányban sokszorosított s mindenütt meglevő egységes tömegének unalmas reliefjei lépnek; a retorikának iskolában elsajátított szóvirágai uralják a finomabb társalgást s az irodalmat egyéni gondolatok helyett stb.

Még nagyobb baj az, hogy az egyes uralkodók szerinti szét-darabolás teljesen elhomályosítja a *fejlődés* távlatait, amelyek sohasem lehetnek oly lényegesek, mint éppen ekkor, az antik világ összetörésének s a középkor megszületésének idején. Annál is inkább, mert a nagy törés szinte teljesen észrevétlenül közeledett. A kormányzat pl. gazdaságilag tisztán a normális viszonyokra rendezkedett be — amint Parker (39. l.) helyesen rámutat —, megelégedve azzal, hogy a rendes bevételek az államháztartás szükségleteit fedezzék s nem gyűjtött tartaléktőkét. Ugyanez a mit sem sejtő biztonságérzés okozta, hogy a határvédő seregek vékony gyűrűje mellett nincsen a belterületeken megfelelő tartalékhadserég, mely nagyobb megrázkódtatásokat kivédhetett volna. Az antik műveltség látóköre egyáltalában annyira a birodalom területére volt korlátozva, annyira csak ebben látta a világ kerekését, hogy a létét veszélyeztető néplökések eshetőségei teljesen rejtve maradtak előle, s nem is álmodott arról pl. Marcus császár, vagy akár Diocletianus, hogy a római állam aranykészlete India felé s méginkább Skandináviába fog kiáramlani nem is olyan hosszú idő alatt. De nem vették észre azokat a belső tényezőket sem, amelyek a római ipart, kereskedelmet s mezőgazdaságot fenyegették. A válság olyan lappangva indul meg, olyan halk előjelekben lép először napvilágra az Antoninusok alatt, hogy csak a hosszú vonalak fejlődéstörténeti grafikonjának megszerkesztése ébreszthet annak tudatára, hogy mily veszélyeket rejtettek méhükben az első ártatlan báránnyelők, vagy hogy mily évszázados gyökerei vannak a késői császárság struktúrájának. Csak így, a hosszú vonalban látszik meg, hogy pl. a harmadik század nagy változásait elsősorban is nem egyes imperatorok „reform“-jai hozták, hanem hosszú ideig működő külső vagy belső hatások, nyomás stb. érlelte meg őket; csak így tűnhet ki, hogy a katonaság előtérbenyomulása, az egész élet militarizálódása nem rossz császárok hibás intézkedéseiből és felfogásaiból fakadt, hanem a fegyveres erő és a tömegek fölényes potenciájának elemi szükségességgel érvényesülő felülkerekedése volt;

csak a „hosszszmetzet“ perspektívái vezetnek rá, hogy a világ-krisis okaival nem elég Severusig visszanyúlni és hogy nem közvetlenül felmerült csapások okozták, hanem legfeljebb csak ki-pattantották ezt egyik pillanatról a másikra stb., stb. Másrészt viszont, ha e hosszú vonalakat a különböző területeken már meghúztuk, nem lesz nehéz megmondani, hogy az egyes részsímek mit végeztek s mit értek: hogy a fejlődés melyik irányvonalát segítették elő, hogy egyszerűen úsztak-e az árral, vagy új koncepciót igyekeztek-e megvalósítani, stb..

Ez a szemlélet néhány évtizeddel ezelőtt még nem érett meg annyira, hogy az akkori szintetikus munkák megvalósíthatták volna, de ma már annyira haladt az egyes részterületeken a kutatás, hogy ennek nincsen komolyabb akadálya. Megkísérlem ezt néhány példával illusztrálni.

Tekintsük először a gazdasági hanyatlást. Az ezüstpénz nemesfémtartalmának hajszálfinom csökkenése már Antoninus Pius alatt első pillantásra is észrevehetővé vált s Commodus alatt lényegesen fokozódva Severustól fogva egyre gyorsul. A harmadik században foganatosított császári intézkedések tehát csak egy régi baj gyógyításával kísérleteznek, egyre inkább az infláció felé terelődve, — önálló cselekvési szabadságukat azonban mind a pénz javítása, mind rontása terén kétségbe kell vonnunk. Azt, hogy a collegiumokból hogyan váltak kényszerberendezések, vagy hogy miképpen váltak az önkéntes adományok kényszerű adókká, hogy a későrómai kasztrendszer hogyan alakult ki, csak akkor fogjuk megérteni, ha nyomon követjük az állam első, esetenkénti beavatkozásait az egyesületek és közületek ügyeibe és látjuk, hogy amikor egyre rövidebbre fogják a gyeplőket, az csak ellensúlyozása akar lenni az egyre súlyosbodó bajoknak. Nem alkalmi intézkedések, hanem szerves és kényszerű folyamat eredménye volt, hogy a szenátori funkció üres címé zsugorodott,¹ vagy hogy a lovagrend először felvirágzott a szenátus kárára, azután amazzal együtt eltűnt a süllyesztőben.²

A császárállam átalakulását az első polgár kormányzásából a korlátlan uralkodó élet s halál feletti rendelkezése felé nem zsarnoki hajlamú császárok önkénye vitte — ha ily autokraták elősegítették is e folyamatot —, hanem olyan erők hosszú és felszín alatti működése idézte elő, amelyeket Julius Caesartól kezdve követhetünk nyomon.³ Mióta E. Kornemann megírta „Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum“ című művét (1930), azóta azt is tudjuk, hogy a császári személy meg-

¹ V. ö. megjegyzéseimet: Röm. Mitt. 50. 1935, 12. s köv. 1.; továbbá: L. Homo, Rev. Hist. 137. 1921, 161. s köv. 1., 138. 1921, 1. s köv. 1.; P. Lambrechts: La composition du sénat romain de Sept. Sev. jusqu'au Dioclétien (Diss. Pann. 1. sér. 8. 1937) 93. s köv. 1.

² A. Stein: Der röm. Ritterstand (1927), passim.; C. W. Keyes: The Rise of the Equites in the third Century (1917), passim.; P. Lambrechts i. m. 96. l.

³ Röm. Mitt. 50. 1935, 68. s köv. 1.

kettőződése és a birodalom kettéválása is Augustus óta megindult hosszú processzus eredménye. (E jelentős meglátásra nem eszmélt rá a kutatás; a kritika által támadott „kettős principátus“ elmélete inkább a pompás eredménynek helytelen céger alá való állítása, amit egyszerű címváltoztatással kiküszöbölhetett volna a tudós szerző: nem „Doppelprinzipat“, hanem „Die Rolle des Zweiten in der Kaiserherrschaft“ az, ami valóban kiütözik s amit tényleg Augustus ragaszkodása a köztársasági főhivatal kettősségéhez szült. Ezzel ugyanis oly kiegészítő funkcióra adott alkalmat, amelyre mind nagyobb szükség lett az idők folyamán s amelynek megérésére nemcsak a trónra emelt „második“, hanem a kivételes hatalmú kormányzók szerepe is rávilágít; Priscus, Philippus nagybátyja pl. expressis verbis *rector Orientis* volt már.)

Kevésé függött az uralkodók elhatározásától az a nagy fordulat is, amely a hadászat terén végbe ment. A legiók legénységének teljes kicserélődése olyan emberanyaggal, amely addig nemzeti fegyverzetben és ennek megfelelő taktika alkalmazásával küzdött az úgynevezett „segédsapatok“-ban, ez utóbbiak sajátos haremodorára terelte a súlypontot s mivel szükségessé vált a helyben küzdő gyalogság helyett gyorsan mozgó lovas-tömegekkel rendelkezni, a szír és arab lovasíjászok, a dalmata lovasság nyomult előtérbe. Másfelől az állandó ellenfelekkel való surlódás éppen úgy ezek fegyverzetének és haditechnikájának átvételére kényszerítette a birodalmat, mint ahogy ma egymás hadititkait másolják a fegyverkezésben versengő hatalmak. Ez volt az oka, hogy már Caracalla alatt germán típusú formációk lépnek fel¹ és nemsokára megjelennek a pikkelypáncéllal fedett nehéz lovas ezredek is perzsa mintára.² Nem akarjuk letagadni, hogy Philippus nagy lépést tett előre a második stratégiai vonal megalkotásával,³ Gallienus a központi lovassereg megteremtésével, hogy utánuk az illyricumi császárok egyre jobban átgyúrták a sereg szervezetét, — de mind csak a már megérett helyzetek szükségyszerű konzekvenciáinak levonásával tettek szolgálatokat Rómának. Teljesítményüket értékelni csak az általános fejlődés ismeretével tudjuk tehát.

A mélyben történt, lassú penetráció után került csak felszínre a szóban forgó periódus egyik legfontosabb eredménye is: a Kelet romanizálódása. A Duna völgyéből indul a II. sz.-ban a latin nyelv előretörésének egy hatalmas hulláma az Oriens felé — a kormányzat közreműködése nélkül, sőt egyenesen ez ellen is⁴ — és ha a Fekete-tengernél meg is állt a latin nyelvterület expanziója, a római szellem tovább hatolt. Gondoljunk csak arra, hogy

¹ Germania, 19. 1935, 324. s köv. l.

² Erről a szalonikii Galerius-ív publikációjában szólnunk bővebben.

³ A gót mozgalom és Dácia feladása (kny. az Egyet. Phil. Közl. 1929/30. évf.-ből), 40. l.

⁴ Ld. Cambridge Ancient History XI. (1936), 550. l. és Századok, 1936. kny. 40. s köv. l.

a II. sz. első felének görög írói mily messze állanak Rómától: a prusai Dio, Plutarchos, Lukianos, Aelius Aristeides stb. tiszteletlenül vagy közömbösen, mély megalázkodással vagy pök-hendi lenézéssel, de mindig idegennek érzik magukat hódítóikkal szemben, míg a következő században Cassius Dio és Herodianus már inkább görögül beszélő rómaiak, annyira átjárta őket a birodalom szelleme. Nem kétséges, hogy ebben a dunai tartományoknak előkelő szerepük volt. Ha például az Euphrates mentén, Dura-ban egy katonai kalendáriumban a Rosalia signorum ünne-pét találjuk meg, úgy ez kétségkívül nem a római halotti ünnep — ilyen a hadijelek kultuszával kapcsolatban el sem képzelhető —, hanem a Balkán máig élő tavaszi örömnünnepe. És bizonyos az is, hogy Augustus elvével szemben a dunai császárok nem is akarták görögnek meghagyni az Oriens-t. Nehezen tudjuk ugyan meg-fogni, hogy a latin hivatalos nyelvet mikor vezették itt be,¹ de például az új állami pénzverdek latin nyelvű feliratai a III. sz. közepétől kezdve teljesen kiszorítják a városok görög nyelvű autonóm vereteit.² Mindenesetre régi előzményei voltak annak a lehetőségnek, hogy Konstantinus a birodalom görög felében kereshetett „Új Róma“-t magának a halványuló régi helyett. — Nagyon tanulságos szempontunkból, mert személyek fölötti, a megfelelő fordított áramlat is, amelynek keretében olyan régi hatások érnek meg, amelyek a Scipiók és Caesar között ojtódtak be a római tudatba. A hellenizmus gondolatvilágának átütésére gondolok, amely talán az abszolút monarchia megfogalmazásában és külső megjelenésében érzékelhető a legtisztábban,³ meg a val-lások összeolvadásának nagyszabású folyamatában, mely Cümont, Reitzenstein és mások életműve nyomán oly világosan áll előttünk.

A hosszmeteszben való szemlélet a történeti fejlődés grafi-konját különös tisztasággal tárja elénk a művészeti jelenségek tükrében. Szerzőnk tévesen állítja (50. s. köv. l.), hogy a II. sz. közepe felé itt nem jelentkezik ugyanaz a dekadencia, mint az irodalomban. Ami ekkor még nívós, az csak a fejlett technika, mely azonban önálló koncepció nélkül alkotni nem tud, — erre még visszatérünk. És az Antoninusok alatt már kiütözik a későrómai művészet formaadása, amit oly szépen ábrázolt G. Rodenwaldt⁴, akinek és tanítványainak kutatásaiból⁵ a harmadik

¹ Az utolsó összefoglalás, H. Zilliacus: Zum Kampf der Welt-sprachen im oströmischen Reich (1935), a gyökereikig nem nyúl. V. ö. F. Dölger, Byz. Zeitschr. 36. 1936, 109. s köv. l.

² Nem helyes tehát, ha W. Kubitschek, Monatsblatt. d. Numis-matischen Ges. in Wien 6. 1903, 31. s köv. l. „Rückgang des Lateinischen im Osten d. röm. Reiches“-ről beszél.

³ V. ö. Hermes, 65. 1930, 369. s köv. l. Röm. Mitt. 50. 1935, 1. s köv. l.

⁴ G. Rodenwaldt: Über den Stilwandel in der antoninischen Kunst. (Abh. der Preussischen Akademie 1935, phil.-hist. Kl. Nr. 3.) V. ö. még Jahrb. d. D. Arch. Inst. 51. 1936, 82. s köv. l.

⁵ M. Wegner, Jahrb. d. D. Arch. Inst. 46. 1931, 61. s köv. l.; H. v. Schoenebeck, Röm. Mitt. 51. 1936, 238. s köv. l.

század nagy törésének művészeti aspektusai is kirajzolódnak. — De alkalmas a művészettörténet arra is, hogy a történelmi fejlődés háttérében álló nagy immanens erőket és törvényszerűségeket megmutassa; e téren a G. Kaschnitz v. Weinberg által üzött „Strukturforschung“ hivatott nagy eredményekre.

Az egyes életterületek fejlődése áttekintésének egyik legértékesebb eredménye a közös vonások s ezáltal az általános érvényű jelenségek kiütközése, mégpedig úgy, hogy az egyes ágakon belül a belső fejlődés mindig megmutatja a saját csirákat és szerves okokat s ennek dacára a nyert görbe teljesen szinkronisztikusan mozog, tolódik a többi életterület életgörbéinek hajlásával. Ez a magasabb hatalom által megszabott párhuzamos-ság az, amiből az istenség működése a historikus előtt kidomborodik.

Az átfogó és mindenütt kiütköző tünetek közt korszakunkra talán a legjellemzőbb a forma győzelme a tartalom, a típus győzelme az egyén felett, a technikai sokszorosítás érvényesülése az önálló műalkotással szemben. Ez a saját korunk problémája is lévén, nem árt egy pillanatra állva maradni mellette.

A technikai vívmányok alapja magában véve éppen olyan sajátos értékű felfedezés vagy formaadás, mint bármely más alkotás és útja csak azáltal válik el utóbbiaktól, hogy másolásra alkalmas és amikor a beálló sokszorosítás révén gyorsan elterjed, egyúttal elveszti sajátlagos értékét is. És amilyen világos, hogy a tömegekhez való elérése által az ilyen találmány az emberiség javát szolgálja, oly kétségtelen az is, hogy jelentősége tisztán a közvetítésben és továbbterjesztésben van, s hogy a reprodukció automatikusan jleszállítja színvonalát. Jobban érthető ez, ha példákkal szolgálunk.

Augustus tudatosan és nagy művészettel kerülte el azt, hogy a monarchikusan kormányzott államnak merev kereteket szabjon. Uralmának irányelve tehát az volt, hogy az intézkedéseket az adott helyzetből folyó összes körülmények figyelembevételével esetről-esetre tegye meg. Ez a teljesen egy egyetlen nagy vezető egyéniség átütő képességeire szabott rendszer egészen attól teszi függővé az állam sorsát, hogy a mindenkori régens az adódó helyzetekben le tudja-e vonni a szükséges következtetéseket. Igaz, hogy a tapasztalat és a *mos maiorum*hoz való ragaszkodás a joggyakorlat terén itt is kötöttségeket hozott, de a hangsúly mégis a döntés egyéni ízü váltakozásán van. Ezzel szemben a fejlődés egy olyan keret megalkotása felé irányult, amely az esetlegességek lehető legteljesebb kiküszöbölésével az állandóságot igyekezett elérni, merev formaadás kényszere segítségével. Ez a kormányforma, amelyre — hellenisztikus előzmények mintája szerint — Julius Caesar elgondolásai adták meg a kiindulást; de hiába körvonalazta meg ily igazi lángész e szisztémát, a sablon uralma miatt éppen a teremtő erő bélyegének, a szellemnek kellett háttérbe szorulni a mechanizált államgéppezet kezelőinél.

Lássunk egy más példát. Amíg a császárkor portré-szobrászainak az volt a feladatuk, hogy hellenisztikus iskolázottságuk eszközeivel az *egyént* örökítsék meg alkotásukban, addig nem volt meg a lehetőség arra, hogy a nagy művelődési centrumokból szétterjedhessen a nyersebb civilizációjú provinciákba is a portréművészet akkori szintje s e távoli vidékek sajátjává is válhasson. De amikor a második században az arcot nem szokták már minden részletében megmintázni, csak síma tömegként jelezték, hogy a minél ziláltabban göndörödő hajcsigákkal minél hatásosabb legyen az ellentéte, akkor már könnyebb volt ezt elsajátítani s amikor a harmadik században már csak az általános koponyaforma szkematikus visszaadására zsugorodott össze a szobrászi feladat, a durván hangsúlyozott vonású sablonportrét már mindenütt tudták utánozni, — akárcsak a mai primitíveskedőknek a multtal szakító, de szegényesen egyforma műveit. A szélességben való terjedéssel tehát olyanféleképpen csökkent a művészi érték, mint ahogy egy akármily bővizű forrás vízmennyisége is elfogy, ha mély meder helyett nagy lapályon kell szétömlenie. Még világosabb ugyanez a toreutikában: amíg a rendkívül változatos hellenisztikus fémművesség módjára olyan plasztikus kompozíciókkal díszítik a fémedényeket Itáliában, amelyeknek magas reliefjei miatt öntőmintájuk minden egyes darab előállításánál tönkrement, addig művészi színvonaluk igen nagy; de amikor az agyagművesség próbálja meg Augustus korában, hogy a drága ezüstserlegeket olcsó holmival pótolja, akkor már egyetlen generáció elég arra, hogy az arezzói edények pompás domborműveiből a gyári termelés útján teljesen művészietlen tömegcikk váljon, holott szociális szempontból áldás volt a tartós és praktikus sigillata-evőkészlet a szegényebb és műveletlenebb tömegek számára, amelyeknek eladdig ilyen jó evő-ívő edényük nem volt.

Szóval az egyén és tömeg kölcsönös relációinak örök problémájához értünk, amely tényezők közül az első az organikus, a második a mechanikus erőforrásokra támaszkodik az életben. Hogy e kétféle energia megfigyelése és különválasztása valóban a legnagyobb mozgatóerők felismerését jelenti a történelmi életben, azt a gondviselés mutatta meg, amelynek akaratából ugyanazok a földi anyagok, elemek más-más arányban vegyülnek akkor, ha szerves és ha szerves vegyületekké kell alakulniuk. És ez a szétválasztás nem ködös teóriák gyártására való, hanem éppen azt teszi megfoghatóvá, ami a valóságban történt. Meg fogjuk ezáltal érteni pl., hogy miként torpanhatott meg a kulturális virágzás az Antoninusok alatt és süllyedhetett rohamosan azóta, míg ugyanakkor a gépies civilizáció rohamosan halad előre. Az építészet technikai alkotásai egyre merészebben és biztosabban ölelik át a tért, Caracalla és Diocletianus termáinak nagyszabású térhatásán át a Hagia Sophia kupolarendszeréig egyre csak emelkedve, de a beléjük hurcolt régi műalkotások és a hanyatló új dekoráció egyformán hirdetik a beállott lelki szegénységet. A katonai technika sohasem volt olyan magas

fokon, mint amikor I. Valentinianus sokszoros erődvonallal, nagyszabású stratégiai rendezéssel kínai falat vont a határokon; de a betonlapra állított hatalmas falakat raffinált árokrendszerükkel és szellemes védőberendezéseikkel együtt nemcsak hogy áttörte a népvándorlás — régen is sokszor előtötték már a barbárok a dunai vagy rajnai provinciákat —, de el is söpörte nagyrészt. Másfelől viszont hiába illant el az alkotó ész és a történeti műveltség, hiába vesztette erejét a római kormányzati bölcsesség ezeréves tradíciója, a finoman differenciálódott és vaslogikával felépített mechanizált államgépezet alkalmas volt arra, hogy Bizáncban még ezer évig tartani tudja a birodalom kereteit.

A társadalomtörténet terén az itálikus centrum süllyedése és a tartományok emelkedése jelzi azt a kettős folyamatot, amelyet az imént más távlatokban láttunk; mióta Rostovtzeff nagy áttekintése megjelent,¹ nem nehéz ezt követni egészen az egy síkba préselt későrómai társadalmi rendszerig, amely felett végtelen magasságban trónolt a császár, nem is ember, hanem az isteni hatalom inkarnációja már. Az egész életet egy nevezőre hozták már ekkor s e nevező az imperator lett. Már 200 körül Kr. u. a császár képében ábrázolják Krisztust Rómában² és császári trónterem fényét öltik a bazilikák Konstantinus óta magukra, stb. W. Weber „Die Vereinheitlichung der religiösen Welt“ c. jelentős értekezésében³ nemcsak azt világította meg, hogy miként forrott ki évszázadok kohójában a vallások kusza tömegének egységesülése, hanem azt is, hogy e fenomen hogyan fonódott össze az élet egyéb oldalaival is. E nagy szimplifikálás veszélyei is jól követhetők: egyháros guzlán nem lehet Bethoven szimfóniáit eljátszatni.⁴

Sok olyan hosszmetzeti távlata van még e korszak történeti alakulásának, amelyek nélkül ennek képét elképzelni sem lehet. Egyik legjellegzetesebbje ezeknek az erőcentrum nagy tolódása Rómától a határok felé,⁵ amely tény a szenátus összetételének változásán tükröződik eleinte legmarkánsabban politikailag, de amikor e testület elveszti jelentőségét, az új erőforrásokat a lovagrend tagjainak származása mutatja meg és ezután a germánok emelkedése Konstantinus óta a római hierarchiában. Jeleztem már másutt,⁶ hogy az erőcentrum nemcsak a határok felé tolódik, hanem át is lépi a IV. sz.-ban azokat és még messze a népvándorlás

¹ M. Rostovtzeff: Gesellschaft und Wirtschaft im röm. Kaiserreiche (1930).

² Erről a S. Sebastiano katakombáiban kiasott *cella memoriae* és a Praetextatus-katakomba falképei nyomán hamarosan írni fogok másutt.

³ Probleme der Spätantike (1930), 67. s köv. l.

⁴ Azok szíves figyelmébe, akik a későrómai művészetben nem hanyatlást, hanem csak „mást“ akarnak látni, mint a klasszikum.

⁵ V. ö. 25 Jahre Röm.—Germ. Komm. (1929) 11. s köv. l.

⁶ Germania 21. 1937, 100. l.

áttörése előtt a szabad germánokhoz helyeződik át mindinkább, előre is megpecsételve a Nyugat sorsát. Összefügg e perspektíva Róma és a határmenti barbárság viszonyának kérdéseivel, amelyeknek helyes beállítását csakis a történeti hosszmetesz szemlélete által nyerte el E. Kornemann.¹

A példákbl elég már; csak hangsúlyozni kívánom még, hogy az egyes uralkodók teljesítményének bírálata csakis úgy eszközölhető, ha a hosszmetesz grafikonján tudjuk keresztmetesztként tekinteni működésüket.

Térjünk most a részletekre.

Rendkívül nehéz probléma a jegyzetelés kérdése minden olyan műnél, amely nemcsak a specialistáknak szól, vagy ha a szakemberek számára íródott is, az előadás zavartalan menetét kell féltetni a megjegyzések és citátumok bénító tömegétől. Világos az is, hogy egy évszázados multra visszatekintő tudománynál, mint amilyen a miénk, sok az elavult könyv és cikk, amelyek felsorolását senki sem kívánhatja s így a selejtezés *ab ovo* szükséges a jegyzetek összeállításánál. De vajjon jogosan várhatja-e valaki azt, hogy az utána következők tekintetbe vegyék kutatásait, ha ő maga elmelőzi elődei említését? És vajjon szabad-e olyan forrásadatok összeállítását minden további nélkül odavetni, amelyeket mások igen sok fáradsággal és körültekintéssel hordottak össze? Meggyőződésem szerint nem. L. Homo korai császárkora (Le Haut-Empire, 1933) szövegét így fogalmazta meg, hogy minden fejezet előtt részletes bibliográfia van, viszont a szöveg alatt csak az antik források és — a saját dolgozatai vannak idézve. Vajjon ki tudja így megállapítani, hogy mi a szerző sajátja s mit vesz elődeitől? Szerény meggyőződésem szerint a jegyzetek egyik legfőbb hivatása az, hogy rögtön látható legyen a szakember számára, mily antik s mily modern adatok nyomán íródott minden egyes mondat. Aki a lap alján nem közölheti az egész kritikai apparátust, annak módjában áll pótkötetben összeállítani ezt sorszámok szerint, úgy, mint Seeck Otto tette „Geschichte des Untergangs der antiken Welt“ c. nagy művében. A laikus közönségnek meg sem kell vennie a pótköteteket, — amelyek például olyan remekműnél sem ártottak volna, mint Mommsen „Römische Geschichte“-je.

Az ilyen elvi meg gondolásoknak természetesen a könyvkiadók a legnagyobb ellenségei, akik a könnyebb fajsúlyú olvasóközönséget nem akarják a kritikai apparátussal elijeszteni a vásárlástól; sajnos, többnyire az ő szavuk dönt. Ezekből a jó uraktól semmi esetre sem lehet többet elvárni, mint amennyi teret Parkernek engedélyeztek a jegyzeteket tartalmazó függelékre; de a tudományos szempont még többet kívánt volna, amire csak néhány példát szeretnék felhozni.

Hiányzik teljesen E. Kornemann kitűnő² „Kaiserzeit“-je 3. kiadásának még az említése is. Nem tehet viszont arról a szerző, hogy az Antoninusok korára nem használhatta még W. Hüttl új művének I. kötetét, L. Homo említett művét és a Cambridge Ancient History XI. kötetét, amely könyvészeti szempontból is becses szolgálatokat tehetett volna neki. Vajjon helyes-e *Iuppiter Damascenus*-ra és a többi keleti istenre néhány feliratot citálni az epigraphiai gyűjtemények nyomán, ahelyett, hogy a speciális tanulmányokat idézné (45. és 130. l)? Angus és Glover kitűnő áttekintéseinek, Reitzen-

¹ E. Kornemann: Staaten, Völker, Männer (1934), 96. s. köv. l.

² E. Stein, Byzantion 8. 1933, 309. s. köv. l.

stein műveinek, Wissowa, Usener, Dieterich és mások műveinek elmellőzése sajnálatos itt. A germán mozgalomra nézve nem használta a szerző L. Schmidt „Geschichte der deutschen Stämme“ c. alapvető művét, amelyből az I. kötet (Die Ostgermanen, 1934) már megjelent második kiadásban is, teljesen átdolgozva. A „*triginta tyranni*“ problémáinak tárgyalásában nagyon hiányzik H. Peter „Die sog. dreissig Tyrannen“ c. művének (Abh. Sächs. Ak. d. Wiss., phil.-hist. Kl., 1909) ismerete. A samosatai Paulus és Zenobia viszonyára (199. l.) Reville munkája (1868) helyett Loofs könyvét kellett volna felhasználni, 1924-ből. Az *agri decumates* elvesztésére nézve (209. l.) E. Norden „Altgermanien“-je az irányadó: ebben megtalálható az egész helyi irodalom is. A konstantinus-kori barbár mozgalmakhoz (307. l.) viszont C. Patsch „Beiträge“-jei tehettek volna jó szolgálatot.

Hogy lehet az, hogy Severus építkezéseire s általában a római művészetre gyakorolt keleti befolyásokra csak Pelhamot és Strongot idézi (77. l.)? Az urbs márvány-térképére csak H. Stuart Jones népszerű műve ad útbaigazítást? Diocletianus salonai palotájáról (282. l.) is többet tudunk már.

A forráshasználat módját illetőleg Parker a fogyatékos írott hagyomány mellett rendszeresen felhasználta a pénzek adatait is. Ezzel sokat nyert az okfejtése; kár viszont, hogy ott is „készpénz“-nek veszi a hátlapok feliratait, ahol pedig legtöbbször nem reális tényekről van szó, csak a kormányzat opportunizmusának rózsaszínű vágyálmairól. Így például, ha a pénzekon *Concordia militum* és *Fides exercituum* áll (36. l.), az nem sikerekre vonatkozik, hanem vagy arra, hogy egy új császár a katonaság hűségére és egyöntetű állásfoglalására óhajtana alapozni uralmát,¹ vagy egyszerűen az derül ki, hogy e dolgok veszélyben vannak. Ugyanígy az *Adventus Augusti*-t hirdető típusok (157. l., 36. jz.) sem jelentenek igen sokszor többet, mint ígéretet; közrejátszott ezeknél a császármegváltó fogalmának ideológiája² is. Az *Aequitas* és *Abundantia* (158. l.) sem a gabonaellátás javulását mutatják, csak ígéretet a római plebsnek s másoknak. A *Restitutor orbis* és a *Salus provinciarum* Postumusnál (175. s köv. l.) is csak *captatio benevolentiae*; a *Felicitas* és *Laetitia* feliratai hajók képei körül nem a kalózok leküzdését igazolják, hanem minden jel szerint a mi karneválunk ókori előzményeül szolgáló egykori ünnep alkalmából keletkeztek.³ A *Salvis Augustis felix Karthago* ill. *aucta Karthago* a tetrarchia veretein (282. l.) szintén nem jelent többet, mint a *salvis Augustis aurea saecula videmus* egy pannoniai lepényformán stb.

Magától értetődik Mommsen óta az epigraphiai anyag állandó nyomkövetése. Ebben Parker néha nem éri el a kívánatos precizitást és teljességet. Így pl. a 313. l. 47. jegyzetében citált feliratok nem vonatkoznak arra, hogy Statius Priscus 158-ban leverte a dákok lázadását (ld. 12. l.), hanem Dessautól (ILS. 1092) lehetnek átvéve (aki még a CIL III 1299-et is idézi) e helytartó korhatározására.⁴ Más helyen (24. l. és 316. l., 67. jz.) azt olvassuk, hogy dalmáciai rablótakat olyan pannoniai *cohors*-okba osztottak be, melyek az utakat védték; de a CIL III 8242 és 8266 feliratok közül egy moesiai ember-

¹ Alföldi, Röm. Mitt. 50. 1935, 44. s köv. l.

² Alföldi, Num. Közöny 26/27. 1931, 34. s köv. l.

³ Alföldi, Diss. Pann. II. 7, 46. s köv. l.

⁴ V. ö. Fr. Miltner, RE. 3A, 2219.

nek rablók által való megöléséről szól (amilyen esetet még sokat lehetett volna citálni máshonnan is), a másik egy szintén moesiai *stationarius*-ról. Rostovtzeff (Social and Econ. Hist. 523. l.) pedig bizonyára nem említ ilyet, legalább a rendelkezésemre álló (javított) német kiadásban¹ nincs ily állítás. Ami a 35. l. említett Commodus-féle feliratot illeti, mely határvédő *burgus*-ok építéséről szól, ilyen nem egy, hanem egész tucat ismeretes;² a kitörölt helytartónév pedig nem Perennis fiaé, mint Borghesi nyomán állítja, hanem L. Cornelius Felix Plotianus-é.³ Vajjon valóban Pius személyes aktusát kell látnunk abban, ha a CIL III 836 felirat szerint e császárt a rogyadozó (*vetustate dilapsum*) porolissimi amphitheatrumot megújíttatta, különösen, mikor ott áll az is, hogy a procurator gondolkodott e renoválásról? Úgy gondolnám, hogy amint a császár győzelmeinek hirdetése elhallgatja és abszorbeálja vezéreinek személyes tetteit a kizárólagos imperatorság elmélete alapján, úgy a polgári teljesítmények terén is nagyon sokszor a kormányzók s magasrangú hivatalnokok kezdeményezéséről van szó olyankor is, mikor egyedül a császár neve dícséri nominativusban az építés köbevésétt okmányát. A császári omnipotentia pedig korábban átütött a tartományokban, mint sokan még ma is vélik. Vonatkozik ez a mérföldkövekre is (v. ö. 158. l.), amelyekben csak egész nagyszabású útépitőakciók tanúit szabad a központi kormányzat kezdeményezésére visszavezetnünk. Azok a *hostes publici*, akiket az ILS. 429. és 430. inskripciók említenek, nem jött-ment rongyosok, hanem trónbitorlók s párthíveik.⁴ Az ILS 2308 *incursus hostis Daciae*, a 2309 *expeditio Dacisca*, a CIL III 3336 *desideratus in Dacia* vajjon miért lennének Maximinus Thrax korából valók, mikor ennek semmi pozitív indiciuma sincs s másfelől oly sokszor volt baj máskor is e veszélyeztetett tartományban? (143. l.) A *bellum Aquileiense* új felírtos dokumentuma⁵ nincs citálva a vonatkozó irodalommal. Nem citáltam volna (151. és 338. l., 55. jz.) a Historia Augusta fiktív Gordianus sírkövét.⁶

Nem kielégítő e korszak egyik legrészletesebb irodalmi forrásának, az ú. n. *Historia Augusta*-nak kritikai felhasználása sem. Igaz, hogy itt a késői kompilátor célzatos ferdtései rendkívüli nehézségeket okoznak, de akár Julianus korára tegyük e hamisító működését (mint N. H. Baynes és E. Hohl), akár a 400 körüli évekre (mint Dessau nyomán alulírott s mások), kétségtelen, hogy minden

¹ Gesellschaft und Wirtschaft im röm. Kaiserreich II. 361. s köv. l. — Lehet, hogy Parker előtt a Rostovtzeff i. m. (II. 339. l.) citált aquincumi felirat (ILS 1153) lebegett, amelynek *adversus defectores et rebelles* háborúja azonban egyrészt nem Pannoniában folyt le, másrészt a nevezett pártütők és lázadók alatt Domaszewskivel és Dessauval nem rablókat, hanem Niger és Albinus párthíveit kell értenünk.

² Utoljára Paulovics I. szölt ezekről: A dunapentelei római telep (Arch. Hung. 2, 1927), 127. s köv. l.

³ Ezt E. Ritterling látta már, Arch. Ért. 1927, 291. s köv. l.

⁴ V. ö. megjegyzéseimet, „Epigraphica I.“ (Pannonia-könyvtár 14. sz. 1935) 6. s köv. l.; Zeitschr. f. Num. 40. 1930, 1. s köv. l.

⁵ A. Stein, Hermes, 1930. 228. s köv. l.; J. Dobiás, Bull. della Comm. arch. com. 56. 1928; kny. 1. s köv. l.

⁶ V. ö. A. Stein: Römische Inschriften in der ant. Literatur, 55. l.

mondatot külön kell elemeznünk, mielőtt elfogadnók állításait historikumnak. Kétségtelenül a pogányság utolsó védelmezőinek ábrándképe a Severus Alexander larariumának ecsetelése (135. l.) s nem historikum.¹ Semmi okunk sincs rá, hogy Parkerrel (148. l.) a *vita Gordiani* 25, 2 hamisított levelében igazinak vegyük a Scrapamnon nevet.² Ugyanígy a Timesitheus „Misitheus” elnevezésének magyarázata (Lehmann nyomán) meghaladott álláspont.³ A *vita Aureliani* 18, 5 elbeszélés a *libri Sibyllini* tanácsainak üdvös hatásáról (196. l.) szintén paraenetikus célú és nem lehet más, mint a róma-városi pogányok utolsó harcának visszhangja a IV. sz. végén. Amit a *Historia Augusta* a Tetricus házáról regél Rómában, ugyane kategóriába tartozik.⁴ A *Historia Augusta* szerzőjének kitalálása az is,⁶ hogy Florianus féltestvére volt (213–214. l.) Tacitus császárnak. A *Quadrigae tyrannorum* sületlen maszlagolásai Proculus tyrannusról, Probus ellenfeléről (218. l.) nem érdemelték volna meg a reprodukciót. Hamis a *vita Probi* 19. triumphus-leírása is,⁶ ugyanúgy, mint a Gallienus bevonulása szerint ecsetelt Aurelianus-féle triumphus részletei (205. és 218. l.).⁷ Ha Carinus úgy van leírva a *vita Carini*-ben, mint a bűnözés inkarnációja (224. l.), annak nincs sok reális alapja: már Valerius Maximusnál és más *exempla*-gyűjteményekben olvashatjuk azokat a 'hires bűnököt', amelyeket az anonym szerző Carinusra rákent. Nem érdemel hitelt, ha a *vita Probi* 2, 1 azt állítja, hogy a *bibliotheca Ulpia*-t (s nem egy „Ulpian's library”-t, mint Parker [282. l.] tollhibából állítja!) Diocletianus thermáiba vitték át⁸ stb.

Legyen szabad még néhány helyre felhívni a figyelmet, amelyek helyesbítésre szorulnak. — 5. l.: Antoninus Pius *pius* jelzőjében nem szokatlan személyi megtisztelést kell keresnünk, hanem az új vallásos

¹ A *Vita M. Ant. Phil.* 3, 5 helye lehet e fikció kiindulópontja: V. ö. K. Bihlmeyer: *Die 'syrischen' Kaiser zu Rom* (1916), 120. s köv. l.; J. Geffcken, *Hermes*, 55. 1920, 282. s köv. l.; O. Seeck-Rhein. *Mus. N. F.* 67. 1912, 592. l.; Ed. Meyer, *Hermes*, 52. 1917, 422. l. stb.

² V. ö. A. v. Domaszewski: *Die Personenamen bei den Script. Hist. Aug.* (Sitz.-Ber. Heidelberger Ak., phil. hist. Kl., 1918, 13. Abh.), 154. l.

³ V. ö. A. v. Domaszewski, i. m. 85. l.

⁴ V. ö. megjegyzéseimet: *A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth cent.* (Diss. Pann. II, 7.), 46. l. De v. ö. már A. v. Domaszewski: *Die Topographie Roms bei den Scriptoribus Historiae Augustae* (Sitz.-Ber. Heidelb. Ak., phil.-hist. Kl. 1916, 7. Abh.), 10. l.

⁵ E. Hohl: *Vopiscus und die Biographie des Kaisers Tacitus* (Diss. Tübingen 1911), 86. l.; kár, hogy Parker nem használta e kitűnő munkát.

⁶ E. Dannhäuser: *Untersuchungen zur Gesch. d. Kaisers Probus* (Diss. Jena 1909), 81. s köv. l. még próbálta ugyan egyes részeit menteni; egészen felült a hamisítónak J. H. E. Crees (*The Reign of the Emperor Probus*, 1911, 123. s köv. l.)

⁷ Persze ennek L. Homo is túlságosan nagy hitelt adott, (*Essai sur le règne de l'Empereur Aurélien*, 1904, 122. s köv. l.) W. H. Fisher, *Journ. Rom. St.* 19. 1929, 143. l., helyesen: „It is safer to regard this section as mostly, if not entirely, worthless”.

⁸ A. v. Domaszewski, *Die Topographie Roms etc.* 9. l.

életszemlélet régi gyökerű szimptomáját.¹ — 23. l. : Ha a *vita Marci* 24. 5 szerint az ijesztette el a filozófus-császárt *Marcomannia* és *Sarmatia* provinciákká való berendezésétől, hogy Avidius Cassius fellázadt, az önhatalmú alaptalan állítás, amint a kronológiai tévedés előre is sejteti;² az igazi okot a *vita* 27. 10 adja: *triennio bellum postea cum Marcomannis, Hermunduris, Sarmatis, Quadis etiam egit et, si anno uno superfuisset, provincias ex his fecisset.* — 29. l. : Vajjon valóban hosszabb frontot kellett volna-e megszállni Rómának, ha Marcus a Kárpátok övére helyezte volna át a határt? Ha megnézzük a térképen, hogy a Bécstől a Szávaig húzódó pannoniai dunai limes és az Erdélyt északról és nyugat felől elzáró demarkációs vonal mily hosszúak, ellenkező véleményre jutunk. És mennyivel értékesebb katonailag a Kárpátok előretorkolló hatalmas hidfője, mint a pannóniai és dáciai határ tölesérszerűleg betüremelő s az ellenség beékelődésére predesztinált öble! — 32. l. : Ha Commodus *pius felix* jelzői oly alkalmi és triviális okokból eredtek volna, mint Parker a *Historia Augusta* nyomán előadja, a következő császárok alatt nem vált volna a két attributum a császári titulaturának állandó alkotórészévé. — 40. s. köv. l. : Nem sikerült az Antoninuszok korának rövid jellemzése itt. Vajjon Pius békés uralma folytán tényleg átadta magát a világ a csalóka s önhitt elbizakodásnak? A kormányzat valóban „unprogressive“ volt-e? A római mult dicsőségén való rágódás új dolog-e s különlegessége-e a korszaknak? Mondhatjuk-e, hogy szunyókált a vallás, amikor — nem tekintve a keleti vallások hódításait — annyira a transzcendens eszmevilág felé irányul az emberiség figyelme, mint akkor? Egyik sem áll. — A Kelet növekvő túlsúlyának okait is másképp látom. Először is anyagi téren. Azt, hogy az ipari súlypont a Keleten volt, nem igazolják kutatásaink. Ellenkezőleg: a Nyugaton a Flaviusok óta óriási erővel terjeszkedik a galliai ipar, ez szorítja ki Itáliát, nem az Oriens; a legutolsó évek sigillata-leletei Szíriában, az Auçissa-fibulák ismert hatalmas elterjedése a Keleten, a kelta ízlésű áttört bronzdekoráció divatja sok más hasonló tünettel együtt tanúsíthatják ezt. Oroszországban és Németország északi részén kelta emailmunkák terjednek el, kelta kocsikát használnak birodalomszerte. És a galliai szírek szerepe ebben nem jelentős.³ A Kelet győzelme az élet minden területén szerény véleményem szerint⁴ nem az orientálisok erejét, hanem Róma elgyengülését illusztrálja, amelynek folyamán a legkülönbözőbb tereken olyan helyeztek és alakulások állottak elő, amelyekre rá lehetett húzni a kínálkozó hellenisztikus formákat. E formák ugyanis mind elvont termé-

¹ Ld. Röm. Mitt. 50. 1935, 88. s. köv. l.; Th. Ulrich; Pietas (pius) als politischer Begriff (Breslauer Hist. Unt. 6, 1930), passim; H. Markowski, Eos 1936, 109. s. köv. l.; L. Berlinger, Beitr. zur inoffiziellen Titulatur der röm. Kaiser (Diss. Breslau, 1935), 21. s. köv. l.; M. P. Charlesworth: The Virtues of a Roman Emperor: Propaganda and the Creation of Belief (The Raleigh Lecture on History, Br. Acad., 1937) 11. s. köv. l. etc.

² Másképp: K. Schwendemann; Der historische Wert der *Vita Marci* bei den Script. H. A. (1923) 101, 181. s. köv. l. Ő csak a pillanatnyi akadályokat látja.

³ Ehhez v. ö. P. Lambrechts, L'Antiquité Classique 6. 1937, 35. s. köv. l.

⁴ Egvélőre ld. a Röm. Mitt. 50. 1935, 154. s. köv. l. adott rövid vázlatot.

szetűek, mechanikus alapúak és így univerzálisak voltak s amikor a szervesen fejlődött saját struktúra elhalt, s az egyéniséget jelentő húsrészek elszáradtak az impérium óriási testén, a kiütköző sematikus emberi vázra már nem volt nehéz ráhúzni az orientalizált hellenizmus uniformisát. (A mai fejlődés folyamán felülkerülő legalsóbb társadalmi osztályok megszerveződése a készen kapott idegen teoretikus kaptafa szerint érzékeltetheti e folyamatot számunkra legjobban, vagy pedig a néger muzsika és művészet kapós volta a primitív szintre való visszaszüllyedés jelenlegi világtendenciájának médiumainál.) -- 42. s köv. l. : Afszinkretisztikus vallások nagy hódításának Parker szerint az az oka, hogy az egyénekre döntő pszichológiai hatást tudtak gyakorolni, egy megújuló moralizmus alapján. Ezzel szemben azt kell mondanunk, hogy nem az erkölcsi motívumok voltak a döntők — a római s általában nyugati világnak ugyancsak idegen volt teszem azt Isis és Magna Mater erkölcsi miliője —, hanem a világ-szemléleti alap. Ilyen megalapozást a kezdetleges római vallás már nagyon rég nem tudott adni, a görög filozófia pedig magas volt a tömegeknek. Így a biztonság érzését és erőt, megnyugvást adó magasabb világrend képét, melyet az öröklött vallás nem tudott nyújtani és amelyet magas műveltség megszerzése által pótolni nem tudtak, érzelmi élmények által, emocionális alapon szereztek meg a keleti vallások receptje szerint. De tudott dolog, hogy a szóban-forgó orientális vallások univerzális, átfogó célzatúak voltak, kizárólagosságra törekedtek s míg egymással versenyezve egy vallásos unifikációt készítettek elő, csak abban a mederben hatottak, amelyben a római fejlődés hőmpölygött : a nagy nivellálás és egységesítés felé. Az egységes ruhájú, egységes jogú, mechanikus hierarchia és kényszer által összefogott emberiség a késő-római kor sajátosságos szüleménye, amely mindezeknek megfelelőleg egyúttal előkészült az egységes vallás felvételére is, kétségtelenül felsőbb rendelésből ; csakhogy míg a keleti vallások az egy földi s egy égi uralkodó kezébe letett hatalmat úgy akarták tévesen megkonceipálni, hogy a földi császár egyúttal a legfőbb égi kozmokrator megzemélyesítése is legyen, a helyes megoldást a keresztény egyház tudta nyújtani, amelynek tana szerint a császár csak első szolgája lehet Istennek. -- 55. s köv. l. : Amikor a császárválasztás teljesen a katonaság kezébe ment át, nem a szoldateszka nyers önzése döntött, mint Parker véli. Volt ugyan jó egynehány eset, amikor — katonai és polgári — összceskűvők gonosz önzése okozta a trónváltásokat és érvényesült a trón betöltésében is ; de ha a legszámosabb és legvitézesebb illyricumi ezredek valóban az egoizmus alapjára állottak volna, és pl. nem vállalkoznak a perzsa fronton egyre élénkülő háborús mozgalmak elintézésére, hamar szétesett volna a birodalom. A lokális színezet itt egyúttal a birodalmi érzés legfőbb forrásává is vált, — amint máshol már kifejtettem.¹ — 60. l. : Mikor Septimius Severus átlépi Róma pomeriumát, nem Vitellius példáját követve váltja fel a hadi öltözetet a togaviselettel, hanem egy ősi jogszokás értelmében.² — 66. l. : Severus és neje, Julia Domna nem voltak a katonai császárkultusz megalapozói, mint Domaszewski nyomán Parker írja.³ Ugyancsak Domaszewski

¹ „25 Jahre Römisch-Germanische Kommission,“ (1929) 11. s köv. l. — U. i. a sereg barbarizálódásának vádja ellen is szóltam. (Parker, 82. s köv. l.)

² Röm. Mitt. 50. 1935, 4. s köv. l.

³ Röm. Mitt. 49. 1934, 69. l.

felfogása tükröződik (69. és 75. l.) Severusnak a szenátus elleni gyűlölete és kegyetlensége vádjában, mely nem helytálló.¹ A lovagrend előtérbe nyomulására nézve Parker, sajnos, nem használta A. Stein alapvető „Ritterstand“-ját: Stein kimutatta, hogy a fordulat nem Severus, hanem már Commodus alatt megkezdődik. Másfelől nem láthatjuk olyan kedvező színben Severus gazdálkodását, mint szerzőnk (76. l.). A pénzromlás, mely Commodus alatt lappangó, alig megfigyelhető lassú fémtartalom-romlás után erősen érezhetővé válik, alatta jelentékenyen fokozódik; nem kétséges, hogy ezt a pénzrontást az árak felszökése is követte. Ez az oka Severus zsoldemelésének is (87. l.).² Ami a katonai fejlődést illeti (97–98. l.), nem találunk említést Caracalla kezdeményező lépéseiről a későrómai-barbár sereg kialakulása felé.³ De nem szól Parker a szír íjászcsoportokról sem, amelyek részben ekkor keletkeztek és kétségtelenül erős oszlopai voltak a hemesai asszonyok dinasztiajának. Emellett tömeges felhasználásuk nagy átalakulást is jelent a taktika terén. Caracalla Antoninus Magnus neve a feliratokon és pénzeken (98. s. köv. l.) nem Macrinus, hanem Elagabal korából származik⁴ és Severus Alexander alatt folytatódik. Nem szabad felednünk, hogy Elagabal uralmának befejeződésére az emesai napisten kultuszába (102. s. köv. l.), mely méltán lázította fel a római érzésű magasabb társadalmi osztályokat, másfelől (a szír íjászcsoportok mellett) legfőbb létalapja volt ezen éretlen kölyök négyéves uralmának, mely sohasem következhetett volna be, ha az alattvalók széles rétegei nem bíztak volna annyira abban az istenben, akinek főpapja volt s akinek divatja éppen akkor kulminált; így nem is volt oly bizarr és oktalan dolog e kö-fetis primitív ceremóniáira helyezni a fősúlyt. A *praefecti praetorio* szenátori rangját illetőleg (107. s. köv. l.) Lambrechts fejtegetései⁵ adják a helyes megoldást. A Vita Alexandri idealizált képe a szenátorok boldog korszakáról ezen uralkodó alatt nem utolsó sorban a római városi nagy familiák aspirációit tükrözi Kr. u. 400 körül. — 128. l.: Ha Parker azt hiszi, hogy Severus vetette meg — mint valami szocialista diktátor — a kötelező kényszerszolgálat alapjait a városi és a paraszt lakosság érdekei iránt érzéketlenül és a zsoldateszka alimentálására, vagy hogy hasonló okból nyúlt a pénzrontás veszélyes eszközhöz, akkor túlbecsüli ez uralkodó kezdeményező erejét és elfelejti, hogy ő csak egy rég lappangó betegség kitörésének orvoslására nyúlt ily eszközökhöz, s nem is ő volt az első, aki ezt tette; láttuk, hogy ez a szemlélet általános hibája Parker művének. — 131. l.: Domna császárné nem 'kapta meg a *mater deorum* címet', hanem Cybelevel azonosították, mint nem egy elődjét már. Nem Severus dinasztiaja kezdeményezte a *sanctus* cím használatát sem.⁶ — 141. l.: Thrax nem 'az első barbár a császári trónon', — itt a Historia Augusta meséje hat, amely Herodianus (8, 6, 1) becsmérő szavaiból van továbbszöve: και μάλιστα γε οί Παίονες και ὄσοι βάρβαροι Θράκες, ἰδὲ και τὴν ἀρχὴν αὐτῶ ἐνεκεχειρίκεσαν. A dunai katonaság műveltségére való célzásból

¹ P. Lambrechts: La composition du Sénat romain de Sept. Sev. à Dioclétien (Diss. Pann. I. 8, 1937), 81. s. köv. l.

² H. Mattingly, Num. Chron. 1932, 177. s. köv. l.

³ V. ö. megjegyzéseimet: Germania, 19. 1935, 324. s. köv. l.

⁴ V. ö. Atti e memorie dell'Istituto Ital. di num. 5. 1925, 73. s. köv. l.

⁵ I. m. 104. s. köv. l.

⁶ V. ö. Röm. Mitt. 49. 1934, 29. s. köv. l.

született tehát ez a mese, amely O. Seeck „Der erste Barbar auf dem Kaiserthron” című elmefuttatása óta közhelyé vált. Pedig vajjon a thrák Maximinus barbárabb volt-e, mint előtte teszem Elagabal? Nem hiszem, hogy ezt bárki is hinné. Azon sem kell ma már gondolkodni, hogy Macrinus vagy Thrax törték-e át a szenátus szentesítő jogát a császárkreálásnál: e jogforrás megszűnésének ugyanis sokkal régebbi előzményei vannak.¹ 149. s köv. l. (56. jz.): Menophilus moesiaei harcaira nézve nem a Wietersheim-Dahn elavult művén építő Lehmann, hanem L. Schmidt művének új kiadását vettem volna alapul.² — 156. s köv. l.: Az εἰς βασιλεία beszéd császárdíesérő közhelyeit, melyek ősi görög előírásokon alapulnak, nem használtam volna fel Philippus uralmának jellemzésére; ezek épp oly eufémizmusok, mint a pénzek hasonló eufémizmusai (*Laetitia fundata, Aequitas Aug[usti]*), melyekkel Parker e császár sikereit igyekezne megvilágítani. — 167. l.: Ha 253-ban a szenátus Gallienust először Caesarrá választotta volna s csak később Augustus-szá, ez a római verde előlapjain feltétlenül nyomot hagyott volna: ez azonban nem történt meg. — 167. s köv. l. (v. ö. 210. l. (s 343. l., 22. jz.): téves, hogy Gallienus a dáciai légiókat Kisoláhországba helyezte át, — ahol különben még csak romanizált szervezet sem volt, hanem csak olyan barbár vazallus-ország, mint a Duna-Tisza közén. — 168. l.; a Postumus elleni háborút illetőleg a bizánciaknál megmaradt forrás-hagyomány adja a helyes időrendet.³ Valerianus keleti háborújának kronológiájára nézve is adnak még néhány újabb támpontot a pénzek, ha az emissziókat szorosabban szétválasztjuk.⁴ A „Traianus” név felvételét illetőleg Decius által a néhány kiragadott felirat helyett Wittig részletes tárgyalását idéztem volna (RE. 15. 1246. s köv. l.). Valerianus állítólagos cenzorságára nézve Decius alatt Parker Zonarast idézi, de ennél (XII, 20) erről nincs szó, csak a hamisításoktól hemzsegő vita Valeriani-ban,⁵ s így kétségtelenül elvetendő. A világháború okairól szóló fejtegetéseit csak részben oszthatjuk (163–64. l.). A katonaság elbarbárosodása következmény, nem ok. Itália keze nem engedte volna el a fegyvert, ha lett volna ereje forgatni. A sereg önzésének alkalmi kitörései mellett nem szabad elfeledni, hogy mily óriási véráldozatot hozott, továbbá, hogy miután a társadalom többi része csütörtököt mondott, a sereg termelte ki magából azt az új konstruktív szellemet, mely a nagy válságból kivezette az impériumot. Az utak elhanyagolását sem látom: a mérföldkövek mást mondanak. Világos, hogy hiba volt, amikor a határőrző kordon mellett tartalék-sereget nem szerveztek,⁶ ugyanúgy, ahogy gazdaságilag nem gondoskodott az állam tartaléktőkéről, hanem megelégedett azzal a krízis előtt, hogy a határmenti csapatok megfeleltek hivatásuknak, féken tartották a barbárságot s hogy az adóbevétel is elegendő volt az állam gépezetének mozgatására. De ezért a római kormányzatot felelőssé

¹ V. ö. Röm. Mitt. 50. 1935. 43. s köv. l.

² Gesch. d. deutschen Stämme I². (1934) 204. l.

³ V. ö. Zeitschr. f. Numismatik 40. 1930. 1. s köv. l.

⁴ A „Berytus” folyóiratban egy észak-szíriai lelet kapcsán hamarosan hozzászólók e kérdéshez.

⁵ V. ö. A. v. Domaszewski: Die Daten der Script. Hist. Aug. (S.-Ber. Heidelberg 1917, 1. Abh.), 13. 19. l.; O. Th. Schulz: Vom Prinzipat zum Dominat (1919), 249. l. 605. jz.

⁶ Bővebben kifejtettem ezt „A gót mozgalom és Dacia feladása” c. dolgozatomban (1930) 30. s köv. l.

tenni nehéz volna. Annál is inkább, mert az akkori földrajzi világmép teljesen téves volt: a birodalom centrális helyzetének és túlnyomó voltának elképzelése s a határszéleken lézengő rabló csoportoknak összetévesztése úgyszólván az összes többi népével a földkerekségnek elhomályosította a várható népmozgalmak perspektíváit. — 172. s köv. l.: Piso ellencsászár históriája nem alapszik hiteles forráshagyományon.¹ Másképen kell Postumust is megítélnünk, mint Parker (175. l.). Ha ez a galliai ellencsászár nem kísérli meg a birodalom egységének helyreállítását, úgy az nem böles mérséklet, hanem éppen megfordítva, önző elkülönülés, a birodalom nagy általános érdekeinek feladása. Nem volt Postumus pénzverése sem jobb, mint Gallienusé (176. l.), az inflációs billonpéz egyformán értéktelen mindkettőjüknél; tény viszont, hogy a római városi pénzverde visszaélései az aureusok gyártásánál kedvezőtlen fényben tüntetik fel az ottani pénzügyi igazgatást, míg Postumus aranyverése sokkal egyöntetűbb és állandóbb súlyban. A kettőjük összeütközéseit illetőleg nem ismeri Parker egy speciális tanulmányomat;² téves előadása helyett erre utalok; a gót mozgalom összekészált forráshagyományait illetőleg is (v. ö. 188. s köv. l.) egy másik, már idézett munkámra kell utalnom. Az edictum Gallieni-t, mely a szenátorok katonai funkcióját végleg megszüntette, jobban megvilágítja szerzőnkél (179. s köv. l.) Lambrechts új dolgozata.³ — 181. l.: Az *equites* nevű csapatok tárgyalásához meg kell jegyeznünk, hogy Parker szerintünk összetéveszti az ilyen névű későbbi ezredeket a Gallienus által szervezett s Milanóban állomásozó központi lovassereggel.⁴ Az *equites* nevű lovasseregekről azt hiszi, hogy a konstantinusi korig nem választották el őket véglegesen régi anya-csapatáiktól, a legióktól⁵ (v. ö. 270. s köv. l. is): ezzel szemben a Paulovics István által publikált ószönyi bronztábla 311 ószén már a *tam legionarii milites, quam etiam equites in vexillationibus constituti Inlyriciani* kifejezést használja;⁶ a szétválasztás már Gallienus kora óta meglehetősen. A lovasság mellett az állandó gyalogos-vexillatiók rendszerének kifejlődését is nélkülözzük e könyvben, úgy mint általánosságban a mélyen tagozott, több-rétű védrendszer kialakulásának jellemzését. — 181. s köv. l.: Gallienus jellemzését írónk a Historia Augusta alapján adja: de a fokonként züllő tyrannus torzképe ez esetben csak rhetori fogás⁷ s ellenkező a történeti valósággal. — 187. l.: Aureolus -- amint kimutattam⁸ -- már az ostrom előtt Postumushoz pártolt és miután Gallienus körülzárta Milanóban, Augustussá kiáltották ki, ami Claudius-szal szemben is megpecsételte a sorsát. Aurelianus azon hadjáratai, melyeket uralma kezdetén kellett megvívnia (194. s köv. l.), más sorrendben folytak le.⁹ A római pénzverdét Aurelianus nem záratta be (195. l.);

¹ V. ö. H. Peter: Die sogenannten dreissig Tyrannen (Abh. d. phil.-hist. Kl. d. K. Sächsischen Ges. d. Wiss. 27, 6. Abh.) 215. s köv. l.

² Zeitschr. f. Numismatik 40. 1930, 1. s köv. l.

³ Diss. Pann. 1. ser. 8. (1937) 96. s köv. l.

⁴ Ehhez nem ismeri egy dolgozatomat: Zeitschr. f. Num. 37. 1927, 198. s köv. l.

⁵ Részletesebben kifejtette e nézetét Parker: Class. Rev. 26. 1932, 137. s köv. l.

⁶ Paulovics I., Arch. Hung. 20. 1936, 11. l.

⁷ V. ö. A gót mozgalom, etc., 22. s köv. l.

⁸ Zeitschr. f. Num. 40. 1930, 1. s köv. l.

⁹ V. ö. A gót mozgalom, stb. 47. s köv. l.

az első emissziók azt mutatják, hogy mihelyt az új császár első saját rendelkezése megérkezett Rómába (vagyis mihelyt a Quintillus alatt vert kiadvány folytatása megszűnik), máris feltűnően súlyos és nagy antoninianusokat vernek. Ez már egyúttal a Gallienus későbbi idejétől fogva teljesen elzúllott pénzverő-üzem teljes rendbehozását is jelenti, más szóval a pénzverőlázadás véres elintézését is. — 199. l. : A Cannabaudes elleni hadjárat nem 5000 gót betörése volt, hanem ennyit pusztított el Aurelianus (V. Aurel. 22, 2) közülük ;¹ azt sem mondják egy szóval sem a források, hogy a gótok Moesiába törtek, sőt a Vita szerint kimondottan *trans Danuvium* vívta ki Aurelianus nagy győzelmét. Ugyanígy világos Orosius 7, 23, 4 szavaiból is, hogy császáruk átkelt a Dunán s úgy lökte ki Erdélyből a gótokat : *expeditione trans Danuvium suscepta Gothos magnis proeliis profligavit dicionemque Romanam antiquis terminis statuit*. Kétségtelen, hogy e jelentős haditény adott alkalmat Dacia nyugodt evakuálására (másképp Parker, 210. l.). — 205. l. : Aurelianus pénzreformja tulajdonképpen nem oly igazi reform, mint a Diocletianusé, aki a régi ezüstverést is felújította, hanem inkább csak abban állt, hogy a rossz billonnak egyenletes súlyt és állandóságot adott és így a régi dénárból legalább stabil aprópénz lett. Ugyanígy az aranypénz is egyöntetűbb súlyú lett intézkedései által; igazi baj e téren csak Rómban volt Gallienus alatt is, míg Mediolanum, ahol az antoninianusok bélyegeivel verték az aranyakat, és Siscia egészen szabályos aranyvereteket produkáltak már akkor is.² — 214. l. : Nem alattvalói elismerés, ha Tacitus császárt Virtussal azonosítják a pénzei (v. ö. Zeitschr. f. Num. 38. 1928, 193. l.). — 215. l. : Azok a „Longiones“, kikről itt beszél, kétségtelenül a *Lugiones-Lugii*, a vandálok.³ — 217. l. : A bastarnák nem „szkiták“, hanem germánok. — 219. l. : Carus uralmának főbb eseményeit a pénzek kiadványaiból élesebben ki lehetett volna dolgozni. — 221. l. (v. ö. 262. és 271. l.) : A „keleti despotizmus“ vádja Diocletianusnál téves, ugyanúgy, amit az adoratío bevezetéséről, a drágaköves díszpompáról stb. mond, 262. l. (v. ö. Röm. Mitt. 49. 1934, 1. s köv. l.), hisz ő maga is látja, hogy az ő rendszabályai csak a harmadik század fejlődésének vonják le végső következményeit (223. l.). — 225. s köv. l. : Hercules Caesar-rá való kinevezését ily címzésű pénzek hiányában is elhiszi az irodalmi hagyománynak, — mi nem. — 235. l. (v. ö. 262. l.) : a tetrarchia császárajnak Iovius és Hercules volta nem választható el e két istenség fogalmától. — 245. l., 29. jz. : Hispania csatlakozása Maxentius-hoz nem történeti tény, hanem csak a ticinumi pénzverdének hibás lokalizálása folytán keletkezett félreértés, J. Maurice és E. Stein nyomán ; viszont más helyen (368. l., 9. jz.) helyesen jegyzi meg Mattingly nyomán, hogy a T jelzés nem Tarracot jelenti. — 248. l. : a *Victoria Aug.* és *Victoria aeterna* feliratú pénzek nem jelentik azt, hogy Maxentius triumphust tartott, — a régi stílusú diadalmenetek kora már lejárt ekkor.⁴ — 260. l. : Licinius flotta-parancsnokának nevét Seecket követve Abantus-nak írja szerzőnk Zosimos nyomán ; e helyett az *Anonymus Valesii* szövegében megmaradt Amandus írászik előttem helyesnek. Valens és Martinianus császári szerepéhez

¹ A gót mozgalom, stb. 48. l.

² V. ö. a pénzfajokhoz most G. Elmer munkáját : *Verzeichniss d. röm. Reichsprägungen* (1933).

³ V. ö. Schönfeld, RE. 13. 1715 ; L. Schnidit i. m. 105. l.

⁴ V. ö. Röm. Mitt. 49. 1934, 93. s köv. l.

nem használta fel Parker L. Laffranchi részletes tanulmányait.¹ Az irreguláris csapatok kiemelkedése a római seregben (273. s köv. l.) már a harmadik század elején kezdődő folyamat;² a romanizált illyreket és a római állameszmétől teljesen idegen germánokat nem szabad egy kalap alá fogni. Ezek különben is váltják egymást történeti szerepükben, amikor Róma fegyverei az örök várostól egyre távolabbi népek kezébe kerülnek, a végén a határokon kívüli zsoldosokhoz vándorolva, akik azután hatalomra kerülve, politikailag is megszüntetik a római államiságot a Nyugaton. — 278. s köv. l. : a valuta-reformok kérdése több új részlettanulmány alapján íródott, de még mindig nem kielégítő. Gallienus óta úgyszólván minden császár alatt elkezdtek egy normális aprópénzt — az arany nemesfém tartalmát sohasem rontották —, de a személyzet megbízhatatlansága miatt legtöbb esetben minden következő kiadvány már könnyebb súlyban, mint az előző; a korrupció e jele a IV. sz.-ban sem szűnik meg s az állami legális haszon egyre nagyobb fokozása járul még hozzá. — 283. l. : a *capitatio* problémájához nem említi F. Lot tanulmányát (*L'impôt de capitation sous le Bas-Empire romain*, 1916); most Paulovics István idézett kommentárja az ószönyi törvénytabláról hoz új adatokat. — 291. és 303. l. : úgy, mint N. H. Baynes, Parker is azt véli, hogy Konstantinus kiforgatta a história menetét, amikor saját elhatározásából győzelemre segítette a kereszténységet. E fel fogás lebecsüli az egyház óriási térfoglalását a harmadik század második felében és döntő győzelmét, melyet a Diocletianus-féle üldözések teljes sikertelensége és nyilvánvaló csődje számára hozott. — 239. s köv. l. : A Krisztus-monogramhoz a császár sisakján³ meg szeretném még említeni, hogy a szentpétervári és bécsi ezüst-medailonok (R. Delbrueck : *Spätantike Kaiserporträts*, 1933, Taf. 1, 11) a stílusis jegyek szerint ahhoz a nagy ticinumi ünnepi kiadványhoz tartoznak, amely 315-ben keletkezett. Mivel e verdében később egyáltalában nem véstek szembenéző császárportrékat, e datálás egészen szilárd s igen fontos a császár keresztény színvallásának sokat vitatott megítéléséhez. — 304. l. : a Sol-kultusz lassú halódásának 312 óta nem lehet más „constitutional significance“-a, mint a hirdett vallási türelem, melyet Konstantin utódai feladtak. — 307. l. : A szarmata törzsek neve nem *argaragantes* és *limogantes*, hanem *arcaragantes* és *limigantes*.

Alföldi András.

¹ L. Laffranchi: *L'imperatore Martiniano ed il suo tempo* (Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia 3, 1925), 351. s köv. l. V. ö. már Riv. Ital. di Num. 1907, 54. s köv. l.

² V. ö. Germania, 19. 1935, 324. s köv. l.

³ V. ö. Journ. Rom. St. 22. 1932, 11. s köv. l. : Acta Arch. 5. 1934, 99. s köv. l.

Történeti irodalom.

Egyetemes történet. Szerkesztették : Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Kerényi Károly. I. kötet : Az ókor története. Szerkesztette Kerényi Károly. Budapest, 1936. Magyar Szemle Társaság. 4°. XVI, 690. l.

Hóman Bálint az új világtörténethez írt bevezető szavaiban az Egyetemes Történet kiadásának célját a nemzeti társadalom történeti műveltségének elmélyítésében jelöli meg, azzal a hivatással, hogy nemzeti problémáink felismerését a nagy emberi közösségek fejlődéstörténetéből nyert művelődési anyaggal és tanulságokkal elősegítse. Az I. kötet ezen az egyetemes érdekű célkitűzésen belül arra is hivatott, hogy az ókortudomány mai állásának ismertetésén és problémáinak feltárásán keresztül a művelt társadalomnak a klasszikus ókor iránti érdeklődését felkeltse és azzal szemben állásfoglalásra bírja.

A klasszikus tanulmányok küzdelmes helyzete a közép- és felsőoktatásban — mely utóbbinak illusztrálására talán elég megemlítenünk, hogy négy egyetemünkön az ókori egyetemes történetnek csak egy tanszéke van — elég magyarázatot ad talán arra, hogy a Magyar Szemle Társaság kénytelen volt külföldi tudósok közreműködését is igénybevenni az ókori történet megírásában, minthogy két európai tekintélyű ókori történészünk külső okok miatt nem vállalkozhatott e feladatra. A kötet szerkesztését a Társaság Kerényi Károly egyetemi tanárra bízta, akinek vallás- és irodalomtörténeti kutatásai külföldi tudományos körökben is nagy tekintélyt biztosítanak.

A praehistoriai bevezető rész a fiatalabb magyar tudósgárda egyik jeles tagjának, *ifj. Gallus Sándornak* tollából ered. Széles történetírói látkörrel, érdeklődést keltő módon ismerteti a legújabb kutatások alapján a történelemelőtti korokat és kultúrákat; emellett nem hiányzik munkájából a dinamika sem, melynek révén a praehistoriai bevezetés jól vezet át a történeti korokhoz, a görög és római őstörténet kezdeteihez.

Az ókori Kelet történetének megírója *Dávid Antal*. Ha ismerjük az orientalista kutatás elhanyagolt helyzetét egyetemeinken, másrészt ha számbavesszük a Kelettel foglalkozó tudományos vizsgálatok külföldön elért magas színvonalát, értékelni tudjuk Dávid Antal szintézisének minden tudománytámasztotta igényt kielégítő komolyságát. Teljes mértékben ura az anyagnak, amelyvel dolgozik és noha nagyszámú részletkutatásról kell számot

adnia, melyek rengeteg adat közlését kívánják meg, ez a körülmény nem aprózza fel, nem is teszi nehezzé előadását. Színes, mindenre kiterjedő szintézissé tudja érlelni a mozgalmasságukban gyors egymásután következő történeti folyamatok képeit, mindvégig ébren tudja tartani az érdeklődést az emberiség első nagy szellemi és politikai alkotásainak sorsa iránt.

A görög történet rekonstrukciója már nem egy szerzőtől származik. A legnagyobb rész, a görögség története a peloponnésosi háború koráig, *Hornyánszky Gyula* tollából ered, illetőleg az ő irodalmi hagyatékában maradt fenn. Az athéni birodalom bukása és szellemi életének rajza a szerkesztőtől, *Kerényi Károly*-tól való, aki a *Hornyánszky* által megírt részben is végzett kiégyesítéseket. A makedon-hellenisztikus idők történetét *Kahrstedt* *Ulrik* német nyelvű munkájának fordításából ismerjük meg.

Hornyánszky műve elsősorban a szociológusnak tudós munkája, akit a görög élet érdekelt, a maga egyéni, de főleg közösségi kifejeződéseivel, kultúra- és államalkotó tevékenységével. Ez az érdeklődés történet szemléletét egyetemes, mindenre kiterjedő látókörré szélesítette. Mint filológust csodálatba ejtette a görög szellemiség irodalmi alkotásokban megnyilatkozó nagyszerűsége, mint történész kereste e szellemiség kibontakozásának meghatározóit és fejlődési irányát. Szerves evolúciót látott a görög történelemben, melynek medret szabtak a görög ember természetadta és kényszerítette adottságai és aspirációi. Csodálatos erőfeszítéssel szinte megállítani törekszik a történelem gyorsan pergő filmjét, hogy minél közelebből, minél világosabban lássa e nagy kultúrnép életét. A görögség egyetemet jellemző faji tulajdonságokon belül a természetadta külső korlátozások és a történelmi fejlődés formálta lelki, érzelmi és akarati adottságok vezetik el a görög történelemben legnagyobb szerepet játszó két nép, az ion és dór történeti hivatásának az értelmezéséhez, mely szerinte a görögség történetének alakulására végzet-szerű befolyást gyakorolt.

A peloponnésosi háború leírása közben megszakad *Hornyánszky* előadása és *Kerényi Károlynak* jut a feladat, hogy a görögséget a maga teljes szellemi kibontakozásában örökítse meg. Ha *Hornyánszky*ban a görögség mint történetformáló közösség talált hivatott ábrázolóra, *Kerényi*ben az irodalomban, művészetben és vallásban előtörő szellem emberi megnyilatkozásai kaptak ihletett megörökítőt. *Kerényi*t a szellem ereje ragadja meg, amely az attikai lélekben emelkedik a legegységesebb és legtökéletesebb kifejeződésre.

A makedon-perzsa háború s az utána következő hellenizmus korát *Kahrstedt* írta meg, a múlt század politikai történetírásának egyik kiváló tekintélye. Ő elsősorban politikai történetet ír, amelyet főleg a gazdasági élet fejlődésének szemléltetésével igyekszik élénkké tenni. A történeti fejlődés rugóit a társadalmi, politikai és gazdasági élet folyamatainak okszerűségében keresi. Arra törekszik ugyan, hogy minél több történeti mozzatát mutasson be, de ritkán hatol a legmélyebb gyökereikig, és főleg a

szellemi életnek, a hellenizmus civilizatorius missziójának bemutatásával marad adós. Amellett a hellenisztikus államok történetét sem vezeti végig a rómaiakkal való összecsapásig, amivel lemond arról, hogy találkozáson keresztül szemléltesse a diadochosok országainak lehanyatlásukban is rendkívül tanulságos politikai és társadalmi viszonyait, s azt a szellemi birodalmat, amely a hódító rómaiságnál új, termékeny hazát talált.

A teljes újszerűség és mélyenjáró, egyetemes történetírói szemlélet emeli ki a régibb római történetnek *Altheim Ferenc*-től származó rekonstrukcióját. *Altheim* történet szemlélete, történetfilozófiai alapvetése és a régibb római történettel szemben elfoglalt álláspontja ismeretes a magyar tudományos közvélemény előtt. (Ld. *Heinlein I.* ismertetéseit: *EPhK.* 1934. X. 219. s köv. l.; 1936. 7—12. 405. s köv. l.) Elsősorban vallástörténész, de a vallástörténet területén végzett kutatásai nem tették egyoldalúvá a római élet egyéb fontos meghatározóinak megítélésében. A római történetnek az az újszerű képe, amely teljesen különbözik a mult század végének racionalista ábrázolásaitól, olyan alapos tudományos kutatásokon épül fel nála, hogy komolyságát még azok sem vitathatják el tőle, akik a tradícióval szemben elfoglalt álláspontjának bírálatában nagyobb tartózkodást tartanak szükségesnek.

Erős a kontraszthatás *Altheim* szintézise és *Scott Kenneth* előadása között, mely a hanyatló köztársaság korából *Pompeius* és *Caesar* korát tárgyalja. Ez nem törekszik a római alkotmány- és társadalom-krízis mélyen fekvő rugóinak keresésére, melyek iránt *Altheim* az előző részben mindig ébren tudta tartani az érdeklődést, sőt annyira elsikkad benne a fejlődés útja, hogy a császárság korát tárgyaló résszel, melynek *Kornemann Ernő* a szerzője, úgy szólván minden szerves kapcsolatot elveszít. Ezt a hiányt törekszik pótolni az a néhány fejezet, amelyben *Altheim* a köztársaság szellemének változását festi mesteri ecsetvonásokkal és az állam belső életében fellépő átalakulásnak főleg a vallási és irodalmi életben való tükröződésén keresztül az *Augustusszal* beköszöntő új korszaknak a szellemiségét láttatja meg.

Kornemann császárkort tárgyaló szintézisében átérezzük azokat a sorsdöntő problémákat, amelyek a római birodalom jellegének alakulására kihatással voltak, s amelyek szükségképpen vezettek el az imperium lehanyatlásához. Ennek a drámai képben gazdag fejlődésnek az irányát a provinciák jelentőségének megnövekedése és befolyásuknak súlya adja meg, amivel együttjár az itáliai, római elem fokozatos térvesztése. A birodalom védelmének szempontja mellett elhomályosul a római karakterű civilizációs missziós tudat, amely *Augustus* elképzelésében még a rómaiság vezetőszerepének legfontosabb biztosítéka volt. A nagy belső átalakulásokat, mint *Hadrianus*, *Diocletianus* és *Constantinus* korát *Kornemann* mélyenjáró kutatóeljárása és gazdag ismeretanyagon nyugvó történet szemlélete különösen plasztikusan eleveníti meg Kelet és Nyugat egymáshatásának színpékében. A nagy szempontok érvényesítése közben a leg-

újabb kutatások eredményei, így Alföldi András vizsgálatai nyomán az illirek jelentősége és a középdunai római civilizáció problémái is megtalálják megillető helyüket Kornemann magas színvonalú rekonstrukciójában.

Az Ókori Történet jelentős gyarapodását jelenti nemcsak a magyar művelődésnek, hanem a magyar ókortudománynak is. Azok az elkerülhetetlen hiányok, amelyek kiütköznek a különböző irányú kutatók nem azonos szemlélettel megelevenített korpéből, eltörpülnek a komoly értékek mellett, melyeket az ókori világ magyar nyelvű bemutatásának ez a nagyszabású kísérlete felmutathat.

Fischer Endre.

Moór Elemér: *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen.* (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscus-Iosephianae. Sectio philologica. Tomus X. Curant: A. Förster et G. Mészöly.) Szeged, 1936. 8°. 335 l., térkép.

Nyugatmagyarország települési viszonyainak tisztázása történelmi és nyelvészeti irodalmunk egyik legnehezebb problémája. A régi szláv rétegre telepedett magyar, német és újabb szláv lakosság részint átvette, részint lefordította a régi helyneveket és új telepeit a maga nyelvén nevezte el, így a helynevek a lehető legnagyobb tarkaságot mutatják. Egyes vidékek régi lakosságának nyelvi hovatarozására nézve majdnem egyetlen forrásunk az oklevelekben megőrzött személy- és helynévanyag, mely kellő óvatossággal helyes vallomásra bírható. A névanyag nyelvi elbírálása elsősorban nyelvészeti feladat s csak a származás tekintetében kifogástalanul megmagyarázott nevek értékesíthetők a történelmi következtetések számára. Aki Nyugat-Magyarország települési viszonyait kutatás tárgyává teszi, annak a magyar nyelvtudományban, a szlavisztikában és germanisztikában egyformán otthon kell lennie. Névelemző feladatát különösen megnehezíti az a körülmény, hogy a nevek legtöbbször nem eredeti alakjukban maradtak fenn, hanem pl. szláv nevek németes vagy magyaros, magyar nevek németes stb. formát nyertek az egymás mellett lakó népek érintkezése folytán. Legtöbb nehézséget okoz a németes alakokból a feltehető eredeti név kihámozása, éppen mivel a német dialektusok a századok folyamán hatalmas változásokon mentek át még ezen az aránylag konzervatív, a német nyelvközösség szélére eső területen is. Csak e filológiai munka gondos elvégzése adhat biztos alapot a településtörténet megrajzolásához. A szerző által feldolgozott névanyag legrégebb és, mondhatjuk, legnagyobb része szláv, közelebből szlovén eredetű. Nagy szükség lett volna tehát itt alapos szlavisztikai ismeretekre; sajnos azonban, a szerző munkája éppen e tekintetben nyugszik a legkevésbé biztos alapokon. Bár a német nyelvtörténet egyes jelenségeinek megítélésében sem tudunk a szerzővel mindig egyetérteni, különösen az egyes hangfejlődések oly szigorú időbeli elhatárolásában, alapos jártaságát a germanisztikában el kell ismernünk. Nem mondhat-

juk el ugyanezt a szlavisztikai részéről. E részek hiányosságainak részben az az oka — amint már egyik bírálója megjegyezte¹ —, hogy kritika nélkül használja Miklosich hatvan-hetven éves munkáit; ez azonban magában még nem volna nagyobb baj, hiszen Miklosich hatalmas anyaggyűjtése még ma is nagy érték. Sokkal nagyobb hibája azonban a szerző munkájának az, hogy szlavisztikai ismereteit igen sokszor nem forrásértékű művekből, hanem másodkézből meríti (Pirchegger, Steinhauser, Ernst Schwarz). A szláv személy- és helynevek helyes megítéléséhez szükség lett volna a szláv, elsősorban természetesen a szlovén nyelvtörténet tanulmányozására, Pleteršnik szótárának, Ramovš és Breznik nyelvtani munkáinak forgatására, s mivel szerzőnk ezt elmulasztotta, a szláv hangtörvényekről adott fogalmazásai hiányosak vagy hibásak és az általa felállított etymonok jó része nem meggyőző. A 177. lapon ezt olvassuk: „Das *t* ist im Tschechischen und Slowakischen vor einem palatalen Vokal moulliert worden.“ Helyesen: a csehben csak *č* és *š* előtt, a tótban *e* előtt is. A 184. lapon: „Im Slowenischen ist das altslawische *ę* (*ě*) nach der Denasalisation mit dem offenen *e* zusammengefallen . . .“ Ez a megállapítás teljesen hibás, mert az összsláv *ę* orrhangnak szlovén folytatása éppen zárt hang, pl. a szlovén *vézati* (kötni), *pět* (öt) az összsláv *vézati*, *pětš* alakra megy vissza. Hasonló önkénnyel kezeli a magyar hangtörvényeket is. A magyar *Rednek* ~ *Rennek* (47—48. l.) stb. nevet a szláv *Ribnik*ből magyarázza s a *bn* > *dn* változást azzal okolja meg, hogy a magyarban a *bn* hangcsoport nagyon ritka volt, s ez a körülmény okozta a változást. E feltevés azonban nem lehet helytálló, hiszen *dobni* igénkből sem lett *dodni*. Ugyancsak nem helyeselhetjük a szerzőnek azt az eljárását, mellyel okleveles adatokat sokszor önkényesen kijavít, különösen, ha a javításra semmi szükség sincsen, mint pl. a *Berz* név esetében (22. l.). Mind e hibáknál inkább kifogásolható azonban az a könnyedség, amellyel szláv etymonokat állít fel. Akár személynevekből, akár appellativumból származtatunk is egy helynevet, etymológiánk csak akkor lesz meggyőző, ha más területekről hasonló alakú neveket tudunk kimutatni, azaz, ha állításunkat analógiás esetekkel tudjuk támogatni. Az analógiák felsorolása természetesen elmaradhat olyan esetekben, amikor a név etymonja jóformán első látásra világos, de nem maradhat el, ha valamely ritka alakú névről van szó. Ha pedig analógiás alak más területről ki nem mutatható, a legszebben megkonstruált etymon is a levegőben fog lógni. M. munkájának gyenge oldalai leginkább ezen a téren mutatkoznak. Így a magyar *Lózs* helynevet (37. l.) a szláv *Lovežb*, ill. szlovén *lovež* „Jagdbeute“ szóból származtatja s felteszi, hogy e szónak „Jagdort“ jelentése is volt. Ha nem is tekintjük a jelentéstani nehézség áthidalásának merészségét, maga a *lovež* szó a szlovénban igen fiatal és kevésbé használatos. Először a XVIII. és XIX. század fordulóján tűnik fel Vodnik (nyelvújító!) kéziratban maradt szótára-

¹ Knieszsa I., Ungarische Jahrbücher, 1937.

ban és onnan került aztán Cigale, Janežič és Pleteršnik szótáraiba, így tisztán módszertani szempontból is nagy nehézség régi helynevet ilyen szóval magyarázni. Hasonló merészség jellemzi néhány személynévből származtatott helynév magyarázatát is. A *Zanegg-Mosonszolnok* név megmagyarázására felvett *Stavnik* személynév az egész szláv nyelvterületen nem mutatható ki. Itt önkéntelenül is a szerző mondása jut eszünkbe: „Ortsnamen sollen möglichst durch Ortsnamen und nicht durch linguistische Schreibtschkonstruktionen erklärt werden.“ (119. l.)

Be kellett mutatnunk az itt felsorolt néhány példán e munka alapépítményének módszertani hibáit. Ez természetesen csak annyit jelent, hogy a szerző többi állítását is csak bizonyos fenntartásokkal fogadhatjuk el. Az a kép, melyet az etymologiai rész alapján műve harmadik részében Nyugatmagyarország települési viszonyairól tájegységek szerint megrajzol, a részletekben igen sok helyen módosulni fog. A határozott, a nyelvtörténet vallomása alapján kikövetkeztetett, időbelileg oly szigorúan meghúzott vonalak kissé elmosódnak majd, egyes vidékeknek a hibás etymonok alapján megállapított nyelvi jellege pontos kritika alapján más színezetet fog nyerni. E részletek azonban a mű egészét csak bizonyos mértékben befolyásolják, mert eredményei a nagy városokon azért változatlanok maradnak. Ezek szerint Nyugatmagyarország honfoglalás előtti lakossága szláv volt, bár egyes vidékeken ősi román (Lapincs) és ősi germán nyomokkal (Ikva) is számolnunk kell. A németység jelentősebb bevándorlása Nagy Károly avar háborúi táján kezdődik. A magyarság e területeket az augsburgi vereség után főleg a nyugati határ biztosítása végett kezdte nagyobb tömegekben megszállni, elhelyezkedése első sorban a fő útvonalak mentére esik. Ugyancsak a határ biztosítására történtek a besenyő telepítések is; melyeknek azonban a szerző igen helyesen nem tulajdonít nagyobb fontosságot. A németység nagy, e vidékek képét átalakító bevándorlásai a XII. sz. közepe táján indulnak meg; ekkor kezdődik a magyarság fokozatos háttérbe szorulása is, aminek oka az állandó hadakozáson, a nyugatról történt beütéseken, pestisen (1409—10) kívül főleg abban keresendő, hogy a birtokos osztály az idegeneknek tett adományozások következtében magyarról németre cserélődött. Az újabb szláv réteget a tenger-mellékről a török elől menekült horvátok alkotják. Végeredményben tehát a szerző könyve számos új megállapítással, igen sok helyes ötlettel gazdagította településtörténeti szakirodalmunkat, s kellő elővigyázattal forgatva a történész számára igen hasznos útmutató lehet.

Hadrovics László.

Funck-Brentano, Frantz: *La Renaissance*. Paris, é. n. (1935). Fayard. 8°. 442 l.

Az Institut híres tagjának könyve példa arra, hogyan lehet európai arányú mozgalmakat egyetlen egy nemzet szemszögéből tekinteni. A szerző szembeszökő franciasága párosul annak a történetírói iskolának a nézetével, mely szerint a renaissance

törést jelent a francia szellemi életben. Az egymásután következő fejezetek lazán egymásmellé helyezett essaykból állanak, amelyek előadások összefüggő sorából keletkeztek. Vagyis nem annyira olvasásra szánt, mint hallani való írások. A szerző pedig, aki előadja benne a renaissancot, teljesen humanista szónok. Elsőrangú vitatkozó fogások, az eseményeknek és embereknek szónokiasan antitetikus szemlélete, a hallgatóság hirtelen meglepése valami különös és újszerű állítással, nagy értékek leszólása és a történelem bűnbakjainak rehabilitálása olyan viszonyt teremt e könyv olvasója és a szerző között, mely különösképen a renaissance-korabeli humanisták és hallgatóságuk között állott fenn. Lehetne még azt mondani, hogy hadakozik a történelemmel; nem szükségszerűségnek fogja föl, úgy, ahogy bekövetkezett, hanem írói erejét igen sokszor a be nem következett lehetőségek tarka színészére pazarolja. Ezért helyenként igen rapszódikus. Másrészt nem lehet tőle megtagadni a nagyképűség jóleső hiányát. Szerencsés történetírói ösztönnel ismeri fel a jellemző vonásokat, adatokat. Bár nem nevezhető „szellemtörténész“-nek, politika, művészet, irodalom mégis mint szétszakíthatatlan, élő egység jelenik meg művében.

A renaissance korának francia foglalatot ad. A megnyitó fejezet, a Rabelais szavaival elnevezett „Nuit gothique“ és a zárófejezet, „La Renaissance et la Révolution“ közé van beékelve a két latin nép, Itália és Franciaország reciprok viszonyaként fölfogott kor: az újjászületés. Tiszteletreméltó, bár nem igazságos módon bizonyítja, hogy a franciák itáliai szereplése milyen üdvös volt, mennyire széles látókörű tervek eredője volt, viszont az olasz művelődési hatás milyen sajnálatos módon senyvesztette el a francia géniust. F.-B. eszménye az a bizonyos „gótikus éjszaka“. Abban látja a művészi teljesítmények csúcását. Szerinte még a görög művészet legvirágzóbb korszaka is csak halvány kép a francia gótika valóságához képest. Nem mulasztja el fölhasználni J. Nordström és mások egyes részekben találó, de egészben véve elhibázott nézetét, mely a renaissanceban az elsőbbséget el akarja vitatni Itáliától. De arra az esetre, ha mégsem tudná meggyőzni tétele igazságáról olvasó-hallgatóit, párhuzamot von a renaissance és a francia forradalom között, hogy a hasonlóságokkal amazt ellensúlyozza. Természetesen kissé különösen hat, amidőn II. Fülöppel Saint-Just lesz egybevágó, amidőn Calvin és Robespierre között feltűnő hasonlatosságokat talál, vagy párhuzamba állítja Luthert Marat-val. Végkérc, ha mindez nem lenne elég az olasz renaissance jelentőségének gyöngítésére, fölemlíti a szaracén kultúra rendkívüli hatását a francia és az európai civilizációra, megemlítvén, hogy vajjon mire ment volna Copernicus az arab asztronómia nélkül. Elfelejtji, hogy Copernicus nem Salamancában járt egyetemre, hanem Bolognában és Padovában, hogy nem századokkal előbb élt arab asztrológusoknak volt a tanítványa, hanem Domenico Maria Novarának, hogy az arab asztronómusoknál sokkal inkább hatott rá Giovanni Bianchini és Galeotto Marzio. Éppen így szívesen elfeledkezik Columbus nemzetiségéről,

de hangsúlyozza „spanyol“ műveltségét s ugyanakkor nem említi Paolo dal Pozzo Toscanelli szerepét. Irodalmi tájékozottságán is ilyen egyoldalúság vehető észre. Francia-angol bibliográfiája gazdag, de kevés német és egyáltalán semmi olasz irodalmat nem ismer. Az egyetlen német renaissance-kutató, akit érdemesnek tartott az elolvasásra, Jacob Burckhardt.

Az egyoldalúság következményeként hiányzik a renaissance kialakulásának rajza, holott a Burckhardt utáni német és a legújabb olasz kutatás éppen azt vizsgálja, miképpen bontakozott ki a középkorból a renaissance. De F.-B. arcképekben gondolkozik, e kutatások tudomásul vétele megnehezítette volna az ábrázolást. Így azonban az ellentétet mint szónoki formát alkalmazhatja a középkor és renaissance szembenállásában. Történetszemlélete, úgylátszik, teljesen dialektikus. A humanistákról írva úgy véli, hogy „munkásságuk makacs visszahatás a multtal szemben, mely őket táplálta“. Elfelejtí, hogy kibontakozása teljében minden kor szembenáll a megelőzővel. De szerencsésen válogatja meg forrásidézeteit, arcképeihez a forrásokat újból átélte s ezáltal közvetlen kapcsolatba került a kor lelkével. Például páratlanul szép az a gondolat, melyet Pico della Mirandola említ fele a humanizmus lényegéről: „Semmisem veszhet el abból, ami az elmúlt időkben megdobogtatta az emberi lelket és leheletével az embereket éltette: hitek, nyelv, szokások, művészetek, irodalmak, tudomány, filozófia. Emberek vetették bele fáradtságukat, hitüket, szeretetüket. Olyan csodálatraméltó tevékenység ez, amely kellett, hogy termékeny csírákat hagyjon“. De humanizmus-fogalma már szűkszavú és kevésbé helytálló. Úgy véli, hogy e fogalom a XV. század vége felé alakult ki, mint a skolasztika ellenzéke és jelentette a görög és latin tanulmányok fölélesztését az ember boldogságára és tökéletesedésére. Ebből a meghatározásból, mely Pico della Mirandola gondolatához képest meglepően szűk, kimarad a humanitás társadalmi ereje, hiányzik belőle az ember értékelésének, magatartásának és törekvéseinek teljes megújulása. De hiányzanak belőle a görög és latin tanulmányokon kívül ható erők is: az arab kultúra s mindenekfölött a firenzei humanitás, az olasz nemzeti nyelvű irodalom. A humanizmust nem a XV. század végéről kellett volna eredeztetnie, hanem egy századdal korábbról. Ma már csakugyan egyre éleesebben tűnik ki, hogy a renaissance alakulásában a XV. század vége fordulópont (v. ö. A. Warburg és tanítványainak kutatásait a renaissance ábrázoló motívumainak változásáról); azonban minden eleme az újjászületésnek meg van adva már vagy egy századdal azelőtt. A szerző a humanizmus és népi kultúra szembenállását következkésképen kielezi. A humanizmus kezdetén e két szellemiség között különösen Firenzében nem volt ellentét. És ha később keletkezett is, a XVI. században ismét gyengült, amikor a humanizmus egész Európában enyhítette arisztokratikus különállását s nemcsak népi nyelvűvé kezdett válni, hanem motívumai is leszűrődtek a nemzeti kultúrákba. Hogy Európa kialakításában nemcsak a differenciáló népi erőknek

volt szerepük, hogy az antik művelődésnek nemzeti öneszméletető hatása rendkívüli, hogy Európa összetartó közege a kereszténységen kívül az antik kultúra, azt F.-B. hallgatással mellőzi. Ugyanílyen kevésbé állja meg a helyét az a másoktól átvett következtetés, hogy ahol renaissance volt, ott nem keletkezett reformáció és viszont, mivel a reformáció az újjászületésnek északi formája. Az alaptétel itt is elfogadható, csak a következtetések nem. Lengyelországban például talajra talált a renaissance és némi sociniánus mozgalom is. Angliában, Németalföldön és Magyarországon hatalmas mozgalommá lett mind a kettő, renaissance és reformáció egyaránt. Alig tagadható, hogy a kereszténység egyik legnagyobb vallásos forradalma, Szent Ferencé Itáliában ment végbe: Németországban pedig részben a reformáció előtt, részben azzal együtt hatalmas humanizmus is keletkezett.

A renaissance legfőbb mozgatóerejének az új világ kincseinek Európába özönlését tartja és a megbontott gazdasági egyensúlyból igyekszik levezetni a politikai, társadalmi és vallási válságot. A renaissance eredményének megítélésében helyes úton jár. A művészi átváltozások mellett erőteljesen hangsúlyozza a vallási, társadalmi és politikai átalakulást. Nemzeti téren a renaissance vívmányának tartja a centralizációt és a nemzeti szellem kialakulását, melyet azzal magyaráz, hogy a közös hagyományokat, mint például Németországban is, az új gazdasági és erkölcsi szervezet teszi hatékonyvá. Társadalmi téren az egyes osztályok elkülönülését figyeli meg, valamint az írott és a római jog győzelmét. A művészi megújulásban elismeri az antik ábrázolásnak és a természet megfigyelésének egybeolvadását. Ezek az eredmények helytállóak. De mindvégig nem derül ki, hogy miért éppen ekkor kellett jönniök Columbus és Copernicus felfedezéseinek s mindvégig ismeretlen marad az átalakulásoknak ebben a nagy harcában az átalakulás legszenvedőbb, de egyúttal legcselekvőbb tényezője: az ember. Egyes személyiségeket látunk, de a kor lelke elvész. Elismerjük, hogy világfelfogás kérdése: vajjon az anyag csak eszköz és pillanatnyi, mert az emberi idea az igazi ok, vagy pedig az eszmény a járulékos, de a hajtóerő mindig az anyagi. Mégis aligha lehet kétséges, hogy az anyagi hajtóerő világváltozásokat csak akkor hozhat létre, ha az eszme és a szó szárnyat ad neki. F.-B. sem hajtja végre következetesen történeti szemléletét és épp ezért nem egy helyen mégis megtalálja a középutat.

F.-B. műve szórakoztató, tárgyalásmódja lebilincselő, előadása világos, ragyogó stílusa könnyed és írója rendkívüli személyiség. Arcképei Lorenzo de' Mediciről, Erasmusról és a francia humanista költőkről (Les Lettres françaises) a francia essay legszebb teljesítményei közül valók. Cathérine de' Mediciről írott apológiája majdnem meggyőző s ahogy II. Gyula pápát vádolja és VI. Sándort védelmezi, az olyan kiváló ügyvédnek is dicsőségére vált volna, mint a humanizmus atyja: Cicero, akiről pedig F.-B. szintén kevésbé elismerően nyilatkozik. Külön ki kell

emelnünk, hogy bár a magyarság mindjárt az első lapon a kalandozó normannokkal és szaracénokkal szerepel együtt, később mint a szellemi Európa részese tűnik föl a könyvben. mint amely nép résztvett a gotikában és a renaissanceban. A gotikus stílus, véleménye szerint, Île-de-Franceból eljutott Magyarorszáig és Skandináviáig s arról is tud, hogy a firenzei neoplatonizmus apostolának, Ficinusnak híre ugyancsak elterjedt magyar földön is.

Kardos Tibor.

Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648). Veröffentlicht . . . vom Internationalen Ausschuss der Geschichtswissenschaften. Herausgegeben nach den Beiträgen der Mitarbeiter in den einzelnen Ländern unter Mitwirkung von Walther Latzke von Ludwig Bittner und Lothar Gross. I. Band (1648—1715). Oldenburg i. O.—Berlin, é. n. G. Stalling. 8°. XXX, 756 l.

A nemzetközi tudományos együttműködésnek szokatlanul nagyvonalú példáját nyújtja ez a hatalmas kötet, mely számos munkatárs hosszú évekre terjedő kutatásának eredménye. E munkálatot megszervezését és a szerkesztést B., a bécsi házi, udvari és állami levéltár igazgatója vállalta el G. ottani aligazgatóval együtt: kettejük elismert tudományos tekintélye és szervező-képessége már eleve garanciát nyújtott arra, hogy a tervezett munka nemzetközi tudományos értéket fog jelenteni. A kiadvány eszméjét Waldo G. Leland vetette fel először a történettudományok nemzetközi bizottságának 1926 május havában Genfben tartott ülésén, rámutatva arra, hogy a diplomáciai-történet művelését mennyire előmozdítaná, ha a bizottság az európai államok diplomata-névsorait közzététené; ezzel ugyanis fényt deríthetne olyan személyi és politikai összefüggésekre, amelyek eddig a diplomáciatörténetben teljesen ismeretlenek voltak. Leland gondolata életrevalónak bizonyult. A történettudományok nemzetközi bizottsága még ugyanabban az évben külön albizottságot szervezett, melynek felkérésére B. minden részletkérdésre kiterjedő munkatervet dolgozott ki és terjesztett 1927-ben a bizottság göttingeni gyűlése elé. E tárgyalások során az a meggyőződés alakult ki, hogy a munkálatokat 1648-tól napjainkig kell folytatni; arra nézve viszont kezdettől fogva eltértek a vélemények, vajjon csak az állandó külképviselet vezetőit és az ügyvivőket vegyék-e fel a kiadványba, vagy pedig a rendkívüli és külön megbízással ellátott követeket (Sonder- und Spezialgesandten), valamint a kongresszusokra és nemzetközi szerződések kötésére kiküldött hivatalos megbizottakat is. Az utóbbi nézet hívei az adatközlés kiterjesztésével még jobban emelni akarták a tervezett kiadvány tudományos értékét és használhatóságát.

Valóban nem volt könnyű feladat a szerkesztésnél világos és biztos határvonalat kijelölni. Az 1930-ban Angliában tartott ülésen végül az a felfogás alakult ki, hogy a kiadványba azokat a rendkívüli követségeket is fel kell venni, amelyek a rendes követségek felkutatása során lesznek megállapíthatók. Ez az

utasítás ugyan igen tág értelmezésre adott alkalmat, tényleg azonban vajmi nehéznek látszott a kiadványból az összes rendkívüli követségeket a limine kizárni, miután 1648 és 1715 közt — mely korszakra e kötet adatközlései szorítkoznak — az állandó követküldés még egyöntetűen nem alakult ki és éppen ezért a kutatás során számos esetben kétségesnek látszott, vajjon a kiadványba felveendő követséget a munkatársak állandó vagy csak rendkívüli követségnek minősítsék-e. B. kiváló szervezőképességére vall, hogy ő maga is célszerűbbnek látta volna, ha a bizottság valamely követség jellegének megállapításakor nem működésének hosszabb vagy rövidebb tartalmából indul ki, hanem azt csak akkor tekinti állandónak, ha az egyetemes, illetve országos érdekeket képviselt s nem csupán tárgyilag körülhatárolt megbízást nyert. Kiderült azonban, hogy a munkálatoknak a rendkívüli követségekre való kiterjesztése folytán szinte lehetlenné vált világos szerkesztési elveket felállítani. Mert ha a munkába felvételre kerülnek a trónbetöltést bejelentő, külföldre küldött követek, annál inkább indokoltnak látszott, hogy pl. a béketárgyalásokra, ill. nemzetközi szerződések kötésére, továbbá nemzetközi jelentőségű kongresszusokra kiküldöttek neve s maradjon ki. A szerkesztési elveknek ilyen kiterjesztésével természetesen a munka eredeti jellege is teljesen megváltozott, mert így a hivatásos diplomatákon kívül olyan katonai és közigazgatási szakértők is belekerültek a névsorba, akik nemzetközi tárgyalásokon nélkülözhetetlenek voltak ugyan, tényleg azonban diplomáciai szolgálatban sohasem állottak.

E szempontok alapján mintegy 40 európai államból 67 munkatárs dolgozott éveken át az anyagnak az irodalom és a levéltári források segítségével való egybeállításán. A munkatársak nemcsak az általuk feldolgozott állam által kiküldött, hanem az ugyanazon állam által elfogadott követségeket is felkutatták. Ezáltal lehetővé vált olyan diplomaták személyének megállapítása, akikről a küldő állam levéltáraiban nem kerültek elő adatok. Valóban, a majdnem hiánytalan diplomatalisták összeállítása ennek az előrelátó szerkesztésnek az eredménye. A mintegy 20.000 kartotéklapon összegyűjtött adatokat a szerkesztők áttekinthető módon az egyes államok címszói alatt a diplomatákat elfogadó államok ábécéjében dolgozták fel olyképen, hogy közölték a külföldi missziók vezetőinek nevét, működésük kezdetének és befejezésének időpontját, továbbá az irodalmi forrást, amelyből a munkatársak az adatokat merítették. Az utóbbiak által felhasznált levéltári forrásokat azonban a szerkesztők — sajnos — elhagyták, mert ezek rövidített megjelölésére egységes nomenclaturát nem állapíthattak meg, viszont teljes szövegű, ill. forrásonkint változó rövidítésű közlésüktől nyomdatcheikái okokból kénytelenek voltak eltekinteni. A kiadvány tehát nem nyújt ugyan a kutatónak a levéltári forrásokról felvilágosítást, de már egyszeri betekintés után is azt a meggyőződést kelti fel benne, hogy európai viszonylatban is számottevő standardmunkát vett kezébe. Az egyes adatok ellenőrzése vagy esetleges

behatóbb kutatások eszközlése végett azonban a szerkesztőkhöz kell fordulnia, hogy az általuk őrzött kartotéklapok alapján a kívánt levéltári forrásokról tájékoztatást szerezhessen. Egyébként a kiadvány nemzetközi használhatóságát nagyban emeli, hogy a benne előforduló összes címszók német, francia, angol és spanyol nyelven, a diplomatalisták személyi adatainak rövidítései pedig egységesen latinul közöltettek.

A Magyarországra és Erdélyre vonatkozó fejezetek anyagát Horváth Jenő gyűjtötte egybe az irodalom és az okmánytárak teljes felhasználásával. Az említett címszók alatt azonban csak az erdélyi fejedelmek, ill. a magyar rendi ellenzék diplomatái szerepelnek, míg azok a külképviselők, akiket a német császárok mint magyar királyok küldtek ki, „Deutsches Reich, Kaiser“ címszó alatt külön vették fel. Így egybegyűjtve igen tekintélyes számra rúg a magyar külképviselők névsora, s élénk tükörképét adja a XVII. századi mozgalmas diplomáciai tevékenységnek. Az előadottak után talán nem szükséges külön hangsúlyoznunk, hogy e kiadvány a folytatólagos kötetekkel együtt nélkülözhetetlen kézikönyv lesz mindazok számára, akik a westfaleni béke utáni diplomáciatörténettel foglalkoznak.

Jánossy Dénes.

Schnabel, Franz: Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert. Bd. IV. : Die religiösen Kräfte. Freiburg i. B. 1937. Herder. 8°. XII, 617 l.

Sch. nagyszabású munkájának első három kötetéről beható ismertetés keretében vettek tudomást folyóiratunk olvasói (Századok, 1935, 358. s köv. l.). Első kötetében (Die Grundlagen) a XIX. sz. német történetének szellemi és politikai előzményeit, a másodikban (Monarchie und Volkssouverenität) a közjogi problémákat, a harmadikban (Erfahrungswissenschaften und Technik) a kor filozófiáját, szellem- és természettudományát és technikai kultúráját tárgyalta. A jelen kötetben a vallási erők áramlását veszi szemügyre, tárgyilag többet, időbelileg kevesebbet adva, mint amennyit a cím első tekintetre ígér, mert a németiség történetébe, ha nem is részletesen, de belefoglalja Ausztriát is, viszont mondanivalóját a „Vormärz“ keretével határolja. A nagy munka tehát, amelyet egyes német kritikusai Ranke és Treitschke művei mellé helyeztek, még nincs befejezve.

A negyedik kötet két könyvre oszlik. Az elsőben a francia forradalom és szekularizáció által földresujtott és régi formájában széttört katolikus egyház lassú felemelkedését tárgyalja. A birodalmi egyház (Reichskirche) a bécsi kongresszus, a konkordátumok és más megegyezések révén új hierarchikus kereteket kap, amelyeket a belső megújulás új tartalommal iparkodik megtölteni. A régi keretek széttörésének nagy előnye volt, hogy a főpapok most már nem birodalmi nagyurak, hanem elsősorban püspökök, akik sokkal inkább kénytelenek Rómában hátvédet keresni, mint elődeik. Ezzel eltűnik az epizkopalizmus és a hierarchia részéről is meg van adva a fejlődés útja az egyházi centralizáció felé.

A belső megújulás az egyházas romantika centrumaiban (Münster : Stolberg, Bécs : Hofbauer Sz. Kelemen) indul meg. Sailer itt a legmesszebb ható egyéniség. A teológiai irodalmat most még főképp laikusok művelik (Stolberg, Görres, Brentano, Schlegel, Windischmann), de a tübingeni iskola (Tüb. Theol. Quartalschrift) csatasorba állítja a korszerűen — historikusan — képzett teológusokat is (Möhler, Hirscher, Hefele, Kuhn, Staudenmayer, majd Münchenben Döllinger). A modern filozófia átvételében megtévedettek (Hermes és Günther) alávetik magukat a római ítéletnek, tehát ezen a téren is érvényesül a centralizáció. Más természeti a mainzi kör. Ide Colmar püspök Elzászból jött, ahol sohasem volt janzenizmus és gallikanizmus, tehát a pápai primátus védelme sem találkozott lelki gátlásokkal. A mainziak (folyóiratuk „Der Katholik”) franciás módszerrel dolgoznak, nem annyira tudományos irodalmat művelnek, hanem inkább tömegprodukcióra törekszenek. Bizalmatlanok a felvilágosodást terjesztő egyetemi hittudományi karokkal szemben és követelik a papjelöltek egyházmegyei szemináriumi nevelését. Jelszavuk : koncentráció (a pápa körül) és akció (a tömegek megnyerésére).

A tömegek megmozdításában a vegyes házasságok körül kitört „kölni zavarok” korszaknyitók. Sch. kimutatja Spiegel kölni érsek, de utóda, a fogságba esett Droste-Vischering részeseését is ezekben a zavarokban. III. Frigyes hajthatatlansága mellett utóbbinak büszke és szigorú, a tárgyalásoktól elzárkózó egyénisége sem volt alkalmas a nehéz helyzet sima megoldására. A zavarok jó eredménye volt azonban, hogy főképp Görres irodalmi tevékenysége nyomán („Athanasius”) a katolikus tömegek nemcsak Poroszországban, hanem egész Németországban összefogtak. A közvélemény, a XIX. sz. eme nagyhatalma most érezte erejét először. De amint a tübingeniek öntudatos katolikus meggyőződése a tudományos polémia terén újra élesebben vonta meg a felekezeti megoszlás vonalait, úgy állították egymással szembe a kölni zavarok a katolikus és protestáns tömegeket. Az ellentéteket már nem tudja áthidalni IV. Frigyes Vilmos békülékenysége sem. A kölni dóm felszentelése, a király akaratából az össznémetiség eme szép ünnepe is csak ideig-óráig takarja el őket. Görresék a korszellemmel szemben centrumot teremtenek Münchenben, munkatársaik nemcsak németek, hanem külföldi katolikus vezérférfiak is. A mainzi Katolikkal együtt élesen szembe fordulnak az egész világon jelentkező liberális és katolikus politikai együttműködés gondolatával, amit Róma sem látott szívesen (Lamenais elítéltetése). Joggal tartottak attól, hogy a politikai liberalizmussal bevonul a katolicizmusba a világnézeti is.

De amint a „Zeitgeist” legyőzése ezen a vonalon nem sikerül maradéktalanul, úgy nem gyúrték le azt teljesen a belső megújulás nyomán támadt igen erős szociális érdeklődés eredményei sem (Kolping, Ketteler, Hirscher, legényegyletek, Szt. Vincekonferenciák). Nem sikerül igazi katolikus irodalmat sem terem-

teni. A művészetekben sem támadnak új lendületet hozó egyéniségek és irányok. A nazaréusok és újgotikusok nem zsenik, sőt elállják az új fejlődés útját. A katolikus vezetők érzik, hogy az eddigi restauráció csak átmeneti értékű s ezért további koncentrációra törekcsenek: a teológiában Szt. Tamásig mennek vissza (Scheeben), az egyházjogban még jobban hangsúlyozzák a primátust. A római Germanikumban újra megjelennek a német kispapok, a püspökök is ilyen szellemben kormányoznak. De újra felütik fejüket a belső ellentétek. Egyoldalú és helytelen információk következtében Róma nem tud egészen felmelegedni az új német teológiai irodalommal szemben. Megkezdődik a szétválás az „újskolasztkus-jezsuita” és a „történelmi-német” irány között.

Végeredményben tehát a katolikus megújulás és koncentráció, bár tiszteletreméltó eredményeket ér el, mégsem teljes, nagy tömegeket vonz, de még nagyobb méretű a tömegek eltávolodása az egyháztól. Olyan átütő hatást, mint a gotika vagy a barokk, nem tud létrehozni. A „polgárság százada” erre már nem volt képes.

A protestantizmus — természetesen más utakon — ugyanilyen mértékű megújuláson ment keresztül. Az akadályok itt két oldalról jelentkeznek. A felvilágosult racionalizmus, bár Németországban Sch. szerint nem fajult atheizmussá, sokkal mélyebben ette bele magát a protestáns teológiába, mint a katolikusba, a német klasszikusok újhumanista, kereszténytelen szelleme is jobban hatott a protestáns lelkiségre. Másrészt a protestáns fejedelem, mint „Landesbischof”, nemcsak „jura circa sacra”-t, hanem „jura in sacra”-t is kezd gyakorolni. Az egyház ügye lassankint pusztá „Polizeisache” lesz. A forma így marad a régi, de a tartalom egészen mássá válik. Széles körökben és gyors tempóban halad előre emnélfogva az elvilágiasodás.

De a megújulás megindítását a régi pietista és misztikus áramlatok még élő hatásai lehetővé tették. A romantikusok és herrnhutiak iskolájából jött Schleiermacher, a „második reformátor” is, aki az ortodoxiától és a felvilágosodástól egyaránt különböző, panteizmusba hajló nézeteket vallott a vallásról. Mégis az ő közvetítő teológiájánál inkább jellemzi az új protestáns vallásosságot a porosz reformkorszak és német szabadságharc államférfiának, Freiherr v. Steinnek az alakja. Erről a biblikus hitű, igazi lutheristáról, aki azonban nagy megértéssel van a katolikusokkal szemben is, festi Sch. művében talán a legszebb portrét. A szabadságharcot igazi protestáns kegyesség lengi át.

Hatása alatt gondolatok és tervek vetődnek fel a protestáns felekezetek és kis provinciális egyházak egyesítésére egy „Landeskirche”-ben. Poroszország a vezető protestáns állam. Itt maga III. Frigyes Vilmos szorgalmazza az uniót, sőt részben maga dolgozza ki a luturgikus egységet és előírja a szigorúan centralizált, konzisztoriális alkotmányt. A Landeskirchéből így Staatskirche lesz. De a király törekvései éppen szigorúan vallásos protestánsok közt találtak heves ellenkezésre. A centralizáció a katolicizmusban

a lényeghez tartozott, a protestantizmusban sokan anakronizmusnak és protestáns elvekkel ellenkezőnek tartották. De nem is tudta feltartóztatni a tanultak, majd a tömegek aposztáziáját és a dogmatikai szétforgácsolódást. Nagy szerep jutott itt a protestáns egyetemeknek, amelyek fölött nem volt ellenőrző egyházi hatóság. A megújulási törekvéseknek protestáns részről is az őseredeti elvekre való visszamenetel volt a következménye, amivel együttjárt a katolikusoktól való elkülönülés.

Igen érdekesen fejtegeti ezután Sch. az egyes irányok: racionalizmus, ortodoxia és újpietizmus fejlődését. Különösen az újpietizmussal foglalkozik részletesen: a területek és néptörzsek szerint kialakult sajátosságaival, a hivatalos egyházzal támadt ellentéteivel, szociális, pedagógiai, belső és külső missziós tevékenységével. Nem lehet erkölcsi épülés nélkül olvasni Chr. H. Zeller beuggeni, pietista szellemű lelkipásztor szinte emberfeletti munkáját, amellyel családi rendszeren felépülő nevelőintézeteit megalkotta és mély vallásossággal megtöltötte. A 80 éves Pestalozzi 1826-ban meglátogatta Beuggent és a látottak fölött elgondolkozva suttozta maga elé: Das war's, das war's, was ich gewollt. Zelleréhez hasonló nagyjelentőségű intézmény J. H. Wichneré Hamburg mellett. Beható méltatást kap Th. Fliedner, aki a kaiserswerthi, később szintén egész Németországban elterjedt diakonissza-intézményt hozta létre a semmiből. Az intézmény bölcsőjénél jóindulatú segítségével ott állt a katolikus klérus és a világi elem is.

Azonban bármily szépek voltak is az újpietizmus eredményei, hatása mégsem volt átütő, mert szeretetszolgálatot végzett ugyan, de minden kérdést átfogó szociális politikát nem tudott alkotni, nem tudta megfogni a proletariátust, de a liberális-racionalista tanultakat sem, akik éles kritikával illették. A legtöbbet akadályozta az újpietista mozgalom teljes kifejlődését és hatékonyságát, hogy elkülönült a hivatalos egyháztól is.

A természetszerű kezdeti és felfokozott izgalom lecsillapodása után az újpietizmus összefogott ugyan a racionalizmus ellen a hivatalos ortodoxiával és enyhítette ennek kemény ridegségét, a legnépesebb tábor mégis a liberális protestánsoké lett, a kereszténység és hegelianizmus között közvetítő teológiáé, amely egyre radikálisabb színezetet nyert. A végpont itt Straussnak Jézus élete.

Az 1840-ben trónrajutott IV. Frigyes Vilmos, az utolsó romantikus a trónon, nagy erkölcsi komolysággal kísérelte meg, hogy országából keresztény államot alkosson. Mint atyja, egységet akart létrehozni a protestáns felekezetek között, de hitte azt is, hogy bizonyos egység létrejöhet a protestantizmus, anglikanizmus és katolicizmus között is. Liturgikus tervezeteiben nagy szerepet szánt az angol magas-egyházból átvett elemeknek. Állambölcselője Fr. J. Stahl volt. Az eredmény azonban most sem lehetett kétséges. A király „katolizáló“ törekvései igen nagy ellenhatásra találtak protestáns körökben, az orthodoxia és pietizmus

viszont, amelyeket a király pártfogásába vett, sokak ítélete szerint a politikai reakció eszközévé váltak.

A protestáns egyházművészet ebben a korban szintén olyan értékű volt, mint a katolikus. A képzőművészetek terén jellemző, hogy IV. Frigyes Vilmos a katolikus nazarénusokat foglalkoztatta. Az egyházi zenében Mendelssohn-Bartholdy a Bach és Brahms közötti időben csúcspontot jelentett ugyan, de ő sem inaurálta új virágkort.

A végeredmény tehát ugyanaz, mint a katolikus megújulásnál. Mindezek az egymásmellett futó vagy egymást keresztező irányzatok a protestantizmusban sem tudták áthatni a tömegeket. A század második felének jellegét a liberalizmus és a materializmus fogja megadni.

Magyar vonatkozásban ugyan Sch. negyedik kötete sem gyarapítja közvetlen tárgyismereteinket, sőt — és ez bizonyos hiány a könyvben — magyar szereplőről ott sem szól, ahol pedig — német nyelvű irodalom alapján — erre módja volna. A katolikus megújulás bécsi centrumából hiányzik Széchényi Ferenc neve és szerepe, pedig a magyar gróf anyagi és szellemi segítsége nélkül a Hofbauer-kör közel sem tett volna szert akkora jelentőségre. A vegyesházasságok kérdésének osztrák rendezésében is fontos szerepet vitt egy magyar ember: Lonovich József.

Mindazonáltal ezzel a kötetel kapcsolatosan is elmondhatjuk, hogy szélesebbkörű ismerete a magyar történetírók körében is felettébb kívánatos lenne. Sch. művének már (Századok, 1935, 358. s. köv. l.) kiemelt és nálunk is hasznosítható jótulajdonságai ugyanis ebben a kötetben is kiváló mértékben vannak meg. Mindenekelőtt áll ez nyugodt, szenvedélyektől mentes pártatlanságára, amelyet még ebben a nehéz, a felekezeti elhajlásokat szerfelett könnyen kiváltó anyagban is maradéktalanul sikerült megőriznie. De nem tesz concessziókat a napi eszméknek sem, ami — tekintve, hogy 1937-et és a harmadik birodalom negyedik esztendejét írjuk — még fokozottabban írható javára, mint első három kötetében. Teljes tárgyilagosság a multtal és teljes függetlenség a jelennel szemben, párosulva az anyag fölötti tökéletes uralkodással és szerkesztői készséggel, olyan szinte már művészi foka a történetírói tudásnak, amely csak keveseknek adatott meg. Sch. műve belső értékeinél fogva túlzás nélkül paradigmaként ajánlható mindenkinek, aki történetírói módszert kíván tanulni.

De ajánlható bennünket közvetlenül érintő tanulságaiért is. Mert ha problematikája nem is másolható át egyszerűen a magyar viszonyokra (hogy csak egyet emeljünk ki: az egyház és a nemzeti-ségek viszonya nála alig szerepel, nálunk viszont igen sok helyet fog kérni a XIX. sz. egyháztörténelmében), mégis a földrajzi közelség és évszázados szellemi összeköttetés miatt is feltehető, hogy a Németországban egymással birkózó áramlatok felénk is kihatottak. Konkrétumokra már most rá tudunk mutatni. A Hofbauer-kör Széchényi Ferencen keresztül tudatosan akar hatni a magyar katolicizmusra is. A kölni zavarok váltották ki nálunk a Lajcsák- esetet. Az uniós törekvések, főképp a protestáns egyházak

között, nálunk is hasonló törekvéseket hoztak létre. Másirányú érintkező pontok is vannak: nálunk ugyan nincs febronián episz-kopalizmus, de van a magyar hierarchiában is mélyen meggyökeresedett, a pápai befolyást visszaszorítani akaró, tehát lényegében vele egytermészetű jozefinizmus.

E hatások lemézésében persze Sch.-nél sokkal hátrányosabb helyzetben vagyunk. Neki gondot okozott a tömérdek részletfeldolgozás áttanulmányozása és kiválogatása. Nálunk — leszámítva Meszlényi Antal összefoglaló munkáját a posztjozefiniszti kor egyházpolitikájáról — az ilyenfajta szintézis megalkotásához, főképp katolikus oldalról, éppen ebből a korból még nagyrészt hiányoznak a részlettanulmányokban álló előföltételek. Annyi azonban állítható, hogy az eljövendő magyar összefoglalásnak okvetlenül figyelembe kell vennie Sch. eredményeit is.

Hermann Egyed.

Roth, Stephan Ludwig: Gesammelte Schriften und Briefe. Aus dem Nachlass hrsg. v. Otto Folberth. 5. Bd. : Der Predigtstuhl der Zeit. Aufsätze aus den Jahren 1842—1848. Hermannstadt, 1937. Krafft & Drotleff. 8°. 392 l., 5 kép.

E folyóirat 1935.-i évf.-ban részletesen ismertettük ennek a nagyvárdeki, gonddal készült kiadványnak I—IV. kötetét. A legújabb, V. kötet a fáradhatatlan erdélyi szász népnevelő publicisztikai munkásságának jórészt öleli fel 1842—1848-ig. „A sajtó a kor szószéke” — írja Roth 1848-ban unokaöccsének : cikkeit valóban a sajtó mindenható erejébe, népeket átforgató hatalmába vetett hit, szinte naiv optimizmus sugallja. Ez az optimizmus többé-kevésbé korjelenség : megtaláljuk Roth ifjúnémet és liberális magyar kortársainál is, akiktől az erdélyi szász publicista egyformán sokat tanult.

A cikkek középpontjában a szászok legnagyobb problémája áll : hogyan védekeznek a számbelileg veszedelmesen szaporodó oláhság ellen. Roth a védelem egyik eszközét a szászok anyagi és szellemi kultúrájának, gazdasági fölényének csorbítatlan megőrzésében látja. Minthogy pedig az oláhok terjeszkedése különösen a mezőgazdaságban szembetűnő, a szászoknak okszerű gazdálkodással, időszerű reformokkal arra kell törekedniük, hogy mezőgazdasági termelésüket emeljék. Roth a cikkek egész sorában száll síkra a szász gazdasági élet megújulásáért. Scharbergi Bedeus József báróval sikerül ugyan megvetni az Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egyesület alapjait, de fáradozásának eredményét már nem éri meg. A hagyományokhoz szívósan ragaszkodó, konzervatív szász parasztok nem nagyon lelkesednek a reformokért : az egyesületnek alapításakor mindössze 534 tagja van, s ez a taglétszám voltaképpen csak a nyolcvanas évek végétől kezdve mutat állandó, jelentősebb emelkedést. Még fontosabb védelmi eszközt lát Roth az előretörő oláhsággal szemben a szász néptest életerejének, fejlődésképeségének fokozásában. E cél érdekében nagyszabású telepítési akciót indít meg a németországi sajtóban, maga is útra kel, és különösen württembergi városokban

propaganda-előadásokat tartva toboroz telepeceket az erdélyi szászlakta terület számára. Fáradozása csak részben jár eredmény-nyel: 1845 és 48 között mintegy 2000 württembergi paraszt vándorol be Erdélybe, de nem tudnak alkalmazkodni az új viszonyokhoz és jórészt rövid idő múlva itthagya az országot. (V. ö. G. A. Schuller: *Über die Einwanderung von Württembergern in das Sachsenland in den Jahren 1845—48. Landwirtschaftliche Blätter für Siebenbürgen*, 1922.) Roth propaganda-cikkei és Erdély történetét meg a szászok politikai helyzetét feltáró előadá-sai érdekesen világítják meg a magyarsághoz való viszonyát is, bár az I—IV. kötetben közölt írások után újat alig adnak. A szász népvészér elfogultan és ellenszenvvel áll a magyarsággal szemben, akár az erdélyi országgyűlés munkájáról számol be, akár a szűkebb Magyarország politikai életére fordítja vizsgáló tekintetét, akár a magyar alkotmányról ad torzképet. A szászok legnagyobb csapásának azt tartja, hogy a koncivilitás elve a jozefinizmus bukása után is érvényben maradt, mert szerinte így lehetővé vált, hogy a magyarok „istállókból városokba kerüljenek“, az oláhok titkos szövetségeseivé legyenek és állandóan uszítsák őket a szászok ellen. Hasonlóan nyilatkozik Roth egyes magyar reformpolitikú-sokról is. Szomorú, de egyúttal jellemző, hogy az erdélyi szász közvélemény egyik leghatékonyabb irányítója a negyvenes évek-ben így ítélkezett rólunk.

Roth újságcikkeinek jóval kisebb része az erdélyi szász egyház és iskolázás kérdéseivel foglalkozik. Ezek a cikkek is érdekesen bizonyítják, hogy a szászok a liberális gondolkodást sajtóságos módon illesztették be hagyományos népi ideológiájukba. Roth — akárcsak a korabeli szász publicisták jórésze — szigorúan „intra muros“ a liberálistudomány harcol ugyan a szász közigazgatás és közoktatás avultsága ellen; de a „nagy politika“ kérdéseiben rendíthetetlen híve az egyébként ultramontánnak és maradinak gúnyolt bécsi kormánynak.

A szerkesztő aprólékos gonddal készült jegyzetei elismerést érdemelnek. Sajnálatos, hogy egy-egy mondata erős elfogultságra vall a magyarsággal szemben. Wesselényi Miklós báróról pl. nincsen egyéb mondanivalója, mint az, hogy „az uralkodóház gyűlölködő ellenfele“ volt (186. l.). Érdeklődéssel várjuk a kiad-vány befejező kötetét, mely bizonyára megvilágítja Roth szabadságharc alatti, tragikus végű pályájának ismeretlen részleteit.

Pukánszky Béla.

Lotz, Friedrich : *Novi-Vrbas. Aus der Vergangenheit eines Bäeskaer deutschen Sprachinseldorfes, 1785—1935.* Novi-Vrbas, 1935. 8°. 311 l.

Wack, Peter : *Torzsa 1784—1934. Eine 150 jährige deutsche Ge-meinde in Jugoslawien.* U. o. 1934. 8°. 626 l.

Wüsch, Johann : *Über Vergangenheit und Gegenwart der Gemeinde Srpski-Miletics. Ein Heimatbuch als Festgabe zur 150-Jahr-feier.* Odžaci, 1936. 8°. 224 l.

Elicker, Karl : Festschrift der 150 jährigen Gemeinde Buljkes, 1786—1936. Novi-Sad, 1936. 8°. 141 l. Mind a négy könyv számos képpel és statisztikai táblázattal.

A bácskai és bánági német községek lakói a háború után lépésről-lépésre nagyobb faji öntudatot mutattak. Nem véletlen, hogy megszállott területen itt is, másutt is egymás után német folyóiratokat adtak ki (Banater deutsche Kulturhefte 1927—1931, folyt. Banater Monatshefte 1933 óta Temesvárott; Burgenland 1927 és Burgenländische Heimatblätter 1932 óta Kismartonban; Karpathenland 1928 óta Reichenbergben, mely a felkoczik; Volkswart 1932 óta Újvidéken), melyek a hazai németiség történetét és minden szellemi megmozdulását pontosan számontartják, amiben Németországgal vagy Ausztriával való kulturális kapcsolataik állandóan erősítették őket. Egymás után ünnepelték meg a Délvidéken ide-telepítésüknek 200 ill. 150 éves évfordulóját és azzal kapcsolatban mindig felvetődött a kérdés, hogy mikor, honnan, hogyan és miért jöttek el ők.

Milleker Bódog helytörténeti kutatásai a bánági községekben még az 1880-as évekbe nyúlnak vissza, de nagyobb számban 1921 óta adja ki eredményeit népszerű füzetekben (Banater Bücherei, eddig kb. 50 szám). A sok részletmunkából bizonyára a Bánát általános településtörténetét akarja megírni. Ugyanezt a munkát indította meg a háború után a bácskai német telepekre vonatkozólag Lotz Frigyes, de sokkal szélesebb alapon. Míg Milleker többnyire csak a helyi és temesvári történeti okiratok alapján írta meg munkáit, addig Lotz a mai németországi kutatás módszereivel Budapest és Bécs levéltárain kívül Ulm, Speyer, Frankfurt a. M., Darmstadt, Wiesbaden, Regensburg, Karlsruhe, Stuttgart és más városokban régi településük levéltárait is áttanulmányozta; segítségül vette a községi okiroton és anyakönyveken kívül a kalocsai érsekség legrégebb idevágó bérnyomait és a megyei levéltárat is. Hangsúlyozza a szigorú tudományos módszert, eredeti források alapján, mert újra lenyomatni, amit mások már megírtak, hiábavaló dolog. Egész sorozatot tervezett (Bácskaer Heimatbücher), mely idővel a Bácska településtörténetét adná; Hódság (1929) és Szeghegy (1932) után Újverbásznak írta meg történetét. Könyvei a Bácskában nagyon elterjedtek, de az Ausland-Institut útján a határokon túl is jól ismerik. Nagy jubileumi ünnepélyekre Németországból, régi származási helyeikről is eljött egy-egy 40-50 főnyi küldöttség és mindegyikük ilyen könyvet is kapott emlékül.

Hódsági könyvében hosszabb fejezetben foglalja össze a Mária Terézia alatti bácskai német településtörténetet, melyet még R. F. Kaindl háromkötetes munkája (1907—1911) is néhány sorban intézett el; Újverbászról szóló munkája a II. József idejében történt telepítést ismerteti. Ismerteti a helységnek és környékének régi történetét; a török uralom végén, egy 1698. évi bécsi okirat szerint csak 11 lakott falu volt Bácskában, de 1700-ban

Verbász már újra lakott helység. 1765-ből közöl egy térképet a község határáról (Kameralkarte), melyen több jegyzet közt ez is található: locus templi antiqui. A tabella urbarialis alapján az 1787. évi lakosok teljes névjegyzékét és birtokállományát adja; kiterjeszkedik a földműveléssel kapcsolatban a földek tagosítására (Kommassierung), melyet csak 1868-ban sikerült végrehajtani, noha már 1857-ben elrendelték. Megtudjuk, hogy az ipar (a céhek), a kereskedelem és a hajózható Ferenc-csatorna építése (1794—1802) mennyiben emelte a község jólétét és műveltségét, de a legfontosabb része könyvének a család kutatásokról szóló fejezet. Ebben összefoglalja a német családok származási helyeit és arra a meglepő eredményre jut, hogy az 508 család 308 helységből jött el. A család kutatás nagyon előtérbe került újabban a Délvidéken, különösen amióta Wilhelm és Kallbrunner nagyszerű kiadványa (Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa) ezt a munkát lényegesen megkönnyítette.

Amilyen öröndetes az eléggé elhanyagolt helytörténeti kutatás ilyen módon való művelése, mely igyekszik mindazt megvalósítani, amire Mályusz Elemér programadó cikkében rámutatott (Századok, 1923—24.), annyira sajnálatos, hogy a bácskai német helytörténet művelői egyoldalú településtörténetet írnak: csak a XVIII. századi német telepítésről szólnak, a régi magyar lakosság pusztulásáról nem adnak képet és kulturmunkáját nem méltatják. Mostani magyar lakosságát is csak a statisztikai táblázatokban említik. A tudományos feldolgozás nem lehet egyes nemzetiségek népesedés- ill. településtörténete, mert azok így külön sohasem éltek és azért a kép is hamis. Szekfű Gyula (Magyar történet, VI. 475. l.) azt hiszi, hogy talán az új imperium uraitól való félelem az egyoldalú feldolgozás oka. Hozzájárul még az is, hogy több monográfia írója már Németországban végezte el egyetemi tanulmányait.

Kincstári birtokra (praedium) telepítette II. József a többi protestáns német községet is, de az ezekről szóló munkák módszerükben és anyagkiválasztásukban nem mérhetőek Lotz könyveihez. Sok a helyi érdekű adatuk, amelyek újabb 150 év múlva nagyon érdekes anyaggá válhatnak, de ma nem adnak történetet, csak részletes keresztmetszetet egy falu életéből. Ilyen Wack helytörténete Torzsáról. Kiemeli, hogy csak azt akarja elmondani, amit a telepések új lakóhelyükön végeztek s kialakítottak, a jelent is beleértve, de amellet igen részletesen tárgyalja általában a bácskai szerb településeket is Brankovics Györgytől napjainkig. A községről már a XV. században történik említés, de 1700 körül praedium volt. Erős német érdelemmel tárgyalja a politikai és egyházközségek történetét, közigazgatását, adóügyét, népszokásait és a gazdasági élet különféle ágait. Legérdekesebb a településről, a különböző háztípusokról, az általános egészségügyről, főként pedig a népesedési mozgalomról szóló rész. Ehhez sok táblázatot is mellékel, mert népi szempontból a viruló község legnagyobb veszedelme, hogy néhány év óta a halálozások száma fölülmúlja a születéseket. A szerző szerint a

nagy vagyon náluk gyermekellenes irányzatú, amíg volt elég megvásárolható föld, volt több gyermek is, ma a földvásárlás és terjeszkedés megszűnt, azért kevés a gyermek. Ebben a községben — magunk is jól ismerjük — valóban gazdasági okok miatt virul az egyke; nem akarják, hogy a gyermeküknek kevesebb vagyona legyen, mint a szüleinek. Évekig kiegyenlítődt az arány azáltal, hogy legtöbben 70 évig éltek, de az életkorhatár emelkedése nem pótolhatja a születések hiányát. A torzsaik sokat szenvedtek régen a talajvíztől, amiért már az első évek után (1794—1807) több mint 70 család Déloroszországba (Odessza vidékére) vándorolt. Később (1880) nagyarányú vízlevezető csatornahálózatot építettek. Az egyetlen hazai német község volt, ahol rizst termeltek, de amióta a Ferenc József-csatorna két államhoz tartozik, erre sincs többé mód. A gazdasági egységek kettévágása ily súlyos következményekkel jár még a határtól messze eső falusi gazdálkodásban is.

Ugyancsak lakatlan praediumra (térképe 1762-ből megvan) épült Bulkeszi 1786-ban. A helység a XIII. században a Keszi család birtoka volt, ebből magyarázzák a nevé is: Boulkezy > Bulkeszi. A XV. században (Csánki, II. 154. l.) és a török defterekben előfordul mint Kis-Keszi is. Eredetileg nem volt fölvéve a kincstár telepítési tervzetébe, de a talajvíz meghiusította a palánkai és kulai járásban kijelölt telepítések egy részét és így alakult az új község. Az 1787-ből fennmaradt névlajstrom 200 földműves és 15 zsellér (Kleinhäusler) nevét tartalmazza. A legtöbb község névjegyzéke úgy keletkezett, hogy a családok egy része már ősszel érkezett és a szomszéd falvakban volt elszállásolva, értük a kincstár szálláspénzt fizetett, majd később ugyancsak a kincstártól élelmezést (Brotfrucht) kaptak, amiről állandóan kimutatások készültek. A XVIII. századi telepítések idejének mozgalmasságát mutatja, hogy kétévi fennállás után a talajvíz és járvány elől a lakosság fele (1000 > 500) elmenekült a szomszédos német községekbe vagy a Bánságba. A községből az idők folyamán kivándoroltak száma felülmúlja a mostani létszámot, amiben nem áll egyedül a bácskai német települések közt. — A szerző a bécsi levéltárat is használta, de munkája kisebb igényű monográfia, főfeladatát a családkutatásban látja. Hadd tudják meg, hogy honnan jöttek ide és akkor sosem fogják a kapcsolatot a régi hazájukkal elveszíteni — mondja előszavában. A hangulat most valóban ilyen a Bácskában, a legtöbb német községben létesített helyi múzeum (Heimatmuseum) számára mindenféle emléktárgyakat gyűjtenek, Németországból is.

Rácmilitics az eddigiektől eltérő telepítés, mert a meglévő szerb községbe telepített le a kincstár németeket, ill. ezek oda jöttek a szomszéd községekből. Ilyen eset több is volt, sőt pl. Óker német lakossága csak a szomszédos új telepes községekből verődött össze az 1820-as években, vagy pl. Kucora lakossága a XVIII. század végén és a XIX. század elején a legkülönbözőbb vidékekről és népekből alakult: magyarok a Kis- és Nagykúnságról, rutének a Kárpátokból és németek Németországból más-más

vidékéről, Mezőberény, Harta, Vadkertről és a szomszédos német falvakból. Ma is még külön-külön utcákban laknak, mint letelepedésük idejében. Militics helyén a XIV. században Csomafalva volt, de a török uralom alatt lakatlan praediummá lett, melyre a karlócai béke után szerbek telepedtek. 1745-ben a szegedi központ újra szerbeket telepített oda és akkor a szétszórt csoportokból kincstári község alakult. A bécsi levéltárban megvan 1763. évi térképe és az adófizetők névjegyzéke. Németek először 1770-ben jöttek oda, többnyire Lotharingiából, majd nagyobb számmal 1786-ban. Ma a 3837 lakosból az állami hivatalnokokkal együtt csak 98 szerb. A könyv legérdekesebb része a lakosság szociális tagozódásáról és a vagyon elosztódásáról szól. Mivel a község határa kicsiny és vagy szorgalmas német szomszédok vagy szikes részek útját állják a terjeszkedésnek, inkább iparral kell foglalkozniok, ezáltal a lakosság fele vagyontalan munkás, napszámos, egynegyede iparos, kereskedő és csak egy-negyede földműves. A kedvezőtlen megoszlás miatt mindig sokan költöztek el, többnyire Amerikába, ahol most kb. 1000 militicsi él. Főbb foglalkozási águk a kendertermelés és feldolgozás, melyben a szomszédos Hódsággal vetekednek. A magot állítólag a hódságiak hozták magukkal Németországból. 1935-ben Militics egy-maga 200 vagón feldolgozott kendert vitt ki az országból.

1936-ban Új- és Ószivác, Új- és Ósóvé, Paripás (Parabuty) és Bácsfeketehegyről is adtak ki németnyelvű helytörténetet. Magyar multra és kultúrmunkára csek sem terjeszkednek ki, csak a Kúnságról betelepített, eredetileg színmagyar Bácsfeketehegy története szól a 303 lapnyi könyvben a 31—34. lapon a magyar telepítésről, levéltári adatokra hivatkozva. Később Bácsfeketehegyre a szomszédos Szeghegyből szivárogtak be németek; ezekről szól a monográfia.

Végigtekintve ezeken a könyveken, látjuk, hogy a maguk szempontjából sok hasznos és a tudomány számára is értékes munkát végeztek, de *új, a magyar történetírástól teljesen eltérő utakon járnak*. Tőlük nem várhatja történettudományunk a bácskai és bánági településtörténet megírását, azt itthon kell megszervezni. E munka módszerére és lehetőségeire Mályusz Elemér mutatott rá „Népiségtörténet“ c. cikkében (Hóman: A magyar történetírás új útjai). Amint Németországban vannak történeti társulatok és folyóiratok, melyek az elcsatolt Grenzdeutschtum tudományos föltárásával foglalkoznak és egyes egyetemek a munkaerők kiképzéséről gondoskodnak, úgy nálunk is meg kellene szervezni a népiség történetének, a helytörténetnek kutatását. De minél előbb, mert máris elmaradtunk és aki hallgat, annak igazát nem hallhatja senki, bármily jóindulatú vagy igazságos akarna lenni.

Réz Henrik.

Szabó István: Ugoesa megye. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. Hóman Bálint és Domanovszky Sándor közreműködésével szerkeszti Mályusz

Elemér. I. sorozat, I. kötet.) Budapest, 1937. M. Tud. Akadémia. 8°. XII, 615 l. 4 térkép, 15 vázlat.

A német historiográfia mindmáig hálás kegyelettel tartja számon az 1879. esztendőt, midőn a „Wirtschaftsgeschichte“ kifejezés — mintegy három évtizedes ilyen irányú tudatos próbálkozás után — a mellékes érdeklődés, odavetett megjegyzések, légből kapott elméletek, lassan bontakozó rendszeres tanulmányozás homályos területeiről először lépett ki a napvilágra, először tűnt fel egy könyvnek, Inama-Sternegg munkájának címlapján. Azt hisszük, a magyar történeti irodalom kritikai mérlegelője valamikor hasonló szeretetteljes büszkeséggel emlékezik meg majd arról az időpontról, amikor — mintegy zászlóbontásképen — magyar könyv címlapjáról először sugárzott szerte a „népiségtörténet“ szó. Mert az a tény, hogy egy új fogalom a címlapra merészkedik, csak látszólag pusztá külsőség, valójában eleven hatóerő önmagában is. Az új célkitűzés rendszerint már túl van életútja első, nehezebb felén, mire eljut a megvalósulás első számottevő kísérletéig; s amint elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy ezt a címbe is kifejezésre juttassa, ezzel már az általános elismertetésnek, a közönség meghódításának igényét hordozza magában, eszmecseréket vált ki s híveket toboroz.

Büszkék lehetünk rá, hogy magyar földön ezt a hosszú, küzdelmes utat rövid néhány év alatt megjárta a gazdaságtörténetinél lényegesen átfogóbb és nagyobb igényű népiségtörténeti kezdemény, gyümölcsöt érlelve Sz. alapvető, hatalmas munkájában. Alig hat esztendeje, hogy Mályusz Elemér a „Magyar történetírás új útjai“-ban az egész nép öntudatlan életének és szellemi tevékenységének fogalmi meghatározására a „népiség“ szót hozta javaslatba s e népiség történetének kutatását tűzte ki a magyar történetírás legfontosabb és legsürgősebb céljául. Igaz, az új fogalom s új követelmény mélyen gyökerezett Mályusz korábbi munkásságában, régóta forrongó, egyre jobban mélyülő koncepció öltött bennük testet. A népiségtörténetnek, Mályusz fogalmazásában, a helytörténet az egyenes elődje,¹ úgy, amint annak jelentőségét és feladatait a „Századok“ 1923/24-i évfolyamában kifejtette; végső elemzésben nem más, mint a helytörténet széles horizontú kiteljesedése. Mindkettőnek közös alapvető vonása, hogy az addig egyeduralkodó, centrális nézőpontú államtörténet helyett a helyi, népi erők érvényesülését kutatja, politikai események előadása helyett a nép számbeli, anyagi és szellemi fejlődését igyekszik feltárni, így munkálva egy mélyebb és igazabb történeti szintézis létrejöttén. Mint Domanovszky Sándor és Mályusz Elemér mondja Sz. könyvének előszavában: „Elérkezett már az ideje, hogy a nép ne csak az állammal való kapcsolatai révén tévesség történeti kutatás tárgyává, hanem önmagában is...“

¹ V. ö. Kring M.: Węgierska historiografia społeczno-gospodarcza w ostatnich 25 latach. (Magyar társadalom- és gazdaságtörténeti irodalom az utolsó 25 esztendőben.) Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych, VI. évf. 1937, 232—34. l.

Mintegy le kell vonni „az állam árnyékát a népről, hogy azt mint önmagából megújuló történeti képződményt“ vizsgáljuk. Nyilvánvaló, hogy ez nem érhető el másként, mint a helytörténet segítségével, alapos helyi részletkutatás, egy-egy község, megye multjának benső megelevenítése révén; hely és nép az ilyen irányú kutatásban elválaszthatatlanul összefonódik egymással, az első a földet jelent, mint az agrárkultúra talaját, eszközt és eredményét, a második, számottevő városi réteg híján, nagyjából az agrárnépességgel egyenlő, melynek túlnyomó s leglényegesebb része : a parasztság, a politikában vitt passzív szerepe miatt, államtörténeti feldolgozásban nem is nyerheti el megillető helyét. A politikai történetben mindenkor a nagy egyéniségek az események fő mozgatói, mögöttük a nép békés, csendes munkában élő nagy tömegei háttérbe szorulnak ; a kollektív jelenségekre, a fejlődés legvégső népi összetevőire csak olyan — Mályusztól szociológiaiainak nevezett — módszer deríthet világosságot, mely a társadalom- és gazdaságtörténet eszközeivel nyúl le a történés legmélyebb gyökereire. Az így megalapozott helytörténeti monográfiákra épülhet fel azután, mint megannyi tartóoszlopra, a népiségtörténet hatalmas boltozata, kiformalója a nép apolitikus, öntudatlan életének és sajátos jellemvonásainak.

A népiségtörténet ebben a fogalmazásban, mint az állami fejlődésből és a felsőbb társadalmi rétegek magas művelődési folyamatából adódó történeti kép életteljes kiegészítője, történetírásunk megújulásának ígéretét, de egyben követelményét is hordozza magában. Helytörténet cégére alatt továbbra is beérni, különösen az újkori fejlődés ábrázolásában, a politikai események centrifugális kisugárzásainak gyakran másodkézből vett, pusztá előadásával : történetírásunk csődjével volna egyértelmű, meg nem értésével az elénk tornyosuló, halaszthatatlan feladatoknak. Hiszen már Tagányi megmondotta : a helytörténetírónak első sorban azzal kell foglalkoznia, ami az illető terület szempontjából fontos s nem az országos események helyi lecsapódásaival ; igazi, modern helytörténeti monográfia tehát nem képzelhető el a helyi talajból organikusán kisarjadtt történeti képződmények aprólékos vizsgálata nélkül.

Ma még igen hosszúnak és fáradságosnak látszik az út, mely a nagy cél : az átfogó magyar népiségtörténet felé vezet. Nem kevesebbről van itt szó, mint a község, megye stb. multjára vonatkozó levéltári és egyéb anyag lehető teljes összegyűjtéséről és feldolgozásáról, sőt Mályusz messzenéző programja magában foglalja a nép száján ma is élő, messze multba világító adatok (mint a dülönevek) értékesítését is. Ez azonban nem riaszthat vissza a munka elvégzésétől ; mai helyzetünk nem engedi meg, hogy továbbra is kiaknázatlanul hagyjuk az újkor felhasználhatatlanul kínálkozó roppant forrásanyagát. Sz. könyve mutatja a legjobban, hogy a feladat, legyen bármilyen nagy, szépen megoldható ; nem kell hozzá egyéb, mint önzetlen odaadás, célszerű munkamegosztás s a kutatási terület pontos körvonalazása, ami az energiát közelebbi, könnyebben elérhető célokra összpontosítja.

Maga Mályusz, aki a nehézségekkel kezdettől fogva tisztában volt, tervét csak többek egymást kiegészítő munkájával s akkor is csak fokozatosan tartotta megvalósíthatónak. Már a helytörténet módszerét illető fejtegetéseiben az újkorra kívánta áthelyezni az anyaggyűjtés és feldolgozás súlypontját, egyrészt, mert éppen az újkori fejlődés az, amit a korábbi kutatás elhanyagolt, másrészt, mivel Trianon óta történetünk középkori forrásanyagának nagy része idegen kézre került s ezzel számunkra körülbelül hozzáférhetlenné vált. Rendszeres újkori helytörténeti kutatás: ez tehát az első lépés a magyar népiségtörténet felé vezető úton; s e helytörténeti monográfiák megírására tudós munkaszervezet hivatott, mely kutatási területét egyelőre a népi erők számbeli alakulására és nemzetiségi megoszlására szűkíti össze. Magyarország népesedés- és nemzetiségtörténetének megírása, a mai népesség eredetének, a nyelvhatárok alakulásának megállapítása nélkül légiüres térben mozog minden kutatás, mely a népiségtörténet további nagy kérdéseit: a kultúra átvételét és átadását, a kultúrfogékonyságot, a nemzetiségek viszonyát és kölcsönhatását stb. illeti.

Sz. művével most e nagyszabású program a megvalósulás kezdő stádiumába lépett. A hatalmas kötet, mint az előző mondja, még csak bemutatkozása a népiségtörténészek egy kis csoportjának, s egyúttal első kötete a „Magyarság és nemzetiség” című népiségtörténeti tanulmányorozatnak, melynek Hóman Bálint és Domanovszky Sándor közreműködésével Mályusz Elemér a szerkesztője. Az ösztönzés gyümölcsöző volta, a munkaterv céltudatos végrehajtása főként Hómannak köszönhető, aki a népiségtörténet ügyét Domanovszkyval együtt nagy megértéssel karolta fel s az idevágó kutatásokat megindította; de köszönhető a szerkesztőnek is, aki korántsem érte be a népiségtörténet fogalmának tisztázásával s a feladatok pontos körvonalazásával. Hogy ez az első kötet ötesztendei megfeszített munka után napvilágot láthatott, nagy mértékben köszönhető Mályusz szervező és irányító munkájának: ő toborzott híveket a népiségtörténet művelésének, tőle ered a kutatási terület céltudatos, ökonomikus felosztása; módszer és munkamenet egyaránt magukon hordozzák szerkesztői tevékenységének bélyegét. Elgondolása magában a kivitelben is valóra vált: elsőnek az Országos Levéltár egyik tisztviselője lép eredményeivel a nyilvánosság elé, azé az intézményé, melynek a szerkesztő a népiségtörténeti kutatás terén, így különösen a dűlőnévgyűjtésben centrális szerepet szánt. Magyarország szétszakításával a helyszíni kutatás éppen a nyelvhatár mentén rendkívül nehézé vagy éppen lehetlenné vált számunkra, s azóta szükségkép az Országos Levéltár minden népiségtörténeti kutatás központja. Itt őrzik a számbajöhető újkori forrásanyag legnagyobb részét, mégpedig — az iratok keletkezésének megfelelően — jobbra megyék szerint csoportosítva. E gyakorlati jelentőségű tényből s nem valami elméleti meggondolásból következik, hogy elsőnek Ugocsa vármegye népesedéstörténeti monográfiája látott napvilágot, jeléül annak, hogy az új népiségtörténeti tanulmányok írói a munkát megvénykint osztották fel egymás

között. A munkamegosztás ilyen módja ellen kétségtelenül lehet kifogást emelni, hiszen minden népiségtörténeti tanulmányozásnak a természetes táj- ill. települési egység a magától értetődő objektuma s nem a mesterséges közigazgatási beosztás. De a megyék szerint való feldolgozás csak az első stádium, melyet majd az egyes magyar néprészek, nagyobb egységek életének átfogóbb alapon történő megírása követ. Egyébként maga a szerző is igyekszik, amennyire az idők folyamán bekövetkező eltolódások engedik, a természetes táj- és települési egységek szerint csoportosítani anyagát s összefoglaló fejtegetéseiben tekintettel lenni a megye határain kívül eső, de tájrajzilag hozzátartozó községekre is. Különben is túlzás lenne megye és megyehatár jelentőségét teljesen semmibe venni; legfeljebb az volna kívánatos, hogy a határszéli falvak esetében, melyeket idők folyamán hol egyik, hol másik megyéhez számítottak, a hovátartozást ne a mai állapot, hanem a táj vonzása döntse el. De ezen túlmenőleg a természetes egységek jogának következetes érvényesítése a forrásanyag sajátosságainak teljes félreértésével volna egyértelmű, megnehezítésével a népiségtörténet munkásaira háruló feladatnak.

Pedig Sz. munkája világosan mutatja, hogy ez a feladat még egy kis megye esetében is szinte emberfeletti. Bámulattal kell adózunk annak a fáradhatatlan, áldozatos munkásságnak, annak az ötesztendei szinte hősi erőfeszítésnek, mellyel ez az adatokban és tanulságokban oly csodálatosan gazdag könyv létrejött. Valóban, mélységes történetírói hivatástudat, a népiségtörténet feladatainak és jelentőségének benső átérzése, a tudós alázatától és szeretetétől áthatott odaadó, csendes munka sugárzik felénk a közel 40 ívnyi terjedelmű, szemléltető térképekkel (tervezőjük: Glaser Lajos) gazdagon illusztrált, helynév- és tárgymutatóval, francianyelvű kivonattal ellátott impozáns kötet lapjairól. A roppant munkateljesítményről maga a szöveg nem is adhat fogalmat, csak a könyv második, adattári része, ahol mintegy 300 sűrű szedésű oldalon a népesedés- és nemzetiségtörténeti (s egyéb) adatoknak, régi szép család- és földrajzi neveknek soha nem látott gazdagsága tárul fel előttünk. Az adatoknak e lenyűgöző tömegét a leleszi, az ugocsa megyei s mindenekfelett az Országos Levéltár eddig ki nem aknázott, sokféle anyaga szolgáltatta: a szerző nem elégedett meg az összeírások értékesítésével, hanem ezen túlmenőleg középkori oklevelek, családi levéltárak, urbáriumok, nemesi névjegyzékek, perek stb. is szerepelnek óriási apparátusában, számos más levéltári és könyvtári kútfővel együtt. Aki mindenáron hiányt keres ebben a rendkívüli gondnal és körültekintéssel készült munkában, az is legfeljebb csak az elszakított megye területén található anyag (így elsősorban az egyházi anyakönyvek) mellőzését kifogásolhatja; de bizonyos fokig ezt a hiányt is pótolják Komáromy Andrásnak a megye történetére vonatkozó, részben a helyszínen készült feljegyzései, melyeket Sz.-nak a néhai jeles történetíró kéziratot hagyatékából volt alkalma felhasználni.

Amikor Sz. Ugocsa vármegye területéről lehető teljességgel összegyűjti a személy- és földrajzi neveket s azok nyelvi eredetét

vizsgálja, saját szavai szerint a nemzetiségtörténeti kutatások egyetlen járható útját követi. Valóban, egészen a XVIII. sz. 70-es éveiiig — amikor az urbáriumok nyelve ill. az 1773-i hivatalos összeírás legalább már hozzávetőleges tájékoztatást ad — elszórt adatokat nem tekintve nincs olyan átfogó jellegű forrásunk, mely az egyes községek lakóinak nemzetiségére határozottan utalna. Nem marad tehát más hátra, mint a ránk maradt személy- és földrajzi (dülő-) nevek nyelvi hovátartozásából következtetni a névadó környezet nemzetiségére; ez az egyetlen számbajöhető módszer, de ez sincs fogyatkozások és veszedelmek nélkül. A földrajzi nevekkel még kevés a baj, annál több azonban a személynevekkel: ezek jobbra adóztatási cézzalatt készült állami és földesúri összeírásokban maradtak ránk, amelyek csupán az adóalanyokat ragadják meg s így a nemesekről, adó alól állandóan és ideiglenesen felmentettekről nem adnak tájékoztatást. De nem teljesekek ezek a névsorok azért sem, mert az adókötelesek közül is csak a családfőket és az önállóan kereső családtagokat sorolják fel; asszony, gyerek neve ismeretlen marad, pedig nemzetiségi keveredés esetén az anya nemzetisége döntő a gyermekek anyanyelve szempontjából. Míg így a népesség többsége kicsúszik a közvetlen nemzetiségtörténeti vizsgálat alól, másfelől az ismert nevű egyedek népi hovátartozásának megállapítása sem sikerül mindig teljes biztonsággal. Még ha a nevek feltehetőleg valódi, eredeti alakjukban maradtak is ránk — s nem eltorzítva, az összeírótól félreértve vagy hibásan leírva —, elemzésük s különösen a következtetések levonása akkor is, alapos nyelvészeti felkészültség birtokában is rendkívüli óvatosságot kíván. Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy az egyén mindig a közösségtől kapja nevét, tehát a személynév nyelvi alakja elsősorban a névadó közösségre s nem az illető személyre vagy családra jellemző.

Ennyi nehézségen nem diadalmaskodhatik más, mint részleteiben is teljes precizitással kidolgozott s mindenkor a legpártatlanabb tárgyilagosságra törekvő módszer; a hasonló célkitűzésű, névelemzésen alapuló nemzetiségtörténeti kutatás mindenkor ezzel áll vagy bukik. Sz. könyvének sikerült ilyen módszert ki-formálnia, mégpedig önállóan, mindenkit meggyőző s jövődó kutatások számára is alapvető módon. Önállósága annál szembetűnőbb, mert idevágó külföldi, német vizsgálódások eredményét szemmel láthatólag alig használta fel; a magyar irodalomban pedig Györffy István munkásságánál nem is igen támaszkodhatik egyébre a népiségtörténet kutatója. Györffy már a világháború előestéjén, szinte korát megelőzve foglalkozott nemzetiségtörténeti kérdésekkel a feketekörösvölgyi magyarság településéről és Dél-Bihar nemzetiségi viszonyairól írt munkáiban, közben a névelemzésen alapuló módszer irányelveit is fejtegetve, mai kutató számára is igen tanulságos módon; mégis jó két évtizedbe telt, míg e nagyfontosságú tárgykör ismét művelőre talált. Most azonban Sz. — a nyelvész Knieszta István szakértő tanácsaitól támogatva — rendkívüli gonddal olyan nemzetiségtörténeti módszert épített ki magának, mely — amennyire emberileg lehet-

séges — a nevekre építő vizsgálódásnak minden nehézségét kiküszöböli.

Az első nehézségen : a források és a névsorok hézagain bizonyos fokig már az anyaggyűjtés teljessége segíthetett. Felfelé a falu társadalmi képét jól kiegészítheti a községről (vezeték- és előnevükben) nevezett (tehát a XIV—XVI. sz.-ban rendszerint még annak kötelékébe is tartozó) családok, továbbá a különböző időpontokban feltűnő birtokos és kisnemes családok (utóbbiakra 1670-től van adat) nevének összeállítása, úgy, amint az Sz. könyvének adattári részében található ; lefelé, az ideiglenesen felmentettekről s magáról az adózó parasztságról pedig minél számosabb s legkülönbözőbb természetű összeírások felhasználása. Ami a nemzetiségtörténeti szempontból értékesíthető forrásokot illeti, Ugocsa megye igen előnyös helyzetben van : középkori elszórt adatok után már 1567-ből rendelkezik egy átfogó dicánévssorral, azután pedig, egészen a XVIII. sz. elejéig, csaknem minden évből maradtak ránk dézsmalajstromok (a sík vidékről), melyek a többi forrásokkal együtt a dica-jegyzékek hézagainak kitöltésére, ill. az 1715. és 1720. évi összeírásig s az úrbérrendezésig terjedő idő áthidalására alkalmasak. Sz. valamennyit értékesítette névsorai összeállításában, s ezzel a hibaforrások zavaró hatását is lényegesen csökkentette. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egymáshoz időben közel eső, de más-más szempontból készült, pl. dica- és dézsmalajstromok, sőt hasonló természetű névsorok egybevetése is könnyen deríthet fényt a parasztságnak egyébként esetleg homályban maradó rétegeire vagy egyedeire : állandóan vagy átmenetileg adómentes jobbágyságok neve így ismertté válik, máskor meg egy-egy nehezen olvasható vagy félreértett és rosszul leírt név nyeri el igazi formáját. Valamennyi névsor teljes közzétételére nem lehetett hely, Sz.-nak tehát meg kellett elégednie azzal, hogy a maguk egészében csak az 1567. és 1775. évi teljes névsort közölje, s e kettő között még a lehetőséghez képest 1—4 összeírást, a fennmaradó hézagokat az időközben felbukkanó nevek felsorolásával töltve ki. Így a községenként csoportosított adatoknak következetesen keresztülvitt rendszere alakult ki: elül a községnév a maga változataival, rövid történeti vázlat a falu sorsával, a falu nevét viselő, az egytelkes, armalista, majd a birtokos nemések felsorolása, aztán a jobbágyságé, nemzetiség szerint csoportosítva, megjegyzések a XVIII. sz. végén használatos nyelvre vonatkozólag s végül a földrajzi nevek, mindannyi az eredeti írásmód szerint, a megfelelő évszám alatt, jegyzetek és pontos forrásmegjelölés kíséretében.

Amikor így Sz. összegyűjtött adatait egész tömegükben, minden szépítgetés és elhallgatás nélkül a nyilvánosság elé bocsátja, ezzel, mint maga is mondja, jóformán a módszer területére korlátozza a kritika lehetőségét. A közzétett tömémentlen mennyiségű név láttán mindenki kénytelen elismerni, hogy a szerzőt mindvégig a leplezetlen, kendőzetlen igazság objektív megismerése és feltárása vezette névelemzésen alapuló, kényes nemzetiségtörténeti kutatásaiban ; de az a mód is, ahogyan adatait megszólaltatja,

joggal tarthat igényt arra, hogy minden hasonló feldolgozásnak mintaképe legyen. A nyers valóság talajáról egy pillanatra sem lép le, kalandos spekulációkba sohasem bocsátkozik; így nem eshetik a korábbi népesedéstörténeti kutatásoknak abba a közös hibájába sem, hogy a családfenntartók számát — úgy, amint az a ránk maradt névsorokból összegezhető — bizonyos önkényesen felvett kulcs segítségével (pl. átlag 5—6 tagú családot véve alapul) lélekszámmra egészítse ki. Ilyen levegőben lógó számításokra nincsen semmi szükség, hiszen „az összeírásokban foglalt nevek mögött az életben olyan szűkebb közösségek (család, háznép) állanak, melyek nyelvi és nemzetiségi szempontból is rendszerint egységet képeznek“; számítások helyett tehát megelégszünk az összeírásokban szereplő neveknek nyelvi alakjuk szerint való osztályozásával.

Magától értetődik, hogy a történész a névelemzés feladatát tisztán a maga eszközeivel nem oldhatja meg; behatóan meg kell ismerkednie a nyelvészet felhasználható eredményeivel is, hogy — mint azt Sz. is tette — első fokon elvégezhesse a nevek nyelvi csoportosítását a egyszerűbb esetekben — kivált magyar neveket illetően — nyelvészeti következtetéseket vonhasson le. De ebben az esetben sem nélkülözheti a nyelvész irányító, helyesbítő s nem egyszer alapvető közreműködését. Ugozca megye személy- és helyneveit illetően ezt az osztályozó ill. ellenőrző nyelvészeti munkát *Kniezsa István* végezte el nagy fáradtsággal és példás precizitással, a nem magyar földrajzi nevekhez ő fűzött nagyértékű, a jövőre nézve is alapul szolgáló nyelvészeti jegyzeteket. Mellőzve itt a munka ilyen irányú részletes vizsgálatát, csupán azt a jellemző ténnyt emeljük ki, hogy a megszámlálhatatlan nyelvészeti és történelmi elemzésből még szakértőnek is csak egy-kettő ad itt-ott megjegyzésre alkalmat.¹

Annál hangsúlyozottabban kell rámutatnunk arra a szinte kínosnak mondható igyekezetre, mellyel ez a szó legnemesebb értelmében tudományos munka a szubjektivitásnak és elfogultságnak még a látszatát is elhárítja magától. Semmi sincs tőle

¹ Messzire vezetne apróra vizsgálni a sok, jobbára töretlen úton járó személy- és helynévelemzés helyességét, de nem is érezzük magunkat erre illetékesnek. Néhány kisebb megjegyzésünk a bevezetésben leszögezett kategorizálásra és a földrajzi nevek magyarázatára szorítkozik, azokra a megállapításokra tehát, melyeket a népiségtörténet eljövendő kutatóinak is alapul kell venniök. Nem tudjuk pl., miért szerepel a bizonytalan nevek között *Alagi*, *Monai*, amikor ismerünk olyan nevű helységeket, melyből hasonló név képezhető (Alag: Pest vm., Alsó- és Felső-Monaj: Abauj vm.). Míglsz (Zemplén, Abauj, Gömör vm.) sem feküdt Ugoccától oly messze, hogy a *Míglszi* nevet ezért is bizonytalanannak kellene minősíteni. (9. l. jz.) Az *Ongi* név (9. l.) képződhetett Onga község (Abauj vm.) nevéből is, hiszen, mint ismeretes, az eredetre utaló *-i*, *-y* képző előtt a szóvégi *a* gyakran kiesett. A *dolabrosa* szó (541. l.) nem ismeretlen eredetű, hanem egyszerűen latin (*dolabra* = bárd, *silva dolabrosa* = fejszés erdő), tehát nem is dúlónév. A földrajzi neveknel egyébként helyenkint nem ártott volna több magyarázat sem.

távolabb, mint a magyaros hangzású neveket egyszerűen a magyar, a szláv és oláh nyelvi alakúakat minden további nélkül a szláv, ill. oláh csoportba beosztani. Amint a nyelvi alak és a tartalom között ellenmondás mutatkozik, vagy a név határozott nyelvi alakja ellenére bármi kétség támadhat viselőjének nemzetisége felől, a név azonnal a meg nem határozhatók csoportjába kerül. Így részesülnek minden alkalommal „bizonytalan” megjelölésben azok a nemzetiségnevek, melyeknek tartalma mást mond, mint nyelvi alakjuk (pl. Német), így a vegyes vagy idegen lakosságú községek ill. országrészek nevéből magyarul képzett személynevek (pl. Bródi, Beregi) s az olyan családnevek, mint Vajda, Kenéz stb. Viszont magyar községben a magyar, rutén többségű faluban a rutén, oláhban az oláh elem arányszámát gyarapítják az olyan keresztnévből létrejött vagy foglalkozást jelentő családnevek, melyek azonos vagy hasonló formában mindhárom említett nyelvben használatosak voltak (Kozma, Kovács). Mindezt szükséges kiemelni azokkal szemben, akik netalán az összeírók magyar nemzetiségére hivatkozva (bár itt nem szabad megfeledezni az összeírók túlnyomó latin nyelvéről s arról sem, hogy az összeírók sem voltak szükségkép magyar anyanyelvűek) azt vitatnák, hogy a lakosság egy részének az összeíró a saját anyanyelvén adott keresztnévből vagy a nemzetiség, foglalkozás stb. után családnevet. Megjegyzendő egyébként, hogy az összeírók ilyen beavatkozása inkább csak a korábbi századokról alkotott képünket zavarhatja meg számottevően, amikor a családnevek még igen labilisak s éppen csak alakulóban voltak; ezt az időt pedig — mint látni fogjuk — a magyarság kimutathatóan túlnyomó többsége jellemzi, ámbar a csaknem egész tömegében magyar kisenemességet ekkor még — névjegyzékek híján — nem tudjuk számításba venni. De túl a magyarságot sújtó ilyen „korrektívumok”-on, Sz.-nak különben is igen nagy gondja van arra, hogy az óvatos eljárása következtében erősen felszaporodott „bizonytalan” megjelölésű tömeget összefoglaló fejtegetéseiben az idegen elem javára írja rutén és oláh területeken. Sőt egyes esetekben — így, mikor a „Török” nevűeket a bizonytalan nemzetiségűek közé sorolja (holott legnagyobb részben bizonyára magyarok voltak), vagy midőn a magyarokkal a nem magyar nevűeket állítja szembe (213., v. ö. 237. l.), utóbbiak közé értve a bizonytalanokat is (holott ezek között is kellett lenni magyaroknak) — eljárását szinte már túlzott agályoskodásnak érezzük.

Hasonlóképpen inkább a magyarság rovására megy a nevek osztályozása akkor, amikor Sz. a helynévből alkotott személynevek minősítése során az Ugocsa megyén kívül fekvő névadó községek nemzetiségi viszonyait illetően az 1773-i állapotot veszi irányadónak. Úgy véljük azért, hogy azoknak, akik majd Sz. nyomdokain haladnak tovább, még kellene kísérlelniök — bár ez csak súlyosbodását jelentené a rájuk háruló feladatnak — a megyéjükön kívül eső névadó falvakra nézve régibb (tehát a magyarságra nézve kedvezőbb) összeíráások felkutatását és alapulvételét. Annál is inkább, mert név és nemzetiség viszonyának tanulságos

fejtegetése során a szerző maga állapítja meg, hogy a családnév a XV. sz.-ban alakult ki és állandósult, a jobbágyság körében csakúgy, mint a nemeseknél. Két-három nemzedék szükséges ahhoz, hogy a környezet véglegesen rátapassza az új nevet valamelyik tagjára; s ha ez történetesen idegen származású is, ennyi idő már elegendő arra, hogy a jövevény a névadó közösség nyelvét és tudatát is átvegye; az egyén neve tehát nemcsak a névadó közösségre, hanem rajta keresztül immár viselőjére is jellemzővé válik. Éppen ez adja meg a névelemzésen alapuló nemzetiség-történeti kutatások létjogosultságát, így válnak Sz. óvatos következtetése bizonyító erejűvé. A nevek osztályozásával egyelőre csak azok nyelvi alakját akarja meghatározni s korántsem állítja azt, hogy viselőjük feltétlenül ilyen nemzetiségű is volt, csupán következtet a névadó közösség nyelvi s ezen keresztül nemzeti jellegére. Régi, nagyjából a XV. sz. óta változatlanul tovább élő nevek eszerint világosan visszamutatnak a közös nyelv és azonos nemzetiség tudatában élt hajdani közösségre s annak tagjaira. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a mai családneveknek csak egy része vezethető vissza ilyen korai időre; a névképződés folyamata korántsem zárul le a XV. sz.-dal s bár a község fokozatos felbomlásával, egyénekre való széttöredezésével párhuzamosan fokozatosan veszít erejéből, később is egyre-másra alkot új neveket — most már nem annyira a semmiből, mint inkább a régiek helyén. Egy-egy feltűnő sajátosság vagy a hasonló nevűek különbözőzetésének szüksége már egy-egy megbolygatlan nyelvi közösségen belül is új meg új névképződésekre adhat alkalmat; annál több név születik akkor, ha a községbe idegen s főként idegen nemzetiségű elemek kéredzkednek be. Amíg a jövevények kisebbségben vannak, a község régi lakói a maguk nyelvén keresztelik el őket előbb nemzetiségük, majd származási helyük, foglalkozásuk stb. szerint is, s csak később kapnak idegen hangzású nevet; de ha az idegen elem döntő túlsúlyra jut, a névadás folyamata akár meg is fordulhat. Az eredmény mindenképen az, hogy a nemzetiségi keveredés a nevekben is megmutatkozik, tehát a névelemzés eredményének történeti mérlegelésével megfogható, ha nem is száz százalékgig. A nevek egy töredéke az osztályozás során bizonyára helytelen csoportba kerül ugyan, de ez elkerülhetetlen; nincs tudomány és nincsen módszer, melynek segítségével minden egyes név hajdani viselőjének nemzetiségét, eredetét meg lehetne határozni. A földrajzi nevek útmutatása kétségkívül megbízhatóbb, hibáktól mentesebb, mint a személyneveké, de nem olyan sokatmondó; régibb időkbe nyúlik vissza — mert a falu lakossága, ha csak egyszerre teljesen ki nem cserélődik, nagy hűséggel és állandósággal őrzi a határrészek ősi nevét —, de éppen nagyobb állandóságánál fogva nem elég hajlékony, nem képes eléggé visszatükrözni a falu népességének különösen újkori viszontagságait. Minden nemzetiségtörténeti kutatásban kétségtelenül a dűlőnevek megszólaltatása a legszilárdabb alapvetés, erre kell építenie a történeti demográfia művelőjének, a jövőben talán még fokozottabb mértékben. De nem nélkülöz-

heti a családnévek tanúságát sem, mert különben a kutatásnak leghathatósabb, legcélravezetőbb eszközéről mondana le, arról, amely — kellő óvatossággal használva —, kivált a későbbi századokat illetően, úgyszólván egyedül képes rekonstruálni egy-egy közösség nyelvi jellegét s lépésről-lépésre nyomon követni a benne végbement változásokat.

Mindent egybevéve, Sz. nagy műve anyaggyűjtésben és módszerben egyaránt iskolapéldája annak, hogy miként lehet a nemzetiséggtörténet kérdéseit szigorúan tudományos alapon, teljesen politikamentesen, a legrészrehatatlanabb objektivitással tárgyalni. Egyedül az ilyen roppant adathalmazon nyugvó és ilyen kínos gonddal végrehajtott névelemzés, melynek kérelmetlen keresztülvitele során magyar és nem magyar tökéletesen egyforma bánásmódban részesül, egyedül ez a hajlíthatatlan tárgyilagosság alkalmas a cél megvalósítására: fényt deríteni a Dunamedence népeinek hajdani vállvetett, békés kultúr munkájára. Hóman, Domanovszky és Mályusz bevezető szavaiból egyöntetűen csendül ki az a mély meggyőződés, hogy a magyarság és a nemzetiségek újabb keletű ellentéteinek nincs gyökerük a multban s hogy ez egymásra utalt népek jövődjő egyetértését munkáljuk akkor, ha a fájdalmas ellentétekről tanúskodó tények mögöl napfényre hozzuk a béke és harmónia bizonyosságait. Sz. eredményeinek minden sora ezt az egymást segítő, közös erővel véghezvitt kultúr munkát revelálja, olyan területen, ahol, más-más arányban, három nép kért részt a kultúr táj kiformalásából. Középkori gyér adatainak világánál egymásután elevenedik meg előttünk a táj képe, a telepítés tényezői s a megtelepülés folyamata. A gyepeiveléhez tartozó Ugocsa megye területén a magyarság a XII. sz. második felében vert gyökeret, ekkor alakult meg itt a királyi uradalom, melynek sűrű egymásutánban alapított községei az ott élő szláv szörványokat hamarosan felszívták magukba. Aránylag gyorsan a magyarságba olvadt annak a négy száz telepnek népe is, amelyek a tatárjárás viharaiiban megrokkant királyi uradalomból egyedül maradtak meg a XIV. sz. elejére. Ekkorra már a megye nyugati, sík felének túlnyomó részét a Káta-, Gutkeled- és Hontpázmány-nemzetségek magyar falvai és kisnemesi földműves-telepek mondhatták a magukénak, míg a keleti hegyeket csak a XIV. sz. elejétől kezdve, csaknem egyidőben kezdte elborítani északról a rutének, délről az oláhok egyre növekvő áradata. E főként pásztorkodó népelemek falvaiiban csakhamar tanyát ütnek ugyan a magyarság előőrsei is, de ugyanekkor már a síkságot is kezdik birtokukba venni a rutének kirajzásai. A népesség folytonos gyarapodása csak az újkor elején áll meg, hogy aztán a háborús időkben (kivált a II. Rákóczy György lengyel hadjáratától az 1717-i tatár beütésig terjedő korszakban) állandó és erős visszaesésnek adjon helyet, amit azután csak a XVIII. sz. békés évtizedei tudnak ismét jóvátenni. Míg azonban a hanyatlás két évszázada a minden csapásnak kitett síkság védtelen magyar népét tizedelte meg mindenekfelett, addig az elpusztult lakosság a XVII—XVIII. sz. folyamán

legnagyobbbrészt a hegyek, erdők védelme alatt zavartalanul gyarapodó rutén elemből pótlódott. A kívülről jövő csapások alatt és nem természetes, belső okokból megfogyatkozott síkvidéki magyarság hézagaiba ellenállhatatlan erővel nyomul be a hegyvidéki bölcsőjéből lezúduló ruténség s mire eljön a XVIII. sz. utolsó negyede, már a síkság falvaiban is túlsúlyra jutott a rutén elem, a magyar parasztság arányszáma a két századdal korábbi 77%-ról 37%-ra zuhant vissza.

Egészen elnagyolt vonásokban ez Sz. népesedés- és nemzetiség-történeti kutatásainak eredménye, így vezet Ugocsa megye magyarságának életútja az első megtelepüléstől a Trianonban megpecsételt kisebbségi sorsig. A magyar elem, mely a megye legnagyobb részében döntő, mindenkifelett való mértékben vette ki részét az emberhez méltó élet feltételeinek megteremtéséből, két viharos század pusztítása közepette önhibáján kívül kénytelen volt lépésről-lépésre másoknak átengedni félezredéves munkával kiépített kultúrtaíaját. A magyarság és a nemzetiségek arányának ilyen eltolódása nagyjából már a XVIII. sz. végével lezárult; itt véget ér Sz. előadása is, noha az 1828. évi összeírás adatai kétségtelenül igen tanulságos keresztmetszetét adhatták volna a népi erőknak a nemzetiségi mozgalmak hajnalán. Igaz, hogy bizonyos fokig lezárást jelent maga az úrbérrendezés is, belőle új fejlődés csirái bontakoznak ki, aminek ábrázolása, különösen társadalomtörténeti szempontból, már nem volt a szerzőnek feladata. A népiségtörténet a maga teljességében — ideértve a társadalmi, gazdasági és szellemi fejlődés összefüggő, harmadikus rajzát is — nem születhetik meg egyik napról a másikra, kibontakozását maga Mályusz is csak a „Magyarság és nemzetiség“ két sorozatából tartja lehetségesnek, melyek másodika a néprészek életét tükröző összefoglalásokon kívül népiségtörténeti és nyelvészeti módszertant is foglal majd magában. Sz.-nak egyelőre csak az lehetett a feladata, hogy elénk tárja a különböző népi erők közt idők folyamán bekövetkezett eltolódásokat, mégis — s ezt örömmel emeljük ki — már tovább is haladt egy lépéssel: nemcsak történeti demográfiát nyújt, hanem ahol erre alkalma nyílik, kivált az 1570 körüli és az 1775-i időkről adott keresztmetszeteiben, jellemző képet fest a megye társadalmi és gazdasági viszonyairól is. Főként az újkori paraszttársadalom rajza tarthat számot érdeklődésre új adataival és új megállapításaival: ez éppúgy alkalmas további ráépítések vállalására, mint a kötet második részében közzétett megszámlálhatatlan, s miként a szerző joggal jegyzi meg, még éppenséggel el nem használt adat is. Egy-egy ugocsamegyei falu eljövendő monográfusa mérhetetlen hasznát veheti Sz. nagy fáradsággal összegyűjtött személy- és földrajzi név-anyagának: a családnevek kontinuitásából megállapíthatja, melyek voltak a tősgyökeres családok, nyomon követheti gyarapodásukat, terjeszkedésüket ill. fogyásukat, elszegényedésüket, elköltözésüket, megtudja, kik voltak az új beköltözők, milyen sors várt rájuk, hogyan duzzadt fel a lakosság a török hódoltság terjeszkedése nyomán s hogyan

apadt le ismét a felszabadult alföldi területek szívó hatására ; a dűlőnevek útmutatása pedig, kivált kataszteri és egyéb községi térképek segítségével, lépésről-lépésre kibontakoztathatja előtte a faluhatár birtokbavételének és megművelésének, a kultúrtáj kialakulásának folyamatát, a község igazi történetét. Így szület-
hetik meg Sz. alapvetéséből az az igazi helytörténeti monográfia, melyre oly régóta vár történettudományunk.

De Sz. nagy műve nemcsak részleteiben ösztönöz további munkára, hanem mindennekfelett a maga egészében, a maga példaadásával. Az úttörés nagy munkája véget ért, most már csak követőkre van szükség ; s mi reméljük, hogy nem lesz hiány a magyar népiségtörténet lelkes munkásaiban, bízunk benne, hogy történetírásunk végre átérzi a jelen nagy feladatait. A Magyar Tudományos Akadémia már tanúságot tett a legegésőbb problémák megértéséről, amikor a kötet megjelenését lehetővé tette. De a népiségtörténet nagy céljainak megvalósításához szükség van még a közönség megértő támogatására is, ami az utóbbi időben meglehetősen hiányzott, részben bizonyára azért, mert történetírásunk eltávolodott a mai élet feladataitól. Sz. műve a maga népiségtörténeti célkitűzésével, nagy értékeivel és mindvégig folyamatos, vonzó előadásával mindenképen alkalmas arra, hogy e mulasztást jóvátegye. S így talán szabad hinnünk abban, hogy a művelt közönség átérzi az új vállalkozás nagy jelentőségét s támogatásával lehetővé teszi a sorozat további köteteinek megjelenését, melyek mindegyike új alapvetés itthon, túl a határokon pedig a kisebbségi sorba süllyedt magyarság öntudatának és faji összetartásának mással nem pótolható, szilárd támasza.

Szeretnők hinni végül, hogy Sz. könyvének minden szubjektív megnyilatkozástól mentes hangja nemcsak itthon, de szomszédainknál is megértésre talál, mint ahogy a hasonló módszerrel és tárgyilagossággal készült külföldi népesedés- és nemzeti-ségtörténetek is eleve számíthatnak a magyar tudományos közvélemény méltánylására. A Sz. példáját követő, maguktól minden hátsó gondolatot elutasító munkák vannak hivatva arra, hogy tudományos téren közeledést hozzanak létre a Dunamedence népei között, amelyeknek korábbi békés sorsközösségét csak az elmúlt száz esztendő tudománytalan, a történeti fejlődést semmibe vevő politikai elméletei és mesterségesen szított ellentétei szabdalták szét éles választófalakkal.

Wellmann Imre.

Szemle.

Schwer, Wilhelm: *Stand und Ständeordnung im Weltbild des Mittelalters.* (Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft. Sektion für Sozial- und Wirtschaftswissenschaft, 7.) Paderborn, 1934. F. Schönigh. 8°. 85 l. A szép tanulmány a középkori társadalomtörténet legvitásabb területére vezeti az olvasót. Mindenekelőtt keresi a középkori „rend“ fogalmának jelentését. Szerinte a „rend“ valami állandóságot, változatlanságot jelent, egyúttal azonban beállítja az embert egy magasabb egészbe ; a valamibe való tartozás jellemző a rendi-

segre. A rendi tagozódásnak két főtípusát különbözteti meg: az uralmi tagozódással („herrschaftsständische Ordnung“) szemben áll a hivatásrendű társadalmi rend („berufsständische Ordnung“). Az előbbi a társadalmat a hatalmi szempontnak megfelelően osztja a parancsolók és a szolgálók két „rendjére“, míg a másik az egyént aszerint ítéli meg, hogy mi a szerepe és munkateljesítménye a társadalomban. A tanulmány most már e két szempont szerint vizsgálja a középkori „rendiség“ kérdését. Sch. arra az eredményre jut, hogy a középkor teljesen a hatalmi rend alapján állott, isteni rendelkezésre hivatkozva az embert vagy az urak, vagy a szolgák rendjébe sorozta; ezen az isteni renden iparosok vagy kereskedők szabad társulásai, hivatás-szerű alakulatok már nem változtathattak. Azok a reményteljes kezdetek, melyek úgy 1200 után a társadalmat a hivatás alapján próbálták rendezni, nem tudták a származás, birtok, hatalom alapján nyugvó régi rendet megdönteni. A renaissance még ezeknek a kezdeteknek is véget vetett.

Sch. mindig először a társadalmi-gazdasági „Unterbau“ képét rajzolja meg és csak azután megy át az eszmei „Überbau“ ábrázolásába. Fejtegetései a kérdést sok új szempontból világítják meg. Előadásából az tűnik ki, hogy az ordo-fogalom a gótika korában nagy változáson ment át. Sajnos, ezt a változást nem hangsúlyozza ki eléggé, nem mutat rá a kora- és a későközépkori ordo-fogalom nagy különbségére. A gótika kora számára a rend úgy jelenik meg, mint az öntevékeny társadalom funkciója, ennél fogva az ordo tulajdonképp politikai és társadalmi fogalom. Ezzel szemben a román kori ember „kötöttsége“ teologico-metafizikai, „seinsbestimmt“, Alfred v. Martin szavával élve. Innen van az, hogy ekkor az ordo még nem jelentkezik társadalmi rend, rendiség formájában, miként a középkor késői századaiban. Sch. tanulmányát olvasva, azt hihetnők, hogy már a koraközépkor is ismerte a rendi társadalmat. **Váczy Péter.**

Kérészy Zoltán: A papi rend törvénykezési kiváltsága az egyházi jog és a régi magyar büntetőjog szerint. (Kny. a Finkey Ferenc-emlékkönyvből.) Pécs, 1936. 4°. 24 l. Az Egyház már Nagy Konstantin idejétől kezdve törekedett a klérus tagjai részére biztosítani azt a kiváltságot, hogy felettük nemesak egyházi, hanem világi — akár polgári, akár büntető — ügyekben is csak egyházi bíróságok ítélezhetnek (privilegium fori). Ezt a törekvést azonban korántsem tudta mindenütt és minden időben érvényesíteni s főleg az utolsó századokban kénytelen volt hallgatólág vagy konkordatumok alakjában az ellenkező gyakorlatot eltűrni. Mindamellett a privilegium fori elvét általában az új Codex Juris Canonici is fenntartja s büntetéssel sújtja azokat, akik a klérus tagjait az egyházi felsőbbség engedélye nélkül világi bíróság elé idéztetik. (120. és 2341. can.) K. a privilegium fori általános történetének pár lapnyi vázolója után áttér a hazai viszonyokra, de itt is csak arra szorítkozik, hogy közli az idevágó törvények s királyi és kormányrendeletek intézkedéseit és Fayer László ismert kiadványa (Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye) alapján röviden ismerteti az 1843-i javaslatnak a papi személyek büntetőjogi illetékességére vonatkozó pontját s a vele kapcsolatos tárgyalásokat. Egyébként a középkorra nézve Hajnik nyomán röviden csak annyit jegyez meg, hogy az 1232. évi beregi egyezménynek megfelelően a papok felett egy ideig birtokügyek kivételével az egyházi törvényszékek ítéleztek, de később hatalmaskodási ügyekben a világi bíróságok elé idézték őket, s a középkoron át felette ingadozó volt a gyakorlat arra nézve, hogy minő

bűncselekmények tekintetében tartoznak a papok a világi bíróságok alá, kivéve a XV. sz. eleje óta a fej- és jószágvesztéssel járó nagyobb büntetéseket. Az újkorban a püspöki szentszékek már csak kisebb papi bűnügyekben és fegyelmi vétségekben ítéltettek, de nem lévén meghatározva a kisebb és nagyobb bűncselekmények határvonala, a bíróságok illetékessége ekkor is ingadozó maradt. Ez a sommás elintézés a kérdést még nem oldja meg; ehhez nem elegendő a tételes rendelkezések előadása, hanem levéltári kutatások alapján, adatok felsorolásával kellene kimutatni, mi volt nálunk és hogyan fejlődött a privilegium fori tekintetében a gyakorlat. Ehhez természetesen több tér volna szükséges, mint amennyi a szerzőnek az emlékkönyvben rendelkezésére állott.

Döry Ferenc.

Köhler, Walter: Luther und das Luthertum in ihrer weltgeschichtlichen Auswirkung. Leipzig, 1933. Heinsius. 8°. 134 l. A szerző, az óprotestantizmus történetének egyik legnagyobb érdemű veterán kutatója, a reformátor születésének ötödfélszázados fordulójára készítette el ezt az elég szürkén megírt, de világos, tömör és tanulmányos áttekintést. Tanulmányozása nem teszi ugyan fölöslegessé a lutheránizmus történetfenomenológiáját részletesen feldolgozó első nagy, modern összefoglalással, a W. Elert-féle „Morphologie des Luthertums“ két kötetével való alapos megismerkedést. De viszont nem egy tekintetben alkalmas arra, hogy kalauzolásával korrigálni tudjuk Elert néhol igen erős orthodox egyoldalúságait — amint-hogy másfelől meg a lutheri gondolat *szívébe* mégis csak Elert segít bennünket jobban belátni, mint K., akinek látását éppen a központi kérdések vizsgálatánál régi, örökletes liberális-protestáns gatlások zavarják. Óneki pl. legnagyobb gondja mégis csak arra van, hogy a wormszi Lutherbe a modern embert rajzolja valamiképpen bele, a wormszi jelenet kapcsán a Luther és a Kant közötti összefüggést keresse meg, az erkölcsileg autonóm embori személyiség megszületésének pillanatát tüntesse föl; pedig valójában az itt szóba jöhető kapcsolódások sokkal bonyolultabbak és közvetettebbek, hogyszem a valódi Luthert még azon a megfontolt, minden szót mérlegelő módon is, ahogyan K. cselekszi, oda lehetne állítani a Kant közelségébe. (35. l., v. ö. 122. s köv. l.) Ennek ellenére is, egészen véve fölöttebb hasznos és megbízható bevezetés K. könyve, mely különösen a lutheri reformáció történeti lefolyásának előadásában, meg a lutheri protestantizmus és a politika viszonyának fölfejtésében oldja meg kiválóan a maga tájékoztató föladatát. A mű legnagyobb értéke, hogy egy hosszú tudományos életpálya leszűrt és kikristályosodott credményeivel dolgozik s az érettség — sőt némely vonatkozásban már a túlértségség — minden jelét magán viseli.

Révész Imre (Debrecen).

Révész Imre: A debrecen-egervölgyi hitvallás és a Tridentinum. Budapest, 1934. M. Prot. Irodalmi Társ. 8°. 45 l. A tiszántúli református protestantizmus nagy alapvető, reformációkori dogmatikai írását kívánja egyháztörténelmi vizsgálat tárgyává tenni R. ebben a tanulmányban. Oka erre nyilván nemesak az, hogy monografikus feldolgozási céllal még senki nem nyúlt a kérdéshez, de kifejezetten érdekli az a katolikus, amely benne a protestáns teológusnak természetesen felültnik. Sőt dogmaiban egyenesen a trienti zsinatra való ismételt hivatkozást érdekesnek tartja annál a Méliusznál, akinek Róma-ellenes magatartása ebben az írásában és egyéb műveiben is jellegzetes. A magyar reformáció katolikuma tehát itt az a

probléma, amit ez a hitvallás a szerző számára megoldandó feladatul felad. Kiindulópontul vizsgálja a hitvallás keletkezésének körülményeit, mindenekelőtt a tartalmi vizsgálat módszereivel. Több, legálább három főreszt vél benne megkülönböztetni, de mégsem tartja több szerzőtől eredőnek, hanem teljes egészében „Méliusz elmeművét és fogalmazását“ látja benne, „amelyhez szerkesztőtársai legfeljebb az anyag összehordolásával s talán egyes másodrendű részletek olyan-amiilyen kidolgozásával járulhattak hozzá“. Az egész mű technikai munkája egyébként a rendszerezés, stílus stb. tekintetében sok kívánnivalót hagy fenn, amit nem R. ró fel először és méltán Méliusznak. A benne rejlő katolikum magyarázatát pedig mindenekelőtt abban látja, hogy dogmatikus megállapításainak megalapozására befolyással volt az „egri hitvédő érdeke és a Ferdinándhoz és Miksához való felterjesztés“. Ugyanez az oka különlegesen a trienti zsinatra való ismételt hivatkozásoknak, mint ami az egriek számára készült kiadás címét (Confessio catholica) és tendenciáját fedné. Valójában azonban aligha ismerte Méliusz a trienti végzések szövegét, mert a hivatkozott részek a Méliusz-féléktől jelentősen eltérő, sőt a reformátori tanításokat, amit Méliusz teljes készütséggel képvisel, homlokegyenesen ellenkező tartalommal bírnak. R. Méliusz túlzásba vitt tradicionáliszmusával magyarázza ennek az eljárásnak jóhiszenűségét, valamint a feltehető sietséggel, amellyel dolgozott. A hitvallás hatásait nem becsüli sokra, nézete szerint sem egyházpoltikailag, sem teológiailag nem hagyott hátra maradandó nyomokat. R. munkája nagy alapossággal, a tekintetbe jöhető irodalom teljes felhasználásával készült. Amennyit mai ismereteink alapján erről a kérdéstről adhat a magyar egyháztörténetirodalom, annak minden részletét pontos vizsgálat tárgyává teszi. A kérdés meggyőződésünk szerint még nincs lezárva, mert éppen ez a tanulmány újabb távlatokat nyit. Feltűnő nemcsak itt, de a magyar protestantizmus egyéb szervezkedési emlékeiben is jelentkező conciliarizmus. A magyar reformáció nem egy részletében egyházpoltikai tendenciájú, amire nemcsak a ránehezedő nyomás készítette. R. is kifejezésre juttatja a hitvallás külső vonatkozásainak értékelésénél ezt, amikor benne „a nagy egyházszakadás formái — nem tartalmi — áthidalásának magyar kísérletét“ látja. (33. l.) Ez a hitvallás azonban voltaképpen egyéb valami is, mint kísérlet egy egyházpoltikai cél elérésére. Sőt azt hisszük, nem is ez volt az eredeti érdeke, amely létrehívta, legfeljebb szerkesztését siettetette. Ez a hitvallás ugyanis elsősorban a tiszántúli református protestantizmus szervezkedésének terméke. A magyar reformáció szervezkedésének folyamában pedig három fázist különböztethetünk meg. A legkorábbi volt a liturgiális reform, a második a dogmatikus nézetek egy nevezőre vétele, a harmadik folyamat, mely minden továbbit lezárta, az egyházalkotmány és szervezet végleges megállapítása. E történelmi folyamatok természetesen néha összefolytak, éppen a debreceni hitvallás klasszikus példa erre. Benne mégis a dogmatikum lévén az uralkodó elem, kétségkívül a második korszak terméke — a Tiszán túl. Viszont a liturgiális részek többoldalú beszövése arra utal, hogy a reformáción már keresztülment egyes területek nagyobb közösségbe tömörülése váltotta ki a liturgia újabb egyesítésének szükségét. Az egyházalkotmányi alkotórészek homályos színteljei pedig arról tanúskodnak, hogy ebben a viszonylatban még nem tisztult le minden egyházvidéken a helyzet. Éppen a tiszántúli részek reformációja volt köztudomásúlag a legkevésbé egységes lefolyású. Szatmárvidék pl. már évtizedes multra tekinthetett vissza, amikor Debrecen vidékén még az első fázis körvonalait sem ismerjük fel tisz-

tán. A „Confessio“ főszerkesztőjének mi is Méliusz tartjuk. Azonban ez időben még debreceni működésének jól az elején volt, nem is „plébános“, csak egyszerű másodpap, a „szegény káplán“ (püspöki szerepe akkori és nem a mai megítélés alá esik!), míg körülötte a tisztántúli reformáció jónehány veteránja volt a maguk egyházvidékének régebbi konfesszionális és liturgiális alkotásaival. Méliusz az egység létrehívása érdekében bizonyára nem mellőzhette sem az embereket, sem műveiket. A Szatmárvidék nagyjában egységes liturgiája (már 1545 előtt, ld. az I. erdődi zsinat 10. art.), konfesszionálizmusa (ld. dogmatikai problémáit sorozatos zsinatjain), a kiforráshoz közelálló alkotmányos rendje (Tordai, Károlyi Boldi S.) kétségkívül helyet igényelt és kapott a maga szempontjaival a debreceni hitvallásban is. Ezekben a pontokon még a kutatás kezdetén vagyunk, a konfesszió keletkezését és belső tartalmát pedig ezek a tényezők határozták meg, mert a szervezkedés ezáltal vált lehetővé. Azonfelül minden közös úton létrejött hitvallásban a kor és környezet vallásos élete és kérdései lüktetnek, amire feleletet várt a tömeg. Meggyőződésünk szerint a debreceni hitvallás egész sereg korábbi időszakból eredő alkotórészt rejt magában, amiket jelenleg még nem tudunk kimutatni. Ezért nyit ez a tanulmány új távlatokat. R. jó alapot vetett, a problémát élesen meglátta, részben fel is tárta, nem rajta, hanem kutatásaink kezdetlegességén mult, hogy nem tudott róla, talán csak egyelőre, többet mondani. Meggyőződésünk, hogy lesz neki még erről mondanivalója.

Miklós Ödön.

Horváth Magda : A törökveszedelem a német közvéleményben. (Minerva-könyvtár, 112.) Budapest, 1937. 8°. 110 l. A munka csak a XVI. századdal foglalkozik s két részre osztható. Az elsőben, Ebermann nyomán, a törökellenes német irodalmat ismerteti a szerző s ezzel kapcsolatban megkísérli a németek törökgyűlöletének lelki okait kihámozni. A második részben a németeknek a magyarságról kialakult véleményét tárja elénk. A szerző nagy munkát végzett az Apponyi-gyűjtemény feldolgozásával s az egykorú törökkel foglalkozó nyomtatványok összegyűjtésével, de ezek, úgy véljük, a század német közvéleményét még korántsem jellemzik minden oldalról. A kisembereknek, az átlagos városi polgárnak a véleményét, érzésvilágát hiába próbáljuk belőle magunk elé képzelni, hiszen ez nem mindig egyezett az irodalmi, sokszor hivatalos megnyilatkozásokkal. A magyar a németek szemében kezdettől fogva csak „die nächste Vormauer der Deutschen Nation“; egyetemes keresztényvédő hivatásról ők nem tudnak, a magyarságot az ő külön védőbástyájuknak tartják. Ezt a felfogást a német történeti irodalomban ma is megtaláljuk, de hogy magyar szerző a magyarság hivatását a németység védelmében lássa, ez szokatlan. Már pedig H. nemcsak hogy magáévá teszi ezt az akkori magyarok lelkéből is teljesen hiányzó érzést, hanem még nemzeti dicsőséget is lát a magyar történet ilyen értéklésében. „Vajjon nem nagy dolog-e az, hogy maroknyi népünk a hatalmas német kultúra védelmezőjének szerepét betölthette? A német kultúra védelmezése közvetve nem az európai kultúra védelmezését jelenti-e?“ — kérdi. (56. l.) Hogy a német kultúra nem egyértelmű az európai kultúrával, azt itt talán fölösleges fejtegetnünk. De hangsúlyozzuk, szomorú lenne, ha nemzeti történetírásunk az ezérvés magyar sorsot minden külön, tisztán magyar fejlődési irányától, minden önálló szellemétől megfosztaná s a magyarság nagy küzdelmeinek egyetlen értelmét a német kultúra védelmében látná. Talán van a magyar sorsnak valami mélyebb értelme, valami magasabb

célja is, — igaz, hogy ezt a németsegen át nézve, sohasem fogjuk megtalálni.

Benda Kálmán.

Gálos Rezső : **Báró Amade László**. Pécs, 1937. Dunántúl 1. rt. 8°. 226, 2 l., 1 kép. Eleddig túlnyomórészt irodalomtörténeti dolgozatokat láttunk G.-tól. Most azonban, amikor ugyan irodalomtörténeti szereplő életrajzát adta ki, azt is írhatnók, hogy a Magyar Történeti Életrajzok szerzőinek sorába lépett. Adatait tehát szélesen hőmpolygó életkép sorába állítja. E műfaj adta tág lehetőségek mellett a legnehezebb a vonatkozó okmányjellegű anyag feltárása. Szerző jegyzeteit függelékként több mint 40 lapon adja ! A feltárt adatok nyomán Amadét nemcsak egyéníteni tudjuk, hanem korának áramlataihoz való viszonyát is meghatározhatjuk. Ritka elevenséggel rajzolódik így elénk egy XVIII. századi szertelen magyar ember izgalmas pályafutása, amelynek minden állomását egy névvel jelölhetjük: barokk.

Clauser Mihály.

Zimmermann, Heinz : **Staat, Recht und Wirtschaft bei Justus Möser**. Eine einführende Darstellung. (List-Studien. H. 5.) Jena, 1933. G. Fischer. 8°. 123 l. Z. e füzeté, sajnos, sem a tárgyválasztás jelentőségében, sem a feldolgozás módjában és elért eredményeiben nem közelíti meg a „List-Studien“ eddig megszokott nívóját, s nem lesz oly nélkülözhetetlen a XVIII. sz. nemzetgazdaságával foglalkozóknak, mint a 4. füzet (P. Klassen: Die Grundlagen des aufgekärten Absolutismus) a felvilágosult abszolutizmus, vagy a harmadik, Zehntner könyve (Das Staatslexicon Rotteck und Welcker) a korai liberalizmus eszmetörténetére nézve. Justus Mösert (1720—1794) Roscher a XVIII. sz. legnagyobb német nemzetgazdászának s a történeti iskola atyjának nevezi, bár sohasem állított fel közgazdasági rendszert; elveit hazájának, Osnabrücknek történetéről írott munkájában és rengeteg apróbb értekezésében fejtette ki, amelyek „Patriotische Phantasien“ c. alatt később összegyűjtve is megjelentek. Möser cselekvő államférfi volt, egész életét Osnabrück szolgálatával, majd vezetésével töltötte; nagyszerűen egyesült benne az igazi történész és a praktikus államférfi, a konzervatív a haladó emberrel. Munkássága szembefordulás, reakció a felvilágosodás ellen: „általános emberi jogok“ sohasem érdekelték, mindig a történet, az organikus fejlődés alapján áll s a nép felé fordul érdeklődése. De bár a nép szeretete s a történeti érdeklődés, a felvilágosodás elleni reakció a romantikusok lényeges jellemvonásai, Mösernek mindig a történet és a jelen valóságán épülő eszméi nagyon-nagyon messze állnak a romantikusok filozófálgató, definíciókkal vesződő államképeitől. Hazájának történetét írva is tudatosan lemond az általánosításokról, s bár sohasem volt célja nemzetgazdasági rendszer felépítése, Z.-nak sikerült, műveinek gondos cédulázása alapján, többé-kevésbé egységes képet összeállítani államról, jogról és gazdaságról. Möser, az államférfi az emberi cselekvés legszebb eredményének tartja az államot, ami nélkül sem a jelenben, sem a történelemben nincsen élet. A valószínű keletkezés megvilágításán túl nem államutopiát ad, hanem kifejti, mindig történeti alapon, mi az állam lényege. Szerinte a rendi tagozódás, s ez nem emberi önkény műve, hanem, akár az állam, a földbirtokban gyökerezik. Vázolja a rendek: nemesség, polgárság, parasztság keletkezését, történeti szerepét, kötelességeiket az állam iránt, mert ez adja meg jelentőségüket. Az állami életet a jog szabályozza, megőrizvén a rendiség alapjait, a szabadságot és a tulajdont. A jognak mindig az élet sokszínűségéhez

kell alkalmazkodnia s ezért Möser sokkal többre becsüli a szokás-jogot, a vidéki jogot az országos szabályozásoknál. Nem tulajdonít a gazdaságnak olyan elsőrendű jelentőséget, mint a későbbi materialista iskola, s nem gazdasági, hanem állami szempontból vizsgálja és értékeli a gazdasági kérdéseket. Az ő szemében az ipar gazdasági jelentőségével egyenlő fontosságú az, hogy a polgári rend fő alkotó-eleme a céhek. A gyáripár előretörését nem üdvözli a gazdasági fejlődés magasabb lépcsőjeként, inkább kárhoztatja azt, mint a rendi társadalom osztályokra bontódásának okozóját. Amit különben Z. a gazdaságról szóló fejezetben Mösernek kereskedelemről, földművelésről, pénzügyekről vallott nézeteit illetően összeállít, megtaláljuk már Roscher élelnebb és művészibb előadásában is. (Geschichte der Nationalökonomie in Deutschland. München, 1874. 501—526. l.) A szerző főérdeme inkább az, hogy rámutat Möser államszemléletének és rendiség iránti előszeretetének elsődlegességére. Az összeállítás nehézsége azonban éppen nem alkalmas Z. bevallott céljának előmozdítására, tudniillik arra, hogy bevezesse és megkedveltesse Justus Möser eredeti műveinek tanulmányozását. **Gillemot Katalin.**

Schaeffer, Fr. B.: Metternich. (Monographien zur Weltgeschichte, in Verbindung mit anderen hrsg. von E. Heyck. Band 35.) Bielefeld u. Leipzig, 1933. 8°. 132 l. Velhagen u. Klasing. A gazdag Metternich-irodalom és különösképen Srbik gyönyörű, hatalmas anyagfeldolgozáson felépülő munkája után nem lehetne sokat várni ettől a nagyközönségnek szánt tanulmánytól, mely Metternich egyéniségét akarja megvilágítani s csak másodsorban igyekszik behatolni a kor lelkébe, a társadalom, az emberek életébe. Megírása mégsem volt haszontalan munka, mert nemcsak a Metternich-bibliográfiát szaporítja, hanem érdekes megvilágítással járul hozzá ennek a bonyolult lelkű egyéniségnek megértéséhez. A sprangeri lélektan történeti kivetítésétől kezdve egészen a legmesszebbmenő lélekelemzésig mindenütt a lelkiséget boncolja s még a grafológiát is segítségül hívja, hogy különféle oldalakról állítsa be a felvételt tárgyát, a személyiség lelki alapvonásait. Sikerül is élénk megvilágításba helyezni az erős feminin tulajdonságokat, az érzékenységgel párosult nagyravagyást, az anyjától örökölt intrikus szellemet, a könyörűlni nem tudó cél-lovagot — amellet, hogy a szellem kialakulásáról, útjainak egyes állomásairól, a fejlődés különböző behatásairól is megértő és megértetni tudó mondatokat olvashatunk. A korrajz azonban sehogysem sikerül, amikor Sch. önálló utakon kísérli meg a tapogatózást; nem képes magát mentesíteni az aktuális világnézeti és nemzetpolitikai elemektől, ha csak teheti, összehasonlításokat tesz a mai német gondolat és fejlődés, az akkori Európa törekvései és a mai páneurópai eszmevilág, a párisi és a trianonkörüli békék között, figyelmen kívül hagyva azt a közismert történelmi alapelvet, hogy a „hogyan kellett volna lennie“ csak a publicisztika részéről hasznosítható s nem a történettudomány számára. Megállapításai, ezt el kell ismernünk, nem célzatosak, nem akarják a német fajelmélet terjesztését szolgálni, sem a világháború győztes hatalmait sérteni; de zavarják a mult század világának tiszta és nyugodt élvezetét, megátolják, hogy a nagy kancellár egyéniségét korából vetítsük ki. Bizonyos azonban, hogy Sch., ha nem is végzett önálló kutatásokat, az eddigi adatok eredményeit ügyesen használta fel s érdekes és sokoldalú módszerével közelebb hozta a megértéshez a nagy kancellár egyéniségét, politikájának személyes indító okait.

Komoróczy György.

Mester Miklós: Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863—64. évi nagyszzebeni országgyűlésen. Budapest, 1936. 80. 267 l. A hatvanas évek története legújabb összefoglaló magyar történeti munkáinkban csak Magyarországra vonatkozólag került feldolgozás alá; azokról az alkotmányos küzdelmekről, amelyek a kiegyezési törvényt Erdélyben megelőzték, egyáltalában nem tesznek említést. Az 1848-i balászfalvi gyűlés és az 1881-ben elkezdett román memorandumküldések közti idők történetéről nem volt pontos tudomásunk s ezért a századvégi román nemzetiségi mozgalmak gyökerét sem láttuk világosan. Szekfű Gyula a „Magyar történet” utolsó kötetében nem foglalkozik e kérdéssel s Jancsó Benedek munkája Avram Jancunak és társainak elhamarkodott bírálatával fejeződik be.

M. hézagpótló munkája, noha címe szerint csak az 1863—64. évi nagyszzebeni országgyűléssel foglalkozik, a források legteljesebb kihasználása segítségével tiszta képet nyújt az 1848—67. évek erdélyi politikai mozgalmairól. Művéből megismerhetjük azokat a politikai hatóerőket, amelyek a századvégi román nemzetiségi mozgalmak közvetlen előzményei. Az erdélyi alkotmányosnak nevezhető élet a magyarországihoz hasonlóan az 1860-i Diploma és az 1861-i Pátens után indult meg. Még a Pátens kiadása előtt ült össze Schmerling szóbeli engedélyére a nagyszzebeni román nemzeti kongresszus, melyen a románság képviselői Șaguna g. keleti és Sterca-Sulutiu g. kath. püspök vezetésével erélyes hangon szólaltak fel jogaik védelmében, viszont a magyarság és szászág iránt a legteljesebb barátságot és az együttműködés vágyát hangoztatták. A románság már ekkor és az egész nagyszzebeni országgyűlés alatt az autonóm Erdély gondolata mellett foglalt állást, amelyben a magyar, román és szász nemzetiségek teljes politikai, egyházi és nyelvi egyenjogúsággal felruházva élnének együtt. A magyarság uniós mozgalmával szemben a románságnak ez az álláspontja jól beillett az udvar elgondolásába; ezért Bécsből a románságnak (és szászágnak) ezt a tervét minden igyekezettel támogatták. A magyarság viszont az 1848-i törvények sérelmét látta ebben az elgondolásban s elmerülve az alkotmányjogi gravamenezésben, a kérdés leglényegesebb pontját, a románságot magát nem tudta észrevenni. Az alkotmányos életet előkészítő s 1861 februárjában Gyulafehérvárott tartott erdélyi értekezleten gr. Teleki Domokos és Haynald Lajos erdélyi püspök még némi sikerrel képviselték a magyar álláspontot a tárgyalásokon Sulutiu püspökkel szemben, aki logikus és őszinte barátságot felajánló beszédben okolta meg a románság állásfoglalását. Engedni azonban egyik fél sem volt hajlandó s az értekezlet széteszlott. Utána a küzdelem a megyei bizottmányokban folyt tovább az egyenjogúsításért egészen az 1863 július 15-én megnyílt nagyszzebeni országgyűlésig. Még az országgyűlés megnyitása előtt fogtak bele a magyarság vezetői abba a kétes sikerű politikai játékba, hogy mivel a császár a románság egyenjogúsítását a prozódziók első pontjául vette fel s a magyar választási javaslatot nem vette figyelembe, visszaléptek az erdélyi politikai életből. M. nem mond erről az álláspontról bírálatot, csak az eseményeket sorolja fel, de a következtetést önmagában bizonyára levonta: igaz, hogy a magyarságnak az 1867. évi XII. tc.-ben sikerült ideiglenesen jobb megoldást találnia az erdélyi kérdésben, azonban a későbbi események bebizonyították, hogy ez a megoldás nem volt ideális. Mivel a románság még a világháború előtt is hajlandó lett volna az 1863-i alapokon a magyarsággal kiegyezni, végzetes hiba volt a magyarság vezetőitől, hogy

ezeken a tárgyalásokon nem vettek részt. A választás előtt a magyar törvényhatóságok vezetői, élükön Mikó kancellárral, lemondottak, az új kancellár, Nádasdy, aulikus főúr volt s mindenben az udvar útmutatását követte. A lemondások folytán Erdély tíz megyei és vidéki törvényhatósága közül hatnak az élére román vezető került. Az országgyűlésbe viszont 46 román, 43 magyar és 32 szász választott és 11—11 királyi hivatalos képviselő jutott be. A magyarok látván, hogy a románsággal és szászsággal szemben kisebbségbe kerültek, elhagyták Szebent. Tehát arról a gyűlésről, amelyről mindenki azt hitte akkor, hogy Erdély jövődő sorsáról fog dönteni, a magyarság távolmaradt. Egyedül gr. Bethlen Miklósban volt meg a bátorság, hogy a pesti Sürgönyben a magyar képviselők lépését elítélje. Az országgyűlés, amelynek ezek szerint a 11 magyar regalistán kívül 57 román és 43 szász tagja volt, elsőnek a románság nemzeti és vallási, majd nyelvi egyenjogúsítását tárgyalta s azokat a legteljesebb liberalizmussal és őszinteséggel képviselte. Magyar részről Fogarassy Mihály c. kath. püspök, román részről Şaguna, Puşcariu-Popea és Bariţiu, szász részről Trauschenfels, Rennicher és Schuler-Libloy szónoklatai a kiemelkedőek; valamennyi a legnemeseszerű liberalizmust és humanitas-cszményt tükrözi vissza. M. külön érdeméül kell megemlítenünk, hogy az országgyűlési tárgyalásokat a legteljesebb részletességgel ismerteti. Ezek a szónoklatok M. nagyszerű tolmácsolásában tökéletes forrásértékkel bírnak a kor politikusaiban ható gondolatokra (Anonymus, Herder) vonatkozólag. Figyelmet érdemel a történeti bevezetés is: hatvanhat oldalon meglehetősen nehéz áttekinteni az erdélyi románság politikai helyzetét Szent Istvántól a szabadságharcig, de M. ezt a feladatot is a legteljesebb történelmi tudással oldja meg. A történeti előzményekkel kapcsolatban rendkívül fontosnak tartjuk M. munkájában annak hangsúlyozását, hogy a magyarság és a románság viszonya az egész XVIII. század folyamán nem nemzetiségi, hanem rendi princípiumok alapján bonyolódott le s hogy az erdélyi rendiségnek a románsággal szemben tanúsított visszautasító viselkedése önvédelemszerű rendi életmegnyilvánulás volt az udvarral szemben s nem faji elnyomás.

M. munkájának hatását két irányban szeretnénk remélni. Egyrészt, adatai hézagpótlóak lévén a magyar történetírás számára, reméljük, hogy feldolgozásra találnak egy legközelebbi szintézisben. Másrészt szeretnénk rámutatni M. politikai-pedagógiai célkitűzésére: a magyar történetírás célja nem az, hogy a szomszéd népeket tollunk elválasztó szakadékot elmélyítse, hanem hogy betöltse. „... Rendezni végre közös dolgainkat: ez a mi munkánk; ez és nem kevés” — mondja M. könyvének mottója. Szerzőnk könyvével ezt az ideált, csakúgy mint a tudományosat, önzetlenül és tökéletes módszerességgel szolgálta.

Hj. Tóth András.

Zoltai Lajos: Ismeretlen részletek Debrecen multjából. Debrecen, 1936. 8°. 230 l. A könyv három dolgozata közül tulajdonképen csak kettő ismeretlen, mert a „Debrecen határának kialakulása és birtokainak megszerzése” címen közölt tanulmány már 1917-ben megjelent és most átdolgozott, egyes részleteiben változtatott formában látjuk viszont. Új kiadása azonban ezen a helyen hasznos, mert a kötet egy másik dolgozata, „Debrecen határperei a hortobágyi puszták történetével kapcsolatban”, vele rokon kérdést tárgyal. E két tanulmány elsősorban birtoktörténetnek készült, a debreceni 170.000 holdas határ változatos sorsára igyekezett fényt deríteni, de eredményei nem egyszer e szűkebb szemponton túl szélesebb

keretekbe kíváncznak. Így pl. a hortobágyi számos eltűnt középkori település a magyar nép történetéhez, a határperekben léptenyomon előbukkanó erek, tavak pedig a magyar föld szinte teljesen ismeretlen multjához nyújthatnának fontos adatokat. A harmadik tanulmány, „Debreceen élete a XVII. sz. eleji főbírói számadások tükrében“, szintén szoros kapcsolatban van Z. régebbi munkásságával. Már kétízben dolgozott fel a XVII. sz. második feléből származó számadásokat s most az eddigieknél régebb, 1611/18-ból való elszámolások alapján rajzolja meg a debreceni városi háztartás századeleji képét. A várost súlyos feladat elé állította az a helyzet, hogy az erdélyi, hódoltsági és királyi terület találkozásában háromfelé volt kénytelen adózni; e nagy szükségletet kielégítő gazdálkodás erőfeszítései rendkívül tanulságosak. A könyv, e két új tanulmányával, ha talán új szint nem is jelent Z. oeuvrejében, kétszegtelenül értékes gyarapodása a Debrecen multjával foglalkozó irodalomnak.

Juhász Lajos.

Nagy Szeder István: Kiskun-Halas város egyházainak, iskoláinak és közművelődésének története. (Kiskun-Halas város története oklevél-tárral. III. rész.) Kiskunhalas, 1936. 8°. 142 l. — **U. az: Kiskun-Halas város gazdaságtörténete.** (Kiskun-Halas város története oklevél-tárral. IV. rész.) Kiskunhalas, 1935. 8°. 131 l. A kiskunhalasi születésű szerző felsőpariskolát végzett, évtizedek óta építőipart folytat s a Duna-Tisza-közön számos kisebb-nagyobb épületet épített fel. Már életének ötvenedik éve felé járt, mikor 1924-ben „Adatok Kiskunhalas város történetéhez“ címen kiadott könyvecskéjében bejelentette, hogy szülővárosa történetét teljes egészében fel óhajtja dolgozni s ehhez a munkához kis könyve csupán az egyik előkészítő, adattári részletmunka kíván lenni. Folyóiratunk a munkáról, melynek írója többnyire önműveléssel képzett helytörténészeink között is sajátos helyet foglal el, jóindulatú biztatással szólott s azt a reményt fejezte ki, hogy a szerző „munkakedve meg fog küzdeni a nehézségekkel és szép tervét úgy váltja valóra, hogy az a történettudománynak hasznot jelentsen“. (Századok, 1924. 777 l.) Csaknem másfél évtized mult el azóta s a szerző immár hetedik kis kötetét bocsátja közre, valamennyit saját kiadásában. A három adattári rész után feldolgozásra került a sor s ebből is hasonló részletesséssel már négy rész jelent meg. A két utolsó — most előttünk fekvő — kötet a város kultúr- és gazdaságtörténetét tárgyalja s azt hisszük, hogy az egész munkát be is zárja. A nem mindennapi írói vállalkozás tehát eljutott a végéhez s már ez sem lekiacinylendó eredmény. De megbecsülendő az a történettudomány szempontjából is, mert egyik alföldi kis városunknak a multját oly részletességgel tárja fel, mint legfeljebb Galgóczy Károly monográfiája Nagykörösét. A két munka között három évtized távolsága áll s ha ezt a távolságot a történettudomány fejlődése szempontjából a kiskunhalasi monográfián nem is érzékelhetni eléggé, ezért helytörténetírásunkat egészében kell elmarasztalni, mely tudományunk fejlődésével ösztönző indítások ellenére sem tudott megfelelő lépést tartani. A millennáris helységmonográfiákhoz képest például egyenesen visszaesést kell megállapítanunk a hasonló újabb monográfiáknál, amelyeket a tudományhoz már csak igen vékony, laza szálak kötnek, de szélesen hőmpolygó áradattal öntve el társadalmunkat, rendszerint egyre jobb és egyre meztelenebb üzletnek bizonyulnak. N. munkája ezeknek a díszes, aranyos kötésű, különféle cikkekből és más-más szerzőktől ötletszerűen összesorozott

monográfiáknak messze fölötte áll, ha megjelenési formája nem is veheti fel a versenyt azokéval. Különben a szerény külső azt a rokonszenves tanúságot fejezi ki, hogy ez a vállalkozás a kiadó számára, aki egy személy a szerzővel, legkevesébbé éppen üzlet óhajtott lenni. Megerősíti továbbá azt a meggyőződést, hogy helytörténetírásunk jövőendő útjának nem a díszes, rendszerint a fővárosból szerkesztett monográfiák irányában kell vezetnie, melyekben a monográfia maholnap csak bevezetés lesz a jól jövedelmező üzleti reklámhoz, hanem a helység közösségéből kisarjadó komoly, önzetlen történetírói törekvések irányában. A helységmonográfiákat a helység olyan gyökeres tagjaitól várhatjuk, akiknek lelkében az írói közlés vágya szerencsésen találkozott össze a história szeretetével és a lokálpatrióta buzgóságával. N. munkáját is, annyi előző után, típusjelenségnek kívánjuk tehát tekinteni s hozzá azt a reményt fűzni, hogy idővel más, kisebb-nagyobb helységeink is hasonlóan meg fogják találni a maguk történetíróját.

A sorozat III., tehát kultúrtörténeti részében a szerző külön fejezeteket írt a katolikus és a református egyház történetéről, hozzájuk kapcsolva iskoláik történetét is; szól az egyéb (községi, állami stb.) iskolákról, az alföldi szektafejlődésre jellemző baptista gyülekezetekről, továbbá a halasi zsidókról, az egyesületi életről, nyomdáról, újságról s a színművészetről, végül pedig — szokás szerint — a halasi származású írók életrajzi adatait közli. A gazdaságtörténeti részben a mezőgazdaság egyes ágait, az ipar egyes területeit, a kereskedelem, hitel- és közlekedésügy csekély helyi szerveit és eszközeit tárgyalja tulságosan is szétdaraboltan s külön fejezeteket szentel a tanyavilág, a betyárvilág történetének és a hajdani időjárásnak. Mindkét kötet végén „oklevéltár“ egészíti ki a nagyobb távlatról és gondosabb szerkezetről eleve lemondó, de érdekesen folyó s használható eredményeket hozó előadást.

N. munkájának az előrebocsátott szempontokból szemlélve két olyan hiányosságára kell rámutatnunk, melyek autodidakta helységmonográfiáinknál rendszeresen fellelhetők. Elsősorban arra gondolunk, hogy a monográfus rendszerint csak olyan forrásadatokról szokott tudomást venni, melyek a nyomtatott munkákban és a helyi levéltárakban kéznél kaphatók. Természetesen így nem lehet csodálni, hogy a multnak inkább egyszerű elbeszélőivé, krónikásaivá, mint a történeti események összefüggéseit kereső kutatóivá lesznek. Bár N. az első füzet előszavában bejelentette, hogy a kiskunhalasi levéltár mellett — melyet különben ő rendezett — az Országos Levéltárból és más kisebb levéltárakból is gyűjtött adatokat, ilyeneknek mégis alig találhatjuk nyomát. Pedig nem kétséges, hogy a város történetére némileg tüzetesebb kutató munkával az Országos Levéltárban éppúgy, mint Pest megye, a jászkun kerület, az egyházak stb. levéltáraiban is nagytömegű és becses adatokra talált volna s ezek segítségével számos, most csak felszínével bemutatott eseménynek el tudott volna jutni a gyökeréig. Másik megjegyzésünk a történelmi iskolázottság követelményeire vonatkozik. Nyilvánvaló, hogy az autodidakta helytörténész is csak akkor jut széles áttekintéshez és problémáinak felismeréséhez, ha ismeri a történetírás új eredményeit és módszereit. Áttekintés és módszertani iskolázottság nélkül nincs kezdeményezés, nincs önállóság, csak a régi utak, a már kitaposott, avult nyomok követése. Ezekon pedig nem állnak az író elé azok a lehetőségek, melyeket újabban, pl. a társadalomtörténeti, népiségi, települési, folklore-, stb. kutatások nyitottak meg s amelyek termékenyítő hatására a helységmonográfiák kitűnően

gyümölcsözőnének. Ugyanakkor tehát, mikor a N.-hez hasonló helyi monográfusoknak a magyar helytörténetírás jövődjében egyre gazdagodóbb jelentőséget szeretnénk tulajdonítani, azt is óhajtánók tanulságul hozzáfűzni, hogy a helységmonográfusnak a történet-kutatói önskolázás útján fokozatosan tovább kell haladnia elődeinél s mindenekelött az anyag gyűjtésében és a feldolgozás módszerében kell az eddigieknél teljesebb munkát végeznie. Szabó István.

Tragor Ignác : Vác és határának hely- és ingatlannevei. Vác, 1935. Váci Múzeum Egyesület. 8°. 130 l. Kevés városunk dicsekedhetik történetének oly fáradhatatlan és odaadó munkásával, mint Vác városa T.-ral. A város történetét tárgyaló munkáinak jelentős száma, a Váci Múzeum gazdag és értékes anyaga, a Váci Múzeum Egyesület tekintélyes munkássága, a város közönségének a mult iránti komoly érdeklődése csaknem kizárólag ennek a város multjával teljesen egybeforrt, nagy munkásságú helytörténetírónak az érdeme. A szerző mostani legújabb munkájában Vác város hely- és ingatlanneveit gyűjtötte össze, főkép a XVI. századtól a legutóbbi időkig, a városi jegyzőkönyvek, térképek és szájhagyomány alapján. Tulajdonképen egyik korábbi tanulmányának (Vác utcái és terei) tárgykörét bővítette ki s ezért ebben a munkájában nem is foglalgozik részletebben — ismétlések elkerülése végett — az utcák és terek leírásával. A fent említett források, melyekből szerző anyagát merítette, bár nem adják az összes topográfiai megjelöléseket, mégis meglehetősen részletesen és nagy számban tárgyalják a városnak és határának helyneveit. Kár, hogy a város középkori helynevei — egy-két esettől eltekintve — kinaradtak a munkából ; ezekben a városi élet kialakulására, kultúrtörténeti és néprajzi fejlődésére rendszerint igen jelentős és gazdag anyag található. A munkának ez a hiányossága azonban főkép annak tudható be, hogy a sok hányattatáson keresztülment városnak, ill. leghosszabb ideig volt földesurának, a váci püspökségnek középkori levéltári anyaga teljesen megsemmisült. T. tehát legfeljebb az Országos Levéltár és az egyházi levéltárak okleveles anyagának átnézésével nyert volna néhány adatot a város középkori helyneveihez. A meglevő összegyűjtött anyagból a város török idők utáni területi alakulásának a képe tárul elénk. Püspök-Vác és Káptalan-Vác területe már a török korban teljesen kialakultnak tekinthető, Kis-Vác azonban csak 1712 után, amidőn a gr. Kollonics Zsigmond püspök által a városból kiüldözött reformátusok települtek meg e városon kívül levő, már Nógrád megyéhez tartozó területen. Egészen új település — a XIX. század második felétől — a Naszály-hegy felőli oldalon fekvő Deákvár-telep. A T. által közölt helynevek legnagyobb része magyar, idegennyelvű helynevekkel még a későbbi időkben is alig-alig találkozunk. A személynevekhez hasonlóan a helynevek is a város határozott magyar jellegét mutatják. A helynevek betűsoros felsorolása folytán, sajnos, kissé körülményes a város területi fejlődését figyelemmel kísérni. Ebből a szempontból nagyon jó szolgálatot tett volna, ha a szerző az összegyűjtött hatalmas anyag alapján rövid, tömör, áttekinthető képet nyújt a városról, akár csak egy vázlat keretében is. Mindamelltt T. munkája méltán sorakozik eddigi tanulmányaihoz és az a csaknem ezer helynév, mellyel ebben a kötetében találkozunk, hasznos és értékes forrásanyag a város helytörténetének további kutatásához. Vác Elemér.

Géfin Gyula : A szombathelyi egyházmegye története. III. kötet. Történelmi névtár. Szombathely, 1935. 8°. 491 l. A szombathelyi

püspökség történetének befejező kötete az egyházmegyei papság életrajzi adatait tartalmazza igen bő részletességgel. G. nem elégedett meg a szkematizmusokban található adatokkal vagy az önéletrajzokkal, hanem valóban széleskörű kutatásokat végzett a papság életrajzi adatainak lehető pontos és teljes felderítésére. A nyomtatásban megjelent adatokon és az egyházmegyei levéltárak anyagán kívül a bécsi és a vatikáni levéltárakban is végzett eredményes kutatásokat. Ennek a módszeres és szorgalmas kutatásnak az eredménye, hogy G. munkája méltán állítható a legsikerültebb hasonló alkotás, a Pannonhalmi Rendtörténet életrajzgyűjteménye mellé. Egy egyházmegye papságának életrajzai így, teljes egészükben rendkívül érdekes forrásanyagot nyújtanak nemcsak egyháztörténeti, hanem népi, szociológiai és szellemtörténeti szempontból is. Ha valamennyi egyházmegye történeti névtára elkészül, akkor jön el majd az ilyen természetű összegezéseknek az ideje. G. életrajzgyűjteménye nagy szorgalommal és módszeres felkészültséggel készült, méltó befejezése az egyházmegye történetének. Tóth László.

Bonnenfant: Histoire générale du diocèse d'Évreux. I—II. Paris, 1933. A. Picard. 4°. XV, 227 ; 317 l. A francia egyháztörténetek legkiválóbbja, Goyau György ezt a munkát mintaszerűnek ismerte el az egyházmegyei monográfiáirás terén. Értékét mindjárt a mű külső alakja is sejtetni engedí: hatalmas, negyedívretű nagyságú alakjával, nemes művészi egyszerűséggel magalkotott címlapjával, finom papírra nyomott, esodálatos tisztaságú betűivel és 42 nagy oldalon közölt remek metszeteivel az előkelőségnek, a jól elrendezettségnek és a kérkedés nélküli biztos nagyvonalúágnak szellemét sugározza. S a tartalom hű külső ruházatához. Az író szemlélete egységes, természetes, nyugodt és lemért. Gondolatait tisztán és mindenki számára érthetően fejezi ki, s rendszeres bő jegyzetelés ellenére sincs benne semmi nagyképűség, öncélú elméletieskedés vagy műhelyszagú erőlködés. Minden természetes, világos, könnyed, s mégis mély és tudományos. Az író nem veszti el soha szemé előtt a célt: az egyházmegye életének ismertetését. Mindig az egész munkán, a nagy és biztos kereteken van a pillantása, s minden kis részre csak akkora figyelmet szentel, amennyi az egész műben megilleti. Nem vész el az apróságokban, de nem híve a szétfeszülő, színtelen, vizenyős általánosításoknak sem. Megvan benne az írói önfegyelmzés nagy adománya: ott is tud hallgatni, ahol egyébként még bőven telnék mondanivalójából.

A mi viszonyainkhoz mérten az első pillanatra meglep bennünket az egyházi élet folyamatosságának nagy és töretlen multja. A Normandiában fekvő évreux-i egyházmegye a IV. sz.-ban keletkezett, s falusi plébániáinak nagyrésze a Meroving-korból való. Első építészeti emléke a IX. sz.-ból maradt fenn, első épségben megőrzött liturgikus könyve a X. sz.-ban íródott. A XI. sz.-ban a mai plébániák már mind megvannak, s az egyházmegyei életnek kerete attól kezdve a forradalomig szinte változatlan. A forradalmon kívül még egy külső eseménysorozat hozott sok bajt az egyházmegyére: a százéves háború. A püspökség főhadiszíntere volt ennek a hosszú ideig tartó tusakodásnak. Az egyházi életre gyakorolt hatását csak egyetlen adattal érzékeltetjük: az egyik falu plébánosa hét évig nem tartott istentiszteletet, mivel nem voltak meg hozzá az elengedhetetlenül szükséges könyvei, és megszerzésük semmiképen sem volt lehetséges. A protestantizmus nem jutott jelentőségre az évreux-i egyházmegyében. A janzenizmus a szerzetesnök közt jobban elter-

jedt, mint a szerzetesek között. A papságból sokan rokonszenveztek vele, de csak a kisebbség volt kimondott janzenista. A püspökök közt pedig csupán egyetlen gallikán és janzenista érzelművel találkozunk. A forradalom előzményeinek és lefolyásának ismeretetésére a szerző tudatosan aránytalanul nagy teret szentel. A belső egyházi állapotoknak e korra vonatkozó jellemzései rendkívül gazdagok, és tanulságosak, és helyi jelentőségükön túlmenekedve az egész folyamat megértésére igen hasznosak és szemléltetők. Nagyon érdekesen írja le a forradalom előtti papságnak a szabadkőművességhez való viszonyát. Az enciklopedisták szelleme a papságra is nagyon hatott, s bár igaz, hogy akkoriban a szabadkőművesség nem volt egyértelmű a maival, mégis különös, hogy jámbor kanonokok, szerzetesek, sőt köztük perjelek és újoncmesterek is tagjai voltak a páholyoknak, amelyeknek eredetét és célját — az idejében, 1738-ban és 1751-ben történt pápai kárhovatások ellenére — sem ismerték föl tisztán. Közvetlenül a forradalom előtti években egyébként a szerzetesek már érezték a nagy vihar szelét, s ennek tudata is lazította a fegyelmet. Nem egy helyen világiak meghívásával nagy lakmározást csaptak, mert — miként egy perjel ki is fejezte — legalább jóbarátaikkal fel akarták élni az apátságoknak úgyis halálra ítélt javait. A szerzetesházakban már a forradalom előtt nagy volt az elnéptelenedés, s a szabad távozás felkínálására a forradalom alatt a szerzetesek nagyszámban otthagyták a kolostorokat. Az apácák hősiesebben viselkedtek, mint a férfiszerzetesek.

Tanulság kedvéért közöljük, hogy minő fejezetek alatt iparkodott B. egy-egy koron belül megrajzolni az egyházmegye történetét. A korszakok elején mindig a püspökök életrajzát adja, vallási és társadalmi működésük jellemzésével. Azután a papságot ismerteti, nagy figyelemre méltatja a káptalan viszonyait és a lelkipásztorokó papságot. Majd rátér a plébániák alapítására, a plébánosok kinevezésére, jövedelmükre stb. Részletesen foglalkozik a szerzetesekkel, a kolostorok alapításával, kormányzásával, a világra kiható működésével, fegyelmével, gazdasági viszonyaival. Mindig helyet kap a valláserkölcsi és a liturgikus élet, az emberbaráti intézmények és a karitatív tevékenység. Itt szóba kerülnek a nép erkölcsői, a testvérületek, a búcsújárások, a babonák; az istentiszteleti könyvek és a zsinati rendelkezések; a szegényházak, a bélpoklosok menhelyei, az emberbaráti testvérületek stb. Külön ki kell emelnünk B. nagy érzékét és érdeklődését a művelődés és a művészet kérdései iránt. Részletesen szól az egyház oktató tevékenységéről, az iskolákról, a korok eszmeáramlatairól, az egyházmegye tudósairól és irodalmi termékeikről; a zene, az építészet, a festészet, a szobrászat, az ötvösművészet emlékeiről és a templomok berendezéséről.

B. kanonok már régóta foglalkozik Normandiának egyházi multjával és műemlékeivel. Most ismertetett munkájához huszonöt éven át gyűjtötte és alakította az anyagot. Elvévé tette, hogy mindent első kézből akar méríteni, s ezért hosszú időt töltött a helyi és központi levéltárakban. Ebből a szempontból csak a vatikáni anyagban vannak nála bevallott hiányok. Nagy erőssége kiváló történeti és világnézeti tájékozottsága, fölülnyes olvasottsága és józan ítélete. Könyvével zomban azonban nem mulaszthatunk el két szerény bíráló megjegyzést: nem foglalkozik érdemlegesen a trienti zsinat rendelkezéseinek az egyházmegyében való végrehajtásával, és nem állapítja meg összehasonlító alapon az egyházmegyének és életének helyét az országos fejlődéshez és más francia püspökségek viszonyaihoz mérten.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Hoetzsch, Otto : Osteuropa und deutscher Osten. Kleine Schriften zu ihrer Geschichte. Königsberg—Berlin, 1934. Ost-Europa-Verlag. 8°. 431 l. A német irodalom már jóideje közismerten nagy figyelmet szentel Kelet- s Délkelet-Európa problémáinak. E figyelem két egymástól meglehetősen távol eső forrásból táplálkozik: az egyik az általános történelmi érdeklődés ama területek iránt, melyeknek fejlődésében a némettség, illetőleg germánság nagy szerepet játszott, a másik ennek a jelen síkjába áthelyezett formája, ill. a némettség mai érdekeit szemmel tartó politikai természetű érdeklődés. Ilyenformán óriásira tágul a terület, mellyel a német irodalom idevágó része foglalkozni kénytelen. Alig remélhető, hogy ezt a területet néhány kutató munkája, a legkiválóbb rendszer és szervezethezesség esetén is, részletekbe menően fel tudja ölelni. A tudományos eredmények értéke szempontjából általánosságban felvetődik a kérdés, mi az a cél, amit ilyenfajta munkásság a megoldás reményével maga elé tűzhet. Első természetesen az adatszertű alapok, itt a közvetlen érintkezések, államközi kapcsolatok stb. tisztázása. Nem kétséges azonban, hogy ezzel csak gerincet és körvonalakat adtunk; a kutatás ma már mélyebb tartalmak felé fordul. E vonatkozásban azonban roppant nehézségekkel kell számolni: a kutató a vizsgált terület nagysága következtében aligha mehet maga végig a bonyolult benső fejlődések minden fázisán, hanem kénytelen túlyomóan irodalmi feldolgozásokra, már kész eredményekre támaszkodni. Ez lehetséges volna, ha az irodalom szempont- és módszer-fejlettsége kielégítő; ha nem az, nem marad más hátra, mint vagy nekiállni a kutatott fejlődésterület egy része adatszertű feldolgozásának (előbb az illető terület, s csak aztán a kutatott kapcsolat szempontjából!), vagy megkísérelni a forrásanyag áttekintő ismerete s bizonyos irodalmi szelekció alapján az illető fejlődés és kapcsolatok nagyvonalú, szempontszerű képét adni. Az első eljárás ott, ahol az érdeklődés igen széleskörű s bizonyos aktualitásokkal kapcsolatos, túlságosan nehézkesnek bizonyul; a második viszont, természetesen, jóval bizonytalanabb eredményekre vezet, de mert közelebb esik, általában gyakoribb. Az újabb népi és átértelmezett nemzetállami szempontok a kapcsolatvizsgálást erősen kiélezték; ma a legmélyebb, modern kultúr szempontú vizsgálatok sem nélkülözik, a maguk sajátos elvontsága ellenére, a politikai jellegű háttérrel. Ily körülmények közt érthető, hogy sok a vitás pont; s nem fér hozzá kétség, hogy a viták egy tekintélyes része a fentebb említett felületesebb kutatómódra vezethető vissza. Másrészt kétségtelen, hogy az ilyen eljárás is, különösen a szempontok kialakítása, tisztázása terén, igen értékes eredményekre vezethet, s rátermett egyéniségek kezében, ha nem lépi túl a megengedhető kereteket, a kutatás fontos eszközévé válhat.

A német Keleteurópa-kutatás, a német szempont erős kihangsúlyozása s politikai és történettudományi vonatkozások nem elég éles különválasztása ellenére, nemcsak szervezethezességével, de eredményeivel is teljes elismerést érdemel. E kutatásoknak egyik vezető alakja H. (művének megjelentekor az Osteuropa folyóirat, s a Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas megbízásából az Osteuropäische Forschungen kiadványsorozat szerkesztője), aki jelen művében néhány régebbi tanulmányát közli újra. Mintegy áttekintését adja élete munkásságának, melynek során, mint bevezetésében írja, „tudományos elmélet és politikai gyakorlat kapcsolatában“ igyekezett a tágan értelmezett „Kelet-kérdést“ megközelíteni, s a germán-szláv Kelet bonyolult fejlődésében „világosságot és általános nagy vonalakat“ találni. Sokoldalú érdeklődésének megfelelően a

kötet elég különféle anyagot tartalmaz. Három fejezet a kelet-európai fejlődések főbb vonalainak párhuzamát kutatja: az első (Staatenbildung und Verfassungsentwicklung in der Geschichte des germanisch-slavischen Ostens) O. Hintze alkotmánytörténelmi elgondolásából kiindulva figyelemreméltó, bár rövid egybevetést tesz a német, lengyel, orosz állam- s a vele kapcsolatos alkotmány-fejlődés között; a második (Adel und Lehnswesen in Russland und Polen und ihr Verhältnis zur deutschen Entwicklung) az orosz, litván, lengyel nemesség kialakulására, változásaira, államfejlődésbeli szerepére, s hűbéries elemek jelentőségére tesz átfogó észrevételeket; a harmadik (Föderation und fürstliche Gewalt in der Geschichte Osteuropas vom 16. bis 18. Jh.), ismét kihangsúlyozván az állam- és alkotmányfejlődés kapcsolatát, s a történetis időbeliségek szükségességét nyilatkozásával, az újkori Kelet-Európa nagy államegyesülési folyamatait vizsgálja, a centralizációs törekvések különböző, de nagy vonalakban mégis egyező formáit s lefolyását rendi, territorialis stb. alapokon. A mű következő, legterjedelmesebb fejezete (Russisch-Turkestan und die Tendenzen der russischen Kolonialpolitik) a turkesztáni gyarmatosításról, tartalmaz politikai és gazdaságpolitikai áttekintés, melynek megjelenése (1913) óta már bizonyos történeti jellege van. Néhány megemlékezés következik (S. F. Platonov, M. N. Pokrovskij, Botschafter Graf Brockdorff-Rantzau), majd a lengyel-porosz határkereszteződés államtörténeti vázlat (Brandenburg-Preussen und Polen von 1640—1815), s a német-lengyel nemzetiségi ellentétek, illetőleg a Nagy Frigyes kora és 1913 közti német-lengyel törekvések, a német uralom alatt élő lengyeliség ellenállása hullámzásának áttekintése (Nationalitätenskampf und Nationalitätenpolitik in der Ostmark). A zárófejezet (Der Deutsche Osten in Geschichte und Gegenwart) Kelet-Európa fogalmával, a „Német Kelet“ jelentőségével, alakulásával s az új tagozódásokkal foglalkozik.

Az érintett kérdések olyan sokfélék, hogy szinte csak valamely filozófiai magasságban mozgó megfigyelés képes belőlük a szorosabb összefüggéseket kihámozni. Mindazonáltal H. híu marad a maga nagyon is tárgyi kiindulópontjához, az államfejlődések vizsgálatához, amit a legteljesebb mértékben helyeselnünk kell. De, mint ő maga is utal rá, nagyon sokféle szempont lehetséges: népi, társadalmi, kulturális faktorok szerint stb.; s nem egészen helyes, ha ezek fölött valaki, az államfejlődés tárgyi szempontja mellett, éppen a race igen homályos, bizonytalan tényezőjét emeli ki, mint azt H. a zárófejezet elméleti fejtegetései során teszi. Kétségtelen, hogy a történelmi kutatás egyik célja éppen az, hogy „Kelet-Európa“ merev földrajzi értelmezését más, fejlődésbeli fogalommal helyettesítse, s e munkában a népbioológiai faktorok vizsgálata csak egy oldalt (a tisztázatlan race-fogalom egyelőre semmit sem) jelent; itt pedig különösen alkalmazható, amit H. maga mond: „az eszményt csak szigorúan induktív tanulmány... alapján közelíthetjük meg“. A tárgy természetében rejlő nehézségeknél fogva könnyen lehetséges, hogy H. valamely nézete ellenvéleményre talál; ezt azonban másodrendűnek minősíthetjük munkásságának értékes eredményei s a belőle adódó indítékok mellett. Művének kétségkívül nagy érdeme a tárgyisággal kapcsolt tág látókör, a szempontok magas szintje és elevensége s a kifejezés pontossága is.

Elekes Lajos.

V. Moór Gyula: A jogrendszer tagozódásának problémája.

(Ért. a Filoz. és Társad. Tud. köréből, V. k. 2. sz.) Budapest, 1937. 80. 44 l. Ismét egyik jelensége annak, hogy a modern tudományok sorban kiábrándulnak a mult évszázadban oly éles logikával kialakult rendszerezésekből, — amik mögött, ha öntudatlanul is, elvi célkitűzések rejtettek. Az emberi fejlődés, haladás az élet közelségtől messze elvont eszmék vezetése alá került a felvilágosodás korától kezdve. Még a reális tudományokban is, kivált a technikában, mesterségesen beleszorítani e tudományokba az emberies momentumokat, de már nehéz keresztülvinni, hogy valóban a tudomány benső szerkezetéhez tartozóknak ismerjék el azokat.

M. kicsiny, de súlyoszávú értekezésére fel kell figyelnie a történettudománynak is. Közjog és magánjog fogalma, elkülönítése: ez a lényeges problémája; s mint hangsúlyozza, ez a mai politikai világháborúk lényege is. Egyik fél szerint minden jog: közjog; másik szerint nincsen, csak magánjog. Univerzalizmus, étatizmus — individualizmus, realizmus. A közösség, az állam fogalma éppoly lehetetlenség elvont elképzeléssel fanatizál, mint az individuumnak valószerűtlen, emberi közösségtől elvont fogalma. M. a jogrendszer tagozódásának kérdését vizsgálva kimondja, hogy a közösség, az állam elképzelése mindig változó, mindig történetileg meghatározott; a rendszerezésnek tehát nem ideákból, hanem a ténylegesen fennálló társadalomszerkezetekből kell kiindulnia. Bebizonyul a közjognak s magánjognak szinte kibonthatatlan benső kölcsönös-sége. A szétválasztást mégis szükségesnek tartja, de a tényleges helyzetnek, az állam adott szervezetének alapján; egyik ideához sem csatlakozni, hanem a súlyos tartalmat, ami kettejük közt él, átmagyarázni, érvényesíteni. Nincs totális állam; elképzelhetetlen, hogy hármely államjog teljesen fel tudná dolgozni, kielégíteni az egyéni szféra minden igényét. S ha mégis fel akarná dolgozni azt, elmechanizálná magát az életet.

Kétségtelenül termékeny alapgondolat ez egy új rendszerezés számára, a pusztá ideológia helyett a reális alkotás szelleme vezeti. Elutasítja a javaslatokat, kísérleteket, amelyek a jog tagozódását az államszervezet, vagy pedig a társadalomszervezet tagozódásához (osztályok, hivatások) akarnák fűzni, megtagadva minden általános érvényű szerkezeti összefüggést. Tehát igen helyesen s merészen nem akarja a külsőleg adott tényekhez tapasztani a jog rendszerét, ennél többet, önállóbbat kíván. Történeti példáiból kiérzik, hogy mit. A római jogtudomány a közjog — magánjog első éles szétválasztója, az absztrakt államfogalom kialakítója, — s mégis, különös, a közjog területén semmi mély gondolat benne. A középkor „közjogiatlan“, a magánjog elnövi az államot, — s íme, ami ma igazi mély tartalom a közjogban, az a középkori fejlődésen alapszik. Mert — mondja — a magánjog minden nyilvánulása bele volt ágyazva valami közösség-viszonyba, testületiségbe, úgy, hogy talán inkább valami közösség-szellem uralmáról lehetne beszélni a középkorban az elvont magánjog uralma helyett. E példák utalnak arra, hogy a jogalkotás nem elvont ideák függvénye, de nem is külsőleges szerkezeteké, hanem a társadalomfejlődést vivő dinamika, kultúrtechnika képződménye. Római kor: elsietetten lett úrrá az embertől elvont kultúrtechnika, fogalmak kérlelhetlen logikája, érdekek rációja, pénz mechanizmusa; sekélyes, de kíméletlen államfogalom keletkezett, amely nem táplálkozhatott már a magánélet talajából,

védtelesen hagyta azt s kiszolgáltatta az erők sivár játékának. Középkor: minden elvont szerkezet hiánya, kicsiny, életközeli alakulások tömkelege; hatalmas irracionális anyag felemelése ilyen módon a jog fogalmába. M. egy jellemző példája: a középkori rajnavidéki paraszt, földesuraságának teljes kötöttségében, állítólag az állam minden védelme nélkül: s a forradalmi felszabadítás után, a pénzgazdaság teljes érvényesülésével, közterhei mégis jelentékenyen meghaladják régi terheit. Az állam elvont fogalma, a pénzgazdaság mechanizmusa legyűri az egyént, bármennyire elismeri is önálló, szabad szféráját. Mélyen tagozottá fejlődhetik ki állam és társadalom szervezete, mély szociális elveket ismerhet el, s az egyéni lét védelmét mégis mindinkább visszaszoríthatja az elvont kultúrtechnika. A jog új rendszerezésének ezért nagy a jelentősége, s M. fejtegetéseinek ez végső értelmük: feladni úgy az állam, mint az individuum elvont fogalmát, áttörni az étatizmus és a liberalizmus végletekbe rohanó mechanizmusát; felbonthatatlan kölcsönösségeket juttatni érvényesülésre. Azt hisszük, a régi idők, különösen a középkor jogi szervezetének beható vizsgálata, megfelelő átmagyarázása elmélyítheti e munkát, a történettudomány gyakorlatiasan használható eredményeket szolgáltathat számára. **Hajnal István.**

Hoerdt, Philipp: Geschichte und Geschichtsunterricht. 3. Aufl., besorgt v. E. Krieck. Langensalza, 1935. J. Beltz. 8°. 169 l. A háború utáni német kultúrpolitikai irányzat egyik jellemző vonása, hogy eddigelé politikai érdeklődésben elmaradt rétegek politikai telítődést kapnak. E könyv első kiadása 1918-ban jelent meg, s íme, most a nemzeti szocialista pedagógia vezéralakja adja ki az új 3. kiadást: E. Krieck. Pedig a könyvben semmi nincs, ami a nemzeti szocialista faj-elmélet túlzásaira emlékeztetne. Ellenben annál több, ami azonos útvonalat jelez, főleg ami a „népegésznek“ történeti kiemelését és e népegész politikai érzékének fejlesztését illeti. A történettánnak nincs is más célja, mint e történeti és politikai világkép kialakítása. Ezt nem adja meg a művelődés- és szellemtörténet, mely, úgy látszik, a politikailag kevésbé érdekelt elme tipikus magatartása. H. nem lelkesedik érte. Az egész könyv friss és élményszerű, látszik rajta, hogy mennyire közvetlen megélés terméke s az összeomlás tanulságainak levonásából ered. Nem volt igazi népkultúra, mely a történeti perspektíva alapján nőtt volna ki és egy világpolitikai méretekben jelentős feladatra tette volna a népegészlet képessé. Mindenekelőtt érdekes az az álláspontja — ami ma már meglehetősen közismert, de akkor új volt —, hogy mindenkinek át kell mennie egy 8 évfolyamon át tartó *közös* történet-kulturális alapkurzuson; ezt megalapozandó, szükség van egy „szülőföldtörténeti előkészítésre“, mely nem kevesebb, mint az első 5 évet venné igénybe. Kitérően meglátszik ezen az a tanítás, amelyet ma úgy szoktak jelezni: kultúránk „gyökértelen“. Nem szabad tehát egyszerre országtörténelemmel kezdeni, éppen nem szabad világtörténelmet adni, sőt „történelmet“ sem, hanem csak „történeteket“, azaz oly egyes folyamatokat kell színesen ábrázolni, amelyek „közel“ esnek a gyermekhez. Ez a „közelség“ sok félreértés tárgya. Egyesek azt értették közelnek, hogy a tanuló a *maga korával* foglalkozik először, és csak aztán a mult távolabbi koraival. Ez lett volna a multba visszamenő (regresszív) módszer. A szerző élesen kikel az ily elgondolás ellen, hiszen így megölnők magát a történeti felfogást, a történet csak előrehaladhat, a multból a jelen felé. A történetileg „közel“ azt jelenti, hogy a tanuló könnyen fel tudja fogni, mert *neki* egyszerű;

ez pedig lehet épúgy a mult, mint a jelen; sőt a mult sokszor egyszerűbb, mint a jelen. A jelenre-vonatkozás nem annyit jelent, hogy a multtól elszakadunk, hanem annyit tesz, hogy a multat a jelen *példáival* kiegészítjük, megvilágítjuk, ad hoc, tehát egyes korösszehasonlításokat iktatunk közbe, amikor is úgy a mult, mint a jelen egyformán világosabb lesz. Három alapelv lesz ily módon kiemelkedő: 1. kiindulás a szülőföldről, ennek emlékeiből, mondáiból. Csak így „nő ki“ minden a maga talajából (Hineinwachsen in die naturgemäss sich erweiternden Lebenskreise). Ehhez próbálunk viszonyítani, ezzel „párhuzamba helyezni“ mindent. 2. A történettanítás nem hiánytalan elsorolásokban büszkélkedő pozitívista és lexikális adathalmaz, sőt egyes eseményeket kell kiemelni, de ezeket aztán élménynyé kell tenni (wirkliches Nacherleben). 3. Tulajdonkép nem kell másra tekintettel lenni, mint arra, hogy mikép alakult ki a nemzet (das Werden der deutschen Nation). Ha ennél lényegében többet tűzünk ki, úgy ez csak ál-eredmény lehet. Valaminő központunknak kell lenni, és ez nem több a nemzetnél (ne feledjük, hogy szerző nem a középfokú iskolák igényeit tartja szem előtt, hanem az egész történeti kultúra megalapozását). A középfok elvei ebből kivethetők, tudniillik az egész program csak egy világtörténeti „kiszélesítés“ lehet. Tekintettel kell lennünk bizonyos geopolitikai kép kialakítására is stb.

H. könyve általában jó könyv, értelmes és arányos fejtegetései nincsenek túlterhelve, sehol semmi polémia, sehol lapalatti jegyzet, ami az e nemű könyvekben uralkodó átlaghoz képest önmérsékletre utal. Ami idézet van benne (például gyönyörű Goethe-idézetek), mind mélyen találó. Ma már sok gondolat ismeretes széles körben is, de aki először élte át őket, annál különös színt ölt, mélyebbről jön. Ezt érezzük a könyvből. Ami a szülőföldről való kiindulást, azaz „előkészítést“ illeti, itt meg kell jegyeznünk, hogy ez könnyen helytelen vágányra vezethet; történeti lényegtelenségek nagyon is előtérbe kerülhetnek. Azt azonban jól jegyzi meg a szerző, hogy nincs oly módszertani elv, melynek nevében nem követtek volna el lehetetlenségeket, abszurdumok ellen ily pedagógiai elvek — épp mert „elvek“ — nem tartalmazhatnak biztosítékot. A szülőföldről való kiindulás elve továbbá annyiból is zavaró lehet, hogy a szülőföld gondolati határa merőben önkényes és homályos lehet, a „Heimat“ lehet egy szűk faluhatar, lehet egy táj (itt újabb magyar szó jelentkezik: „tájhaza“). Ámde lehet egy „ország“ is („országhaza“); mindez attól függ, hogy minő „kör“ az, amelyben *otthon érezzük magunkat*. Ez alapon ellenvetésül hozhatjuk fel, hogy nem egy előre kész „szülőföldből“ indulunk ki, hanem épp a történettanítás *vezet el* oda, hogy egy előttünk igazában alig ismert földdarab szülőföldünké lesz, azaz hazánkká. Így ez nem kiindulás, hanem eredmény. Könyvünket nem a pontosan formulázott tételek tárházának kell tekintenünk, hanem egészséges pedagógiai felfogásának központjait kell kiemelnünk; e téren igen érdemes a szerzőt tekintetbe vennünk: munkáját az egykönnyen el nem avuló könyvek közé kell sorolnunk.

Dékány István.

Bibliographische Vierteljahrshette der Weltkriegsbücherei. Doppelheft 2—3. Juli—Okt. 1934: *Bibliographie zur Geschichte Österreich-Ungarns im Weltkrieg 1914—1918*. Stuttgart, 1934. 8°. VIII, 135 l. — Heft 4. Januar 1935: *Bibliographie zur Geschichte Österreich-Ungarns 1848—1914*. Stuttgart, 1935. 8°. (6), 74 l. — Heft 5. April 1935: *Bibliographie zur Geschichte der Nachfolgestaaten*. Stuttgart, 1935. 8°. (6), 99 l. A szakkönyvészetek hiányát ha-

teljesen nem is pótolhatják, de bizonyos mértékben néha feledtetik a szakkönyvtárak címjegyzékei. Ez a mérték egyenesen aránylik az illető könyvtár anyagának viszonylagos teljességéhez. A magyar történettudományak s érintkező területeinek szakkönyvszete terén másról, mint hiányról alig beszélhetünk. Az egyes részletek, mint pl. a forrásaink könyvszete, oly elszórt jelenség, hogy még alappillérrül sem tekinthető a magyar történettudományi szakkönyvtárak bibliográfiája valamikor talán mégis elkészülő épületéhez. Ez az oka annak, hogy minden olyan kísérletet, amely érinti a magyar történettudományi szakkönyvszete területeit, reményteljes várakozással kell fogadnunk. Ezért néztünk nagy várakozással a *Weltkriegsbücherei* vállalkozása elé is. A stuttgarti *Weltkriegsbücherei* a németország legnagyobb olyan gyűjtőhelye, amely arra törekszik, hogy a világháború irodalmát teljesen magába zárja, ideértve a világháború előzményeinek és következményeinek irodalmát is. A könyvtár anyaga így visszanyúlik a múlt század közepéig s felöleli a ma megjelenő irodalmat is. A gyűjtés nem szorítkozik kizárólag könyvekre, hanem kiterjed a folyóiratokra, röpiratokra, térképekre és plakátokra is. A kitűnő szervezeti s megfelelő anyagi eszközökkel is rendelkező könyvtár 1934 őszéig több mint 75.000 könyvet, mintegy 5.000 lezárt folyóiratot, 2.150 németországi és külföldi hírlapot s emellett számos térképet, röpiratot, plakátot s egyéb háborús dokumentumot gyűjtött össze. Ez a hatalmas anyag sem mondható ugyan teljesnek, mivel azonban más könyvtárak hasonló természetű gyűjteményeinek anyaga jóval kisebb, viszonylag mégis a stuttgarti világháborús könyvtár közelítette meg leginkább ily anyag gyűjtésében a tökéletességet. Ezért volt indokolt a várakozás, amikor 1933-ban a könyvtár közhírré tette, hogy anyagának könyvszettelileg feldolgozott részéről szakcímjegyzékeket fog közrebocsátani. Első ilyen füzet, amelyből azóta 2. kiadás, sőt pótlás is jelent meg, a Lengyelországról szóló művek címjegyzéke volt. Ennek a szakcímjegyzéknek nagy könyvsikere, nem várt kelendősége igazolta a várakozást. Ez a kelendőség mutatja, hogy a *Weltkriegsbücherei* szakcímjegyzékei a könyvtártól távol is használhatók történeti szakkönyvszettek gyanánt. A következő négy füzet, amely 1934 júliusától a következő év áprilisáig jelent meg, tartalmánál fogva minket is közelről érint. Egy kettős füzet a Monarchia 1914—1918-i történetének irodalmát, egy füzet a Monarchia 1848—1914 közötti történetének irodalmát, egy füzet pedig az utódállamokról szóló irodalmat foglalja magában. Ez utóbbi füzet oly érdeklődéssel találkozott, hogy azóta már 2., bővített kiadás is jelent meg belőle. A füzetek beosztása világos, könnyen áttekinthető. Először minden egyes füzet tárgyának a könyvszete sorolja fel. Ezt követőleg a tárgyra vonatkozó forrás-, akta-kiadásoknak, valamint az összefoglaló előadásoknak felsorolása következik. Ez után jön a kérdés különböző részleteit megvilágító irodalom címjegyzéke. Minden füzetnek jól használható mutatója van, amelynek alapján könnyen el lehet igazodni a felsorolt címek között, azok szerzői és tárgya szerint is. A minket érintő említett füzetek hozzávetőleg 9—10.000 mű címét sorolják fel a most említett elvek szerint; köztük számos magyar szerzőjű és magyar vonatkozású munka szerepel. Sajnálatos azonban, hogy a könyvtárak több mint 600 darabot kitevő, becses és nem egyszer igen ritka magyarnyelvű világháborús könyve, röpirata stb. könyvszettelileg még nincs feldolgozva. A könyvtárnak eddig nem volt olyan, a magyar nyelvet is jól bíró tisztviselője, aki ezt a munkát felelősséggel elvégezhette volna. Ennek következtében a könyvtár magyar nyelvű anyaga

hiányzik az eddig megjelent valamennyi szakcímjegyzőkből. A könyvtár vezetősége e hiányosságot azzal is mentegeti, hogy a magyar nyelvet oly kevesen ismerik, hogy a magyarul megjelent művek kihagyhatók egy nemzetközi nyilvánosságnak szánt címjegyzékből. Ez az álláspont fájdalmasan érint minket, különösen azért, mert így számunkra — ha mások számára nem is — a kérdéses címjegyzékek bántóan hiányosak. A könyvtár azonban ezen a hiányon segíteni akar: tervbe vette a könyvtár magyar nyelvű anyagának feldolgozása utánra egy külön füzet kiadását „Bibliographie ungarischer Werke zur neusten Geschichte Ungarns“ címmel. A magyar történeti szakkönyvészet hiányossága miatt így is hasznos lesz ez a füzet, de sokkal többet jelentett volna nekünk is, ha a magyar anyag nem így, hanem a megfelelő szakok füzeteiben jelenik meg. De e sajátos magyar kifogáson túl meg kell állapítanunk, hogy a Weltkriegsbücherei vállalkozása hasznos, nemzetközi értékű s módszere, közlési módja is megfelel a kívánalmaknak. Csak örvendetes volna, ha minél több nagy külföldi szakkönyvtár követné ezt a példát.

Asztalos Miklós.

Tárca.

Pileh Jenő †
1872—1937.

Rövid, de kínos szenvedés után, váratlanul ragadta ki körünkől a halál ig. vál. tagtársunkat, Pileh Jenő ny. ezredest.

Hivatásos katonának indult s élte második felében hivatásos hadtörténéskutató és író lett belőle. Korán meggyöngült szervezete arra kényszerítette, hogy már százados korában megvalva a terhes csapatszolgálatról, helyi alkalmazást vállaljon.

Ettől fogva kezdődött tudományos működése, amelynek teréül a magyar hadtörténelmet választotta. 1908 óta sűrűn egymásután jelentek meg hosszabb-rövidebb tanulmányai a Hadtörténelmi Közlemények, A Hadsereg, Az Őrszem, A Honvéd, a MOVE, a Ludovikás Levente, a Magyar Katonai Közlöny és a Külügy-Hadügy hasábjain. Csak a Hadtörténelmi Közleményekben 32 kisebb-nagyobb dolgozata jelent meg; kilenc évig szerkesztette is ezt a folyóiratot, amelynek a kommunizmus bukása után történt feltámasztásából derekasan kivette a részét. De ezenkívül egyideig szerkesztője volt a MOVE-nek, a Magyar Marsnak és a Magyar Katonai Közlönynek, valamint katonai rovatvezetője a Budapesti Hírlapnak és a Szózatnak is.

A Magyar Történelmi Társulat már 1916-ban igazgatóválasztmányának tagjává választotta s azóta állandóan tevékeny részt vett Társulatunk életében. A Magyar Tudományos Akadémia 1911-ben Hadtörténelmi Bizottságának segédtagjául hívta meg s három évvel későbbben rábízta a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztését; majd 1918-ban levelezőtaggá választotta. 1922 óta, most elkövetkezett haláláig, a Hadtörténelmi Bizottság előadói tisztségét töltötte be, végül — 1935-ben — rendes tag lett. De székfoglalóját már nem tarthatta meg, mert a Végzet kiütötte kezéből a tollat.

Hadtörténelmi tanulmányai közül legkiválóbb a „Magyar csapatok az 1812-i háborúban“ című, amelyet a bécsi Hadi-levéltárban végzett beható kutatásai alapján írt meg s amelyben a magyar csapatoknak addig ismeretlen, vagy figyelemre alig méltatott haditetteit kritikai megvilágításban tárta olvasói elé. De nagyon sikerült az 1813-ban vívott hermagori ütközet története, „A budai katonai törvényszék működése 1775-től 1848-ig“ című műve, valamint a cs. és kir. 32. gyalogezred történetében az 1741-től 1914-ig terjedő rész is.

Pilch Jenő korán észrevette, hogy bárha katonanemzetnek szeretjük hivatni magunkat, az olvasók nagy táborra a legridegebb közönységgel fordít háttal, valahányszor nemzetünk ezeréves élethalálharcáról esik szó. A hiba, legalább részben, ott volt kereshető, hogy hiányoztak a közönség szélesebb rétegeihez szóló, népszerűsítő hadtörténelmi olvasmányok. Pilch Jenő tehát helyes nyomon járt, amikor — kivált élete utolsó éveiben — ilyen természetű munkák megírására, vagy szerkesztésére vállalkozott, mindenkor a magyar katona hősiességének kellő kidomborítására vetve a legnagyobb súlyt. Ilyen fajtájú, nagyszámú és terjedelmes művei közül legnagyobb sikert „A magyar katona vitézségének ezer éve“ című kétkötetes munka hozott, amelynek a török hódoltság koráról, valamint az 1848—49-i szabadságharcról szóló részét ő írta.

Bár évekig mint tanár is működött, a nyilvánosság előtt való szereplésnek nem volt barátja; ezért a felolvasó- vagy előadásztalnál vajmi ritkán láthattuk. Inkább kedvelte a félre-vonuló, zajtalan munkát, amely úgyszólván élete utolsó percéig betöltötte minden idejét. A magyar hadtörténetírásnak egyik leghivatottabb, fáradhatatlan úttörője volt s ezért Társulatunk is kegyelettel fogja emlékét megőrizni. Gyalóky Jenő.

A deventeri athenaeumon tanult magyarok 1644—1649.

Bod Péter jegyzi fel „Magyar Athenas“-ának ajánlásában, hogy gr. Teleki Mihály „tizennyolc esztendő alatt nem kevesebb, mint tizennyolc ifjakot küldött-el a' Belgyiomi és Angliai Oskolákba, látás hallás tanulás kedvéért.“ Jobban alig lehetett volna jellemezni a magyar református ifjak külföldi „akadémiákra“ való járásának célját; talán ez a szomjas „látni, hallani, tanulni“ vágyás a magyarázata annak, hogy ifjaink külföldi éveik alatt gyakran öt-hat (sőt néha még ennél is több!) „akadémián“ megfordultak. Áll ez elsősorban Hollandiára, ahol eddigi adataink szerint csupán az „akadémiákra“ jártak magyarok, míg az alsóbb-rendű, úgynevezett illusztris iskolákat vagy athenaeumokat nem látogatták. Leiden, Franeker, Harderwijk, Groningen és Utrecht főiskolái ugyanis a maguk kiváló, nem egyszer világhírű professzoraikkal sokkal nagyobb vonzóerőt jelentettek, mint a sokkal szerényebb tanerőkkel rendelkező athenaeumok. A deventeri

illusztris iskolát illetőleg mégis vannak adataink arról, hogy huzamosabb ideig látogatták magyar ifjak is.

Ez az iskola csaknem egyidőben nyitotta meg kapuit (1630 február 16-án avatták fel) a holland „akadémiákkal“. Bár doktori grádust nem adhatott, csakhamar jelentős szerepre emelkedett. Feltűnő, hogy nagyon szerény anyagi viszonyai ellenére a hasonló rangban lévő illusztris iskolák (Nijmegen, 's Hertogenbosch, Breda, Middelburg, Rotterdam) között legtovább tartotta fenn magát, amit elsősorban kiváló professzorainak lehet tulajdonítani. Hosszú küzdelem után azonban 1878-ban szintén kénytelen volt kapuit bezárni. Legkiemelkedőbb szerepet játszott a XVII. században, amikor például Voetius, Maresius és a remonstransok körüli küzdelmekben is élénk részt vett. Talán éppen ezáltal vonta magára 1644 és 1649 között ifjaink figyelmét.

Az itten tanult magyarok neve megjelent J. C. van Slee „De illustre School te Deventer 1630—1878“ ('s Gravenhage, 1916) c. munkájában (208—210. l.) a többi hallgató nevével együtt az album studiosorum alapján közölve, azonban meglehetősen hibásan. Az eredeti beírásokat tartalmazó matrikula a deventeri városi levéltárban található, ennek alapján közöljük az alábbi névsort is.¹

Ao. 1644	5 Kal.	Sept.	Nicolaus Soboslai, Hungarus
	„	„	Paulus Bogacinus, Hungarus
	„	„	Martinus Debrétei, Hungarus
	„	„	Andreas Wáci, Hungarus
	„	„	Stephanus Gál, Hungarus
Ao. 1645	14 Aug.		Stephanus Ceglédi, Hungarus
	26 Aug.		Georgius T. Báthai, Hungarus
	„		Stephanus T. Bátorkeszi, Hungarus
	6 Oct.		Michael Panyithi, Hungarus
	„		Nicolaus M. Margithaj, Hungarus
	22 Oct.		Johannes H. Mikolai, Ungarus
	„		Johannes S. Tölczeki, Ungarus
	„		Georgius O. Szendrei, Ungarus
Ao. 1646	16 Julii		Nicolaus P. Somosi, Ungarus
	„		Joannes F. Enjedinus, Ungarus
	„		Joannes H. Belinyesinus, Ungarus
	„		Petrus T. Kálnainus, Ungarus
	20 Julii		Franciscus Bihari, Ungarus
	31 Julii		Nicolaus Szász Illye-falvi, Ungarus
Ao. 1647	17 Junii		Johannes P. Gönczi, Ungarus
	„		Johannes P. Comaromi, Ungarus

¹ A deventeri magyar tanulók ottani életére bővebben egyelőre, sajnos, nem terjeszthettük ki kutatásainkat. Ide vonatkozólag Szabó K. hoz egy adatot: a Régi Magyar Könyvtár III. k. 1723. sz. alatt szerepel egy „Disputatio Theologica de gradibus vitae aeternae“, melyet Borsai Ferenc tartott Henricus a Diest professzor elnöklete alatt. Borsai e disputációját ajánlja többek között Tejfalvi Cs(iba) Pál és Szatmári B(aka) Péter hittanhallgatóknak, de hogy ezek vele egyidőben vagy esetleg más időpontban szintén ott voltak-e Deventerben, arra vonatkozólag ez ajánlás semmi támpontot nem nyújt.

Ao. 1648	16 Kal. Sept.	Michael Ujvári, Hungarus
	„	Daniel Wizkeleti, Hungarus
Ao. 1649	Id. Apr. -	Johannes Kálnai, Hungarus
	„	Andreas Tsehi, Hungarus
	„	Franciscus Borsai, Hungarus
	„	Michael H. Debreceni, Hungarus.

Segesváry Lajos.

Hóman Bálint harmincéves írói jubileuma.

Társulatunk december hó 16-án tartott évi r. közgyűlésén ünnepelte elnökének harmincéves írói jubileumát. Ez alkalomból Domanovszky Sándor alelnök az itt közölt szavak kíséretében nyújtotta át az ünnepeltnek összegyűjtött kisebb munkái első kötetét :

Kegyelmes Uram !

Legyen szabad felszólalásomat a köszönet szavaival kezdenem, a köszönet szavaival Társulatunk részéről azokért a nagyjelentőségű bejelentésekért, amelyek nyomában új perspektíva nyílik meg Társulatunk előtt és fölszillan az a remény, hogy kitűzött programunk megvalósítására ismét fokozottabb mértékben feszíthetjük meg erőnket. Annál nagyobb öröm ez, mert — sajnos — napról-napra jobban érezzük, hogy a modern élet sokrétűsége mellett mennyi föladatot kellene sürgősen megoldanunk, hogy csak a legfontosabb kérdések történeti előzményeit is kellőleg megvilágíthassuk. Az, amit Nagyméltóságod most itt bejelentett, a munka újabb serény megindulását jelenti, kérdések tisztázását, fontos történeti problémák megvilágítását, ami a jól megalapozott történeti tudat megerősítéséhez lényegesen hozzá fog járulni és Társulatunk életében újabb aktivitást jelent.

Örömmel e részben még emeli, hogy ez az újabb aktivitás nemcsak a Társulat életének egyik nevezetes fordulópontjával esik össze, hanem egybeesik szeretett elnökünk történetírói munkásságának 30-ik évfordulójával is. Mi ma tulajdonképpen ezt a fordulót óhajtottuk ünnepelni. Az államférfiúi tevékenység öt éve mellett nagy idő ez a 30 esztendő s bizonyára nem tévedek, ha azt mondom, hogy annak a munkájából nőtt ki a kultúrpolitikus.

A politikai és a tudományos élet külső megnyilvánulásaikban igen különbözők. A tudósnak különösen apró részletkérdésekben végzett munkája a távolállók előtt jelentéktelen kicsinyeknek látszik. Mintha hatás nélkül süllyedne el a semmiségbe. Az igaz pedig az, hogy épp ezek a jelentéktelennek látszó kicsinyiségek, amelyek a szakköröknek is csak egy részét érdeklik közelebbről, alakítják át szinte észrevétlenül az illető tudományág szemléletét és viszik azt közelebb az igazság fölismeréséhez.

Egy képet idézek, az erdélyi költő gondolatát, amely az élet értelmét a havasok növényvilágának jelenségeivel közelíti meg, a fa és a fű folytonosságával. A növények helyhez kötött világában látszólag nem történik semmi lényeges. Ki gondol arra,

hogy az új fa a réginek köszöni életkörülményeit. Nemcsak gyümölcsének, amelyből léte kisarjadt, hanem éppen olyan mértékben lehulló lombjának s a földben elkorhadó gyökereinek, amelyek a további élet föltételeit biztosítják. Ez adja a biztos talajt a megkapaszkodásra a viharok fürgetege és a vízmosságok aláása ellen. Ez az észrevétlen, de mélyreható munka a lényeg. Ha ez kedvezően folyik, a pusztító vihar csak részleges károkat okozhat, de áll az erdő és dacol az orkánnal.

A tudományos munka is ilyen észrevétlen. Sok időt és fáradságot kíván. A kutató tudós verejtékét különösen, ahol a gondolat-sorok alátámasztására, nagy adatgyűjtésre van szükség, senki sem látja. A közönség csak arról vesz tudomást, hogy milyen régen foglalkozik a kutató tárgyával, s hogy eredmény még mindig nem látható. Hogy mégis ez a fáradságos lassú munka az, amely először a szaktudományban a megfelelő részletek képét, majd mind szélesebb körben az egész általános fölfogást átalakítja, arra csak kivételes esetben eszmél rá a közönség, amely természetesen és helyesen a szintézis eredményei iránt érdeklődik, nem pedig az-iránt, hogy az sokak kritikai munkájának hozzájárulásával hogyan jön létre. A tudomány azonban nem ismer szintézist analízis nélkül s aki analitikus munkát nem végzett, a szintézisben mindig dilettánsok hibáiba fog esni.

Nagyméltóságod nem szintézisen kezdte, hanem fáradságos analitikus munkával. És ebben van a Nagyméltóságod tudásának a mélysége és az ereje: saját munkájának személyes, módszeres tapasztalatain, ami a szakszerű ítélet legbiztosabb alapja. Vajjon ki tudja azt, hogy Hóman Bálint, a Magyar Történet szerzője milyen aprólékos szövegösszehasonlításokat végzett a Szent László-kori Gesta megállapítására és hány ezer Árpád-kori dénárt mért le, hogy ezzel Magyar Pénztörténetét szilárd alapra fektethesse?

Azóta az élet az Egyetemi Könyvtár szerény tisztviselői állásából fokozatosan magasabb és magasabb ügykörbe állította Nagyméltóságodat s az ügykörrel természetesen változott a munka természete is, az összefoglaló történeti munkásságon át a kultúrpolitikáig. De aki ismerni akarja Hóman Bálintot, a kultúrpolitikust, annak azt is tudnia kell, hogy kicsoda Hóman Bálint, a tudós. A Magyar Történelmi Társulat tehát, amikor azon gondolkodott, hogy mivel ünnepelje meg a 30 éves írói munkásság nevezetes határjelző fordulóját, úgy hitte, hogy ezt a legméltóbban azzal teheti, ha kiadja Nagyméltóságodnak azokat a kisebb munkáit, amelyek folyóiratokban szétszórta kevésbé hozzáférhető s a szélesebb körök tudatából könnyebben kiesnek.

Nem egy szakembernek lesz egy-egy eldugottabb helyen megjelent közlemény meglepetés, nem egy szakemberben fognak a kisebb cikkek és beszédek régi kedves reminiscenciákat ébreszteni. De a Hóman Bálint személyisége iránt érdeklődőkön kívül a felnövő új történetíró nemzedékek fejlődésére is fontos, hogy könnyen hozzájussanak azokhoz az alapvető tanulmányokhoz, amelyekkel Nagyméltóságod a nemzet eredete körüli problémákat megvilágította, a társadalmi, gazdasági és különösen pénztörté-

neti kérdésekben utat mutatott és amelyekben forrásaink kritikájához ma már mellőzhetetlen szempontokat vetett föl, mert mindez hozzátartozik ahhoz a szilárd talajhoz, amelyben a komoly magyar történeti kutatásnak gyökereznie kell. Az idő bizonyára ezt is némileg át fogja alakítani, tovább fogja fejleszteni, de ez a továbbfejlesztés csak ezeknek a tanulmányoknak az ismerete alapján lehetséges.

A Magyar Történelmi Társulatot tehát az az óhajlás vezette, hogy szeretett elnökének ezeket az alapvető munkáit is kiemelje a szaktudósok szűk világából és úgy állítsa őket a köztudatba, ahogy a jelentőségüknek megfelel; azt kívánta, hogy ebből a szép gyűjteményes kiadásból széles körök is belássanak Hóman Bálint személyiségének fejlődésébe és megismerjék azt a lelkiismeretes, mélyreható tudós munkát, amely őt annyira jellemzi. Ezzel remélte a legméltóbb módon kifejezésre juttatni azt a mély nagyrabecsülést is, amellyel a magyar történetkutatók e 30 év tudományos termékeivel szemben viseltetnek.

Fogadja tehát Nagyméltóságod jó szívvel kisebb munkáinak ezt a mai napra készült kiadását, amelyet a Kir. Magyar Egyetemi Nyomda nagy gondnal és szeretettel készített el, fogadja annak már elkészült első kötetét, mint Társulatunk tiszteletének, ragaszkodásának és szeretetének jelét. Hiszen ez az a mult, amely biztosít bennünket, hogy Nagyméltóságodnak ma elmondott szavai ahhoz méltó jövő körvonalait rajzolják Társulatunk elé is.

Amidőn a Magyar Történelmi Társulat és a Kir. Magyar Egyetemi Nyomda hódolatával a kötetet átadom, szerencsét, további törhetetlen munkaerőt és szép sikereket kívánok Nagyméltóságodnak.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1936. évi működéséről.

A Magyar Történelmi Társulat 1936. évi történetére visszatekintve, abban a legnagyobb jelentőségű mozzanatnak látszik egy kiadványsorozatnak megindítása, mely *Történelmi Könyvtár* címen a nagy magyar olvasóközönség igényeit van hivatva szolgálni. Főtitkári jelentéseimben évek óta szóvá teszem azt a tényt, hogy Társulatunkat, sőt általában tudományos intézményeink legnagyobb részét, az érdeklődésnek vékony szálai fűzik az olvasókhoz, ennek következtében Társulatunk korántsem támaszkodik akkora olvasótáborra, mint például a világháború előtti időben. Az érdeklődés csökkenésében gazdasági természetű okok kétségkívül közreműködnek, de azt sem lehet tagadni, hogy tudományos társulataink működésének jellege nem mindig egyezik a magyar értelmiségből kikerülő olvasóközönség érdeklődésével s így tudományos társulataink tevékenységének nincs visszhangja a társadalomban. Az a körülmény, hogy a régi társulatok mellett egymásután keletkeznek újabb és újabb társulatok, egye-

sületek és pedig akárhányszor egyes folyóiratok körül csoportosulva, arra mutat, hogy régebbi társulataink a régi keretek között, a régi programpontok és a régi módszerek mellett már alig tudnak megfelelni azoknak a céloknak, melyeket annak idején az alapítók kitűztek s így az értelmiségi osztály, melyet a korszerű kérdések, eszméáramlatok és elméletek természetszerűen vonzanak és érdekelnek, ott keres a feléje meredező kérdésekre választ, ahol választ remél, vagy ahol választ ígérnek neki.

Innen van az, hogy az utóbbi időkben majdnem mindenütt megtaláljuk a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodás kísérletét, ami vagy abban jut kifejezésre, hogy a régi folyóiratok új köntösben, új szerkesztők vezetése alatt, új munkatársi gárda ötletességére és találékonyságára támaszkodva igyekeznek együtt tartani, ha gyarapítani nem is tudják, olvasóik táborát, vagy pedig olyan kiadványsorozatok megindításában, melyek a tudományos jelleg szemmel tartása mellett ki akarják elégíteni az olvasóközönségnek minden új és tartalomban, felfogásban vagy módszerben időszerű kérdés iránt mutatkozó természetes érdeklődését.

A Magyar Történelmi Társulatnak ezidőszertint egyetlen orgánuma, mely immár hét évtizedre visszatekintő Társulatunkat a magyar olvasóközönséggel összeköti, a *Századok*, a magyar történetírásnak és kutatásnak ez a nagyértékű és mellőzhetetlen forrása, 1936. folyamán is rendesen megjelent. Az 1936-os évszámot viselő *LXX. évfolyam*, nemkülönben az évek óta rendszeresített *pótfüzet*, *Domanovszky Sándor* és *Hajnal István* szerkesztésében, számos kitűnő tanulmányt tartalmaz, azonfelül bő irodalmi tájékoztatást is nyújt a magyar és a külföldi történetírás termékeiről. S mégis be kell ismernünk, hogy a *Századok*, elsősorban terjedelmének pénzügyi okokból származó korlátozottságánál fogva, alig tudja kielégíteni a sokfejú és annyira különböző és ellentétes ízlésű olvasóközönség igényeit. S ki tagadná, hogy sok érv hozható fel az olyan felfogás mellett, mely azt vitatná, hogy folyóiratunk őrizze csak meg szigorúan tudományos jellegét és tartsa hivatásának és rendeltetésének a történelemtudománynak önmagáért való művelését. S ki tagadná, hogy ugyan-csak sok érv volna felhozható az olyan felfogás mellett is, mely azt vitatná, hogy a magyar értelmiség anyagi hozzájárulására támaszkodó Magyar Történelmi Társulatnak tekintettel kell lennie arra is, hogy nemcsak tudományos, hanem nemzeti célokat is szolgál. Hiszen 70 évvel ezelőtt (1867 május 15.) a Magyar Történelmi Társulat első közgyűlésén *Horváth Mihály* jelentette ki, hogy az új társulatnak „célja nemcsak az, hogy a még rejtekben lévő történelmi emlékeinket napvilágra hozza, hanem azzal párhuzamosan tán még inkább, hogy a hazai történet iránt részvétet, érdekeltséget ébresszen a nagyközönségben és kifejtse, megszilárdítsa annak történelmi érzékét“ (*Századok*, 1867, 10. l.). Az alapítók tehát bizonyos tekintetben a történelmi kutatások népszerűsítését is az új társulat egyik feladatának tartották. S végül ki tagadhatná, hogy a trianoni béke korában annak a felfogásnak is igaza lehet, amely a történetírók munkásságát a

nagy nemzeti célok érdekében egy nagy alkotóprogramban szeretné összefogni, vagyis más szóval, azt kíváná, hogy elsősorban azon kérdések szigorúan tudományos tárgyalását és megoldását kellene egy kellően átgondolt munka-programm keretei között elvégezni, melyek mélyen belevágnak vérünkbe és húunkba, s melyektől a magyar nemzet jövő sorsának kialakulása függ.

Ezt a sokféle célt a Századok már csak terjedelmének korlátozottsága miatt sem tudja megoldani, ellenben az említett sok igény jól kielégíthető a *Történelmi Könyvtár* programjában. Ezért tartom ennek a vállalatnak megindítását nagyjelentőségű tudományos eseménynek.

Társulatunk *forráskiadó tevékenysége*, mely a Társulat alapítóinak elgondolása szerint kezdettől fogva szerves része volt a Társulat tudományos munkásságának, 1936 folyamán is életjelet adott magáról. *Károlyi Árpádnak*, a Társulat tiszteleti tagjának és egyúttal a magyar történetírók köztiszteletben álló csodálatos munkabírásu vezérének tollából megjelent *Az 1848-iki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt* című rendkívül nagyértékű, a feldolgozást és a módszert tekintve egyaránt mintául szolgáló forráskiadvány, mely a 48-iki korszakos törvényalkotás sorsára vet egészen új világot. Forráskiadványaink gyorsabb ütemű megjelenése kétségtelenül kívánatos volna, mert hiszen sok forráskiadvány várja, nyomdára teljesen előkészítve, a kiadást, de ezen a téren is számolnunk kell az anyagi lehetőségekkel.

Társulatunk taglétszámában 1936. folyamán számottevő gyarapodás nem történt, sőt, ha tekintetbe vesszük azt a fogyatkozást, mely az elhalálozások és a kilépések következtében évenként bekövetkezik, akkor elmondhatjuk, hogy Társulatunk taglétszámában határozott és nem jelentéktelen csökkenés állott be. Különösen érezzük azonban *Szádeczky-Kardoss Lajos* tiszteleti, *Jakubovich Emil* ig. választmányi és *Gagyi Jenő* alapító tagtársunk hiányát, akik 1935. decemberének utolsó napjaiban, illetőleg 1936. januáriusának elején hagytak itt bennünket. *Szádeczky-Kardoss Lajos* és *Gagyi Jenő* Társulatunk ügyvitelében is résztvettek, de mint a Századoknak, a Történelmi Tárnak és a Magyar Történelmi Életrajzoknak munkatársai is kivették részüket a munkából. *Szádeczky-Kardoss Lajosnak* az erdélyi történelem művelése körül el nem múló érdemei vannak, sok tekintetben valósággal úttörő munkát végzett. *Gagyi Jenő*t nyelvtudása és kitűnő írói készsége a magyar-román kapcsolatok kutatójává tették, s történetírásunk nagy kára, hogy széleskörű tudása jobbjára napilapok hasábjain forgácsolódott szét, és hogy idő előtt bekövetkezett halála meggátolta abban, hogy a román-magyar kapcsolatok nagy szintézisét elvégezze, melyet pedig tervezett, s melyre ő lett volna a leghivatottabb. De korán hagyott itt bennünket a középkori magyar történelem egyik legkiválóbb ismerője, *Jakubovich Emil* is, kinck nevéhez számos igen fontos nyelvtörténeti és írástörténeti felfedezés dicsősége fűződik.

A hetven éves Magyar Történelmi Társulat életében bizonyára vannak olyan korszakok, melyek a haladás, a fellendülés

kétségtelen jeleit mutatják, de vannak olyan korszakok is, melyek hanyatlásról tesznek tanuságot. A fellendülésnek és az időnkénti hanyatlásnak váltakozása azonban hozzátartozik az élet rendjéhez. Mindamellett a Társulat hetven évének egészére visszatekintve, megállapíthatjuk, hogy 1867 óta pályája felfelé ível. 1867-ben *gr. Mikó Imre*, a Társulat első elnöke a következőképen fogalmazta meg a Magyar Történelmi Társulat jövő szereplését: „A történelemkedvelők egész seregét hozza majd érintkezésbe az adatokat bíráló tudományos törekvésekkel“. Ennek következtében „mind szélesebb, szélesebb körben terjed azon kritikai szellem, mely a nemzet tudósait a kor színvonalán álló művek írására, a nemzetet ily művek megértésére, élvezésére képesíti, s a történelmi igazság, a nemzet multjában rejlő összes tanulságok közkinccsökké tétele által a politikai érettség magas fokára emeli az egész nemzetet“. (Századok, 1867, 16. l.) A *nemzetnevelés* nagy munkájában, melyet az alapítók a Magyar Történelmi Társulat egyik lényeges feladatának tartottak, kiadványai, fololvasásai és vándorgyűlései révén Társulatunk bizonyára kivette a maga részét. A mi kötelességünk tovább haladni a jól bevált úton és tevékenyen részt venni a nemzetnevelésnek mindenkit egyesítő alkotó munkájában, az új célok felé. **Lukinich Imre.**

Hivatalos értesítő.

Az 1936. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése :

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgatóválasztmány 1937. évi január hó 21-én tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1936. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízásunkban az alulírt napon a következőleg jártunk el.

Folyó évi november 17-én Balassa Nándor pénztárnok úr lakásán megjelentvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1936. évi bevételt 14.119 P 24 fillérben, az 1936. évi kiadást 13.410 P 40 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1936. évi december 31-én 708 P 84 fillér volt, mely összeg a Postatakarékpénztárnak 1936. évi december hó 31-én kelt 214. számú számlakivonata szerint 708 P 84 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél s a Földhitelbanknál vezetett „Forgótöke“ című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. E könyv szerint 1936. évi december 31-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 826 P 30 f., a Földhitelbanknál pedig 193 P volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásául csatoljuk 1. és 2. /-alatt az illető folyószámlakivonatokat.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1936. évi december hó 31-én összesen 1.728 P 14 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv adatai

alapján a Magyar Történelmi Társulat 1936. évi összes bevételeit 15.911 P 40 fillérben és összes kiadásait 14.183 P 26 fillérben állapítottuk meg. A főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1936. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 1.728 P 14 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1936. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 3. /- alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási eredményeit tünteti fel. A Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1936. évi december 31-én e zárószámadás szerint is 1.728 P 14 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1,506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 4. /- alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab millenniumi emlékermet is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében levő, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1,250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1936. év folyamán öt különböző rendeltetésű alapot kezel. Az öt alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők :

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1936. évi december hó 31-én az 5. /- alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. „Magyarország újkorabeli történetének forrásai“ című alap, mely a 6. /- alatt csatolt számlakivonat szerint 1936. évi december hó 31-én 129 P 50 fillér és a Postatakarékpénztárnak 1936. évi december hó 29-én kelt 17. számú számlakivonata szerint 1.097 P 27 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

3. Az alapítványi folyószámla 1936. évi december hó 31-én 11.899 P készpénzvagyonnal rendelkezett a 7. /- alatt csatolt számlakivonat szerint.

4. A dr. gróf Klebelsberg Kuno-alap 1936. évi december hó 31-én 2.130 P 70 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 8. /- alatt csatolt számlakivonat szerint.

5. A gróf Széchenyi István naplóinak kiadására létesített alap, mely a 9. /- alatt csatolt számlakivonat szerint 1936. december 31-én 1.725 P és a Postatakarékpénztárnak 1936. évi július hó 30-án kelt 4. számú befizetési lapja szerint 16.514 P 46 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

Végezetül felsoroljuk a Magyar Történelmi Társulat értékpapírjait a 4. /- alatt csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítva, az 1935. évi december 31-én volt eredménnyel :

	1935	1936
1. Magyar koronajáradékkötv., 4%-os	48.100 K	48.100 K
2. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 „	60.150 „
3. 5·5 %-os állami pénztárjegy	148.300 „	148.300 „

	1935		1936	
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény	1,250.000	„	1,250.000	„
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868	P	868	P
Összesen	1,506.550	K	1,506.550	K
és	868	P	868	P
Az összes törzsvagyon 1936. évi de- cember hó 31-én	1,506.550	K +	36.099	P 33 f

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Balassa Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Balassa Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenn tartással megadni méltóztassék.

Maradtunk tisztelettel

Schiller Rezső s. k.

a számvizsgáló bizottság tagja.

dr. Varga Endre s. k.

a számvizsgáló bizottság tagja.

A Magyar Történelmi Társulat 1936. évi zárószámadata.

I. Bevétel.

	Előirányzat 1936-ra	Eredmény 1936-ban
1. Pénztári maradvány	343-76 P	343-76 P
2. Alapítói utáni kamat	—	— „
3. Forgótőke utáni kamat	40— „	73-74 „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	5.000— „	9.347-83
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	300— „	434-62 „
6. A vallás- és közokt. min. segélye ...	1.000— „	— „
7. Rendkívüli bevételek	1.000— „	3.339-30 „
8. Remélhető új alapítványok	200— „	160— „
9. Átfutó pénzek	500— „	746-14 „
10. A Századok 1935. évi pótfüzetére :		
a) előfizetés	500— „	666-01 „
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjuktól felajánlott hozzájárulása	800— „	800— „
Összesen : ..	9.683-76 P	15.911-40 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.220— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	70— „	56— „
3. Irodai költségek	400— „	527-90 „
4. A Századok folyó évi nyomdakölt- ségeire	5.600— „	5.058-71 „
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriumára	3.000— „	3.253-20 „
6. Egyéb nyomtatványokra	150— „	297-58 „
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	120— „	113-82 „
8. Rendkívüli kiadások	1.000— „	392— „
9. Alapítványok tőkésítésére	200— „	160— „
10. Átfutó pénzek	500— „	746-14 „
11. A Századok 1935. évi pótfüzetének költségei	1.500— „	1.357-91 „
Összesen :	14.760— P	14.183-26 P

Összegezés :

I. Bevétel.....	9.683·76 P	15.911·40 P
II. Kiadás	14.760— „	14.183·26 „
Hiány, illetve maradvány	5.076·24 P	1.728·14 P

A Magyar Történelmi Társulat 1937. évi költségvetése :

I. Bevétel.

	Eredmény 1936-ban	Előirányzat 1937-re
1. Pénztári maradvány	343·76 P	1.728·14 P
2. Alapítke utáni kamat	— „	— „
3. Forgótőke utáni kamat	73·74 „	50— „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	9.347·83 „	6.000— „
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	434·62 „	300— „
6. A vallás- és közokt. min. segélye	— „	1.000— „
7. Rendkívüli bevételek	3.339·30 „	1.000— „
8. Remélhető új alapítványok	160— „	200— „
9. Átfutó pénzek	746·14 „	500— „
10. A Századok 1936. évi pótfizetésére :		
a) előfizetés	666·01 „	500— „
b) a titkárok és szerkesztők tisztele- díjuktól felajánlott hozzájárulása	800— „	800— „
Összesen :	15.911·40 P	12.078·14 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.220— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	56— „	70— „
3. Irodai költségek	527·90 „	600— „
4. A Századok folyó évi nyomdakölt- ségre	5.058·71 „	5.600— „
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriumára	3.253·20 „	3.200— „
6. Egyéb nyomtatványokra	297·58 „	300— „
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	113·82 „	120— „
8. Rendkívüli kiadások	392— „	1.000— „
9. Alapítványok tőkésítésére	160— „	200— „
10. Átfutó pénzek	746·14 „	500— „
11. A Századok 1936. évi pótfizetésének költségei	1.357·91 „	1.400— „
Összesen :	14.183·26 P	15.210— P

Összegezés:

I. Bevétel	15.911·40 P	12.078·14 P
II. Kiadás	14.183·26 „	15.210— „
Maradvány, illetve hiány	1.728·14 P	3.131·86 P

A kiadásért felelős : Dr. Domanovszky Sándor.

Szemle.

	Lap		Lap
<i>Schwer, W.</i> : Stand u. Ständeordnung im Weltbild des MA. (<i>Váczy P.</i>)	485	<i>Zoltai L.</i> : Ismeretlen részletek Debrecen multjából. (<i>Juhász L.</i>)	493
<i>Kérészy Z.</i> : A papi rend törvénykezési kiváltsága az egyházi jog és a régi magyar büntetőjog szerint. (<i>Döry F.</i>)	486	<i>Nagy Szeder I.</i> : Kiskunhalas egyházainak, iskoláinak és közművelődésének története. (<i>Szabó I.</i>)	494
<i>Köhler, W.</i> : Luther u. d. Luthertum in ihrer weltgesch. Auswirkung (<i>Révész I.</i>)	487	<i>Nagy Szeder I.</i> : Kiskunhalas gazdaságtörténete. (<i>Szabó I.</i>)	494
<i>Révész I.</i> : A debrecen—eger-völgyi hitvallás és a Tridentinum. (<i>Miklós Ö.</i>)	487	<i>Tragor I.</i> : Vác és határának hely- és ingatlannevei. (<i>Vác E.</i>)	496
<i>Horváth M.</i> : A törökveszedelem a német közvéleményben. (<i>Benda K.</i>)	489	<i>Géfin Gy.</i> : A szombathelyi egyházmegye tört. III. (<i>Tóth L.</i>)	496
<i>Gálos R.</i> : Br. Amade László. (<i>Clavuser M.</i>)	490	<i>Bonnenfant</i> : Histoire générale du diocèse d'Évreux. (<i>Vanyó T.</i>)	497
<i>Zimmermann, H.</i> : Staat, Recht u. Wirtschaft bei Justus Möser. (<i>Gillemot K.</i>)	490	<i>Hoetzsch, O.</i> : Osteuropa und deutscher Osten. (<i>Elekés L.</i>)	499
<i>Schaeffer, F. B.</i> : Metternich. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	491	<i>V. Moór Gy.</i> : A jogrendszer tagozódásának problémája. (<i>Hajnal I.</i>)	501
<i>Mester M.</i> : Az autonom Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863—64-i nagyszombati országgyűlésen. (<i>Ifj. Tóth A.</i>)	492	<i>Hoerd, Ph.</i> : Gesch. u. Geschichtsunterricht. (<i>Dékány I.</i>)	502
		Bibliographische Vierteljahrshefte d. Weltkriegsbücherei. (<i>Asztalos M.</i>)	503

Tárca.

	Lap
GYALÓKAY JENŐ: Pilch Jenő †	505
SEGESVÁRY LAJOS: A deventeri athenaeumon tanult magyarok, 1644—1649	506
DOMANOVSKY SÁNDOR: Hóman Bálint harminc éves írói jubileuma	508
LUKINICH IMRE: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1936. évi működéséről	510
<i>Hivatalos értesítő</i>	513

1938 január folyamán jelenik meg

A SZÁZADOK 1937. ÉVI PÓTFUZETE.

A mintegy 150 lapnyi terjedelmű füzet az 1937-i évfolyam kiegészítő része. Tartalma a következő:

ISTVÁNYI GÉZA: A megyei írásbeliség első korszaka. (Kb. 2½ ív.)

JUHÁSZ LAJOS: A vas megyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században. (Egy fejezet a magyar erdőtörténetből.) (Kb. 2 ív.)

HEGEDŰS LORÁNT: Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései gr. Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idején. (2½ ív.)

Az 1936. év magyar történelmi irodalmának bibliográfiája. (Kb. 2 ív.)

Bolti ára 5 pengő. Kedvezményes előfizetési ára a Magyar Történelmi Társulat tagjai részére 1938 január 31-éig 3 pengő, január 31-e után 3⁶⁰ pengő.

**A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
EGYÜTTES KIADÁSÁBAN MEGJELENT**

HÓMAN BÁLINT MUNKÁI

első kötete. A kiváló történész és kultúrpolitikus harmincéves írói munkássága jubileumának méltó megünneplése e grandiózus munka, mely nem hiányozhat magyar tudós vagy pedagógus könyvtárából.

**A 3 DÍSZKÖTET ÁRA 45 P. MEGRENDELHETŐ A
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDÁBAN
BUDAPEST VIII., MÚZEUM-KÖRÚT 6.**

**A Magyar Történelmi Társulat újkori forrás-
kiadvány-sorozatában megjelent**

A TÓT NEMZETISÉGI KÉRDÉS 1848—49-BEN

A hatalmas, kétkötetes mű anyagát

S T E I E R L A J O S

a tót kérdés kitűnő szakértője gyűjtötte össze s gondos kiadásban adja közre alapos történeti bevezetés kíséretében. Az első kötet a tótok részvételét tárgyalja az 1848/49-es szabadságharcban, a második kötet az előadás alapjául szolgáló fontosabb iratokat közli.

A két, együttesen közel 1500 oldalnyi terjedelmű kötet

BOLTI ÁRA EGYÜTT 40 PENGŐ.

**A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉNYES ÁRON 30 PENGŐÉRT SZERZ-
HETIK MEG A TÁRSULAT TITKÁRI HIVATALÁBAN.
(ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, BUDAPEST I., VÁR, BÉCSIKAPU-TÉR 4. SZÁM.)**

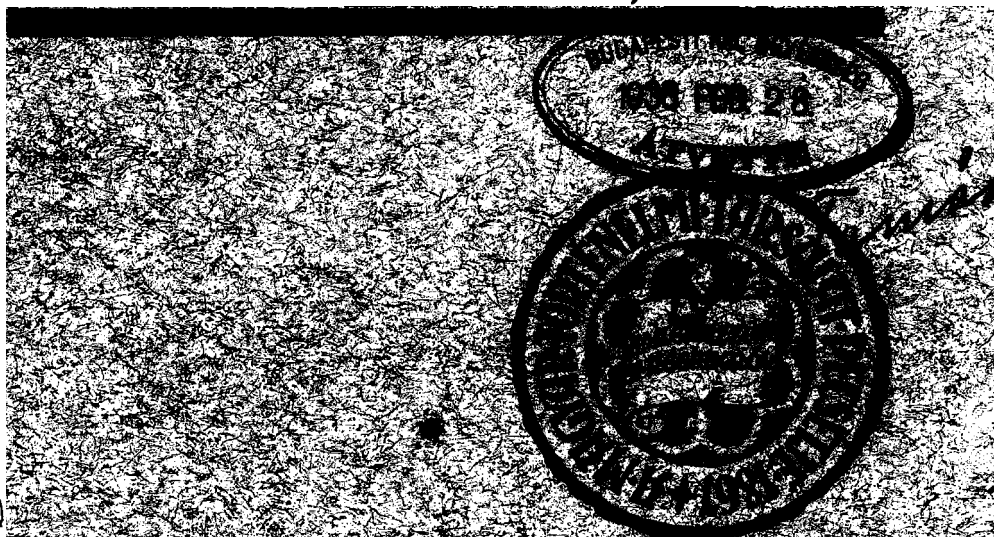

51055

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR ÉS HAJNAL ISTVÁN

PÓTFÜZET. 1937.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.

T A R T A L O M.

Lap

ISTVÁNYI GÉZA: A megyei írásbeliség első korszaka	517
JUHÁSZ LAJOS: A vasmegyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században. (Egy fejezet a magyar erdőtörténet Mária Terézia 1769-i erdőrendtartását megelőző korszakából.)	553
HEGEDÜS LORÁNT: Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idején	576
Magyar történeti bibliográfia az 1936. évről. (Név- és tartalommutatóval.)	617

A Pótfüzet bolti ára 5 P. — Tagok részére 3 P 60 f.

---

*Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére:
Budapest, VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettudományi Kar, küldendők.*

**Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.**

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőszéki főtanácsosnak lakáscíme: Budapest, VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

A megyei írásbeliség első korszaka.

A középkori vidéki, többé-kevésbé szervezetlen írásbeliség kutatásában egyike a legnehezebb föladatoknak az anyag összegyűjtése és kiválogatása. Hatalmas, csaknem teljesen rendszertelen adattengert találunk magunk előtt és ebben oly nehéz az eligazodás. Alig van valami támaszpontunk az elinduláshoz. A megyei írásbeliség kialakulásának megismeréséhez például oly fontos volna legalább egyetlen organikusan fejlődött megyei levéltárral rendelkezniük. De nincs még egyetlen középkori gyűjteményünk sem, mely valamely megyei hatóság oklevéladásából származó iratoknak legalább csekély töredékét sorozatosan tartalmazná. Történeti módon alakult magánlevéltáraink javarészt is szétszórótták s ma az Országos Levéltár diplomatikai osztályának és múzeumi törzsanyagának, főként pedig a családi levéltáraknak sokezernyi darabja közül kell az okleveleket egyenként előkeresni és a földolgozás céljaira — már amennyire lehet — proveniencia szerint csoportosítani. Ám ha ezt a munkát sikerül is elvégeznünk, ezzel még mindig nem pótoltuk egy egységes¹ megyei levéltár hiányát; hiányoznak a megyéhez intézett mandátumok, átiratok és egyéb ilyen természetű iratok, továbbá az esetleges megyei fogalmazványok, esetleges regisztumvezetési iratok, helyesebben mondva az ezek pótlására szolgáló egyéb írásbeli följegyzések sorozatai (pedig, hogy ilyenek már a XIV. században voltak, a későbbiekben talán sikerül bizonyítanunk). Igen nagy baj az is, hogy általában a megyei okleveles anyag javarésze elpusztult. Ezek a megyei oklevelek ugyanis többnyire apró-cseprő ügyekről szóltak, leginkább ideiglenes érvényű zárt oklevél formájában. Jogérvényük fölbontásuk által megszűnt. Ilyen körülmények között ezek a documentumok jogi szempontból nem igen voltak fontosak. Legtöbb-

¹ Az egységes levéltár (Einheitsarchiv) fogalmának meghatározására ld. Herzog J.: Magyar levéltári terminológia. Levéltári Közlemények X. 1931, 3. l.

jüket valószínűleg már a középkorban megsemmisítették, szétvagdalták. A megyei oklevelek pecséttartó szalagjain lépten-nyomon találunk olyan írástörödékeket¹, melyek kétségtelenül mutatják, hogy a szalag valamelyik fölöslegessé vált és szétszabdalt megyei oklevél darabja lehetett. A korai megyei oklevelek túlnyomórészt levakart hártýára íródtak. A sokszor tökéletlen levakarás mögött gyakran bukkanhatunk oly nyomokra, melyek elárulják az elsősleges írás megyei eredetét. A megyei okleveles anyag pusztulása tovább folyt s a XVIII. századi selejtezések folytán — föl kell tennünk — nagyrésze megsemmisült. Hogy mennyi, számunkra oly fontos irat mehetett így veszendőbe, arra elég bizonyíték a gróf Zichy- és a Kállay-család levéltára. Ezeket a selejkezés megkímélte s így középkori iratainknak körülbelül felét az ilyen apró-cseprő, jogilag jelentéktelen megyei kiadványok teszik ki. A Kállay-levéltár² gazdag anyaga nélkül aligha sikerült volna kis dolgozatunk megírása. Módszerünk ezek szerint csak az lehetett, hogy a Kállay-levéltár anyagának segítségével próbáltuk a szabolcsi és szatmári fejlődést kitapogatni és az így kapott eredményeket a máshonnan előkutatható, sajnos, távolról sem ilyen bő és teljes anyag segítségével az egész ország területére kivetíteni.

I.

A hazai írásbeliség igazi kialakulási korszaka a XIII. század. A magyar társadalom csak ekkor érik meg, csak ekkor terebélyesedik ki oly mértékben, hogy többé-kevésbbé élénk, mindenestre a társadalomban gyökerező írásbeliséget tudjon hordozni.³ A XI—XII. században személyes függésen, perszonális kapcsolatokon fölépülő „archaikus“ színezetű társadalomnak és gazdasági életnek még nem volt

¹ Pl. egy 1351-ben kelt szabolcsmegyei oklevél pecsétfüző szalagján a köv. töredék olvasható: „Nos quatuor j“. (Országos Levéltár, Múz. Kállay-család lt.-a [ezentúl csak: Kállay] Saec. XIV. nr. 1001.) Nyilvánvalóan valami szétnyírt szolgabírói oklevél darabja.

² Elsősorban a Kállay-levéltárra kell hivatkoznunk, mert a talán még ennél is gazdagabb Zichy-levéltár anyagának eredetiben való áttekintése, diplomatikai vizsgálata nem állott módunkban. Különbén a Zichy-lt. XIII—XIV. sz.-i anyaga főként Szabolcs, Bereg, Ung, Baranya megyékre vonatkozik, tehát Baranyától eltekintve, nagyjából ugyanazokra a megyékre, mint a Kállay-lt.

³ A magyar társadalom és írásbeliség „egymásratalálását“ a XII—XIII. század fordulóján igen szépen rajzolja meg Guoth Kálmán. (Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon. Budapest, 1936. 32. s köv. l.)

szüksége az írásra. A szóbeli, szokásszerű hagyományozódás teljesen kielégítő mértékben szabályozta ezt a társadalmat, melyben egyelőre még csak a személy a fontos. A XII. század utolsó harmadában azonban a személy rovására egyre észrevehetőbben nyomul előtérbe a föld értéke. A földtulajdon körülhatárolása, biztosítása mindegyre jelentősebb lesz a társadalom és a gazdaság számára. Midőn tehát a perszonális elv helyére hovatovább a területiális kezd lépni, természetes vágyakozás ébred föl valami a réginél erősebb jogbiztosíték iránt, valami eszköz után, ami az időhöz és helyhez kötött személyies biztosítékokon túl pontosabban meghatározná és objektívná, vagyis időállóvá, helyben és időben távollévő hatóság előtt is kétségtelemné tenné az ember és föld kapcsolatát. Ilyen eszköz gyanánt az írás kínálkozott. Először természetesen az egyháziak kezdték fölismerni, hogy a földhöz való kapcsolatot az írás biztosítja a legjobban. Lassanként azonban a laikus rétegek írásérzéke és írásmegbecsülése is növekedett. Eleinte csak a végeredményeket örökítették meg írásban és csak a leglényegesebb, legfontosabb jogi aktusokat. De amint az írás megjelent, rögtön megkezdette lassú átalakító munkáját. Mindinkább az a fölfogás válik urrá, hogy minden jogi cselekményt írásban kell megrögzíteni. Az ügyek sokszerszödtek, a perfolyam, az adományozás, de apránként a leg egyszerűbb magánjogügylet egyes mozzanatait is, mind egykeztek írásba foglalni.

Ilymódon a föllendülő írásbeli irányzat lassan kifejleszti az írásszerveket. Először a királyi kancellária alakult ki már a XII. század végén. De a most már egyhelyben székelő királyi udvar nem tudja kiszolgálni az egyre fokozódó írásbeli igényeket. Különben is a központban tárgyalt és eldöntött ügyeknek igen sok fázisa volt, amelyet semmikép sem lehetett a kúriában elintézni és írásba foglalni. A határjárásokat, beiktatásokat csak a helyszínen lehetett megtartani. A királyi kúria ezt a munkát eddig a poroszlóval végeztette, az okleveles korszakban azonban már itt is írástudó szervekre volt szükség. Ilyenekül kínálkoztak a vidéken az írás régi művelői, a minden tekintetben megbízható és tekintélyes, közhitelű egyházi testületek, az eddigelé is már bizonyos írásapparátussal dolgozó káptalanok és konventek. Természetes tehát, hogy a királyi kúria ezekhez fordult írásbeli meghagyásaival. De midőn az okleveles bizonyítás terjedésével a kisebb jelentőségű magánjogügyletek is írásbeli megörökítést kívántak, a vidéki magánszemélyek sem mehettek a messze fekvő kúriába, hanem leg-

inkább ezekhez az egyházi testületekhez folyamodtak. Így fejlődött, alakult ki a XIII. század első évtizedeitől mindig fokozódó jelentőségben a hiteles helyek írásos tevékenysége.¹

Mint a legmegbízhatóbb és a legfejlettebb írásszervezettel dolgozó testületek, ezek az egyházi hiteles helyek maradtak az egész középkoron át a vidéki magyar írásbeliség középpontjai. De mégsem hárult rájuk sohasem teljes mértékben a provinciális írásbeli tevékenység ellátása. Mindjárt a XIII. század elején megindult már más vidéki hatóságok oklevéladó működése is. Különösen a legelső időkben bizonyos tekintetekben komoly vetélytársa volt az egyházi testületek e nemű tevékenységének a megyés ispánok oklevéladása. Ekkoriban még nem alakult ki az autentikus pecsét fogalmának a XIV—XV. században uralkodó speciális magyar meghatározása. A XII. századi viszonyokhoz képest a pecséthasználattal terén a XIII. század elején egyelőre csak az a változás történt, hogy a királyi pecséten kívül már más pecséttel ellátott okleveleket is hitelesnek ismernek el, ha az illető pecsét tulajdonos tekintélyes ember,² s még inkább, ha királyi megbízás folytán³ közfunkciókat is végez, iurisdictionja van. Márpedig a megyés ispán bíraskodott — mégpedig nemcsak királyi népek között —, poroszlókat rendelt ki, királyi mandátumokat hajtott végre, egyszóval sok olyan köztevékenysége volt, amely az írásbeliség terjedésével lassan-lassan írásos munkát követelt meg. Ő ítélkezett a kisebb-nagyobb birtokpörökben és ő végeztette poroszlója által a beiktatást, határjárást és egyéb vizsgálatokat, e szerint azután neki is kellett a megtörént jogügyletről oklevelet adnia.⁴ Az írásbeli királyi mandátumra szintén írásbeli relatióban kellett felelnie.⁵ II. András és IV. Béla király idejében gyakran adnak oklevelet a megyés ispánok különös királyi megbízás alapján, mint a királyi birtokadományokat, a várföldeket és udvarnoki földeket

¹ Minderre ld. Szentpétery I. : Magyar oklevéltan (Budapest, 1930), 61. s köv. l.

² Teljesen német mintára több saját ügyben kelt, saját pecséttel ellátott oklevelünk van éppen ebből az átmeneti korszakból. Ld.: Kumorovitz B. L. : Az autentikus pecsét. Turul, 1936, 52. l.

³ A comesek oklevelei gyakran kiteszik az intulatióban : „Nos X. divina gratia et regis Bele providentia comes de Y.“

⁴ A legrégebb ilyen oklevelek közül való Tamás nyitrai comese 1208 tájáról. (Hazai Okmánytár, VII. 4. l.)

⁵ Pl. 1238-ból a pozsonyi comes relatiója János fia Saulus birtokáról (Wenzel G. : Árpádkori új okmánytár, VII. 48. l.). E relatiókat mind átírásokból ismerjük.

fölvizsgáló bírák.¹ Ilymódon már igen korán, a XIII. század első évtizedeitől kénytelenek oklevéladásra berendezkedni. — A megyés ispánt az első időktől kezdve helyettesíthette curialis comese. Ez, bár kiemeli, hogy ura nevében jár el, éppen úgy ad oklevelet, mint maga a comes.²

A XIII. század utolsó negyedében bizonyos fejlődés figyelhető meg, az írásbeliség kezd már a megyei közigazgatáson belül is tért hódítani. Mind gyakrabban előfordul, hogy a comes írásos mandátumot küld curialis comesének,³ és erre írásos relatiót kap válaszul.⁴ Néha patens mandátumban közli a vár népevel curialis comesének kinevezését.⁵ A porozlók eltűnése után azoknak szerepét a hiteles helyek vették át,⁶ úgyhogy a comes közvetlen kapcsolatba jutott a hiteles helyekkel, levelezett velük, mandátumokat küldött⁷ és relatiókat kapott onnan vissza.⁸

De nemcsak királyi megbízás alapján, vagy hivatalából folyó ügyekben állít ki oklevelet a comes, hanem már a XIII. század első felében írásba foglal egyes előtte tett fassiókat, így különösen fogott bírák ítéleteit.⁹ Várjobbágyok, várnépek, hospesek, erdőőrök és más királyi népek bevallásairól van itt jobbadán szó, de előfordulnak nemesurak, sőt egyháziak is. Oly nagy a megyés ispán tekintélye, hogy fordulnak hozzá ítéletért iurisdictionja alá nem tartozó személyek is. Ilyenkor azonban az oklevél corroboratiója kiemeli, hogy az ítélet „ex consensu partis utriusque“, „ad petitionem partis utriusque“ történt.¹⁰

¹ Pl. 1236-ban Lőrinc bihari comes és társai (Kubinyi: Mon. Hung. Hist. I. 13. l.). Ezekre egyébként ld. Szentpétery i. m. 148. l.

² A legelsőek közül pl. Cehennek, Miklós mosoni comes curialis comesének 1231-től való ítéletlevele. (Wenzel i. m. VI. 495. l.)

³ Pl. Demeter pozsonyi comes János nevű curialis comesének 1281-ben (O. L. [= Orsz. Levéltár] Múz. Vég hely Dezső gyűjt. Amadé-lt. [ezentúl: Amadé-lt.] V. f. 1. es. 3. sz.), ugyanígy L. soproni ispán cur. comesének vsz. 1283-ból (Wenzel, VI. 87. l. — az oklevél itt egészen helytelenül 1150-re van datálva), vagy Kőszegi Miklós soproni comes eur. comesének és officialisainak 1285-ben. (Nagy I.: Sopron vm. tört. Oklevéltár [ezentúl: Sopr. Oklt.] I. 51. l.)

⁴ Saul bakonyi viceiudex 1258-ból (Wenzel, II. 314. l.). Súr, kaboldi várnagy vsz. 1277-ből (Kubinyi, I. 100. l.).

⁵ Pl. Moys nádor, soproni, somogyi és vasmegyei comes 1273-ban. (Hazai Oklevéltár, 66. l.)

⁶ Guoth i. m. 52. s. köv. l.

⁷ Pl. 1281—83 körül. (Hazai Oklt. 97. l.)

⁸ Hazai okmt. VII. 268. l.

⁹ Az első fassionalis oklevelek közül pl. Arnold zalai comesé 1235-ből (Wenzel, VII. 7. l.), vagy Detrik zágrábi comesé 1249-ből. (Wenzel, XI. 593. l.)

¹⁰ 1233-ból (Wenzel, I. 315. l.), 1236-ból (Zala vm tört. Oklt. I. 16. l.) stb.

Ezeknek a korai megyei okleveleknek a formája az első időkben a privilegialis volt, de később egyre gyakoribbá váltak az egyszerű patensek, sőt a relatiókat, vagy a curialis comesekhez intézett mandátumokat zárt alakban szerkesztették. A XIII. század elején szép, gondos kiállítású oklevelek ezek, a század vége felé azonban egyre több csúnyább írású, gondatlanabb kiállítású oklevelet találunk; igaz, hogy ezek már sokkal jelentéktelenebb ügyekről szólnak, mint a korábbiak — jelezvén az írásbeliség általános kiterjedését. Paleográfaiailag nagyjában az a fejlődés a comesek okleveleinél is, amit a hiteleshelyi írásbeliségben meg lehet figyelni.¹ De tartalmilag, nyelvezetet, stílust tekintve is mindenkép a kor színvonalán állanak ezek az oklevelek. Egyikük-másikuk csiszolt technikájú stilszművészetével, a ritmikus próza bravúros alkalmazásával XIII. századi oklevélművészetünk legszebb produktumai közé tartozik.²

Nyilvánvaló mindezekből, hogy az ispáni okleveleket is ugyanazok a franciás műveltségű, egyetemekről, vagy magasabbrendű káptalani iskolákból származó klerikusok írták, akik közül a királyi kancellária alkalmazottai is kikerültek.³ Lőrinc nádor például, mint somogyi comes, Sebestyén pozsegi éneklő kanonokkal és székesfehérvári kanonokkal, nádori protonotariusával iratta, vagy talán helyesebben mondva „diktáltatta“ okleveleit, mint az az oklevelek „Datum per manus“ formulájából kitűnik.⁴ Az első névszerint ismert ispáni jegyzőről, Apáthról — aki 1262 körül Detrik zólyomi comesnek volt notarius⁵ — egyenesen tudjuk, hogy később a királyi kancellária alkalmazottja lett.⁶ A másik ispáni jegyző, akinek nevét ismerjük, a Palugyay-ős. Ő mindvégig comese szolgálatában állott: 1286-ban notarius, 1293-ban pedig protonotarius volt Demeter zólyomi comesnek, sőt később az árvai kerület officialisa lett.⁷ Még egy János és egy Miklós nevű notariust említenek 1289-ben, illetve 1296-ban. Az előbbi a gömöri,⁸ utóbbi a

¹ Szentpétery i. m. 133. l.

² Ilyen pl. Dénes szolnoki comes 1256-ban kelt hosszas oklevele. (Hazai Okmt. VII. 59. l.)

³ Ezeknek a klerikusoknak működésére ld. Hajnal I.: Írástörténet az írásbeliség felújulása korából (Budapest, 1922), 91. s. köv. l.

⁴ Wenzel öt oklevelét közli 1268-ból (i. m. III. 184—192. l.).

⁵ Föglein A.: A vármegyei notárius. Levéltári Közl. XIV. 1936, 149. l.

⁶ Zolnay L.: Donch mester és a Balassák őse. Turul, 1937, 33. l.

⁷ Zolnay L.: A Madáchok ősei és a Kürtösiek. Turul, 1936, 26. l.

⁸ Hazai Okmt. VII. 208. l.

pozsonyi curialis comes jegyzője volt.¹ 1316-ból tudunk Donch mester zólyomi comes notariusáról, bizonyos Pál nevű papról.²

Az ispáni jegyzők között tehát, mint ebből a kis névsorból is látszik, már sok a világi ember. Alkalmasint olyan klerikusok ezek — talán például Apáth neve is egyházi eredetére utal —, akik nem vévén föl a magasabb egyházi rendeket, világi pályákon helyezkedtek el, valamilyen nagyúr szolgálatába állottak és itt értékesítették írásbeli képzettségüket. Mindenesetre első képviselői a magyar vidék egyelőre még igen vékony laikus intellektuális-tisztviselő rétegének. Különösen nevezetes ebből a szempontból Palugyay András mester sorsa. Ő már mintegy lépcsőről-lépcsőre haladva szinte ranglétrán jut előre mindvégig intellektuális, jogi tudást, írástudást megkövetelő pályáján. András mester pályája azonban, úgy hisszük, csak kivétel lehetett, már csak azért is, mert egy-egy comes nem állt olyan sokáig egy megye élén, hogy familiarisa ilyen hosszú megyei pályát futhasson be. A comes távoztával ugyanis ekkoriban még minden bizonnyal eltávozott familiarisa is a megyei közigazgatásból. Úgy látszik azonban, egy-egy megyében, ahol az ispán tekintélye, iurisdicciója, hatalmának erőforrásai megmaradtak, mint például Zólyomban, ily területeken az írásbeliség fokozatos terjedésével a comes familiarisi szervezetében szükségszerűen kezdett valami írásbeli jogászréteg — notariusok, sőt, amint láttuk, protonotariusok is — kialakulni. Zólyomban például Demeter mester (1285—1300) és Doncs mester (1306—45) hosszú ispánsága idején — tehát messze benyulva a XIV. századba — minden bizonnyal működött valami szinte kancelláriászerű írásszerv. Innen küldözgette a comes relatióit a királyi udvarba, vagy mandátumait lipthói, árvai, turóci, curialis comesének. Még a papával is folytatott levelezést.³

Ám ez a fejlődés a comes személyéhez kötött, az ő távoztával familiarisai is elhagyták a megyei közigazgatást. Az új comes alatt újból kezdődik az egész fejlődés. És a legtöbb megyében sűrűn változnak a comesek. A megyei önkormányzati szervek szerepe pedig a megyei közigazgatásban és igazságszolgáltatásban egyre inkább növekszik. Mindez a comes tekintélyének és hatalmának rovására történik. Ily módon a comesi írásszervezet a szép kezdetek után nem

¹ Wenzel, V. 160. l.

² Zolnay L., Turul, 1937, 33. l.

³ Demeter mesterre ld. Zolnay: Miklós fia Demeter mester. Turul, 1935, 35. s. köv. l. Doncsra Zolnay i. cikke a Turul 1937. évf.-ban és az ott felsorolt irodalom.

hogy fejlődnek, hanem rohamos hanyatlásnak indul. A megye igazi írásszervezetét a következő században majd az önkormányzati szervek fogják kiépíteni, persze sokkal lassabban és sokkal kezdetlegesebb formák között.

A megyés ispánok írásszervezete a kor átlagos színvonalához képest sok tekintetben igen magasrendű volt. A néhány megállapítható adatra támaszkodva azonban semmiesetre sem szabad túlbecsülnünk méreteit és jelentőségét. Ha itt-ott föl is tételezhetjük egy-egy irnok állandóbb működését, ha föl is fedezünk egyes oklevélszoportokon belül szorosabb diplomatikai összefüggéseket, s még átírásokkal is találkozunk,¹ mindezek ellenére is minden megye fejlődését figyelembe véve semmikép sem beszélhetünk összefüggő hagyományserűséggel dolgozó ispáni írásszervezetről. A megyés ispánok okleveleinek külső és belső sajátosságait vizsgálva semmi differenciálódásnak, semmi önállósodásnak, specializálódásnak nem látjuk nyomát. A comesek megyei oklevéladása is tehát minden tekintetben csak olyan függvényyszerű kiágazása maradt a központ, a királyi kúria írásbeliségének, mint a nádor, az országbíró, vagy bármelyik országos főméltóság oklevéladása. Hiányzik alóla az írásbeli érzékkel átítatott szélesebb társadalmi réteg. Nem igazi vidéki írásbeliség még ez, a vidék talajába még csak igen vékony hajszálgyökereket tud lebocsátani.

A comesek magasrendű, palatinális jellegű írásbeliségének hordozására egyelőre még képtelen a magyar vidék társadalma. Mint beszéltünk már róla, kezd az írás felé hajolni, de még elsősorban a szóbeliség állapotában él. A bizonyítás a XIII. század első felében javarészt még szóbeli, tanuvallomások, humanum testimonium alapján ítéleznek.² S mikor már a XIII. század második felében mindjobban előtérbe nyomul az oklevél mint bizonyító eszköz, ekkor is arra vall még minden jel, hogy a vidéki átlagmagyar most sem látta tisztán, mit is jelent az írás. Erre a primitív, fejletlen írásbeliségre igen jellemző pl. Pál somogyi viceiudex comitis ítéletlevele 1294-ben Hermán pannonhalmi apát és az Egyudei testvérek között.³ Az Egyudei testvérek hivatkoznak a per folyamán bizonyos oklevelekre és föl is mutatják azokat. De kiderül, hogy az oklevelek egészen más,

¹ Pl. Máté soproni comes 1279-ben átírja, elődjének, Moys comesnek oklevelét. (Soproni Oklt. I. 45. l.) Mindkettőt átírja László comes 1283-ban. (U. o. 48. l.)

² Guoth i. m. 46. l.

³ Wenzel, V. 103. l.

egyáltalán nem ide vonatkozó ügyben szólanak, e szerint tehát az Egyudei testvéreket el is marasztalják. A teljesen primitív, naív analfabétizmusban élő emberek csak azt tudják, hogy az írás jó bizonyíték, a pörben jól föl lehet használni, de hogy miért, azt nemigen értik. Ezért akarnak eredményt elérni egy akármilyen oklevéllel. Csaknem az anekdotabeli parasztsiheder gondolkozása ez, aki valamilyen levelet lopott a postástól, hogy elküldhesse azt katonabátyjának.

Az ispánok okleveleit rendszerint a comes pecsétjével erősítették meg. A pecsétet valószínűleg a notárius őrizte.¹ Ha a curialis comes nevében kelt az oklevél, alkalmasint ő is ura pecsétjét használta.² A comes okleveleit örökérvényűnek szánta, mint az a corroboratiókból kiolvasható,³ pecsétjét és okleveleit autentikusnak nevezte.⁴ Általában mind az egyházi, mind a világi törvénykezés közhitelűnek ismerte el a megyés ispán pecsétjét.⁵ Úgy látszik, jogilag nemigen jelentett különbséget, hogy az oklevelet a comes, vagy a curialis comes intitulálta-e, a corroboratiók alakja mindkét esetben egyforma. Az előbbi adatok szerint⁶ a curialis comes pecsétjét is nevezték autentikusnak. Hogy azonban a comes oklevele mégis csak előkelőbb, mint officialisáé,

¹ Föglein, Levéltári Közl. 1936, 149. l.

² Pál, Ivánka somogyi ispán viceiudex 1294-ben meg is mondja: „Presentes autem propter maiorem rei cautelam sigillo prescripti magistri Iwance domini nostri fecimus sigillari“. (Wenzel, V. 103. l.)

³ 1233: „Et ut hoc imposterum inviolabiliter permaneat, ad petitionem utriusque partis sigillorum nostrorum munimine roboravimus.“ (Wenzel, I. 315. l.) Ez a leggyakoribb forma. Vannak bővebbek is: „Ut autem huius rei series robur obtineat perpetue firmitatis, nec aliquo processu temporis inter ipsos calumnia posset novercari, ad petitionem partis utriusque presentes literas sigilli nostri munimine fecimus eternare.“ (1256-ból, Hazai Okmt. VII. 59. l.)

⁴ 1240-i káptalani oklevélben olvassuk: „Sed quia predictus comes (t. i. Donát bakonyi várispán) sicut nobis asseruit, a u t e n t i c u m sigillum tunc temporis non habebat, ... nobis petiit ... ut presentes literas, quas sigillo annuli sui solummodo sigillavit, sigillo capituli nostri ad maiorem cautelam sigillaremus.“ (Wenzel, II. 111. l.) 1258-ban Dénes szolnoki és bakonyi comes nevezi viceiudexének oklevélét „litterae authenticae“nek. (Wenzel, II. 314. l.) Ezeken kívül ld. a Kumorovitznál felsorolt eseteket. (Turul, 1936, 39. l.)

⁵ Kumorovitz i. h. 59. és 64. l.

⁶ Saul bakonyi viceiudex 1258-ban (Wenzel, II. 314. l.), Súr soproni viceiudex 1277-ben (Wenzel, X. 367. l.). Ld. Kumorovitz i. h. 39. l.

mutatja az a körülmény, hogy a comes néha átírja és megerősíti amannak oklevelét.¹

A XIII. század első felében a comesek csak akkor fordultak valamelyik káptalanhoz, ha autentikus pecsétjük valamely oknál fogva nem volt náluk és kénytelenek voltak gyűrűs pecsétjüket használni. Ilyenkor maguk kérték az illető egyházi testületet oklevelük átírására². A megyés ispánok csaknem az egész XIII. század folyamán a hiteles helyekkel egyenlőrangú, egyenlő hitelű oklevéladók voltak. Sőt előfordult az is, hogy a felek kérésére a comes átírt és megerősített hiteleshelyi okleveleket. Miklós vasmegyei comes írja a vasvári káptalan egy oklevelének átírása után: „Et ad confirmationem et corroborationem litterarum capituli Castri Ferrei et ex consensu eorundem (tudniillik az oklevélkérők) litteras nostras eodem tenore, sicut in litteris capituli continentur, concessimus.“³

Mindezek alapján úgy látszik tehát, hogy ha a megyés ispánok oklevéladása megtartja a XIII. század első felében megindult fejlődése iramát, a nádor, az országbíró, a tárnokmester és a többi főméltóság (hiszen a comesek közül nem egy viselte e méltóságok valamelyikét) hasonló kezdetekből elinduló oklevéladásával egyforma ütemben fejlődött volna tovább, a vidéki írásbeliségnek az egyházi hiteles helyekkel egyenlőrangú letéteményese lehetett volna és az autentikus pecsét magyar fogalmának végleges kialakulása után talán a megyés ispán pecsétje is bekerült volna az autentikus pecsétek közé.

Ez azonban nem következett be. A XIII. században lejátszódó hatalmas társadalmi átalakulások következtében a comes tekintélye erősen lehanyatlott. A királyi megye jórészt kicsúszott keze közül. A századvégi zavarok idején a comesok gyakran változnak, nem is tartózkodnak megyéjükben. A megyei ügyek vezetésében a mindjobban előtérbe nyomuló nemesi önkormányzati elemek lecsökkentik hatáskörüket. Régi oklevéladó tevékenységük egyelőre még tengődik tovább, de többé nem a régi keretek között. Részben beletorkollik a formálódni kezdő nemesi vármegye írásbeliségébe, részint azonban működik tovább a megyei universitás képviselőitől függetlenül is, körülbelül a XIV. század

¹ 1258-ban Dénes szolnoki és bakonyi comes. (Wenzel, II. 314. l.)

² 1237-ben Csák soproni comes oklevelét írja át a comes egyenes kérésére a fehérvári káptalan. (Hazai Okmt. III. 2. l.). Ugyanez az eset Donát bakonyi comes 1240-i oklevelével. (Wenzel, II. 111. l.)

³ Wenzel, VII. 277. l.

első évtizedéig. Vannak még ebből a korszakból csak a comestól, vagy viceiudexétől intitulált okleveleink, különösen a Fölvidék északi megyéiből és Szlavóniából. De ezek az oklevelek az ország legtöbb részében jórészt már csak királyi mandátum alapján elvégzett jogi cselekmények írásbafoglalásai. A fassionális oklevelek száma erősen csökkent és ezek bizony már nem számítanak örökérvényre, az egyre tekintélyesebbé váló, tökéletesebb írásapparátussal dolgozó egyházi testületek kiadványai mögött mindinkább háttérbe szorulnak. A corroboratio az 1280-as évektől kezdve leginkább már teljesen elmarad, vagy gyakran kerül ilyesféle záradék a helyére: „Super cuius firmitate rei atque robur partes inter se litteras capituli Posoniensis facient emanari“.¹ De, hogy a többi ilyesféle záradékkal el nem látott oklevelet sem igen tartották az egykorúak teljes hitelűnek, mutatja az a körülmény, hogy legtöbbjük egykorú káptalani, vagy konventi átíratban maradt fenn. Sőt az átírást és megerősítést néha maga az ispán kérte.²

II.

A XIII. század folyamán lejátszódó nagy társadalmi változások következtében a megyei bíráskodás és közigazgatás is megkezdte átalakulását. A megyét a XIII. század közepéig jóformán még csak maga a megyés ispán jelentette, minden az ő kezében összpontosult. A XIII. században azonban már egyre hatékonyabban jelentkeznek a hűbéres, szokásszerű fejlődésen felnőtt szabad katonáskodó népelemek, a nemesség ősei. A század elején jogaik egységesítéséért, írásbafoglalásáért szinte forradalmi megmozdulásokba kezdenek. A Dél-Dunántúlon 1232-ben a Zala két partjáról összegyülekezett szerviensek azzal is megpróbálkoznak, hogy a király engedelmével maguk közül bírákat válasszanak. Sőt, ha szabad hitelt adnunk Hevenessy ma már nem ellenőrizhető megállapításának, külön pecsétet is vésettek. Ez a próbálkozás azonban még nem sikerült, a meghozott ítélet végrehajtására sem tekintélyük, sem hatalmuk nem volt az egybegyűlt szervienseknek.³

A kehidai kísérlet csak kísérlet maradt, a megyés ispán ennek ellenére már kénytelen számolni a szerviensek kép-

¹ 1295-ből. (Wenzel, V. 144—145. l.)

² 1295-ből. (Wenzel, V. 146. l.)

³ Holub J.: Zala vármegye története a középkorban, I. (Pécs, 1929) 97. s. köv. l.

viselőivel, kivált ha nem személyesen intézi megyéjének ügyeit, hanem curialis comese útján. Ezelőtt is előfordult, hogy a curialis comes a várjobbágyok előkelőbbjei közül egyeseket maga mellé vett bíraskodásra.¹ A további fejlődés az volt, hogy ha nem a vár népei fölött bíraskodott a comes vagy helyettese, a megyebeli serviensek — vagy mint újabban nevezni szeretik magukat, nemesek — megbízottai jelennek meg bírótársakként az ítélkezésnél.² Jellemző az új viszonyokra, hogy midőn 1264-ben IV. Béla király bírakat küldött ki a várföldek fölülvizsgálására, melléjük a megyebeli nemesek által választandó bírótársakat rendelt.³ Ezek az eleinte csak ad hoc jellegű bírótársul-vevések mindjobban állandósulnak és a XIII. század végére hovatovább immár bevett szokássá vált, hogy az ispánnak, vagy helyettesének ítélkezéseinek állandóan ott legyenek a megye nemes-ségéből választott tekintélyes férfiak, „probus vires“, mint bírótársak.⁴

Ez a fejlődés persze nem egyidejű és nem egységes az egész ország területén. Legkorábban jelentkezik a délnyugati végeken, majd az ország többi részében. legkésőbbben Erdélyben⁵ és a Fölvidék északi megyéiben, ahol, mint láttuk, a zólyomi ispánság még sokáig fenntartotta a királyi vármegye szervezetét. Szlavóniában az önkormányzati bíraskodásnak már régi hagyományai voltak az ősi nemzetiségű bírák, az úgynevezett iudices terrestres intézményében.⁶ A tulajdonképpeni Magyarország területén is a Szlavóniával határos dél-dunántúli megyékben, Zalában és Somogyban látjuk először — már az 1260-as években — föltűnni ezeket

¹ Pl. Keminus hontmegyei curialis comes ítéletlevelét Domokos „maior exercitus“-szal együtt intitulálja. (Wenzel, I. 89. l. Wenzel a datálatlan oklevél keletkezését a XII. sz. végére teszi, holott valószínűleg jóval később, talán a XIII. sz. közepe táján íródott.)

² Demeter pozsonyi comes 1298-ban még vegyesen „pluribus nobilibus et jobagionibus castri Posoniensis“ ítélkezik. (Wenzel, V. 200. l.)

³ 1268-ban Lőrinc nádor és somogyi ispán írja, hogy a király „quinque homines de nobilibus ipsius comitatus (t. i. Somogy) electos per omnes nobiles de eodem comitatu . . . nobis in socios deputasset“. (Wenzel, III. 184. l.)

⁴ János gömöri curialis comes 1289-ben négy „iuxta ipsum deputati iudices“-szel ítélkezik. (Hazai Okmt. VII. 208. l.)

⁵ Erdély területére vonatkozólag oly kevés adat állott rendelkezésünkre, hogy ezek alapján a fejlődésnek konturjait sem mertük megrajzolni. — Ugyanigy megállapításaink a későbbiekben is csak a tulajdonképpeni Magyarországra és Szlavóniára fognak vonatkozni.

⁶ Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt (Budapest, 1899), 135. s. köv. l.

a nemesi bírótársakat.¹ Legjobban elmaradt ebből a szempontból, mint említettük, a zólyomi ispánság területe. Itt a comes sokáig maga választja ki a megye nemességéből a probus vir bírótársakat. De ez a szokás is csak későn, a XIV. század elején állandósult.² Az ország többi részén azonban már a XIII. század végére kialakult a választott nemesi bírótársak működése. Elnevezésük — magyarul szolgabíró, latinul iudex nobilium — kezd egyre inkább általánossá válni. Eleinte még ingadozó számuk is megállapodik a négyes számban.

A szolgabírák tekintélyének emelkedését szemléltetően mutatja az oklevelek szövegében való szereplésük. Legelőször az intituliációban még nem esik említés róluk, csak a contextusból derül ki, hogy az oklevelet eredményező jogi cselekményben résztvettek.³ Rövidesen bekerülnek azonban az intituliációba.⁴ A XIII. század legvégén oly fontos már hozzájárulásuk az oklevélben foglaltakhoz, hogy az oklevél érvényét meg lehet támadni abban az esetben, ha bebizonyosul, hogy az oklevél valamelyik szolgabíró tudta nélkül jött létre.⁵

A központ, a királyi kúria is méltányolja tekintélyüket. Az 1298-i törvények kodifikálják eddigi szokásjogon alapuló szereplésüket a megyei bíraskodásban, sőt a nádor vidéki törvénytároló gyűléseire is kirendeli őket mint bírótársakat.⁶ De előfordult már jóval előbb is, hogy a király valamilyen vizsgálat lefolytatására mandátumot adott a megyei universitásnak s az a mandátum végrehajtása után relatiót küldött a királyi udvarba — igen jellemző módon a comes pecsétje alatt. (Pl. Zala megye 1267-ben „sub sigillo Dionisii comitis Zaladiensis.“)⁷

Nemcsak bírótársakként szerepelnek ekkor már a szolgabírák, van arra is példa, hogy miként a comesek, vagy a fogott bírák, a hozzájuk fordulók fölött önállóan ítélnének és a maguk nevében adnak ki oklevelet.⁸ Persze jelentéktelenebb

¹ Holub i. m. 104—106. l.

² Mályusz E.: Túróc vármegye kialakulása (Budapest, 1922), 167. s. köv. l.

³ Pl. Lőrinc nádor, somogyi comes előbb i. 1268-i oklevelei.

⁴ Így Kristóf és Vid orbász-megyei comesek 1273-ban kelt fassionalis oklevelének intituliációjában már szerepelnek a comes terrestris mellett a „ceteri iudices nobilium“. (Wenzel, IX. 43. l.)

⁵ Szentpétery i. m. 147. l. 7. jegyz.

⁶ Szentpétery i. m. 146. l., Holub i. m. 151. l. stb.

⁷ Holub i. m. 104. s. köv. l.

⁸ Szabolcsi szolgabírák 1284-ben (Hazai Okmt. VII. 188. l.), szatmári szolgabírák 1299-ben (Kállay. Append. Saec. XIII. nr. 1.).

ügyekben kelt patens, vagy zárt oklevelekről van itt szó. A megyés ispánok szép kiállítású, fejlett okleveleihez alig mérhetők. Ám ezek a kezdetleges, szabálytalanul vágott kis pergamendarabok mégis nagy jelentőségűek, az igazi, talajából kinőtt megyei írásbeliség kezdeteit jelentik.

A szolgabírák még sokáig nem tudták magukat a comes-tól vagy helyettesétől függetleníteni. A nemesség a XIII. század végén távolról sem volt erős, szervezett rend. Nem fejlődött még annyira, hogy önmaga számára önmagából megfelelő, korszerű adminisztrációt építsen ki. A megyét talán még nem is tekinti a maga szervezetének. Ilyen körülmények között tehát a megyei közigazgatás és bíraskodás minduntalan és mindenben rászorult a comes tekintélyére. Ha a századeleji viszonyokhoz képest korlátozottabb mértékben is, elsősorban még mindig ez a központi centralista szerv fogta össze a megyét. A helyi lakosság képviselői ugyan már részt kértek az ügyek intézéséből, de önállóan nem működhettek, magukra hagyatva képtelenek lettek volna a kor követelte írásos ügyvitelre. A lazán összefüggő, most formálódó új vármegye közönsége nem volt alkalmas arra, hogy a legprimitívebb írásszervezetet, akár egyetlen ideig-óráig szolgáló oklevélíró is eltartsa. Ha mégis — mint a csekélyszámú példa mutatja — néha megesett, hogy a szolgabírák szert tudtak tenni egy-egy alkalommal valamilyen íródeákra, vagyis olykor-olykor önmaguk nevében önállóan adtak ki oklevelet, mindez csupán szörványos, véletlen jelenség maradt. A szolgabírák rendszerint kénytelenek voltak igénybe venni a comes hűbéri szervezetében, familiájában többé-kevésbé meglévő írásembert. Az első időkben peccsétjük sem igen volt a szolgabíráknak, mint láttuk, rászorultak tehát a comesére. Ám mindez egyszersmind a kezdetben követelt és megkísérelt függetlenségről való lemondást is jelentette. (Ha ugyan egyáltalán szabad föltennünk, hogy a comestól független bírósági szervezet kialakítása ország-szerte törekvése volt a megyei nemességnek.)

A megyei szabad lakosság képviselői beleilleszkedtek, mint látjuk, a comes adminisztrációjába. Így alakult ki végleges formájában a XIII—XIV. század fordulóján az új vármegye hatósága, amely a comesból vagy helyetteséből és a megyei nemesség képviselőiből, a szolgabírákból áll. Az oklevelek intulatiójaként állandósul ez a formula: „Nos magister A comes de comitatu B (C vice magistri A comitis de comitatu B) et quatuor judices nobilium de eodem comitatu.“ Mindez az oklevelek megpecsételésénél is megnyilvánult. Az okleveleken a hatóság minden egyes tag-

jának hozzájárulásaként rendszerint öt pecsét volt. Külön pecsétje a megyének az egész középkoron át nem fejlődött ki.

A vármegye hatóságában, mint mondtunk, egyelőre még a comes és az ő szervezete jelenti a nagyobb súlyt, a fejlettebb adminisztrációt, de lassú zökkenéstől mentes fejlődésben kibontakozik a vidéki önkormányzat tényezője, a nemesi rend. Öntudatosodásával, társadalmasodásának fejlődésével párhuzamosan szorítja ki, illetve olvasztja magába a megyei adminisztrációból az ispán embereit. A fejlődés végén, már a XVI. században többé-kevésbé bekövetkezik az az állapot, amelyet 1232-ben hiába próbáltak megteremteni a zalai nemes-ősök; megvalósul az autonóm megyei közigazgatás és bíraskodás, ezzel kapcsolatban pedig az önálló megyei oklevéladás is. Mindez azonban hosszú fejlődés eredménye, a XIII. században, de még a XIV-ben, is távolról sem ez a helyzet.

III.

A XIII. század végére, a XIV. elejére tehát az ország legtöbb vidékén többé-kevésbé fejlett formában megvolt már és működött az új megyei szervezet, amelyet jóval később kifejlődött formája alapján nemesi vármegyének szokás nevezni.¹ Pedig a comes ekkor még nem vált el teljesen a megyétől. A megye ügyeinek intézésében ugyancsak aktív részt vett, az ügyek legfőbb irányítása még az ő kezében összpontosult, nemcsak az alispánoknak, hanem a szolgabíráknak is gyakran küldött utasításokat.² Habár a XIV. század elejétől kezdve már nem igen tartózkodott megyéjében, a megyével ezentúl is igen szoros kapcsolatban maradt. Legalább évenként egyszer generalis congregatio tartására

¹ A XIV. századcleji vármegyét — sőt talán az egész XIV. századit is — nem lehet még teljes joggal „nemesi“ vármegyének nevezni. A megye közönségébe a nem nemes elemek, sőt bizonyos mértékben a városi polgárok is beletartoztak. A nemesség még nem is tekinti a maga szervének a megyét, exemptiók szerzésével igyekszik magát a megye iurisdictiona alól mentesíteni. A társadalom függőleges beosztását még nem keresztezi nagy erővel a vízszintes, rendies tagozódás utáni vágyakozás.

² Igen jellemző ezeknek a mandátumoknak a hangja. A szolgabíráknak mint „honestis amicis suis“ ír a comes és „amicitiam cum dilectione mandamus“ parancsának formája (Kállay Saec. XIV. nr. 39., XIV. századi é. n. iratok között); a vicecomessel szemben még a XV. sz. elején is nyersebb hangot használ: „vobis... presentis visuris firmissime precipimus et mandamus“. (Kállay Saec. XV. R. I. nr. 888., 1417-ből.) Ha a megye egész hatóságának ír, a szolgabírákkal szemben szokásos udvariasabb hangot alkalmazza.

személyesen megjelent, de ezen felül is állandó írásbeli összeköttetésben volt a megye hatóságával. Mandátumokat küld alispánjának, vagy a szolgabíráknak bírságok behajtására,¹ vagy bírságok elengedéséről, halasztásáról,² esetleg más ügyekben.³ A megyelakosok sokszor fordulnak hozzá bírósági ügyekben is, ha a megye hatóságával nincsenek megelégedve. Ilyenkor a comes utasítja az alispánt és a szolgabírakat az ügynek a királyi kúriába való fölterjesztésére. Erről a megye hatósága relatiót is küld a comesnek.⁴ Esetleg az is előfordul, hogy az ispán az ügynek addig való halasztására ad parancsot, míg ő a megyei törvényszéken személyesen meg tud jelenni.⁵ Az exemptionális leveleket a comes, úgy látszik, személyesen vizsgálta felül s a vizsgálat eredményéről értesítette alispánját.⁶ A legtöbb ispáni mandátum tárgya azonban inquisitio tartására való megbízatás.⁷ Mindezek felül a comes önálló oklevéladása is fennmarad néhány megyében körülbelül a század közepéig. Különösen Szlavóniában bevett szokás ez,⁸ de az anyaországban is gyakran előfordul a Szlavóniával határos déli megyékben, Zalában és Somogyban, hogy a comes csak a maga nevében állít ki okleveleket. Ugyanez a helyzet a XIV. században kialakuló megyékben, mint pl. Beregben⁹ vagy Krassóban. A század közepétől kezdve azonban a comes önálló oklevéladása teljesen megszűnik, legföljebb szórványos eseteket találunk.¹⁰ A megyés ispán XIII. századi oklevéladó tevékenysége lassan kihalt,

¹ Pl. Kállay Saec. XIV. nr. 39., 1322-ből.

² Pl. Kállay Saec. XIV. nr. 90, 1322-ből, vagy nr. 44 (XIV. századi keltezetlen iratok között).

³ Dózsa fia Jakab és Pál szabolcsi comesek 1332-ben egy pörben való ítélezésre utasítják alispánjaikat (Kállay Saec. XIV. nr. 48). Ozorai Pipó temesi comes 1417-ben Remetei István pöreinek halasztását rendeli el Temes vm. hatóságának (Kállay Saec. XIV. R. I. nr. 849); vagy szintén 1417-ben Csépi Jakab özveggye és árvái birtokának védelmére utasítja alispánját (Kállay Saec. XV. R. I. nr. 888).

⁴ 1329: Amadé-It. V. f. 1. cs. 13. sz.

⁵ Holub i. m. 133. s. köv. l.

⁶ Dózsa fia Jakab szabolcsi comes pl. 1342-ben (vagy 1343-ban) utasítja alispánját, hogy Biri Tamás ügyében ítélezzék, mert Biri Tamás nem tudott exemptionális kir. oklevelet fölmutatni (Kállay Saec. XIV. nr. 50. XIV. sz.-i keltezetlen iratok között).

⁷ 1332 (Kállay Saec. XIV. nr. 1065), 1398 (Dl. 34199) stb., stb.

⁸ V. ö. Gábor Gy.: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt (Budapest, 1908), 185. l.

⁹ De a comes sokszor nem magában intitulálja az okleveleket itt sem. Pl. Marouchuk beregi comes 1354-ben Miklós „notarius et famulus regine“-vel ad oklevelet (Kállay Saec. XIV. nr. 1067).

¹⁰ Jórészt nem is megyei ügyekről van itt szó, hanem a comes magánadományairól.

elsenyvedt, a comesek pecsétjét többé nem tekintették autentikusnak.¹

A comesnek a megyéből való távozása után egyre inkább állandósul helyettesének szereplése. Ez a helyettes most is a comes familiárisa még,² az ő személyének, az ő érdekeinek képviselője, a megye közönségének semmi befolyása sincs kinevezésére, ő teljességgel a comes szerződéses magánalkalmazottja.³ Sokszor nincs is külön pecsétje, hanem a comesét használja.⁴ De viszonya a megyéhez kezd közjogiasabb lenni, mint azelőtt. Elnevezése megváltozik, a régi magánjogi, patrimonialis színezetű curialis comes elnevezéssel a XIV. században már alig találkozunk és a huszas években azután végleg kiszorítja a vicecomes-i, alispán-i címzés.⁵ A vicecomes igen ritkán intitulál magában oklevelet,⁶ mindig csak a szolgabírákkal együtt. Így, bár még nem a megye tisztviselője, mégis annyira összeforrott a megye hatóságával, hogy lassan meg kellett indulnia a megyei emberré való átalakulás útján.

A szolgabírák is teljesen beleilleszkedtek a megye igazgatásába és igazságszolgáltatásába. Önállóan csak akkor ítéleztek, ha az alispán, vagy az ispán ügyében kellett dönteniök.⁷ De ezenkívül gyakran járnak el önmagukban beiktatásnál, határjárásnál, inquisitionál, idézésnél stb.⁸ Igaz, hogy ilyenkor mindig a megyei törvényszék küldi ki őket. Rendszerint az oklevél is a megye hatóságának nevében kelt. Adnak azonban a szolgabírák az ilyesféle eljárásokról a maguk nevében is oklevelet, sőt megesk az is, hogy a melléjük

¹ Kumorovitz, Turul, 1936, 60. l.

² Holub J. : A főispán és alispán viszonyának jogi természete. (Budapest, 1917.)

³ 1317-ből ismeretes Petó szatmári ispán és alispánjának merőben magánjogi színezetű szerződése. (Anjoukori Okmánytár [ezentúl : Anjou] I. 428. l.)

⁴ Gábor i. m. 79. s. köv. l.

⁵ A vicecomes cím első előfordulására ld. Török P. : A nemesi vármegye megalakulása (Kolozsvár, 1907), 28. l.

⁶ A XIV. sz. elejéről ismerünk néhány curialis comestől intitulált oklevelet, de ezek meg a comesek XIII. sz.-i oklevéladásának maradványai. A huszas évektől kezdve az általunk átnézett anyagban mindössze két alispáni oklevél akadt : Pouch beregi alispáné 1347-ből (Gábor i. m. 212. l. ; meg kell jegyeznünk, hogy ekkoriban Beregben a comes is magában intitulálja még az okleveleket) és Gacsályi László szatmári alispáné 1362-ből. (Kállay Saec. XIV. nr. 1351.)

⁷ 1307 (Anjou, I. 122. l.), 1342 (Kállay Saec. XIV. nr. 573), Zichy-Okmtár II. 551. l. stb.

⁸ A szolgabírák tevékenységére ld. Holub : Zala vm. tört. 154. s. köv. l. stb.

rendelt esküdt szintén bekerül az intitolatióba.¹ Nagy szerepük van a bírságok behajtásában. Ezekben az ügyekben is adnak okleveleket.² Ily módon az ő felügyeletük alatt állottak a Károly Róbert statumai alapján szerkesztett bírságjegyzékek.³

Folytattak ezenfelül a szolgabírák bizonyos hiteles helyszerű működést, önállóan vehettek fel fassiókat — különösen a század első felében — és így csak a maguk nevében adtak ki okleveleket is. Persze csupa apróbb jelentőségű dologról van itt szó, kisebb adósságok kifizetéséről,⁴ jelentéktlenebb pénzüsszeg kifizetésére való kötelezésekről,⁵ eskütételről,⁶ fogott bírák előtt kötött kisebb jelentőségű egyességekről,⁷ de előfordult, igen ritkán, birtokügyi bevallás is.⁸ Azt hisszük, mindezek az oklevelek leginkább sedriai oklevelek, hiszen, amennyire meg lehet állapítani, a megyei írnok kezeírásai. Egy részük talán olyankor kelhetett, mikor a sedriát az alispán nélkül kellett megtartani. A kőrösi szolgabírák 1381-i oklevele például meg is mondja, hogy: „Vacante honore judicatus sedis dicti comitatus“ ítéleznek csak ők magukban.⁹ Van ugyan arra is adatunk, hogy a szolgabíró sedrián kívül is felvett fassiót.¹⁰ Mint a sedriáról, a generalis congregatióról is adnak kiadványokat a szolgabírák.

A szolgabírák külön oklevéladása csak a század elején szokásos, később egyre szórványosabbá válik, a század végére már csaknem teljesen elenyézik. A megyei oklevelek túlnyomó része már a század eleje óta a megye teljes hatóságának nevében kelt.

A megyei oklevelek jogi jelentősége a század elején még sokkal nagyobb volt, mint később. Különösen az interregnum alatt és Károly Róbert uralkodásának első szakaszában, a központi bíráskodás zavarai idején tett szert nagy jelentőségre a megyei igazságszolgáltatás. Általában, úgy látszik,

¹ Zichy-Okmt. I. 119. l.

² Anjou, I. 565. l., Kállay Saec. XIV. nr. 90, 1322-ből, Kállay Saec. XIV. nr. 858, 1347-ből stb., stb.

³ Az 1342-ből és 1343-ból fennmaradt ilyen bírságjegyzékeken (Kállay Saec. XIV. nr. 577. és 650.) a szolgabírák pecsétje van. — Ezekre ld. még Kovachich: *Formulae solennes styli*, 2. s. köv. l.

⁴ Kállay Saec. XIV. nr. 337, 1330-ból.

⁵ Kállay Saec. XIV. nr. 290, 1330-ból.

⁶ Kállay Saec. XIV. nr. 111, 1323-ból és nr. 489, 1338-ból.

⁷ Anjou, II. 328. l., Kállay Saec. XIV. nr. 1434, 1364-ből.

⁸ Zichy-Okmt. I. 110. l., Kállay Saec. XIV. nr. 751, 1355-ből.

⁹ Dl. 6768.

¹⁰ Budaházi Tamás ungi szolgabíró egy jobbágnak előtte tett zálog-fassiójáról a sedriával adat 1418-ban oklevelet. (Kállay Saec. XIV. nr. 906.)

minden bíraskodási ügyben örökölni igyekeztek a comes XIII. századi hatáskörét. Ítékeznek kisebb jelentőségű perek¹től eltekintve¹ birtokügyekben és fontos birtokügyi bevallásokról, osztályegységéről,² birtokcseréről³ adnak oklevelet. Ügyvédvallás szintén lehetséges ekkoriban a megye előtt.⁴ A XIII. századi ispáni pecsétek analógiájára autentikusnak tekintik pecsétjüket.⁵ Az új megyei oklevelek azonban már mindezek ellenére nem olyan tekintélyesek, mint az ispánoké voltak a XIII. században. A fontosabb ügyekben a megye előtt bevallást tevők egyre sűrűbben kötik, hogy a jogi cselekményről hiteles hely előtt is tegyenek fassiót. Sőt az is előfordul, hogy a megye ítéletlevelét hiteles helyen iratják át.⁶

Ez a szélesebb területű hatáskör a központi bíraskodás megszilárdulásával igen megszűkült. A XIV. század közepe óta a megye többé már nem bíraskodhatott birtokjogra vonatkozó perekben, általában megyei oklevél alapján semmiféle ingatlanra nem lehetett örökjogot szerezni, de a megye egyéb ügyekben is csak 100 forintnál kisebb értékű perekben ítélezhetett. A megye illetékessége kiterjedt minden a megyében élő emberre, akinek csak a megye jurisdictioja alól mentessége nem volt.⁷

A hatáskör csökkenése azonban egyáltalán nem jelentette egyben az ügyek csökkenését, még átmenetileg sem, sőt a XIV. század vége felé egyre növekvő mértékben a megyei gyakorlat roppant kitérülését kell megállapítanunk. Mindez az írásigény kifejlődésével, az írásbeliségnek általános, nagyarányú terjedésével kapcsolatos. A régi ügyek sokszerűsödtek, egyre több írásos munkát, írásos följegyzést, oklevelet követeltek, mint azelőtt. Így igen megszorodtak azok a kisértékű, apróbb jelentőségű bűnügyi és polgári

¹ 1318-ból Somogy vm. (Dl. 938), 1320-ból Abaúj vm. (Anjou, I. 586. l.), 1324-ből Veszprém vm. (Hazai Okmt. III. 72. l.) ítélete.

² 1323-ból Ung vm. (Anjou, II. 76. l.), 1326-ból Gömör vm. (Dl. 2357.), 1330-ból Szabolcs vm. (Kállay Saec. nr. 291.) oklevelei stb.

³ 1305-ből Szabolcs (Zichy-Okmt. I. 110. l.), 1324-ből Trencsén vm. (Anjou, II. 142. l.) oklevele stb.

⁴ Pl. 1325. Szatmár (Anjou, II. 212. l.), 1321: Zemplén vm. előtt (Anjou, I. 626. l.).

⁵ Kumorovitz, Turul, 1936, 62. l. — Találunk elvétve ilyesféle corroboratiót is: „In cuius rei memoriam et perpetuam firmitatem . . . presentes concessimus sigilli nostri munimine roboratas.“ (Anjou, II. 424. l.)

⁶ Kumorovitz, Turul, 1936, 62. l. 14. jegyz. Az ott felsorolt eseteken kívül még számosat lehetne fölhozni.

⁷ Mindezekre ld. Hajnik i. m. 82—83. l.

perek, amelyekre a megye hatásköre ezentúl is kiterjedt. A XIV. században elharapódzott rengeteg perhalasztás, az ezzel kapcsolatos idézések, admoníciók, bírságolások, azután a responsióra, tanuállításra, esküre, párbajra való kötelezések, ezeknek megtörténtéről szóló bizonyságlevelek, a perfolyam sok apró-cseprő mozzanatát megörökítő kis memorialisok kiadása már magában elég írásbeli munkát jelentett.

De a perek lebonyolításán kívül megtartotta a megye hiteles helyi működését is. Bár a megyei okleveleket és a alispán és a szolgabírák pecsétjeit a XIV. század második felében már sosem tartják autentikusnak,¹ a hitelesség bizonyos csekélyebb mértékével mégis rendelkezett a megyei oklevél, az 1435. évi 2. törvénycikk például „litterae fide-dignae“-nek nevezi őket.² Ilyen körülmények között a megye átveszi a kisebb jelentőségű magánjogügyleteket és ezzel bizonyos mértékben tehermentesíti a hiteles helyeket.³ Lépten-nyomon eszközölnék a megye előtt prohibíciót, protestációt, ingóságokra vonatkozó egyezségeket, adósság kifizetését, obligatiókat, szerződéseket, de néha birtokügyi bevallásokat is osztályegyezésekről, zálogbaadásról, vagy zálogból való kiváltásról. Oklevélbe foglalják a fogott bírák ítéleteit, vagy az ezek előtt tett fassiókat, átírnak egyes okleveleket. Teljesítenek királyi parancsra határjárást, néha beiktatást is.⁴ Sok oklevél tárgya a kisebb-nagyobb hatalmaskodások kivizsgálása és az ezzel kapcsolatos egyezkedések. Szerepeltek ilyesféle ügyek már korábban is a megye előtt,⁵ az írásbeliség terjedésével azonban számuk hatalmasan megszorodott, már a legapróbb jogügylet is írást kíván. Egyre-másra találkozzunk ló-, ököreladásról, borvételről szóló bizonyságlevelekkel vagy ebből származó pörökkel.⁶

Új és nagy munkát róttak a megyére a Károly Róbert korában behozott perjogi reformok. Az új bizonyításmód, a tanúkihallgatáson alapuló inquisitio új, sűrűn szereplő oklevél-faj, a litterae inquisitionales igen sok alfajának megjelenését is jelenti egyben. A magánfelek kérelmén kívül a királyi curia is gyakran fordul a megyéhez inquisitiot elrendelő paran-

¹ Mutatják ezt az esetleges corroboratiók, az oklevelek „sigillorum nostrorum munimine consignatas“ (csak igen ritkán „roboratas“) kelnek.

² Szentpétery i. m. 231. l. és Kumorovitz i. h. 63. l.

³ Guoth i. m. 54—55. l.

⁴ Mindezekről bővebben Gábor i. m. 108. s. köv. l.

⁵ Guoth i. m. 55. l.

⁶ Pl. Kállay Saec. XIV. nr. 135, 1324-ből; Anjou, III. 326. l. és II. 238. l. Kállay Saec. XV. R. I. nr. 9, 1400-ból.

csokkal. Így a megye, körülbelül a negyvenes évektől kezdve, sűrűn szerkeszt relatiókat ezekben az ügyekben a királyhoz, vagy a nádorhoz. Relatio-alakban fogalmazzák meg a királyi parancs alapján a kuriához áttett pörök transmissionalis okleveleit is.¹

Az inquisitio-tartással, az idézéssel és egyéb perbeli cselekményekkel kapcsolatban a megye gyakran kerül írásos összeköttetésbe a hiteles helyekkel. Ilymódon a hiteles helyekkel való érintkezés formái is kialakulnak.²

Mindezekon felül a megye ad felhatalmazást egyes nemeseknek gonosztevő jobbágyok felakasztására, vagy állít ki littareae expeditoriae-t a büntetések végrehajtása után.³

Sok írásbeli munkát rótt a megyére a sokféle bírságjegyzék, proscriptio-nalis jegyzék, katonakötelesek jegyzékének szerkesztése,⁴ melyeket mind királyi mandatumra kellett elkészíteniök.⁵

Ez a tömeges jellegű megyei okleveles gyakorlat jogi szempontból is sokkal jelentékenyebb volt a szlavóniai megyékben. A megye hatásköre itt nem szűkült meg a XIV. század második felében sem, sőt mint az oklevelek állandóan visszatérő corroboratiói emlegetik,⁶ a comes pecsétjét az egész században autentikusnak tekintették. Mindvégig állít ki a megye birtokügyekben is örökérvényűnek szánt privilegialis formájú okleveleket. Birtokeladást,⁷ osztályjegyz-

¹ Pl. Kállay Saec. XIV. nr. 543, 1340-ből.

² Holub i. m. 326. s. köv. l.

³ Kállay Saec. XIV. nr. 979, 1340-ből, nr. 838, 1347-ből, nr. 1001, 1351-ből.

⁴ Ilyen bírságjegyzék 1342-ből és 1343-ból a Kállay lt.-ban. (Saec. XIV. nr. 577 és 650., utóbbi kiadva Gábor i. m. 214. l.) Proscriptio-nalis jegyzék 1357-ből Szatmár megyéből: Anjou, VI. 620. s. köv. l. A bírságjegyzékekre és proscriptio-nalis jegyzékekre egyébként sűrűn hivatkoznak a megyei oklevelek. A katonakötelesekről szerkesztendő lajstrom vezetésére kir. mandatumot közöl a XIV. sz. végéről Gábor Gy. (i. m. 237. l.) — Egy bizonyos ügyre vonatkozólag is szerkesztenek ilyen „registrum“-ot. 1394-ben Bereg vm. jegyzékbe foglalja azokat, akik a Várdai Zsigmondnak és testvéreinek mároki jobbágyaitól elvett javakat a megye fölszólítására visszaadták. (Zichy-Okmt. XII. 50. l.)

⁵ E jegyzékekről részletesen ír Török P. (i. m. 33. l.)

⁶ Következetesek az ilyesféle corroboratiók: „in cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentem literas nostras privilegiales pendentium sigillorum nostrorum autentico-rum munimine roboratas eidem nobili domine duximus concedendas. (1381-ből: Dl. 33308.)

⁷ Pl. Körös vm. 1362, 1366, 1378 (Dl. 5873, 33663, 34378), Zágráb vm. 1343 (Dl. 32989), Verőce vm. 1343. (O. L. Múz. Gr. Forgách-lt. 1343. VII. 28.)

ségeket, birtokátadást¹ foglalnak írásba, nagyértékű birtokjogi perekben ítéleznek² és ezek alapján határjárást, beiktatást végeznek külön királyi parancs nélkül.³

Hogy általában mennyire kiterjedt ez a megyei okleveles gyakorlat a mindennapi élet sokféle apró-cseprő ügyeire és hogy mennyire tömeges jellegű volt, mutatja az a körülmény, hogy az ilyen jelentéktelen ügyekben kelt aprócska kis okleveleket is megőrző hatalmas Kállay- vagy Zichy-levéltár anyagának a XIV. század második felében majdnem háromnegyed részét ezek a megyei kiadványok teszik ki. A központi hatóságok és a hiteles helyek oklevéladó tevékenysége ugyan sokkal magasabb színvonalú, fejlettebb, jogilag hasonlíthatatlanul nevezetesebb a megyék ilyenmű működésénél; de a szürke hétköznapokon leggyakrabban előforduló kis jelentőségű ügyek írásbafoglalása jóformán mindig a megye előtt történt, úgyhogy az írásnak a gyakorlati életbe való felszívódása, a vidéki magyarság nagy tömegei előtt az írás igazi értékének felismerése, a gyakorlati élet lassú írásossá válásának folyamata itt, a megyéknek primitív, szervezetlen oklevelezésében indult meg.

IV.

A megye hivatalos élete az évente egyszer vagy kétszer tartott közgyűléseken és a kéthetenként, vagy utóbb már hetenként összeülő megyei ítélőszéken játszódott le.

A közgyűléseken, vagy mint latinul nevezték, generalis congregatiókon⁴ meg kellett jelennie bírságfizetés terhe alatt, mindenféle rendre való tekintet nélkül a megye egész közönségének, ha csak külön ki nem hirdették, hogy csupán a megyei nemesség számára tartják a congregatiót.⁵ A közgyűlést a nádor hirdette meg és ő is elnökölt az ítélezésben. De részt kellett abban vennie a comesnek vagy helyette-

¹ Pl. Kőrös vm. 1357 (Dl. 33343), Zágráb vm. 1384 (Dl. 32994), Verőce vm. 1379 (Dl. 35260).

² Kőrös vm. 1364 (Dl. 34634), Zágráb vm. 1413 (Dl. 35393).

³ Kőrös vm. 1381 (Dl. 34645).

⁴ A generalis congregatiókra ld. Hajnik i. m. 67. s köv. l., Török i. m. 19. s köv. l., Gábor i. m. 124. s köv. l., Holub i. m. 116. s köv. l.

⁵ Pl. ilyen, csak a megyei nemesség számára tartott gen. congr.-k 1342: Tamás trencsényi alispán Trencsén vm. (Dl. 3499), 1348: Lackfi András erdélyi vajda Szatmár vm. (Kállay Saec. XIV. nr. 981), 1351: Kont Miklós nádor Zemplén vm. (Anjou, V. 511. l.), 1351: László szatmári alispán Szatmár (Kállay Saec. XIV. nr. 1434.), 1378: Bebek György gömri ispán Gömör vm. (O. L. Múz. Hamvay-lt.) számára, stb.

sének és a szolgabíráknak is. Így a nádor által tartott generalis congregatiókból keletkezett oklevelek között a nádor által kiadottakon kívül gyakran találkozunk a megye hatósága,¹ sőt még többször egyedül a szolgabírák nevében² intitulált oklevelekkel. A huszas-harmincas évektől kezdve mind többször előfordult, hogy — valószínűleg a nádor tehermentesítésére — a comes, vagy az alispán³ kapott királyi megbízást egy-egy közgyűlés összehívására, de megesett az is, hogy királyi mandátum nélkül tartott köztörvény-széket a megye ispánja vagy alispánja.⁴

E generalis congregatiók célja elsősorban a gonosztevőknek és latroknak megállapítása és levelesítése volt, de ezenfelül sokat foglalkoztak inquisitiók lebonyolításával és másféle polgári peres ügyekkel, bevallások felvételével. A generalis congregatiók hatásköre — nyilvánvalóan a speciális királyi megbízás, a nádor, vagy a királyi ember és a hiteles helyi ember jelenléte folytán — sokkal nagyobb volt, mint általában a megyéé. Fontosabb birtokpereket intéztek itt el, nagyobb jelentőségű birtokjogi fassiókról, főként osztályegyezségekről, birtokelzalogosításokról, eladásokról adtak oklevelet.⁵ A közgyűléseken hirdették ki továbbá a király rendeleteit. Ezekről is írtak olykor oklevelet, hogy a kihirdetés megtörténtét igazolják.⁶

¹ Kállay Saec. XIV. nr. 952, 1349-ből és nr. 2276, 1395-ből; Anjou V. 511. l.

² Zichy-okmt. I. 110. l., Kállay Saec. XIV. nr. 858, 1347-ből és nr. 1434, 1369-ből.

³ Pl. Miklós somogyi curialis comes 1322-ben Somogyban (Zichy-okmt. I. 215. l.), Derencsényi Miklós gömöri alispán 1354-ben Gömörben (Anjou, VI. 193. l.), Rozsályi György szatmári alispán 1357-ben Szatmárban (Kállay Saec. XIV. nr. 1149.), István vasmegyei alispán 1358-ban Vasban (Anjou, VII. 121. l.) tartott kir. mandátum alapján gen. congr.-t, Tamás, trencsényi alispán pedig 1342-ben külön kir. parancs nélkül Trencsénben (Dl. 3499) stb.

⁴ A kir. parancsra, vagy a nélkül összehívott közgyűlések között hatáskör, illetékesség szempontjából az oklevelek alapján nem lehet különbséget tenni. Gábor Gyula szerint (i. m. 147. l.) minden gen. congr.-t kir. parancsra hívtak össze, csak legfőbb az oklevelekből néha kimaradt a kir. mandatumra való hivatkozás. — Úgy látszik, fontosabb különbség volt, hogy a gyűlést [nevezik olykor specialis congregatio-nak is (Zichy-okmt. I. 190. l.)] a megye egész közönségének, vagy pedig csak a nemességnek tartották-e.

⁵ Kállay Saec. XIV. nr. 839, 1347-ből; Anjou, V. 454. l., VI. 43. l., VI. 193. l.

⁶ Pl. Vas vm. 1358-ban tartott gen. congr.-ján kihirdetik I. Lajos királynak a körmendi polgárok részére adományozott vámentességét. A kihirdetésről a megye bizonyoságlevelet adott ki. (Anjou, VII. 121. l.)

A megyei bíraskodás és a megyei hivatalos élet igazi szerve a megyei ítélőszék.¹ Ennek a sedes iudiciariának, vagy, mint általában rövidítve szokás nevezni, sedriának jogilag, hatáskörileg sokkal jelentéktelenebb szerepe volt, mint a congregatióknak. Ám a megyei írásbeliség, a megyei önálló közigazgatás és igazságszolgáltatás kifejlődése szempontjából hasonlíthatatlanul nagyobb a fontossága, mint amazoknak. Itt tárgyalták a pereket, ez előtt tették a bevállásokat, ez rendelte ki a szolgabírákat, vagy más meghiteltetett megyei embereket az inquisitio lefolytatására és, ami a leglényegesebb, itt adták ki az okleveleket. A megyei törvényszékek helye, legalább egy-egy hosszabb időre, állandósult már a XIV. században is. A törvénykezés csak rövid megszakításokkal, csaknem állandóan folyt itt, az ügyek száma igen nagy volt, egy-egy sedriáról tíz-húsz-harminc-számra adtak ki okleveleket, különféle lajstromokat kellett vezetni, — úgyhogy minden lehetőség megvolt az oklevéladásban bizonyos rendszeresség, hagyományoszerűség kifejlődésére, bizonyos, szinte irodaszerűen, kancelláriaszerűen működő írásszervezet kiépülésére.

És csakugyan, az oklevelek tanúsága szerint a megyei írásbeliség megindult ezen az úton. Amióta a comes elhagyta a megyét, az ő fejlett írásszervezete is vele távozott, elsenyvedt. A megyei oklevéladás így színvonalban igen visszaesett. Egészen új fejlődés kezdődött. A legelső megyei kiadványok a XIV. század elején igen primitív, kezdetleges kis pergamendarabok. Javarészt levakart, vagy részben levakart hártýára íródtak. S ha új pergament használtak is, egészen szabálytalanul vágott, szokatlan alakú hulladék-hártýaszzeletek voltak ezek. Sokszor találunk bennük összevarrt lyukakat. Pennájuk, írónádjuk is a leggyatrább minőségű volt, gyakran látni a toll percegésének, a tinta szétfröccsenésének nyomait az oklevélen.² A pecsételéshez a rendszerint már feleslegessé vált oklevelek pecsétjének viaszát használták fel újra. Mutatja ezt a megyei oklevelek viaszpecsétjének szokatlanul sötét színe, ami az újra-olvasztás következménye. Néha még a régi pecsételéskor használt zsinór, kóc maradványai is meglátszanak az újraolvasztott viaszban. Az oklevelek írása rendetlen; bár néhol találjuk

¹ A sedriára ld. Hajnik i. m. 78. s köv. l., Gábor i. m. 151. s köv. l., Török i. m. 39. s köv. l., Holub i. m. 206. s köv. l. stb.

² Pl. a szabolcsi szolgabírák 1343-ban kelt oklevelét egyes helyeken alig lehet olvasni a szétfröccsent tinta foltjai miatt. (Kállay Saec. XIV. nr. 823.)

rajtuk ónnal való vonalozásnak nyomait,¹ a sorok rendszerint össze-vissza dülöngélnek. A vakarások, kihúzások, betoldások igen gyakoriak, még az intitulációban is.² Előfordul, hogy a pergamen másik oldalára is átnyúlik a szöveg.³ Az oklevelek fogalmazása igen zavaros, latinságuk igen gyatra, sokszor alig lehet megérteni, hogy mit is akarnak mondani. Hol szűkszavúságuk okozza a homályt, hol éppen primitív bőbeszédűségükkel teszik nehezzé a megértést. Megesik, hogy a dátum után hozzáírnak a szöveghez még egyet-mást, ami előzőleg kimaradt.⁴ Néha két, egymástól független ügy kerül egy oklevélre.⁵

Ám mindez csak az első időkben volt így, a század első felében, de már ebből a korszakból is ismerünk nem egy igen szép kiállítású, a kor színvonalához képest szinte kifogástalan fogalmazású és latinságú oklevelet. Lassan megindul a fejlődés ezeknek az irányában már a harmincas években. Az oklevelek elszaporodásával mégsem lehetett mindig levakart hártványokra írni a kiadványokat. A megye beszerzett pergamentekercseket és ezekről vagdalták le az egy-egy oklevélnek megfelelő darabokat.⁶ Igen jelentős volt a húszas-harmincas években a papír megjelenése és a pergamen rovására való gyors elterjedése. A sokkal olcsóbb papír lehetővé tette egyrészt a pergamen drágasága miatt kénytelenségből szűkszavú oklevélszövegek megnyúlását, értelmesebbé válását, másrészt pedig az oklevelek megszorodására is vezetett. Szépen javul a megyei oklevelek írása is, az első oklevelek bizonytalan ductusú írása helyére gyakorlott kézre valló, sokszor igen szép írások kerülnek. Megjelennek a megyei oklevelekben is igen hamar — a királyi és hiteleshelyi oklevelekkel egyidőben — a gótikus kurzív írások. Az oklevelek kiállítása is nagymértékben megszépült, legalább is sokkal gondosabb lett a század második felében.

¹ Pl. Szabolcs vm. 1325-ből való oklevelén (Kállay Saec. XIV. nr. 142.)

² A szabolcsi szolgabírák 1330-ban kelt oklevelének intitulációjába az írnok előbb beleírta az alispán nevét is, utóbb azonban kivakarta és csak a szolgabírák nevében intitulálta. (Kállay Saec. XIV. nr. 337.)

³ Kállay Saec. XIV. nr. 237, 1328-ból.

⁴ Pl. Szabolcs vm. 1343-ból és 1344-ből származó oklevelén. (Kállay Saec. XIV. nr. 632. és 716.)

⁵ 1303. Abaúj vm. (Anjou, I. 60. l.)

⁶ Szabolcs vm. 1330 körül kiadott oklevelei pl. kb. félevenként ugyanannak a pergamentekercsnek darabjai. A nagy pergamentekercsnek hol az egyik, hol a másik oldalát használták, ami mutatja, hogy a tekeresből előbb levágták a megfelelő darabot, azután írtak rá.

Javítgatásokkal ezentúl is találkozunk ugyan, de a kihúzásokat leginkább kipontozzák. Pontosan rávezették a zárt oklevelek, relatiók hátára az országos szokás szerint az oklevél tárgyának rövid megjelölését.

Nyelvezet és oklevélstílus dolgában sem igen maradnak el ezek az újabb megyei oklevelek az egykorú gyakorlattól. Különösen a szlavóniai és nyugatdunántúli megyék oklevelei mintaszerűek ebből a szempontból. Kezd kialakulni az egyes, állandóan előforduló oklevélfajok stereotip formája. A relatiók szerkesztésében lehet ezt például jól megfigyelni. Az első relatiók még igen bizonytalan fogalmazásúak. Szabolcs vármegye írnoka például egy 1345-ben a királyhoz küldött relatiójában a szokásos „obsequium fidelitatis vestre servitium“ helyett „damus pro memoria“-t írt, csak utóbb javította ki a szokásos formulára az előbbinek áthúzása után.¹ Lassan-lassan eltűnnek azonban ezek a bizonytalankodások és nehézségek, a XIV. századvégi megyei relatiók már miben miben térnek el a hiteles helyi relatiók biztos fogalmazásától. A többi oklevélfajoknál még sokkal hamarabb megtörtént a formák ilyesféle megszilárdulása. Az 1360-as, 70-es években keletkezett *Ars notarialis* már a megyei oklevelek igen sok fajának kialakult mintáját közli.²

A formulákat, teljesen a magyar gyakorlatban szokásos módon, az oklevelek külső alakja szabja meg. A legtöbb megyei oklevél *litterae clausae*, sokszor *intitulatio* nélkül szerkesztett *damus pro memoria*-oklevél. A sok ideiglenes érvényű perbeli oklevél mind ebben a formában készült. De a század első felében ugyancsak zárt alakban szerkesztették a fassionális okleveleket is. Ezt a jelenséget talán az általános írástudatlansággal lehetne magyarázni? Akármilyen oklevelet csak a bíróság előtt kellett felhasználni. Az írást csak itt értették meg. Az oklevélnyerő úgysem tudta olvasni az oklevelet, annak tehát nem volt szüksége rá, hogy átnézze. Ha kellett, a bíróság előtt fölmutatta a lezárt oklevelet és ott fölbontották, majd használat után *caput sigillivel* újra lezárták.³ A bevallásokról kiadott *litterae clausae*-k elterjedését ezzel persze nem lehet megokolni, de ilyen viszonylatban való hosszú ideig tartó fennmaradásukat talán szabad így magyaráznunk. Mindenesetre az ország legműveltebb

¹ Kállay Saec. XIV. Nr. 758, 1345-ből.

² Kovachich: *Formulae solennes styli*, 2. s köv. l.

³ A megyénél az alispán pecsétjének fejével zárták le újra az okleveleket.

részén, Szlavóniában,¹ sohasem találkozunk zárt alakban kiadott fassionális oklevéllel. Itt általában zárt formában csak a relatiókat és a litterae inquisitionales-t szerkesztették. Jellemző azonban a zárt okleveleknek itteni ritkaságára, hogy Kőrös megye 1378-ban kelt litterae inquisitionales-ában az írnok promulgatióként először a patens oklevelek mintájára „memorie commendamus“-t akart írni, csak utóbb javította ki a zárt oklevelekben szokásos „damus pro memoria“-ra.² A patens-oklevelek különben a szokásos alakban század második felében az ország minden részén túlnyomóvá lesznek a megyei oklevelezésben. A zárt alakban szerkesztett fassionális oklevelek viszont majdnem teljesen eltűntek.

Privilegiális alakban kiadott oklevél a magyar megyék oklevéladásában igen nagy ritkaság,³ hiszen a megye hatóságának pecsétje nem autentikus, örökérvényű jogot valamely tulajdonra a megye előtt nem lehetett szerezni, semmi értelmük sem lett volna tehát a privilegiumoknak. Szlavóniában más volt a helyzet; itt az anyaországétól eltérő jogfelfogás következtében az egész XIV. század folyamán szokásban maradt a függőpecsétés oklevelek kiadása.

Az oklevelek formuláiról általában nincs különösebb mondanivaló. Mindenben megegyeznek az egykorú, hasonló tárgyú hiteles helyi vagy kúriai oklevelekkel. Csupán a néha előforduló corroboratiók más alakúak, jelezvén a megyei pecsétek kisebb hitelességét.⁴ A legjellegzetesebb sajátosság a megyei oklevelek pecsételése. Mivel külön megyei pecsét nem volt, mindegyik megyei oklevélen legalább három pecsét van, az alispáné vagy ispáné és legalább két szolgabíráé. Leginkább azonban, főként fontosabb okleveleken, ott van mind a négy szolgabíró pecsétje. A megpecsételést leszámítva,

¹ Hogy a szlavóniai, általában a délvidéki magyarság a legműveltebb része az ország lakosságának, a mi oklevéltani bizonyítékainkon kívül irodalomtörténeti adatok is mutatják. (Ld. Kardos T.: A laikus mozgalom magyar bibliája. Minerva, X. 1931, 52. s. köv. l.)

² Dl. 35255.

³ 1318-ban ad ki Somogy megye egy birtokügyben kelt ítéletlevelet (Dl. 938), 1325-ből való András soproni alispán függőpecsétés oklevele. (Hazai okmt. III. 83. l.) Ezek még nyilvánvalóan a XIII. századi gyakorlat utóregzései, semmikép sem állíthatók az egykorú igen primitív, kezdetleges megyei oklevelekkel egy sorba. A későbbi időből a magyar anyaország területén mindössze egyetlen privilegiális oklevélre akadtam, Gömör vm. egy 1368-ban létrejött fassionális oklevelére. (Dl. 5688.) De ez sem került kiadásra, az oklevél pecsételetlen maradt és a díszesnek szánt Nos szót sem rajzolták bele.

⁴ Rendszerint ilyen alakban fogalmazzák: „Ad cuius petitionem nostras concessimus literas patentes munimine nostri sigilli consignatas.“

a megyei oklevelek általában teljesen beleolvadnak a magyar írásbeliség centrális egységébe. Semmi differenciálódásnak, semmi önállósodásnak nyomát sem találjuk. Ami változás a papírhasználat, az oklevélírás, a formulák alakulásában, általában az ország írásbeliségében bekövetkezett, mindez hamar jelentkezik a megyénél is. A XIV. század végén a megyei oklevelet már inkább csak gyengébb minőségű anyaga, mint rosszabb stílusa és nyelvezete különbözteti meg a hiteles-helyi oklevelektől.

A megyei oklevéladás rendszereződése, nagyjában a XIV. század ötvenes éveitől, minden irányban megkezdődött. Az eddig csak ideig-óráig a megye alkalmazottjaként szereplő írnok, notarius tevékenysége állandósult. Most már sokszor évtizedekig szolgál egy-egy jegyző a megyénél.¹ A sokkal fejlettebb szlavóniai megyei írásbeliségben pedig még megyei protonotariusról is hallunk.² A magyar megyékben ilyesféléről nem tudunk. Itt az írnok egymaga fogalmazza és írja az oklevelet. Az oklevelekhez azonban a notarius rendszerint nem készített külön fogalmazványokat. Mutatja ezt az expedíált okleveleken található sok kihúzás és betoldás. Ám bizonyos esetekben, mikor az oklevél kiállítása jóval később történt, mint az alapul szolgáló jogi aktus, mégis volt szükség valami előzetes feljegyzésre, hogy annak alapján ki lehessen állítani az oklevelet.³

Formulariumokat sem igen használtak a megyei notariusok. Legfeljebb arról lehetett szó, hogy egyes, időben egymáshoz közel eső, azonos tárgyú okleveleket egymás alapján szerkesztettek,⁴ bár ebben sem volt következetesség, sokszor egy napon, egy ugyanazon kéztől kelt hasonló tárgyú oklevelek diktatumban vannak olyan eltérések,⁵ melyek arra vallanak, hogy egymástól függetlenül fogalmazták őket. Az egyes oklevelek formuláit csak megtanulta a notarius — hiszen nem volt sok — és leginkább csak emlékezetből írta le azokat. Az *Ars notarialis* sem formularium, hanem tankönyv s maga is ajánlja a „*prudens notarius*“-nak, hogy az ott felsorolt formákat tanulja meg s a helyzethez mért változtatásokkal alkalmazza.⁶ Formulariumok használatát leg-

¹ A notariusokról az utóbb következő fejezetben szólnunk részletesen.

² Gábor i. m. 184. l. 4. jegyz.

³ Erre ld. Istványi G.: *Magyar írásbeliség a XIV. századból.* (Turul, 1938, I. sz. — sajtó alatt.)

⁴ Pl. Kállay Saec. XIV. nr. 142, 155, 163.

⁵ Pl. Szabolcs megye két 1329 július 15-én kelt azonos kézírású *litterae iudiciales*-a. (Kállay Saec. XIV. Nr. 262 és 263.)

⁶ Kovachich: *Formulae solennes styli*, 134. l.

följebb a XV. században szabad föltételeznünk egy-egy megyében, mikor már hosszabb, terjengősebb oklevelek írására volt szükség.

Találkozunk néha a megyei okleveleken commissiók jelzetekkel is. Gömör vármegye 1347-ben kelt zálogügyi bevallást tartalmazó oklevelén olvasható a hátlapon a „littere regales (!) commissio“ jelzet,¹ Szabolcs vármegye 1393-ból datált, fogott bírák ítéletéről szóló oklevelének alján pedig az „ex commissione iudicis et comitis de Zabocho“ följegyzés.² Persze, ezek a commissióra vonatkozó följegyzések igen ritkák, elterjedt ilyen irányú gyakorlatról nem beszélhetünk.

Az oklevelek taksái az 1435-i országgyűlésig, mint mindenütt az ország oklevéladóinak gyakorlatában, bizonytalanok voltak.³ A kiadványokon sokszor találunk a díjakra vonatkozó följegyzéseket: „Non solvit“.⁴ A XV. század elején pontosan ráírták: „tenetur XXXX. denariis“⁵ vagy „tenetur LIII“.⁶

A megyei írásbeliség rendszereződésének legbiztosabb bizonyítékai végezetül a kiadott oklevelekről szerkesztett és minden valószínűség szerint a megye levéltárában őrzött oklevélkivonatok.⁷ Ezek a registrumot, protocollumot pótolták kezdetlegesebb és célszerűtlenebb módon, mint a hiteles helyek gyakorlatában a kiadott chirografált oklevelek par-jainak megőrzése.⁸ Hogy ez a gyakorlat mennyiben volt rendszeres, nehéz megállapítanunk, mert ilyen följegyzés mindössze egyetlen egy maradt fenn a Kállay-levéltárban. Mindenesetre a jelek arra mutatnak, hogy sok oklevélről már a XIV. század közepe táján készítettek ilyesféle kivonatot. Valószínűleg ezeknek a kivonatoknak alapján írták azokat a par-okat, amelyeket a felek néha kértek.⁹ Különben előfordult az is, hogy az oklevelet mindjárt két példányban

¹ Dl. 3904.

² Kállay Saec. XIV. nr. 2215.

³ Holub i. m. 320. l.

⁴ Pl. Ung vm. 1364-ből kelt (Kállay Saec. XIV. nr. 1437), vagy Zala vm. 1379-ben kelt oklevelén (facsimiléje Holub i. m. 326. l. után).

⁵ O. L. Múz. Tallián-es. lt. 1402. év.

⁶ Kállay Saec. XV. R. I. App. nr. 25. 1414. év.

⁷ Ezekre ld. Istványi: A XIV. századbeli megyei oklevél-adáshoz. Turul, 1936, 81. s. köv. l.

⁸ Kumorovitz B. L.: A leleszi konvent országos levéltárának története. Levéltári Közl. X. 1932, 226. l.

⁹ Mindezekre ld.: Istványi G.: Iratmegőrzés, levéltár a XIV. századi megyében. Levéltári Közl. XV. k., — sajtó alatt.

adták ki a feleknek.¹ Ezeket néha chirografált alakban szerkesztették.²

A megyei ügykezelés írásossá válásának tanujelei a különböző jegyzékek és lajstromok is, amelyekről már szólottunk.

Mindezek a kedvező jelek és bizonyítékok egyáltalán nem jelentik azt, hogy a megyei kancellária, a megyei hivatal, már a XIV. sz. második felében, vagy akár a XV. sz. elején megalakult volna. Ilyen hivatalszerűséggel dolgozó megyei írásszerv még nem fejlődhetett ki. A megyei írásbeliség még merőben egy ember vállán nyugszik, az írónak. Mivel nincs több személyből álló iroda, nincs apparatus, ahol egy-egy személy változása még nem jelent rendszerváltozást, itt minden az egyetlen írásembertől függ. Egy-egy új írnok megjelenése mindig új stílust jelent,³ új viszonyokat teremt. S még ez az egy írnok gyakorlata is gyakran változik, munkája nem rendszeres. Nem alakulhat ki így hagyományozódás, a gyakorlat állandósulása. Ha egy-egy megye fejlődését vizsgáljuk, sehol sem állapíthatunk meg egyenesvonalú fejlődést, egy-egy szépen dolgozó notarius után valami képzetlen oklevélíró következhetett véletlenül s ez egyben a megye oklevéladásának hanyatlására is vezetett.

Igen nagy baj az ellenőrzésnek úgyszólván teljes hiánya. A szolgabírák nem tudnak írni, az alispán rendszerint szintén nem tud. Így azután igazán a notarius becsületességétől függött, hogy mit írt az oklevélbe. Megesett olykor, hogy, mint 1345-ben Szabolcsban, a hamis oklevelek egész sorát pecsételtette meg az írnok a mit sem sejtő szolgabírákkal.⁴ De ha ilyesmi csak ritkán fordult is elő, sokkal jelentősebb az a körülmény, hogy éppen az ellenőrzés hiánya miatt az oklevelek stílusa pongyolább, a hibák könnyebben benne maradhatnak a szövegben.⁵ Néha ugyan előfordult a megyénél is, hogy

¹ Pl. Gömör vm. 1354. ápr. 21. (Dl. 4423.)

² Pl. Liptó vm. 1370 jún. 26. (Gábor i. m. 221. l.)

³ Pl. az 1348-ban Szatmárban dolgozó notarius a relatiókban az intituliót elhagyja és helyette aláírás formájában írja az okl. szövege alá. „Magister Stephanus de Pachynd vicecomes et iudices nobilium de Zothmar.“ (Kállay-It. 1348 évi oklevelek között.) Sem előtte, sem utána nem volt ez szokásban.

⁴ Gábor i. m. 204. l.

⁵ Jellemző a megyei viszonyokra a következő példa: „Szabolcs megye egy aránylag rendszeren dolgozó írnokától (ld. Kállay Saec. XIV. nr. 616, 818, 819, 1347-ből) 1347-ből van egy oklevelünk, amely olyan zavaros fogalmazású, betűi úgy dülöngélnak jobbra-balra, annyi kihúzás, javítgatás van benne, hogy föl kell tennünk, az írnok talán részeg volt, mikor ezt az oklevelet kiállította. (Kállay Saec. XIV. nr. 845.)

az okleveleket egy más kéz átjavítgatta, helyel-közzel akadt tehát valamiféle ellenőrző, talán maga az alispán, hiszen a század második felében van már közöttük litteratus ember. Az ilyesmi azonban igen nagy ritkaságszámba ment. Az általunk átnézett anyagban mindössze két példát találtunk erre.¹

V.

Kik voltak már most ennek a megyei írásbeliségnek az alanyai, kik vezették a megyei oklevéladást, kik voltak a megyei jegyzők ?

Mindenesetre olyan embereknek kellett lenniök, akik speciálisan tanultak oklevélírást és fogalmazást. A XIII. században ilyesmihez csak a legelőkelőbb klerikusok értettek ; láttuk, a XIII. századi ispáni notariusoktól is jó köznemesi családok származtak. A XIV. században azonban már megváltozott a helyzet. Ekkoriban szaporodnak el nálunk a káptalani iskolák sokasodásával az alacsonyabb származású és jóval kisebb képzettségű diákok.² Ezek már nem tudnak állandó elhelyezkedéshez jutni, itt-ott rövid időre szolgálatba lépnek valahol, azután odébbállanak. Ilyesféle diákokat fogadhattak fel a megyék is, sokszor csak egy-két sedria tartamára, vagy néha hosszabb időre is. Egy-két-három évnél tovább azonban egy írnok egy helyen nem marad, hanem továbbmegy, esetleg átáll a szomszéd megyébe. Később talán újból visszakerül azután az előbbi megyébe. Egy írnok 1324 május 9-én még Szatmárban ír oklevelet,³ november 17-én már Szabolcs megye kiadványát szerkeszti.⁴ Kimutatható egy írnok működése Szabolcs megyében 1338 március 28-ától 1350 március 20-áig. Ez már bizonyos állandósulást jelent ; a Kállay-levéltárban 139 az ő kezeírásától származó oklevelek száma. De tizenkét év alatt távolról sem egyedül Szabolcs megye kiadványait fogalmazza, az ő kezeírásától származik például 1347-ből és 1348-ból a kállói plébános egy-egy oklevele,⁵ vagy 1347-ből Lőrinc országbírói exactor litterae expeditoriae-ja.⁶ A XIV. századi viszo-

¹ Rábaköz megye 1359 febr. 21. (O. L. Múz. Kisfaludy-cs. id ágának lt.-a), vagy Zemplén vm. 1351. (Dl. 4210.)

² Ld. Békefi R. : A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig (Budapest, 1910), 297. l. — Több jobbágý-diákról tudunk. Pl. 1379-ben emlitenek egy jobbágyot, akinek az apja diák volt. (Kállay Saec. XIV. nr. 1701.)

³ Kállay Saec. XIV. nr. 121.

⁴ Kállay Saec. XIV. nr. 125.

⁵ Kállay Saec. XIV. nr. 824 és 899.

⁶ Kállay Saec. XIV. nr. 817.

nyok ismeretében az is természetes, hogy az alispán vele íratja magánleveleit.¹ Van év, 1341, mikor egyáltalán nem írt Szabolcs vármegye számára oklevelet. Viszont e tizenkét esztendő alatt nemcsak ő szerkeszti Szabolcs megye okleveleit, hanem, ha csak a sedriáról keltezett okleveleket vesszük figyelembe, még hét más kézírást is felismerhetünk a megyei kiadványokban. Ezek között az írnokok között is volt olyan, aki hosszabb ideig szerepelt és pedig sokszor egyidőben a mi első írnokunkkal. Egy másik írnok például 1339 március 6-ától 1341 december 14-éig írt Szabolcs vármegye részére. Ám a két írnok működése nem párhuzamos, az egyik sedrián az egyik, majd két—három sedrián a másik írja az okleveleket. A két írnokon kívül megállapítható másik hat írnok írása szintén egy-két sedria oklevelein tűnik fel.

A XIV. század első felében a generalis congregatiótól kiadott oklevelek túlnyomó része igen jellemző módon a megyei gyakorlatban ismeretlen írású. Nyilvánvalóan a nádori kancellária alkalmazottja, vagy az ott megjelent hiteleshelyi ember írta tehát az okleveleket. Ha pedig a comes tartotta a generalis congregatiót, valószínűleg a maga familiaris-szervezetéből való írnokkal állíttatta ki az okleveleket.

Általában az oklevelek írásösszehasonlítása azt a benyomást kelti, hogy a szépen író és jól fogalmazó írnokok csak igen kevés ideig maradnak meg a megyénél. Ezek a képzetesebb, tehetségesebb emberek nyilvánvalóan igyekeznek jobb elhelyezkedés után látni, talán a nádori, vagy a hiteleshelyi kancelláriák szolgálatába állanak. Ha egy írnok sokáig szolgálja a megyét, írása lassan-lassan elromlik, elromposodik. Az ellenőrzés hiányzik, az előrejutás reményéről már lemondott, így azután nem sokat törődik az oklevelek kiállításával. A kezdetben még szépen dolgozó írnok idők multával hanyagul és rendetlenül végzi munkáját.

Amit így Szabolcs megyére a bő okleveles anyag birtokában nagy részletességgel meg tudunk állapítani, valószínűleg vonatkozik a többi megyékre is. Más megyéknél is az a helyzet, hogy legföljebb néhány, időben közeleső oklevél írása azonos. Pozsony megyéről például talán szabad feltételeznünk, hogy itt a XIV. század első felében még nem is igen van ilyen ideig-óráig szereplő megyei notarius sem. Az 1329-től 1334-ig terjedő időszakban,² amennyire meg lehet állapítani, majd mindegyik sedria okleveleit más kéz

¹ Pl. Kállay Sacc. XIV. nr. 259. (1338-ból.)

² Az Amadé-ít. oklevelei alapján.

írta. Ezen a művelt vidéken bizonyára mindig találtak írástudó, oklevélhez is értő embert, aki ad hoc elvállalta az oklevelek szerkesztését. 1332 november 1-én például a győri káptalan egyik írnoka írta a pozsonymegyei sedria okleveleit.¹ Ez egy inquisitio dolgában éppen megjelent a megye hatósága előtt.

A megyei notarius működésének állandósulása a század második felében történt meg. Szabolcs megyében például 1350 március 6-ától 1382 március 29-éig állandóan egy írnok írja az okleveleket és már ritkán fordul elő, hogy más kéztől származó szabolcsi oklevéllel találkoznánk ez idő alatt. Még a generális congregatióból a megye nevében intitulált okleveleket s ő írja. Úgy látszik, a megye ekkor már nem ad hoc alkalmazza az írnokot, hanem az egyre terebélyesebbé váló írásbeli munka rendszeres ellátására notariusnak szerződteti. Ekkor is előfordult, hogy a szabolcsi notarius írt például Bereg vármegye számára oklevelet. De ez Kont Miklós nádor 1364-ben Bereg- és Szabolcs vármegye részére tartott generális congregatiójából kelt.² A congregatiót pedig szabolcsi területen, Kárászon tartották; a beregmegyei notarius tehát valószínűleg nem jelent meg rajta, azért voltak kénytelenek a beregi szolgabírák a szabolcsi jegyzőt igénybevenni.

A XV. század elején már annyira megszaporodott az írásbeli munka, hogy például Szabolcs megye állandóan két, Baranya megye pedig három³ írnokot alkalmazott. Ezek párhuzamosan működtek. Egy-egy sedria oklevelein részint az egyik, részint a másik notarius kezeírását találjuk. Hogy ezek között a notariusok között volt-e valami rangviszony, megállapítani nem tudtuk.

A szabolcsi fejlődéshez hasonló állandósulást lehet az írnok szereplésében más megyékben is megállapítani, — persze sokkal kisebb anyag alapján, tehát sokkal bizonytalanabban. A XIV. század második felében már megállapíthatólag állandó írnoka van Zala, Baranya,⁴ Tolna,⁵

¹ V. ö. Dl. 2755. (Pozsony vm.) és 2754 (Győri káptalan).

² Kállay Saec. XIV. nr. 1434.

³ Lukacsy Pál megjegyzése a Zichy-okmt. XII. 56. l-on. (Nem egy oklevélen van tehát háromféle kézírás, mint Föglein ezt a helyet félreértve írja, Levéltári Közl. 1936, 150. l.)

⁴ Főként a Dl. anyaga alapján. (Az okleveleket az Óvári-féle regesztagyűjtemény alapján válogattam ki. A múzeumi törzssanyagot ilyen hiányában nem tudtam fölhasználni.)

⁵ A Kállay-lt. alapján.

Bars,¹ Heves,² Gömör, Sáros,³ Zemplén,⁴ Bereg, Ung, Temes és Krassó⁵ vármegyének. A szlavóniai megyékben, elsősorban Zágrábban őrzött oklevelek alapján meg lehet állapítani — már a XIV. század első felében lehetett állandó írnoka a megyének. Az anyaország területén azonban egész korszakunkon át vannak olyan megyék, ahol a régi rendszer, illetve rendszertelenség továbbra megmarad. Szatmár megyében⁶ például, éppúgy, mint a XIV. század elején, egymást egy-két év alatt váltogató írnokok működését mutatja az írásösszehasonlítás.

Mindenesetre a megyei notarius még nem tisztviselő, a megyének, sokszor talán csak a comesnek magánalkalmazottja.⁷ A XIV. században, ha itt-ott előfordul neve az oklevelekben, majd mindig a comes, vagy az alispán notariusának nevezik.⁸ 1325-ben ugyan Abauj megye kiadványa István mestert már „notarius noster“-ként említi,⁹ ez az egyetlen adat azonban semmiesetre sem jelent elterjedt szokást. Úgy látszik, csak a XIV. század második felében, a vármegyei jegyző működésének bizonyos állandósulásával került arra sor, hogy a megyei hatóság a notariust a maga alkalmazottjának tekintse. 1351-ben Zemplén vármegye Istvánt az alispán és a négy szolgabíró jegyzőjének nevezi.¹⁰ A XV. század legeleje óta pedig állandóan a megye, vagy a sedria notariusáról beszélnek.¹¹ Ily módon kezd lassan-lassan a megyei jegyző tisztsége is, csakúgy, mint az alispáné, közjogiasabb színezetet öltetni, s a XVI. században már ő is megyei tisztviselővé lesz.¹²

Mindaz, amit a notariusokról sikerült megállapítanunk,¹³

¹ Dl. és a Forgách-lt. (O. L. Múz.) alapján.

² Dl. alapján.

³ Dl., a Hamvay-, Szent-Iványi-, Soós- és Görgey-cs. lt.-a (O. L. Múz.)

⁴ Dl. alapján.

⁵ Dl. és Kállay-lt. alapján.

⁶ Kállay-lt. alapján.

⁷ Még az újkor elején is a főispán nevezi ki a megyei jegyzőt. (Föglein i. h. 152. l.)

⁸ A Föglein-összeállította névsor mutatja ezt. (A vármegyei notariusi tisztség kialakulásához. Turul, 1937, 87. l.)

⁹ Föglein, Levéltári Közl. 1936, 151. l.

¹⁰ Zichy okmt. III. 131. l. (V. ö. Hajnik i. m. 80. l. 18. jegyz.)

¹¹ V. ö. Föglein névsor-adataival. (Turul, 1937, 87—88. l.)

¹² Föglein, Levéltári Közl. 1936, 153. l.

¹³ Ismerjük néhány megyei jegyző nevét is (Hajnik i. m. 80. l.; Föglein, Turul 1937, 87—88. l.; Holub i. m. 156. s. köv. l.). Mivel azonban a puszta neveken kívül egyebet nem tudunk róluk, mindez a notariusok szerepére vajmi kevés fontosságú.

sok mindent megmagyaráz a megyei oklevéladás fejlődés-történetében. Az írnokok ad hoc való alkalmazása, sűrű váltakozása, cserélődése az egyes megyék között a XIV. század első felében, természetes oka annak, hogy az első megyei oklevelek kezdetlegesek, gyakorlatlan kéz írására vallanak, továbbá, hogy az oklevelek között nem találunk közelebbi belső összefüggéseket és hogy az egyes megyék gyakorlatában nem alakulhatott ki folyamatos fejlődés. De ez a jelenség a magyarázata a megyei írásbeliség országos egységének is. Az egyik megyéből a másikba távozó írnok mindkét megyében egyforma okleveleket írt. Egy-egy megyén belül nincs nagyobb összefüggés a más írnoktól származó iratok között, mint két különböző megye oklevelei között. A fejlődés nem differenciálódik egy-egy megyére, hanem egységes marad, az írást a központból, az iskolákból irányítják.

Oklevéllírást csak a káptalani iskolák és az egyetem tanítottak, a plébániai iskolák nem.¹ Már pedig az előkelőbb iskolákból kikerülő diákok mind egységes képzettséget kaptak, az ars notarialisok egyformán oktattak a kúriai, hiteles helyi és megyei oklevelek szerkesztésére. Szerencse és tehetség dolga volt tehát, hogy melyikük hova kerül. A legrosszabbul dotált megyei notraiusság minden bizonytalansággal kevésbé tehetségeseknek és képzeteknek jutott. A tehetségesebbek közül, akinek csak módjában volt, az előkelő kancelláriákban helyezkedett el. De ha ily módon van is nivóbeli különbség az egyes írásszervezetek kiadványai között, az egy iskolából kikerülő, különféle kancelláriákban és írásszervezetekben dolgozó írásemberek egységes képzettsége biztosítja a magyar írásbeliség centrális egységét.

*

A megyei írásbeliség fejlődése kicsiben az egész magyar írásbeliség fejlődésének hű mása. Egy előkelő, de nem talajában gyökerező írásbeliség elvirágzása, a megyés ispánok XIII. századi oklevéladásának lehanyaglása után primitív és egyszerű kezdetekből indul el a XIV. század legelején. De ez az írásbeliség már megfelel a társadalom igényeinek, felszívódik a társadalomba, tehát virágzásnak indul és kiteretvényesedik. Már a század második felében kialakulnak, állandósulnak formái, megépül a scriptorium, ahonnan az írás kiáramlik. A kialakult megyei írásbeliség teljesen beilleszkedik a magyar írásbeliség centrális szervezetébe. Jogilag ugyan csak jelentéktelenebb iratokat produkál, de fontos-

¹ Békéfi i. m. 264. l.

sága így is igen nagy, ha másért nem, mert a legtöbb oklevelet termeli. A XV. századi országgyűlési intézkedések az oklevélügy szabályozásakor mindig kiterjeszkednek a királyi kúria, a hiteles helyek és megyék viszonyaira egyaránt. A kúriai és hiteles-helyi oklevéladás mellett a megyei oklevéladás a magyar közhatósági jogügyi írásbeliségnek rangban legkisebb, de mégis oly fontos, harmadik alkotórésze. A XIV. században állandósuló alakja a XV. század folyamán csak erősödik, sokszerűsödik, úgyhogy a XV. század írásbeliségén keresztül eljutunk a megyei élet kiteljesedéséhez, az autonóm nemesi vármegye kialakulásához.

Istványi Géza.

A vas megyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században.

(Egy fejezet a magyar erdőtörténet Mária Terézia 1769-i erdőrendtartását megelőző korszakából.)

A magyar erdőtörténelem multjában mindenkor jelentős dátum marad az 1896. év. Ekkor jelent meg Tagányi Károly háromkötetes Magyar erdészeti oklevéltára.¹ E három vaskos kötetben a megbízó Országos Erdészeti Egyesület kívánságának megfelelően Tagányi összegyűjtötte azt a legnagyobbbrészt még kiadatlan levéltári anyagot, amelynek alapján a magyar erdőgazdaság fejlődése a legrégebb időkől a kiegyezésig főbb mozzanataiban szinte hiánytalanul megismerhető. Az oklevéltár bevezetéseként három ív terjedelemben e fejlődést röviden fel is vázolta, s a kitűnő összefoglalás a magyar erdőtörténelmi irodalomnak alapvetése és mind-ezideig legértékesebb terméke lett. Tagányi munkájával a magyar erdőtörténelem nemcsak a további, bármily irányú részletkutatás számára kapott szilárd alapot és sokoldalú útmutatást, hanem azonnal, ezen első megnyilatkozásával elérte a korabeli legmagasabb színvonalat.

Külföldön, elsősorban német területen az erdőtörténelmi érdeklődés nyomai visszakísérhetők a XVIII. századba. Kezdetben, az erdőtörténelem úttörőinél igen erős volt a jogtörténeti beállítottság, az erdővel kapcsolatban főként az erdő birtoklásához és használatához fűződő problémákat tárgyalták.² A XIX. század 70-es éveiben azonban egyre inkább ráterelődött a figyelem az erdőgazdálkodás kérdéseire.³ A Schwappach 1886-ban megjelent „Handbuch der Forst- und Jagdgeschichte Deutschlands“ című munkájában már az erdőbirtoklási és más jogi természetű kérdé-

¹ Tagányi K.: Magyar erdészeti oklevéltár, I—III. (Budapest, 1896.)

² Időrendben az utolsó ilyen munka talán K. Roth könyve. (Geschichte des Forst- und Jagdwesens in Deutschland. Berlin, 1879.)

³ Már tapasztalható e változás A. Bernhardsnál. (Geschichte des Waldeigentums, der Waldwirtschaft und Forstwissenschaft in Deutschland. Berlin, 1872.)

seken kívül az erdőgazdaság, különösen a technikai jellegű erdészet fejlődésének megvilágítására helyezte a súlyt.¹ Amikor két évvel később napvilágot látott M. Endresnek az erdőhasználat történetét feltáró könyve, ezzel már a mult századi erdőtörténelem három szempontja, a jogi, gazdasági és technikai, teljesen tisztán kibontakozott és egyúttal főbb vonásokban ki volt jelölve az út e három szempont kidolgozása felé.² Hosszú időn keresztül a nyolcvanas évek célkitűzéseit igyekezett megvalósítani a német erdőtörténelem. Tagányi munkája, annak ellenére, hogy elsősorban az erdőgazdaság multjának ábrázolására törekedett, minden előzmény nélkül felszínre tudta hozni a magyar erdőtörténelem ugyanezen szempontjait. Míg azonban a német erdőtörténelem nekilátott a felmerült kérdések megoldásához és néhány évtizeden belül a részeredmények olyan tömegét termelte, hogy ezek alapján a nyolcvanas évek összefoglalásai után és némikép helyébe a problémák újabb rendszerezése vált szükségessé, addig Tagányi kezdése szinte hatás nélkül maradt, erdőtörténelemmel Magyarországon utána alig foglalkoztak.³ Tagányi munkája felett több mint 40 év mult el majdnem tétlenül s lassan érezhetővé fog válni azon közbülső fokoknak hiánya, melyeken keresztül a kezdettől folyamatosan lehetne eljutni a mához.

A mai erdőtörténelem lényegesen többet keres a multban, mint a századvégi. Elsősorban látni akarja magát az erdőt. Legvégső szálaiban ez a kérdés inkább a botanikus és geográfus feladata, s a történész számára mindenkor a legnehezebben megfogható marad. Érdeklí a modern erdőtörténelmet az erdei táj változása és itt elsősorban az ember által okozott változások lesznek történeti problémák. Amikor az erdő története kapcsolatba kerül az emberrel, attól kezdve vetődnek fel e két tényező viszonyából származó kérdések, az erdőbirtoklás, erdőgazdaság, erdőkezelés történeti szempontjai: a régi jogi, gazdasági, technikai problémák. Ezek az összefüggések természetesen nemcsak az erdőben hoznak létre változást, az erdő is jelentkezik komponensként az

¹ A német erdő és erdészet történetére vonatkozó munkássága hosszú időn keresztül feltétlen tekintélynek örvendett és később eredményei főleg a Tuisko-féle Handbuch der Forstwissenschaft-nak szintén az ő tollából kikerülő Forstgeschichte című fejezete révén széles körben váltak ismeretessé. Ld.: Handbuch der Forstwissenschaft, herausgegeben von H. Weber. IV. Bd. (Tübingen, 1927.⁴)

² M. Endres: Die Waldbenutzung vom XIII. bis Ende des XVIII. Jahrhunderts. Tübingen, 1888.

³ Azóta e téren a leghasznosabban Kaán Károly működött.

emberi élet teljességében. Vizsgálni kell ezért az erdőnek az emberi kultúrában elfoglalt különböző korokban különböző mértékű és természetű jelentőségét. Az erdőtörténelem feladata tehát lényegesen kibővült; bár az eddigi eredmények szinte teljes egészükben felhasználhatók, némely irányban egészen elején kell kezdeni a munkát.¹

Ez a dolgozat egy vas megyei uradalmi erdő két száradatát tárgyalja, úgy, ahogy a fennmaradt források megengedik.

*

Vas megyében, Körmend tájától fel a Kis-Alföldig, a Rába széles árterét jobboldalt magas part kíséri végig. A folyó felett 50—60 méter magasan elnéző szegély fenn lankás hátaban folytatódik s csendesen ereszkedik alá a Zala és Marcal völgye felé. E hosszanfutó, de alig 4—5 órajárás szélességű alacsony kavicsfennsíkot jórészt erdő fedi, s az erdőket a Vasvár és Sárvár közti szakaszon Farkas-erdőnek nevezik.²

A Farkas-erdő a XVII. században még szinte megszakítatlan takaróként borította a vidéket a sárvári szőlőhegyektől Gérce, Káld, Peresztég, Mindszent, Csehi, Újlak, Kám között és több helyen volt természetes kapcsolata a Rába ártéri erdeivel. A peremen végig erdő kapaszkodott, csak a sárvári, sótonyi és nyőgéri szőlők szakították meg az összefüggést. Fenn a háton a sárváriak irtása, a Tótokmezeje, a falvak, Sótony, Nyőgér, Bejc, Kám művelés alatt tartott területe jelentett csak eltérő szint a tájban. E foltokon túl már szakadás nélkül vezetett át az erdő keletre, a gércei szőlőhegyig, a káldi földekhez, a peresztégi Tacskánd felé s a Sötét-hegy mellett le az endrédi rétekre. Délen a mindszenti gyepüknél, a csehi mezőszélen, az oszkói határ mentén, az újlaki szőlők gyepén és a kámi mezőkben végződött a Farkas-erdő. Csak néhol maradtak ki a fák, mint a Nagy-

¹ H. Hausrath: Was ist Forstgeschichte und welche Stellung nimmt sie im System unserer Wissenschaft ein? Forstwissenschaftliches Zentralblatt, 1919, 128. l. — J. Köstler: Grundsätzliche Bemerkungen zu einer Geschichte des Forstwesens in Deutschland. Silva, 1935. 185. s köv. l. — K. Mantel: Grundsätzliche Bemerkungen zu einer Geschichte des Forstwesens in Deutschland. Forstwissenschaftliches Zentralblatt, 1935, 509. s köv. l. — J. Köstler: Wald und Forst in der deutschen Geschichtsforschung. Historische Zeitschrift, 1937, 461. s köv. l.

² Cholnoky J.: Magyarország földrajza (Pécs, 1929), 58. l.; Kogutowitz K.: Dunántúl és Kisalföld írásban és képen, II. (Szeged, 1936) 167. és 211. l.

és Kis Avas-tó körül az Avas-tisztájában és csak egy helyen, a Folyás mentén nyúlt be mélyebben a fátlan rét világosabb zöldje, hogy benn az erdő közepén, a patak forrásánál betor-
kolják a gulácsi puszta elhagyott parlagjaiba.¹

A Farkas-erdőnek ekkoriban alig voltak éles határai. A települések felé fokozatosan ment át fás, cserjés, bokros legelőbe, s ahol régebben az irtások előre tolásával éles vonalban végződött, a hódoltság óta ott is keskenyebb-szélesebb átmenet támadt. A Farkas-erdő a XVI. század második és a XVII. század első felében fokozatosan hódítgatott vissza abból, amit előző századok tőle vettek el. A sótonyi földeknek Sziget veszte óta a felét sem szántották s a műveletlenül maradt részt erdő fogta fel. Hasonló sorsban osztozott a nyőgéri határ, hol az Egyház földjét, réjtjét a XVII. század elején már teljesen lomb árnyékolta be. A Tótok-mezejét jórésben nyír, nyár csalitos verte fel, mert az irtásföldeket a rábántúliak nem merték művelni, mióta Pápan is a török lett az úr.² Az eredetileg is erdőterület lassú felerdősödésének semmi sem állta útját; az emberi erő, mely a természet életének szabad alakulását itt-ott már saját céljainak megfelelően akarta befolyásolni, meggyengült, más téren őrlődött s a természet ezalatt szabadon rendeződhetett a maga törvényei szerint.

Erdők a tölgy- és bükkjellegű erdőségek átmeneti területén fekszik, e két erdőtípus rajzolta meg a XVIII. század végén is az erdei tájképét.³ Tölgyerdők foglalták el a nagyobb részt. A Sárvárról Gércére vivő úttól délre, Sótony, Nyőgér, Bejctől keletre, Egervölgy körül, Csehi, Csipkerek felett, Pereszteg táján tölgy volt az erdők törzsfája.⁴ Tár-
saságában mindenütt ott volt a nyír, a vadalma, vad-

¹ O. L. (= Országos Levéltár.) Kancelláriai lt. Acta particularia, 21. fasc. 1720 körüli vázlat. — Sopronmegyei lt. Káldi cs. lt.-ban, 8. fasc. (Jelzése a következőkben: Sopron vm. lt. 12—a: 5. 8. fasc.) 1719. nov. 17-i inquisitio.

² A gr. Khuen-Héderváry cs. hédervári lt.-a. Kéziratok, nr. 121. — O. L. Kincstári lt. N. R. A. 977: 7.

³ A Josephinische Aufnahme szerint: Der Farkaswald besteht aus hochstämmigen Buchen und Eichen mit Gesträuch verwachsen. (Bécs. Kriegsarchiv.)

⁴ A Tótok-mezejének szélét a jobbágyok folyton pusztították, „pedig szép tölös volt“. (Sárvári községi lt.) — A sótonyi, nyőgéri irtásoktól lefelé végig tölgyerdő húzódott. (Dr. 74: 109. és 124.) — Bejctől a kám—káldi útig az erdő fája „arbor roberea“ volt. (Sopron vm. lt. 12—a: 5. 9. fasc.) — Egervölgyét, Pereszteget mindenfelől magastörzsű tölgyből álló erdő vette körül. (Joseph. Aufnahme.) A csipkerei erdő is magastörzsű tölgyből állt. (U. o.)

körte sem hiányzott, főként a széleken.¹ A középső részeket s a vidék keleti felének javát csererdők fedték, Gércétől a Cserháton, Cseren keresztül le Mindszentig.² A tölgyjellegű erdők világosak, napsütésesek voltak, a fák alatt sűrű aljnövényzet, a fű magasra nőtt. Megváltozott azonban az erdő arca, amint megjelent a gyertyán, vagy a bükk. Zártabb, sötétebb és hűvösebb lett, a fák aljában gyérebb a növényzet. Gyertyán vegyült a tölgybe Nyögértől délre a bejci tilosban, gyertyán volt a Gyeli-csurgó körül, a peresztegi Tacskánd felett.³ Kisebb-nagyobb arányban másutt is hozzászegődött a tölgyhöz s egyre jobban terjedt. A bükk ritkábban fordult elő, a meredekebb észak felé néző lejtőkön volt inkább otthonos, s így bükkös volt például a Rába síkjára nyíló lépcső Bejctől északra, vagy a Szakotai-folyás déli partja.⁴ A települések felé az ekétől elhódított csalisóból kifénylő, fehérló nyírek és nyárok adtak keretet az erdőnek.

Az erdő ura a sárvári földesúr volt, a XVII. században Nádasdy Ferenc szomorú végéig a Nádasdyak, majd a pozsonyi kamara, 1677-től pedig a Draskovichok.⁵ A birtoklás az erdőterület, föld és fa tulajdonát és korlátlan, bár nem kizárólagos használatát jelentette. A sárvári földesuraknak ez a joga azonban nem terjedt ki az erdő egész területére. Egyes részekhez több-kevesebb mélységig a szomszédos birtokosok is jogot formáltak. Így a Farkas-erdő teljes birtoklásában jelentős csorbát ütött a Káldi-család azzal, hogy kihalította a maga számára a káldi Avast. A Mindszenten és Csehiben birtokos vasvári káptalannak a déli széleken szintén volt erdeje. A Farkas-erdőn osztozók

¹ A bejcieknek a nyír-, nyár-, mogyorófát nem volt szabad vágni. (O. L. Kúriai lt. Kőszegi kerületi tábla tábla perei, 229.) — A sótonyiai, nyögérik vizsont az állítják, hogy a nyírfát és „fákla-fát tetszés szerint vágják. (Dr. 56 : 61.) — 1736-ban egy tanu úgy vall, hogy „az öregét nem tudja ki vágta, ő a nyiresben irtott“. (Kőszegi tábla, nr. 229.) — Szemenyében egy erdőrészt Nyiresnek neveztek. (O. L. Kataszteri térképek. Vas vm.)

² Később panaszkodnak, hogy a csererdők javát felégették a hamuzsírkészítők. (Dr. 77 : 94.)

³ A kám—káldi út mentén tölgy és gyertyán volt vegyesen. (Sopron vm. lt. 12—a : 5. 9. fasc.) — 1718-ban a bejci szőlőhegyek közt emltenek gyertyánt. (O. L. Kancelláriai lt. Conc. exp. 1719. márc. nr. 101.) — Jellemző Gyertyános település neve.

⁴ A bükkre aránylag kevés az írásos emlék. Egyetlen egyszer emltenek csehi bükköt. (O. L. Kúriai lt. Causae appellatae, 9051.) Bejcen, Mindszenten helynevek tanuskodnak bükkéről. (Kataszteri térképek. Vas m.) A káldi Avasban még ma is állnak százados bükk tanufák.

⁵ Domanovszky-Emlékkönyv (Budapest, 1937), 282. l.

egymás felé csak nehezen tudták megvonni a határt.¹ Pontos elkülönítésre nem is volt nagy szükség, mert még mindenkinek elegendő volt saját erdőrésze, másrészt az erdőhasználatnak akkoriban legjelentősebb ága, a makkoltatás, épp egyetemesen hatott a különböző részek között azzal, hogy egyes tilosokat leszámítva a birtokosok kölcsönösen megnyitották erdeiket makkoló sertéseik számára. A makkosok ilyen közös használatban egyeztetett meg a sárvári és káldi földesúr úgy, hogy a sárvári állatok szabadon járhattak a Gulács-pusztán túl káldi területen, s ugyanakkor a káldi jószág is bemehegett a sárvári erdőben mindenhova, ahol az uradalmi kondák makkoltak.² Hasonló volt a helyzet a vasvári káptalannal szemben is: a sárvári sertéspásztorok békésen lemehtek a csipkerei határba, míg a káptalan emberei nem egyszer felterelték az állatot a sárvári vámhídig.³

A Farkas-erdőt a XVII. században községi határon kívül fekvő, önálló birtoktestnek tekintették. A falvak határa elvégződött az erdő szélén, a jobbágygazdaságot jogilag csak gyenge szálak fűzték az erdőhöz.⁴ A jobbágy semmit sem mondhatott az erdőben sajátjának, csak bizonyos használat joga illette meg. A földesúr megengedte jobbágyának, hogy állatait a szabad erdőben legeltethesse, tűzre való száraz és dőlt fát saját szükségére szedhessen.⁵ Idegen jobbágyoknak a legeltetésért és fajzásért házanként külön bért, az úgynevezett erdőbért kellett fizetniök. Kámból, Bejcről 1645-ben fél vasvári köből zabot és 9 dénárt adtak házanként⁶. Ha nemesek akarták állataikat a Farkas-erdőben legeltetni, vagy az uradalom jobbágyai akartak idegen, esetleg kereskedés céljából vásárolt állatokat behajtani, az állatok száma szerint megállapított fűbért adtak.⁷

¹ 1719 dec. 29-én egy inquisitio alkalmával senki sem tudta megmutatni az erdőt a káldi határt. (Sopron vm. lt. 12—a : 5. 8. fasc.)

² 1718-i inquisitio. (Sopron vm. lt. 12—a : 5. 8. fasc.) Ugyanígy egyezkednek 1732-ben is. (Dr. 73 : 15.)

³ Egy inquisitioiban vallották 1752. márc. 2-án. (Sopron vm. lt. 12—a : 5. 8. fasc.)

⁴ A XVIII. század közepén, 1755-ben Szluha György ezt így magyarázza jobbágyainak: „A Farkas-erdeje nem valamely helységhez való pertinentia, hanem különváló darab, plaga“. (Dr. 73 : 28.)

⁵ Nádasdy Ferenc idejében „az uraságh marhái számára tilosokat kezdettek tartani“, a szabad erdőkben azonban a fajzás és legeltetés tovább is megengedett maradt. (O. L. Kúriai lt. Causae tabulares, 5078.)

⁶ O. L. Kinestári lt. Nádasdy-cs. lt. gazdasági iratok.

⁷ Nyőgrben Kámán István, Ikervárott Berekalji Mátyás volt híres állatkereskedő s kereskedésre szánt állatjaitat mindenkor elkobzás terhe alatt kötelesek voltak bejelenteni. (Dr. 48 : 27.)

Egészen külön elbírálás alá esett a makkoltatás. Az uradalom területéről is csak a sárváriak élvezték a szabad makkoltatás kiváltságát, a többi uradalmi jobbágy huszadot, idegenek tizedet fizettek makkoló sertéseik után.¹ Az erdő tehát a birtokos nemesek tulajdona lett; a jobbágy a hajdani közös használatra csupán emlékeztető jogokkal volt kénytelen beérni. Teljesen lezárultak előtte a tilosok, földesúri kegytől függött az épületre való fa használata, a makkoltatáshoz sem volt joga, csak a földesúr állandó jellegű engedelmé tette lehetővé számára az erdőnek ezt a hasznát s ezért a birtokos jogát elismerő fél-tizedet kellett fizetnie. Egyedül a legeltetés és tűzifa hordása maradt meg részére a szabad erdőben földesúri korlátozások nélkül. A jobbágy régi jogából megtűrt szokás lett, sőt a szokáson alapuló jogosultság helyébe egyre inkább a földesúri tilalom vagy engedelem lépett, s az engedélyért, ajándék-jellegének kidomborítására és megóvására, ellenszolgáltatást kívántak.²

Ez a XVII. század közepére kialakult állapot hosszabb fejlődés eredménye volt, amely eredetében kétségtelenül még a középkorban gyökerezik. Az erdőbirtoklás és használat terén a leglényegesebb változásokat azonban az újkor eleje hozta. Amikor a nagybirtok mezőgazdasági tevékenységében megindult az allodiumok kialakítása, az erdőben is kijelöltek egyes tilosokat, melyek azután a jobbágy kizárásával az uradalom egyedüli használatába kerültek.³ A nagybirtok gazdasági érdekei tehát a jobbágyközösségek rovására az erdőben is érvényesültek. Az erdőbirtoklás és használat jogában és formájában beállott ezen eltolódás hatása természetesen kisebb annál, mint ami a mezőgazdaságban történt átalakulás következtében mutatkozott, mert az egész folyamat is lassúbb, minthogy az erdő haszna ekkoriban még csekély és az uradalom szükséglete aránylag könnyen kielégíthető. A fejlődés vonala azonban töretlen maradt. Míg az allodiális gazdálkodás történetében a XVII. század hanyatlást jelent, a majorságok sorvadásához vezet, addig az erdőbirtoklás és haszna a földesúr számára épp ekkor kezd egyre jelentősebb kérdéssé válni. A nagybirtok a mezőgazdasági dekonjunktura következtében keletkezett jövedelmekiesést máshonnan akarta pótolni és újabb jövedelmek keresése közben a figyelem egyre inkább az erdő felé irányult.

¹ O. L. Kincstári lt. U. et. C. 37 : 56 és 57.

² Endres i. m. 98. l.

³ Tholt J. : A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVIII. század első felében (Budapest, 1934), 9. l.

Ezt a jelenséget a XVII. század végétől szépen visszatükrözi a Farkas-erdő története is.

A XVII. században erdőbirtokosaink körében nagyrészt már túlhaladott volt az a szemlélet, amely erdő és mezőgazdaságilag művelt terület között alig tudva különbséget, az erdőt mindössze tartalékföldnek tekintette, amelynek úgy veszik legjobb hasznát, ha irtják és eke alá fogják. A Nádasdyak hatalmas birtokában az erdő ekkor már mindenütt külön birtokforma volt, s elég világosan ismerték különös érdekeit és értékeit. Az erdő érdekében történtek a század közepén azok az intézkedések, amelyek a töröktől háborítatlan vidékeken folyó szertelen irtásnak igyekeztek gátat vetni úgy, hogy az irtást a földesúr engedelméhez köttették. Nádasdy Ferenc 1639-ben a szentivánfai és újfalusi közbirtokosokkal kötött egyezségben a rábamenti erdőben az irtást megtiltja.¹ Kövér Gábor prefektus 1662-i instrukciója szerint senki az uraság engedelmé nélkül nem irthat s az eddigi irtások pusztánahagyásával új irtást 12 frt büntetés terhe alatt nem kezdhet.² Erdővédelmi célt akartak szolgálni a fa használatát szabályozó előírások. A faállományban elsősorban az értékesebb, épületre való nyers fát védték, amelyek vágásához előzőleg az uradalom közegeinek engedélyét kellett megszerezni. Nádasdy Pál a kapuvári udvarbíró részére adott 1636-i utasításában megkívánta, hogy az épületfát kérő jobbágnak a tiszttartó erdőőrökkel jelöltessen ki olyan fákat, amelyeket kivághatnak és ne bízza a fák kiválogatását a jobbágyra.³ De talán a legnagyobb gond tárgya a makktermő fa volt, a makkos erdők lettek legkorábban tilosak. Már a XVI. század végén, leszámítva az olyan vidékeket, hol az erdő aránylag nagy területet foglalt el, a jobbágy szabad erdőlésének sok helyen szabtak gátat a tilosok, ahonnan a tiszttartó híre nélkül sem épületre, sem tűzre nem volt szabad fát vágni s hova az állat „csak szaladásképpen” sem juthatott büntetlenül.⁴ Az erdőgazdálkodónak az erdő érdekében tett első intézkedései éppen ezek a negatív természetű rendelkezések, tilalmak voltak, amelyek ez erdőterület csökkentését, illetve az erdőállomány oktanal pusztítását akarták megakadályozni. E védőjellegű tilalmakon túlmenő, a jövőt építő, átgondolt erdőkezelést a XVII. századi erdőbirtokos még nem ismert. Hiányzott

¹ Tagányi K. i. m. I. 435. l.

² Nádasdy-lt. Libri inscriptionum. I.

³ Tagányi i. m. I. 416. l.

⁴ Hédervári lt. Kéziratok, nr. 121.

volna ehhez a megfelelő személyzet is. A Farkas-erdő élén ebben a korban és még a következő században is egy erdőispán állt. Egyszerű, jobbágyszármazású uradalmi alkalmazott, körülbelül a juhásszal, kondással egy színvonalon és ezekével egyforma javadalmazással.¹ Az erdőhöz szerencsés esetben annyit értett, amennyit apjától tanult és amire saját gyakorlata tanította. Többnyire az erdővel szomszédos falvak lakója volt, feltehető tehát, hogy ilyen ismeretei tényleg voltak. Feladata különben nem is kívánt tőle semmiféle képzettséget, mert teendője sokkal inkább erdőrendészeti, mintsem technikai természetű volt. Az alárendelt erdőőrökkel a földesúri jogok őrzője volt az erdő területén. Vele hasonló hatáskörrel ruházta fel Nádasdy Ferenc 1669-ben az ikervári vajdát is, kötelességévé téve, hogy az erdőket a kóborló tolvajoktól megtisztítsa s a jogtalan haználatot megakadályozza.² Uradalmi erdőkezelésről szó sem volt. A fakitermelés egyetlen módja az a szálalás, amikor mindenki a legalkalmasabb egyedeket vágja ki, ott ahol legközelebb éri.³ Ez természetesen maga után vont, hogy csak a legjobb fákat döntve, az állomány fokozatosan romlott és nem egy esetben felesleges pazarláshoz vezetett. Rendkívül súlyosan érezte ebből a szempontból az erdő a jobbágyok használati jogát, kik gyakran makktermő fákat kíméletlenül kivágtak, vagy rútul lecsonkáltak, jóllehet lett volna más fa is. Ez az eljárás vezetett legtöbb helyen a tilosak tételére, amit azonban a jobbágyok sok esetben nem akartak tekintetbe venni.⁴ Helyesen állapította meg Nádasdy Ferenc 1662-ben: „Nagy kárunkkal van a sok pusztítás erdeinkben a sok rendetlen-ségek és irtások miatt.”⁵

A XVII. század erdőbirtokosa az erdőnek a mezőgazdasági területtől különböző jellegét ismerve természetesen kereste sajátos kihasználásának módját is.⁶ E tekintetben

¹ A XVII. század végén az erdőispán konvenciója 3 mérő búzából, 12 mérő rozsból és 15 font sóból állt. (Dr. Rationes. 11. fasc.)

² Tagányi i. m. I. 571. l.

³ Kaán K.: Erdőgazdasági problémák. Erdészeti Lapok, 1923, 3. l.

⁴ Tagányi i. m. I. 174., 401., 438., 534. stb. l.

⁵ Nádasdy lt. Libri inscriptionum. I.

⁶ Wellmann I. szerint az erdőket a földművelés kijebb tolható, irtással visszaszorítható korlátainak fogják fel s csak akkor változott meg a helyzet, amikor a XVIII. század végére a nyugateurópai fahiány Magyarországon is éreztette hatását; csak ekkor eszmélnek rá a földesurak az erdők értékére. (Wellmann I.: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Budapest, 1933. 145. l. és Dománovszky Emlékkönyv, 703. l.) E véleményt már Tagányi Erdészeti oklevéltárának adatai sem látszanak igazolni.

Nádasdy Ferenc 1597-i utasításában korát messze megelőzve az erdőgazdálkodás tulajdonképeni céljára mutatott rá, amikor lelkére kötötte udvarbírájának, hogy „minden épületre és tűzre való fából mennél több költséget, pénzt szerezhessen, azon legyen”.¹ Az erdőgazdálkodás súlypontja azonban akkoriban még legkevésbé a fakitermelésen nyugodott. A közlekedés nehézségei miatt a szállítás nagy akadályt jelentett s távolabbi vidékre főként csak olyan fa jutott, ami bár nélkülözhetetlen, a helyszínen nem lehetett megszerezni. Így a lékai erdőkből a Nádasdy-birtok legkeletibb uradalmaiba is szállították a fenyődeszkát és zsindelet.² Általában Magyarországon ebben a korban a faállomány révén legnagyobb részt csak a bányák közelében fekvő erdőket hasznosították és a bányaművelés, de különösen a kohók tüzelőanyaggal való ellátása nagy erdőterületeket emésztett fel.³ A bányakerdők mellett a faállomány értékesítése leginkább még a Felvidéknek egyes vízi utakhoz közel eső erdeiből volt lehetséges, minthogy a fa nagyobb távolságra való szállításának ekkor egyetlen eszköze a folyóvíz volt.⁴ Egyébként mai értelemben vett fakitermelésről még nem beszélhetünk; elsősorban abból igyekeztek jövedelmet húzni, amit ma mellékhasználatnak tartanak.⁵ A fa még jóideig a birtok saját szükségletét elégítette ki, értékesítésére ritkán nyílt lehetőség.

Az uradalom fakitermelése teljesen alkalomszerű volt. Ha új épülethez, vagy régi javításához fára volt szükség, az ácsok közvetlenül a munka előtt kimentek az erdőre s kivágták a legmegfelelőbb szálakat. Ugyanígy jártak el a molnárok, az uradalmi pintérek és általában mindenki, kinek mikor kívánta gazdasága.⁶ A XVII. században a Farkas-erdőben sem hasznófát, sem tűzifát nem termelt ki az uradalom többet, mint amire saját pillanatnyi szükség-

¹ Tagányi i. m. 270. l.

² Dr. Rationes. 11. és 13. fasc.

³ Tomcsányi Gy.: Értekezés a garammenti kincstári erdőkben alkalmazott szállítási rendszerről, történeti visszapillantással az erdészeti szolgálat és kezelés fejlődésére (Besztercebánya, 1894), 7. l. — Zivuska J.: A besztercebányai m. kir. erdőigazgatóság régi okiratainak tartalomjegyzéke (Besztercebánya, 1906), passim.

⁴ Bedő A.: Az erdőhasználat fejlődése és jelenlegi állapota a magyar államban. Erdészeti Lapok, 1886, 273. l. A külföldi hasonló állapotra J. Köstler: Geschichte des Waldes in Altbayern (München, 1934) 55. s. köv. l.

⁵ V. Schüpfer: Die Bedeutung des Waldes und der Forstwirtschaft für die Kultur im Wechsel der Zeiten (München, 1928), 4. l.

⁶ A gércsei tilosban a pintér „hordódongának valamelyik fát szerette, azt vágta le“. (Dr. 77:94.)

lete készítette. Legfeljebb a kidólt törzseket, száraz ágakat hordatta be nagyobb mennyiségben és vágatta fel tizenháromvárosi favágókkal, cigányokkal, de ez a fa is a vár kemencéiben égett el.¹ Fából az uradalmi pénztárba csak a szomszédos községek fabére révén jutott évente valamely csekély összeg, 1646-ban például alig 3 frt.² A XVII. század végén 1697 és 1702 közt az erdőbérként fizetett zab évi átlagban mindössze 32 mérőt jelentett.³ Nem sokkal jelentősebb volt a legeltetés haszna sem. Az állatokat inkább a községek határában elterülő legelőkre, vagy a Rábaberekre hajtották, mindkettő kényelmesebb és biztonságosabb volt. A Farkas-erdő ura a török kiűzéséig tehát elég károsan érezte a hódoltság súlyát, mert az erdő keleti feléről egy ideig nem akadt bérlő a pusztulás miatt és később is a töröktől való félelem jó pár évben tartotta távol az idegeneket attól, hogy itt fűveltesék állataikat.⁴ Az erdőhasználat akkori legáltalánosabb formájában, a makkoltatásban aránylag kevésbé mutatkozott ez a hatás. Messze vidékekről a Farkas-erdőben hízlalták telente a sertéseket úgy, hogy körülbelül 800 frt-ra lehetett számítani az uradalom ebből eredő évi jövedelmét,⁵ bár a század végéről, talán rossz makktermő évekből, a makkbér összege évente 58, 74, 188 frt-ot ért csak el.⁶ Az erdő másfajta hasznosításának nem igen van nyoma. Egy-két szénégető füstölő máglyája még nem sejtetné a következő század egész erdőrészeit felégető szomorú jövőjét. A Farkas-erdő a XVII. században még nem vetkőzte le az erdők középkori jellegét. Ellátta az uradalmat és közvetlen környékét, de messze tájak életébe még nem kapcsolódott bele. A birtokos számára alig több mint tartalék, passzív készlet, amit jól-lehet láttak, mégsem tudtak értékesíteni, aktív jövedelmi forrássá átalakítani.⁷

Ha az erdő a nagybirtok életében még csak kis szerepet játszott, annál szorosabb volt a kapcsolat közte és a jobbágy gazdasága között. A nagybirtokos vára, kastélya kőből, téglából épült, amihez az erdő legfeljebb a téglavetők, mészégetők kemencéjén keresztül nyújtott segítséget, a jobbágházak azonban ebben a korban szinte kivétel nélkül fából

¹ Dr. 40 : 16.

² Nádasdy lt., gazdasági iratok.

³ Dr. Rationes. 1., 6., 10., 14. és 19. fasc.

⁴ Dr. 47 : 299.

⁵ Dr. 40 : 6.

⁶ Dr. Rationes. 11. és 13. fasc.

⁷ Ezt a kérdést fejtegeti a német viszonyokat vizsgálva Endres i. m. 29. l.

készültek.¹ Sárvár a Rákóczi kor pusztítása után hosszú ideig éppen azért nem tudott megépülni, mert a földesszony eltiltotta a visszatérő polgárok elől a Farkas-erdő tölgyeit.² Fából készült a jobbágy telkén a lakóházon és melléképületeken kívül a legtöbb berendezési tárgy, az eszközök nagy része, rengeteg fát emésztett fel a szabad közlekedést még künn a határban is lépten-nyomon gátoló kerítések karója, sövénye.³ Minthogy a fa ekkor a legnélkülözhetlenebb termékek közé tartozott, itt-ott a szabad fajzás jogát élvező jobbágyok el is adtak fát idegeneknek, leginkább az uradalmon kívüli szomszédos községek lakóinak, amit azonban az erdő birtokosa az erdőállomány védelme érdekében mindenkor tiltott.⁴ Szívesen használták fel a jobbágyok a Farkas-erdőt legelőül is, elsősorban azokból a községekből, melyeknek határából legelőre nem sok telt. Jóllehet a Farkas-erdő körül fekvő falvak legelőhiány miatt aránylag ritkán panaszkodhattak, mert a rábamenti ártéri legelők bőven álltak rendelkezésükre, mégis előfordult, hogy a jobb legelőt, vagy a legelők bőségét egymás elől féltők közt torzsalkodás támadt s az erdő urának kellett békés egyezsége inteni jobbágyait azzal, hogy „nagy a Farkas-erdeje és annyi fű vagyon rajta, hogy mind egyikök, mind másikkuk marhája eleget ehetik rajta.”⁵ A jobbágy gazdaságában is éppen olyan fontos volt az erdő makktermése, mint a nagybirtok szempontjából. A kukorica még nem volt e vidéken honos s így könnyen érthető, milyen kárt jelentett a szegény paraszt számára, ha egy-egy évben, amikor makk nem termett, árpán kellett sertést hizlalnia, vagy egyáltalán le kellett mondania a hizóról, mert neki nem volt módja, hogy kor-

¹ Kőből, téglából épült házat a Josephinische Aufnahme-hoz készült Beschreibung szerint a XVIII. század végén is alig lehet találni. „Valamikor a parasztház mindenestül, egész berendezésével a férfinép keze alól került ki.” (A magyarság néprajza. I. Budapest, é. n. 314. l.)

² Domanovszky-Emlékkönyv, 291. l.

³ Legtöbb népi mesterségeinkben a bognár, esztergályos, kádár és asztalos a háztartási és gazdasági tárgyak, eszközök rengeteg faját készítette fából. (A magyarság néprajza, 315. s köv. l.) A fa jelentőségére a német népi élet és művészet multjában jó összefoglalás: Die deutsche Volkskunde, hrsg. von A. Spamer (Leipzig, 1935²), ahol e részt J. M. Ritz írta.

⁴ Nádasdy Ferenc 1668-ban egy erdőt oly feltétellel ad a keresztúriaknak, hogy fát pénzért soha el nem adhatnak belőle idegennek. (Nádasdy-It. Libri inscriptionum. 5.) A Farkas-erdőből a jobbágyok faeladását 1676-ban Eszterházy Mihály, 1717-ben Herbeville Borbála tilalmazza (O. L. Kisfaludy-es. It.-a és Dr. 73 : 4.).

⁵ Nádasdy-It. Libri inscriptionum. 5.

pával, vagy malomporral segítsen magán, amint az uradalom tette. A Farkas-erdő jótékony hatással volt a körülte fekvő falvak méztermelésére is; Sótönyban, Nyőgérben alig volt olyan jobbágy, kinek legalább egy-két raj méhe ne lett volna. Akkor, amikor az uradalomban összesen 368 raj méhet írnak össze, ebből 147 a sótonyiaké, 62 a nyőgérieké s a többi 159 öt más község közt oszlik meg.¹ Számos szál kötötte tehát a jobbágygazdaságot az erdőhöz. Már az egykorúak is ismerték fontosságát s nem lehet meglepő, ha egy faluval, az erdő szélén fekvő Bejccel kapcsolatban egy tanuvallatás alkalmával egyhangúan azt vallják: „Bejc az erdő nélkül meg nem élhet”.²

A Farkas-erdőnek mint tájnak a gazdálkodó emberhez való viszonya a XVII. század végén és a XVIII. század első évtizedeiben nem változott meg. Az erdőben nem fedezett fel új lehetőséget sem a nagybirtok, sem a jobbágygazdaság, mindkettő eddigi igényeivel lépett fel vele szemben, csak fokozottabb mértékben. Az 1670-es évek óta, a kamarai kezelés idejében, nem érezve az eddigi földesúr védő tekintélyét, a nagybirtokosok közül egyre többen kívántak részt maguknak az erdőből. „Igen sok ura találkozott a Farkas-erdejének, akik azelőtt hozzá nem mertek szólani”, panaszkodott a prefektus a pozsonyi kamarának 1675-ben.³ Különösen az erdő keleti és déli szélein szakadt ki egy-egy darab a sárvári földesúr keze alól. Nem szűnt meg a szomszédok jogigénye és folytatódott a foglalások a Draskovichok alatt is.⁴ Egy ideig saját erejükben, az erdőbe terelt állatok elfogásában, idegen jobbágyok megzálogolásában, elűzésében kerestek orvosságot az erdő eddigi urai, de amikor 1718-ban a jobbágyközségek is nekibátorodtak a nagybirtokosok szinte zárt ívben sorakoztak köröskörül a Farkas-erdőre, perre került a dolog, ami az erdő határainak bejárására és az érdekek kölcsönös összeegyeztetésére vezetett.⁵ A kál-

¹ Dr. Rationes, 40. fasc.

² O. L. Kúriai lt. Kőszegi kerületi tábla perei, nr. 229.

³ N. R. A. 1009 : 45.

⁴ Már a XVII. században vizály támadt Sárkány Istvánnal, Török Imrével és másokkal. (O. L. Kinestári lt. Litt. ad cam. 62. fasc.) Később a jánosházai közbirtokosok igyekeztek részt szerezni az erdőből. Draskovich Pál már pert kénytelen viselni a Farkas-erdő miatt Egerváry Lászlóval és Jánossal (O. L. Kancelláriai lt. Conc. exp. 1692. máj. nr. 71.).

⁵ Herbeville Borbála 1718-ban fordult először a kancelláriához, hogy Kissitke, Alsókáld, Hosszúfalu, Peresztég, Jánosháza, Míndszent, Csehi, Széplak, Felsőoszkó, Ujlak, Kám, Bejc és Gyeli-pusztá uraival szemben az erdőhöz való kétségtelen jogának megállapítását

diakkal még évtizedek hosszú során át is folyt az egyenetlenkedés s idők folytán a káldi Avasra és környékére a Káldi család kétségtelen jogot szerzett, a per azonban csak a XIX. században fejeződött be.¹ Annak, hogy a XVII. század végén és a XVIII. elején a környék majdnem valamennyi birtokos nemese meg akarta vetni lábát a Farkaserdőben, a Nádasdyak erőskezű örökösének megszűntén kívül kétségtelenül más, a kor viszonyaiból magyarázható oka is volt. A XVI. század konjunktúrájában feltartóztatlan lendülettel fejlődő, de a XVII. század szűkebb lehetőségei közt kiterjedésében és üzemmódjában is lassan sorvadó nagybirtok történetében a török idők után ismét emelkedést tapasztalunk. A földesúr elsősorban az eddigi gazdálkodás megerősítésére törekszik, de kiterjeszti figyelmét minden olyan gazdasági ág felé, amely révén pénzjövedelmének fokozását remélheti. Így vetik szemüket az erdőre a Farkas-erdő szomszédai is, a kihasználatlan, gazdátlanak látszó részeket a maguk számára akarják hasznosítani.

Az a körülmény, hogy a Farkas-erdő birtoka és használata egyre több kézbe jutott csak káros hatással lehetett az erdőre. Több felől, eddig érintetlen részeken is kezdtek használni. Pedig a kezdődő XVIII. század erdőhasználata mást jelentett, mint az előző időké. A birtokos nem elégedett meg csupán saját gazdaságának ellátásával, az erdőből minél több jövedelmet akart látni. Egyelőre még csak az ismert formák közt. Bérbeadta erdeje fűvét, de egyre távolabbi vidékekről is kerültek a bérlők sorába. A sümegi mészárosoktól a soproni göbolyösökig terjedt a Farkas-erdőre rendszeresen járók körzete.² Azonban nem is a legeltetés bére, a jó makktermő évek jelentették a legnagyobb jövedelmet nemcsak a Farkas-erdőből, hanem az egész uradalom számára. A XVIII. század elején igen nagy volt az a terület, honnan a Farkas-erdőre hajtották a sertéseket. Főleg nyugat felé terjedt ki messze határa Körmend, Rohonc, Sopron vonaláig, míg keleten és délen a hasonló jellegű erdők természetesen maguk nyújtottak környékbeli falvaiknak makkosokat.³ Az 1721-i naptári évben mintegy 10.000 sertés makkolása után 2500 frt folyt be makkbérből.⁴ Az 1728-as

kérje. (Conc. exp. 1718. ápr. nr. 12.) A bejciekkel 1718 júliusában szabályozta az erdőhasználatot, majd később Kámban több más falunak a Farkas-erdőhöz való viszonyát rendezte. (Sopron vm. lt. 12—a : 5. 8. fasc. és O. L. Kőszegi kerületi tábla perei, nr. 229.)

¹ Scherg K.: Sárvár (Budapest, 1932), 20. l.

² Sárvári községi lt. 1723. máj. 31.

³ Dr. 73 : 14. és Rationes 25. fasc.

⁴ Dr. Rationes 25. fasc.

idényre 11.700 sertés 2600 frt-nyi bevételt jelentett.¹ Az 1733., 1734. és 1735. gyenge makktermő és az 1728., 1730., 1731. jótermésű évek összes makkbér-jövedelme 6999 frt volt, ami hatévi átlagban számítva évi 1166 frt-ot erdeményez.² Ugyanekkor gabonából a legszerencsésebb évben sem tudtak 1000 frt-nál nagyobb összegben piacra vinni. Az erdő legfőbb jövedelmi forrás lett s igyekeztek ridegen, kíméletlenül kihasználni. Bárki, bármit keresett benne, ha megfizetett érte, megengedték neki. Ha pedig valaki engedély nélkül szeretne volna javát találni, elfogták és megbírságotlák. Az erdőbírság évi összege például 1721-ben 453 frt-ra rúgott. felülmúlva az állattenyésztés bármely évi hozamát.³

Az erdőhasználat e jellegéhez alakult az uradalomnak ráfordított gondja is. Erdőkezelést hiába keresünk, az erdő őrzése volt a legfőbb vele kapcsolatos tevékenység. Egyre növekvő személyzet járta az erdőt s amikor javadalmas őrzők elégteleneknek bizonyultak, egész községnek lett kötelessége az őrzésben való segédkezés.⁴ A Farkas erdő a XVIII. század első harmadában már nem a régi csendes vidék volt. Ha fejszecsattogás ritkán verte is fel, legelő állatok, terelő pásztorok, kiáltó kerülők hangja annál lármasabbá tette. S az erdő romlott. Még nem a meglevő állomány vesztésével, a jövő volt az, ami már ekkor megsemmisült a lehullott makk feletetésével, a friss, zsenge sarj lerágatásával.

Új korszak nyílt a Farkas-erdő életében 1736-tal, amikor az eddigi birtokos, Draskovich Lipót egy tartozása kamatának erejéig zálogba adta az erdő hozadékát özvegy Skaricza Gábornénak.⁵ A zálogbirtokost az erdő jókarban tartásához semmi érdek nem fűzte, minél nagyobb jövedelmet, de legalább a neki járó összeget akarta kivenni belőle.⁶ Az erdőtől távol élt, semmit sem tudott belőle közvetlen hasznára fordítani, a bérletrendszer lett tehát általános. A kíméletlen kiélés, a rablógazdálkodás kora következett. Ennek azonban mélyebb okai is voltak, nem csupán a birtok zálogba adása és a zálogbirtokosnak csak pénzügyi szempontok által vezetett erdőgazdálkodása. Egyrészt az erdőkihasználásban új lehetőségek nyíltak általában egész Magyarországon, más-

¹ Dr. 73 : 14.

² Dr. 73 : 17.

³ Dr. Rationes 25. fasc.

⁴ O. L. Tallián-cs. lt. 1717. nov. 1. és Dr. 73 : 5.

⁵ Dr. 73 : 22.

⁶ Skariczáné „zálogos bírásában lévén az erdőnek, egyébbel nem törődött, hanem hogy csak azon erdőn fekvő pénzének érdekességét az esztendőbeli jövedelemből kiteremthesse“. (Dr. 74 : 80.)

részt a Farkas-erdő különös körülményei is az eddigi erdőhasználat átszíneződésére vezettek.

A Farkas-erdő körüli községekben a török idők bizonytalansága után a belső megerősödésnek és a kifelé való terjeszkedésnek elég élénk ütemű folyamata indult meg. A XVIII. század elején e folyamatnak új földek művelés alá vételében megnyilvánuló része már teljesen kitöltötte az addig rendelkezésre álló keretet. Elérkezett tehát az az idő, amikor a falvak földszükséglete a török alatt felerősödött területek feltörése után az eredeti erdő határát kezdte szorítani. Az irtás csak lépésről-lépésre haladt, de annál biztosabban, mert a zálogbirtokosnak egy erdőispán és négy erdőőrből álló személyzete még a legjobb szándék mellett sem lett volna képes gátat vetni a 10—15 falu határával érintkező hosszú erdőszél minden oldalról megindult harapdálásának. Minthogy pedig az erdő őrzői maguk is megvesztegethetők voltak, az ekeföldek lassú előnyomulásának mi sem állt útjában és így a XVIII. század harmadik és negyedik évtizedében kezdetét vehette a Farkas-erdő irtásának egy újabb, következményeiben leghatékonyabb fejezete.¹

Benn az erdőben természetesen tovább folyt a lejelletés, makkoltatás. Az erdő kihasználásának ebben a formájában, legnagyobbrészt a török visszavonulásának hatásként, új jelenségkép tűntek fel a rác sertéskereskedők drávántúli sertéseikkel. A Farkas-erdő állomáshelye lett számos szerb sertéskondának, amelyek itt hosszabb-rövidebb ideig makkra fogva és felhízalva folytatták útjukat Bécs felé.² Azokban a tilosokban, melyeket az eddigi erdőbirtokos saját sertéseinek szánt téli makkolólul, az azóta már a Dunántúlon általánosan meghonosodott göndörszórú mangalicák Szlavóniából keresztülvándorolt hírnökei ették fel a makkot az eddig honos magyarfajú bakonyi serés helyett. Az erdőt a makkolás érdekében Kisasszony-napjától legkorábban Miklós-napig, de gyakran a következő év tavaszáig a szarvas- és gypjasmarhák számára meg is tiltották, s csak ha a makk elfogyott, hajthatták fel juhaikat fűre az uradalmi és falusi juhászok.³ Azelőtt a juhok sem voltak éppen gyakoriak a Farkas-erdőben; új idők kezdetét jelenti a fűvetlenné

¹ Megtörtént, hogy Skariczáné erdőinspektora 2 akó borért megengedte a sótonyiaknak a tilosok használatát. Máskor is kedvezett Sótonynak, mert segítségére jöttek neki más vidékiek hatalmaskodása ellen. (Dr. 74 : 80.)

² Dr. 76 : 3.

³ Draskovich-lt. Missilisek. 1704. aug. 30. és 1728. nov. 27.

legelt és apró körmökkel keményre taposott szomorú erdő-alj is, új folt az erdei tájban a bekerített juhaklok környéke.¹

Fáért a zálogos erdőbe szabadon járt jobbágy és a vidék fával mesterkedő iparososa; a sárvári bogнар-, esztergályos- és pintérmesterek, ha nem a Rábaberekről, innen hordták a mesterségükhöz szükséges fát, nyugodtan a várbeli uraság „commissioja” nélkül.² Nem is az a fa fog hiányozni, amit ők vittek el, a XVIII. század 40-es éveiben már rakták a máglyákat, hol az erdő jórésze elégett.

Amint Magyarország a török kiűzése után lassan erősdöve bekapcsolódott az európai gazdasági életbe s a külföldre már eddig szállított termékeken kívül új árukkal jelent meg, ezek között a legelsők egyike volt a magyar hamuzsír.³ Európának az utolsó órában jött a magyar erdők hamva. A XVIII. században már általánosan érezhető volt a fahiány és nyugaton hatalmas kohók és ipartelepek voltak kénytelenek üzemüket beszüntetni a tüzelőanyag korlátozott volta miatt.⁴ Még nehezebb volt megszerezni az üveggyártásnál és vászonfehérítésnél nélkülözhetetlen hamuzsírt, amit ekkor még kizárólag a fa elégetése révén állítottak elő.⁵ A hamuzsírhiány természetesen érezhető volt Európa keletibb tájain is és élelmes vállalkozók figyelme a század első felében egyre inkább Magyarország felé fordult.⁶ A Farkas-erdőben eddig csak szénéégetők voltak; gyéren elszórt telepeik azonban főleg a környékbeli kovácsokat látták el tüzelőanyaggal.⁷ A fa, amit szenítettek, elenyésző csekély volt ahhoz a tömeghez képest, amit egyetlen hamuzsírégető telepe megkívánt.

A hamuzsírégetők először Skariczáné zálogbirtoklása idejében jelentek meg a Farkas-erdőben.⁸ A faállományban okozott pusztításukra még évtizedek múlva is visszaemlékeztek, azonban, úgy látszik, az erdő használatáért jó bért fizettek, mert amikor 1748-ban Szluha György a sárvári

¹ Dr. 76 : 4.

² O. L. Kúriai lt. Causae appellatae, 9051.

³ Glaser L.: Magyarország helyzete az európai gazdasági életben. Földrajzi Közlemények, 1935, 304. l.

⁴ W. Sombart: Der moderne Kapitalismus, II. (München und Leipzig, 1928) 1143. s köv. l. — J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, II. (München und Berlin, 1929) 453. l.

⁵ H. Ost: Lehrbuch der chemischen Technologie (Leipzig, 1930¹⁷), 139. l.

⁶ A hamuzsírgyártás hazánkban 1730 körül honosodott meg. (Eckhart F.: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922. 217. l.)

⁷ Dr. 74 : 94.

⁸ Sopron vm. lt. 12—a : 5. 8. fasc. 1752-i inquisitiók.

uradalmat megvette a Draskovichoktól s az erdő is keze alá került, a hamuzsírégetést ő sem szüntette be.¹ Az erdőt tehát saját ura is érdemesnek tartotta a kapott árendáért felégettetni. A hamuzsír a század közepén Magyarországon tényleg keresett kiviteli cikk lett. A bécsi udvari kereskedelmi főigazgatóság egy átiratban hívta fel az udvari magyar kancellária figyelmét arra, hogy az országot e termék gyártásával jelentős haszon érné.² 1749 szeptemberében a királynő intézett leiratot a helytartótanácshoz a hamuzsírgyártás előmozdítása érdekében s e tanács a megyéket szólította fel, hogy küldjenek jelentést az erdők ilyen célra való felhasználásáról.³ Azok az erdőbirtokosok tehát, akik eddig még nem gondoltak volna erdejük felégetésére, a kormányhatóságok részéről kaptak figyelmeztetést. A Farkas-erdőben azonban ekkor már a hamuzsírgyártás nagy arányokban folyt. Szluha György az egész erdőt árendába adta egy pozsonyi kereskedő-vállalkozónak, ki hamuégető mestereket telepített bele.⁴ Egy telep a mesteren és íródeákján kívül 6—8 munkásból állt.⁵ 1751-ben két ilyen telep működött: egy a Gyeli-tónál, egy a Semékesnél. Egész erdőrészeket irtottak ki, hogy a szükséges hamut előállíthassák.⁶ Nem egyszer bemerészkedtek az erdőnek olyan részeibe is, ami már nem tartozott a sárvári uradalomhoz úgy, hogy pusztításaik állandó panasz tárgya volt mindaddig, míg Bezerédy Ferenc vasvári kanonok

¹ 1752-ben és a következő évben is szétdőlték a káldiak a sárvári uraság hamuházát. (Sopron vm. lt. 12—a : 5. 9. fasc.)

² Tagányi i. m. II. 96. l.

³ Tagányi i. m. II. 97. és 103. l.

⁴ Özv. Mikes Jánosné, Anna Maria Moderin „árendás hamuégető“ kötött szerződést Szluhával. (Sopron vm. lt. 12—a : 5. 8. fasc.)

⁵ A semékesi telepen Holcz János hamuégető mesteren és Velsz Sámuel íródiákján kívül, Falk Ferenc vasfazekaknál levő legény, Grill András, Stumsrott József, Tucz János, Mur Márton, Par Pál, Keffin András hamuégető munkatárs, továbbá Perlin Zsófia és Klomzer Örzse asszonyok éltek együtt. (Soproni vm. lt. 12—a : 5. 8. fasc.)

⁶ A hamuzsír előállításánál a kivágott fát elégetik, a kapott hamut kilúgozzák, az oldatot megszűrlik, lepárolják és az így nyert száraz, barna sómasszát fehéritik. (Ost i. m. 140. l.) A Farkas-erdő hamuzsírégetői a kidöntött fát természetesen nem hordták mind a telephez, hanem az erdő különböző pontjain rakták halomba és égették fel. A fahamut innen vitték aztán zsákokban a telephez. A kilúgozást kádakban végezték s a lúgot vas- és rézfazekakba töltve párolták le. A fehéritést téglából épített kemencében végezték, a kész hamuzsírt hordókba töltötték és így szállították el. (Sopron vm. lt. 12—a : 5. 8. fasc.) A hamuzsírégetés felvidéki módját leírja: Lúley E. : Az erdei iparok közgazdasági jelentősége Magyarországon a XVIII. században (Budapest, 1929), 24. s. köv. 1.

hatalmasan szét nem verte őket.¹ Bár 1754-ben a kormány-székek, belátva a hamuzsírgyártás káros következményeit, arról tanácskoztak, hogyan lehetne az erdők pusztítását megakadályozni, az 50-es évek folyamán sohasem szűnt meg a Farkas-erdőben a hamuzsír előállítás, sőt Szluha György után a birtok új ura, Inkey Boldizsár alatt még nagyobb mértéket öltött.² Inkey különböző vásárokon közhírré tétette, hogy bárki szabadon égetheti a fát a Farkas-erdőben, de köteleés a hamut meghatározott áron a hamuzsírgyártóknak beszolgáltatni.³ 1764-ben a környékbeli birtokosok külön és együttesen panasszal fordultak a helytartótanács-hoz a sárvári földesúr barbár gazdálkodása ellen.⁴ Eredményt azonban nem értek el, a hamuzsírgyártás, úgy mint a Dunántúl több más erdejében csak akkor szűnt meg a Farkas-erdőben is, amikor a fahiány miatt tovább már nem volt érdemes foglalkozni vele. Hatása elszomorító volt. Egykorúak tanubizonyosága szerint az erdő a századeleji állománynak kétharmadrészét elvesztette.⁵ Az egész országban felégetett erdőterületet körülbelül 4,000.000 holdra lehet számítani.⁶ Végeredményben azonban a pusztításnak e nagy aránya felhívta a figyelmet az erdők általában elhanyagolt állapotára és az Európaszerte fenyegető fahiány mellett nagyrészt előidézője lett Mária Terézia 1769-i erdészeti utasításának.⁷ A Farkas-erdő történetében mégsem a túlhajtott hamuzsírtermelés hozta meg a fordulatot ; ez az erdő csak a hamuzó-

¹ Bezerédy kanonok 1751 november 17-én 27 székéreljára jobbágyával rátört a semékesi és gyelítói hamuzsírkészítőkre, házaikat lerontatta, felszerelésüket szétszóratta, eszközeiket elvitette, a munkások közül, akit elérte, elfogatott. Később kiegyezett a mesterrel és saját falvába, Csipkerekbe telepítette át őket. (Sopron vm. lt. 12—a : 5. 8. fasc.) Emlékkükként Csipkerekben, a településtől nyugatra, egy dűlőt „Hamuházi“-nak neveztek. (O. L. Kataszteri térképek. Vas vm.)

² Tagányi i. m. II. 134., 137. és 139. l.

³ O. L. Helytartótanácsi lt. Oeconomica, lad. B fasc. 3.

⁴ Sopron vm. lt. 12—a : 5. 9. fasc. Gulácsi Farkas László és József, Káldi József, özv. Draskovich Lipótné és özv. Erdődy Lászlóné panaszát 1764 január 30-án terjesztette fel Vas vm. a helytartótanács-hoz. (Helytartótanácsi lt. Oec. B : 3.)

⁵ Helytartótanácsi lt. Oec. B : 3.

⁶ Lüleý i. m. 46. l.

⁷ A bécsi udvari főhaditanácsnak a magyar udvari kancelláriával tartott tanácskozásáról készült jegyzőkönyv szerint már 1754-ben erdővédelmi rendszabályok meghonosítását tervezték. Ettől kezdve a magyar országos erdőrendtartás elkészítésének gondolata állandóan foglalkoztatta Mária Teréziát, kibocsátására azonban csak az 1767-i osztrák rendtartás után, 1769 végén került sor. (Tagányi i. m. I. k. XXII. l.)

telepek elnéptelenedése után, más okokból kifolyólag találta meg első védelmezőjét.

A Farkas-erdő tulajdonának és használatának a XVII. század végére kialakult szabályozódásában a XVIII. század 40-es éveiben lazulás állt be. Káros hatással elsősorban a zálogviszony volt, amikor a zálogbirtokos a visszaéléseket nem igyekezett megakadályozni, az erdőtulajdonosnak pedig egyrészt elkerülték e veszélyes mozzanatok figyelmét, másrészt sem érvényesíthető jognak nem volt birtokában, sem esetleges fellépésének súlyt adó közegekkel, erdőszemélyzet hiányában, nem rendelkezett. Zavarta a jogviszonyt később az a körülmény is, hogy a sárvári uradalom 1748-i eladása után az erdő Sárvárhoz tartozott, a körülötte fekvő régi uradalmi falvak azonban a különvált ikervári uradalom községei lettek és így már nem lett volna joguk azoknak a kiváltságoknak élvezéséhez, amik mint uradalmi falvakat megillették őket. E falvak azonban szívósan ragaszkodtak a megváltozott viszonyok ellenére is a régi kedvezményekhez, sőt a zálogbirtoklás alatt meghonosodott túlkapásaikhoz is s felfogásuknak földesuruk támogatásával a hatalmaskodó visszaélések hosszú során keresztül is érvényt akartak szerezni.¹ Hasonlóképp alakult ki az erdő déli részén fekvő falvak lakóinál és földesuraiknál egyes erdőrészek szabad használatára szokáson alapuló jogigény. Szluha György az erdőt foglalókkal szemben az erdőőrzés eddigi keretein belül nem tudva sikeresen védekezni, kénytelen volt más megoldáshoz folyamodni és Bejc s Kám közé Egervölgy és Farkasszentgyörgy néven 1756-ban két új telepet ültetett.² E két községnek lett volna feladata, hogy dél felé a szintén nem régen települt Csipkerekkel és Csehivel, Mindszenttel szemben a sárvári földesúr érdekeit megvédje. A két fiatal falu azonban nem bizonyult elég erősnek. Jóllehet saját berendezkedésük következtében maguk is nagy darabon irtották az erdőt, azt nem tudták megakadályozni, hogy az említett falvak ne tolják előre határaikat.³ Inkey Boldizsár 1766-ban a Gyeli-tó vidékén kénytelen volt már a harmadik erdei községnek megvetni alapját, amit azonban a következő évben a sárvári uradalom erdei őrseit rossz szemmel néző csip-

¹ A sárvári és ikervári uradalmak közt főleg a sótonyi és nyögéri jobbágyságok erdőhasználatára miatt támadt viszályokra Dr. 56., 73. és 74. fasc.-ban van számos akta.

² Sopron vm. lt. 12—a : 5. 9. fasc. A káldiaknak Vas megyéhez benyújtott kérvénye.

³ Causae appellatae, 9051.

kerekiek feldúltak. Inkey a dolgot a helytartótanács elé vitte, orvoslást azonban nem kapott.¹

Ezek az erdő használatáért és néha birtokáért is folyó küzdelmek töltötték ki a Farkas-erdő életét a XVIII. század 60-as és 70-es éveiben, mert e viszályok természetesen a legnagyobb veszteséget az erdőnek okozták. Sótony, Nyóger kelet felé széles sávban szorította vissza az erdőhatárt és csupán az 1770 után következő három év alatt körülbelül 800 köbölnyi területtel gyarapította az irtásföldeket. Félő volt, hogy ha ilyen ütemben folytatódik az erdő pusztítása, rövid időn belül a falvak a Gulácsig érnek irtásaikkal.² Bejctől délre, a Rábára néző part végig elvesztette erdőtakaróját. Az erdőt itt a földesúr adta jobbágyainak, hogy kerteket, szőlőt telepítsenek. Még Draskovich Lipót alatt szakadt le a bejci tilosból az Új-hegy, Inkey ennek folytatását, a Komló-hegyet adta, végül Inkey utóda, Szily Ádám irttatta a Sós-hegyet, úgyhogy szőlökké változott az egész perem Egervölgyig.³ Ettől délre a kámi hosszú földek kerültek eke alá, az oszkói határban pedig az Ebtulok közül akkora volt az irtás, hogy egész falu rátelepülhetett volna. Csehitől Pereszttegig végig a délkeleti szegletet új szántók s főként szőlők vették körül.⁴ A sárvári földesúr, vagy más szomszédos birtokos, sajátjában joggal, vagy máséból jogtalanul, mind az erdő rovására irtott köröskörül a széleken. Benn az erdő közepén pedig a pazarló gazdálkodás végezte el szörnyű munkáját. Számos helyen a hamuzsírégetés nyoma éktelenkedett. Kivágott, de el nem hordott fák szanaszét heverték olyan tömegben, hogy a közlekedést akadályozták mindenfelé.⁵ Nem volt akkora érintetlen darab sem, hogy a tekintet minden irányban fákból, erdőben nyugodhatott volna meg. Ekkor küldte ki 1768-ban először, majd 1770-ben másodszor Vas megye közgyűlése a megye egy szolgabíróját a pusztulás megvizsgálására.⁶ A megyei hatóságok eljárását még mindkét esetben az érdekelt felek panasztétele előzte meg és a dolgot hatalmaskodó birtokfoglalásként tárgyalták. Rövidesen mu-

¹ Sopron vm. lt. 12—a : 5. 9. fasc.

² Sopron vm. lt. 12—a : 5. 9. fasc. A vasmegyei silvarum inspector jelentése 1773 június 21.

³ Kőszegi tábla peroi, 229.

⁴ Sopron vm. lt. 12—a : 5. 9. fasc. 1770 március 12—14-i inquisitio.

⁵ Dr. 77 : 94. és Sopron vm. lt. 12—a : 5. 9. fasc. 1770 március 12—14-i inquisitio.

⁶ Póczy Imre vasmegyei alszolgabíró jelentése 1768 június 22-én és Boros András főszolgabíróé 1770 március 14-én. (Sopron vm. lt. 12—a : 5. 9. fasc.)

atkozott a Mária Terézia-féle erdészeti rendtartás jótékony hatása is, amikor a megye az előírásnak megfelelően erdészeti felügyelőt választott és ezt 1773-ban a Farkas-erdőről jelentéstételre szólítva fel, a beküldött jelentés döbbenetes tartalmának hatása alatt hivatalból indított pert az akkori birtokos, Szily Ádám ellen. Ugyanekkor a környékbeli falvak földesurai is megkapták a perbeidéző levelet, mert jobbágyaik „minden tilalom és a királynőnek az erdők védelmét célzó rendelete ellenére irtottak”.¹ Ezzel lezárult az erdő magáragyagtottságának hosszú korszaka: a hatóságok védelme alá került.

A Mária Terézia-féle erdészeti rendtartásnak mindamelllett a Farkas-erdő csak csekély hatását érezte. Az erdő további sorsára mégsem a központi kormányhatóságok rendeletei és a vármegyei magatartás volt döntő, hanem elsősorban az erdőbirtokos belátása. A földesúrnak az erdővel szemben elfoglalt álláspontjában pedig csak akkor volt várható tényleg változás, ha rájött arra, hogy a saját érdeke kíván más erdőgazdálkodást. Ez a felismerés azonban nem következett be. Az erdő urai még jó ideig csupán igényt támasztottak vele szemben, anélkül, hogy gondoltak volna kezelésére. Azonnal pénzt akartak látni belőle s így az eddigi kíméletlen kihasználást folytatták tovább, vagy a jobbágyoknak adták irtásra, hogy ilyen módon növelje úrbéres jövedelmüket.

Külföldön, elsősorban német területen ekkor már kialakulóban voltak az új erdőgazdasági elvek és egyre szélesebb körben nyertek alkalmazást. Az erdészet iránti érdeklődés, amely a XVIII. század elején a fahiánytól való félelem miatt főként a bányászok körében volt tapasztalható, a század folyamán általános lett és lassan az erdőkultúra ápolását a bányászok kezéből kivéve, az erdészetben önálló tudományt teremtett.² Az erdők állapota a XVIII. század második felében másutt sem volt sokkal különb, mint Magyarországon, a század végére azonban az erdészet már felismerte

¹ Özv. Draskovich Lipótnét Vas vm. 1773 április 23-ára idézi Szombathelyre. (Dr. 74 : 125.)

² V. Schüpfer: Die Bedeutung des Waldes und der Forstwirtschaft für die Kultur im Wechsel der Zeiten (München, 1928), 10. s köv. l. Az erdészetnek a bányászattal való kapcsolata Magyarországon is megvolt és Mária Terézia a selmebányai bányászati tanintézetnek akadémiai rangra való emelésekor, 1770-ben, külön kifejezte azt a kívánságát, hogy az erdőkultúra tanítására is gondot fordítsanak, mert ennek ismerete a bányászatnál nélkülözhetetlenül szükséges. (Pauer J.: A selmebányai m. kir. bányászati és erdészeti Akadémia története. Selmebánya, 1896. 98. l.)

ennek az elhanyagoltságnak súlyos következményét.¹ Óriási feladattal volt kénytelen szembenézni, de vállalta.²

A XVIII. század vége felé Magyarországon is mutatkoztak az új erdőkéltúra terjedésének első nyomai. Külföldi erdészeti munkák nálunk is ismertekké válnak, a kormányhatóságok fáradozásai itt-ott, elsősorban a kincstári erdőkben, már szerény eredményt tudnak felmutatni.³ Az erdőbirtokosok szélesebb körében az erdő kezelésére vonatkozólag helyesebb eszmék terjednek. Az állatokat kezdik az erdőből kitiltani, a rablógazdálkodás helyébe nem egy helyen vágásfordulókat megállapító, a fiatalosokat tilalom alá vető erdőkezelés lép.⁴ A Farkas-erdő iránt azonban nem volt kegyes a sors. Szily Ádám 1787-ben zálogba vetette az erdőt genovai kereskedőknek, kiknek kezéből csak 1803-ban váltotta ki az új birtokos Ferdinánd estei főherceg.⁵ A zálogos erdőben természetesen tovább folytatódott a legeltetés, fajzás, szénégetés; kihasználásában változatlanul, kezeléstől érintetlenül éli tovább a Farkas-erdő legelőerdei életét.⁶ Csak a XIX. század elején, Ferdinánd főherceg birtokában történnek az első intézkedések, amelyek az erdőt kiemelik százados elesettségéből, csak ekkor találkozunk először tulajdonképeni erdészeti tevékenységgel az erdő területén.⁷

Juhász Lajos.

¹ V. Schüpfer : Skizzen über forstliche Zustände in Bayern am Ende des XVIII. Jahrhunderts. Forstwissenschaftliches Zentralblatt, 1927, 46. s köv. 1.

² V. Schüpfer : Zur Geschichte der Forsteinrichtung in Bayern. Allgemeine Forst- und Jagdzeitung, 1925, 176. s köv. 1. és Skizzen, 52. s köv. 1.

³ Kaán K. : Decrett József élete és erdőgazdasági tevékenysége. Erdészeti Lapok, 1912, 279. l.

⁴ A Farkas-erdő szomszédságában a rábamenti Mocsár-erdő urai, a Bezerédjek hangsúlyozzák például, hogy „az erdőnek nem kevés conservatiojára szolgál, ha az marha legeltetéstül megh kíméltetik“. (O. L. Múz. Bezerédj-es. lt. D fasc. 7.)

⁵ Scherg K. i. m. 9. és 18. l.

⁶ U. o. 17. s köv. 1.

⁷ Az erdő további sorsára és mai mintaszerű állapotára ld. Scherg K. : A bajor király sárvári erdei. Erdészeti Lapok, 1921, és Sárvár, Erdészeti Lapok, 1932.

Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idejében.

Az a nagy európai feszültség, amelyet a közírás keleti válságnak nevez, s mely 1877-től 1878-ig zajlott le, ma újra és fokozott mértékben érdekli a különféle államok politikai közvéleményét. Ennek kétségtelenül az az oka, hogy a világháború látható gyökerei ugyancsak a keleti kérdésre nyulnak vissza s ezért modern összefüggésben látszanak, de oka az is, hogy az az időszak oly ragyogó tehetségű államférfiakat termelt, mint Bismarck, Gorcsakov, Lord Beaconsfield és gróf Andrássy Gyula, akiknek az alakjánál örömmel időznek a történészek és az írásművészek egyaránt. Különösen az angolszász közvélemény fordul ma még fokozottabb mértékben, mint a béke éveiben tette, ama keleti kérdés felé s ennek tulajdonítható, hogy Seton Watson, aki Magyarország szempontjából 1909-től kezdve megjelent műveivel oly rendkívül ellenséges befolyást gyakorolt a ránk nézve döntő jelentőséggel bíró angol közvéleményre, az utóbbi években kiadta eredeti források alapján az 1875—78. évek orosz-angol diplomáciai jegyzékváltását és „Disraeli, Gladstone és a keleti kérdés“ című összefoglaló művében egyrészt az egész időszaknak krónikáját adta, másrészt különösen éles világitásba helyezte Disraelinek és Gladstone-nak a keleti kérdésben való versengését és mindazokat a politikusokat, akik ebben a nagyszerű és ma is izgatóan ható diplomáciai játszmában a brit miniszterek ellenjátékosai gyanánt szerepeltek. Tudvalévő, hogy ez a keleti kérdés volt Gladstone és Disraeli legizgalmasabb mérkőzése, ügyszólván politikai élet-halál harca, amennyiben Gladstone hallatlan erővel izgatott a török szultán ellen, míg Disraeli és különösen a királyné oroszellenes álláspontot foglaltak el s a helyzet annyira elmérgesedett, hogy mindegyre úgy látszott, hogy háború nélkül Anglia és Európa a válságot nem tudják megszünteni. A legjellemzőbb e tekintetben Lord Salisbury-nek, Nagybritannia későbbi nagynevű külügyminiszterének, akkor

a Beaconsfield-kabinet külügyi államtitkárának a londoni Guildhall-ban 1878 augusztus 4-én tartott beszédében foglalt ez a kijelentése : „Nem emlékszem arra, hogy valaha lett volna kérdés, mely ily mélyen fölizgatta volna az angol népet, a szenvedélyeket ily általánosan megmozdította volna és ilyen mély szakadásokat és gyűlöletes érzékenységet támasztott volna.“ E sorok íróját és azt hiszem, a magyar olvasót a nagy angol pártcsata nem érdekli, annál inkább kell azonban, hogy lekösse figyelmünkét az a jelenség, hogy ebben az akkori világválságban az angol közvélemény előtt egy nagy magyar államférfiúnak, gróf Andrássy Gyulának az alakja jut meglepő világosságba, már csak azért is, mert éppen ez újabb levéltári közzétételek révén és a most említett történetirodalmi földolgozásban gróf Andrássy Gyula az, aki az angol miniszterelnök legérdekesebb ellenjátékosa gyanánt jelentkezik mindvégig. El kell ismerni, hogy maga Seton Watson, akit valóban nem lehet azzal vádolni, mintha magyar rokonszenv szállotta volna meg és aki ez utóbbi nagy vállalkozásában is a szláv forrásokra támaszkodik, nemcsak rendkívüli jelentőségűnek tartja gróf Andrássy Gyulának a keleti válságban való és Magyarország, sőt a monarchia határain messze túl terjedő működését, hanem könyvében mindegyre megragadja az alkalmat, hogy valahányszor akár Lord Beaconsfield, a miniszterelnök, akár Salisbury marquis, az akkori államtitkár, bizalmatlanul, vagy éppen gyanakodóan, avagy itt-ott lekicsinylően nyilatkoznak Andrássyról, mindig visszautasítja felfogásukat és mindegyre hangsúlyozza, hogy „a magyar államférfi következetőség és előrelátás dolgában a legkiválóbb szerepet töltötte be“.

Célom nem az, hogy akár a most feltárt anyagot, akár az angol közirodalomnak ezt a legújabb fordulatát részletesen ismertessem, hiszen elég a nevezett művekre utalnom az olvasót ; célom egészen más, tudniillik az, hogy kiegészítsem ezt az anyagot egy egészen sajátos és általunk eddig teljességgel nem ismert adalékkal és errenézve terjesszek elő oly iratokat, amelyeket az angol Record Office kedvező szíveségéből lemásoltathattam. Arról van nevezetesen szó, hogy Lord Beaconsfield a maga zseniális, bár mindig ötletes szemléletével annyira fontosnak tartotta folytonosan kémlelni azt, hogy vajjon ebben az európai válságban a monarchia vezető külügyi politikusa, gróf Andrássy Gyula és az ő egyetlen igazi politikai támasza, Tisza Kálmán, a magyar miniszterelnök, mit mívelnek és mit terveznek és annyira rabja volt a másik geniális és szintén ötletekkel megáldott diplomata, tudniillik Andrássy Gyula egyéni érdekességének, hogy szokata-

lanul egész háború előtti és háború utáni történetünknek, külön politikai ügynököt tartott Budapesten az 1878. év folyamán, Monson Edmund személyében, ki is állandóan bizalmas és sürgős jelentéseket küldött Londonba, részben közvetlenül Lord Salisbury külügyi államtitkár kezeihez, részben Nagybritannia bécsi nagykövete, Sir A. Buchanan, illetőleg Sir Henry Elliott útján. Nyolcvankilenc ilyen jelentés állt a rendelkezésemre, melyet az angol külügyminisztérium irattárában (jelenleg a Record Office-ban) őriznek „Austria“ cím, „Foreign Office F. O. F/941.“ szám alatt; mindegyik jelentésen följegyeztetvén, hogy az a királynőnek, Lord Beaconsfield-nek bemutatott-e, vagy köröztetett. E nagyjelentőségű diplomáciai iratokon nyugszik szerény tanulmányom, amely röviden ismerteti e jelentések főirányait, de mert anyaguk sok tekintetben érdekelni fogja az egész magyar közírást, függetlenül némi válogatással eredeti szövegben közlöm is Monson egyes tudósításait. Ezekből kihagytam oly részleteket, amelyek jelentéktelenek és olyan jelentéseket is mellőztem, amelyek idejét mult eseményekre, például az akkori magyar állami költségvetés adataira, vagy az osztrák-magyar kiegyezés egyes esélyeire vonatkoznak. A jelentésekből az látható, hogy Monson-nak kitűnő összeköttetései voltak, nemcsak azért, mert Tisza Kálmán ismételtlen fogadta és előtte diplomáciailag fontos nyilatkozatokat tett, hanem azért is, mert — mint írásai elárulják — különféle katonai tényezőkkel állott összeköttetésében, megvoltak összeköttetései a delegátusok között, annyira, hogy a bizalmas albizottsági ülések lefolyásáról is értesült; sürgönyei és jelentései szerint több ízben be is utazta az országot, sőt az is megállapítható, hogy például a román diplomácia állandó bizalmas összeköttetést tartott fenn az angol ügynökkel. A jelentésekből, amelyeket az olvasó dolgozatomat követőleg megtalál, belpolitikailag az az érdekes, hogy Monson-nak sikerült Tisza Kálmán ellenzékével szorosabb politikai viszonyba jutni. Nevezetes ez azért, mert a nagy játszma Lord Beaconsfield és általa mindig gyanus szemmel kísért gróf Andrassy Gyula között éppen abból állott, hogy egyikük sem bízott a másikban, ellenben mindegyik félt attól, hogy a másik az ő háta mögött olyan titkos megállapodást köt valamely hatalommal, amely egyszerűen keresztülhúzza az egész diplomáciai pókhálórendszeret. Hogy Disraeli éppen gróf Andrassy Gyulában látta a ránézve legveszélyesebb ellenjátékost, annak ellenére, hogy Anglia más, nagyobb hatalmasságokkal is szembenállott ekkor, azt lélektani okokra kell visszavezetnem, mert alig van a történelemben eset arra, hogy két

geniális ember ugyanolyan különös tulajdonokkal ékesked-jék és oly meglepetésszerű ötletekkel álljon elő külpolitikájá-ban, mint azt egyfelől az angol minisztérium feje, másrésről a nagy magyar államférfi bemutatták. Ha hozzátésem, hogy ugyancsak lélektani szempontból rendkívüli fontosságú az a viszony, amelyben Lord Beaconsfield Viktória királynővel, gróf Andrassy Gyula pedig Erzsébet királynővel és Ferenc Józseffel állott, akkor azt kell mondanom, hogy valóságos drámai bonyodalom az, amit ezek az ügynökjelentések most elénk tárnak. Ha azt a kérdést teszem fel magamnak, hogy Lord Beaconsfield mindazt a gyors információt, amelyre Andrassy egyéniségének megfigyelése és terveinek kikémle-lése szempontjából szüksége volt, miért nem a diplomácia rendes útján szerezte meg és miért tartott szokatlan módon Budapesten egy külön ügynököt: arra az, úgy hiszem, szintén igen különös és a diplomáciában szokatlan tényre kell rámutatnom, hogy Ausztria-Magyarország akkor lon-doni nagykövete gróf Beust Ferdinánd volt, az előbbi kan-cellár és külügyminiszter. Beust-ben azonban sem Beacons-field, sem Andrassy nem bízott. Ismertté lett az angol államférfinak, aki éppúgy, mint Andrassy, szeretett szel-lemes röppentyűket bocsátani világgá, Beustról szóló az a kijelentése, hogy „valahányszor ez az osztrák-magyar diplo-mata nála van, ő utána kinyitja az ablakokat, hogy a sok hazugság kimehessen a szobából“. Pedig a szegény Beust, aki ismeretes emlékirataiban a legfurfangosabb diplomáciai szó-csavarásokkal igyekszik bebizonyítani, hogy ő mindig min-denben előrelátó volt, éppen ezen keleti válság alkalmával tökéletesen ártatlan szerepet játszott, egyszertén azért, mert gróf Andrassy Gyula, aki személyesen is ki nem állhatta a régimódi szász diplomatát és Bismarck ellenségét, semmiféle tervébe nem avatta be a grófot. Ez rendkívüli előnye volt Andrassy egész sakkjátszmájának azért, mert Andrassy csakugyan előbb megszerződött titokban Oroszországgal a budapesti 1877 január 15-i titkos konvencióban, semmint Beaconsfield azt megtehetette volna, annak ellenére, hogy az angol politika állandó oroszellenes fölvonulása mögött is ily megegyezési szándék lappangott, amint az a berlini kongresszuson kiderült s amint azt az általam fentebb említett, most közzétett angol-orosz diplomáciai okmányok napnál világosabban földerítik. Annak, hogy Andrassy Gyulával szemben Beaconsfield elkésett az oroszsal való megegyezés-ben, főoka éppen abban rejlett, hogy hiába fogadta Beustot, az mindenre megesküdhetett, hogy Andrassynak esze ágá-ban sincsen egy ily orosz-osztrák-magyar megegyezés, mert

hiszen a titkos megállapodás megvolt, de Beust arról nem tudott. Tudvalévón az 1877-i budapesti titkos konvenciónak a szövege képesítette Andrássyt arra, hogy mikor Oroszország leverte az 1877—78-i háborúban Törökországot és a sanstefanói békét a szultánnal megkötötte: Andrássy képes volt a budapesti konvenció felhasználásával megindítani azt a rendkívüli jelentőségű diplomáciai akciót, amely végül is a berlini kongresszusra vezetett, ahol Oroszország kénytelen volt meghajolni Európa egyesített akarata előtt. Nincs túlzás tehát abban, ha azt állítom, hogy Andrássy megelőző sakkhúzása volt az oka annak, hogy Oroszországgal szemben a nagy diplomáciai saktáblán meg lehetett nyerni a játszmat.

Az itt röviden vázolt nemzetközi helyzetből, amelynek oly nagy irodalma van, érthetjük meg tehát azt a kivételes tünetet, amely abban nyilvánul, hogy az angol kormány állandóan és közvetlenül informálódni akart, még pedig haladéktalanul, nemcsak gróf Andrássy Gyula minden szándékáról, hanem azok kivételének lehetőségéről is. Ezek a lehetőségek pedig a legszorosabban összefüggöttek Tisza Kálmán magyar miniszterelnök állásfoglalásával és pártjának az Andrássy—Tisza-politika mellett való kitartásával. Azt lehet mondani, hogy ha akár Tiszát elhagyja akkor a többség, amely pedig a népszerűtlenség nagy rohamában már-már a késhegyen állott, ha Tisza nem a politikai időbeosztás mestere, vagy ha Tisza Kálmán cserbenhagyja ama válságos időkben Andrássy Gyulát: a berlini kongresszus sohasem jön létre, és nemcsak az európai, hanem az angol politika is egészen más konstellációba jut a sanstefanói béke után Európában. Mindezt Monsonnak igen világos jelentései oly éles körvonalakkal vetítik eléink, hogy szinte elkáprázunk azok világosságánál. Nevezetes például az, hogy ez az angol ügynök a magyar ellenzékkel való összeköttetéseit annyira fel tudta használni, hogy gróf Apponyi Albertet megnyerte egy Andrássy—Tisza-ellenes roham rendezésére, amelyről gróf Apponyi Albert a világháború után kiadott kétkötetes emlékirataiban úgy emlékszik meg, mint politikai életének legnagyobb eltévedéséről. Monson jelentéseiben a 36. számú írja le ezt a különös, összeesküvésszerű próbálkozást, amely jelentés 1878 május 22-én kelt Budapestről és „titkos és bizalmas“ külön jelzót visel. A jelentésből arról értesülünk, hogy Sir Henry Elliott ad audiendum verbum fölhívatta magához Monsont Bécsbe és úgy látszik, nagyon megmosta a fejét, mert gróf Andrássy Gyula már a nagykövetnél járt és panaszt tett amiatt, hogy a brit királyi kormány az ő háta mögött a magyar ellenzékkel kezd tárgyalni.

Ha ezek után az olvasó sorra veszi a nevezetesebb jelentéseket, mindjárt az elsőben egy angol szempontból látott helyzetképet kap, arról, hogy a nagy politikai szorongattatás között Tisza Kálmán hogyan kezeli nála tisztelgő pártját. Az ötödik számú jelentés, amely 1878 január 18-án kelt, abba enged betekintést, hogy Monson a magyarországi nemzetiségi mozgalmakat, például a Miletic elleni hazaárulási pört, mely rendkívüli éles figyelemmel kíséri. A január 21-i hetedik számú jelentéssel kezdődnek azok az egymás nyomába lépő tudósítások, melyek arra vannak irányozva, hogy kitapogassák, vajjon a közvéleményben, a sajtóban és az udvari köröknél Andrassy milyen erősen áll még és vajjon nem fog-e összeroppanni pozíciója akkor, amikor mindenki azt hitte, hogy elmulasztotta a kellő pillanatot az oroszok törökországi előnyomulásának megakadályozására és most mind az angol, mind a magyar közvélemény szerint arra lesz kárhóztatva, hogy tehetetlenül megadja magát Oroszország mindama balkáni követelményeinek, amelyeket a sanstefanoi béke magában foglalt, s melyek ha úgy maradnak, kétségtelenül vagy tönkretették volna Ausztria-Magyarország egész tekintélyét a Balkánon, vagy oly háborúba keverték volna, amelynek szerencsés kimenetelt a legoptimistább megfigyelők sem jósolhattak.

Monson március 26-án kelt 13. számú jelentése tárja föl először a román államférfiakkal, Ghika herceggel és Sturza miniszterelnökkel való összeköttetéseit, amelyekről azután a további jelentésekben is állandóan hallunk. Itt igen érdekes megfigyelni azt, hogy a román politikusok mennyire félnek Tisza Kálmán ismert zárkózottságától; mindegyre valamely elrejtett szándékot sejteneik mögötte, sőt azt hiszik, hogy midőn Bécsben az osztrákok a román követelményeket nem teljesítik, azok mögött is Tisza Kálmánnak csendes, de messzenyúló ereje mutatkozik.

Mondanom sem kell, hogy ebben a helyzetben a magyar képviselőháznak háborús nyilatkozatai, sőt a népgyűlések hangulata is alkalmat adnak arra, hogy az angol ügynök mindezt Londonba sürgönyözze, amint azt a 17. és 18. számú jelentések bemutatják, míg az április 15-én kelt 19. számú jegyzék már az ellenzék hangulatáról és szervezkedéséről ad beszámolót. A 21. számú ügynöki jelentés, mely május 1-én kelt, vallja be nyíltan, hogy a megfigyelés alatt álló mozgalomnak, amely elsősorban Tisza Kálmán személye ellen indult meg, a végcélja az, hogy a monarchia külügyi politikájába hozzon be változást, vagyis, ha szükséges, gróf Andrassy Gyulát buktassa meg. Ezek a hosszabb tudósi-

tások egyuttal a bosnyák kérdésben mutatkozó magyar hangulatról is mindig pontos számot adnak. Nevezetesen Monsont, amint jegyzékeiből kitűnik, különösen érdeklik az akkori magyar Fiumeban történt külföldi torpedószállítások s azok minden részlete. Május 10-től kezdve (25. számú bizalmas jelentés) látjuk, hogy Sturza Dömötör azon a címen, hogy a román-magyar vasúti kérdésekről akar tárgyalni, ismét megjelenik Budapesten, megint belép az angol ügynök jelentéseinek körébe, miután Románia attól fél, hogy máris történt a magyar-osztrák kormány és az orosz diplomácia között oly megegyezés, amely esetleg föláldozza Oroszországnak a román hadsereget.

Az olvasó a 26. számú s 1878 május 11-én Budapestről elküldött „nagyon bizalmas“ jelentésben nemcsak azt látja, hogy az angol ügynök most már a török diplomáciával is érintkezésbe lépett, hanem bizonyos mosollyal veheti tudomásul, hogy a szultán emberei keleti képzelőtehetségüket ugyan-csak gyermekes módon működtetik, midőn azt akarják elhitetni a londoni kormánnyal, hogy Kállay Bénit, Andrássy legbizalmasabb emberét és keleti szakértőjét, a muszkák félmillió rubellel vesztegették meg.

Az általam közölt ügynöki jelentések között oly tudósítások is mennek Bécsbe és Londonba, amelyek az akkori magyar sajtónak, különösen pedig a Pester Lloyd-nak a cikkeit kivonatolják és pedig mindig abból a célzattól, hogy szeretnék megállapítani, mennyiben fejezik ki ezek a lapok gróf Andrássy Gyulának igazi, de az angol kormány előtt még nem ismert szándékait. Miután ezeket a hosszú tudósításokat külön nem tartom szükségesnek közölni, csak hozzá akarom tenni általános benyomásul azt, hogy Andrássy Gyula ismert sajtópolitikája folytán az angol ügynök ezekből a cikkekből még jobban megzavarodik, még kuszáltabbnak és érthetlenebbnek látja a mi politikánkat, egyszerűen azért, mert Andrássy Gyula képes volt a magyar delegáció külügyi előadójának, dr. Falk Miksának a Pester Lloyd-ban megjelent cikkeit, amelyekről első pillantásra úgy látszott, hogy a külügyi kormány szándékait árulják el, a legélesebben megeáfolni s ezzel teljes bizonytalanságban hagyni minden olvasót és diplomatát abban a tekintetben, vajjon a külügyminisztérium melyik szócsöve volt az, amely tényleg hitelesen volt értesülve.

Az Európát megrázó keleti válság egész izgalmát érezzük akkor, midőn Monson azon titkos sürgönyéhez érkezünk, amelyben Tisza Kálmánnal való közvetlen tárgyalásait adja elő. Ilyenek a május 21-én kelt 33. távirat és 34. számú

levélbeli jelentés, valamint a 35. jelentésben ismételt sürgöny. Ezekből világosan kitűnik nemcsak az, hogy Tisza mindenben fedezi Andrassy Gyula politikáját, hanem az is, hogy rendkívüli ügyességgel igyekszik az angol barátságot megtartani. E tekintetben odáig megy Tisza, hogy szavainak gondos megválogatásával azt a látszatot akarja kelteni, mintha Anglia nem eléggé iparkodnék abban a törekvésében, hogy Ausztria-Magyarország közreműködését megnyerje valamely Oroszország elleni föllépésre. Nevezetesen május 21-én Monson azt jelenti Sir Henry Elliott-nak Bécsbe, hogy előtte való nap este fél kilenc órakor egyenest Londonba sürgönyzött s bizalmasan azt jelentette, hogy Tisza Kálmán, a magyar miniszterelnök, előtte Suvalov grófnak, a cár küldöttének a küldetéséről beszélt és panaszkodott, hogy a Monarchia akcióját mindig az hátráltatta, hogy a brit kormány állandóan visszautasította annak határozott kijelentését, miszerint bizonyos eshetőségek beáttával Anglia kész háborút indítani Oroszország ellen; és hátráltatta az az aggály, hogy Anglia Ausztriát cserbenhagyhatja és külön megállapodásra juthat Oroszországgal. Az angol ügynök erre azt felelte, nem értheti meg, hogy őnagy-méltósága miként teheti föl az angol királynő kormányáról, hogy nagy hadi készülődéseket csak a látszat kedvéért tenne és még kevésbé azt, hogy egyáltalában fölmerülhessen az a kérdés, hogy Anglia elpusztítana egy olyan hatalmat, amellyel szövetséget kötött.

E főfontosságú okmány az egész helyzetet vakító világosságba helyezi. Tisza 1878 május 21-én teszi ezt a közlést Monsonnak, holott Andrassy Gyula már 1877 január 15-én megkötötte a budapesti konvenciót Oroszországgal. Éppen ennek a konvenciónak az eredménye lesz azután az, hogy Gorcsakov a berlini kongresszust megelőzőleg Anglia és Ausztria-Magyarország legnagyobb ellenségét, Ignatiev tábornokot, kit az európai diplomáciában „a hazugság atyjának” neveztek, Bécsbe küldötte és ő ott 1878 március végén át is adta azt az emlékiratát, amely Oroszország és a Monarchia megegyezésére vezetett. Ez tehát majd két hónappal előzte meg Tisza Kálmánnak Monson előtt tett és Angliára vonatkozó, nagyfontosságúnak elismert nyilatkozatát. Viszont Tisza szavainak angol értelmezése azért bírt nagy fontossággal, mert az azóta kiadott és Seton Watson által hitelesen magyarázott angol-orosz tárgyalások mind a kül-, mind a belpolitika szempontjából ekkor jutottak a legválságosabb stádiumba. Ma már tudjuk, hogy Viktória királynő határozottan a háború mellett állott és Disraeli nem egyszer el-

hitette úgy vele, mint a közvéleménnyel, hogy szintén az oroszokat akarja megtámadni. A háborús készülődés mögött azonban tényleg Angliának az a szándéka rejlett, hogy megveti a lábát a török vizeken, már csak azért is, hogy az Indiába vezető utat jobban biztosítsa. Most tudjuk meg, hogy Lord Beaconsfield a maga nagy ötletességében először az Indiából Malta szigetére fölhozott hétézer főnyi katonasággal Várna kikötő elfoglalására gondolt és csak később jutott arra a gondolatra, hogy Ciprus szigetét hozza győzelmi jelül e válságból az angol korona számára, azon a címen, hogy a szultánnal megegyezik — a török birodalom védelmére. Így került Anglia is abba a helyzetbe, hogy Suvalov útján a berlini kongresszus előtt titkon megegyezzen Oroszországgal, amely megegyezés tudvalévőleg az orosz államférfinak a pályájába került. A helyzet tehát a nagy politikai sakkjátzsma végén az volt, hogy úgy az Anglia, mint az osztrák-magyar monarchia által előretolt parasztok mögött Beaconsfield is és Andrassy is titokban végbevitték a nagy rokadót, a bástyacserét, vagyis megbékéltek Oroszországgal. E kettős megbékülésen nyugodott azután a Bismarck tekintélye által vezetett berlini kongresszus, mely 1878 június 13-tól július 13-ig tartott ülésein már csak szankcionálta az ellenséges hatalmak által a diplomácia mesterfogásaival kialakított helyzetet.

Ma, a világháború után, Monson Edmund angol ügynök jelentéseit és sürgönyeit nem csupán azzal az érzéssel olvassuk, hogy a föld vezető hatalmassága akkor mily rendkívül fontosságot tulajdonított nemcsak a monarchia külpolitikájának, hanem még a magyar belpolitikának is, amit elsősorban, sőt majdnem kizárólag, gróf Andrassy Gyula és Tisza Kálmán nagy egyéniségeinek és mindenek fölött álló rendíthetetlen következetességének köszönhetünk. Ám ezeket a jelentéseket nem tehetjük le kézből anélkül, hogy ne volnánk hálásak azért, hogy a magyar államférfiak voltak azok, akiknek állhatatossága és ügyessége az egész világnak példát adott arra, hogy valamely győztes hatalomnak, a cár akkori birodalmának olyan békekötését, amely egész Európát veszélyezteti, békésen meg lehet változtatni abban az esetben, ha Európa összes diplomatái összeállnak és előbb mindegyik a maga nagy taktikai készségével előkészíti a helyzetet, azután pedig együttesen összefognak, hogy valódi békét tudjanak teremteni. Az, hogy a keleti válság, amely 1875-ben a Balkán-államok föllángolásával kezdődött, 1878-ban egy török-orosz háború után nem azzal végződött, hogy egész Európát lángbaborította, hanem, ellenkezőleg,

egy kongresszuson teremtett olyan békét, mely harminchat esztendőn át megfékezte a népek és országok háborús hajlandóságait : ez olyan örök dicsőség az emberiség szempontjából, amelyet csak mi, a világháborút átélt nemzedék, tudunk méltányolni. A mi sorsunk éppen az ellenkezője volt ennek : a Balkán föllángolásait a nagyhatalmak nemcsak hogy nem oltották el, hanem maguk is lángra kaptak tőle és azt a legyőzöttek letaposásával és nem egy oly Békével fejezték be, amelyben Európa lelkiismerete meg tudott volna nyugodni.

Hegedüs Loránt.

FÜGGELÉK.

Monson fontosabb jelentéseinek szövege.

Az alábbiakban Monson fontosabb (1., 5., 6., 7., 10., 13., 14., 17., 18., 19., 20., 21., 23., 25., 26., 33., 34., 35., 36., 37., 38., 40., 41., 46., 47., 48., 52., 61., 63., 66., 69., 70., 71., 72., 73., 74., 75., 80. és 89. számú) jelentéseit közöljük teljes egészükben, illetve a kevésbé lényeges részek elhagyásával, az eredeti angol nyelven. Mint említettük, a jelentések eredetije a londoni nyilvános levéltár külügy-minisztériumi iratai között (Public Record Office, Foreign Office, Austria), 7/941. jelzet alatt található. A Sir A. Buchanan, illetve Sir Henry Elliot útján Londonba küldött jelentések végén található szokásos üdvözlést és aláírást csak az első esetben tüntettük fel; hasonlóképen elhagytuk a további jelentések végéről a következőt: visszaterő hátíratot is, mely sorban az elküldés dátumát, a feladót, a címzettet, a beérkezés idejét, a küldés módját, a tárgyat stb. jelöli meg s végül arra is utal, hogy a királynő és Beaconsfield látta-e a jelentést s hogy körözték-e azt.

No. 1. Buda Pesth, January 4, 1878.

Sir,

The Liberal Party, as the supporters of M. Tisza's Government style themselves, went yesterday to offer their New Year congratulations to the Prime Minister, Count Emanuel Péchy was their spokesman; and assured His Excellency on behalf of the Party, of the confidence felt by the latter that the interests of the Country, both at home and abroad, were safe in his hands. He alluded to the "bitter and unfounded suspicions" entertained in some quarters as to M. Tisza's policy; but asserted that the Party was profoundly impressed with the conviction of His Excellency's indomitable energy, untiring zeal, and wise and statesmanlike views.

The Prime Minister, in thanking his supporters for this demonstration, remarked, that if on the one hand public opinion united in defending the Constitutional Freedom of the Country, against those who imperilled it by false representations of what such Freedom is; and on the other in protecting the interests of Hungary and the Empire under all circumstances, *but with every effort to avert foreign complications, and entanglement in war*; he had no doubt but that, with God's help, the Monarchy and their dear Fatherland would be preserved from calamity during the coming year. The Government would do its utmost to bring about the solution of the pending economical and financial questions, and thus encourage the development of the resources and industries of the Country. His Excellency declared, amid loud applause, that, as long as he enjoyed the confidence of the Party, he would be deterred by no attacks from the fulfilment of his duty. The decision of the questions to which he had

referred could be carried through only by the resolute and persistent attitude of the majority of the Legislature. If that majority approved his views, he counted upon support of this nature; — if not, let them say so frankly, and give that support to someone else. Let the individual fall, if need be, so long as the wellbeing and the prosperity of the Country remained assured.

His Excellency's speech was received with enthusiastic approbation; and although as a matter of fact he confined himself to generalities, recent circumstances attach to his words a significance which they might not otherwise possess. The tumultuous demonstration made against him three weeks ago in Buda will not easily be forgotten or forgiven by this proud, reserved, and sensitive nature. M. Tisza knows that his hold on the Country is not so firm now as it was two years ago, and betrays his apprehensions by the language he employs. He must be conscious also that no one believes in the sincerity of the pretext for his recent journey to Berlin; and that however unfounded may be the suspicions entertained as to the rectitude of his views on the foreign policy of the Empire, they are not likely to be allayed by the visit he has chosen to pay, at a critical moment, to the German Capital.

I have the honour to be, Sir

Your Excellency's
most obedient humble servant
Edmund Monson.

(Hátirat :)

1878 Buda Pesth Jan. 5.

Mr. Monson to Sir A. Buchanan.

No. 1.

Rec. Jan. 9. By Post.

Domestic & Foreign Policy of Hungarian Govt. —

Speech of Premier on :

The Queen 0

B. Lord Beaconsfield
circulate.

No. 5. *Buda Pesth, January 18, 1878.*

Sir,

The Tribunal has this day pronounced judgment in the case of M. Miletics, whose trial for High Treason has occupied more than a week; and has sentenced him to five years imprisonment, — the eighteen months confinement which he has undergone since his arrest in June 1876 being reckoned as part of the term.

M. Miletics being a member of the Lower House, the sentence will be communicated officially to the Diet. The Prisoner on hearing the sentence made a solemn asseveration of his innocence, and gave notice of appeal.

Your Excellency is aware that M. Miletics has long been the irrepressible representative of the Omladina; and that the Hungarian Government has, after much delay, put him on his trial for conspiracy against the Crown. The charges against him referred chiefly to acts and speeches alleged to have been committed and delivered at Belgrade; and rested upon the testimony of witnesses whose credibility is more than doubtful. The progress of the trial was frequently interrupted by unseemly wrangling between the various counsel,

the witnesses, and the prisoner ; — language of the most intemperate character was employed by everyone concerned ; and, as an exhibition of what legal procedure in a criminal case can be in this country, the spectacle was throughout most unedifying.

To judge by all that I hear, even from the most bitter opponents of Miletics, there is a general sense of shame about the whole business ; and a consciousness that the conviction was not justified by the evidence ; — nor the severity of the sentence by the nature of the allegations supposed to be proved. In fact the action of the Government is regarded as unwise even by those who would wish to excuse the commission of a legal wrong on the ground of political necessity.

I have the honour etc.

No. 6. *Buda Pesth, January 21, 1878.*

Sir,

The day before yesterday the Hungarian Public was startled by an announcement, telegraphed from Vienna, that both the Austrian and Hungarian Governments had resigned on account of insurmountable difficulties in the renewal of the "Pact".

Such an occurrence at a critical moment like the present would have been really calamitous ; and the statement made in the evening papers, that there was not the slightest foundation for such a report, caused the greatest satisfaction.

Although the Ministers maintain their reserve as to the course of the last negotiations at Vienna, it is generally understood that progress towards a satisfactory solution has been made.

I have the honour etc.

No. 7. *Buda Pesth, January 21, 1878.*

(*Confidential.*)

Sir,

The Passages of the Queen's Speech at the opening of Parliament relating to Foreign Affairs (which had been telegraphed to me from the Foreign Office in the afternoon of the 17th Instant,) were published in the Hungarian Papers the next morning. Although some of the more ardent Turcophils here had counted upon language more menacing towards Russia, the general impression produced has been very favourable. The belief also that Count Andrassy is showing an inclination to act in concert with England in the preliminary negotiations for peace, has somewhat softened the hostility of the Hungarian Press against His Excellency, and against M. Tisza's Government.

I have been informed, confidentially, that M. Majlath, (the "Iudex Curiae" and President of the Upper House of the Diet) went some days ago to Vienna, and had an interview with Count Andrassy, in which he emphasized the growing discontent of the Hungarians at the Foreign Policy of the Empire ; and communicated to His Excellency a Memorandum on the subject which was laid before the Emperor.

In a country in which everyone is so addicted to exaggeration of language, I hesitate to give expression to all that I hear around me. But after conversation with those of my Colleagues who have means of judging, and who have no reason to be biassed in their judgment, I cannot but be of opinion that unless Count Andrassy

achieves in the forthcoming negotiations some signal diplomatic triumph, his retention of office will in no wise depend upon Hungarian support; while the chances for M. Tisza's continuance as Premier would be still worse. The Hungarians are always in extremes; and pessimist opinions are now rampant. From every side I hear the most gloomy anticipations of the result of the Russian successes to Hungarian Independence; and the apprehension is continually expressed that if even at the eleventh hour Count Andrassy were honestly to try to emancipate himself from the trammels of the Imperial Triple Alliance, he would find that his change of purpose came too late.

I have the honour etc.

No. 10. *Buda Pesth, February, 20, 1878.*

Sir,

In the Lower House of the Diet yesterday the Prime Minister of Hungary, M. Tisza, replied to the interpellations on Eastern Affairs, of which notice had been given some time ago.

M. Tisza had just previously been to Vienna, to concert with Count Andrassy and with Prince Auersperg the exact tenour of the explanations to be given. As soon therefore as he had received telegraphic information that the Prince was about to make his statement to the Austrian Representatives, M. Tisza announced his readiness to answer the Hungarian interpellations.

His declarations were identical with those made at Vienna by the Austrian Premier; and were very well received by the House.

It is understood that the moment for making these simultaneous statements was chosen with reference to the date fixed by Prince Bismarck for his own official utterance on the same subject; and that it was considered advisable that the Austrian and Hungarian speeches should appear to be entirely independent of anything that the German Chancellor might say.

The tone of the "inspired" Hungarian journals — such as the *Pester Lloyd*, *Hon*, and *Ellenör* — continues to be fiercely warlike.

I have the honour etc.

No. 13. *Buda Pesth, March 26, 1878.*

Sir,

Prince Ghika and Monsr. Stourdza called upon me this morning, and said that they intended starting for Bucharest, via the Danube, tonight. They have seen the Hungarian Ministers, and most of the leading Deputies, and have arrived at the conviction that in the event of war between England and Russia it would be impossible for Count Andrassy to resist the determination of his Countrymen to take an active part in hostilities against the latter.

I asked Prince Ghika whether he had elicited from M. Tisza any distinct enunciation on which he could base this expectation. He replied that he could not say that he had; — that M. Tisza was very taciturn, and unwilling to pronounce himself upon the Roumanian Question; — but that the other Ministers, especially those of Commerce and Finance, had been more outspoken. The Members of the Diet whom he had seen had also expressed themselves in strong terms as to the impossibility of an acquiescence in the conditions of the Treaty of San Stefano; and several deputations had

sought interviews with him, and with M. Stourdza, and had employed similar language. On the whole he was quite satisfied with the result of his mission to Hungary.

M. Stourdza begged me to draw Your Excellency's special attention to the news he had received this morning from an official source at Bucharest, to the effect that Russia intended proceeding to the immediate introduction of her own civil officials into Moldavian Bessarabia. In answer to my enquiry as to what the existing local authorities would do in such a case, he said that Prince Charles's Government had instructed them to allow themselves to be expelled under protest.

I have the honour etc.

No. 14. *Buda Pesth, March 26, 1878.*

(Confidential.)

Sir,

With reference to my preceding Despatch No. 13 of this date respecting the opinion formed by the Roumanian Agents as to the disposition of the Hungarians to take an active part in a War against Russia, I think it as well to state that, while I have the best reasons for believing that that disposition is very strong among the middle and lower classes of the Magyars throughout the Country, I am by no means persuaded that it is shared by M. Tisza and his immediate supporters.

Three years of power have apparently in no way wearied or disgusted the Prime Minister with its exercise; and from having been formerly the opponent of Count Andrassy, he has become His Excellency's intimate confidant and friend. M. Tisza seems to think that an acquiescence in Count Andrassy's foreign policy will maintain himself at the head of the Government; and to be convinced that he still retains ascendancy over a sufficient number of the Deputies to give him a majority in the Chamber against any combination of the various fractions of the opposition. I imagine that the Premier's personal influence over the Deputies continues to be very great; and that a very large number of them have allowed themselves to be persuaded, *against their own convictions*, that they have nothing better to do than to remain steady supporters of their old Chief. It must not be forgotten that Hungary is sparsely populated, that means of communication in the rural districts are scanty and ill conducted; — that the few large towns which exist are widely scattered; — and that physical and ethnic obstacles stand in the way of political cohesion. On these accounts the Deputies of the Lower House of the Diet are far less amenable to the influence of their Constituencies than is the case in most other Countries enjoying a constitutional representative system; and the result is that the Members of the Hungarian Parliament are rather the controllers than the representatives of public opinion in their electoral Districts, especially in those which are purely rural. Feeling less responsibility towards their constituents the Deputies are the more subject to Government influence; and no trouble has been spared by the Ministry to keep its supporters in a docile and tractable mood. The Hungarian temperament, so susceptible to the persuasive arguments of ambition, has been flattered by visions of a largely increased Empire, in which tributary provinces shall be subject to Magyar domination. Members of old and titled, but now im-

poverished, families, have been dazzled by the prospect of lucrative employment in the districts to be annexed or protected; while speculative schemes for developing the resources which have been neglected under Ottoman Rule, hold out irresistible temptations to needy politicians, whose appetites, whetted by the temporary prosperity of the period between 1868 and 1873, have remained unsatisfied since the financial catastrophes of the latter year.

Such and such like are the reasons which make me doubtful of the success of the real sentiment of the Magyars in asserting itself, and in determining the policy of the Government. Those who have at heart a vigorous and energetic action in opposition to Russia are unanimous in the belief that the only chance in its favour is the impression which may be produced by the decisions of Her Majesty's Government; and they hope that when it is once clearly understood that the Advisers of the Queen are resolved to maintain at all hazards the principles of international right on which they have taken their stand, the patriotic instincts of the majority of the Magyar Deputies will lead them to see the interests of their Country in their true light, and to put such a pressure upon the Government as will force Count Andrassy to adopt without reserve the English Alliance.

I have the honour, etc.

No. 17. *Buda Pesth, March 31, 1878.*

Sir,

A Petition was presented yesterday to the Lower House of the Diet by Representatives of the County of Zipser, urging the defence of the interests of the Monarchy by arms if necessary, and was made the occasion of a short, but lively and instructive, debate on the Foreign Policy of the Government.

Several Members of the Left and Left Centre having spoken in favour of an anti-Russian policy and an understanding with England, M. Csernátonyi, the Editor of the "Ellenőr", and an intimate friend of M. Tisza, said that at this critical moment in the Eastern Question the Government must justify its policy. England, the Country which sets such store by peace, is arming for war. It is known on the other hand that Ignatieff is at Vienna, endeavouring to separate the two Countries which have the greatest interest that the Eastern Question shall not be settled in a Russian sense. This is not the time to see how to come to an understanding with Russia; — it is the moment to come to an understanding with England (Loud Cheering). If Hungary does not make common cause with England against Russia, the end of the Monarchy is at hand (Cheers).

The Premier having declared that he thought it inopportune to give explanations, members both of the Right and Left disclaimed any wish to press the Government unfairly; Count Albert Apponyi (Right) adding that the Government should clearly understand that any policy of "Compensation" or division of the spoil, would be condemned both by the Parliament and the Nation:

The Petition was then unanimously accepted to be communicated to the Premier, M. Tisza; who started for Vienna by the evening train to confer with Count Andrassy.

I have the honour, etc.

No. 18. *Buda Pesth, April 2, 1878.*
(Confidential.)

Sir,

In my Despatch No. 14 of the 26th Ultimo, I gave Your Excellency my reasons for fearing that the sentiments of the Magyars respecting the solution of the Eastern Question proposed by Russia in the Treaty of San Stefano would not find their true expression in the action of the Government or of the Diet. The telegrams which I sent to Her Majesty's Government and to Your Excellency on the 30th Ultimo will have shown that I was to a certain extent mistaken; — and that as far, at any rate, as Parliamentary utterances can go, no more frank or explicit declarations could have been made than those in which the representatives of every political Party urged the Government to rally to the side of England, and reject all offers of association with Russia in a policy of "Compensation", or division of booty.

Although the Hungarian Press, both German and vernacular, has for some time held similar language, I confess that I did not feel at all sure that the spirited articles it continually printed were not written to order — for the purpose, I mean, of satisfying popular excitement and of opening a safety valve for the escape of popular fervour. The "Pester Lloyd" is edited by Dr. Falk; a member of the Diet, and Chairman of the Foreign Affairs Committee in the Hungarian Delegation. It is well known that this gentleman receives a subvention of thirty thousand florins annually from the Imperial Secret Service Fund administered by Count Andrassy. Now no Pesth newspaper has been more urgent than the "Pester Lloyd" in advocating an alliance with England; — it being perfectly well known here that for the last three months Count Andrassy has been unable to make up his mind as to the direction of his policy. The Hungarian Delegation went recently to Vienna burning with impatience to tax the Count with a weak and wavering policy. I need not remind Your Excellency that as far as is known of the secret sittings of the Delegation Committees, Count Andrassy's arguments in self justification were readily accepted.

With these considerations before me, and a tolerable acquaintance with Hungarian character, I could not but doubt whether anything would come of the effervescence which is seething throughout the Country. That there was such an effervescence not only in Pesth, but in the large towns, and in the Villages also, I had satisfied myself by enquiry at the most competent sources of information. It might however, evaporate — and I was fully prepared for such a consummation. But two factors have come suddenly into play, and have intensified the ebullition. — The visit of General Ignatieff to Vienna; — and the decision of Her Majesty's Government to summon the reserves. The first of these aroused the direct apprehensions that Austria-Hungary would be committed to a direct transaction with Russia, and to the rivetting of the chains of the Triple Alliance. The second provoked an outburst of enthusiasm natural in a generous and high spirited people under the conviction that the Country which they regard as the leader in the march of civilisation had determined not to recede from her position as the Champion of International good faith, and was ready to make any sacrifice in the assertion of that position.

How far the recent manifestation in the Parliament at Buda Pesth may have produced an effect at Vienna, Your Excellency has

means of knowing which I do not possess. But I cannot doubt that Count Andrassy will have the full support of Hungary in the adoption of an alliance with England, if he can bring himself to such a decision. Nor do I believe, from all that I have seen of the Southern Slavs, that he need have any great apprehensions that the non-Magyar populations of the Trans-Leithan Provinces will trouble him with serious action in favour of Russia.

I have the honour, etc.

No. 19. *Buda Pesth, April 15, 1878.*

Sir,

For some weeks past negotiations have been in progress between the various fractions of the opposition with the object of forming a coalition against the Government Party in the Lower House of the Diet. The large majority with which M. Tisza came into power three years ago has, in the natural course of events, suffered many defections. Baron Simonyi, who for some time held office as Minister of Commerce, about two years ago severed the political connection between himself and his old Colleagues; and was followed in his secession by more than seventy "Independent Liberals". A dozen more Deputies have recently seceded from the Government ranks — and these two fractions, together with some three or four members of the extreme left, have now allied themselves with twenty five Conservatives of the Right, and assumed the denomination of the "United Opposition".

The compact was formally entered into on the 13th Instant; and a political Programme adopted of which the following are the salient features: —

A Foreign Policy in harmony with the vital interests of the Monarchy, — that is to say the prevention of a consolidation of Russian preponderance on the Lower Danube, and in the Balkan Peninsula.

Rejection of the Commercial and Financial Pact proposed by the Government, and the extension of the Provisional Arrangement, which has been rendered inevitable by the conduct hitherto pursued by the Government.

A definitive settlement in the following sense. — As regards Customs and Tariff, a policy of Free Trade, and of International Commercial Treaties. As regards Imposts on Articles of Consumption, a policy which will relieve the Country from pressure; and if an identic commercial policy with Austria in this direction be impossible, the establishment of a separate Hungarian Customs and Excise system.

Such a settlement and organisation of Bank and Finance matters as corresponds to the interests of domestic industry and commerce, and satisfies the exigencies of Hungarian credit under all circumstances.

The responsibility in respect of the eighty million debt to the Bank to be taken as settled by the Law of 1867.

The proportions of the contribution to the general expenditure to be fairly assessed upon the taxable resources of each division of the Empire.

This Programme is characterized by the supporters of the Government as vague and unpractical. The Coalition is regarded as an electioneering manoeuvre; and the new party as destitute of any real elements of strength. I cannot myself see that its component parts have any other solid bond of union than dislike of M.

Tisza, and impatience of his dictation. Numerically the party is weak ; and although containing two or three able speakers, it is deficient in men of practical experience in the conduct of affairs. Nevertheless, its inauguration at the present juncture is a disagreeable symptom of the increasing difficulties in the working of the complicated administrative machinery of the Empire, which cannot but attract the attention of even the most superficial observer.

I have the honour to be with the highest Respect.

My Lord, etc.

No. 20. *Buda Pesth, April 30, 1878.*

(Confidential.)

Sir,

Many of my Hungarian friends having spoken to me of the bad impression produced in all parts of the Empire by the allegation understood to have been made in the House of Lords of the probable untrustworthiness of the Slav Regiments of the Austro-Hungarian Army in the event of a War with Russia, I think it as well to place on record the opinions I have formed upon this subject. Although my residence in different parts of the Empire might appear to justify me in putting forward those opinions somewhat authoritatively, I confess that I feel considerable diffidence in enunciating views in very direct contradiction to those held by persons, whose sources of information I am, of course, bound to regard as deserving of confidence.

In my civilian character I have no pretention to meddle with subjects falling exclusively within the competence of the military agents of Her Majesty's Government, nor any right to pronounce an opinion upon matters affecting the discipline and efficiency of the Austro-Hungarian Army from a purely regimental point of view. In this respect I can but quote the language of officers high in command, and belonging to different nationalities, whose friendship I have had the pleasure of enjoying. I have been intimate with many such : and have not only never heard from their lips the slightest suspicion of the possibility of disloyalty in the ranks ; but on the contrary the very frequent assertion that the Slav Regiments would, in any emergency and against any foe, be found the prompt and faithful soldiers of the Emperor.

The recent statement that the contrary might be the case has induced me to put the question directly to every one who has mentioned the subject to me. Civilians and soldiers are unanimous in declaring that there is but one district in the Empire which might prove troublesome in the event of an Austro — Russian war — that namely of the Banat which is occupied by Serbs. It is in this region that the Serb agitators, Miletics, Polit, and others have fomented disloyalty. But numerically considered the disloyal are weak ; the whole population likely to be disaffected consisting of some three hundred thousand souls. In the case of the Catholic Slavs, their religion alone is sufficient cause of antipathy to Russia ; and throughout those of the Orthodox or Greek Faith, Slav sentiments and aspirations have nothing in common with union to Russia.

Certainly my own impressions of the Southern Slavs, derived from a not inconsiderable sojourn among them, amount to the conviction that their dread of Russian domination, and antipathy to the Russian character, will always prove a wholesome corrective

to any antidynastic tendencies (which however I have never perceived); — and even in Montenegro, where Russia has for years expended much money and labour, I have never conversed with any one, from Prince Nicholas downwards, who did not openly avow his anti-Russian prejudices, and deplore the concatenation of circumstances, and the course of an unwise policy, which had resulted in rendering the Principality so dependent upon Russian aid.

I have the honour etc.

No. 21. *Budapesth, May 1, 1878.*
(*Confidential.*)

Sir,

With reference to my despatch No. 19 of the 15th Ultimo, in which I reported to Your Excellency the formation of the United opposition Party, and explained its general programme, I have now to state that I have recently had opportunities of conversing with many of its principal members, who have communicated to me with extreme frankness the object of their policy and the means by which they hope to arrive at it.

Altho' their programme contains many points of domestic importance upon which the new Party oppose Mr. Tisza's Government, the real object of the present movement is to effect a change in the Foreign Policy of the Empire. As Your Excellency well knows, Count Andrassy, while still preserving much of his original personal popularity, has alienated the political sympathies of a large number of his old Magyar friends. They are really outraged at his neglect of the vital, or what they believe to be the vital, interests of the Monarchy, and though willing to make allowance for the difficulties of his position have yet no mind that he should compromise the country by any action implying acquiescence in the policy of partition favoured by Russia, and Germany. The strength of Count Andrassy in the Councils of the Empire consists in the fact that he has hitherto been able to reckon upon the persistent support of the Hungarian Government and in spite of the universal feeling that his policy has not really been in harmony with the wishes of the Magyars, the influence exercised by Mr. Tisza has been sufficient to compass the adherence of the Parliamentary majority, and to prevent, as yet, any serious obstacle being raised to the continuance of an uncertainty in the ultimate intentions of the Central Government. The members of the two extreme parties have been numerically too weak to shake Mr. Tisza's position, and the dissidents from Mr. Tisza's own party have held aloof from any action in concert with the Right and Left. The persuasion that the line of conduct pursued by Count Andrassy on the Eastern Question would remain unaltered as long as Mr. Tisza continued to be his sworn henchman, has brought about the Fusion. Mr. Tisza has been content to accept all Count Andrassy's views with blind confidence — being himself, in the judgment of every one who has approached him, remarkably ill informed with regard to Foreign Politics. He has been content to accept Count Andrassy's assurances that England is not to be trusted; that an English Alliance, even if it could be effected in the teeth of the notorious disinclination of English Statesmen to bind their Country by a formal Convention, would expose Austria-Hungary to all the perils of Russian vindictiveness, without any guarantee that at the moment when England had secured her own interests, she would not suddenly abandon her

ally, and leave her, isolated, to the consequences of her over-confidence. That such has been the language employed by Count Andrassy to the members of the Delegations ; and by Count Andrassy's friends and creatures to the Deputies of both Legislatures, there can be in my mind no doubt. There is no doubt, either, that it carried the desired weight, and that it only began to lose its effect when the military and naval preparations made by Her Majesty's Government assumed such proportions as to leave no doubt of their resolution to resist the pretensions of Russia, if necessary, by force. I have reported in my previous correspondence the demonstration made in the Lower House in favour of an alliance with Great Britain ; and Your Excellency is aware of the impression produced upon Mr. Tisza, and of his hurried journey to Vienna for the purpose of personal consultation with Count Andrassy. It is not for me to estimate the extent to which His Excellency's decisions may have been effected by this demonstration ; but it is evident that the public at large is by no means satisfied that Count Andrassy has in any appreciable degree made an approach to an intimate understanding with Great Britain. On the contrary the recently revived rumours of an approaching occupation of Bosnia and the Herzegovina ; the announcement, believed in spite of all denials, that Count Zichy had demanded the consent of the Porte to such a measure, and the declaration, ostentatiously put forward, that it would become necessary to employ Austro-Hungarian troops for the repatriation of the refugees, have inspired the public with the dread that Count Andrassy still leans to the Russian policy of partition ; or at any rate to such a method of protecting the interests of the Empire as may be found in territorial compensation. The idea of any such action, which would imply at any rate a partial acquiescence in the proposals of Russia, is utterly abhorrent to public opinion in Hungary. The eventual annexation of the two Provinces is beginning to be regarded as inevitable. In whatever way it may be effected it will be a calamity for the Empire ; but it will be a tenfold worse calamity if brought about as a corollary to the principles upon which Russia is acting. The leaders of the new Coalition apprehend that unless Count Andrassy's hand is forced, it will be in this sense that the annexation will take place ; and this they are determined to exert their utmost strength to prevent. I do not find that they are by any means anxious to bring about Count Andrassy's downfall. Most of them would, on the contrary, desire that he should remain in office ; but that he should remain for the purpose of executing the wishes of Hungary, and of the large majority in Austria. To thus end they see no other means than the defeat and consequent retirement of Mr. Tisza, and all his colleagues ; and the installation of a Government which will not only not allow itself to be "cozened" by Count Andrassy — (I am using the sort of language that is used to me) — but will insist upon His Excellency's taking count of the national will, especially in the matter of a definite and intimate alliance with England.

In my original report of the nature of the new Coalition I expressed an unfavourable opinion both of its composition and of its chances of cohesion. Further enquiry has led me to make considerable modifications in my previous estimate. In the first place I had not made sufficient allowance for the strength of the distrust of Count Andrassy and rancour against Mr. Tisza which animates the whole Party. The first of these sentiments is indeed by no means confined to the opposition — but is very generally felt throughout the House.

The second is gaining ground among those who still acknowledge Mr. Tisza's leadership. The Prime Minister is naturally cold, proud, and reserved. He has done nothing to conciliate the Deputies, but much to ruffle and offend them. He is overbearing and tyrannical in his demeanour, harsh and bitter in his language. No one likes, and many fear him. He has never had the personal popularity enjoyed by Count Andrassy, nor even seemed to care to acquire it by the cultivation of Parliamentary and social amenities. Nevertheless, if he continues in office the General Election, due in the late summer, must result in the consolidation of his Parliamentary majority; the Government in power having at their command the means of influencing the election in many of the small constituencies.

In regard to the composition of the new Party I now learn that the lead is to be taken by Mr. Bitto, who was for some time Prime Minister; and who was only deprived of office by the collapse of the old Deak Party, and the coalition which some of its members formed with the adherents of Mr. Tisza. Mr. Bitto is not a man of great originality, but he has a reputation for honesty and good sense which causes him to be generally respected. The Party designate him as Premier in the event of their success. Count Lonyay who succeeded Count Andrassy as Hungarian Premier in 1871, and Mr. Kerkapolyi his Finance Minister, have now become members of the coalition, Count Albert Apponyi and Mr. Herményi, both eloquent orators, and the acknowledged leaders of the Conservatives, and Mr. Ernest Simonyi of the moderate Left together with Baron Louis Simonyi, formerly a ministerial colleague of Mr. Tisza's, have all taken an active part in the formation of the Party, which is thus not without the elements necessary to form a Government.

In view of the critical condition of Foreign Affairs, the "United Opposition" is impatiently anxious to turn out Mr. Tisza without loss of time; and the occasion to be selected for a trial of strength is engaging their urgent attention. As far as I am informed they have arrived at the conclusion that such an occasion should be sought upon any other question rather than that of foreign policy. The negotiations in progress respecting the renewal of the Pact seem to afford a good chance for a Parliamentary engagement. The United Opposition object in principle to its renewal for ten years, and also to many of the modifications proposed by the Government. They argue especially that to raise the question of a new arrangement with Austria every ten years adds greater and unnecessary difficulties to the working of the Dual System. They propose the prolongation of the present provisional arrangements for two years, in order to allow time for mature reflection as to the nature of new conditions as well as for the settlement of the Eastern Question. And then the conclusion of a Pact for twenty five years — a period sufficiently long to give the system a fair working trial, which they maintain cannot be afforded by one limited to ten years. The Ministers on their side are pressing forward the negotiations for the immediate renewal of the Pact, under the urgent instigation of Count Andrassy, who does not fail to point out that as long as these domestic difficulties remain unsettled he is hampered in the conduct of the Foreign Policy of the Empire.

Some weeks before the formal act of Fusion the various groups composing the new Opposition Party did match their strength against the Government. They were beaten by 26 votes, in a comparatively full house; and they hope that further defections from

the Liberal Party, as well as the development of dissatisfaction out of doors, may cause a transfer of votes sufficient to give them a majority on a future occasion.

How far their anticipations have a chance of realisation depends very much upon the extent to which Count Andrassy may be brought to indentify his policy with that of England. Were he boldly to allow it to be known that he was prepared to make common cause with Her Majesty's Government he would, even at the eleventh hour, disarm much of the existing animosity, and very possibly reduce the dangers which threaten Mr. Tisza, to impotence. On the other hand it is possible that in the event of a victory of the Opposition, he might obtain the Emperor's leave for an immediate dissolution of the Chamber, and by an adroit employment of the means before adverted to, secure the return of a compact Government majority. This contingency is not regarded as very probable; at least it is believed that His Majesty would hesitate about giving his consent to a General Election at the present juncture.

In any event the proximate development of Party Warfare in the Hungarian Parliament must shortly exercise a decisive influence upon Count Andrassy's position — and with this conviction I have ventured to trouble Your Excellency with a very full report of the situation.

I have the honour to be etc.

No. 23. *Buda Pesth, May 9, 1878.*
(Confidential.)

Sir,

M. Tisza has at last announced that he will not much longer delay the explanations upon the Foreign Policy of the Country which he has been urged by the opposition to give. He undoubtedly feels very strongly that the hesitation of the Government in satisfying public impatience is seriously injuring his position; and that it is imperative that something should be done to reassure even his own supporters, who cannot be expected to remain always contented with vague laudations of Count Andrassy's policy.

The Government has given it to be understood that there is no immediate intention of occupying Bosnia; and the Hungarians of all Parties must of course approve this decision. They also announce a proximate concentration of troops in Transylvania; and this also is a measure which must strengthen their hands. But the Opposition are not inclined to believe in the sincerity of their intentions. On the contrary they are persuaded that these military movements are but a device to disarm suspicion, and that the Administration has no serious idea of adopting a decidedly anti-Russian policy. They apprehend that Count Andrassy is continuing in his old line — "of deceit", as they call it; and that Her Majesty's Government have no solid ground for counting upon an Austrian Alliance.

I have the honour, etc.

No. 25. *Buda Pesth, May 10, 1878.*
(Confidential.)

Sir,

Prince Demetrius Stourdza, who is here nominally upon business connected with completion of the Roumano-Hungarian Railways, called upon me this morning, and explained that the principal object

of his mission was to sound the Hungarian Government as to certain possible contingencies, and actual necessities.

He finds M. Tisza more decided in his language than when he was here in April. He had pointed out to the Prime Minister that the Roumanian Army had no intention of being forced over the Frontier by the Russians without fighting; and expressed the hope that Hungary would not hesitate to support them.

M. Tisza for the first time in his interviews with the Roumanian Agent had admitted the possibility of the outbreak of hostilities; and while declaring that until war commenced Hungary could do nothing to compromise her neutrality, seems to have given Prince Stourdza to understand that in case of need she would come to the aid of Roumania.

Prince Charles' Army is greatly deficient in horses, and in munitions of war; and M. Stourdza pressed M. Tisza to afford facilities for supplies of both. The Premier replied that at this moment Hungary was likely to want horses for herself; and that with a concentration of troops in Transylvania imminent, it would be impossible to accede to the request for military stores; but that as soon as the immediate national needs were satisfied, it might be feasible to supply the Roumanians with what they require.

In spite of this improvement in the tone of the Hungarian Premier Prince Stourdza is somewhat apprehensive that an understanding exists with Russia by which the Roumanian Army will be sacrificed.

The Prince is anxious that Her Majesty's Government should send some experienced officers of rank to advise with the Roumanian Generals. He says that in the event of war the Roumanian contingent would be no despicable auxiliary to the army of Great Britain; but that its value would be much enhanced if the resources of the native staff were supplemented by the presence and advice of a few Englishmen.

I have the honour, etc.

No. 26. *Buda Pesth, May 11, 1878.*
(*Very confidential.*)

Sir,

Your Excellency is aware that it was to the care of M. Kallay, formerly Austro-Hungarian Agent and Consul General at Belgrade, that Count Andrassy confided the instructions addressed to Count Zichy respecting the cession of Bosnia. The purport of M. Kallay's mission was not long in transpiring here; and his political friends of the Opposition — (he belongs to the Conservative Party) — were very naturally indignant at his having accepted such a charge.

It now appears further that during his stay at Constantinople M. Kallay paid frequent visits to San Stefano; and that the Turkish Government has discovered that he received a large sum of money from the Russians. My Turkish Colleague states that Saffet Pasha has telegraphed that M. Kallay certainly received as much as half a million of roubles at the Russian Head Quarters — for what exact purpose is not known.

M. Kallay was employed some years ago by Count Andrassy on secret service in Bosnia, where his principal duty was the distri-

bution of subventions to the Catholics. It is known that he aspires to be named Civil Governor of Bosnia in the event of the annexation of that Province to this Empire.

I have the honour, etc.

No. 33. *Buda Pesth, May 21, 1878.*
(*Secret.*)

Sir,

At 8.30 p. m. this evening I sent Your Excellency the following telegram in cypher :

"I have sent following to the Foreign Office :

Secret. Hungarian Prime Minister in speaking to me to-day of Count Schouvaloff's mission, complained that the action of Austria-Hungary had been impeded by the constant refusal of Her Majesty's Government to declare explicitly whether in certain eventualities they would make war against Russia ; and by the apprehension that England might throw over Austria and come to a separate agreement with Russia.

I answered that I could not understand how His Excellency could believe that Her Majesty's Government were making extensive military preparations merely for show, or that there could be any question of England's destroying a Power with whom she had contracted an Alliance."

I have the honour, etc.

No. 34. *Buda Pesth, May 21, 1878.*
(*Confidential.*)

Sir,

M. Tisza asked me this afternoon whether I had any news of the result of Count Schouvaloff's mission to St Petersburg ; and said that it had always seemed to him that England, whose policy of sagacious selfishness ("sage égoïsme") he could not help admiring, would end by coming to a separate understanding with Russia. He complained that the action of Austria-Hungary had been hampered by the impossibility of obtaining an assurance from England that in certain eventualities she would go to war with Russia ; and he hinted that the Imperial Government had never been convinced that at a given moment, when England had secured her own interests, she might not throw this Country over altogether, and thus expose the Austro-Hungarian Empire to all the bitterness of Russian rancour.

I hardly felt that my position justified me in retorting, as I wished to do, that Count Andrassy's dealings with Her Majesty's Government had been characterized for more than a year by constant equivocation. I contented myself with saying to the Prime Minister that Her Majesty's Government had from the outset declared that the Eastern Question was one to be settled by Europe collectively, and not by any of the Powers individually, and that they could not therefore make a separate arrangement with Russia. That Her Majesty's Government could not have been expected to make any official declaration to the Austro-Hungarian Government that they would go to war, unless the Austro-Hungarian Government on their part declared their readiness to enter into a similar engagement. That had Austria done this, and become the Ally of Great Britain, she would have run no risk of being deserted ; and I did not suppose

that His Excellency could for a moment think that she would have been exposed to any such danger. And that as for the intention of Her Majesty's Government in certain eventualities, I was sure that His Excellency did not believe that England would have made such extensive and such costly military preparations for mere show ; or that he could doubt of the serious determination of Her Majesty's Government to resort to force if it should unhappily prove that Russia would not yield to diplomatic pressure.

I have the honour, etc.

No. 35. *Buda Pesth, May 22, 1878.*

(*Secret.*)

Sir,

At noon this day I sent Your Excellency the following telegram in cypher :

"I have transmitted following telegram to Her Majesty's Government :

Secret. In spite of the recent speech of the Hungarian Prime Minister, the leaders of the Opposition do not believe that Count Andrassy will loyally co-operate with Her Majesty's Government in exacting concessions from Russia. Their information from Berlin assures them that the Austro-Hungarian Government will implicitly follow Prince Bismarck's advice.

Hungarian Diet will adjourn on Friday next till June 15th.

I can see that all political parties here, Government and Opposition, seriously apprehend a separate understanding between England and Russia."

I have the honour, etc.

No. 36. *Buda Pesth, May 22, 1878.*

(*Secret and Confidential.*)

Sir,

Your Excellency was recently pleased to summon me to Vienna, and to communicate to me the allegations brought against me by Count Andrassy, to the effect that I was engaged in conspiring with the Leaders of the Opposition in the Hungarian Diet against M. Tisza's Government. You were further so good as to inform me of the manner in which you had met Count Andrassy's accusations against me, and of the language in which you had justified my relations with Hungarian Politicians.

Upon this latter point I may be allowed to remark that two members of the Opposition with whom I am on terms of friendship, Count Lonyay and M. Bitto, are ex-Prime Ministers, with whom I have formerly had official relations, and with whom I have always been accustomed to discuss politics with the utmost freedom. They are both, like Count Albert Apponyi and M. Uermenyi, who have never yet been in office, sincere admirers of England, and anxious that the Foreign Policy of Austria-Hungary should be identified as closely as possible with that of Her Majesty's Government. M. Tisza has *professed* the same views : his Parliamentary supporters profess them : Count Andrassy does not, as far as I know, repudiate them. But if every one I have referred to were honest in these professions, I doubt whether we should have heard anything of a "conspiracy."

Be that as it may, I have not been deterred, since my return from Vienna, from visiting, unostentatiously of course, such of my old friends as I knew would be capable of giving me a clear account of the recent discussions in the Diet, and of the tactics pursued both by the Government and the Opposition in the Debate in which M. Tisza made his remarkable declarations.

I will endeavour to reduce what I have heard to a very brief summary.

The defeat of the Opposition by a majority of thirty-six in the debate on M. Tisza's Circular on the right of holding Public Meetings, is attributed by them principally to bad discipline; but in part also to the fact (of which their Leaders seem to be persuaded), that a successful attack on the Government can be made only upon a question of Foreign Policy — such in which it would be practicable to rouse the national enthusiasm, and appeal to the national pride and patriotism. Such an opportunity was afforded, it was believed, by the vote for the credit of sixty millions. It is true that the Diet would have had no constitutional right to refuse supplies already granted by the Delegations; but it would certainly be justified in declaring its opinion upon the policy in support of which the credit should be employed, and of protesting against its being appropriated to purposes (such for instance as the occupation of Bosnia), for which the Country has unmistakably manifested the strongest aversion. With this object M. Uerményi proposed an amendment in the following sense:

"This House, while accepting the extraordinary credit of sixty millions voted by the Delegations, at the same time declares: that it considers dangerous any policy which has not for its object the consolidation of International European Right by the repression of the attempt made in the Treaty of San Stefano to extend Russian domination, and to partition Ottoman territory; a policy which would be opposed to those Powers which are seeking the common good. This House declares that it would consider the occupation of any part of the Ottoman Empire, effected without the sanction of the said Powers, as a phase of the policy which it condemns."

The substance of the speech which the announcement of this resolution elicited from M. Tisza was at once telegraphed by Your Excellency to Her Majesty's Government. I need not here enlarge upon it. It cut away in a great measure the ground upon which the Opposition meant to fight; and left them no alternative but the eventual withdrawal of the motion. Count Albert Apponyi indeed pointed out that M. Tisza, in stating that the objections of the Austro-Hungarian Government to the Treaty of San Stefano referred to the clauses affecting the Eastern, as much as to those relating to the Western portion of the Balkan Peninsula, had not given any indication of what those objections were; and that their importance was therefore left in doubt. He also remarked that M. Tisza's declarations about Bosnia were simple equivocations; and M. Uerményi went so far as to say that the *Country* (it would have been un-Parliamentary to have said the *House*), would not believe the Minister's statements. But under the circumstances it was clear that the resolution could not be pressed to a division; and the Opposition had to be content with the knowledge that they had at any rate driven the Prime Minister to be more outspoken than Prince Auersperg had been in his speech to the Austrian Reichsrath; and to use

language far more explicit than had been prescribed to him by Count Andrassy.

The Opposition, however, do not believe in the sincerity of Count Andrassy and M. Tisza. They have been informed (through my Turkish Colleague) of the real nature of Count Zichy's original demands about Bosnia; and they resent the mendacious language of the Government upon this head. Their information from Berlin assures them that Count Andrassy remains entirely subject to the influence of Prince Bismarck, and that he will never take any important decision in opposition to the views and advice of the German Chancellor. They know that the latter continues to urge upon the Austro-Hungarian Government the annexation of Bosnia; and they believe that the Emperor Francis Joseph has set his heart upon the realisation of this project. They are conscious that it is almost impossible for them to prevent the ratification by the Diet of the terms of the compromise recently agreed to by the Austrian and Hungarian Ministers; and they know that, as soon as that ratification is an accomplished fact, the Diet itself will be dissolved; and the Country, muzzled by the new regulations against the right of holding public meetings, will be powerless to raise its voice in protest against any measures which the Government may choose to adopt.

Under the influence of these apprehensions the leaders of the Opposition have asked me whether there is no hope that Her Majesty's Government will themselves bring pressure to bear upon Count Andrassy by removing to a certain extent the veil of secrecy which has hitherto been thrown over their negotiations with the Cabinet of Vienna; and by demonstrating the falsehood of the insinuations so industriously circulated by the agents of the Austro-Hungarian Government, to the effect that Her Majesty's Government had repeatedly declined all Count Andrassy's overtures and proposals for common and united action. I need not tell Your Excellency that for some time past I have done my best to cast discredit on these assertions; and that I have found it a very difficult task. I have not been at liberty to state the real nature of the transactions between the two Governments; and it is only within the last few days that, to two or three of my most intimate friends, I have ventured confidentially to pronounce a qualified admission of the correctness of those who state that the truth is the exact converse of those explanations as to the action of Her Majesty's Government with which Count Andrassy beguiled the Delegations. I have said at the same time that, in view of the conditions under which the negotiations had been conducted, I did not see that it would be possible for Her Majesty's Government at present to give to the public any indication of the manner in which Count Andrassy had met all the advances made to him during the last twelve months.

It is not perhaps surprising that, with the knowledge that Her Majesty's Government had every reason to be dissatisfied with Count Andrassy's conduct, the Opposition should have been under the greatest apprehension that the result of Count Schouvaloff's mission to St. Petersburg would be the establishment of a separate agreement between England and Russia, in which Austro-Hungarian interests would be to a certain extent ignored; and a state of things brought about fraught with danger to the whole Empire, and especially abhorrent to Hungary.

I have the honour, etc.

No. 37. *Buda Pesth, May 22, 1878.*
(Confidential.)

Sir,

M. Tisza said to me yesterday that he was quite of opinion that it would be essential for Roumania to enter into the closest possible connection with Hungary, if she hoped to be able in the future to avoid becoming the Vassal of Russia. He added that ten years ago he was at Bucharest, and that he then told every Roumanian Statesman, whose acquaintance he made, that their policy should be directed to the establishment of the most intimate relations with Hungary. "Now," said M. Tisza, "they begin to see on which side their true interests lie, and profess that they have always had the greatest anxiety to be our good friends; but they are such an untrustworthy set of people that we cannot be sure that they will not again side with Russia."

I answered that from all that I heard I thought that there was not much danger of that for the moment.

I have the honour, etc.

No. 38. *Buda Pesth, May 22, 1878.*

Sir,

With reference to the actual condition of the measures in progress for the ratification of the Pact ("Ausgleich") between Austria and Hungary, M. Tisza, in expressing to me yesterday the conviction that the Cis- and Trans-Leithan Legislatures would eventually agree to the proposals of the two Governments, remarked that he was unable to appreciate the Opposition argument that this was an inauspicious moment for the discussion. His Excellency said that he, on the contrary, thought that the threatening aspect of Foreign Affairs was the best imaginable reason for hastening the arrangement of domestic difficulties.

I have the honour, etc.

No. 40. *Buda Pesth, May 24, 1878.*

Sir,

At 1 p. m. this day I sent Your Excellency the following telegram in cypher:

"Hungarian Prime Minister has informed Roumanian Agent that he is personally willing to grant the desired permission, but that it is the Austrian Minister for Foreign Affairs who raises difficulties.

Austrian Minister for Foreign Affairs has told Roumanian Agent that the obstacles come from the Hungarian Government.

Roumanian Agent thinks that the difficulty is made here; but I am myself of opinion that the two Ministers are acting the usual comedy and are simply trying to gain time that they may see what will happen elsewhere.

Roumanian Agent will call on Your Excellency to-morrow."

I have the honour, etc.

No. 41. *Buda Pesth, May 24, 1878.*
(Confidential.)

Sir,

Mr. Balatchano, the Roumanian Agent, told me this morning that he had spoken to M. Tisza about the free transit through Hun-

gary of the arms purchased in England for Roumania; and that the Hungarian Prime Minister had explained that, although he was personally willing to grant the permission, difficulties had arisen at the Foreign Office at Vienna, and that he had not yet been able to come to an arrangement with Count Andrassy.

Mr. Balatchano had been told at Vienna by Count Andrassy that it was the Hungarian Government that raised difficulties, and he did not know which party he was to believe.

I could not help remarking that I thought it not improbable that Mr. Balatchano had heard the strict truth upon the subject neither at Vienna nor at Buda.

Mr. Balatchano, however, seemed to think that it was really M. Tisza who was the cause of the difficulty.

I have the honour, etc.

No. 46. Buda Pesth, May 30, 1878.

Sir,

The Hungarian Diet being about to adjourn on the 24th instant to the 12th June (during which interval the Delegations will be in session at Vienna), Mr. Tisza took advantage of the motion for that adjournment to say, that he had no further explanations to give on the questions addressed to him with respect to Foreign Policy than the assurance that all the stories of Hungarians having been executed or ill treated by the Russians in Bulgaria were utterly without foundation.

A large proportion of the Deputies have definitively gone into the Country, where agricultural occupations will detain them throughout the summer; and it is very probable that the impatience of many of the rest to leave the Capital will much expedite the discussion of those details of the "Ausgleich" which yet remain to be ratified by the Diet. I have been informed by one of the Senior Members of the House, that the Government is sanguine of an entire acceptance of all their proposals by the end of June.

I have the honour, etc.

No. 47. Buda Pesth, May 30, 1878.

Sir,

I learned the other day from a Hungarian Nobleman owning large estates in Transylvania, which he had recently visited, that the defensive works ordered by the Government are being prosecuted in that Province with great energy. Thirty companies of Engineers are said to be engaged in the construction of Forts; and arrangements are being perfected with the Railway Administration for the rapid conveyance of troops.

The same gentleman informed me that throughout Hungary the preliminary measures for securing horses for Government service had already been taken. Inspectors have selected such horses as they find suitable for the artillery, cavalry, and transport service. The indemnity to be paid to the owners is fixed; and warning has been given that the animals must be forthcoming the moment the requisition is presented. The law on this point is very strict; and exemptions are only made in favour of breeding stock. Thus, my informant assured me, that four of his best horses had been selected at prices which represent only one fourth of their value.

The only actual military movement of a decisive kind yet made by the troops on the Hungarian Frontier has been the occupation of the Island of Oida Kaleh, by a detachment from the garrison at Orsova. The details of this occupation will doubtless have been officially reported to Your Excellency by the Military Attaché of the Embassy. The measure has provoked but little comment here, where it is regarded as a simple military necessity.

I have the honour, etc.

No. 48. *Buda Pesth, May 30, 1878.*

(Confidential.)

Sir,

The telegraphic reports of the success of Count Schuvaloff's mission to St. Petersburg, in inducing the Czar to make such concessions as will facilitate an understanding between England and Russia, have not, I am bound to declare, been received with enthusiasm by any portion of the public here. The Government Organs in the Press profess nearly as much dissatisfaction at the present situation as do the Journals of the Opposition. It will be perfectly useless for Count Andrassy to claim any credit for his diplomacy. Even if the Congress meets, and its deliberations have a pacific result, no one here will be in the least deceived as to the value of Austro-Hungarian cooperation in securing such a consummation. It is true that the supporters of the Government are always inclined to make some excuse for the impotency of Count Andrassy's policy, on the score of the difficulties of his position as affected originally by the Court and the Slav influences, and latterly by the opposition raised at Vienna to the granting of the sixty millions. But these excuses are not plenary, and those who make them are clearly convinced that the Minister has not displayed that energy, foresight, and consistency of purpose which could have maintained for the Empire the credit of having contributed all the weight of her influence to the realisation of a diplomatic arrangement.

Further than this, it must be noted that all the organs of the Press are careful to argue that no assurance has yet been given that interests exclusively Austro-Hungarian will be protected either by the concessions already made by Russia, or by the projects which the Congress may entertain. Count Andrassy's new explanations to the Delegations are not regarded as encouraging upon this head. His Excellency's intimation, that the result of the deliberations of the Congress may necessitate material action on the part of the Empire, is taken as a proof, either of his own apprehensions that he will be unable to secure the interests of the Country by Treaty, or of his determination that the outcome of the Congress with regard to Bosnia and the Herzegovina shall be, in one way or another, the annexation of those Provinces to the Austro-Hungarian Empire.

Count Andrassy, however, is so far lucky that the preliminary negotiations for the meeting of the Plenipotentiaries of the Great Powers next month will save him from a bitter attack which was threatened by some of the members of the Hungarian Delegation; and he will undoubtedly make such capital as he can out of the fact that, after all, his original idea of a Congress is to be realised.

As for the public at large, I am constrained to say that, as far as I can judge by general conversation, there is profound disappointment at the notion that the Czar has made large concessions. It would

be useless to deny that the Magyars have been anticipating with eagerness the possibility of aiding in thrusting back Russia to the other side of the Dniester; and crippling her power of making mischief for at least a quarter of a century.

I have the honour, etc.

No. 52. *Buda Pesth, Nov. 4, 1878.*

(Confidential.)

Sir,

Count Andrassy came into Buda Pesth from his country residence on the 1st of this month; and, according to common report, has since been busily employed in looking up everybody whose influence is likely to be of use to him at the present crisis. The situation has completely reversed itself since the Delegations met at Vienna in the beginning of this year, when it was the action of the Hungarian Delegation which threatened Count Andrassy. In the coming session the danger which menaces His Excellency arises from the attitude of the Cis-Leithan Delegates; the Hungarian Government, as I have pointed out in another Despatch, having secured for themselves an overwhelming majority in the Trans-Leithan Delegation.

And yet in spite of that majority, there seems to be no doubt that Count Andrassy and M. Tisza are at this moment the two most unpopular men in Hungary, and their policy odious to the general public. The Government hesitated at nothing during the elections to carry their candidates; and there is no country enjoying a representative system in which a larger proportion of constituencies can be manipulated by Government influence. But among the nominal supporters of the administration there are believed to be many who have determined upon taking a very independent line; and who will at any rate be unsparing in their criticism of Count Andrassy's policy.

The leaders of the United Opposition are not, as far as I can see, very much dismayed at the apparent solidity of Count Andrassy's position in the Hungarian Parliament. They seem convinced that the reaction must come, and that their chances of upsetting His Excellency are by no means desperate. They must know, however, that if even they carried their point, and succeeded in effecting Count Andrassy's downfall, the Minister to whom the Emperor would confide the direction of Foreign Affairs would professedly be a still more strenuous opponent of their own policy. But I believe that they would at this moment hail such a change with satisfaction, and would regard the appointment of Count Potocki, for instance, as a positive advantage. In the first place they are persuaded that as long as Count Andrassy is in office the policy of the Government will never be really anti-Russian; and in the second they feel that with a Slav at the head of Imperial affairs, there is infinitely more chance of unanimity in Hungary. As regards foreign policy, they believe that Russia can attain her ends as certainly with Count Andrassy as with such a Foreign Minister as Count Potocki would be; the only difference being that the latter would fall into Russian views with a good grace, instead of causing irritation by raising futile obstacles of form to the fulfilment of Russian projects; while the very notoriety of a Russophil policy would speedily consolidate the various fractions into which Hungarian political parties are now divided, and would restore to Parliamentary opinion the healthy

and independent tone of which they accuse M. Tisza of having deprived it.

I understand that Baron Sennyey, who has of late years withdrawn from active politics, apparently with the intention of keeping himself in reserve, and who is personally well regarded by the Emperor, had recently a long interview with His Majesty, in which he pointed out with great frankness the dangers of the Triple Imperial Alliance as they present themselves to the apprehensions of Hungarians. Baron Sennyey found His Majesty very decided upon a continuance of the present policy ; and has told his friends that he sees no hope of His Majesty's changing his mind.

I have the honour etc.

No. 61. *Buda Pesth, Nov. 11, 1878.*

Sir,

The Emperor received the Delegations yesterday at the Palace at Buda.

The Buda Pesth journals notice with satisfaction that His Majesty's declaration on this subject is almost simultaneous and identical with the statements made by the Earl of Beaconsfield the evening before at the Banquet at Guildhall.

I have the honour etc.

No. 63. *Buda Pesth, Nov. 11, 1878.*

(*Confidential.*)

Sir,

Every device to disarm the hostility of the Delegations has been employed during the last ten days by those who have reason to apprehend the ill favour of those bodies.

At the recent reception at the Palace at Buda, many of the malcontents were brought up and presented to Their Majesties by the Ministers ; or were buttonholed by the Ministers themselves.

Tactics such as these are very effective with Hungarians, whose national failing is notorious ; and I am sure, from all that I hear, that personal influence and well timed flattery have recently not been employed in vain.

I can see that the feeling is general that it is now too late to blame Count Andrassy for what has happened, and that the best must be made of what every one, in his heart, believes to be a bad job.

I must confess also that strong arguments appear not to have been spared to prove that no other policy was ever possible ; and I know that Count Bylandt-Rheit, the Common Minister of War, told a friend of mine, who has just returned from military service in Bosnia, and who is now a member of the Hungarian Delegation, that this Empire would *never* be in a position to make war successfully against Russia, because the disproportion of population was too great ; and that Russia could afford to lose half a million of men every year for several years without being exhausted.

I have the honour etc.

No. 66. *Buda Pesth, Nov. 22, 1878.*

Sir,

Dr. Falk, the Editor of the "Pester Lloyd", who is the Reporter of the Committee for Foreign Affairs in the Hungarian Delegation, yesterday presented the following interpellation to Count Andrassy :

1. Is the Minister aware that although the cession of Bessarabia by Roumania, in virtue of Article 45 of the Treaty of Berlin is already effected, the Russians continue to delay the execution of the obligation imposed upon them by Article 46 of the same Treaty, namely, the cession of the Dobrudcha ?

2. What knowledge has the Minister of the causes of this delay ? Especially, is he aware that the Russians demand, as a condition of the said cession, the conclusion of a Convention which will secure to Russia the right of passage through the said district (Dobrudcha) beyond and in addition to the term prescribed by the Treaty of Berlin ?

3. Does the Minister hold this, or any similar, interpretation of the Berlin Treaty as acceptable, which would make the execution of any unconditional obligation whatever of that Treaty subsequently dependent upon any condition whatever ?

4. Is the Minister of opinion that it is permissible that that stipulation of Article 22 of the Treaty of Berlin which provides for the complete evacuation of the Roumanian Territory by the Russians within a year from the Ratification of the Treaty, shall be eluded in any indirect way ?

The next sitting of the Hungarian Delegation will take place to-morrow evening ; and it is probable that Count Andrassy will then answer this interpellation ; but as I understood from Mr. Balatchano last night that information had been received here of the abandonment by Russia of her pretensions in regard to the right of passage through the Dobrudcha, I conceive that the interest with which the public would have awaited Count Andrassy's explanations will be greatly impaired.

I have the honour etc.

No. 69. *Buda Pesth, Nov. 28, 1878.*

Sir,

I have the honour to report to Your Excellency that at half past twelve this day, I sent to the Marquess of Salisbury the following telegram in cypher :

"In reply to Your Lordship's telegram to Sir Henry Elliot Count Andrassy desires me to inform you that he telegraphed yesterday to the Austrian Minister at Bucharest advising Roumania to occupy the Dobrudcha, and he believes that the Roumanian Troops will cross the Danube to-day.

He has learnt from Bucharest that the Roumanian Government have agreed with the Russian Minister that the existing arrangement with regard to the passage of Troops shall be extended to the Dobrudcha, which district, in virtue of Article 22 of the Treaty of Berlin, becomes now an integral part of the Roumanian Territory.

His Excellency will make a statement in this sense to the Hungarian Delegation this evening.

Sent to Vienna."

I have the honour etc.

No. 70. *Buda Pesth, Nov. 23, 1878.*

Sir,

I have the honour to report to Your Excellency that at half past nine last night I addressed to the Marquess of Salisbury the following telegram in cypher :

"With reference to my telegram of this day I learn from the Roumanian Minister that he has received a telegram, sent from Bucharest at half past eleven this morning, stating that the prospect of an agreement with Russia respecting the Dobrudcha appears as distant as ever.

I understand that Count Andrassy stated to-night to the Hungarian Delegation that the reports he has received on the subject are contradictory, but that he still hopes that Russia will content herself with the proposals of Roumania.

Prince Charles's Troops have not crossed the Danube, and the Roumanian Minister tells me that his Government have addressed an Ultimatum to Russia, threatening the disbandment of the Army and an appeal to Europe if the terms offered are not agreed to by the 28th instant. Sent to Vienna."

I have the honour etc.

No. 71. *Buda Pesth, Nov. 24, 1878.*

Sir,

I have the honour to report to Your Excellency that at half past ten this morning I sent to the Marquess of Salisbury the following telegram *en clair* :

"Count Andrassy stated in the Hungarian Delegation last night that he was not yet sufficiently informed whether the conclusion of a new Convention was an absolute condition imposed by the Russians before the cession of the Dobrudcha to Roumania, or whether the Roumanians merely apprehended that it would be so. In the former case the Roumanians would of course address themselves to the Signatory Powers. This Government considers that Roumania has the right to occupy the Dobrudcha the moment she has ceded Bessarabia ; and that Article 22 of the Berlin Treaty becomes at once applicable to the Dobrudcha as Roumanian Territory. Count Andrassy added that he had received from various quarters such contradictory reports that he could not give a precise explanation of the present state of the negotiations between Russia and Roumania. He laid great stress on this, repeating the statement after his answer had been already approved."

I have the honour etc.

No. 72. *Buda Pesth, Nov. 24, 1878.*

Sir,

I received on the night of the 22nd instant Your Excellency's telegram, communicating to me one from the Marquess of Salisbury containing an instruction to ascertain from Count Andrassy whether the Government of the Emperor would concur with that of Her Majesty in advising Roumania to occupy the Dobrudcha. I embodied the substance of that telegram in a letter which I sent early next morning to Baron Orczy, requesting him to submit it to Count Andrassy, and stating that I would go to Buda in the forenoon for the answer.

Count Andrassy was engaged all the morning, and could not see me; but he deputed Baron Orczy to assure me that he entirely concurred in the opinion expressed in the telegram, namely, that the Russian Government had no right to oppose the occupation of the Dobrudcha by Roumania the moment the latter had ceded Bessarabia. Count Andrassy had already, the day before yesterday, telegraphed to Count Hoyos, the Austro-Hungarian Minister at Bucharest, that he advised Roumania to occupy the Dobrudcha at once; and Baron Orczy believed that in fact the Roumanian Troops would cross the Danube that very day, the 23rd.

Baron Orczy continued that the reports received from Count Hoyos were much less alarming than those telegraphed to Lord Salisbury by Mr. White. Count Hoyos reported that the Government of Prince Charles had either actually come, or were on the point of coming, to an agreement with the Russian Minister, Baron Stuart, by which the existing Treaty arrangements as to the passage of Russian Troops through the Principality should be extended to the Dobrudcha, which district, in virtue of Article 22 of the Treaty of Berlin, now becomes an integral part of Roumanian Territory.

Count Andrassy had desired that I should be informed that he intended to make a statement in this sense to the Hungarian Delegation in the evening, in answer to the interpellation of Dr. Falk, notice of which I reported to Your Excellency in my Despatch No. 66 of the 22^d instant.

I telegraphed the result of my interview without delay to Lord Salisbury, and to Your Excellency.

In the afternoon I called on M. Balatchano, the Roumanian Minister, who told me that he did not at all believe that Count Andrassy was rightly informed as to the present condition of the negotiations at Bucharest. He himself had every reason to fear that no arrangement had been arrived at; for he had received during the night a telegram from his Government, desiring him not to leave Pesth as he had intended doing, as a most important message would be telegraphed to him in the course of a few hours, and he could not imagine that it would have reference to anything but the question in dispute between the Government of Prince Charles and that of Russia.

Under these circumstances I thought that I could not do better than return later, and find out what this important message might be; and when I did so at eight o'clock in the evening, Mr. Balatchano was so good as to read me the substance of the telegram sent to him at half past eleven that morning from Bucharest.

In this telegram Mr. Cogalmichano stated that the prospect of an agreement with Russia was as distant as ever. That the Russians would not accept the proposal of the Roumanian Government to extend to the Dobrudcha the stipulations of the Treaty of Berlin with regard to the passage of troops. That on the contrary they insisted upon the extension of the original Convention of the 4th April 1877, in virtue of which they would secure the right of erecting fortifications, and other advantages which they would not enjoy under the provisions of the Treaty of Berlin. To this the Roumanian Government had declined to accede; and had consequently addressed a species of ultimatum to the Russian Minister, declaring that they could make no other terms than those which they had already offered; and that if these were not agreed to by the 28th instant (as I understood, for M. Balatchano said "the 16th old style"), the Government

would advise Prince Charles to break off the negotiation, disband the army, and make an appeal to the Signatory Powers.

M. Balatchano had not finished reading this telegram to me when he was interrupted by a visitor ; and I had no opportunity of continuing the conversation, and of ascertaining as accurately as I could have wished that the foregoing was all that he could tell me of the telegram he had received ; but I thought it as well not to lose any time in telegraphing to Your Excellency and to Lord Salisbury the purport of what he had said, as well as the fact, which had come to my knowledge, that Count Andrassy had just stated to the Hungarian Delegation that, though the reports he had received from Count Hoyos were calculated to assure him that Russia and Roumania were on the point of coming to an understanding, he was bound to add that he had received the most contradictory information from other quarters.

Later in the evening I had an opportunity of speaking to Count Andrassy himself. He said that, in face of all the contradictory reports which had reached him, he had been quite unable to decide what the real truth was ; but that he had made his declaration to the Hungarian Delegation in answer to the interpellation of Dr. Falk ; that he had spoken strongly as to the interpretation put by the Austro-Hungarian Government on the Treaty Rights of Roumania ; and that he had in fact committed himself entirely to the view that Russia could not oppose the occupation of the Dobrudecha, now that she had received the cession of Bessarabia. "I have gone ahead", said Count Andrassy, as he left me, "and I look to your Government to back me up", to which I replied that I was convinced that they would do so.

I have the honour etc.

No. 73. *Buda Pesth, Nov. 25, 1878.*

Sir,

At 8. 45 this evening I had the honour to send to the Marquess of Salisbury the following telegram in cypher :

"There is much excitement here over the defeat sustained by Count Andrassy in the Committee of the Austrian Delegation, which has declined to vote the supplementary credit for the occupation of Bosnia and the Herzegovina ; but it seems to be believed that the plenary sitting of the Delegation will reserve the decision of the Committee and thus maintain the Count in office."

I have the honour etc.

No. 74. *Buda Pesth, Nov. 25, 1878.*

Sir,

Count Andrassy's position as Minister for Foreign Affairs has received a rude shock in the action taken in the Financial Committee of the Austrian Delegation yesterday. That Body had before it the Government proposal for a vote of sixty millions (florins) supplementary credit, on account of the occupation of Bosnia and the Herzegovina.

Your Excellency will not need to be told that this decision has produced a vast amount of excitement. It is the first real check which Count Andrassy's policy has experienced at the hands of the

Delegation ; and although the plenary sitting may, and very likely will, eventually over-ride the decision of the Committee, it would be idle to deny that His Excellency's prestige must to a certain extent suffer.

Moreover there is little doubt that during the last week or so the Debates on the Address in the Hungarian Diet have not tended to strengthen Mr. Tisza, who has again had to exert all his eloquence to dissipate the dangerous effect of the assertions that he and Count Andrassy have an understanding with Russia ; upon which their foreign policy is based. Mr. Tisza made a brilliant speech the day before yesterday, which even his enemies admit to have been one of his happiest efforts ; but for the reasons already given I am unable to enter into a detailed report of it.

I have the honour etc.

No. 75. *Buda Pesth, Nov. 27, 1878.*

(*Confidential.*)

Sir,

There was a crowded attendance of the public at the sitting of the Austrian Delegation yesterday, it being expected that the Government proposals, which had been rejected by the Financial Committee, would come on for discussion *in pleno*, and that Count Andrassy would make a further statement. The sitting was, however, of short duration, as His Excellency simply explained that the action of the Committee would necessitate a consultation of the Advisers of the Crown, and proposed an adjournment till the 28th, or in case of need, till the 29th instant. This was at once agreed to, and the Delegation rose.

Your Excellency will have learned from the public prints the nature of the deadlock into which the conduct of business has fallen, and the details of which I was unable to develop in the meagre summary of the debate which was all that time permitted me to forward in my Despatch No. 74 of the day before yesterday. The crisis is so interesting and so important in its relation to the working of the complicated machinery by which this Empire is administered, that I now propose to enter at greater length into a consideration of its merits.

How far Count Andrassy is responsible for the delay in communicating the Treaty of Berlin to the respective Legislatures, is a matter upon which it is of course impossible to obtain any precise information. There seems to be a general consensus of opinion that the delay in both cases was ill-advised. There is no apparent reason why the Treaty should not have been laid before the Reichsrath and the Reichstag immediately on their assembling ; its being provisionally withheld only provoked an irritation which complicated still further the already difficult position of the Government. The Constitution of each division of the Empire provides for the communication of Treaties to the respective Legislatures ; and as the Foreign Policy of the Government must of necessity have formed at some time or another the subject of debate, it would seem that any apparent hindrance placed by the Administration in the way of free and immediate discussion was a strategic indiscretion, calculated to intensify ulterior opposition.

The result in the case of the Austrian Delegation was certainly unexpected by the Government. Count Andrassy was undoubtedly

well prepared to defend his Foreign Policy: but he was completely taken aback at the discovery that a majority of the Finance Committee would declare that they were not competent to discuss the Government proposals. Yet the argument is simple enough, as stated by Dr. Herbst, and might have been foreseen. The Delegation is, as its name implies, a Body selected from and by the Legislature to represent it for certain specific purposes; but it cannot arrogate to itself an authority not involved in the mandate it receives. Dr. Herbst argues that he and his Colleagues are not competent to vote a credit for the execution of a policy initiated by the Treaty of Berlin, upon which Treaty the Legislature from which they received their mandates has not yet had the opportunity, guaranteed to it as a Constitutional privilege, to pronounce. The Delegation might agree to vote the expenditure incurred, but it has not itself the power to supply the funds, nor even to decide in what way they should be raised. And what would happen if the Legislature, taking its stand upon its undoubted Constitutional Right to pronounce upon a Treaty, the stipulations of which involve a large pecuniary outlay, should refuse to take measures to provide the funds? The Delegation and the Legislature from which it derives its powers would be brought into conflict, and a grave constitutional danger would be the result.

To a foreigner who has had considerable opportunity of studying the working of the machinery, this argument appears eminently to prove the inherent weakness of the complicated Dual System. Probably Count Andrassy himself felt this; for a careful analysis of his reply to Dr. Herbst must, I think, impress the reader with its weakness and insufficiency. Such at least was the effect produced upon my own mind upon a first perusal of his speech, and such it now remains. He is forced to admit the legality of Dr. Herbst's contention as to the claim of the Reichsrath to have the Treaty submitted to it; and it is therefore difficult to understand why he did not take care that that Body should at any rate have had ample time to discuss its provisions. By not doing so, he leaves it to be inferred that he feared the judgment of Parliament upon his Foreign Policy, and was anxious to secure, in an indirect way, a vote of indemnity which could not afterwards be impugned. He quibbles over the expression *ratification*; but however exclusive and indefeasible may be the prerogative of the Sovereign as regards the ratification of a Treaty, it is clear that under a constitutional Government any Treaty stipulation dependent for its execution upon the action of the Legislature in the provision of ways and means, requires something more for its validity than the assent of the Crown. It is idle for Count Andrassy to argue or to imply that the Congress of Berlin forced upon Austria-Hungary the occupation of Bosnia and the Herzegovina; and to characterise the Congress itself as a European Areopagus or Tribunal, which possessed the power of enforcing its mandates without regard to the constitutional privileges of the Countries concerned. I cannot but think that Count Andrassy made a very unfortunate reference to the "possibility that the Full Powers of a Plenipotentiary might be nullified by the *whim* of some single Legislature". Such a phrase was not calculated to conciliate his audience, and was ill placed in the mouth of one who has always combatted for constitutional liberty. His reference to the usages of other countries was not more happy. It is certain that in Italy, France and England, a Government would think itself bound to submit without delay to the decision of the Legislature such measures as would be necessary to carry out

Treaty stipulations, involving either extraordinary financial operations, or so grave a proceeding as the occupation and virtual annexation of the Provinces of an Ally. The argument that the occupation was undertaken in execution of a European mandate, and in the interest of a European arrangement, does not relieve the Government from the obligation of obtaining the approval of the Legislature at the earliest possible moment; and it is almost astounding that Count Andrassy should have been led to declare that he, a former Prime Minister of Hungary, was not going to concern himself with questions of internal state right. It is true that he is by the Dual System personally responsible only to the Delegations; but he cannot afford to ignore the Legislative Bodies from which alone the Delegations derive their authority and importance; or to bring into greater prominence the artificiality and complexity of the organisation invented by Count Beust and Mr. Deák.

With all his talent and versatility Count Andrassy is not a practical man; and great fluency of speech and a highly sympathetic manner may even be dangerous gifts to a Minister in his position. He is not what is called a "serious statesman" here, and he never seems to have derived all the profit which he might have done from his long continued exile abroad, passed in countries where he had good opportunities of studying the various phases and contrasts of Parliamentary and quasi-Parliamentary Government, and of grounding himself thoroughly in the elements of Constitutional practice. His association with "the two Chancellors" has not tended to develop in his temper any deference to the indications of popular sentiment, or any inclination to treat the arguments of political opponents with forbearance and respect. He now finds himself suddenly and seriously checked; and his first idea will probably be to invoke the intervention of the Emperor, and employ His Imperial Majesty's prestige and influence to extricate him from his difficulties. At any rate the Emperor has been advised to summon a meeting of the Ministers, at which His Majesty himself will preside; so that the Sovereign will thus be responsible for the action which in the present crisis it may be considered advisable to take.

It is now said that a canvass of the whole Austrian Delegation shows that there is a majority in favour of Dr. Herbst's motion.

I have the honour etc.

No. 80. *Buda Pesth, Nov. 28, 1878.*

Sir,

In the sitting of the Austrian Delegation this morning, Count Coronini, the President, announced that he had received from Count Andrassy the following communication:

"I have the honour to bring to the knowledge of the Illustrious Delegation of the Reichsrath that the Common Ministry has, with the Imperial sanction, decided to withdraw the Bill for a credit of sixty millions, supplementary to the already granted extraordinary credit for 1878."

As I have already reported to Your Excellency by Telegraph, this decision averts for the present a Ministerial crisis; but it constitutes, on the part of Count Andrassy, an admission of defeat, and a defeat which may be productive of serious consequences. The majority of the Delegation may not be inclined to go the length indicated by the action of the Committee; but as nearly all the lawyers

who are members of it have adopted the "incompetent" view, it would be difficult for the non professional members to insist upon their own opinion of the constitutional position being the correct one.

I have the honour etc.

No. 89. *Buda-Pesth, Dec. 17, 1878.*

Sir,

I waited on Count Andrassy this morning and told him (as instructed by Your Excellency's telegram of yesterday) that Her Majesty's Government were much gratified at his declaration, made to you in a recent conversation, that while he does not suspect any Government of wishing to abandon the Treaty of Berlin, it is his resolution to stand by any Government that shows a determination to uphold it. I added that Her Majesty's Government wished His Excellency to be informed that this language exactly coincides with their own views and intentions.

Count Andrassy desired me to convey to Your Excellency, in reply, his great satisfaction at the message of Her Majesty's Government.

I have the honour etc.

Magyar történeti bibliográfia az 1936. évről.*

Összegyűjtötte : DR. SEREGÉLY EMMA.

Oláh, cseh-tót-lengyel nyelvű, ill. archaeologiai vonatkozású címekkel kiegészítette dr. Makkai László, dr. Bottló Béla, ill. dr. Radnóti Aladár.

I. Források, segédtudományok, általános munkák.

Bibliográfia, könyvtáriügy.

1. Analyses des principaux travaux historiques publiés en langue hongroise (1926—32). *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences* vol. VIII, pt. I. Nr. 30. March 1936. — Paris : Presses Universitaires, 1936. 192 p. (1926—1932-ig megjelent fontosabb magyar történeti munkák kivonatai, franciául és németül.)
2. ALFÖLDI ANDRÁS : Bibliographia Pannonica. II. A római kori Magyarország és a népvándorlás kutatásának újabb irodalma. — Pécs, 1936. 31 p.
Kny. : *Pannonia* 1936. (1934—35. és pótlások a megelőző évekből.)
Ism. : Iványi D. M., *Századok* LXXI. évf. 1937. p. 249—250.
3. KUNNERT, H. : Bibliographie zur Landes- und Volkskunde des Burgenlandes. *Südostdeutsche Forschungen* I. p. 295—300.
4. VARGHA DAMJÁN : Maurus a magyar irodalomban. (Bibliográfiával.) *Szent Mór Emlékkönyv.* p. 363—456.
5. KERTÉSZ JÁNOS : Báthory István az irodalomban. (Bibliográfiai összeállítás.) — Budapest, 1936. 19 p.
- 5a. RÁSONYI LÁSZLÓ : Ungarische Bibliographie der Turkologie und der orientalisches-ungarischen Beziehungen 1926—1934. — Budapest : Dunántúl ny. 66 p.
Kny. : *Kőrösi Csoma-Archivum.*
Ld. még : 52c, 315, 380 ; 241, 241a, 593, 597.

Kéziratok, elbeszélő források.

Ld. : 63, 64, 154—159.

* Készült a Fővárosi Könyvtár által az International Committee of Historical Sciences számára összeállított anyag felhasználásával.

Levéltárügy.

6. FEKETE NAGY ANTAL : A levéltárak kialakulása. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 23—36.
- 6a. OLEXIK FERENC : Középkori levéltártörténeti adatok. — Budapest : Sárkány ny. 11 p.
Kny. : *Levéltári Közlemények*.
Ld. : 23, 24, 63, 64.
- 6b. KLEIN GÁSPÁR : Borsod vármegye levéltára. — Budapest : [Sárkány ny.] 1936. 52 p.
Kny. : *Levéltári Közlemények*.
7. BÁNRÉVY GYÖRGY : Az iratkezelés története Budán és Pesten 1686—1873. (3. közl.) *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 204—224.
8. REXA DEZSŐ : Pest vármegye 1841. évi levéltári szabályzata. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 253—260.
- 8a. BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS : A regéc-sárospataki uradalom levéltára. — Budapest : Sárkány ny. 1936. 41 p.
Kny. : *Levéltári Közlemények*.
9. IVÁNYI BÉLA : Trencsén vármegye levéltárai a vármegye multjára vonatkozó, főleg középkori oklevelek szempontjából. (1. közl.) *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 225—245.
10. FÁRA JÓZSEF : Zala vármegye levéltára. (2. közl.) *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 172—195.
11. JÁNOSSY DÉNES : Nem állami levéltáraink védelme. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 105—135.
12. SZABÓ ISTVÁN : A magyar levéltári irodalom feladatai. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 7—22.
13. CSOBÁN ENDRE : A levéltár helyisége és berendezése. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 45—67.
14. PAULINYI OSZKÁR : Az iratok elhelyezése. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 68—78.
15. KOVÁCS LAJOS : A levéltár adminisztrációja. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 37—44.
16. SEIDL, JAKOB : A levéltári igazgatás és a levéltári anyag védelme Ausztriában. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 136—148.
17. VÖRÖS MÁRTON : A svéd levéltárügyről. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 196—204.
18. BOTTLÓ BÉLA : A lengyel levéltárnoki tanfolyam kiadványai. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 246—253.
19. MIJATEFF, PETER : Török iratok Bulgáriában. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 99—104.
20. PÁLFY ILONA : Nemzetközi levéltári szervezetek. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 79—98.

Írástörténet, oklevéltan, pecséttan.

Ld. : 160, 160a, 161, 451 ; 162—165a, 203, 436.

Családtörténet és címertan.

21. B. K. (BAÁN KÁLMÁN) : Genealogiai adatok. (A Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtára kéziratárának 1465 Fol. Hung. jelzett kéziratából.) *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 1. füz. p. 13—17.
22. BAÁN KÁLMÁN (közli) : *Baranya vármegye egytelkes nemesceinek 1542. évi összeírása.* *Magyar Családtörténeti Szemle* 2. évf. 1936. 6—7. füz. p. 14—17. ; 8—9. füz. p. 13—18.
23. RESZEGI LAJOS : *Bihar vármegye levéltárának eredeti címeres nemeslevelei.* *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 6—7. füz. p. 1—5. ; 8—9. füz. p. 5—9.
24. KLEIN GÁSPÁR : A *Borsod-Miskolci Múzeum címeres nemeslevelei.* *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 3. füz. p. 10—12. ; 4—5. füz. p. 10—13.
25. Kászonyjakabfalvi LÁSZLÓ LÁSZLÓ (közli) : Erdély. Nemesség igazolási tanuvallomások *Csik-Székből.* *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 2. füz. p. 14—20.
26. SCHNEIDER MIKLÓS : *Fejérmegyei nemes családok.* Kihirdetett és bizonyáglevellet nyert családok. — Székesfehérvár : Csitáry ny. 1936. 248 p.
Ism. : Föglein A. *Turul* 50. k. 1936. p. 87.
27. SCHNEIDER MIKLÓS : *Fejérmegye 1843. évi nemesi összeírása.* — Székesfehérvár : Szerző, 1936. 43 p.
28. HELLEBRONTH KÁLMÁN (közli) : Nemességigazolások *Sáros megyében a XVIII. században.* *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 10. füz. p. 12—13.
29. BAÁN KÁLMÁN : Néhány szó a magyar családnevekről. *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 1. füz. p. 8—12.
30. KLEIN GÁSPÁR : A *Tyukodi Császár-család.* *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 6—7. füz. p. 6—11.
31. KLEIN GÁSPÁR : A *Csoltay-család.* *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 10. füz. p. 7—9.
32. MISKOLCZY ISTVÁN : A *Drugetek őseiről.* *Turul* 50. k. 1936. p. 1—5.
33. BAÁN KÁLMÁN (közli) : A *Ferentzy-család leszármazása.* *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 2. füz. p. 1—4.
34. B. BOÉR GÉZA (közli) : A *borsodmegyei Hudich-család.* *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 10. füz. p. 14—17.
35. BAÁN KÁLMÁN (közli) : Oklevél regesták a *Bulyi és Jékei Jékey-család* történetéhez. *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 10. füz. p. 23—31.

36. BAÁN KÁLMÁN : Bulyi *Jékey* Ferenc nagyszöllősi királyi harmincados. *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 1. füz. p. 1—7.
37. Kisjeszeni JESZENSZKY LAJOS : A Kisjeszenei és Nagyjeszenei *Jeszenszky*-család viszálya azonos családnév használata miatt. *Turul* 50. k. 1936. p. 77—80.
38. LOVAS ELEMÉR : A Csák-nb. *Kisfaludyak* családfája. *Győri Szemle* VIII. évf. 1936. 3. sz. p. 43—44. 2 t.
39. K. LÁSZLÓ JÓZSEF (közli) : Tanúvallatás a Kajászó-szentpéteri *László*-család őseinek nemesítéséről. A család genealogiájáról és első nemesi birtokairól. 1745. *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 10. füz. p. 17—21.
40. Etrekarcsai LUKÁTS JÓZSEF : A Karcsai és Etrekarcsai *Lukáts*-családok történetéhez. *Turul* 50. k. 1936. p. 32—34.
41. BAÁN KÁLMÁN : A Bedői *Markos*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 3. füz. p. 1—6. I—III. t.
42. KLEIN GÁSPÁR : A *Petra*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 2. füz. p. 5—11.
43. BAÁN KÁLMÁN : Csebi *Pogány* Zsigmond. *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 4—5. füz. p. 1—9.
44. PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL báró : A *Suky*-család címereslevele. *Turul* 50. k. 1936. p. 69—77. 1 t.
45. KEREKESHÁZY JÓZSEF : A zemplénavarmegyei *Vass*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 8—9. füz. p. 1—4.
Ld. : 580, 581.
46. IVÁNYI BÉLA : Az Istvánffy-styilionarium újabbkori címerleírásai. *Turul* 50. k. 1936. p. 34—36.
- 46a. VÉGH GYULA : Egyházi méltóság jelvényei magyarországi főpapok címereiben. *Turul* 50. k. 1936. p. 30—32.

Történeti ikonográfia.

47. DORNYAI BÉLA : Régi tatai várképek. Ikonográfiai tanulmány. — Tata : Engländer F. ny. 1936. 78 p.
- 47a. Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában. 1683—1718. A Fővárosi Könyvtár Budapesti Gyűjteményének bibliográfiai munkálatai IV. — Budapest : Szföv. házi ny. 82 p. 15 t. (Kny.: Fővárosi Könyvtár évkönyve VI. 1936.)
Ld. még : 677, 682.

Ásatások, leletek.

Ld. 120, 121, 128, 130, 133, 134, 136, 143, 146, 148, 152, 693.

Történeti földrajz.

48. HORRABIN J. F. : Európa történetének térképe a II-ik századból a XX-ik századig. Ford. *Tamás Aladár*. — Budapest : Faust, 1936. 159 p.

- 48a. CALMETTE, JOSEPH : Atlas historique. II : Le moyen âge. Avec la collaboration de R. Grousset et J.-J. Gruber. — Paris 1936. 16 p. 24 t.
- 48b. EAST, G. : An historical geography of Europe. — New-York: Dutton, 1936. XX, 480 p.
Ld. még : 103—106, 421, 523—523b, 530, 538, 539, 559a.

Nyelvtörténet.*

Ld. 52d—52f, 63, 64, 213—215, 514—516, 518, 572a.

A történettudomány története, történeti módszertan,
történetfilozófia.**

49. BARÁTH, TIBOR : L'histoire en Hongrie (1867—1935). — Paris : (Szerző) 1936. 170 p.
Kny : *Revue Historique*.
- 49a. KERÉNYI KÁROLY : Római ókortudományunk a háború után. — Pécs : Dunántúl ny. 1936. 17 p.
Pannonia könyvtár, 25.
50. VASS GYULA : A modern szellemtörténet eredményei. *Századunk* XI. évf. 1936. p. 256—263.
51. MÁLYUSZ ELEMÉR : A történettudomány mai kérdései. [Kecskemét] : Első Kecskeméti Hirlapkiadó és ny. 1936. 31 p.
- 51a. DOMANOVSKY SÁNDOR : Gróf Klebelsberg Kunó. Emlékbeszéd. — Budapest : Stephaneum, 1936. 10 [2] p.
Kny. : *Napkelet*.
52. UJLAKI MIKLÓS : Wenzel Gusztáv. 1812—1891. — Budapest : Sárkány ny. 1936. 13 p. 1 t.
Kny. : „Jogi professzorok emlékezete.“
- 52a. ANGYAL DÁVID : Berzeviczy Albert 1853—1936. *Századok* 70. évf. 1936. p. 238—240.
- 52b. LUKINICH IMRE : Szádeczky-Kardoss Lajos 1859—1935. *Századok* 70. évf. 1936. p. 125—126.
- 52c. BENE ISTVÁN : Karácson Imre és művei. (1863—1911.) *Győri Szemle* VIII. évf. 1936. 8—9. sz. p. 137—171.
- 52d. SZEKFŰ GYULA : Jakubovich Emil. *Magyar Szemle* 26. k. 1936. p. 182—184.
- 52e. KNIEZSA ISTVÁN : Jakubovich Emil 1883—1935. *Századok* 70. évf. 1936. p. 126—128.

* Az idevágó nyelvészeti címanyag, *Seregély Emma* összeállításában, a *Magyar Nyelv* 1938-i évfolyamában jelenik meg.

** Az itt fel nem sorolt filozófiai irodalmat közölte az *Athenaeum* (XXIII. k. 1937. p. 192—208.) *Gáspár Ilona* összeállításában.

- 52f. KНИЕZSA, STEFAN : Emil Jakubovich 1883—1935. *Ungarische Jahrbücher* XVI. k. 1936. p. 56—57.
53. MOGA, ION : Cum scrie istorie și cum editează documente Dl. Dr. Andrei Veress ? (Hogyan ír történelmet és hogyan ad ki okleveleket dr. Veress Endre úr ?) — Cluj, 1936. 12 p.
Ld.: 450, 617 ; 485.
54. LOTZ JÁNOS : Történelmi világgkép. Az ember az időben. Pécs : Szerző, 1936. 67 p.

Általános és gyűjteményes munkák.

55. HÓMAN BÁLINT, SZEKFŰ GYULA és KERÉNYI KÁROLY (szerk.) : Egyetemes történet. II. k.: *Váczy Péter: A középkor története*. III. k.: *Hajnal István: Az újkor története*. — Budapest : Magyar Szemle Társaság, 1936. 4° 720 p. 15 tkép; 676 p., 14 tkép.
56. HORVÁTH JENŐ : Világtörténelem. — Budapest : Szent István Társulat, 1936. 356 p.
- 56a. TÁPAY-SZABÓ LÁSZLÓ : Az emberiség története. — Budapest : Est-lapok, 1936. 403 p.
Pesti Napló-könyvek.
57. ERDÉLYI LÁSZLÓ : Magyar történelem. Művelődés és államtörténet. I. k.: Magyar középkor. 2. k.: Magyar újkor. (Budapest : Athenaeum (1936). 470 ; 386 p.
Isn. : Csóka L. *Katolikus Szemle* 50. évf. 1936. p. 712—713.; Gyenis A. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. p. 221—222.
58. KORNIS, JULIUS : Hungary's place in history. *The Hungarian Quarterly*, 1936. Vol. II. p. 45—59.
59. MÉHELY LAJOS : A magyarság multja, jelene és jövője. Budapest : Kis Akadémia, 1936. 28 p.
Kis Akadémia Könyvtára, 19.
60. La Hongrie d'hier et d'aujourd'hui. Publ. sous la dir. de *Elemér Radisics*. 3. éd. rev. — Budapest : Vajna, 1936. 238 p.
61. Mai magyarok — régi magyarokról. Összeállította : FEJTŐ FERENC. — Budapest : Cserépfalvi, 1936. 215 p.
- 61a. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN : A történelem árnyékában. — Budapest : Hungária, 1936. 314 p.
62. SKULTÉTY, J.: Zo slovenskej minulosti. (A szlovák multból.) — Turčianský Sv. Martin : Matica Slovenská, 1936. 94 p.
63. HUSZÁR KÁROLY (szerk.) : Magyarország és Lengyelország. Magyar-lengyel kapcsolatok a történelemben, kultúrában és gazdasági téren. — Budapest—Warszawa : Athenaeum, 1936. 4° 453 (1) p. 20 t.

Számos történeti vonatkozású kis cikket foglal magában. Ilyenek : *Hóman Bálint: A magyar-lengyel barátság történelmi alapjai*. p. 14—17. — *Halecki Oszkár: Lengyelország*

története. p. 17—19. — *Huszár Károly*: Lengyelország ezeréves kálváriája és feltámadása. p. 19—24. — *Zdziechowski Marián*: Magyarország és Lengyelország a nyugati kultúra védelmében. p. 24—26. — *Divéky Adorján*: Hasonló vonások a magyar és lengyel történelmi fejlődésben. p. 27—29. — *Divéky Adorján*: Lengyel-magyar kapcsolatok az Árpádok és Piasztook alatt. p. 39—41. — *Domanovszky Sándor*: Károly Róbert és Lokietek Ulászló. p. 41—45. — *Komoróczy Mária*: Hedvig lengyel királynő történelmi egyénisége. p. 45—47. — *Dabrowski Jan*: Magyarország és Lengyelország a XIV. és XV. században. p. 47—48. — *Fógel József*: Antonio de Bonfinis „Rerum Hungaricarum decades“ c. művének kézírata a krakkói Czartoriski-könyvtárban. p. 48—49. — *Pajewski Janusz*: Magyar-lengyel kapcsolatok a XVI. században. — *Szóddeczky-Kardoss Lajos*: Báthory István. p. 51—55. — *Veress Endre*: Berzeviczy Márton erdélyi kancellár Lengyelországban. p. 55—57. — *Komoróczy György*: A török elleni missziógondolat Lengyelország és Magyarország XVI—XVII. századi történetében. p. 58—61. — *Botló Béla*: II. Rákóczi Ferenc lengyel kapcsolatai. p. 61—63. — *Lukinich Imre*: Sobieski és a kurucok. p. 63—65. — *Lukinich Imre*: Lengyel emlékek a XIX. században (1830, 1863) és a magyar közvélemény. p. 65—71. — *Russyan Lucjan*: A lengyel légió Magyarországon 1848/49-ben. p. 71—73. — *Nagy Miklós*: Lengyelország ügye a magyar országgyűléseken. p. 73—76. — *Gratz Gusztáv*: Andrassy Gyula gróf és a lengyel probléma. p. 77—79. — *Divéky Adorján*: Magyar tárgyú iratanyag a lengyel levéltárakban és gyűjteményekben. p. 89—90. — *Kossányi Béla*: A lengyel-magyar kapcsolatok történetének írott emlékei és a magyar levéltárak. p. 90—94. — *Villani Lajos br.*: Kultúrális kapcsolataink Lengyelországgal az elmúlt századokban. p. 94—97. — *Kniezsa István*: A magyar nyelv hatása a lengyelre. p. 114—116. — *Gerevich Tibor*: A lengyel és a magyar művészet kapcsolatai. p. 120—122. — *Pomian Kruszyński Tadeusz*: A lengyel egyház-művészet és kapcsolatai Magyarországgal. p. 123—127. — *Márkus László*: A magyarság színháza. p. 137—141. — *Koudela Géza*: A magyar zene. p. 144—147. — *Brisits Frigyes*: A magyar irodalom története. p. 150—155. — *Pogonowski Jerzy*: Petőfi Sándor és Jókai Mór Lengyelországban. p. 157—158. — *Vitéz Berkó István*: A magyar haderő. p. 161—166. — *Mosonyi Dénes*: A magyar pálos rendről. p. 187—189. — *Zembrzusi O. Michal*: A magyaroknak köszönhetjük-e a ezestochowai csodatevő Madonna-képet? p. 189—191. — *Lyka Károly*: Magyar építészet, szobrászat, festészet. p. 226—230. — *Komoróczy György*: A lengyelországi magyar emlékekről. p. 358—361. Továbbá néhány tisztán lengyel vonatkozású cikk.

64. HUSZÁB KÁROLY (red.): Polska i Węry. Stosunki polsko-węgierskie w historii, kulturze i gospodarstwie. — Budapest — Warszawa : Athenaeum 1936. 4°, 428 (1) p. 16 t.
A 63. alatt felsorolt cikkeket tartalmazza lengyel nyelven.
65. ASZTALOS MIKLÓS (szerk.): A történelmi Erdély. — Budapest : Erdélyi Férfiak Egyesülete, 1936. 740 p.
Ism.: Pintér J. *Irodalomtörténet* 25. évf. 1936. p. 94—95.; Z. G. *Láthatár* IV. évf. 1936. p. 180—181.

66. ASZTALOS MIKLÓS : Erdély története. — Budapest : Jancsó Benedek Társ. 1936. 186 p.
A Jancsó Benedek Társaság kiadványai, 30.
67. ASZTALOS, NICOLAS : La Transylvanie. — *Nouvelle Revue de Hongrie* XXIXe (V^e) année, 1936. Vol. I. p. 34—43.
68. SZÁSZ ELZA : Transylvania. *The Hungarian Quarterly* Vol. II. 1936. p. 302—313.
69. PRIE, O(CTAVIAN) : Pietrii de hotar. (Amintiri.) (Határkövek. [Erdélyi] emlékezések.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], Bucuresti 1936. p. 739—749.
70. HORVAT, JOSIP : Politička povijest Hrvatske. (Horvát politikai történelem.) — 1936. 527 p.
71. IN DER MAUR, GILBERT : Die Jugoslawen einst und jetzt. Bd. I—II. — Leipzig : J. Günther, 1936. XV, 286 ; XIX, 619 p.
72. PLATONOV, S(ERGEJ) F(EDOROVIC) : Oroszország története. Ford. és függelékkel ellátta *Trócsányi Zoltán*. — Budapest : Athenaeum (1936). 416 p.
- 72a. BERTRAND LOUIS : Spanyolország története. Ford. *Rónai Mihály András*. A függelékét írta *Passuth László*. — Budapest : Athenaeum [1936]. 338, [2] p.
73. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. VI. évf. Károlyi Árpád és Angyal Dávid közreműködésével szerkeszti *Miskolczi Gyula*. Budapest : Dunántúl ny. 1936. 344 p.
74. Annuario 1936. Studi e documenti italo-ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma. T. I. Diretti da *Eugenio Koltay-Kastner*. — Roma : Russo, 1937. 238 p.

II. Őstörténet.*

75. TONELLI SÁNDOR : Az emberi civilizáció kezdetei. — Budapest : Rózsavölgyi, 1936. 200 p.
Ism.: Párducz M. *Dolgozatok* XII. 1936. p. 288—289.; Tompa F. *Századok* LXXI. évf. 1937. p. 371—372.; Sárkány O. *Napkelet* XIV. évf. 1936. p. 484—485.
76. MAROSI ARNOLD : Emberi kultúránk kezdete. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. p. 138—140.
77. KÜHÁR FLÓRIS : Egyetemes vallástörténet. I. Ősnépek, őstörténelem, kihalt kultúrák. — Budapest : Szent István Társulat, 1936. 343 p.
Szent István könyvek, 123—124.
Ism.: Borbély I. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. p. 219.; Hegyi D. *Pannonhalmi Szemle* XI. 1936. p. 217.

* V. ö. alább a „A római-kori és népvándorlaskori Magyarország” csoportban felsorolt címekkel.

78. ALFÖLDI ANDRÁS: Medvekultusz és anyajogú társadalmi szervezet Euráziában. *Nyelvtudományi Közlemények* 50. 1936. p. 5—17.
79. BANNER JÁNOS: Az első alföldi palaeolit-lelet. *Dolgozatok* 12. 1936. p. 1—7. 4 k. 1 t. Német szöveg p. 8—13.
80. GREGUSS PÁL: Az első alföldi palaeolit-lelet maradványai. *Dolgozatok* 12. 1936. p. 14—19. 2 t. Német szöveg p. 20—25.
81. CSALAGOVITS JÓZSEF: Tolna megye múzeumának újabb szerzeményei. I. Őskori leletek Dunaföldváron. II. Újabb kőkori leletek. — Pécs: Tolna vm. közönsége, 1936. 41 p. Tanulmányok Tolna vm. multjából, 2.
82. FRANKENBERGER, ZDENKO: Anthropologicke studie ze Slovenska. (Anthropológiai tanulmányok Szlovenszkóbol.) — Bratislava 1936. 51 p., 1 tkép, 33 t., 21 diagramm.
83. JANŠÁK, STEFAN: Praveké sídliska s obsidiánovou industriou na východnom Slovensku. (Kelet-szlovenszkói obszidián ipar-telepek őskora.) — Bratislava: Učené Spoločnosť Šafariková, 1936. XVI, 193 (6) p., 50 t.
84. EISNER, J.: Prehistorický výskum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi roku 1935. (Őskori kutatások Szlovenszkóban és a Ruténföldön 1935-ben.) *Sbornik Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti*, Turč. Sv. Martin XXX. 1936. p. 64—91.
85. SKUTIL, JOZEF: Dva príspevky k dejinám slovenskej prehistorickej archeologie. (Két adalék a szlovák őskori archeológia történetéhez.) *Sbornik Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti*, Turč. Sv. Martin, XXX. 1936. p. 100—110.
86. SKUTIL, JOZEF: Drobné príspevky k slovenskému pravěku. (Apró adalékok a szlovák őskorhoz.) *Sbornik Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti*, Turč. Sv. Martin, XXX. 1936. p. 140—141.
87. ROSKA MÁRTON: Erdély őskora. Budapest: Jancsó Benedek Társaság, 1936. 55 p.
A Jancsó Benedek Társaság kiadványai, 26.
88. ROSKA MÁRTON: Adatok Erdély őskori kereskedelemi, művelődési és népvándorlási útjaihoz. *Archaeologiai Értesítő* 49. 1936. p. 72—83. 43 k. Német kivonat p. 119—121.
89. ROSKA MÁRTON: Erdély neolithikumának stratigraphiája. *Dolgozatok* 12. 1936. p. 26—41. 15 k. Francia szöveg p. 42—51.
90. JANKULOV, BORISLAV: Preistorijko doba Vojvodine. (A Vajdaság történelemelőtti korszaka.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu*, 1936. IX/1. p. 1—18, IX/3. p. 241—256.
91. TOMPA FERENC: Budapest őskora. *Tanulmányok Budapest multjából*, IV. 1936. p. 1—16. 8 t.

92. IFJ. GALLUS SÁNDOR: A *nagytétényi* neolithikus sír. *Archaeologiai Értesítő* 49. 1936. p. 85–86. k. Német kivonat p. 121.
93. IFJ. GALLUS SÁNDOR: A neolithikum *Táallyán*. *Archaeologiai Értesítő* 49. 1936. p. 70–72. 2 k. Német kivonat p. 118–119.
- Ld. még: 149.

III. Őkor.

Ld. 49a.

94. HARANGNÉ BOROS VILMA: A római nő jogi helyzete. *Magyar Női Szemle* II. évf. 1936. p. 240–247.
- 94a. KALLINA HERBERT: Ipar és kereskedelem a római birodalomban Augustus korában. — Budapest: Sárkány, 1936. 15 p.
95. KERÉNYI, K.: Vom heutigen Stand der Illyrierforschung. *Revue Int. d'Études Balkaniques* 3. 1936. p. 13–30.
96. BRELICH ANGELO: Az ókori latin sírfeliratok világnézeti háttere. *Pannonia* 2. 1936. p. 79–90.
97. FISCHER, ANDREA: Contributo alla storia del movimento dei Populares. *Annuario* 1936. p. 126–143.
98. RADNÓTI, ALADÁR: Vasi di bronzo romani nel Museo Profano del Vaticano. *Annuario* 1936. p. 51–114.
99. MARÓT KÁROLY: Vallástörténet és ókortörténet. Budapest: Egyetemi ny. 1936. 8 p.
Kny.: *Egyetemes Philologiai Közlöny*.
- 99a. MORAVCSIK, GY.: Abaris, Priester von Apollon. *Kőrösi Csoma-Archivum* I. kiegészítő k. 2. füz. 1936. p. 104–118.
- 99b. MÁRTON LAJOS: A római császárok cultusa. Vallástörténelmi tanulmány a római birodalom fénykorától enyésztségig. — Budapest: Bethlen, 1936. 179 p.
100. BANGHA BÉLA és IJJAS ANTAL (szerk.): A keresztény egyház története. I. k.: Az ősegyház. Írta *Bangha Béla és Borbély István*. — Budapest: Pázmány Péter Irodalmi Társaság 1937. [1936.] 303 p.
- 100a. HUBER LIPÓT: Zsidóság és kereszténység Krisztustól a középkor végéig. — Kalocsa: [Árpád ny.] 1936. XIV, 683 [3] p.
101. IVÁNKA ENDRE: A nestorianismus és a monophysitizmus szellemtörténeti háttere. *Theologia* III. k. 1936. p. 28–42, 125–137.
102. IVÁNKA ENDRE: Kappadókia teológiai műveltségének gyökerei. *Theologia* III. k. 1936. p. 327–336.

A római-kori és népvándorláskori Magyarország.*

103. BORZSÁK ISTVÁN : Magyarország földje a régi görög irodalom tükrében. (Egy fejezet az antik felfedezéstörténetből.) Pécs : Dunántúl, 1936. 15 p.
Pannonia-könyvtár, 23 ; kny. *Pannonia*, 2. k.
104. BORZSÁK, STEFAN : Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. — Budapest, 1936. 52 p.
Dissertationes Pannonicae Ser. I. No. 6.
105. GRÁF, ANDREAS : Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. — Budapest 1936, 156 p., tkép.
Dissertationes Pannonicae, Ser. I. No. 5.
106. GRÁF ANDRÁS : Pannonia politikai földrajza. [Francia kivonattal.] *Egyetemes Philologiai Közlöny* 60. évf. 1936. p. 3—15.
107. ALFÖLDI ANDRÁS : Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete. *Századok* LXX. évf. 1936. p. 1—37, 129—162.
Kny. is : 73 p.
108. GIGLIOLI, GIUGLIO QUIRINI : La Pannonia e l'Imperio Romano. *Annuario* 1936. p. 6—20.
109. GÁLDI, LADISLAO : Le romanisme transdanubien. *Annuario* 1936. p. 28—50.
110. PAULOVIC ISTVÁN : Dionysosi menet (thiasos) magyarországi római emlékeken. II. Kőemlékek. *Archaeológiai Értesítő* 49. k. 1936. p. 1—32. 27 k. Német kivonat p. 111—112.
111. KERÉNYI KÁROLY : Trasitus és Sedatus. (Pannoniai római istenségek.) *Nyelvtudományi Közlemények* 50. k. 1936. p. 151—158.
112. NAGY TIBOR MIKLÓS : Az eusebianusi reakció és a pannoniai arianizmus kezdetei. — Budapest, 1936. 29 p.
Kny. : *Regnum*.
113. BUDAY ÁRPÁD : Erdély földjének római kora. — Budapest : Jancsó Benedek Társ. 1936. 21 p.
A Jancsó Benedek Társaság kiadványai, 27.
114. PANAITESCU, EMIL : Provincia și imperiul. (A provincia [Dácia] és a birodalom.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 627—638.
115. POPA-LISSEANU, G(HEORGHE) : Flavius Vopiscus și părăsirea Daciei. (Flavius Vopiscus és Dácia elhagyása.) *Fraților*

* A magyarországi régészeti kutatást érdeklő cikkek, tanulmányok címét rövid méltatással időről-időre *Alföldi András* adja közre a *Pannonia* c. folyóiratban (Bibliographia Pannonica). Az alábbi címek nagyrészt az ő gyűjtéséből valók.

- Alexandru și Ion I. Lupedatu* [emlékkönyv], București, 1936. p. 709—728.
116. ROSKA MÁRTON: Erdély és a népvándorlások kora. — Budapest: Jancsó Benedek Társaság, 1936. 11 p. A Jancsó Benedek Társaság kiadványai, 28.
- 116a. TAMÁS LAJOS: Az ősgermán Erdély tudományos meséje. *Magyar Szemle* 27. k. 1936. p. 281—284.
117. FEHÉR, GÉZA: Attilas Sohn: Irnik. Zur Frage der ungarischen und bulgarischen Hunnenüberlieferung. *Ungarische Jahrbücher* XV. k. 1936. p. 409—432.
118. BÖHM, JAROSLAV—JANKOVICH, J. M.: Skythové na Podkarpatské Rusi. Čast prvá: Mohylové pohrebiste v Kustanovicích. (Szkíták a Ruténföldön. I. rész: Sírdombtemetkezések.) *Carpatica*, I. řada A (duchovědná). — Praha, 1936. 80 p., 20 t.
119. MÉSZÁROS GYULA: Hunok és magyarok. [Német kivonattal]. *Népünk és Nyelvünk* VIII. évf. 1936. p. 97—109.
120. FINÁLY, GABRIEL: Archäologische Funde in Ungarn. *Pannonia* 2. évf. 1936. p. 248—287. Olasz kivonat p. 325—327.
121. MAROSI ARNOLD: Adatok Fejér megye honfoglaláskori archaeológiájához. *Székesfehérvári Szemle* 6. évf. 1936. p. 43—48.
122. MAROSI ARNOLD: Fejérvármegyei őskeresztény emlékek és a múzeum Krisztus-monogrammos köve. *Székesfehérvári Szemle* 6. évf. 1936. p. 105—108.
123. JUHÁSZ GYÖRGYI: A lezouxi terra sigillata gyárak *aquincumi* lerakata. *Archaeologiai Értesítő* 49. k. 1936. p. 33—48. 4 t., 2 k. Német kivonat p. 113—116.
124. D(ORMUTH) Á(RPÁD): A *baracska*i oltárkő és pusztatemplom. *Székesfehérvári Szemle* 6. évf. 1936. p. 53.
125. SIMONYI DEZSŐ: A *Brigetio*-*Aquincum* közti diagonális (Dorog—Csév—Óbuda) útvonal kérdése. *Egyetemes Philológiai Közönlöny* 60. k. 1936. p. 44—54. Német kivonat p. 54—55.
126. PAULOVICS ISTVÁN: A szőnyi törvénytábla. La table de privilèges de *Brigetio*. *Archaeologia Hungarica* XX. p. 9—38. 11 t. 2 k. Francia szöveg p. 39—68.
127. JUHÁSZ GYÖRGYI: A *brigetioi* terra sigilláták. (Die Sigillaten von *Brigetio*). — Budapest 1936. p. 3—170. 59 t. Német szöveg p. 171—201. *Dissertationes Pannonicae*. Ser. II. No. 3.
128. NAGY LAJOS: Tabán a régészeti ásatások világában. *Tanulmányok Budapest multjából* IV. p. 18—29. 7 t.
- 128a. ANDREAS PANNONIUS [ÁLFÖLDI ANDRÁS]: Tabán régi lakói. *Magyar Szemle* 26. k. 1936. p. 272—275.

129. GARÁDY SÁNDOR : Az Óbuda-csúcshegyi dűlőben a 20.841/2. hrsz. telken kiásott két honfoglaláskori sír. *Tanulmányok Budapest múltjából* IV. p. 30—33., 2 t. Kny. : Budapest 1936. 4° 4 p.
130. GARÁDY SÁNDOR : Ásatások az óbudai Léopold-téglagyár mellett. *Archaeologiai Értesítő* 49. k. 1936. p. 50—59. Német kivonat p. 122.
131. PÁRDUCZ MIHÁLY : Rómaikori leletek *Csongrádon*. *Dolgozatok* 12. 1936. 1 k. 2 t. Német szöveg p. 63—70.
132. MAROSI ARNOLD—FETTICH NÁNDOR : Dunapentelei avar sírleletek. Trouvailles avars de Dunapentele. *Archaeologia Hungarica* 18. 1936. p. 9—105. 8 t. 39 k.
133. BALOGH ALBIN : Történeti séta *Esztergomban*. 2. kiad. Esztergom 1936. 55 p.
134. FETTICH NÁNDOR : A *fativizsi* lelet. *Nyelvtudományi Közlemények* 50. k. 1936. p. 79—87.
135. FALLER JENŐ : Római korú kelta sírlelet *Inotán*. *Székesfehérvári Szemle* 6. évf. 1936. p. 11—113.
136. BUDAVÁRY, V. : Zpráva o výskume „Homôlky“ v Malom Čepčine (okr. Turčiansky Sv. Martin). (A *kiscsepčényi* Homolka [domb]-i ásatások ügye.) *Sbornik Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti*, Turč. Sv. Martin, XXX. 1936. p. 94—100.
137. PAULOVICS ISTVÁN : Római kőemlékek a *kisigmándi* temetőben. *Pannonia* 2. évf. 1936. p. 239—247. 9 k.
138. DORNYAY BÉLA : *Kisterenyei* leletek a húnkorszakból. *Dolgozatok* 12. 1936. p. 90—96. 6 k. Német szöveg p. 97—100.
139. BARTUCZ LAJOS : A *kiszombori* temető gepida koponyái. *Dolgozatok* 12. 1936. p. 178—203. 14 kép. Német kivonat p. 204.
140. TÖRÖK GYULA : A *kiszombori* germán temető helye népvándorláskori emlékeink között. *Dolgozatok* 12. 1936. p. 101—154. 2 k. 3 t. Német szöveg p. 155—177.
141. MÁDL, I. : Nález medených platní v Kočovciach (okr. Nové Mesto nad Váhom). (*Kocsóci* rézlemezleletek. Vágújhelyi járás.) — *Sbornik Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti*, Turč. Sv. Martin, XXX. 1936. p. 110—111.
142. BÁLINT ALAJOS : A *makó*-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. *Dolgozatok* 12. 1936. p. 222—239. 7 k. 2 t. Német szöveg p. 240—285.
143. IFJ. GALLUS SÁNDOR : Ásatások *Ságvártot* 1932 és 1935-ben. *Archaeologiai Értesítő* 49. k. 1936. p. 67—70. 4 k. Német kivonat p. 118.
144. VITÉZ MÉSZÁROS EDE : Sopianae, *Pécs* rómaikori neve. Pécs : Pécsi Városi Múzeum, 1936. 15 p.
A Pécsi Városi Múzeum kiadványai. 1936. 1. sz.

Ld. : 279a.

145. CSATKAI ENDRE : Római sírboltfödél *Sopronból. Archaeologiai Értesítő* 49. k. 1936. p. 87—88. 49 t. Német kivonat p. 121.
146. M(AROSI) A(RNOLD) : *Sóskút régészeti adatai. Székesfehérvári Szemle* 6. évf. 1936. p. 109.
147. BÁLINT ALAJOS : A *szakálhádi* Árpád-kori temető. *Dolgozatok* 12. 1936. p. 205—216. 1 k. 6 t. Német szöveg p. 217—221.
148. BANNER JÁNOS : Régészeti kutatások *Szegeden. Dolgozatok* 12. 1936. p. 242—285.
149. MAROSI ARNOLD : A *székesfehérvári* múzeum őskori csontszigonya. *Archaeologiai Értesítő* 49. k. 1936. p. 83—85. 44 k. Német kivonat p. 121.
150. NAGY LAJOS : Keresztény-római ládaveretek *Szentendréről. Pannonia* 2. évf. 1936. p. 3—21. 17 k. Olasz kivonat p. 157.
51. CSAL LÁNY GÁBOR : Újabb jazyg temetők *Szentes* határában. *Dolgozatok* 12. 1936. p. 71—82. 2 k. 2 t. Német szöveg p. 83—89.
152. BUDAVÁRY, V. : Hroby s esovitými záusnicami v T. Sv. Martine. (Sírok s-alakú fülbevalókkal Turócszentmártonban.) *Sborník Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti*, Turč. Sv. Martin, XXX. 1936. p. 92—93.
153. HORVÁTH TIBOR : Az *üllői* és a *kiskőrösi* avar temető. Die avarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös. *Archaeologia Hungarica* 19. 1936. p. 5—128. 48 t. 2 mell. 35 kép.

IV. Középkor.

Források.

154. DECEI, A. : Asupra unui pasagiu din geograful persan Gardizi (a. 1050). (Gardizi perzsa földrajzi író könyvének egy részletéről, 1050. év.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 877—902.
155. MÉSZÁROS, EDUARDUS : Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis Gestis suis Sacra Scriptura usus sit. — Quinqueecclesiis : Erzsébet Tud.-egyetem rektora, 1936. 38. (2) p.
156. RÁSONYI, LÁSZLÓ : Zur Frage der Eigennamen bei „Anonymus“. *Ungarische Jahrbücher* XV. k. 1936. p. 548—554.
157. ECKHARDT SÁNDOR : Egy ismeretlen olasz hún krónika. (Francia kivonattal.) *Egyetemes Philologiai Közöny* 60. évf. 1936. p. 57—62. (Kny. is : Budapest : Egyetemi ny. 1936. 6 p.)
158. LIGETI LAJOS : Pordenonei Odoricus budapesti kézírata. *Magyar Nyelv* 1936. p. 160—168. (Kny. is.)

Ld. : 175a.

159. RÓNA ÉVA : Középkori angol krónikák magyar vonatkozású adatai. (Angol kivonattal.) *Egyetemes Philológiai Közöny* 60. évf. 1936. p. 371—378.
160. FERENCZI SÁNDOR : Az énlaki rovásírásos felirat. Székler Kerbschrift von Inlaceni. — Cluj : Minerva, 1936. 79 p. 1 kép.
- 160a. MÉSZÁROS GYULA : Rovásírásos kún nyelvemlékek. — Szeged : Városi ny. 1936. p. 161—177.
Kny. : *Népünk és Nyelvünk*.
161. JAKUBOVICH, E. : Das Kerbschrift-Alphabet von Nikolsburg. *Ungarische Jahrbücher* XV. 1936. p. 440—451.
162. Budapest történetének okleveles emlékei. *Csánky Dezső* gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte *Gárdonyi Albert*. I. k. — Budapest : Székesfőváros, 1936. 384 p. XII t.
163. SZABÓ DÉNES : A dömösi prépostság adománylevele. *Magyar Nyelv* XXXII. évf. 1936. p. 54—57, 130—133, 203—206.
164. MIKOS JÓZSEF : A fehérvári keresztések 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. Budapest : Kalazantinum, 1936. 16 p.
Palaestra Calasactiana, 11.
165. HUŠČAVA, ALEXANDER : Ján Literát a Liptovské falzá. (János deák és a liptói hamisítványok.) — Bratislava 1936. XII, 196 p.
Práce Učené Společnosti šafaříkovy v Bratislave, sv. 22.
- 165a. RELKOVIČ, NEDA : Königliche Urkunden aus der Zeit der Jagellonen im städtischen Archive zu Königsberg. *Karpathenland* 9. évf. 1936. p. 3—4.
- Ld. még : 9.

Általános munkák, politikai történet.

166. VÁCZY PÉTER : A középkor története. Budapest : Magyar Szemle Társaság, 1936. 4° 720 p. 15 tkép.
Egyetemes történet, szerk. Hóman B., Szekfű Gy. és Kerényi K. 2. k.
167. BLAZOVICH JÁKÓ : A középkori ember. *Pannonhalmi Szemle* XI. évf. 1936. p. 171—185.
168. *Hóman Bálint és Szekfű Gyula* : Magyar történet. II. k. Írta HÓMAN BÁLINT. 3. kiadás. — Budapest : Egyetemi ny. 1936. 693 (1) p. 37 t.
169. IORGA, NICOLAE : Une nouvelle histoire de la Hongrie. [A. Domanovszky : Die Geschichte Ungarns.] *Revue Historique du Sud-Est européen*, XIII. 1936. p. 1—11.
170. IORGA, NICOLAE : Une histoire magyare de la Transylvanie. [Horváth Jenő válasza Seton Watson könyvére.] *Revue Historique du Sud-Est européen*, XIII. 1936. p. 14—21.

171. Vitéz PÁVAI VAJNA VIKTOR és vitéz NÁDAY ISTVÁN : Hadtörténelem. I. — Budapest : Honvédelmi Minisztérium (1936). 4° 779, XXXI p.
172. A magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története. Írta vitéz SZAKONYI LAJOS és MARKÓ ÁRPÁD. A történelmi arcképcsarnokot szerk. : *Reé László*. I. k. Őstörténetünk-től a világháború kitöréséig. Szerk. : *Ajtay Endre*. II. k. A magyar huszár a világháborúban. Szerk. vitéz *Péczely László*. — Budapest 1936. 4° 347 ; 143 p.
Ism. : Tóth Z. *Hadtörténelmi Közlemények* XXXVII. évf. 1936. p. 311—314.
- Ld. még : 63, 64.
173. TÓTH ZOLTÁN : A huszárság eredethagyománya 1936-ban. *Magyar Szemle* 1936. XXVI. k. p. 387—396. ; XXVII. k. p. 93—104.
174. SAÁD FERENC : A magyar tüzérségi szavak története. Pécs : Szerző, 1936. 40 p.
- 174a. MAGGIOROTTI, LEONE ANDREA : Architeti e architetture militari. Vol. II. — Roma : Libreria dello Stato, 1936. 4° 482 p. 105 t.
L'opera del genio italiano all'estero. Serie IV.
Ism. : Gyálókay J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
175. GRÓF ZICHY ISTVÁN : Az euráziai lovas-nomád műveltség kérdéséhez. *Budapesti Szemle* 241. k. 1936. p. 17—36.
- 175a. LIGETI LAJOS : Tibeti források Közép-Ázsia történetéhez. *Kőrösi Csoma-Archivum* I. kiegészítő k. 2. füz. 1936. p. 76—103.
176. ROSKA MÁRTON : A honfoglalás és Erdély. — Budapest : Jancsó Benedek Társaság, 1936. 13 p.
A Jancsó Benedek Társaság kiadványai, 29.
- 176a. BOBULA IDA : Sarolt. — Budapest : Stephaneum ny. 1936. 8 p.
Kny. : *Napkelet*.
- Ld. : 715, 262, 263, 266.
177. FEST, ALEXANDER : Political and spiritual links between England and Hungary. *The Hungarian Quarterly* 1936. Vol. I. p. 72—78, vol. II. p. 106—115.
- 177a. WEISSENBACH JANKA : A normann hódítás az egykorú anglo-normann krónikairódalom megvilágításában. Budapest : [Kultúra ny.] 1936. 134 p.
A Kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Angol Philológiai Intézetének kiadványai, 14.
- Ld. még : 159.
178. ECKHARDT SÁNDOR : I. Endre francia zarándokai (1054). *Magyar Nyelv* XXXII. évf. 1936. p. 38—40.
Ism. Bárczi G. *Magyar Nyelv* XXXII. évf. 1936. p. 260—261.

179. DEÉR, JÓZSEF: Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft. — Budapest: Sárkány, 1936. 45 p.
Etudes sur l'Europe Centre-Orientale 4. (Kny.: *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 1936.)
180. DARKÓ JENŐ: A Dukas Mihály-féle korona célja és jelentősége. (Francia kivonattal.) *Egyetemes Philologiai Közlöny* 60. évf. 1936. p. 113—152.
181. MORAVCSIK GYULA: A magyar szent korona görög felirataihoz. (Francia kivonattal.) *Egyetemes Philologiai Közlöny* 60. évf. 1936. p. 152—158.
182. HORVÁTH ENDRE: Ismeretlen görög munka a magyar szent koronáról. (Francia kivonattal.) *Egyetemes Philologiai Közlöny* 60. évf. 1936. p. 358—367.
183. BENEDEFY LÁSZLÓ: Az ismeretlen Juliánusz. A legelső magyar ázsia kutató életrajza és kritikai méltatása. — Budapest: Stephaneum, 1936. 190 p., 1 tkép.
- Ld. 287, 288, 288a.
184. LUPAŞ, I(OAN): Voevodatul Transilvaniei in sec. XII și XIII. (Az erdélyi vajdaság a XII. és XIII. században.) — Bucureşti 1936. 32 p.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III, Tomul XVIII, Mem(oriul) 3.
185. LUPAŞ, I(OAN): Un voevod al Transilvaniei în luptă cu regatul ungar. (Egy erdélyi vajda [Borsa László 1291—1315] harca a magyar királysággal). *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], Bucureşti 1936. p. 397—404.
186. KŁODZINSKY, A.: Das Problem der ungarischen Hilfe für Ladislaus Łokietek in den J. 1304—6. *Bulletin international de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie. 1936. p. 73—76.
- Ld. még: 63, 64.
187. SACERDOȚEANU, AURELIAN: Considerații asupra istoriei Românilor în evul mediu. Dovezile continuității și drepturile Românilor asupra teritoriilor lor actuale. (Meggondolások a románok középkori történetére vonatkozólag. A kontinuitás bizonyítékai és a románok jogai mostani területeikre). Bucureşti 1936. XXX, 312 p.
188. RÁSONYI, LÁSZLÓ: Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'état des Roumains. L'origine des Basaraba. Budapest: Sárkány ny. 1936. 34 p.
Etudes sur l'Europe Centro-Orientale, 3. (Kny.: *Archivum Europae Centro-Orientalis*.)
189. MOGA, ION: Problema Țării Loviștei și ducatul Amlășului. (Loystha földjének és Omlás hercegségének kérdése.) — Cluj 1936. 12 p.

190. SACERDOTEANU, A(URELIAN): Lupta Moldovenilor cu Litvanii in 1377. (A moldvaiak harca a litvánokkal 1377-ben [Nagy Lajos von.] *Frașilor Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 773—778.
191. NIEDERMANN IMRE: Magyarország és a bosnyák politika Mária és Zsigmond alatt 1382—1420. — Balassagyarmat: Hollósy ny. 1936. 110 p. Specimina diss. facultatis phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 78.
192. DEÉR JÓZSEF: Zsigmond király honvédelmi politikája. Budapest: Dunántúl ny. 1936. 92 p. Kny.: *Hadtörténelmi Közlemények*, XXXVII. évf.
193. URBÁNEK, RUDOLF: K 500 výročí českých polních rot na Slovensku. (A szlovenszkói cseh tábori csapatok 500. évfordulójára.) *Voj. hist. Sbornik* V. 1936.
194. DOBERDÓI BÁNLAKY JÓZSEF: A magyar nemzet hadtörténelme. X. r. 1. k.: A Hunyadiak kora. Hunyadi János 1437—56. — Budapest: Grill, 1936. 307 p. 19 mell. Ism. Markó Á. *Hadtörténelmi Közlemények* XXXVII. évf. 1936. p. 316—317.
195. HÓMAN BÁLINT: Mátyás király. *Budapesti Szemle* 242. k. 1936. p. 263—269.
- 195a. WUTTE, M.: König Matthias Corvinus von Ungarn und seine Beziehungen zu Kärnten. *Carinthia* I. évf. p. 32—39.
- 195b. BONOMI, EUGEN: König Matthias und Solymár. — Budapest: Szerző, 1936. 7 p. Kny.: *Neue Heimatblätter*.
196. MINEA, ILIE: Un popas al regelui Mateiaș in Moldova. (Mátyás király egy pihenője Moldvában.) *Cercetări Istorice*, X—XII. Iași, 1934—1936. 2. sz. p. 89—94.
197. DEÉR, JOSEPH: Le sentiment national hongrois au moyen âge. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXIXe (V^e) année 1936. T. 55. p. 411—419.
198. BENDA KÁLMÁN: A keresztény közösség, Magyarország és a török hatalom a XV. században. A *Gróf Klebelsberg Kuno Történetkutató Intézet Évkönyve*. VI. évf. 1936. p. 3—32.

Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet.

199. BARTONIEK EMMA: La notion de la sainte couronne hongroise au moyen âge. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXIXe (V^e) année T. 55. vol. II. p. 129—133.
200. BARTONIEK EMMA: A magyar királyválasztási jog a középkorban. *Századok* LXX. évf. 1936. p. 359—406.
201. BARTONIEK EMMA: A királyi hatalom eredetéről. *Századok*. Pótfüzet 1936. p. 481—497.

202. ANGYAL PÁL : Szent Mór és a korabeli jogállapotok. *Szent Mór emlékkönyv.* p. 279—293. (Kny. is : Pécs : Dunántúl ny. 23 p.)
203. GUOTH KÁLMÁN : Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon. — Budapest : Pázmány Péter Tudományegyetem, Történeti szeminárium, 1936. 77 p.
Budapesti Kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem. Történeti szeminárium kiadványai, 9.
- 203a. HOLUB JÓZSEF : Néhány kérdés a leányegyed köréből. — Budapest : M. Tud. Akadémia, 1936. 47 p.
Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből, IV. 5.
- 203b. IVÁNYI BÉLA : A városi polgárjog keletkezése és fejlődése, figyelemmel Buda és Pest városokra. — Budapest : Szfv. háziy. 1936. 198 p.
Statistikai Közlemények, 84.
204. MINEA, ILIE : Din istoria unui cnezat ardelean. (Egy erdélyi kenézség történetéből [XIV—XV. sz.]) *Cercetări Istorice*, X—XII. Iași 1934—36. I. sz. p. 3—61.
205. MINEA, ILIE : Știri noi despre cnezatul ardelean și cincizecimea. (Új adatok az erdélyi kenézség intézményéről és az ötvenedadról [1366, 1433.]) *Cercetări Istorice*, X—XII. Iași, 1934—36. I. sz. p. 337—356.
- Ld. : 273.

Gazdaság- és társadalomtörténet.

- Ld. 464, 466, 468, 475.
206. DOBOȘI, AL(EXANDRU) : Un chapitre de l'histoire économique des Roumains de Transylvanie. L'impôt roumain de la „quinguesima“. *Revue de Transylvanie* t. III. No. 1. 1936. p. 74—89.
207. PĂCLIȘANU, Z. : Un registru al quinguesimeii din 1461. (A quinguesima egy [erdélyi] lajstroma 1461-ből.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 595—603.
- Ld. még : 204, 205.
208. SKWARCZYŃSKI, PAVEL : Z badań nad przywilejami ziemskimi budzińskim i koszyckim. (Budai és kassai privilégiumokra vonatkozó kutatások.) — Lublin 1936. 60 p.
Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, I. 17.
209. KRING MIKLÓS : Középkori jobbagyságunk szabad költözéséről. — Budapest : Egyetemi ny. 1936. 26 p.
Kny. : *Századok* 1935.

Népiség*, település- és helytörténet.

210. FODOR FERENC: Adatok a magyar gyepük földrajzához. *Hadtörténelmi Közlemények* XXVII. évf. 1936. p. 113—144.
Ism.: Moór E. *Népünk és Nyelvünk* VIII. évf. 1936. p. 127—128.;
Kring M. *Századok* LXXI. évf. 1937. p. 107.
211. FODOR FERENC: Az árpádkori gyepük kérdéséhez. *Népünk és Nyelvünk* VIII. évf. 1936. p. 218—219.
212. M—E. (MOÓR ELEMÉR): Az árpádkori gyepük kérdéséhez. *Népünk és Nyelvünk* VIII. évf. 1936. p. 219—220.
213. MOÓR, ELEMÉR: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. — Szeged: Städtische Buchdruckerei, 1936. 335 p. 1 t.
Acta litterarum ac scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio philologica. Tomus X. Curant: A. Förster et G. Mészöly.
Ism.: Kniezsa J. *Ung. Jahrbücher* XVII. p. 275—291. Hadrovics L. *Századok* 71. évf. 1937. p. 455—457.
214. MOÓR, E.: Die genitivischen Ortsnamen des heanzischen Sprachgebietes und ihre Bedeutung für die Siedlungsgeschichte Westungarns. *Südostdeutsche Forschungen* I. 1936. p. 160—173.
215. STEINHAUSEN, WALTER: Zur Ortsnamenkunde der deutsch-magyarischen Volksgrenze. *Südostdeutsche Forschungen* I. 1936. p. 302—305.
- 215a. BELITZKY JÁNOS: Nyugat-Magyarország ősi magyar lakossága. *Országút* II. évf. 1936. 2. sz. p. 27—29.
216. CSETRI KÁROLY: Bácska lakossága a legrégebb időktől a XIX. század végéig. — Budapest, 1936. 63 p.
217. SZABÓ T. ATTILA: A székelyek eredete és letelepedése. *Páosztortűz* XXII. évf. 1936. p. 174—176.
218. Csíkszentmihályi SÁNDOR IMRE: A székelyek letelepülése. — Budapest: Hargitaváralja, 1930—(1936). 87 p.
219. BALASČEV, GEORGI D.: Die Mitteilungen in der Nestorchronik über die Wlachen am linken Donauufer und um die Karpathen, sowie über die benachbarten Völker während des Früh- und Mitte-Mittelalters. — Sofia: P. Gluschkoff, 1936. 24 p.
220. TAMÁS, LAJOS: Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane. — Budapest: Sárkány ny. 1936. 277 p.
Etudes sur l'Europe Centre-Orientale, I. (Kny.: *Archivum Europae Centro-Orientalis*.)

* A történeti néprajzi irodalom jegyzéke az *Ethnographia-Népelet* 49. évf.-ban (1938) jelenik meg *Seregély Emma* összeállításában.

221. KNIEZSA, ISTVÁN : Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen. — Budapest : Sárkány ny. 1936. 232 p. Etudes sur l'Europe Centre-Orientale, 2. (Kny. : *Archivum Europae Centro-Orientalis*.)
222. GUȘETOIU, D. : Probleme de istorie națională. 1. Dovezi despre originea poporului român, 2. Drepturile noastre asupra teritoriile ce ocupăm. (Nemzeti történeti kérdések. 1. A román nép eredetének bizonyítékai. 2. Jogaink azokra a területekre, melyeket elfoglalunk.) — Râmnicul Vâlcei, 1936. 96 p.
- Ld. még : 187, 279, 517.
223. SZEKFI, JULES : La Hongrie médiévale et ses minorités. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXIXe (V^e) année. 1936. T. 54. Vol. VI. p. 520—527.
224. SZEKFI, JULIUS : Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. *Südostdeutsche Forschungen* I. 1936. p. 16—26.
225. GÁRDONYI ALBERT : Buda középkori helyrajza. *Tanulmányok Budapest múltjából* IV. 1936. p. 59—86. 2 t. Budapest szfv. várostörténeti monografiái, 7.
- 225a. KAMPIS ANTAL : A középkori Budapest. *Magyar Szemle* 26. k. 1936. p. 36—48.
- Ld. még : 162, 203b, 208.
226. SZÉLL SÁNDOR : Buda ősi magyar város ősi magyar neve. 1686—1936. — H. n. 1936. 15 p.
- 226a. SIKLÓSSY LÁSZLÓ : Budapest vagy Budavár. *Magyar Szemle* 26. k. 1936. p. 49—56.
- Ld. : 557.
227. PFANNL JENŐ : A győri vár a középkorban. I. *Győri Szemle* VIII. évf. 1936. p. 172—86.
228. JUHÁSZ JÓZSEF : Német világ Fehérvárott. Városunk I. Miksa római király birtokában. (1490 nov. 17—1491 júl. 26.) *Székesfehérvári Szemle* 1936. p. 1—12.
- 228a. REPP, FRIEDRICH : Kleinschlagendorf [Kisszalók]. *Karpathenland* 9. évf. 1936. p. 65—67.
- Ld. : 565, 195b.

Művelődés- és művészettörténet.*

Ld. : 175.

229. FERDINANDY, MICHAEL VON : Das Ende der heidnischen Kultur in Ungarn. *Ungarische Jahrbücher* 16. k. 1936. p. 65—76.

* Az itt fel nem sorolt irodalomtörténeti és művészettörténeti címanyagot ld. : Irodalomtörténeti repertorium. Az 1936-ik év irodalomtörténeti munkássága. Összeállította *Kozocsa Sándor*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 47. évf. 1937. p. 98—112., 212—228,

- 229a. FERDINANDY MIHÁLY : Az ómagyar műveltség új képe. *Magyar Szemle* 28. k. 1936. p. 366—375.
230. KARDOS, TIBERIO : Che cosa fu l'umanesimo ungherese? *Annuario* 1936. p. 144—188.
- 230a. SZENCZY N. J. : Hungarian humanism. *The Hungarian Quarterly* Vol. II. p. 132—141.
231. KARDOS TIBOR : A magyar humanizmus kezdetei. 2. Velence. *Pannonia* 1936. p. 29—78. (Kny. is : Pécs : Dunántúl ny. 72 p.)
232. KOLTAY KASTNER JENŐ : Az itáliai műveltség Magyarországon. *Pannonia* 1936. p. 22—28.
233. KARDOS TIBOR : Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal. *Századok* LXX. évf. 1936. p. 407—432. (Kny. is : Budapest : Egyetemi ny. 23 p.)
234. KARDOS TIBOR : Az Albertiek Édenkertje. Novella Nagy Lajos királyról a „Paradiso degli Alberti“-ben. *Minerva* 1936. p. 4—15.
235. KARDOS TIBOR : Magyar tárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában. Budapest : Egyetemi ny. 1936. 15 p. Kny. : *Egyetemes Philologiai Közöny.*
236. MAYER, ELISABETTA : Un opuscolo dedicato a Beatrice d'Aragona, regina d'Ungheria. *Annuario* 1936. p. 201—238.
237. MAYER ERZSÉBET : Diomede Carafa. (Nápolyi szellem Mátyás udvarában. [Olasz kivonattal.]) — Pécs : Szerző 1936. 42 p.
Pannonia könyvtár, 22.
Ism. : *Corvina* 1936. Anno XVI. Nuova serie. Vol. I (XXXI). p. 117—118.; Félegyházy J. *Katolikus Szemle* 50. évf. 1936. p. 656.
- 237a. RAPAICS RAYMUND : Mátyás király visegrádi kertje. — Budapest : Egyetemi ny. 1936. 6 p.
Kny. : *Természettudományi Közöny.*
238. BANFI, FLORIO : Orazione di Giovanni Garzoni sul re Uladislao d'Ungheria. — Budapest : Franklin 1936. 22 p.
Kny. : *Corvina*, 1935.
- 238a. KERECSENYI DEZSŐ : Humanizmus és kolostor. — Budapest : Magyarságtudomány, 1936. 37 p.
A Magyarságtudomány tanulmányai, 4.
- Ld. még : 589—591a, 271.
239. KARADJA, CONSTANTIN I. : Poema lui Michel Beheim despre cruciadele impotriva Turcilor din anii 1443 și 1444. (Beheim

324—340, 431—444. — illetőleg : Művészettörténeti bibliográfia az 1936. évtől. Összeállította *Seregély Emma*. A *Magyar Művészet* XIII. évf. 1937. 7—8. sz. melléklete.

- Mihály költeménye a törökök elleni kereszteshadjáratról, 1443, 1444.) — Vălenii de Munte 1936. 60 p.
 Kny. : *Buletinul Comisiei Istorice a României* XV. 1936.
240. POPA-LISSEANU, G(HEORGHE) : Români în poezia medievală. (A románok a középkori költészetben.) *Cercetări Istorice* X—XII. Iași, 1934—1936. I. sz. p. 128—155.
241. TIMÁR KÁLMÁN : Dunántúli magyar kódexek sorsa. *Pannonia* II. évf. 1936. p. 129—142, 297—308.
 (Kny. is :) Pannonia-könyvtár, 29.
- 241a. BAKER, ADALBERT : Beiträge zum Geistesleben der Schemnitzer Waldbürger im XV—XVIII. Jahrhundert. *Karpathenland* 9. évf. 1936. p. 9—16, 41—49, 67—72.
242. HÁRS JÁNOS : Hogyan számolt magyarországi György mester 1499-ben? — Budapest : Szerző, 1936. 30 p.
243. MISKOLCZY ISTVÁN : Az 1348-iki nagy pestis és az egykorú orvostudomány. *Budapesti Szemle* 243. k. 1936. p. 212—238.
244. SZABOLCSI BENCE : Bevezetés a zenetörténetbe. — Budapest : Franklin [1936]. 191 [1] p.
 Kultúra és tudomány.
- 244a. BARTHA, DÉNES von : Studien zum musikalischen Schrifttum des 15. Jahrhunderts. — Leipzig : Breitkopf—Härtel [1936]. [2], 49, [3] p.
 Kny. : *Archiv für Musikforschung*.
245. HEKLER, ANTON : Die Kunst der ungarischen Landnahmezeit. *Acta Archaeologica*, København 1936. p. 67—75.
- 245a. HORVÁTH, ENRICO : Transdanubien als kunsthistorische Provinz. *Annuario* 1936. p. 115—125.
246. SZÖNYI OTTÓ : A pécsi székesegyház és Magyarország műemlékei-Szent Mór korában. *Szent Mór emlékkönyv* p. 295—362.
247. MENZLOVÁ, DOBROSLAVA : Středověká architektura v Turci. (Középkori építészet Turócbán.) *Sborník Muzejnej Slovenskej Spoločenosti*, Turč. Sv. Martin, XXX. 1936. p. 60—64.
- Ld. még : 63, 64, 671.

Egyháztörténet.

- Ld. 100a.
248. FÉLEGYHÁZI JÓZSEF : Katolikus történetsszemlélet és egyháztörténetírásunk feladatai. *Regnum* 1936. p. 7—31.
249. VANYÓ TIHAMÉR : Egyháztörténetírásunk. *Korunk Szava* VI. évf. 1936. p. 343—344.
250. *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv.* — Budapest : Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége, 1936. 393 p.
 Ism. : Barta I. *Századok*. 71. évf. 1937. p. 243—247.

251. GRIVEC, FR.: Zítja Konstantina in Metodija. (Konstantin és Metod élete.) — Celje 1936. 148 p.
252. ZIMMERMANN, A.: Kalendarium Benedictinum. Bd. 3. Lfg. 9—11. Österreich und die Nachfolgestaaten. — Wien: Herder, 1935—36. 1510 p.
253. Szent Mór-emlékkönyv. — Pécs: Egyházmegyei ny. 1936. 464 p. 10 t.
254. MIHÁLYI ERNŐ: Pannonhalmi Szent Mór. (Francia kivonattal.) *Pannonhalmi Szemle* XI. évf. 1936. p. 161—167.
255. CLAUSER MIHÁLY: Szent Mór pécsi püspök kilencszázéves jubileumára. *Korunk Szava* VI. évf. 1936. p. 186.
256. VARGHA DAMJÁN: Mit tudunk Maurusról? *Szent Mór Emlékkönyv*, p. 1—39.
- Ld. még: 4.
257. KÜHÁR FLÓRIS: Szent Mór, a pannonhalmi „puer scolasticus”. (Francia kivonattal.) *Pannonhalmi Szemle* XI. évf. 1936. p. 241—252.
258. LOSCHERT KÁZMÉR: Szent Mór egyházkormányzata. *Szent Mór Emlékkönyv*, p. 69—94.
259. FEHÉR BÁLINT (közli és ford.): Szent Zoerard András hitvalló és Szent Benedek vértanu remeték élete Szent Mór pécsi püspöktől. (Francia kivonattal.) *Pannonhalmi Szemle* XI. évf. 1936. p. 167—170.
260. VARGHA DAMJÁN: Szent Mór egyénisége és apostoli munkája. *Katolikus Szemle* 50. évf. 1936. p. 617—622.
261. KÜHÁR FLÓRIS: Szent Mór lelki világa. *Szent Mór Emlékkönyv*, p. 41—68.
262. ERDÉLYI LÁSZLÓ: Szent Mór és kora. *Szent Mór Emlékkönyv*, p. 253—277.
263. KÜHÁR FLÓRIS: Boldog Mór és kora. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. p. 195—196.
264. GÁLOS LÁSZLÓ: A Szent Mór kultusz életbeléptetése. *Szent Mór Emlékkönyv*, p. 173—261.
265. SZENTKIRÁLYI ISTVÁN: Maurus nyilvános tisztelete. *Szent Mór Emlékkönyv*, p. 95—171.
- Ld. 716.
266. GÁLOS LÁSZLÓ: Az investitúra-küzdelem háttere. *Theologia* III. k. 1936. p. 150—161.
267. BENDEFY LÁSZLÓ: Az ázsiai magyarok megtérése. Jeretány országa. *Theologia* III. k. 1936. p. 337—352.
268. CZARNECKI, JÓZSEF: Świętość królowej Jadwigi. (Hedvig királyné szentsége.) — Warszawa 1936. 37 p. Odb. Nasza Przyszłość, t. 48.

269. HOFER, JOHANNES : Johannes von Capestrano. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche. — Innsbruck—Wien—München : Tyrolia, 1936. 695 p.
270. BANGHA BÉLA : Egy pápajelölt a 15-ik században. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. p. 72—73.
271. GÁBRIEL ASZTRIK : Gosztonyi püspök és párizsi mestere. (Jodocus Clichtoreus.) (Francia kivonattal.) *Egyetemes Philologiai Közlöny* 60. évf. 1936. p. 15—29.
272. BAULOVICS ZOLTÁN : A keleti szertartású katolikus egyház szentjeinek életrajza. — Budapest : Szerző 1936. 115 p.
273. MÜLLER, GEORG : Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten. 1192—1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen. — Hermannstadt 1936. p. 181—534. Beitr. z. Verfassungs- u. Verwaltungsgesch. d. deutschen in Rumänien. 8. Heft. II—III.
Ism. : Barta I. *Századok* LXXI. évf. 1937. p. 112.
274. KELÉNYI B. OTTÓ : A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása. (1511.) *Tanulmányok Budapest multjából* IV. 1936. p. 87—108. 3 t. (Kny. is :) Budapest székesfőváros várostörténeti monografiái, 7.
275. BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ : Óbuda egyházi intézményei a középkorban. — Budapest : Szerző, 1936. 128 p. 10 t.
Ism. : G. P. *Erdélyi Múzeum* 1937. p. 197.
276. BELITZKY JÁNOS : A *csornai* premontrei prépostság alapítása és birtokszerzeményei a nemzeti kegyuraság korában. *Regnum* 1936. p. 61—81.
277. OSZVALD ARISZTID : Hol feküdt a *csúti* premontrei monostor ? *Turul* 50. k. 1936. p. 6—11.
278. HORÁNYI LUKÁCS : A *márcsai* görög keleti püspökség kialakulása. *Regnum* 1936. p. 150—176.
279. MAKKAI LÁSZLÓ : A *milkói* (kun) püspökség és népéi. Debrecen : Pannonia, 1936. 62 p.
- 279a. BALOGH ALBIN : Pécs kereszténysége Szent Mór előtt. *Szent Mór Emlékkönyv*, p. 241—251.

V. Újkor és legújabb kor.

Források.

280. Documenta Hungarica. Sources diplomatiques Hongroises. Budapest : Courrier de Budapest, 1936. 15. p.
- 280a. MIHÁLY IMRE : Történeti pasquillusok a debreceni református kollégiumi könyvtár kéziratárában. — Debrecen : Bertók, 1936. 27 p.
A Debreceni Tanárképző Intézet dolgozatai.

- 280b. FEKETE LAYOS: Iran Sahlarının Iki Türkçe Mektubu. (Perzsa sahöok két török nyelvü oklevele.) *Türkiyat Mecmuasından* 5. évf. 1936. p. 269—274. 3 t.
- 280c. LIGETI LAJOS: Egy XVIII. századi kínai munka a magyarokról. *Kőrösi Csoma-Archívum* I. kiegészítő k. 2. füz. p. 128—128. 2 t.
- 280d. MARCZALI HENRIK: Gróf Széchenyi Ferenc utazásai. *Budapesti Szemle* 1936. 241. k. p. 129—151, 291—323.
- Ld. még: 35, 306, 317—320, 406, 608, 706, 746. 424, 425.

Általános munkák, politikai történet.

281. HAJNAL ISTVÁN: Az újkor története. — Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1936. 4° 676 p. 14 kép. Egyetemes történet, szerk. Hóman B., Szekfű Gy. és Kerényi K. III. k.
282. WINDELBAND, WOLFGANG: Die auswärtige Politik der Grossmächte von 1494 bis zur Gegenwart. — Essen 1936. 419 p.
283. Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. V. k. Írta SZEKFI GYULA. 3. kiadás. — Budapest: Egyetemi ny. 1936. 690 p. 15 t.
Hozzá: Tárgy- és névmutató. Összeállította *Ember Győző*. [Budapest]: Egyetemi ny. [1936]. 148 p.
284. MÁLYUSZ ELEMÉR: Magyar renaissance, magyar barokk. *Budapesti Szemle* 1936. 241. k. p. 159—179, 293—318, 242. k. p. 86—104, 154—174.
285. SZEKFI GYULA: Válaszom a Magyar Történet dolgában. *Budapesti Szemle* 1936. 242. k. p. 371—384. (Kny. is.)
- 285a. SZEKFI GYULA: Politikai érzékünk társadalmi alapjairól. *Magyar Szemle* 26. k. 1936. p. 297—306.
286. EGRY ISTVÁN: Magyarság és labancság. 1. rész: Történelem és természettudomány. 2. rész: Magyarság és labancság. — Budapest: Bethlen ny. 1936. 212 p.
Ld.: 169, 170, 172—174a, 522.
287. KRETSCHMAYR, HEINRICH: Geschichte von Österreich. 2. Aufl. — Wien: Österr. Bundesverlag (1936). 296 p.
288. ROLOFF, GUSTAV: Das Habsburger-Reich. Von seiner Entstehung bis zu seinem Untergang. — Berlin—Leipzig: W. de Gruyter, 1936. 170 p.
Sammlung Götschen.
- 288a. Barsi RÓNAY JENŐ: A Habsburgok Magyarországon. — Szeged: Szerző, 1936. 45 p.
Magyar-osztrák könyvtár.
289. ASZTALOS, NICOLAS: Mohács. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXIXe (V^e) année. 1936. T. 55. Vol. III. p. 218—227.

290. TÖRÖK, PAUL : Hungary under turkish rule. *The Hungarian Quarterly* 1936. Vol. II. p. 261—270.
Ld. : 700.
291. BANFI, FLORIO : Pigafetta Marcantonio. Veranzio Antal katonai szakértője. *Hadtörténelmi Közlemények XXXVII. évf.* 1936. p. 58—74.
Ism. : L. Z. *Corvina* XVI. 1936. Nuova serie I (XXXI). p. 118—119.
292. BĂLAN, TEODOR : Conflictul pentru muntele Suhard între Moldova și Transilvania. (Moldva és Erdély összeütközése a Cohárd hegy miatt [XVI—XVIII. sz.]) *Fratilor Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], Bucuresti 1936. p. 39—50.
293. NICOLAESCU, ȘTEFAN : Domnia lui Vlad Vintilă Vodă dela Slatina în lumina unor noi documente istorice inedite 1532—1535. (Slatinai Vlad Vintilă vajda uralkodása néhány új, kiadatlan [erdélyi] történelmi oklevél megvilágításában, 1532—1535.) — Craiova, 1936. 28 p.
Kny. : *Arhivele Olteniei* 1936.
294. MINEA, ILIE : Discuții istorice mărunte, I. Despre sfârșitul lui Ștefan Vodă Rareș și ceva despre Alexandru Lăpușneanu. (Kisebb történelmi értekezések I. Rareș István vajda haláláról és valami Lăpușneanu Sándorról.) Iași, 1936. 14 p.
295. MINEA, ILIE : Note și interpretări. (Jegyzetek és feldolgozások [Castaldo, János Zsigmond és a moldvai vajda.]) *Cercetări Istorice*, X—XII. Iași, 1934—36. I. sz. p. 337—356.
296. VITÉZ KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR : Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya. *Regnum* 1936. p. 94—141.
Ism. : Barta I. *Századok* 71. évf. 1937. p. 243—247.
Ld. : 5, 63, 64.
297. BITAY ÁRPÁD : Din „Soarta faimei“ lui Ștefan cel Mare, o apreciere maghiară din 1593. (Nagy István [moldvai vajda] hírének sorsáról, egy magyar értékelés 1593-ból.) *Revista Istorică*, XXII. 1936. p. 9—12.
298. CRĂCIUN, IOACHIM : Originea lui Mihai Viteazul. (Vitéz Mihály eredete [magyar források szerint.]) — București 1936. 14 p.
299. PANAITESCU, PETRE P. : Mihai Viteazul. (Vitéz Mihály.) — București, 1936. 270 p.
300. MINEA, ILIE : Despre Ardealul lui Mihai-Vodă Viteazul. (Vitéz Mihály vajda Erdélyéről.) *Cercetări Istorice*, X—XII. Iași, 1934—36. I. sz. p. 177—195.
301. POPOVICI, VALERIAN : Mihai-Vodă Viteazul și Turcii în anii 1600—1601. (Vitéz Mihály vajda és a törökök 1600—1601-ben.) *Cercetări Istorice*, X—XII. Iași, 1934—36. I. sz. p. 156—176. és 2. sz. p. 3—25.

302. DRAGOMIRESCU-BUZNE, EDUARD—CUPŞA, IOAN: Consideraţiuni critice asupra principalelor operaţiuni militare ale lui Mihai Viteazul. (Kritikai megfontolások Vitéz Mihály főbb hadműveleteiről.) — Timişoara, 1936. 56 p.
303. CRĂCIUN, I(OACHIM): Baba Novac. Generalul lui Mihai Viteazul. (Baba Novac, Vitéz Mihály vezére.) Cluj 1936. 32 p. Kny. : *Gazeta Ilustrată*, Cluj, 1936.
304. BABINGER, FRANZ: Originea şi sfârşitul lui Vasile Lupu. (Vasile Lupu [moldvai vajda, XVII. sz.] eredete és vége.) Bucureşti, 1936.
Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice, Seria III, Tomul XVIII, mem. 2.
305. MAKKAJ, LADISLAU: Intervenţia domnilor români pentru scăparea lui Ioan Kemény din robia Tătarilor. (A román fejedelmek közbenjárása Kemény János kiszabadításáért a tatár rabságból.) *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], Bucureşti 1936. p. 429—443.
306. MARINESCU, CONSTANTIN: Câteva acte făgărăşene. (Néhány fogarasi oklevél [1688, 1737, 1758 és 1777.]) *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], Bucureşti 1936. p. 453—463.
307. Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648). Veröffentlicht . . . vom Internationalen Ausschuss der Geschichtswissenschaften. Hrsg. nach den Beiträgen der Mitarbeiter in den einzelnen Ländern unter Mitwirkung von Walter Latzke von LUDWIG BITTNER und LOTHAR GROSS. I. Bd. (1648—1715.) — Oldenburg i. O. — Berlin : G. Stalling (1936). XXX, 756 p.
308. KONOPCZYNSKI, WL.: Polska a Turcja 1683—1792. (Lengyelország és Törökország 1683—1792.) — Warszawa : Nakładem Instytutu Wschodniego w Warszawie, 1936. 316 p.
Ld. még: 63, 64.
309. MIRWIŃSKI, I.: Wyprawa wiedeńska króla Jana III. na tle ówczesnej polityki. (III. [Szobieszki] János bécsi hadjárata az egykorú politika hátterében.) — Warszawa 1936. 16 p.
310. MIHORDEA, V.: Ştiri privitoare la războiul turco-german în 1685. (Az 1685-i török-német háborúra vonatkozó adatok [Mátyás kir. könyvtárára von.]) *Revista Istorică* XXII. 1936. p. 141.
-
311. TÖRÖK, PAUL: Les antécédents diplomatiques de la reprise de Bude en 1686. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXIXe (V^e) année 1936. T. 55. Vol. II. p. 119—128.
312. JÓZSEF KIRÁLYI HERCEG: A magyar-török harcok és Budavár visszavétele. *Budapesti Szemle* 243. k. 1936. p. 1—15.

313. MARKÓ ÁRPÁD : A felszabadítás eszméjének magyar apostola : gróf Zrinyi Miklós. *Tanulmányok Budapest multjából* V. k. p. 1—12.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
314. KELÉNYI B. OTTÓ : A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében. *Tanulmányok Budapest multjából*. V. k. 1936. p. 34—101.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
315. Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma. Budapest : Szfv. Háziny. 1936. 190 p.
Kny. : A Fővárosi Könyvtár Évkönyve V. k.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
- Ld. 47a.
316. MOLNÁR ERZSÉBET : Buda visszafoglalása a korabeli olasz költészetben. — Budapest : Szerző 1936. 68 p.
317. FÜRST ALADÁR : Buda visszafoglalásának zsidó irodalmi emlékei. Budapest : Franklin, 1936. p. 168—184.
Kny. : IMIT. 1936-i Évkönyve.
318. Törökhódoltság-korabeli okmányok a M. kir. Hadilevéltárban. Budavár visszafoglalásának 250 éves évfordulója emlékére kiadta a M. kir. Hadilevéltár főigazgatósa. Budapest 1936. 80 p.
Tartalma : *Timon Béla*: Adatok Budavár 1686. évi visszavételéhez. p. 7—31. — *Erdélyi Gyula*: A magyar hírszerzőszolgálat a török hódoltság idején, különös tekintettel a budai pasalik területére. p. 33—58. — *Gerő László*: Budavár ostromával foglalkozó térképek és látképek a M. kir. Hadilevéltárban. p. 59—80.
Ism. : Rédvay I. *Hadtörténelmi Közlemények* XXXVII. évf. 1936. p. 325—326. — Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
319. VÁRADY IMRE : Sienai szemtanú naplója Budavár 1686-i ostromáról. *Tanulmányok Budapest multjából* V. k. 1936. p. 146—161.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
320. VERESS ENDRE : Gróf Malvezzi Róbert budai jelentései. *Tanulmányok Budapest multjából* V. k. 1936. p. 142—145.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
321. BANFI FLORIO : Buda és Pest erődítményei. *Tanulmányok Budapest multjából* V. k. 1936. p. 102—131.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
322. KÁROLYI ÁRPÁD : Buda és Pest visszavívása 1686-ban. 2. kiad. Átdolg. *Wellmann Imre*. — Budapest : Bp. székesfőváros, 1936. 4° XIX, 406 p. 4 tkép.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.

323. HUSS, RICHARD : Erstürmung der Burg Ofen und die Befreiung Ungarns von der Türkenherrschaft. — Budapest : Kultura 1936. 125 p.
Volksbücher der Neuer Heimatblätter, 1.
324. BALLA ANTAL : Buda ostroma és elfoglalása 1686-ban. *Városi Szemle* XXII. évf. 1936. p. 641—762. 1 t.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
325. MESZLÉNYI ANTAL : Buda felszabadítása 1686. — Budapest : Szent István Társ. 1936. 232 p.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
326. RÖSS BERTALAN : Aviánói Márk pápai követsége és a török félhold alkonya Magyarországon. Budapest : Magyar Kapucinus Tartományfőnökség, 1936. (6), 205 p.
Ism. : Gyenis A. *Magyar Kultura* XXIII. évf. 1936. p. 285.
327. BANFI, FLORIO : Nel CCL^o anniversario della liberazione di Buda dai Turchi. — Roma 1936. 37 p.
Kny. : *L'Europa Orientale* XVI. évf.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
328. MISKOLCZY GYULA : Budavára visszafoglalása. *Magyar Szemle* XXVIII. k. 1936. p. 5—14.
329. MISKOLCZY, JULIUS : The recapture of Buda. *The Hungarian Quarterly* 1936. Vol. II. p. 60—73.
- 329a. MISKOLCZY GYULA : Buda visszafoglalása. *Korunk Szava* 6. évf. 1936. p. 339—340.
330. WELLMANN IMRE : A megszabadított Buda. *Protestáns Szemle* 45. évf. 1936. p. 313—316.
331. WELLMANN, EMERIC : La délivrance de Bude. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXIXe (V^e) année 1936. T. 55. Vol. III. p. 355—357.
332. ASZTALOS MIKLÓS : A magyarság Buda visszafoglalásában vitt szerepének jelentősége. *Tanulmányok Budapest múltjából* V. k. 1936. p. 162—182.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
333. SZABÓ, MICHELE : Il papa Innocenzo XI e la liberazione di Buda dal Turco. *Annuario* 1936. p. 21—28.
- 333a. XI. Ince pápa és Buda felszabadítása. *Korunk Szava* VI. évf. 1936. p. 317—318.
334. SZABÓ MIHÁLY : XI. Ince pápa üdvözlése Buda visszafoglalása alkalmából. *Tanulmányok Budapest múltjából* V. k. p. 183—192.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
335. SZITA OSZKÁR : Missa Buda expugnata. *Tanulmányok Budapest múltjából*. V. k. 1936. p. 193—197.
Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.

336. HORVÁTH JENŐ : Buda visszavétele az európai politikában. *Napkelet* XIV. évf. 1936. p. 577—587.
337. LORENZ, REINHOLD : Ofens Befreiung in der deutschen Geschichte. — Berlin : Grenze und Ausland, 1936. 32 p.
338. SCHÜSSLER, W. : Prinz Eugen und Mitteleuropa. *Vergangenheit und Gegenwart*, 26. évf. p. 209—214.
339. IJJAS, ANTOINE : Le prince Eugène de Savoie et la destinée allemande. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXIXe (V^e) année 1936. T. 55. Vol. I. p. 33—38.
340. BRAUBACH, M. : Prinz Eugen von Savoyen. *Historische Zeitschrift* 154. k. p. 17—31.
341. SCHMITTHENNER, P. : Prinz Eugen. Mit einer Anhang : Über gemeinsame Erinnerungen im reichsdeutschen und österreichischen Heer v. *F. Metz*. — Freiburg : Wagnersche Univ. Buchhandlung, 1936. 24 p.
342. PILLIAS, EMILE : Louis XIV. et le problème hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXIXe (V^e) année 1936. T. 54. Vol. V. p. 431—438.
343. BÍRÓ SÁNDOR : A bujdosó fejedelem. (II. Rákóczi Ferenc élete.) — Braşov — Brassó 1936. 64 p.
Hasznos könyvtár, 9.
Ld. : 641, 642.
344. BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ : II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. 46. k. p. 15—18.
345. BALOGH JENŐ : II. Rákóczi Ferenc Győrött. *Győri Szemle* VIII. évf. 1936. p. 4—7.
346. GÖRÖMBEY PÉTER : Rákóczi Ferenc szerepe Szabolcs megye életében. *Debreceni Protestáns Lap* 56. évf. 1936. p. 249—252.
347. SCHNEIDER MIKLÓS (közli) : Gróf Heister Sieghert tábornagy amnesztia-levele a székesfehérvári kurucoknak. (1704.) *Hadtörténelmi Közlemények* XXXVII. évf. 1936. p. 290—292.
Ld. még : 63, 64.
348. MARKÓ ÁRPÁD : Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel. *Századok*, Pótfüzet 1936. p. 579—598.
349. MARKÓ, ÁRPÁD : Rákóczi et la guerre de la succession d'Espagne. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXIXe (V^e) année, 1936. T. 55. Vol. VI. p. 523—535.
350. HANKISS JÁNOS : Rákóczi és a mai Franciaország. *Debreceni Szemle* X. évf. 1936. p. 188—192.
351. IORGA, N(ICOLAE) : Sur les émigrés Rákócziens en Moldavie. *Revue Historique du Sud-Est européen*, XIII. Bucureşti, 1936. 1—3. sz. p. 78—79.

352. MARKÓ, ÁRPÁD : Les hussards hongrois au service de la France. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXIXe (V^e) année 1936. T. 54. Vol. I. p. 44—50.
353. BANIK, ANTON AUG. : Ján Baltazár Magin a jeho politická, národná i kulturna obrana Slovákov roku 1728. — Trnava 1936. p. 121—295.
Kny. : *Sborník*, 1936.
354. PAPLOVIĆ, IV. S. : Vojna Granica i srpska vojska. (A Határőrvidék és a szerb hadsereg.) *Glasnik Istorikog Društva u Novom Sadu* IX/2. 1936. p. 217—225., IX/3. p. 335—347.
355. ȘOTROPA, VIRGIL : Comandantii regimentului grăniceresc năsăudean. (A nászódi határőrezred parancsnokai.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 815—823.
356. GOLDSMITH, M. : Maria Theresa of Austria. — London : Barker, 1936. 286 p.
357. EMBER GYŐZŐ : Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában. *Századok* 70. évf. 1936. p. 241—281.
Ld. : 490, 718.
358. EMBER GYŐZŐ : Egy katolikus államférfi a XVIII. században. *Regnum* 1936. p. 327—345.
359. PĂCĂȚIAN, T(EO)DOR V. : Anexarea Banatului la Ungaria. (A Bánság Magyarországra való bekebelezése.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 581—593.
360. KERÉKESHÁZY JÓZSEF : Gróf Benyovszky Emánuel. *Hadtörténelmi Közlemények* XXXVII. évf. 1936. p. 278—289.
361. IVÁNYI BÉLA : Báró Máriaássy András tábornagy, a Mária Terézia rend lovagja. 1757—1846. *Hadtörténelmi Közlemények* XXXVII. évf. 1936. p. 75—112., 203—270.
362. BENEDIKT, E. : Kaiser Joseph II. 1741—1790. — Wien : Gerold, 1936. 362 p.
- 362a. IVÁN, GIOVANNI : II. Lipót politikájának firenzei gyökerei. *Annuario* 1936. p. 189—200.
363. KOMORÓCZY GYÖRGY : A francia forradalom és Napoleon. [Budapest : Magyar Szemle Társ. 1936.] p. 602—661.
Egyetemes történet, III. k.
- 363a. RUSSEL BERTRAND : Egy évszázad élettörténete 1814—1914. — Budapest : Révai, 1936.
Világkönyvtár. Új f.
364. LÁSKARI, S. TH. : Dhiplomatihi istoria tis Európis 1814—1914. En Athinäs 1936. 371 (1) p.
365. BIBL, V. : Metternich : der Dämon Österreichs. — Leipzig : Günther, 1936. 400 p.
366. HERMANN EGYED : Széchényi Ferenc gróf. *Korunk Szava* 6. évf. 1936. p. 135—137.

- 367a. SCHMIDT ILONA : A német romantika magyar kritikája. — Budapest : Szerző, 1936. 115 p.
Minerva-könyvtár 103.
- 367b. SPOHR, LUDWIG : Die geistigen Grundlagen des Nationalismus in Ungarn. — Berlin : W. de Gruyter 1936. 182 p.
Ungarische Bibliothek, hrsg. v. J. v. Farkas. I. 23.
- 367c. DÁNIEL ANTAL : A magyar liberalizmus és a nemzetiségi mozgalmak történetének közös útjai. — Lugoj 1936. 29 p.
Kny.: *Magyar kisebbség* 1936.
- Ld. : 521.
368. BALOGH ARTUR : Széchenyi István. — Cluj : Minerva, é. n. 81 p.
„Magyar Nép“ könyvtára, 52.
- 368a. ÉBER, ANTHONY : Count Stephen Széchenyi and England. *The Hungarian Quarterly* 1936. Vol. I. p. 296—302.
- 368b. SCHÄFFER KÁROLY : Az idős Széchenyi idegállapota. *Magyar Szemle* 26. k. 1936. p. 241—248.
369. NYÁRY PÁL BÁRÓ : Kossuth Lajos és báró Nyáry Jenő levelezése. — Budapest : Fővárosi könyvkiadó, 1936. 43 p.
- 369a. RIEGLER IMRE : Szemere Bertalan. — Budapest : Athenaenum, 1936. 20 p.
- 369b. PANKA KÁROLY : Ifjak a közéletben 100 év előtt. Lovassy (Szakáll) László emlékezete. *Országút* II. évf. 1936. 8. sz. p. 33—35.
370. KÁROLYI ÁRPÁD : Az 1848-i pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. — Budapest : Magyar Történelmi Társulat, 1936. 374 p.
Magyarország újabkori történetének forrásai. Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris.
- 370a. ANGYAL DÁVID : Batthyány és Jellachich bécsi találkozása. (1848 július 27—30.) *Századok* 70. évf. 1936. p. 471—474.
371. ČOROVIĆ, V(LADIMIR) : Srpska omladina u Segedinu od 1843—1864 godine. (Szerb fiatalság Szegeden 1843—1864-ben.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* IX/4, p. 394—406.
372. BOGDANOV, V. : Nacionalni i socialni sukobi Vojvodjana i Madžara 1848—49. (Vajdasági—magyar nemzetiségi és társadalmi összeütközések 1848—49-ben.) 1936. 146 p.
373. HOLÁK, JAN : Politicke snahy slovenské v rokoch 1848—49. (Szlovák politikai törekvések 1848—49-ben.) *Carpatia* I. 1936. p. 81—156.
- Ld. még : 63, 64.
374. FODOR ISTVÁN : A forradalmi Marosvásárhely 1848—49. H. n. 1936. 41 p.
Marosszéki füzetek, 5—6.

375. GÖLLNER, CAROL : Presa săsească, un nou izvor pentru mișcarea revoluționară din Moldova (1848). (Az [erdélyi] szász sajtó mint új forrás az 1848-i moldvai forradalmi megmozdulásokra vonatkozólag.) *Revista Istorică* XXII. 1936. p. 105—111.
376. KOSÁRY DOMOKOS : A Görgey-kérdés és története. — Budapest : Egyetemi ny. 1936. 329 p.
- 376a. METZKER KÁROLY : Néhány jellemvonás Görgei Artur és I. Ferenc József életéből. — Rákospalota : Szerző, 1936. 75 p.
377. KOVÁCS JÓZSEF (közli) : Adalékok az 1848—49-i szabadságharc 7-ik honvéd zászlóaljának történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* XXXVII. évf. 1936. p. 292—309.
378. HORY ETELKA : Osztrolenka csillaga. Bem tábornok élete. *Napkelet* XIV. évf. 1936. p. I—VIII., IX—XVI., XVII—XXIV., XXV—XXXII., XXXIII—XL., XLI—XLVIII., XLIX—LII.
379. JÁNOSSY, DIONYS VON : Die Geheimpläne Kossuths für einen zweiten Befreiungsfeldzug in Ungarn 1849—1854. *Gróf Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve* VI. 1936. p. 226—302.
380. NAGY MÁRTA : Az 1848—49-es emigráció memoire-irodalma. Budapest : Szerző, 1936. 160 p.
381. MESZLÉNYI ANTAL : Horváth Mihály menekülése s bekapcsolódása a párisi emigrációba. — Budapest : Sylvester ny. 1936. 28 p.
Kny.: *A Gr. Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet évkönyve* V. Ism.: Tóth L. *Katolikus Szemle* 50. évf. 1936. p. 400—401.
382. LENGYEL TAMÁS : Klapka György emlékiratai és emigrációs működése. Budapest : Szerző 1936. 114 p.
383. ANGYAL DÁVID : I. Ferenc József trónralépése. *Budapesti Szemle* 243. k. 1936. p. 129—151.
- 383a. ANGYAL, DAVID : Die Thronbesteigung Franz Josephs I. *A Gróf Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve* VI. 1936. p. 205—225.
- 383b. RECOULY, RAYMOND : François-Joseph. Le crépuscule d'un empire. — Paris : Editions de France, 1936. 310 p.
384. KLOCKE, HELMUT : Föderalismus und Zentralismus in Ungarn. *Volk und Reich* 1936. 2. füz.
- 384a. THEWREWK-PALLAGHY ATTILA : Deák Ferencről. *Országút* II. évf. 1936. 3. sz. p. 23—26.
385. SZIKSZAY EDIT : Louis-Auguste Rogeard. Egy francia emigráns Magyarországon. (Francia kivonattal.) — Pécs : Kultúra ny. 1936. 65, 3 p. 1 t.
Specimina dissertationum facultatis philos. R. Hung. Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 83.

386. LORENZ, R.: Österreich in Mitteleuropa 1867—1918. *Österreich*, hrsg. v. J. Nadler u. H. v. Srbik. Salzburg: Pustet, 1936. p. 141—148.
387. LEIDNER, FRITZ: Die Aussenpolitik Österreich-Ungarns vom deutsch-französischen Kriege bis zum deutsch-österreichischen Bündniss 1870—1879. — Halle: Akad. Verl. 1936. 125 p.
388. SCHINNER, WALTER: Der österreichisch-italienische Gegensatz auf dem Balkan und an der Adria. — Stuttgart: W. Kohlhammer, 1936. VIII, 205 p.
Beitr. z. Gesch. d. nachbismarckischen Zeit u. d. Weltkriegs, hrsg. v. Fr. Kern, H. 31 = N. F. H. 11.
389. HARRIS, D.: Diplomatic history of the Balkan crisis of 1875—1878. First year. — London: Univ. Press, 1936. 476 p.
390. TUKIN, C.: Die politischen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bukarester Frieden. — (Diss.) Hamburg: Christians 1936. 234 p.
391. TOBOLKA, ZDENĚK: Politické dejiny československého národa od roku 1848 az do dnesni doby. (A csehszlovák nemzet politikai története 1848-tól a mai napig.) Díl III/2. 1891—1914. — Praha: Československý Kompas, 1936. 634 p.
392. DARÁS GÁBOR: A ruténföld elszakításának előzményei. (1890—1920). — Újpest: Vörösmarty irod. társ. 1936. 137 p.
393. BEM DE KOSBAN, WŁADIMIR: Polsko-węgierska wspólna granica. Zagadnienie dotyczące Słowaczyny i Rusi Podkarpackiej. (Lengyel—magyar közös határ. Szlovenszkrét és a Ruténföldet illető kérdés.) — Cieszyn 1936. 65, 1 p.
394. KERTÉSZ JÁNOS: Lengyelország és az Andrásyak. — Budapest: Magyar Mickiewicz Társaság, 1936. 14 p.
Magyar-lengyel könyvtár, 5.
Ld. még: 63, 64.
395. PUKÁNSZKY BÉLA: A százszok és az erdélyi gondolat. — Budapest: Jancsó Benedek Társaság, 1936. 27 p.
A Jancsó Benedek Társaság kiadványai, 33.
396. STANCA, SEBASTIAN: Pagini din luptele Românilor de pe pământul crăesc. (Lapok a királyföldi románok harcaiból.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lapédatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 828—836.
397. IORGA, NICOLAE: Inceputurile și motivele desnaționalizării în Săcuime. (Az elnemzetietlenítés kezdetei és indokai a Székelyföldön.) — București, 1936.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XVIII, mem. 8.
398. POPA-LISSEANU, G.: A székelyek és a románok székeljesítése. Ford. Kendy Sándor. — Bukarest: V. Văcărescu, 1936. 126 p. 2 t.

399. MUREȘIANU, AUREL A. : Titu Maiorescu dela 1857 și atitudinea sa literară și politica „antiromanică“ de mai târziu. (Titu Maiorescu 1857 után és későbbi „antiromán“ [németbarát] irodalmi és politikai magatartása.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lupedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 539—560.
400. MESTER MIKLÓS : Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei a magyarokkal és a szászokkal (1860—63). *Magyarságtudomány* II. évf. 1936. p. 56—75.
401. MESTER MIKLÓS : Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863/64. évi nagyszabeni országgyűlésen. — Budapest : Dunántúl ny. 1936. 265 p.
402. GOLIMAS, A. H. : Carol I și Romîniî din Ardeal între 1866—1900. (I. Károly [román király] és az erdélyi románok 1866 és 1900 közt.) *Arhiva*, XLIII. Iași 1936. 1—2. sz. p. 29—48.
403. LAPEDATU, ALEXANDRU : Un episod revoluționar în luptele naționale ale Românilor de peste muntii acum o jumătate de veac. (Forradalmi epizód a hegyentúli [erdélyi] románok nemzeti harcaiból ötven évvel ezelőtt.) — București 1936. Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III, Tomul XVIII, mem. 9.
404. DRAGOMIR, S(ILVIU) : Corespondența fruntașului ardelean Dr. Ioan Mihu cu Vasile Goldiș. (Dr. Ioan Mihu erdélyi vezető ember és Vasile Goldiș levelezése.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lupedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 315—328.
405. DRAGOMIR, SILVIU : Le comte Etienne Tisza et les Roumains de Transylvanie. Les pourparlers de 1910. *Revue de Transylvanie* 1936. t. II. No. 4. p. 439—474.
- 405a. JUHÁSZ JÓZSEF : Tisza István szellemi hagyatéka és a mai fiatalság. *Országút* II. évf. 1936. 5. sz. p. 29—32, 6—7. sz. p. 38—40.
- 405b. NAGY MIKLÓS : Tisza István politikai hagyatéka. *Országút* II. évf. 1936. 9. sz. p. 21—25.
- 405c. MÉREI GYULA : A magyar politikai gondolkodás a világháború előtt és után. *Országút* II. évf. 1936. 3. sz. p. 24—36.
-
406. Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre de 1914. (1871—1914.) 3e série (1911—1914). T. X. — Paris 1936. 832 p.
407. BITNER, L. : Die Verantwortlichkeit Österreich-Ungarns für den Ausbruch des Weltkrieges. *Österreich*, hrsg. v. J. Nadler u. H. v. Srbik. p. 185—206.
- 407a. EMBER GYÖZŐ : Mennyiben felelős Magyarország a monarchia felbomlásáért. *Korunk Szava* 6. évf. 1936. p. 491—492.

408. KISZLING, R.: Die Mobilmachung der europäischen Mächte im Sommer 1914. Österreich-Ungarn. *Berliner Monatshefte* 14. évf. p. 189—224.
- 408a. RATZENHOFER, E.: Die Festsetzung der ersten Mobilisierungstage in Österreich-Ungarn im Sommer 1914. *Berliner Monatshefte* 14. évf. p. 801—805.
409. Österreich-Ungarns letzter Krieg. 1914—1918. Hrsg. vom Österr. Bundesministerium für Landesverteidigung u. vom Kriegsarchiv. Bd. 6. Doppelf. 2—3. — Wien: Verlag d. Militärwiss. Mitt. 4°. p. 225—792, XVIII.
410. STEINITZ, E. u. BROSCHE, T., Edler v. Aarenau: Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötzendorf. *Militärwissenschaftliche Mitteilungen* 67. évf. p. 759—775, 845—867, 923—939.
411. L'histoire militaire de la guerre mondiale en Hongrie. *Rev. hist. d. guerre mond.*, 13. p. 313—324.
412. FRANTZ, G.: Angreifer und Verteidiger zu Beginn der Feindseligkeiten 1915 an der österreichisch-ungarischen Südwestfront. *Wissen und Wehr*, 1936. p. 653—676.
413. KÖHN, ERICH: Österreichisch-ungarische Politik der Jahre 1916—18. — Münster: Szerző, 1936. III, 65 p.
414. DE SGARDELLI CAESAR (összeáll.): A magyar királyi budapesti 29. honvédegyalozezred és a m. kir. 29. népfölkelő gyalozezred hadtörténeti emlékkönyve. — Budapest 1936. 4° 424 p.
415. SUHAY IMRE: A cs. és kir. S/2. lovasüteg szerepe 1916 július 28-án. *Hadtörténelmi Közlemények XXXVII.* évf. 1936. p. 271—277.
Ld.: 172.
416. WULFF OLAF: Az osztrák-magyar dunai hajóhad a világháborúban 1914—1918. — Budapest: Madách (1936). 222 p. 9 t.
Ism.: Suhay I. *Hadtörténelmi Közlemények XXXVII.* évf. 1936. p. 160—161.
417. STANCA, CONSTANTIN: Din suferințele unei mame române în timpul războiului mondial. (Egy [erdélyi] román anya [Lapedatu Amália] szenvedései a világháború idején.) *Frățior Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 825—828.
418. SZENDE ZOLTÁN: A görög királyság bukása és feltámadása 1915—35. A görögség kálváriája a világháború alatt és után. Budapest: Szerző, 1936. 16 p.
419. BALASSA, I.: Death of an Empire. [Károly király.] — London: Hutchinson, 1936. 285 p.
420. SOMOGYI ISTVÁN: Hartensteintől Funchalig. Egy királydráma története hiteles adatok nyomán. — Budapest: Szerző, 1936. 267 p.

421. RÓNAI, ANDRÉ : Biographie des frontières politiques du Centre-Est européen. Étude politico-géographique consacrée à l'histoire des frontières. — Budapest : Institut des Sciences Politiques de la Société Hongroise de Statistique, 1936. IV, 140 p.
Ism. : Mendöl T. *Századok* 70. évf. 1936. p. 311–316.
422. SOFRONIE, GEORGES : Le principe des nationalités dans les traités de paix de 1919–1920. — Bucureşti 1936.
423. SOFRONIE, G. : Principiul naționalităților în tratatele de pace din 1919–1920... — Bucureşti : Universul, 1936. 261 p.
424. GRETSCHANINOW, GEORG : Garantiepakte, Bündnisse, Abkommen über politische Zusammenarbeit, Nichtangriffs- und Neutralitätsverträge der Nachkriegszeit. Politische Verträge. Eine Sammlung von Urkunden. Hrsg. von VICTOR BRUNS. Bd. I. — Berlin 1936. LII, 636 p.
425. Die politisch-militärischen Pakte der Nachkriegszeit im Wortlaut. In Übersetzung hrsg. von WERNER BERGER. — Erlangen 1936. VIII, 166 p.
426. POLGÁR IMRE : Az egyház és a nemzetközi viszályok elinté-
zése. (1889–1929.) *Katolikus Szemle* 50. évf. 1936. p. 425–428 ; 491–496.
427. BIRKÁS GÉZA : A magyarság francia barátai régen és most. Pécs : Szerző, 1936. 45 p.
Pannonia-könyvtár, 18. (Kny : *Pannonia*, II. k.)
428. SÁRMÁNDI SÁNDOR : Dollfuss, Ausztria mártír-kancellárja. Budapest : Adler és Práder, 1936. 112 (4) p.
429. ČINČURÁK, S. : Nové Slovensko. (Új Szlovenszkó.) — Ozdin : Sdruženie mládeže Modrého Križa, 1936. 264 p.
430. ZATLOUKAL, JAROSLAV : Podkarpatská Rus. Sbornik hospodářského, kulturního a politického poznání Podk. Rusi. (Ruthénföld. Gazdasági, kulturális és politikai évkönyv.) — Bratislava : Klub přátel Podk. Rusi, 1936. 335 p.
431. MATEIU, I. : Semnificatia Unirii. (A [román] egyesülés jelentősége.) — Cluj 1936. 20 p.
432. MIKÓ IMRE : Az erdélyi kérdés az európai közvélemény előtt. Chestinnea Transilvaniei inaintea opiniei publice europene. La question de Transylvanie devant l'opinion européenne. Die siebenbürgische Frage vor der öffentlichen Meinung Europas. 1865–1920. — Lugos : „Magyar kisebbség“, 1936. 47 p.
433. OLTEANU, AL(EXANDRU) : Le mouvement politique hongrois en Roumanie. *Revue de Transylvanie*, II. 1936. p. 183–203.
434. BORBÉLY ANDOR és FALL ENDRE : Román uralom Erdélyben. Budapest : Magyar Reviziós Liga, 1936. XVIII, 170 p.

435. KERNER, ROBERT JOSEPH—HOWARDON, HARRY N.: The Balcan conferences and the Balcan Entente 1930—1935. — Berkeley: University of California Press, 1936. 270 p.

Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet.

436. PAPP LÁSZLÓ: A hiteles helyek története és működése az újkorban. — Budapest 1936. 123 p.
Palaestra Calasactiana, 14. (Diss.)
437. PÁRNICZKY MIHÁLY és BÁTÝKA JÁNOS: A magyar Corpus juris. (Az első kiadások forrásai.) — Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, Jogtörténeti szeminárium, 1936. 115 p.
Budapesti Kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem. Jogtörténeti szeminárium kiadványai, 4.
- 437a. PÁRNICZKY MIHÁLY: Szentiványi Márton és a Corpus Juris Hungarici (1633—1705). — Budapest: [Sárkány] 1936. 12 p.
Kny.: „Jogi professzorok emlékezete.“
- 437b. MÁLNÁSI ÖDÖN: Werbőcz [István] fiaihoz. — Budapest: Cserépfalvi, 1936. 8 p.
Kny.: *Szép Szó*.
438. DEGRÉ ALAJOS: A Négyeskönyv (Quadripartitum) perjogi anyaga. — Budapest 1936. 256 p.
Ism.: Murarik A. *Századok* 70. évf. 1936. p. 442—445.; Móra M. *Theologia* III. k. 1936. p. 181—182.
- 438a. DEGRÉ ALAJOS: A Négyeskönyv büntetőjogi elvei. — Budapest: Attila ny. 1936. 101 p.
Az Angyal-szeminárium kiadványai, 34.
Ism.: Párdányi M. *Századok* 70. évf. 1936. p. 456—457.
- 438b. BALOGH JENŐ: Adatok a XVI. és XVII. század büntető ítélezésének történetéhez. *Büntetőjogi dolgozatok* Finkey Ferenc irodalmi munkássága négyévtizedes fordulójának emlékére, szerk. *Irk Albert*, Pécs 1936, p. 51—57.
439. KÉRÉSZY ZOLTÁN: A papi rend törvénykezési kiváltsága az egyházi jog és a régi magyar büntetőjog szerint. — Budapest: Szerző, 1936. 24 p.
Kny.: Büntetőjogi dolgozatok. (Finkey Ferenc-emlékkönyv.)
Ism.: Döry F. *Századok* 71. évf. 1937. p. 486.
440. Rugonfalvi KISS ISTVÁN: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. *Theológiai Szemle* XII. évf. 1936. p. 123—141.
441. NÉMETHY IMRE: Fejezet Erdély jogtörténetéhez. — Budapest: Jancsó Benedek Társaság 1936. 18 p.
A Jancsó Benedek Társaság kiadványai, 34.
442. RÉTHEY FERENC: Szabados Kecskemét tekintetes úri-székének rendszabályai. — Kecskemét: Szerző, 1936. 15 p.
Kny.: A Katona József Társaság évkönyve.

443. ACZÉL BÉLA: A hitbizomány története, bírálatai és megreformálása. — Pusztaföldvár, Szerző, 1936. 54 [2] p.
444. BÓNIS GYÖRGY: Házassági törvényjavaslatok a XVIII. század elején. *Regnum* 1936. p. 305—314.
445. RÁCZ BÉLA: Kecskemét város törvénykezése Katona József életében. [Kecskemét]: Szerző, 1936. 14 p.
Kny.: a Katona József Társaság évkönyve.
- 445a. SZÁSZ BÉLA: Az 1792-ik évi büntető törvényjavaslat törvényszéki orvosi szempontból. *Büntetőjogi dolgozatok* Finkey Ferenc irodalmi munkássága négyévtizedes évfordulójának emlékére, szerk. *Irk Albert*, Pécs 1936, p. 330—346.
446. DOMBÓVÁRY GÉZA: Levéltári és egyéb adalékok a 48 előtti fenyítőjogunk általános részéhez és büntetésjogához. — Pécs 1936. p. 62—86.
Kny.: Büntetőjogi dolgozatok (Finkey Ferenc-Emlékkönyv).
Ism.: Degré A. *Századok* 71. évf. 1937. p. 257—258.
447. SÁNDORFFY KAMILL: Törvényalkotásunk hőskora. Budapest: Szerző, 1936. 359 p.
448. UNGÁR, MARGARETHE: Die rechtliche Stellung der ungarischen Frau. *Magyar Női Szemle* II. évf. 1936. p. 265—270.
449. SOMOGYI FERENC: Zsidójogunk fejlődésének áttekintése. Pécs: Haladás, 1936. 46 p.
450. SOMOGYI FERENC: Három év (1933—36) a pécsi egyetem jogtörténeti szemináriumában. Kérészy Zoltán előszavával. Pécs: Haladás, 1936. 35 p.
A Pécsi M. kir. Erzsébet Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriumának kiadványai. 2. sz.
451. FŐGLEIN ANTAL: A vármegyei nótárius. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 149—171.
452. TAKÁCS JÁNOS: Az Oeconomicum Consilium szervezete 1707-ben. *Levéltári Közlemények* XI. évf. 1936. p. 260—265.
453. BÁNRÉVY GYÖRGY: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán. *Tanulmányok Budapest multjából* V. k. 1936. p. 242—270.
Ism.: Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
- Ld. még: 7.
454. FLAXMAYER JÓZSEF: Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686—1872. *Statisztikai Közlemények* 1936. 186 p.
455. WILDNER ÖDÖN: Pest és Buda közigazgatásának története az 1848—1849-i szabadságharc alatt. — Budapest: Szfv. háziny. 230 [2] p.
Statisztikai Közlemények, 86.
456. TÁPAY-SZABÓ GABRIELLA: Tápi és Szeged pecsétpöre. *Népünk és Nyelvünk* VIII. évf. 1936. p. 209—215.
- Ld. még: 36, 273, 357, 628—628b, 757, 762.

Gazdaság- és társadalomtörténet.

457. SZABÓ IMRE : Kálvinizmus és kapitalizmus. *Magyar Kálvinizmus* III. évf. 1936. p. 167—176.
Ld. : 452, 357.
458. KALLBRUNNER, JOSEF : Zur Geschichte der Wirtschaft im Temescher⁷ Banat bis zum Ausgang des Siebenjährigen Krieges. *Südostdeutsche Forschungen* I. 1936. p. 46—60.
459. MISKOLCZY, JULIUS : Gesamtstaatsidee und Wirtschaftspolitik in Ungarn 1790—1848. *A Gróf Klebelsberg Történetkutató Intézet Évkönyve* VI. 1936. p. 175—187.
460. PANAITESCU, P. N. : Inseamnăteea economică a Mocanilor in istoria Tarii Româneşti. (Az [erdélyi] mokányok gazdasági jelentősége Havasalföld történetében.) — Cluj 1936. 34 p.
461. HERȚIA, D. I. : Preocupări de organizare financiară-economică la Români din Transilvania înainte de Unire. (Pénzügyi-gazdasági szervezkedés az erdélyi románoknál az egyesülés [1918] előtt.) *Fratilor Alexandru și Ion I. Lapadatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 361—372.
-
462. NÁDOR JENŐ és KEMÉNY GÁBOR : Tessedik Sámuel élete és munkája. — Budapest : Merkantil ny. 1936. 130 p.
463. HORNA, RICHARD : La viticulture et le vin a Bratislava. — Alençon 1936. 19 p.
Kny. : *Bulletin international du vin*.
Ld. : 8a, 487.
464. LESENYI FERENC : A magyar erdőgazdaság története és mai helyzete. Összefoglaló ismertetés az 1936. év szept. havában Budapesten tartott II. Nemzetközi Erdőgazdasági Kongresszus részére. — Budapest : Pátria, 1936. 70 p. 2 t.
465. KERÉK MIHÁLY : A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886—1935-ig. — Budapest : Magyar Út [1936]. 214 p. 2 t. Magyar Út-könyvek.
-
466. PAULINYI OSZKÁR : Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. *A Gróf Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve* VI. 1936. p. 32—143.
467. BÁN IMRE : A brennbergi kőszénbányászat története 1759—1792-ig. — Budapest 1936. 4° 31 p.
Kny. : *Bányászati és Kohászati Lapok* 1936.
Ld. : 630.
-
468. KERTAY FERENC : A bőrpar és bőrkereskedelem kialakulása és fejlődése Magyarországon. — Budapest : Magyar Bőrpar, 1936. 167 p.

469. KARNER FRIGYES : A régi kőszegi posztós ipar. Vom einstigen Tuchmachergewerbe in Kőszeg. — Szombathely : Martineum, 1936. p. 70—79.
Kny. : *Vasi Szemle*.
470. HOUDEK, IVAN : Zo života ružomerských cechov. (A rózsahegy-i céhek életéből.) *Sbornik Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti*, Turč. Sv. Martin, XXX. 1936. p. 25—60.
471. BENEDEK REZSÓ : A nagykanizsai ipartestület ötven esztendeje. — Nagykanizsa : Gutenberg ny. 1936. 88 p.
472. GÁRDONYI, ALBERT : Die Niederlassung der Buchdruckerfamilie Landerer in Ungarn. — H. n., ny. n. 1936. p. 171—176.
Kny. : Gutenberg-Jahrbuch.
473. HECKENAST DEZSÓ : Heckenast Gusztáv. — Budapest : Szerző, 1936. 48 p.
474. TENK BÉLA : A vízszabályozások Tolna vármegyében a XVIII. században. — Pécs : Dunántúl, 1936. 53 (4) p. 1 tkép.
Specimina Dissertationum Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 100.
475. HALLA AURÉL és DOBROVICs KÁROLY : Magyarország története különös tekintettel iparra és kereskedelemre. I. k. : A legősibb kortól 1290-ig. II. k. : 1290-tól napjainkig. Budapest : Monopol, 1936. 320 ; 375 p.
Ism. : Eckhart F. *Századok* 71. évf. 1937. p. 365—371.
- 475a. FEKETE, LOUIS : Le commerce à Bude au temps des Turcs. *Nouvelle Revue de Hongrie XXIVe (V^e) année* 1936. Vol. IV. p. 321—331.
476. CIUHANDU, GH(EORGHE) : Comercianții „greci“ in părțile ungurene și in special in ținutul Aradului. („Görög“ kereskedők Magyarországon és főleg Arad vidékén.) *Frașilor Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 229—248.
- 476a. HORVAY, ROBERT : Regulament der Kaufmanns Bedienten Compagnie in Leutschau und Mitglieder von 1737—1805. *Karpathenland* 9. évf. 1936. p. 97—103.
477. CSAPODI, CSABA : Die Entstehung des ungarischen Zolltarifes von 1784. *A Gróf Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve* VI. 1936. p. 175—188.
478. DOBOSI, AL(BXANDRU) : Considerațiuni asupra istoriei comerțului ardelen în veacul al XVIII-lea. (Adalékok a XVIII. századi erdélyi kereskedelem történetéhez.) *Frașilor Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 257—278.
479. NAGYBÁKAY (RICKL) ANTAL : Simonffy Sámuel, a debreceni nemes kalmár társaság kiváló tagja, debreceni főbíró, élete,

- munkássága, családja és kora, 1754—1821. — Debrecen : Tisza István Tudományos Társaság, 1936. 71 p.
A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai. 6. k. 5. f. Acta classis I. Societatis Scientiarum Debrecinensis de Stephano Tisza nominatae VI. 5.
480. ELEŐD JÓSA : Kossuch János életrajza. 1836—1936. Cége 100 éves fennállásának ünnepére. — Budapest : Szerző 1936. 36 p.
481. REITZER BÉLA : A 60 esztendőös magyar kereskedelmi törvény. *Kereskedelmi Jog* 33. évf. 1936. p. 1—4.
482. CEJNEK, JOSEPH : Österreichische, ungarische, böhmische und schlesische Münzprägungen von 1519 bis 1705. — Wien 1936. 180 p.
483. UNGÁR LÁSZLÓ : Magyarország pénzügyei 1848—49-ben. *Századok*, Pótfüzet 1936. p. 598—660.
484. SLÁMA, JAN : Konec rakousko-uherského státního dluhu. (Az osztrák-magyar államadósság vége.) — Praha : Orbis, 1936. 16, 373 p.
485. SZÉCHÉNYI GYÖRGY : XIII. Leo társadalombölcselete a tekintély, a szabadság, a törvény és a szervilizmus kérdésében. *Korunk Szava* VI. évf. 1936. 2. sz. p. 35—36.
Ld. : 443, 442.
486. JUHÁSZ LAJOS : A porta története 1526—1648. Jobbágygazdálkodásunk egysége és az adóegység. *Századok*, Pótfüzet 1936. p. 497—578.
(Kny. is :) Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, szerk. Domanovszky Sándor, 12.
487. BERLÁSZ JENŐ : A Thurzó-birtokok a XVIII. század első harmadában. Budapest : Szerző, 1936. 107 p.
Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, szerk. Domanovszky Sándor, 11.
488. EMBER GYŐZŐ : Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a XVIII. század első felében. *A Gróf Klebelsberg Történetkutató Intézet Évkönyve* VI. 1936. p. 143—175.
489. BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS : A magyar jobbágy a XVIII. században. *Századok* 70. évf. 1936. p. 282—303.
490. EMBER GYŐZŐ : Mária Terézia úrbérrendezése és az államtanács. Budapest : Sylvester, 1936. 47 p.
Kny. : *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 1935.
491. BEU, OCTAVIAN : Răscoala lui Horia in corespondenta Impăratului Iosif II cu Arhiducele Leopold de Toscana.

(A Hóra-lázadás II. József császár és Lipót toszkánai főherceg levelezésében.) *Frăților Alexandru și Ton I. Lapadatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 51—60.

492. GÖLLNER, CAROL : Revoluția lui Horia. (Hóra lázadása.) *Revista Istorică XXII*. 1936. p. 147—157.

Népiség-*, település- és helytörténet.

493. OTTLIK, LÁSZLÓ : A period of national peace in Hungary 1526—1790. *The Hungarian Quarterly* 1936. Vol. I. p. 215—226.
494. THIRRING GUSZTÁV : Az 1804. évi összeírás. — Budapest : Hornyánszky, 1936. 4° 21 p.
Kny. : *Magyar Statisztikai Szemle* 1936.
495. THIRRING, GUSTAV : Die ungarische Volkskonskription vom Jahre 1804. *Journal de la Société Hongroise de Statistique XIVe année* 1936. p. 1—24.
496. MATUŠÍK, BOHUMIL : Pohyb obvatelstwa v Turci za posl. 100 rokov. (A népesség ingadozása Turóban az utolsó 100 évben.) *Sborník Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti, Turé*. Sv. Martin, XXX. 1936. p. 1—24.
497. GABRIEL, FRANTIŠEK : Pohyb obyvatelstva v bývalé užské župě o první polovici 18. století. (A népesség ingadozása a hajdani Ung megyében a XVIII. sz. első felében.) — Užhorod 1936. 47 p.
Kny. : *Naukovyj Zbornik XI. k.*
- 497a. FORRÓ MARIANNE : Vándormozgalmak a világháború után hazánkban és az utódállamokban. *Országút II. évf.* 1936. 4. sz. p. 29—32.
498. SZILÁDY ZOLTÁN : Erdély magyar népe. *A Történeti Erdély* p. 361—415.
499. NĀSTASE, GH. I. : Die Ungarn in der Moldau im Jahre 1646 (nach dem „Codex Bandinus“). *Buletinul Institutului de filologie română „Alexandru Philippide“ III. Iași*, 1936. p. 1—10.
500. LŰKŐ GÁBOR : A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. — Budapest : Szerző, 1936. 208 p. 5 t.
Néprajzi füzetek, szerk. Györffy István, 3.
Ld. : 216, 422, 423.
501. NAGY IVÁN : Les minorités nationales en Hongrie. — Pécs : Kisebbségi Int. 1936. (4) 15 p.
A Pécsi m. kir. Erzsébet Tudományegyetem kisebbségi intézetének kiadványai. Publications de l'Institut d. minorités à l'Université de Pécs. I.

* Ld. 636. l. jegyzet.

502. Das Deutschtum im Ausland — Ungarn. Hrsg. v. KARL BELL. — Dresden : Deutscher Buch- und Kunstverl. W. Berger, 1936. 297 p.
503. KROFTA, KAMIL : Das Deutschtum in der tschechoslowakischen Geschichte. 2. Aufl. — Prag : Orbis, 1936. 148 p.
504. WILHELM, FRANZ und KALLBRUNNER, JOSEF : Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa. Im Auftrage der Deutschen Akademie und des Gesamtvereines der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine. — München: Reinhardt (1932—36). 4° IV, 416 p. 2 t. Schriften der Deutschen Akademie, Heft 11.
505. Südostdeutsche Forschungen. Hrsg. im Auftrage des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums in Süden und Südosten in München v. FRITZ VALJAVEC. I. — München : Schick, 1936. VI, 311 p.
506. VALJAVEC, FRITZ : Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung. *Südostdeutsche Forschungen* I. 1936. p. 1—14.
507. SCHWIND, HEDVIG : Jakob Bleyers Eintritt in den Kampf für das ungarländische Deutschtum. *Südostdeutsche Forschungen* I. 1936. p. 78—116.
508. KALLBRUNNER, JOSEF und WILHELM FRANZ : Beiträge zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa. *Neue Heimatblätter* I. 1936. p. 148—153, 287—303.
- 508a. KLETHI, E. : Elsass-Lothringer Siedler in Jugoslawien. *Jahrbuch der Elsass-lotharingischen Wissenschaftlichen Gesellschaft* 9. k. 1936. p. 143—158.
509. HÄSSLER, J. : Mittelbadische Ungarnwandern. Nach Akten des Badischen General-Landesarchivs Karlsruhe. *Neue Heimatblätter* I. 1936. p. 280—287.
510. FAAS, OTTO : Deutsches Bauerntum im Bergland der Schwäbischen Türkei. — Stuttgart 1936. 92 p. I t. Schriften d. Deutschen Ausland-Instituts.
511. WEIDLEIN, J. : Die volklichen Verhältnissen in der schwäbischen Türkei im 18. Jahrhundert. *Südostdeutsche Forschungen* I. 1936. p. 60—78.
512. FAULTISCH, AEGIDIUS : Deutsche und Nichtdeutsche in der schwäbischen Türkei. *Südostdeutsche Forschungen* I. 1936. p. 286—295.
513. LOSCHDORFER, ANNA : Dorfgemeinschaften und Volksliedpflege im Bakonyerwald. *Südostdeutsche Forschungen* I. 1936. p. 223—275.
- Ld. még : 3, 619.
514. GRÉB, J. : Zur Herkunftsfrage der Zipser „Schwabens“. *Neue Heimatblätter* I. p. 171—174.

- 514a. ZEISEL, RICHARD: Die Schmiedshauser [*Kovácspalota*] Flurnamen im eigenen und im fremden Sprachgewande. *Karpathemmland* 9. évf. 1936. p. 116—118.
515. WALLNER, E. M.: Die Herkunft der Nordsiebenbürger Deutschen im Lichte der Flurnamengeographie. — Bonn: Röhrscheid. 92 p.
516. HUSS, R.: Bairische Unterlagungen und bairischer Adel in Nordsiebenbürgen. Tl. I.: Regener Ländchen. *Südost-deutsche Forschungen* I. 1936. p. 147—159.
- Ld. még: 551, 566, 569, 572, 579, 604.
517. TAMÁS LAJOS: Az erdélyi oláhság. — Budapest: Jancsó Benedek Társaság, 1936. 39 p.
A Jancsó Benedek Társaság kiadványai, 32.
518. PAȘCA, ȘTEFAN: Nume de persone și nume animale în Tara Oltului. — București: Román Akadémia, 1936. 370 p.
Studii și cercetări, 26.
Ism.: Szabó T. A. *Erdélyi Múzeum*, új f. VII—VIII. 1937. p. 195—196.
519. MANCIULEA, ET(ENNE): La frontière occidentale de la Roumanie à la lumière des études statistiques hongroises. *Revue de Transylvanie*, t. II. 1936. p. 344—356.
520. VINULESCU, GH(BORGHE): Privilegiile Românilor din cele opt districte bănățene. (A románok privilégiumai a nyolc bánsági kerületben.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [mémlékkönyv], București 1936. p. 869—876.
- Ld. 582.
521. SIMON LÁSZLÓ: Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790—1848), különös tekintettel a nemzetiségre. — Debrecen: Bartók, 1936. 77 p.
- Ld.: 449.
522. SZÉKELY BÉLA: Az antiszemizmus és története. Budapest: Tabor, 1936. 383 p. _____
523. PAPP LÁSZLÓ: A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása. Szeged: Szerző, 1936. 127 p.
- Ld.: 561a.
- 523a. SZABÓ SÁNDOR: Szabolcs vármegye tanyái települései. — Budapest [Viktória ny.] 1936. 12 p.
- 523b. BALOGH ISTVÁN: A debreceni erdős puszták betelepülése. Debrecen: Városi ny. 1936. p. 133—138.
Kny.: *Debreceni Szemle*.
524. VUJA, R(OMUL): Chronologie des types de villages dans le Banat et la Transylvanie. *Revue de Transylvanie*, t. III. 1936. p. 33—68.
525. HERMANN EGYED: Telepítések a XVIII. században. *Katolikus Szemle* 50. évf. 1936. p. 238—246; 300—306.

526. KALLBRUNNER, JOSEF: Prinz Eugen und die deutsche Siedlung im Karpathenraum. *Mitt. Akad. wiss. Erforsch. d. Deutschtums*, 11. évf. 1936. p. 192—196.
527. BUCHMANN KÁROLY: A délmagyarországi telepítések története. — Budapest: Szerző, 1936. 130 p.
528. REISER, GEORG: Zur spät-theresianischen Ansiedlung im Banat. *Neue Heimatblätter* I. 1936. p. 268—280.
Ld.: 504—506, 508—516.
-
529. KUTHY SÁNDOR: Magyar városok. *Városkultúra* IX. évf. 1936. p. 159—162, 179—181, 211—213, 231—235.
530. KOGUTOWICZ KÁROLY: Dunántúl és a Kisalföld írásban és képen. II. k. — Szeged: Földrajzi Int. 1936. 352 p.
Ld.: 22, 26.
531. BODOR ANTAL: Csepelsziget és Budafok kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae historico geographica“ c. műve nyomán. — Budapest: Magy. Társ. Falukutató Int. 1936. 13 p.
532. ETHEY GYULA: Vág völgyi krónika. — Komárno—Komárom: Spitzer ny. 1936. 203 p.
533. HOUDEK, IVAN: Povodeň na Považí r. 1813. (Árvíz a Vág mentén 1813-ban.) *Sborník Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti*, Turč. Sv. Martin, XXX. 1936. p. 134—139.
534. ETHEY GYULA: A Zoborvidék multjából. — Nyitra: Risnyovszky ny. 1936. 88 p.
A Híd könyvsorozata.
Ld.: 496, 497.
535. HOUDEK, IVAN: Osudy Vysokých Tatier. Dejiný náertok so zvláštým zreteľom na Kriváň. (A Magas Tátra sorsa. Történelmi vázlat különös tekintettel Krivánra.) — Turčianský Sv. Martin 1936. 98 p., 17 t.
536. MOLNÁR ENDRE: Heves vármegye népességének fejlődése. Cegléd: Sárík ny. 1936. 8 p.
Kny.: Heves vármegye monográfiája.
537. GÖRÖMBEY PÉTER: A biharmegyei hajdúvárosok történetéből. *Debreceni Protestáns Lap* 56. évf. 1936. p. 56—59.
- 537a. HUNYADY FERENC: A kismarjai kerület községei. — Budapest: Magyar Társ. Falukutató Int. 1936. 167 p.
Ld. 346.
538. KOVALIK ELEMÉR: *Balatonalmádi* településföldrajza. — Pécs: Dunántúl, 1936. 35 p. 1 t.
Geographia Pannonica, 23.
539. KECSKÉS TIBOR: *Balatonfüred* településföldrajza. (Német kivanattal.) — Pécs: Erzsébet Tudományegyetem, 1936. 45 p.

- Specimina dissertationum facultatis philos. R. Hung. Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 85. — Geographia Pannonica, 19.
540. FALLER JENŐ: Hol feküdt *Bátorkő* vára? — Veszprém: Egyházmegyei ny. 1936. 16 p.
541. MOLNÁR ENDRE: *Békéscsaba* népességének fejlődése és összetétele. — Budapest (Cegléd): Sárík ny. 1936. 12 p.
- 541a. BENCZUR BÉLA LAJOS: *Békésszentandrás* természeti, települési és társadalmi viszonyai. — Szeged: Városi ny. 64 p. A M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem tudományos közleményei a földrajz- és történettudományok köréből.
542. KRÁL, JIRI: Boržava v Podkarpatské Rusi. (*Borzsava* [község] a Ruténföldön.) — Bratislava 1936. 58 p. Zemepisné práce sv. 9.
543. LACEA, CONSTANTIN: Braşovul între anii 1871 şi 1878. (*Brassó* 1871 és 1878 közt.) *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], Bucureşti 1936. p. 387—396. Ld.: 621, 779.
- 543a. BONOMI, EUGEN: *Budaörs*, ein vergessener Wallfahrort. — Budapest: Dunántúl ny. 1936. 115—125. p. Kny.: *Neue Heimatblätter* I. 1935.
544. Tanulmányok Budapest multjából. IV. k. Szerk. NÉMETHY KÁROLY. V. k. Szerk. NÉMETHY KÁROLY és BUDÓ JUSZTIN. — Budapest 1936. 210 p., 37 t.; 270 p. 18. t.
545. KÓSA JÁNOS: Budapest kialakulása. *Magyarságtudomány* II. évf. 1936. p. 103—114.
546. GÁRDONYI ALBERT: Buda és Pest lakossága a török hódoltság alatt. *Tanulmányok Budapest multjából*. V. k. 1936. p. 13—33. Ism.: Gyalóky J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
547. PÁSZTOR MIHÁLY: Buda és Pest a török uralom után. Budapest: Szfőv. Statisztikai Hiv. 1935 (1936). 408 p. Statisztikai közlemények 73. 1.
548. RÉVHELYI ELEMÉR: Kelenföld (Tabán) helye és neve. *Tanulmányok Budapest multjából* IV. k. 1936. p. 34—55. Budapest Székesfőváros Várostarténeti Monográfiái, 7.
549. BELITZKY JÁNOS: Száz év a pesti határ életéből 1663 tájától 1756 tájáig. *Tanulmányok Budapest multjából* IV. k. 1936. p. 111—156.
550. HORVÁTH ELEMÉR: Karcok Budapest multjából. Töredékek a gázvilágítás történetéből. A Mátyás-templom. Buda és Pest a kuruc idők alatt. A Belváros 1863—64-ben és ma. A biedermeier-kor Pest-Budán. Milyen volt Budapest ezer évvel ezelőtt és milyen lehet ezer év múlva. — Budapest: Egyetemi ny. (1936.) 16° 94 p.
- Ld. még: 47a, 226, 226a, 311—337, 453—455, 475a, 599, 622—623, 636, 657—660, 675—677, 711.

551. ELICKER, KARL: Festschrift der 150 jährigen Gemeinde Buljkes [*Bulkeszi*] 1786—1936. — Novi-Sad 1936. 141 p. Ld.: 624.
552. ZOLTAI LAJOS: Ismeretlen részletek *Debrecen* multjából.
1. Debrecen élete a XVIII. századvégi számadások tükrében.
2. Debrecen határainak kialakulása és birtokainak megszerzése. 3. Debrecen határperrei a hortobágyi puszták történetével kapcsolatban. — Debrecen: Városi ny. 1936. 230 p.
Ism.: Mendöl T. *Debreceni Szemle* X. évf. 1936. p. 158—159; Juhász L. *Századok* 71. évf. 1937. p. 493—494; Gárdonyi A. *Protestáns Szemle* 45. évf. 1936. p. 400—402.
- 552a. ZOLTAI LAJOS: A régi Debrecenből. A polgári szabad bormérés. A város tiszti főorvosai. — Debrecen: Városi ny. 1936. 16 p.
Kny.: Debreceni Képes Kalendárium.
Ld. még: 479, 523b, 662, 694, 749, 767.
553. PONGRÁCZ, COLOMAN: Debrecen. (Portrait d'une ville.) *Nouvelle Revue de Hongrie* XXIXe (V^e) année 1936. t. 55. vol. VI. p. 513—522.
554. A debreceni Déri Múzeum évkönyve. 1935. Szerk.: SŐREGI JÁNOS. — Debrecen: Városi ny. 1936. 159 p.
555. PISKÓTY FERENC: Hat év Debrecen szolgálatában. — Debrecen: Városi ny. 1936. 64 p. 1 t.
556. PEKRI GÉZA: Visszaemlékezések *Dicsőszentmárton* multjára. Cluj: Minerva, 1936. 43 p.
557. SINKA ISTVÁN: Magyarország Árpád-kori fő- és székvárosa *Esztergom. Esztergom Évtapjai* VIII. évf. 1936. p. 1—50.
558. JANKÓ LÁSZLÓ: Régi *győri* házak és emberek. *Győri Szemle* VIII. évf. 1936. p. 20—24.
559. MARKÓ ÁRPÁD: Adatok a győri Apátur-ház történetéhez. *Győri Szemle* VIII. évf. 1936. p. 45—51. 1 t.
Ld.: 345, 681, 682, 691, 728; 585.
- 559a. ÁRVAY JENŐ: *Kakasd* község településföldrajza. — Pécs: Taizs József ny. 1936. 56 p. 4 t.
Specimina diss. fac. phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinque-ecclesiensis, 93.
560. ANDORKA GYULA: *Kaposvár. Városkultúra* IX. évf. 1936. p. 125—130. 14 kép.
561. SZABÓ KÁLMÁN: *Kecskemét* város múzeuma. — Kecskemét: Kecskemét th. város, 1936. 48 p.
- 561a. SZABÓ KÁLMÁN: Kecskeméti tanyák. [Kecskemét] *Kecskeméti Lapok*, 1936. 55 [1] p.
Ld. még: 442, 445, 523, 624a; 568a.

562. NAGY SZEDER ISTVÁN: *Kiskun-Halas* város egyházainak, iskoláinak és közművelődésének története. (Kiskun-Halas város története oklevéltárral. III. rész.) — Kiskunhalas: Szerző, 1936. 142 p.
Ism.: Szabó I. *Századok* 71. évf. 1937. p. 494—496.
563. SZABÓ ZSIGMOND: *Az ötszázéves Halas. Református Élet* III. évf. 1936. p. 326—327.
564. THIRING GUSZTÁV: *Kőszeg* népessége a 18. században. Szombathely: Martineum, 1936. 36 p.
Kny.: *Vasi Szemle* III. évf. 1936. — Vasi Szemle könyvei, 73. sz.
Ld.: 469.
565. SCHERMANN, AEGID: *Geschichte von Lockenhaus [Léka]*. Pannonhalma: Szerző 1936. XII, 296 p. 6 t.
Ld.: 476a; 374.
566. REISER, GEORG: *Wandlungen der Ortschaft Mercydorf*. Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Banats. *Neue Heimatblätter* I. 1936. p. 97—114.
567. HORVÁTH KÁZMÉR: *Mohács. Városkultúra* IX. évf. 1936. p. 95—100. 7 kép.
Ld.: 471; 624b.
568. TÓTH LAJOS (szerk.): *Pápa* város multja, jelene és környéke. Írták: *Horváth Elek és Tóth Endre*. — Pápa: Főiskolai ny. 1936. 178 p.
Ism.: Ince G. *Protestáns Szemle* 45. évf. 1936. p. 508—509; Kampis A. *Századok* 71. évf. 1937. p. 386—387.
Ld.: 740; 625, 648, 689.
- 568a. *Pestszenterzsébet, Kispest* és környéke. Sajtó alá rendezte *Ladányi Miksa*. — Budapest: Magyar Városok Monografiája kiadóhivatala, 1936. 330 p.
Magyar városok monografiája, 18.
Ld.: 463; 470; 579b.
569. WÜSCHT, JOHANN: *Über Vergangenheit und Gegenwart der Gemeinde Srpski-Miletics [Rácmilitics]*. Ein Heimatbuch als Festgabe zur 150 Jahrfeier. — Odžaci 1936. 224 p.
570. GANTNER ANTAL (szerk.): *A régi Sopron*. A „Dunántúli tárogató“ 25 éves jubileumának képes emlékkönyve. Sopron: Szerző, 1936. 80 p. 134 kép.
571. THIRING GUSZTÁV: *A soproni részházak*. — Budapest: Szfv. háziiny. 1936. 4° 22 p.
Kny.: *Városi Szemle* XXII. évf.
- Ld. még: 625a, 625b, 653.
572. KONRATH, FRIEDRICH und WEIMANN, KORNELIUS: *Festschrift zur 150 Jahrfeier der Ansiedlungs-Gemeinde Neu- u. Altschowe [Sóvé]*. — Neusatz 1936. 464 p.

- 572a. GRÉB, JULIUS : Der Zipser Ortsname Schwedler [*Svedlér*]. *Karpathenland* 9. évf. 1936. p. 83—92, 103—114.
573. MOȚA, PROTOPOP I. : Româniile din Orăștie înainte de războiu. (A szászvárosi románok a háború előtt.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 525—538.
574. SZ. SZIGETHY VILMOS : *Szeged* multja. *Városkultúra* IX. évf. 1936. p. 181—186. 4 kép.
- 574a. TONELLI SÁNDOR : Szeged. Ismertető a város multjáról és jelenéről. 3. kiad. — Szeged : Városi ny. 1936. 98 p.
Ld. még : 371, 456, 686.
575. DORMUTH ÁRPÁD : *Székesfehérvár* kulturális élete a XIX. században. *Székesfehérvári Szemle* 1936. pp. 13—27.
576. CSITÁRY G. EMIL : Érdekességek városunk multjából. *Székesfehérvári Szemle* 1936. p. 61—71.
577. CS. PAPP JENŐ : *Szekszárd* multja és jelene. *Városkultúra* IX. évf. 1936. p. 74—78. 9 kép.
578. HOLUB JÓZSEF : Szekszárd a törökök kiűzése utáni első évtizedekben. — Szekszárd : Szerző, 1936. 27 p.
Ism. : Föglein A. *Turul* 50. k. 1936. p. 39.
579. ENG, PHILIPP : Novi-Sivac, eine deutsche reformierte Gemeinde und die ihr abgetrennten Deutschen in Starisivac [*Szivác*] 1786—1936. — Neu-Werbass 1936. 163 p.
- 579a. Adalékok *Tát* község történetéhez. I. rész. Összegejtötte a táti iskolaszéki elnök. *Tát* [Buzárovits G. ny.], 1936. 22 p.
Ld. : 47.
- 579b. A 100 éves *Újpest* története. *Újpest*—rákospalotai lexikon. Szerk. Negyedi *Szabó Béla* összegejtött adatai alapján LÉDERER ÖTTÓ. — *Újpest* : Szabó, 1936. 44, XCVIII p.
580. STAJIĆ, VASA : Novosadske biografije iz arhiva novosadskog magistrata, sv. prva. A—J. (*Újvidéki* biográfiák, az újvidéki magisztrátus levéltárából, első füzet A—J.) — Novi Sad 1936. VIII, 324 p.
581. STAJIĆ, VASA : Medakovići u Novom Sadu. (A Medakovićok Újvidéken.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* IX/4. 1936. p. 407—426.
582. STAJIĆ, VASA : Cincari u Novom Sadu. (A cincárok Újvidéken.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* IX/3. 1936. p. 257—283.
583. STAJIĆ, V[ASA] : Novosadski advokati 1857. (Újvidéki ügyvédek 1857-ben.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* IX/4. 1936. p. 436—439.
584. STAJIĆ, V[ASA] : Turski podanici u Novom Sadu 1782. (Török alattvalók Újvidéken 1782-ben.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu*. IX/2. 1936. p. 189.

585. Vitéz KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR: *Vác és Hatvan a hosszú török háború idejében.* — Budapest: Egyetemi ny. 1936. 18 (2) p.
Kny.: A Jászvári Premontrei Kanonokrend gödöllői gimnáziumának 1935—36. évi Értesítője.
586. FALLER JENŐ: *Várpalota története az Újlakiak és Podmaniczkyek idejében.* — Veszprém: Egyházmegyei ny. 1936. 60 (1) p.
- 586a. H. PÁLFY ILONA: *Veszprém város adózó lakossága az 1828. évben. Magyar Statisztikai Szemle XIV. évf. 1936. p. 384—397. (Kny. is.)*
587. SZABÓ T. ATTILA: *Zilah helynévtörténeti adatai a XIV—XX. században.* — Turda: Erdélyi Múz. Egyesület, 1936. 43 p. Erdélyi Tudományos Füzetek, 83.

Művelődéstörténet.

1. Á l t a l á b a n.

588. KERECSENYI DEZSÓ: Kolostor és humanizmus Mohács után (1526—1550). *Magyarságtudomány* II. évf. 1936. p. 161—195.
589. FEKETE LAJOS: Platon Magyarországon. Pécs: Dunántúl ny. 1936. 36 (2) p.
Specimina dissertationum facultatis philosophicae Reg. Hung. Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 88.
590. MÁTRAI LÁSZLÓ: Erasmus. (Halálának négyszázadik évfordulójára.) *Athenaeum* XXII. k. 1936. p. 218—220.
591. MAYER ERZSÉBET: Rotterdami Erasmus, a női művelődés előharcosa. *Magyar Női Szemle* II. évf. 1936. p. 217—222.
- 591a. KISS TIHAMÉR LÁSZLÓ: Lefèvre d'Étaples a humanista pedagógus és vallásreformátor. Halála 400-ik évfordulójára. — Szeged: Szerző, 1936. 40 p.
592. VÁRADY, EMERICO: Relazioni di Giovanni Zsámboky (Sambuços) coll' umanesimo italiano. — Budapest 1936. 53 p.
Kny.: *Corvina* 1935.
Ism.: Kardos T. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 60. évf. 1936. p. 381—392.
593. TRÓCSÁNYI, ZOLTÁN: Hungarian books and booklovers past and present. *The Hungarian Quarterly* 1936. I. p. 332—338.
594. B. K. [BAÁN KÁLMÁN]: Péchy Gáspár levelei Nádasdy Tamáshoz. *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 10. füz. p. 1—6.
595. BAÁN KÁLMÁN (közli): Madách Miklós 1548. évi magyar nyelvű végrendelete. *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 3. füz. p. 13—14.

596. MARTIAN, J.: Un răvaş al căpitanului Const. Stolnicul din oastea lui Mihai Viteazul. (Constantin Stolnicul, Vitéz Mihály [1593—1601] kapitányának levele [Budaki János besztercei főbíróhoz magyar nyelven]). *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], Bucureşti 1936. p. 465—468.
597. JENEI FERENC: Náprági Demeter győri püspök könyvtára. *Győri Szemle* VIII. évf. 1936. p. 25—28.
598. BAÁN KÁLMÁN: Egy adat az Ukkon pohárról. *Magyar Családtörténeti Szemle* II. évf. 1936. 2. füz. p. 12—13.
599. BUDÓ JUSZTIN: Az első kultúrtörékvések Budán a visszafoglalás után. *Tanulmányok Budapest múltjából* V. k. 1936. p. 220—241.
Ism.: Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.
600. SZENT-IVÁNYI BÉLA: A pietizmus Magyarországon. Budapest: Egyetemi ny. 1936. 92 p.
Kny.: *Századok* 1935.
Ism.: Clauser M. *Irodalomtörténet* 25. évf. 1936. p. 99—100; Révész I. *Protestáns Szemle* 45. évf. 1936. p. 344—346.
- Ld. 353.
601. HORNA, RICHARD: Marie Terizie a procesy s čarodějnicemi. (Mária Terézia és a boszorkánypörök.) — Bratislava: Egyetemi ny. 1936. 14 (2) p.
Zolástni stisk z „Lästovkovy pocty“.
602. PALLOS KORNÉL: XVIII. századvégi szerzetesíróink és a felvilágosodás. — Budapest: Mérnökök ny. [1936.] 87 p.
Ism.: Michel K. *Katolikus Szemle* 50. évf. 1936. p. 655—656; Zlinszky A. *Irodalomtörténet* XXV. évf. 1936. p. 219—220.
603. JANCsó ELEMÉR: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században. — Cluj: „Agy Endre társaság“ 1936. VIII, 281 p. 22 t.
604. VALJAVEC, FRITZ: Karl Gottlieb von Windisch. (1725—1793.) Das Lebensbild eines südosstdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit. — München: M. Schick, 1936. 131 p.
Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums in Süden und Südosten in München und des Instituts für ostbairische Heimatforschung in Passau. Nr. 11.
605. IVIĆ, ALEKSA: Documente privitoare la mişcarea literară si culturală a Românilor din Ungaria in sec. XVIII şi XIX. (Oklevelek a magyarországi románok 18. és 19. századi irodalmi és kulturális mozgalmaira vonatkozólag.) — Bucureşti, 1936.
Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice. Tomul XVIII. Seria III. mem. 4.
- Ld.: 385, 575.
606. POGÁNY ZSUZSANNA: A nőemancipáció útja. Egy szellemi mozgalom története. *Minerva* XV. évf. 1936. p. 14—82.

2. Oktatás- és tudománytörténet.

607. KISS TIHAMÉR LÁSZLÓ : A humanizmus és a protestantizmus hatása a franciaországi nevelésre és oktatásra a XVI. században. — Szeged : Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat, 1936. 204 p.
608. NAGY SÁNDOR [fordította és közli] : Régi iskolai törvények. *Debreceni Protestáns Lap* 1936. p. 4—5., 23—24., 44—45., 65—66., 84—85., 112—113., 129—130., 145—146., 182—183.
609. FRIEDRICH, OTTO : Helden des Geistes: Jan Hus, Peter Cheltschicky, Jan Amos Komensky. — Zürich : Europa-Verlag, 1936. 184 p.
610. CSÓKA J. LAJOS : Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. — Pannonhalma 1936. 328 p.
A Pannonhalmi Főiskola Könyvei, 5.
Ism. : Kollár G. *Pannonhalmi Szemle* XI. évf. 1936. p. 299—309.; Imre S. *Századok* 71. évf. 1937. p. 348—351.
611. LÓSY-SCHMIDT EDE : Kempelen Farkas szerepe és érdeme a vakok általános oktatásának a megindításában. — Budapest : Szerző, 1936. 23 p.
- 611a. CSIGHY SÁNDOR : A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései. — Budapest : Sárkány ny. 1936. 97 p.
- 611b. BÁNKI MAGDOLNA : A korszellem és politikai élet hatása a nevelésre a magyar felújulás korában. — [Diss.] Debrecen : Miskolczy ny. 1936. 109 p.
612. MESTER JÁNOS : Az olasz nevelés a XIX. és XX. században. Budapest : Egyetemi ny. 1936. 556 p.
Ism. : Németh F. *Katolikus Szemle* 50. évf. 1936. p. 713—715; Kászonyi M. *Korunk Szava* VI. évf. 1936. p. 428—429; Tornyos Gy. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. p. 155.
613. MESTER JÁNOS : Bosco Szent János nevelői rendszere. Budapest : Korda, 1936. 54 p.
Ism. : Tóth K. J. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. p. 189.
614. BOBULA IDA : Veres Pálné—Beniczky Hermin. *Magyar Női Szemle* II. évf. 1936. p. 3—10.
615. GÁL KELEMEN : Brassai [Sámuel] a népért és a magyar nyelv tisztaságáért. *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 122—128.
616. GÁL KELEMEN : Brassai [Sámuel] és az ifjúság. *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 129—136.
617. DÉKÁNY ISTVÁN : A történelmi kultúra útja. Középiskolai történelemtanítás. — Budapest : Orsz. Középisk. Tanár-egyesület, 1936. 128 p.
Pedagógiai szakkönyvek, 3.
618. POLÁNY ISTVÁN : Nyugatmagyarország közoktatásügyének története különös tekintettel a népoktatásra. — Szombathely: Vasvármegye ny. 1936. 172 p.

619. LÖGER, ERNST: Zur Geschichte des burgenländischen Schulwesens. *Südostdeutsche Forschungen* I. 1936. p. 194—223.
620. MAGYARI PIROSKA: A magyarországi románok iskolaügve. Szeged: Szerző, 1936. 137 p.
621. RADÓ SIMON: Megemlékezés a brassói m. kir. áll. főreáliskoláról alapításának félszázados évfordulója alkalmából. — Budapest: Brassói főreálisk. öregdiákjai, 1936. 28 p.
622. BABIRÁK MIHÁLY és KOKORAI LAJOS: A székesfővárosi községi polgári iskolák kialakulása és társadalmi jelentősége. Budapest: Szföv. háziiny. [1936.] 4° 112 p. 2 t. A Budapest székesfővárosi IX. [ker.] Mester-utcai irányító polgári iskola kiadványai.
623. Adalékok a tanoncoktatás fejlődéséhez a székesfővárosban. *Ágotai Béla* közreműködésével hivatalos adatok alapján összeállította; SZENDY KÁROLY. 1—2. rész. — Budapest: Szföv. Statisztikai Hivatal 1934 [1936]. 4° 355, 198 p. Statisztikai Közlemények, 75.
624. S. SZABÓ JÓZSEF: A ceglédi református iskola története 1545—1936. — Cegléd: Szerző, 1936. 213 p. Ism.: Nagy S. *Debreceni Protestáns Lap* 56. évf. 1936. p. 223.; Imre S. *Századok* 71. évf. 1937. p. 255—257.
- 624a. NYERS LAJOS: A kecskeméti piarista gimnázium első tanárai és tanítványai (1715—1730). *A kecskeméti kegyesrendi rk. gimnázium értesítője* 1935—36. p. 1—31.
- 624b. RICHTER, STEPHAN M.: Das Schulwesen in Deutschproben [Németpróna]. *Karpathenland* 9. évf. 1936. p. 5—9, 33—41, 72—82.
625. PONESZ ARANKA: Pécs város középiskoláinak népessége 1900—35. — Pécs: Dunántúl ny. 1936. 40 p. Specimina dissertationum facultatis philos. R. Hung. Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis. No. 84.
- 625a. A pannonhalmi Szent Benedek-Rend soproni Sz. Asztrik gimnáziuma. A 300 éves gimnáziumunk története. — Sopron: Székely és Tsa ny. 1936. 43 p.
- 625b. CSATKAI ENDRE: 300 éves középiskola Sopronban. *Országút* II. évf. 1936. 5. sz. p. 22.
- 625c. ZOVÁNYI JENŐ: A főiskolai disputációk és szerzőik. *Protestáns Szemle* 45. évf. 1936. p. 12—16.
626. A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. II. k. *Eckhart Ferenc*: A jog- és államtudományi kar története. III. k.: *Győry Tibor*: Az orvostudományi kar története. — Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, 1936. XIV, 728 p. 13 t.; XVI, 842 (2) p. 14 t.
627. A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem alapítása 300 éves évfordulójának jubileumi emlékkönyve.

- Az egyetemi tanács megbízásából szerkesztette KORNIS GYULA. Budapest: Egyetemi ny. 1936. VIII, 445 p. 80 t.
Ism.: Grósz E. *Budapesti Szemle* 242. k. 1936. p. 247–253;
Bangha B. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. p. 89.
628. ECKHART FERENC: A jog- és államtudományi kar története. 1667–1935. — Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, 1936. XIV, 728 p. 13 t.
A Kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem története, II. k.
Ism.: Gyenis A. *Magyar Kultúra* XXIV. évf. 1937. p. 217.
- 628a. DEGRÉ ALAJOS: Szegedy János, az egyetem első jogtörténésze (1699–1760). — Budapest: [Sárkány] 1936. 9 p.
Kny.: „Jogi professzorok emlékezete.”
Ld.: 52.
- 628b. HOFF GYÖRGY: Apáthy István (1829–1889). — Budapest: Sárkány, 1936. II p.
Kny.: „Jogi professzorok emlékezete.”
629. Nádudvari GYÖRÝ TIBOR: Az orvostudományi kar története 1770–1935. — Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, 1936. XVI, 842 (2) p. 14 t.
A Kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem története, III. k.
Ld.: 445a.
630. MICHALOVITS, J.: Die Entstehung der Bergakademie in Selmecbánya (Schemnitz) und ihre Geschichte bis 1846. — Sopron: Rötig–Romwalter ny. 1936. 64 p.
Kny.: a Múzeumkohómérnöki osztályának közleményei.
631. CRĂCIUN, I(OACHEM): L'université roumaine et l'université hongroise de Transylvanie. *Revue de Transylvanie* t. II, 1936. p. 322–343.
632. HOFBAUER LÁSZLÓ: Az erdélyi akadémiai mozgalmak története a legrégebb idóktól az impérium változásáig. Budapest: Jancsó Benedek Társaság, 1936. 20 p.
A Jancsó Benedek Társaság kiadványai, 41.
633. SZILÁDY ZOLTÁN: Erdély és a magyar tudományosság. Budapest: Jancsó Benedek Társaság, 1936. 8 p.
A Jancsó Benedek Társaság kiadványai, 40.
- 633a. Kászoni SZABÓ PÉTER: Az Erdélyi Múzeum Egyesület és a magyar tudomány. *Országút* II. évf. 1936. 1. sz. p. 9–11.
Ld.: 51a.
634. JELITAI JÓZSEF: Bernoulli Dániel és János egykorú Teleki naplók és levelek tükrében. — Budapest: Franklin, 1936. p. 141–160.
Kny.: *Mathematikai és fizikai lapok* 43. k.
- 634a. FERENCZY VIKTOR: Jedlik Ányos István élete és alkotásai 1800–1895. — Győr: Győregyházmege ny. 1936. 116 p.

- 634b. ZEMPLÉN GÉZA: Ilosvay Lajos. 1851—1936. — Budapest : Egyetemi ny. 1936. 8 p.
Kny. : *Természettudományi Közlöny*.
- 634c. BALOGH ERNŐ: Dr. Szádeczky-Kardoss Gyula. 1860--1935. Cluj : Erdélyi Múz.-Egyesület, 1936. 18 p.
Erdélyi tudományos füzetek, 83.
635. GOMBOCZ ENDRE: A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói. — Budapest : M. Tud. Akadémia, 1936. 636 p.
636. RAPAICS RAJMUND: Az Orczy-kert. *Budapesti Szemle* 242. k. 1936. p. 175—190.
637. HÉJJA PÁL: A tábori egészségügy Buda visszafoglalása korában. — Budapest : Honvédorvosok Tudományos Egyesülete, 1936. 226 p.
Ism. : Rédvay I. *Hadtörténelmi Közlemények* XXXVII. évf. 1936. p. 315—316; Varga E. *Századok* 71. évf. 1937. p. 379.
638. HALÁSZ GYULA: Öt világrész magyar vándorai. Magyar fölfedezők Benyovszkytól napjainkig. — Budapest : Grill, 1936. 191 p.
- 638a. LÓSY—SCHMIDT EDE: Hetvenéves a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet. 1866—1936. Budapest : Stádium, 1936. 8 p.
Kny. : *A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye*.
639. NAGY MIKLÓS: Újabb adatok a magyar gyorsírás történetéhez 1848-ig. — Budapest : Gyorsírási kormánybizt. 1936. 20 p.

3. Irodalomtörténet.*

Ld. : 63, 64.

640. CLAUSER MIHÁLY: Pázmány Péter írói műhelyéből. *Regnum* 1936. p. 142—149.
641. MARKÓ ÁRPÁD: A versíró Rákóczi. *Magyar Szemle* XXVI. k. 1936. p. 249—254.
642. ZOLNAI BÉLA: Un écrivain français du XVIIe siècle : le prince François II. Rákóczi. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXIX (V^e) année 1936. t. 54. vol. II. p. 132—139.
643. SZABÓ MIKLÓS: Kispapok és a magyar irodalom. (XVIII. századvégi szemináriumok.) — Budapest : Kratvig ny. 1936. 64 p.
Ism. : A. Zs. *Katolikus Szemle* 50. évf. 1936. p. 718.
644. S. NAGY LÁSZLÓ: Az Unitárius Irodalmi Társaság története. *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 4—15., 54—66.
645. BORONKAY ANTAL: Az osztrák és a magyar történeti ballada. — Budapest : Szerző, 1936. 106 p.
646. CHROBÁK, DOBROSLAV: Rukovät dejin slovenskej literatury. Druhe opravené a doplené vydanie. (A szlovák irodalom

* V. ö. fentebb 637. l. jegyzet.

történetének kézikönyve. Második, javított kiadás.) — Praha : L. Mazáč, 1936.

647. BOBEK, WŁADYSŁAW : Slovensko a slovanstvo. Studie a skizy zo slovenskej literatury a iných slovanských. (Szlovenszkó és a szlávtság. Tanulmányok és vázlatok a szlovák és más szláv irodalomból.) — Bratislava : Nakladom Slovenskej Lígy, 1936. 345 (7) p.
Poučná knižnica Slovenskej Lígy, svázok 5.
648. RELKOVIĆ DAVORKA : Pécsi vonatkozású délszláv énekek a török hódoltság korából. *Pannonia* II. évf. 1936. p. 303—308.
649. CARTOJAN, N(ICOLAE) : O dramă populară italiană a lui Giulio Cesare Croce despre Sinan-Paşa şi vitejiile româneşti. (Giulio Cesare Croce olasz népdramája Szinán basáról és a román vitézségről.) *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], Bucureşti 1936. p. 221—228.

Ld. : 472, 473.

650. SCHULLERUS, H. : Adolf Meschendörfers siebenbürgische Zeitschrift „Die Karpathen“ 1907—1914.— Marburg : Szerző. 139 p.

Ld. : 375.

651. BORNEMISA, SEBASTIAN : Gazetele populare din Transilvania şi Banat. (Az erdélyi és bánsági népujságok.) *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], Bucureşti 1936. p. 133—148.
652. AGARBICEANU, I(OAN) : „Orientul Latin“, ziar politic, literar, social şi economic. (A „Latin Kelet“, politikai, irodalmi, társadalmi és gazdasági hírlap. [Brassó, 1875—].) *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], Bucureşti 1936. p. 3—28.

Művészettörténet.

I. Színészet- és zenetörténet.

653. CSATKAI ENDRE : Soproni iskolai színjátékok a 17—18. században. *A Színpad* II. évf. 1936. p. 265—270.
654. SOLT ANDOR : A színházi üzem kialakulása a reformkor-szakban. *A Színpad* II. évf. 1936. p. 351—355.
655. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN : A százéves Raimund és magyar kapcsolatai. *A Színpad* II. évf. 1936. p. 169—177.
656. FLÓRIÁN KATALIN : Déryné ifiasszony. *Magyar Írás* V. évf. 1936. p. 75—83.
657. RÉDEY TIVADAR : Széchenyi a Nemzeti Színház építői közt. *Nyugat* XXIX. évf. 1936. p. 299—302.
658. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN : Budai színészet. *Városkultura* IX. évf. 1936. p. 150—155.

659. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN : Budai színészet. *A Színpad* II. évf. 1936. p. 42—51.
660. JÓNÁS ALFRÉD : Az operett első 15 éve Budapesten (1860—1875). (Adattár.) *A Színpad* II. évf. 1936. p. 293—296.
661. GALAMB SÁNDOR : Justh Zsigmond parasztszínháza. *A Színpad* II. évf. 1936. p. 152—154.
662. CSÜRÖS FERENC : Erdélyi színészek Debrecenben. *Debreceni Szemle* X. évf. 1936. p. 95—99.
663. FODOR ISTVÁN : Pergő Czelesztin. A német Theatrum. — Marosvásárhely 1936. 32 p. Marosszéki füzetek, 3—4.
664. PETRUȚIU, D. ST(EFAN) : O contribuție la istoria teatrului românesc din Transilvania. (Adalék az erdélyi román színház történetéhez [XIX. sz.] *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 675—683.
665. RELLE PÁL : A magyar színpadművészet útja. *Magyar Iparművészet* XXXIX. évf. 1936. p. 1—2.
- Ld. még : 63, 64, 679, 684.

666. BARTÓK, BÉLA : La musique populaire des Hongrois et des peuples voisins. *Archivum Europae Centro-Orientalis* II. 1936. fasc. 3—4. p. 197—232.
- 666a. BARTHA DÉNES : Erdély zenetörténete. *A történeti Erdély*, p. 595—644.
667. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN : Magyar barokk opera Nepomuki Szent Jánosról. *Korunk Szava* 6. évf. 1936. p. 23—24.
- 667a. BARTHA, DÉNES VON : Franz Liszt 1811—1886. Sein Leben in Bildern. — Leipzig : Bibliographisches Institut. 46 p. 16 t.
- 667b. PRAHÁCS MARGIT : Liszt Ferenc és a magyar műveltség. *Magyar Szemle* 26. k. 1936. p. 57—64.
- 667c. KOCH LAJOS : Matlekovits Sándorné Szuk Róza naplója. (A Fővárosi Könyvtár BQ 927/38. sz. kézírata.) Das handschriftliche Tagebuch der Violincellokünstlerin —. Budapest : Főv. Könyvtár, 1936. 30 p. Tanulmányok, 6.
- Ld. még : 244.

2. A képzőművészetek története.*

668. HORVÁTH HENRIK : Hódoltság és felszabadítás a művészet-történelemben. *Tanulmányok Budapest multjából* V. k. 1936. p. 198—219.
- Ism. : Gyalókey J. *Századok* 71. évf. 1937. p. 342—348.

* V. ö. fentebb 638. l. jegyzet.

669. GENTHON ISTVÁN: Erdély művészete. *A Történeti Erdély*, 1936. p. 559—594.
(Kny. is, 37 p. :) A Jancsó Benedek-Társaság kiadványai, 37.
670. PETRANU, C(ORIOLOAN): Noui cercetări și aprecieri asupra arhitecturii în lemn din Transilvania. (Újabb kutatások és méltatások az erdélyi faépítészetre vonatkozólag.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 645—673.
671. BANFI, FLORIO: Una scena del rinascimento ungherese in un afresco del Battistero di Castiglione Olona. — Budapest: Szerző, 1936. 27 p. 14 t.
672. FÁBIÁN MÁRIA: Dorffmeister István művészi munkássága a szombathelyi egyházmegyében. *Vasi Szemle* (Folia Sava-riensia) III. évf. 1936. p. 16—36, 196—204. 6 kép.
673. ZÁKAVEC, FR.: Otázka umění doby Františka Josefa. K videňským vystavám v létě 1935. (Ferenc József korának művészeti kérdése. Az 1935. évi bécsi kiállításához.) *Česky Časopis Historický*, LII. 1936. p. 536—574.
674. FARKAS ZOLTÁN: Magyar mesterművek kiállítása. *Magyar Művészet* XII. évf. 1936. p. 225—237. 16 kép.
675. SCHOEN ARNOLD: A budai tabáni Szent Katalin plébánia-templom. *Regnum* 1936. p. 315—326.
676. IFJ. CSEMEGI JÓZSEF: A tabáni Krisztusrelief. — Budapest: Szerző, 1936. 15 p.
Kny.: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1935.
677. HORVÁTH HENRIK: Megjegyzések Holzer pestbudai lát-képéhez. *Magyar Művészet* XII. évf. 1936. p. 120. 1 kép.
678. IFJ. HELL GÉZA: A csempeszkopácsi róm. kat. templom. *Vasi Szemle* III. évf. 1936. p. 99—108. 9 kép.
679. ZÁDOR ANNA: Az eszterházi színház. *A Színpad* II. évf. 1936. p. 247—253.
680. BITAY ÁRPÁD: Az Alba Julia-i [gyulafehérvári] r. kat. székesegyház és környéke. Alba-Julia 1936. 16 p.
681. HAMMER GYULA: *Győr*. — Győr: Szerző 1936. 106 p.
682. PFANNL JENŐ: Újabban talált képek Győr városáról. *Győri Szemle* VIII. évf. 1936. p. 52—57.
683. BEZERÉDJ ISTVÁN: A kámi Nepomuki Szent János-szobor. *Vasi Szemle* III. évf. 1936. p. 1—4.
684. ZÁDOR ANNA: A kismartoni színház. *A Színpad* II. évf. 1936. p. 60—65.
685. MOLNÁR ERNŐ: A nagyjenői túskevári páloskolostor. — Budapest: Szerző, 1936. 128 p. 10 t.
686. PROTIĆ, MARKO: Ugovor o slikanju srpske crkve u Segedinu 1761 godine. (A szegedi szerb templom festésére vonatkozó szerződés 1761-ből.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* IX/4. 1936. p. 446—447.

687. GÉFIN GYULA : *Szombathely* legrégebb tájképe. *Városi Szemle* III. évf. 1936. p. 7—15. 2 t.
Ld. még : 63, 64.
688. KAMPIS ANTAL : Erdély iparművészetéről. *A Történeti Erdély* 1936. p. 527—557.
(Kny. is :) A Jancsó Benedek-Társaság kiadványai, 36.
689. FABINYI TIHAMÉR : A pécsi iparművészet fénykora. *Pannonia* II. évf. 1936. p. 165—170.
690. VOIT PÁL : Joó János egri rajztanár Magyar Athenaeuma. Tanulmány a művészi ipar és oktatás multjából. — Budapest 1936. 6 p. 3 kép.
Kny. : *Magyar Iparművészet* XXXIX. évf.
691. JANKÓ LÁSZLÓ : Győri ötvösök a XVI—XIX. században. *Győri Szemle* VIII. évf. 1936. p. 98—106. 2 t.
692. MIHALIK SÁNDOR : Adatok a felvidéki ötvösség történetéhez. Budapest : Felvidéki Tudományos Társaság, 1936. 34 p.
693. HÖLLRIGL JÓZSEF : A csengeri ref. templom kriptájának leletei. II. *Archeologiai Értesítő* 49. k. 1936. p. 49—66. 6 k. Német kivonat p. 116—117.
694. PALOTAY GERTRUD : A debreceni református egyház régi terítői. *Debreceni Szemle* X. évf. 1936. p. 84—94.
695. HÖLLRIGL JÓZSEF : A „hónap műtárgya“ a Nemzeti Múzeum kupolacsarnokában. *Magyar Művészet* II. évf. 1936. p. 88—89, 115—116. 2 kép.

Egyháztörténet.

696. Az egyháztörténelem alapvonalai. *Révész Imre* közreműködésével összeállította SEGESVÁRY LAJOS. — Debrecen : Városi ny. 1936. XVI, 211 (3) p.
- 696a. VARGA ZOLTÁN : A magyar romantika korának vallásossága. *Protestáns Szemle* 45. évf. 1936. p. 213—220.
697. LUPAŞ, IOAN : Ursprung und Entwicklung der bedeutendsten konfessionellen Minderheiten in Rumänien. — Jena und Leipzig 1936. 24 p.
698. MATEIU, I. : Problema unităţii religioase in revoluţia din 1848. (A vallási egység kérdése az 1848-i forradalomban.) *Fratilor Alexandru şi Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], Bucureşti 1936. p. 469—490.
Ld. még : 63, 64, 439, 440.

1. Katolikus egyháztörténet.

- Ld. : 248—250, 252, 272, 273, 485, 588, 599, 602, 643.
699. RANKE, LEOPOLD von : A pápák története. — Budapest : Hungária, 1936. 741 [11] p. 16_t.

- 699a. KERECSENYI DEZSŐ : Kolostor és irodalom Mohács után (1526—1550). *Magyarságtudomány* II. évf. 1936. p. 161—195.
700. SZEMES JÓZSEF : Oláh Miklós. — Esztergom : Szerző, 1936. 51 p.
701. GYENIS ANDRÁS : A magyar püspökségek helyzete a mohácsi véstől 1600-ig. *Regnum*, 1936. p. 87—93.
702. JUHÁSZ KÁLMÁN : A csanádi püspökség története (1608—99). Makó : Csanád vármegye közönsége, 1936. 176 p. Csanád vármegyei könyvtár, 29.
703. Egyházmegyénk hitélete a török hódoltság idejében. *Pécsi Katolikus Tudósító* 14. évf. jún.—júl.
704. RAHMER HUGÓ : Szent Ignác misztikája és a magyar katolikus egyház. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. 46. k. p. 139—141.
705. RÓNAY GYÖRGY : Pázmány magyar elődei. (Budapest : Stephaneum ny. 1936.) 6 p. Kny. : *Theologia* III. évf.
706. PÁZMÁNY PÉTER : Epistolae ineditae. Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Levéltári jegyzetekkel és vonatkozó oklevelekkel kiadta *Galla Ferenc*. — Vác : Kapisztrán ny. 1936. 116, 97 (11) p. Olaszországi Magyar Oklevéltár. Ism. : Félegyházy J. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. p. 155.
707. RÓNAY GYÖRGY : Pázmány Péter. *Theologia* III. évf. 1936. p. 258—269.
708. PATAY PÁL : Pázmány és a kálvinizmus. *Magyar Kálvinizmus* III. évf. 1936. p. 177—199. Ld. : 640.
709. KELÉNYI B. OTTÓ : Marco d'Aviano és a barokk állam-misztika. *Regnum*, 1936. p. 177—224.
710. Bártfai SZABÓ LÁSZLÓ : Széchenyi György esztergomi érsek. (Budavár felszabadítása idejének primása.) *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. 46. k. p. 234—235.
711. KISBÁN EMIL : A pálosok letelepedési kísérlete Budán és Pestén a felszabadító háború idején. *Katolikus Szemle* 50. évf. 1936. p. 189. Ld. : 326, 333—335.
- 711a. KISBÁN EMIL : Pálosok térítő tevékenysége a XVII. században. — [Budapest : Szerző, 1936.] p. 117—123. Kny. : *Vigilia*.
712. MESZLÉNYI ANTAL : II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták. *Regnum*, 1936. p. 225—304.
713. BANGHA BÉLA : Magyar jezsuiták Pombal börtöneiben. Egy fejezet a magyar Jézus-társaság multjából. — Budapest :

- Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1937 (1936). 84 p. 1 t. A Magyar Kultúra könyvtára, 10.
714. PALL, FRANCISC : Raportul călugărilor Onufrie din Liov despre misiunile catolice din Moldova (1748). (Onufrie lembergi [ferences] szerzetes jelentése a moldvai katolikus misszióról, 1748.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 605—626.
715. CSAPODI CSABA : Kinek tartották Szent Istvánt a XVIII. században? *Regnum*, 1936. p. 346—355.
716. SZABÓ ISTVÁN : A „Szent Jobb“ története. — Debrecen : Városi ny. 1936. 12 p.
717. MESTERHÁZY JENŐ : A Szent István-napi körmenetek kialakulása. *Napkelet* XIV. évf. 1936. p. 530—533.
718. HERMANN EGYED : A bécsi államtanács és báró Andrásy Antal rozsnyói püspök sequestrációja. *Regnum*, 1936. p. 355—392.
719. HERMANN EGYED : Az 1822. évi erdélyi egyházmegyei zsinat. Budapest : Sylvester ny. 1936. 26 (6) p.
Kny. : *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* V. évf.
- Ld. : 426.
720. PETHÓ SÁNDOR : Samassa. *Korunk Szava* VI. évf. 1936. p. 399—400.
721. DÖRY FERENC : P. Bus Jakab S. J. emlékezete. — Budapest : Budapesti urak Mária-kongregációja, 1936. 28 p.
722. IJAS ANTAL : Ledóchowska grófnő. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. 45. k. p. 236—238, 269—271.
723. HÁNZI KISS ANTAL : Szinay János missziós növendék élete. Rákospalota : Szalézi művek, 1936. 95 p.
724. SALACZ GÁBOR : A primási szék betöltése 1891-ben. *A Gróf Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve* VI. évf. 1936. p. 303—344.
725. SCHÜTZ ANTAL : Prohászka mint akadémikus. *Budapesti Szemle* 242. k. 1936. p. 57—85.
726. SIK, ALEXANDRE : Un grand mystique hongrois : Ottokár Prohászka. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXIXe (Ve) année 1936. T. 55. vol. III. p. 228—240.
727. BÁTORY DAGMÁR : A szent jászol-kultusz története és a „Magyar Betlehem“ mozgalom. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. 46. k. p. 276.
- 727a. GEOSITS LAJOS : A beremendi plébánia története. — Siklós : Beremendi Plébánia Hírnöke, 1936. 38 p.
Ld. : 543a.
728. IVÁNYI BÉLA : A győri dominikánus rendház története. *Győri Szemle* VIII. évf. 1936. p. 76—88.

729. HORVÁTH JÁNOS : Mozzanatok a paloznaki plébánia történetéből. — Rákospalota : Szalézi művek (1936). 35 p.
730. METEŞ, STEFAN : Mănăstirile româneşti din Transilvania şi Ungaria. (Román kolostorok Erdélyben és Magyarországon.) — Sibiu 1936. CXXVIII, 364 p.
731. RADÓ POLIKÁRP : Az etióp egyház. *Pannonhalmi Szemle* XI. évf. 1936. p. 321—327.

2. Protestáns egyháztörténet.

Ld. : 600, 607, 644.

732. WICZIÁN DEZSŐ : Luther lelki arcképe. *Protestáns Szemle* XLV. évf. 1936. p. 97—101.
733. WICZIÁN DEZSŐ : Az evangélikus keresztyénség útja a történelemben. *Keresztyén Igazság* III. évf. 1936. p. 250—255.
734. NÉMETH SÁMUEL : Újabb Melanchton-émlék a soproni evangélikus liceum könyvtárában. *Keresztyén Igazság* III. évf. 1936. p. 175—176.
735. VARGA ZSIGMOND (szerk.) : Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok. — Debrecen : Debreceni református hittudományi kar, 1936. 461 p.
Ism. : Kühár F. *Katolikus Szemle* 50. évf. 1936. p. 649—651 ; Török I. *Református Élet* III. évf. 1936. p. 209. ; Joó T. *Századok* 71. évf. 1937. p. 268—269.
Ld. : 457.
736. RAVASZ LÁSZLÓ : Az egykönyvű ember. (Kálvin.) *Protestáns Szemle* 45. évf. 1936. p. 257—262.
737. RÉVÉSZ IMRE : Kálvin és Institutiója. *Magyar Szemle* XXVII. k. 1936. p. 5—14.
738. IJJAS ANTAL : Az Institúciók Kálvinja. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. 45. k. p. 366—369, 46. k. p. 24—27, 68—71.
739. WICZIÁN DEZSŐ : Kálvin Institúciójának négyszázéves jubileuma. *Keresztyén Igazság* III. évf. 1936. p. 202—205.
740. TÓTH ENDRE : Pápa város plébánosa és Kálvin Institúciója. *Kálvin és a kálvinizmus* p. 395—402.
741. SOÓS BÉLA : Kálvin és Zwingli. *Kálvin és a kálvinizmus* p. 275—294.
742. RÉVÉSZ IMRE : Kálvin a világtörténelemben. *Református Élet* III. évf. 1936. p. 380—381.
743. SZABÓ ISTVÁN : Kálvin és az anglikánizmus. *Magyar Kálvinizmus* III. évf. 1936. p. 163—166.
744. KISS SÁNDOR : Kálvin németországi hatásának egyes nyomairól. *Magyar Kálvinizmus* III. évf. 1936. p. 70—75.
745. NAGY GÉZA : Kálvin hatása Erdélyre (XVI. és XVII. század.) *Theológiai Szemle* XII. évf. 1936. p. 141—150.

- 745a. MIKLÓS ÖDÖN : Valóban két Sztárai Mihály élt-e? *Protestáns Szemle* 45. évf. 1936. p. 378—384.
746. NÁDUDVARI GYÖRÝ LAJOS (közli) : Okmányok a Tiszántúl egyháztörténetéhez. *Debreceni Protestáns Lap* 56. évf. 1936. p. 220—223.
747. S. SZABÓ JÓZSEF : Méliusz nyelvtudása és fajrokonsági elmélete. *Protestáns Szemle* 45. évf. 1936. p. 267—274.
748. RÉVÉSZ IMRE : Méliusz és Kálvin. *Kálvin és a kálvinizmus*, p. 295—340.
- 748a. RÉVÉSZ IMRE : Méliusz és Kálvin, viszonyuk a Stancaro elleni harcban, a szentháromságtani küzdelemben és némely másodrendű teológiai vitakérdésekben. (*Erdélyi*) *Múzeum*, új folyam, VII. 1936. 41. k. p. 113—158.
749. RÉVÉSZ IMRE : Debrecen lelki válsága 1561—1571. *Századok* 70. évf. 1936. p. 38—75, 163—203.
(Kny. is: 93 [1] p. 1 t.) Értekezések a tört. tud. köréből, XXV. 6.
750. ZOVÁNYI JENŐ : A szikszói zsinat kérdéséhez (1568). *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 262—265.
751. BENCZÉDI PÁL : Socinus Faustus, mint úttörő. *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 243—250.
752. ZOVÁNYI JENŐ : A Basilius Istvánról szóló adatok igazi eredménye. *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 221—224.
753. HERPEI JÁNOS : Skarica Máté halála-ideje. *Protestáns Szemle* 45. évf. 1936. p. 17—20.
754. IVÁN LÁSZLÓ : Protestantizmus és unitarizmus. *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 67—82.
755. BALÁZS FERENC : Dávid Ferenc és a szellemtudományok. *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 16—24.
756. BAÁN KÁLMÁN (közli) : A Sáros-Pataki Újkeresztény Kúria. *Magyar Családtörténeti Szemle* 2. évf. 1936. 8—9. füz. p. 19—20.
757. TÓTH GYÖRGY : A protestáns zsinattartás szabadsága Magyarországon. Jogtörténelmi tanulmány. *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 196—208.
758. PAYR SÁNDOR : Testvéri közösség a magyar protestáns énekeskönyvekben. *Kálvin és a kálvinizmus*, p. 403—440.
- 758a. HORKAY LÁSZLÓ : A háromszázéves Öreg Gradnál. *Protestáns Szemle* 45. évf. 1936. p. 485—491.
759. SZABÓ GYULA : Emlékezés az első magyar protestáns énekeskönyvre. Négyszáz évvel ezelőtt jelent meg Gálszécsi István Énekes könyvecskéje. *Debreceni Protestáns Lap* 56. évf. 1936. p. 246—247.
760. FERENCZY KÁROLY : A missziói felelősség nyomai a magyar református kereszténység első századában az egykorú teológiai irodalom alapján. *Kálvin és a kálvinizmus*, p. 341—362.

761. NAGY GÉZA : A belmisszió nyomai az erdélyi református egyház régebbi történetében. *Kálvin és a kálvinizmus*, p. 363—380.
762. Rugonfalvi KISS ISTVÁN : Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. *Theologiai Szemle* XII. évf. 1936. p. 123—141.
763. KECSKÉS GYULA : A püspökladányi Rákóczi-harang. (Adományszózatának háromszázados évfordulója alkalmából.) *Debreceni Protestáns Lap* 56. évf. 1936. p. 63—65, 81—82, 127—129, 143—145.
Ld.: 708.
764. MIKLÓS ÖDÖN : A holland kálvinizmus elvi állásfoglalása a magyar protestantizmus gyászévtizedeiben. *Kálvin és a kálvinizmus*, p. 381—394.
765. SZENT-IVÁNYI BÉLA : Herrnhutiak Magyarországon. *Magyar-ságtudomány* II. évf. 1936. p. 91—102.
766. STĂNILOAE, D. : Din urmările edictului de toleranță în Țara Hațegului. (A türelmi rendelet következményei Hátszeg vidékén.) *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu* [emlékkönyv], București 1936. p. 837—842.
767. VARGA ZOLTÁN : Debreceni lelkipásztorok, mint híveik politikai és társadalmi vezetői (1790—1848). — Debrecen : Bertók, 1936. 28 p.
A Debreceni Református Kollegium Tanárképző Intézetének dolgozatai.
768. TANKÓ BÉLA : Strauss Dávid emlékezete. *Debreceni Szemle* X. évf. 1936. p. 161—175.
A Debreceni Tisza István Tud. Társaság I. osztályának kiadványai, VII. 2.
769. DANHAUSER LÁSZLÓ : A százéves lipcsei misszió. *Keresztény Igazság* III. évf. 1936. p. 206—208.
770. BÁRÓ PODMANICZKY PÁL : A Gossner-féle misszió. *Keresztény Igazság* III. évf. 1936. p. 271—275.
771. FÓNYAD DEZSŐ (szerk.) : Bevezetés a diákmissziós munkába. A Soli Deo gloria diákmozgalom története és módszere. Budapest : Soli Deo gloria, 1936. 287 p.
772. VÁRI ALBERT : Simén Domokos teológiai iránya. (Születésének 100. évfordulója alkalmából.) *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 153—162.
773. RÉVÉSZ IMRE : Pokoly József emlékezete. — Debrecen [Studium], 1936. 36 p.
A Debreceni Tisza István Tud. Társaság kiadványai. Emlékbeszéd I. 2.
774. GÁL KELEMEN : Kilényi Ferenc József unitárius püspök élete és kora. Háromnegyed század az unitárius egyház történetéből. — Kolozsvár : Minerva, 1936. 433 p.

775. NAGY SÁNDOR: Baltazár Dezső életrajza. *Debreceni Protestáns Lap* 56. évf. 1936. p. 166—168.
776. KOVÁTS SÁNDOR: Baltazár Dezső. *Magyar Kultúra* XXIII. évf. 1936. 46. k. p. 105—106.
777. KISS SÁNDOR: Barth küzdelme az evangéliumi szabadságért. Pápa: Főiskolai ny. 1936. 36 p.
A Pápai Református Theológiai Akadémia kiadványai, 22.
778. S. SZABÓ JÓZSEF: A reformációnak egy változatos küzdőtere. (Gömör-Kishont vm.) *Protestáns Szemle* XLV. évf. 1936. p. 368—377.
779. KOVÁCS LAJOS: A braşovi unitárius egyházközség megalapítása, küzdelmei és célhoz jutása. *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 103—116.
780. KOVÁCS IMRE: Adatok a calnici unitárius egyházközség történetéhez. *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 178—186.
781. ÁGOSTON JÓZSEF: A hódmezővásárhelyi unitárius egyház története. — Budapest: Szerző, 1936. 30 p.
Unitárius Kereszténység, 3.
782. WOLF LAJOS: A dán evangélikus egyház. *Keresztény Igazság* III. évf. 1936. p. 275—279.
783. ERDŐ JÁNOS: A megújuló angol unitarizmus. *Keresztény Magvető* 68. évf. 1936. p. 87—195.

Névmutató.

- Aczél Béla 443
Agârbiceanu, Joan 652
Ágoston József 781
Ágotai Béla 623
Ajtay Endre 172
Alföldi András 2, 78, 107, 128a
Andorka Gyula 560
Angyal Dávid 52a, 73, 370a,
383, 383a
Angyal Pál 202
Árvay Jenő 559a
Asztalos Miklós 65, 66, 67, 289,
332
- Baán Kálmán 21, 22, 29, 33,
35, 36, 41, 43, 594, 595, 598,
756
Babinger, Franz 304
Babirák Mihály 622
Bakács István János 8a, 489
Baker, Adalbert 241a
Bálan, Teodor 292
Balasceev, Georgi D. 219
Balassa Imre 419
Balázs Ferenc 755
Bálint Alajos 142, 147
Balla Antal 324
Balogh Albin 133, 279a
Balogh Artur 368
Balogh Ernő 634c
Balogh István 523b
Balogh Jenő 345
Balogh Jenő 438b
Bán Imre 467
Bánfi Florio 238, 291, 321,
327, 671
Bangha Béla 100, 270, 713
Banik, Anton Aug. 353
Bánki Magdolna 611b
Bánlaky József, Doberdói 194
Banner János 79, 148
Bánrévy György 7, 453
Baráth Tibor 49
- Bartha Dénes 244a, 666a, 667a
Bartók Béla 666
Bartonek Emma 199, 200, 201
Bartucz Lajos 139
Bátory Dagmár 727
Bátyka János 437
Baulovics Zoltán 272
Belitzky János 215a, 276, 549
Bell, Karl 502
Bem de Kosban, Wladimir 393
Benezédi Pál 751
Benczur Béla Lajos 541a
Benda Kálmán 198
Bendefy László 183, 267
Bene István 52
Benedek Rezső 471
Benedikt, E. 362
Berger, Werner 425
Berkó István, vitéz 63, 64
Berlász Jenő 487
Bertrand, Louis 72a
Beu, Octavian 491
Bezerédj István 683
Bíbl, Viktor 365
Birkás Géza 427
Biró Sándor 343
Bitay Árpád 297, 680
Bittner, Ludwig 307, 407
Blazovich Jákó 167
Bobek, Władystaw 647
Bobula Ida 176a, 614
Bodor Antal 531
B. Boér Géza 34
Bogdanov, V. 372
Bónis György 444
Bonomi Jenő 195a, 543a
Borbély Andor 434
Borbély István 100
Bornemisa, Sebastian 651
Boronkay Antal 645
Borzsák István 103, 104
Bottló Béla 18, 63, 64
Böhm, Jaroslav 118

- Braubach, Max 340
 Brelich Angelo 96
 Brosch, T., Edler v. Aarenau 410
 Bruns, Victor 424
 Buchmann Károly 527
 Budaváry, V. 136, 152
 Buday Árpád 113
 Budó Jusztin 544, 599

 Calmette, Joseph 48a
 Cartojan, Nicolae 649
 Cejnek, Joseph 482
 Chrobák, Dobroslav 646
 Cinéurák, S. 429
 Ciuhandu, Gheorghe 476
 Clauser Mihály 255, 640
 Čorović, Vladimír 371
 Crăciun, Joachim 298, 303, 631
 Cupşa, Joan 302
 Czarnecki, Jozef 268
 Csalagovits József 81
 Csallány Gábor 151
 Csánki Dezső 162
 Csapodi Csaba 477, 715
 Csatkai Endre 145, 625b, 653
 Ifj. Csemegi József 676
 Csetri Károly 216
 Csighy Sándor 611a
 Csitáry G. Emil 576
 Csobán Endre 13
 Csóka J. Lajos 610
 Csűrös Ferenc 662

 Dąbrowski, Jan 63, 64
 Danhauser László 769
 Dániel Antal 367c
 Darás Gábor 392
 Darkó Jenő 180
 Decei, A. 154
 Deér József 179, 192, 197
 Degré Alajos 438, 438a, 628a
 Dékány István 617
 De Sgardelli Caesar 414
 Divéky Adorján 63, 64, 177a
 Doboşi, Alexandru 206, 478
 Dobrovics Károly 475
 Domanovszky Sándor 51a, 63, 64, 486, 487
 Dombóváry Géza 446
 Dormuth Árpád 124, 575
 Dornyai Béla 47, 138
 Dóry Ferenc 721
 Dragomir, Silviu 404, 405
 Dragomirescu-Buzne, Eduard 302

 East, G. 48b
 Éber Antal 368a
 Eckhardt Sándor 157, 178
 Eckhart Ferenc 628
 Egry István 286
 Eisner, Jan 84
 Eleőd Jósa 480
 Elicker, Karl 551
 Ember Győző 357, 358, 407a, 488, 490
 Eng, Philipp 579
 Erdélyi Gyula 318
 Erdélyi László 57, 262
 Erdő János 783
 Ethey Gyula 532, 534

 Faas, Otto 510
 Fábíán Mária 672
 Fabinyi Tihamér 689
 Fall Endre 434
 Faller Jenő 135, 540, 586
 Fára József 10
 Farkas Zoltán 674
 Faultisch, Aegidius 512
 Fehér Bálint 259
 Fehér Géza 117
 Fejtő Ferenc 61
 Fekete Lajos 280b, 475a
 Fekete Lajos 589
 Fekete Nagy Antal 6
 Félegyházi József 248
 Ferdinandy Mihály 229, 229a
 Ferenczi Sándor 160
 Ferenczy Károly 760
 Ferenczy Viktor 634a
 Fest Sándor 177
 Fettich Nándor 132, 134
 Finály Gábor 120
 Fischer Endre 97
 Flaxmayer József 454
 Flórián Katalin 656
 Fodor Ferenc 210, 211
 Fodor István 374, 663
 Fógel József 63, 64
 Fónyad Dezső 771
 Forró Marianne 497a
 Föglein Antal 451
 Frankenberger, Zdenko 82
 Frantz, G. 412
 Friedrich, Otto 609
 Fürst Aladár 317

 Gábríel Asztrik 271
 Gabriel, František 497
 Gál Kelemen 615, 616, 774
 Galamb Sándor 661

- Gáldi László 109
 Galla Ferenc 706
 Gallus Sándor, ifj. 92, 93, 143
 Gálos László 264, 266
 Gantner Antal 570
 Garády Sándor 129, 130
 Gárdonyi Albert 162, 225, 472, 546
 Géfin Gyula 687
 Genthon István 669
 Geosits Lajos 727a
 Gerevich Tibor 63, 64
 Gerő László 318
 Giglioli, Giuglio Quirini 108
 Goldsmith, M. 356
 Golimas, A. H. 402
 Gomboecz Endre 635
 Göllner, Carol 375, 492
 Görömbey Péter 346, 537
 Gráf András 105, 106
 Gratz Gusztáv 63, 64
 Gréb Gyula 514, 572a
 Greguss Pál 80
 Gretschaninow, Georg 424
 Grivec, Fr. 251
 Gross, Lothar 307
 Guoth Kálmán 203
 Guştoiu, D. 222
 Gyenis András 701
 Györffy István 500
 Györy Lajos, Nádudvari 746
 Györy Tibor, Nádudvari 629
- Hajnal István 281
 Halász Gyula 638
 Halecki, Oskar 63
 Halla Aurél 475
 Hammer Gyula 681
 Hankiss János 350
 Harangné Boros Vilma 94
 Harris, David 389
 Hárs János 242
 Hässler, J. 509
 Heckenast Dezső 473
 Héjja Pál 637
 Hekler Antal 245
 Ifj. Hell Géza 678
 Hellebronth Kálmán 28
 Herepei János 753
 Hermann Egyed 366, 525, 718, 719
 Hertja, D. J. 461
 Hofbauer László 632
 Hofer, Johannes 269
 Hoff György 628b
 Holák, Jan 373
- Holub József 203a, 578
 Hóman Bálint 55, 63, 64, 195, 283
 Horányi Lukács 278
 Horkay László 758a
 Horna, Richard 463, 601
 Horrabin J. F. 48
 Horvat, Josip 70
 Horváth Elek 568
 Horváth Elemér 550
 Horváth Endre 182
 Horváth Henrik 245a, 668, 677
 Horváth János 729
 Horváth Jenő 56, 336
 Horváth Kázmér 567
 Horváth Tibor 153
 Horvay, Robert 476a
 Hory Etelka 378
 Houdek, Ivan 470, 533, 535
 Howardon, Harry N. 435
 Höllrigl József 693, 695
 Huber Lipót 100a
 Hunyady Ferenc 537a
 Huščava, Alexander 165
 Huss Richárd 323, 516
 Huszár Károly 63, 64
- Ijjas Antal 100, 339, 722, 738
 Iván János 362a
 Iván László 754
 Ivánka Endre 101, 102
 Iványi Béla 9, 46, 203b, 361, 728
 Ivić, Aleksa 605
- Jakubovich Emil 161
 Jancsó Elemér 603
 Jankó László 558, 691
 Jankovich, J. M. 118
 Jankulov, Borislav 90
 Jánossy Dénes 11, 379
 Janšák, Stefan 83
 Jelitai József 634
 Jenei Ferenc 597
 Jeszenszky Lajos, Kisjeszeni 37
 Jónás Alfréd 660
 Jorga, Nicolae 169, 170, 351, 397
 József királyi herceg 312
 Juhász Györgyi 123, 127
 Juhász József 228
 Juhász József 405a
 Juhász Kálmán 702
 Juhász Lajos 486

- Kallbrunner, Josef 458, 504, 508, 526
 Kallina Herbert 94a
 Kampis Antal 225a, 688
 Karadja, Constantin J. 239
 Kardos Tibor 230, 231, 234, 235, 235a
 Karner Frigyes 469
 Károlyi Árpád 73, 322, 370
 Kárpáthy-Kravjanszky Mór, vitéz 296, 585
 Kecskés Gyula 763
 Kecskés Tibor 539
 Kelényi B. Ottó 274, 314, 709
 Kemény Gábor 462
 Kerecsényi Dezső 238a, 588, 699a
 Kerék Mihály 465
 Kerekesházy József 45, 360
 Kerényi Károly 49a, 55, 95, 111
 Kérészy Zoltán 439
 Kerner, Robert Joseph 435
 Kertay Ferenc 468
 Kertész János 5, 394
 Kisbán Emil 711, 711a
 Kiss Antal, Hánzi 723
 Kiss István, Rugonfalvi 440, 762
 Kiss Sándor 744, 777
 Kiss Tihamér László 591a, 607
 Kiszling, R. 408
 Klein Gáspár 6b, 24, 30, 31, 42
 Klethi, E. 508a
 Klocke, Helmut 384
 Kłodzinsky, A. 186
 Kniezsa István 52e, 52f, 63, 64, 221
 Koch Lajos 667c
 Kogutowicz Károly 530
 Kokorai Lajos 622
 Koltay-Kastner Jenő 74, 232
 Komoróczy György 63, 64, 363
 Komoróczyné Bisitzky Mária 63, 64
 Konopczynski, Wl. 308
 Konrath, Friedrich 572
 Kornis Gyula 58, 627
 Kósa János 545
 Kosáry Domokos 376
 Kossányi Béla 63, 64
 Koudela Géza 63, 64
 Kovács Imre 780
 Kovács József 377
 Kovács Lajos 15
 Kovács Lajos 779
 Kovalik Elemér 538
 Kováts Sándor 776
 Köhn, Erich 413
 Král, Jiri 542
 Kretschmayr, Heinrich 287
 Kring Miklós 209
 Krofta, Kamil 503
 Kunnert, H. 3
 Kuthy Sándor 529
 Kűhár Flóris 77, 257, 261, 263
 Lacea, Constantin 543
 Ladányi Miksa 568a
 Lapedatu, Alexandru 403
 Lászkari, S. Th. 364
 K. László József 39
 László László, Kászonjakabfalvi 25
 Latzke, Walter 307
 Léderer Ottó 579b
 Leidner, Fritz 387
 Lengyel Tamás 382
 Lesenyi Ferenc 464
 Ligeti Lajos 158, 175a, 280c
 Lorenz, Reinhold 337, 386
 Loschdorfer, Anna 513
 Loschert Kázmér 258
 Lósy-Schmidt Ede 611, 638a
 Lotz János 54
 Lovas Elemér 38
 Löger, Ernst 619
 Lukáts József, Etrekarcsai 40
 Lukinich Imre 52b, 63, 64
 Lupaş, Ioan 184, 185, 697
 Lükő Gábor 500
 Lyka Károly 63, 64
 Mádi, I. 141
 Maggiorotti, Leone Andrea 175
 Magyar Piroska 620
 Makkai László 279, 305
 Málnási Ödön 437b
 Mályusz Elemér 51, 284
 Manciulea, Etienne 519
 Marczali Henrik 280d
 Marinescu, Constantin 306
 Markó Árpád 172, 313, 348, 349, 352, 559, 641
 Márkus László 63, 64
 Marosi Arnold 76, 121, 122, 132, 146, 149
 Marót Károly 99
 Martian, J. 596
 Márton Lajos 99b
 Mateiu, I. 431, 698
 Mátrai László 590

- Matušik, Bohumil 496
 Maur, Gilbert in der 71
 Mayer Erzsébet 236, 237, 591
 Méhely Lajos 59
 Menzlová, Dobroslava 247
 Mester János 612, 613
 Mester Miklós 400, 401
 Mesterházy Jenő 717
 Mészáros Ede, vitéz 144, 155
 Mészáros Gyula 119, 160a
 Meszlényi Antal 325, 381, 712
 Meţeş, Ştefan 730
 Metzker Károly 376b
 Mihalik Sándor 692
 Mihalovits J. 630
 Mihály Imre 280a
 Mihályi Ernő 254
 Mihordea, V. 310
 Mijateff, Peter 19
 Miklós Ödön 745a, 764
 Mikó Imre 432
 Mikos József 164
 Minea, Ilie 196, 204, 205, 294,
 295, 300
 Mirwinski, I. 309
 Miskolczy Gyula 73, 328, 329,
 329a, 459
 Miskolczy István 32, 243
 Moga, Jon 53, 189
 Molnár Endre 536, 541
 Molnár Ernő 685
 Molnár Erzsébet 316
 Moór Elemér 212, 213, 214
 Moravcsik Gyula 99a, 181
 Mosonyi Dénes 63, 64
 Moţa, Protopop I. 573
 Mureşianu, Aurel A. 399
 Müller, Georg 273
 Náday István, vitéz 171
 Nádor Jenő 462
 Nagy Géza 745, 761
 Nagy Iván 501
 Nagy Lajos 128, 150
 S. Nagy László 644
 Nagy Márta 380
 Nagy Miklós 63, 64, 639, 405b
 Nagy Sándor 608, 775
 Nagy Tibor Miklós 112
 Nagybákay (Rickl) Antal 479
 Nagy Szeder István 562
 Năstase, Gh. I. 499
 Németh Sámuel 734
 Némethy Imre 441
 Némethy Károly 544
 Nicolaescu, Ştefan 293
 Niedermann Imre 191
 Nyáry Pál báró 369
 Nyers Lajos 624a
 Olexik Ferenc 6a
 Olteanu, Alexandru 433
 Oszwald Arisztid 277
 Ottlik László 493
 Păcăţian, Teodor V. 359
 Păclişanu, Z. 207
 Pajewski, Janusz 63, 64
 Pálffy Ilona 20, 586a
 Pall, Francisc 714
 Pallos Kornél 602
 Palotay Gertrud 694
 Panaitescu, Emil 114
 Panaitescu, P. N. 460
 Panaitescu, Petre P. 299
 Panka Károly 369b
 Paplović, Iv. S. 354
 Cs. Papp Jenő 577
 Papp László 523
 Papp László 436
 Párducz Mihály 131
 Párniczky Mihály 437, 437a
 Paşca, Ştefan 518
 Pásztor Mihály 547
 Patay Pál 708
 Paulinyi Oszkár 14, 466
 Paulovics István 110, 126, 137
 Payr Sándor 758
 Pázmány Péter 706
 Péczely László, vitéz 172
 Pekri Géza 556
 Pethő Sándor 720
 Petranu, Coriolan 670
 Petrichevich Horváth Emil
 báró 44
 Petruţiu, D. Stefan 664
 Pfannl Jenő 227, 682
 Pillias, Emile 342
 Piskóty Ferenc 555
 Platonov, Sergej Fedorovic 72
 Podmaniczky Pál báró 770
 Pogány Zsuzsanna 606
 Pogonowski, Jerzy 63, 64
 Polány István 618
 Polgár Imre 426
 Pomian Kruszyński, Tadeusz
 63, 64
 Ponesz Aranka 625
 Pongrácz Kálmán 553
 Popa-Lisseanu, Gheorghe 115,
 240, 398

- Popovici, Valerian 301
 Prahács Margit 667b
 Prie, Octavian 69
 Protić, Marko 686
 Pukánszky Béla 395
 Pukánszkyé Kádár Jolán 655,
 658, 659

 Rác Béla 445
 Radisies Elemér 60
 Radnóti Aladár 98
 Radó Polikárp 731
 Radó Simon 621
 Rahmer Hugó 704
 Ranke, Leopold von 699
 Rapaics Raymund 237a, 636
 Rásonyi László 5a, 156, 188
 Ratzenhofer, E. 408a
 Ravasz László 736
 Recouly, Raymond 383b
 Rédey Tivadar 657
 Reé László 172
 Reiser György 528, 566
 Reitzer Béla 481
 Relković Davorka 648
 Relković Néda 165a
 Relle Pál 665
 Repp, Friedrich 228a
 Reszegi Lajos 23
 Réthey Ferenc 442
 Révész Imre 696, 737, 742, 748,
 748a, 749, 773
 Révhelyi Elemér 548
 Rexa Dezső 8
 Richter, Stephan M. 624b
 Riegler Imre 369a
 Roloff, Gustav 288
 Róna Éva 159
 Rónai András 421
 Rónay György 705, 707
 Rónay Jenő, Barsi 288a
 Roska Márton 87, 88, 89, 116,
 176
 Röss Bertalan 326
 Russel, Bertrand 363a
 Russyan, Lucian 63, 64

 Saád Ferenc 174
 Sacerdoteanu, Aurelian 187, 190
 Salacz Gábor 724
 Sándor Imre, Csikszentmihályi
 218
 Sándorffy Kamill 447
 Sármándi Sándor 428
 Schaffer Károly 368b

 Schermann Egyed 565
 Schinner, Walter 388
 Schmidt Ilona 367a
 Schmittthener, P. 341
 Schneider Miklós 26, 27, 347
 Schoen Arnold 675
 Schullerus, H. 650
 Schüssler, W. 338
 Schütz Antal 725
 Schwind, Hedvig 507
 Segesváry Lajos 696
 Seidl, Jakob 16
 Sík Sándor 726
 Siklóssy László 226a
 Simon László 521
 Simonyi Dezső 125
 Sinka István 557
 Skultéty, J. 62
 Skutil, Jozef 85, 86
 Skwarczynski, Pavel 208
 Sláma, Jan 484
 Sofronie, Gheorghe 422, 423
 Solt Andor 654
 Somogyi Ferenc 449, 450
 Somogyi István 420
 Soós Béla 741
 Šotropa, Virgil 355
 Šöregi János 554
 Spohr, Ludwig 367b
 Stajić, Vasa 581, 582, 583, 584
 Stanca, Constantin 417
 Stanca, Sebastian 396
 Stăniloae, D. 766
 Steinhausen, Walter 215
 Steinitz, E. 410
 Suhay Imre 415
 Szabó Béla, Negyedi 579a
 Szabó Dénes 163
 Szabó Gyula 759
 Szabó Imre 457
 Szabó István 12
 Szabó István 716
 Szabó István 743
 S. Szabó József 624, 747, 778
 Szabó Kálmán 561, 561a
 Szabó László, Bártfai 275, 344,
 710
 Szabó Mihály 333, 334
 Szabó Miklós 643
 Szabó Péter, Kászoni 633a
 Szabó Sándor 523a
 Szabó T. Attila 217, 587
 Szabó Zsigmond 563
 Szabolcsi Bence 244
 Szádeczky-Kardoss Lajos 63, 64
 Szakonyi Lajos, vitéz 172

Szász Béla 445a
 Szász Elza 68
 Széchényi György 485
 Székely Béla 522
 Szekfű Gyula 52d, 55, 223, 224,
 283, 285, 285a
 Széll Sándor 226
 Szemes József 700
 Szenczy N. J. 230a
 Szende Zoltán 418
 Szondy Károly 623
 Szent-Iványi Béla 600, 765
 Szentkirályi István 265
 Sz. Szigethy Vilmos 574
 Szikszay Edit 385
 Szilády Zoltán 498, 633
 Szita Oszkár 335
 Szőnyi Ottó 246

Takács János 452
 Tamás Lajos 116a, 220, 517
 Tankó Béla 768
 Tápay-Szabó Gabriella 456
 Tápay-Szabó László 56a
 Tenk Béla 474
 Thewrewk-Pallaghy Attila 384a
 Thirring Gusztáv 494, 495, 564,
 571
 Timár Kálmán 241
 Timon Béla 318
 Tobolka, Zdeněk 391
 Tompa Ferenc 91
 Tonelli Sándor 75, 574a
 Tóth Endre 568, 740
 Tóth György 757
 Tóth Lajos 568
 Tóth Zoltán 173
 Török Gyula 140
 Török Pál 290, 311
 Trócsányi Zoltán 61a, 72, 593,
 667
 Tukin, C. 390

Újlaki Miklós 52
 Ungár László 483
 Ungár Margit 448

Urbánek Rudolf 193
 Váczy Péter 166
 Vajna Viktor, Pávai vitéz 171
 Valjavetz, Fritz 505, 506, 664
 Vanyó Tihamér 249
 Várady Imre 319, 592
 Varga Zoltán 696a, 767
 Varga Zsigmond 735
 Vargha Damján 4, 253, 256, 260
 Vári Albert 772
 Vass Gyula 50
 Végh Gyula 47
 Veress Endre 63, 64, 320
 Villani Lajos báró 63, 64
 Vinulescu, Gheorghe 520
 Voit Pál 690
 Vörös Márton 17
 Vuia, Romul 524

Wallner, E. M. 515
 Weidlein János 511
 Weimann, Kornelius 572
 Weissenbach Janka 177a
 Wellmann Imre 322, 330, 331
 Wiczián Dezső 732, 733, 739
 Wildner Ödön 455
 Wilhelm, Franz 504, 508
 Windelband, Wolfgang 282
 Wolf Lajos 782
 Wulff Olaf 416
 Wutte, M. 195
 Wüsch, Johann 569

Zádor Anna 679, 684
 Zákavec, Fr. 673
 Zatloukal, Jaroslav 430
 Zdziechowski, Marian 63, 64
 Zeisel, Richard 514a
 Zembrzuskí, O. Michal 63, 64
 Zemplén Géza 634b
 Zichy István gróf 175
 Zimmermann, A. 252
 Zolnai Béla 642
 Zoltai Lajos 552, 552a
 Zoványi Jenő 625c, 750, 752

Tartalommutató.

	Lap
I. Források, segédtudományok, általános munkák.	
Bibliográfia, könyvtárügy	617
Kéziratok, elbeszélő források	617
Levéltárügy	618
Írástörténet, oklevéltan, pecséttan	619
Családtörténet és címertan	619
Történeti ikonográfia	620
Ásatások, leletek	620
Történeti földrajz	620
Nyelvtörténet	621
A történettudomány története, történeti módszertan, történetfilozófia	621
Általános és gyűjteményes munkák	622
II. Őstörténet	624
III. Ókor	626
A római-kori és népvándorláskori Magyarország	627
IV. Középkor.	
Források	630
Általános munkák, politikai történet	631
Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet	634
Gazdaság- és társadalomtörténet	635
Népiség-, település- és helytörténet	636
Művelődés- és művészettörténet	637
Egyháztörténet	639
V. Újkor és legújabb kor.	
Források	641
Általános munkák, politikai történet	642
Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet	655
Gazdaság- és társadalomtörténet	657
Népiség-, település- és helytörténet	660
Művelődéstörténet. I. Általában	668
2. Oktatás- és tudománytörténet	670
3. Irodalomtörténet	673
Művészettörténet. I. Színészet- és zenetörténet	674
2. A képzőművészetek története	675
Egyháztörténet	677

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

27.354. — K. M. Egyetemi Nyomda Budapest, Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd.

A Századok 1936. évi Pótfüzete még kapható.

A 180 lapnyi terjedelmű füzet tartalma a következő :

BARTONIEK EMMA : A királyi hatalom eredetéről.

JUHÁSZ LAJOS : A porta története 1526—1648.

MARKÓ ÁRPÁD : II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel.

UNGÁR LÁSZLÓ : Magyarország pénzügyei 1848—1849-ben.

A füzet az 1936.-i évfolyam kiegészítő része.

Ára tagoknak 3 P 60 f.

Bolti ára 5 P.

**A Magyar Történelmi Társulat újkori forrás-
kiadvány-sorozatában megjelent**

A TÓT NEMZETISÉGI KÉRDÉS 1848—49-BEN

A hatalmas, kétkötetes mű anyagát

S T E I E R L A J O S

a tót kérdés kitűnő szakértője gyűjtötte össze s gondos kiadásban adja közre alapos történeti bevezetés kíséretében. Az első kötet a tótok részvételét tárgyalja az 1848/49-es szabadságharcban, a második kötet az előadás alapjául szolgáló fontosabb iratokat közli.

A két, együttesen közel 1500 oldalnyi terjedelmű kötet

BOLTI ÁRA EGYÜTT 40 PENGŐ.

**A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉNYES ÁRON 30 PENGŐÉRT SZERZ-
HETIK MEG A TÁRSULAT TITKÁRI HIVATALÁBAN.
(ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, BUDAPEST I., VÁR, BÉCSIKAPU-TÉR 4. SZÁM.)**

SZÁZADOK

1917—1936. ÉVFOLYAMAINAK TARTALOMMUTATÓJA

MEGJELENT.

Összeállította : **dr. VÁCZ ELEMÉR.**

A Magyar Történelmi Társulat hetvenéves fennállása alkalmából elhatározta a „Századok“ utolsó 20 évfolyama tartalommutatójának kiadását s az összeállítás munkájával *dr. Váczi Elemért* bízta meg.

Az új tartalommutató magában foglalja: 1. az 1917—1936. évfolyamokban megjelent cikkeket és könyvismertetéseket szerzőik betűrendjében, 2. a névtelenül, álnév és jegyek alatt megjelent cikkeket, 3. a nekrológokat az elhalálozottak betűrendjében, 4. az ismertett könyvek címét a szerzők betűrendjében. Rendszerében és beosztásában tehát teljesen Pelz Bélának a „Századok“ 1867—1916. évfolyamairól készült hasonló összeállítását követi, azzal szerves egészet alkot s vele együtt hiánytalanul élénk tárja a Történelmi Társulat folyóirata 70 évfolyamának gazdag tartalmát.

A 115 lapra terjedő füzet bolti ára 3 P, a Történelmi Társulat tagjai a TITKÁRI HIVATALBAN (Budapest, I. Bécsikapu-út 4.) 2 P 30 f.-es kedvezményes áron szerezhetik meg.

**A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
EGYÜTTES KIADÁSÁBAN MEGJELENT**

HÓMAN BÁLINT MUNKÁI

első kötete. A kiváló történész és kultúrpolitikus harmincéves írói munkássága jubileumának méltó megünneplése e grandiózus munka, mely nem hiányozhat magyar tudós vagy pedagógus könyvtárából.

**A 3 DÍSZKÖTET ÁRA 45 P. MEGRENDELHETŐ A
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDÁBAN
BUDAPEST VIII., MÚZEUM-KÖRÚT 6.**

